

ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला [संस्कृत ग्रन्थाङ्क १२]

श्रीमद्भद्रकालङ्कदेवप्रणीतस्य

न्यायविनिश्चयस्य

विवरणभूतं

श्रीमद्वादिराजसूरिविरचितं

न्यायविनिश्चयविवरणम्

[अनुमान-प्रवचनप्रस्तावात्मकः द्वितीयो भागः]

सम्पादक—

प्रो० महेन्द्रकुमार जैन, न्यायाचार्य, जैन-प्राचीन न्यायतीर्थ आदि

अध्यापक संस्कृत महाविद्यालय, हिन्दू विद्वत्विद्यालय, काशी

भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

प्रथम आवृत्ति
छह सौ प्रति

}

भाद्रपद वीर नि० सं० २४८०
वि० सं० २०११
सितम्बर १९५४

}

मूल्य १५ रु०

PRESENTED BY

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन ग्रन्थमाला

संस्कृत ग्रंथांक १२

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, वज्रद, सामिल आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और उसका मूल और ब्यासम्भष अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा । जैन भण्डारोंकी सूचियाँ, शिलालेख-संग्रह, पिपिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-ग्रंथ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे ।

—

एम० ए०, डी० लिट

डॉ० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्याय,

एम० ए०, बी० लिट्.

प्रस्तावना

अयोध्याप्रसाद गोयलीय

मन्त्री, भारतीय जनपीठ

दुर्गाकुण्ड, बनारस

फारसुन कृष्ण ५

पीर नि० २४७७

सर्वोच्च न्यायालय सुरक्षित

विषय सं० २०००

१८ फरवरी सन् १९४४

स्वर्गाय मूर्तिदेवी, मातेश्वरी साहू शान्तिप्रसाद जैन

PRESENTED BY

स्व० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला

संस्कृत ग्रंथांक १२

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, अवधूत, हिन्दी, ब्रज, तामिल आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध आद्यमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और रसका मूल और ध्यायमम अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा। जैन भण्डारोंकी सुविधा, शिलालेख-संग्रह, विविध विद्वानोंके अध्ययन-ग्रंथ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ० हीरालाल जैन,

एम० ए०, डी० लिट्

डॉ० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्याय,

एम० ए०, डी० लिट्

प्रकाशक

अयोध्याप्रसाद गोयलीय

मन्त्री, भारतीय सन्तोष

दुर्गाकुण्ड, बनारस

स्थापनाब्द

पाल्मुल कृष्ण १

वीर सि० २४७०

सर्वाधिकार सुरक्षित

विक्रम सं० २०००

१० फागुनी मन् १९४४

JÑĀNA-PĪTHA MŪRTIDEVĪ JAINA GRANTHAMĀLĀ
SAMSKRIT GRANTHA No 12

NYĀYA VINIŚĆAYA VIVARANA

OF

S'RĪ VĀDIRĀJA SŪRĪ

the commentary on

BHATTĀKALANKADEVĀ'S

NYĀYA VINIŚĆAYA

Vol. II

[ANUMAN-PRAVAGHAN PRASTĀVA]

EDITOR

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

Nyayacharya, Janu-Prachina Nyayatitha, etc.

Lecturer in BAUDDHADARSHANA S.M.A. BANARAS HINDU UNIVERSITY]

Published by

Bhāratīya Jñānapīṭha, Kāshi

First Edition }
600 Copies. }

BHADRAPAD VIR SAMVAT 2480
VIKRAMA SAMVAT 2011
SEPTEMBER 1954.

{ *Price*
{ *Rs. 16/-*

FOUNDED BY

PRESENTED BY
Ministry of Education
Government of India

SAHU SHANTI PRASAD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE DEVOTIONAL MOTHER

SHRI MURTI DEVI

BHARATIYA JNANA PITHA MURTI DEVI
JAIN GRANTHAMALA

* SANSKRIT GRANTHA NO 12 *

THIS GRANTHAMALA CRITICALLY EDITED JAIN AGAMIC PHILOSOPHICAL
AGAMIC LITERARY HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS
AVAILABLE IN PRAJIT SANSKRIT APABHRANSA HINDI
KANNADA AND TAMIL ETC WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS INSCRIPTIONS STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE ALSO WILL BE PUBLISHED

General Editors
Dr Hiralal Jain, M A D Litt
Dr A N Upadhye M A D Litt

Publisher
AYODHYA PRASAD GOY/LIYA
Secy BHARATIYA JNANA PITHA
BURGAKUND ROAD BANARAS

Founded in
Phalguna Krishna 9
Vikram Samvat 2470

All Rights Reserved

Vikrama Samvat 2000
19th Febr 1944

न्यायविनिश्चयविवरण-द्वितीयभागस्य

विषयानुक्रमः

२. अनुमानप्रस्तावः

अनुमानस्य लक्षणम्

अनुमानलक्षणे साध्यपदस्य सार्थक्यम्

विज्ञानपदस्य सार्थकता

द्विचन्द्रादिभ्रान्तिम् अनुमानात्मिका स्वीकृतं

प्रज्ञाकरस्य लक्षणम्

अनुमानमन्तरेण विधान प्रतिषेधयोगात्.

अनुमानमनभ्युपगच्छता वार्तस्त्वाना

मतस्य समीक्षा

प्रत्यक्षमपि स्वार्थवत् गृहीतमपि प्रज्ञायति

अर्थसारूप्यवादस्य खण्डनम्

साध्यस्य लक्षणम्

साध्यलक्षणेऽप्रतिषेधपदस्य सार्थक्यम्

अभिप्रेतपदस्य सार्थकता

साध्याभासस्य लक्षणम्

सत्तासाधनेऽसिद्धादिदोषनयस्य परिहारः

अपक्षधर्मोऽपि हेतुः

प्रसङ्गतं अभावैकान्ते विरोधोद्भावनम्

विज्ञानवादस्य निराकरणम्

छान्दोग्ये प्रति सत्तासाधनम्

अद्वयस्यापि सत्तासिद्धिः

अद्वयानुपलम्भादपि अभावसिद्धिः

अस्पष्टावभासत्वेऽपि अनुमान प्रमाणम्

अर्थसमादात्

अनुमानमपि स्वलक्षणविषयमेव

समवायस्य खण्डनम्

सत्तासामान्यस्य विशेष्यः कथञ्चित्त्वेदाभेदौ

नैयायिककल्पिते सामान्ये दोषप्रदर्शनम्

मीमांसकमतेऽपि सामान्यस्य सर्वगतत्वमनुपपन्नम्

सदृशपरिणामलक्षणे सामान्ये एव लोक-

व्यवस्थायाः निर्वाहः

उपाधितद्वयोः कथञ्चित्त्वेदाभेदौ

योगतस्य अन्यायोदात्मवसामान्येऽपि न

सम्बन्धग्रहः

पृ०

१

२

२

३

४

४-५

६

७

८

९

१०

१२

१३

१५

१८

१९

२३

२४

२६

२७

३०

३२

३३

३५

३६

४१

४२

५०

सदृशपरिणामात्मकै सामान्ये एव सद्वैतप्रज्ञात्

शब्दव्यवहारः

शब्दनित्यत्वनिराकरणम्

प्रतिमासाद्वैतस्य प्रतिविधानम्

सादृश्याभावे विभ्रमज्ञानस्य अहेतुकत्वापत्तिः

अभेदशब्देन सदृशपरिणाम एव गृह्यते

शब्दस्य अर्थावाचकत्वे तस्य शब्दज्ञान प्रमाण

स्यात्

विश्वामानवाचकत्वे च सत्यासाध्यविभागो

न स्यात्

अथै एव सद्वैतो न ज्ञानाकारादिषु

स्वमतेन सद्वैतशब्दप्रवृत्तिप्रकारः

मेचिकादिवत् एकानपि अनेकधर्मसद्वैतभावः

सदृशपरिणामादेव भेदव्यवहारः सुवृत्तः

सदृशपरिणामस्य अनेकत्वेऽपि सद्वैतवशात्

एकरूपतया व्यवहारः

एकत्वसादृश्यभेदेन प्रत्यभिज्ञा द्विधा

सादृश्यरूपत्वप्रधानस्य अस्तिरसाधने हेतुभावः

गुणतावस्थायामपि उपयोगात्मक एव आत्मा

विद्यते

आत्मैव कर्ता मोक्षसंशरीर मुक्तश्च भवति

भूतनैतन्यवादनिरासः

जैनमतेन गुणव्यवहारप्रकारः

न शरीरगुणवैतन्यम्

वैदेषिकाभिमतस्य स्वतन्त्रगुणपदार्थस्य निरासः

गुणगुणिनोः कथञ्चित्त्वेदाभेदौ

ज्ञानस्य जीवच्छरीरधर्मत्वमपि न समवति

सदृशज्ञानयोः गुणगुणिमात्रनिरासः

सुद्धिकावयोः कार्यकारणमात्रनिरासः

भार्यस्य लक्षणम्

न शरीरस्य परिणामाः सुरादयः

इन्द्रियाणां सह प्रत्येकं या न चैतन्यकारणता

जातिरमरणादिदर्शनात् आत्मतत्त्वसिद्धिः

‘गर्भगतरसविशेषात् अभिलाषादयः’ इति

चावर्कमनस्य निरासः

पृ०

५५ ६०

६१

६४

६५

६६

६६

६६

६८

७१

७२

७२

७३

७३

७५

७६

८०

८७

९०

९३

९५

९६

९७

९८

९९

१००

१०१

१०२

१०४

१०६

१०८

१०९

रागादीना वातपित्तादिधर्मैर्वनिरास	१११	यत्रापि अनेकान्तात्म्या जयं समर्थं तथापि	४०
प्रदेशसहाविसर्पाम्या सूक्ष्ममूलशरीर		अपेक्षित सहकारिणमिधानं सम्भाव्यम्	१८९
परिग्रहे न कोऽपि विरोध	११३	परिणामस्वभावाभावे कारणानुत्पत्तिरपि दुर्गता	१६०
सुद्धे कथञ्चिन् नित्याभित्यक्तादि	११४	शक्तिस्वरूपविचार	१६१
बौद्धाभिमतज्ञानप्रमहलक्षणान्तानस्य आत्म		अदृश्यकृतेनानियमात् परमाणवोऽभिन्ना इति	
त्वनिरास	११७	मनस्य निराकरणम्	१६३
क्षणमङ्गवादे सत्तानस्य असम्भवत्वमेव	११९	स्थिररूपपदार्थानामेव इन्द्रियपुञ्जी प्रति	
अचयिद्वयभावे सन्तानरूपनापि असम्भाव्या	१२२	मासन न तु क्षणपरमाणूनाम्	१६८
कार्यकारणयो र्वथा भेदनिरास	१२४	सदृशपरिणामिनोऽर्था एव शब्दसङ्घट्टेन	
परिणामिनित्वपक्षे एव कार्यकारणभावा		विपयभूता	१६९
द्यवस्था	१२६	ज्ञान स्वरूपस्वरूपमपि प्रमादयति	१७०
साधनस्य लक्षणम्	१२७	चित्रज्ञानस्य धागिकत्वापि अप्रतिभासनात्	१७१
हेतुभासनिरूपणम्	१२९	निरावरणो जीव सकलार्थग्राही भवति	१७२
अनेकान्तात्मकतया एव साधनसाधनव्यवस्था	१३०	नीचे न सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा अपि त्यक्त्वात्	१७४
चलाचलनदानादिद्विरुद्धधर्माभ्याससम्भवात्		गौडमतस्य शिष्टाण्यवसमत्करणम्	१७४
अनेकान्तात्मक तत्त्वम्	१३३	नैक्यपक्षेणनपुरस्सरम् अन्यथानुपपन्नस्य	
तत्त्वस्य अनेकान्तात्मकत्वाभावे सकलव्यवहार		रूपैकलक्षणसमर्थनम्	१७७
विलोप	१३७	अन्यथानुपपन्नत्वेत्यादिग्लोकस्य पक्षावरणा	
अचैतनस्यापि स्वधस्य सप्रदेशस्थैव		पात्रकेसरिस्वामिने समपणमिति निर्देश	१७७
दर्शनं न निरास्य	१३९	पात्ररूपस्य गण्डनम्	१७८
कपिचन्द्र भिन्नाभिन्नात्मन रङ्गप्रत्यय सिद्धि	१४०	अन्यथानुपपन्नं प्रत्यक्षानुपपन्नाभ्या प्रतीयते	१८४
चित्रज्ञानदृष्टान्तेन रङ्गस्य सिद्धि	१४१	व्याध्यव्यापकभावादिसम्भवावगति तत्कारण	
स्वभावेनैवा एकत्वेऽपि भागाना दर्शना		प्रमाणादेव	१८५
दर्शनस्थितिः न विरुद्धा	१४१	तर्कस्य प्रामाण्यमतिपादनम्	१८६
स्कन्धस्य एकत्वेऽपि एको द्वयेण तद्ग्रहणे		तर्कस्य श्रुतज्ञानेनन्तर्भाव	१८७
नेत्रिणा तर्कैरूपम्	१४२	श्रुतज्ञानस्य बहुभेदत्वसमर्थनम्	१८७
रङ्गधर्य एकानेतात्मकत्वसमर्थनम्	१४७	अनुपलम्भहेतौ समर्थनम्	१९०
रूपादिगुणानाम् अभेद एव स्कन्ध न तु		अनुपलम्भिभेदनिरूपणम्	१९७
सेत्को भिन्न	१४७	कार्यानुपपत्तिश्च	२०५
प्रमेय एव हेतु अनेकान्तात्मकवस्तुसाधने		विरुद्धोपलब्धि	१९५
एव साधु	१४८	विन्दव्यातोपलब्धि	१९५
जमावोऽपि प्रमेयम्	१५०	विरुद्धाशापलब्धि	१९५
जमावो भावान्तररूप एव न तु वृच्छ	१५०	हेतुत्वसमर्थनम्	१९६
अग्निदृष्टान्तेन भाषामावात्यक्तत्वं		पात्रकेसरिज्ञानाभिनापि हेतोरनैविध्यनियम	
समर्थनम्	१५२	प्रतिपिद इति प्रदर्शनम्	१९८
प्रमेयत्वस्य गमकत्वे अविनाभाव एव	१५३	पूतवरेणुनिरूपणम्	२००
निरूपणम्	१५५	नैयायिकाभिमतपूर्ववदादिहेतुना निराकरणम्	२०१
साधु हेतु परिमाणस्यैव साधकम्		पूर्ववच्छेदवदादीनां विविधव्याख्यानपुरस्सर	
अनेकान्तात्मकवस्तुन अर्थक्रियाकारित्व	१५७	विस्तरतो निराकरणम्	२०२
समर्थनम्			

संख्याभिमतवीतावीतादिहेतुभेदनिराकरणम्	२०८
वैशेषिकभिमतसयोग्यादिहेतुभेदप्रतिविधानम्	२०८
हेत्वामासविवेचनम्	२१०
निरवयवशक्तिरूपक्षे कृत्स्ननित्यत्ववादे वा न सत्त्वादयो हेतवो गमकाः अपि तु परिणाम एव	२११
अन्यथस्य लक्षणम्	२१४
विपरिवाक्यादिमतनिराकरणम्	२१५
क्षणिकत्वसाधनाय प्रयुक्ताः सत्त्वकृतकत्वादयो हेतवो विरुद्धाः	२१६
सर्वशामावगाधने वचनादयः अनैकान्तिकाः	२१६
त्रैलोक्याद् गमकत्वे तु वचनादीनां चङ्केतुत्वैव स्यात्	२१६
वचनादयः अन्वयानुपपत्तिवैकल्यादेश आगमकाः	२१८
विषयानन्तराणां विचनप्रवृत्तिर्भवति	२१९
विज्ञानहेतुत्वमेव वचनं न विषयहेतुकम्	२१९
सत्यहितवचनविषय निर्दोषैव	२२०
सर्वज्ञकृतवचनानां यथार्थतैव	२२०
वक्तृत्ववत् पुरुषत्वादीनामपि न सर्वज्ञत्वेन विरोधः अतः सर्वज्ञैकान्तिकाः	२२१
समाधिना ज्ञानावरणवगात् न सर्वार्थप्रकाशनम्	२२२
आवरणमात्रे सकलार्थप्रकाशनं सम्भवत्येव	२२३
परदुःखपरिज्ञानेऽपि तयापरिणाममात्रात् न सर्वज्ञस्य दुःखित्वापत्तिः	२२४
अविज्ञहेत्वामासविवेचनम्	२२५
विरुद्धासिद्धसिद्धाधिक्रियत्वादिभेद- बहुधा अविद्धः	२२५
सदोपलभानियमः स्वरूपासिद्धः	२२६
प्रतिक्षणविनाशसाधने निर्हेतुकत्वादिति हेतुसाधनासिद्धः	२२८
क्षणिकत्वसाधने सत्त्वादिकमसिद्धम्	२२८
तनुकरणभुवनादीनां बुद्धिप्रदेतुकत्वसाधने अचेतनोपादानत्वादयः अनैकान्तिकाः	२२९
प्रसङ्गतः ईदृशत्वादनिराकरणम्	२३०
तत्पुरुषत्वादयो हेतवोऽनैकान्तिकाः	२३२
पात्रदेशविवचनेन हेत्वामासा- नामुपसंहारकत्वेऽन्यथानुपपन्नत्वं	
रहितानामपि द्वित्वरत्नवर्णनम्	२३२
दूषणभासलक्षणम्	२३३
धर्मकृतिमुद्भाववितदसुष्टादेरभेद- प्रसङ्गस्य दूषणभासता	२३३

साधनार्थादिष्वभासता दूषणभासता	२३४
ज्येष्ठरन्ध्रवस्त्राविचारः	२३४
धर्मकृत्यभिमतसाधनाङ्गवचनादोषो- द्भावनयोर्निग्रहस्थानत्वनिराकरणम्	२३६
दृष्टान्तामासनिरूपणम्	२४०
दृष्टान्तस्यानुमानाद्वत्त्वात् न तदनिर्देशः निग्रहस्थानम्	२४१
नैयायिकपरिक्लिप्तप्रतिज्ञाशङ्क्यादेरपि न निग्रहस्थानता	२४२
वादस्य लक्षणम्	२४३
निग्रहस्वरूपम्	२४४
वादाभासस्य लक्षणम्	२४४
अकलङ्कन्यायनिश्चयस्य हेतुता	२४७

३. प्रवचनप्रस्तावः

प्रवचनस्य स्वरूपम्	२४९
वेदस्यापीक्येयानि निराकरणम्	२५०
ज्ञानस्य निरावरणत्वसिद्धिः	२५२
पुरुषातिशयो यदि सिद्धः कथं सुमतः सर्वज्ञत्वेनेष्टः	२५३
हिंसायुपदेशात् सुगतादीनां सदोपता	२५५
वस्तुतः सुगतस्य कृपापि न सम्भाव्या	२५७
मिथ्याभावनातो न सुगतस्य तत्त्वज्ञानसमुत्पत्तिः	२५७
क्षणरूपेण मार्गाः करुणायन्मासश्च नोपपद्यते	२५९
चित्तसन्तानस्यापि न मोक्षः	२६५
अनादिवासनापि न सम्भाव्या	२६७
आत्मदर्शनस्य सुषुप्तदर्शनं नैरात्म्यं साधु	२६८
परमार्थस-तानस्य मोक्षस्वीकारे नागान्तराण आत्मन एव व' कथितः स्यात्	२६९
सादृश्याभिमतकृतस्थानित्यवादेऽपि न बन्ध- मोक्षव्यवस्था	२७१
सादृश्यतत्त्वसमीक्षा	२७३
योगाभिमतनित्यात्मवादेऽपि न बन्ध- मोक्षव्यवस्था	२७६
सर्वज्ञे सम्यैकान्ते चञ्चलेऽक्षादौ कथमास्वातः	२८१
आगमः पौरुषेय एव	२८५
सर्वज्ञस्य सिद्धिः	२८६
सर्वज्ञास्तित्वे सत्त्वानुपलभ्यावसिद्धाने- कास्तिर्यो	२८७
अत्यन्तज्ञेयज्ञानादिज्ञानवद् निग्रहस्थान- ज्ञानमपि दृष्टे भवति	२९१

ज्ञानस्वभावात्सत्त्वमनः आवरणवशात्
 ज्ञानतात्त्विकं भवति २९१
 कर्मणः पौष्टलिकत्वविशिष्टः २९२
 आवरणविगमे सर्वार्थसाक्षात्कारित्वम् २९४
 निराकरणस्य वैधिलिनी न पुनः कर्मसम्भः २९५
 सर्वज्ञानस्यागमपूर्वकत्वेऽपि नान्योन्याश्रय २९६
 ज्योतिर्ज्ञानस्याप्रतिबाधदर्शनादपि सर्वसाक्षा-
 त्कारित्वसिद्धिः २९८
 अनुमेयत्वाद्देवतोरपि सर्वसत्त्वसिद्धिः २९८
 वेदापीरूपयत्ननिराकरणम् २९९
 वेदस्यानादित्ये दोषदर्शनम् ३०२
 शब्दनिश्चयप्रतिविधानम् ३०४
 शब्दे प्रत्यभिज्ञापि सादृश्यनिराधर्मेव ३०५
 नित्यपक्षेऽभिव्यक्तिरपि अनुपपन्ना ३१०
 तात्त्वादिजन्यत्वादित्य शब्दः ३१२
 शब्दस्य पौष्टलिकत्वम् ३१३
 प्रसङ्गत प्रतिविम्बवादनिरासः ३१४
 शब्दार्थयोर्मातृत्वः सम्बन्ध ३२०
 यथासङ्गते शब्दोऽर्थप्रत्यायकः ३२२
 सौगतमते शब्दस्य वाचकत्वसम्भाव्यम् ३२३
 शब्दस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वनिरासः ३२४
 श्रोत्रस्य प्राप्त्कारित्वनिराकरणम् ३२६
 प्रसङ्गतत्वेऽपि प्राप्त्कारित्वनिरासः ३२६
 स्फोटवादविचारः ३२८
 पौरुषेयोऽपि शब्दः सम्प्रदानाद्भूतित एव ३३३
 सत्यार्थप्रतिपादकः ३३३
 सत्यस्य स्वरूपम् ३३४
 मोक्षमार्गविषयभूतानां जीवादितत्त्वानां ३३४
 निरूपणम् ३३४
 तपसा कर्मसंशयः ३३७
 न नैरात्म्यभावनान्न कर्मक्षयः ३३८

शगादीनां सङ्कल्पप्रभृत्यम् ३४१
 शगादीनां वातपित्तादिप्रभृत्यनिरासः ३४१
 तत्प्रभृत्यप्रकर्षे दोषस्यापकर्षः ३४३
 नैरात्म्यभावनानां न मार्गत्व नापि तत्र ३४५
 मैत्र्यादिमग्नावना ३४५
 जैनमते तु सम्प्रदर्शनान्दिषु प्रमोदादि ३४७
 सम्भृतः ३४७
 सुगतस्य न करुणादिस्मृत्यः ३४८
 भोगस्य स्वरूपम् ३४८
 साङ्ख्याभिमतनित्यतामवादेऽपि न मोक्ष ३४९
 सम्भावना ३४९
 सत्प्रभृतीस्वरूपनिरूपणम् ३५०
 भङ्गानां ममनिवारः ३५०
 प्रतीतस्यापि स्वातन्त्र्यस्य व्यवहारार्थं ३५२
 प्रयोगः कर्तव्य ३५२
 स्याद्वादे सङ्गादिदोषपरिहारः ३५४
 जैनगम एव प्रमाणम् ३५५
 गुणाधीनमेव प्रवचनस्य प्रामाण्यम् ३५७
 ज्ञानस्वभावात्सत्त्वमनः आवरणपरिक्षये ३५८
 सार्वज्ञ्यं समुत्पद्यते ३५८
 प्रमाणभेदनिरूपणम् ३५९
 समाणस्य प्रामाण्यसमर्थनम् ३६०
 नैयायिकाभिमतोपमानस्य सादृश्यप्रत्यभि-
 ज्ञानेऽन्तर्भावः ३६१
 स्मरणादिकं भुतज्ञानेऽन्तर्भूतम् ३६३
 स्याद्वादे प्रमाणम् ३६४
 प्रमाणस्य साक्षात्परम्परया च फलनिरूपणम् ३६४
 नवानां लक्षणम् ३६६
 प्रवचनस्य प्रयोजनप्रदर्शनम् ३६६
 शास्त्रनाराधनायां फलनिरूपणम् ३६८
 प्रशक्तिः ३६९

प्रधान सम्पादकीय

मनुष्यमें अन्य प्राणियोंकी अपेक्षा जो विशेषताएँ पाई जाती हैं उनमें जिज्ञासाकी प्रधानता है। मनुष्य केवल अपनी भौतिक आवश्यकताओंकी पूर्तिमात्रसे सन्तुष्ट नहीं होता, किन्तु स्वयं अपने व्यक्तित्वको एवं अपनी चारों ओर दृश्यमान पदार्थोंको जानने-समझनेकी उसे तीव्र अभिलाषा होती है। इसी जिज्ञासाके फलस्वरूप दर्शनशास्त्रका आविष्कार हुआ।

प्रकृतिमें दो प्रकारसे पदार्थोंकी व्यवस्था पाई जाती है। एक स्थूल और दूसरी सूक्ष्म। स्थूल पदार्थोंका ज्ञान हमें उनकी इन्द्रिय-अव्यवस्था-द्वारा प्राप्त होता है। इस क्षेत्रमें हमें इतनी ही सावधानी रखनेकी आवश्यकता पड़ती है कि एक तो हमारी इन्द्रियाँ विकृत न हों, और दूसरे उनसे-द्वारा ग्रहण किये गये पदार्थके धर्मोंको समझनेमें मानसिक भूल न हो। तथापि अन्ततः प्रमाण तो इस क्षेत्रमें घड़ी माना जाएगा जो इन्द्रियप्रत्यक्ष हो। किन्तु यह इन्द्रिय-अव्यवस्था सूक्ष्म पदार्थ-व्यवस्था समझनेमें सहायक नहीं होती। अतएव जो पदार्थ इन्द्रियगोचर नहीं हैं जैसे जीव, आकाश, काल तथा भौतिक तत्वोंका परमाणु रूप इत्यादि यहाँ हमें इन्द्रियप्रत्यक्षका भरोसा न कर, किसी दूसरे प्रमाणका आश्रय लेनेकी आवश्यकता पड़ती है, और इसी आवश्यकताकी पूर्तिके लिए न्यायशास्त्रका आविष्कार हुआ।

भारतवर्षमें जितने दर्शनोंका विकास हुआ उनमें प्रायः अपनी-अपनी न्याय-व्यवस्थाका प्रतिपादन भी किया गया है। धीरे-धीरे न्यायकी विधियोंका इतना विस्तार हुआ कि वह एक स्वतन्त्र दर्शन माना जाने लगा। उदाहरणार्थ—पद्मदर्शनोंमें पेदान्त, सांख्य आदि दर्शनोंके साथ न्याय एक स्वतन्त्र दर्शन माना गया है।

भारतकी दार्शनिक विचारधाराओंमें अग्रण परम्परा-द्वारा जो सचचिन्तन हुआ उसका प्रतिपादन हमें दो विभागोंमें प्राप्त होता है—एक जैन और दूसरा बौद्ध। इन दोनों दर्शनोंमें भी अपने-अपने न्याय-शास्त्रोंकी व्यवस्था की है जो महत्वपूर्ण है, और उसका ज्ञान प्राप्त हुए बिना भारतकी संस्कृति और विचार-तरंगिकी जानकारी अधूरी रह जाती है।

जैनदर्शनोंके भीतर जो न्यायकी व्यवस्था पाई जाती है वह स्वभावतः बहुत अंशोंमें अन्य न्याय शास्त्रोंके समान होते हुए भी अपनी कुछ मौलिक विशेषताएँ रखती हैं। ये विशेषताएँ मुख्यतः दो हैं, एक स्याद्वाद या अनेकान्त और दूसरी नयवाद। स्याद्वादमें इस बातपर जोर दिया गया है कि प्रत्येक वस्तु अनन्त धर्मानुक्त है और जब हम वस्तुके किसी एक गुणधर्मका उल्लेख करते हैं तब हमें यह भी ध्यान रखना आवश्यक है कि वह उस वस्तुका आंशिक रूप ही है, पूर्णस्वरूप नहीं। जब हम किसी पदार्थके एक व अनेक गुणोंका वर्णन इस प्रकार करते हैं कि मानो उसमें उनके सिवाय और गुण है ही नहीं, तब एकान्तदोष उत्पन्न होता है जो मिथ्यादृष्टिका जनक है। स्याद्वादमें इसी दोषसे बचनेके प्रयत्नपर जोर दिया गया है। जिन दार्शनिक विद्वानोंने स्याद्वादपर आक्षेप किये हैं और उसमें दूषण दिशानेका प्रयत्न किया है वे स्याद्वादके उक्त मर्मको नहीं पहिचान पाये।

स्याद्वादप्रणालीकी सूक्ष्म व्यवस्थाके लिए नये वादका प्रतिपादन किया गया है, और यहाँ नेग-मादि सात नवोंके द्वारा यह बतलानेका प्रयत्न किया गया है कि वस्तुके अनन्त धर्मोंमेंसे प्रस्तुतमें कौनसे सामान्य व विशेष अथवा मिश्रित गुणधर्मोंपर विचार किया जा रहा है, तथा जिन दार्शनों-द्वारा वस्तुका स्वरूप बतलाया जा रहा है उनके अर्थमें संकीर्ण और विस्तार किस व्यवस्थासे होता है। इस प्रकार नवोंके अर्थनय और दायदण्य ये दो भेद हो जाते हैं। अनेकान्त और नयवादके आधारपर जिन न्याय-शास्त्रका विकास हुआ है वह जैनसाहित्यकी एक महान् निधि है।

शामान्यतया प्राचीनतम जैनसाहित्यमें भी इस न्यायका कुछ-न-कुछ विवेचन पाया ही जाता है। तथापि हम विषयमें स्वतन्त्र ग्रन्थोंका निर्माण विव्रमकी लघुभागा तीसरी चौथी शताब्दिमें प्रारम्भ

न्यायविनिश्चयविवरण

हुआ है। जिन आचार्योंके न्याय-विषयके ग्रन्थ हमें उपलब्ध हुए हैं उनमें समन्तभद्र और सिद्धसेन पुरोगामी आचार्य सिद्ध होते हैं। इन आचार्योंके ग्रन्थोंमें जैनन्यायका प्रतिपादन बीजरूपसे पाया जाता है। उसका विस्तार आगे चलकर अकलक, हरिमद्र, विद्यानन्द, माणिक्यनन्दी, प्रभाचन्द्र, वादिदेव, हेमचन्द्र आदि अनेक आचार्योंने स्वतन्त्र ग्रन्थों-द्वारा अथवा प्राचीन ग्रन्था पर टीका भाष्यादि-द्वारा किया है। दुर्भाग्यवत् यह विपुल साहित्य अभी तक विद्वत्सत्तारके सम्मुख आधुनिक रीतिसे उपस्थित नहीं किया गया। इसका फल यह हुआ कि जैन न्यायसाहित्यका व्यवस्थित ज्ञान अन्य विद्वानोंकी पूर्णतया प्राप्त नहीं हो सका और स्वयं जैन-समाजके अंदर भी उसका समुचित अध्ययन-अध्यापन नहीं हो रहा है। ऐसी अवस्थामें कोई आश्चर्य नहीं जो स्वयं जैनसमाजवासी भी अपने आचार और विचारमें स्याद्वाद या अनेकान्तकी उदात्त भूमिकाका परिपालन न कर सकें हों। और इसी कारण नहीं अहिंसा आदिक नैतिक तत्त्वोंपर अत्यधिक जोर दिया जाता है वहाँ उन नियमोंको पालनेमें जो देश काल आदि परिस्थितिका विचार और विवेक अनेकान्त दृष्टिसे करना आवश्यक है वह नहीं किया जाता है।

भारतीय न्याय-साहित्यमें आचार्य अकलकदेवके ग्रन्थोंका बहुत महत्वपूर्ण स्थान है। उनके अशक्त जिन ग्रन्थोंका पता चला है उनमें निम्नलिखित ग्रन्थ पूर्णतया न्यायविषयके हैं। लघोपख्य, प्रमाणसमूह, न्यायविनिश्चय और सिद्धिविनिश्चय। इन सभी ग्रन्थोंका आधुनिक ढंगसे सम्पादन प० महेन्द्रकुमारजी न्यायाचार्यने किया है और उनमेंसे तीसरा न्यायविनिश्चय वाविराजचरित्तक विवरण-सहित प्रथमभाग भारतीय ज्ञानपीठसे भूति देवी जैन ग्रन्थमाला ग्रन्थाङ्क ३ के रूपमें सन् १९४९ में प्रकाशित हो चुका है। उसीका दूसरा भाग अब ग्रन्थाङ्क १२ के रूपमें विद्वत्समाजके सम्मुख प्रस्तुत किया जा रहा है। इस प्रकाशनके साथ यह महत्वपूर्ण और विशाल ग्रन्थ सुचारुरूपसे, सात उपयोगी परिशिष्टोंके साथ, पूर्ण हो रहा है। वह बड़े सन्तोषकी बात है।

जिस परिश्रम, विद्वत्ता और श्रुतिके साथ प० महेन्द्रकुमारजी न्यायाचार्यने इस महान् ग्रन्थका सम्पादन किया है उसके लिए उन्हें जितना धन्यवाद दिया जाय थोड़ा ही है। उसी प्रकार जिस उदारताके साथ भारतीय ज्ञानपीठके अध्यक्ष श्रीमान् साहू शान्तिप्रसादजीने इन ग्रन्थोंके प्रकाशनका भार उठाया है उसके लिए विद्वत्समाज किरकणी रहेगा। ऐसे ग्रन्थोंका प्रकाशन-कार्य जो गतिशील हो सका है उसका श्रेष्ठ ज्ञानपीठके सुयोग्य मंत्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोयलीय को है। हम आशा करते हैं कि, जिस उत्साहसे उक्त महानुभावोंने अभी तक इस प्रकाशन कार्यको सम्हाला है वह चिरस्थायी होगा जिससे भारतीय साहित्यके उपेक्षित और अप्रकाशित अनेक ग्रन्थरत्न भी इसी प्रकार सत्तारके सम्मुख उपस्थित किये जा सकें।

सोरापुर
६-५-५५ }

प्रकाशन-व्यय

—ही० ए० जैन

—आ० ने० उपाध्याय

०१५/१॥ कागज २२ X २२ - २८ फीट
४० रीम १५ लि० ८ शीट
१५५०) छपाई ६६ फार्म २ पेज
५४०) सिद्ध बंधाई
२२१-) कवर कागज
३६) कवर छपाई

२४४८॥) सम्पादन व्यय
१३६९॥) कार्यालय व्यवस्था
६१७॥) प्रक सशोधन
७५०) अंत आलोचना
०५) पोरटेज प्रथ अंत भेजने का
४०२०) कमीशन, वित्तापन, विप्री व्यय आदि

कुल लागत १०५०१३॥)

६०० प्रति छपी • लागत एक प्रति २०॥३॥) • मूल्य १५६०

FOREWARD

I am thankful to my esteemed friend Pt. Mahendra Kumara Nyayacharya for asking me to write a Foreward to the *Nyāyavinīś-cayavivaraṇa* of Śrī Vādirājasūri, which is a commentary on the *Nyāya vinīścāya* of Śrī Bhaṭṭa Akalaṅka. Bhaṭṭa Akalaṅka is an author of stupendous scholarship and superordinary insight. One of the greatest luminaries of the Digambara Jaina school, he has set out in forcible and dignified language the principles of logic that were presupposed by the Jaina philosopher. But the full implications of the writings of Bhaṭṭa Akalaṅka have been brought out by the subsequent writers of the school who wrote illuminating commentaries on these philosophical classics. The *Nyāyavinīścāya*, as is apparent from the very title of the book, is a work on Jaina epistemology that I have had the good fortune to study; The commentary of Vādirājasūri on the *Nyāyavinīścāya* seems to me the most elaborate, exhaustive and comprehensive of all. The language and the arguments of Vādirājasūri are admittedly exceedingly abstruse and incisive. The value of this work is particularly augmented by the elaborate criticism of Dharmakīrti's *Pramāṇavārttika* and the exposition of Prajñākara-gupta, called *Pramāṇavārttikāśāśikā*, a work which is encyclopaedic in its scope and comprehensive in its treatment of all the relevant problems that exercised in the past the minds of the stalwarts of every school of Indian logic. This work, though primarily it professes to be the exposition of the Jaina logical tenets, has a superadded value as the faithful exposition and elaborate critique of all the tenets of the Buddhist Schools of thought, particularly of Dharmakīrti and his exponents. The work is no doubt extremely stiff and a hard nut to crack. It requires concentrated attention even on the part of the best equipped scholar who has made the acquaintance of these intellectual titans and their classical products. It is a matter of sincere and deep felicitation that this extremely hard work dealing with unfamiliar and at the same time enormously difficult problems has been edited with perfect accuracy and extraordinary skill for the first time. It is a source of unfailing delight

that the authorities of the *Bhāratiya Jāṇapīṭha*, Kashi, have found Pt. Mahendra Kumara as the Editor of this remarkable work. A very few scholar could execute this hard task with the ease, felicity and mastery of Pt. Mahendra Kumara.

Pt. Mahendra Kumara possesses a singular combination of perfect knowledge of Jaina thought and Buddhist logic. He is thoroughly at home in both, and his brief comments given in the footnotes throw a mass of light on the knotty problems, both linguistic and philosophical. This work is practically an encyclopaedia of Indian logic, which is noted for its stupendously wide range and its appalling dialectic. I have not as yet been able to make as thorough study of the work as I wished. But the more I have gone into the contents, the greater have been my surprise and satisfaction. The merits of this classic of Jaina logic are stupendous. Its clarification of Prajñākara-gupta's difficult *ipsedixits* and incisive analysis of Dharmakīrti's *Pramāṇavārttika* are sure to arouse the interest of ambitious students, though their number is unfortunately progressively dwindling down. The works of Dharmakīrti and his commentary in their original have been recently published, but unfortunately they have not had the good fortune of being edited with the skill and care and scholarship that characterize my friend Pt. Mahendra Kumara. He has had the rare privilege of sitting at the feet of Pt. Sukhlal Sanghari who is the greatest luminary in the firmament of Jaina and Buddhist scholarship. We must congratulate ourselves that our country still possesses these scholars who are the true intellectual assets of our land.

The present work may be regarded as the property of the Jaina school and that of Buddhist logic with equal propriety. The salient feature of the work is the thoroughness of its treatment of the problems which have been examined in it. In the very exposition of the concept of omniscience at the very outset, a modern scholar cannot but be struck with agreeable surprise to see that omniscience unqualified and unrestricted is the presupposition of a religious teacher. The entire world is an interrelated system in which the full knowledge of even an insignificant fragment would naturally pre-

suppose that of the rest of the universe. If the knowledge of the promulgator of a religion or of a new path to perfection were fragmentary or confined to a limited part of time and space or a particular section of mankind, it would fail to be valid for all time to come. There is a good deal of logic in this argument, and one is made to pause and Ponder whether the pragmatic solution offered by Dharmakīrti can be accepted as the last word.

The getup, type and paper and clear print are an attraction to an inquisitive student. Of course in spite of all these facilities, the work will not prove acceptable to one who does not possess a keen logical acumen and insatiable thirst for knowledge and an indomitable will to overcome the hurdles. India in the past did not fail to take up the challenge of Dharmakīrti and the difficulties rather served to act as incentives. It is expected and desired that the modern students of logic will not be found unequal to the avowed difficulties of the present work. The reward is commensurate with the labour and application needed for its understanding. It will rehabilitate the faith of the alumni of a modern University in the surpassing magnitude of the past Indian intellect which refused to be banked by the intractable size of the problems. The Everest has been conquered in the physical plane and it is not idle to expect that the intellectual Everest created by our ancestors will have the same alluring influence upon the present and the unborn generations.

(Sd) S. MOOKERJEE

प्राकथन

भट्ट अकलंक द्वारा रचित न्यायविनिश्चय पर चादिराज सूत्रिने न्यायविनिश्चयविवरण नामसे टीका लिखी है। हर्षकी यात है कि भारतीय ज्ञानपीठ बनारसके अधिकारियोंने मेरे मित्र श्री पं० महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य द्वारा सम्पादन कराके इसको मुद्रित किया है तथा मुझे इसका प्राक्पत्र लिखनेका सौभाग्य दिया है। भट्ट अकलंक प्राचीन भारतके अद्भुत विद्वान् तथा लोकोत्तर विवेचक ग्रन्थकार तथा जैन धाष्ट्यरूपी नक्षत्रलोकके सबसे अधिक प्रकाशमान तारे हैं। दिगम्बर जैन आचार्यों द्वारा प्रतिष्ठापित न्यायके सिद्धान्तोंका इन्होंने गम्भीर और ओजस्वी भाषामें विवेचन किया है। दिगम्बर जैन आचार्योंके प्राचीन ग्रन्थोंपर विशद टीका लिखनेवाले उत्तरकालीन आचार्योंकी व्याख्याएँ पढ़ने पर ही अकलंक भट्टके मन्तव्य सांगोपांग समझमें आते हैं।

'न्यायविनिश्चय' नाम ही बताता है कि यह प्रमाणवाद तथा तर्कशास्त्रका ग्रन्थ है। मुझे जैन न्यायके जिन ग्रन्थोंके स्वाध्यायका सुयोग मिला है उन सयमें न्यायविनिश्चय पर चादिराजके द्वारा लिखा गया यह 'विवरण' अत्यन्त विस्तृत, सर्वाङ्ग तथा सुयोग्य है। चादिराज सूत्रिकी भाषा तथा तर्कशैली निश्चित ही अत्यन्त स्पष्ट और तलस्पर्शी है। धर्मकीर्तिके प्रमाणयार्तिककी आलोचना और प्रज्ञाकर गुप्तके प्रमाणयार्तिकालंकारके विश्लेषणने इस ग्रन्थके महत्त्वको दातगुणित कर दिया है। क्योंकि यार्तिकालंकार प्राचीन भारतीय सभी विचारधाराओंके विमर्श विद्वानोंद्वारा विचारित समस्त समस्याओंके विवेचनके कारण भारतीय तर्कशास्त्रका विश्वकोष कहा जा सकता है। न्यायविनिश्चय मुख्य रूपसे जैन तर्कशास्त्रके सिद्धान्तोंका प्रतिपादन करता है। इसके अतिरिक्त यह बौद्ध दर्शनके प्रधानाचार्य धर्मकीर्ति तथा उनके अनुयायी विद्वानोंद्वारा प्रतिपादित बौद्ध तर्क सिद्धान्तोंका प्रामाणिक वर्णन और विस्तृत समीक्षा भी करता है। निःसन्देह यह ग्रन्थ अत्यन्त विलम्ब है और बड़ी कठिनाईसे समझमें आता है। जिन्होंने इन बौद्धिक महारथियों तथा इनकी कृतियोंका सांगोपांग अनुगम किया है, उन्हें भी अकलंक भट्टको पढ़ते समय मनको एकाम्र करवा पड़ता है। फलतः इस अत्यन्त विलम्ब तथापि लोकोत्तर जटिल समस्याओंके समाधानकर्त्ता ग्रन्थका पूरी सावधानी तथा कुशलताके साथ निकास लिया गया यह प्रथम मुद्रित संस्करण असाधारण रूपसे अभिगन्धीय है। भारतीय ज्ञानपीठ कार्याके अधिकारियोंने इसके सम्पादन प्रकाशनादिका जो समुचित योगायोग किया है निःसन्देह यह परमानन्दका विषय है। शायद ही कोई दूसरी संस्था इतना सुन्दर और प्रामाणिक संस्करण निकाल पाती। पं० महेन्द्रकुमारजी जैसे कुछ ही विद्वान् ऐसे कठिन कामकी सरलता, सुगमता एवं योग्यता पूर्वक कर सकते हैं।

पं० महेन्द्रकुमारजी जैन विचारधारा एवं बौद्ध तर्कशास्त्रके बहुत बड़े पण्डित हैं। वे उन दोनोंसे पूर्णतः परिचित हैं और उन्होंने जो संक्षिप्त पाठटिप्पण दिये हैं उनसे भाषा पूर्ण दर्शन सम्बन्धी अनेक जटिल प्रश्नों पर प्रकाश पड़ता है। न्यायविनिश्चय अपनी व्यापक विवेचनता तथा अद्भुत पुष्टिवादके लिए जगत भारतीय तर्कशास्त्रका विश्वकोष है। यद्यपि मैं अब तक इसका ऐसा पारायण नहीं कर सका हूँ जैसा कि करना चाहिये तथापि ज्यों-ज्यों मैं इसके विषयको देखता हूँ, ज्यों-ज्यों मुझे आश्चर्य और संतोष होता है। जैन न्यायके इस मौलिक ग्रन्थकी विषोपताय विद्याल और विविध हैं। प्रज्ञाकर गुप्तकी दुर्लभ मान्यताएँ और धर्मकीर्तिके प्रमाणयार्तिकके तलस्पर्शी विश्लेषण निश्चित ही विशेष जिज्ञासुओंकी रक्षिकी आप्रत करेंगे, यद्यपि वर्तमान समयमें उनकी संख्या होवमान है। धर्मकीर्तिके ग्रन्थ तथा टीकाएँ कुछ समय पहिले अपने मूल रूपमें प्रकाशित किये गये हैं परन्तु दुर्भाग्यवश ये उसनी कुशलता और सावधानी एवं विद्वत्तासे सम्पादित नहीं हुए जैसा कि पं० महेन्द्रकुमारने किया है। पण्डितजीकी जैन और बौद्ध विद्वत्ताके विनिष्ट विद्वान् पं० सुप्रसन्नलालजीके पास घटनेका विशिष्ट सौभाग्य मिला है। हमें अपने लिए धन्य मानना चाहिये कि हमारे देशमें अभी ऐसे विद्वान् हैं जो कि हमारे देशकी सभी बौद्धिक निधि हैं।

यह ग्रन्थ जैन पाइम्य तथा बौद्ध तर्कशास्त्रकी अक्षय निधि कहा जा सकता है। ग्रन्थकी प्रमुख विशेषता यही है कि अपने विषयोंका सर्वाङ्ग विवेचन करता है। ग्रन्थके आरम्भमें सर्वज्ञताका जो विवेचन किया गया है उसे देखकर आजके विद्वान् भी दांत तले उमाली दवा लेंगे और सहमत होंगे कि निरुपाधि तथा निर्मर्याद सर्वज्ञताके सिद्धान्तको धर्म-गुरुओंने पहिलेसे माना है। विश्वके पदार्थ परस्परश्रित हैं और इसीलिए किसी भी एक पदार्थका ज्ञान विश्वके अण्ड स्वरूपके ज्ञानकी कल्पना कराता है। किसी धर्मके अवतत्कका अथवा भुक्तिके नूतन मार्गका प्रदर्शक ज्ञान आंशिक ही हो अथवा किसी विशेष देश और काल अथवा किसी विशेष जनसमुदायके ही लिए हो तो उसे वैकालिक प्रामाण्य नहीं दिया जा सकता इस युक्तिके ध्यानमें आ जाने पर थकिके मनमें यह प्रश्न स्वतः उत्पन्न होता है कि धर्मकीर्ति द्वारा प्रतिपादित प्रयोजन सापेक्ष सांस्कृतिक समाधानको अन्तिम उपाय माना जा सकता है या नहीं।

ग्रन्थका टाइटल, कामज, साध, छपाई तथा अक्षरोंकी उठान जिज्ञासुके लिए विशेष आकर्षक हैं। इन सब सुविधाओंके होनेपर भी ग्रन्थ उसके लिए प्राज्ञ न होगा जिसमें तात्त्विक दृष्टि, ज्ञानकी अनुसृष्टा तथा वाधाओंसे जूझनेकी शक्ति न होगी। भूतकालमें भारतमें धर्मकीर्तिकी शुनीतिको अस्वीकार नहीं किया था, अपितु याथायुं प्रेरक घनी थी। आशा है तथा विश्वास भी है कि वर्तमान तर्कशास्त्रके जिज्ञासु भी इस ग्रन्थकी क्लृप्ताका सामना करेंगे। ग्रन्थके मननमें जितना परिश्रम और कष्ट होगा फल भी उतना ही सुखद होगा। इसके द्वारा वर्तमान विश्वविद्यालयोंके छात्रोंको अतीतके भारतीय विद्वानोंकी विशाल बुद्धिपर पुनः अद्भुत जन्म जायगी, क्योंकि ये समस्यार्थी महानसासे नहीं घबराते थे। भौतिक जगत्में अभी पृथ्वेस्तपर विजय पायी गयी है तब यह कहना अनर्थक न होगा कि हमारे पूर्वजों द्वारा निर्मित बौद्धिक पृथ्वेस्तकी विजय भी वैसा ही आकर्षक प्रभाव हमारे वर्तमान तथा आभी पीढ़ीपर न छोड़ेगी !

मालन्दा }

सानकोड़ी मुजोपाध्याय
[प्रधान संचालक पार्ली इंस्टीट्यूट मालन्दा]

सम्पादकीय

सन् १९४९ के प्रारम्भमें न्यायविनिश्चयविवरणका प्रथम भाग प्रकाशित हुआ था और अग्रे १९५५ में यह द्वितीय भाग मेरे ही सम्पादकत्वमें निकल रहा है। इस बीच ज्ञानपीठकी व्यवस्थामें परिवर्तन हुए। पर इतना है कि सांस्कृतिक प्रकाशनकी धारा चालू है।

इस ग्रन्थके सम्पादनमें जिन बनारस आरा खोल्हपुर सरसावा मूढविद्वी और वारनग के भट्टारोंकी कागज़ और ताडपत्रीय प्रतियोंका उपयोग किया गया है उनका परिचय प्रथम भागके 'सम्पादकीय'में दे दिया है। मुद्रणाक्षरोंकी योजना भी प्रथम भागकी तरह ही है। हाँ, पृ० २९७ से मूलकारिकाएँ ग्रेट न० १ की जगह न० २ टाइपमें दी गई हैं और अवतरण १४ पाइटकाला टाइपमें ही। पहिले भागमें विवरणगत व्याख्येय मूलशब्दोंकी जहाँ कारिकाके टाइपमें ही दिया है, वहाँ पृ० ७५ से पृ० २९६ तक ग्रेट न० २ में तथा पृ० २९७ से १४ पाइट काला टाइपमें ही दिया गया है। पृ० ३०७ से ३२३ तककी टिप्पणीकी प्रेसकापी प्रेससे खी गई थी अतः पाण्डुलिपिके होंसिये पर लिखे गये सवैतोंके आधारसे ही उसने टाइपकी टिप्पणी लिखी गई है।

इस भागके प्रकृत सशोधनमें प्रथम भागकी तरह प० महादेवजी चतुर्वेदी व्याकरणाचार्यने सहायता दी है और परिशिष्ट लिखनेका कार्य भी उन्होंने सम्हाला है। परिशिष्ट बनानेमें जो असावधानी हुई है वह शुद्धिपत्रमें सुधार दी है।

इस भागमें निम्नलिखित ७ परिशिष्ट बनाये गये हैं—

(१) मूल कारिकाओंका अकाराद्यनुक्रम, (२) विवरणकारके स्वरचित श्लोकोंका अकाराद्यनुक्रम, (३) विवरणगत अवतरणोंकी सूची, (४) न्यायविनिश्चयमूलगत विशिष्ट शब्दोंकी सूची, (५) न्यायविनिश्चयविवरणगत ग्रन्थ और ग्रन्थकार, (६) विवरणगत विशिष्ट शब्द और (७) ग्रन्थसङ्केत विवरण।

ज्ञानपीठके सहायक दानपीर साहु शान्तिप्रसादजी और अध्यक्ष उनकी धर्मपत्नी सौ० श्रीमती रमाजीकी भावना सांस्कृतिक ग्रन्थोंको सर्वाङ्गीण सम्पादन कराके प्रकाशनकी बराबर रही है और उसके लिए मुक्त हस्तमें साधन भी उन्होंने प्रस्तुत किये हैं। इसका ही यह फल है कि ज्ञानपीठका यह विभाग अपनी धाराकी चालू रहते है। प्राचीन ग्रन्थोंके सम्पादनमें निष्ठा, समय, शक्ति और साधन समीक्षा सतृप्त अवशेषित होता है। विशेषकर उन ग्रन्थोंके सम्पादनमें जिनका मूलभाग उपलब्ध न हो और विवरणकी प्रतियाँ अशुद्धियोंका पुञ्ज हों। दार्शनिक ग्रन्थोंमें ग्रन्थान्वरोंके अवतरण पूर्वपक्ष और उत्तर पक्ष दोनोंमें ही प्रचुरमात्रामें अन्ते हैं, उन सबका स्थूल ग्राहना तथा उपयुक्त टिप्पणियाँ सङ्ग्रहण आदि सभी कार्य धैर्य और स्थिरताके बिना नहीं सम्भ सम्भते। इसकी जो पद्धति आज प्रचलित है उसका निराह तथा ऐसे उपयोगी परिशिष्टोंकी योजना, जिनमें ग्रन्थ और ग्रन्थकारके ऐतिहासिक एवं विकासक्रमके तथ्याङ्क आकलन हो सके आदि कार्य व्यवस्थित योजना एवं सम्पादन दृष्टिके बिना नहीं चल पाते। ज्ञानपीठके सहायकोंने इस ग्रन्थके सम्पादनमें यथाशक्य इस परम्पराको निरालेखी चेष्टा की है और इसका बहुत कुछ श्रेय ज्ञानपीठके योग्य मन्त्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोयल्लायकी भी है जो अपनी एकात्मिक परबद्ध हैं।

जिन परिस्थितियोंमें यह भाग प्रकाशित हो रहा है उनमें जो सम्भव और शक्य था, किया है। इस यातकी चेष्टा अधश्च की है कि कसमें कम इस भागमें सम्पादन और प्रकाशनका स्तर ब्राह्मण रह जाय।

प्रस्तावना

न्यायविनिश्चयके प्रथम भागमें ग्रन्थकारोंके सम्बन्धमें लिखा गया है। अतः इस भागमें मात्र विषयपरिचय दिया जा रहा है।

कारिकासंख्या—

न्यायविनिश्चयविवरण प्रथम भागकी प्रस्तावनामें^१ मैंने मूलकारिकाओंकी संख्या निश्चित करने का प्रयत्न किया था किन्तु उसमें निम्नलिखित संशोधन अपेक्षित है। मूलश्लोकोंमें 'अन्तर श्लोक', जो कि वृत्तिके पाँच पाँचमें आते हैं, और संग्रहश्लोक, जो कि वृत्तिमें कहे गये अर्थका संग्रह करते हैं, भी आते हैं। इन सबको मिलाकर न्यायविनिश्चय मूलमें कुल ४८० श्लोक होते हैं। प्रथम प्रस्तावमें १६८^३, द्वितीय प्रस्तावमें २१६^३ तथा तृतीय प्रस्तावमें ९५। विवरणके दोनों भागोंमें श्लोकोंके नम्बर अनुद्ध छपे हैं, अनुक्रममें भी अनुद्धियाँ हो गई हैं। अतः इस ग्रन्थके प्रारम्भमें मूल श्लोक एक साथ छाप दिये हैं। उनमें अन्तरश्लोक और संग्रहश्लोकोंका विभाग भी कर दिया है। अनुक्रमकी अनुद्धियोंकी शुद्धिपरमें देख लेना चाहिये।

विषय-परिचय

प्रमाणविभाग—

प्रथम प्रस्तावमें प्रत्यक्षका सांगोपांग वर्णन करनेके बाद इस भागके दो प्रस्तावोंमें परोक्ष प्रमाण का वर्णन किया गया है। आगम परम्पराप्रमाणके दो ही विभाग दृष्टियोग्य होते हैं। इस परम्परामें प्रमाणताका आधार बिलकुल शुद्ध है। आत्ममात्रसापेक्षज्ञान प्रत्यक्ष और इन्द्रिय मन आदिकी अपेक्षा रखनेवाले ज्ञान परोक्ष होता है। इस परिभाषासे अवधिज्ञान मन पर्ययज्ञान और केवलज्ञान प्रत्यक्ष कोटिमें तथा शेष सब ज्ञान परोक्ष कोटिमें आते हैं। पाँच ज्ञानोंमें मति और धृत परोक्ष हैं। तत्त्वार्थसूत्र (१।१३) में मतिज्ञानके पञ्चायकूपसे मति, स्मृति, सञ्ज्ञा, चिन्ता और अभिनिबोधको गिनाया है। उसका तात्पर्य यसाते हुए टीकाकारोंने लिखा है^२ कि ये सब ज्ञान चूँकि मतिज्ञानावरणके क्षयोपशममें होते हैं अतः मतिज्ञानमें शामिल हैं। जहाँतक स्मृति, सञ्ज्ञा (प्रत्यभिज्ञान), चिन्ता (तर्क) और अभिनिबोध (अनुमान) का प्रश्न है वहाँ तक इन्हें परोक्ष माननेमें कोई आपत्ति नहीं है किन्तु मति अर्थात् पाँच इन्द्रिय और मनमें उत्पन्न होनेवाले ज्ञानको परोक्ष कहनेमें लोकत्राधा और प्रचलित दार्शनिक परम्पराआका स्पष्ट विरोध होता है। सभी दार्शनिक इन्द्रियजन्य ज्ञानको प्रत्यक्ष प्रमाण मानते हैं। प्रत्यक्ष शब्दका अर्थ भी "अक्षम् अक्ष प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्" इस व्युत्पत्तिके अनुसार इन्द्रियाधीन ज्ञान ही फलित होता है। ऐसी दशा में जैन परम्पराकी प्रत्यक्ष परोक्षकी यह परिभाषा बिलकुल अनोपरी लगती भी और इसमें लोक-व्यवहारमें असंगति भी आती थी।

आगमिक कालम ज्ञानके सम्बन्ध और मिधात्वके आधार भी भिन्न ही थे। जो ज्ञान मोक्ष-मार्गोपयोगी होता था वही सम्प्रज्ञान कहलाता था। लोकमें सम्प्रज्ञान रूपसे प्रतिद्वितीय पानी पसुका

१ पृ० ३३।

२ "निराकारेत्यादयः अन्तरश्लोकाः वृत्तिगम्यवर्तिवाद्, विमुपेत्यादिवार्तिकव्याख्यानवृत्तिप्रथमप्यवर्तिनः खल्वपि श्लोकाः" समग्रश्लोकास्तु वृत्त्युपदर्शितस्य चार्तिकार्यस्य समग्रपरा इति विशेषः।"—न्यायवि० वि० प्र० पृ० २२९।

३ देखो तत्त्वार्थवार्तिक, श्लोकवार्तिक आदि।

यथार्थ बोध करानेवाले ज्ञान भी यदि मोक्षमार्गोंपरयोगी नहीं होते हैं तो वे मिथ्याज्ञान ही हैं। इन्द्रिय और मनके दोषके कारण लोकप्रसिद्ध संशयादि ज्ञान भी हम दृष्टिकोणसे मय्यज्ञान ही फलित होते हैं। आगमकी यह आध्यात्मिक खौली है।

आगमिक पाँच ज्ञानोंका तथा उसकी परिभाषाओंका दार्शनिक परम्पराओंके साथ समन्वय करनेकी दृष्टिसे सर्वप्रथम महान् दार्शनिक भट्टकलङ्कदेवने प्रमाण-विभागकी स्पष्ट रूपरेखा बनायी। यद्यपि सिद्धमेव दिवाकरके न्यायावतरणमें प्रमाणके प्रत्यक्ष, अनुमान और शब्द ये तीन भेद किये गये हैं जिसका आधार पुरानी सांख्य आदि परम्पराएँ रही हैं। प्रमाण-वश वादियोंने इन्द्रियगम्य और अनुमेय अर्थके सिधाय भी ऐसे अतीन्द्रिय पदार्थोंकी सच्चा स्वीकार की है जिसमें शब्द या आगम प्रमाणका अधिकार है। प्रस्तुत न्यायविनिश्चय ग्रन्थके प्रस्तावोंका विभाजन भी इसी आधारसे हुआ है। भट्टकलङ्कदेवके सामने आगमिक ज्ञानपरम्पराको दार्शनिक चौखटेमें व्यवस्थित रूपसे यथानेका महान् कार्य था जो कि उनके पूर्ववर्ती युगप्रधान समन्तभट्टादि दार्शनिकोंने इस विषयमें कोई खास दिशानिर्देश भी नहीं किया था। सर्वप्रथम उन्होंने प्रत्यक्षके पारमार्थिक और सांख्यव्यवहारिक ये दो भेद करके अन्धि, मन पदार्थ और वेदलज्जानको आगमानुसार पारमार्थिक प्रत्यक्ष मानकर इन्द्रिय मनोजन्म मतिको सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्षमें स्थान दिया और प्रत्यक्ष शब्दकी प्रगुप्तिका निमित्त अक्षजन्मवशके स्थानमें वेदशक्तको स्वीकार किया। इन्द्रिय और मनमें उत्पन्न होनेवाले प्रत्यक्षको अज्ञतः विज्ञात होनेके कारण परमार्थतः परोक्ष होकर भी सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष कहा। यद्यपि विशेषावश्यकभाष्यकार आधार्य जिन-भद्रगणि क्षमाश्रमणोंने भी प्रत्यक्षके इन दो भेदोंको स्वीकार करके इन्द्रियमनोजन्म ज्ञानको सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष संज्ञा दी है किन्तु परोक्ष प्रमाणोंकी संख्या और व्यवस्थामें ये मर्यादा मौन हैं। अकलङ्क देवने मतिज्ञानके पञ्चाय रूपमें प्रसिद्ध स्मृति, संज्ञा, चिन्ता और अभिनिबोधके साथ ही साथ श्रुत अर्थात् आगम इन पाँच भेदोंमें परोक्षता विभाजन कर प्रमाण व्यवस्थाको सम्पूर्ण किया। उनने यह भी बनाया कि परोक्षताका कारण अपनी उत्पत्तिमें ज्ञानान्तरकी अपेक्षा रहना है। स्मरणमें पुरातुभव, प्रत्यभिज्ञानमें पुरातुभव तथा वर्तमान प्रत्यक्ष, तर्कमें स्मृति और प्रत्यभिज्ञान, अनुमानमें लिंग प्रत्यक्ष व्याप्तिस्मृति, प्रत्यभिज्ञान और व्याप्तिग्राही तर्क तथा आगममें शब्दश्रवण और संवेत स्मरणकी अपेक्षा होती है।

लघीयस्वरूपमें अकलङ्कदेवने मति, स्मृति, संज्ञा, चिन्ता और अभिनिबोधिक इन ज्ञानोंको शब्द-योजनाके पहले मतिज्ञान माना है तथा शब्दयोजनाके बाद श्रुतज्ञान। यद्यपि हम विभागमें मति स्मृ-त्यादि ज्ञानोंके परोक्ष होनेमें कोई याधा नहीं पड़ती तो भी लघीयस्वरूप (अकलङ्कग्रन्थत्रय पृ० २१) के प्रपञ्च प्रवेदाने अकलङ्कदेवका केवल श्रुतको परोक्ष कहना और स्मृति, चिन्ता, संज्ञा और अभि-निबोधको अतिन्द्रिय प्रत्यक्ष मानना एक नई बात है जिसका समर्थन उनके बाद किसी उत्तरकालीन आचार्यने नहीं किया। सांप्रत्य यह है कि अकलङ्कदेवने पाँच इन्द्रिय और मनमें होनेवाले ज्ञानको जो कि आगमिक परिभाषामें परोक्ष या, सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष बोटिमें लिया और स्मृति, संज्ञा, (प्रत्य-भिज्ञान), चिन्ता (तर्क) अभिनिबोधिक (अनुमान) और श्रुत (आगम) इन पाँचोंको आगमा-नुसार परोक्ष प्रमाण ही कहा-है।

१ स्मृति—

साधारणतया अनुभवमें गृहीत पदार्थको ही ग्रहण करनेके कारण स्मृति दार्शनिक क्षेत्रमें प्रमाण नहीं मानी जाती है। इसका दूसरा कारण भट्ट जयन्तने अनर्थजनक भी बताया है। चूंकि स्मृति

१ “इदियगणोभय ज त सबवहारपक्षकर” —विद्योपा० भा० पा० ०५।

२ “अनमार्थ मतिः सज्ञा चिन्ता चाभिनिबोधिकम्।

प्राप्त् नामयोजनाष्टेय श्रुतं दम्बानुयोजनात्॥” —रूपी० स्तो० १०, ११।

३ “न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतमादिताश्रुतम्।

अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यराशणम्॥” —न्यायभा० पृ० २३।

साक्षात् अर्थसे उत्पन्न नहीं होती अतः यह अप्रमाण है किन्तु अकलङ्कदेवने गृहीतप्राप्ति होनेपर भी स्मृतिकी अविस्वादिनी होनेके कारण प्रमाण स्वीकार किया है। अगृहीतप्राप्तिवत् और गृहीतप्राप्तिवत् अप्रमाणता या अप्रमाणताके प्रयोजक नहीं हो सकते। प्रमाणत्वका हेतु तो अविस्वाद ही है। वह अविस्वाद अन्य ज्ञानोंकी तरह स्मृतिमें विशेषतः सुरक्षित है। समस्त जगत्के व्यवहार स्मृतिमूलक ही हैं। फिर स्मृतिमें 'तत्' शब्दका उल्लेख होना अपूर्व है जो अनुभवमें नहीं पाया जाता। प्रत्यभिज्ञान, अनुमान और आगम आदि प्रमाणोंकी उत्पत्ति स्मृतिके बिना नहीं हो सकती अतः अविस्वादी प्रत्यभिज्ञान तर्क अनुमान और आगमका जनक होनेसे भी स्मृति प्रमाण है। जो स्मृति विम्ववादिनी है उसे अप्रमाण कहनेका रास्ता खुला हुआ है। इसी तरह पदार्थसे उत्पन्न होना या न होना प्रमाणता और अप्रमाणताका प्रयोजक नहीं है क्योंकि ज्ञानके प्रति अर्थकी कारणता सार्वत्रिक नहीं है। अतः अविस्वादी होनेके कारण स्मृति स्वयं मुख्य प्रमाण है।

२ प्रत्यभिज्ञान—

दर्शन और स्मरणसे उत्पन्न होनेवाले एकाग्र, सादृश्य, वैसादृश्य, प्रतियोगी और आपेक्षिक आदि रूपसे संरुद्ध करनेवाले ज्ञानको प्रत्यभिज्ञान कहते हैं। यद्यपि 'म एवायं' इस प्रत्यभिज्ञानके 'म' इस अंशको स्मरण और 'अयं' इस अंशको प्रत्यक्ष ज्ञान लेता है फिर भी 'म एवायं' इस समग्र संकलित प्रमेयको न तो स्मरण ही जान सकता है और न प्रत्यक्ष। अतः वर्तमान प्रत्यक्ष और अतीत स्मरणमूलक जितने प्रकारके संकलन ज्ञान होते हैं वे सब प्रत्यभिज्ञान प्रमाणकी सीमामें हैं। अतीत और वर्तमानकी कड़ीकी जोड़नेवाला एकप्रवृत्त एकत्र मुख्य रूपसे प्रत्यभिज्ञानका प्रमेय है। जिस एकाग्रकी धुरीपर संसारके समस्त व्यवहार, यहाँ तक कि स्वयं अपनी जीवनस्थिति सुसंकलित होती है उसी एकाग्रकी प्रत्यभिज्ञान अविस्वादी रूपसे जानता है। कोई भी मौलिक पदार्थ पूर्व और उत्तरार्ध विभक्तित पदार्थोंका ढेर नहीं है किन्तु उसके पूर्वोत्तर क्रममें एक मौलिकता है जो प्रतिक्षण परिवर्तन करनेपर भी उसकी सत्ताको न तो समाप्त होने देती है और न वृद्धांत्यतरसे संश्रुत ही होने देती है। यही मौलिकता प्रत्यक्ष और प्रोक्ष्य शब्दोंसे पकड़ी जाती है। क्षण परिवर्तन चक्रके बीच यह अविच्छिन्न धुरी रूपका प्राण है, इसीके बलपर परिवर्तित इत्यर्थमें 'म एवायम्' यह बड़ी है ऐसा अविस्वादी प्रत्यभिज्ञान होता है। बन्धन-मोक्ष, जैन-वैज, शब्दप्रयोग आदि समस्त व्यवहार इसीके आधारसे चलते हैं। अतः एकाग्र प्रत्यभिज्ञान कर्मचित् अपूर्वप्राप्ति और अविस्वादी होनेके कारण प्रमाण है। 'म एवायं' इस ज्ञानकी इन्द्रियप्रत्यक्ष तो इसलिए नहीं कह सकते कि इन्द्रियाँ केवल सम्बद्ध और वर्तमान अर्थ को ही जानती हैं जब कि 'म' अंश असम्बद्ध और अवर्तमान है। इसी तरह 'म' तक सीमित रहनेवाला स्मरण भी अतीत वर्तमानत्वापी एकाग्रकी स्पर्श नहीं कर सकता।

नैयायिक 'गोसदृशी गवयः' इस अतिदेश वाक्यको सुनकर सामने गवयके देखनेपर होनेवाले 'यह गवय शब्दका वाच्य है' इस प्रकारके संज्ञा-संज्ञी सम्बन्धको उपमान नामका स्वतन्त्र प्रमाण मानते हैं। किन्तु अकलङ्कदेवने प्रत्यक्ष और स्मरणमूलक वाच्य संकलनोंकी चाहे वे एकाग्रविषयक, सादृश्य-विषयक, वैसादृश्यविषयक, प्रतियोगिक या आपेक्षिक कैसे भी हो प्रत्यभिज्ञानमें अन्तर्भाव किया है। इसीलिए उन्होंने स्पष्ट लिखा है कि यदि 'गौसे सदृश गवय होता है' इस सादृश्यप्रत्यभिज्ञानकी स्वतन्त्र प्रमाण माना जाता है तो 'गौसे विलक्षण भैंस होती है' इस वैसादृश्य प्रत्यभिज्ञानको, 'पटनेसे कलकत्ता दूर है' इस प्रातियोगिक प्रत्यभिज्ञानकी 'आँखसे अमरुद बढ़ा होता है' इस आपेक्षिक प्रत्यभिज्ञानको तथा और भी इसीके प्रत्यक्ष-स्मरणमूलक विभिन्न ज्ञानोंकी स्वतन्त्र प्रमाण मानना होगा।

१. "उपमान प्रसिद्धार्थवाच्यत्वात् साध्यवाच्यम्।

तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् सन्निविष्टादनम् ॥१९॥

ददमर्षं महद् दूरमासन्नं प्रापु नेति वा।

व्यपेक्षात् सम्यग्दर्शने विरुद्धः साधनान्तरम् ॥२०॥" —लघु०।

नैयायिक “अनुमितिकरणम् अनुमान” अनुमानकी यह व्युत्पत्ति करके लिङ्गपरामर्श ज्ञानको अनुमान कहते हैं। भूम अग्निसे ध्यास है तथा वह भूम पर्यन्तम् है ऐसे व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मता ज्ञानको परामर्श करने हैं। परन्तु यह परामर्श उस अनुमान ज्ञानकी सामग्रीमै शामिल है, जिसमे माध्यमे अज्ञानकी निवृत्ति होती है। बौद्धपरम्परा^१ में भी इसीलिङ्ग अनुमेयज्ञानको अनुमान माना है।

अनुमानके भेद—अनुमानके स्वार्थ और परार्थ ये दो भेद सभी वैश्विक, बौद्ध और जैन तर्क ग्रन्थमें पाये जाते हैं। स्वार्थानुमान ज्ञानात्मक होता है। इसमें स्वयं ही लिङ्गस्य माध्यज्ञान द्रष्टाको ही होता है। यद्यपि द्रष्टाके ज्ञानमें साध्य साधन आदिका भेद किया जा सकता है और उसके ज्ञानका शब्दा से उल्लेख करना भी सम्भव है परन्तु उसकी उत्पत्तिमें किसी दृश्यके शब्द कारण नहीं पड़ते इसीलिङ्ग उसे अशब्दात्मक कहते हैं। परार्थानुमान भी स्वार्थानुमानकी तरह यद्यपि ज्ञानरूप ही है परन्तु यह लिङ्ग पाक्षक शब्दोंको मुनकर श्रोताको उत्पन्न होता है और इसका शब्दोंमें प्रकट निर्देश होता है, इति लिङ्ग इसे शब्दात्मक कहते हैं। शब्द अचेतन हैं, अतः अज्ञानरूप होनेमें ये मूल्य प्रमाण नहीं हो सकते, फिर भी कारणसे कार्यका और कार्यसे कारणका उपचार करके इनमें ज्ञानरूप परार्थानुमानता आ जाती है। वक्ताका ज्ञान शब्दोंका उत्पादक है। जब उसका ज्ञान दूसरेकी समझानेके समुत्त होता है तब वह परार्थ होनेसे परार्थानुमान कहलाने लगता है। उसके कार्यभूत वचनोंमें कारणभूत वक्ताके ज्ञानका उपचार करके परार्थानुमानता आ जाती है। इसी तरह श्रोताके ज्ञानमें वैकिक वचन कारण पड़ते हैं अतः कारणभूत वचनोंमें कार्यरूप ज्ञानात्मक परार्थानुमानका उपचार करके भी उन्हें परार्थानुमान कह सकते हैं।

न्यायसूत्र (१/१/५) में अनुमानके पूर्ववत्, शेषवत् और सामान्यतोद्य ये तीन भेदे किये गये हैं। वैशेषिक (वे० न० १/२/११) ने अनुमानके कार्यलिङ्गज्ञ, कारणलिङ्ग, सद्योगलिङ्ग विरोधिलिङ्ग और समवायिलिङ्ग इस तरह पाँच भेद माने हैं। सारयतस्वर्वाभुर्द (५० ३०) में अनुमानके वीत और अवीत, ये दो मूल भेद करके वीत अनुमानके पूर्ववत् और सामान्यतारोद्य ये दो उत्तर भेद किये हैं। भाट्टकारिकाकी प्राचीनतम टीका भाट्टवृत्ति (५० १३) में न्यायसूत्रकी तरह पूर्ववत् आदि तीन भेद ही गिनाये हैं। अन्वयी, ध्यतिरेकी और अन्वयव्यतिरेकी ये तीन प्रकार तो न्यायपरम्परामें “पूर्ववत्” आदि अनुमान सूत्रकी व्याख्याने ही कलित किये गये हैं।

जैन परम्परामें यद्यपि हेतुके कार्य, कारण, स्वभाव आदि अनेक प्रकार माने हैं किन्तु सबमें “अविनाभाव” इस एक लक्षणके अनुरयून होनेसे इन हेतुभास उत्पन्न होनेवाले अनुमानोंमें कोई जाति भेद नहीं माना है। साधनता माध्यके साथ अविनाभाव सपक्षमें गृहीत होनेका कोई महत्व नहीं है। जिन अनुमानोंमें सपक्ष नहीं पाया जाता वहाँ भी अविनाभावके बलसे साध्यसिद्धि होती है। अतः सपक्षसत्त्वकी आधार मानकर किये जायेवाले पूर्ववत् आदि तथा वीत अवीत आदि भेदोंका कोई मौलिक आधार नहीं रह पाता। माध्य और साधनका अविनाभाव स्वयोगमूलक, समवायमूलक वा किसी अन्य मूलक हो उससे अविनाभावके स्वरूपमें कोई अन्तर नहीं आता और इसीलिङ्ग इस निमित्तस अनुमानमें प्रकारभेद रक्षिकार नहीं किया जा सकता। इनमें पूर्ववत् और उत्तरवत् आदि हेतुभासे उत्पन्न होनेवाले अनुमानोंका समवेष्टा भी सम्भव नहीं है। अतः इन अपूर्ण भेदोंकी गणना विशेष लाभप्रद नहीं है।

अनुमानके अंग—सुरयतत्वा अनुमानके धर्मी, साध्य और साधन, ये तीन अंग होते हैं। माध्य गम्य होता है साधन गमक और धर्मी माध्य धर्मका आधार। धर्म और धर्मिक समुदायनो पक्ष मानकर पक्ष और हेतु ये दो अवयव भी अभेद विवक्षाम हो सकते हैं। इतर दार्शनिकोंने अनुमानके आवश्यक अंगोंमें दृष्टान्तता भी स्थान माना है। परन्तु दृष्टान्तके बिना भी भाट्ट अविनाभावमे साध्य सिद्धि देयी जाती है और “अविनाभावका ग्रहण ही दृष्टान्तम् ही हो” ऐसा कोई नियम नहीं है। इस लिङ्ग जैनपरम्परा में दृष्टान्तकी अनुमानता अङ्ग नहीं माना। हाँ, शिष्याको गमयानेके लिए उसकी उप योगिता अवश्य स्वीकार की है और है भी।

दृष्टान्त साध्यकी प्रतिपत्ति के लिए भी उपयोगी नहीं है क्योंकि अविनाभावा साधनसे ही साध्यकी सिद्धि हो जाती है। व्याप्ति स्मरणके लिए भी उसकी आवश्यकता नहीं है, क्योंकि अविनाभावी हेतुके प्रयोगसे ही व्याप्ति स्मरण हो जाता है। अविनाभावके निश्चयके लिए भी उसकी आवश्यकता इसलिए नहीं है कि विपक्षमें बाधक प्रमाणके द्वारा ही अविनाभावका निश्चय हो जाता है। फिर, दृष्टान्त एक व्यक्तिका होता है और व्याप्ति होती है सामान्यविषयक, अतः यदि उस दृष्टान्तमें व्याप्तिविषयक सहाय हो जाय तो अन्य दृष्टान्तकी आवश्यकता पड़ सकती है। इस तरह अनवस्था दूषण आता है। यदि केवल दृष्टान्तका कथन किया जाय, तो उससे पक्षमें साध्यका सन्देह ही पुष्ट होता है। यदि ऐसा न हो तो सन्देहके निवारणके लिए उपनय और निगमनका प्रयोग क्यों किया जाता है? अतः पक्ष-धर्मधर्मसमुदाय और हेतु ये दो ही अवयव अनुमानके हो सकते हैं।

चाँद, बिड़ानाके लिए केवल एक हेतुका प्रयोग मानकर^१ भी उसके स्वरूपमें उदाहरण और उपनयका अन्तर्भूत कर लेते हैं। उनके हेतुका प्रयोग इस प्रकार होता है—‘जो जो धूमवाला है वह वह अग्निवाला है जैसे रसोईघर, उसी तरह पर्वत भी धूमवाला है’ इस प्रयोगमें हेतुके प्रेरण्यको समझानेके लिए अन्यत्र दृष्टान्त और पक्षविरेक दृष्टान्त आवश्यक होता है, और हेतुके समर्थनके लिए दृष्टान्तके साथ ही साथ उपनय भी आवश्यक है। हेतुकी साध्यके साथ व्याप्ति सिद्ध करके उसका अपने धर्मोंमें सहाय सिद्ध करना, समर्थन कहलाता है। इस तरह चाँदके मतमें हेतु, उदाहरण और उपनय ये तीन अवयव अनुमानके लिए आवश्यक होते हैं।

वे प्रतिज्ञाकी आवश्यक नहीं मानते। क्योंकि केवल प्रतिज्ञाके प्रयोगसे साध्यकी सिद्धि नहीं होती और प्रस्ताव आदिसे उसका विषय ज्ञात हो जाता है। किन्तु यदि प्रतिज्ञाका शब्दसे निर्देश नहीं किया जाता है, तो हेतु कितना साध्यकी सिद्धि करेगा? तथा उसके पक्षधर्मत्व-पक्षमें रहनेका स्वरूप कैसे निर्धारित होगा? तथा चाय धूमवान्’ इस उपनय-उपसहार वाक्यमें ‘अय’ शब्दके द्वारा किसका बोध होगा? यदि हेतुको कहकर उसका समर्थन किया जाता है तो प्रतिज्ञाके प्रयोग करनेसे क्यों हिचक होती है? अतः साध्य धर्मके आधारविषयक सन्देहको हटानेके लिए पक्षका प्रयोग आवश्यक है।

नैयायिक अनुमानके प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय और निगमन ये पाँच अवयव मानते हैं। चाँद प्रतिज्ञाके प्रयोगकी अनावश्यक कहकर उसके उपसहार रूप निगमनका खण्डन करते हैं। वस्तुतः साध्यकी सिद्धि के लिए जिसकी जहाँ मिद्धि करना है और जिसके द्वारा सिद्धि करना है उन प्रतिज्ञा और हेतुके सिपाय किसी सीसरे अवयवकी कोई आवश्यकता ही नहीं है। पक्षमें हेतुके उपसहारको उपनय तथा प्रतिज्ञाके उपसहारको निगमन कहते हैं। वे केवल वाक्यसौन्दर्य या कवी हुई वस्तुके दृष्टीकरणके लिए भले ही उपयोगी हों, पर अनुमानके अत्यावश्यक अंग नहीं हो सकते। अतः धर्म, साध्य और साधन अथवा अभेद विवक्षाम पक्ष और हेतु ये दो ही अनुमानके अंग हैं।

धर्म—धर्म कहीं प्रमाणसे सिद्ध होता है वहाँ विकल्पमें और वहाँ प्रमाण और विकल्प दोनोंसे। अस्तित्व या नास्तित्व साध्य रहनेपर धर्म विकल्पमिद्ध होता है, क्योंकि सत्ता या अमत्ताकी सिद्धिसे पहले धर्मकी केवल प्रतीति ही होती है, उसमें प्रमाणसिद्धता नहीं होती। धूमादिते अग्नि आदिकी मिद्धि करते समय धर्मों प्रमाणसिद्ध है। सम्पूर्ण शब्दोंमें अविद्यार मिद्ध करनेके समय धर्मों वर्तमान शब्द प्रपक्ष मिद्ध है और अतीत, अनागत शब्द विकल्प सिद्ध है, अतः शब्द धर्मों उभयसिद्ध होता है।

चाँद अनुमानका विषय कल्पित सामान्य मानते हैं, वास्तविक स्वच्छान नहीं। धर्म और धर्मों यह व्यवहार भी उनसे मतमें काटपनिक है। आचार्य दिग्गतामसे कहा है^१—कि हमारा अनुमान अनुमेय

व्यवहार प्रतिवर्तित धर्मधर्मान्यायमे चकता है, विना प्राप्तविक्र धर्माकी गता नहीं है। अकलङ्क देवने (न्यायवि० २।२) यथाया कि जिहा प्रकर प्रत्यक्ष वास्तविक परपदार्थका प्राप्ति है उसी तरह अनुमान भी परतुभूत धर्मको ही विषय करता है। यह टीका है कि प्रत्यक्ष उसे स्फुट और विशेषाकार रूपसे जाने और अनुमान उसे अस्फुट एवं सामान्याकार रूपसे, पर इतने मात्रमें एका के पस्तुविषयक और दूसरेको अवस्तुविषयक नहीं कहा जा सकता। एक ही सामान्यविशेषाग्रक वस्तु है और यह पूरी की पूरी प्रत्यक्ष या अनुमान किसी भी अमानकी विषय होती है।

साध्य—साध्य अर्थात् सिद्ध करनेके योग्य। जो पदार्थ अभी तक असिद्ध है वहाँ साध्यकोटिमें आता है। असिद्धके साथ ही साध्य साध्यको हट और शक्य अर्थात् अवाधित भी होना चाहिये। जो पदार्थको हट नहीं है वह साध्य नहीं हो सकता। इसी तरह जो प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम, लोकप्रतीति और व्यवचन आदिसे पोषित है वह साध्य नहीं हो सकता। तत्पर्य यह कि हट, अवाधित और असिद्ध साध्य होता है और अविष्ट, अधित और सिद्ध साध्याभाव। इतरा अर्थ 'उक्त' नहीं है अथवा भी पदार्थ-वादीको हट हो सकता है और साध्य बन सकता है।

साधन—जैवाचार्यों प्रारम्भसे ही साधनका एक मात्र लक्षण माना है अविनाभाव या अनुपपत्ति। अविनाभाव अर्थात् विना-साध्यके अभावमें अ-वर्णा भाव-होना। याने साध्यके अभावमें नहीं होना। अनुपपत्ति इसका नामान्तर है। यह अविनाभाव प्रत्यक्ष और अनुपपत्तिसे होनेवाले लक्ष्य नामके प्रमाणसे गृहीत होता है। पक्षवि धोड़ोने भी अविनाभावको साधनका स्वरूप कहा है पर उसकी परिसमाप्ति के पक्षधर्मों, लक्ष्यलक्षण और विषयव्यावृत्तिमें मालते हैं। वह ग्रहण होता स्वरूप है। इसका विवरण करते हुए आचार्य धर्मकोटिने लिखा है कि सिद्धकी अनुपपत्तिसे सत्ता ही होना चाहिये, और सपक्षमें ही सत्ता तथा विपक्षमें असत्ता ही। इसकी आलोचना करते हुए अकलङ्कदेवने लिखा है कि ग्रहणमें केवल विपक्ष व्यावृत्तिही होता है लक्षण हो सकती है पक्षधर्मों और सपक्षसाध नहीं। एक मुहूर्तके बाद रोहिणी नक्षत्रका उदय होमा क्योंकि इस समय कृत्तिका उदय है। इस पूर्वज्ञानमानने पक्षधर्मत्व नहीं है किर भी अविनाभावके कारण यह सर्वज्ञ है। इसी तरह 'लक्ष्य' कृत्तिका सत्ता' धोड़ोके रूप प्रसिद्ध अनुमानने सपक्षसाध न रहनेपर भी समझता स्वयं उन्हींने मानी है। अतः अविनाभाव ही एकमात्र हेतुका स्वरूप ही सकता है।

वैधानिक (न्यायवि० १।१।५) ग्रहण के साथ अवाधित विषयों और अवस्तुविषयोंकी भी हेतुका आवश्यक अत्र मात्रपर धन्यरूपमें अविनाभावकी परिसमाप्ति करते हैं। इनमें अवाधितविषयों को पक्ष के अवाधित विशेषणसे ही गता हो जाता है क्योंकि जिस हेतुका अविनाभाव प्रसिद्ध है उसके स्वरूपमें किसी प्रकारकी याधकी सम्भावना ही नहीं की जा सकती। अविनाभावी हेतुका समान लक्षणादी कोई प्रतिपक्षी भी सम्भव नहीं है अतः असत्प्रतिपक्षरूप भी विरर्थ है। 'अद्वैतवादिषोके प्रमाण है हट साधन और अविष्ट दूषण अन्यथा नहीं हो सकते' इस अनुमानने पक्षधर्मत्वके अभावमें भी सत्ता है। क्योंकि इस अनुमानके पहिले प्रमाण नामकी वस्तु अद्वैतवादिषोके यहाँ प्रसिद्ध ही नहीं है, जिसमें रहकर हेतु पक्षधर्मभारा बनता।

अचट्टन हेतुविन्दुका (२० २०५) में ज्ञातत्व और निवृत्तकसंयत्य नामके अन्य दो रूपोंका भी पूर्वपक्षके रूपमें उल्लेख मिलता है। इनमें ज्ञातत्व रूप इसलिए अनावश्यक है कि हेतु ज्ञात होकर ही साध्यका अनुभावक होता है। वह एक साधारण बात है। इसी तरह निवृत्तकसंयत्य भी अपनी कोई विशेषता नहीं रखता। कारण अविनाभावी हेतुका द्वितीय प्रतिपक्षी सम्भावित ही नहीं है जो निवृत्त हेतुकी एक संख्याकर विघटन करे। धर्मकीतिक टीकाकार कर्णकगोमी आदिने रोहिणीके उदयका अनुमान करनेवाले कृत्तिकोदेव हेतुमें कल या आकाशको धर्मा बनाकर पक्षधर्मत्व धरतेका प्रयास

किया है। पर इस तरहका परम्पराश्रित लम्बा प्रयास करनेसे पृथ्वी रूप धर्मीकी अपेक्षा महानसगत धूम हेतु समुद्रमें भी अग्निसिद्ध करनेमें पक्षधर्मत्वरहित नहीं होगा। व्यभिचारी हेतुओंमें भी काल, आकाश पृथ्वी आदिकी अपेक्षा पक्षधर्मत्व घटाया जा सकेगा।

यद्यपि व्याप्तिके बहिर्व्याप्ति, अन्तर्व्याप्ति और सकलव्याप्ति ये तीन भेद किये जाते हैं पर इनमें केवल अन्तर्व्याप्ति ही साध्यसिद्धिके लिए आवश्यक है। पक्षमें साध्य और साधनकी व्याप्तिको अन्तर्व्याप्ति कहते हैं। सपक्षमें साध्य-साधनकी व्याप्ति बहिर्व्याप्ति और पक्ष तथा सपक्ष दोनोंमें होनेवाली व्याप्ति सकलव्याप्ति कहलाती है।^१ अन्तर्व्याप्तिके अस्तित्व रहनेपर बहिर्व्याप्ति निरर्थक है अतः बहिर्व्याप्तिका प्रयोजक-सपक्ष साध्य रूप भी अगाधव्यक्त ही है। अतः पात्रवेसरी स्वामीने ठीक ही कहा है कि जहाँ अन्यथानुपपत्ति नहीं है वहाँ वैरूप्य माननेसे क्या और जहाँ अन्यथानुपपत्ति है वहाँ वैरूप्य माननेसे क्या? पात्रवेसरी स्वामीकी यही अन्यथानुपपत्त्य कारिका अकलङ्कदेवने न्यायधिमिच्छयमें ले ली है। इसीका अनुकरण करके विद्यानन्द स्वामीने प्रमाणपरीक्षा (पृ० ७२) में लिखा है कि जहाँ अन्यथानुप-पत्त्य है वहाँ पञ्चरूप माननेमें क्या और जहाँ अन्यथानुपपत्त्य नहीं है वहाँ पञ्चरूप माननेमें क्या?

बौद्ध^२ अविनाभावको तादात्म्य और तदुत्पत्तिसे निषेध मानते हैं। उनके मतसे हेतुके तीन भेद हैं—कार्यहेतु, स्वभावहेतु और अनुपलब्धिहेतु। इनमें स्वभावहेतु और कार्यहेतु विधिसाधक हैं तथा अनुपलब्धिहेतु निषेधसाधक। स्वभावहेतुमें तादात्म्य सम्बन्ध, कार्यहेतुमें तदुत्पत्ति सम्बन्ध और अनुपलब्धि हेतुमें यथासम्बन्ध दोनों सम्बन्ध अविनाभावके प्रयोजक होते हैं।

अकलङ्कदेवने इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि जहाँ तादात्म्य और तदुत्पत्ति सम्बन्धसे हेतुमें गमकता देखी जाती है वहाँ अविनाभाव तो रहता ही है, अले ही वहाँ वह अविनाभाव तादात्म्य या तदुत्पत्ति प्रत्यक्ष हो, पर बहुतसे ऐसे भी हेतु हैं जिनका साध्यके साथ तादात्म्य या तदुत्पत्ति सम्बन्ध न होनेपर भी मात्र अविनाभावसे वे अपने निषेध साध्यका ज्ञान कराते हैं, जैसे कृत्तिकोदय आदि पूर्वचर और उत्तरचर हेतु। कृत्तिकोदयसे अतीत भरणीके उदयका अनुमान तथा अविष्यत् शक्रोदयका अप्यभिचारी अनुमान देला जाता है। पर इनमें न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न तदुत्पत्ति ही।

हेतुके भेद—अकलङ्कदेवने सामान्यतया हेतुके उपलब्धि और अनुपलब्धि ये दो भेद किये हैं। दोनों ही प्रकारके हेतु विधि और निषेध दोनोंको सिद्ध करते हैं। उपलब्धिके स्वभाव, कार्य, कारण, पूर्वचर, उत्तरचर और सहचर ये ६ भेद हैं।

१ स्वभावहेतु—यह वृक्ष है क्षिप्ता होनेसे।

२ कार्यहेतु—पर्यंतरे अग्नि है धूम होनेसे।

३ कारणहेतु—वृक्षसे छायाका ज्ञान और चन्द्रमासे जलमें पड़नेवाले उमके प्रतिबिम्बका ज्ञान कारणहेतु है। यद्यपि 'कारण अवश्य ही कार्यको उत्पन्न करे' यह नियम नहीं है क्योंकि कारणोंकी सामर्थ्यमें रुकावट तथा सामर्थ्यके अन्तर्गत कारणान्तरोंकी विकलता देखी जाती है किन्तु ऐसे कारणसे जिसकी शक्तिमें कोई प्रतिवन्ध न हो और कारणान्तरोंकी विकलता न हो, कार्यका अनुमान होता ही है। अनुमान करनेवालेकी अज्ञातिसे अनुमानको दोष नहीं दिया जा सकता।

४ पूर्वचर—कृत्तिका नक्षत्रका उदय देखकर 'एक सुहृत्के बाद रोहिणीका उदय होगा' यह अनुमान पूर्वचरानुमान है। यहाँ कृत्तिकोदय और भावी शक्रोदयमें न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न कार्य-कारण भाव ही। अतः इसे शून्य हेतु ही मानना चाहिए।

५ उत्तरचर हेतु—कृत्तिकाका उदय देखकर 'एक सुहृत् पहले भरणीका उदय हो चुका है' यह अनुमान उत्तरचरानुमान है।

६ सहचर हेतु—चन्द्रमाके इस भागसे देखकर उमके उम भागका अनुमान, तराजूके एक पलदे

१ प्रमाणम् पृ० ५०। २ विद्वि० टी० लि० हेतुलक्षणसिद्धि परि०। तत्त्व० वा०

१३६४। ३ न्यायवि० २।२५

को नीचा देखकर दूसरे परदेहे ऊँचे होनेका अनुमान, रम चमकर रूपका अनुमान और सास्नासे गीका अनुमान सहचरहेतुमे होते हैं। इनमें अपने माध्यमोंके साथ न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न तदुत्पत्ति ही।

अनुपलब्धि—यौद्ध^१ इत्यानुपलब्धिसे अभावकी सिद्धि मानते हैं। इत्यसे उनका तात्पर्य ऐसी वस्तुमे है जो वस्तु सूक्ष्म, अन्तरित और विप्रकृष्ट-दूरवर्ती न हो तथा प्रत्यक्षका विषय हो सकती हो। ऐसी वस्तु उपलब्धिके समस्त कारण मिलनेपर अवश्य ही उपलब्ध होती है। उपलब्धिके अन्य समस्त कारण रहनेपर भी यदि वह वस्तु उपलब्ध न हो तो उसका अभाव समझना चाहिए। सूक्ष्मादि पदार्थोंमें हम-लोमांके प्रत्यक्ष आदिकी निवृत्ति होनेपर भी उनका अभाव नहीं माना जा सकता। प्रमाणसे प्रमेयकी सिद्धि तो होती है पर प्रमाणाभावसे प्रमेयका अभाव नहीं किया जा सकता। अतः अदृश्य पदार्थकी अनुपलब्धि संशयका हेतु होनेसे अभावकी सिद्धि नहीं कर सकती।

अकलकृदेयमे हमकी मर्यादा करते हुए लिखा^२ है कि इत्यग्वत्ता अर्थ केवल प्रत्यक्षविषय ही नहीं लेना चाहिए किन्तु उसकी सीमा प्रमाणविषयत्व तक करना चाहिए। इसका फलितार्थ यह है कि जो वस्तु जिस प्रमाणका विषय है वह यदि उन्हीं प्रमाणसे उपलब्ध न हो तो उसका अभाव सिद्ध होगा। मृत शरीरमें व्यवसायस आनादिग्रह परचैतन्यका अभाव हम व्यापार वचन आदि चेष्टाओंका अभाव देखकर ही करते हैं। यहाँ चैतन्यमे प्रत्यक्षविषयत्व रूप इत्यग्वत्ता नो नहीं है, क्योंकि परचैतन्य हमारे प्रत्यक्षका विषय कभी नहीं होता। जिन चेष्टाओंसे उसका अनुमान किया जाता है उन्हींका अभाव देखकर उसका अभाव सिद्ध करना व्यावसायिक है। यदि अद्वयानुपलब्धि एकान्ततः सशय द्रुत हो तो मृत शरीरमें चैतन्यकी निवृत्तिका सदेह सदा बना रहेगा। ऐसी हालतमें दाहसंस्कार करनेवालोंकी हिंसाका पाप लगना चाहिए। हाँ, जिन पिशाचादिकोंका सद्भाव हम किसी भी प्रमाणसे न जान सके ऐसे सर्वथा अदृश्य-प्रमाणागम्य पदार्थोंका अभाव अनुपलब्धिसे नहीं किया जा सकता। अतः जिस वस्तुको हम जिन जिन प्रमाणोंसे जानते हैं उस वस्तुका उन उन प्रमाणोंके अभावमें अदृश्य ही अभाव सिद्ध किया जा सकता है।

अकलकृदेयमे प्रमाण सप्तह (५० १०४-५)में सत्राय साधक ९ उपलब्धियोंकी तथा अभावसाधक ६ अनुपलब्धियोंकी कक्षातः कहकर शेष अनुपलब्धिके भेद प्रभेदोंका इन्होंने अन्तर्भाजन किया है। वे इस प्रकार हैं—

- १ स्वभावोपलब्धि—आत्मा है उपलब्ध होनेसे।
- २ स्वभावकार्योपलब्धि—आत्मा थी, रमरण होनेसे।
- ३ स्वभावकारणोपलब्धि—आत्मा होगी सत् होनेसे।
- ४ सहचरोपलब्धि—आत्मा है, स्पर्शविशेष (शरीरमें उष्णताविशेष) पाये जानेसे।
- ५ सहचरकार्योपलब्धि—काय व्यापार हो रहा है, वचन प्रवृत्ति होनेसे।
- ६ सहचरकारणोपलब्धि—आत्मा सप्रदेशी है, सावयव शरीरके प्रमाण होनेसे।

असद्व्ययहार साधनके लिए ६ अनुपलब्धियाँ—

- १ स्वभावानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, अनुपलब्ध होनेसे।
- २ कार्यानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, उसका कार्य नहीं पाया जाता।
- ३ कारणानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, उसका कारण नहीं पाया जाता।
- ४ स्वभावसहचरानुपलब्धि—आत्मा नहीं है, रूपविशेष (शरीरमें आकारविशेष) नहीं

पाया जाता।

१ -यायवि० २।२६।

२ लघी० इले० १५।

३ अष्टश०, अष्टहृ० ५० ७०।

५ सहचरकारणानुपलब्धि-आत्मा नहीं है, व्यापार आकार विशेष तथा ; वचन विशेषकी अनुपलब्धि होनेसे ।

६ सहचरकारणानुपलब्धि-आत्मा नहीं है, उसके द्वारा आहार ग्रहण करना नहीं देखा जाता । सजीव शरीर ही स्वयं आहार ग्रहण करता है ।

सद्व्यवहारके निषेधके लिए ३ उपलब्धियाँ—

१ स्वभाव विरुद्धोपलब्धि-पदार्थ नित्य नहीं है, परिणामी होने से ।

२ कार्यविरुद्धोपलब्धि-लक्षणाभिज्ञान प्रमाण नहीं है, विसंवादी होने से ।

३ कारणविरुद्धोपलब्धि-दूस व्यक्ति को परीक्षाका फल प्राप्त नहीं हो सकता, क्योंकि इसने अभाव-कामत्का ग्रहण किया है ।

हेत्वाभास-नैयायिक हेतुके पाँच रूप मानते हैं अतः उनके मतसे एकएक रूपके अभावमें असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, कालात्यापदिष्ट और प्रवरणसम ये ५ हेत्वाभास होते हैं । बौद्धने हेतुको ग्रैरूप्य माना है अतः वह वक्षधर्मत्वके अभावमें असिद्ध, सपक्षसत्त्वके अभावमें विरुद्ध और विपक्षादुप्यायुक्तिके अभावमें अनैकान्तिक ये तीन हेत्वाभास मानता है ।

अवलङ्गदेवने बौद्धि अन्यथानुपपत्ति लक्षण हेतु एक प्रकारका ही माना है अतः उनके मतसे अन्यथानुपपत्तिके अभावमें हेतुकी तरह मालूम होनेवाला हेत्वाभास भी सामान्यतया एक ही प्रकारका है और उसका नाम है असिद्ध^१ ।

बौद्धि अन्यथानुपपत्तिमा अभाव अनेक प्रकारसे होता है । अतः हेत्वाभास भी असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक और अविश्विकरके भेदसे चार प्रकारका है । उनके लक्षण इस प्रकार हैं—

१ असिद्ध—

‘सर्वथात्थयात्’ अर्थात् संबंधा पक्षमें न पाया जानेवाला, अथवा जिसका साध्यने अधिनाभाव न हो वह असिद्ध है जैसे-शब्द अनित्य है पक्षुष होने से ।

२ विरुद्ध—

‘अन्यथानायात्’ अर्थात् साध्यके अभावमें पाया जानेवाला । जैसे-सत्य पदार्थ क्षणिक है सत्य होनेसे । सत्य हेतु सर्वथा क्षणिकत्वके विरुद्ध वधश्चित् क्षणिकत्वसे प्यासि रखता है अतः विरुद्ध है ।

३ अनैकान्तिक—

‘अन्यथापि भावात्’ अर्थात् पक्ष और सपक्षकी तरह विपक्षमें भी पाया जानेवाला । जैसे-सर्वज्ञ-भाव सिद्ध करनेके लिए प्रयुक्त वस्तुत्व आदि हेतु असर्वज्ञकी तरह सर्वज्ञमें भी पाये जाते हैं । यह निश्चितानैकान्तिक, सन्दिग्धानैकान्तिक आदिके भेदसे अनेक प्रकारका है ।

४ अविश्विकर—

सिद्ध और प्रत्यक्षादि साधित साध्यमें प्रयुक्त हेतु अविश्विकर होता है । अथवा अन्यथानुपपत्तिसे रहित जितने भी हेतु हैं वे सभी अविश्विकर हैं ।

‘दिग्गन्ताचार्यने विरुद्धाव्यभिचारी नामका भी एक हेत्वाभास माना है । परस्पर विरोधी दो हेतुओंका एकधर्ममें प्रयोग होनेपर, प्रथम हेतु विरुद्धाव्यभिचारी हो जाता है । यह संशयहेतु होनेसे हेत्वाभास है । ‘धर्मकीर्ति इसे हेत्वाभास नहीं मानते । वे लिखते हैं कि जिस हेतुका ग्रैरूप्य प्रमाणसे सिद्ध है उसका विरुद्धसे ग्रैरूप्य रखनेवाला कोई हेतु हो ही नहीं सकता । जैसे-जिस हेतुका नित्यत्व के साथ ग्रैरूप्य निश्चित है उसका अनित्यत्वके साथ ग्रैरूप्य नहीं हो सकता । अतः भागमाधित हेतुमें इसकी प्रयुक्ति मानकर आचार्यके वचनकी सद्गति लगा लेनी चाहिये । क्योंकि शास्त्रकी प्रयुक्ति अतीन्द्रिय

विषयोंमें होती है और शास्त्रकार एक ही धम्मुको परस्परविरोधी रूपसे भी बयन कर जाते हैं। अतः ऐसे स्थलमें इस हेतुवाभासको सम्भावना है। 'अवलङ्कृदेवने इसका विरुद्धहेतुवाभासमें अन्तर्भाव किया। जो हेतु विरुद्धका अव्यभिचारी अर्थात् विषयमें रहता है वह विरुद्ध हेतुवाभास ही होगा।

अचट्टकृत हेतुविन्दुकी टीका (पृ० २०५) में एक पट्टक्षण हेतुवादिका मत आता है। उसने पक्षधर्मपर, सपक्षधर्मपर, विषयधर्मपर, अवाधितविषयपर, असत्प्रतिपक्षपर और ज्ञातत्व ये ६ लक्षण हेतुके बताये हैं। इनमें ज्ञातत्व नामके रूपका निर्देश होनेसे इस वादिके मतसे "अज्ञात" नामका हेतुवाभास भी कल्पित होता है। 'अवलङ्कृदेवने इस अज्ञात हेतुवाभासका अकिञ्चिक्करमें अन्तर्भाव किया है। और प्रवरणममका जो कि दिग्नामके विरुद्धाव्यभिचारी जैसा है विरुद्ध हेतुवाभासमें अन्तर्भाव किया है। इस तरह अवलङ्कृदेवने सामान्यरूपसे एक हेतुवाभास कहकर भी, विशेषरूपसे असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक और अकिञ्चिक्कर इन चार हेतुवाभासोंका बयन किया है।

अवलङ्कृदेवका अभिप्राय अकिञ्चिक्कर हेतुवाभासको स्वतन्त्र हेतुवाभास माननेके विषयमें सुरुद नहीं मालूम होता। ये लिखते हैं कि सामान्यसे एक असिद्ध-हेतुवाभास है। यही विरुद्ध, अनिद्ध और सन्दिग्धके भेदमें अनेक प्रकारका हो जाता है। ये विरुद्धादि अकिञ्चिक्करके विस्तार हैं। फिर लिखा है कि अन्यथायुपपत्ति रहित जितने त्रिलक्षण हैं उन्हें अकिञ्चिक्कर कहना चाहिए। इससे ज्ञात होता है कि वे सामान्यसे हेतुवाभासोंकी असिद्ध या अकिञ्चिक्कर संज्ञा रखना चाहते हैं। इसको स्वतन्त्र हेतुवाभास माननेका उनका आग्रह नहीं दिखता। यही कारण है कि उत्तरकाटीन आचार्य^१ भाणिम्यनन्दीने अकिञ्चिक्करका लक्षण और भेद कर चुकनेके बाद लिखा है कि इस हेतुवाभासका विचार हेतुवाभासके लक्षणोंके समय ही करना चाहिए, शास्त्रार्थके समय नहीं। उस समय तो इसका कार्य पक्षदोष ही किया जा सकता है।

अनुमानकी आयुश्यकता—दर्शनके क्षेत्रमें चार्वाक और तत्त्वोपलब्धवादीको छोड़कर सभीने अनुमानको प्रमाण माना है। चार्वाक भी व्यवहारमें अनुमानकी उपयोगिता मानता है उसका अनुमानके निषेधसे इतना ही अर्थ है कि परलोकदि अर्थात्त्रिय पदार्थोंमें उसकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती। उसने अनुमानका निषेध करते समय विशेष रूपसे यही लिखा है कि कितनी भी सत्यतासे अनुमान क्यों न किया जाय किन्तु वह देशान्तर, कालान्तर और परिस्थितियोंकी भिन्नताके कारण व्यभिचारी देखा जाता है। अनिसे उत्पन्न होनेवाला भी पुआँ, धामीमें अन्निके अभावमें भी दिखाई देता है। कर्त्तले औषधके देशान्तरमें या द्रव्यान्तरके सयोगसे मीठे देखे जाते हैं। किसी देशमें मित्रपाकी रसा भी होती है। अमन्त व्यक्तियोंकी देश-कालके अनुसार अवन्त परिस्थितियाँ होती हैं। अमन्त पदार्थ भी इसी तरह परिस्थितियोंके भेदमें अवन्तानन्त प्रकारके हैं। इनमें किसी एक अव्यभिचारी नियमका बनाना आयत्त कठिन है। पदार्थकी सामान्य रूपसे सिद्ध करनेमें सिद्धसाधन है और विशेषमें अनुगम नहीं देखा जाता और तदनुद विशेषोंके सम्बन्ध ग्रहण करनेमें पुरुषकी आयु ही समाप्त हो जायगी। इतनी सब कठिनाइयोंके रहनेपर भी अनुमानकी प्रमाणतासे इनकार नहीं किया जा सकता। प्रत्यक्षकी प्रमाणताका समर्थन अनुमानके विना नहीं हो सकता। इसमें अविशवादी या अगोचरत्व हेतुसे एक प्रत्यक्ष व्यक्तिमें प्रमाणता देखकर तादृश समस्त प्रत्यक्ष व्यक्तियोंको प्रमाण माननेकी पद्धति स्वीकार करनी ही होगी। जहाँ अनुमान करनेवालेकी असाधकानीसे गलत जगह सम्बन्ध मान लिया जाता है या गलत हेतुका प्रयोग हो जाता है वहाँ उसके अपराधसे अनुमान मात्रको अप्रामाणिक नहीं कहा जा सकता। बहुतसे प्रत्यक्ष भी यदोप हेतुओंसे उत्पन्न होनेके कारण सन्दिग्ध और विपर्यस्त होते हैं, पर इतने मात्रसे निर्दुष्ट प्रत्यक्षोंको उसी अप्रमाण कोटिमें शामिल नहीं किया जा सकता। अतः ज्ञानकी रिक्ति जब प्रमाणता और अप्रमाणताके झलमें झूलती रहती है तब किसी ज्ञानमें प्रमाणता और किसीमें अप्रमाणताके निश्चय करनेके

१ प्रमाणस० श्लो० ४७। २ प्रमाणस० श्लो० ४९। ३ न्यायवि० २।१९७ ९८।

४ परीक्षामुख ६।३९।

लिष्ट किसी अविनाभावी सामान्य नियमकी खोज करनी होगी। ऐसे ही नियम अनुमानके आधारसे बनते हैं। जगत्का समस्त व्यवहार या बृहस्पतिका अपने शिष्योंको उपदेश देना आदि परचैतन्यके निश्चयके बिना नहीं चलता और परचैतन्यका निश्चय प्रत्यक्षसे तो सम्भव ही नहीं है। वह तो व्यापार, वचन, चेष्टा आदिसे ही किया जाता है, अतः अविनाभावी चेष्टाओंसे परचैतन्यकी प्रतिपत्ति करना अनुमान ही तो है। शिष्योंको परलोक आदि अतीन्द्रिय पदार्थोंका निषेध भी अनुपस्थिति हेतुसे ही समझाया जाता है। यह भी अनुमानका ही एक प्रकार है। तत्पर्यय यह कि प्रत्यक्षकी प्रमाणता, परचैतन्यकी प्रतिपत्ति और परलोकादिका निषेध यहाँ तक कि अनुमानकी प्रमाणताका निषेध भी अनुमानके बिना नहीं हो सकता।

अनुमानका विषय—बौद्ध, अनुमानका विषय कल्पित सामान्य मानते हैं। उनके मतसे सामान्य वस्तुभूत नहीं है। जिन वस्तुओंमें अतत्कारण व्यावृत्ति और अतत्कार्य व्यावृत्ति देखी जाती है उनमें बुद्धि अपेक्षाका अध्यवसाय करके अनुगत ज्ञान कराने लगती है। जैसे खण्डी, मुण्डी, शाबलेय, बाहुलेय आदि गौश्रवणियों स्व-पूर्व गौका कार्य हैं और स्व-उत्तर गौके कारण हैं। यानी न तो ये अगौका कारण हैं और न अगौका कार्य। अतः यह अगौ कारणव्यावृत्ति और अगौ कार्य व्यावृत्ति जिन-जिनमें देखी जाती है उन-उनमें “गौ, गौ” यह अनुगत प्रत्यय होता है। वस्तुतः अनेक गौओंमें रहनेवाला गौव नामका एक सामान्य नहीं है। उनमें आयात्मक सदृशपरिणामरूप सामान्य भी नहीं है। केवल व्यवहारी अतत्कार्यकारणव्यावृत्ति रूप अपोहसे सामान्य व्यवहार निम्ना लेता है। चूँकि यह अपोह बुद्धिव्यतिरिक्त है अतः उसे वस्तुतः सत्य नहीं कह सकते। यदि यह वस्तुसत्य होता तो रवलक्षणकी तरह अनित्य और परमाणुरूप ही होता। ऐसी दशामें उसमें व्यक्तिगोचरी तरह अनुगतज्ञान नहीं हो सकता। ऐसे अवस्तुभूत सामान्यको विषय करनेपर भी अनुमान अप्रमाण नहीं होता क्योंकि अनुमानके द्वारा सामान्यका ग्रहण होनेपर भी उससे प्राप्ति तो स्वलक्षण वस्तुकी ही होती है। अतः प्राप्य रवलक्षणकी अपेक्षा उसे प्रमाण कहा जाता है। विकल्प और प्राप्यमें एकवाच्यवसाय करके प्रवृत्ति हो जाती है। जैसे प्रत्यक्ष ज्ञानमें जिस वस्तुक्षणसे प्रत्यक्ष उत्पन्न होता है वह वस्तुक्षण प्रवृत्ति काल्पनिक क्षयिक होनेसे टकरता नहीं है फिर भी इन्द्रियक्षण और प्राप्यक्षणमें एक सन्तानकी दृष्टिसे एकवाच्यवसाय करके प्रवृत्ति और तन्मूलक-प्रामाण्य सम्भव है उसी तरह अनुमानमें विकल्प-भ्रुमेय और प्राप्य-वस्तुसत्य रवलक्षणमें एकवाच्यवसाय करके अपित्तबाधित और प्रामाण्य आ जाता है। उपर्युक्त अपोह-रूप-सामान्य ही शाब्दका विषय होता है।

अवलङ्कृदेवेन (न्यायवि० परि० २) इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि विभिन्न दो व्यक्तियोंमें अनुगतरूपसे रहनेवाला नित्य एक सामान्य तो जैन भी नहीं मानते पर सदृशपरिणाम रूप-सामान्यके माने बिना करिष्य अपोहकी व्यवस्था नहीं की जा सकती। यदि शाबलेय गौश्रवणियों बाहुलेय गौश्रवणियोंसे उतनी ही निम्न है जितनी कि अश्व-व्यक्तिसे, तो क्या कारण है कि शाबलेय और बाहुलेयों ही अगौव्यावृत्ति मानी जाय अश्वव्यक्तिमें नहीं, यदि अश्व व्यक्तिसे कुछ कम विलक्षणता गौश्रवणियोंमें परस्पर है तो उसका ही यह अर्थ है कि उनमें ऐसी समानता है जो अश्वव्यक्तिमें नहीं पाई जाती। यह समानपरिणाम या सादृश्य ही सामान्य कहलाता है। यद्यपि यह सामान्य प्रत्येक व्यक्तिनिष्ठ है तथापि उसकी अभिव्यक्ति या व्यवहार दूसरी सजातीय व्यक्तिकी अपेक्षासे ही होता है। इसलिए उसे अनेकनिष्ठ कहा देते हैं। यह तो प्रत्यक्षसिद्ध है कि वस्तुमें समान और असमान दोनों प्रकारके धर्म पाये जाते हैं। इन उभयविध धर्मोंसे हमारा अनुगत और व्यावृत्त व्यवहार होता है। अन्य समानधर्मोंकी बात जाने दीजिए पर विभिन्न गौ व्यक्तियोंमें अनुगत व्यवहारका नियामक अगौव्यावृत्तिरूप सामान्य-धर्म तो बौद्ध स्वयं स्वीकार करते ही हैं। जब ये स्वयं अवस्थापर क्षणोंमें सादृश्यके कारण एकत्र मान तथा रसिधमें सादृश्यके ही कारण रजतधर्म स्वीकार करते हैं तब अनुगत व्यवहारके लिए सादृश्यको

स्वीकार करनेमें उन्हें क्या बाधा है ? अतद् व्यावृत्ति या सुद्धिगत अभेद प्रतिविम्ब रूप अपोहका निर्वाह भी सादृश्यसे माने बिना नहीं हो सकता । अतः सदृशपरिणाम रूप ही सामान्य मानना चाहिये । यह स्वलक्षणकी तरह वस्तु भूत परमार्थमत् है संवृत्तिसत् नहीं । शब्द और विकल्पज्ञान इसी सामान्यसे विभिन्न सामान्यविशेषात्मक वस्तुको विषय करते हैं, न केवल सामान्यात्मक और न केवल विशेषात्मक ही । शब्दको सुनकर हमें 'यह सौ है' ऐसा विध्यात्मक बोध होता है न कि 'अंगी नहीं है' ऐसा निषेधात्मक । प्रत्येक पदार्थ सदृश-सदृशात्मक है । एक द्रव्यव्यवहार अपनी पर्यायोंमें अनुगत प्रत्येक ऊर्ध्वतासामान्यसे होता है तथा विभिन्न द्रव्योंमें अनुगतप्रत्येक तिर्यक् सामान्यसे । ऊर्ध्वता-सामान्य धारणात्मक अभेद रूप है जब कि तिर्यक् सामान्य स-दृश्यरूप । इसमें अभेद व्यवहार उपचारसे ही होता है । सापेक्ष यह कि वस्तुकी स्थिति जब स्वयं सामान्यविशेषात्मक है तब प्रत्यक्षकी तरह अनुमान भी उभयात्मक अर्थको ही विषय करता है न कि केवल सामान्यको । प्रमेयद्रव्यविषयसे प्रमाण-द्रव्यविषयकी कल्पना भी उचित नहीं है क्योंकि प्रमेयमें सामान्य और विशेष रूपसे द्रव्यविषय ही नहीं । यह तो एक ही प्रकारका है । अतः प्रमाणभेदका आधार प्रमेयभेद न होकर प्रतिभासभेद ही है ।

सामान्यविशेषात्मक या अनेकान्तात्मक पदार्थमें ही साध्य-साधनभावकी व्यवस्था होती है । ऐतल भेदात्मक या अभेदात्मक पदार्थ न तो साध्य बन सकते हैं और न साधन ।

दृष्टान्त-जैसा कि पहले लिखा जा चुका है कि अनुमानके आवश्यक अङ्ग दो ही हैं-प्रतिज्ञा और हेतु । पर शिष्योंके अनुग्रहके लिये दृष्टान्त आविष्की उपयोगितासे इन्हें नहीं किया जा सकता । साध्य और साधनके अविनाभाव सम्बन्धका ज्ञान जहाँ होता है उस प्रदेशको दृष्टान्त कहते हैं और दृष्टान्तसे ध्वनकी उदाहरण । वैविध्यव्याप्ति, अन्वय और व्यतिरेक या साधर्म्य या वैधर्म्य रूपसे दो प्रकार की होती है अतः दृष्टान्त भी साधर्म्यदृष्टान्त और वैधर्म्यदृष्टान्त इस तरह दो प्रकारके हो जाते हैं । चाणुत जब दृष्टान्त अनुमानका नियत अवयव नहीं है तब प्रत्येक अनुमानमें दोनों दृष्टान्त या किसी एक दृष्टान्तकी उपलब्धि हो ही, ऐसा नियम नहीं किया जा सकता । इसीलिये 'सब पदार्थ अनेकान्तात्मक हैं सत् होनेसे' इस अनुमानप्रयोगमें सबको पक्ष करनेके कारण साधर्म्य दृष्टान्त तो है ही नहीं पर वैधर्म्यदृष्टान्त भी साधिकाण आदि सुद्धिकल्पित ही बनाये जाते हैं । केवल व्यतिरेकी अनुमानमें यद्यपि व्यतिरेक दृष्टान्त वस्तुभूत उपलब्ध हो जाता है पर अन्वयदृष्टान्त नहीं ही मिलता ।

'सब क्षणिक हैं सत् होनेसे' इस अनुमानमें यद्यपि सबको पक्ष करनेके कारण पक्षसे भिन्न किसी दृष्टान्तका अस्तित्व नहीं है किन्तु पक्षान्तर्गत बिजली आदि प्रसिद्ध क्षणिक पदार्थोंको शिष्योंको समझानेके लिये दृष्टान्त मान लिया जाता है ।

दृष्टान्त न होकर भी जो दृष्टान्तकी तरह मालूम पड़े वह दृष्टान्ताभास है । हमसे साध्यविकल, साधनविकल, उभयविकल आदि १८ भेद हो जाते हैं । नौ अन्वय व्याप्तिमें तथा नौ व्यतिरेकव्याप्तिमें । अन्वयव्याप्तिके ९ दृष्टान्ताभास इस प्रकार हैं-

१ साध्यविकल-शब्द नित्य है क्योंकि वह अमूर्त है' इस अनुमानमें बर्मे-निषाका दृष्टान्त साध्यविकल है । क्योंकि वह नित्य न होकर क्षणिक है ।

२ साधनविकल-उक्त अनुमानमें परमाणुका दृष्टान्त साधन विकल है क्योंकि परमाणु मूर्तिक होता है ।

३ उभयविकल-उक्त अनुमानमें घटका दृष्टान्त उभयविकल है क्योंकि घट मूर्तिक है और अनित्य भी ।

४ सन्दिग्धसाध्य-'भुगत रागादिबाले हैं क्योंकि वे कृतक हैं' इस अनुमानमें रूपापुरपका दृष्टान्त साध्यविकल है क्योंकि उसमें रागादिका सञ्जाव या अभाव अनिश्चित है । सराग भी वीतरागकी तरह चेष्टाएँ करते देखे जाते हैं अतः चेष्टाओंसे वीतरागता या परागताका सुनिश्चय नहीं किया जा सकता ।

५ सन्दिग्धसाधन—‘सुगतवा मरण होता है क्योंकि वह रागादिवाले है’ इस अनुमानके रथा-
पुर पट्टान्तमें रागादिमत्त साधन सन्दिग्ध है।

६ सन्दिग्धोभय—‘सुगत असर्पज है क्योंकि वे रागादिवाले हैं’ इस अनुमानमें रथापुर पट्टान्त
में रागादिमत्त और असर्पज्ञत्व दोनों सन्दिग्ध हैं।

७ अप्रदर्शितान्वय—जैसे ‘शब्द अनित्य है क्योंकि वह घटादिकी तरह कृतक है’ इस अनुमानमें
‘जो जो कृतक होते हैं वे वे अनित्य होते हैं’ इस प्रकार अन्वयव्यतिरेकपूर्वक पट्टान्तका प्रदर्शन नहीं
किया गया अतः घटादिवत् यह पट्टान्त अप्रदर्शितान्वय है।

८ विपरीतान्वय—उक्त अनुमानमें ‘जो अनित्य है वे कृतक हैं’ इस प्रकार विपरीतव्यतिरेकपूर्वक
पट्टान्तका कहना विपरीतान्वय है। क्योंकि विजली आदि अनित्य होकर भी कृतक—विद्युति प्रयत्नसे
उत्पन्न होनेवाली नहीं हैं। अपने आप चमकती हैं।

९ अनन्वय—जहाँ अन्वयव्यतिरेक मिलती हो वहाँ अनन्वयपट्टान्त देना अनन्वय कहलाता है।

व्यतिरेकव्याप्ति १ पट्टान्ताभास—

१ साध्यव्यतिरेकविकल—‘शब्द नित्य है क्योंकि वह अमूर्त है’ इस अनुमानके परमाणु
पट्टान्तमें साध्यव्यतिरेक नहीं पाया जाता क्योंकि परमाणु नित्य है।

२ साधनव्यतिरेकविकल—उक्त अनुमानमें कर्मका पट्टान्त साधनव्यतिरेक विकल है क्योंकि
कर्म अमूर्त होता है।

३ उभयव्यतिरेकविकल—उक्त अनुमानमें आकाशका पट्टान्त उभयव्यतिरेक है क्योंकि आकाश
नित्य भी है और अमूर्त भी।

४ सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक—‘सुगत सर्वज्ञ है क्योंकि उनके ध्वज प्रामाणिक है’ इस अनुमानके
रथापुर पट्टान्तमें साध्यव्यतिरेक सन्दिग्ध है। सर्वज्ञता और असर्पज्ञता दोनों ही ध्वजके धर्म होनेसे
अतीन्द्रिय है और ह्यनीलिपु सन्दिग्ध भी है।

५ सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक—‘जैसे शब्द अनित्य है सत् होनेसे’ इस अनुमानमें आकाशका
पट्टान्त इसलिये साधनव्यतिरेकविकल है कि अतीन्द्रिय होनेसे उसके सद्भावका निश्चय होना कठिन है।

६ सन्दिग्ध उभयव्यतिरेक—‘हरिहरादि ससारी है क्योंकि वे अधिष्ठायाले हैं’ इस अनुमानके
शुद्धके पट्टान्तमें सगरी पक्षी व्यावृत्ति और अधिष्ठात्री व्यावृत्ति दोनों सन्दिग्ध हैं।

७ अव्यतिरेक—‘शब्द नित्य है अमूर्त होनेसे। जो नित्य नहीं है वह अमूर्त भी नहीं है जैसे
कि घट। यहाँ यद्यपि नित्यत्व और अमूर्तत्व दोनोंकी व्यावृत्ति पाई जाती है पर अमूर्तत्वकी व्यावृत्ति
नित्यत्वकी व्यावृत्तिके कारण नहीं है क्योंकि कर्म अनित्य होकर भी अमूर्तक है।

८ विपरीतव्यतिरेक—पूर्वोक्त अनुमानमें जो सत् नहीं है वह अनित्य नहीं है जैसे आकाश। यहाँ
साधनकी व्यावृत्तिमें साध्यकी व्यावृत्ति दिखाई गई है जब कि साध्यकी व्यावृत्तिमें साधनकी व्यावृत्ति
दिखाई जानी चाहिए।

९ अप्रदर्शितव्यतिरेक—‘शब्द अनित्य है क्योंकि वह सत् है जैसे आकाश। यहाँ ‘जो अनित्य
नहीं है वह सत् भी नहीं है’ इस प्रकारकी व्यतिरेक व्याप्ति का कथन नहीं किया गया है। इस तरह १८
पट्टान्ताभास होते हैं।

याद—यादाभास—जबसे अनुपपन्न विचारप्रसंगिका विचार हुआ तभीसे पक्ष प्रतिपक्षके रूपमें
विचारधारा उत्पन्न भी है। इसीसे यादप्रवृत्ति का जन्म हुआ। नैययिक कथाके तीन भेद मानते हैं—
याद, जल्प और विमर्श। चतुस्रस्य कथाका नाम ‘याद’ है और विमर्शोपुक्थर जल्प और विमर्श
कहलाती हैं। जब तत्त्व निर्णयके उद्देश्यसे समानार्थियोंमें या गुरुशिष्योंमें पक्ष प्रतिपक्षको लेकर भी
पर्याप्त घण्टी है तब यह चर्चा ‘याद’ कहलती है और तत्त्व-मर्यादके सम्बन्धवशिक प्रयोग होनेवाला
यादार्थ ‘जल्प’ कहलता है। यही जल्प जब अपने पक्षक स्थापन न करके केवल प्रतिपक्षका स्थापन हो

ग्रहण करता है तब यह वितण्डा बन जाता है। पादमें स्वपक्षसाधन और परपक्षदूषण प्रमाण और तर्कमें किये जाते हैं जब कि जल्प और वितण्डा में प्रमाण और तर्कके सिंगय छल, जाति और निग्रह-स्थान जैसे असद् उपायोंका भी आलम्बन लिया जाता है। न्यायसूत्रकारने लिखा^१ है कि जैसे सेनकों रक्षाके लिए कौंटोंकी बारी लगाई जाती है उसी तरह तत्वाध्यवसायके संरक्षणके लिए जल्प और वितण्डाका भी स्थान है। कौंटोंकी बारीमें जिस प्रकार अच्छे-बुरे वृक्षका विचार न करके खेत संरक्षण ही एक मुख्य उद्देश्य रहता है उसी तरह जल्प और वितण्डा में छल जाति आदि असद् उपायोंके आलम्बनमें कोई हानि नहीं समझी जाती। नैयायिक हन छलादिके प्रयोगोंको असदुत्तर मानकर भी अवस्था विशेषमें इनके प्रयोगको न्याय्य मान लेता है और साधारण अवस्थामें उनके प्रयोगका निषेध भी करता है। पादमें अपसिद्धान्त, न्यून, अधिक और हेत्वाभास हन निग्रहस्थानोंका प्रयोग नैयायिकों स्वीकृत है पर यह पादमें इनके प्रयोगको निग्रहबुद्धिमें नहीं करना चाहता किन्तु तत्परिणामको बुद्धिसे ही करता है। बादाघाते धर्मकीर्ति छलादिके प्रयोगको पादमें उचित नहीं मानते। उन्होंने बादन्यायका प्रारम्भ करते हुए लिखा है कि धूर्त लोग मद्वादीको भी असदुत्तरोंमें सुषुप्ति करते हैं, उनके निराकरणके लिए यह बादन्याय^२ शुरु किया जाना है।

अकलङ्कदेव छलादि असदुत्तरोंको सर्वथा अन्याय्य बताकर संक्षेपमें समर्थवचनको वाद कहते हैं। वादी और प्रतिवादीका मध्यस्थके समक्ष स्वपक्ष साधन और परपक्ष दूषण करना वाद है। छलादिके प्रयोगको अन्याय्य मान लेनेके बाद जल्प और पादमें कोई अन्तर नहीं रह जाता। इसीलिए वे यथेष्ट^३ कहीं जल्प और नहीं^४ वाद शब्दका प्रयोग करते हैं। उनमें वितण्डाको जिसमें वादी अपने पक्षका स्थापन न करके मात्र परपक्षका निराकरण ही निराकरण करता है वादाभास कहा^५ है, यह सर्वथा त्याज्य है।

जय-पराजय व्ययस्थान—रूपक्ष सिद्धिको जय कहते हैं। वादीका कर्तव्य है कि यह माधनका प्रयोग करके रूपक्षका साधन करे तथा प्रतिवादीके द्वारा दिये गये दूषणका उद्धार करे। इसी तरह प्रतिवादीका कर्तव्य है कि वह वादीके पक्षको दूषित बताकर स्वपक्षका साधन करे। जय वादी या प्रतिवादी अपने हन कर्तव्योंमें युक्ते हैं तो उनकी पराजय होती है। नैयायिकने^६ इसके लिए कुछ नियम बनाये हैं जिन्हें वह निग्रहस्थान शब्दसे कहता है। सामान्यतया निग्रहस्थान विप्रतिपत्ति और अप्रतिपत्तिके भेदसे दो प्रकारका है। विप्रतिपत्ति अर्थात् विरुद्ध या कुलित प्रतिपत्ति। अप्रतिपत्ति अर्थात् प्रतिपत्तिका अन्नाद्य-जो करना चाहिये वह नहीं करना तथा जो न करना चाहिये वह करना। निग्रह-अर्थात् पराजय। ये पराजयके स्थान प्रतिज्ञाहानि, प्रतिज्ञान्तर, आदिके भेदसे २२ प्रकारके हैं। इनमें बताया है कि यदि कोई वादी प्रतिज्ञाकी हानि करे, दूसरी प्रतिज्ञा करे या प्रतिज्ञाको छोड़ बैठे, एक हेतुके दूषित होनेपर उसमें कोई विशेषण जोड़ दे, असम्बद्ध पद वाक्य या वचन बोले, इस तरह बोले जिसमें तीन बार कहनेपर भी प्रतिवादी या परिषद् समझ न सके, हेतु दृष्टान्त आदिका प्रसंग भग्न हो जाय, अवयव न्यून कहे जायें या अधिक कहे जायें, पुनरुक्ति हो, वादीके द्वारा कहे गये पक्षका प्रतिवादी अनुवाद न कर सके, उसका उत्तर न दे सके, वादीके द्वारा दिये गये दूषणको अर्थ स्वीकार करके खण्डन करे, निग्रहके योग्यको कौन-सा निग्रह-स्थान होता है यह न बता सके, अनिग्रहार्ह-जो निग्रहके योग्य नहीं है उसे निग्रहस्थान बतावे, मिद्वान्त विरुद्ध बोले, पाँच हेत्वाभासोंमेंसे किसी एक हेत्वाभासका प्रयोग करे तो निग्रह-स्थान अर्थात् पराजय होगी।

आचार्य धर्मकीर्तिने अपने बादन्याय (पृ० ७५-) में इनका खण्डन करते हुए लिखा है कि जय-पराजयकी व्यवस्थाको इस तरह गुंथालेमें नहीं रखा जा सकता। किसी भी सचचे साधनवादीका मात्र इसलिये पराजय हो जाय कि वह कुछ अधिक बोल गया, या कम बोला, या उसने अमुक नियमका पालन नहीं

१ न्यायसू० ४।२।५० । २ बाद-न्याय पृ० १ ।

३ विदित्वि० ५।२ । ४ न्यायवि० २।२।२३ । ५ न्यायवि० २।२।२५ ।

६ न्यायसू० १।२।१९ और ५।२।१ ।

कर सका, न तो सत्यकी दृष्टिमें उचित है और न अहिंसाकी दृष्टिसे न्याय्य है। अतः वादीके लिए असाधनाङ्ग वचन और प्रतिवादीके लिए अदोषोद्भावन ये दो ही निग्रह स्थान मानने चाहिए। वादीका कर्तव्य है कि वह निर्दोष और पूर्णसाधन बोले। इसी तरह प्रतिवादीका कार्य है कि वह यथार्थ दोषोंका उद्भावन करे। यदि वादी निर्दोष साधन नहीं बोलता या जो साधनके अङ्ग नहीं हैं ऐसे वचन कहता है तो असाधनाङ्ग वचन होनेसे पराजय होना चाहिए। प्रतिवादी यदि यथार्थ दोषोंका उद्भावन न कर सके या जो दोष नहीं हैं उसका दोषरूपमें उद्भावन करे तो उसका पराजय होना चाहिए। इस तरह धर्मकीर्तिने सामान्यतया न्याय्य व्यवस्थाका समर्थन करनेपर भी उसके विविध व्याख्यानोमें अपनेकी उसी नियमोंके घपलेमें डाल दिया। उन्होंने असाधनाङ्ग वचनके विविध व्याख्यान करते हुए लिखा है कि अन्यत्र या व्यतिरेक दृष्टान्तमेंसे केवल एक दृष्टान्तसे ही जगत् साधनकी सिद्धि सम्भव है तो दोनों दृष्टान्तोंका प्रयोग करना असाधनाङ्ग वचन होगा। त्रिरूपवचन ही साधनाङ्ग है, उनमेंसे किसी एकका वचन न कर सकना असाधनाङ्ग वचन होगा। प्रतिज्ञा, निगमन आदि जो साधनके अङ्ग नहीं हैं उनका कथन असाधनाङ्ग है। इसी तरह जो दूषण नहीं हैं उन्हें दूषणके रूपमें उपदिष्ट करना या जो दूषण हैं उनका उद्भावन नहीं कर सकना अदोषोद्भावन है। यह सब लिखकर भी अन्तमें उनने यह भी सूचित किया है कि जयलाभके लिए स्वपक्षसिद्धि और परपक्ष निराकरण आवश्यक है।

'अकलङ्कदेव इमं असाधनाङ्गवचन और अदोषोद्भावनके झगड़ेको भी पसन्द नहीं करते। किसी साधनाङ्ग माना जाय किसी नहीं, किसी दोष माना जाय किसी नहीं यह निर्णय स्वयं एक शास्त्रार्थका विषय हो जाता है। अतः स्वपक्षसिद्धिमें ही जयव्यवस्था और पर पक्षका निराकरण होनेसे पराजय माननी चाहिए। निर्दोष साधन बोलकर स्वपक्षसिद्धि करनेवाला वादी यदि कुछ अधिक बोल जाता है या कम बोलता है या किसी साधारण नियमका पालन नहीं कर पाता है तो भी उसका पराजय नहीं होना चाहिए। प्रतिवादी यदि सीधा विरुद्ध हेत्वाभासका उद्घाटन करता है तो फिर उसे स्वतन्त्र भावसे स्वपक्षसिद्धि करनेकी आवश्यकता नहीं है। क्योंकि वादीके पक्षको विरुद्ध कहनेसे प्रतिवादीका पक्ष स्वतः सिद्ध हो जाता है। असिद्ध आदि हेत्वाभासोंके उद्भावन करनेपर प्रतिवादीको स्वपक्ष सिद्धि भी करनी चाहिए। तात्पर्य यह कि शास्त्रार्थके नियमोंके अनुसार चलनेपर भी वादी या प्रतिवादी स्वपक्ष सिद्धिके बिना जयलाभ नहीं कर सकते।

वाद या शास्त्रार्थके चार अङ्ग होते हैं—सभापति, सज्ज, वादी और प्रतिवादी। सभ्योंको प्राश्निक भी कहते हैं। इन्हें अधिकार होता है कि पक्षपातमें न पड़कर वादी या प्रतिवादी किसीसे भी महन करें। इनका काम है कि ये असद्वादका निषेध करें और लगामकी तरह वादी या प्रतिवादीको हुधर उधर न जाने देकर ठीक रास्तेपर रहें। सभापति तो समस्त वाद्-व्यवस्थाका पूर्ण नियामक होता है। वादी और प्रतिवादीके बिना तो शास्त्रार्थ ही नहीं चल सकता।

जाति—'मिथ्या उत्तरोंको जाति कहते हैं। जैसे धर्मकीर्तिरत्न अनेकान्तके रहस्योंको न समझकर यह कहना कि "जब सभी उभयात्मक हैं तो दही भी ऊँट रूप होगा, ऐसी हालतमें दही खानेवाला ऊँटको क्यों नहीं खाता?" अनेकान्त सिद्धान्तमें सबको सर्वधर्मात्मक सिद्ध नहीं किया जाता किन्तु प्रत्येक धर्नुमें उसके सम्भव अनेक धर्मोंको यताया जाता है। दही जब यदर्थ है और ऊँट चेतन। दही खानेवाला दही परोपयोगके पदार्थको खाना चाहता है न कि सद्रूपसे वर्तमान किसी भी पदार्थ को, अतः सद्रूपसे ऊँट और दहीको एक मानकर दूषण देनेमें तो समस्त संसारकी नाम्यामय, खाद्यामय, पूर्यापूर्य व्यवस्थाभंगा लोप हो जायगा। 'अरहद्देव नैयायिकके द्वारा कही गई साधर्म्यराम वैधर्म्यसम आदि २४ जातियोंको न तो कोई खास महाप देते हैं और न उनकी आवश्यकता ही समझते हैं। अमरुत्तर तो असंख्य प्रकारके हो सकते हैं, अतः जातियोंकी २४ संख्या भी अपूर्ण हो है।

इस तरह अधिनामाधी हेतुमें पक्षकी सिद्धि करना अनुमानका लक्ष्य है अतः उसमें या तदाग्रित-वाद आदिकी व्यवस्थामें अनुपयोगी नियमोंका जाल रचना उचित नहीं है।

आगम—आप्तके वाक्य आदिमें होनेवाला अर्थज्ञान आगम है। जो जिस विषयमें अव-धन है वह उस विषयका आगम है। यद्यपि आगम प्रमाणकी लोक-व्यवहारमें भी प्रवृत्ति होती है फिर भी आगम सर्वज्ञके द्वारा प्रतिपादित उपदेशोंमें रह है। आगमकी प्रमाणताका आधार वक्ताका गुण है। गुणवान् पुरुषके द्वारा कहे गये वचन अधिमंशदी और प्रमाणभूत होते हैं। जैन परम्परामें आगममें सर्वज्ञता और धर्मांतरगताका पूर्ण विश्वास माना है। वचनोंमें विमंगल या तो अज्ञानमें होता है या राग और द्वेषके कारण। पदार्थका यथार्थज्ञान न होनेसे वक्ता बड़ा तड़ा धोल जाता है, और ज्ञान होनेपर भी यदि किसीने राग या द्वेष होता है तो भी वह अन्यथा धोलनेमें प्रवृत्त हो जाता है। जो पूर्ण धर्मांतरागी और सर्वज्ञ है उसके वचनोंमें विमंगलका कोई कारण नहीं रह जाता।

सर्वज्ञत्व विचार—

आगम ज्ञान-रूपभाषया है। ज्ञानावरण कर्मके कारण उसका पूर्णज्ञान रक्कड़कर छिन्न-विच्छिन्न रूपसे प्रकाशमें आता है। जब समग्रदर्शनादि उपायोंमें ज्ञानावरणका समूल क्षय हो जाता है तब उसकी समग्र ज्ञेयोंमें प्रवृत्ति बान् रोक् सकता है? सर्वज्ञता मित्र करनेवाँ सबसे मुख्य युक्ति यही है। ज्ञानमें जाननेका रसभाव है और ज्ञेयमें ज्ञानमें प्रतिभासित होनेका। यदि कोई प्रतिषेधक कारण नहीं है तो ज्ञानमें ज्ञेयका प्रतिभास होना ही चाहिये। जैसे दाहक स्वभाववाली अग्नि, यदि कोई रुकावट न हो तो ईंधनको जलाती ही है। बूँकि ज्ञानकी रसभाषिक प्रवृत्तिमें किसी इन्द्रिय, आदि विभिन्नोंकी अपेक्षा नहीं है अतः वह रसभावसे ही ज्ञेयोंको जानता है। अक्षरशब्दमें बहुत स्पष्ट लिखा है कि—

“ज्ञस्यावरणविच्छेदे श्रेयं किमयश्चिन्त्यते।

अप्राप्यकारिणस्तस्मात् सर्वाण्यलोकनम्॥”

—न्यायविनिश्चय १।१९

इसके सिवा उन्होंने सर्वज्ञता सिद्ध करनेके लिए ‘ज्योतिज्ञानाधिसबाद’ हेतुका प्रयोग किया है। वे लिखते हैं कि यदि अतीन्द्रिय पदार्थोंका ज्ञान न हो सके तो प्रहोकी दशाओंका और चन्द्रग्रहण आदिका उपदेश कैसे हो सकेगा? ज्योतिज्ञान अधिमंशदी देता जाता है, अब यह मानना ही चाहिये कि उसका उपदेश शिकालदर्शी था। जैसे मत्स्य रथप्रदर्शन इन्द्रियव्यापार आदिकी सहायताके बिना ही भाषी राज्य लाभ आदिका यथार्थ स्पष्ट भान कराता है उसी तरह सर्वज्ञका ज्ञान अतीन्द्रिय पदार्थोंमें स्पष्ट होता है। जैसे प्रश्न दिया या दृक्षगिजा विज्ञानमें अतीन्द्रिय पदार्थोंका भान होता है उसी तरह सर्वज्ञका ज्ञान अतीन्द्रिय पदार्थोंका भासक होता है। बूँकि दोष और आवरण आगन्तुक हैं आगमके रसभाव नहीं है अतः प्रतिपक्षी साधन/भासे उनका समूल नाश हो जाता है और जब आगम निरावरण और निर्दोष हो जाता है तब उसका पूर्ण ज्ञान स्वभाव स्थित उठता है। इन साधक प्रमाणीको दत्ताकर उन्होंने सर्वज्ञ सिद्धिमें एक जिस खास हेतुका प्रयोग किया है वह है “सुनिदिचितासम्भवव्यापकत्वम्” अर्थात् किसी भी घटतुकी सत्ता सिद्ध करनेके लिए सबसे बड़ा प्रमाण यही हो सकता है कि उसकी सत्तामें कोई बाधक न हो। जैसे “मैं सुखी हूँ” इसका सबसे बड़ा साधक प्रमाण यही है कि मेरे सुखी होनेमें कोई बाधक-प्रमाण नहीं मिलता। बूँकि सर्वज्ञकी सत्तामें कोई बाधक प्रमाण नहीं है अतः उसका निर्वाध सद्भाव सिद्ध हो जाता है। इस हेतुके समर्थनमें उन्होंने विरोधियोंके द्वारा वरिपत बाधकोंका निराकरण इस प्रकार किया है—

प्रश्न—अर्हन्त सर्वज्ञ नहीं हैं क्योंकि वे वक्ता हैं और पुरुष है जैसे कोई बालोंमें धूमनेवाला अवारा मनुष्य।

उत्तर—वचन-व्य और सर्वज्ञत्वका कोई विरोध नहीं है। वक्ता भी हो सकता है और सर्वज्ञ भी। यदि ज्ञानके विकासमें वचनोंका हास देखा जाता तो उसके अत्यन्त विकासमें वचनोंका अत्यन्त हास होता, पर देखा तो इससे उल्टा ही जाता है। ज्यो-ज्यो ज्ञानमें वृद्धि होती है त्यों-त्यों वचनोंमें प्रकृता ही देखी जाती है।

प्रश्न—वक्तृत्वका सम्बन्ध विवक्षासे है। अतः इच्छारहित निर्मोही सर्वज्ञमें वचनोंकी सम्भावना कैसे है? शब्दोच्चारणकी इच्छा—विवक्षा भी मोहकी ही पर्याय है।

उत्तर—विवक्षाका वक्तृत्वसे कोई अविनाभाव नहीं है। मन्दबुद्धि शास्त्र-विवक्षा रखते हैं पर वे शास्त्रका व्याख्यान नहीं कर सकते। सुपुत्र, सूर्यिष्ठ आदि अवस्थाओंमें विवक्षा न रहनेपर भी वचनोंकी प्रवृत्ति देखी जाती है, अतः विवक्षा और वचनमें कोई अविनाभाव नहीं है। चैतन्य और इन्द्रियोंकी पटुता ही वचन-प्रवृत्तिमें कारण होती है, इनका सर्वज्ञताके साथ कोई विरोध नहीं है। अथवा वचनोंमें विवक्षाको कारण मान भी लिया जाय पर सत्य और हितकारक वचनोंकी प्रवृत्ति करानेवाली विवक्षा योग्यता कैसे हो सकती है? इसी तरह निर्वोष गुरुत्वका सर्वज्ञताके साथ कोई विरोध नहीं है—गुरुत्व भी ही और सर्वज्ञ भी। यदि इस प्रकारके व्यभिचारी हेतुसे साध्यकी सिद्धि की जाय तो इन्हीं हेतुओंसे जमिनिमें वेदाधंशताका भी अभाव सिद्ध हो जायगा।

प्रश्न—इसमें किसी प्रमाणसे सर्वज्ञ उपलब्ध नहीं होता, अतः अनुपलम्भ होनेसे उसका अभाव ही मानना चाहिए?

उत्तर—पूर्वोक्त अनुमानोंसे जब सर्वज्ञकी सिद्धि हो जाती है तब अनुपलम्भ नहीं कहा जा सकता। अनुपलम्भ आपको है, या संसारके सब जीवोंको? 'हमारे चित्तमें इस समय क्या विचार है' इसका अनुपलम्भ आपको है पर इससे हमारे चित्तके विचारोंका अभाव नहीं किया जा सकता। अतः यह स्वोपलम्भ अनैकान्तिक है। 'सबको सर्वज्ञका अनुपलम्भ है' यह बात तो सर्वज्ञ ही जान सकता है, असर्वज्ञ नहीं।

प्रश्न—आगममें बड़े गये साधकोंका अनुष्ठान करने सर्वज्ञता प्राप्त होती है और सर्वज्ञके द्वारा आगम कहा जाता है, अतः सर्वज्ञ और आगम दोनों अन्यान्याश्रित हैं?

उत्तर—सर्वज्ञ आगमका कारक है। प्रकृत सर्वज्ञका ज्ञान पूर्वसर्वज्ञके द्वारा प्रतिपादित आगमार्थके आचरणसे उत्पन्न होता है और पूर्वसर्वज्ञको तत्पूर्व सर्वज्ञके द्वारा प्रणीत आगमसे सर्वज्ञता प्राप्त होती है। इस तरह पूर्व-वर्ण सर्वज्ञ और आगमोंकी मूलका बीजांबुद सम्प्रतिकी तरह अनादि है और अनादि-परम्परामें अन्यान्याश्रित दोषका विचार नहीं होता। गुरुत्व प्रश्न यह है कि क्या आगम सर्वज्ञके द्वारा हो सकता है? और गुरुत्व सर्वज्ञ हो सकता है या नहीं? दोनोंका उत्तर यह है कि सर्वज्ञ हो सकता है और आगम सर्वज्ञ प्रतिपादित ही है।

प्रश्न—जय अजराल प्रायः पुरुष रामी द्वेषी और अज्ञानी देखे जाते हैं तब अतीत या भविष्यमें कित्ती पूर्णकीतारी या सर्वज्ञकी सम्भावना कैसे की जा सकती है? क्योंकि गुरुपरी शक्तिप्राप्ति की सीमाका पतमानकी तरह अतीत और अनागतमें उल्लेख नहीं हो सकता?

उत्तर—यदि हम गुरुपातिप्रत्यकी नहीं जान सकते तो उसका अभाव नहीं किया जा सकता। अन्यथा आजकल बोधे वेदका पूर्णज्ञ नहीं देखा जाता तो 'अतीत कालमें जमिनिमें भी उसका यथार्थ ज्ञान नहीं था' यह यहन होगा। बुद्धिमें नारतम्य होनेसे उसमें परम प्रबोधकी सम्भावनामें ही सर्वज्ञताकी सत्ता निहित है। जिस प्रकार अज्ञिके तापसे सोनेका मूल प्रमत्तः दूर हो जाता है और सोना पूर्ण निर्मल बन जाता है उसी प्रकार सम्यग्दर्शनान्तिके अभ्याससे ज्ञान भी अन्यन्त निर्मल होकर सर्वज्ञताकी अवस्थामें पहुँच जाता है।

प्रश्न—सर्वज्ञ जब रामी आत्माके रागका या दुःखके दुःखका साक्षात्कार करता है तब यह स्वयं रामी और दुःखी हो जायगा?

उत्तर—दुःख या रागको जान देनेमात्रसे कोई दुःखी या रामी नहीं होता। राग तो आत्माका स्वयं राग रूप परिणमन करनेपर ही सम्भव है। क्या कोई धोषिय मादण मदिराके रसना ज्ञान करने मात्रसे मद्यपायी कहा जा सकता है? रागके कारण मोहनीय आदि बर्ग सर्वज्ञसे अन्यन्त उच्छिद्य हो गये हैं, अतः परके राग या दुःखको जानने मात्रसे उनमें राग या दुःख परिणमि नहीं हो सकती।

प्रश्न-सर्वज्ञके साधक और बाधक दोनों प्रकारके प्रमाण नहीं मिलते अतः उसकी सत्तामें सन्देह होना चाहिये ?

उत्तर-जय साधक प्रमाण बता दिये गये हैं और बाधकोंका निराकरण भी किया जा चुका है तब सन्देहकी बात वेवृत्तियाद् है। सर्वज्ञका अभाव तो बिना सर्वज्ञ बने नहीं किया जा सकता। जबतक हम भिन्नाल त्रिलोकवर्ती समस्त पुरषोकी असर्वज्ञके रूपमें जानकारी नहीं कर लेते तबतक जगत्को सर्वज्ञ-ज्ञान्य कैसे कह सकते हैं और यदि ऐसी जानकारी किसी व्यक्तिको सम्भव है तो वही सर्वज्ञ होगा। सर्वज्ञताका इतिहास—

सर्वज्ञताके विकासका एक अपना इतिहास भी है। भारतवर्षकी परम्पराके अनुसार सर्वज्ञताका सम्बन्ध भी मोक्षसे था। मुमुक्षुओंके विचारका मुख्य विषय यह था कि मोक्षके उपाय, मोक्षका आधार, संसार और उसके कारणोंका साक्षात्कार हो सकता है या नहीं। विरोपत मोक्ष-भ्राष्ट्रिके उपायोंका अध्यात् उन धर्मानुष्ठानोंका जिनसे आत्मा धर्मधर्मोंसे मुक्त होता है, किसीने स्वयं अनुभव करके उपदेश दिया है या नहीं ? वैदिक परम्पराके एक भागका इस सम्बन्धमें विचार है कि-धर्मका साक्षात्कार किसी व्यक्तिको नहीं हो सकता, चाहे वह ब्रह्मा, विष्णु या महेश्वर जैसे महान् भी क्यों न हो ? धर्म तो केवल अर्थारथ वेदसे ही जाना जा सकता है। वेदका धर्ममें निर्वाह और अन्तिम अधिकार है। उसमें जो लिखा है वही धर्म है। मनुष्य प्रायः रागादि द्वेषोंसे दूषित होते हैं और अल्पज्ञ भी। यह सम्भव ही नहीं है कि कोई भी मनुष्य कभी भी सम्पूर्ण विद्वान् या सर्वज्ञ बनकर धर्म जैसे अतीन्द्रिय पदार्थोंका साक्षात्कार कर सके। ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि महादेवोंमें केवल इसलिए सर्वज्ञता बताई जाती है कि वे वेददेह हैं अर्थात् उनका शरीर या स्वरूप वेदमय है। इसका तात्पर्य यह है कि अतीन्द्रिय पदार्थोंका ज्ञान केवल वेदके द्वारा ही सम्भव है, प्रत्यक्षसे नहीं। इस परम्पराका समर्थन जैमिनि और उनके अनुयायी शङ्ख, कुमारिल आदि सीमात्मकधुरीणोंने किया है। कुमारिलने तो सर्वज्ञताके निषेधका एतितार्थ निकालते हुए बहुत स्पष्ट लिखा है कि—

“धर्मज्ञाननिषेधश्च केवलोऽप्यापि युज्यते।

सर्वमन्यद्विजानैस्तु पुरुषः केन धार्यते ॥”

—तावत्संग्रह ‘पूर्वपक्ष’ पृ० ८४४

“यदि पञ्चभिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन धार्यते।

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन करप्यते ॥

नूनं स चक्षुषा सर्वांश्च रसादीन् प्रतिपद्यते ॥”

—मीमांसाश्लोकार्तिक चौदनाम्न श्लोक ११०-१२

अर्थात् सर्वज्ञताके निषेधका अर्थ है धर्मज्ञताका निषेध। यानी कोई भी पुरुष धर्मको प्रत्यक्षसे जानकर सर्वज्ञ नहीं बन सकता। धर्मके सिवाय अन्य सभी पदार्थोंका ज्ञान बढ़ करना चाहता है तो करे हमें कोई आपत्ति नहीं। इसी तरह धर्मको वेदके द्वारा तथा अन्य पदार्थोंको प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, आधापत्ति और अभाव आदि प्रमाणोंसे यथायोग्य जानकर कोई यदि आसितन सर्वज्ञ बनता है तब भी हमें कोई आपत्ति नहीं। पर एक प्रापक्ष प्रमाणके द्वारा जो सर्वज्ञ बनकर धर्मको भी जानना चाहता है वह उसी प्रकार है जो केवल एक आँखके द्वारा ही रस, गन्ध आदिका ज्ञान करना चाहता है।

इसी परम्पराके वैयक्तिक वैदिक आदि ईश्वरमें विन्य सर्वज्ञता और अन्य योगियोंमें योगज्ञ सर्वज्ञता मानकर भी वेदोंको ईश्वरप्रतिपादित या उसका विश्वास कदकर धर्ममें वेदका ही अन्तिम अधिकार रक्षित करने हैं। व्यवहारमें वेदकी सर्वश्रेष्ठता दोनोंको मान्य है। साध्य और योग परम्परामें सर्वज्ञता अणिमहिदि भ्रष्टियोंकी तरह एक योगजन्य विभूति है, जो सभी योगियोंको अवश्य प्राप्त होनी है। जिनकी साधना इस योग्य हो उन्हें प्राप्त हो सकेगी। सर्वज्ञता प्रकृतिसत्त्व चरितार्थ हो जानेपर मुक्त पुरुषोंमें अवशिष्ट नहीं रहती। वेदान्ती सर्वज्ञताको अन्तःकरणविष्ट मानते हैं। जो जीव-

मुक्त दशा तक रहकर अन्तमें छूट जाती है। मुक्तदशामें ब्रह्मका केवल शुद्ध सच्चिदानन्द रूप ही प्रकाशमान रहता है।

श्रमण परम्पराका मूल आधार ही है धर्ममें वीतरागी और तत्त्वज्ञानी पुरुषका प्रामाण्य। इसका विचार है कि पुरुष अपनी साधनाके द्वारा पूर्ण-वीतरागी और निर्मलज्ञानी हो सकता है तथा मोक्षादि तत्त्वोंका साक्षात्कार कर सकता है। वह अपने साक्षात्कृत मोक्षोपाय-धर्मका उपदेश देता है। यही उपदेश आगम कहलाते हैं। यह परम्परा पुरुषके सर्वोत्कृष्ट विकासमें विश्वास रखती है और प्रत्येक मनुष्यको साधनानुसार विकसित होनेका अवसर भी देती है। किसी तीर्थंकर या बुद्धको केवलज्ञान और बोधि प्राप्ति होनेपर जैसा धर्म और धर्म जैसे अतोन्दित्र्य पदार्थोंका साक्षात्कार होता है उसी प्रकारका साक्षात्कार अन्य साधकोंको भी हो सकता है। यानी इस परम्परामें धर्म किसी वेद जैसे ग्रन्थके अधिकारमें यद् नहीं है, किन्तु यह वीतरागी तत्त्वज्ञानीके अनुभवसे विकसित होता है। बौद्धाचार्य धर्मकीर्तिने लिखा है कि 'बुद्ध चतुरार्यसत्यका साक्षात्कार करते हैं और तदन्तर्गत-मार्ग-सत्य यानी धर्ममें अपने अनुभवके द्वारा अन्तिम प्रमाण भी हैं। ये करणा करके कपायसन्तप्त संसारियोंके उद्धारके लिए स्वयं मार्गका उपदेश करते हैं।' 'कोई पुरुष संसारके अन्य सब पदार्थोंको जाने या न जाने हमें इस निरर्थक बातसे कोई प्रयोजन नहीं। हमें तो यह देखना है कि वह इष्ट तत्त्व यानी धर्मका साक्षात्कार करता है या नहीं? वह धर्मज्ञ है या नहीं? मोक्षमार्गमें अनुपयोगी कीट-मकोचोंकी संख्याके परिहृयनका धर्मसे क्या संबंध है? धर्मकीर्ति सिद्धान्ततः सर्वज्ञताका विरोध न करके उसे निरर्थक अवश्य कह देते हैं। वे कुमारिलसे कहते हैं कि कोई मनुष्य संसारके सब पदार्थोंका साक्षात्कार करे या न करे पर उसे धर्मज्ञ होना चाहिए। वे अपने सर्वज्ञताके समर्थक समशीलोंसे कहते हैं कि मीमांसकोंके सामने त्रिकाण्ड-त्रिलोकज रूप सर्वज्ञतापर जोर नहीं देना चाहिए। असली विवाद तो धर्मज्ञतामें है कि धर्मके विषयमें धर्मज्ञको प्रमाण माना जाय या वेदको? तात्पर्य यह कि जहाँ कुमारिलने प्रत्यक्षसे होनेवाली धर्मज्ञताका निषेध करके धर्मके विषयमें वेदका ही अभ्याहत अधिकार सिद्ध किया है वहाँ धर्मकीर्तिने प्रत्यक्षसे ही धर्मका साक्षात्कार मानकर अर्थात् प्रत्यक्षसे होनेवाली धर्मज्ञताका समर्थन करके वीतरागी धर्मज्ञ पुरुषका ही धर्ममें अन्तिम प्रमाण और अधिकार माना है। धर्मकीर्तिके टीकाकार प्रज्ञाकरगुप्तने सुगतको धर्मज्ञके साथ ही साथ सर्वज्ञ त्रिकाण्डवर्ती यावत् पदार्थोंका ज्ञाता भी सिद्ध किया है और लिखा है कि सुगतकी

१ "तायः स्थवृष्टमार्गोनिः वैषल्याद् नक्ति नावृतम्।

दपाङ्गुयात् पथञ्च सवारम्माभियोगतः।

तस्मात् प्रमाणं तथो वा चतुःसत्यप्रकाशनम् ॥"-प्र० पा० १११७/४८

२ "तस्मादनुप्रेषगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम्।

कीटसहयापरिज्ञानं तस्य नः कोपयुज्यते ॥

हेयोपादेयतत्त्वस्य सामुपायस्य चेदकः।

यः प्रमाणमसाविष्टं न तु सर्वस्य वेदकः ॥

दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु।

प्रमाणं दूरदर्शी चेदेतद् यथानुपास्महे ॥"-प्र० पा० ११३३-३५

३ "सर्वे जानातु सर्वस्य वेदको न निधिष्यते।"-प्र० मार्तिकाळ० पृ० ५२।

"भावनान्वृतो ज्ञानं वासानामपि मात्रि चेत्।

तदेतद्विषयेऽस्माभिः सर्वाकारं तु ताथिनाम् ॥

..... एतोऽस्य वीतरागात्वे सर्वार्थज्ञानसम्भवः।

रमाहितस्य सखलं चवास्तीति विनिश्चितम् ॥"-प्र० मार्तिकाळ० पृ० ३२९

४ "सर्वेषां वीतरागाणामेतत् धर्ममात्रं विद्यते।

रागादिशयमात्रे हि तेषां प्रारब्धनाम् ॥

तरह अन्य योगी भी सर्वज्ञ हो सकते हैं यदि वे गमादिमुक्तिकी तरह सर्वज्ञताके लिए भी यत्न करें। और जिनने वीतरागता प्राप्त कर ली है वे चाहें तो थोड़ेसे ही प्रयाससे सर्वज्ञ बन सकते हैं। 'शान्त-रक्षित भी इसी तरह धर्मज्ञता-साधनके साथ ही साथ सर्वज्ञता सिद्ध करके इसे वे' शक्तिरूपसे सभी वीतरागोंमें मानते हैं। प्रत्येक वीतराग अब चाहे तो किसी भी धर्मुक्तों जनायास थपेच्छ ज्ञान सकता है।

युद्धने स्वयं अपनेको कभी सर्वज्ञ नहीं कहा। उन्होंने अनेक आत्मादि भूतान्द्रिय पदार्थोंको अभ्याकृत कहकर उनके विषयमें मौन ही रखा है। पर उनका यह स्पष्ट उपदेश था कि धर्म या मार्गका पूर्ण और निमल साक्षात्कार हो सकता है। धर्म मात्र किसी पुस्तकविशेषसे ही जाननेकी चीज नहीं है। उन्होंने कभी अपनेको सर्वज्ञ भी कहा है तो मार्गज्ञ या धर्मज्ञके अर्थमें ही। उनका तो स्पष्ट उपदेश था कि मैंने शृणाक्षयके मार्गका साक्षात्कार किया है और उसे ही बताता हूँ।

जैनतार्किकोंके प्रारम्भसे ही त्रिकाल त्रिलोकवर्ती वाक्यशेयोंके प्रत्यक्ष दर्शनरूप अर्थमें सर्वज्ञता मानी है और उसका समर्थन भी किया है। बौद्ध परम्परामें जिस प्रकार धर्मज्ञताका और सर्वज्ञताका विश्लेषण करके धर्मज्ञतापर मुख्य भार दिया गया है उस तरह जैन परम्परामें केवल धर्मज्ञताका समर्थन न करके पूर्ण सर्वज्ञता ही सिद्ध की गई है। आचार्य बुद्धबुद्धने प्रबचनसारा में केवल-ज्ञानको युगसह अनन्तपदार्थोंका ज्ञानमेवाका बताया है। वे अनेक लिखते हैं— कि जो एकको जानता है वह सबको जानता है। इस आरम्भज्ञानकी परम्पराकी श्रृंखला “यः आत्मविद् स सर्वविद्” इत्यादि उपनिषद्-वाक्योंमें तथा “जे एग जाणइ से सब जाणइ, जे सब जाणइ से एग जाणइ” इस आचाराग्र सूत्र (१२३) में पाई जाती है। बुद्धबुद्धने इसका व्याख्यान करते हुए आगे लिखा है कि जो त्रिकाल त्रिलोकवर्ती पदार्थोंको नहीं जानता, वह पूरी तरह एक द्रव्यको भी नहीं जानता। और जो अनन्त पर्यायवाले एक द्रव्यको नहीं जानता वह सबको कैसे जान सकता है? इसका

पुनः बालान्तरे तेषां सर्वज्ञगुणगणिषाम्।

अल्पयत्नेन सर्वज्ञत्वस्य सिद्धिरवादिता ॥” प्र० बार्तिकाल० पृ० ३२९।

१ “स्वर्गापि रंगसंप्राप्तिहेतुसोऽस्तीति गम्यते।

साक्षात् केवल किन्तु सर्वज्ञोऽपि प्रतीयते ॥”—तत्त्वसं० दश० ३३०९।

२ “यद्यदिच्छति बोद्धुं वा तत्तदपि नियोगतः।

द्वारिरेवविधा तस्य प्रदीपावरणो ह्यसौ ॥

युगपत् परिपाट्या वा स्वेच्छया प्रतिपद्यते।

लक्षज्ञान च सित्तो (१) हि सञ्ज्ञैर्ज्ञादिभिः प्रभुः ॥”—तत्त्वसं० दश० ३६२८-२९।

३ “सह भयव उपपन्नाणदरिणी सदेवासुरमाणुसल्लोमस आगदि गदि चपयोववाद बंधनोर्कलं हदि टिटदि बुदि अणुमाग तक्रं कल मण माणसिग भुत्त वद पडिसेविद आदिक्कम्म अरहक्कम्म सव्वकोप सव्वजीवे सव्वभावे एम जाणदि परसदि विहरदि त्ति ॥”—प्रकृति अनु०।

“ये भगव अरह जिणे केवली सव्व-नू च-अभावदरिणी सदेवमाणुसल्लोमस लोमस पञ्चाप ताणइ। स० आगदं गइ टिट चवथ उववाव भुत्त पीव वद पडिसेविद आदिक्कम्म रलोक्कम्म लविम कहिब मणी माणसिग सव्वलोप सव्वजीवाण सव्वभावाह जाणमाणे पावमाणे एव च थे विहरइ ॥”

—आवा० धु० २ सू० ३।

४ “ज तत्कालिभिमदर जाणदि पुगव समुदो सव्व।

आर्यं विविच विसमं स पाण एादय मणिय ॥”—प्रब० ११४७।

५ “को ण विजाणदि पुगव अत्थे केकालिके विटुवणत्थे।

वाटु तसस ण सक्कं सक्कजं दव्वमेक वा ॥”—प्रब० ११४८

६ “द-दमणतवन्नयमेकगणताणि दव्वज्जदराणि।

ण वि जाणादि अदि पुगव कथ सो सव्वत्थि जाणादि ॥”—प्रब० ११४९।

तात्पर्य है कि जो मनुष्य घटज्ञानके द्वारा घटको जानता है वह साथ ही साथ "घटज्ञानवान् अहम्" इस सहव्यवसायके द्वारा अपने स्वरूपको भी जान लेता है। इसी तरह जो व्यक्ति घट जाननेकी शक्ति रखनेवाले घटज्ञानका यथावत् स्वरूप परिच्छेद करता है वह घटको तो अर्थात् ही जान लेता है क्योंकि उस शक्तिका यथावत् विदलेपणपूर्वक परिज्ञान विद्वेषणभूत घटको जाने बिना हो ही नहीं सकता। इसी प्रकार आत्मामें अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी शक्ति है अतः जो संसारके अनन्त ज्ञेयोंको जानता है वह अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी शक्तिके आधारभूत आत्मा वा पूर्णज्ञानकी स्वसंवेदन प्रत्यक्षके द्वारा जान लेता है और जो अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी अनन्तशक्ति रखनेवाले आत्मा वा पूर्णज्ञानके स्वरूपको यथावत् विदलेपणपूर्वक जानता है, वह उन शक्तियोंके उद्योगस्थानभूत अनन्त पदार्थोंको भी जान लेता है जैसे जो व्यक्ति घटप्रतिबिम्बान्त दर्पणको जानता है वह घटको भी जानता है तथा जो घटको जानता है वही दर्पणमें आये हुए घट-प्रतिबिम्बका विद्वेषणपूर्वक यथावत् परिज्ञान कर सकता है। कुण्डकुन्दमे निबनसारमें सर्वज्ञताविषयक अपना दृष्टिकोण निम्न और व्यवहारनयकी दृष्टिसे इस प्रकार बताया है—

"जाणदि पस्सदि सव्वं व्यवहारणण केवली भगवं ।

केवलणणी जाणदि पस्सदि णियमंण अप्पाणं ॥१५८॥"

अर्थात् केवली भगवान् व्यवहारनयसे संसारके सब पदार्थोंको जानते और देखते हैं, पर निश्चयसे केवलज्ञानी अपनी आत्माको जानता और देखता है। इसका तात्पर्य है कि ज्ञानको परपदार्थोंका जानने-वाला और देखनेवाला कहना भी व्यवहारकी अर्थारामें है, निश्चयसे तो वह स्वरूप-निगमन रहता है। निश्चयनयकी भूतार्थता और परमार्थता तथा व्यवहारनयकी अभूतार्थताको सामने रखकर यदि विचार किया जाय तो आध्यात्मिक दृष्टिसे पूर्णज्ञानका पर्यवसान आत्मज्ञानमें ही होता है। आचार्य कुण्डकुन्दका यह वर्णन वरगुप्तः ज्ञान्तर्दशी है।

तर्कयुगमें कुण्डकुन्दकी आध्यात्मिक वा नैश्चयिक दृष्टिका जैसा चाहिए वैसा उपयोग नहीं हुआ। समन्तभद्रादि आचार्योंने सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती समस्त अतीन्द्रिय पदार्थोंका प्रत्यक्षतः अनुमेयवत् हेतुसे सिद्ध किया है। आचार्य धीरसेनने जयधवलामे केवलज्ञानको आत्माका स्वभाव मानकर मति-ज्ञानादिको उसका भंश बताया है और लिखा है कि मस्तिष्मादिके स्वसंवेदनके समग अंशों केवल-ज्ञानवा भी भंशतः स्वसंवेदन हो जाता है जैसे पर्वतके एक हिस्सेको देखकर पूरे पर्वतका ज्ञान व्यवहारतः प्रत्यक्ष है उसी तरह वेदज्ञान भी व्यवहारतः स्वसंवेदनसिद्ध है। इस तरह सभी जैन साधकोंने एक स्वरसे त्रिकाल-त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थोंके पूर्णपरिज्ञानके अर्थमें सर्वज्ञताका समर्थन किया है। सर्वज्ञताके समर्थनके बाद पृथक् धर्मश्रवणके समर्थनकी कोई आवश्यकता नहीं रह जाती।

प्रवचनकी प्रमाणताका आधार—

यह तो ऊपरके विवेचनसे स्पष्ट हो जाता है कि भागम वा प्रवचनकी प्रमाणताका आधार आत्मके गुण है। आत्मके गुण ही शब्दमें झलकते हैं। यद्यपि जैन-परम्परामें शास्त्रोंका प्रामाण्य प्रचलित है, पर उसका अन्तिम आधार पुरुषका निर्मल ज्ञान ही है। तीर्थंकर तत्काल तत्काल उपदेश नहीं करते जबतक उनमें परितरागता और पूर्णज्ञानका विकास नहीं हो जाता। एक तीर्थंकरको दूसरे तीर्थंकरके आगमकी कोई आवश्यकता नहीं रहती क्योंकि वह स्वयं आगमका निर्माता होता है। यही कारण है कि प्रत्येक श्रवणशमज्ञानवाला आचार्य अपने वचनोंकी परम्पराको सर्वज्ञमूलक सिद्ध करते हैं पर किसी सर्वज्ञको अपनी वचनपरम्परा इतर सर्वज्ञमूलक सिद्ध करते नहीं सुना। तीर्थंकरोंके वचन सूत्र रूप होते हैं। उनमें संक्षेपसे मूल सिद्धान्तोंका सूचन होता है। उन सिद्धान्तोंको द्रव्य, क्षेत्र, बाल और भाव की परिस्थितिके अनुसार कैसे जीवन व्यवहारमें लाया जाय यह विवेचना उत्तरसार्थक आचार्योंके शास्त्रोंमें

१ "सूत्रान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कश्चिन्नया ।

अनुमेयवत्त्वोऽभ्यादिरिति सर्वश्रवणस्थितिः ॥"—आप्तमी० ३७०० ५ ।

होती है। पर वह तभी प्रमाण है जब उसका मूलस्रोतसे विरोध न हो। साहित्य अपने युगका प्रतिबिम्ब होता है। वर्तमानकालीन साहित्यमें अव्यक्तके अवशेष भी यत्र तत्र बिखरे रहते हैं। उत्तरकालीन आचार्योंके द्वारा समय-समयपर रचा हुआ विविध प्रसारका साहित्य अपने युगकी आवश्यकताओं और प्रभावांसे अछूता नहीं है। इसलिए आगम-प्रमाणकी समीक्षा करते समय उसके सर्वज्ञ मूलरुद्धकी जाँचके साथ ही साथ हमें उसके ऐतिहासिक विकास और उस युगकी परिस्थितियोंकी भी समीक्षा करनी ही होगी। जैन परम्पराके दार्शनिक साहित्यमें परपक्षके खण्डनके स्थल सम विचारराले दर्शनान्तरीय विचारोंसे परिपुष्ट हुए हैं तथा उसने अपने विचारोंमें अन्य साहित्यको एक हदतक प्रभावित भी किया है। एक मूल गुणोंकी सख्या और नामोंकी ही ले लीजिए। आचार्य समन्तभद्रने ५ अणुमत और मघ मास और मधुके ध्यागको मूल गुण बताया अर्थात् अन्य 'आचार्यों' ५ अणुमतोंकी जगह वज्र, यौवज, ऊमर, कटुमर और पाप्मर इन पाँच कलोंके ध्यागको मूल गुणोंमें सामिल किया। 'विद्यमाने द्येयदर्शन, दानां छानना, जूआका ध्याग, आदि भी मूल गुणोंमें गिनाये। तात्पर्य यह कि जिन युगमें जैसी आवश्यकता परिस्थितियोंके अनुसार उपस्थित हुई उस युगमें घने हुए शास्त्र उनसे समाधानमें खाली नहीं हैं। इसीलिए शास्त्र अपने युगके निर्माणमें प्रमुख भाग लेते रहे। वे उस समय युगवाह्य नहीं हुए और यही कारण है कि ग्रन्थकारोंने अपनी समझके अनुसार अनेक गुंमें भी विधान किये जिनका मूल जैन सस्कृतिसंमेल यथाना कठिन है। अतः प्रवचनकी प्रमाणताका विचार करते समय हमें इन सभी बातोंकी समीक्षा कर लेनी चाहिए।

वेदायोरुपेत्य विचार-

मीमांसक वेदको अपौरुषेय मानते हैं। उनका कहना है कि शब्दमें गुण और दोष वक्ताके अधीन है यह सर्वमान्य नियम है। और दोषोंके अभावसे ज्ञ प्रमाणता आती है तब हमें यह विचार कर लेना चाहिए कि दोषोंका अभाव कैसे हो? गुण और दोष दोनोंका आधार पुरुष है। जहाँ गुणवान् वक्ता होता है वहाँ उसके गुणोंमें दोष हटा दिये जाते हैं और दोषोंके हट जानेपर शब्दमें प्रमाणता स्वतः आ जाती है। वक्ताके गुणोंसे हटाने वाले दोषोंकी फिर शब्दमें संभावना नहीं रहती। दूसरा प्रकार यह भी है जहाँ वक्ता ही नहीं है वहाँ वक्ताके दोषोंकी संश्रान्ति शब्दमें हो ही नहीं सकती। यानी वेदका कौन कोई पुरुष कर्त्ता नहीं है इसलिए उसमें दोषोंकी कोई संभावना नहीं है, वह स्वतः प्रमाण है। क्योंकि वचनोंमें वक्ताके गुणमें दोषोंका अभाव होता है और वेदमें वक्ताके न होनेसे दोषोंकी भावना ही नहीं रहती। यही कारण है कि मीमांसकने प्रामाण्यको "स्वतः" स्वीकार किया। धर्ममें वेदका स्वतः प्रामाण्य बना रहे इसके लिए उसे सर्वज्ञका निषेध करना पड़ा और पुरुषकी चरम दलितके विकासकी रोक देना पड़ा। वैदिक धर्मियोंकी परम्पराको अनादि नित्य सिद्ध करनेके लिए उसे शब्दमात्रको नित्य और व्यापक मानना पड़ा। हम अपने तालु आदिके व्यापारसे जिन शब्दोंको उत्पन्न करते हैं, मीमांसकके मतमें वे शब्द पहले-से ही मौजूद हैं। हमारे प्रयत्नने तो मात्र उनकी अभिव्यक्ति की है। वेदको अपौरुषेय सिद्ध करनेके लिए "कर्त्ताका स्मरण नहीं है" यह हेतु भी दिया जाता है। हमी तरह "वेदाव्ययन वाच्यत्व, कालाव्य" आदि हेतुओंसे उनकी अपौरुषेयता साधनेका प्रयत्न किया गया है।

विचारणीय बात यह है कि मेघकी गङ्गादाहट या विजलीकी कड़कदाहट जैसी निरर्थक ध्वनियों भले ही पुरुष प्रयत्नके बिना प्राकृतिक कारणोंसे ही उत्पन्न हो जायें पर सार्थक छन्दोबद्ध पद, वाक्य और श्लोककी रचना पुरुष प्रयत्नके बिना कैसे सम्भव है? वैज्ञानिक कार्यकारणपरम्पराकी दृष्टिमें यह

१ "मयमासमधुःपागौ महाणुवतपञ्चम् ।

अथो मूलगुणानाहुः यद्विधा भ्रमणीत्तमा ॥"—रत्नक० ८१०० ६६ ।

२ "मयमासमधुःपुञ्जो पञ्चधीरपलानि च ।"—सागारधर्मा० २१२

३ देखो सागारधर्माश्रुत २११८ ।

वितान्त असंगत है। किसी रचनाके कर्त्ताका स्मरण न होनेसे हम मने ही उसके विशेष कर्तृत्वमे सन्देह्य हों पर उसे सर्वथा अकर्तृक या अपौरुषेय नहीं कह सकते। अनेक ऐसे जीर्ण-शीर्ण मकरानोंके खण्डहर हमारे दृष्टिगोचर होते हैं, जिनके बनाने और बनवानेवालोंका हमें स्मरण तो क्या, पता भी नहीं है, उन्हें देखकर किसीको भी अपौरुषेय बुद्धि नहीं होती। कोई भी सार्थक शब्द पुरुष-प्रयत्नके बिना न तो उच्चारित ही हो सकता है और न अपने विविध-विवक्षित अर्थोंका परिज्ञान ही कर सकता है। यदि पुरुषमे वीतरागता और तत्त्वज्ञाताका चित्रित किसी भी तरह संभव नहीं है तो ऐसे ही पुरुषोंके द्वारा किये गये वेदके व्याख्यान-में प्रमाणता कैसे आ सकती है? "मेरा यह अर्थ है, यह नहीं" इस बातकी घोषणा वेदिक शब्द तो नहीं कर सकते, अर्थकी व्याख्या तो पुरुषके ही अधीन है और आपके मतसे सभी पुरुष रागी द्वेषी और अज्ञानी हैं। अतः जिस पुरुषके दोपोंके दूरसे वेदको अपौरुषेय करिष्यत किया गया था, आखिर व्याख्यानके लिए उसीकी क्षरणमे पहुँचना पड़ता है। कोई भी शब्द स्वतः प्रमाण नहीं हो सकता। उसकी प्रमाणताके लिए यह तलाश करना जरूरी हो जाता है कि उसका क्या कौन है? फिर वेदमें उन-उन युगोंके ऋषियों के नाम गीत प्रवर, चरण आदिके उल्लेख मिलते हैं। अनेक छन्दोंसे उसकी रचना है। विधेय और हेयमें प्रवृत्ति और निवृत्तिका उपदेश है। अतः ऐसी श्रुति, मनुस्मृति आदि स्मृतियोंकी तरह सफ़्तुक है अकर्तृक नहीं। यदि अनादि होनेके कारण या कर्त्ताका स्मरण न होनेके कारण वेदको प्रमाण माना जाता है तो बहुतसी गालियाँ तथा अपशब्द ऐसे हैं जिनके कर्त्ताका स्मरण नहीं है और न यही पता है कि वे कबसे चले हैं, वे सभी प्रमाणकोटिमें आ जायेंगे। लौकिक पदवाक्योंसे वैदिक पदवाक्योंमें कोई भी ऐसी विशेषता नहीं दिखाई देती जिससे उन्हें अपौरुषेय कहा जाय। कठिन्तासे उच्चारण होना, अनेक संयुक्त अक्षरोंका प्रयोग आदि ऐसी बातें हैं जो लौकिक पदवाक्योंमें सहज ही की जा सकती हैं। वेदके अध्ययनको सदा वेदाध्ययनपूर्वक माननेमें कोई प्रमाण नहीं है। जिन ऋषियोंने अपने योगबल और निर्मलज्ञानसे तत्त्वका साक्षात्कार किया, उन ऋषियोंके द्वारा रची गई वेदकी शाखाओंको उनके कर्तृत्वसे पंचित नहीं किया जा सकता। इस कालमें वेदका कर्त्ता कोई नहीं है इसलिए अतीतकालमें भी न रहा होगा यह तर्क अत्यन्त धोषा है। इस तरह तो अनेक इतिहाससिद्ध तथ्योंका लोप हो जायगा। वेद अनादिसिद्ध ईश्वरके निःस्वासे हैं या उसके द्वारा प्रतिपादित हैं यह केवल स्तुति है।

आजके विज्ञानने अपने प्रयोगोंसे शब्दको भीतिक और उत्पाद-विनाशाला सिद्ध कर दिया है। यह ठीक है कि शब्द उत्पन्न होकर अमुक कालतक वातावरणमें मौजूदा रहता है और अपने सूक्ष्म संस्कारों से वातावरणको कुछ कालतक प्रभावित रखता है, पर यह सदा एक रूपमें नहीं रहता और न निरर्थक ही है। शुद्धसे अन्तः विचित्र परिणामन होते हैं। शब्द भी उन्हींमेंसे एक है।

धर्ममें वेदकी अन्तिम और निर्बाधसत्ता नहीं मानी जा सकती क्योंकि धर्म मनुष्यके आधार-विचारोंका शोधन करनेवाला तथा उन्हें साधनोपयोगी बनानेवाला होता है जो अनेक अनुभवी और वीतरागियोंकी साधनासे विश्रुत होता रहता है। युगवी आध्यात्मताओंके अनुसार युगपुरुष उसका निर्माण करते हैं और मानवकी दानव होनेसे बचाते हैं। वेदमें प्रतिपादित अनेक हिंसात्मक क्रियाकाण्ड मनुष्यके आधार और विचारको कितना उन्नत बना सकते हैं यह एक विचारणीय प्रश्न है। इतिहासकी किसी सोढ़ीपर उनकी उपयोगिता रही भी हो पर वे मय त्रिकालाबाधित सामान्य धर्मका स्थान नहीं ले सकते। मानव समाजमें समान अधिकार और समान अवसरको स्वीकार किये बिना उसका स्थिर सामाजिक निर्माण नहीं हो सकता। अतः अहिंसाके आधारपर समताकी उपासनाका मार्ग ही वैयक्तिक, सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक आदि सभी क्षेत्रोंमें सामान्यधर्म बन सकता है। और ऐसे धर्मको मूल सिद्धान्तरूपसे प्रतिपादन करनेवाले शास्त्र ही प्रवचनके पदपर प्रतिष्ठित हो सकते हैं। एक अहिंसा ही यह फसौटी है जिससे विविध आधार-विचारोंमें धर्मत्वकी जाँच की जा सकती है। यही विचारोंका

१ "अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा नदन्ति न।

कल्पोऽयमर्थः पुरीस्ते च रागादिविप्लुताः ॥"—प्र० वा० २।३१२।

विमंवाद दूर पर मानविक समताकी दृष्टि पर अनेकान्त दृष्टिके रूपमें विकसित होती है और यही यथार्थता ऐकान्तिक विषय धूमकर उन्हें स्याद्वादात्म्यरूप बनाती है। यही समस्त प्राणियोंके समानाधिकारको सिद्धान्ततः स्वीकार करके परिग्रह संग्रहके प्रति उदासीन हो सबको जीवना-मूलने फलनेका अवसर देती है।

शब्दका अर्थवाचकत्व-

प्राग् शब्दको वास्तविक अर्थका वाचक नहीं मानते। उनसे मतसे क्षणिक, निरंतरपरमाणुरूप स्थलक्षण ही परमाथ है। उसकी न तो कारणान्तरमें व्याप्ति है और न देशान्तर तक प्रसार ही। जो जहाँ और जत्र उत्पन्न होता है वह वहीं और तभी नष्ट हो जाता है। शब्दकी प्रवृत्ति संकेतसे होती है। जब स्थलक्षणोंका क्षणक्षया और अनन्त होनेसे ग्रहण ही सम्भव नहीं है तब उनमें संकेत कैसे दिया जा सकता है? संकेतका ग्रहण भी हो जाय पर जब व्यवहारकाल तक उनकी अनुवृत्ति नहीं होती तब उस संकेतके धलपर शब्दार्थयोध और व्यवहार करने चल सकता है? शब्दोंका प्रयोग तो अतीत और अनागत अर्थों में भी देया जाता है पर अतीत और अनागत नष्ट और अनुपपन्न होनेके कारण विद्यमान तो नहीं हैं। यदि शब्दका अर्थके साथ सम्बन्ध हो तो शब्दबुद्धिका इन्द्रियबुद्धिका तरह स्पष्ट प्रतिभास होना चाहिये। शब्दबुद्धिमें अर्थ कारण भी नहीं होता अतः वह उसका विषय नहीं बन सकता क्योंकि जो ज्ञानमें कारण नहीं होता वह ज्ञानका विषय भी नहीं होता। यदि शब्दज्ञानमें अर्थ कारण हो, तो कोई भी शब्द विसंवादी या अप्रमाण नहीं होगा और अतीत तथा अनागतवाची शब्दोंकी प्रवृत्ति ही रुक जायगी। शब्द और अर्थ दोनोंका एक ज्ञानसे ग्रहण होनेपर ही "यह उसका वाचक है या वाच्य" इस प्रकारका संकेत बन सकता है किन्तु जिस बाधुपक्षानसे हम अर्थको जानते हैं वह शब्दको नहीं जानता और जिस ध्यापन प्रत्यक्षसे शब्दको जानते हैं वह अर्थको नहीं जानता। अतः शब्द अर्थका वाचक न होकर केवल विषयका सूचन करता है। वह बुद्धि प्रतिबिम्बित अन्यापोद्गरूप सामान्यको ही कहता है, अतः शब्दसे होनेवाले ज्ञानमें सत्यार्थताका कोई नियम नहीं है।

अरुणहृदयेने इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि पदार्थमें कुछ धर्म सदृश होते हैं और कुछ विसदृश। संकेत इन्हीं सदृश धर्मोंकी अपेक्षा गृहीत होता है। जिस शब्दमें संकेत ग्रहण किया जाता है वह भले ही व्यवहारकाल तक न पहुँचे पर तत्सदृश दूसरे शब्दसे संकेतका स्मरणकर अर्थप्रतीति होनेमें क्या बाधा है? एक घट शब्दका एक घट अर्थमें संकेत ग्रहण करनेके बाद तत्सदृश यावत् घटोंमें तत्सदृश यावत् घट शब्दोंकी प्रवृत्ति होती है। केवल सामान्यमें तो संकेत ही नहीं हो सकता क्योंकि वह भकेला प्रतिभासित ही नहीं होता और उसमें संकेत ग्रहण करनेपर विशेषोंमें प्रवृत्ति नहीं हो सकेगी। इसी तरह केवल विशेषोंमें भी संकेत गृहीत नहीं होता क्योंकि अनन्त विशेष हम हम जैसे पामर जनोंके ज्ञानके विषय नहीं हो सकते। अतः सामान्यविशेषात्मक पदार्थमें सामान्यविशेषात्मक ही शब्दका संकेत गृहीत होता है और उसके स्मरणसे अर्थबोध और व्यवहार चलता है। जिस प्रकार प्रत्यक्ष बुद्धि अर्थात्तार्थको जानकर भी प्रमाण है उसी तरह स्मृति भी प्रमाण होगी चाहिये। अधिसंवादी स्मरणसे शब्दार्थके संकेतको साक्षात् शब्दव्यवहार चलानेमें कोई बाधा नहीं है। यह अवश्य है कि सामान्यविशेषात्मक अर्थको विषय करनेपर भी इन्द्रियबुद्धि स्पष्ट होती है और शब्दज्ञान अस्पष्ट। जैसे एक ही वृक्षको विषय करनेवाले दूरवर्ती और समीपवर्ती पुरणोंके ज्ञान अस्पष्ट और स्पष्ट होते हैं उसी तरह एक ही अर्थमें इन्द्रियज्ञान और शब्दज्ञान स्पष्ट और अस्पष्ट हो सकते हैं। ज्ञानमें स्पष्टता या अस्पष्टता विषयभेदके कारण नहीं होती, वह तो क्षयोपशम या शक्तिभेदसे होती है।

जिस प्रकार अधिनामाय सम्बन्धसे अर्थका बोध करानेवाला अनुमान अस्पष्ट होकर भी अधिसंवादी होनेसे प्रमाण है उसी तरह वाच्यवाचकसम्बन्धका स्मरणकर अर्थबोध करानेवाला शब्द-

ज्ञान भी प्रमाण होना चाहिए। यदि शब्द बाह्यार्थमें प्रमाण न हो तो बौद्ध स्वयं शब्दोंसे उन नदी, देश, पर्वत आदिका ज्ञान कैसे कर सकते हैं जो इन्द्रियोंसे दिखाई नहीं देते? यदि कुछ अर्थकी शैरीजुद्धीमें प्रयुक्त होनेके कारण व्यभिचारी देखे जाते हैं तो इतने मात्रसे सभी शब्दोंकी व्यभिचारी या अप्रमाण नहीं कहा जा सकता। जिस प्रकार प्रत्यक्ष या अनुमान नहीं-वहाँ अन्त देते जानेपर भी अप्रान्त और अव्यभिचारी अवस्थामें प्रमाण होते हैं उसी तरह अप्रान्त शब्दकी बाह्यार्थमें प्रमाण मानना चाहिए। यदि हेतुवाद रूप शब्दसे अर्थका निष्पन्न न हो तो साधन और साधनाभावकी व्यवस्था कैसे होगी? उसी तरह आसके चचनोंके द्वारा अर्थबोध न हो तो आस और अनासका भेद कैसे ज्ञात हो सकता है? शब्दोंमें सत्यार्थता और असत्यार्थताका निर्णय अर्थप्राप्ति और अप्राप्तिसे ही किया जा सकता है। यदि पुरुषोंके अभिप्रायमें विचित्रता या विसंवाद होनेके कारण शब्द अर्थव्यभिचारी मान लिये जायें तो शुद्धकी सर्वज्ञता और सर्वशास्त्रतामें कैसे विश्वास किया जा सकता है? वहाँ भी अभिप्राय वैविध्यकी शंका हो सकती है। यदि कहींपर अर्थव्यभिचार देखे जानेके कारण शब्द अर्थमें प्रमाण नहीं है तो विवक्षाका व्यभिचार भी देखा जाता है अतः उसे विवक्षामें भी प्रमाण नहीं मानना चाहिए। किसीकी विषक्षा होती है और कोई शब्द मुँहसे निकल जाता है। कहींपर शिक्षा एताकी सम्भावना होनेपर भी जिस प्रकार सुविशेषित शिक्षापात्र हेतु वृक्षका अविसंवादी है और ईधनजन्य अग्निकी वही-पर अग्निसे उत्पन्न होनेपर भी जिस तरह सुविशेषित अग्नि ईधनजन्य ही मानी जाती है उसी तरह सुविशेषित शब्द अर्थका व्यभिचारी नहीं हो सकता। व्यभिचारी शब्द उसी तरह शब्दाभासकी कोटिमें शामिल हैं जिस तरह व्यभिचारी प्रत्यक्ष प्रत्यक्षाभासमें और व्यभिचारी अनुमान अनुमानाभासमें। अतः अविसंवादी शब्दकी अर्थमें प्रमाण मानना ही चाहिए। यदि शब्दमात्र विवक्षाके ही सूचक हो तो उनमें सत्यता और असत्यत्वकी विवक्षा नहीं हो सकेगी, क्योंकि दोनों प्रकारके शब्द अपनी विवक्षाका सूचन तो करते ही हैं। विवक्षाके बिना भी सुपुसादि अवस्थामें शब्दप्रयोग देखा जाता है और शायद व्यापनकी विवक्षा रहनेपर भी मंदबुद्धि पाठ-व्यापन नहीं कर पाते अतः शब्दोंकी विवक्षजन्य नहीं माना जा सकता। तत्पर्य यह कि शब्दोंमें सत्यत्व और असत्यत्वका निर्णय करनेके लिए उन्हें अर्थका वाचक मानना ही चाहिए।

शब्दका स्वरूप-

शब्द पुत्रल स्वरूपकी पद्यां है जैसे कि छाया और आस। कंड साल आदि भौतिक कारणोंके अभिघातसे प्रथम शब्द पद्यांके मुखमें उत्पन्न होता है उसको निमित्त वाकर लोकमें भरी हुई शब्द धर्माणाएँ (विशेष प्रकारके पुत्रल) शब्दस्वरूपसे जनमाना उठती हैं। जैसे किसी जलाशयमें पाथर फेंकने पर पहली लहर पथर और जलके अभिघातसे उत्पन्न होती है और ओतीही लहरें उस प्रथम लहरसे उत्पन्न होती हैं। उसी तरह कीचि तरह-न्यायसे शब्दकी उत्पत्ति और प्रसार होता है। अजका विज्ञान भी यही मानता है कि पातावरणमें (ईधरमें) प्रत्येक शब्द अमुककाल तक अपनी सूक्ष्ममत्त रहता है। जहाँ उसकी ग्रहण करनेवाले ग्राहक यन्त्र (Receiver) मौजूद हैं, वहाँ ये उसके द्वारा गृहीत हो जाते हैं। शब्द रिकार्डोंमें भरे जाते हैं इसका अर्थ है कि यन्त्रविशेषके द्वारा उत्पन्न शब्द विशेषप्रकारके पुत्रल रिकार्डोंकी पेनी सूक्ष्म शब्द रूप धर्मां उत्पन्न कर देता है कि यह अमुक कालतक मुँहके संपर्कमें उसी प्रकारके शब्दकी उत्पन्न करती रहती है। मीमांसक शब्दको नित्य मानते हैं, उसका प्रधान कारण है वेदकी नित्य और अपरिपेय मानना। यदि शब्द नित्य और व्यापक होतो मंजक वायुमें दूर जगह उसकी अभिव्यक्ति होनेपर सभी जगह सभी पणोंकी अभिव्यक्ति होनेमें कोलाहल मच जाना चाहिए। संवेतके लिए भी शब्दको नित्य मानना आवश्यक नहीं है। अनित्य होनेपर भी सदा शब्दमें संकेतानुसार व्यवहार चल जाता है। "यह यही शब्द है" यह प्रत्यभिज्ञान शब्दकी नियताके कारण नहीं होता किन्तु

नवनवीत्यस्य सदृश शब्दोंमें एकत्वका आरोप करके होता है और इसीलिए श्रान्त है। जैसे कि काटे गये नख और केशोंमें “वे वही नख और केश हैं” इस प्रकारका प्रत्यभिज्ञान नवीत्यस्य सदृश नख-केशोंमें मिथ्या एकत्व मान करकेके कारण होता है। इस तरह सादृश्यमूलक एकत्वारोपसे यदि शब्दकोनित्य माना जाता है तो चिजली, दीपक आदि सभी पदार्थ नित्य सिद्ध हो जायेंगे। शब्दमें उपादानभूत पुनरुक्त दत्तनेसुख है कि न तो वे स्वयं चक्षु आदिसे दिखाई देते हैं और न उनकी उच्च पर्याय ही उपलब्ध हो पाती है। क्रमसे उच्चरित शब्दोंमें ही पद-वाक्य आदि संज्ञायें की जाती हैं। यद्यपि शब्द बौद्धि-सामान्यायसे समस्त वातावरणमें उत्पन्न होते हैं पर उनमें जो शब्द श्रोत्रसे सञ्चिह्न होता है वही उसके द्वारा सुना जाता है। श्रोत्र स्पर्शानेन्द्रियकी तरह प्राप्त अर्थको ही जानता है अप्राप्तको नहीं। इसी भावणमप्युपलब्धभाव (मध्यमें सुनाई देने लायक) शब्दमें दृष्टानुसार संकेत ग्रहण करके अर्थबोध होता है। शब्दमें पापक शक्ति है और अर्थमें पापक शक्ति, इस वाक्य-वाक्यज्ञानिके आधारसे ही संकेत ग्रहण दिया जाता है और स्मरणसे शब्द व्यवहार चलता है। वही शब्दको सुनकर उसके अर्थका स्मरण आता है तो वही अर्थ को देखकर तत्वाचक शब्दका स्मरण। इसीलिए शब्दकी प्रवृत्ति बहुधा संचितिक मानी गई है।

शब्द और अर्थके इस क्रमिक संकेतको अपौरुषेय नहीं माना जा सकता। संसारमें अस्तित्व भापाएँ हैं, उनके अपने सुदे-सुदे संकेत हैं। बालक अपने माता-पिता तथा गुरुजनों और व्यवहारियोंके द्वारा उस-उस भाषाके शब्दोंमें संकेत ग्रहण करता है। शिक्षासंस्कार उसी संकेत-ग्रहणका एक परिपक्व रूप है। परम्पराकी दृष्टिमें यह सम्बन्ध बीजाकुर संततिका तरह अनादि मले ही हो, पर है वस्तुतः वह पुनरुद्भूत ही। प्रलयकालके बाद जो भी प्राणिप्राणी आत्माएँ अवशिष्ट रहती हैं, वे अपने पूर्वसंस्कारके अनुसार संततिमें उन संस्कारोंका धीरे-धीरे वपन करती हैं। और इस तरह संततिवृत्तिसंकेत विकसित और प्रसारित होता है। कोई अनादिसिद्ध ईश्वर सर्वप्रथम संकेत ग्रहण करता हो या इसीके लिए अवतार होता हो यह बात वस्तुके अनादिसिद्ध स्वरूपके प्रतिबल है। यही कारण है कि भाषाएँ संचितिक कही जाती हैं और वे बयासंकेत भाषाओंके आदान-प्रदानका माध्यम होती हैं। ये घनती और विराजती रहती हैं।

प्रमाणका फल-

जब प्रमा-प्रमिति (अज्ञान-निवृत्ति) में साधकतम होनेके कारण सम्बन्धज्ञानको प्रमाण माना है तब उसका साक्षात् फल तो अज्ञाननिवृत्ति ही है। प्रमाण उत्पन्न होकर न्यायव्ययक अज्ञानको हटाकर उसके अभावस्वरूपका प्रतिभास कराता है। अज्ञाननिवृत्ति अर्थात् स्वधिययक सम्बन्धज्ञान हो जानेके बाद हेतुका त्याग, उपादेयका उपादान और उपेक्षणीय पदार्थोंमें उपेक्षा ये उसके परम्परा फल हैं। धीत-दायिक केवल ज्ञानसे हेतु-उपादेयमें प्रवृत्ति निवृत्ति नहीं होती। उसके तो समस्त पदार्थोंमें उपेक्षाभाव रहता है। यह केवलज्ञानी, अपने निर्मल ज्ञानके द्वारा पदार्थोंके यथावत् स्वरूपका द्रष्टा है। इतर संसारी प्राणी अपने हितमें प्रवृत्ति करके उसे प्राप्त करते हैं और अहितसे निवृत्त होकर उसे छोड़ते हैं।

ये दोनों प्रकारके फल आत्मासे भिन्न भी हैं और अभिन्न भी। प्रमाण कारण है और फल कार्य, अतः कार्यकारणकी दृष्टिसे उनमें भेद है। जो आत्मा प्रमाणरूपमें परिणत होता है अर्थात् जित आत्मा-में प्रमाण उत्पन्न होता है उसीका अज्ञान हटता है, वही हितमें प्रवृत्ति करता है, वही अहितसे निवृत्ति करता है और वही उपेक्षणीयोंमें उपेक्षा करता है याने तत्पथ रहता है। इस तरह एक आत्माकी दृष्टिसे प्रमाण और फल अभिन्न हैं। इस दृष्टिसे प्रमाणके विषय उपादेय, हेतु और उपेक्षणीय इन तीन भागोंमें विभोजित हो जाते हैं। उपेक्षणीय विभाग भी हेतु और उपादेयकी तरह अपना अस्तित्व रखता है। उसे ग्रहण नहीं करते इसलिए हेतु कोटिमें शामिल करना उचित नहीं है। क्योंकि जिन प्रकार वह हितवृद्धि से ग्रहण नहीं किया जाता उसी प्रकार वह अहित वृद्धिसे छोड़ा भी तो नहीं जाता। इसलिए उसे हेतु कोटिमें शामिल नहीं किया जा सकता। अतः उसे स्वतंत्र ही मानना चाहिए। सर्वथा अभेद माननेपर

यह प्रमाण है और यह फल, इस प्रकारका भेद-व्यवहार नहीं हो सकता। और सर्वथा भेद माननेपर आत्मान्तरके प्रमाण और फलकी तरह उनमें प्रमाणफलव्यवहार नहीं हो सकता। ज्ञानको अभिन्न निरंश मानकर अप्रमाणव्यावृत्तिसे कल्पित प्रमाण व्यवहार तथा अफलव्यावृत्तिसे उत्तम कल्पित फलव्यवहार करना उचित नहीं है। क्योंकि जिस तरह प्रकृतप्रमाण या फल अप्रमाण या अफलसे व्यावृत्त हैं उसी तरह ये प्रमाणान्तर और फलान्तरसे भी व्यावृत्त हैं अतः उनमें अप्रमाण और अफल व्यवहार भी होना चाहिए। यदि ज्ञान सर्वथा निरंश है तो उसमें तदाकारताको प्रमाण और अधिगमरूपताको फल कहनेकी व्यवस्था भी कैसे बन सकती है? अतः प्रमाण और फलमें एक आत्माकी दृष्टिसे अभेद और क्रिया और कर्ण पर्यायकी दृष्टिसे भेद मानना ही प्रतीति-सिद्ध है।

प्रमेयमीमांसा

तत्त्व और द्रव्य—जैन परम्परामें पदार्थोंका विचार दो दृष्टियोंसे किया जाता है। एक तो वह दृष्टि जिसमें समुद्रके लिए मोक्षमार्गोपयोगी पदार्थोंका विचार किया जाता है। दूसरी वह दृष्टि जिसमें परमार्थसत्त्व, मौलिक पदार्थोंका विचार होता है। समुद्रके लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह अपनी मोक्ष साधनाके लिए सभी पदार्थोंका ज्ञान अवश्य करे। उसके लिए जिनके ज्ञानकी नितान्त आवश्यकता है उन्हें तब शब्दसे कहा गया है। समुद्रके लूके मोक्षकी इच्छा है अतः सर्वप्रथम उसे मोक्ष तो समझ ही लेना चाहिए। मोक्ष बन्धनसे छूटनेको कहते हैं। किससे बंधा है वह जाने बिना उसका प्रयास सटीक नहीं हो सकता। बन्धन दोमे होता है। 'कौन किससे बंधा है और क्यों बंधा है?' इस प्रश्नकी नीमांसामें बंधनेवाला आत्मा, जिससे बंधा है वह पुद्गल और जिन कारणोंसे बंधा है वह आत्मव्यवहार ज्ञातव्यकोटिमें आ जाते हैं। आत्मा स्वभावतः अनन्तज्ञान, दर्शन, सुख आदिका अवलम्ब आधार है। वह अनादिसे अपने राग द्वेष मोह आदि विकारोंके कारण नवीननवीन कर्म रक्षकोंको खींचता है और उनसे बंधता चला जाता है। जब उसे 'मैं एव स्वतन्त्र द्रव्य हूँ, दूसरी आत्माओंसे या अनन्त मौलिक पुद्गल द्रव्योंसे मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है, मैं अपने गुण पदार्थोंका स्वामी हूँ, न मैं उनका हूँ और न वे मेरे हैं, अपनी विभावपरिणतिके कारण मैं कर्मोंसे बंध गया हूँ, और अपने ही तत्त्वज्ञान और स्वभावपरिणतिसे मुक्त भी हो सकता हूँ' यह तत्त्वज्ञान होता है तब वह मिथ्यात्वादि आद्यवैषम्यको रोककर संघर अवस्थाको प्राप्त होता है, और तब ध्यान आदि चारित्र्य परिणतिये पूर्व संबंधित कर्मोंको प्रमत्तः निर्जरा करके समस्त कर्मोंका नाश कर, मुक्त हो जाता है। इस मोक्षमार्गीय प्रविष्टिमें बन्धन, बन्धनके कारण-प्राप्त्य और मोक्ष तथा मोक्षके उपाय-संघर और निर्जरा, इन पाँच तत्त्वोंमें मुख्यतया जीव और पुद्गल इन दो द्रव्योंका ज्ञान ही विवक्षित है। पुद्गलसे लूके आत्मा बंधा है और उसीके भेद-विज्ञानसे वह उससे छूट सकता है अतः सात तत्त्वोंमें 'अजीव'के द्वारा प्रमुख रूपसे पुद्गलका ही निर्देश किया गया है, ऐसे भेद-विज्ञानके लिए अन्य धर्म, अपर्म, आकाश और काल इन चार अजीव द्रव्योंका सामान्य-ज्ञान भी अपेक्षित हो सकता है पर तत्त्विक प्रविष्टिमें इन द्रव्योंका कोई विशेष स्थान नहीं है। हाँ, आत्मा और परके भेद विज्ञानमें 'पर'के अन्तर्गत ये अवश्य हैं। समुद्र इन सात तत्त्वोंका परिज्ञान करके अपनी साधना सफल कर सकता है।

पुद्गले निर्वाणके लिए जिन चार आर्य सत्त्वोंका उपदेश दिया है उनमें दुःख बन्धस्थानीय है, समुद्र आत्मवस्थानीय, निरोध मोक्षस्थानीय, और मार्ग संघर और निर्जराका स्थान लेता है। पुद्गले मृणा और अविद्याको बन्धका कारण बनाया है और दुःखको बन्धनरूप। जबतक चित्त सामारिक स्वभावसे बद्ध है तभीतक दुःख है। चित्त संततितरा निरासन्न अर्थात् अविद्या और मृणाले दृश्य हो जाना ही पल्लवः मोक्ष या निर्वाण है। प्रदीप निर्वाणकी तरह चित्तमन्त्रितिके अस्तिव्यक्त लोप मानना पल्लवितिके विरुद्ध है। इन चार आर्यसत्त्वोंमें पुद्गले आसन्न, बन्ध, संघर, निर्जरा और मोक्षका प्रतिपादन तो किया है पर उस मुख्य आत्मव्यक्तके विषयमें मौन ही रखा है जिसको बन्धन और मोक्ष होता है। उन्होंने

जिन १० या १४ बातोंको अव्याकृत कहा है उनमें प्रमुख रूपमें आत्मा और लोक सम्बन्धी प्रश्न ही हैं। इसका कारण भी उन्होंने बताया है कि इनके बारेमें कुछ कहना सार्थक नहीं है और मिथुनधर्माके लिए उपयोगी नहीं है और न यह निर्वेद, निरोध, शान्ति, परमज्ञान या निर्वाणके लिए ही आवश्यक है। कौन ऐसा मुमुक्षु होगा जो अपनी चित्तसन्ततिके उच्छेदके लिए प्रयत्न या अनुष्ठान करेगा। चावनीकी आत्मा गर्भसे मरण पर्यन्त रहती है और बुद्धकी चित्तसन्तति निर्वाण पर्यन्त। यदि निर्वाणमें उसका समूलेच्छेद हो जाता है तो चावनीके सिद्धान्तसे कोई विशेषता नहीं रहती। बुद्धने अपनेको अशाश्वत-अनुच्छेदवादी कहा है। वे न तो आत्माको उपनिषद्वादियोंकी तरह सर्वथा शाश्वत मानना चाहते थे और न भौतिकवादियोंकी तरह सर्वथा उच्छिन्न ही, इसलिए उन्होंने उन दोनों अन्तोंमें वचनेके लिए अपने मतको दो नकारोंसे सूचित किया है। जो बुद्ध अपनेको अनुच्छेदवादी कहते हैं उन्होंने निर्वाणको कैसे प्रदीपनिर्वाणकी तरह चित्त-सन्ततिके उच्छेद रूपसे कहा होगा? इसलिए दार्शनिक क्षेत्रमें निरासन्न चित्त सन्ततिरूप निर्वाण माननेका भी एक पक्ष मिलता है और यही युक्तियुक्त भी है। तावत्संग्रह पत्रिका (पृ० १०४) में एक प्राचीन श्लोक संसार और निर्वाणके स्वरूपका प्रतिपादन करनेवाला उद्धृत है—

“चित्तमेव हि संसारो रागादिकलेशवासितम् ।
तदेव तैर्घिर्निमुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥”

अर्थात् चित्त जब रागादि दोष और क्लेश संस्कारमें संयुक्त रहता है तब संसार कहा जाता है और जब तदेव—वही चित्त रागादि क्लेश वासनाओंसे रहित होकर निरासन्न बन जाता है तब उसे भ्रामान्त अर्थात् निर्वाण कहते हैं। साम्प्रदायिक (तत्त्वसंग्रह पृ० १८४) तो बहुत स्पष्ट लिखते हैं कि “मुक्तिर्निर्मलता धियः” अर्थात् धी—चित्तकी निर्मलताको मुक्ति कहते हैं। माध्यमिकवृत्ति में निर्वाणपरीक्षाके पूर्वपक्षमें सोपधिदोष और निरुपधिशेष निर्वाणोपाय वर्णन है। सोपधिदोष निर्वाणमें रागादिका नाश होकर ५ रफन्ध जिन्हें जीव कहते हैं, निरासन्न वृक्षोंमें रहते हैं, जब कि निरुपधिशेष निर्वाणमें वे भी नष्ट हो जाते हैं। बौद्ध परम्परामें निर्वाणकी इन धाराओंके बीच बुद्धके निर्वाणको अप्याकृत कहनेमें ही निहित है। इसी अलंकारिका परिहार करनेके लिए जैन परम्परामें मोक्षको उसी आत्माकी शुद्ध-दशा-रूप बताया गया है जो कि बन्धनरद्ध था। आत्मा एक स्वतन्त्र मूर्तिक तत्त्व है जो अनादिसे अनन्तरक तक प्रतिक्षण परिवर्तन करनेपर भी अपनी सत्ताका विच्छेद नहीं होने देता। वैकालिक अविरलितवृत्त ही द्रव्यका प्राण है। यदि आत्माको सर्वथा नित्य बाने अपरिणमनशील माना जाता है तो उसमें बन्धन और मोक्ष ये दो अवस्थाएँ नहीं बन सकेंगी। बढ़ या तो बढ़ होगा या मुक्त। पहले बँधना और पीछे मुक्त होना परिणमनके बिना

१ लोक नित्य है, अनित्य है, नित्य अनित्य है, न नित्य न अनित्य है; लोक अन्तर्गत है, नहीं है, है नहीं है, न है न नहीं है, निर्वाणके बाद सप्तागत होवे है, नहीं होते, होते नहीं होते, न होते न नहीं होते; जीव शरीरसे भिन्न है, जीव शरीरसे भिन्न नहीं है। (माध्यमिक वृत्ति पृ० ४४६) इन चौदह वस्तुओंको अव्याकृत कहा है। मज्झिम निकाय (२।२।२) में इनकी संख्या दस है। इसमें आदिके दो प्रश्नोंमें तीसरा और चौथा विकल्प नहीं गिना गया।

२ “इह हि मगघता...द्विनिप निर्वाणमुपपन्नितं सोपधिदोष निरुपधिशेष च। तत्र निरुपधिशेषस्य अविद्यारागादिकस्य क्लेशमगघस्य प्रहाणायत् सोपधिदोष निर्वाणमिष्यते। तत्रोपधिशेषे अस्मिन् आत्मस्नेह इत्युपधिः। उपधिशन्देन आत्मवृत्तिनिमित्ता पञ्चोपादानस्कन्धा उच्यन्ते। सिध्यत इति शेषः। उपधिशेषोऽपधिदोषः। सद्य उपधिशेषेण वर्तते इति सोपधिदोषम्। किं तत्? निर्वाणम्। सद्य दश-धमाश्रकमेव केवलसत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतत्त्वविरहितमवशिष्यते निहतारोशचौरमगघममगघवस्थानसाधरणं तत्तत्तदोपधिशेषो निर्वाणम्। यद्य तु निर्वाणे स्कन्धमाश्रकमपि नास्ति तच्चिरुपधिशेषो निर्वाणम्। निर्वात उपधिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा। निहतारोशचौरमगघस्य मगघमाश्रकमपि विनाशसाधरणम्।”—माध्यमिकवृत्ति पृ० ५२१।

नहीं हो सकता। इसी तरह यदि आत्माको सर्वथा क्षणिक याने प्रतिक्षण निरन्वय विनाशी माना जाय तो वैधेना कोई दूसरा क्षण और मुक्त होया कोई दूसरा ही। बन्धन और मोक्षकी एकाधिकरणता आत्माकी प्रीत्य परिणतिके बिना नहीं रुध सकती। अतः जिस आत्मामें आस्रव होता है, जो वैधर्मी है और जो अपने तप ध्यानादि चारित्रसे नूतन कर्मोंका संघर करती है और समस्त कर्मोंका क्षय कर मुक्त होती है उस मुख्य आधारभूत आत्मद्रव्यको जानना और मानना उपयोगी ही नहीं, वस्तुस्थितिके अनुकूल भी है।

यहाँ प्रश्न यह है कि यदि आत्मा स्वभावसे शुद्ध चैतन्यरूप है तो उसमें रागादि विकार कैसे क्यों और क्या उपपन्न हुए ? इसका उत्तर विधि रूपसे नहीं दिया जा सकता क्योंकि अनादिबालसे आत्मा उपदानमे पड़े हुए सोनेकी तरह मलिन ही मिलता आया है। जिस प्रकार उपदानसे निवृत्ता सोना अग्नि आदि दोषक उपचारोंसे निर्मल १०० टंकका बना लिया जाता है उसी तरह तप चरित्र आदि दोषक अनुष्ठानों से आत्माके रागादि मल दूर किये जा सकते हैं। आत्माकी यही निर्मल अवस्था मोक्ष है। जिस प्रकार किहू कालिमा आदिके सम्पर्कसे स्वर्ण मलिन या उसी तरह कर्मपुद्गलोंके सम्बन्धसे आत्मा भी मलिन था। अतः उस कर्मपुद्गलका परिज्ञान भी आवश्यक है जिसके सम्पर्कसे आत्मा मलिन होता रहा है और जिसके विस्लेषणसे मुक्त हो सकता है। चूँकि राग भ्रजानादि भाव आत्माके स्वरूप नहीं हैं, निमित्ततन्मय विभाव हैं, अतः निमित्तके हट जानेपर वह अपनी स्वाभाविक शुद्ध दत्तामे आ जाता है। अतस्तक कर्मका सम्पर्क है तत्पक्षक पूर्व रागादिसे नूतन कर्म और उन कर्मोंके उदयसे रागादि इस प्रकार बीजातुरवी तरह यह संसार-घट्ट बराबर चलता रहता है। अतः जैन तत्त्वमीमांसामें जीवके साथ ही साथ उस पुद्गल-का परिज्ञान भी आवश्यक बताया गया है जिसके सम्बन्धसे यह जगत्जाल रचा जाता है। इसी तरह आत्मासे भिन्न धर्मादि द्रव्योंका भी जो कि अजीवतायुग्म शामिल हैं भेदविज्ञानके लिए जानना आवश्यक है। बिना इनके जाने तत्त्व मीमांसा पूर्ण नहीं होती।

द्रव्य—जो कालक्रमसे होमेवाली अपनी पर्यायोंमें द्रवणशील अर्थात् अनुरूप हो वह द्रव्य है। द्रव्य सत् होता है। वह प्रतिक्षण परिघर्तनशील होकर कर्म भी अपनी मौलिकसत्तासे सर्वथा प्युत नहीं होता। जगत् अनादि सिद्ध द्रव्योंकी आँखमिचौनी मात्र है। द्रव्यकी एक पर्याय उपपन्न होती है और एक नष्ट। कोई भी द्रव्य इस उत्पादप्ययचक्रका अपवाद नहीं है। प्रत्येक सत् उत्पाद, प्यय, और प्रीत्य-रूपसे मिलक्षण है। द्रव्यप्ययस्थाका यह एक सर्वमान्य सिद्धान्त है कि किसी असत्का अर्थात् नूतन सत्का उत्पाद नहीं होता और न जो घर्तमान सत् है उसका सर्वथा विनाश ही। जैसा कि आचार्य शुम्भकुन्दने कहा है—

“भावस्स णत्थि नासो णत्थि अभावस्स चेध उत्पादो।”

अथवा—

“यवं सदो विणासो असदो जीवस्स णत्थि उत्पादो।”

—पञ्चसिकाय गाथा १५, १७

अर्थात् अभाव या असत्का उत्पाद नहीं होता और न भाव या सत्का विनाश ही। यहाँ बात गाँताके इस श्लोकमें प्रतिपादित है—

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।”

—अगवर्गीता २।११

तत्पर्य यह कि जगत्तम जितने सत् या द्रव्य हैं उनकी संख्यामें न तो एकको न्यूनता ही होती है और न एतवी अधिवृत्ता ही। अनन्त जीव, अनन्त पुद्गल, असंख्य कालाणु द्रव्य, एक भावना, एक धर्मद्रव्य और एक अधर्मद्रव्य इस तरह ये सत् अनादि कालसे अनन्तकालतक रहेंगे। इनमें धर्म, अधर्म, भावना और काल इन द्रव्योंका सदा स्वाभाविक सदा परिणमन ही होता है। इनमें कभी भी विकार परिणति नहीं होती। चूँकि सत्का उत्पादप्ययधर्मोपपत्तिमकता यह एक निरपवाद स्थण है अतः इन द्रव्योंमें अगुरुत्पुणुनकृत उत्पाद और प्यय प्रतिक्षण होता रहता है। आत्मद्रव्यमें जो आत्मार्थ सिद्ध अर्थात्

मुक्त हो चुकी हैं उनका भी स्वाभाविक शुद्ध परिणमन ही होता है। और धर्मादि द्रव्योंकी तरह उनमें भी अगुणलघु गुणकृत ही उत्पाद और व्यय होते हैं। संसारी आत्माओंमें संसारकालतक कर्मबद्ध होनेके कारण विभावपरिणति होती है। एक बार मुक्त हो जानेके बाद याने विभावपरिणतिकी शृंखला टूट जानेके बाद फिर विभाव-परिणतिका कोई कारण नहीं रहता। संसारी आत्माओंमें कर्मबद्ध जीव और पुद्गल दोनोंके निमित्तसे विकार होता है। पुद्गल द्रव्य शुद्ध हो जाने पर भी अशुद्ध हो जाते हैं और अशुद्ध होकर भी शुद्ध। ये अशुद्ध जीवसे प्रभावित होते हैं और परस्पर पुद्गलोंसे, अन्ततः कर्मबद्ध आत्माओं से भी। पुद्गल परमाणुओंके विविध विचित्र स्वरूपोंका दृश्य रूप ही संसार है।

बौद्ध दर्शनमें यदि धरमुतः चित्त-सन्ततिके सर्वथा उच्छेद होनेको निर्वाण माना है तो उसकी यह एक मौलिक भूल है क्योंकि उस चित्त-सन्ततिका कोई मौलिकाव ही नहीं यदि वह कभी भी उच्छिन्न हो जाती है।

द्रव्यके सामान्य विशेषात्मकाव और उत्पादव्ययभौग्यात्मकावकी चित्तेषु चर्चा मैंने इसी ग्रन्थके प्रथम भागकी प्रस्तावनामें विशेषरूपसे की है। इसी तरह ससमझी और त्यागादकी चर्चा भी वहींसे पढ़ लेनी चाहिये।

हिन्दू विश्वविद्यालय
वाराणसी
२६/१२/५४

—महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य

भट्टकलङ्कदेवविरचितः

न्यायविनिश्चयः

प्रसिद्धादोपतत्त्वार्थप्रतिबुद्धैकमूर्तये ।
नमः श्रीवर्धमानाय भग्याम्बुरुहभानवे ॥ १ ॥
वालानां हितकामिनामतिमहापापैः पुरोषार्जितैः
माहात्म्यात्तमसः स्वयं कलियलात्प्रायो गुणद्वेषिभिः ।
स्यापोऽयं मलिनीकृतः कथमपि प्रक्षादय नेनीयते
सम्यग्ज्ञानजलैर्यद्योभिरमलं तन्नानुकम्पापरैः ॥ २ ॥
प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः रूपं साकारमञ्जसा ।
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषार्थात्मधेदनम् ॥ ३ ॥
सदसज्ज्ञानसंवाद्यिसंवाद्यिविधेकतः ।
सयिकरूपायिनाभावी समक्षेतरसम्प्लवः ॥ ४ ॥
एकत्र निर्णयेऽनन्तकार्यकारणतेक्षणे ।
अतस्तेषु कलापोहे कुतस्तत्र विपर्ययः ॥ ५ ॥
अभिलाषतर्दशानामभिलाषविधेकतः ।
अप्रमाणप्रमेयत्वमयमनुपपद्यते ॥ ६ ॥
पदार्थज्ञानभागानां पदसामान्यनामतः ।
तथैव व्यवसायः स्याच्चक्षुरादिधियामपि ॥ ७ ॥
आत्मनाऽनेकरूपेण बहिरर्थस्य तादृशः ।
विचित्रं ग्रहणं व्यक्तं विशेषणविशेषभाक् ॥ ८ ॥
अर्थज्ञानेऽसतोऽयुक्तः प्रतिभासोऽभिलाषवत् ।
परमार्थैकानात्यपरिणामायिघातिनः ॥ ९ ॥
प्रतिहातोऽन्यथाभावः प्रमाणैः प्रतिविध्यते ।
परोक्षज्ञानविषयपरिच्छेदः परोक्षवत् ॥ १० ॥
अभ्ययानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न सिद्ध्यति ।
मिथ्याविकल्पकस्यैतद् व्यक्तमात्मविडम्बनम् ॥ ११ ॥
अध्यक्षमात्मनि ज्ञानमपरानुमानिकम् ।
नान्यथा विषयालोकज्ययहारविलोपतः ॥ १२ ॥
आन्तरा भोगजन्मानो नार्थः प्रत्यक्षलक्षणः ।
न धियो नान्यथेत्येते विकल्पा विनिपातिताः ॥ १३ ॥
सुषुप्तदुःखादिसंचितेरविचेर्न हर्षादयः ।
आनुमानिकभोगस्याप्यन्यभोगाविशेषतः ॥ १४ ॥
तावत्परत्र शक्तोऽयमनुमानुं कथं धियम् ।
यावदात्मनि तद्येष्टासम्बन्धं न प्रपद्यते ॥ १५ ॥
विषयेन्द्रियविज्ञानमनस्कारादिलक्षणः ।
अहेतुरात्मसंचितेरसिद्धेर्व्यभिचारतः ॥ १६ ॥
असिद्धसिद्धेरप्यर्थः सिद्धश्चेदपि जगत् ।
सिद्धं तत्किमतो श्रेयं सैव किद्यानुपाधिका ॥ १७ ॥

यतेन येऽपि मन्येरन्नप्रत्यक्षं धियोऽपरम् ।
 संवेदनं न तेभ्योऽपि प्रापशो दत्तमुत्तरम् ॥ १८ ॥
 विमुखानसंवेदो विरुद्धो व्यक्तिरन्यतः ।
 असञ्चारेऽनवस्थानमविशेष्यविशेषणम् ॥ १९ ॥
 निराकारेतरस्थैतत्प्रतिभासमिदा यदि ।
 तत्राप्यनर्थसंवितावयवज्ञानाविशेषतः ॥ २० ॥
 ज्ञानज्ञानमपि ज्ञानमपेक्षितपरं तथा ।
 ज्ञानज्ञानलताशेषनमस्तलविसर्पिणी ॥ २१ ॥
 प्रसज्येतान्यथा तद्वत्प्रथमं किञ्च मृम्यते ।
 गत्या सुदूरमप्येवमसिद्धायस्यचेतसः ॥ २२ ॥
 असिद्धेरितरेषां च तदर्थस्याप्यसिद्धितः ।
 असिद्धो व्यवहारोऽयमतः किं कथयाऽनया ॥ २३ ॥

[एते (२०-२३) अन्तरालोकाः]

प्रत्यक्षोऽर्थपरिच्छेदो यद्यकिञ्चित्करेण किम् ।
 अथ नायं परिच्छेदो यद्यकिञ्चित्करेण किम् ॥ २४ ॥
 प्रत्यक्षं करणस्यार्थप्रतिविम्वमसंविदः ।
 अप्रत्यक्षं स्वसंवेद्यमयुक्तमविकारिणः ॥ २५ ॥
 यतेन वित्तिसत्तायाः सामान्यत्सर्वकवेदनम् ।
 प्रलपन्तः प्रतिक्षिताः प्रतिविम्वोदये समम् ॥ २६ ॥
 सारूप्येऽपि समन्येति प्रायः सामान्यदूषणम् ।
 अतदर्थपरावृत्तमतद्रूपं तदर्थदृक् ॥ २७ ॥
 अथेदमसरूपं किमतदर्थनिवृत्तितः ।
 तदर्थवेदनं न न्यादसमानामपोहयत् ॥ २८ ॥
 अत्राक्षेपसमाधीनाममेवे नूनमाकुलम् ।
 स्वधित्तमात्रगर्तायतारसोपानपोषणम् ॥ २९ ॥
 सामान्यमन्यथासिद्धं न हि ज्ञानार्थयास्तथा ।
 अदृष्टेरर्थरूपस्य प्रमाणान्तरतो गतेः ॥ ३० ॥
 अतीतस्यानभिव्यक्तौ कथमात्मसमर्पणम् ।
 असतोऽज्ञानहेतुत्वे व्यक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३१ ॥
 प्रकाशनियमो हेतोर्वृद्धेर्न प्रतिविम्वतः ।
 अन्तरेणामपि ताद्रूप्यं ग्राह्यग्राहकयोः सतोः ॥ ३२ ॥
 अनर्थाकारशङ्केषु ब्रुवत्येष नयो यदि ।
 सर्वे समानमर्थात्मासम्भाव्याकारदम्बरम् ॥ ३३ ॥
 तद्विधान्तेराधिपत्येन सान्तरप्रतिभासवत् ॥ ३३ ॥
 यथैवात्मायमाकारमभूतमवलम्बते ।
 तथैवात्मानमात्मा चेदभूतमवलम्बते ॥ ३४ ॥
 स्वसंवेदनात् तुल्यं सान्तेरन्यत्र चेन्मतम् ॥ ३५ ॥
 सत्यं तमाहुराचार्या विद्यया विभ्रमैश्च यः ।
 यथार्थमयथार्थं वा प्रमुरोपोऽवलोकते ॥ ३६ ॥
 विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषोऽनेन वेदितः ।
 अर्थज्ञानस्मृतावयवस्मृती नातिप्रसज्यते ॥ ३७ ॥

सरूपमसरूपं वा यत्परिच्छेदशक्तिमत् ।
 तद्व्यनक्ति ततो नान्यत् व्यक्तिश्चेदसतः कथम् ॥ ३८ ॥
 आरादपि यथा बहुरचिन्त्या भावशक्तयः ।
 विपमोऽयमुपन्यासस्तयोश्चेत्सदसत्त्वतः ॥ ३९ ॥
 यदा यत्र यथा वस्तु तदा तत्र तथा नयेत् ।
 अतकालादिरप्यात्मा न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥ ४० ॥
 व्यवहारविलोपो वा गोहाप्त्वेदप्यार्थता ।
 अत्यन्तमसदात्मानं सन्तं पश्यन् स किं पुनः ॥ ४१ ॥
 प्रस्फुटं विपरीतं वा न्यूनाधिकतयापि वा ।
 प्रदशादिव्यपायेऽपि प्रतियन् प्रतिरुच्यते ॥ ४२ ॥
 एतेन प्रत्यभिज्ञानाद्यतीतानुमितिर्गता ।
 प्रायशोऽन्यव्यवच्छेदं प्रत्यमानवबोधतः ॥ ४३ ॥
 अधिज्ञाततथाभावस्याभ्युपायविरोधतः ॥ ४३ ॥
 [एते 'यथेवात्मा' (३४) इत्यादि 'अविज्ञात' (४३) इति पर्यन्तम् अन्तरालोकाः]
 णमिहदेशकालानामन्येषामप्यगोचराः ।
 विप्लुताक्षमनस्कारविषयाः किं यहिः स्थिताः ॥ ४४ ॥
 अन्तःशरीरचूत्सेश्चेददोषोऽयं न तारहाः ।
 तत्रैव प्रहणार्थं वा रचितोऽयं शिलाप्लवः ॥ ४५ ॥
 विप्लुताक्षा यथा बुद्धिर्यितयप्रतिभासिनी ।
 तथा सर्वत्र किन्नेति जडाः सप्रतिपेदिरे ॥ ४६ ॥
 प्रमाणमात्रमात्कुर्यन् प्रतीतिमतिलङ्घयेत् ।
 धितथज्ञानसन्तानविशेषेषु न केवलम् ॥ ४७ ॥
 अद्वयं द्वयनिर्मासं सज्ञा चेदधभासते ।
 न स्वतो नापि परतो भेदपर्यनुयोगतः ॥ ४८ ॥
 प्रतिसंहारवेलायां न संविदनमन्यथा ॥ ४९ ॥
 इन्द्रजालादिषु भ्रान्तमीरयन्ति न चापरम् ।
 अपि चाण्डालगोपालपाललोलविलोचनाः ॥ ५० ॥
 तत्र शौद्धोदनेरेयं कथं प्रज्ञापरायिनी ।
 यभूयेति धयं तावत् बहुविस्मयमाश्महे ॥ ५१ ॥
 तत्राद्यापि जनाः सक्ताः तमसो नापरं परम् ।
 विधमे विधमे तेषां विध्नोऽपि न सिद्ध्यति ॥ ५२ ॥
 कथमेवार्थं आकाहानिवृत्तेरपि कस्यचित् ।
 व्यवहारो भवेज्जातिमूलोदितपीतवत् ॥ ५३ ॥
 अनर्थनिरुसन्तानानस्मिरानविसंदिदः ।
 अन्यान्पि स्वयं प्राहुः प्रतीतेरपलापकाः ॥ ५४ ॥
 स्वतस्तत्त्वं कुतस्तत्र वितथप्रतिभासतः ।
 मिथस्तत्त्वं कुतस्तत्र वितथप्रतिभासतः ॥ ५५ ॥
 यतस्तत्त्वं पृथक् तत्र मतः कश्चिद् बुधः परः ।
 ततस्तत्त्वं गतं केन कुतस्तत्रमतत्त्वतः ॥ ५६ ॥
 यथा सत्त्वं सतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः ।
 तथाऽसत्त्वमतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः ॥ ५७ ॥

तदसत्त्वमतत्त्वं वा परसत्त्वसतत्त्वयोः ।
 न हि सत्त्वं सतत्त्वं वा तदसत्त्वासतत्त्वयोः ॥ ५८ ॥
 परितुल्यत्वं नामैकः प्रमयोः परिधावतोः ।
 मणिभ्रान्तेरपि भ्रान्ती मणिरत्र दुरन्वयः ॥ ५९ ॥
 सति भ्रान्तेरदोषश्चेत् तत्कृतो यदि वस्तु न ।
 कामं सति तदाकारे तद् भ्रान्तं साधु गम्यते ॥ ६० ॥
 अयमेव न चेत्त्येवमविचारितगोचराः ।
 जायेरन् संविदात्मानः सर्वेषामविरोधतः ॥ ६१ ॥
 तावता यदि किञ्चित्स्यात् सर्वोऽमी तत्त्वदर्शिनः ॥ ६१३ ॥
 एतदादिविभागेषु स्थापनाप्रायिलभ्यभिः ।
 विकल्पैदक्षरेष्वेति तत्त्वमित्यतियुक्तिमत् ॥ ६२३ ॥
 सन्तानान्तरसद्भूतेभ्यस्तदनुपपत्तितः ।
 विकल्पोऽर्थव्यापारविषयन्वेन तत्परः ॥ ६३३ ॥
 द्वायते न पुनश्चिन्तामात्रेऽप्येव नयः समः ।
 अन्योन्यसंश्रयात्तो चेत् तन्निमज्जानमेव तत् ॥ ६४३ ॥
 अद्वयं परचिन्ताधिपतिप्रत्ययमेव वा ।
 वीक्षते किं तमेवार्थं विषयस्य दृश्यायथा ॥ ६५३ ॥
 समारोपन्यचच्छेदः साध्यश्चेत्तद्विकल्पदे' ।
 नैवापि कल्पना साम्पादोपाणामभिरुक्षित' ॥ ६६३ ॥
 न हि जानु विपश्चानं मरणं प्रति धावति ।
 अर्सेद्वेद्वद्विद्वत्तत्मा प्रसिद्धोऽप्रतिषेधकः ॥ ६७३ ॥
 सन्देहलक्षणाध्यात्मोद्देशेद्वेद्वयसायकृत् ।
 बाधकासिद्धेः स्पष्टावतकथमेव विनिश्चयः ॥ ६८३ ॥
 विपर्ययोऽपि किञ्चेष्टः अरामनि भ्रान्त्यसिद्धितः ॥ ६९ ॥
 अद्वयं द्वयनिर्भासमात्मन्व्यवभासते ।
 इतरत्र विरोधः क एक एव स्थहेतुतः ॥ ७० ॥
 तथा क्षेत्रपरमात्मनो सदसन्तौ समश्नुते ॥ ७०३ ॥
 तत्प्रत्यक्षपरोक्षलक्षसमात्मसमात्मनोः ।
 तथा हेतुसमुद्भूतमेकं किन्नोपगम्यते ॥ ७१३ ॥
 सर्वकत्वप्रसङ्गादिदोषोऽप्येव समो न किम् ।
 भेदाभेदव्यवस्थेवं प्रतीता लोकचक्षुषः ॥ ७२३ ॥
 विलसिर्धितयाकारा यदि धस्तु न किञ्चन ।
 भासते केवलं नो चेत्सिद्धान्तविषयग्रहः ॥ ७३३ ॥
 जनादिनिधनं तत्त्वमलमेकमलं परैः ।
 सम्प्रतिपरितापादिभेदास्तर्हि इत्यात्मकम् ॥ ७४३ ॥
 ग्राह्यग्राहकवद्भास्तिस्तत्र विद्यानुपगम्यते ॥ ७५ ॥
 भेदो वा सम्मतः केन हेतुसाम्येऽपि भेदतः ।
 तेषामेव सुखादीनां नियमश्च निरन्वयः ॥ ७६ ॥
 प्रत्यक्षलक्षणं धानं मूर्च्छितादौ कथं ततः ।
 ब्रह्मरूपहेतुस्तदहेतुत्वप्रसङ्गतः ॥ ७७ ॥
 प्रवाद एकः किलेष्टस्तद्भाषाविभाषनात् ॥ ७७३ ॥

अविप्रकृष्टदेशादिरनपेक्षितसाधनः ।
दीपयेत् किञ्च सन्तानः सन्तानान्तरमञ्जसा ॥ ७८३ ॥
अन्यवेद्यविरोधात् किमचिन्त्या योगिनां गतिः ।
आयातमन्यथाऽद्वैतमपि चेत्यमयुक्तिमत् ॥ ७९३ ॥
व्याहारादिविनिर्मासो विप्लुताक्षेऽपि भावतः ।
अनाधिपत्यशून्यं तत्पारम्पर्येण चेदसत् ॥ ८०३ ॥
अर्थेऽपि प्रसङ्गश्चेत्यहेतुमपरे विदुः ॥ ८१ ॥
सहोपलम्भनियमात्राभेदो नीलतद्धियोः ।
विरुद्धासिद्धसिद्धिद्वयविरिकान्वयत्वतः ॥ ८२ ॥
साध्यसाधनसङ्कल्पस्तत्त्वतो न निरूपितः ।
परमार्थावताराय कुतश्चित्परिकल्पितः ॥ ८३ ॥
अनपायीति विद्वत्सामात्मन्यार्शसमानकः ।
केनापि विप्रलब्धोऽयं हा । कष्टमकृपालुना ॥ ८४ ॥
तत्र दिग्भागभेदेन पडंशाः परमाणवः ।
नो चेतिपण्डोऽणुमात्रं स्यान्न च ते पुद्गिगोचराः ॥ ८५ ॥
न चैकमेकरागादौ समरागादिदोषतः ।
स्वतः सिद्धेरयोगाच्च तद्वृत्तेः सर्वधेति चेत् ॥ ८६ ॥
एतत्समानमन्यत्र भेदाः संविदसंविदोः ।
न विकल्पानपा कुर्युर्न रन्तर्यानुयन्धिनः ॥ ८७ ॥
आहुरर्थवलायातमनर्थमधिकल्पकाः ॥ ८७३ ॥
चित्रं तदेकमिति चेद्दिदं चित्रनरं ततः ।
चित्रं शून्यमिदं सर्वं वेत्ति चित्रतमं ततः ॥ ८८३ ॥
तस्माद्वैकान्ततो भ्राष्टिर्नास्तत्संवृतिरेव वा ।
अतश्चार्थवलायातमनेकात्मप्रशंसनम् ॥ ८९३ ॥
न शायते न जानाति न च किञ्चन भाषते ।
शुद्धः शुद्धः प्रवक्तैति तत्कलैशं सुभाषितम् ॥ ९०३ ॥
न जातं न भवत्येव न च किञ्चित्करोति सत् ।
तीक्ष्णं शौद्धोदनेऽद्वैतमिति किञ्च प्रकल्प्यते ॥ ९१३ ॥
एकेन चरितार्थत्याक्तत्राऽविप्रतिपत्तितः ।
अलमर्थेन चेन्नैयमतिरुद्धानुयादतः ॥ ९२३ ॥
कल्पना सत्सत्त्वेन समा किन्तु गरीयसी ।
प्रतीतिप्रतिपक्षेण तत्रैका यदि नापरा ॥ ९३३ ॥
न हि केशादिनिर्मासो द्यवहारप्रसाधकः ॥ ९४ ॥
वासनाभेदाद्वेदोऽयं सिद्धस्तत्र न सिद्धयति ।
तन्मात्रभावो दृष्टान्ते सर्वत्रार्थोपकारतः ॥ ९५ ॥
पारम्पर्येण साक्षाद्वा परापेक्षाः सहेतव्यः ।
विच्छिन्नप्रतिमासिन्यो व्याहारादिधियो यथा ॥ ९६ ॥
सन्निवेशादिभिर्दृष्टैर्गोपुराट्टालकादिषु ।
शुद्धिपूर्वकं तथा तत्त्वं नेष्यते भूधरादिषु ॥ ९७ ॥
तथा गोचरनिर्मासैर्दृष्टैरेव भयादिषु ।
अपात्यभावनाजन्यैरन्यत्रैः प्रवगम्यताम् ॥ ९८ ॥

अथ मिथ्याविकल्पोधेरप्रतिष्ठानकैरुल्लम् ॥ ९८३ ॥
 अत्यासन्नानसंस्तृष्टानणुनेवाश्रमोचरान् ।
 अपरः प्राद तत्रापि तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥ ९९३ ॥
 तत्रापि तुल्यजातीयसंयोगसमवायिषु ।
 अत्यक्षेषु ध्रुवेष्वम्बदृश्यक्षमपरे विदुः ॥ १००३ ॥
 कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्योपरमः कथम् ॥ १०१ ॥
 समवायस्य घृक्षोऽत्र शापासिचत्यादिसाधनेः ।
 अनन्यसाधनेः सिद्धिरहो लोकोत्तरा स्थितिः ॥ १०२ ॥
 अथ ऊर्ध्वविभागादिपरिणामविशेषतः ।
 तानेव पदयन् प्रत्येति शाखा वृक्षेऽपि लौकिकः ॥ १०३ ॥
 तुलितद्रव्यसंयोगे स्थूलमर्थान्तरं यदि ।
 तत्र रूपादिरन्यदन्न साधैरीदयेत सादरे ॥ १०४ ॥
 गोरवाधिक्यतत्कार्यमेदादवा सूक्ष्मतः किल ।
 अतोऽस्यादर्थराशेस्तद्विशेषानवधारणम् ॥ १०५ ॥
 ताम्रादिरक्तिकांक्षीनां समितक्रमयोगिनाम् ।
 कथमातिलकात् स्थूलप्रमाणानवधारणे ॥ १०६ ॥
 अल्पमेदाग्रहान्मानमणुनामनुपपद्यते ।
 भ्रंशुपातालुमादरेरूपया तु प्रसज्यते ॥ १०७ ॥
 क्षीराघेरविजातीयैः प्रक्षिप्तैः क्रमशो घटः ।
 ताघट्टिरेव पुर्येत यावद्विर्न विपर्ययैः ॥ १०८ ॥
 नाक्षोर्प्यशी न तेऽत्राम्ये वीक्षया न परमाणवः ।
 आलोक्ष्यार्थान्तरं कुर्यादत्रापोद्धाररूपनाम् ॥ १०९ ॥
 गुणपर्ययवद्द्रव्यं ते सहकमवृत्तयः ।
 विज्ञानव्यक्तिशक्त्याद्या भेदाभेदौ रसादिषु ॥ ११० ॥
 सदापि सविकल्पाद्यासाधनाय क्रमस्थितेः ।
 गुणपर्यययोर्नैक्यमिति सूत्रे द्वयग्रहः ॥ १११ ॥
 गुणवद्द्रव्यमुत्पादव्ययधाद्यादयो गुणाः ।
 इन्द्राय ब्रधति द्रोघ्यत्येकानेकं स्वपर्ययम् ॥ ११२ ॥
 भेदमानात् प्रतीयते प्रादुर्भावात्ययो यदि ।
 अभेदज्ञानतः सिद्धास्थितिरंशेन केनचित् ॥ ११३ ॥
 सदोत्पादव्ययघ्नोऽन्ययुक्तं सदसतोऽगतेः ।
 तादात्म्यनियमो हेतुफलसन्तानवद्भवेत् ॥ ११४ ॥
 भिन्नमन्तर्यहिः सर्वं युगपत्क्रमभावि नः ।
 प्रत्यक्षं न ॥ साकारं क्रमयुक्तमयुक्तिमत् ॥ ११५ ॥
 प्रत्यक्षप्रतिसंवेद्यः कुण्डलादिषु सर्पवत् ॥ ११५३ ॥
 समानप्रायः सामान्य विशेषोऽन्यो व्यपेक्षया ॥ ११६ ॥
 स्थूलक्षणमसङ्कीर्णं समानं सविकल्पकम् ।
 समर्थं स्वगुणैरेकं सहकमविवर्तिभिः ॥ ११७ ॥
 यदि शेषपरावृत्तेरेकज्ञानमनेकतः ।
 अनर्थमन्यथाभासम् अनंशानां न राशयः ॥ ११८ ॥

तथाऽयं क्षणमद्गी न शानांशः सम्प्रतीयते ।
 अर्थाकारचिवेको न विज्ञानांशो यथा कचित् ॥ ११९ ॥
 तद्भावः परिणामः स्यात्सर्विकल्पस्य लक्षणम् ।
 तदेव वस्तु साकारमनाकारमपोद्घृतम् ॥ १२० ॥
 भेदानां बहुभेदानां तत्रैकत्रापि सम्भवात् ॥ १२०३ ॥
 अन्योऽन्यव्यवच्छेदो व्यतिरेकः स्थलक्षणम् ।
 ततः सर्वा व्यवस्थेति नृत्येत्काको मयूरवत् ॥ १२१३ ॥
 प्रामाण्यं नागृहीतेऽर्थे प्रत्यक्षेतरगोचरी ।
 भेदाभेदौ प्रकल्प्येते कथमात्मविकल्पकैः ॥ १२२३ ॥
 उत्पादविगमप्रौढ्यद्रव्यपर्यायसहप्रहम् ।
 सद्भिन्नप्रतिभासेन स्याद्भिन्नं सविकल्पकम् ।
 अभिन्नप्रतिभासेन स्यादभिन्नं स्वलक्षणम् ॥ १२४ ॥
 विरुद्धधर्माध्यासेन स्याद्विरुद्धं न सर्वथा ॥ १२४३ ॥
 असम्भयदत्तादात्म्यपरिणामप्रतिष्ठितम् ।
 समानार्थपरावृत्तमसमानसमन्वितम् ॥ १२५३ ॥
 प्रत्यक्षं बहिरन्तद्वय परोक्षं स्वप्रदेशतः ।
 सुनिश्चितमनेकान्तमनिश्चितपरापरैः ॥ १२६३ ॥
 सन्तानसमुदायादिशब्दमात्राचिशेषतः ॥ १२७ ॥
 तथा सुनिश्चितस्तैस्तु तत्त्वतो विप्रशंसतः ।
 प्रत्यभिज्ञाविशेषात्तदुपादानं प्रकल्पयेत् ॥ १२८ ॥
 अन्योन्यात्मपरावृत्तभेदाभेदाध्यासात् ।
 मिथ्याप्रत्ययमशौभ्यो विशिष्टात् परमार्थतः ॥ १२९ ॥
 तथा प्रतीतिमुल्लङ्घ्य यथास्वं स्वयमस्थितेः ।
 नानैकान्तप्रहप्रस्ता नान्योन्यमतिशेरते ॥ १३० ॥
 शब्दादेदपलब्धस्य विरुद्धपरिणामिनः ।
 पश्चादनुपलम्भेऽपि युक्तोपादानवद्वतिः ॥ १३१ ॥
 तस्यादृष्टमुपादानमदृष्टस्य न तत्पुनः ।
 अयद्वयं सहकारीति विपर्यस्तमकारणम् ॥ १३२ ॥
 तदेवं सकलाकारं तत्स्वभावैरपोद्घृतैः ।
 निर्विकल्पं विरुद्धेन नीतं तस्यानुसारिणा ॥ १३३ ॥
 समानाधारसामान्यविशेषणविशेष्यताम् ॥ १३३३ ॥
 अत्र दृष्टविपर्यस्तमयुक्तं परिकल्पितम् ।
 मिथ्याभयानकप्रसूतिर्गैरित्य तपोयने ॥ १३४३ ॥
 यस्यापि क्षणिकं शानं तस्यासन्नादिभेदतः ।
 प्रतिभासमिदां धत्तेऽसकृत्सिद्धं स्वलक्षणम् ॥ १३५३ ॥
 विलक्षणार्थविज्ञाने स्थूलमेकं स्वलक्षणम् ।
 तथा शानं तथाकारमनाकारनिरीक्षणे ॥ १३६३ ॥
 अन्यपार्थात्मनोस्तत्त्वं मिथ्याकारकलक्षणम् ॥ १३७ ॥
 विशानप्रतिभासेऽर्थविधेकाप्रतिभासनात् ।
 विरुद्धधर्माध्यासः स्याद्व्यतिरेकेण चमकम् ॥ १३८ ॥

प्रतिक्षणं विशेषा न प्रत्यक्षाः परमाणुवत् ।
 अतदाभतया बुद्धेरर्थाकारविवेकवत् ॥ १३९ ॥
 अत्यन्ताभेदभेदा न तद्वतो न परस्परम् ।
 दृश्यादृश्यात्मनोर्बुद्धिनिर्मासक्षणमङ्गयोः ॥ १४० ॥
 सर्वथार्थक्रियायोगात् तथा सुप्तप्रबुद्धयोः ।
 अंशयोर्यदि तादात्म्यमभिज्ञानमनन्यवत् ॥ १४१ ॥
 संयोगसमवायादिसम्बन्धाद्यादि धर्तते ।
 अनेकत्रैकमेकग्रानेरुं वा परिणामिनः ॥ १४२ ॥
 अतद्वेतुकलापोहमधिकल्पोऽभिजल्पति ॥ १४३ ॥
 समानाकारान्येषु सर्वयानुपलम्भतः ।
 तस्य वस्तुपुभावादि साकारस्यैव साधनम् ॥ १४३ ॥
 न विशेषा न सामान्यं तान् वा शक्त्या कदाचन ।
 तद्विभर्ति स्वभायोऽयं समानपरिणामिनाम् ॥ १४४ ॥
 अप्रसिद्धं पृथग्स्थितमुभयात्मकमजस्रम् ॥ १४५ ॥
 सन्नियेशादियद् यस्तु सांवृतं किञ्च कल्प्यते ।
 समग्ररूपादीनामन्यथा दर्शने सति ॥ १४६ ॥
 सर्वात्मनां निरंशत्वात् सर्वथा ग्रहणं भवेत् ।
 नौयामादिषु विभ्रान्तो न न पश्यति बाह्यतः ॥ १४७ ॥
 न च नास्ति स आकारः अनाकारेऽनुपपन्नतः ।
 तस्माद् दृष्टस्य भावस्य न दृष्टस्सकलो गुणः ॥ १४८ ॥
 प्रत्यक्षं कल्पनापोदं प्रत्यक्षादिनिराकृतम् ।
 अप्रत्यक्षलिङ्गतस्तिङ्गमनेकात्मकमस्तु सत् ॥ १४९ ॥
 सत्यालोकप्रतीतेऽयं सन्तः सन्तु विमत्सराः ॥ १४९ ॥
 नित्यं सर्वगतं सत्यं निरंशं व्यक्तिभिर्यदि ।
 व्यक्तं व्यक्तं सदा व्यक्तं त्रेढोक्त्यं सचराचरम् ॥ १५० ॥
 सत्तायोगाद्विना सन्ति यथा सत्तादयस्तथा ।
 सर्वेऽर्था देशकालाश्च सामान्यं सकलं मतम् ॥ १५१ ॥
 सर्वभेदप्रमेदं सत् सकलाङ्गशरीरवत् ॥ १५२ ॥
 तत्र भावाः समाः केचिन्नापरे चरणादिवत् ।
 एकानेकमनेकान्तं विषमञ्च समं यथा ॥ १५३ ॥
 तथा प्रमाणतः सिद्धमन्यथाऽपरिणामतः ।
 अधिकल्पकमभ्रान्तं प्रत्यक्षात् पटीयसाम् ॥ १५४ ॥
 अधिसंवादनियमादृक्षगोचरचेतसाम् ।
 सर्वथा वितथार्थत्वं सर्वेषामभिलाषिनाम् ॥ १५५ ॥
 ततस्तत्त्वव्यवस्थानं प्रत्यक्षस्येति साहसम् ॥ १५६ ॥
 अक्षज्ञानानुजं स्पष्टं तदनन्तरगोचरम् ।
 प्रत्यक्षं मानसं चाह भेदस्तत्र न लक्ष्यते ॥ १५६ ॥
 अन्तरेणेदमक्षानुभूतं चेन्न विकल्पयेत् ।
 सम्मानान्तरवञ्चेतः समनन्तरमेव किम् ॥ १५७ ॥
 बाष्पुलीमक्षणादौ चेत्तावन्त्येव मनांस्यपि ।
 यावन्तीन्द्रियचेतांसि प्रतिसन्धिर्न युज्यते ॥ १५८ ॥

यथैकं सर्वविषयमस्तु किं वाक्ष्येच्छिभिः ।
 क्रमोत्पत्तौ सहोत्पत्तिचिकल्पोऽयं विरुध्यते ॥ १५९३ ॥
 अध्यक्षादिविरोधः स्यात्तेषामनुभवात्मनः ।
 वेदनादियदिष्टं चेत्कथं नातिप्रसज्यते ॥ १६०३ ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेन्नेति दृष्टा विप्रतिपत्तयः ।
 लक्षणं तु न कर्तव्यं प्रस्तावानुपयोगिषु ॥ १६१३ ॥
 अध्यक्षमात्मचित्सर्वज्ञानानामभिधीयते ।
 स्वापमूर्च्छाद्यवस्थोऽपि प्रत्यक्षी नाम किं भवेत् ॥ १६२३ ॥
 विच्छेदे हि चतु सत्यमायानादिर्विरुध्यते ॥ १६३३ ॥
 प्रायशो योगिविज्ञानमेतेन प्रतिवर्णितम् ॥ १६३३ ॥
 श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षं यदि तैमिरिकादिषु ।
 प्रसङ्गः किमत्र दृष्टुमिस्तद्विकाराणुकारिणी ॥ १६४३ ॥
 तथासार्थमनस्कारसत्यसम्यग्दर्शनम् ।
 व्ययसायात्मसंवाद्यव्यपदेश्यं विरुध्यते ॥ १६५३ ॥
 निरयः सर्वगतो ह्यः सन्न कस्यचित्समवायतः ।
 ज्ञाता द्रव्यादिकार्यस्य नेदवरक्षानसंग्रहः ॥ १६६३ ॥
 लक्षणं सममेतावान् विशेषोऽशेषगोचरम् ।
 अक्रमं करणातीतमफलं महीयसाम् ॥ १६७३ ॥
 ज्ञात्वा विवक्षितान्नं परमपि च बहिर्भासि भावप्रयादं
 चक्रे लोकानुपेधात्पुनरपि सकलं नेति तत्त्वं प्रपेदे ।
 न ज्ञाता तस्य तस्मिन् च फलमपरं ज्ञायते नापि किञ्चि-
 दित्यदलीलं प्रमत्तः प्रलपति जडधीराकुलं व्याकुलात्तः ॥ १६८३ ॥

इति प्रथमः प्रत्यक्षप्रस्तावः

द्वितीयः प्रस्तावः

साधनात्साध्यविशानमनुमानं तद्व्यये ।
 विरोधात्कचिदेकस्य विधानप्रतिषेधयोः ॥ १ ॥
 प्रत्यक्षं परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।
 सत्यं परिस्पष्टं येन तथा प्रामाण्यमश्नुते ॥ २ ॥
 साध्यं द्रव्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं ततोऽपरम् ।
 साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ॥ ३ ॥
 जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपपद्यते ।
 तथेष्टत्वाददोषोऽयं हेतोर्दोषत्रयं यदि ॥ ४ ॥
 भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद् यथा यस्तुयलागमम् ।
 प्रपेदे सर्वथा सर्वयस्तुसत्तां प्रतिक्षिपन् ॥ ५ ॥
 भाषनादभ्युपैति स्म भावधर्ममयस्तुनि ॥ ५ ॥
 असिद्धमिधर्मत्वेऽप्यन्यथानुपपत्तिमान् ।
 हेतुरेव यथा सन्ति प्रमाणानीष्टसाधनात् ॥ ६ ॥
 इष्टसिद्धिः परेषां वा तत्र वक्तुरकांशलम् ॥ ७ ॥
 अतीतानागतार्दानामपि सत्ताऽनुपपद्यते ।
 अतश्च घटिहिरण्यनामपि सत्ता प्रसाध्यते ॥ ८ ॥
 तदभावेऽपि तद्भावेऽस्यान्यथानुपपत्तिः ।
 अक्षादेरप्यद्वयस्य तत्कार्यव्यतिरेकतः ॥ ९ ॥
 एतेनातीन्द्रिये भावकार्यकारणतागतेः ।
 तत्सत्ताव्यवहाराणां प्रत्याख्यानं निवारितम् ॥ १० ॥
 व्याधिभूतग्रहादीनां विप्रकर्षेऽपि गम्यते ।
 कुतश्चित्सदसद्भावविरोधप्रमर्षं तथा ॥ ११ ॥
 प्रमाणमर्थे संवादाद् भ्रान्तिरभ्यवसायतः ।
 प्रत्यक्षाभेऽप्रसङ्गश्चेत् तथाऽनभिनिवेशतः ॥ १२ ॥
 दूरदूरतरादिस्थैरेकं यस्तु समीक्ष्यते ।
 नानार्थं स्यात्तथा सत्यं न चेद्वस्त्वनुरोधि किम् ॥ १३ ॥
 तस्मादनुमितेरयं विषयत्वनिराकृतिः ।
 प्रतिभासभिदायाः किमेकस्यानेकतो ग्रहात् ॥ १४ ॥
 समानपरिणामात्मसम्बन्धप्रतिपत्तिः ।
 तत्राशक्तिफलाभावौ न स्यातां लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ १५ ॥
 न भेदोऽभेदरूपत्वाभ्यामेदो भेदरूपतः ।
 सामान्यं च विशेषाच्च तदपोद्धारकल्पनात् ॥ १६ ॥
 संसर्गो नास्ति विद्वलेपाहिद्वलेपोऽपि न वेद्यलः ।
 संसर्गात्सर्वभाषानां तथा संवित्सम्भवात् ॥ १७ ॥

[पृष्ठी (१६-१७) अन्तरङ्गिकी]

तद्यासिद्ध्यतिरेकाभ्यां मतं सामान्यदूषणम् ।
 समानपरिणामे न तदेकस्यानुपायतः ॥ १८ ॥

सदृशात्मनि सम्बन्धग्रहे भूयस्तथाविधे ।
 प्रत्यभिधादिना सिद्धयेत् प्रायो लोकव्यवस्थितिः ॥ १९ ॥
 तद्वतोऽनुपकारेऽपि भेदे कथमुपाधयः ॥ २० ॥
 नोपाधयो न तद्यन्तो भिन्नाभिन्ना अपि स्वयम् ।
 जात्यन्तरे तथाभूने सर्वथा दर्शनादपि ॥ २१ ॥
 तद्वत्यचोदिते शक्तेऽशक्ताः किं तदुपाधयः ।
 चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्यां समं तैस्तस्य लक्षणे ॥ २२ ॥
 सम्बन्धो यत्र तत्सिद्धेरन्यतोऽप्रतिपत्तिः ।
 अनुमानमलं किं तदेव देशादिभेदवत् ॥ २३ ॥
 एतेन भेदिनां भेदसंवृत्तेः प्रतिपत्तिः ।
 तत्रैकं फलपयन् वार्यः समाना इति तदग्रहात् ॥ २४ ॥
 अतश्चेतुफलापोहः सामान्यं चेदपोहिनाम् ।
 सन्दर्श्यते तथा घुङ्ग्या न तयाऽप्रतिपत्तिः ॥ २५ ॥
 यन्न निश्चीयते रूपं जातुचित्तस्य दर्शनम् ।
 यथानिश्चयनं तस्य दर्शनं तद्वशात्किल ॥ २६ ॥
 समानपरिणामश्चेदनेकत्र कथं हशिः ।
 न चेद् विशेषाकारो वा कथं तद्व्यपदेशभाक् ॥ २७ ॥
 सदृशासदृशात्मानः सन्तो नियतवृत्तयः ।
 तत्रैकमन्तरेणापि सङ्केताच्छब्दवृत्तयः ॥ २८ ॥
 तत्रैकमभिसन्धाय समानपरिणामपु ।
 समयस्ताप्रकारेषु प्रयत्नेतेषां साध्यते ॥ २९ ॥
 तज्जातीयमतः प्रादुर्यतः शब्दा निवेशिताः ॥ २९ ॥
 नानेकत्र न चैकत्र वृत्तिः सामान्यलक्षणम् ।
 अतिप्रसङ्गतः तत्त्वादप्यत्रापि समानतः ॥ ३० ॥
 व्यावृत्तिं पश्यतः कस्मात् सर्वतोऽन्यधारणम् ।
 सादृश्याद्यदि साधूक्तं तर्हि व्यावृत्तिमात्रकम् ॥ ३१ ॥
 एकान्ते चेत्तथाऽदृष्टेरिष्टं वक्तुरकौशलम् ।
 सर्वैकत्वप्रसङ्गो हि तददृष्टं भ्रान्तिकारणम् ॥ ३२ ॥
 नो चेद्विभ्रमहेतुभ्यः प्रतिभासोऽन्यथा भवेत् ।
 तदकिञ्चित्करत्वं न निश्चिनोति स किं पुनः ॥ ३३ ॥
 तथापि दर्शनं न स्याद्विभ्रमाकारप्रसङ्गतः ।
 न च दृष्टेर्विशेषो यः प्रतिभासात् परो भवेत् ॥ ३४ ॥
 प्रतिभासभिदैकत्र तदनेकात्मसाधनम् ।
 अदृष्टिकल्पनायां स्यादचैतन्यमयोगिनाम् ॥ ३५ ॥
 तस्मादभेद इत्यत्र समभावं प्रचक्षते ।
 नक्षते नापिरोषोऽपि न समानाः स्युरन्यथा ॥ ३६ ॥
 अक्षज्ञानेऽपि तत्तुल्यं अनुमानवदिष्यते ॥ ३७ ॥
 ततः सम्भाव्यते शब्दः सत्यार्थप्रत्ययान्वितः ।
 सत्यानुतार्थताऽभेदो विषयाव्यभिचारतः ॥ ३८ ॥
 सदृशद्वार्थदृष्टावप्यविकल्पयतः कथम् ।
 समयः तरप्रमाणत्वे कथं प्रमाणे विभाव्यताम् ॥ ३९ ॥

तदर्थदर्शनाभावात् मिथ्यार्थप्रतिभासिषु ।
 शानाकारेषु सङ्केत इति केचित्प्रचक्षते ॥ ४० ॥
 वागर्थदृष्टिमाणेषु गृहीतग्रहणेष्वपि ।
 सत्त्वाकारावबोधेषु सङ्केतमपरे विदुः ॥ ४१ ॥
 न भेदेषु न सामान्ये केवले न च तद्वति ।
 फलाभावाद्दशकेश्व समयः सम्प्रवर्तते ॥ ४२ ॥
 स एवार्थः समश्चेति प्रत्ययस्तद्विबन्धनः ।
 वितयोऽवितयश्चापि तथैकत्वनिबन्धनः ॥ ४३ ॥
 तथा तत्प्रतिषेधेऽपि बलक्षण्यादिशब्दयत् ॥ ४३ ॥
 तत्समानासमानेषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये ।
 संक्षेपेण कथयित्वाश्चिच्छब्दः सङ्केतमश्नुते ॥ ४४ ॥
 तथाऽनेकेऽपि तद्वर्तमानात्वप्रतिपादने ।
 एकत्र बहुभेदानां सम्भवान्मेवकादित्यत् ॥ ४५ ॥
 समानं केनचित्किञ्चिदपरञ्च तथाधिघम् ।
 भेदयिद् धर्मिणः कृत्वा समानाकारकल्पना ॥ ४६ ॥
 तदन्यत्र समानात्मा स एवेति तथाविधे ।
 व्यवच्छेदस्यभाषेषु विशेषणविशेषधीः ॥ ४७ ॥
 तत्तन्निमित्तकः शब्दस्तथान्यत्रापि योज्यताम् ।
 ततः सत्तेति साध्यन्ते सन्तो भावाः स्वलक्षणाः ॥ ४८ ॥
 ['सङ्केतार्थ' (४९) इत्यादि 'ततः सत्तेति' (४८ ॥) इत्यन्तं व्याख्यानश्लोकाः]
 नानैककथनाः दास्याः तथा सङ्केतिता यतः ॥ ४९ ॥
 प्रत्यभिज्ञा द्विधा काचित्सादृश्यविनिबन्धना ।
 प्रमाणपूर्विका नान्या दृष्टिमान्छादिशेषतः ॥ ५० ॥
 अस्ति प्रधानमित्यत्र लक्षणासम्भवत्वतः ॥ ५० ॥
 तत्रान्यत्रापि यासिद्धं यद्विना यद्विद्वन्त्यते ।
 तत्र तद्गमकं तेन साध्यधर्मा च साधनम् ॥ ५१ ॥
 अप्रत्यक्षः सुषुप्तादौ युद्धः प्रत्यक्षलक्षणः ।
 जीवतीति यतः सोऽयं जीव आत्मोपयोगवाच ॥ ५२ ॥
 कर्मणामपि कर्ताऽयं तत्फलस्यापि वेदकः ।
 संसरेत् परिणामात्तो मुच्यते वा ततः पुनः ॥ ५३ ॥
 आत्मादिव्यतिरेकेण कोऽपरोऽध्यक्षतां व्रजेत् ।
 नानार्थं क्रमशो वृत्तेर्न चेदत्राभिघास्यते ॥ ५४ ॥
 भूतानामेव केपाञ्चित् परिणामविशेषतः ।
 कायश्चित्कारणं सोऽपि कथं संसारमुक्तिमाक् ॥ ५५ ॥
 शक्तिभेदे तथा सिद्धिः संज्ञा येन निवार्यते ॥ ५६ ॥
 यथा भूताविशेषेऽपि प्रधादिगुणसंस्थितिः ।
 तथा भूताविशेषेऽपि भवेद्भूतादिसंस्थितिः ॥ ५७ ॥
 तस्मादनेकरूपस्य कथञ्चिद् ग्रहणे पुनः ।
 तद्वर्णं भेदमारोप्य गुण इत्यपि युज्यते ॥ ५८ ॥
 यदि स्वभावाद्भावोऽयं भिन्नो भावः कथं भवेत् ।
 अनवस्थानतोऽभेदे सकलग्रहणं भवेत् ॥ ५९ ॥

तदनेकात्मकं तत्त्वं न हि ज्ञानात्मना पृथग्विदम् ।
 शरीरग्रहणं येन तद्गुणः परिकल्प्यते ॥ ६० ॥
 गुणानां गुणसम्बन्धो गन्वादेः सदृश्यया ग्रहात् ।
 तादात्म्यं केन वार्येत नोपचारप्रकल्पनम् ॥ ६१ ॥
 अत्रान्यत्रापि तुल्यत्वात् आधारस्यैकरूपतः ।
 तत्रैकत्वं प्रसज्येत संख्यामात्रं यदीष्यते ॥ ६२ ॥
 नानात्मविभ्रमादेवं न पृथग्गुणिनो गुणाः ।
 प्रसक्ता रूपभेदाच्चेत् भेदो नानात्वमुच्यते ॥ ६३ ॥
 एकता भावसाम्याच्चेत् उपचारस्तथा भवेत् ।
 भेदेऽपि वस्तुरूपत्वात् न चेदन्यत्र तत्समम् ॥ ६४ ॥
 एतेन भिन्नविज्ञानग्रहणादिकथा गता ॥ ६५ ॥
 जीवच्छरीरधर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः ।
 यथाऽचैतन्यमन्यत्रेत्यपरः प्रतिपन्नवान् ॥ ६५ ॥
 अप्रत्यक्षेऽपि देहेऽस्मिन् स्वतन्त्रमयभासनात् ।
 प्रत्यक्षं तद्गुणो ज्ञानं नेति सन्तः प्रचक्षते ॥ ६६ ॥
 तद्दृष्टिद्वानिरन्येषामदृष्टपरिकल्पना ॥ ६७ ॥
 स्वातन्त्र्यदृष्टेर्भूतानामदृष्टेर्गुणभासतः ।
 तत्सारतरभूतानि कायापायेऽपि कानिचित् ॥ ६८ ॥
 ['तस्मादनेकरूपस्य' (५८) इत्यादि 'स्वातन्त्र्यदृष्टे' (६८) इत्यन्तं व्याख्यानश्लोकाः]
 कार्यकारणयोर्युद्धिकाययोस्तन्निवृत्तितः ।
 कार्यभाषगतेर्नास्ति संसार इति कश्चन ॥ ६९ ॥
 तस्यापि वेदानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽन्योन्यसंश्रयात् ।
 उत्तरोत्तरदेहस्य पूर्वपूर्वधियो भयः ॥ ७० ॥
 भूत एव विरुद्धत्वादलं प्रायस्तथा भवन् ।
 तन्न कारणमित्येव कार्यसत्तानिघर्तकम् ॥ ७१ ॥
 स्वनिवृत्ती तथा तक्षो गोपुरादालकादिषु ॥ ७२ ॥
 युगपद्विभ्ररूपेण वहिरन्तश्च भासनात् ।
 न तयोः परिणामोऽस्ति यथा गेहप्रदीपयोः ॥ ७२ ॥
 प्रमितेऽप्यप्रमेयत्वाद्विरुद्धेरेविकारिणि ।
 निर्हांसातिशयाभावाग्निरहांसातिशये धियः ॥ ७३ ॥
 यलीयस्ययलीयस्त्वाद्विपरीते विपर्ययात् ।
 काये तस्मान्न ते तस्य परिणामा मुखादयः ॥ ७४ ॥
 एतदत्र घटादीनां न तु जातुचिदीक्ष्यते ।
 तुल्यद्वय गुणपक्षेण तत्तथा परिणामतः ॥ ७५ ॥
 अक्षादीनां विकारोऽयमात्मकर्मफलं भवेत् ।
 अन्यथानियमायोगात् प्रतीतेरपलापतः ॥ ७६ ॥
 कल्पनायामसामर्थ्यात् तनस्तद्विरुद्धे ऋते ।
 पारम्पर्येण साक्षाच्च नास्ति चिज्ञानविक्रिया ॥ ७७ ॥
 कारणं नाक्षसङ्घातस्तत्प्रत्येकं विना भवात् ।
 विकल्पानां विशेषाच्च तत्तद्वति विरोधतः ॥ ७८ ॥

जातिस्मरणां संयादादपि संस्कारसंस्थितेः ।
 अन्यथा कल्पयन् लोकमतिक्रामति केवलम् ॥ ७९३ ॥
 नाऽस्मृतेरभिलाषोऽस्ति न विना सापि दर्शनात् ।
 तद्धि जन्मान्तराभ्यां जातमात्रेऽपि लक्ष्यते ॥ ८०३ ॥
 गर्भे रसचिदोपाणां ग्रहणादिति कश्चन ।
 तदादावभिलाषेण विना जानु यदृच्छया ॥ ८१३ ॥
 तत्संस्कारान्ययोक्षत्वाद् भूयो भूयः प्रवर्तितः ।
 कोशायानं विधेयं न समं भूयस्तथा दृशः ॥ ८२३ ॥
 रूपादिदर्शनाभावात् तत्सम्बन्धस्मृतिः कथम् ।
 नापश्यं चक्षुरादीनां सर्वत्रोन्मीलनादयः ॥ ८३३ ॥
 तथा रागादयो दृष्टाः संकृष्टपाद्यविनामुचः ॥ ८४ ॥
 तद्वाहारादिसामान्यस्मृतिरतिप्रमोषयाः ।
 भावोऽभायश्च धृत्तीनां येदिष्यिह च दृश्यते ॥ ८५ ॥
 तस्मात् संसारयेचित्थं नियमाश्च विहन्यते ।
 न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति देहान्तरपरिग्रहे ॥ ८६ ॥
 तद्भावे हि तद्वायप्रतिषंधो न युक्तिमान् ॥ ८६३ ॥
 ['जातिस्मरणा' (७९) इत्यादि 'उदभावे हि' (८६३) इत्यन्तं व्याख्यातृलोकाः]
 शुद्धेः पुरुषतन्त्र्ये नित्यस्यात्तदनुक्रिया ।
 न भवेत्परिणामित्वाङ्गिनाशानुपलक्षणात् ॥ ८७३ ॥
 परस्याप्यविरोधश्चेत् कलहेतुव्यपोहतः ।
 प्रवृत्तेर्न्ययद्वाराणामविनाशोऽपि सम्भवात् ॥ ८८३ ॥
 यथाऽजनकजन्येषु न सन्ति कलशादयः ।
 तथा जनकजन्येषु ततस्तत्त्वं निरन्वयम् ॥ ८९३ ॥
 तत्र नाशादिशब्दादयः समिताः समनन्तरे ॥ ९० ॥
 अन्यस्यान्यो विनाशः किं किञ्च स्यादचलात्मकः ।
 तद्विवेकेन भावाच्चेत् कथमातिप्रसज्यते ॥ ९१ ॥
 सदापि सर्वभावानां परस्परविवेकतः ।
 न चानन्तरमित्येव भावस्तद्व्यपदेशभाक् ॥ ९२ ॥
 तत्प्रतीत्यसमुत्पादात् भावश्चेत् स कुतो मतः ।
 सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं न सभागविबन्धनम् ॥ ९३ ॥
 चिदोपकल्पनायां स्यात् परस्याव्यभिचारित्वा ।
 तस्मात् सभागसन्तानकल्पनापि न युज्यते ॥ ९४ ॥
 न चेत् स परिवर्तित हेतुरेव फलात्मना ॥ ९४३ ॥
 तस्माद्भावाविनाशोऽयं फलीभावः तद्ग्रहः ।
 तद्ग्रहः प्रतिषेधोऽस्य केवलं तद्विवन्धनः ॥ ९५३ ॥
 अन्यथात्वं यदीष्येत हेतोरपि फलात्मनः ।
 अन्य एवेति किन्नेष्टमिति केचित्तत्प्रकृते ॥ ९६३ ॥
 अन्यथात्वं न चेत्तस्य भवेद् प्रोच्यमलक्षणात् ।
 अभावस्याप्यभावोऽपि किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥ ९७३ ॥
 स्वस्वभावस्थितो भावो भावान्तरसमुद्भवे ।
 नष्टो वा नान्यथाभूतः ततो नातिप्रसज्यते ॥ ९८३ ॥

साधनं प्रकृतमावेऽनुपपन्नं ततोऽपरे ।
 विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा अकिञ्चित्करविस्तराः ॥ १९३ ॥
 तथार्थेऽसत्यसम्भूणुधर्मो न बहिरङ्गतः ।
 सर्वथैकान्तविश्लेषे साध्यसाधनसंस्थितेः ॥ १००३ ॥
 एकं चलं चलैर्नान्यैर्नष्टैर्नष्टं न चापरैः ।
 आवृत्तैरावृतं भागै रक्तै रक्तं विलोच्यते ॥ १०१३ ॥
 अन्यथा तदनिर्देश्यं नियमस्याप्यसम्भवात् ।
 घृतावपि न तस्येवं विश्वरूपं विभाव्यते ॥ १०२३ ॥
 सम्यग्ज्ञानं व्यवस्थाया हेतुः सर्वत्र तत्पुनः ।
 प्रत्यक्षं यदि बाध्येत लक्षणं प्रतिरुद्ध्यते ॥ १०३३ ॥
 साङ्ग्यं व्यवहाराणां सन्निवेशविशेषतः ।
 नानैकपरिणामोऽयं यदि न व्यवतिष्ठते ॥ १०४३ ॥
 सत्यव्येकार्थकानित्वेऽसंश्लेषपरिणामतः ।
 इन्द्रियादिषु नैकत्व यदि किं वा विरुद्ध्यते ॥ १०५३ ॥
 तदनेकार्थसंश्लेषविश्लेषपरिणामतः ।
 स्कन्धस्तु सप्रदेशोऽशी बहिः साक्षात्कृतो जनैः ॥ १०६३ ॥
 नानाकारैकविज्ञानं स्वाधारे बद्धादिवत् ।
 तादात्म्येन पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते ॥ १०७३ ॥
 दर्शनादर्शने स्यातां सप्रदेशाप्रदेशयोः ।
 धिरोधानुपलम्भेन किल स्कन्धो विरुद्ध्यते ॥ १०८३ ॥
 सम्भवत्यपि मात्राणां दर्शनादर्शनस्थितिः ।
 इदं विज्ञानमन्यद्वा चित्रमेकं यदीक्ष्यते ॥ १०९३ ॥
 अवान्तरात्मभेदानामानभ्यात् सकलाग्रहे ।
 नानाकारणसामर्थ्याज्ज्ञानं भेदेन भासते ॥ ११०३ ॥
 भेदसामर्थ्यमारोप्य प्रत्यासत्तिनिवन्धनम् ।
 षोडशं महति नीलादी तुल्यं तद्विषयाकृति ॥ १११३ ॥
 सर्वथा श्लेषविश्लेषे ताणूनां स्कन्धसम्भवः ।
 अन्यथा नाप्रदेशादीत्यपरैर्देत्तमुत्तरम् ॥ ११२३ ॥
 नैरन्तर्यं निरञ्जानां स्वभावानातिरेचनम् ॥ ११३ ॥
 चित्रचैत्तविचित्रामदष्टमङ्गमसङ्गतः ।
 स नैकः सर्वथा श्लेषात् नानेको भेदरूपतः ॥ ११४ ॥
 स्कन्धो मात्रानुरोधेन व्यवहारेऽवधार्यते ।
 सङ्ख्यादिसमभावेऽपि तत्स्वभावविवेकतः ॥ ११५ ॥
 अतादात्म्यस्वभावे वा ह्यनर्थक्यादलं परे ॥ ११५३ ॥
 स्पर्शोऽयं चाक्षुषत्वाच्च न रूपं स्पर्शनग्रहात् ।
 रूपादीनि निरस्यान्यं न चान्युपलम्भेन हि ॥ ११६३ ॥
 सामग्रीविहितयानदर्शिताकारभेदिनः ।
 प्रायेणैकस्य ताद्रूप्यं पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः ॥ ११७३ ॥
 अल्पभूयःप्रदेशैकस्कन्धभेदोपलम्भवत् ।
 अन्यथा स्वात्मनि ज्ञानमन्यथा चानुमीयते ॥ ११८३ ॥

सत्प्रमेयत्वयोगांस्ति सर्वथा नियमो यदि ।
 अप्रवृत्तेः फलाभावात्तत्र वृत्तेर्निषेधतः ॥ ११९३ ॥
 प्रमाणमर्थसम्यग्धात् प्रमेयमसदित्यपि ।
 येयलं ध्यान्यमेवैतत् किञ्च सन्तं समीक्ष्यते ॥ १२०३ ॥
 सत्प्रत्यक्षं परोक्षेऽर्थे साधनं त्रिविधं द्वयम् ।
 हेत्वात्मनोः परं हेतुः तज्ज्ञानव्यवहारयोः ॥ १२१३ ॥
 परसत्त्वमसत्ताऽस्यादर्शनं परदर्शनम् ।
 सदसज्ज्ञानाद्वाद्यत्वं केऽलं तन्नियन्वना ॥ १२२३ ॥
 अग्निः स्वपररूपाभ्यां भावामावात्मको यथा ।
 अन्यव्यतिरेकाभ्यां शब्दबुद्ध्याऽवधार्यते ॥ १२३३ ॥
 अप्रमेयं प्रमेयं चेदसत्किञ्च सदात्मकम् ।
 अथ न व्यवहारोऽयं अन्यत्रापि निरंकुशः ॥ १२४३ ॥
 सत्प्रत्यक्षं परोक्षार्थगतिस्तत्रैकलक्षणम् ।
 साध्येऽसति विरोधोऽयमतस्तर्कणं साध्यते ॥ १२५३ ॥
 सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिरन्यथा ।
 शब्देऽपि साधयेत् केन तस्मान्नान्ययतो गतिः ॥ १२६३ ॥
 सिद्धमर्थक्रियाऽसत्त्वं सर्वथाऽविचलारम्भः ।
 निरन्ययविनाशोऽपि साधनं नोपचारतः ॥ १२७३ ॥
 अवश्यं बहिरन्तर्था प्रमाणमवगच्छताम् ।
 सिद्धमेकमनेकात्मपरिणामव्यवस्थितम् ॥ १२८३ ॥
 परापरविवेकैकस्यभावपरिनिष्ठितः ।
 परमाणुरतोऽन्यो वा बहिरन्तर्न बुद्ध्यते ॥ १२९३ ॥
 अर्थस्यानेकरूपस्य फदाचित् कस्यचित् कचित् ।
 शक्तावतिशयाधानमपेक्षातः प्रकल्प्यते ॥ १३०३ ॥
 स्वभावातिशयाधानं विरोधाच्च परीक्ष्यते ।
 तत्र सिद्धमसिद्धं वा तस्माज्जातिर्न हेतुतः ॥ १३१३ ॥
 सन्निधानं हि सर्वस्मिन्नध्यापारेऽपि तत्समम् ।
 न चेत् स परिवर्तित भाव एव फलात्मना ॥ १३२३ ॥
 परिणामस्वभावः स्याद्भावास्तत्रानपेक्षणात् ।
 अयमर्थक्रियाहेतुरन्तरेण निरन्ययम् ॥ १३३३ ॥
 भेदाभेदात्मनोऽयस्य भेदाभेदव्यवस्थितिः ।
 लोकतो वातुगन्तव्या सभागविसमागवत् ॥ १३४३ ॥
 ['सिद्धमर्थमिवा' (१२०) इत्यादि 'लोकतो वातु' (१३४) इत्यन्तं विचरणश्लोका']
 सामान्यभेदरूपार्थसाधनस्तद्गुणोऽखिलः ।
 अन्यथाऽनुपपन्नत्वनियमस्यात्र सम्भवात् ॥ १३५३ ॥
 प्रत्यक्षेऽपि समानान्यनिर्णयः प्रतिरुद्ध्यते ।
 यथा क्षणक्षयेऽणूनां इत्यात्मातो विडम्बयेत् ॥ १३६३ ॥
 अपृथग्वेद्यनियमादभिन्नाः परमाणवः ॥ १३७ ॥
 देशकालान्तरव्याप्तिः स्वभावः क्षणमक्षिणाम् ।
 सम्प्रत्यस्तमिताशेषनियमा हि प्रतीतयः ॥ १३८ ॥
 अग्रहः क्षणमहोऽपि ग्रहणे किमनिश्चयः ।

आकृतिभ्रमवयद्वद्विषयमैविलोकितम् ॥ १३९ ॥
 न चर्तेऽर्थविदोऽर्थोऽर्थात् केवलो व्यवसीयते ॥ १३९३ ॥
 भाषान्तरसमारोपेऽभाविताकारगोचरः ।
 समक्षसंविदोऽर्थानां सन्निधिं नातिशेस्ते ॥ १४०३ ॥
 अणयः क्षणिकात्मानः किल स्पष्टावभासिनः ।
 अतत्फलपरावृत्तार्थाकारस्मृतिहेतवः ॥ १४१३ ॥
 स्थूलस्पष्टविकल्पार्थाः स्वयमिन्द्रियगोचराः ।
 समानपरिणामात्मशब्दसङ्केतहेतवः ॥ १४२३ ॥
 स्वभाववयवसायेषु निश्चयानां स्वतो गतेः ।
 नाशस्यैकार्थरूपस्य प्रतीतिर्न विरुद्ध्यते ॥ १४३३ ॥
 व्यामोहशफलाकारयेदनानां विधिप्रता ।
 साकस्येन प्रकाशस्य विरोधः सम्प्रतीयते ॥ १४४३ ॥
 सम्भाविताभ्यरूपाणां समानपरिणामिनाम् ।
 प्रत्यक्षाणां परोक्षात्मा प्रमाणान्तरगोचरः ॥ १४५३ ॥
 प्रत्ययः परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।
 सत्यं परिस्फुटं येन तत्र प्रामाण्यमस्तुते ॥ १४६३ ॥
 भासादितयिदोषाणामनूनामतिवृत्तितः ।
 एकाकारविषयेनैकैकप्रतिपक्षयः ॥ १४७३ ॥
 कालापकपयन्तवियर्तातिशया गतिः ।
 भ्रशक्तेरुणयत् सेयमनेकान्तानुरोधिनी ॥ १४८३ ॥
 भ्रंशग्रहविषेकस्यान्मन्दाः किमतिशेस्ते ।
 निर्णयेऽनिर्णयान्मोहो बहिरन्तश्च तादृशः ॥ १४९३ ॥
 जीयः प्रतिक्षणं भिन्नश्चेतनो यदि नावृतः ।
 सकलग्रहसामर्थ्यात्तयात्मानं प्रकाशयेत् ॥ १५० ॥
 तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञा न संदृशापरहेतुतः ।
 अवस्थान्तर्विदोषोऽपि बहिरन्तश्च लक्ष्यते ॥ १५१ ॥
 सूक्ष्मस्थूलतरा भावाः स्पष्टास्पष्टावभासिनः ।
 वितयेतरविज्ञाने प्रमाणेतरतां गते ॥ १५२ ॥
 यस्मिन्नसति यज्ञातं कार्यकारणता तयोः ।
 मेदिनां प्रत्यभिज्ञेति रचितोऽर्थं शिलाप्लवः ॥ १५३ ॥
 अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।
 नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १५४ ॥
 प्रत्येति न प्रमादेतुं प्रत्येति पुनरप्रामम् ।
 प्रमादेतुतदाभासभेदोऽर्थं सुव्यवस्थितः ॥ १५५ ॥
 निययेन न गृह्णाति निःशङ्कं चतुरस्रधीः ।
 अन्यथाऽसम्भवेऽज्ञाने एवैवात्मव्यवस्थितः ॥ १५६ ॥
 प्रतियूढस्तु तेनैव प्रभवोऽनलभ्युभयोः ।
 प्रत्यक्षेऽर्थं प्रमाणेन विकल्पेन प्रकल्पितः ॥ १५७ ॥
 प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां यदि तत्त्वं प्रतीयते ।
 अन्यथाऽनुपपन्नप्रत्ययमतः किञ्च प्रतीयते ॥ १५८ ॥

प्रमाणसाधनोपायः प्रमाणान्तरगोचरः ।

व्याप्यव्यापक भावोऽयमेकत्रापि विभाव्यते ॥१५९॥

सत्यप्यन्यविधाने स तर्कपरिनिष्ठितः ।

अधिनाभायसम्बन्धः साफल्येनावधार्यते ॥१६०॥

सदृष्टैश्च धर्मैस्तं न विना तस्य सम्भवः ।

इति तर्कमपेक्षेत नियमेनैव लेङ्गिकम् ॥१६१॥

तस्मादस्तुयत्नादेव प्रमाणं प्रतिपूर्वकम् ।

यदुभेदं श्रुतं साक्षात् पारम्पर्येण चेप्स्यते ॥१६२॥

अयमाधाययोगेऽपि यतो नर्तं प्रवर्तनम् ।

स युक्तो निश्चयो मुर्यं प्रमाणं तदनक्षयत् ॥१६३॥

लिङ्गत्वावृत्तयोस्तुल्या गृहीतमहणादपि ।

.....

.....

अनुमानं तु हेतोः स्यात् अधिनाभायनिश्चयत् ॥१६५॥

यथा कार्यं स्वभावो व्याप्यव्यापकसम्बन्धः ।

हेतुद्वयानुपलम्भोऽयं तथैवेत्यनुगम्यताम् ॥१६६॥

प्रत्यक्षानुपलम्भश्च विधानप्रतिषेधयोगः ।

अन्तरेणेह सम्बन्धमहेतुरिय लक्ष्यते ॥१६७॥

प्रपञ्चोऽनुपलब्धेर्नापक्षे प्रत्यक्षवृत्तिः ।

प्रमाणं सम्भवाभावाच्चिचारस्याप्यपेक्षणात् ॥१६८॥

तुल्येनामरसादीनां तुल्यकालतया न हि ।

नामरूपादिहेतुत्वं न च तद्व्यभिचारित्वात् ॥१६९॥

साक्षात्स्मृतं तु कथञ्चित् स्यात् ततो हि न तुल्यतयोः ।

सास्नाविषाणयोरेवं चन्द्रार्धाक्षरमागयोः ॥१७०॥

उपलम्भेऽहं हेतुत्वाद्गन्तार्थात् स्वभावतः ।

तयोरनुपलम्भेषु नियमो न द्रव्यस्थितः ॥१७१॥

अभविष्यत्यसम्भाव्यो धर्मो धर्मान्तरे क्वचित् ।

शेषयत्तेतुभ्योऽपि गमकः सुशरीक्षितः ॥१७२॥

एतेन पूर्ववद्गीतसंयोग्यादी कथा गता ।

तल्लक्षणप्रपञ्चश्च निषेद्धव्यो दिशाऽनया ॥१७३॥

अन्यथानुपपन्नत्वरहिता ये विद्यम्विताः ।

हेतुत्वेन परेस्तेषां हेत्वाभासत्वमीदृशते ॥१७४॥

विरोधादन्यथाभावाद् व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।

रुतकः क्षणिको न स्यात् नैकलक्षणहानितः ॥१७५॥

सत्ता सम्प्रतिवर्द्धेय परिणामे क्रियास्थितेः ।

निर्व्यापारो हि भावः स्यान्नित्यत्वे वा निरन्वये ॥१७६॥

अवस्थादेशकालानां भेदेऽमेदव्ययस्थितिः ।

या दृष्टा सोऽन्वयो लोको व्यवहाराय कल्पते ॥१७७॥

सर्वसन्तानविच्छेदः सति हेतौ फलोदयः ।

अन्यथा नियमाभावादानन्तर्यं विरुद्धपते ॥१७८॥

सत्त्वमर्थं क्रियाऽन्ये वा वस्तुधर्माः क्षणक्षये ।
 हेत्याभासा विरुद्धाख्याः परिणामप्रसाधनाः ॥ १७९ ॥
 सर्वज्ञप्रतिपेधे तु सन्दिग्धा वचनादयः ।
 रागादिसाधनाः स्पष्टा एकलक्षणविद्धिपाम् ॥ १८० ॥
 धर्मिधर्मस्य सन्देहे व्यतिरेके ततो भवेत् ।
 असिद्धिः प्रतिबन्धस्येत्यपरे प्रतिर्पदिरे ॥ १८१ ॥
 याज्ञो विरुद्धकार्यस्य सिद्धिः सर्वज्ञवाधिनी ।
 शिरःपाण्यादिमत्त्वाद्या विरुद्धव्याप्तिसिद्धयः ॥ १८२ ॥
 सत्सम्प्रयोगजत्वेन विरुद्धः सकलग्रहः ।
 स्वभावकारणासिद्धेरेकलक्षणविद्धिपाम् ॥ १८३ ॥
 कथं स सम्प्रवी वक्ता सर्वसत्त्वस्य तेन नो ।
 यावत् प्रकृत्यते रूपं तावत् कार्यं विरुद्धयते ॥ १८४ ॥
 विवक्षामन्तरेणापि चामृत्तिर्जातु वीक्ष्यते ।
 घाञ्छन्तो वा न वक्तारः शाल्माणां मन्दबुद्धयः ॥ १८५ ॥
 प्रज्ञा येषु पटीयस्यः प्रायो वचनहेतवः ।
 विवक्षानिरपेक्षास्ते पुरुषार्थं प्रचक्षते ॥ १८६ ॥
 अग्रमत्ता विवक्षेयमन्यथा नियमात्यात् ।
 इष्टं सत्यं हितं धत्तुमिच्छा दोषयती कथम् ॥ १८७ ॥
 प्रज्ञाप्रकर्षपर्यन्तभावः सर्वार्थगोचरः ।
 तत्कार्योत्कर्षपर्यन्तभावः सर्वहितामिधा ॥ १८८ ॥
 यथा वचनसर्वशकार्यकारण भूतयोः ।
 अधिरोधेन चाग्युत्तेनराद्रेकस्तन्निपेधते ॥ १८९ ॥
 तथैव पुरुषत्वादेरक्षयाद् बुद्धि विस्तरे ।
 सर्वप्रकाशसामर्थ्यं क्षानावरणसंक्षयात् ॥ १९० ॥
 अक्षयात् पुरुषत्वादेः प्रतिपक्षस्य संक्षयात् ।
 सर्वतोऽक्षगम्यं ज्योतिः सर्वार्थैः सम्प्रयुज्यते ॥ १९१ ॥
 कथञ्चित् स्वप्रदेशेषु स्वात् कर्मपटलाच्छ्रिता ।
 संसारिणां तु जीवानां यत्र ते चक्षुरादयः ॥ १९२ ॥
 साक्षात्कर्तुं विरोधः कः सर्वयावरणात्यये ।
 सत्यमर्थं तथा सर्वं यथाऽभूत् भाविष्यति ॥ १९३ ॥
 परदुःखपरिणामाद् दुःखितः स कथं भवेत् ।
 स्वतो हि परिणामोऽयं दुःखितस्य न योगिनः ॥ १९४ ॥
 भावनापाटवाद् बुद्धेः प्रकर्षोऽयं मलक्षयः ।
 कारणासम्भवाक्षेपविपक्षः सम्प्रतीयते ॥ १९५ ॥
 असिद्धश्चाभुपत्यादिः शब्दानित्यत्वसाधने ।
 अन्यथासम्भवाभावमेदात् स वदुषा स्मृतः ॥ १९६ ॥
 सर्वेषा नास्ति सामान्यं परिणामविनाशयोः ।
 यो हेतोराश्रयः अनिष्टेरिष्टः स्वात्माविशेषतः ॥ १९८ ॥
 साध्यसाधनभावो न शब्दे नाशित्वसत्त्वयोः ।
 अनलः पावकोऽमित्यात् इत्यनेकान्तविद्धिपाम् ॥ १९९ ॥
 सर्वान्यार्थासमः शब्दः शब्दादिपरिणामतः ॥ २०० ॥

अणूनां श्रुतयोग्यत्वातिशयादानहानयः ।
 शब्दोत्पत्तिविनाशाः सत्साध्यसाधनसंस्थितिः ॥२०१॥
 अन्यथाऽनुपपन्नत्वरहिता ये त्रिलक्षणाः ।
 अकिञ्चित्कारकान् सर्वान् तान् वयं संगिरामहे ॥२०२॥
 तत्र मिथ्योत्तरं जातिः यथाऽनेकान्तविद्विषाम् ।
 दध्नुषादेरभेदत्वप्रसङ्गादेकचोदनम् ॥२०३॥
 सुगतोऽपि मृगो जातो मृगोऽपि सुगतः स्मृतः ।
 तथापि सुगतो वन्यो मृगः याद्यो यथेक्ष्यते ॥२०४॥
 तथा घस्तुपलादेव भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
 बोद्धितो दधि द्यादेति किमुष्टमभिधायति ॥२०५॥
 अत्रैवोभयपक्षोक्तदोषारेकाऽनवस्थितेः ।
 अनन्ययादिदोषोक्तेः प्रपञ्चो या ऽनया दिशा ॥२०६॥
 मिथ्योत्तराणामनन्त्याच्छास्त्रे वा विस्तरौकितः ।
 साधर्म्याद्विस्तमत्वेन जातिर्न ह प्रतन्यते ॥२०७॥
 प्रकृताशेषतत्त्वार्थप्रकाशपट्टादिनः ।
 विष्णुपाणोऽमुषाणो वा विपरीतो निगृह्यते ॥२०८॥
 असाधनाङ्गयचनमदोषोद्भवनं द्वयोः ।
 न युक्तं निग्रहस्थानमर्थपरिसमाहितः ॥२०९॥
 पादौ पराजितो युक्तो यस्तुतस्यै व्यवस्थितः ।
 तत्र दोषं श्रुवाणो वा विपर्यस्तः कथं जयेत् ॥२१०॥
 सम्यग्ज्ञो यत्र निर्ज्ञातः साध्यसाधनधर्मयोः ।
 स दृष्टान्तस्तदाभासाः साध्यादिविकलादयः ॥ २११ ॥
 सर्वत्रैव न दृष्टान्तोऽनन्ययेनापि साधनात् ।
 अन्यथा सर्वभाषाणामसिद्धोऽयं क्षणक्षयः ॥ २१२ ॥
 प्रत्यगीकन्ययच्छेदप्रकारेणैवसिद्धये ।
 वचनं साधनादीनां वादः सोऽयं जिगीयतोः ॥ २१३ ॥
 आस्तां तावदलानादिरयमेव हि निग्रहः ।
 न्यायेन विजिगीषुणां स्वाभिप्रायनिघर्तनम् ॥ २१४ ॥
 तदाभासां वितण्डादिः अभ्युपेताऽव्यवस्थितेः ।
 तदारभोत्कर्षणायैव वाचो धृतिः अनेकधा ॥ २१५ ॥
 प्रामाण्यं यदि शास्त्रवगम्यमथ न प्रामर्त्यसंवादनात् ।
 सत्त्व्यालक्षणगोचरार्थकथने किं कारणं चेत्तसाम् ।
 आ ज्ञातं सकलागमार्थविषयज्ञानाविरोधं युधाः ।
 प्रेक्षन्ते तदुदीरितार्थगहने सन्देहविच्छिन्नये ॥ २१६ ॥
 शास्त्रं शक्यपरीक्षणेऽपि विषये सर्वं विसंयादकम् ।
 मिथ्यैकान्तकलङ्कितं धट्टमुपैरद्वीक्ष्य तर्कागमैः ।
 दाहार्तैः परिणामकल्पविटपिच्छायागतैः साम्प्रतं ।
 विस्मयैरकलङ्करतनित्पण्यायो विनिष्ठीयते ॥ २१७ ॥

इति द्वितीयः अनुमानप्रस्तावः

प्रवचनप्रस्तावः

सकलं सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।
 सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥१॥
 तथाऽन्यगुणदोषेषु संशयैकान्तवादिभिः ।
 पुरुषातिशयो ज्ञातुं यद्यशक्यः किमिष्यते ॥२॥
 परोक्षोऽप्यधिनाभावसम्बद्धैर्गुणदोषयोः ।
 शास्त्रैर्निर्वर्तितैः शास्त्रकारवत् सम्प्रतीयते ॥३॥
 सिद्धहिसानृतस्तेयाव्रह्मचर्यप्रवृत्तितः ।
 स प्रत्यस्तमिताशेषदोषो नेति प्रतीयते ॥४॥
 हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य किलेदृशः ।
 प्रयक्ता धिगनात्मज्ञं तदसाध्यमसाधनम् ॥५॥
 सर्वथाऽस्तदुपादेयं हेयं सत् तदकारणम् ।
 तदर्थोऽयं प्रयासइचेत्यहो सत्यव्यवस्थितिः ॥६॥
 कदृणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।
 इति न कदृणा अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः ॥७॥
 सत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुरुक्तमार्ग एव सः ।
 मिथ्याविकल्पविज्ञानभावनापरिपाकतः ॥८॥
 तत्त्वज्ञानमुदेतोति कुतस्तत्त्वविनिश्चयः ।
 अनादिधासना न स्यात् श्रैलोक्यमविकल्पकम् ॥९॥
 निरुपद्रवभूतस्य बाधाऽयुक्ता विपर्ययैः ।
 विच्छेदो यस्मुच्छेदाद्विदस्तरूपक्षपाततः ॥१०॥
 यस्तावत्करुणायत्त्वात् तिष्ठत्येव हि चेतसाम् ।
 सन्तानः स परोच्छेदाच्च समत्वं प्रपद्यते ॥११॥
 तथा निरास्रयीमाधः संसारान्मोक्ष उच्यते ।
 सन्तानस्यात्मनो वा इति शब्दमात्रं तु भिद्यते ॥१२॥
 नित्यस्यापि सतः साक्षाददृश्यानुभवात्प्रपन्नः ।
 स्रुपादिर्विपर्ययः शब्दाद्यविशेषो धियाऽन्यथा ॥१३॥
 प्रदृश्यः पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तितः ।
 निर्माणमाह वेदोऽयं प्रमाणमिति साहसम् ॥१४॥
 विद्यलोकधाधिकक्षाने विप्रलम्भनशङ्कितः ।
 प्रामाण्यं कथमक्षादौ चञ्चले प्रमिमीमहे ॥ १५ ॥
 परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।
 अदृष्टदोषाशङ्कायाममानं सकलं भवेत् ॥ १६ ॥
 प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।
 दर्शनादर्शनाध्यासात् कचिद् व्युत्तसमत्वतः ॥ १७ ॥
 तज्ज्ञानपूर्वकं तत्पर्यमनुमानसमीक्षितम् ।
 मानं यस्तु यलादेव सर्वयस्तुनियन्धनम् ॥ १८ ॥

आगमः पोरुपेयः स्यात् प्रमाणमतिलौकिके ।
 संवादासम्भवाभावात् समयविप्रलम्भने ॥ १९ ॥
 सकलज्ञस्य नास्तित्वे स्वसर्वानुपलम्भयोः ।
 आरेकासिद्धते तस्याप्यर्थादर्शनतोऽगतेः ॥ २० ॥
 विज्ञानमञ्जसा स्पष्टं विप्रकृष्टे विरुद्धयते ।
 न स्वप्ने क्षणिकादेर्वा ज्ञानावृत्तिविवेकतः ॥ २१ ॥
 ततः संसारिण सर्वे कथञ्चिच्चेतनात्मकाः ।
 तत्तत्स्वभावतो ध्यानं सर्वत्र शबलायते ॥ २२ ॥
 अभिन्नो भिन्नजातीयैर्जीवः स्याच्चेतनः स्वयम् ।
 मलैरिव मणिरिन्दुः कर्मभिर्न प्रकाशते ॥ २३ ॥
 सर्वार्थग्रहसामर्थ्ये चैतन्यप्रतिबन्धिनाम् ।
 फर्मणां विगमे कस्मात् सर्वानर्यान् पश्यति ॥ २४ ॥
 प्रभुः साक्षात्कृतादोषप्रपञ्चभुवनत्रयः ।
 अनर्थः परमात्मानमत् एव न योजयेत् ॥ २५ ॥
 पर्वं परमेयलक्षणमनुमानविजृम्भितम् ।
 नक्तं तदागमान् सिद्ध्येत न च तेन विनाऽऽगमः ॥ २६ ॥
 सत्यमर्थवलादिषु पुरातिशयो मतः ।
 प्रभवः पोरुपेयोऽस्य प्रबन्धोऽनादिरिप्यते ॥ २७ ॥
 ग्राहादिगतयः सर्वाः सुखदुःखादिहेतवः ।
 येन साक्षात्कृतास्तेन किञ्च साक्षात्कृतं जगत् ॥ २८ ॥
 सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
 अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ २९ ॥
 वेदस्यापीरुपेयस्य स्वतस्तत्त्वं विबुधवतः ।
 आयुर्वेदादि यद्यहं यत्नस्तत्र निरर्थकः ॥ ३० ॥
 शास्त्रज्ञानं तथैव स्यात् सामग्रीगुणदोषतः ।
 अविरोधेऽपि नित्यस्य भवेद्भ्रमपरम्परा ॥ ३१ ॥
 तदर्थदर्शनोऽभायान्तेच्छादिव्यवहारवत् ॥ ३१ ॥
 अनादिसम्प्रदायश्चेत् आयुर्वेदादिरागमः ।
 कालेनैतावताऽनातः कथन् प्रलयं गतः ॥ ३२ ॥
 सिद्धं श्रुतेन्द्रियातीतं त्रिकालविषयं स्फुटम् ॥ ३३ ॥
 तथा न क्षणिकादीनां सर्वथाप्रगुणात्ययात् ।
 तद्विरम्य विरम्येत् युक्तं शास्त्रप्रवर्तनम् ॥ ३४ ॥
 तादृशोऽभावविज्ञाने शास्त्रे वृत्तिरनर्थिका ।
 सन्देहेऽपि च सन्देहस्ततस्तत्त्वं निरूप्यते ॥ ३५ ॥
 स्वतन्त्रत्वे नु शब्दानां प्रयासोऽनर्थको भवेत् ।
 व्यक्त्याघरणविच्छेदसंस्कारादिविरोधतः ॥ ३६ ॥
 यंशादिसंस्कारायां सङ्कुलाप्रतिपत्तिः ।
 मन्त्रेणाशुग्रहेऽयुक्तः सरुद्रग्रहणविभ्रमः ॥ ३७ ॥
 तात्त्वादिसन्निधानेन शब्दोऽयं यदि जायते ।
 कीदृशो येन नित्यत्वं कुतश्चिदवकल्प्यते ॥ ३८ ॥

उपादानस्य सूक्ष्मत्वाद् युक्तं चानुपलम्भनम् ।
 सादृश्यान्नैकरूपत्वात् स एवायमिति स्थितिः ॥३९॥
 यदि चैवंविधो नित्यो नित्यास्ते विद्युदादयः ।
 प्रत्यभिज्ञाऽप्रमाणं स्यात् युगपद्भिन्नदेशयोः ॥४०॥
 सर्वार्थानामनादित्वे स विशेषो निराश्रयः ।
 योऽन्यथासम्भवी शब्दघटाद्यात्पोऽवभासते ॥४१॥
 स घर्णपदवाक्यानां कालदेशादिमेदिनाम् ।
 सदृशानां प्रयन्धोऽयं सर्वेषां न विरुद्धयते ॥४२॥
 घाचः प्रमाणपूर्वायाः प्राभाण्यं वस्तुसिद्धये ।
 स्वतः सामर्थ्यविमलेपात् सङ्केतं हि प्रतीक्षते ॥४३॥
 स पुनर्यद्दुष्टा लोकव्यवहारस्य दर्शनात् ।
 शब्दार्थयोर्विग्रहत्वेन सन्निवेशोऽनुवर्तते ॥४४॥
 न सर्वयोग्यता साध्वी सङ्केताधियमो यदि ।
 सम्यग्धनियमेऽन्यत्र समयेऽपि न वर्तताम् ॥४५॥
 ततः शब्दार्थयोरनास्ति सम्यग्धोऽपौरुषेयकः ॥४५३॥
 स हि शब्दार्थसम्यग्धो यतोऽर्थः सम्प्रतीयते ।
 तादृशो वाचकः शब्दः सङ्केतो यत्र वर्तते ॥४६३॥
 क्रमेणोच्चार्यमाणेषु ध्वनिभागेषु केषुचित् ।
 न घर्णपदवाक्याख्या अविकारेष्वसम्भवात् ॥४७३॥
 शब्दभागाः स्वहेतुभ्यः समानोन्नयहेतवः ।
 सकलाग्रहणात् तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचराः ॥४८३॥
 परिणामविशेषा हि भावानां भाषशक्त्यः ॥४९॥
 ध्वनयस्तत्समर्थानां अभावादतिरेकिणाम् ।
 घाचामपौरुषेयीणामाविर्भावो न युज्यते ॥५०॥
 सम्यग्ज्ञानाङ्कुशः सत्यः पुरुषार्थमिधायकः ।
 इति अत्रापौरुषेयार्थं जातु सिद्धमनर्थकम् ॥५१॥
 रागादयः सजातीयपरिणामाभिवृद्धयः ।
 सर्वार्थानामनेकालम्परिणामौ व्ययस्थितौ ।
 मार्गस्तद्विषयश्चेति भर्तुं सत्यं चतुर्विधम् ॥५२॥
 अहं ममास्त्वो यन्धः संघरो निर्जरा क्षयः ।
 कर्मणामिति सरूढ्य प्रेक्षाकारी समीहिते ॥५३॥
 तत्त्वज्ञानप्रभावेण तपः संवरणं नृणाम् ।
 तपसश्च प्रभावेण निर्जीणं कर्म जायते ॥५४॥
 रागद्वेषौ चिदायैव गुणदोषवतोस्तयोः ।
 मोक्षज्ञानात् प्रवर्तन्ते मुनयः सममुद्धयः ॥५५॥
 सज्ज्ञानपरिणामात्मतत्त्वसम्प्रतिपत्तिः ।
 पीतदोषास्त्रयाकारो विपर्यितप्रदक्षयः ॥५६॥
 सूचयन्ति हि कर्माणि स्वहेतुप्रकृतीनि च ॥ ५७ ॥
 सात्मीमाद्याद्विषयस्य सतो दोषस्य संक्षये ।
 कर्माद्विषयः प्रवृत्तानां निवृत्तिः फलदायिनाम् ॥ ५८ ॥

प्रतिपक्षस्थिरीभावः प्रायः संस्कारपाटवत् ।
 निर्हासातिशयो येषां तत्प्रकर्षापकर्षयोः ॥ ५९ ॥
 यद्यप्यनात्मविज्ञानभावनसम्भवस्ततः ।
 न निरोधो निरोधे वा न प्रयोजनमीदृश्यते ॥ ६० ॥
 द्वयोपादेयतत्त्वार्थविपरीतव्यवस्थितेः ।
 मिथ्याज्ञानमनात्मज्ञं मैत्र्यादिप्रतिरोधतः ॥ ६१ ॥
 तत्त्वार्थदर्शनज्ञानचारित्र्येषु महीयसाम् ।
 आत्मीयेषु प्रमोदादिरत एव विधीयते ॥ ६२ ॥
 यस्तावत् करुणावत्त्वात्तिष्ठत्येव हि ध्येतसाम् ।
 सन्तानः स परोच्छेदात् समत्वं प्रपद्यते ॥ ६३ ॥
 तस्मात् निरास्त्रवीमायः संसारान्मोक्ष उच्यते ।
 सन्तानस्यात्मनो वेति शब्दमात्रं तु मिथ्यते ॥ ६४ ॥
 नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।
 मिथ्याज्ञानादनिर्मोक्षस्तथाऽनेकान्तविद्विषाम् ॥ ६५ ॥
 द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषप्रधिभागतः ।
 स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तमङ्गी प्रवर्तते ॥ ६६ ॥
 तद्वद्वस्तुभेदेन धाचो घृष्टेस्तथोभयम् ।
 तद्वद्व्यागघृष्टेश्च सह तद्व्यागघृष्टिना ॥ ६७ ॥
 प्रयोगधिरहे जातु पदस्यार्थः प्रतीमते ।
 स हि शब्दार्थतत्त्वसैस्तस्येति व्यपदिश्यते ॥ ६८ ॥
 अहमस्मीति काफ्यादौ सिद्धावभ्यतरस्थितेः ।
 उभयोक्तिवद्वोक्ताद्युपालम्भो विरुद्ध्यते ॥ ६९ ॥
 यदि केचित् प्रवक्तारो घृष्टिवाक्यार्थयोरपि ।
 सूत्रेष्वेव तयोदक्तां त्रैलोक्यं किञ्च धर्तते ॥ ७० ॥
 केवलं प्रतिपत्तारः स्याद्वादे जडघृष्टयः ।
 जातितद्ग्रहणोद्वादिवाद् च न हि जानते ॥ ७१ ॥
 सर्वथैकान्तयिदलेपतत्त्वमार्गेऽवस्थिताः ।
 व्याख्यातारो विवक्षातः स्याद्वादमनुबन्धते ॥ ७२ ॥
 अनेकलक्षणार्थस्य प्रसिद्धस्याभिधानतः ।
 संशयादिप्रसङ्गः किं स्याद्वादेऽमूढचेतसः ॥ ७३ ॥
 साफल्येनेह सामान्यविशेषपरिणामधीः ।
 मिथ्यैकान्तप्रवादेभ्यो विदुषो विनिवर्तयेत् ॥ ७४ ॥
 आप्तवादः स स एवार्थं यत्रार्थः समवायिनः ।
 प्रमाणमधिसंवादात् प्रणेता यदि शङ्क्यते ॥ ७५ ॥
 आत्मा योऽस्य प्रवक्तारमपरालीढसत्ययः ।
 नात्यक्षं यदि जानाति नोपदेष्टुं प्रयत्नते ॥ ७६ ॥
 परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।
 अदृष्टदोषाशङ्कायामन्यत्रापि प्रसज्यते ॥ ७७ ॥
 प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।
 उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां क्वचिद्वृत्तसमत्वतः ॥ ७८ ॥

शुद्धिपत्रम्

प्रस्तावना

पृ० ५१ श्लो० २० इत्यादि पृ० ५७ श्लो० १४९३ इत्यन्त श्लोकांशमङ्गाः अर्थाङ्गाधिरा मुद्रिताः
ते अर्थाङ्गम्यूनाः पठनीयाः]

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	१६	प्रतिगन्धो	प्रतिगेषो
५५	३	-धर्मो	-धर्मो
५७	३५	नियमेन	नियमेन
"	३७	धूमयोः	धूमयोः
५८	४०	विषद्वयते	विषद्वयते
५९	२३	धयाद्	धयाद्
"	२६	सर्वायैः	सर्वायैः
"	३७	॥१९८॥	॥१९७॥
"	३९	॥१९९॥	॥१९८॥
"	४०	॥२००॥	॥१९८३॥

[पृ० ६० श्लो० २०१ इत्यादि पृ० ६० श्लो० २१६ इत्यन्त एकांशमङ्गाः श्लोकाङ्गाः मुद्रिताः
ते एकांशम्यूनाः पठनीयाः]

६०	२	तत्ताप्य	तत्ताप्य
"	१३	णामनन्त्य	णामानन्त्य
"	१९	पादी	वादी *
"	२९	-पेताव्य	-पेताव्य-
"	३०	॥२१५॥	॥२१३३॥
"	३४	॥२१६॥	॥२१४३॥
"	३८	॥२१७३॥	॥२१५३॥
"	"	निचय	-निचय-
६२	७	संसारिण	संसारिणः
"	९	जीवः	जीवः
"	"	प्राभाष्य	प्राभाष्य
६३	२२	-शक्तयः	-शक्तयः
"	२६	इति अत्रा	इत्यत्रा-

[पृ० ६३ श्लो० ५२ इत्यादि पृ० ६५ श्लो० ९४ इत्यन्त श्लोकाङ्गाः अर्थाङ्गम्यूना
मुद्रितास्तेऽर्थाङ्गाधिराः पठनीयाः]

६४	३३	यत्रार्थः	यत्रार्थाः *
२५०	१६	भावानामेव	भावनामेव
२५८	१९	यथागतस्य	तथागतस्य
२६२	६	श्रुत्यादिभिरस्मिन्निरुच्यते (?)	श्रुत्या देवेनस्थितिरुच्यते ।
३०२	१९	अयमेव	अयमेवं
३७६	८	शब्दोय	शब्तोऽय
४३७		वितोचन	२।२८०।२५

न्यायविनिश्चयः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्वादिराजश्रिरचित-

न्यायविनिश्चयविवरणसहितः

[द्वितीयोऽनुमानप्रस्तावः]

एतावदपाठनप्रतिपत्तिकृतया प्रत्यक्ष प्रमेदतो निरूपितम्, इदानीं परोक्षस्य तथा निरूपणं
भवसरमाप्तमिति तत्प्रमेदमनुमानं निरूपयन्नाह-

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानं तदवयवे ।

धिरोधात्कचिदेकस्य विधानप्रतिषेधयोः ॥ १ ॥ इति ।

स्मरणादिरपि तत्प्रमेद एव तस्य कस्मादनिरूपणमिति चेत् ? न, तस्यापि पश्चान्निरूपणात् । ५
पूर्वमेव तस्य निरूपणमुपपन्नम्, स्मरणादिव्रमेण तत्प्रमेदस्य सूत्रे निर्देशात्-“स्मृतिः सञ्ज्ञा चिन्ता-
भिनिरोधः” [त० सू० १।१३] इति, निर्देशानुरूपत्वाच्च निरूपणस्येति चेत्, सत्यमिदम्,
तथापि प्राधान्यादनुमानस्य तदेषां प्रथमं निरूप्यते । कथं प्राधान्यमिति चेत् ? उच्यते, शास्त्रमिदं
प्रवचनप्रामाण्यनिरूपणपरम् ‘गालानाम्’ इत्यादिना शौस्त्रारम्भे तथैव प्रतिपादनात् । तत्प्रामाण्यञ्च प्रत्यक्षा-
नुमेयात्यन्तपरोक्षविषयम् । तत्र प्रत्यक्षविषये तदविसवादात् तत्प्रामाण्यनिवेदनार्थं प्रत्यक्षं निरूपितम् । १०
तथा प्रवचनमत्यन्तपरोक्षे तत् एव तदर्थं निरूपयिष्यते । परिशिष्टमनुमेयं तत्र च प्रधानमनुमानमेव
तदविसवादादेव तत्र तत्प्रामाण्यनिर्णयात्, ततस्तदेषां प्रथमं निरूप्यते । तन्निर्णयानुपयोगिनः स्मरणादे
पश्चादपि किमर्थं निरूपणमिति चेत् ? अनुमान(नार्थ)मेवेति नूनम् । न ह्यनुमानं तन्निरपेक्षमुत्पद्यते ।
निषेदयिष्यते चेत्तत् पश्चाद्वैव । शास्त्रान्तरे तर्हि कथं स्मरणादे पूर्वं निरूपणं कृतमिति चेत् ? न,
तत्रापरतद्प्रमेदोपेक्षस्य तत्प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् । तदपि तस्य तत्प्रामाण्यनिर्णयं प्रति न प्रत्यक्षादिवत् १५
साक्षादुपयोगात् अपि तु पारम्पर्येण । अत एव कश्चिच्चतुःपयोगिन एव परोक्षप्रमेदस्य शास्त्रे निरूपणं
नापरस्य । न ह्यपरतद्प्रमेदो नास्त्येव सम्भवैति ह्यप्रतिभादेरनेकप्रकारस्य तस्योपलब्धादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रवृत्त व्याचक्षते-साधनं साध्याभिभावनियमनिर्णयेकलक्षणं वक्ष्यमाणं लिङ्गम्,
तस्मात् । साध्यस्य वक्ष्यमाणलक्षणस्यैव यद् विज्ञानम् । तद् अनु व्याप्तिनिर्णयस्य पश्चाद्वावि-
मानम् अनुमानम् ।

००

१ मत्रि स्मृति सञ्ज्ञा चिन्ताभिनिरोध इत्यनर्थोऽत्रम् ।” इति सूत्रे । २ इत्या० २ । ३ प्रवचन-
प्रामाण्यञ्च । ४ तत्र-भा०, ४०, ४० । ५ प्रवचनाविषयात् । पूर्वोपरातिरोध एव प्रवचनस्य प्रवचना-
विसयात् । उक्तज्ञायास्यै-शेऽर्थेऽप्यपतो वाक्यमनुमेयेऽनुमानत । पूर्वोपरातिरोधेन परोक्षे च प्रमाणा-
मिति । -ता० टि० । ६ प्रवचनप्रामाण्यनिर्णयानुपयोगिन । ७ स्मरणादिनिरपेक्षम् ।

‘साधनाद्विज्ञानम्’ इत्येवास्तु न साध्यग्रहणम्, साध्यविज्ञानस्यैव साधनादुत्पत्ते । न साधनस्य तस्य स्वल्पविषय सम्भवति साध्यविषयतयैव तस्य निर्णयात् । रूपान्तरप्रयुक्तत्वे ततस्तद्विज्ञान रूपान्तराद्विज्ञानमेव न साधनाद्विज्ञानम् । तत्र साधनज्ञाननिवृत्त्यर्थं साध्यग्रहणम् । असाध्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमित्यपि न चतुरस्रम् ; असाध्यापेक्षया कस्यचित् साधनत्वानुपपत्ते ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या हि साधनं व्यवतिष्ठते ।

अन्यथानुपपत्तिश्च साध्यापेक्षैव नान्यथा ॥ १२१० ॥

साधनं प्रवृत्ताभावेऽनुपपन्नमिति श्रुते ।

शक्यत्वादिविनिष्टश्च साध्यं प्रवृत्तमुच्यते ॥ १२११ ॥

तदसाध्ये न विज्ञानं साधनादस्ति सम्भवि ।

यद्व्यवच्छिन्नये साध्यपदमत्रोपवर्ण्यते ॥ १२१२ ॥

तत्र साध्यपदमर्थवत् विनाऽपि तेन तदर्थस्य प्रतिपत्ते । साध्यविज्ञानमित्येवं वाऽस्तु न साधनादिति, साधनादेव तद्विज्ञानस्य भावात् । प्रत्यक्षादपि भाव पर्वतादावनुमितस्य पावकादे प्रत्यक्षादपि प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; साध्यस्य शक्याभिप्रेतादिरूपत्वात्, तद्रूपतया च ततस्तस्याप्रतिपत्ते । अव्यतिरिक्तमेव पावकादेस्तद्रूपम्, द्वयनयार्पणादिति चेत् ; सत्यम् ; न तथाऽपि तस्य मुख्य साध्यत्वम्, विशेषरूपस्यैव पर्यायनयार्पितस्य मुख्यतया तत्त्वेन लक्षणात् । तस्य च साधनादेव प्रतिपत्ति, न प्रत्यक्षादिनि विफलं साधनादिति पदमिति चेत् ; इत्यमेतत् तान् प्रति येषामेवं परिज्ञानसामर्थ्यम्, ये तु बालाः शब्दताद्वित एवार्थे प्रतिपत्तिर्लक्ष्यं मन्यन्ते न तान्प्रति । ततस्तेषां तत्सौकर्यावकल्पनाय पदद्वयोपपादानम् । शास्त्रस्यापि मुख्यतस्तदुपकारपरतयैव प्रवृत्तत्वात् । अत एवोक्तम्—‘बालानां हितकामिनाम्’ इति ।

विज्ञानग्रहणं तर्हि व्यर्थं प्रमाणत्वादेवानुमानस्य विज्ञानत्वप्रतिपत्ते, विवेचितश्च विज्ञानमेव प्रमाणमिति । यदि पुनर्विज्ञानं विज्ञेयमुच्यते कर्मणि कृद्विधानात्, तदयमत्र समास—साध्य विज्ञान-विज्ञेय यस्य तत् साध्यविज्ञानमिति ; तत्र ; एवं सति साध्यविज्ञेयमिति स्पष्टस्यैवोपन्यासस्य प्रसङ्गात् । तत्र तद्रूपग्रहणमर्थवदिति चेत् ; न, अनुमानस्य परिच्छिन्नरूपत्वप्रतिपादनार्थत्वात् । तस्य तद्रूपत्वमपि विज्ञानत्वादेव प्रतीयत इति चेत् ; न ; तथाऽपि बौद्धैस्तदनभ्युपगमात् । न चैतद्वाङ्मात्रम् ; प्रमाणभावात्—विषयपरिच्छिन्नरूपमनुमानं प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति । प्रत्यक्षमपि प्रतिग्राह्यादेव तद्विषये प्रमाणं न तत्परिच्छिन्नरूपत्वादिति चेत्, न ; द्विचन्द्राद्विज्ञानस्याप्येव प्रामाण्यापत्ते । एकचन्द्रादौ तस्यापि तद्भावमावित्वेन प्रतिग्राह्यात् । तथा च न तत्प्रत्यक्षम्, आन्तत्वात् । नानुमानम् ; अलिलङ्घनत्वादिति प्रमाणद्वित्वनियमन्याघातकमन्यदेव प्रमाणं भवेत् । अथ तल्लिङ्गमेव एकचन्द्रादौ न प्रमाणम् ; तल्लिङ्गस्यानुमानस्यैव तत्र प्रामाण्यात् ।

१—स्व न तस्य आ०, ब०, प० । २ साधनस्वरूप । ३—कं तत—आ०, ब०, प० । ४—त्येवास्तु आ०, ब०, प० । ५ प्रत्यक्षतः । ६ साध्यत्वेन । ७ ‘प्रत्यक्षं ह्यध्यातं प्रत्यक्षं कल्पनादोदमभ्रान्तमिति वचनात्’—ता० टि० ।

“प्रतिभासो य ईदृक्षो न संस्थानं विवर्जितः ।

एवमन्यत्र दृष्टत्वादनुमानं तथा च तत् ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१.] इति

वचनादिति चेत् ; तल्लिङ्गमेवेति कुतः ? प्रतिबन्धादिति चेत् ; अनुमानमपि तदेव स्यात् तद-
विशेषात् । तत्राप्यन्यदेव तदुद्भवमनुमानं प्रमाणमिति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्ववल्लिङ्गत्योपनिपातात्
पुनरनुमानान्तरपरिकल्पनायामव्यवस्थापत्तेः । न चैवं प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यम्, प्रतिबन्धवलेन तत्रापि ५
लिङ्गत्वैवोपपत्तेः ; सत्यम् ; वस्तुतः तत्प्रतिभासस्यापि लिङ्गत्वम् । अनभ्यासे तत् एव प्राप्यस्यानु-
मानात् । अभ्यासे तु लिङ्गमपि प्रत्यक्षमेव, तस्यैव प्राप्यप्रतिभासित्वेन व्यवहारिभिरभ्यनुज्ञानात् ।
तदनुरोधादेव च तद्व्यामण्यस्य बौद्धेः परिचिन्तनादिति चेत् ; सिद्धमिदानीं तद्वदेवानुमानस्यापि तद्विषये
तत्प्रतिभासित्वादेव प्रामाण्यं व्यवहर्तृमिस्तथैवाभ्युपगमात्, तद्व्यामण्यस्यापि तदनुरोधादेव तैः परिचि-
न्तनात् । कः पुनस्तस्य विषय इति चेत् ? प्रत्यक्षस्य कः ? स्वलक्षणमेव परमाणुलक्षणमिति चेत् ; १०
न ; तस्य कदाचिदप्यप्रतिवेदनात् । स्थूलषावरुदिरिति चेत् ; अनुमानस्यापि स एवास्तु तस्यैव तत्रापि
प्रतिभासनात् । अर्थ एव तत्प्रतिभासो न भवति अस्पष्टत्वात्, न ह्यस्पष्टोऽर्थः प्रत्यक्षेण पुनरन्यथैवोप-
लभ्यात् । न हि तस्यैव पुनरन्यथोपलम्भो विरोधात् । अस्ति च ततो नार्थ एवायम् । अत एवोक्तम्—
“न च स एव प्रतिभासोऽर्थो युक्तस्तस्य पुनः प्रत्यक्षेणान्यथा दर्शनात्” []
इति । इति चेत् ; किंपुनरिदं तस्यानर्थत्वम् ? बोधरूपत्वमेव, स्वतस्तथैव प्रतिपचेरिति चेत् ; न तर्हि १५
तत्रार्थविभ्रमः, अनर्थत्वप्रतिपत्त्या तस्य विरोधात् । अथ स एवानुमानविरूपः तद्विभ्रमो न भवति,
विरूपान्तरस्यैव तज्जन्मनस्तत्त्वादिति चेत् ; कथं तर्हि तस्यैव विभ्रमत्वमुक्तम्—“तदेतदतस्मिंस्त-
द्ग्रहो भ्रान्तिः” [] इति ? विभ्रमविरूपजननादिति चेत् ; न ; तेनापि न्यतिरिक्तस्या-
प्रतिवेदनात् न अव्यतिरिक्तस्य च बोधरूपतयैव प्रतिपत्ते कथं सोऽप्यर्थविभ्रमः ? मा भूत्तज्जन्मनो
विरूपस्यैव तत्त्वादिति चेत् ; न ; तेनापीत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । तत्रेदमनर्थत्वम् । अवस्तुरूप- २०
त्वमिति चेत् ; तद्रूपस्य कथमनुमानेऽपि प्रतिभासम् ? तत्कारणत्वादिति चेत् ; न ; तत्र तदसम्भवात् ।
तदव्यतिरेकादिति चेत् ; वस्तुरूपत्वमेव स्यात् अनुमानस्य तत्त्वात् । तस्याप्यवस्तुरूपत्वमिति चेत् ;
सुस्थितमनुमानत्वम् बोधस्यैव तत्त्वोपगमात् अवस्तुरूपस्य च बोधत्वासम्भवात् । अवस्तु-वस्तुरूपमेवानुमा-
नम्, तद्व्यामण्यस्यैवावस्तुरूपत्वात्, तद्वद्रूपतया द्विरूपस्यानुमानस्य प्रतीतिरित्येनाभ्युपगमादिति चेत् ;
अभिमतमापतितम्, अर्थस्यापि स्पष्टेतररूपतया द्विरूपस्यैवापत्तेः । द्विरूपतयैव प्रत्यक्षेऽन्यत्र च किञ्च २५
तस्य प्रतिभासनमिति चेत् ? न ; प्रमाणस्य समानाकारगोचरत्वाभावात् । अन्यथाऽनुमाने व्याघ्राकारस्या-
वस्तुरूपत्वमपि प्रतिभासत इति कथं तत्रार्थभ्रान्तिः ? अनिश्चयादिति चेत् ; तदव्यतिरिक्ते भासुरादि-
रूपेऽपि कथं निश्चयो यन् पावकादौ तदर्थिनः प्रवर्तेत ? निश्चये वा खण्डशो ग्रहणमप्यर्थस्य तथैव
स्यात् प्रत्यक्षेण स्पष्टतया अन्यथा चानुमानेन । तत्र प्रतिभाममेवादर्थमेदप्रकल्पनं तयोरूपपत्रमिति नै

१ न हः—भा०, ब०, प० । २—नव—भा०, ब०, प० । ३—द्विदो—भा०, ब०, प० । ४—ननय—

भा०, ब०, प० । ५ व्यवहार्यनुरोधादेव । ६—नादिति चे—भा०, ब०, प० । ७ सोऽप्यर्थ—भा०, ब०,

प० । ८—वादवस्तुरूप—भा०, ब०, प० । ९ न सम्भावित—भा०, ब०, प० ।

सुभाषितमेतन्—

“प्रामाण्यं वस्तुविषयस्तयोरर्थभिदां जगौ ।

प्रतिभासस्य भिन्नत्वादेकस्मिस्तदयोगतः ॥” [] इति ।

- मा भूदनुमानमपि द्विरूपमिति चेत् ; किमिदानीं तदेव नास्ति, संदेहरूपं वेति ; न तददे-
 ५ रूपम् ; प्राद्याहारमात्रेणावस्तुत्वात्, स्वालक्षण्यामात्रेण प्रत्यक्षत्वात् । तदेव नास्तीति चेत् ; किमिदानीं
 तत्प्रमाणम् यत् किमपि स्वाभिमतं सि-येत् ॥ प्रत्यक्षमेव, तत् एवाभिमतस्याद्वैतात्मन स्वरूपस्य सिद्धे-
 रिति चेत् ; कुतस्तस्य वस्तुसत्त्वम् ? प्रतिभासादिति चेत् ; न ; तस्य बहिर्भावसन्तानमेदाभाववस्तु-
 सत्त्वपि भावात् । विचारसहान् प्रतिभासादिति चेत् ; यदि नामासं तथाऽपि तस्मात् कुतो वस्तुमत्त्वस्या-
 बगतिः ? अविनाभावादिति चेत् ; आगतमनुमानम्—अविनाभाविनो धर्मात् धर्मान्तरावगमस्यैवानुमानत्वेन
 १० तद्वादिनामिष्टत्वात् । वस्तुसतोऽपि ततः कस्मात् स्वरूपस्यैवाद्वैतात्मन परिज्ञानं न पुनर्निर्दिर्भावादे-
 भेदस्यापि ? तस्य तत्रानुपलम्भादिति चेत् ; अस्तु नामानुपलम्भ तथापि कस्मादसौ तत्परिज्ञाननिपेधमव-
 बोधयति ! अविनाभावादिति चेत् ; उक्तमुच्यते—‘आगतम्’ इत्यादि । तज्ज्ञानुमानमन्तरेण क्वचित्स्य-
 चिद्विधानं प्रतिपेधो वा सम्भवति, तत् एवाह—तदत्ययं । तस्यानुमानस्य अत्यये अभावे क्वचित् प्रत्यक्षे
 एकस्य वस्तुसत्त्वस्य यद्विधानं यश्च प्रतिपेधो बहिर्गवादिपरिज्ञानस्य तयो विरोधात्
 १५ अनुपपत्तेः । साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति सम्बन्धः । तत्र तदेव नास्ति । सतोऽपि नैकरूपत्वम् ;
 द्वैरूप्येऽपि न प्रत्यक्षाद्विन्नविषयत्वमित्युपपन्नमेतत् विषयपरिच्छेदरूपमनुमानं प्रमाणत्वादिति ।

- बाह्यस्यास्तु प्राहुः—सतोऽप्यनुमानस्य कथं प्रामाण्यम् ? अव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वादिति चेत् ;
 तदेव पुनः प्रामाण्यादिति चेत् ; न ; परस्परार्थत्वात्—तद्व्यभिचारिण्यप्याम्यं ततश्च तद्व्यभिचारिण्यपि ।
 अन्यत एव तस्य तद्व्यभिचारिण्यपि ततश्च प्रामाण्यमिति चेत् ; अन्यस्य प्रत्यक्षत्वे व्यर्थं तस्याप्याम्य-
 २० परिकल्पनम्, तत् एव साध्यस्यापि परिज्ञानात् अन्यथा तदव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वस्य सतोऽनवगमात् ।
 अनुमानत्वे तु कथं तस्यापि प्रामाण्यम् ? अव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वादिति चेत् ; न ; तत्रापि ‘तदेव कुत’
 इत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थानदौस्थ्योपनिषात् । ‘क चेदव्यभिचारित्वं लिङ्गस्य प्रतिपत्तव्यम् ? दृष्टान्त
 इति चेत् ; न ; तत्र तद्व्यभिचारित्वं तस्य प्रतिपत्तेर्नान्यस्य । तस्य तत्प्रतिपत्तिरेवान्यस्यापि तत्प्रतिपत्ति
 समानत्वादिति चेत् ; तर्हि धूमादेरिव तत्पुत्रावादेरपि तथा तत्प्रतिपत्तेः इयमन्वाद्यौ सोऽपि गमक एव
 २५ भवेत् । भक्त्येव यस्तत्समानं तस्याव्यभिचारात्, यस्तु ‘गौरवादावपि दृश्यते स निलक्षण एवेति चेत् ;
 न कश्चिदिदानीं व्यभिचारी हेतुः सर्वस्यैव गमकत्वात् । सत्यमिदम्, तदपेक्षया यस्य वैलक्षण्यपरिज्ञाने
 तद्विकल्पप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षैव व्यभिचारस्य परिकल्पनादिति चेत् ; नेदानीमेतन्तत् बहिर्गवादिपरिज्ञाने इति कथं
 तेन परस्यैकान्तिकं पराजयं स्यात् । तत्र दृष्टान्ते तत्प्रतिपत्तिः । नापि सर्वत्र ; तद्वत् सर्वज्ञत्वमसङ्गात् ।
 न पक्षेऽपि ; तत्र साध्यस्य प्रतिपत्तौ तत्प्रतिपत्तिवैकल्यात्, तस्यास्तदर्थत्वात् । अप्रतिपत्तौ तदव्यभि-

१ नास्ति तदे—आ०, ४०, ५० । २ कश्चिदव्य—आ०, ४०, ५० । ३ अव्यभिचारित्वस्य ।

४—देरिति त—आ०, ४०, ५० । ५ अव्यभिचारित्वपरिपत्तेः । ६ गौरवत्वादावपि आ०, ४०, ५० ।

७—तत् सर्वज्ञत्वेऽपि तत्—आ०, ४०, ५० ।

चारस्य दुरवबोधत्वात् । तत्राव्यभिचारि किञ्चिल्लिङ्गमिति कथं तत्प्रभवत्वेन प्रामाण्यमनुमानस्येति ?

तेषामपि तदप्रामाण्ये कुतश्चैतन्यभूतोपादनत्वपरलोकिनिषेधादेः प्रतिपत्तिः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ; किमर्थमिदानीं शास्त्रम् ? विप्रतिपत्तौ तन्निवर्तनार्थमिति चेत् ; न ; प्रत्यक्षविषये तस्या एवाभावात् पृथिव्यादिवत् । भावेऽपि न तत् स्वत एव तस्या निवर्तकम् अप्रमाणकत्वात् । निवर्तकस्य प्रमाणस्योपदर्शनादिति चेत् ; न ; प्रत्यक्षस्यातन्निवर्तकत्वात् । अनुमानस्येति चेत् ; किं तदनुमानम् ? भूतोपादानं चैतन्यं तद्विकारे विकारित्वात् , यत् यद्विकारे विकारि तत्तदुपादानं दृष्टम् यथा मृद्विकारविकारिशिवकादि मृदुपादानम् , भूतविकारविकारि च चैतन्यम् , तस्मात्तदुपादानमिति । तथा , न तत् परलोकिभूतोपादानत्वात् शरीरवदिति । इति चेत् ; कथं पुनः सामान्येनानुमानस्य निषेधे तद्विशेषयोरनयोरपि सम्भवो विशेषस्य सामान्याभावेन विरुद्धत्वात् । एतदेवाह—तदत्यये । कश्चित् चैतन्ये । यत् एकस्य भूतोपादानत्वस्य विधानम् तत्परमनुमानं यश्चैकस्य परलोकित्वस्य प्रतिषेधः तत्परमनुमानं तयोर्विरोधादिति । अथेयत् एव हीदृशमनुमानं परलोकाद्यनुमानस्यैव परपरिकल्पितस्य निषेधादिति चेत् , कुतस्तस्यैव निषेधः ? तस्मात्तस्यैवाव्यभिचारनिर्णयाभावेनाभावादिति चेत् ; न ; तदभावस्यान्यत्राप्यविशेषात् । नचाविशेषे कस्यचिदिच्छया विधानं प्रतिषेधश्च परस्योपपन्नः । तदाह—तदत्यये । तस्य साधनस्यात्यये कश्चित् । इष्टसाध्ये यत् एकस्य अनुमानस्य विधानम् इच्छया यथापरस्य प्रतिषेधः तयोः विरोधात् । भक्तु तर्हि परप्रसिद्धादेवानुमानादभिमतसिद्धिरिति चेत् ; कः पुनः परो नाम ? काय एव देवदत्तादेरिति चेत् ; न ; तस्याचेतनत्वेनानुमानस्य तत्प्रसिद्धत्वायोगात् । तद्गतो बुद्धिविर्बत इति चेत् ; तस्यापि न प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः , संशयाभावप्रसङ्गात् । न हि तत्प्रतिपत्ते संशयो रूपादिवत् । अस्ति च 'साधुरयं धूर्तो वा, पण्डितोऽयं मूर्खो वा' इति । नापि व्यापारादिलिङ्गजादनुमानात् , तस्यापि स्वयमसिद्धेः । ततोऽपि परप्रसिद्धादेव तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ; कः पुनरत्र परो यस्यानः प्रतिपत्तिः ? स एवेति चेत् ; न ; तस्याप्रतिपत्तावस्थैवाशङ्कात् । प्रतिपत्तौ भावश्चेत् ; न ; २० परस्परश्रयात्—भावात्प्रतिपत्तिः , ततश्च भाव इति । तदन्य एव परः , तत्प्रसिद्धादनुमानात् प्रवृत्तस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् ; तस्यापि न प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिरुक्तदोषात् । नापि व्यापारादिलिङ्गजादनुमानात् ; तस्यापि स्वयमप्रसिद्धेः । परप्रसिद्धादेव ततोऽपि तस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; अत्रापि 'कः पुनः' इत्यादेः प्रसङ्गाद्व्यवस्थैवैयूर्याच्च । तत्र परप्रसिद्धादपि तनः परेषामभिमतनिष्पत्तिः । कथञ्चैवं प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यम् ? विषयपरिच्छेदादिति चेत् ; न ; तस्याऽस्त्यपि विषये भावात् । अव्यभिचारादिति चेत् ; २५ स एव तत्र कुतः ? प्रामाण्यात् । तदपि ? अव्यभिचारादिति चेत् ; न ; परस्परश्रयस्य स्पष्टत्वात् । अन्यतस्तस्याव्यभिचारः प्रतीयते ततश्च प्रामाण्यमिति चेत् ; किं तदन्यत् ? प्रत्यक्षमिति चेत् ; न ; तदन्यभिचारस्यापि तदन्यत् प्रतिपत्ताववस्थापत्तेः । अर्थक्रियाज्ञानमिति चेत् ; न ; अविशेषात् ।

१ अनुमानाप्रामाण्ये । २ शास्त्रम् । ३ 'चार्वाकमतापेक्षया'—ता० टि० । ४ चैतन्यम् । ५—यदिति चेत् भा०, य०, प० । ६ तद्विषययोः भा०, य०, प० । ७ "एवादी सप्तयो नास्ति यथा, नुर इयेति एतेन सप्तम्यन्तात् वरप्रवयः ।"—ता० टि० । ८ "स्वस्य चार्वाकस्य"—ता० टि० । ९—रघ्यात्तेमपाञ्च भा०, य०, प० ।

स्वत एव तत्राव्यभिचारप्रतिपत्तौ प्रथमज्ञानेऽपि स्यात् । तस्य कचिदव्यभिचारोऽपि दृश्यत इति चेत् ; न , अर्थक्रियाज्ञानस्यापि स्वप्ने तद्दर्शनात् । स्वप्नतज्ज्ञानविलक्षणमेव जाग्रतज्ज्ञानमिति चेत् , प्रथम ज्ञानमपि व्यभिचारिज्ञानविलक्षणमेव किञ्च स्यात् ? लोभस्य तथा विप्रेसाभावादिति चेत् न , इतरत्रापि तुल्यत्वात् ।

५ अपि च, तत्र एवानुमानस्यापि किञ्च प्रामाण्यम् ? सर्वत्र तद्विषये तदभावादिति चेत् , प्रत्यक्षस्यापि न स्यात् , तद्विषयेऽपि सर्वत्र तदभावात् । विद्यमानतज्ज्ञानप्रत्यक्षसाधर्म्यादितरतत्प्रामाण्यपरिकल्पनम् अनुमानप्रामाण्यमपि परिपुष्णाति निरोपभावात् । अथ प्रत्यक्षमविचारितप्रामाण्यमेव परिगृह्यते, अन्यथा व्यवहारविलोपान् , किमिदानीमनुमानेन भवतोऽपराद्धम् यतस्तदपि तथाविधमेव न परिगृह्यते ॥ किं तेन परिगृहीतेनापि परमार्थपरिज्ञानस्य तद्दृशादनुपपत्तेरिति चेत् , प्रत्यक्षेणापि किं ततोऽपि तदनुपपत्तेरविशेषात् ? तस्मादनुपपन्नमेव प्रत्यक्षस्य विधान प्रतिपद्यमानस्य । तद्वाह-
१० तद्वत्प्रत्यक्षे तन्नोति विस्तारयति प्रामाण्यमिति तत् प्रामाण्यहेतुर्विशेष तस्य अस्त्यद्य' तस्मिन् कचित् पृथिव्यादौ यत् एकस्य प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य विधानम् यश्च कचित् परलोकादवेकस्यानुमानप्रामाण्यस्य प्रतिषेधः तयो विरोधात् इति ।

मौ भूतस्यक्षमपि प्रमाणम् , उपप्लवस्यैव सर्वात्रोपगमादिति चत् , न , तद्वादस्य प्रतिक्षिप्त-
१५ त्वात् । तत् प्रत्यक्ष प्रमाणयता प्रमाणयितव्यमनुमानमपि, तत्राव्यभिचारिस्तिष्ठप्रभवत्वस्योत्तरत्र समर्थनादित्युपपन्नमिदम्—स्वार्थपरिच्छेदरूपमनुमानम् प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति ।

प्रत्यक्षस्यापि न वस्तुतः स्वार्थपरिच्छेद तत्काले तदर्थस्य कारणत्वेन व्यतिक्रमात् , अपि तु तद्व्यापारस्वरूपपरिच्छेदस्य तत्रारोपादौपचारिक एव, तथानुमानस्यापि तत्परिच्छेदसाधने सिद्धसाधनमिति चेत् ; अत्राह—

२० प्रत्यक्षं परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।

सत्यं परिस्फुटं येन तथा प्रामाण्यमश्नुते ॥ २ ॥ इति ।

तात्पर्यमत्र कीदृश तत्प्रत्यक्ष यदाकारपरिच्छेदस्तद्विषये समारोप्येत ? निर्विकल्प निरशपरमाणुविषयमिति चेत् , न , तस्य कचिदप्यपरिज्ञानात् , 'सहृत्विक्कल्पमालेऽपि नानाभागासाधारणस्य नीलादिवेदनम्येवानुभवात् , अन्यथा तत्कल्पनाया न कचिद्वस्तुनि व्यक्त्वा स्यात् । परिज्ञानेऽपि तस्य
२५ यदि विषयादुत्पत्तेः प्रामाण्यं चक्षुरादावपि म्यात् । उत्पत्तिविशेषात् सारूप्यलक्षणादिति चेत् , न , तथाऽप्यकिञ्चित्कदाचौ प्रसङ्गात् । अकिञ्चित्कर हि विषयदर्शनमज्ञस्य सशयादीनामन्यतमस्यापि तेनाकरणात् , तस्यापि विषयसारूप्यात् प्रामाण्ये ततोऽपि न प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च—

वस्तुगत्यप्रयोगस्य दर्शनादव सम्भवात् ।

वैधक्याद्युपदेशोऽयं तदर्थो व्यर्थता व्रजेत् ॥ १२१३ ॥

क्षणक्षयादावध्यक्षं विपर्यासादिकार्यवत् ।
 तस्याप्येवं प्रमाणत्वं तत्रवृत्तिश्रमं भवेत् ॥ १२१४ ॥
 भूरोपेण सत्ताऽप्येवं तत्त्वामाण्यानुपद्रवात् ।
 तद्व्यवच्छेदयैतत्ते प्रयासायैव केवलम् ॥ १२१५ ॥
 अनुमानं प्रमाणत्वं तद्व्यवच्छेदिनोऽपि तत् ।
 कथं नामावतिष्ठेत यत्प्रमाणद्वयं भवेत् ॥ १२१६ ॥
 मीलादावेव तन्मानं यदि तत्रैव निर्णयात् ।
 प्रागेवाधिगमे तस्मान्निर्णयः किमपेक्ष्यते ॥ १२१७ ॥
 फलं तदेव तस्यापि निष्पन्नं तच्च दर्शनात् ।
 निष्पन्नेऽपि व्यपेक्षायां व्यपेक्षा नावतिष्ठते ॥ १२१८ ॥
 परतोऽधिगमे तस्मात् दर्शनात्स पृथग् भवेत् ।
 ततश्चेदं विरुध्येत तेनानर्थान्तरं फलम् ॥ १२१९ ॥ इति ।
 तत्साधकतमत्त्वञ्च निर्णयस्यैव युज्यते ।
 सत्येव तस्मिन्स्तद्भावाच्च सारूप्याद्विपादिवत् ॥ १२२० ॥
 “तस्मात्प्रागेवाधिगतेः साधनं मेयरूपतौ ।”
 विदुषा न तु वक्तव्या वक्तव्या निर्णयात्मना ॥ १२२१ ॥
 निर्णयात्मनि चाध्यक्षे पृथगेवार्थभासनात् ।
 उपचारात् परिच्छित्तिः कथं तत्रोपकल्प्यताम् ॥ १२२२ ॥ इति ।

५

१०

१५

२५

शब्दार्थः कथ्यते—परम् इत्यस्यानन्तरम् ‘अपि च’ इत्येतद् ब्रष्टव्यम् । तद्वयमर्थः—
 प्रत्यक्षम् उक्तरित्या निर्णयरूपं स्पष्टं ज्ञानम्, क्त् आत्मानं स्वरूपं प्रतिभासयेत् प्रतिभा- २०
 समानं कुर्वति । न केवलं तमेवापि तु परमपि च बहिरर्थमपि च प्रतिभासयेत् । कथम् ?
 सत्यम् अवितर्धम्, तत्त्वञ्च मुख्यतयैव तत्र तैत्करणत्वात् । उपचारेण तत्करणे हि वितर्धमेव तद् भवेत् ।
 एवमपि सत्यं तत्करणं परस्मिन्नेव वक्तव्यम् नात्मनि विवादाभावादिति चेत् ; न; दृष्टान्तार्थत्वात्
 तद्वचनस्य । यथा आत्मनि तत्करणं सत्यमेव परस्मिन्नपीति । ‘केनैवम् ?’ इत्याह—परिस्फुटम्
 अनुमवारुढं येन ।

प्रसिद्धानुभवं हीदं यवीलादि बहिर्गतम् ।
 प्रत्यक्षे प्रतिभातीति सर्वभाणभृतामपि ॥ १२२३ ॥
 अर्थसारूप्यवादोऽयं यदि तत्रोपकल्प्यते ।
 प्रत्यक्षेण स बाध्येत वाकानुष्णवादवत् ॥ १२२४ ॥

मन्त्रानाकारं षष्ठ्यं प्रतिष्ठास्थितिर्यथा ।

प्रकाशान्वितो हेतोग्मिरत्र निरुक्तिम् ॥ १२२५ ॥

ततः सारूप्येनो मानं प्रयशमिति युक्तिम् ।

निर्णयामन्तर्धयास्य प्रमाणत्वरस्यिते ॥ १२२६ ॥

५ तदाह—तथा तेन परिसृष्टेन निर्वक्ष्यप्रकारेण ग्रामाण्यमश्नुते व्याप्नोति प्रयशमिति ततो युक्तं प्रयशस्य स्वस्तिपरिणयपरमनुमानं प्रमाणत्वादिनि मापनात् साध्यविज्ञानमित्युक्तम् ।

तत्र मापने बहुवचन्यतया पञ्चाशिरूपयिष्यन्निदानीं कार्यं निरूपयताह—

साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं [ततोऽपरम्] । इति ।

ननु मापनादं साध्यं तथा शक्यादिरूपमेव । न शक्यस्य तदर्थत्वम् अशक्यत्वविरोधत् ।

१० नाप्यनगिद्येनस्य प्रसिद्धस्य वा, अनिप्रयत्नात् । ततः साध्यलक्षणस्य व्युत्पत्तिवशादेव प्रतिपत्ते किं तत्र प्रयत्नेनेति चेत् ? तत्र ; तथा तत्र निपचरं रीत्यस्यात्, व्युत्पत्तेर्बहुधाभावेन सम्मोहसम्भवाच्च । प्रसिद्धादन्यद् अप्रसिद्धम् तदेव साध्यम्, न प्रसिद्धम् तत्र मापनैरपत्त्यात्, प्रसिद्धिरेव हि फलं मापनस्य सा च प्रागेव सिद्धेति । क्व पुनरियं प्रसिद्धिः ? निश्चयशून्यमपि गतिमात्रमिति चेत् ; ततः ; क्षणिकत्वादिरसाध्यत्वप्रमाणात् । अधिगतयेन प्रसिद्धित्वादिरिष्टिरेवेयमिति चेत् ; किमिदानीं साध्यम् ?

१५ न यत्रापिगतिरिति चेत् ; न ; स्वभावलिङ्गविषये सर्वत्र तद्भावात् । कार्यलिङ्गविषये नेति चेत् ; न ; तत्रापि व्याप्तिज्ञानेन तद्भावात्, अन्यथा अनुमानस्यैवानुपपत्ते । ततो न किञ्चिदनधिगतमस्ति यन्माध्यं सम्प्रेतेति तद्विशरणार्थं मौनस्य प्रयाममात्रमाशङ्क्यवर्णनम् । यदि चाधिगतमसाध्यम्, किमिदानीं तत्रानुमानेन ? समारोपश्चरच्छेद इति चेत् ; सोऽपि प्रत्यक्षसम्, 'मिथ्यात्वज्ञानेन वा भवेत् ? न तावत्प्रत्यक्षमनम् ; तस्य स्वरसमाविष्टेनानुमानस्यैवानुपपत्ते । अथ न साक्षात्तस्य तत्कार्यत्वम्, अपि त्वनु-
२० मानगहितात् समारोपादुत्तरस्य तस्याममर्थस्य ततोऽप्यसमर्थतरस्य तस्मादप्यन्यन्तासमर्थस्योत्पत्तिं ततः परस्यानुपपत्ते, तस्य च स्वरसमङ्गुलत्वेन विनाशान् पारम्पर्येणैवेति ; तत्र ; यस्मात्—

समर्थतरणे शक्तिः समारोपस्य चेत्ततः ।

उत्तरोऽपि समारोपः समर्थः किञ्च जायते ? ॥ १२२७ ॥

अनुमानेन तच्छब्दतेर्विनाशादिनि चेदस्तु ।

निर्हेतुत्वात्तस्यापि तत्कार्यत्वाव्यवस्थिते ॥ १२२८ ॥

स्वभावस्तादृशस्तस्य सानुमानात्ततो यत् ।

असमर्थारोपः स्याद्वारोप इति चेदयम् ॥ १२२९ ॥

स्यहेतोस्तस्य चेद् व्यर्थमनुमानं प्रसज्यते ।

अनुमानाच्च नैवासी सम्प्रलब्धतया स्थिते ॥ १२३० ॥

किञ्च, सानुमानात् समारोपादशक्तादिसमुद्भवे ।
 सहकारिसहायार्त्तिकं नित्यात्कार्यमिदा न यत् ॥ १२३१ ॥
 “अपेक्ष्येत परः कार्यम्” इत्यादि वदता त्वया ।
 सहकारिप्रतीक्षत्वं नित्यस्य प्रतिषिध्यते ॥ १२३२ ॥
 तस्मान्नास्ति समारोपप्रध्वंसस्तद्व्यवच्छिदिः ।
 मिथ्यात्वज्ञापनं सा चेन्नातत्त्वज्ञे तद्व्ययात् ॥ १२३३ ॥

५

न हि तत्त्वज्ञापनमर्तत्त्वज्ञानात्सम्भवति, तत्त्वज्ञानादेव मरीचिकाविषयाज्जलरोपे तज्ज्ञापनस्यो-
 पलम्भात्, तद्वदनुमानादपि तत्त्वज्ञानादेव तज्ज्ञापनमिति साध्यमेव क्षणक्षयादिकम् । न चेदमधिगति-
 मात्रेण प्रसिद्धौ उपपन्नम् ; क्षणभङ्गादेरपि प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रसिद्धस्य च “स्वरूपेणैव निर्देश्यः”
 [प्र० धा० ४।७८] इत्यत्र स्वरूपग्रहणेन साध्यत्वप्रत्याख्यानात् । तस्मान्निर्णीतिरेव प्रसिद्धिः । १०
 तदभावेऽधिगतमात्रस्यापि साध्यत्वोपपत्तेः । कथमेवमनेकान्तस्य साध्यत्वं बहिरन्तश्च प्रत्यक्षतः प्रसिद्ध-
 इवादिति चेत् ? सत्यमिदं यदि तत्र विपरीतारोपेणानुपहतिः । निर्णयार्थमपि प्रत्यक्षे स एव कथं तस्य
 तद्विरोधित्वादिति चेत् ? न ; दृष्टत्वात् । दृश्यते हि दुरागमाभ्यासविपर्ययसितचेतसां तद्विपर्ययेऽपि
 बहिर्भावादौ तदारोपः—कस्यचिदसन्निति अन्यस्य बोध इति अपरस्योपप्लव इति । न च दृष्टस्यापह्नवो
 दर्शनादेव तत्प्रतिषेधात् । ततस्तदारोपविकला निर्णीतिरेव प्रसिद्धिः । अत एव प्रशब्दोपादानम्, १५
 प्रकरणेण तद्वैकल्यलक्षणेन सिद्धं निश्चितं प्रसिद्धमिति, प्रसिद्ध्यतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । यद्येवं प्रत्यक्षमपि
 कथमनेकान्तप्रतिपत्तये परं प्रत्युपदर्श्यते—

“जात्यन्तरं तु पश्यामस्ततोऽनेकान्तसाधनम्” [सिद्धिवि० परि० २] इति ।

न हि तस्मादारोपवतः तत्प्रतिपत्तिः, आरोपस्य तेन तदविरोधित्वेनानिवर्तनात्, तन्निवर्तन-
 रूपात्वाच्च तत्प्रतिपत्तेः । अनारोपवतस्तु तदुपदर्शनमकिञ्चित्करमविवादादिति चेत् ; नायं नियमो- २०
 ऽपरस्तत्त्वमवबोधयितव्य इति । अयन्तु नियमः—प्राश्निकः प्रतिपादयितव्य इति । ते च वादिवचनात्
 प्रत्यक्षन्यापारं परामृशन्तोऽनेकान्तविषयमेव प्रतियन्ति, प्रतिपुरुषमेव तद्व्यापारस्यानुभवोपाकृतत्वात् ।
 न हि तेषां विपरीताभिनिवेशो यतः प्रसिद्धमप्यनुभवमपलपेयुः तत्कारणभावात् । तदागमाभ्यास एव
 तेषामपि तत्कारणमिति चेत् ; न ; तस्यापि मन्दप्रज्ञ एव तत्त्वान्न महाप्राज्ञे । न ह्यपथ्याहार इत्येव
 दुर्बलवद् बलवतोऽपि ततः प्रत्यवायः । प्रज्ञातिशयवन्तश्च प्राश्निकस्ततो न तेषामनुभवव्यापारपरिपन्थी २५
 कुतश्चिदप्यभिनिवेश इति यथानुभवेन तत्त्वमवबुद्धयन्ते । तदनुभवा प्रतिवाचपि यदि तथैवावबुद्धयेत
 सुतरां फलवत् तदुपदर्शनम् । यदि नावबुद्धयेत तथाऽपि न दोषः ; प्राश्निकप्रत्यायनमात्रेणैव
 वादिप्रक्षयवस्थितेः । अप्रसिद्धस्य साध्यत्वे तादृशस्य साधनस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत् ; किमेवं सति
 विहन्येत ? साधनत्वमेव, साध्यस्य सतस्तत्त्वानुपपत्तेरिति चेत् ; न ; साध्यान्तरापेक्षया तस्याप्यन्या-
 धात्वात् । कथमेकस्य रूपद्वयमिति चेत् ? कथं रूपत्रयम् ? तदपि नेति चेत् ; नेदानीं साध्यं ३०

१—मतावज्ञापना—आ०, ब०, प० । २ विपरीतारोपः । ३ शून्यवादिनः । ४ विशानवादिन ।

५ तत्त्वोपप्लववादिनः । ६—रोपतत्त्व—आ०, ब०, प० । ७ प्रत्ययाय आ०, ब०, प० ।

नाम किमपि तस्य साधनापेक्षत्वात्, साधनस्य च द्वैरूप्याभावेऽनुपपत्तेः । कल्पितं द्वैरूप्यमिति चेत्; द्वैरूप्यमपि तादृशं किञ्च स्यात् ? यतः साधनस्यापि साध्यत्वञ्च भवेत् । तत्र तदवच्छेदाय रूपेणैवेत्यवधारणमुपपन्नम् ।

अप्रसिद्धमप्युक्तमेव ग्राध्यम्, नार्थावगतमिति कश्चिन् ; तत्र; अमीएस्य साध्यत्वात्,

५ उत्तमेव यद्यभीष्टं तदेव साध्यम् । अर्थार्थावगतम् तदेव नापरम् । तद्वाह-अभिप्रेतम् इति ।

सत्यमिदम्, मयाऽप्यभीष्टस्यैव साध्यत्वोपगमादिति सौगतः ; तत्र; क्षणिकत्वस्येऽस्यापि

तेनासाधनात् । तदेव शब्दादौ कृतकत्वादिना साध्यमनित्यशब्देनापि तस्यैवमिधानादिति चेत् ;

चक्षुरादावार्थत्वमेव संहतत्वादिना किमेवं न साध्यम् पारार्थ्यशब्देनापि तस्यैवमिधानात् । इदं शब्दं

तस्याभावेन हेतोस्तदन्यस्याग्रहणादिति चेत् ; क पुनः क्षणिकत्वेनापि तस्यैव तदग्रहणम् ? प्रदीपा-

१० दायिमिति चेत् ; कुत एतत् ? प्रत्यक्षत एव तत्र क्षणिकत्वस्य प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; शब्दवत्त्रापि

ततस्तत्प्रतिपत्तेर्विवादात् । अनुमानेन एव तत्प्रतिपत्तौ तदन्यत्र तदन्यग्रहणं लिङ्गस्याङ्गीकर्तव्यम् ।

तत्रापि तत्र एव तत्प्रतिपत्तौ तदन्यत्र तदग्रहणं तस्याङ्गीकर्तव्यमित्यनवस्थापत्तिः । यदुनरेतत्-प्रदीपादे-

रक्षणिक्त्वे परापरस्तैलादिव्यापारो व्यर्थः । न हि तस्य तदुत्पत्तिरर्थः, प्रथमतः द्रव्यापारादेव तद्भावात् ।

नाप्युपकारः, तस्याप्यभिन्नस्य करणायोगात् । भेदे सम्बन्धाभावान् तस्येति व्यपदेशानुपपत्तेः । तेनापि

१५ तदन्तरकरणेऽनवस्थानुपपत्तात् । तत्रोपपत्तिरपि एव तत्रभवः प्रदीपादिरिति ; तदपि न शोभनम् ;

ततोऽप्यप्रमाणात् तत्प्रतिपत्तेरयोगात् । प्रमाणत्वञ्च न प्रत्यक्षत्वेन ; तत्रैव क्षणिकविषये विवादात्,

अन्यथा शब्देऽपि तत्र एव तत्प्रतिपत्तेः किमनुमानेन ? अस्ति हि तत्राप्येवं परामर्शः-यदि शब्दो-

ऽप्यक्षणिको व्यर्थस्तत्रापरापरस्तात्वादिव्यापारः, तदुत्पत्तौ तदुपकारे च पूर्ववत्तस्यानुपयोगात् । ततोऽ-

परापर एव शब्दोऽपि तत्रभवः ततः क्षणिक एवेति । तत्र सतोऽपि ततस्तदभिन्न्यक्तिवादिनां न

२० तत्प्रतिपत्तिः, एकत्वारीपानिष्टत्वेति चेत् ; प्रदीपादावपि भवेत्, तदभिन्न्यक्तिवादिनामपि साङ्ग्यानां

भावात्, तेपु तदारोपस्याप्यनिवृत्तेः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन तत्राप्रामाण्यम् । नाप्यनुमानत्वेन ; तल्लिङ्गस्यापि

क्षणिकत्वेनान्यत्रान्यग्रहणे तदक्षणिक्त्वस्याप्यपरापरतत्कारणव्यापारादनुमाननया प्रमाणान्प्रतिपत्तौ अतवस्था-

पत्तेः । तत्र बहिस्तेनाप्यन्यग्रहणे यतस्तत्साध्यम् ।

भवतु तदभिन्न्यत्वमेव साध्यम्, तस्य प्रदीपादावपि प्राक्-प्रवर्त्तसाभावमध्यवर्तिभावात्मान-

२५ प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेः, न क्षणिकत्वं तस्यातिशृङ्खलममयपर्यवसायिग्राहकत्वभावस्य तत्र ततोऽप्रतिपत्तेरिति

चेत् ; किमेव साङ्ग्यस्यापि पारार्थ्यमेव साध्यं न भवेत् ? तस्यापि श्रयणादौ प्रसिद्धत्वात् । आत्मा-

र्थत्वस्याभीष्टस्यासाधने स्वयश्चसिद्धेरभावान्, तदुपक्रम्य तद्विपरीतसाधने साधनस्य विरुद्धत्वदोषात् ।

तद्विपरीतस्यैवापक्रम्य साधने निर्विवादत्वेन साधनवैफल्यम् । तदुक्तम्-

१ "अभीष्टमिति यद्व्यवहारि सम्बन्धनीयम् ।"-ता० टि० । २ क्षणिकत्वमेव । ३ "चक्षुरादिः

परार्थं सदृशत्वात् ध्ययनासनादिनात्-इदमनुमानं साकल्यमतप्रसिद्धं बौद्धं प्रति आत्मास्तित्वसाधकम् ।"

-ता० टि० । ४ "साधनासनादौ"-ता० टि० । ५ "कृतकत्वादित्येतो"-ता० टि० । ६ प्रत्यक्षत

क्षणिकत्वप्रतिपत्तेर्विवादसद्भावात् । ७ "उक्तप्रकारत्वं परामर्शात्"-ता० टि० । ८ क्षणिकत्वस्य त-

आ०, व०, प० ।

“साधनं यद्विवादेन न्यस्तं तच्चेन्न साधयेत् ।

किं साध्यमन्यथाऽनिष्टं भवेद्वैफल्यमेव वा ॥” [प्र० वा० ४।३३]

इति चेत् ; तत्र ; क्षणिकत्वमुपब्रान्त्यान्वित्यत्वसाधनेऽप्येवं दोषात् । न दोषः, तत्साधनादेव तस्यापि तत्प्राप्तेरिति चेत् ; कथमन्यसाधनादन्यस्य तत्प्राप्तिः अन्येष्टवदनिष्टस्यापि तत्प्राप्तिः, तथा च सर्वो हेतुर्विरुद्धो दृष्टान्तश्च साध्यविकलः स्यात् । परस्परविरुद्धस्य साध्यसन्दोहस्य कचिदसम्भवा- ५
दयमपि न दोषः, कुतश्चित् प्रत्यासत्तेरिष्टस्यैव सिद्धेरिति चेत् ; न तर्हि पारार्थ्यसाधनादेवाऽऽत्मार्थत्व-
सिद्धिमन्विच्छतः साह्यस्याप्ययं दोषः, प्रत्यासत्तिविरहादेवानिष्टसिद्धेर्निवारणात् । ततो नेदं तत्र
दूषणं प्रज्ञाकरस्य—

“यद्यन्यस्मिन् साध्यमानेऽप्यसाध्यं सिद्धयेदिष्टं सर्वसिद्धिस्ततः स्यात् ।

प्रत्यासत्तेस्तारतम्यं विनाऽपि सिद्धयेत् किञ्चिन्नान्यदेतत् कुतः स्यात् ॥”

[प्र० वार्तिकाल० ४।३३] इति ।

कथं पुनः प्रत्यासत्तावप्यन्यसाधनादन्यस्य सिद्धिः, प्रत्यक्षतो हेतुसाधनादेव साध्यसिद्धेरनुमान-
वैफल्यप्राप्तेः । ततोऽन्यैव तद्वृत्ता तत्सिद्धिरिति चेत् ; ततोऽपि कथमात्मार्थत्वस्य साधनम् अनन्वयात् !
प्रत्यासन्नस्य कस्यचिदन्यविन एव ततोऽपि साधनमिति चेत् ; न ; अनवस्थादोषात् । इत्यपि दूषण-
मनित्यत्वसाधनात् क्षणिकत्वसिद्धावप्यनुबध्यमानमात्मनो न वैमुल्येन सख्यं प्राज्यापयति । तत्र बहिः १५
क्षणिकत्वस्याप्यन्य आत्मार्थत्ववत् । भवतु पक्ष एव सै तस्येति चेत् ; न ; आत्मार्थत्वेऽपि प्रसङ्गात् ।

कः पुनरालम्बः चक्षुरादिभिरर्थः ? न तावदुत्पत्तिः ; नित्यत्वात् । नापि विषयानुभवः ;
तस्यापि तदव्यतिरेकात्, अन्यथा न तस्येति व्यपदेशः, सम्बन्धाभावात् । तेनापि तदनन्तरकल्पनेऽ-
नवस्थानप्राप्तेः । एतेन तदभिव्यक्तिः प्रयुक्ता । तत्र कृष्टस्थस्य तैः कश्चिदप्यर्थः सम्भवति यस्तेषां
तादर्थ्यम्, पक्ष एव च तस्यान्वयः स्यात् । अपरापरानुभवस्वभावस्य सम्भवत्येव । तैरर्थ इति चेत् ; २०
स तर्हि बौद्धप्रसिद्धः सन्तान एवेति तत्साधने विरुद्ध एव हेतुः स्यादिति चेत् ; उच्यते—किमिदं क्षणिक-
त्वमपि ? पूर्वापरपर्यायविच्छेद इति चेत् ; न ; तस्य नीरूपस्याप्रतिपत्तिविषयत्वात् । कालापकर्ष-
पर्यन्तपर्यवसितं वस्तुवेति चेत् ; कथं तस्य वस्तुत्वम् ? न प्रतिभासात् ; व्यभिचारात् । नाप्यर्थकि-
यासामर्थ्यात् ; तत्र तस्य निषेधात् । तत्र तस्यापि सम्भवो यस्य पक्ष एवान्वयः स्यात् । सान्वयवि-
च्छेदरूप तत्सम्भक्तयेव तत्र तत्सामर्थ्यस्यानिर्वादादिति चेत् ; तर्हि जैनसिद्धमनेकान्तमेवेति तत्सा- २५
धनेऽपि कथं न विरुद्धो हेतुः । तदुक्तम्—

“पारार्थ्यं चक्षुरादीनां यथाऽनिष्टं प्रसाधयेत् ।

सङ्घातत्वं तथा सत्त्वं शब्दानित्यत्वसाधने ॥” [] इति ।

तत्र सामर्थ्योपनिषातिनः साध्यत्वप्रतिपादनार्थं बौद्धस्येष्टग्रहणमुपपन्नम्, अनिष्टापत्तेः । न चैव-
मभिप्रेतं साध्यमिच्छतो जैनस्य काचिच्चापत्तिः ; तदभिप्रेतस्य बहिरन्वये सत्यसत्यपि अन्तर्व्याप्ति- ३०

वलात् साध्यस्यैव भावात् । कथमेतन्मयवृत्ताभिप्रायस्य पात्रसंदर्भेति धूमादिप्रतिपत्त्या साध्यत्वमिति चेत् । न; योम्यनया तस्यापि तत्ताजिरोपात् । अभिप्रेतमपि न सर्वं साध्यम्, अपि तु सम्भवम्भाषन-
मेधेयाह-शक्यमिति ।

तदर्थं विधिसुतेन साध्यं निश्चिष्य तदन्यत्र्यपच्छेदमुपेक्षापि तदेव निश्चेतुं साध्याभास

५ निष्पद्यति-

ततोऽपरम् ।

साध्याभासम् [चिरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ।] ॥ ३ ॥ इति ।

सुनोपमेत । किं तत्परमियाह-चिरुद्धादि । विविध रूढ निराकृत प्रयथादिना निरुद्धम्
अनेनाशयमुक्तम् । ॥ हि प्रयथादिनिराकृत शक्य साधयितुम् । “न तस्य हेतुमिहानुसृततमेव

१० यो हतः ।” [

] इति न्यायात् । आदिशब्देनानभिप्रेतं प्रसिद्धम् । कुतस्तस्य न

साध्यत्वमेव । इत्याह-साधनाविषयत्वतः इति । साधनं यध्यमात्रं तस्याविषयत्वमगोचरत्वम्,
तस्मात्त इति । तद्विषयबन्ध निराकृतस्याशक्यत्वात् अनभिप्रेतस्यातिप्रमदत्वात् प्रसिद्धस्य च वैफल्यत्वात् ।

तत्र प्रयथानिराकृतमेतन्मद्वान्नयादि तद्विपर्ययस्यैव प्रयथतः प्रतिपत्ते । तस्यैव तत् प्रति-
पत्ति, तद्विपर्यये तद्व्यञ्जनो व्यसयस्यैव व्यापारादिति चेत् ; न ; व्यसयान्नन्यस्य प्रयत्नस्याप्रतिपेदनात् ।

१५ अन्यथेवेद केवल तदेकव्यभिमानात्र पृथग्वर्गीयत इति चेत् , नन्वेव पावकानुष्णत्वमपि न प्रयथानिरा-
कृतं भवेत् प्रयथतस्तस्यैव परिज्ञानात्, तद्विपर्ययेऽपि व्यसयस्यैव व्यापारात् । मतोऽपि तद्व्यतिरि-

क्तप्रयथप्रतिपेदनस्य तदेकव्यभिमानादेव पृथग्वर्गसाध्यात् । अभिमतत्वेतद् ब्रह्मविदाम्-तन्मयस्यस्य
विधिनाशविषयत्वेन क्षीतोप्यादिभेदाविषयत्वात् । तद्विषयत्वे हि निषेधविषयत्वमपि भवेत् तद्वेदस्येत-

रेतरामावात्मन्येन निषेधात्मन्यत्वात् । अनवसित तन्मयस्य कथमस्तीति चेत् ; भवत्प्रयथमपि कथम् ;
२० एकव्यतिरिक्तस्यसहारे तस्यैव निर्व्याकुल्यप्रभुत्वादिति चेत् , न , भेदनिर्व्यस्यसहारे तस्यापि निर्व्याकु-

लमनुभावात् ; तथा च श्रव्यते-“यद्द्वैतं न पश्यति पश्यन्वैतद्ब्रह्मण्यं न पश्यति न हि
ब्रह्मण्येविपरिलोपो विद्यते विनाशित्वाद्यं तु तद्ब्रह्मितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ।”

[बृहदा० ४।३।२३] इति , अन्यत् एव केवल तत्सहारे न कश्चिदपि दृश्यत इति चेत् ,
न ; इतरसहाराभ्याप्यदर्शनात् । ततो यथा न निर्भेदसामान्यविषय प्रयथम् अपि तु भेदविषयमेव

२५ तथैव प्रतीतेः, तद्विरुद्धत्वात् शान्तानुष्णत्व साध्याभासम्, तथा नासाधारणस्वरूपविषय तैत्, अपि
३० तत्सुतत्तयावृत्तादिरूपजात्यन्तरगोचरमेव तथैव प्रसिद्धत्वात्, ममाधितत्वाच्चेति तद्विरुद्धत्वादेकान्तशक्तिका-

दिरूपमपि साध्याभासमेव । अत एवैकान्तनिरूपत्वादेरपि तद्राभासस्य प्रतिपक्षक्यम् ।
तद्वेदेव चानुमाननिराकृतम्, अनुमानेनापि जात्यन्तरस्यैव बहिरन्तश्च वस्तुतानिरूपणात् ।

एकमागमनिराकृतमपि, आगमस्यापि तद्विषयस्यैव ग्रामाण्यात् तदन्यविषयस्य तत्प्रतिपक्षेणात् । अनभि-
३० प्रेत्तं तु साध्याभास पाठार्थमात्रम्, साहचर्यस्य तत्सिद्धात्प्रत्यक्षसिद्धेरभावात् । सौगतदेरप्यनित्यत्वा

दिक् तत्प्रतिपक्षत्वप्यगोचरस्य क्षणमद्भादेरनिश्चयात् । प्रसिद्धं तु जैन प्रति सौगतादेरजात्यन्तरम् । तत्

स्थितम्—‘ततोऽपरम् । साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ।’ इति ।

यद्यप्रसिद्धं साध्यं धर्मिणो विद्यमानत्वमपि साध्यं भवेत् तत्रापि विप्रतिपत्तेः सम्भवात्,
तदाह—

जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपज्यते । इति ।

सुगमेतत् । विप्रतिपत्तीनामिति बहुवचनं संशयादिभेदेन तासां बहुत्वात् । न च साधयितुं
शक्यत इति चोद्यस्याभिप्रायः । तत्रोत्तरमाह—

तथेष्टत्वाददोषोऽयम् [हेतोर्दोषत्रयं यदि] ॥४॥ इति ।

तथा तेन सत्ता साध्येति प्रकारेण इष्टत्वात् जैनस्याभिमतत्वाद् अदोषो दोषो न
भवति अयम् अनन्तर इति ।

पर इदानीमशक्यसाध्यतां तस्यां दर्शयन्नाह—हेतोर्दोषत्रयं यदि इति । दोषाणामसि- १०
द्धत्वादीनां त्रयं दोषत्रयं हेतोः सत्तासाधनस्य यदि चेत् । तथा हि—यदि भावधर्मो हेतुः,
कथमसिद्धे भावे सिद्धः ? सिद्धश्चेद् ; भावोऽपि सिद्ध एवाव्यतिरेकात् । न हि तदव्यतिरेकं धर्मं
प्रतिपद्यमानस्तमेव न प्रतिपद्येत व्याघातात् । ततो न तस्य साध्यत्वं प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः ।
अथोभयधर्मः ; तदा व्यभिचारः, तस्य भाववदभावेऽपि भावात्, न तादृशो हेतुरतिप्रसङ्गात् । कथं
पुनर्भावधर्मस्याभावे सम्भवो यतो व्यभिचारः ? परस्य वचनादिति चेत् ; न ; वचनात् तत्सम्भवे १५
अतिप्रसङ्गात् । असम्भवन्तमपि ब्रुवाणो दृश्यत इति चेत् ; स तर्हि मिथ्यावादित्वेनैव निगृहीतव्यो न
व्यभिचारेण असम्भवतस्तदभावात्, अभूतमुद्रावयतश्च स्वयं निग्रहावाप्तेः । सम्भवत्येव कल्पितः स
तत्रापि अमूर्तिवत् । अमूर्तित्वं हि मूर्तिव्यतिरेकमात्रमात्रमात्राकागादाविव-अभावेऽपि खरविपाणादा
वस्ति—अमूर्तमाकागादि अमूर्तं खरविषाणमिति च व्यपदेशात्, तद्वदन्योऽपि कैल्पितभाववदन्यत्रापि
सम्भवन्न विरुध्यत इति चेत् ; न ; तस्य भावधर्मत्वाभावात्, अतस्त्वभावत्वात् अतत्कार्यत्वाच्च, २०
अन्यथा कल्पितत्वानुपपत्तेः । व्यवहारमात्रात्तस्यापि तद्वर्मत्वे वस्तुतः पक्षधर्मत्वाभावात् स एव दोषो
वक्तव्यो न व्यभिचारः, तस्यावस्तुसत्यसम्भवात् । “वस्तुन्येव विकल्पः स्पाद् विधेर्बन्धनुरो-
धतः ।” [] इति स्वयमेवाभिधानात् । तत्र व्यभिचारोद्भावनमुपपन्नमिति चेत् ;
आस्तामेतत्, वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । यदि पुनर्भावधर्मः ; तदा विरुद्धः, भावसाधनार्थमुपनीतेना-
भावस्यैव साधनात् । तत्र सत्तार्यो साध्यत्वं तत्साधनस्य दोषत्रयानतिवृत्तेः । तदुक्तम्— २५

“नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥” [प्र० वा० ३।१९०] इति ।

विरुद्धत्वं विरुद्धसाधनत्वात् । तच्च नासिद्धस्यैवाभावधर्मस्य चाक्षुप्तत्वादिवत् । नापि सिद्धस्य ;
तत्सिद्धावेवाभावस्यापि सिद्धेरेव्यतिरेकात् । व्यतिरेके हि न तस्य तद्वर्मत्वमसम्बन्धात् । तत्कार्यत्वं

बलात् साध्यस्यैव भावान् । कथमेतमप्रवृत्तमित्यस्य पारसर्गदर्शितं प्रमादप्रतिपत्त्या साध्यत्वमिति चेत् ? न; यौग्यस्या तस्यापि तत्त्वविशेषात् । अभिप्रेतमपि न भवेत् साध्यम्, अपि तु सम्भवसाधन-
मेवेत्याह-शक्यमिति ।

तद्वत् विधिमुक्तेन साध्यं निश्चिन्य तदन्यत्रवच्छेदमुक्तेनापि तदेव निश्चेतुं साध्याभासं
५ निरूपयति-

ततोऽपरम् ।

साध्याभासम् [चिन्हादि साधनाविषयत्वतः ।] ॥ ३ ॥ इति ।

मुपोभवेत् । किं तदपमियाह-चिन्हादि । विविधं च्छेदं निराहृतं प्रत्यक्षदिना निरुद्धम्
अनेनाशक्यमुक्तम् । न हि प्रत्यक्षादिनिराहृतं शक्यं साधयितुम् । “न तस्य हेतुमित्राणमुत्पत्तकेशेव
१० यो हतः ।” [] इति न्यायान् । आदिग्रन्थेनानभिप्रेतं प्रसिद्धम् । कुतस्तस्य न

साध्यत्वमेव ? इत्याह-साधनाविषयत्वतः इति । साधनं वक्ष्यमाणं तस्माद्विषयत्वमशक्यत्वात्,
तस्मात्तु इति । तद्विषयत्वञ्च निराहृतस्याशक्यत्वात् अनभिप्रेतस्यानिमित्तत्वात् प्रसिद्धस्य च वैकल्यात् ।

तत्र प्रत्यक्षनिराहृतमेकान्तव्यक्त्यादि तद्विषयस्यैव प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तेः । तस्यैव तु प्रति-
पत्तिः, तद्विषयमेव तज्जन्मनो व्यग्रमाकर्ष्यैव व्यापारादिति चेत् ; न ; व्यवसायादन्यस्य प्रत्यक्षस्यापि विवेकान् ।

१५ अस्यैवेदं केवलं तदेकस्याभिमानात् पृथगनमीयते इति चेत् ; नन्वेवं पारसर्गपुण्यत्वमपि न प्रत्यक्षनिरा-
हृतं भवेत् प्रत्यक्षतस्तस्यैव परिज्ञानात्, तद्विषयस्येऽपि व्यग्रमाकर्ष्यैव व्यापारात् । मनोऽपि तद्व्यतिरि-
क्तप्रत्यक्षप्रतिवेदनस्य तदेकस्याभिमानादेव पृथगनयसायात् । अभिमतस्यैतद् ब्रह्मविद्याम्-तत्प्रत्यक्षस्य
विधिमात्रविषयत्वेन इतिोप्यादिभेदाविषयत्वात् । तद्विषयस्ये हि निषेधविषयत्वमपि भवेत् तद्वेदस्येत-
रेतरमावात्मरुचेन निषेधान्नञ्चात् । अनसितं तत्प्रत्यक्षं कथमस्तीति चेत् ? यवप्रत्यक्षमपि कथम् ?

२० एकरादिचिररूपसंहारे तस्यैव निर्व्याकुलमनुभवादिनि चेत् ; न ; भेदरिरूपसंहारे तस्यापि निर्व्याकु-
लमनुभवान् ; तथा च श्रूयते-“यद्ब्रह्मैतं न परपति पश्यन्ब्रह्मैतद्ब्रह्मव्यं न पश्यति न हि
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपणिलोपो विद्यते विनाशित्वाच्च तु तद्ब्रह्मितीषमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ।”
[बृहन् ० ४।३।२३] इति ; श्रूयते एव केवलं तत्संहारो न कदाचिदपि दृश्यत इति चेत् ;
न ; इतरसंहारस्याप्यदर्शनात् । ततो यथा त निर्वेदसाध्यान्वयिण्य प्रत्यक्षम् अपि तु भेदविषयमेव

२५ तथैव प्रतीतेः, तद्विरुद्धत्वात् पावमनुपुण्यं साध्याभासम्, तथा नामाधारणस्वरूपविषय तैत्, अपि
३० त्वनुपुण्यत्वात्साधिरूपजात्यन्तरगोचरमेव तथैव प्रसिद्धत्वात्, प्रमादित्याच्चेति तद्विरुद्धत्वादेकान्तव्यक्त्या-
दिकमपि साध्याभासमेव । अत एवैकान्तनित्यत्वादेरपि तस्याभासत्वं प्रतिपत्त्यम् ।

तद्वेदेव चानुमाननिरास्तम्, अनुमानेनापि जात्यन्तरस्यैव बहिरन्तश्च वस्तुतानिरूपणात् ।

एवमागमनिरास्तमपि, आगमस्यापि तद्विषयस्यैव प्रामाण्यात् तदन्यविषयस्य तत्प्रतिशेषात् । अनभि-

३० प्रेतं तु साध्याभासं पारार्थ्यमात्रम्, साङ्ख्यस्य तत्सिद्धव्याख्यासिद्धेर्भावत् । सौमनादेरप्यनित्यत्वा-
दिकं तत्प्रतिपत्तावयवीष्टस्य क्षणभङ्गादेरनिश्चयात् । प्रसिद्धं तु जैनं प्रति सौमनादेर्जात्यन्तरम् । ततः

स्थितम्—‘ततोऽपरम् । साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वंतः ।’ इति ।

यद्यप्रसिद्धं साध्यं धर्मिणो विद्यमानत्वमपि साध्यं भवेत् तत्रापि विप्रतिपत्तेः सम्भवात् , तदाह—

जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपपज्यते । इति ।

सुगममेतत् । विप्रतिपत्तीनामिति बहुवचनं संशयादिभेदेन तासां बहुत्वात् । न च साधयितुं ५ शक्यत इति चोद्यस्याभिप्रायः । तत्रोत्तरमाह—

तथेष्टत्वाददोपोऽयम् [हेतोर्दोषत्रयं यदि] ॥४॥ इति ।

तथा तेन सत्ता साध्येति प्रकारेण इष्टत्वात् जैनस्याभिमतत्वाद् अदोपो दोषो न भवति अयम् अनन्तर इति ।

पर इदानीमशक्यसाध्यता तस्यां दर्शयन्नाह—हेतोर्दोषत्रयं यदि इति । दोषाणामसिद्धत्वादीनां त्रयं दोषत्रयं हेतोः सत्तासाधनस्य यदि चेत् । तथा हि—यदि भावधर्मो हेतुः, कथमसिद्धे भावे सिद्धः ? सिद्धश्चेद् ; भावोऽपि सिद्ध एवाव्यतिरेकात् । न हि तदव्यतिरेकं धर्मं प्रतिपद्यमानस्तमेव न प्रतिपद्येत व्याघातात् । ततो न तस्य साध्यत्वं प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः । अधोभावधर्मः ; तदा व्यभिचारः, तस्य भाववदभावेऽपि भावात् , न तद्वशो हेतुरतिप्रसङ्गात् । कथं पुनर्भावधर्मस्याभावे सम्भवो यतो व्यभिचारः ? परस्य वचनादिति चेत् ; न ; वचनात् तत्सम्भवे १५ अतिप्रसङ्गात् । असम्भवन्तमपि ब्रुवाणो दृश्यत इति चेत् ; न तर्हि मिथ्यावादित्वेनैव निगृहीतव्यो न व्यभिचारेण असम्भवतस्तदभावात् , अमृतमुद्गावयतश्च स्वयं निग्रहावाप्तेः । सम्भवत्येव कल्पितः स तत्रापि अमूर्तिवत् । अमूर्तिरिति हि मूर्तिव्यतिरेकमात्रमाकाशादाविव.अभावेऽपि खरविषाणादावस्ति—अमूर्तमाकाशादि अमूर्तं खरविषाणमिति च व्यपदेशात्, तद्वदन्योऽपि कल्पितभाववदन्यत्रापि सम्भवन्न विरुध्यत इति चेत् ; न ; तस्य भावधर्मत्वाभावात्, अतस्त्वभावत्वात् अतत्कार्यत्वाच्च, २० अन्यथा कल्पितत्वानुपपत्तेः । व्यवहारमात्राच्चस्यापि तद्वर्मत्वे वस्तुतः पक्षधर्मत्वाभावात् स एव दोषो वक्तव्यो न व्यभिचारः, तस्यावस्तुसत्यसम्भवात् । “वस्तुन्येव विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः ।” [] इति स्वयमेवाभिधानात् । तत्र व्यभिचारोद्भावनमुपपन्नमिति चेत् ;

आस्तामेतत्, वक्ष्यमाणोचरत्वात् । यदि पुनर्भावधर्मः ; तदा विरुद्धः, भावसाधनार्थमुपनीतेनाभावस्यैव साधनात् । तत्र सत्तायां साध्यत्वं तत्साधनस्य दोषत्रयानतिवृत्तेः । तदुक्तम्—

“नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥” [प्र० वा० ३।१९०] इति ।

विरुद्धत्वं विरुद्धसाधनत्वात् । तत्र नासिद्धस्यैवाभावधर्मस्य चाक्षुषत्वादिवत् । नापि सिद्धस्य ; तत्सिद्धावेवाभावस्यापि सिद्धेरव्यतिरेकात् । व्यतिरेके हि न तस्य तद्वर्मत्वमसम्बन्धात् । तत्कार्यत्वं

सम्बन्ध इति चेत् ; न ; अभावात्मनस्तदभावात्, अभावात्मनश्च तद्वर्त्मस्यासम्भवात् । सम्भवन्तोऽपि न तत्कार्यत्वम्, अभावस्यहेतुत्वात् । तत्र व्यभिचारस्य विरोधस्य चोद्भावनमुपपत्तिमिति चेत् ; सत्यम्, अस्त्ययमुद्भावयितुर्दोषः, शास्त्रकारस्तूभयाभावधर्मयोरनभ्युपगमं परिहारं मन्यमानः परिहारान्तरमनुकत्या भावधर्मस्यासिद्धत्वेमेव परिहरन्नाह—

५ **भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् [यथा वस्तुबलागमम्] ।** इति ।

अत्र 'अदोपोऽयम्' इत्यनुवर्तनीयम् । तद्व्यर्थम्—यदुक्तम्—“यो हि भावधर्मं तत्र हेतुमिच्छति स कथं भावं नेच्छेत्” [प्र० वा० स्व० १।१९३] इत्ययमदोपो दोषो न भवति, **भ्रान्तेः** भावधर्ममिच्छन्तोऽपि भावानिच्छासम्भवात्, तस्याथ पुरुषे तद्वर्त्मत्वेन सम्भवात् । एतदेवोदाहरणेन दर्शयन्नाह—

१० **यथा वस्तुबलागमम् ।**

प्रपेदे सर्वथा सर्ववस्तुसत्तां प्रतिक्षिपन् ॥ ५ ॥ इति ।

यथा इत्युदाहरणोपदर्शनार्थम् । **प्रपेदे** प्रपन्नान् । **किम् ? वस्तुबलागमम्** वस्तुतात्त्विकं बलमगमितसत्ताधनसामर्थ्यं यस्य स वस्तुबलं स चासाधारामत्रच, आगमो ज्ञानं धर्चनं वा आगच्छत्यनेन आगमयत्यनेन वेति व्युत्पत्तेः, गमेश्च बोधार्थत्वात् वस्तुबलागमः तमिति । अनेन भावधर्ममिच्छन्तपीति दर्शितम् । प्रसिद्धञ्चैतद् बौद्धस्य—“इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।” [प्र० वा० २।२०९] इति वचनात् । **क एवं प्रपेदे ?** इत्याह—**सर्वथा सर्वेण** पररूपादिप्रकारेण स्वरूपादिप्रकारेण च **सर्वस्य** चेतनस्येतरस्य च **वस्तुनः सत्तां प्रतिक्षिपन्** निराकुर्वन् इति । अनेनापि भावं नेच्छतीति प्रतिपादितम् । इदमपि प्रसिद्धमेव—

“यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥” [प्र० वा० २।२०९]

२० इत्यभिधानात् । विविच्यन्ते इति च न नानात्वस्य वचनम् अपि तु विधारणस्यैव । तथा च व्याख्यानम्—“तस्माद्यथा यथा वस्तु चिन्त्यते तथा तथा विशीर्यते एवेति किमत्र कुर्मः ।” [प्र० वार्तिकाल० २।२०९] इति । कुतः पुनस्तद्व्यागमस्य भावधर्मत्वमिति चेत् ; अभावधर्मस्य वस्तुबलत्वाभावेन ततो भावप्रतिक्षेपयोगात् । तद्वलत्वमपि व्यवहारत एव तस्येति चेत् ; न ; तथाविधाचतो भावप्रतिष्ठानस्यापि भावात् कस्येकान्तिकस्तत्प्रतिक्षेपो मन इदं सूक्तम्—“विज्ञानं विज्ञानविधाचतो भावप्रतिष्ठानस्यापि भावात् कस्येकान्तिकस्तत्प्रतिक्षेपो मन इदं सूक्तम्—“विज्ञानं विज्ञान-

२५ **रूपतयापि शून्यमिति सकलधर्मशून्यतैव न्याय्या ।”** [प्र० वार्तिकाल० २।२०९] इति । ततः प्रतिष्ठापरिहारेण प्रतिक्षेपमेव ब्रुवता तात्त्विकमेव भावधर्मत्व तस्याभ्युपगन्तव्यम् । तदाह—

भावनादभ्युपैति स्म भावधर्ममवस्तुनि । इति ।

भावनात् भावप्रतिक्षेपस्य स्वरबुद्धौ भवत कण्ठात् **अभ्युपैति स्म** सीगतो वस्तुबलागममिति सम्बन्धः । कीदृशम् ? **भावधर्मं** तद्व्यनेन तद्व्यावृत्तपुपत्ते । कस्मिन् ? अवस्तुनि

३० भावप्रतिक्षेपे । ततो युक्तं भावमनिच्छन्तोऽपि भावधर्मस्येष्टत्वात्तस्य हेतुत्वमसिद्धत्वाभावात् । तदयमत्र

१—यगमपरि—ता० । २—च्छतो भा—भा०, व०, य० । ३ विज्ञानतयापि भा०, व०, य० ।

४ तथाह भा०, व०, य० ।

प्रयोगः—अस्ति चेतनाचेतनात्मकं वस्तु वस्तुबलागमसद्भावात् । धर्मो हि सिध्यन् धर्मिणमवबोधयति अन्यथा तदनुपपत्तेः । ततो यदुक्तम्—

“भावोपधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ।

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिपिद्वञ्च तादृशम् ॥” [प्र० वा० ३।१८७] इति ।

तत्प्रतिक्षिप्तम् ; भावोपधानमात्रस्य सत्ताविशेषणमात्रस्य सामान्यधर्मिणो वस्तुमात्रस्यापि ५
विप्रतिपत्तिविषयत्वे तत्सिद्धित एव स्वार्थसिद्धेः ‘न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात्’ इत्यस्यायोगात् ।
कथञ्चायम् “इदं वस्तुबलायातम्” [प्र० वा० २।२०९] इत्यादिना भावोपधानमात्रमपि साध्यं
प्रतिषेधक्ये “अनिपिद्वं च तादृशम्” इति ब्रूयात् न चेत् प्रतिक्षेपोपक्षीणतुद्धिः । अथ व्यवहारे
तत्स्यानिपिद्वत्वं निपिद्वत्वं तु परमार्थं, ततो मार्गभेदात् न तद्वचनयोः परस्परतो विरोध इति चेत् ;
व्यवहारतोऽपि तन्निषेधे किं नश्यति ? साध्यत्ववत् साधनत्वमपि नश्येत्, अस्ति च तत् शब्दे नित्य- १०
त्वस्य सत्येय (सतैव) शुद्धाशुद्धरूपेण साधनादिति चेत् ; न तर्हि परमार्थतोऽपि तन्निषेधो भावप्रतिक्षे-
पस्यापि सतैव केनापि साधनोपपत्तेः । अस्तथापि तत्साधने तदनित्यत्वसाधनमपि स्यात् । तत्र व्यवहारे-
ऽप्यनिपिद्वमित्याद्युपपन्नमिति कथं न तद्वचनयोर्विरोधः ? कथं वा निपिद्वस्य साधने सिद्धसाधनत्वम् ।

तदेवं निरुपाधिकं सत्त्वं प्रसाध्य सोपाधिकं साधयन्नाह—

असिद्धधर्मिधर्मस्त्वेऽप्यन्यथानुपपत्तिमान् ॥६॥

१५

हेतुरेव यथा सन्ति प्रमाणानीष्टसाधनात् । इति ।

असिद्धस्य अनिश्चितस्य धर्मिणो धर्मस्त्वेऽपि शब्दान्न केवलं सिद्धधर्मिधर्मत्वे,
हेतुरेव गमक एव तद्धर्मत्वेऽप्यसिद्धिदोषाभावस्य निरूपितत्वात् । कीदृशः ? अन्यथा साध्या-
भावप्रकारेण अनुपपत्तिमान् असम्भवान् । अत्रोदाहरणम्—‘यथा’ इत्यादि । यथेष्टुदाहरण-
प्रदर्शने । सन्ति विद्यन्ते प्रमाणानि । बहुवचनं प्रतिपत्तृभेदेन तद्वहुत्वात् । कुत सन्ति ? २०
इष्टसाधनात् इष्टस्य भावनैरात्म्यस्य साधनात् । क पुनः प्रमाणोपाधिकं सत्त्वं प्रतिपन्नं येन
तदन्वयदृष्टिरिष्टसाधनस्येति चेत् ? न, तददृष्टावपि अन्यथानुपपत्तिमत्त्वेन गमकत्वात् । मा भूजा-
मान्यथानुपपत्तिमतोऽन्यथा गमकत्व, तथैव गमकत्वम्, तथोपपत्त्यभावे कथमिति चेत् ? न ;
अन्यथानुपपत्तरेव पदुदासवृत्त्या तथोपपत्तित्वात्, तस्याः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाया अप्राप्तीरित्वात् ।
हेतुस्वरूपे तत्प्रतिपत्तिरेव च तथोपपत्तिरेव प्रतिपत्तिः, बहिस्तदभावेऽपि दोषाभावात् । ततो नेदमत्र २५
दूषणम्—

“उपात्तभेदे साध्येऽरिमन् भवेद्देतुरनन्वयः ।” [प्र० वा० ३।१८८] इति ।

बहिरनन्वयेऽपि क्षतेरभावात् अन्तरनन्वयस्यासिद्धत्वात् । कुत पुनरिष्टसाधनं प्रमाणदेव
न तद्विपर्ययादपीति चेत् ? न ; ततोऽनिष्टस्यापि साधनात्, प्रतिपक्षस्य व्यवच्छेदानुपपत्तेः । साधयता

१ ‘मानोपादानमाने’—प्र० वा० । २ भावोपादानमा—प्र० । ३ सत्येव के—आ०, व०, प० ।

४ असतोऽपि आ०, व०, प० । ५—हरे तस्यानि—आ०, व०, प० । ६—धनस्य चेत् आ०, व०, प० ।

७ तथानुग—ता० । ८ अन्यथानुपपत्तिप्रतिपत्तिरेव । ९—स्तदा मा—आ०, व०, प० ।

- हि स्वपक्षं प्रतिपक्षो व्यवच्छेदकः, स्वपक्षसाधनस्यैवान्यथानुपपत्तेः । ततो वस्तुषु भावव्यवच्छेदे-
नभाष साधयता प्रमाणादेव तत्साधनमनुपपन्नमव्ययम् । भावनैरसम्भवादिनः तन्साधनमपि नास्त्येव तत्कथ-
मन्यथानुपपत्तिमस्त्वम् अमिदस्य तदनुपपत्तेरिति चेत् न ; “इदं वस्तुवत्तायातम्” [प्र० वा०
२।२०९] इत्यादेस्तद्वचनादेव तत्साधनस्य श्रवणात् । तदपि स्वप्रवदेव न तत्त्वत इति चेत् ;
५ किमनेन कर्तव्यम् । इष्टसाधनस्याभावसाधनमिति चेत् ; सिद्धमिष्टसाधनं तदभावसाधनस्यैव तत्वात् ।
इदमपि स्वप्रवदेव न तत्त्वत इति चेत् ; न ; अत्रापि “किमनेन” इत्यादेः प्रमत्तादनेवसाधोपाच्च ।
ततो दूरमनुपपत्त्यापि किञ्चिद् वृत्त्या तत्त्विरमेव तच्च तत्प्रयोजनञ्च वक्तव्यमिति कथमिष्टसाध-
नस्यासिद्धिः यतोऽन्यथानुपपत्तिर्न भवेत् । प्रमाणादिष्टसाधने प्रमाणस्यापि तदन्यत् साधनं तस्यापि
तदन्यत् साधनमित्यनवस्थानम् । स्वतस्तत्साधने भावनैरात्यस्यापि तत एव तदिति किं प्रमाणेन
१० यतस्तत्साधनात् तदवस्थाप्यत इति चेत् ; अत्राह—

इष्टसिद्धिः परेषां वा [तत्र वक्तुरकौशलम्] ॥७॥ इति ।

परं ब्रह्म तस्यैव परत्वेन ब्रह्मविद्या प्रसिद्धत्वात् तदिच्छन्तीति परेषां ‘वा’ इति समुच्चये
तेषामपि न केवलं दौर्द्वानाम् । किम् ? इष्टस्य ब्रह्मणः सिद्धिर्भवेदिति शेषः । तात्पर्यम्—

स्वत एव यथा भावनैरात्यं च प्रसिद्धयति ।

१५

न प्रमाणप्रमाणे तन्नैरात्यस्यानवस्थिते ॥ १३४ ॥

सर्वमिदमालं तद्वत् ब्रह्म सिद्धं स्वतो भवेत् ।

प्रमाणान्नान्यतस्तस्मिन् तदभेदान्वस्थिते ॥ १३५ ॥

- ततः किम् ? इत्याह—“तत्र वक्तुरकौशलम्” इति । तत्र तस्या परेषामपीष्टसिद्धौ
वक्तुः सर्वभाषवादिनः अकौशलं स्वपक्षस्य तत्प्रत्ययनीक्यवच्छेदेनावस्थापनादनुपपत्त्यम् ।
२० ननु तदिष्टसिद्धिरप्यभावरूपैव “निह नानास्ति किञ्चन” [बृहदा० ४।४।१९] इति “स एष
न” [बृहदा० ३।१।२६] इति च भेदप्रतिषेधस्यैव तद्वान्नापेन श्रवणादिति चेत् ; न ; तेषां
तस्य पक्षे दासस्यैव श्रवणात् न तुच्छस्य । अन्यथा “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” [छान्दो० ६।८।७]
इत्यादिना तदसाक्ष्यप्रसङ्गात् । ततः सत्त्वेन सर्वमिदमिहा तदिष्टसिद्धिः । इदमेवाह—

अतोऽतनागतादीनामपि सत्ता [अनुपपन्नवत्] । इति ।

२५

- आदिशब्दार्थानागतादीनाम् । अविशब्दात् स्वभावदेशमभिज्ञाया भावाना सत्ता विव-
मानता । ‘इष्टसिद्धिः परेषाम्’ इति सम्बन्धः । कीदृशी सा ? इत्याह—अनुपपन्नवत् इति । अनुपपत्तौ
दंशरक्षादिमिरव्यवच्छेदः, तेन यद्वदे दीप्यत इत्यनुपपन्नवत्, वदेः दीप्यर्थस्य विविचि सत्येवरूपात् ।
कथमिष्टसिद्धिरिष्टवपि स्वत परेषाम् ? “युद्धते अग्रयया युद्धया सद्धमया सद्धमदर्शशिः ।”
[कठोप० ३।१२] इति युद्धिज्ञाया एव तस्या श्रवणादिति चेत् ; भवद्विष्टसिद्धिरपि न स्वतो
३० भवेत् “यथा यथार्थाधिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ।” [प्र० वा० २।२०९] इति

१-पि किमनेन कर्तव्यमिष्टसाधनं तद्वान्नसाधनस्यैव तत्वात्, इदमपि स्वप्रवदेव न तत्त्वत
इति चेन्नात्रापि किम-वा० । २ “इत्येते त्वमवस्था”-कठोप० ।

चिन्ताकृताया एव तस्या अप्याकर्णनात् । अभावरूपैव चिन्तेति चेत् ; बुद्धिरपि भावरूपैवेति समः समाधिः । अतो न प्रमाणाभावे परस्येवात्मनोऽपीष्टसिद्धिः । अस्तु तर्हि संवृत्यैव प्रमाणमिति चेत् ; किमिदं संवृत्येति ? स्वरूपेणेति चेत् ; वास्तुसदेव तर्हि प्रमाणं स्वरूपभावात् । तथा च परेषां जैना-
नामेवेष्टसिद्धिः सिपाधयिपितप्रमाणप्रतिष्ठानां न सौगतानाम्, सति तस्मिन् सर्वाभावस्याप्रतिष्ठिते । तदाह—**इष्टसिद्धिः** इष्टस्य साधयितुमभिप्रेतस्य प्रमाणस्य सिद्धिः निर्णीतिः **परेषां वा** जैनानामेव ५
केत्यस्यावधारणार्थत्वात् । दूषणान्तरमाह—**तत्र** तस्मिन्स्वरूपे संवृत्यर्थे **वक्तुः** संवृत्यास्ति प्रमाणमिति
ब्रुवाणस्य **अकौशलं** वचनवैदग्ध्याभावः । प्रसिद्धार्थं स्वरूपपदं परित्यज्य तद्विपरीतस्य संवृतिशब्द-
स्योपादानात् यथा 'तरुषड्चिरसद्भूतैव मुनेः' इत्यनुक्त्वा 'तैर्वास्युर्वेवर्षेः' इति ब्रुवाणस्य । तत्र संवृत्येति
स्वरूपेणेत्यर्थः । न पररूपेणेत्यपि; तत्रापि वस्तुतः प्रमाणसिद्ध्या परेषामेवेष्टसिद्धेर्वचनकौशल्या-
भावस्य च तदवस्थत्वात् । अपि च, यदि पररूपम् ; कथं तेनैव भावः ? स चेत् ; कथं पररूपं १०
व्यापातात् । अव्याघातेऽप्याह—**अतीतानागतानामपि सत्ता** इति । तेषामपि सत्त्वं
पररूपेण प्राप्नुयादित्यर्थः, न केवलं प्रमाणस्यैकेत्यपिशब्दः । तथा च—

भावावबोधरूपेणातीतेन भवेदयम् ।

भावनैरात्म्यबोधस्ते भाविकलसमन्वयी ॥ १२३६ ॥

तेनैव भावबोधः स्यादतीतो भावनाऽथवा ।

तद्गोचरो विचारश्च सर्वोऽप्येवं वृथा भवेत् ॥ १२३७ ॥

सतापि तेन पूर्वस्मिन् भावग्राहनिवर्तनात् ।

परत्रापि धिना तेन भावनैरात्म्यनिर्णयात् ॥ १२३८ ॥

प्रतिपाद्यो न कश्चित्स्यादेवमन्यत्र कथ्यताम् ।

तत्र पररूपेणेत्यपि तदर्थः । अर्थं तर्हि स्यात् संवृत्या स्वपरविकल्पनिर्मुक्तयेति चेत् ; २०
न ? तन्निर्मुक्तेरप्यस्य स्वरूपत्वेन तत्रापीष्टसिद्धिरित्यादेर्दोषस्याविशेषात् । तदाह—**अनुपपन्नं च**
अनुपपन्नं पूर्वदोषस्यानुगमोऽनुपपन्नः स विद्यतेऽस्येति **अनुपपन्नं च** । तन्निर्मुक्तिः संवृतिरिति
परमतं तस्यानुक्तस्य प्रक्रमवशात् आगमात् । यदि पुनस्तुच्छैव तन्निर्मुक्तिः ; तर्हि स्पष्टगमिधातव्यम्—
'न कश्चिदप्यस्ति प्रमाणम्' इति, किं संवृत्याऽस्तीति ? प्रथमत एव तदभावाभिधाने तत्त्वगवेपि-
णासुद्धेगात् न तत्त्वप्रतिपक्षावाभिमुख्यं भवेत्, ततो मा भूत्तथोद्देश इति प्रच्छादिताभावस्य प्रमाणस्ये- २५
दमभिधानं संवृत्याऽस्तीति । तदुक्तम्—

"सर्वमस्तीति वक्तव्यमादौ तत्त्वगवेपिणा " [] इति ।

न चैवं वदतः किमप्यकौशलमनुद्देश्यवचनादेव कौशलोपपत्तेरिति चेत् ; न ; एवं नित्येध्वर-
प्रधानादेरपि वचनप्रसङ्गात्, तदभावस्यापच्छादितस्य वचने लोकस्योद्देश्यविशेषात् । उद्विजतां वा
लोको मा वा यथावस्थितमेव तु तत्त्वं तत्त्वविदा वक्तव्यम्, अन्यथा वक्ष्यत्वप्रसङ्गादिति चेत् ; न ; ३०

१ तैर्वास्युर्वेवर्षे १-भा०, ४०, ५० । तैर्वासिः तरुषडिः ऊर्वेव विद्यालैव ऋषेः मुनेः । २-दिव-
भा०, ४०, ५० । ३ तेनाप-भा०, ४०, ५० । ४-सिद्धेर्-आ०, ४०, ५० । ५-अनुप-भा०, ४०, ५० ।

प्रमाणतत्त्वस्यापि तथैव वक्तव्यत्वापत्ते । अथ तत्त्व पश्चात् सवृत्त्यर्थपर्यालोचनपाठ्याल्लोः स्वयमेव प्रत्येति । यदुक्तम्—

“पश्चादवगतार्थस्य भावप्राप्ते निवर्तते ।” [] इति ;

ततो न पूर्वमेव तद्वचनेनोद्देशः प्रियत इति चेत्, ईश्वरादितद्वचनेनापि न कर्तव्यम् ।
५ तस्यापि तथैव प्रतीति । तत् सवृत्त्या प्रमाणादिकम् ईश्वरादिकमपि सौमतेन सिद्धान्तीकृतव्यम् ।
तत्राह—इष्टसिद्धिः परेषां वा इति । इष्टस्य लोभपूर्वित्तयेद्वरस्य सिद्धिः सवृत्त्या
स्यात् परेषां प्रमाणादीनामिव ‘वा’ इत्यस्येवार्थत्वात् । तत् किम् । इत्याह—‘तच्च’ इत्यादि ।
तत्रेति तस्येत्यस्यार्थे द्रष्टव्य । तद्वचनार्थ—तच्च तस्येष्टस्य यस्तुर्वदत्त बौद्धस्य ।
कथं वक्तुं ? अनुपपन्नवत् । अनुपपन्नो दोषोऽनुपपन्नमानत्वात् तद्वत् यथा भवति, एव
१० न कौरास्म अन्तर्गतमभिमतस्यैव दोषवत्त्वेन वचनात् । अपरमप्यतिप्रसङ्गाह—‘अतोऽन’
इत्यादि । अतीताना घटादीना कपालादिषु तेषां चानागताना यद्यदिषु आदिशब्दाद्वर्तमानाना दण्ड
चक्रादीना परस्परालम्बि सत्ता शक्तिरूपेण साङ्ख्यसिद्धा सापि न केवलमिष्टसिद्धिरेव सवृत्त्या
सोगतस्य भवेत् । ‘तत् किम्’ इति प्रश्ने पूर्ववदत्रापि ‘तच्च’ इत्यादि वक्तव्यम् । तत्र सवृत्त्याऽस्तित्वं
प्रमाणाना यतस्तत्साधन सिद्धसाधन भवेत् ।

१५ अभावैरान्ते विरोध एवोद्देश्यमित्य —‘यदि तदेकान्तो न किञ्चित्साधनम्, तच्चेद
न तदेकान्त’ इति किं सत्तासाधनेन ? तावता तदादिन परान्यादिति चेत्, उच्यते—
विरोधो नाम हेतोरेव विपक्षगोचरो व्यापार स कथं सतस्तत्त्वं स्यात् ? सतश्चेत्, सिद्ध
तदुद्भावन भावसाधन तस्य तत्रान्तरिभूत्वात् । अस्तीद किन्तु तेन तदेकान्तनिषेध एव
कर्तव्यो भाव साधयत्तपि तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्, अन्यथा परस्यापसिद्धिर्णष्टताप्राप्तेरिति चेत्, न,
२० तन्निषेधस्य नीरूपस्य करणेऽपि तत्प्राप्तेरविशेषात् । भावरूपस्य तु करण भावसाधनमेव । न
चायमप्येकान्त, यस्मात् हि तस्य स्वन प्रतिपत्ति, निप्रतिपत्ते । नापि परत तदेकान्ते परस्यैवा
भावात् । माने तद्विरोध, परस्परव्यवच्छेदस्यापि भावात् । अवस्तुत्वे परम् अविद्याकल्मषत्वात्,
न हि तेन तदेकान्ते विरुध्यते ‘अन्तर्मध्येकलैकान्तम् द्वित्वेनेति चेत् ? न, अभावैरान्तस्याप्येव
परत प्रतिपत्तिपक्षमात् । सति तस्मिन् कथं तदेकान्त इति चेत् ? न, तत्पत्त्वस्य सादृशत्वात् ।
२५ यस्तु सदा हि तेन तद्विरोधो न साधृतेन तद्वत्तुत्वात् । साधृत्वात् कथं प्रतिपत्तिरिति चेत् ?
अविद्यापकलमात् यथम् ? न ततोऽपि तत्प्रतिपत्ति मेद्वारोपस्यैव निवृत्ते । परं हि परैरगन्नाय
ज्ञानमुच्यते, तच्च “अस्थूलयनल्पमहस्वमदीर्घमलोहितमनन्तमहमच्छायम्” [बृहदा०
३।८।८] इति सूत्रादिभेदपक्षे दासपत्तिमासितयोपनायमानमस्मिन्मपि मेद्वारोपमभ्यासपत्रादिनि-
वर्त्य स्वयमपि निरुक्ते विवक्त । ईदं हि विप विपान्तरमुपसमस्य—पुनरात्मनान्पुनरात्मनीति,

१-दि त-आ०, ४०, ५० । २-ति सर्वस्येय-आ० । ३ तदेष्ट ५० । ४ दोषवेन आ०, ५०,
५० । ५-अस्य स्या-आ०, ४०, ५० । ६-अप्रेषत-आ०, ५०, ५० । अगणिङनस्यता । ७ न-दस्ये-
आ०, ४०, ५० । ८ किञ्च हि आ०, ४०, ५० ।

तन्निवृत्तौ च निराकृतो भवैकान्तः परनि श्रेयसरूप इति चेत् ; न ; तद्वदभावैकान्तस्याप्यन्याकुलत्वा-
पत्ते, तत्रापि हि परं 'परैर्विचारज्ञानैर्मुरीक्रियते । तदपि न चित्रमेक वस्तु ; विरोधात् । नापि निष्कल-
स्वलक्षणरूपम् ; अपरिबोधोचरत्वाविति भावप्रतिषेधपरतयोपजायमानमशेषमपि भावारीपमपसार्थं गरल-
निदर्शनबलेनात्मानमप्यपसारयदभावैकान्तमेव तन्नि श्रेयसमन्याकुलमवकल्पयेत् । कथं तादृशेनाप्य-
तद्विषयेण तदवकल्पनमिति चेत् ? आम्नायज्ञानेनापि कथम् ॥ न हि तस्यापि तद्विषयत्वम् । ५
“यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यं सर्वं वेदाः न विदुर्यस्य सर्वं वेदाः
शरीरं यः सर्वान् वेदानन्तरो यमयति स त्वन्तर्याम्यमृतः ।” [बृहदा० ३।७।१५] इति
श्रुत्यैव तस्य तद्विषयत्वनिवेदनात् । स्वसंवेदनादेव तस्य तत्त्वावकल्पनमिति चेत् ; न ; विवादात् ।
तदवस्थागतस्य न विवाद इति चेत् ; तदपि कथं तस्यापरिज्ञाने ? सति हि तत्परिज्ञाने तद्गतं
निर्विवादत्यमन्यद्वा सुपरिज्ञातं भवति नान्यथा । न चान्यतस्तत्परिज्ञानं भवतः सम्भवति, “विज्ञाना- १०
न्तरमरे (विज्ञातारमरे) केन विज्ञानीयात्” [बृहदा० ४।५।५] इति तदनन्यवेद्यताया एव
श्रमणात् । तत्र भावाभायैकान्तयोः परस्परतोऽतिशयो यत एकत्र विरुद्धमिष्टसाधनं परस्परं सत्त्वं
साधयेत् तत्रापि तदभावात् , स्वपरं भावाभ्यां भावाभावात्मकस्य साधयत्येव सत्र तस्य प्रतीतेः । ततो
युवत विरोधादपि सत्त्वसाधनम् ।

विज्ञानवादी प्राह—मा भूदभावैकान्तः, तथापि विज्ञानमेवास्तु न बहिरर्थः तस्य तद्व्यतिरेकेणा- १५
प्रतीतेरिति ; सोऽपि न प्रातीतिकवादी ; यतः—

अविवेके हि नीलादिज्ञानयोरवकल्पिते ।

बहिरैव भवेद्देहाद् बोधो नीलादिरूपवत् ॥ १२३९ ॥

तज्ज्ञानरहितादेहात्कथमेवं ततो बवं ।

“दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो बालः” इति स्फुटम् ॥ १२४० ॥ २०

तदज्ञानरहितोऽप्यन्यो यदन्यावगतं वदेत् ।

सुगतावगतं तत्त्वं किञ्च न किञ्च कृपीबलः ॥ १२४१ ॥

अन्त शरीरमेवायं नीलादिर्यदि बोधवत् ।

अन्तर्गतगिरिः कायो गिरेरपि पृथग्भवेत् ॥ १२४२ ॥

अन्तर्गतं कुतश्चायं बहिष्पेनावभासताम् ।

वासना प्रकृतेः तद्यस्यसंस्तद्धिभासताम् ॥ १२४३ ॥ २५

तथा च शून्यवादान्तेः ज्ञानवादो विभज्यते ।

न च ज्ञानं निराकारं सौगतैरुपगम्यते ॥ १२४४ ॥

१ बोद्धे । २-मुरीक्रि-आ०, ब०, प० । ३ “यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर
.....”-बृहदा० । ४-स्य तत्त्वं सत्त्वं सा-आ०, ब०, प० । ५-परमावाभावाभ्यां-आ०, ब०, प० ।
६ प्र० पा० २।३३५ । ७ “देहः”-सा० टि० । ८ “देहवर्तिगर्तबोधवत्”-सा० टि० । ९ बहि-
श्चेन्नाव-आ०, ब०, प० । १०-स्तद्वदसंस्तद्धि-आ०, ब०, प० ।

यत् शून्यप्रज्ञादस्य प्रत्याख्यानं प्रकल्प्यताम् ।

सतोऽपि त्रयणस्तस्य विशेषः कल्प्यतां कृत ॥ १२४५ ॥

अन्निर्भूतविभुत्वादिति चेन्नेदमुच्यते ।

नीलादिष्वपि तस्यापि वास्तव्येव भासनात् ॥ १२४६ ॥

५ सन्नेव यदि नीलादि निर्वापत्वेन बुध्यते ।

वहिर्भावोऽपि सन्नेव तथा किंवावबुध्यते ॥ १२४७ ॥

न हि तत्रान्यथा ज्ञानं कदाचिदपि दृश्यते ।

वाप्तितो येन संप्रत्याहं वहिर्भावः प्रतीतिमान् ॥ १२४८ ॥

स्यान्मतम्—अरीनीलादितदन्तरालप्रतिभासमेकमेव ज्ञानम्, न तत्कल्प्यचिदन्तनापि

१० कुतश्चिद् वहि स्वरूप एवानस्थानात् तदयमदोष इति, 'तत्र, 'दूरादेवाहमत्रस्थो नीलादिकमव लोफ्यामि' इति नीलादितद्वेदनयोर्भेदस्यैवानुभवतः प्रतीतेः । तस्याश्च भेदानुवगमे बुद्धिचैतन्ययोर्भेदमतीतेरप्यभेदावगमो नाभूत्, तथा च यथा साङ्ख्य प्रत्येतत्त्वयोच्यते—

“अभिधवेदनस्यैक्ये यच्चैवं तद्विभेदवत् ।

“सिद्ध्येदसाधनत्वेऽस्य न सिद्धिर्भेदसाधनम् ॥” [प्र० वा० २।२७८] इति ।

१५ तथा च भवन्तः प्रत्यस्मामिरिदमुच्यते—

विभिन्नयेदनाद् भेदे यन्नैव तदभेदवत् ।

सिद्ध्येदसाधनत्वेऽस्य सिद्धिर्नाभेदसाधनम् ॥ १२४९ ॥ इति ।

कथं पुनर्नीलादे तद्वेदनाद् भेदे 'नीलादि' प्रतिभासते इति प्रतिभाससामानाधिकरूप्येन

प्रतिपत्तिः, अप्रतिभासालम्बितदनुपपत्तेरिति चेत् : अमेदेऽपि 'नीलादि' इत्येव 'प्रतिभास' इत्येव

२० या भावात् कथं तथा प्रतिपत्तिः ? अन्यकथतिरेकभ्यां भेदपरिकल्पनात्, अन्यतो हि प्रतिभासः तस्य पीतादावपि भावाद्, अतिरिक्तश्च नीलादिर्विपर्ययात् ।

तदनेन विरुद्धधर्माध्यासेन भेदपरिकल्पनमुपस्थाप्यमानं सामानाधिकरूप्यवहायाय कल्पते

इति चेत्, उच्यते—

निरुद्धधर्माध्यासोऽयं तत्त्वतो यदि विद्यते ।

२५ नीलतज्ज्ञानभेदः स्यात् तत्त्विकं कल्पितं कथम् ॥ १२५० ॥

कल्पितश्चेदध्यासः कुतस्तद्व्यपनं मतम् ।

अन्यतश्चेत्तदध्यासादनगत्या प्रमण्यते ॥ १२५१ ॥

तद्वेदपरिकल्पनादेव प्राच्यात्तद्वेदकल्पनम् ।

प्राच्यस्यापि तत्र प्राच्यात्त चेद्वैतानुसंधितं ॥ १२५२ ॥

अनादेस्तत्प्रबन्धस्य प्रवृत्तेरिति चेत्तथा ।

भेदस्तात्त्विक एवासौ किञ्च तत्कल्पितो मतः ॥ १२५३ ॥

अभेदस्यैव संवित्तेः स्वतश्चेत्तलीलवेदनम् ।

तद्भेदकल्पनं चैतद्द्वयं केनावगम्यताम् ॥ १२५४ ॥

तद्व्यापारं कथं विद्यादजानानश्च तद्द्वयम् ।

एकत्वं दर्शनाभेदः कल्पनादिति यद्वेदेत् ॥ १२५५ ॥

केनापि तद्द्वयज्ञाने जानीयादर्थमप्यसौ ।

ज्ञानस्यैवान्यवेद्यत्वं नार्थस्येत्यव्यवस्थितेः ॥ १२५६ ॥

तदाह—

अतश्च बहिरर्थानामपि सत्ता प्रसाध्यते ॥ ८ ॥ इति ।

अतः अस्मादनन्तरसाधितात् प्रमाणात्, सामान्योक्तावपि प्रत्यक्षादिति प्रतिपत्तव्यम् । अनुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । चशब्दः सौष्ठवे । बहिरर्थानां जडनीलादीनाम् अपिशब्दान् केवलं विज्ञानानां सत्ता विद्यमानता प्रसाध्यते प्ररूपेण सिद्धिं नीयते । कथं पुनः प्रत्यक्षतस्तत्साधनम्, तस्य तदभावेऽपि तन्निर्भासिनो दर्शनात् ; तैमिरज्ञानवदिति चेत् ; स्वरूपसाधनमपि न भवेत्, तदभावे तन्निर्भासिनोऽपि दर्शनात् भ्रान्तस्य विभागवेदनवत् । न तद्विभागस्य प्रत्यक्षतः साधनं तद्विवेकस्यैव साधनादिति चेत् ; न तर्हीदमुपपन्नम्—

“ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ।” [प्र० वा० २।३५४] इति ।

तद्भेदविवेकवेदिन एव तल्लक्षणानुपपत्तेः । प्रत्यक्षजन्मनो विरूपादेव तल्लक्षणमिति चेत् ; न ; ततोऽपि व्यतिरिक्तस्यार्थवैदलक्षणात् । अव्यतिरेके तद्वात्मा तत्कृतं सविभागं स्यात् तत्प्रत्यक्षात्मापीति न सूक्तमेतत्—“अविभागोऽपि पुद्ब्यात्मा” [प्र० वा० २।३५४] इति । तद्वात्मन्यपि तल्लक्षणमन्यत एव विरूपादिति चेत् ; न ; पूर्वकप्रसङ्गादनवस्थितेश्च । ततो गत्वापि वृत्तं स्वत एव कुतश्चित्तल्लक्षणमनुमन्तव्यम् । एवञ्च यथेदमर्थग्रहापेक्षयोच्यते—

“यथाकथञ्चित्तत्स्यार्थरूपं भुक्त्वावभासिनः ।

अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेऽहमपीदृशम् ॥” [प्र० वा० २।३५३] इति ।

तथेदं स्वग्रहापेक्षया वक्तव्यम्—

यथा कथञ्चित्तत्स्यारूपं भुक्त्वावभासिनः ।

आत्मग्रहः कथं सत्यं न जानेऽहमपीदृशम् ॥ १२५७ ॥ इति ।

विभागग्रहस्य सत्रापत्वादसत्यत्वेऽपि सत्यत्वमेव विपर्ययात् संविचिगात्रग्रहस्येति चेत् ; न ; अर्थग्रहस्यापि सत्यत्वापत्तेः । न हि तद्ग्रहोऽपि सर्वः सत्ता एव ; बाधस्यैवाभावप्रसङ्गात्, सत्येव निर्बाधमरीचिग्रहे जलग्रहस्य बाधोपलम्भात् । वास्तवञ्च मरीचौ तज्ज्ञानस्य निर्बाधत्वं न वासनास्यैर्यात्, ३०

एवं स्वरूपेऽपि प्रस्तावः । ततो मरीचिरर्थ एव । जलं तर्हि किं स्यादिति चेत् ! प्राणादिक्रियागवत्
क्रियादिति ब्रूमः । ततः प्रत्यक्षादर्थमात्रोपपत्तेः स्थितमेतत्-- 'अतश्च' इत्यादि ।

यदि चाद्यं निर्णयो न तत्तत्प्रमाणमिति तथापि तदाह--

तदभावेऽपि तदादस्यान्यथानुपपत्तिः । इति ।

- ५ तस्यप्रत्यक्षस्यार्थविषयस्या भावस्तस्मिन्नपि न केवलं तदभावे बहिर्दधानामपि सत्ता
प्रसाध्यत इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? तदादस्य तस्मिन् विज्ञाने वादः तस्यापनस्य यथा
"दर्शनीपाधिरहितस्य" । [प्र० वा० २।३३५] इत्यादि, तस्मिन् वा बहिरर्थं वादः तद्वृणस्य
यथा "यथा कथञ्चित्" [प्र० वा० २।३५३] इत्यादि, तस्य अन्यथा बहिरर्थस्यजायमानपक्षेण
अनुपपत्तिर्नो भवन्मावात् । अवयव प्रयोगः--'सन्ति बहिरर्थाः सापनवृणप्रयोगान्थानुपपत्तेः' इति ।

- १० अभावे सर्वार्थस्य तद्विशेषः कथं भवेत् ।
तत्प्रयोगो यतो ज्ञानमाधनं चाऽर्थवृणम् ॥ १२५८ ॥
व्यग्रहरप्रसिद्ध्या नेत्यप्रयोगोऽनुमन्यते ।
कः पुनर्यथाकार्यः ? कल्पना यदि ; कल्पितात् ॥ १२५९ ॥
कुतश्चित्तिद्विरर्थस्य बुद्धेर्वा किञ्च वृणम् ? ।
१५ न हि कस्यन्या कस्याप्यस्ति वस्तुर्विज्ञिता ॥ १२६० ॥
विषयमन्यवच्छिन्नस्तत्प्रयोगस्तथा सति ।
एकान्तेन स्वपक्षस्य कथं नामास्तु साधकः ? ॥ १२६१ ॥
तत्र कल्पितरूपोऽय परमार्थो भवन्नपि ।
बोध एवेति चेत्तस्य परार्थत्वं कथं भवेत् ? ॥ १२६२ ॥

- २० यदि तत्प्रयोगः प्रतिपादकस्यैव बोधः ; कथमसौ परार्थः ? परस्य तत्तत्तद्विषयप्रतिपत्तेर-
सम्भवावतिप्रसङ्गात् । प्रतिपादकस्यैवेति चेत् ; कुतोऽसौ तस्य ? स्वत एवेति चेत् ; न ; प्रतिपादकस्य
वैफल्यत् । तत् एवेति चेत् ; न ; तस्याप्यप्रयोगस्तत्तदनुपपत्तेः । प्रयोगस्तु इति चेत् ; न ;
तत्प्रयोगस्यापि तद्वैपत्ये परार्थत्वासम्भवात् । प्रतिपादकबोधत्वे तु पूर्ववत्प्रसङ्गः 'कुतोऽसौ तस्य'
इत्यादिः ; अनस्य च । भवतु स्वार्थ एवायं न परार्थः परस्यैवाभावादिति चेत् ; कुतस्तदभावः ?
२५ स्वयाऽनुपपन्नमन्येति ; परेणानुपपन्नाच्चाप्यभावः । स्वयमुपपन्नमन्येति चेत् ; तत् एव परस्यापि न
भवेत् । सतोऽपि परस्याचिन्त्यत्वाच्च तदर्थोऽयमिति चेत् ; न ; विनेयस्यापि लोके सम्भवात् ।

"विनेयराजहंसास्ते सन्त्येव हि जगन्मताः ।

निरस्य जडसम्पर्कं ये गृह्णन्ति 'बोचोऽमृतम्' ॥" []

इत्युक्तत्वात् । तत्र स्वार्थ एवायम् । स्वार्थोऽपि कुतोऽयमुत्पन्नः ? स्वशक्ति इति चेत् ; न

१ "दर्शनीपाधिरहितस्याप्येवमहात् तदप्येव महात् । दर्शनं नीलनिर्माणं नापि बालोऽस्ति
केवलम् ॥"--प्र० वा० । २ सापनवृणप्रयोगः । ३ प्रतिपादकबोधत्वे । ४ बोचो धृतम् अध०, म०, प० ।

तर्हिदं सुमापितम्—“ज्ञानवान् मृग्यते” [प्र० वा० १।३२] इति, स्वत एव बोधात् तदन्ये-
पणस्य वैयर्थ्यात् । ज्ञानवत एव बुद्धस्योपदेशादिति चेत् ; स' तर्हि बहिरर्थरूप एव, बोधरूपत्वे पूर्वव-
दोपात् । साधनदूषणात्मा च स इति कथञ्च तत्प्रयोगान्यथानुपपत्त्या बहिरर्थसत्तासाधनम् ? अथ तत्प्रयोग
एव कस्यचिन्नास्ति तत्प्रतिभासस्तु विप्रलम्भ एव स्वप्नवत् तदयमसिद्धो हेतुरिति चेत् ; न ; अस्यैव
असिद्धतोद्भावनस्य तत्प्रयोगत्वप्राप्तेः । अयमपि नास्त्येव, एतत्प्रतिभासस्यापि विप्रलम्भत्वादिति चेत् ; ५
न ; अत्रापि तथैव प्रसङ्गादनवस्थादोषाच्च । तत्र तत्प्रतिभासो विप्रलम्भः स्वरूपप्रतिभासेऽपि प्रसङ्गाच्च ।

भवतु तत्सं विभ्रम एव बहिरन्तश्चासत् एव प्रतिभासात् स्तनवदिति चेत् ; नेदानीमसिद्धो
हेतुः तत्प्रयोगत्वात् । नापि विरुद्धो बहिरर्थत्वादित्यत्र तदमाच्छात् । न हि विभ्रमत्वे तद्भावनः ; विभ्रमाद्वि-
भ्रमसिद्धौर्निषेधात् । तत् एव न व्यभिचारी चेति युक्तमनो बहिरर्थसत्तासाधनम् । ततः स्थितं
'तदभावेऽपि' इत्यादि । साधनं सौत्रान्तिकं प्रति सत्तासाधनमह—

१०

अक्षादेरप्यदृश्यस्य तत्कार्यव्यतिरेकतः ॥ ६ ॥ इति ।

अक्षमिन्द्रियं चक्षुरादि, तदादिर्यस्य भूतादेस्तस्यापि न केवलं प्रमाणादेः । 'सत्ता
प्रसाध्यते' इत्यभिहितमिमस्यन्धः । कुत एतत् ? तस्याक्षादेः कार्यं रूपादिज्ञान-कार्यविकारादिकं
तस्य व्यतिरेकः कारणान्तरसाक्ष्येऽप्यभावः ततः । कार्यव्यतिरेको हि कारणव्यतिरेकं गमयाम्यन्यथा
तदनुपपत्तेः । यच्च गम्यमानव्यतिरेकं कारणं तदक्षादि, इत्युपपन्नं ततस्तत्साधनम् । किं तत्साधनेन १५
प्रत्यक्षादेव तत्सिद्धेः, गोलकादिकमेवाक्षादि तत् एव तत्कार्यदर्शनात्, तच्च प्रत्यक्षत एव प्रतिपन्नमिति
चेत् ; न ; तस्य तद्भेदोक्त्येव विशेषेण प्रसङ्गात् । न चैकम्, सत्यपि तस्मिन् कस्यचित्तदभावात् ।
तदपि सशक्तिकमेव कारणं नापरमिति चेत् ; तत्तर्हि कथं दृश्यं शक्तेरतीन्द्रियत्वात् ? नन्वेवं न
किञ्चिदपि कारणं दृश्यं स्यात् सर्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात्, तत्कथं जलादौ तत्कार्यार्थिनः प्रवृत्तिः
तच्छक्तेरपरिज्ञाने तदनुपपत्तेः ? कार्याच्च तत्प्रतिपत्तौ प्रस्फुराश्रयात्—तत्परिज्ञाने कार्यम्, ततश्च २०
तत्परिज्ञानमिति । क्वचिदभ्यासादिसहाय्यात् प्रत्यक्षादेव तत्प्रतिपत्तौ गोलकादावपि स्यादविदोपादिति
चेत् ; न ; जलादिवत्तत्राकारविदोपस्थानवधारणात् । यादृशो हि शक्तिमदभिमतस्याकारस्तादृशस्यैव
तद्विपरीतेऽपि तस्मिन्नवलोकनात् । तत्र तत्प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमवलम्बनं हेतोरवावलम्बनत्वात् । न
चायमसिद्धो हेतुः ; 'रूपादिकारणान्तरे तस्य प्रसिद्धत्वात् पिहितलोचनादिवत् । तत्रापि रूपादेः
परिणतिविशेषव्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेको न लोचनादिव्यतिरेकादिति चेत् ; न ; अपिहितलोचनादेः २५
तत् एव तत्कार्यदर्शनात् । न हि परिणतिविशेषविकलादेव कस्यचित्कार्यपरस्य तद्व्यतिरेक इत्यु-
पपन्नम् । अतो लोचनादिव्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेक इति कथं न स तत्प्रतिपत्तावलम्बनम् ? यदस्येवालम्बनं
तैस्तु नाक्षादेः सत्त्वं साधमित्यं परकीयस्यापि तत्प्रसङ्गात्, अपि तु 'कार्यस्यैव तदपेक्षत्वमिति चेत् ;
तदपि परकीयेन' फिन्न साध्येत ? आत्मीयेनैवाविनाश्यादिति चेत् ; न ; सत्तासाधनेऽप्यस्यैव
परिहारत्वात् । अपि च ;

३०

१ उपदेशः । २ “भूतशब्दोऽत्र व्यतिरेकविशेषाची”—सा० टि० । ३ गोलकस्य रूपादिज्ञानहेतुत्वे ।

४ गोलके । ५ शक्तिशून्येऽपि गोलके । ६ रूपादिः कारणान्तराद्व्यतिरेकस्य प्र-आ०, च०, प० । ७ तदस्तु

आ०, च०, प० । ८ “रूपादिज्ञानस्यैव”—ता० टि० । ९ “प्रत्यक्षेण”—ता० टि० ।

अक्षादेस्तदपेक्षत्वमन्यचेत्तस्य सिद्धितः ।

नाक्षादिसिद्धिस्तस्यां वा कथं नातिप्रसज्यते ॥ १२६३ ॥

तत्सिद्धिरेव तत्सिद्धिरविनाभावतो यदि ।

हेतुसिद्धिर्भवेत्साध्यसिद्धिरित्यनुमा वृथा ॥ १२६४ ॥

ततोऽपि तदपेक्षत्वात् कार्यधर्मान्तरस्य चेत् ।

सिद्ध्या तत्सिद्धिरुच्येत प्रादुष्यादनवस्थितिः ॥ १२६५ ॥

साक्षात्साधने व्यर्थं तदपेक्षत्वसाधनम् ।

हेतोरेवोदितात्तस्य तथा साधननिर्णयान् ॥ १२६६ ॥

अक्षादेस्तदपेक्षत्वस्याभेदे मिथ्यते वचः ।

तत्साधनं तदपेक्षत्वमिति साध्यं न वस्तुतः ॥ १२६७ ॥

यदि तदपेक्षत्वमक्षायेव न तर्हि तदपेक्षं तत्कार्यमिति सामानाधिकरण्या व्यतिरेकात्, अन्यथा

हेतुफलभावायोगादिति चेत् ; सत्यमिदं वस्तुवृत्तेन, वचनं तु केवलमपेक्षरूपाधान्येनापेक्ष्यमेव दर्शयत्
सामानाधिकरण्यामुपदर्शयति । तस्मादुपपन्नम्—अक्षादेस्तत्कार्यन्यतिरेकात् सत्त्वसाधनम् अविनाभावनि-
श्चयात् । एवमदृश्यस्यापि सत्त्वं प्रसाध्य तत्र परोक्तं दूषणं प्रत्यावक्ष्ण आह—

एतेनातीन्द्रिये भावकार्यकारणतागतेः ।

तत्सत्ताव्यवहाराणां प्रत्याख्यानं निवारितम् ॥ १० ॥ इति ।

निवारितं निराकृतम् । किम् ? प्रत्याख्यानं प्रतिषेधवचनम् । केपाम् ? तत्सत्ता-

व्यवहाराणां तेषामतीन्द्रियाभावादीनां सत्ता विद्यमानता तद्व्यवहाराः तन्निर्णयादिरूपास्तेषामिति ।

अस्ति तत्प्रत्याख्यानं बौद्धस्य “अन्येषामदृश्यानां हेतुफलभावाभावविरोधोऽसिद्धेः” []

इति वचनात् । कुतस्तन्निवारितम् ? इत्याह—अतीन्द्रिये अदृश्ये अभावश्च कार्यकारणता

च तयोः, उपलक्षणमिदं तेन विरोधस्यापि गतेः प्रतिपत्ते । केन तद्गतिः ? एतेन अनन्तरन्यायेन ।

तथा हि— इन्द्रियादि हि तत्कार्यात् साधितं साधयत्यलम् ।

हेतुमन्वं स्वनिष्पत्तेस्तदभावे तद्व्यवहान् ॥ १२६८ ॥

तयोरेवमयोरेव कार्यकारणतागतेः ।

न हेतुफलनिर्णयिस्त्वस्ति प्रतिषेधनम् ॥ १२६९ ॥

रूपज्ञानावभावाच्च यदाक्षादेरभाववित् ।

अभावोऽयमदृश्यस्य कथञ्चैवं प्रसिद्धिमान् ॥ १२७० ॥

१ “मा भूत्तदपेक्षत्वसिद्धिरेवाक्षादिसिद्धिरुच्येतोपात्, अपि तु प्राक्तनसाधनाच्चदपेक्षत्व सिद्धपदधा-
दिकं साधयतीति साधनभेदात् सिद्धिभेदसिद्धेर्नोचदोष इति चेत् १” —ता० टि० । २ “मद्यु तदपेक्षत्व-
साधनादक्षादिसिद्धिस्तदपि कृत्वापयद्रूपादिकार्यगतधर्मान्तर साधयति, तद्वर्मान्तरमक्षादिकं साधयतीति
परस्परया तत्सिद्धेर्वा साक्षादा ! न तावत्परस्परवेत्याह १” —ता० टि० । ३—आसिद्धि—आ०, व० ।
४—इत्ये भाव—अह० ब० १० ।

कार्याभावात्प्रसिद्धश्च^१ हेतुशक्तिनिषेधनम् ।

परस्याप्यनल्यभावं धूमामावेन जल्पतः ॥ १२७१ ॥

नयनादिगुणस्यास्ति दोषेणानुमितेन यत् ।

विरोधावगतिस्तस्माददृश्येऽप्यस्तु तद्गतिः ॥ १२७२ ॥

गुणवाञ्छात्र नेत्रादिगिर्व्याज्ञानोपलम्भनात् ।

इत्थं विरुद्धकार्योपलम्भस्याप्युपपत्तिः ॥ १२७३ ॥

अदृश्यानुपलम्भस्य संशयायैव कल्पनम् ।

^२वर्णयन्ति कथं नाम निपुणा वस्तुनिर्णये ॥ १२७४ ॥

इदानीमतीन्द्रिये भवेत्यादिकमेव व्याचिख्यासुराह—

व्याधिभूतग्रहादीनां चिप्रकर्षेऽपि गम्यते ।

कुतश्चित्सदसद्भावविरोधप्रभवं तथा ॥ ११ ॥ इति ।

गम्यते बुध्यते । किम् ? सदसतोर्भावश्च विरोधश्च प्रभवश्च हेतुफलभावः सदसद्भाव-
विरोधप्रभवम् । कुतः ? कुतश्चित् आकारविशेषादेः । कथम् ? तथा तेनाऽन्यथानुपपत्ति-
प्रकारेण । केयाम् ? व्याधिभूतग्रहादीनाम्, आदिशब्दात् परचैतन्यानामपि । चिप्रकर्षेऽपि
अदृश्यत्वेऽपि । तथा हि—

अदृश्यस्यापि रोगादेर्हेतुत्वं कार्यजन्मनि ।

ततोऽपि तस्य सद्भावमसद्भावं विपर्ययात् ॥ १२७५ ॥

आरोम्यादिविरोधश्च विप्रकर्षेऽपि तत्त्वतः ।

प्रतिवन्तः प्रतीयन्ते निर्विवादं परीक्षकाः ॥ १२७६ ॥

यत्पुनरुक्तं^३ धर्मोत्तरेण^४—“न घटे पिशाचस्य भिन्नस्याभावः साध्यते यतो दृश्या- २०
नुपलब्धिः स्यादपि त्वभिन्नस्य । एतदुपलभ्यमानं रूपं न भवति पिशाच^५ इति तत्रोपल-
भ्यमानत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधः क्रियते पिशाचस्येति दृश्यानुपलब्धिरेव यथा घटस्य
दृश्यत्वमभ्युपगम्य यद्यत्र घटः स्यात् दृश्य एव भवेत्, तथा यद्ययं पिशाचः स्यात्
दृश्यः स्यादित्येवं दृश्यमानरूपत्वमभ्युपगम्य नित्यत्वं निषिध्यत इति दृश्यानुपल-
ब्धिरेव ।” [] इति । तत्र; घटवच्छरीरेऽपि तस्याभिन्नस्यैव प्रतिषेधप्रसङ्गात् । २५
न चैवम्, भिन्नस्यैव तत्र तत्कार्यानुपलब्ध्या परीक्षकैः प्रतिज्ञेयम् ।

१ शक्तिहेतु—भा०, व०, प० । २ द्रष्टव्यम्—प्र० पा० ४।३७७ । ३ “एव प्रतिषेधस्य नित्यत्वञ्च
दृश्यमानात्मत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधः कुतो भवति । वस्तुनोऽप्यदृश्यस्य पिशाचादेर्यदि दृश्यघटात्मत्वनिषेधः
क्रियते दृश्यात्मत्वमभ्युपगम्य कर्तव्यः । यत्र दृश्यमानः पिशाचात्मा भवेत् पिशाचो दृष्टो भवेत् । न
च दृष्टतत्मानं पिशाच इति दृश्यात्मत्वमभ्युपगमपूर्वको दृश्यमानो घटो वस्तुनि वस्तुनोऽवस्तुनो वा
दृश्यस्यादृश्यस्य च तादात्म्यनिषेधः । तथा च सति यथा घटस्य दृश्यत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधो दृश्यानुपलब्धादेव
तद्वत् सर्वस्य परस्परपरिहारघटोऽन्यत्र दृश्यमाने निषेधो दृश्यानुपलम्भादेव ।” —न्या० वि० टी० पृ० ५१ ।
४-च त—भा०, व०, प० ।

अपि च, एवं परचैतन्यस्यापि शरीरादभिन्नस्यैव प्रतिषेधो न भिन्नस्येति 'कथं मृतप्रतिपत्तिः यतो नास्त्येव अदृश्यत्वेन संशयविपर्यत्वात् । नित्यत्वस्यापि यदि भावादभिन्नस्यैव प्रतिषेधो भिन्नमप्रतिपिद्धं भवेत् । अस्तु कल्पितमेव तत्र वस्तुत इति चेत् ; कुत एतन् ! अप्रतिपत्तेश्चेत् ; अस्ति तर्ह्यदृश्यानुपलब्धेरप्यभावगतिरिति न युक्तम् 'एवम्' इत्यादि ।

- ५ किञ्च, परमाणूनामपि घटेऽभिन्नानामेव प्रतिषेधः पिशाचकत्, रात्रयो हि तत्रापि दृश्यत्वमभ्युपगम्य निषेधो यद्यपि परमाणुरूपः स्याद् दृश्यः स्यादिति ।

एवञ्च परमाणुभ्यो घटस्यान्यस्य सिद्धितः ।

नैयायिकमतं सुस्यमवयव्यनिराकृतेः ॥ १२७७ ॥

घटोऽणुसञ्चयात्मैव नैकः स्थूलोऽस्ति चेदसत् ।

- १० एकश्चायं ज्ञानसन्निवेशीत्येवं विनिश्चयात् ॥ १२७८ ॥

संवृत्या स न तत्त्वाच्चेत् स कथं दृश्यतां यतः ।

तदभेदात्पिशाचादेर्दृश्यत्वमुपगम्यताम् ॥ १२७९ ॥

- न हि सांवृतस्य दृश्यत्वम् ; दर्शनस्य वस्तुविपर्यत्वात्, सांवृतस्य चावस्तुत्वात् । न चाणुसञ्चयो दर्शनाविषयः स्थूलस्यैकस्यैव तद्विषयत्वेनानुभवात्, 'एकश्चायं ज्ञानसन्निवेशीत्येवं विनिश्चयात्' इत्युक्तेः ।
१५ ततो यदि तदभेदेन दृश्यत्वोपगमात् पिशाचे दृश्यानुपलब्धिः परमाणुत्वातीति तेपामपि तदभिन्नानां प्रतिषेधात् कथं नावयविसिद्धिः ? तदभेदेनापि तत्रादृश्यत्वस्यैवोपगमे स एव पिशाचेऽपीति न तस्याभिन्नस्यापि घटादौ प्रतिषेधो दृश्यानुपलब्धेरभावात्, अन्यतश्च तदनुपगमात् । इदमेवाकलय्य देवैरन्यत्रोक्तम्—

“अदृश्यानुपलम्भादेकैकान्तेऽयं न लक्ष्येत् ।

- २० पिशाचो नाहस्मीति दृश्यादृश्याविवेकधीः ॥” [सिद्धिचि० प० ३४८] इति ।

अदृश्यानुपलम्भादेवाभिन्नस्य प्रतिषेधे भिन्नस्यापि स्यात् व्याख्यादौ तथा तन्प्रतिपत्तेः ।
इत्युपपन्नम्—अदृश्यानुपलम्भास्याप्यभावसाधनत्वम् । व्याधीत्यादि अन्तरालोक्तम् ।

- कथं पुनरनुमानात् सत्तासाधनं तस्यावस्तुविपर्यत्वात् ! अवस्तु हि सामान्यं तस्य विषयो निदर्शनसमानस्यैव पावक्रदेस्तत्र प्रतिभासनात् । सामान्यस्य च विचार्यमाणस्य वस्तुत्वेनानवस्थानात् ।
२५ सत्तायाश्च वस्तुरूपत्वादिति चेत् ; कथमिदानीं तस्य प्रागप्यम् ? वस्तुनि प्रवर्तनात्, तदपि तद्विषयस्य वस्त्वैकत्वेनाप्यवसायादिति चेत् ; उच्यते—तदेकरं यदि वस्तुरूपमेव ; सिद्धमनुमानस्य तद्विषयत्वम् ? अवस्तुरूपं चेत् ; कथं ततोऽपि तत्र प्रवर्तनमतिप्रसङ्गात् ! तस्यापि तदेकत्वेनाप्यवसायादिति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्ववत्प्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । किञ्चेदं सामान्यस्यावस्तुत्वम् ? सर्वशक्तिवैक्यम्, तच्च विचारादिति चेत् ; सोऽपि न तदेवानुमानम् ; तेन तत्र वस्तुत्वस्यैवाप्यवसायान्, तस्यापि

१ कथममृतवर्ति—भा०, ब०, ए० । २ “घट” —भा० टि० । ३—भादेवैका—भा०, ब०, प० ।

४ अनुमानस्य । ५ वस्तुविपर्यत्वम् । ६ विचारोऽपि ।

तल्लिङ्गस्येवातल्लिङ्गस्यापि तदेकसाध्यत्वे वस्तुत्वाध्यवसायस्यैव भावात्, मित्रसाध्येन च तस्याविषयी-
करणात् । न चाविषयीकृतमवस्तु वस्तु चेति शक्यमवगन्तुम् । नापि प्रत्यक्षं विचारः ; तस्यापि स्वल्-
क्षणनियतत्वेन तत्राप्रवृत्तेः, प्रवृत्तौ वा श्रमेयाभावात्तानुमानं भवेत् । नाप्यन्यत्प्रमाणम् ; तद्द्वयनियम-
व्याघातात् । नाप्यप्रमाणम् ; ततः कस्यचित्तत्त्वनिर्णयायोगात्, प्रमाणचिन्तावैफल्यत् । तत्र तस्याव-
स्तुत्वं युतश्चिदपि सुनिश्चयम् । निश्चयेऽपि न तस्य वस्तुत्वाध्यवसायो येन प्रवर्तकत्वात् प्रामाण्यमनु- ५
मानस्य निगदितोचरत्वात् ।

भवतु तर्हि संवादादेव वस्तुनि तस्य प्रामाण्यम्, सोऽपि तस्मादात्मत्वभादिति चेत् ; स
कुतोऽवगन्तव्यः ? नानुमानात् ; वस्तुनस्तेनावेदनात् । नापि वस्तुप्रत्यक्षेण ; अनुमाने तस्याप्रवृत्तेः । न
च तद्द्वयोरेकाविषयत्वे तत् इवमिति प्रतिपन्नः संवादः । संवादाच्च प्रामाण्ये अतिप्रसङ्गमाह—

प्रमाणमर्थे संवादाद् भ्रान्तिरध्यवसायतः । इति ।

१०

भ्रान्तिः अतस्मिन्तद्ग्रहो मणिप्रभामणिज्ञानादि, **प्रमाणम्** । कुतः ? अर्थे मण्यादौ
संवादाद् अविप्रतिसारात् । स एव कस्मात् ? अध्यवसायतः । अध्यवसायो य एव दृष्टः स
एव प्राप्तः इत्यभिप्रायः तस्मात्त इति । प्रसिद्धञ्चेत्तत् परस्मात्-(परस्यापि) “अविसंवादनमभिप्राय-
निवेदनात्” [प्र० बा० १।३] इति वचनात् । इष्टमेव तत्र प्रामाण्यं प्रत्यक्षत्वेन तत्कथमतिप्रसङ्ग
इति चेत् ? न ; भ्रान्तेस्तत्त्वानुपपत्तेः । अप्रतिफलव्यभिचारस्य न तत्र भ्रान्तिकुद्विरपीति चेत् ; न १५
तर्हिमं प्रत्यनुमानप्रामाण्ये तन्निर्दर्शनम् । भ्रान्तमपि यथेदं प्रमाणं तथानुमानमपीति भ्रान्तिविदं प्रत्येव
तत्तत्र निर्दर्शनमिति चेत् ; इतरं प्रति तन्निरपेक्षमेव यदि तस्मिन्निवृत्तीति तथैव संद्विदं प्रत्यपि सिद्धय-
तीति व्यर्थमेतत् “माणिप्रदीपप्रमयोः” [प्र० बा० २।५७] इत्यादि । तद्विदं प्रत्यपि नानुमानत्वेन
निर्दर्शनं विप्रतिपत्तिविषयत्वेन साध्यन्तःपातित्वात्, अतः प्रमाणान्तरमेव सेति कथञ्चातिप्रसङ्गः ? तत्र
संवादादपि प्रामाण्यमनुमानस्य अपि तु वस्तुविषयत्वादेव । २०

यद्येवं तदेव स्पष्टावधारित्वमपीति कथमनुमानत्वम् ? लिङ्गजत्वादिति चेत् ; न ; तथापि
परोक्षलक्षणस्यावैशद्यस्याभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । परोक्षं च जैनस्यानुमानम् । एतदेवाह—

प्रत्यक्षाभेदप्रसङ्गश्चेत् [तथाऽनभिनिवेशतः] ॥१२॥ इति ।

प्रत्यक्षमिव स्पष्टत्वेनाभातीति प्रत्यक्षाभमनुमानं तस्मिन् अप्रसङ्गः प्रसङ्गाभावः प्रकृमाद-
नुमानत्वस्य । ततो वस्तुविषयत्वं तस्य नुवृत्तां तदेव निर्वृत्तमिति परस्याकृतम् । चेदिति तद्द्योतनं । २५
तत्रोचरमाह—“तथानभिनिवेशतः” इति । तथा तेन स्पष्टमप्रकारेण अनभिनिवेशतः
अनध्यवसायात् प्रसङ्ग इति । प्रसङ्गाप्रसङ्गयोः संहितायां समानत्वात् पूर्वत्राप्रसङ्गस्य अत्र च प्रसङ्गस्य
सम्बन्धः । न हि वस्तुविषयत्वात् तदात्मत्वमपि ॥ अन्तरङ्गादेव कारणविशेषात्, अन्यथा दूरे ऋचित्ररस्य
दूरतरे गृह्यादेः दूरतमे च योगिनोऽवस्थितस्य एवमवस्तुविषयमेकप्रतिभासमेव विज्ञानं भवेत्, न चैवम्,
स्पष्ट-स्पष्टतर-स्पष्टतमभेदेन तद्भावात् । न च तत्र प्रतिप्रतिभासं विषयस्य भेदः, तस्यासाधारण्येन ३०

१ द्यौदस्यापि । २ भ्रान्तिविदम् । ३ वस्तुविषयत्वमेव । ४ तत्त्वप्रतिपत्तिज्ञानविषयतया अनन्ध-
वेद्यत्वं स्यात्, तथा च अतिरर्पताभावात् ।

पहिरर्थत्वाभावाप्रसङ्गात् । अन्तरङ्गात् तदाभवे नाय दोषः, एकविषयस्यापि 'तद्विशेषात् प्रतिभासविशेषो
पपत्ते । एतदेवाह—

दूरदूरतरादिस्थैरेकं वस्तु समीक्ष्यते । इति ।

सुगममेतत् । कथं समीक्ष्यते ? इत्याह—

५ **[नानाभं स्यात्तथासत्यं न चेदस्त्वनुरोधि किम् ? ॥१३॥]**

नानाभं वैशद्यतास्तमे ननैकप्रतिभास वस्तुविषयत्वात् । तदाभवे दूषणान्तरमाह—'स्या
त्तथाऽसत्यं न' इति । तथा तेन प्रत्यक्षाभ्युपगम्येण असत्यम् अविद्यमानं कामिन्यादि न
स्यात् । अस्ति चाविविद्यमानस्यापि तस्य तदाभत्वम् । परस्यापि "अभूतानपि पश्यन्ति" [प्र० वा०
२।२८२] इति ब्रुवाणस्य प्रसिद्धत्वात् । तत्र वस्तुविषयत्वात्तदाभत्व यतोऽनुमानेऽपि तत्तत्तदापस्या

१० प्रत्यक्षत्वमसङ्ग इति भावः ।

कथं पुनः कामिन्यादेरसत्यस्य ज्ञानरूपतया तस्यापि सत्यत्वात् : 'अभूतानपि' इति वचनं बाह्य
स्वापेक्षयैव । न चेत् पुरतोभावात्स्य विरोधः तस्य ग्राहकान्तरापेक्षत्वात्, स्वान्वयि च ग्राहके तदनुपपत्तेरिति
मन्तव्यम्, तस्यापि वेधवेदकमेदकल्पनादुपपत्तेः । ज्ञानात्मकत्वेन तस्य 'प्रतिभासमानत्वात्' सुखादि
वत्' इत्यनुमानात् । न च सत्यकामिन्यादिना व्यभिचारः, तस्यापि पक्षीकृत्यात् । ततो ज्ञानमेवास्ति न

१५ बाह्यमिति चेत्, एतदेवाह—'न चेदस्तु' इति । ननो मध्यमदीपस्त्वेनात्रापि सम्बन्धात् । न यदि
वस्तु बाह्यं प्रथमात् । अत्र दूषणमाह—'अनुरोधि किम्' इति । अनुरोधः स्वीकारः सोऽस्मिन्नस्ती
त्यनुरोधि पराभिमतं ज्ञानम् । तत्किम् : नैव । तथा हि—न तद्विलम्बेन तस्य बाह्यस्याप्यविरोधात् ।
अपरोक्षत्वेन विशिष्टमिति चेत्, तदपि यदि नीलमेव कथं तदेव तेन विशिष्टं नाम ? कथं वा तद् बाह्यं
न भवेत् ? अन्यदेव चेत्, तदेव ज्ञानं स्यात् न नीलम् । भवत्वसंदेहः तदिति चेत्, न, प्रतिभासात् ।

२० सोऽप्यसत् एवेति चेत्, न, स्वतत्त्वद्वयोगात् । ज्ञानादिति चेत्, न, "नान्योऽनुमाव्यो ब्रुव्यास्ति"
[प्र० वा० २।१२७] इत्यस्य विरोधात् । विभक्त्यादिति चेत्, न, तस्यापि विज्ञानत्वे तद्वयोगात् ।
तत्रापि विभक्त्यान्तरकल्पनायाम्भनस्यापत्तेः । अज्ञानत्वे तु न तत् तत्प्रतिभासो विरोधात्, बहिर्भावस्तु गणी
यनाच्च । तत्रासत्त्वे तस्य प्रतिभासः । तदभावे ज्ञानमपि न भवेत् तस्यापि निर्भेदस्याप्रतिवेदनात् इत्युप
पन्नमेतत्—'अनुरोधि किम्' इति । यदि तु न ज्ञानं नीलमात्रम् अपरोक्षत्वमात्रं वा तदुभयरूपत्वा

२५ तस्येति, तदा स्वपरविषयतयापि द्वैरूप्यापत्तेः कथं बाह्यस्य सतोऽसतो वा न तत् प्रतिपत्तिं यतो 'दूर'
इत्यादि न स्यात्, 'तथा सत्यं न' इति च सूक्तं न भवेत् । तत्र वस्तुविषयत्वादेवानुमानस्य
स्पष्टत्वं दूरत्वादिज्ञानानां तद्विशेषाभावाप्रसङ्गात्, अवस्तुविषये च तदभावापत्तेः ।

अथवा यद्यस्पर्शव्यभिचारिणोऽनुमानमवस्तुविषयं प्रत्यक्षमपि कश्चित्तया गतेदित्याह—'दूर'
इत्यादि । दूरदूरतरयोः आदिव्यवृत्तासंबन्धसन्नतत्त्वोत्पत्तिरिति तत्स्यात्ते एकं पादपादित्यनं

३० वस्तु समित्यभिप्रासारेण ईक्ष्यते दृश्यते । कथम् : नानाभं दूरादावप्यदि चेन आसन्नदी
स्पष्टादिवेगनेनैकप्रतिभासोऽकमिति । आसन्नानिप्रतिभासमेव सत्यं नेनरिति चेत्, उत्तरम्—तथा तेन
नानाभमिति प्रसारेण सत्यमविवक्ष्य वस्तु । यद्येव दूरादिव्यवृत्तादपि नियमस्यादितया तत्र दृश्यते

इति चेत् ? नः संसारिज्ञानस्यासत्कल्याहितत्वात्, अन्यथा परमाणूनां नीलादिनेव परस्परविवेकेनापि दर्शनात् न क्वचित् स्थूलप्रतिमासः स्यात् । न च तदपह्नवः, सर्वत्र तन्माप्तेः । अपह्नूतोऽपि विकल्पा-
 देवासौ न दर्शनादिति चेत् ; न; ततोऽप्यतद्वाक्परात्तदयोगात् । तदाकारत्वे वस्तुतः परमाणुस्वलक्षणवाद-
 व्यापत्तिः । भ्रान्त्या तस्यापि तदाकारत्वमिति चेत् ; न; तत्तद्विवेकस्य दर्शने आन्तेरयोगात् । अदर्शने
 सर्वात्मनाप्यदर्शनप्रसङ्गात् । असत्कल्यदर्शने तु सिद्धं परमाणुविवेकस्याप्यदर्शनम् । तद्वदासन्नादावस्पष्टा- ५
 देरपि । विकल्पेऽपि विकल्पान्तरादेव तत्प्रतिमासो न स्वत इति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्वदोषादनव-
 स्थापत्तेश्च । ततो हूमुपसरतो दृश्येतरात्मकत्वस्याशयपरित्यागत्वादुपपन्नं तद्वदेव क्वचिदस्पष्टेतरस्वभा-
 त्वमपि । कथं पुनरस्पष्टेतरेण क्वचित्समुच्चयो बाधनस्यैवोपपत्तौ विरोधात् ? अन्यथा चन्द्रमसि द्वित्व-
 स्याप्येकत्वेन समुच्चयात्तदपि तात्त्विकमेवेति मित्याज्ञानविलोपः स्यात्, न चैवम्, अतो द्वित्ववदसत्य
 एवास्पष्टस्यभाय इतरेण बाधनात् ; इत्यपि न सङ्गतम् ; दृश्येतरेण समुच्चयेऽपि समानत्वात् । न हि १०
 स्वलक्षणेण विवेकः ध्रुवस्थिदयस्थाप्यमानः स्थूलस्वभावमत्रापित्वा अवस्थातुमर्हति । सत्यम्, असत्य
 एव स' इति चेत् ; क इदानीं सत्यस्वभाषः स्यात् ? नीलादिरिति चेत् ; न ; तस्यापि स्थूलादभेदेन
 प्रतिपत्तेः, तदसत्यत्वे सत्यस्यानुपपत्तेः । अन्यथा—

स एव सत्योऽसत्यश्च नीलादिरिति ते कथम् ? ।

समुच्चयप्रवादोऽयमनिष्टोऽपि प्रवर्तताम् ॥ १२८० ॥

१५

सत्य एव स चेत्स्थूले तदभेदेन सत्यता ।

परमाणुप्रवादं ते भद्र भद्राकरोत्यलम् ॥ १२८१ ॥

असत्य एव नीलादिर्यदि प्रत्यक्षवेद्यता ।

कस्येदानीं प्रवृत्तस्य यतः स्यादीहितस्थितिः ? ॥ १२८२ ॥

एतदेव 'दर्शयति—न चेत् न यदि । सत्यम्, अस्पष्टादिप्रतिमासं वस्तुतस्त्वम् २०
अनुरोध स्वीकारविषयः । किम् ? न किञ्चित्, उत्तनीत्या नीलादेरप्यसत्यत्वात् ततो नीलादाव-
 सत्यस्येतरेण समावेशो यक्तव्यः, तद्वदस्पष्टस्येतरेण अविशेषात् । नीलस्येतरेण किञ्च स इति चेत् ?
 न ; तत्र लोकाभिप्रायेण बाधनस्यैव भावात् । न चैवमस्पष्टादौ तदभिप्राय—'स एष दृषिद्युतया
 दृष्टोऽधुना अधिष्ठितो वृक्षः' इति तदभावात् । ननु पूर्वमन्तरङ्गनिगन्धनवेनावस्तुरूपत्वमस्पष्टत्वादेरुक्तम्,
 इदानीं तु स्वभावत्वम्, तत्कथञ्च विरोध इति चेत् ? न ; इदानीमपि परानुरोधादेव तद्वचनात् । २५
 परो हि बाधस्यासतोऽपि लोम्बुद्ध्या वस्तुत्वमन्विच्छन्नस्पष्टस्याप्यन्वेष्टुमर्हति तदविशेषात् । एवमपि
 कथं तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं विस्पष्टज्ञानस्यैव तदुपगमादिति चेत् ? न ; तस्यापि पराभेदस्यैवोपपत्तिनात् ।
 न तावत्तज्ज्ञानमप्रमाणम् ; अविप्रतिसारात्, तद्वक्ष्यत्वादित्यत्रापि ग्रामाण्यस्य । नाप्यनुमानम् ; लिङ्गा-
 भावात् । तदेव लिङ्गमिति चेत् ; न ; तज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरस्याप्येदनात् । प्रवेदनेऽपि न तत्स्पष्टम् ;
 अनुमानत्वात् । अस्पष्टमपि कथं प्रमाणम् ? साध्यं प्रत्यविनामावादिति चेत् ; न ; लिङ्गस्यैव तत्त्व- ३०
 प्रमत्तात् । तज्ज्ञानजनकत्वाच्चेत् ; न ; अनुमानानस्योपनिषात्तात् । तद्विषयत्वाच्चेत् ; सिद्धो न

सिद्धान्त—यथमस्यापि तत् एव तत्त्वोपपत्ते । तथा च प्रत्यक्षमेव तद् गत्यन्तराभावादिनि सिद्धं तस्य स्पष्टज्ञानेनैकविषयत्वम् । ततो यदुक्तम्—“यद्यस्माद् भिन्नप्रतिभासं न तत्तेनैकविषयं यथा रूपज्ञानाद्रसादिज्ञानम्, भिन्नप्रतिभासं चानुमानं प्रत्यक्षात् ।” [] इति, तन्निषिद्धम्, दूरवृक्षवेदनेन व्यभिचारात्, तस्यास्पष्टावमासित्वेन आसन्नतद्देदनात् भिन्नप्रतिभासित्वेऽपि तदेकार्थत्वात् ।

५ एतदेव दर्शयन्नाह—

तस्मादनुमितेरर्थविषयत्वनिराकृतिः ।

प्रतिभासभिदायाः किमेकस्यानेकतो ग्रहात् ॥१४॥ इति ।

अनुमितेः अनुमानस्य अर्थविषयत्वनिराकृतिः वस्तुप्रतिभाससत्त्वप्रत्याख्यानम् ।

श्रुतः प्रतिभासभिदायाः प्रतिभासस्य तदाकारस्य भिन्ना भदो स्पष्टतालक्षणं तस्या ।

१० किम् नैव । कस्मात् तस्मात् अनन्तरोक्तत्वात् । कस्मात् एकस्यानेकतो ग्रहात् । एकस्य पादपादेरनेकतोऽनेकेनास्पष्टास्पष्टतरादिरूपेण अनेकेन वा ज्ञानेनास्पष्टादिप्रतिभासिना ग्रहणं ग्रहस्तस्मात् ।

एतदुक्तं भवति—दूरभ्रूहादिज्ञानेन प्रतिभासभेदस्य व्यभिचारात् न तत् तन्निराकृतिरिति । यदि प्रत्यक्षैकार्थमनुमानं गृहीतमाहित्वात् कथं प्रमाणम् । क्षणक्षयादेरतद्विषयस्यापि ग्रहणादिति चेत्, न, तस्यातद्विषयत्वे तद्विपर्ययस्य तद्विषयत्व स्यात् गत्यन्तराभावात्, तथा च सुतरामप्रामाण्यमनुमानस्य

१५ तेनैवापन्नात्, प्रत्यक्षस्य वा तस्मात् तेनैवापन्नात् । न चैतन्न्याय्यं तदप्रामाण्ये तस्यैवापन्नं प्रसङ्गात् तत्पूर्वकत्वात् । तत्र क्षणक्षयादेरतद्विषयं यतोऽपूर्वार्थत्वमनुमानस्येति चेत्, मा भूत्, तथापि नाप्रामाण्यं यथार्थत्वात् । अपूर्वार्थमेव ततोऽपि प्रमाणं नापरमिति चेत्, श्रुत एतत् । तत् एव मयोजनादिति चेत्, किं सत्प्रयोजनम् । अधिगमश्चेत्, न, तस्यानुमानेऽपि भावात् । परितोपोऽनेन व्याख्यात । प्रवृत्तिरिति चेत्, न तर्हि स्वसवेदनं प्रमाणम्, ततोऽपि तदर्भावात् । कं चेयं

२० प्रत्यक्षात् प्रवृत्तिः न क्षणे, तस्य प्रवृत्तिकालेऽनन्वयात् । नपि सन्ताने, तस्य तेनाग्रहणात् । ग्रहणेऽपि नापूर्वार्थत्वम् ; पूर्वमपि तस्यान्यनोऽधिगमात् इत्यपूर्वार्थं प्रमाणकतं प्रत्यक्षमप्यप्रमाणं प्राप्तम् ।

अथाधिगमात् प्रामाण्यं नानुमानेऽपि प्रातिफल्यमुद्घोषयति ।

किञ्च, कथञ्चिदपूर्वार्थमेवानुमानं तद्विषयस्य क्षणक्षयादेः प्रत्यक्षेणाग्रहणात्, न तावत्ता तद्विपर्ययस्य तेन ग्रहणं तदुभयधर्मसाधारणस्य नीलादेरेव ग्रहणात् सदसत्त्वसाधारणस्येव आन्त्या ।

२५ न हि तया तद्विषयसत्त्वग्रहणम्, आन्तिव्यापत्ते । नप्यसत्त्वस्य वेत्तनम् ; अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि तत् एव तद्विषयस्यासत्त्व प्रतिपद्यमानं तदर्थितया प्रवर्तितुमर्हति । प्रतिपद्यमानोऽपि सत्त्वममारोपात् प्रवर्तनं इति चेत्, न तस्याप्यवेदनात् । प्रवेदनेऽपि तद्विषयस्याप्यसत्त्व

यदि तत् एवावगम्येत स एव प्रवृत्त्यभासः । तत्रापि तत्प्रमारोपकल्पनायामनवस्थापति । तत् सदसत्त्वसाधारणं नीलधवलादिकमेव आन्तेविषयं तद्वत् प्रत्यक्षस्यापि क्षणभङ्गतद्विपर्ययसाधारणमिति

१ क्षणक्षयादेः प्रत्यक्षविषयत्वम् । २ नित्यत्वादेः । ३ नियमादिषादिना प्रत्यक्षेण । ४ अप्रामाण्यम् । ५ अणिकत्वादिषादिना अनुमानेन । ६ प्रत्यक्षपृष्ठतत्वात् । ७ यथापत्त्यादिरिति । ८ प्रवृत्त्यभावात् । ९ नित्यत्वादेः । १० सत्त्वममारोपस्य ।

कथं तदधिगतार्थमनुमानं यत् प्रामाण्यं न भवेत् ? असाध्यविषयत्वे प्रथमस्य कथं ततो व्याप्तिं ग्रहणमिति चेत् ? न, विपक्षे बाधभ्रामाव्यदेव तद्ग्रहणात् । साध्यविषयत्वे तु तस्य स्मिर्धमनुमानम् । समारोपव्यवच्छेदार्थमिति चेत्, तदभावे किं न भवेत्ततो विषयपरिज्ञानमिति चेत्, व्याप्तिवेदनं कथम् । तदपि तद्व्यवच्छेदादेवेति चेत्, न, चक्राव-सति तद्व्यवच्छेदे तद्वेदनम्, ततोऽनुमानम्, ततस्तद्व्यवच्छेद इति । ततो नीलदे प्रत्यक्षावगतस्यैव क्षणभङ्गादिविशिष्टतया अनुमानतो निर्णयादुपपन्नं तस्य तदेकार्थत्वमपूर्वार्थत्वञ्चेति वस्तुनिषयमेवानुमानम् । कथमेतत् ? कथं च न स्यात् ? सम्बन्धापरिज्ञानात् । तथा हि—न साध्यसाधनयोरपरिज्ञाने सम्बन्धपरिज्ञानम्, तस्य तत्पूर्वं कत्वात् । परिज्ञानेऽपि न निर्विकल्पेन तत्परिज्ञानम्, 'इदमत्र प्रतिबद्धम्' इत्यपराभावात् । नापि तज्जन्माना विरूपेण, तत्काले साध्यसाधनयोस्तद्दर्शनस्य च व्यपगमात् । चिन्त्योपनीतयोस्तत्परिज्ञाने कथं वस्तुगतसम्बन्ध, तदुपनीतयोरवस्तुत्वात् ? भवदपि तत्परिज्ञानं न सामस्येन, साध्यसाधनवस्तुनामानन्त्यात् १० अनन्तेनापि कालेन तदसम्भवात् । नाप्येकदेशेन, फलभावात् । अनुमानं हि तत्फलम्, न च यत्रैव तत्परिज्ञानं तत्रैवानुमानं सम्बन्धज्ञानादेव साध्यसिद्धे । नाप्यन्यत्र, तत्र तत्साधनादेरभावात्, अन्यतश्च तदनुपपत्तेः । सम्बन्धप्रतिपत्तिनिष्पन्नस्य च प्रकारान्तरस्याभावादिति चेत्, किमिदानीमनुमानमेव नेच्छेत् ? तथा चेत्, न कुतश्चिदभिमतसिद्धिः । निवेदितश्चेत् । इच्छतोऽपि तदवस्तुविषयमेवेति चेत्, न, अवस्तुन्यपि सम्बन्धापरिज्ञाने तदनुपपत्तेः । तत्परिज्ञानस्य चोक्तनीत्या तत्राप्यसम्भवात् । १५ किमर्थं वा तदनुमानम् ? व्यवहारार्थमिति चेत्, न, व्यवहारस्यावस्तुन्यसम्भवात् मरीचिकादौयादिवत् । वस्तुन्येवासौ तत्रानुमानस्य प्रतिबन्धादिति चेत्, न, तत्परिज्ञानेऽपि पूर्ववद्दोषात् । न दोषः, देशकालादिविशेषपरामर्शमन्तेरणापि 'ईदृशमीदृशप्रतिबद्धम्' इति कुतश्चित्प्रतिपत्तेः । नापि वैकल्यमनुमानस्य पुनस्तद्वशादेव विशेषालिङ्गितालिङ्गित्वविशेषस्य प्रतिपत्तेरिति चेत्, सिद्धं तर्हि वस्तुन्येव प्रतिबन्धपरिज्ञानमनुमानस्य च साफल्यम् । एतदेवाह—

समानपरिणामात्मसम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

तत्राशक्तिफलाभावौ न स्यातां लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ १५॥ इति ।

समानः सदृश स चासौ परिणामश्च विवर्त स एवात्रा स्वभावस्तेन सम्बन्धस्याविनाभावस्य प्रतिपत्तिः परिज्ञानात् । 'कयोस्तप्रतिपत्तिः ? इत्याह—लिङ्गलिङ्गिनोः लिङ्गस्य धूमादे लिङ्गिनश्च पावकादे । तत् किम् ? इत्याह—तत्र तस्या प्रतिपत्तौ तत्रानुमाने २५ चाशक्तिश्च फलाभावश्च न स्यातां न भवेताम् । समानग्रहणेनात्यन्तवैलक्षण्यस्वलक्षणानां प्रत्युक्तम्, तथाविधानां तेषामप्रतिपत्तेः । निरूपितं चेत् । परिणामग्रहणेन समानाकारस्य कोऽस्यम्, तस्याप्यपरिज्ञानाद्वेपन्याच । तत्र सम्बन्धप्रतिपत्तिः फलमिति चेत्, न, तस्यैवानुमानविषयत्वप्रसङ्गात्, तथा च कथं विशेषेण तत् प्रवृत्तिः ? तस्य तत्र सम्बन्धादिति चेत्, लिङ्गस्येव तत्र किन्न स्यात् तत्परिज्ञानाशक्तैरन्यत्रापि तुल्यत्वात् । प्रवृत्तिरपि सामान्य एवेति चेत्, न ; ३०

१-नुमानस्य शा० । २-पात्रिलिङ्गत्वालिङ्गा-आ०, ४० ५० । ३-तथा-आ० ४० ५० ।

४ 'प्रयुक्तमिति प्रागुक्त्यन्यापि सम्बन्धनीयम् । -शा० टि० । ५ सामान्ये । ६ सामान्यस्य । ७ विशेषे ।

विशेषकल्पनावैफल्यानुपपन्नात् । आत्मपदेन च तत्परिणामस्य कल्पितत्वम् ; कल्पितस्य क्त्वात्त्वानुपपत्तेः, कल्पनानुपपत्तेश्च । तथा हि—

कल्पना सदृशाकारा न चेत्कल्पन कथम् २ ।

वस्तुतः सदृशाकारा सा चेद्वस्तु न किं तथा ॥१२८३॥

५ यदि कल्पनैवासा तदाकारा तदा कथम् ।

अनग्रस्थानदोषोऽयमनुपपत्ती निष्पिन्याम् ॥१२८४॥

ततो दूर गतेनापि सादृश्यं रूपनागतम् ।

वस्त्वेव प्रतिपत्तव्यं तथा वस्तुषु धीमता ॥१२८५॥

तेन सम्बन्ध इत्यनेनाप्यात्मान्तरेण सम्बन्धव्याख्यायाम् ; न हि सम्बन्धस्यात्मान्तरं १० मन्यत्र सन्धिरूपात् । सयोगादिरात्मान्तरमेवेति चेत् ; सोऽपि कथं तदन्तरम् ? पावकादो सम्बन्ध प्रत्ययनननादिति चेत्, तदपि सर्वत्र कस्माच्च भवति ? तस्य तत्रासम्बन्धादिति चेत् ; पावकादावपि न भवेत् तदविशेषात् । तत्र सम्बन्ध्यत इति चेत् ; यदि स्वतः ; पावकादिरपि धूमादिना तथैव सम्बन्धयेतेति पर्याप्त सयोगादिपरिकल्पना । तस्य सम्बन्धरादुपपन्नं स्वतः सम्बन्धो न पावकादेर्विपर्ययादिति चेत् ; तदेव कुत ? स्वतः सम्बन्धादिति चेत्, सोऽपि कम्पात् ? सम्बन्धत्वाच्चेत् ; १५ ॥ ; परस्परश्रयत्वात् । सम्बन्धस्य तथा प्रतीतेरिति चेत् ; ननियमेव तत्र दुर्लभा पावकादिव्यतिरेकेण तस्यैवाप्रतिपत्तेः । यदि न तत्रप्रतिपत्तिर्न कश्चिदसम्बन्ध इति कथं 'सम्बन्धी पावकादिः' इति प्रत्ययः ? विशिष्टप्रत्ययस्यासति विदोषेणोऽनुपपत्तेरिति चेत्, न, स्वयं तथा तस्य परिणामादेव तदुपपत्तेः 'सम्बन्धः' 'सयोगादिः' इति प्रत्ययवत् । न हि तत्र व्यतिरिक्त सम्बन्धव्यतिरिक्त, तस्य द्वय्यादायनन्तर्भावेन सप्तमपदार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि तद्विलक्षणं तत्रान्तर्भवति तदा पदार्थभेदाभावापत्तेः । तत्र स्वतः २० स्वतः तत्र सम्बन्धः । नापि तदन्तरेण, तत्कल्पनानामनवस्थादोषात् । नायं दोषः ; समनायस्य तदन्तरत्वात्, तस्य चानाश्रितत्वेन तदन्तरनिरपेक्षत्वात् । न चैवं तस्यासम्बन्धत्वम्, सम्बन्धबुद्धिकरणात् सम्बन्धत्वोपपत्तेः । न च पारतन्त्र्यात्सम्बन्धत्वं तदुद्बुद्धिरणं वा ; द्रव्यगुणादावपि तत्प्रसङ्गात् । ततः स्यामव्यादेव तस्य तस्य तत्करणश्चेति किं पारतन्त्र्येण यतोऽनन्तान्नमिति चेत् ? उच्यते—

२५ समवायस्य नियत्यव्यापकत्वोपसम्भवात् ।

एतत्तु वृत्तं सयोगं सर्वत्रापि ततो भवेत् ॥ १२८६ ॥

न हि तत्रापि तद्वाने तस्मादन्यनिगन्धनम् ।

'स' चेत्सर्वत्र सर्वत्र सयोगोऽपि नियोगतः ॥ १२८७ ॥

ततोऽन्नावि सयोगं धूमोऽन्यत्राप्युपपन्नः ।

व्यभिचारात्संगं नाम पावकस्यानुगापत् ॥ १२८८ ॥

३० १-यविक-आ०, व०, प० । २ प्रयुक्तमिति सम्प्र-प-ता० हि० । ३ स्वतन्त्रेण ।

४ प्रयुक्तमिति सम्प्र-प-प-ता० । ५ सयोगादिति प्र-प-ता० । ६ न चे-म-आ०, व०, प० ।

न च स्वभावानात्वं समवायस्य यद्वलात् ।

विषयेषु नियामोऽयं संयोगस्य प्रकल्प्यताम् ॥१२८९॥

तत्रानात्वादभेदश्चेत् समवायोऽपि भिद्यते ।

तथा च “तत्त्वं भावेन व्याख्यातम्” इति दुष्यति ॥१२९०॥

भेदश्चेत् तत्कथं तस्य तत्र चेत्समवायतः ।

५

तस्याप्येकत्वभावत्वे तत्तत्तन्वियमः कथम् ? ॥१२९१॥

तत्र स्वभावानात्वे दोगः पूर्वोऽभिलक्ष्यताम् ।

समवायान्तराक्षेपस्त्वाक्षिपत्यनवस्थितिम् ॥१२९२॥

कथञ्चिदेवाभेदश्चेत्तत्त्वभावसमवाययोः ।

सम्बन्धतद्द्रूपः स्यादेको भावस्तथा न किम् ? ॥१२९३॥

- - १०

यतः सम्बन्धिर्नोऽन्यस्य सम्बन्धस्य प्रकल्पना ।

मेद्वावत्ताविलोपाय भवतो नावकल्पते ॥१२९४॥

तत्रापरः संयोगादिः सम्बन्धः । नाप्युपकार्योपकारकमावादिः^१ तस्यापि भावादर्थान्तरत्वे
कुतः स तस्येति व्यपदेशः ? सम्बन्धादुपकार्योपकारकमावादेरिति चेत् ; न ; तत्रापि तथैव प्रसङ्गादन-
वस्थोपनिपाताच्च । ततः स्थितम्—‘समान’ इत्यादि ।

१५

‘प्रतिपत्तिः’ इत्यनेन तदालम्बनः सम्बन्धस्य निरवयवसंवेदनविषयतामवद्योतन् स्वमनीषि-
क्या तत्कल्पने परिहरति । प्रतिपादिता च तत्प्रतिपत्तिर्वहुशः पूर्वमिति नेदानीं प्रतन्यते । ननु यथा
धूमस्य तदन्तरसदृशस्य पावकसम्बन्धः तथा मशकवर्तरेपि, पावकस्यापि यथा तादृशस्य धूमप्रति-
बन्धस्तथा मणिविशेषादेरपीति मशकवर्तरेः पावकस्य धूमाच्च मण्यदेरनुमानमापद्यत इति चेत् ; एव-
मेतद्, यद्वि समानपरिणाममात्रेण तद्भावः । न चैवम् ; तद्विशेषेण तदुपकल्पनात्, तस्य च धूम- २०
पावकभेदेवैव भावात् न मशकादिभेदेषु । कथं पुनस्तत्परिणामो विशिष्टश्चाविशिष्टश्चेति चेत् ? कथं
सामान्यं तादृशं यतो यथोक्तदोषस्तत्रापि न भवेत् ? तथा प्रतीतेरिति समानमन्यत्र । नन्वेवं सामा-
न्यस्यैव समानपरिणाम इति शब्दान्तरमिति चेत् ; न ; प्रतिव्यक्तिपर्यवसितस्यैव परिणतिविशेषस्य
तेनोभिधानात्, सामान्यस्य तद्विपरीत्वात् ।

भवतु तत्परिणाम एव सामान्यम्, तस्य तु व्यक्तिकन्यो भेद एवेति योगाः । अभेद एवेति २५
साहचर्याः । तत्राह—

न भेदोऽभेदरूपत्वान्नाभेदो भेदरूपतः । इति ।

न भेदो न व्यतिरेकः तत्परिणामस्य विशेषेभ्यः । कुत एव तद् (एतद्) ? अभेद-
रूपत्वात् अभेदस्तस्य तैस्तद्वत्त्वं रूपं यस्य तस्य भावात् अभेदरूपत्वात् । एतदपि कुत
इति चेत् ? तथा प्रतीतिरेव । तथा च वक्ष्यति—‘तथासंवित्तिसम्भवात्’ इति । संवेद्यते ३०
हि तत्परिणामस्य तदभेदरूपत्वं ‘सदृशो देवदत्तः’ इति देवदत्तविशेषसामानाधिकरण्यात् तस्य संवित्तेः ।

न हि सामानाधिकरण्याभ्यन्तरेभेदरूपत्वात् । समन्यायसम्भवे तत्राभेदरूपत्वमिति चेत्, न 'समन्याय सम्बन्ध' इत्यादावभेदरूपत्वयै भङ्गोऽपि तत्रसिद्धे । नाभेदो नाप्येकान्तेन तस्य तैस्तदात्म्यम् । कुत एतत् : भेदरूपः [पतः] तस्य तद्व्यतिरेकस्वभावत्वात् । एतदपि तथाप्रतीतिरेव । किं पुनर्भेदस्याभेदस्य च पृथग्प्रतिपत्तिरस्ति : तथा चेत् ; न, "न पर्यायः कश्चित् किञ्चित्" ५ । सिद्धिवि० पृ० १२१] इत्यादिवरोधात्, तद्विषययोरन्योन्यासमुपयोगेरेव सिद्धिप्रसङ्गाच्च । न हि तत्प्रतीत्योरन्योन्याविषयासम्पर्गे तत्समर्गान्धनमुपपन्न प्रतीतिनिबन्धनत्वात् प्रमेयव्यवस्थाया । तथोक्त-
सम्पर्शे वा जात्यन्तरप्रतिपत्तिरेवास्ति नाभेदप्रतिपत्तिः भेदप्रतिपत्तिर्वा पृथगिति चेत् ; सत्यमिदम्, प्रमाणानो भेदाभेदप्रतिपत्तेरेव भावात्, भास्य च तनो भेदाभेदात्मन एव प्रसिद्धे न पृथग्भेदात्मनो नाप्यभेदात्मनश्च, किन्तु तन एव जात्यन्तरप्रतिपत्तेरपोद्धारपरिकल्पनया भेदम्येतरस्य च पृथक् प्रतिपत्ति-
१० मवस्थाप्य तद्विषयसद्भावे तदपरेकान्तप्रतिपत्तेरे हेतुरुक्त । तत एवाह—

सामान्यं च विशेषाश्च तदपोद्धारकल्पनात् ॥१६॥ इति ।

सामान्यं च चशब्दात् तत्प्रतिपत्तिश्च । **विशेषाश्च** चशब्दाच्चतृतिपत्तिश्च । तस्माज्जात्यन्तरात् तस्यास्तत्प्रतिपत्तेश्च अपोद्धारो निष्कर्षणं भेदस्य तत्प्रतिपत्तेर्भावेदस्य तत्प्रति-
पत्तेश्च तस्य कल्पनमभिप्रायाधिरोहणम्, तस्मात् 'न्यवस्थाप्यन्ते' इति शेष । यदि पुन सद्भा-
१५ परिणाम सामान्यं तर्हि भेदेन भवितव्यं तस्य तन्निष्ठत्वेन इतरासम्भवात् । न चायं सम्भवति, अभेद-
स्यैव सर्वभावेपु "सदेव सौम्येदम्" [छान्दो० ६।२।१] इति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छान्दो० ३।१।१] इति, "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" [छान्दो० ६।८।७] इति
आम्नायात् प्रतिपत्तेः । भेदप्रतिपत्तेश्चाविशेषपरचित्तत्वेन गन्धर्वनगरादिप्रतिपत्तिवत् आन्तर्वादिति
'कश्चित् । भेद एव भावानां तात्त्विको ॥ कश्चिदप्यनुगमं तत्प्रतिपत्तेरारोपिनिषयत्वेन वितथा
२० (य) त्वादित्यपर । तत्रोत्तरमाह—

संसर्गो नास्ति विश्लेषाद्विश्लेषोऽपि न केवलः ।

संसर्गात्सर्वभावानां तथा संनित्तिसम्भवात् ॥१७॥ इति ।

संसर्ग ऐक्यापत्तिराभापरनामा । केयम् : **सर्वभावानाम्** सर्वेषां चेतनेतरात्मना
भावानां पदार्थानाम् । स किम् : नास्ति न विद्यते । कुत : **विश्लेषात्** व्यावृत्ते विभ्रमापर
२५ नाम्न ससारादिति गम्यते, विश्लेषस्य विश्लेष्याविनाभावात्, अन्यस्य विश्लेष्यस्य तत्रासम्भवात् ।
संसर्गे हि भावानामात्मनो विभ्रमेण्यपि तद्भावादिभ्रम एव स्याज्जात्मवाद आत्मन वा तस्य तद्भावादा मेव
न विभ्रमवाद । तद्वन्न्युपगमे च निर्विषयमेव " इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते " [ऋग०
४।७।३३] इति । "एकधर्मानेकधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" [ब्रह्मनि० १२] इति च ।
विभ्रमादन्यस्य तद्विषयस्याभावात् । तस्मादस्ति निभ्रमो विश्लेष्यश्चात्मन इति वक्तव्यम् । अविश्लेषे
३० तस्य ससारित्वापत्तेः नित्यमुक्तप्रतिज्ञान्याघातो विभ्रमरूपत्वात् ससारस्य । भवतु मसारस्य तस्माद
विश्लेषे तथापि न तत्प्रतिज्ञान्याघात, आत्मनस्तस्माद्विश्लेषस्येन आग्रादिति चेत्, न, अविश्लेषा

दविश्लेषस्यैवोपपत्तेस्तस्य द्विष्टत्वात् । कथमिदानीं 'रुचक्रदेः सुवर्णादविश्लेषेऽपि सुवर्णस्य ततो विश्लेषः ? अन्यथा रुचक्राद्यपक्रमे तस्याप्यपक्रमप्राप्तिः, न चैवम् ;' असत्यपि तस्मिन् तदवस्थितेरुपलम्भादिति चेत् ; रुचक्रादेरपि कथमवस्थापिनः सुवर्णादविश्लेषेऽनवस्थायित्वं विरोधादिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादाकृतम्—वस्तुन्यथं भवति विकल्पः संश्लेषो विश्लेष इति^१ च । न च विभ्रमस्य वस्तुत्वम्, तत्त्वविरोधात्, अतस्तत्र सत्त्वासत्त्वाभ्यामिव संश्लेषविश्लेषाभ्यामनिर्वचनीयत्वमेव तत्त्वमिति; ५ तदपि दुराकृतमेव; नित्यमुक्तिप्रतिज्ञान्यापातस्य तदवस्थत्वात् । तथा हि—

निश्चिते सति विश्लेषे नित्यमुक्तत्वसम्भवः ।

तादृष्यात्तस्य विश्लेषावाच्यत्वे स कथं भवेत् ॥१२९५॥

आत्मविभ्रमयोस्तस्माद्विश्लेषं वक्तुमर्हसि ।

तथा चेदन्यमावानामप्यसौ किञ्च कथ्यते ? ॥१२९६॥

१०

कुतोऽसाविति चेद्रूपमभयोरप्यसौ कुतः ।

तथासंविचिभावाच्चेदन्यत्रापि स दृश्यते ॥१२९७॥

तदाह—'तथासंविचित्सम्भवात्' इति । तथा तेन विश्लेषप्रकारेण सर्वभावानां संविचौः सम्यगनुद्वेः सम्भवात् विश्लेषो विश्लेषाच्च संसर्गो नास्तीति संग्रहेण तत्संविचैरविद्यो-परचितत्वं प्रत्याख्यातम् ; तद्वक्तित्वे सम्यक्त्वानुपपत्तेः । समीचीना च तत्संविचिः बाधकमावात् । १५ 'भ्रान्ता तत्संविचिः भेदविषयत्वात् मायातोयादिसंविचियत्' इत्यनुमानं बाधकमिति चेत् ; न ; तस्य विभ्रमात्ममेदसंविद्या व्यभिचारात् । ततः स्थितम्—'संसर्गो नास्ति' इति ।

तथा विश्लेषोऽपि न केवलः संसर्गरहितः । कुतः ? संसर्गात् समाश्लेषात् सर्वभावानाम् । तदपि कुतः ? तथा संविचित्सम्भवात् । तथा तेन संसर्गप्रकारेण संविचौः गौरयम् गौरयमित्यनुगमयत्या नुद्वेः सम्भवात् । संसर्गश्चात्र न मिश्रीभावो मतान्तर- २० सिद्धिप्रसङ्गात्, अपि तु सदृशपरिणामः तस्यैवोक्तसंविचौ प्रत्यवभासनात्, संसर्गशब्देन च सदभिधानोपपत्तेः समः सर्गः संसर्ग इति । न च तत्संविचौर्विभ्रमत्वं विश्लेषसंविचारपि तत्रप्रसङ्गात्, बाधकाभावस्योभयत्रापि समान्त्वादिति । एतावन्तरश्लोकौ, 'समानपरिणाम' इत्यादेराभ्यां व्याख्यानात् ।

कुतः पुनः सामान्यपरिणाम एव सामान्यमभिमतं न नैयायिकद्विकल्पितमेवेति ? अत्राह—

तद्व्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां मतं सामान्यदूषणम् । इति ।

२५

तत् अनन्तरोक्तं सामान्यं मतम् इष्टं जैनस्य । कुतः ? सामान्यस्यान्यकल्पिनस्य दूषणं सामान्यदूषणं यत इति । तदपि कुतः ? व्याप्तिश्च सामान्यस्य स्वव्यक्तिवत् व्यक्यन्तरेष्वपि भावः, व्यतिरेकश्च स्वव्यक्तिष्वेव भावस्ताभ्यां व्याप्तिव्यतिरेकाभ्याम् । तथा हि—यदि सामान्यं व्यापि; खण्डादिवत् फर्कादावपि शोत्वस्य भावाद् बाहायर्थी तत्रापि किञ्च प्रवर्तते ? तत्र तस्या-नुपलम्भादिति चेत् ; खण्डादावुपलम्भः कुतः ? तत्र तस्य तत्करणशक्तेरिति चेत् ; फर्कादावपि स्यात् । ३०

१ "रुचक्र मङ्गलद्रव्ये दीनारमणदन्तयोमिति स्मिरप्रसाधिका ।" —भा० दि० । २-२ छ-भा०, ४०, ५० । ३ इति वचनरि-भा०, ४०, ५० ।

न हि तस्यैव क्वचिच्छक्तिरशक्तिरन्यत्रेत्युपपन्नम् भेदापत्तं । शक्तिं क्वचिदन्यत्राशक्तिनापरेति चेत् ; न, विधिनिषेधयोरभेदस्यानभिमतस्य प्रसङ्गात् । तत्र क्वचिच्छक्त्यवन्त्यापि शक्तिरेव, अशक्तौ न क्वचिदपि शक्तिरित्येकान्तः । तत्र एवोक्तम्—

“आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत् ।

अथाशक्तं कदाचिच्चेदशक्तं सर्वदैव तत् ॥” [प्र० वा० २।२१] इति ।

शक्तमपि सहकार्यभावात् फलदा तदुपलम्भ जनयतीति चेत्, खण्डादौ क’ सहकारी । स एव खण्डादिरिति चेत्, कुत एतत् ? तत्र तस्य समवायात्, क्वादिरपि स्यात्तदविशेषात् । शक्तस्य न च तदपेक्षया सहकारिणोऽपि तत्प्रसङ्गात् अनवस्थापत्तेः । गोत्व (त्व) तत्सहकारिसमुदायस्यैव शक्तिर्न पृथगिति चेत्, पृथक्कर्हि गोत्वमवस्थेव स्यादशक्तत्वात् । तत्र व्याप्तौ तस्य क्वचिदुपलम्भोऽन्यत्रानुप-
१० लम्भश्चोपपन्नः । तथा तस्य कालव्याप्तौ आश्रये असतीव प्रवृत्तेऽपि तस्मिन्नुपलम्भ स्यात् तज्जननत्वभावात् । आश्रय तस्य सहकारी, तदभावाच्चेति चेत्, न, तदभावेऽपि तस्य तत्त्वभावत्वाप्रच्युते अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अत एवोक्तम्—

“तस्य शक्तिरशक्तिर्ना या स्वभावेन मंस्थिता ।

नित्यत्वादचिकित्स्यस्य कस्ता क्षपयितुं क्षमः ॥” [प्र० वा० २।२२] इति ।

१५ शक्तिरपि तस्य सहकार्येण नास्ति इति चेत्, न, तस्य सामान्यादिव व्योमकुमुदादिव कार्य प्रसङ्गात्, स्वतः शक्त्यभावेनासत्त्वस्य तद्वत्सामान्येऽपि सहकारिशक्तिकृतस्य च सत्त्वस्य सामान्यवत् श्रौष्यनिवारणात् । तत्र व्यापि सामान्यम् ।

एतेन मीमांसकोऽपि सर्वगतसामान्यवादी प्रत्युक्तः । स्थान्तम्—न तत्सामान्यस्य सर्वगतत्वेऽपि सर्वत्रोपलम्भः सर्वत्र तदभिव्यक्तावशक्तेः । खण्डादौ भयत्युपलम्भस्तस्य तच्छक्तिभावात्,
२० तस्य च कार्यादेव तदुपलम्भादवगतेः । कदादावपि किञ्च तच्छक्तिरित्यपि न पर्यनुयोगः, ‘दाहदाकिर्वहनवद्राक्षोऽपि किञ्च स्यात्’ इत्यादि तदप्रसङ्गात् । न चैकस्योपलम्भेतरामरुचं विरुद्धम्, उभयात्सरुचाद्वस्तुन इति । तत्रोच्यते—

सामान्यरूपा शक्तिश्चतुर्दशभिव्यक्तिकारणम् ।

तस्या सर्वत्र सद्भावात्तद्व्यक्तिः सर्वतो भवेत् ॥१२९८॥

शक्तेरपि च तद्व्यक्तिर्व्यक्ताया एव गम्यते ।

तद्व्यक्तिरपि खण्डादेवेव गम्यते चेत्तदा ॥१२९९॥

शक्तौ तद्व्यक्तिकारिण्या प्रसङ्ग पूर्ववद्भवेत् ।

मुनस्तद्व्यक्तिकिन्तायामापत्त्यनवस्थितिः ॥१३००॥

विशेषात्मापि शक्तिश्चेन्न समा खण्डमुण्डयोः ।

मुण्डात्कर्त्तादिव व्यक्तिर्गोत्वम्येह कथं भवेत् ? ॥१३०१॥

शक्तिसाम्यं च सामान्यात्कुलश्रित्कल्प्यते यदि ।

तस्य सर्वत्र सद्भावात्समाः स्युः सर्वशक्त्यम् ॥१३०२॥

व्यक्तं तत्साम्यहेतुस्तद्व्यक्तिश्च समशक्तिः ।

यदि तत्साम्यचिन्तायामन्या स्यादनवस्थितिः ॥१३०३॥

स्वत एव समत्वञ्चेच्छक्तीनामवकल्प्यते ।

भावानामपि तद्वत्त्वाद् वृथा सामान्यकल्पनम् ॥१३०४॥

गौरयं गौरयं चेति कथमन्वयिनो मतिः ।

सामान्यं यदि नास्त्येव गोत्वलक्षणमन्वितम् ? ॥१३०५॥

इत्यप्यचोद्यमेवेदं समानपरिणामिषु ।

तथासङ्केतसामर्थ्यात्तन्मतेरनुपद्रवात् ॥१३०६॥

इयं शक्तिरियं शक्तिरित्यप्यन्वयिनी मतिः ।

शक्तिष्वपि कथञ्चाम सामान्यविरहोऽन्यथा ॥१३०७॥

तत्र मीमांसकस्यापि सर्वगतं सामान्यमुपपन्नम् । ततो निराकृतमेतत्—

“यद्वा सर्वगतत्वेऽपि व्यक्तिः शक्त्यनुरोधतः ।

शक्तिः कार्यानुमेया हि व्यक्तिदर्शनहेतुका ॥

तेन यत्रैव दृश्येत व्यक्तिः शक्त तदेव तु ।

तेनैव च न सर्वासु व्यक्तिष्वेतत्प्रतीयते ॥

मिन्नत्वेऽपि हि कासाश्चिच्छक्तिः काश्चिदशक्तिकाः ।

न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुशक्तेः कदाचन ॥

अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ।”

[मी० श्लो० आह० २६-२९] इति ।

सत्येव सामान्ये वक्तुमेवशुचित्वात् । अपि च,

सर्वत्र विद्यमानत्वाद् ब्राह्मणत्वस्य गोत्ववत् ।

शूद्रस्याप्यधिसत्त्वं किञ्च यज्ञादिकर्मसु ॥१३०८॥

तद्व्यवतावेव तत्त्वं स्यान्न च शूद्रेऽस्ति सा यदि ।

कौण्डिन्यादावपि व्यक्तित्वात्स्या तस्य विद्यते ॥१३०९॥

आहृत्या तदभिन्नवतौ गोत्ववत्संग्रहः कथम् ?

यत्तत्प्रतिपत्त्यर्थमुपायान्तरमिष्यते ॥१३१०॥

तदन्तराच्च सामान्यरूपात्प्रतिवेदने ।

शूद्रेऽपि तत्परिज्ञानं किञ्च सर्वगतात्तः ॥१३११॥

तस्याप्यवित्तेराहृत्या यदि सामान्यरूपतः ।

उपायान्तरतो विचित्रवस्था प्रवर्तते ॥१३१२॥

तदन्तरं क्रियारूपं यद्यन्योन्यसमाश्रय ।

तदन्तरेण तद्विच्छेस्तद्विच्छेदश्च तदन्तरात् ॥१३१३॥

ब्राह्मणत्वपरिज्ञान सम्प्रदायात्तच्चिद्विदि ।

शूद्रेऽपि किञ्च भट्टस्य सम्प्रदायादुद्विष्यते ॥१३१४॥

शूद्रत्वस्यापि कोण्डिन्ये गतेस्तत्सम्प्रदायत ।

तस्यापि नाधिकार स्यात्तत्त्वमस्वन्यगृह्यत् ॥१३१५॥

तत्र व्याप्ति सामान्यस्य ।

भवतु व्यतिरेक एव स्वव्यक्तिष्वेव वर्तनात् न तदभावे नापि तदन्तरेण्यिति चेत्, तर्हि व्यक्तीनां विनाशो चोत्पादे च कस्तस्य विधिः न विनाशोत्पादौ, नित्यत्वात्, व्यक्तिरहिते च तदभावे १० कथं तद्देशजन्मनि तद्भावाः तस्य तत्र पूर्वमभावात्, व्यक्तेरन्तरात्तद्व्यक्तौऽनागमनात् । तदुक्तम्—

“सामान्यं समनायथाप्येकैकत्र समाप्तिः ।

अन्तरेणाश्रयं न स्यान्नाशोत्पादिषु को विधिः ?”

[आसमी० श्लो० ६५] इति ।

तत्र व्यतिरेकेऽपि सामान्यमुपपन्नम् । ततो निषिद्धमेतदपि—

१५ “व्यक्तिष्वेव हि सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।

न हाकाशवदिच्छन्ति सामान्यं नाम किञ्चन ॥”

[भी० श्लो० आहू० श्लो० २५] इति ।

यस्य तु मतं स्वाश्रयादपि तद्व्यतिरिक्तेमिति; तत्र कथं तस्य : तेनोपकाराद्वाजपुरुषवदिति चेत्, न, उपकारस्याव्यतिरिक्तस्यासम्भवात्, तस्य कोऽस्थेयानाधेयाविशेषत्वात् । व्यतिरिक्तश्च २० कथं तस्य : ततोऽप्युपकारादिति चेत्; न; तस्याप्यव्यतिरिक्तस्यासम्भवात् । व्यतिरेके पूर्वगृहोपादनवस्थानुपपन्नाश्च । नोपकारात्तत्तस्य अपि तु तदाधेयत्वादिति चेत्; तदपि कुत : स्वशक्तित्वात्, तथा तर्हि तदात्मरूपेणास्तु तथैव प्रतीति, आश्रयाव्यतिरेकेण हि सामान्यस्य प्रतीति खण्डो गौ कर्कोऽथ इति । चेन्न ततो विधास स्वरूपेऽपि न स्यादविशेषादिति सामान्यमेव न किञ्चित् सामान्यकल्पनावेकत्वोपनिषात् । तथा हि—

२५ समानशक्त्या सामान्यं विभ्रते यान्दाश्रया ।

समानप्रत्ययं तावत्किञ्च कुर्यान्ति ते तथा ॥१३१६॥

एव हि न भूत्यत्र पारम्पर्यप्रक्रमनम् ।

सामान्यभरणं शक्तेस्तस्मादपि च तन्मति ॥१३१७॥ इति ।

तत्राश्रयशक्तितोऽपि तस्य तन्माधेयत्वम् । आश्रयव्यङ्ग्यत्वादिति चेन्न, न, तदभिव्यक्ति- ३= वृत्तस्तच्छब्दे वैलक्षण्येतरपक्षयो पूर्वगृहोपात् । आश्रयादपि नाव्यक्तदेव तद्व्यक्ति, अन्यकारेऽपि तत्प्रसङ्गात् । व्यक्तिरपि न सामान्यरूपेण, एकरुच व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यरुचभयानुपपत्ते । अन्यदेव तत्सामान्यं

१ तदभावेन क-वा० । २ विरोधे । ३-तन्मति तत्र -प० । ४ प्रतीतिव ।

यद्रूपेण तस्याभिव्यक्तिः तदप्यन्यदेव यस्य ततोऽभिव्यक्तिरिति चेत् ; न ; तत्राप्येवं प्रसङ्गादव्यव-
स्थितेश्च । नपि विशेषरूपेण ; तस्यैव स्वतो भावविलक्षणस्याभावात् । स्वतोऽसतः सत्तासम्बन्धस्या-
प्यनुपपत्तेः ज्योमकुसुमवत् । तत्र तद्ध्यङ्ग्यत्वादपि तस्य तदाधेयत्वम् । तत्र वृत्तेरिति चेत् ; सापि
यदि स्वतन्त्रा ; कथमसौ सामान्यतद्वाश्रययोः ? स्वतन्त्रा च तयोश्चेति व्याधातात् । 'वृत्त्यन्तरापेक्षयैव
(क्ष एव) सम्बन्धः स्वतन्त्रत्वाच्च भवति न 'स्वभावत इति चेत् ; सोऽपि यद्येकः ; कथमनेक- ५
सम्बन्धित्वं ततस्तस्याः ? कारणत्वभावादप्येकस्मादेव निरवशेषकार्यविशेषोत्पत्तेः 'प्रधानादस्याप्रति-
क्षेपमाप्तेः । अनेकश्चेत् ; न ; तद्भेदे वृत्तेरपि भेदप्रसङ्गात् । भिन्नैव ततो वृत्तिरपीति चेत् ; कथमसौ
वृत्तेः ? तस्यास्तत्र सम्बन्धादिति चेत् ; न ; तत्राप्यनेकत्वभावकल्पनायामव्यवस्थितेः । तत्कार्यत्वादित्यप्य-
नेनापास्तम् । तस्मादसम्बन्ध एव सामान्यसमवाययोरर्थस्य च ताभ्यामभ्युपगन्तव्यः । न च तथाविधं
सत्त्वितयं कुतश्चिदपि प्रमाणान्निश्चितवपुरिति स्तुप्यकल्पितमेव तदनल्पमतयः प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम्— १०

“सर्वथा न हि सम्बन्धः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न सम्बद्धः तानि त्रीणि खपुष्पवत् ॥”

[आसमी० श्लो० ६५] इति ।

कुतः पुनः समानपरिणामेऽपि न सामान्यदूषणमिति चेत् ? अत्राह—

समानपरिणामे न तदेकस्यानुपायतः ॥१२॥ इति ।

१५

समानपरिणामो व्याख्यातः तत्र, न सामान्यदूषणम् । कुतः ? तस्य तत्परिणाम-
स्यैकस्य व्यक्तिष्वनुस्यूतस्य अनुपायतः अनभ्युपगमात् । नन्वेवं सामान्येऽपि व्यक्तिनियते न
दूषणं स्यात्, तस्यापि व्यक्त्यन्तराले विच्छेदेनैकत्वाभावरिति चेत् ; न ; सत्यपि तस्मिन्नैकस्यैव
परैस्तस्याभ्युपगमात् । व्याहृतमेतत्—‘विच्छिन्नं चैकं च’ इति, एकत्वस्याविच्छेदरूपत्वात्तस्य चैतर-
विरोधादिति चेत् ; भवतु परेषामेवायं दोषः । न दोषः ; तन्निघतस्यापि तस्यैकप्रत्ययादेकत्वस्यैवोपपत्तेः । २०
एकत्वे कथमाश्रयभेद इति चेत् ? आश्रयस्य कथं कालभेदः ? सति 'तस्मिन्स्तस्यापि नैकत्वमिति चेत् ; न ;
क्षणक्षयवादापत्तेस्तस्यानिषेधात् । ततो यथा कालभेदेऽपि व्यक्तिरेकैव तथा प्रतिपत्तेः, एवमाश्रयभेदेऽपि
जातिरिति प्रतिपत्तव्यम् । तदुक्तम्—

“प्रत्येकसमवेतत्वं दृष्टत्वाच्च विरोत्स्यते ।

तथा सत्यपि नानात्वं नैकबुद्धेर्भविष्यति ॥

२५

न हि सम्बन्धिभेदेन स्वरूपैकत्ववाधनम् ।

विश्रुत्वावयवाभावो प्रतिपाद्यो च शब्दवत् ॥

यथा च व्यक्तिरेकैव दृश्यमाना पुनः पुनः ।

१-पि दोष- ता० । २ य सम्बन्धः सयोगादिरूप. सम्बन्धान्तरमापेक्ष. तस्मिन्नेव सत्तन्त्रत्वात्
सम्बन्धाभाव आपादयितुं शक्यः न तु स्वमानत सम्बन्धरूपे समवाये इति पार । ३ स्वमान २-भा०,
४०, ४० । ४ श्लो । ५ साध्याभिमतस्य । ६ कालभेदे ।

कालभेदेऽप्यभिन्नैव जातिभिन्नाश्रया सती ॥”

[मी० श्लो० वन० श्लो० ३०-३२] इति चेत् ;

उच्यते—

- ५ व्यक्तीनामेवमेकत्वं कस्मान् परिकल्प्यते ।
तथा सति न सामान्यमेक्यस्तौ तदभ्यते ॥१३१८॥
मिश्रो न तासामेकत्वं व्यतिरेकेण चेदनात् ।
इति चेन्ननु ज्ञातावप्यस्त्वेव व्यतिरेकधी ॥१३१९॥
अन्तरालेषु विच्छेदस्तस्या कथमिवान्यथा ।
नाप्युपायान्तर यस्माच्चच्छेदव्यवस्थितौ ॥१३२०॥
१० निच्छेदवद्विच्छेदोऽप्येकप्रत्ययनो यदि ।
विच्छिन्नैतरूपत्वे जातेर्निर्माणा कथम् ॥१३२१॥

- कथं चासौ स्वाश्रयेषु यतंत ? एकदेशेनेति चेत्, न तर्हि तत्र समानप्रत्यय तस्य जातेरेव भावान्, एकदेशस्य चानातिव्याप्तिरिति नहुत्वापत्ते । सर्वात्मना चेत्, न, तदैवान्यत्र तत्प्रत्ययभावापत्ते । न ह्येकत्रैव सर्वात्मना वृत्त सती तदैवान्यत्र सम्भवति यतस्तत्रापि तत्प्रत्यय स्यात् ।
१५ नन्ववयवशो वृत्तिः सावयवस्य यथा भूतकण्ठे सत्सूत्राद, परिसमाप्त्या च वृत्तिरविभो यथा प्रतिपिण्ड गुणादे । न च जाते साम्यवन्मनिमुत्प या यतस्तत्रैवविधा वृत्तिरवच्छेद्येत । तस्मादन्यादृशोऽव तद्वृत्तिस्तस्या अपि तत्रैव दृष्टत्वात् । तदुक्तम्—

- “कात्स्न्यावयवशो वृत्तिः प्रपुं जातौ न युज्यते ।
न हि भेदविनिर्मुक्ते कात्स्न्यभागविकल्पनम् ॥
२० या चावयवशो वृत्तिः सक्खनादिषु दृश्यते ।
भूतकण्ठे गुणादेश प्रतिपिण्डं समाहितः ॥
तत्रावयवयोगित्यमनिश्चितवत्त्वं कारणम् ।
आकृतेस्तदभावेन न प्रमत्तमदो द्रव्यम् ॥
न च द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामकम् ।
२५ त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथा ॥”

[मी० श्लो० वन० श्लो० ३३-३७] इति चेत्,

अत्रोच्यते—तृतीयोऽपि वृत्तिप्रकारो नापर स्वरूपविशेषात्, तद्विधेः । स्वल्पं च यदि तावदेव यावदेकत्र दृश्यते, कथं व्यापकत्वम् ? न तावदेव, व्यापकत्वादिति चेत्, तस्मात् तद्वि निश्चयव्यतिरिक्तप्रतिपत्तयेव सम्भवति प्रतीतिरिति व्यापकप्रतिपत्तेरव्याप्यप्रतिपत्तिनास्तीत्युक्त्वात् ।

- ३० तथा च सति सत्त्वादिसामान्यप्रतिवेदिन ।
सर्वे भवेयुः सर्वशक्तत्वं तन्निषेधम् ॥१३२२॥

१ निच्छेद स्यादपि—ता० । २ प्रत्ययस्य । तस्याज्ज—ता० । ३ समानप्रत्ययमपि—ता० ।

व्याप्याग्रहेऽपि गृहेत यदि तु व्यापकं तदा ।

विज्ञेयाग्रहणेऽपि स्यात्तज्ज्ञानग्रहणं न किम् ? ॥१३२३॥

ततो दुर्व्याहृतमेतत्

‘सर्वज्ञोऽयमिति क्षेवं तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ।

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥”

[मी० श्लो० सू० २ श्लो० १३४] इति ।

अथ व्यापकतया तन्न गृह्यते ; तर्हि न गृह्यत एव, तत्स्यभावस्यान्यथा ग्रहणासम्भ-
वात् तद्विधमपत्तेः । तन्न सामान्यं नाम किञ्चिन् । तदभावे युतस्तत्प्रयोजनं समानप्रत्यया-
विकमिति चेत् ? न ; समानपरिणामादेव तद्वायात् । तदाह—

सदृशात्मनि सम्बन्धग्रहे भूयस्तथाविधे ।

प्रत्यभिज्ञादिना सिद्ध्येत् प्रायो लोकव्यवस्थितिः ॥ १९ ॥ इति ।

सदृशः समान आत्मा स्वभावे यस्य तस्मिन् धूमाग्नौ सम्बन्धस्य पावकाय-
विनाभावलक्षणस्य ग्रहः परिज्ञानं भूयोऽनेकवारम् । सक्तुं तद्ग्रहे तस्मिन् विस्मरणस्य व्यभि-
चारस्य च सम्भवात्, सति तस्मिन् सिद्ध्येत् निष्पद्येत । किम् ? लोकव्यवस्थितिः

लोकस्य व्यवहर्तुर्जनस्य विशिष्टा प्रवृत्तादिलक्षणा अवस्थितिः परिणतिः । क ? तथाविधे ॥१५॥

सदृशात्मनि पावकाग्नौ । केन सा सिद्ध्येत् ? प्रत्यभिज्ञादिना तादृशमिदमिति ज्ञानं
प्रत्यभिज्ञा, ताविर्यस्य वर्कादेस्तेन । प्रत्यभिज्ञानमार्ध्यादत्र दर्शनस्मरणयोरपि प्रतिपत्तिः तदभावे
तदनुत्पत्तेः । तद्वयमर्थः—भूयोऽवृत्त्या कश्चिन् प्रतिपन्नसम्बन्धस्य पुनस्वादृशस्तदुद्दर्शने संस्कार-
प्रयोधादनुस्मृती तद्वदमिदमिति प्रत्यभिज्ञानम्, ततोऽपि ‘इदमत्रैव नान्यत्र’ इति व्याप्तिवितर्कं
साध्यपरिज्ञानाहोक्तव्यवस्थितिरिति । तदुक्तम्—

“अक्षज्ञानैरनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय चिन्तयन् ।

आभिमुख्येन तद्भेदान् विनिश्चित्य प्रवर्तते ॥” [सिद्धिरि० पृ० ९७] इति ।

यद्येवम् ‘पुनर्देगादिना सिद्ध्येन्’ इति स्पष्टमेव निर्देष्टव्यं किं प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन ?
ततो दर्शनाग्राभेपे प्रतिपत्तिर्गौरवादिति चेत्, सत्यम्, तथापि लोचनव्यवस्थित्या तादृशित्व-
निवेदनार्थं तदग्रहणं तस्यासन्नान्तरावस्थित्वात् । प्रत्यभिज्ञानाभावे हि व्याप्तिवितर्कानुत्पत्तेरनुमाना-
सम्भवात् युतस्तद् व्यवस्थितिः ? अस्ति चेयं प्रत्याकरस्यापि तस्मात्तेनापि साऽभ्युपगन्तव्या । ततो
न युतमिदम्—“स इति स्मरणमयमिति प्रत्यक्षं न च तयोरेकत्वं प्रतिपादयामेदात् । न च
ततोऽपरं प्रतिपाति यत्प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥” [] इति तद्व्यवस्थितिरपि मा भूदिति
चेत् ; किमिदानीं तत्त्वम् ? सर्वयस्तुनेरात्म्यमर्द्धैतं वेति चेत् ; न, तस्यापि प्रतिपादनलक्षणाया
पदव्यवस्थित्यैव मिद्वैतैरुपपत्तिर्मा भूतिरिति न प्रतन्यते । तद्व्यवस्थित्या प्रत्यभिज्ञोपकल्पने
किं “प्रत्यभिज्ञा द्विधा काचिद्” इत्यादिना वक्ष्यमाणेनेति चेत् ? न, तस्य तद्भेदप्रति-

- पादनाथस्यान । मद्वाग्रात्म्ये वस्तुनन्मस्य कुतश्चित्प्रत्ययादभिधानतो वा प्रतिपत्तो तदन्तस्य चैकल्यं स्यात्, अनधिगतस्य तद्विषयस्याभावात् । अधिगनविषयत्वे च प्रयोजनाभावादिति चेत् ; सत्यमिदम् ; यद्येकस्वभावो भावः स्यात् । न चैवम्, सदृशरूपस्यैव विमदृशम्यापि रूपस्य विवित्रस्य तत्र भावान् । न चैवं कुतश्चित् कस्यचिदधिगमेऽपि तदन्तर्यैकल्यम्, ५ अनधिगतस्य तद्विषयस्य भावान् कथं पुनः सदृशस्येतरदितरस्य वा सदृशं रूपं विरोधान् तापहिमस्पर्शविविति चेत् ? उपपन्नं तापेतरस्पर्शयोः विरोधवत्त्वं तदेतस्येतरपरिहारेणैव प्रतिपत्तेः, न चैवं सदृशेतरयोः, परस्परस्मृतयैव सर्वदा संवेद्वान् । संविद्धिं च न विरोधो वस्तुमात्रेऽपि प्रसङ्गेन शून्यतापत्तेः । निरूपितं चैनं पूर्वम् ।

अपि च, सदृशेतरयदेकानेकरूपयोरपि विरोधाविशेषान् कथमेकत्रानेकोपायिसम्भयो

- १० यतस्तेनैवान् व्यपदिश्येत ? अर्थान्तर्भूतैरेव स तैर्व्यपदिश्यत इति चेद् ; अत्राह—

तद्वतोऽनुपकारेऽपि भेदे कथमुपाधयः । इति ।

- उपाधयो विशेषणानि गोत्वशुक्लवागीनि तद्वत् उपाधिमतः कथम् न कथञ्चित् भवेयुरित्युपकारः । कथा ? भेदे तद्वत्तमेपामर्थान्तरत्वे घटस्यैव पटादय इति भावः । भेदेऽपि सम्बन्धात् तस्येति चेत् ; न ; तस्य निषेधात्, अनिषेधे रण्डादेरियात्मादेरपि ते भवेयुः तस्य सर्वत्र भावात् । उपकारादिति चेत् ; न ; नित्यानामनुपकारान् । उपकारेऽप्यतिप्रसङ्गात् । न १५ अनुपकारादेव ते तस्य, महेश्वरस्यापि तन्ममज्ञान्, तस्य सर्वोपकारस्फुरित्वेन प्रसिद्धेः । एतदेवाह—
अनुपकारेऽपि । अपिशब्दादुपकारेऽपीति । यदि चोपकर्ता तैर्ज्ञातः स केनचिदुपाधिना प्रतीयमानः स्तोपकार्यानुपाधीनपि भव्यान् प्रस्थापयति उपकार्यप्रतीतावुपकर्तुं प्रतिपत्तेः । तथा च न तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः अनधिगतस्य तद्विषयस्याभावात् । प्रमाणसम्बन्धस्याभिमतस्यान्तर्दोष इति चेत् ; एवमपि कथं परप्रतिपादनं तस्यापि तत्राविप्रतिपत्तेः । न हि प्रतीयमान एवा- २० नित्यत्वाद्वा यिप्रतिपत्तिः धर्मिणि शब्देऽपि तत्प्रसङ्गेन हेतोराभ्यासिद्धत्वापत्तेः । एकोपाधि-
द्वारेण प्रतीयमानस्तदुपकारास्तस्यैव प्रतीयते न तदन्तरावधारणमिति चेत् ; न, शक्तीनां तद्वतोऽनर्थान्तरत्वान् । अर्थान्तरत्वेऽपि कथं तस्येति व्यपदिश्यन्ताम् ? उपकारादिति चेत्, अनित्यतो व्याघातः । तदुपकारादिति रूपतया तत्प्रतीतिं तदुपकाराधीनावधारयन्त्या २५ तद्वद्वहारः । पुनस्तद्वहारीनां तदर्थान्तरत्वकल्पनायामनवस्थापतिः । तन्नोपाधितद्वातां भेदे तद्वद्वहारः ।

अथत्वभेदे एवेति चेत् ; अत्राह—

तत्रैकत्वप्रसङ्गाच्चाभेदे कथमुपाधयः ॥ २० ॥ इति ।

- तत्र तस्मिन् विवादगते । कस्मिन् ? अभेदे शब्दादेरुपाधिमतः कृतत्वादीनामनर्था-
न्तरत्वे कथं नैव उपाधयः तदा शब्दादेर्धर्मिण एवावशेषान् । तथा च न स्वभावलिङ्गजमनुमानं ३० साध्यमाधनभेदस्याभावात् । कल्पितस्तद्भेद इति चेत् ; न, कल्पनाभ्यासिन् पक्षे निर्विकल्पतेरोपा-
धिद्वयाधिष्ठानस्यासम्भवान् । कल्पनातस्तत्सम्भवे अनवस्थादोषान् । । एवं ब्रह्मणो जीवानामभेदे तदेवै न तं इति कथं तद्विशिष्टतया तत्प्रतिपत्तिर्यत्र एवमाभ्यासते—“अनेन जीवेनात्मना”

[छान्दो० ६।३।२] इति ? सत्यं वस्तुवृत्त्या तदभेदिन एव ते भेदस्य कल्पनात् इति चेत् , न, भेदेऽप्युपाधित्वस्य निषेधान् । कुतो वा तत्कल्पना ? न तावद् ब्रह्मण एव, तस्य सत्यं ज्ञानत्वान् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २।१।१] इत्याम्नायान् , तस्य च मिथ्या-प्रतिरेकसम्भवान् , कल्पनायाश्च तत्प्रतीतिरूपत्वान् । नाप्यन्यतः तदभावात् । कल्पनात्तत्तद्भावे स एव प्रसङ्गः ‘न तावन्’ इति । अस्याप्यन्यतः कल्पनायाम् अनवस्थापत्तिः । नायं शेषः, ५
कल्पनायास्तादृक्-प्रत्यक्षस्थानादित्यादिति चेत् ; न, तस्यापि प्रज्ञाभेदेनाभावात् । पुनरन्यतस्तत्प्र-
त्यक्षान् तत्परिरूपनायाम् अनवस्थापत्तेरप्रतिपत्तेश्च । न हि परापरस्य तत्प्रत्यक्षस्य प्रतिपत्तिः ।
कृतो वा तस्य व्यग्रस्थितिः ? न तावद् ब्रह्मणः, तन्निषेधात् । नापि स्वतः, स्वयं प्रकाशरूपत्वे
ब्रह्मण्यत परमार्थत्वापत्तेः । ब्रह्मसम्पर्कात्तस्य साद्रूप्यं घटस्येव प्रतिस्पर्कात्, न स्वत इति चेत् ,
न; सत्यपि तस्मिन् स्वयमतद्रूपस्य तद्रूपत्वानुपपत्तेः । घटस्य तु न तन्मात्रात्ताद्रूपमपि तु स्वयं १०
तथा परिणामादेव, अन्यथा परमाण्वादेरेपि तत्प्रसङ्गान् तत्स्पर्कस्य तत्राप्यविशेषान् । तन्न
तद्वत् उपार्थानामभेदे तद्भावः । नाभ्युपाधिमत उपाध्यभेदे; तत्र हि तस्याभावे एव स्यात् तत्र
च नोपाध्यस्तेषां तदपेक्षत्वात् । एतदेवाह—“एकस्यप्रसङ्गाच्च” इति । उपार्थानामुपाधिभेदे
तद्वदेकत्वस्य उपाधिमतोपाध्यभेदे च द्वावन्तद्वन्नानात्वस्य च प्रसङ्गात्नोपाध्य इति । कथं
पुनर्भेदाभेदाभ्यामुपाधितद्वद्भावविराकरणं जैनस्य स्वयमपि तदभ्युपगमाविति चेत् ? अत्राह—

नोपधयो न तद्वन्नो भिन्नाभिन्ना अपि स्वयम् । इति ।

अपि स्वयम् आत्मनो जैनस्य नोपधयो न विशेषणानि कृतकत्वादीनि सन्ति न
तद्वन्त उपाधिमन्तः शब्दादयः । कीदृशाः ? अभिन्नाः परस्परमेकान्तेनाव्यतिरिक्ता सादृश्यतः ।
तथा भिन्ना अपि व्यतिरिक्ता अपि योगवत्, उक्तन्यायाविति भावः । तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—

जात्यन्तरे तथाभूते सर्वथा दर्शनादपि ॥ २१ ॥ इति ।

ऐकान्तिकाद्वैतभेदाभावान्या जातिः जात्यन्तरं भेदाभेदात्मकं वस्तु तत्र दर्शनात् २०
उपाधुपाधिमद्भावाभ्यामप्यलम्भान् , न केवलं पूर्वोक्तन्यायादित्यपि शब्दः । भवति चात्र प्रयोगः—
योगस्य विरुद्ध एव नश्यते न तत्र विद्यते तथा कृतकत्वादिकं नित्यत्वादी, दृश्यते चैकान्तिकिद्वे
जात्यन्तर एवोपाधुपाधिमद्भावा इति । न चेदं तत्रैव तद्दर्शनमभिद्धम् , कृतकशब्द इत्युपाधि-
तद्वतोः कथञ्चिदव्यतिरेकस्य प्रतिपत्तेः । न चात्र कुतश्चिद्विरोधः; प्रतिपत्ते तदयोगान् । प्रति- २५
पत्त्यपक्षे च न किञ्चिन् स्यात्, तद्वन्त्यस्य वस्तुव्यवस्थानिवन्धनम्याभावात् । भवतु सर्वैरेकस्य-
मेवेति चेत् , न, तद्वदे तदसम्भवाद् विरोधान् । नापि तादृशान् ; तस्यापि तादृशान् मिद्वान्न-
वस्थानान् । नाप्यन्यादृशान् , तद्वदे तदसम्भवाद् विरोधान् । कथं पुनरन्यनिरैकाधिगोपे शब्द-
स्योपाधिमतत्वमेव नोपाधित्वमिति चेत् ; न, ‘पौद्गलिकः शब्दः’ इत्युपाधिमतत्वयत् ‘शब्दः
पुद्गलः’ इत्युपाधित्वमपि नत्र प्रतीतेः । एकोपाधिप्रतिपत्तो विन्न मयोपाधिप्रतिपत्तिरिति ३०
चेत् ? न , एवान्ताभेद एव दोषात्—

१ कल्पनाप्रसङ्गस्य । २ कल्पनाप्रसङ्गस्य । ३ प्रदीपादिमपर्यायम् । ४ प्रदीपादिमपर्यायान् ।

५ उपाधिमतः । ६ उपाधिमतदोषप्रदान् । ७ यथादिह—भा०, य०, प० । ८ प्रतीतिव्यतिरिक्तस्य ।

तथा हि—

शब्दाच्चेत्तदन्त्यत्वमेकान्ताव्यतिरेकवत् ।
तद्ग्रहे ग्रहणात्तस्याप्यनुमानेन किं फलम् ॥ १३२४ ॥
निश्चयश्चेन्न तस्यापि तन्निश्चित्यैव निश्चयात् ।
निश्चितानिश्चितत्वेन तद्भेदोऽप्यन्यथा भवेत् ॥ १३२५ ॥
निश्चिते च समागेषो विरोधान्नावकल्पते ।
यतस्तस्य व्यवच्छेदः फलं स्यादनुमानिकम् ॥ १३२६ ॥

तथा योगस्य—

अर्थान्तरत्वमेवात्मा भागोभ्यो यदि भागिनः ।
१० तथैवासां प्रतीयेत नानुस्यूततया जनैः ॥ १३२७ ॥
अस्ति चायमनुस्यूतप्रत्ययस्तन्तयो हि ते ।
परोऽयमिति लोफस्य प्रवादाऽप्रमादितः ॥ १३२८ ॥
न चायं विध्यभावेन निश्चिते तदसम्भवात् ।
सुप्रसिद्धं च योगस्य प्रत्यक्षं निश्चयात्मकम् ॥ १३२९ ॥
१५ न तन्निश्चिततद्भेदस्याप्यभेदविषया मतिः ।
निर्घेदितमिदं देवैः स्वयमन्यत्र तद्यथा ॥ १३३० ॥
“प्रत्यक्षं सविकल्पं चेत्सामान्यसमवायिनाम् ।
अनुस्यूतधियो न स्युरेकस्यात्र विनिश्चयात् ॥” इति ।
सामान्यगुणकर्मस्वन्येयं तद्वद्विभेदिषु ।
२० तथैवावगमात्तेषु विवादो विदुषां कथम् ॥ १३३२ ॥
तद्वयच्छिन्नये तस्माद्वयर्थं शास्त्रोपनत्पनम् ।
एकान्तव्यतिरेकस्तन्तोपाधीनां परस्परम् ॥ १३३३ ॥

तस्मादुपपन्ना जात्यन्तरे कस्याचित्प्रतिपत्तावपि उपाधेस्तदन्तरस्याप्रतिपत्तिः कथञ्चिदेव
तयोरव्यतिरेकात् । जात्यन्तरं विजिनिष्टि—तथा तेनोपाध्यापाधिमद्वावप्रसारेण भूते स्वेतोर-
२५ घौत्पन्ने इति । न हि सहेतोरनुपजातमन्यतो भवति । समवायाद्व्यत्येवेति चेत् ; न ; तस्य
निषिद्धत्वात् । कथं तत्र तद्दर्शनमिति चेत् ? सर्वथा सर्वेण परमार्थप्रसारेण चेति । न हि
कल्पना नाम जात्यन्तरमन्तरेण, तस्या अभिन्नप्येतरमनूपतया तदात्मत्वात् । अन्यथा तद-
सम्भवस्य निर्घेदितत्वादित्यलं प्रसङ्गेन ।

परस्य तु मतम्—न शब्दाल्लिङ्गाद्वोपाधिमवः प्रतिपत्तिर्यतस्तस्य निरवशेषोपाधिगच्छित-
३० त्यैकमादेव शब्दादेरवगमात् तदन्तरस्य तत्र वैफल्यं स्यात्, अपि त्वाधीनामेव । तत्र चेदतम-

१ विनिश्चिनश्चये (परि० २) । २ “गीयामास्य”-ता० टि० । “अनन्तपरमं धर्मिण्येकधर्मा-
वधारणे । शब्दोऽनुपायगता स्याज्जात्यावगारोपकारणम् ॥”—गी० इत्यो० १।१।१ इत्यो० १०८ ।

विषयेणान्येषामनवगमात् न तदन्तरवैयर्थ्यमिति । तत्राह—

तद्व्यचोदिते शक्तेऽशक्ताः किं तदुपाधयः ।

चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्याम् [समं तैस्तस्य लक्षणं] ॥ २२ ॥ इति ।

ते उपाधयो विद्यन्तेऽत्येति तद्वान् खण्डादिस्तस्मिन् । कीदृशे ^१ शक्ते वाहदोहादि-
प्रयोजननिर्यतेन समर्थे । किं न किञ्चित् तदर्थिनां तत्र प्रवृत्त्यादिकम् । यदि स तत्र समर्थः कथं ^५
न प्रवृत्त्यादिकमिति चेत् ? आह—अचोदिते बुद्धिविषयत्वेनापेक्षिते । शब्दलिङ्गाभ्यां शब्देन
गवादिना लिङ्गेन ककुद्मत्वादिना । न हि शक्त इत्येव क्वचित् षस्यचित् प्रवृत्तिरतिप्रसङ्गात्,
अपि तु प्रतिपन्ते । न च शब्दादेस्तद्वतः प्रतिपत्तिः । अस्तुपाधिष्वेव प्रवृत्तिः तेषां ततः प्रतिपत्तेः,
तदाह—‘तदुपाधयश्चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्याम्’ इति । तत्रोक्तम्—किं न किञ्चिद् वाहदोहादि-
प्रयोजनं तदुपाधिभिरिति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । कुतः ? अशक्ताः ते तत्रासमर्था यत इति । ^{१०}

उपाधयश्चेत्ते तत्र समर्थाः परिकल्पिताः ।

उपाधिमान् परः कस्मात् कल्प्यते निष्प्रयोजनः ? ॥ १३३४ ॥

तस्मादशक्तितस्तोपां चोदितैरपि तैः फलम् ।

न किञ्चिद्व्यवहृत्वाणां व्यर्थं तद्योदना ततः ॥ १३३५ ॥

यदि चोपाधिमतो न चोदना कुत इवानीं ‘खण्डादेर्गोत्यादिः’ इति प्रतिपत्तिः ? ^{१५}
प्रमाणान्तरादिति चेत् ; यत्र तर्हि नोभयविषयं तदस्ति तत्र कथं यथा ‘श्रेयःसाधनत्वं ब्रह्मादेः’
इति । न ह्यत्र ब्रह्मादेरिव तदुपाधेः श्रेयःसाधनत्वरयापि प्रमाणान्तरान् प्रतिपत्तिः, आगमादेव
तस्मात् । अत एवेत्युक्तम्—‘धर्मं चोदनैव प्रमाणम्’ [] इति । न च तत्साधनत्वस्यैव
ब्रह्मादेरपि तद्वतः शब्दादेव प्रतिपत्तिः ‘उपाधय एव चोद्यन्ते’ इत्यस्य विरोधान् । न चोभय-
विषयमन्यवस्ति यतोऽयमस्येति सङ्गुलनम् । आत्मास्तीति चेत्, न ; ततोऽयमप्रमाणान्तरयोगात् ^{२०}
प्रमाणकल्पनायैकल्यात् । प्रमाणत्वेऽपि नोभयविषयकतम् ; प्रत्यक्षादित्ये ब्रह्मादावेव, शौण्डित्ये
च तत्साधनत्व एव पर्यवसानान् । न चैकैकमात्रपर्यवसित इदमस्येति सङ्गुल्यितुमर्हति, सत्ये-
वोभयविषयत्वे तद्दर्शनात् यथा देवदत्तस्य कम्पल इति । ततो न युक्तमिदम्—

‘द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

[मी० उलो० १।१।२ उलो० १३] इति । ^{२५}

तत्र उपाधिमतोऽचोदनायामसङ्गुलनं प्रवृत्तिर्वा । तत्रोपाधिभिस्तत्परिज्ञानात् प्रवृत्तिरिति
चेत् ; शब्दादिनैव किञ्च तत्परिज्ञानं यतः परम्पर्यं परिकल्प्यते ? तद्वत्मानन्त्यात् तत्र शब्द-
सम्बन्धस्य दुरवयोषट्यादिति चेत् ; न, उपाधिसम्बन्धस्यापि तद्विशेषात् । न ह्युपाधयोऽ
परिज्ञातसम्बन्धा एव तमवगमयन्ति अतिप्रसङ्गात् । कथं वा तत्र शब्दान्तरादिप्रवृत्तिः ?
एकोपाधिद्वारेणैक्यत् तद्वतः सकलोपाधिशयलितस्य प्रतिपत्तेः । तदाह—‘समं तैस्तस्य ^{३०}
लक्षणं ।’ इति । समं सत्त्वं दूषणम् । तैरुपाधिभिः तस्य तद्वतः लक्षणे परिताने इति ।

१ “वाहदोहादिप्रयोजने”—भा० टि० । २ शब्दरात्र भा०, य०, प० । ३ उपाधिपरिज्ञानात् ।

४ उपाधिमतः परिज्ञानम् । ५ तद्वत्ता नूनं स्था—भा०, य०, प० । ६ तदुपाधय—भा०, य०, प० ।

- तदुपाधिभिरप्युपाधिरूपतयैव तस्य लक्षणादशेष इति चेत्, न, अन्यरूपतयाऽन्यस्य लक्षणायो-
गादन्यस्याप्रसङ्गाच्च । कथञ्चोपाधेरपि चोदनम्, कथञ्च न स्यात् ? सम्बन्धापरिज्ञानात् । न
ह्यपरिज्ञातसम्बन्धादेव लिङ्गादेस्तत्परिचोदनम्, अतिप्रसङ्गात् । तत्परिज्ञानञ्च सिद्ध एव
गोत्यादा उपाधौ भवति नासिद्धे सरविपाणवत् । मिद्ध एवौय 'एण्टो गोमुण्डो गोः' इत्य-
५ नुगमप्रत्ययादिति चेत्, ततः पूर्वं कीदृशस्तत्सम्भावः ? सिद्ध एव वैदापि तत्प्रत्ययादिति चेत् ?
न, ततोऽपि पूर्वं तत्प्रत्ययात्तत्सिद्धौ तत्प्रसङ्गाच्च, तस्य चाप्रतिपक्षे, त्रिययान्तरसञ्चारव्यति-
प्रमाद्य अभिद्ध एवेति चेद्, उच्यते—

तत्प्रत्ययेऽपि तस्यासौ स्वभावश्चेन्न नश्यति ।

सै कथञ्चाम सिद्धः स्यात्तात्पर्यपदार्थवत् ॥ १३३६ ॥

स एव प्रत्ययस्तस्य सिद्धिरेवेत् सर्वस्तुनः ।

स एव सिद्धिरेव च विफल प्रत्ययान्तरम् ॥ १३३७ ॥

प्रतीतिस्तस्य सर्वस्य न परिस्फुरतीति चेत् ।

अत्यन्तासिद्धरूपस्य प्रवृत्तस्यापि तत्समम् ॥ १३३८ ॥

यदि तस्य परित्यागे सति तत्प्रत्ययो भवेत् ।

कथ नित्यस्वभावरत्न गोत्यादेरप्यर्णितम् ॥ १३३९ ॥

न चानेकान्तगतेऽस्ति परस्याभिरर्चयतः ।

उत्पत्तिस्थितिसहस्रभायोऽय प्ररूप्यताम् ॥ १३४० ॥

- किञ्च, अयमनुगमरूपतया कुतश्चित्सिध्यन् विशोपादयतिरिक्तचेत्, विशेषस्यैव
नुगमः स्यात् अव्यतिरेकस्यैवरूपत्वात् । न चैवम्, एण्डादिरेव गुण्डादिरित्यप्रतिपक्षे, वस्तु-
२० साद्वैर्योपाध । नैकान्तेनाव्यतिरेकः व्यतिरेकस्यापि भावादिति चेत्, न, उभयस्वभावतया
मानयत्पक्षे । न चेदनुचितम्—“विभ्रुत्वावयवाभावौ प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ।” [मी०
श्लो० वन० श्लो० ३१] इत्यस्य त्रयोधान् । व्यतिरिक्तचेत्, न,

“सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।

जायते द्वयात्मकत्वेन विना सापि न युक्तिमत् ॥” [मी० श्लो० आहृति० श्लो० ५]

- इत्यस्य व्यापत्तेः, अनेनाव्यतिरेकस्य प्रतिपादनात् । ननु गोत्यादेः सिद्धिर्यत्र सम्बन्ध-
२५ परिज्ञान लिङ्गस्य । सत्रु विशोपेक्षेव तस्य तदिति चेत्, न, वेपामानन्त्येनार्गोनाश तत्र
तदसम्भवादित्यभाव एवानुमानस्य । इदमेवाह—

सम्बन्धो यत्र तत्सिद्धेरन्यतोऽप्रतिपत्तिः ।

अनुमानमलं [किं तदेव वेशादिभेदवत्] ॥ २३ ॥ इति ।

१ उपाधिमत । २ गोत्यादि । ३ तथापि आ०, व०, प० । ४ अनुगतप्रत्ययान् । ५ अगिद्ध
स्वभावा । ६ कथञ्चाम भवेत्सिद्धिस्ता-आ०, व०, प० । ७ तद्वच्च-आ०, व०, प० । ८ अयत्ता-
आ०, व०, प० । ९ गोत्यादि । १०-स्यैव रूपान्तर-आ०, व० । ११ तत्र सम्ब-आ०, व०, प० ।

सम्बन्धो लिङ्गस्याविनाभावः सिद्ध्येदिति शेषः । कुतः ? यत्र यस्मिन् साध्ये
गोत्वाद्यौ स मतः तत्सिद्धेः । न च तत्सिद्धिरुक्तान्यायादिति भावः । ततश्च अनुमान-
मलम् अनुमानस्य मलं दूषणमभावलक्षणमित्यर्थः । सम्बन्धप्रतिपत्तिपूर्वकत्वेन तस्य तद-
भावेऽनुपपत्तेः । अतश्च तन्मलम् , अन्यतः अन्येषु विशेषेषु अप्रतिपत्तितः । सम्बन्ध-
स्येति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः ।

५

भवतु विशेषेषु देशत एव तत्परिज्ञानं न साकल्येनेति चेत् ; अत्राह—सम्बन्ध
इत्यादि । यत्र यस्मिन् विशेषरूपे लिङ्गे साध्ये च सम्बन्धो ज्ञातमयोस्तज्ज्ञानादेव सिद्धिः
नत्सिद्धिः तस्याः सम्बन्धसिद्धेः सम्बन्धसिद्धित एवोपपत्तेः अनुमानमलं पर्याप्तं निष्प्रयो-
जनत्वात् । अन्यत्र सप्रयोजनमिति चेत् ; न ; अन्यतः अन्यस्मादप्रतिपन्नसम्बन्धाद्विद्वाद्
अप्रतिपत्तितः साध्यव्यापारिज्ञानादतिप्रसङ्गादनुमानमलं कल्पयित्वेति शेषः । नायं दोषः, १०
सामान्ये सम्बन्धज्ञानात्, तस्य च निदर्शनवदन्यत्रापि भावेन अनुमानोपपत्तेरिति चेत् ; न ;
दत्तोत्तरत्वान् । अपि च, सामान्यं यदि प्रतिव्यक्ति भिन्नम् ; कस्तस्य विशेषेभ्यो विशेषो यत्-
एतत् सम्बन्धग्रहणम् ? अथाभिन्नमेव निदर्शनगतस्यैवान्यत्रापि भावात् ; तर्हि निदर्शनज्ञान
एवान्यत्र गतस्यापि किञ्च प्रतिपत्तिः ? न हि प्रतिपन्नादभिन्नमप्रतिपन्नमुपपन्नं नाम विरोधात् ।
अस्येव तस्यापि प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; तदधिकरणानामपि तत्प्रसङ्गात् । न हि तदप्रतिपत्तौ १५
तन्निष्ठस्य प्रतिपत्तिः । मा भूत्तन्निष्ठतया तस्य सेति चेत् ; न ; तस्य तत्स्वभाव-
त्वात्, प्रतीतस्य चेतस्वभावानुपपत्तेः । नासौ तस्य स्वभावः समवायत्वेनार्थान्तरत्वादिति
चेत्, तेनैकं कथं तन्निष्ठं नाम ? अनभिमतव्यक्तिनिष्ठतया अप्यनुपपत्तात्तद्विशेषात् । तथापि
स्थगनात्कुतश्चिद्विशेषात् नियतविशेषनिष्ठमेव तन्निति चेत्, स तर्हि विशेषः प्रतीयमानः तद्वि-
शेषानपि प्रत्याययति, अन्यथा स्वयमप्रतिपत्तेः । न हि तदभिमुखस्य तदप्रतिपत्तौ सम्भवति २०
प्रतिपत्तिः । न च तस्यापि तदर्थान्तरत्वं पूर्वप्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । इदमनान्वयस्यैवभिमुखस्यैव
तस्य ज्ञानं न तद्व्याभिमुखस्येति चेत्, किमिदानीं प्रतिव्यक्ति तस्य भेदः ? तथा चेत् ; न ,
तदनन्यत्वेन सामान्यस्यापि तत्प्रसङ्गान्, 'भिन्नादभिन्नं भिन्नमेव, इति न्यायान् । तत्राह—
'किं तदेव देशादिभेदवत्' इति । तदेव एवमेव । किम् ? नैव । सामान्यम् । फीह-
शम ? देशस्तदंशो व्यवस्थामिमुखस्वभाव आदिर्यस्याप्रयादेः सोऽस्यालीति देशादिभेदवत् २५
इति । तत्र सागान्यं नाम किञ्चित्, यत्र प्रतिग्रन्थग्रहणं लिङ्गस्य ।

२०

२५

भवतु र्वा तन्, तथापि किं तत्प्रतिपत्त्या ? तदनुमानमिति चेत्, तेनापि निम् ?
अर्थक्रियार्थितस्तत्र प्रवृत्तिरिति चेत्, न, तत्र तस्यामायध्यात् विशेषकल्पनार्थेयध्यापत्तेः ।
विशेषेणैव तदनुमानाप्रवृत्तिरिति चेत्, कथमन्यानुमानादन्यत्र प्रवृत्तिः, अतिप्रमद्वात् ।
अनुमितादनुमानादिति चेत् ; न, प्रतिबन्धापरिज्ञाने तदनुपपत्तेः । तत्परिज्ञानञ्च न साकल्येन, ३०
अस्माददेशेऽपि विशेषप्रतिपत्तेरभावान्, देशत इति चेत् ; न, तत्रापि प्रतिबन्धज्ञानविषयस्य तत्

१-दत्तन्या-अ०, य०, प० । २ सम्यगिति-अ०, य०, प० । ३ भावे अ-आ०, य०, प० ।

४ प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । ५ समवायेन । ६ तदभिमुखत्वात् । ७ तदन्यत्वेन आ०, य०, प० । ८-नु

तथापीति तत्र तत्प्र-आ०, य०, प० । ९ "प्रतिग्रन्थप्रतिपत्त्या"- ता० टि० । १० विशेषे । ११ प्रतिपत्तिः

आ०, य०, प० ।

एव सिद्धेः, अतद्विषयस्य धानुमानादप्रतिपत्तेः तत्सैवाननयत्तारम् । एतदेवाह—‘सम्बन्ध’
इत्यादि । व्याख्यानं पूर्णम् । एकत्र विशेषे सम्बन्धप्रद्वणमेव सामान्यस्यान्यत्रापि तद्वद्गृहणं
तदयमदोष इति, स्यादेव यदि विशेषोपाणामेकत्वं भवेत्, न चेत्, देशादिभेदाभावापत्तेः ।
तदाह—‘किम्’ इत्यादि । तदेव सम्बन्धज्ञाननेमेव विशेषरूपम्, किम् ? नेत्रं भवति ।
५ फीज्जं न भवति ? देश आधिर्यस्य धातादेशेन भेदवदिति ।

सामान्यादपि सामान्यमनुमेयं यदीष्यते ।

कस्तेनानुमितेनार्थो यदेवमुपकल्प्यते ॥ १३४१ ॥

बाह्वोहादिरर्थश्चेत् सामान्यात्प्रथमादयम् ।

असम्भारी कदापि सामान्यान्तरतो भवेत् ॥ १३४२ ॥

तदन्तराद्य सामान्यमन्यत्वेऽनुमीयते ।

१० अनुमानानन्तरं चेत्तः शेषाय ते भवेत् ॥ १३४३ ॥

किं वा प्रयोजनं सामान्यात् ? तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धनिर्णय इति चेत्, विमोपेक्षेय
निमित्तं भवति ? तेषामानन्त्येन दुरुचबोधत्वादिति चेत्, सामान्यस्यापि न भवेत्, दृष्टिशेषे
तस्य निर्णय एवान्यत्रापि तन्निर्णयो नष्टसमानत्वात्तस्येति चेत्, न, लिङ्गस्यान्येन तन्निर्णय-
गसङ्गात् । उक्तं वा तस्य नष्टसमत्वम् ? तत्र सामान्यभावात् । सोऽपि कुतः ? तत्र तत्प्रति-
१५ बन्धस्य निर्णयात् । अयमपि कदाचित् ? तस्य दृष्टसमानत्वादिति चेत्, न, चक्रकदोषात् । यदि
पुनः एतत् तस्य तत्समत्वं तर्हि सामान्यप्रयोजनस्य तत् एव भावाद् व्यर्थमर्थान्तरतत्त्व-
नम् । यदि सामान्यमप्रतिपन्नम्, कथं तस्य प्रतिपन्धः पिशाचादिवत् ? प्रतिपन्नं चेत्, तथापि
कथम् ? तत्प्रतीत्यैव धाधनादिति चेत्, कथमिदानीं प्रत्यनीकन्यत्रच्छेदेन स्वपक्षस्थापनम् ?

२० अस्य हि वस्तुम्—

प्रतीतिः प्रत्यनीकस्य न चेत्तस्मिन् निषेधनम् ।

प्रतीतिः प्रत्यनीकस्य यदि नास्ति निषेधनम् ॥ १३४४ ॥

अनिषेधे च तस्य स्यात् कथमन्यः पराजयी ?

तदभावे कथमात्रं चांगो विजयमुद्गहेत् ॥ १३४५ ॥

परोक्त्या विदितस्यापि युक्तिसाङ्गत्यवर्जनात् ।

निषेधस्य चेदेव सामान्यस्यान्यसौ भवेत् ॥ १३४६ ॥

साध्याप्रतुक्तन्यायेन सौगतमपि प्रतिक्षिप्याह—

एतेन भेदिनां भेदसंवृत्तेः प्रतिपत्तिः ।

तत्रैकं कल्पयन् वार्यः [समाना इति तद्वद्गृहात्] ॥२४॥ इति ।

३० तत्र तेषु भेदिषु एकम् अनुगतमाकारम् कल्पयन् सौगतो वार्यो निगद-
यितव्यः । कुतस्तत्कल्पयन् ? प्रतिपत्तिः प्रतीतिरेकस्याकारस्य । कुतः, प्रतिपत्तिः ?
भेदसंवृत्तेः सन्निवृत्तेः प्रवृत्तौऽनयेति सङ्गतिर्विकल्पिका बुद्धिः । भेदस्य परस्परव्यावृत्तेः
सङ्गतिः भेदसंवृत्तिस्तत इति । केना स भेदो यस्य सङ्गतिरिति चेत् ? भेदिनां विना-

तीयन्यावृत्तिमता खण्डादीनाम् । 'भेदिनाम्' इत्यस्यापेक्षणेऽपि गमकत्वात् 'भेदसंवृत्तेः' इति वृत्तिः । केन स वार्यत इति चेत् ? एतेन भीमांसकादिवृत्तेः । तथा हि—संवृत्तिविकल्पित-स्याकारस्य भेदिभ्यो भेदे तस्यैव लिङ्गादेः प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिरपि तत्रैव स्यात् न भेदेषु । न चेद-मुचितम् ; अशक्तत्वात् । न हि तस्य बाह्यदौ शक्तिः, भेदिकरूपवैफल्योपनिपातात् । भवतु भेद्विषये प्रवृत्तिस्तेषां तद्वान्तरेण लक्षणादिति चेत् ; न ; लिङ्गादिनैव तत्प्रसङ्गात्, तदाकारस्यैव ५ तस्यापि तत्र प्रतिबन्धपरिज्ञानोपपत्तेः । तेनापि सामान्यरूपेणैव तल्लक्षणे अनवस्थापत्तेश्च । ततः 'तद्व्यवस्थादिते' इत्याद्यापि समानम् । तेभ्यस्तस्याभेदे तु तद्वदेव वस्तुसत्त्वान् संश्रुत्या प्रतिपत्तिः । कथं या तस्या तत्प्रतिपत्तिः, कथञ्च न भवेत् ? अतदाकारत्वे सत्कारवादविनिपातेन तदयोगात् । तदाकारत्वे कथं तस्याः क्षणिकनिरंशत्व तद्वदेव वेदकासाभ्यां दैर्घ्यात् । तथा तदाकार-स्यैव दैर्घ्यं न तस्या इति चेत् ; न ; अविष्यग्भावे तदनुपपत्तेः । विष्यग्भूतैव सा ततः केवलमन्यैव १० संवृत्तिस्तदविष्यग्मायमाविर्भावयतीति चेत् ; न ; तथापि तस्याः परिज्ञाने तदयोगात् । तदाकारतया परिज्ञानेऽपि स एव प्रसङ्गः तस्याः कथं क्षणिकनिरंशत्वमित्यादिः । तस्या अपि ततो विष्यग्भाव-कल्पनायामनवस्थापत्तिः । तत्र कुतश्चिदप्येकाकारप्रतिपत्तिः । ततो निर्विषयमिदम्—

“पररूपं स्वरूपेण यया संश्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाधित्य भेदिनः ॥” [प्र० वा० ३।६७] इति । १५

‘एकार्थप्रतिभासिन्या’ इत्यस्यासम्भवात् । यदपीदमन्यत्—

“तया संवृतनानात्वाः संश्रुत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावरूपेण केनचित् ॥” [प्र० वा० ३।६८] इति ।

तत्र 'भेदिनः' इति न तावत्तद्वुद्धयपेक्षम् ; तथा तत्रानात्वस्यावरणात् । न हि तदावृष्ट्य-त्वेव तद्वेदमुपदर्शयति विरोधात् । बुद्ध्यन्तरापेक्षमिति चेत् ; कुतः सङ्कलनम्—भेदिनः स्वयमभेदिन इव २० इति ? न नानात्वसंवृत्तेः ; तथा भेदिनामप्रवेदनात् । नापि भेदिबुदेः ; तथापि संवृत्तिविषयस्यापरिज्ञानात् उभयविषयाद् बुद्ध्यन्तरादिति चेत् ; न ; तदसम्भवात् । न हि किञ्चिद्वेदनं कचिद्वेदमुपदर्शयदेव तद्विप-र्ययमुपदर्शयितुं समर्थं नीलत्वमुपदर्शयतैव कचितीतवत्स्याप्पुपदर्शनप्रसङ्गात् । तत्र सामान्याकार-शक्यप्रतिपत्तिरु इति न तत्र नापि विरोधे सम्बन्धपरिज्ञानं लिङ्गस्येति प्रलीन एवानुमानव्यवहारः । तत इदमप्यत्र समानम्—‘सम्बन्धो यत्र’ इत्यादि । तत सूक्तम् 'एतेन' इति । २५

इतश्च वार्य इत्याह—‘समाना इति तद्व्यवस्थात्’ इति । खण्डादिभिर्मुण्डादयः समानाः सदृशा इति । तेषां भेदिनाम् ग्रहात् प्रतिपत्तेः । 'तत्रैकं कल्पयन् वार्यः' इति । खण्डादय एव मुण्डादय इति प्रतिपत्तौ हि तत्राभेदकल्पनमुपपन्नं न समाना इति प्रतिपत्तौ, ततस्तेषु समानताया एव प्रसिद्धिर्नाभेदस्य । न च त एव ते इति प्रतिपत्तिर्येऽस्य, एवं व्यवहारादृष्टेः । ननु च धर्मकीर्तिनाप्येतदभिहितम्—

३०

“प्रतिभासो धियां भिन्नः समाना इति तद्व्याहृतः ।” [प्र० वा० ३।१०६] इति ।

तत्कथं स एव तद्वैकं संवृत्तिविन्ययमभिदध्यादिति चेत् ? स एवेदं प्रष्टव्यो य एवं स्वभाविरुद्धभवरूपश्चि ।

स्यान्ततम्—नासौ संवृत्तिवेदनेऽप्येकमेकमाधारणमाह यतः स्ववचनक्रोशः । किं तर्हि !

५ खण्डादीनामतद्वेतुफल्यपोहमेव, तस्यैव तेषु समानत्वेन सामान्यव्यवहारगोचरत्वात् । तस्यापि तेभ्यो भेदे तदपोहशब्देन सामान्यमेव औगमसिद्धमभिहितं भवेत् । अभेदेऽपि मीमांस[क]परिकल्पितम् । तदुक्तम्—

“अगोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम् ।

गौरवमेव च तैस्तुक्तमगोऽपोहगिरा स्फुटम् ॥” [मी० श्लो० अ० १०० इत्ये० १]

१० इत्यपि न चोद्यम् ; तेभ्यस्तस्य तत्त्वान्कत्वाभ्यामवाच्यत्वात् । अवस्तुरूपा हि खण्डादयस्तत्सामान्यन्व, उभयोपामप्यपोहकल्पितत्वात् । न च तेषामन्योन्यं तत्त्वमन्यत्वं वा ; वस्तुष्वेव तद्विकल्पोपपत्तेः ।

“वस्तुन्येव विकल्पः स्यात्” [] इत्यादिवचनत् । ततस्तत्र भेदाभेदाभ्यां द्वौपक्षकत्वं परमतानभिज्ञानं पिशुन्यसीति । तदेवाह—

अतद्वेतुफलापोहः सामान्यं चेदपोहिनाम् ।

१५ सन्दर्श्यते तथा बुद्धया [न तथाऽप्रतिपत्तिः] ॥ २५ ॥ इति ।

हेतुश्च फलञ्च हेतुफले तद्विपक्षिते खण्डादिवाहादिकक्षणे हेतुफले येषामन्येषां खण्डादीनां ते तद्वेतुफल्य न तद्वेतुफल्य अतद्वेतुफलाः कर्मादयस्तेषामपोहः सामान्यं गोत्वादि नापरम् ।

केषाम् ? अपोहिनाम् विजातीयविशेषवतां खण्डादीनाम् । कुत एतत् ? सन्दर्श्यते सत्या-
बाधितत्वेन प्रकाशयते सामान्यम् । तथा तेन तदपोहप्रकारेण, बुद्धया विरूपयित्वा यतः । चेत्

२० शब्दः पराकृतयोत्तरे । तत्रोच्यते—न तथाऽप्रतिपत्तिः इति । न नास्ति प्रोक्तम् ।

कस्मात् ? तथा तेन तदपोहप्रकारेण । अप्रतिपत्तिस्ततोऽपरिशङ्कत् सामान्यस्य । तथा तत्प्रतिपत्तिर्हि न तत् एव सामान्यज्ञानात् ; तथैवातिशयत्वात् । न हि तदेव तद्विपक्षितत्वापोहप्रकारेण निश्चिनोति ; निर्विवादापत्तेः । विचारात्तस्य तादृश्यमिति चेत् ; कुत एतत् ? तस्य निश्चयरूप-
त्वात् ; न तज्ज्ञानस्यापि सविस्तरत्वेन तद्विशेषात् । निश्चितस्यापि निश्चयान्तरापेक्षणे अनवस्थानं

२५ तत्रापि तत्रन्तर्गतेष्वर्णात् । विचारद्वय सामान्यज्ञानस्यान्ततोऽसम्भवादेव अवतरति । न चोत्तापस्ति सादृश्यविशेषादपि तदुपपत्तेः । सौऽपि नैयायिभ्योऽसामान्यवत् भेदाभेदाभ्यां परिचित्यमानो न सम्भ-
व्येवेति चेत् ; उच्यते—

अपोहो यदि कर्तव्यं समः खण्डमुण्डयोः ।

असमानात् कथं तस्मात् समानफल्यो भवेत् ॥ ३५ ॥

१-रूपमि-आ०, व०, प० । २ च शब्द आ०, व०, प० । ३-न तद्विपक्षित-आ०, व०, प० ।
४-तानिभि-आ०, व०, प० । ५ सामान्यस्य । ६ अगोहप्रत्ययम् । ७ एतस्य आ०, व०, प० । ८-तद्विचा-
आ०, व०, प० । ९ सामान्यज्ञानस्य अन्यतोऽसम्भवात् । १० सादृश्यविशेषोऽपि । ११ कर्मादि
आ०, व०, प० ।

समानश्चेत्कथं भद्रं, सादृश्यं वृषितं त्वया ।

अपोह एव सादृश्यं भावानामिति चाकुलम् ॥ १३४८ ॥

तस्य वस्तुष्वसद्भावात् कल्पनारोपितमनः ।

एकत्वाव्यवसायाच्चेत् तस्य वस्तुषु सम्भवः ॥ १३४९ ॥

नैकत्वस्याप्यसद्भावात्पेवरोक्तिरुपनिः ।

तस्याप्येकत्वनिर्णीतिरन्यतस्तत्र सम्भवे ॥ १३५० ॥

अनवस्थालतापाञ्चन्यनान्मुच्यते कथम् ।

तन्न व्यावृत्तिसामान्यं विचारक्षममीक्षते ॥ १३५१ ॥

अविचारैव चेदिष्टं व्यवहाराय तत्परैः ।

मीमांसकादिसामान्यं तथैव न किमप्यते ॥ १३५२ ॥

अविचारितरम्यत्वादिशेषेऽपि क्वचित् कथम् ।

पक्षपातः सतां युक्तो न्यायनिर्मलचैतसाम् ॥ १३५३ ॥

मा भूत् कल्पनागतस्तदपोहः सामान्यं विचारसहत्वात्, खण्डादिगतस्तु भक्त्येव विपर्ययात् । न हि ते खण्डादयः कर्कादिभिरात्मानं मिश्रयन्ति स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गात् । ततः स एव तेषां सामान्यमिति चेत्; न; एवमप्यतिप्रसङ्गात् । तथा हि—यथा खण्डादयः कर्कादिन्यावृत्त्या गौण्यपदेशविषयास्तथा तृणवन-
गुल्मतूलोपलादयोऽपि स्युः; तेषामपि तद्विरोधात् । न हि तेऽपि तैरात्मानं मिश्रयन्ति तद्भेदापरिज्ञान-
प्रसङ्गात्, तथा च गामान्येति चोदितेन तत्रापि प्रवर्तितव्यम् । तद्विशेषेऽपि खण्डादय एव गावः
तत्रैव बाहोद्गोहादेरेककार्यस्य भावात्, न तृणादयो विपर्ययादिति चेत्; तत्रैव कुतस्तद्भावः ? तदपोहादिति
चेत्; न; तृणादावपि तत्प्रसङ्गात् । शक्तिसाम्यमिति चेत्; तदेव तर्हि सामान्यं न तदपोहः, सतोऽपि
तस्य वनगुल्मादौ ताद्रूप्यभावात् । तदाह—‘न तथा’ इत्यादि । न तदपोहः सामान्यं तथा तेन
सामान्यरूपप्रकारेण अप्रतिपत्तितो वनतृणादौ तस्यापरिज्ञानात् । कथं पुनः शक्तिसाम्यमपि
सामान्यम् ? कथं च न स्यात् ? तस्य वस्तुष्वेकस्याभावात् शक्तिभेदेदात् सामान्यस्य चैकरूपत्वादिति
चेत्; कथमिदानीं तत् एकं कार्यम् ? शक्तिभेदे तद्भेदस्यैवोपपत्तेः । मा भूदिति चेत्; कथमिदमुक्तम् —

“एकप्रत्ययवमर्शांश्चानायेकार्थसाधने ।” [प्र० वा० ३।७२] इति ।

तदपि वस्तुतो भिन्नमेव, अभेदस्तु तत्राप्यन्यस्यादेवैककार्यादिति चेत्; न; तस्यापि तदभेदे
भेदेत्यैवोपपत्तेः । तस्याप्यन्यस्यात् तत् एकत्वस्यान्यायमनवस्थादौषात् । न जैनस्यैकरूपत्वादेव सामान्यम्,
अपि तु तत्प्रयोजनात्, तत्त्वानेकत एव सदृशादुपपन्नम् । अत एव वक्ष्यति—“नानेकत्र न चैकत्र
वृत्तिः सामान्यलक्षणा” [न्यायवि० उ० २००] इति । अपि च, के नामापोहिनो येषां तदपोहः
सामान्यमुपकल्प्येत ? प्रसिद्धा एव खण्डादय इति चेत्; न; तेषां तत्त्वतोऽसम्भवात्, अवयवविद्याप्रति-
पेधात् । संवृत्त्या सम्भव इति चेत्; न तर्हि तदपोहः; तेषामवस्तुत्वाद् वस्तुसत्तामेव क्वचित्तरान्यत्वयोरु-

१ तस्याव-आ०, व०, प० । २-यन्तीति त-आ०, व०, प० । ३ नृगुण्यदिपु ।

४-गामान्यादि-आ०, व०, प० । ५-सामान्यमपि आ०, व०, प० । ६ शक्तिभेदे । ७ सम्प्रत्यय-
आ०, व०, प० ।

पपत्ते “वस्तुन्येव विकल्पः” [] इत्यादि वचनात् । वस्तुनेकत्वाभावात्तेऽपि वस्तुसन्त एवेति चेत्, न, तस्य निषिद्धत्वात् । तदेवाह—‘न’ इत्यादिना । अपोहिनामिति । कुत ? तथा तेनापोहिनामिति प्रकारेण खण्डादीनाम् ‘अप्रतिपत्तिनः’ इति । भवेन्तु स्वलक्षणरूपा एकापोहिन इति चेत्, कुतस्तत्परिज्ञानम् ? निर्विकल्पादर्शनादिति चेत्, न, तस्यापि व्यग्रहपरिष्कारात् । न हि ते तद्दर्शनं विकल्पयन्तो दृश्यन्ते, निश्चयम्यैव बहिरन्तश्च स्थूलाकारगोचरस्य तेरवस्थानात् । विकल्पे कलावसायात्तस्यै तैरेनैकत्वमिति नामवादिति चेत्, न, पृथगगगतस्य तदवसायानुपपत्ते । तदवगम सन्नप्यसत्कल्प एव निर्विकल्पत्वादिति चेत्, न तर्हि तत्तत्तन्म्यामित्य व्यवहारविपर्यये सुप्तम्येव तद्देदनात् । अनुमानात्तदस्तित्वं तद्विषय इति चेत् न, प्रत्यक्षतो बहिरन्तश्चासम्भवतोऽनुमानादप्यप्रतिपत्ते, तस्यै तत्पूर्वकत्वात् । तदुक्तम्—

१० “ब्रुवन् प्रत्यक्षमभ्रान्तं बहिरन्तरसम्भ्रमम् ।

अनुमानचलाद् व्यक्तमनात्मज्ञस्तथागतः ॥” [सिद्धिवि० परि० १] इति ।

तत्र अपोहिन स्वलक्षणरूपा अपि । तदाह—‘न’ इत्यादि । न परमत तथा तेन प्रोक्तासाधारणप्रकारेण । अप्रतिपत्तिनः अपोहिता [ना] खण्डादीनामिति । ततो यदुक्तम्—

“स च सर्वपदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।

१५ तेनान्यापोहनिषयो वस्तुलामस्य चाश्रयः ॥” [प्र० वा० ३।७९] इति ,

तत्प्रतिविहितम् ; वस्तुन एव परपरिकल्पितस्याभावात् । सति हि तस्मिन् समानाकारविकल्पे पारम्पर्येण तस्मादात्मलाभात् कलाभस्याश्रयो भवेन्नासति स्वरविषाणवत् । तत्र अतद्धेतुफलापोह सानान्यम्, सदृशपरिणामस्यैव तत्त्वोपपत्ते ।

कुत पुनस्तत्परिणामो भावानाम् ? विशेषपरिणाम कुत ? तत्प्रत्ययात्, परोऽपि तत् एवास्तु २० विशेषाभावात् । तत् समानेतरपरिणामात्मानो भावास्तथेव प्रतिपत्तेरिति न्याय्यम् । प्रत्यक्षतो न तस्य प्रतिपत्तिः, ततो बहिरन्तश्चासाधारणस्यैवाकारस्य प्रतिपत्ते, तत्प्रतिपत्तिस्तु दासनापरिणामजननो विनश्यदेव, तस्य चावस्तुनिषयत्वात् तत्तद्व्यवस्थापनं न्याय्यमिति चेत्, अत्राह—

यन्न निश्चीयते रूप जातुचित्तस्य दर्शनम् । इति ।

यत् परामिमतं रूप इत्यस्य दर्शनस्य च, न निश्चीयते न सदृशपरिणामच्येदेनाश्रयते । २५ जातुचित्तं प्रतिसहारवेलायामन्यदा वा । न हि तस्य तद्वेलाया निश्चयः, निश्चयम्यैव तत्र विनश्यत्वेनासम्भवात् । नाप्यन्यदा, अनुमानवैफल्यपत्ते, निश्चिते समारोपभावाच्च । तस्य रूपस्य । दर्शनमुपलभ्यमानम् । ‘न’ इत्यावृत्त्या सम्बन्धः । न ह्यनिश्चितं दृष्टं नाम, अन्यथा ‘सत्तामात्रस्यैव दर्शनं सर्वत्र, भेदप्रतिपत्तिस्तु तद्विधापरिणामजननो विकल्पादेव’ इति विकल्प्येत । भवतु निश्चितस्यैव तस्य दर्शनमिति चेत्, अत्राह—

१ भरत ख-आ०, ब०, प० । २ तस्याप्यग्रहा-आ०, ब०, प० । ३ निर्विकल्प्य । ४ तैरवक-आ०, ब०, प० । ५-या सुप्तस्य आ०, ब०, प० । ६ अनुमानस्य । ७ स्वलागप्रकारेण -ता० ३८ । ८ अपोहितानां आ०, ब०, प० । ९ न हि तदभिमतस्य आ०, ब०, प० ।

यथानिश्चयनं तस्य दर्शनं तद्वशात्किल ॥ २६ ॥ इति ।

निश्चयनस्यानतिक्रमात् यथानिश्चयनम्, पञ्चम्यन्तमेतत् । तस्य रूपस्य । दर्शनं किल
 इति यावत् । किलशब्दस्यारुचिवाचिनो निषेधपरत्वात् । क्रीडाशक्ततत्तद्दर्शनं न रुच्यत इति चेत् ?
 तद्वशात् सद्वशेतरात्मकवस्तुवशात् । न अन्यवशाच्चिद्व्यापदन्वदर्शनम्, नीलनिश्चयात् पीतादेरपि
 त्रयमहात् । कुतः पुनस्तद्व्यत्यं निश्चयस्येति चेत् ? स्वतस्तस्य बहिरन्तश्च जात्यन्तरविषयतयैव प्रसिद्धेः । ५
 असाधारणविषयत्वे तु निश्चय एव न भवेदर्शनवत् । तत्र चोक्तम्—“अनिश्चितस्य न दर्शनम्”
 [] इति । पुनर्निश्चयान्तरपरिकल्पनायामनवस्थानं पूर्वप्रसङ्गानतिवृत्तेः । ततस्तद्व्यत्यं एवायं तथाप्रसिद्धेः ।
 एतदेव क्लृप्तशब्देन प्रसिद्धिवाचिना दर्शयति । तद्व्यत्यंऽपि निश्चयस्य कथं दर्शनस्य तत्त्वम् ? न हि
 तदनुसार्यैव निश्चयो विपरीतस्यापि दर्शनात् । मरौचिदर्शनाद्योपनिश्चयवदिति चेत् ; भवंतु तत्रैव
 यत्र बाधकप्रत्ययः, न चेहासावस्ति । जात्यन्तरविलक्षणविषयस्य कस्यचिदपि तस्यानुपलम्भात् । जात्यन्तर- १०
 विषयमपि न किञ्चित्पलभ्यत इति चेत् ; न; निश्चयस्यैव दर्शनात्, तस्य विकल्पैतरात्मकतया विकल्पा-
 न्तरसद्वशेतरात्मकतया च स्यात् एवोपलम्भात् । दर्शनं तद्विषयं नोपलभ्यते यदनुसारी निश्चय इति
 चेत् ; न; तस्यापि संस्कारमागमाविनः अवयवस्योपदर्शनात् । निश्चयरूपत्वे तस्य किं संस्कारेण तद्व्य-
 चेतेति चेत् ? निश्चयतारतम्यात् प्रयोजनविशेषात् । विचारितञ्चैतत् प्रथमप्रस्ताव इति नेह विचार्यते ।
 ततः समानपरिणाम एव सामान्यं निर्वाचकप्रत्ययत्वात्तार्थं विपर्ययात् । तत्परिणामोऽपि यद्यनेकवृत्ति- १५
 रेकः कथं तस्य ग्रहणम् ? अनेकविशेषदर्शनादिति चेत् ; न; सन्निहितवर्तमानविशेषदर्शनस्य तदन्य-
 त्राप्रवृत्तेः, तद्वतो विश्ववेदित्वोपपत्तेः, तथा च किं तस्य शब्देनानुमानेन वा ? यतस्तदर्थेन परिणा-
 मिति सम्बन्धपरिकल्पनेन किं विलम्ब्यते ? न च तदनुपलम्भे तद्वशात्स्य उत्तरपरिणामस्य प्रतिपत्तिः ; व्याप-
 कप्रतिपत्तेरप्यप्रतिपत्तिं विनाऽनुपपत्तेः । भवतु हृष्टे तस्य ग्रहणम्, अग्रहणञ्चान्यत्रेति चेत् ; न;
 विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे स्वरूपविरहापत्तेः । सत्यपि तस्मिन् गृहीतेतरात्मना तस्याभेदे विशेषाणामपि २०
 परस्परं तत्प्रसङ्गः ; तथा चासन्निहितवत्तद्व्यतिरेकान्न सन्निहितस्यापि तस्य दर्शनम् । दर्शने वा तत्
 एवासन्निहितस्यापि सर्वस्य दर्शनमिति प्रतीतिप्रत्ययनीक्रमापद्येत । विशेषेभ्यो भिन्न एव तत्परिणामः, ततो
 न दर्शनादर्शनाभ्यां तत्र तत्तरूपनमुपपन्नमिति चेत् ; अस्तु नामैव तथापि कथं स कश्चित् खण्डादीना-
 मेव न कर्कादीनामपि । तैरेवोपकारादिति चेत् ; न; तस्य बहुभिरित्यसम्भवात् । अनेकभेदे तु तत्प- २५
 रिणामस्यापि तद्व्यतिरेकादनेकत्वं कार्यस्येति कथमसावेको नित्यश्चोषाम्येत ? व्यतिरेके स एव
 प्रसङ्गः कथं स तस्येति ? तेनापि तदपरस्य करणादिति चेत् ; न; तत्रापि तथा प्रसङ्गादनवस्थादो-
 पाच्च । नोपकारवशात् स तेषाम्, अपि तु तदभिन्न्यङ्गत्वात् तत्रावस्थानात्, तैस्तस्याप्रतिपत्तिप्राप्तेति
 चेत् ; न; अभिन्न्यङ्गत्वादीनामप्युपकारविशेषत्वेनानुपकारभिरसम्भवात् । तत्रैकान्तपरिणामः
 सम्भवति यस्य दर्शनं यतो वा सामान्यप्रयोजनमुपकल्प्येत । तदेवाह—

१ त्रितेति आ०, घ०, ष० । २ विषयरूपाप्रत्ययस्य । ३ व्यापकस्य । ४ समानपरिणामोऽपि ।

५-दिता-आ०, घ०, ष० । ६ विना कृत्यानुप-आ०, घ०, ष० । ७ भेदस्य-आ०, घ०, ष० ।

८ विरुद्धधर्माध्यासे । ९ कथमसौ यः क-आ०, घ०, ष० ।

समानपरिणामश्चेदनेकत्र कथं दृशिः । इति ।

समानपरिणामः सादृश्यपर्याय, एकवचनादेकत्वस्य प्रतिपत्तेः । चेत् यदि । अनेकत्र बहुषु विशेषेषु । कथं न कथन्विद् दृशिः दृष्टि उक्तन्यायात् । भवतु प्रतिविशेष मित्र एव स इति चेत्, कथमिदानीमसौ सामान्यम् अन्वधारणत्वात् विशेषः उदसम्भवाच्च विशेषोऽतिरिक्तात् । अतिरिक्ते सम्बन्धा

५ भावात् तस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । तदाह—

न चेद् विशेषाकारो वा कथं तद्व्यपदेशभाक् ॥ २७ ॥ इति ।

न चेत् न यदि **समानपरिणामोऽनेकत्र**, कथं न कथन्विद्, स एव सामान्यमिति व्यपदेशः सत्य वा विशेषस्य स इति व्यपदेशस्तद्व्यपदेशस्त भजतीति तद्व्यपदेशभाक् । अत्र निदर्शनम्—विशेषाकारा चा विशेषाकार इव । 'वा' शब्दस्येवार्थत्वात् । यथा तत्राग्निरस्या
१० साधारणत्वात् तत्र सामान्यमिति व्यपदेशो नाप्यसौ तदपरस्येति ततो भिन्नत्वात् तथा समानपरिणामोऽपीति परो मन्यते । प्रतिविधानमत्राह—

सदृशासदृशात्मानः सन्तो नियतवृत्तयः । इति ।

सदृशश्चासदृशश्च सदृशासदृशौ समानासमानपरिणामौ आत्मानौ येषां खण्डादीनां ते तथोक्ता । सदृशात्मान इति बहुवचनमनेकवर्तिन एकस्य सत्परिणामस्य निषेधार्थम्, असदृशात्मान

१५ इति तु निदर्शनार्थम् । यथेव तेत्यसदृशात्मानसु नेकोऽनेकवर्तित्वभाव तथाप्रतीत्यभावात् तथा सदृशात्मानस्यैव तत्त्वभाव इति । ततः **'समानपरिणामश्चेत्'** इत्यादि न दूषणमनभ्युपगमादिति भावः ।

यथेव भेदविशेषात्कथमसौ सामान्यमित्येवमिति चेत् न, तत एव सामान्यप्रयोजनस्य भावात्, अनेकवर्तिवेऽपि तत एव तद्व्यपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मग्रहणं तयो परस्परमभेदार्थम् । तद्वदे तदात्मन खण्डादेरपि तत्प्रसङ्गात् । न चैवमप्रतीते । **नियतवृत्तयः** नियतं सङ्ग

२० रन्यतिस्त्रयिकल दृष्टिरुत्पत्त्यागो येषां ते तथोक्ता । अनेन "चोदितो दधि" [प्र० वा० ३।१८] इत्यादि चोदं प्रत्युक्तम्, दधिद्रव्यस्य स्वगतेरेव सदृशप्रायेरात्मलभमात्रं कथमिति तथैव प्रतीते । न च तादृशस्ते बुद्धिपरिस्फुल्लस्य एव अपि नु **सन्तः** परमार्थतो विद्यमाना । कुत एतत् दृशिर्यत, दृशिरित्यस्यानुवर्तनात् । निदर्शनमपि तेषामन्यन्तविमदृशतयेवेति चेत्, न, नीलनज्जानयो सदृशतयापि तद्भावात्, "सारूप्यमस्य प्रमाणम्" [न्यायवि० पृ० २५] इति वचनात् । न च तत्र कल्पितमेव तत्,

२५ ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यापत्तेः । तत्र प्रत्यक्षादप्यन्यन्तविमदृशभावपतिपत्तिः । नापि विकल्पान्, तस्यातद्विषयत्वात् । नातद्विषयेण तत्प्रतिपत्तिः, अतिप्रसङ्गात् । नाथ दोषः, प्रतिग्रन्थविषयस्यैव तत् सिद्धेरिति चेत्, न, प्रतिग्रन्थस्य प्रत्यक्षतोऽप्रतिपत्तेः तस्यासाधारणविषयस्याभावात् । न हि तद्विषयात्तत्र कस्यचित्प्रतिग्रन्थ परिज्ञानम् । नापि विकल्पान्तरात्प्रतिपत्तिः, तस्यापि तद्विषयत्वात् । प्रतिग्रन्थेन तद्विषयत्वेऽनवस्था पत्तिः, तत्राप्यन्यतो विकल्पात् प्रतिग्रन्थपरिज्ञानात् । ततो न युक्तम्—**"स्वस्वभावव्यवस्थितयो**
३० **भावाः"** [] इति, अत्यन्तविसदृशत्वभावव्यवस्थितेरेपरिज्ञानात् । सदृशाक्षरस्यापि कथं परिज्ञानम् ।

१ तयाभिन्तत्वात्तथा वा०, ब० । २ अनेकवर्ती नैक इत्यत्रय । ३ त बोधने अ०, ब० प० ।

४ अर्थसारूप्यमस्य प्रमाणम् — न्यायवि० । ५ नापि अ० ब० प० । ६ सर्व एव हि भावा स्वरूपस्थितयो नामाने परेण मिश्रयति । —प्र० वा० पृ० ३१४२ ।

कथं च न स्यात् ? शब्दलेखप्रत्यक्षेण बाहुल्यादेरप्रतिपत्तेः । न हि तदप्रतिपत्तौ तत्प्रतियोगितया तदाकारस्य सम्भवति प्रतिपत्तिरिति चेत्; किमिदानीं प्रत्यर्थनियता एव बुद्ध्य. १ तथा चेत्; तद्बहुत्वमपि न भवेत्, अप्रतिपत्तेः । मा भूत्, एकव्यक्तिकस्यैव संवेदनस्याभ्युपगमादिति चेत्; न; तस्यापि निष्कलपरमाणुरूपस्याप्रतिवेदनात् । नानाकारमेक तदिति चेत्; सिद्धं न. समीहितम् । एकानेकस्य व्यक्तिसिद्धत्वं ग्रहणस्याभ्युपपत्तेः । ततः शब्दलेखदर्शनेन बाहुल्यादेरभ्युपगमादुपपन्नं परस्परप्रतियोगितया तत्तत्सदृशाकारस्य परिज्ञानं १५ विसदृशाकारवत् । कथं पुनः स एव सदृशो विसदृशाश्चेति चेत् ? न, दृष्टत्वात्, दृष्टे चानुपपत्तिपरिग्रहायोगात् । ततः सूक्तम्—‘सन्तस्ते दृशिर्यतः’ इति । अतश्च ते सन्त इत्याह—

तत्रैकमन्तरेणापि सङ्केताच्छब्दवृत्तयः ॥ २८ ॥ इति ।

तत्र इत्यत्रावधारण द्रष्टव्यम् । तत्रैव तेषु सदृशसदृशात्मस्त्रेय । शब्दवृत्तयो वचनव्यापारा यतस्ततः ते सन्तः इति । न हि निभगि भावे तत्सम्भवः । यदि स्यात् एक इव सा स्यात् न बहवः । १० बहवश्च दृश्यन्ते शब्द इत्यनित्य इति कृतक इति च । न हि शब्दत्वादिसदृशेतरधर्मबहुत्वमन्तरेण एकत्रानेकत्ववृत्तिः पर्यावत्वापत्तेः । तदभावेऽपि व्यावृत्तिमेदात् तद्वृत्तिरिति चेत्; न; तदूमेदस्य वस्तुसत्त्वे निरंशवादव्याघातात् । अवस्तुसत्तश्च प्रत्यक्षेणानवगमात् । विकल्पेनावगम इति चेत्; न; तत्रोऽपि वस्तुपराङ्मुखत्वेन वस्तुगत्त्वेनाऽनवगमात् । अवस्तुगत्त्वेनावगमस्यापि वैकल्याद् व्यवहारानुपयोगात् । वस्तुस्वरूपाध्यवसायात्मस्य तदुपयोग इति चेत्; न; तस्य निषिद्धत्वात् । तत्र एकत्रानेक- १५ शब्दवृत्तिः असद्भावे सम्भवति । एतदर्थमेव ‘शब्दवृत्तयः’ इति बहुवचनम् । कथं पुनर्वस्तुवशत्वे “तद्वृत्तेः” “देवदत्तादावेकत्रैव ‘आत्मानमात्मना वेत्ति’ इति कारकमेदस्यायोद्धार इति, कलत्रे जल-दिन्द्रौ” च बहुत्वस्य वचनमिति चेत् ? अत्रोक्तम्—एवमन्तरेण एकधर्मं विना अनेकधर्मभावेनेत्यर्थः । भवति हि तत्र “शक्तिमेवरूपोऽवयवनात्वादिलक्षणश्च धर्ममेद इत्युपपन्नैव तत्राच्ये” तद्वचन-वृत्तिः । न चैवम्, तत्र देवदत्त इति जलमिति कलत्रमिति चैकवचनमप्यप्रयोगः, परस्यापि शक्तिम- २० “दादिरूपस्य तद्व्याच्यस्य भावात् । एतत् अपिशब्दनेकत्वसदृशत्वं समुच्चिन्वत्ता दर्शयति । यद्येवं किन्तु कलत्रादिपदबद्धादारादिपदेनाप्येकार्थकथनं यतस्तत्रैकवचनं न भवेदिति चेत् ? न; प्रायशस्तस्य बहुत्व एव सदृकेतात् । न हि शब्दाः स्वसामर्थ्यादेव वस्तुव्याच्यमावेदयन्ति, यतो दारादिभिरेकत्वमप्यावेद्येत्, अपि तु सङ्केतयत्यत् । सङ्केतश्च वृद्धानां यत्र यथा तत्र तथैव तन्मार्गप्रवृत्तेरनुसर्तव्यः, तद्व्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । सूक्तोक्तम्—‘सङ्केतात्’ इति ।

२५

१ ‘प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थे यदि पर्वण्युपपत्तेः । रम्यवैरुचर वाच्य दृष्टे काऽनुपपन्नता ॥ इति सीयतेः स्वयमेवाभिधानात् ।—ता० टि० । २ सन्तो यन्तद्व-ता० । ३ गार्ग्येकादेकसाध्यस्यात्र बहवश्च ५० । ४ शब्दवृत्तिः । ५ वेदकिंतां ६ (शा० सू० १।३।५८) इत्यनुवर्तने सति वृद्धादे (आ० सू० १।३।६) इति वृत्तेण विकल्पेन हीनप्रत्यय तेन उद्वहः अद्ध्य इति रूढद्वयम् ।—ता० टि० । ६ शब्दवृत्तयः । ७—दात्र-आ०, य०, ५० । ८ व्यावृत्तिभेदस्य । ९ सदृशेतरधर्मरूपताभावे ।—चिन्तद्भावे आ०, य०, ५० । १० शब्दवृत्तेः । ११ देवदत्तादाननेकत्रैव आ०, य०, ५० । १२—न्दी य-ता० । १३ भक्ति-आ०, य०, ५० । १४—चे वस्तुनि बहुवचनप्र-आ०, य०, ५० । १५ ‘आदिशब्देन अयमव्याप्तिः ।—ता० टि० ।

शब्दप्रवृत्तिरङ्गेतत् सद्भाससद्भासम् ।

विचित्ररूपा दृष्टेय न निषत्या विपश्चिताम् ॥ १३५४ ॥

तत इदं प्रयुक्तम्—

“न चादृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ।

५ तथा चेत्स्यादपूर्वोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् ॥”

[गी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४२] इति ।

सङ्केतादनं शब्दस्यार्थप्रतिबन्धपरिजानात् । ततोऽपि कथमनियस्य तपरिजानम्, उपलब्धस्य
सङ्केतमालेऽनुरस्थानात् ? अवस्थितस्य तत्परिजानमिद्वो नित्यत्वमेव तस्य कालान्तरावस्थितिरक्षण
त्वात् । सत्यपि कथञ्चित्तत्परिजाने न प्रयोजनं परिजातप्रतिबन्धस्य व्यवहारेऽनन्वयात्, तत्काल-
१० भाविनश्च ततोऽन्यत्वात् । न चान्यस्य तत्परिजाने तदन्यस्य वाचकत्वम्, गोशब्दस्य तत्प्रतिपत्तौ
अश्वशब्दस्यापि तत्त्वापत्तौ । गोशब्दाद् गवाश्चशब्दयोर्भेदेऽपि गोशब्द एव स्वाभाव्याद्वाचक-
त्वण्वादीनां तन्नामनीते, नाश्वशब्दो विपर्ययात् । दृष्टं चैतत् तेजस कस्यचित् रूपसम्बन्धपरिजानेऽपि
तदपरस्यापि तेजस एव रूपप्रकृतकत्वं न्यपरस्येति चेत्, भवेदेव यदि तत्र किञ्चिद्विषयनम्, तदभावे
कोऽसाविति तन्निश्चयानुपपत्ते । भवतु प्रतीतिरेव तत्र निबन्धनम्—यस्मिन्नुच्चारिते सत्यसौ भवन्ती व्यवहार
१५ मयक्त्वपयति स एवाभिधित्तितस्य वाचको नापर इति तन्निश्चयोपपत्तेरिति चेत्, इत्थं भवतु वा श्रोतु
स्तदुपपत्तिर्न तु वक्तु, उच्चारणात् पूर्वं तन्निश्चयनाभावात् । अनुत्पन्नतन्निश्चयश्च कथमसौ शब्द नियतो
र्थोपदर्शनार्थमुच्चारयेत् ? अथ सोऽपि जानात्येव ‘अयमेवास्य वाचक’ इति, यद्येव प्रागापि तेनायमव
धारित एव तत्क्षणमन्युत्पन्नदारीर तथापरिजानानुपपत्ते, एवञ्च नित्य एवायम् । यत्तु—“दृष्टं चैतत्,
इत्यादि, तदपि न युक्तम्, न हि तेजस सम्बन्धपरिजानात् प्रकाशकत्वम्, अपि तु चक्षुरादीनां
२० सन्निधिमात्रेण सहकारित्वात् । ततो यदुक्तम्—“प्रतिनवस्यापि तस्य तत्त्वं न शब्दस्य ।”
[] तत्र तत्परिजानस्यावस्थापक्षत्वात् । तस्य चानित्यशब्दवादिनामुक्तन्यायेनासम्भवात् ।
उक्तञ्चेतत्—

“सम्बन्धदर्शनञ्चास्य नानित्यस्योपपद्यते ।

सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् ध्रुव कालान्तरस्थितिः ॥१॥

अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ।

गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः ॥२॥

अथान्योऽपि स्वभावेन कथिदेवावरोधकः ।

तत्रानिबन्धने न स्यात्कोऽसाविति विनिश्चयः ॥३॥

१ सङ्केतितान् गोशब्दात् । २ रत्नादे । ३ तु हि था—अ० ४०, प० । ४ वक्ता । ५—तायप्रदर्थ

यतः प्रत्यय इत्येवं व्यवहारोऽवकल्पते ।

श्रोतॄणां स्यादसावित्थं वक्तॄणां नावकल्पते ॥४॥

अज्ञात्वा कमसौ शब्दमादावेव विवक्षितम् ।

जानाति चेदवश्यञ्च पूर्वं तेनाधारितः ॥५॥

तेजःप्रत्ययशेषत्वान्नूनेऽपि प्रकाशकम् ।”

[मी० श्लो० खन्दि० श्लो० २४२-४७]

इति चेत्; अत्राह—

तत्रैकमभिसन्धाय समानपरिणामिषु ।

समयस्तत्प्रकारेण प्रवर्त्ततेति साध्यते ॥२६॥ इति ।

समय ईदृश ईदृशस्य वाच्यो वाचकरचेति सविचिः प्रतिपाद्यस्य । साध्यते निष्पाद्यते गणधर- १०
देवादिभिः । किं कृत्वा : तत्र तेषु पूर्णं निरूपितेषु समानपरिणामिषु सदृशविवर्त्तनशीलेषु
वाच्येषु वाचकेषु च एकं वाच्यं वाचकञ्च अभिसन्धाय दर्शनस्मरणभ्यां प्रत्यवगृह्य । तथा-
प्युपलब्धशब्दानुस्मरणेनाभिसन्धानः तथाविधस्यैव प्रतिपाद्यस्य संज्ञेत्यपि—‘योऽसौ ह्यस्यऽभिसन्धीयते
सादृशादीदृशः प्रत्येत्ययः’ इति । ततो न युक्तम्—‘सम्बन्ध’ इत्यादि, कत्रलान्तरानवस्थितावप्यभि-
सन्धानविषयस्य सम्बन्धज्ञानसिद्धेः । ‘अन्यस्मिन्’ इत्याद्यपि न सङ्गतम्; अन्यस्यापि प्रतिपन्नसम्बन्ध- १५
सदृशस्यैव वाचकत्वात्परस्य । ‘अथ’ इत्याद्यपि न सार्थकः; सादृश्यस्य तद्विषयनिबन्धनस्य भावात् ।
प्रत्ययस्य तु तत्त्वं नेप्यत एव, यतो ‘यतः प्रत्ययः’ इत्यादि नृणात् । एवम् ‘अज्ञात्वा’ इत्यादिक-
मपि तज्ज्ञानस्य निषेधितत्वात् । न चायं ‘जानन्नप्येकत्वेन जानाति सदृशतयैव प्रतिपत्तेः । ततो
‘जानाति चेत्’ इत्याद्यपि दुर्व्याहृतमेव, नित्यत्वप्रसङ्गाभावात् ।

सादृश्याद्वाचक इत्ययुक्तम्, तस्यैव दुरवगमत्वेनाभावात् । भावेऽपि कस्य सादृश्यादुत्तरस्य २०
वाचकत्वमनङ्गप्येत ? अनर्थक्येति चेत्, न. तस्योत्तरात्रिणोपात् । अर्थवत्त्वेन; कुतस्तस्य तावान्
क्षणो वायताऽर्थवत्त्वप्रतिपत्तिः । न हि द्वित्रादिसंज्ञानवस्थितस्यार्थगत्वं शक्यावसायम्; इत्यप्यचोद्यम्;
सादृश्यपरिज्ञानस्य सुलभत्वात्, अनर्थकसादृश्यस्य चानभ्युपगमात्, ‘द्वित्रिप्रतिपत्तिरुत्वेऽर्थवत्त्वप्रतिपत्ते-
र्निरूपितत्वात् । सत इदमपि दुर्भाषितमेव—

“सदृशत्वात्प्रतीतिश्चेत्तद्द्वारेणाप्यवाचकः ।

कस्य चैकस्य सादृश्यात् कल्प्यतां वाचकोऽपरः ॥१॥

अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा ।

अर्थज्ञानं पूर्वदृष्ट्येव तावान् क्षणः कुतः ॥२॥

२५

१-नक्षरीरेषु आ०, ब०, प० । २ सङ्गतो यदि आ०, घ०, प० । ३ इतीषि त-आ०, घ०, प० ।
४ इत्येतदपि आ०, घ०, प० । ५ ततो आ०, ब०, प० । ६ तानप्येक-आ० ब०, प० । ७-यत्प्रत्यय-
आ०, घ०, प० । ८ हि प्रवृत्तिरु-आ०, घ०, प० ।

द्विस्तिरार्थानुपलब्धो हि नार्थवान् सम्प्रतीयते ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४८-५०]

‘अर्थवान्’ इत्यादि पुनस्तत्त्वाच्च तदर्थस्य ‘सम्बन्धदर्शनरूपास्य’ [] इत्यनेनापि प्रतिपादितत्वात् ।

५. सादृश्यादर्थवत्त्वमशब्दान्तरवेदिन प्रति न भवेत्, तेन तत्सादृश्यमाप्रतिज्ञात् । भवतु ‘तन्त्रन्तरवेदिन प्रत्यवेति चेन्न; अद्भुतमेतत्—स एवार्थानुगम्यया च, इति विरोधात् । अतद्वेदिन प्रत्यर्थवाने-
षाम स्वते एव केवलमुपायामात्रान् जानातीति चेत्, उक्तोऽपि तर्हि स्वत एव वाचक इति किं तत्र सादृश्याद्विचित्ररूपमया : तन्मान्यथुति प्रत्युत्तरस्यार्थवत्त्वमुपपन्नम् । अनर्थवत्त्वे तु पूर्वस्यापि स्यात्, तत्राप्यनन्यश्रुतिसङ्गात्वात्, ह्यन्वयव्यभिचारे सर्वस्यापि शब्दप्रसङ्गस्य प्राप्त्यः ।

१०. अपि च, शब्दन्तरवेदिनामवैरस्यत्वेन योऽज्ञानमिमतः स एवातद्वेदिता मुख्यो भवेत्, तत्रैव प्रथम तैरर्थवत्त्वप्रतिपत्ते, तथा चाप्य पूर्वस्मान्मुद्रादगच्छन् एव भवेत् मुख्यताचक्षुषविति न शब्दं नित्यत्वप्रतिषेधे, ह्यपि न चोद्यम्, अनेमान्तरवादिन वचिदर्शयस्वेतयोरेषाभेदेनाऽविरोधात्, दृश्येतरत्ववत् । नहि ‘चक्षुरन्यतोऽप्यदृश्यमेव, तद्व्यावृत्तिरित्येवमिति । न च स्वशक्ति पूर्वस्मादर्थवत्त्वं यत् उत्तरस्यापि तैर्मेव वाचकत्वात् ‘सादृश्याद्विचित्र’ इति कल्पन न भवेत्, अपि तु सङ्केतादेव

१५. सादृश्यविरोधात्प्रसङ्गात्, तद्व्युत्तरस्यापि । न चानन्वयश्राविण प्रत्यनर्थक्येऽपि वचनप्रसङ्गस्य सर्वथाऽनर्थक-
त्वं, अनिपन्मसङ्गति प्रत्यर्थवत्त्वप्रतिपत्ते । न च ‘मुख्य’ इत्येव पूर्वस्यादुत्तरस्यामेव, कारविविच्छेदेन तयोर्भेदाध्ययसायात् । तन्न तत्र नित्यत्वप्रसङ्गः । तत् इत्यप्यपर्यालोच्य जल्पितम्—

“अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसाधनार्थकः ।

प्रतीतान्यश्रुतीनां स्यादर्थवानिति विस्मयः ॥१॥

२०

अथास्य विद्यमानोऽपि कैश्चित्कर्तृणां न गृह्यते ।

तत्तुल्यमुत्तरस्येति किं सादृश्येन वाचकः ॥२॥

अनर्थकतमस्य स्यादधानन्यश्रुतीन् प्रति ।

पूर्वस्मिन्नपि तत्सङ्गात् सर्वस्यानर्थता भवेत् ॥३॥

अर्थवत्त्वसदृशत्वेन यो वा भ्रुतवर्ता भवतः ।

२५

मुख्योऽसाधयुतीनां स्यान्निर्णयत्वेन प्रवृज्यते ॥४॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५०-५४] इति ।

धूम्रादौ हेतुव्यप्यस्य समान्वाच्च । नहि तस्यापि सादृश्यद्वन्द्वतो गमकत्वम् । तत् इदं तत्र

वक्तव्यम् —

१-वक्तव्यम्— भा०, ब०, प० । २-तदनन्तरवे- भा०, ब०, प० । ३-वक्ष्यतां इ-
-१०, ब०, प० । ४-स्वनिर्णय एव । ५-वचनप्रधानत्वस्य प्रति-भा०, ब०, प० । ६-योऽज्ञान-
सा० । ७-‘स एवार्थानुगम्यया’— भा० श्लो० । ८-अर्थवत्त्व- भा०, ब०, प० । ९-‘या
चदृश्येन पुन्यते’— मी० श्लो० ।

न सादृश्येन घूमादिगमकस्तदवेदनात् ।
 कस्य चैकस्य सादृश्याद्गमकं कल्प्यता पर ॥१३५५॥
 अदृष्टसङ्गतत्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा ।
 गमकं पूर्वधूमश्चेत्तस्य तावान् क्षणं कुत ॥१३५६॥
 द्विस्त्रिर्वानुपलब्धो हि गमको नावगम्यते ।
 अप्रतीतान्यधूमानां न चायं गमकस्तदा ॥१३५७॥
 प्रतीतापरधूमनां भवेदित्येव विस्मयः ।
 गमकत्वं सदप्यस्य यदि कैश्चिन्न गृह्यते ॥१३५८॥
 तत्तुल्यमुत्तरस्येति सादृश्याद्गमकं कथम् ।
 अथास्यागमकत्वं स्यादनन्यगमकं प्रति ॥१३५९॥
 पूर्वस्मिन्नपि तत्सत्त्वात् सर्वोऽप्यगमको भवेत् ।
 गमक्यं सदृशत्वेन यो वा तद्वेदिता मत् ॥१३६०॥
 मुख्योऽसावपरेषा स्यान्नित्यत्वेन प्रयुज्यते ।
 न चादृष्टार्थसम्बन्ध इत्याद्यपि पुरोदितम् ॥१३६१॥
 एवमत्रापि वक्तव्यं समानन्यायवेत्तिभिः । इति ।

५

१०

१५

भवतु नित्यत्वमेव हेतुत्विति चेत्, न; व्यक्तिस्तदभावात् । सामान्यत इति चेत्, न ततो
 विशंप्रतिपत्तिः, तत्प्रतिबन्धस्य दुरवबोधत्वात् । प्रतिपत्तिरपि सामान्यस्यैवेति चेत्, न तर्हि ततो विशेष
 तदर्थिना प्रवृत्तिः अपरिज्ञानात् । लक्षितलक्षणे चानवस्थानात् । निरूपितश्चेत् 'तद्वत्त्वगच्छो-
 दिते' इत्यादिना । ततो व्यक्तीनामेव 'सदृशरूपतया' हेतुत्वमिति कथन्न तत्राप्ययं प्रसङ्गो यदनुमा-
 नगन्धानुलं भवेत् ।

२०

लिङ्गं चेत् प्रसङ्गोऽयं न शब्देऽप्यविशेषतः ।
 तत्र प्रत्यय एवायमनालोचितरूपेण ॥१३६२॥
 तुल्यरूपत्वमेवैवं प्रवक्तुं शब्दलिङ्गयोः ।
 अनुमानाधिकारेऽपि श्रुतं शब्दनिरूपणम् ॥१३६३॥

यदि न शब्दस्य कालान्तरावस्थितिः किमिति तत्र समयं साध्यते व्यवहारानुपयोगादिति २५
 चेत्, अत्रोत्तरम्—

'तत्प्रकारेषु' तस्य साध्यमानसमयस्येव प्रकारं परिणतिविशेषो येषां तेषु शब्देषु ।
 तैस्तदर्थप्रतिपादनाय तदर्थेषु च तैस्तत्प्रयोजनाय प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिं कुर्वीत लोक इति एवं स तत्र
 साध्यते न पुनस्तेनैव तस्यैव पुनरपि प्रतिपत्त्यर्थम् । लिङ्गमेवात्रोदाहरणम् ।

धूमादिकं यथा किञ्चिदभिसन्धाय मुञ्चति ।
 सम्बन्धस्तप्रकारेषु प्रचर्तेति साध्यते ॥१३६४॥
 तथा वच क्वचित्किञ्चिदभिसन्धाय सूरिभि ।
 समयस्तप्रकारेषु प्रचर्तेति साध्यते ॥१३६५॥

५

उपसहरत्वाः—

तज्जातीयमनः प्राप्नुयन् शब्दा निवेशिताः । इति ।

अनोऽनन्तरोत्तान्यायात् । आ (प्रा) टुः मनिषादयन्ति गवाधादय । निम् ।
 तज्जातीयं तत्प्रकारम् । यतो यस्मिन् खण्डकादी निवेशिताः स्थापिता शब्दा
 इति । किं पुनरिदं शब्दानां तत्र निवेशनम् । सम्बन्धकरणमेव । सर्गादावीश्वरेण तत्करणस्य प्रसिद्धेरिति
 १० चेत्, न, नित्यत्वे तदयुक्ते “तदुक्तम्” [शास्त्रभा० १।१।१८] इत्यनेन भाष्येण प्रतिपादनात् ।
 अनित्यत्वेऽपि विशेषतः सम्बन्धस्य दुष्करत्वात् । न हि शब्दस्यास्त्युच्चारणे तदनन्तरमात्रे वा तत्करण
 निर्निषयत्वापत्ते प्रयोजनरिरहाच्च । तत्र पूर्वस्यासम्बन्धस्यैव नाशोदुत्तरस्य चाकृतसम्बन्धत्वाद्बुद्धिज्ञानमेवायं
 यत्त्वम् । न चैवैवोच्चारण सम्बन्धकरण व्यवहारश्च सम्भवति, तत्क्रियाणां क्रमस्वभावेन युगपत्तरणा
 धोगात् । भयन्नपि कर्तुं मुखनिष्पन्न शब्द कृतसम्बन्धो नेरु श्रोतृणां सिद्धयति, तैर्देशकालादि
 १५ भिन्नैः शब्दान्तरस्यैव श्रवणात्, अन्यथा तस्य नित्यव्यपित्वापत्ते । तत्र सम्बन्धस्य करण निवेशनम् ।
 नानि कथनम्, तस्याप्येव निराकृते । न हि तदपि नष्टे सति वर्तमाने वा सम्भवति उक्तया
 एवोपपत्ते । उक्तञ्चैतत्—

२०

“सम्बन्धकरणे युक्तिस्तदुक्तामात्रं कथयते ।
 शब्दानित्यरूपक्षे हि दिक्षेपेण स दुष्परः ॥१४॥
 शब्दं तादनुचार्य सम्बन्धकरणं इतः ।
 न बोधारितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥२॥
 तेनासम्बन्धस्य नष्टत्वात् पूर्वस्तापदनर्थकः ।
 उत्तरोऽकृतसम्बन्धो विज्ञायेत र्थवान् कथम् ॥३॥
 शब्दोचरणसम्बन्धकरणव्यापहारिकाः ।
 क्रियाः क्रमत्वभावात्वात् कः कुर्याद्युगपत्कचित् ॥४॥
 देशकालादिभिन्नानां पुंसां शब्दान्तरश्रुतेः ।
 पूर्वं कृत्रिमसम्बन्धोऽप्येकः शब्दो न मिद्वयति ॥५॥

१ 'कथयितुं' इति प्रसङ्गः यो भविष्यतीति चेत् तदुक्तं तदर्थ इति चावगते व्यापरा
 २ 'यो व्यावर्त्तते' आत्माशब्दांशालाप्रत्यय इव । ३- शास्त्रभा० १।१।१८ । ४- सम्बन्धविनिश्चय-
 ५- तत्त्व- १० । ३ - सम्बन्ध-येत्येतदनाभि सम्बन्धनीयम् । ४- तत्त्व- १० । ५- तत्त्व- १० ।

सम्बन्धकथनेऽप्यस्य स्यादेवैव निराक्रिया ।

नष्टासद्वर्तमानेषु नाख्यानस्य हि सम्भवः ॥६॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५४-५९]

इति चेत्; न, शब्दस्योच्चारणान्तरनाशेऽपि सङ्कलनबुद्धयवस्थापितत्वेन तत्र सम्बन्धक-
णस्तत्कथनयोरुपपत्तेरभिहितत्वात् ।

यत्तुक्तम्—‘देशाकालादिभिन्नानः’ इत्यादि, तदपि न समीचीनम्; वक्तृमुखनिष्क्रान्त-
स्यैव शब्दपर्यायिणः पुद्गलसङ्कल्पस्यानेकपात्राकारेण प्रतिश्रोतृ श्रोत्रप्रवेशं प्रवेशाद् देवदत्तस्यार्थं शब्द
इति प्रतीतेरसङ्कलनात् । उच्चारणान्तरविनाशस्यापि लभ्यप्रवेशान्तरमङ्गलमिमांसेयैवामिधानात् । कथ-
ञ्चैवं ध्वनीनामपि वर्णसम्बन्धो यतस्तदभिव्यक्तये तदुपादानं क्रियेत ? शक्यं हि वक्तुम्—

सम्बन्धकरणे युक्तिस्तदुक्तमिति कथ्यते ।

ध्वन्यन्वित्यत्वपक्षेऽपि विशेषेण ॥ दुष्करः ॥१३६६॥

ध्वनिं तावदनुताप्य सम्बन्धकरणं कृतः ।

न चोक्तं तदित्यस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥१३६७॥

तेनासम्बद्धं नष्टत्वात् पूर्वस्तावदवर्णशब्दम् ।

उत्तरोऽकृतसम्बन्धो वर्णवान् वेद्यते कथम् ॥१३६८॥

ध्वन्युत्पादनसम्बन्धकरणव्यापारिकाः ।

क्रियाः क्रमस्यमायत्वात् कः कर्माद्युपलक्षितः ॥१३६९॥

देशकालादिभिन्नानां पुंसां ध्वन्यन्तरश्रुतेः ।

न प्राक्कृत्रिमसम्बन्धो ध्वनिरैकोऽपि सिध्यति ॥१३७१॥

सम्बन्धकथनेऽप्यस्य स्यादेवैव निराक्रिया ।

नष्टासद्वर्तमानेषु नाख्यानस्य हि सम्भवः ॥१३७१॥ इति

यत्तुक्तम्—

“अर्थवान् कतरः शब्दः श्रोतुर्वक्त्रा च कथ्यताम् ।

यदपूवश्रुतं शब्दं नासौ शक्नोति भाषितुम् ॥

न तावदर्थान्तं स व्रणीति सदृशं वदेत् ।

नार्थवत्सदृशः शब्दः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥

अर्थवद्दृष्टाभावाच्च चासावर्थवान् स्वयम् ।

वक्तुः श्रोतृत्ववेलायामेतदेव प्रसज्यते ॥

१-पात्रादी- भा०, प०, प० । २-लनात्र- भा०, प०, प० । ३-पात्रा- भा०,
प०, प० । ४-प्रदेशादी- भा०, प०, प० । ५-पर- भा०, प०, प० । ६-‘छादस्यादप्यवग-
म्यते चेति विकल्पादप्यवगम्यते’- भा० टि० । ७-श्रोत्रे भा०, प०, प० ।

एवञ्च सर्ववक्तृणां न शब्दः कश्चिदर्थात् ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० २६०-६३] इति

तदप्यत्र समानम् । तथाहि—

वर्णवान् कनरो नादः श्रोतुर्वस्त्रा निवेद्यताम् ।

यदपूर्वोद्भवं नादं नासीं प्रकरोति भाषितम् ॥१३७२॥

न तावद्वर्णवन्तं स ब्रवीति सदृशं वदेत् ।

न वर्णवन्नामो नादः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥१३७३॥

वर्णवन्महण्यमावाक्ष चासीं वर्णवान् स्वयम् ।

‘वक्तुः श्रोतृत्ववैलम्प्यमेतदेव प्रसज्यते ॥१३७४॥

एवञ्च सर्ववक्तृणां न नादः कोऽपि वर्णवान् ।

इति श्रुतं प्रमज्जेन ।

साग्नतमुक्तार्थस्मरणार्थम् ‘सदृशासदृशास्मानः’ इत्यादि व्याचक्षाण आह—

नानेकत्र न चैकत्र धृतिः सामान्यलक्षणम् ॥३०॥ इति ।

अनेकत्र अनेकस्मिन् सण्दादौ धृतिः वर्णनं समवायो न सामान्यस्य गोत्ववै-

१५ लक्ष्यम् । न च नापि । एकत्र एकस्मिन्निति । अत्र हेतुनाह—

अतिप्रसङ्गतः [तत्त्वादन्यत्रापि समानतः] । इति ।

कार्यद्रव्यसंयोगादेरनेकधृतिवैक्येन कर्मणश्चैकधृतिवैक्येन सामान्यरूपत्वापत्तेरिति दोषाद्,

मीमांसक प्रत्यनेकवृत्तेरप्यमवाच । तदाह—‘तत्त्वात्’ इति तत्त्वं सामान्यस्य व्यक्तिभ्योऽनर्थान्तर-

त्वं तत्, न तस्यानेकत्र धृतिस्तद्वच्च न तल्लक्षणम् । तथा हि—

२० व्यक्तिवत्तदभिन्नस्य तस्यानेकत्र वर्णनम् ।

कथं स्यादन्यथा तस्य तदभेदः कथं भवेत् ॥१३७५॥

सामान्यं तद्विरोधेभ्यो भिन्नाभिन्नं भवं यदि ।

कथं साधयन् न न्यायनेदमभिलष्यते ॥१३७६॥

“कात्स्न्यावयवञ्चो धृतिः प्रष्टुंजातौ न धुज्यते ।

नहि भागविनिर्मुक्ते कात्स्न्यावयवकलनम् ॥१३७७॥ इति ।

दृष्ट्यादृष्ट्यात्मकञ्च स्याद् भिन्नाभिन्नान् तद्यदि ।

तथा सत्यन्तरालेषु नाग्रहाच्छिष्यणम् ॥१३७८॥

“व्यक्तिष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।”

इति सर्वत्र तद्वृत्तेः प्रागेवोपरमीरितम् ॥१३७९॥

१ श्रोतुर्मर्षो- भा०, ४०, ४० । २ -पुत्रो- भा०, ४०, ४० । ३ -यत्तेरतिव्याप्ते मी-
भा०, ४०, ४० । ४ सामान्यम् । ५ मी० श्लो० घन० श्लो० ३३ । ६ मी० श्लो० आहृति०
श्लो० २५ ।

तस्मादेकस्वभावं तदवयविजं विशेषतः ।

तत्रैव न परत्रेति सामान्यं तन्न युज्यते ॥ १३८० ॥

कथं तर्हि सामान्यम् ? इत्याह—‘अन्यत्रापि समानतः’ इति । अन्यत्र खण्डवत्
मुण्डादावपि समानतः सदृशपरिणामात् सामान्यमिति । सर्वतः सर्वस्य व्यावृत्तत्वेन विलक्षणत्वात्
कथं तत्परिणाम इति ? अत्राह—

व्यावृत्तिं पश्यतः कस्मात् सर्वतोऽनवधारणम् ॥ ३१ ॥ इति

सर्वतः सजातीयद्विजातीयाच्च व्यावृत्तिं स्वलक्षणानां विच्छेदं पश्यतः कस्मात्
अनवधारणम् अनिश्चयनम् । एवं मन्यते—दर्शनविषयत्वे व्यावृत्तिर्निश्चयेन भवितव्यं नीलादि-
वत्, तथा च व्यर्थमनुमानं निश्चिते समस्रोताभावादिति । न दृष्टमित्येव निश्चयः, तत्रापि गुरु-
व्याद्विभ्रमोपपत्तोः मायागोलरुवादिति चेत्; अत्राह—

सादृश्याद्यदि साधूक्तं [तत्किं व्यावृत्तिमात्रकम्] । इति ।

सादृश्याद्यदि अनवधारणं व्यावृत्तेस्तर्हि साधूक्तं जैनेन ‘अन्यत्रापि समानतः’
इति । सादृश्यमपि व्यावृत्तिरूपमेवेति चेत्; आह—‘तत्किं व्यावृत्तिमात्रकम्’ इति । तत्
सादृश्यम् । किं नैव, व्यावृत्तिरेव तन्मात्रकम् अपि त्वन्यदेव । एवं मन्यते—यद्यन्यव्यावृत्ति-
रेव हेतुफलयोर्घटक्षणयोः सादृश्यं घटफलक्षणयोरपि तद्भावाच्चान्यक्षणेऽपि व्यावृत्तिनिश्चय इति । १५
“अन्ते क्षयदर्शनादावपि क्षयः” [] इति श्लेघेत । ततो यदभावात् सत्यामपि तद्व्यावृत्तौ
अन्यक्षणे तन्निश्चयस्तदेव सादृश्यं न तन्मात्रमिति । परमाशङ्कते परिहर्तुम्—

एकान्ते चेकाशाऽदृष्टेरिष्टं [चक्षुरकौशलम्] ॥ ३२ ॥ इति ।

एकोऽसहायोऽन्तः स्वभावो यस्य तस्मिन् वस्तुनि तथा तेन जैवोक्तेन प्रहारेण अदृष्टेः
अदर्शनात् सादृश्यस्य इष्टम् अभ्युपगम्यते ‘व्यावृत्तिमात्रकं तत्’ इति । अवयवमभिसन्धि — वस्तु २०
तावदेकस्वभावमेव । स्वभावान्तररूपनामां तत्स्वभावप्रच्युतेः । न ह्यप्रच्युततत्त्वभावं तदन्तरमद-
भवति, तथापि तदेकस्वभावमेव पुनस्तदन्तररूपनामामव्यवस्थापतेः । एकश्चान्तो वैलक्षण्यमेव अन्यथा
सङ्क्रापचेः । अतो नान्यस्य सादृश्यस्य दर्शनमिति व्यावृत्तिमात्रकमेव तत् इति । चेत् इति पराङ्कते ।
अत्रोत्तरमाह—‘चक्षुरकौशलम्’ इति । एकान्तं वदतो न कौशलं तत्र प्रमाणमाभावात् प्रत्यक्षादेर-
प्रवेयात् । तथा हि—वैलक्षण्यैकान्ते परत इव स्वतोऽपि तथैव भवान्दभाव एव भावानामिति ॥ २५
तद्भाविनः कौशलमव्यवस्थितवस्तुवादित्वात् । उदाह—

सर्वैकत्वप्रसङ्गो हि [तद्दृष्टं भ्रान्तिकारणम्] । इति ।

१ इति अन्यस्मादन्यत इत्यन्यत्र भा०, व०, प० । २ “अकलङ्कदेवस्याभिप्रायमाह —
ना० टि० । ३-ये म- ता० । ४-येन त- भा०, व०, प० । ५ जैनेकवर्ग- भा०, व०,
प० । ६-गन्तव्यम् भा०, व०, प० ।

- सर्वैकत्वम् अभावप्राप्त्येनाभिन्नत्वं तस्य प्रसङ्गः प्रसङ्गं हि यतस्ततः प्राप्नुमः ।
अथ न स्वतो वैलक्षण्यं न तर्हि तदेकान्त इति तत्करणं विग्रमात् । एतदेवाह—‘तद्दुष्टं भ्रान्ति-
कारणम्’ इति । तस्य वैलक्षण्यैक्यस्य दुष्टं दर्शनं कल्पनारूपं भ्रान्तिः दुरागमजन्तो विग्रमस्त-
त्कारणं तन्निकषणम् । यदि यच्च (यदि च न) सादृश्यं वस्तुतः कुनस्तप्रतिभासः ? अत्रातिव-
५ लदेवेति चेत्, न; तस्य सर्वत्र भावात्, गवादिव्यवहारासाद्व्यापत्ते । ततोऽपि विशिष्टादेवेति चेत्,
कस्तद्विज्ञोऽन्यत्र वस्तुभूतात्सादृश्यात् । सोऽप्युक्त्याचिक एष अन्यस्ततोऽवकरणमिति
चेत्, न; तत्राप्यविशेषविशेषयोः पूर्ववत्प्रसङ्गादनवस्थोपनिष्ठात् । ततो वस्तुभूतमन्यदेव व्यदृष्टे
सादृश्यं निर्वापप्रतीतिगोचरत्वात् । तथापि तदवस्तुत्वे वैलक्षण्येऽप्यन्यथासात् सर्वैकत्वमेव तात्त्विकं
प्रसज्येत । तदाह ‘सर्व’ इत्यादि । तत्प्रसङ्गाद्वैलक्षण्यं यदतो न कौटलं तदव्यग्रस्तिरेति भावः ।
१० सति वैलक्षण्यप्रतिभासे कथं सर्वैकत्वमिति चेत् ? सति सादृश्यप्रतिभासे वैलक्षण्यमपि कथम् ? तस्य
भ्रान्तिव्यवहारादिति चेत्, न, अन्यत्रापि तुल्यत्वात् । तदाह—‘तद्’ इत्यादि । तस्य वैलक्षण्यस्य
दुष्टं दर्शनं कल्पनारूपं भ्रान्तिकारणम्—अविद्यानिवर्धनं विग्रमादेव परमात्मारशितरूपात्
प्रतिभासः सगाद्यपरिज्ञानात् सर्पादिप्रतिभासवत् सर्पादिरूपेण स्रग्नादिवच भेदरूपेण तदात्मैवाविद्यावता-
मवभासत इति च ब्रह्मवादिभिर्मिथ्यानात् । तथा च तदीयं वार्तिकम्—

- १५ “सर्वैकत्वं परं ब्रह्म परमात्मेति यद्विदुः ।
तन्मोहमात्रां सर्वेषां न तत्त्वं परमार्थतः ॥ १ ॥
तद्व्यानैकैवेद्यन्त्राचेनैव परमात्मना ।
तदन्यान्यात्मवन्ति स्युः सर्पादीनि सत्रा यथा ॥ २ ॥
उक्तात्मच्युतदृष्टीनां तदयोधैकहेतुतः ।
२० व्यावसायानुभेदोऽयं नामरूपक्रियात्मकः ॥ ३ ॥
अविद्याकृत एव स्यात् न यथावस्तुधीकृतः ॥”

[बृहदा० भा० १।४।११३८-४१] इति

- ननु चाविद्यैव सर्वैकत्वे तद्व्यतिरिक्ता न सम्भवति तद्वाविलोभत । न च तदेवाविद्या; तस्य
सत्प्रमाणत्वेनोपगमस्त “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तैत्ति० २।१।१) इति श्रुत्यात् । कथन्तो भेद-
२५ प्रतिभास इति चेत् ? न; तस्या अवस्तुत्वेन भेदेतराम्यामनिर्वचनीयत्वात् । अवस्तुतः कथं प्रति-
भासकारणत्वमिति चेत् ? न; प्रतिभासस्यापि सादृशत्वात् । नहि स्वप्नाच्छेदंतरानुत्पत्तिः दृष्टत्वात् ।
अथैवं “नेप्यते न कश्चिदप्यन्यथा प्रतिभासहेतुमिवैव ज्ञानानादीनामपि निरञ्जवादिनामसम्भवात् । सा
भूदिनि चेत्; एतदेवाह—

१ सर्वमा- भा०, व०, प० । २-विश्लेषाः । ३ तस्य भा- भा०, व०, प० ।
४ ये नि- भा०, व०, प० । ५ तन्मोहमात्रां भा०, व०, प० । ६ सत्त्व आ०, व०, प० ।
७-हेतुत्वात् नैव भा०, व०, प० । ८ सत्रो यथा भा०, व०, प० । ९ अविद्याया । १० व्यावसाय- भा०,
व०, प० । ११ तदेव नै- भा०, व०, प० ।

नो चेद्विभ्रमहेतुभ्यः प्रतिभासोऽन्यथा भवेत् ॥ ३३ ॥ इति ।

तेषामेवाभावादिति भावः । बहुवचनं नीयानादिभेदेन तेषां बहुत्वात् । अत्रोत्तरगाह—

तदकिञ्चित्करत्वं न निश्चिनोति स किं पुनः । इति ।

स धर्मकीर्तिः पुनरिति शिरःकम्पे किं कस्यात् न निश्चिनोति । किम् ? तद-
किञ्चित्करत्वं तेषां विभ्रमहेतूनामकिञ्चित्करत्वमन्यथाप्रतिभासं प्रत्यकारणत्वम्, न च निश्चितवान् ५
स्वशास्त्रे 'तेषां तत्कारणत्वस्यैव तेन निश्चयात्', अन्यथा 'अभ्रान्तपदवैयर्थ्यापत्तेः । संवृत्त्यैव तन्निश्चयो
न वस्तुत इति चेत्; जीवन्तु प्रकृतिद्विस्तेषामप्यविद्याया तयैव तदुपपत्तेः । भवत्वेवं तथापि किम् ?
इत्याह—

तथा हि दर्शनं न स्याद्विज्ञाकारप्रसङ्गतः ॥ ३४ ॥ इति ।

तथा तेनाविद्यानिगन्धनमेदप्रतिभासप्रकारेण हीति सौष्ठवे दर्शनं सौगतस्य विलक्षणमेव १०
सर्वमिति मतं न स्यात् न भवेत् । अत्र हेतुः— भिन्नस्तन्मताद्विलक्षण आकारः स्वरूपं यस्य
अद्वैतात्मनस्तस्य प्रसङ्गनः प्राप्तेः, भेदस्य भ्रान्तत्वे तदन्यभ्रान्तेरवश्यम्भावात् । विशेष एव परमार्थ-
संज्ञः तस्यैव दृष्टेः नाविशेषः परमार्थो विपर्ययादिति चेत्; अत्राह—

न च दृष्टेर्विशेषो यः प्रतिभासात् परो भवेत् । इति ।

न च नैव दृष्टेर्दर्शनाद् विशेषः परस्परविलक्षणरूपः सिद्धयतीति शेषः । क्रीदशो न १५
सिद्धयति ? यो विशेषः प्रतिभासात् परमात्मनः "तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वम्" [कठो०
५।१५] इति तस्य प्रतिभासरूपत्वश्रवणात् परो विभिन्नो भवेत्, स दृष्टेर्न सिद्धयति तस्या एव
तत्राभावादिति भावः । भवतु तर्हि यथादर्शनं वस्तुव्यवस्थेति चेत्; अत्राह—

प्रतिभासभिदैक्यं तदनेकात्मसाधनम् ॥ ३५ ॥ इति ।

तत् तस्माद्विशेषकत्वं विशेषस्यापि तद्दर्शनवत्यवव्यवस्थानात् एकत्र एकस्मिन् घटादौ अने- २०
कस्य समानेतरस्थूलेतदादेः आत्मनः स्वभावस्य साधनं सिद्धिः "भवतु" इत्याह्वय सत्यन्धः ।
कया तत्साधनम् ? प्रतिभासस्य दृष्टेर्भिदा विशेषेण एकान्तवैयुक्त्यरूपेण । अनेकान्तेऽपि दुर्लभैव
दृष्टिरिति चेत्; आह—

अदृष्टिकल्पनायां स्यादचैतन्यमयोगिनाम् । इति ।

अनेकान्तस्यादृष्टिरनुपलब्धस्तत्कल्पनायां स्यात् भवेत् अचैतन्यं चैतन्य- २५
वैकन्यम् अयोगिनां संसारिणाम् । तेषां तदन्यदृष्टेरभावात् तद्दृष्टेर्भावात् । भवतु तेषां
तद्दृष्टिः, न तावता तत्सिद्धिः, योगिमिरन्यथा दर्शनात् "व्याख्याताः स्वल्पेवं विवे-

१ नीयानादीनाम् । २ स्यात्प्रवि० ५० १६ । ३ प्राक्सलशणे । ४ तस्य एव भा०, ५०, ५० ।

५ —दपि वि-भा०, ५०, ५० ।

चयन्ति" [प्र० वा० स्व० १।७२] इति वचनात् । योगिदृष्टस्यैव परमार्थसत्त्वोपपत्तेरिति चेत् ; न ; अत्र प्रमाणाभावात् ।

योगिनः परिपश्यन्ति सौगतोक्तं स्वलक्षणम् ।

किं वा तदन्यदेवेति प्रमाणाभ्यां दृश्यते ॥ १३८१ ॥

वाङ्मात्राच्चेत् तद्दृष्टावतद्दृष्टिस्ततो न किम् ?

तापवस्थां गतानां तु न विद्मः किं भविष्यति ॥ १३८२ ॥

उपसंहरन्नाह—

तस्मादभेद इत्यत्र समभावं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥ इति ।

तस्मात् उक्तन्यायाद् अभेदः तिर्यक्त्वान्यम् इति एवम् अत्र विचार्यमाणे सम-

१० भावं सदृशपरिणामं प्रचक्षते तद्रूपत्वेन तत्त्ववेदिनः । कथं पुनस्तं प्रचक्षीरन् तस्य विसदृशपरिणामे सति विरोधेनासम्भवादिति चेत् ? तदाह—

नेक्षते नाविरोधोऽपि [न समानाः स्युरन्यथा] । इति ।

समभाषमित्यनुवर्तते तं नेक्षते न किन्तु वीक्षत एव । कस्तनेक्षते ? नाविरोधः तत्परिणामयोः परस्परपरिहारः कथञ्चिद् वस्तु तु तस्य सद्भावात्, अन्यथा वस्तुत्वहानेरिति भावः । केवलमवि-

१५ रोध एव तर्जक्षते न इति अपिशब्दः ।

तयोः कथञ्चित्तादाम्यादविरोधस्तमीक्षते ।

यथा तथैव नानात्वाद्विरोधोऽपि तमीक्षते ॥ १३८३ ॥

तदनभ्युपगमे दोषमाह—‘न समानाः स्युरन्यथा’ इति । अन्यथा अन्येनाविरोध एव विरोध एव वा तमीक्षत इति प्रकरणे समानाः सदृशा न स्युर्भावाः । तथा हि—यदि भावेव विमदृशा एव २० धर्मा नापरे विरोधात् ; कथं तत्र समानप्रत्ययो विषयाभावात् ? विभ्रमादिति चेत् ; न ; तन्निषेधात् । तथा यदि सदृशा एव, तदापि सर्वथा सादृश्येन भेदामायात् कथं तत्प्रत्ययः ? तस्य भेदोपाधित्वेन प्रतीतेः । भवन्ति च समानास्तत्प्रत्ययाः । ततः सूक्तम्—‘नेक्षते न’ इत्यादि । ‘नानेकत्र’ इत्यादयो व्याख्यानश्लोकाः सदृशपरिणामस्य प्रायुक्तस्यैव तैरभिधानात् ।

कथं पुनः शब्दानामर्थवत्त्वं तदभावेऽपि प्रवृत्तेः प्रधानादिशब्दानाम् ? तेषामपि तत्त्वे न २५ कश्चिदप्यनृतवादी तीर्थकर इति प्रामाण्यमेव सर्वप्रवादानाम् । न च तदुपपन्नं परस्परविरुद्धार्थत्वात् । ततः प्रधानेदवरादिशब्दवदन्येऽप्यनृतार्था एवेति चेत् ; अत्राह—

अक्षज्ञानेऽपि तत्तुल्यम् [अनुमानचदिष्यते] ॥ ३७ ॥ इति ।

अक्षाणां चक्षुरादीनां कार्यं रूपादिविषयं ज्ञानम् अक्षज्ञानं तत्राऽपि न केवलं शब्दे तद् अनुवृत्तार्थत्वं तुल्यं सदृशम्, तस्याऽपि केशमशकादावनृतार्थत्वाऽवगमात् । अस्तु बहिस्तद-

नृतार्थं नान्त, अन्यथा तदसत्यत्वात्प्रतिपत्तेरिति चेत् । तर्हि तत् एव बहिरपि तत् किञ्चित् सत्यार्थ-
मङ्गीकर्तव्यम् । सत्यार्थमेकचन्द्रादिज्ञानमन्तरेण द्विचन्द्रादावज्ञानस्यापि मिथ्यार्थत्वानवगमात् ।
भ्रष्टत्वेन तत्रामाण्यस्योपगमादिति चेत् ; कथमिदम् इतरस्मादविशेषात् ? नाविशेष तस्यैव-
कार्यत्वात् इतरस्य विपर्ययादिति चेत् ; सिद्धं न समीहितम्- शब्दस्यापि तत्कार्यस्यार्थवत्त्वो-
पपत्तेः । विवक्षात एव शब्दो नार्थादिति चेत् , न, परम्परया ततोऽपि भावात् 'यथा धूमश्चायम्' ५
इत्यस्य । अत्र हि धूमस्य दर्शनं ततो विवक्षा ततोऽप्ययशब्दः, एवमन्योऽपि । यदि पुनरस्यापि
तत्कार्यस्य नेप्यते कथमतो धूमप्रतिपत्तिः परस्य, यतोऽनुमानम् ; अप्रतिपत्ताच्चदनुपपत्तेरिति कदर्थितं
एव परार्थानुमानव्यवहारः । ततो युक्तं पारम्पर्येणार्थादुत्पत्तेस्तद्वत्त्व शब्दानाम् । अतीतान्नागतयो-
स्तर्हि कथं तेषां प्रतिपत्त्यं, तयोरेकस्य नष्टत्वेनान्यस्यालुलक्षत्वेनावस्तुत्वात् । अवस्तुनि च प्रतिपत्त्या-
नुपपत्तेरिति चेत् , आह- 'अनुमानचर्दिष्यते' इति । अनुमानमत्र लिङ्गं तन्निमित्तत्वात्, १०
तस्यैव तद्वत्, इच्छ्यते अतीतादौ तेषां प्रतिबन्ध इत्यर्थः । नहि लिङ्गमतीतादावप्रतिपत्तिर्न भवेत्
तदभ्यवत्यतिप्रसङ्गात् । गमयच्च इदयते- कृत्तिलोदयादतीतस्य भरण्युदयस्य अन्नागतस्य च शब्दोदयस्यावि-
गानेन प्रतिपत्तेः । ततो यथा लिङ्गस्य तत्र प्रतिबन्धस्तथा शब्दानामपि, भाविकार्यत्वस्यापि
लिङ्गवत्त्वोपपत्तेः । योग्यत्वादेवास्य तत्र प्रतिबन्धो न तत्त्वार्थत्वादित्यपि न वाच्यम्, शब्देऽप्यपि
सदृशत्वात् । सत्यपि प्रतिबन्धे ततस्तत्त्ववृत्तिर्मिथ्यैवास्त्यष्टत्वादिति चेत् ; न, अनुमितायपि तुल्यत्वात् । १५
सापि तथैवेति चेत् ; किमिदानीं प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमिति चेत् ; न, तस्यापि प्रवृत्तिविषये भाविनि
स्नानादावस्पष्टत्वात् । सन्निहिते त्वप्रतीकत्वेन प्रामाण्यान्म्युपगमात् । व्यवहर्त्तृभिर्प्रायात् प्रत्यक्षानु-
मानानाम्यो प्रामाण्ये शब्दस्यापि स्यात्, तदन्तरेण क्षणमपि व्यवहर्त्तृणाम्भावात्सोऽनु (सानु)
पपत्तेः । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—

“इदमन्यतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वह्यं ज्योतिरासंसारज्ञ दीप्यते ॥” [] इति । २०

तदेवाह—

ततः सम्भाव्यते शब्दः सत्यार्थप्रत्ययान्वितः । इति ।

ततस्तत्मान्यायात् सम्भाव्यते अवकल्प्यते शब्दः । कीदृशः सत्यश्चासौ-
वर्धप्रत्ययश्चार्थज्ञानं तेनान्वितं सम्बद्धं इति । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् २५
“नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी” [] इत्यादेरप्यनर्थकत्वेन तद्वादिनो निमहापत्तेः । अपि

१ द्विचन्द्रादौ- भा० ४०, प । २ तद्विचन्द्रादौ- भा० ४०, प । ३ एकचन्द्रादौ- भा० ४०, प । ४ परा
याऽनुमान- भा० ४०, प । ५ अनुमानं तदीय- भा० ४०, प । ६ नृनि त- भा० ४०, प ।
अनुमितिरपि । ७ इदमन्यतमः भा० ४०, प । ८ जायेत भा० ४०, प । ९-वप प्र- भा०,
४०, प । १० “उद्भूतमिदम्-विस्तरानयं शब्दा निरूप्य शब्दज्ञानम् । तेषामन्यन्यसम्बन्धा नार्थान्
शब्दा स्पृशन्त्यमी ॥” न्यायकुमुद ५० ५३७। टि० ७॥

तदभिप्रायः । सत्यपि तस्मिन् कथञ्चाम स्वतोऽनर्थकस्य तद्वशादर्थवत्त्वम् ? गुह्यस्यापि निषामिप्रायाद्विपत्त्या-
पत्तेः । अतिप्रसङ्गाच्च—तदभिप्रायस्य नित्यत्वादिकल्पेष्वपि तद्वादिनां भावात् । भावेप्यनित्यादिकल्पानामे-
थाविसंवादाकत्वेनार्थवत्त्वं न तेषां विपर्ययादिति चेत्, गतमिदानीं 'तद्वशाच्छब्दकल्पनम् । अवि-
संवादोऽपि तेषामेवेति कुतः ? वस्तुनि प्रतिबन्धादिति चेत्, वस्तुदर्शनाद् विकल्पस्ततो विवक्षा ततोऽपि
शब्द इति प्रणालिकया शब्दस्यापि तत्र प्रतिबन्ध इति कथं नियमेनात्प्रतिबन्धत्वं तस्योपकल्प्येत ? ५
भवतु प्रतिबन्धः, तथापि तस्य विकल्पस्याधरे सामान्य एव संकृतात्, तस्य चावस्तुत्वान्न वस्तुविषयत्वमिति
चेत् ; तदैव तस्य कस्मात् ? दर्शनेनाग्रहणात्, तद्गृहीतस्यैव वस्तुत्वोपपत्तेरिति चेत्, कथमतद्विषय-
स्य विकल्पेनापि तज्जनन्ता प्रतिपत्तिः ? अन्यथा नीलादेरप्यतद्गोचरस्यैव ततः प्रतिपत्तेर्निराकारमेव
दृश्यं तद्दर्शनञ्च प्राप्तम् । नीलादेः दर्शनेऽपि प्रतिभासनमुपलभ्यत इति चेत् ; न ; एकान्तवितद्वशस्य
तदप्रतिवेदनात् । कथञ्चित् सहशात्मन इति चेत्, तर्हि विकल्पेनापि तस्यैव ग्रहणात् कथमवस्तुतत्त्वं १०
दृष्टे तदनुपपत्तेर्नीलादिवत् ? वस्तुविषयत्वे विकल्पस्य वैशद्यमेव स्याद् दर्शनवत्, न चैवम्, दर्शनस्यैव
तत्प्रतीतिः, ततो दर्शनाद्भिन्नविषय एव विकल्पः तद्भिन्नप्रतिभासित्यात् रूपदर्शनाद-
सादिज्ञानवदिति चेत्, न ; हेतोर्व्यभिचारात्—आसन्नपादपदर्शनात् दूरतद्दर्शनस्याविशदत्वेन गिन्नम-
तिभासत्वेऽपि एकविषयत्वप्रवृत्तेः । निरूपितञ्चैतत्—“दूरदूरतरादिस्थैः” इत्यादौ । ततस्त-
योरिव दर्शनविकल्पयोरप्यावरणमलविश्लेषविशेषादेकविषयत्वेऽपि विशदेतरभावोपपत्तेः उपपन्नमेव १५
वस्तुविषयत्वं विकल्पस्य, एयं शाब्दज्ञानस्यापि । शब्दस्य सत्यर्थे प्रयुक्तस्य तदभावेऽपीच्छया प्रयोग-
दर्शनात् कथमर्थविषयत्वमिति चेत् ? विवक्षाविषयत्वमपि कथम् ? तदभावेऽपि गोत्रस्त्वलनादौ
तत्प्रयोगस्यापि प्रतिपत्तेः । तत्र विवक्षाविशेषस्याभावेऽपि तन्मात्रमस्त्येवेति चेत्, न ; अन्यत्राप्यर्थ-
भाजन्यानिवारणात् । तन्मात्रे न शब्दविशेषस्य प्रयोग इति चेत्, विवक्षामात्रेऽपि न भवेत् । ततो
विवक्षाया अपि तदर्थत्वानुपपत्तेः तात्वादिरस्तिष्फद एव तदर्थः स्यात्, तत्र शब्दस्याव्यभिचारात् । २०
विवक्षायां तु व्यभिचारः ; योगिनः 'तन्मात्राभावेऽपि तत्प्रवृत्तेः । कथं पुनः शब्दज्ञानेऽनवभास-
मानस्य तस्यै तदर्थत्वमिति चेत् ? अभिप्रायस्य कथम् ? श्रवणे वक्तुरयमभिप्राय इत्यवगमादिति चेत् ?
न ; तस्मानुमानत्वेनाशब्दत्वात्, अनुमानस्य च परिस्पन्देऽप्यविशेषात् । ततो न कश्चिदपि
शब्दार्थ इति प्राप्तम् ।

एवमेतत्, तद्व्यवहारस्तु विभ्रमादेव स्वप्नवत् । अस्ति हि स्वप्ने तदभावेऽपि तद्व्यवहारः— २५
'ममायमाह, मया चैतद्वचनात् प्रतीयते' इति तद्दर्शनादिति चेत् ; न ; अतो वचनात्प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ^१
अर्थवत् एव शब्दस्योपपत्तेः । अप्रतिपत्तौ किमस्योच्चारणं वैफल्यम् । तदपि विभ्रमादेव न वस्तुत
इति चेत् ; न ; अस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् । पुनर्विभ्रमकल्पनायामनवस्थापत्तेः । ततः कस्यचित् किञ्चित्

१ अभिप्रायस्य शब्दार्थवत्त्वकल्पनम् । २ अर्थे । ३ अवस्तुत्वमेव । ४ दर्शनाविषयम् ।
५ विकल्पात् । ६ प्रत्यक्षाग्राह्यमेव । ७ भवत्वाद् आ०, व०, प० । ८ दूरदर्श- आ०, व०,
प० । ९ न्यायवि० इत्ये० २।१३ । १० सत्यार्थे तद्वत् । ११ सामान्यविषयाऽभावेऽपि । १२ तात्सा-
दिरस्तिरिद्धस्य । १३-तार्थवत् एव शब्द-आ०, व०, प० ।

- निरूपयता शब्दस्य तद्विषयत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा तदनुपपत्तेः । कथं पुनर्विषयवत्ते तदभावेऽपि प्रयोग इति चेत् न ; तस्य ततोऽन्यत्वात् । गुणनिरूप्यो हि शब्दो विषयज्ञानं तस्य तदभावे प्रयोग । यस्य तु प्रयोगः स तस्माद् भिन्न एव दोषोपनीकत्वात् । सोऽपि स एव, स एवायमिति प्रत्यक्षमिदं भिन्नानादिति चेत् ; न ; तस्य स्मदृश्यमात्रमात्रवित्तेन भिन्नत्वात् केशनादादिभ्यभिज्ञानात् ।
- ५ गुणदोषविवेक एव वक्तव्यं दुष्करो वीतदोषस्यापि स्वदोषस्तु स्वदोषस्य वीतदोषस्तच्चेष्टासम्भवादिति चेत्, न, परीक्षया तस्यापि सुकरत्वात्, अन्यथा चेष्टान्यत्वासत्स्याप्यनवगोरे "नवीतदोषस्य" [प्र० चार्तिकाल० २।२।८६] इत्यादेरवचनप्रसङ्गात् ।

तस्मादनुपपत्त्येऽपि शब्दानां दोषप्रम्भनाम् ।

अर्थवत्त्वं भवत्येव गुणालङ्घितप्रम्भनाम् ॥ १३८६ ॥

- १० सांप्रत 'तत्रैकमभिसन्धारय' इत्यादि प्रपञ्चेन दलोकेष्वपि चित्वात् सङ्केतनिष्पन्नं भव्यमिदं नैव एकत्र स इति अयमिति च स्मरणदर्शनरूपवर्षोक्तिद्वारायोरनुपपत्त्या निराश्रुवन्त प्रत्याह—

सहशब्दार्थदृष्टावप्यविकल्पयतः कथम् ।

समयः [तत्प्रमाणत्वे क प्रमाणे विभाव्यताम्] ॥ ३९ ॥ इति ।

- सह युगपत् शब्दाश्च गौरित्यत्र गकारादयो वर्णा अर्थाश्च रूपादयः तेषां दृष्टौ
- १५ दर्शने, न केवलमदर्शने इत्यपिशब्द, अविकल्पयत इति विन्ययमनाच्छाण्यम् । तालयमत्र यथा न प्रत्यभिज्ञानमयमाचष्टे विरुद्धप्रमाणत्वात् तथा विकल्पमप्यभिलाष्येत्तत्कारमिति तस्य कथं न कथञ्चित् समयोऽनुगमो गकारादिगोरूपादिसमुदायवेदनं यतो गौरित्युच्चारयेत् सण्कारिरिति मा व्यवहरेत्, अस्ति च समय, भवितुम् ततो विकल्पेन तथा प्रत्यभिज्ञानेनारीति । एव भङ्गमपि विकल्पो न प्रमाणं तथा प्रत्यभिज्ञानमपीति चेत्, न, ततः समययोगात् । सोऽपि प्रत्यक्षदेवेति चेत् ;
- २० न, यद्यप्यमाणात् । प्रमाणत्वे तु प्रत्यभिज्ञानस्यापि तद्व्यवस्थाप्यात् युक्तस्तद्विषये सङ्केतः । किं, प्रत्यभिज्ञानस्य भवत्यस्माकं परोक्षेऽन्तर्भाव, भवतस्तु क विकल्पस्य न प्रत्यक्षे, विकल्पत्वात् । नानुमाने, अलिङ्ग्यत्वात् । प्रमाणान्तरत्वे तु न प्रमाणद्वयनियमः । इदमेवाह—'तत्प्रमाणत्वे क प्रमाणे विभाव्यताम्' इति । तस्य विन्ययस्य प्रमाणत्वे क स विभाव्यताम् ? न वचिनं प्रत्यक्षानुमानयोस्तदनुपपत्तेः । प्रमाणान्तरत्वे एव प्रमाणे द्वे । न वचिनं तृतीयस्यापि भवति । किं पुनर्विकल्पेन समुदायपरिज्ञानस्य प्रत्यक्षादेव भावादिति चेत् ; अत्राह—
- २५ तदयं दर्शनाभावात् [मिथ्यार्थप्रतिभासिषु] । इति ।

तस्य समुदायात्मनोऽर्थस्य दर्शनं तस्याभावात् । नहि व्रतभाविषु गकारादिव्येकं दर्शनम् । तन्निवृत्त्यापत्तेः । नापि नानादेशेषु रूपादिषु, देशव्याप्या निश्चयादव्यपत्तेः । दर्शनसमुदा

१ शब्दस्य । २ विपर्ययान्तरस्य । ३ गुणनि- भा०, ४०, ४० । ४ न नोपराध्यं गुणं यो निरादिग्ननादिग्नम् । वीतदोषस्य तु इव शब्दस्य नानाभिर्दर्शय ॥ - प्र० चार्तिकाल- । ५- समयं नत्र भा०, ४०, ४० । ६- व्युत्पन्नं न भा०, ४०, ४० । ७- एवैव द- भा०, ४०, ४० । ८ एव दर्शनं नो भा०, ४०, ४० ।

यात् तत्परिज्ञानमित्यपि न युक्तम् । तत्समुदायस्याप्येकदर्शनमोचरत्वात् । दर्शनान्तरसमुदायस्य च तद्विषयस्यानन्युपगमात् । ततो विकल्पादेव तत्परिज्ञानम्, तस्य च स्वविषयेणार्थवत्त्वे प्रत्यभिज्ञानस्यापि तदुपपत्तेः । अर्थ एव सङ्केतो न ज्ञानाकारेषु इत्याह—

मिथ्यार्थप्रतिभासिषु ।

ज्ञानाकारेषु सङ्केत इति केचित्प्रचक्षते ॥४०॥ इति ।

मिथ्या वितथो योऽर्थ एकत्वसादृश्यलक्षणस्तत्प्रतिभासिषु ज्ञानाकारेषु ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तदाकारेषु सङ्केत इति एवं केचित् कुत्सिताः । कुत्सितत्वाच्च तदर्थस्य सत्यार्थस्यैव मिथ्यार्थत्वप्रतिपादनात्, प्रचक्षते कथयन्ति शक्त्याः, तत्र; तदाकारेष्वेव' सङ्केतशक्तेः, तद्वचनाद्वहिरप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च एकत्वाध्यवसायस्य प्रतिक्षेपात् । क्व तर्हि सः ? इत्याह—

वागर्थदृष्टिभागेषु गृहीतग्रहणेष्वपि ।

सत्याकारावबोधेषु सङ्केतमपरे विदुः ॥४१॥ इति ।

वाक् च शब्दः अर्थश्च वाच्यो दृष्टिश्च तत्त्वव्ययः त एव भागा वचनविषयस्य तेषु सङ्केतं शब्दसमम् अपरे जैना विदुः जानन्ति न ज्ञानाकारमात्रे बोधवचनात् । कीदृशेषु ? सत्याकारैः सत्यनिश्चयः अवबोधो येषां तेषु अपिशब्दस्यात्रापि सम्बन्धात् 'असत्याकारावबोधेषु' इत्यपि द्रष्टव्यम्, ततश्च शब्देषु सत्यानृतार्थत्वविभागोपपत्तिः । केषु तेषां तदवबोधत्वम् ? गृहीतानां दर्शनविषयीकृतानां ग्रहणानि परामर्शरूपाणि तेषु सन्तु । बहुवचनं विषयभेदेन तेषां बहुत्वात् अपिशब्दाद् अगृहीतग्रहणेष्वपि । ततो गृहीतग्रहणेषु सत्याकारावबोधत्वम्, इतरत्र तदवबोधत्वमित्युक्तं भवति ।

भवतु तर्हि वागदिभेदेष्वेव समय इति चेत्; न तत्र समयविषयस्यान्यतः प्रतिपत्तिः, भेदान्तरे च समयस्याभावेन फलाभावात् । नापि तेष्वेव सामान्यवस्तु, तत एव । अभिहितञ्चैतत् 'सम्बन्धो यत्र' इत्यादीनां । नापि केवले सामान्ये; तस्यार्थक्रियायामशक्तेः, 'विशेषे वैयर्थ्यात् । लक्षितलक्षणयौ ततो विशेषाधिगमेऽप्युक्तम्—'तद्व्यतिरिक्तं' इत्यादिनां । न च भेदान्नैवावयवक्रियः सम्बन्धः; तस्यैवैकान्तरूपस्य प्रमाणाविषयत्वात् । निरूपितञ्चैतत् । एतदेवाह—

न भेदेषु न सामान्ये केवले न च तद्वति ।

फलाभावादशक्तेश्च समयः सम्प्रवर्तते ॥ ४२ ॥ इति ।

सुबोधमेतत् । किञ्चिन्न्यूनः पुनः सङ्केतोऽयमपरे विदुरिति चेत् ? अत्राह—

स एवायं समयश्चेति प्रत्ययस्तन्निघन्धनः ।

वितथोऽवितथश्चापि तत्रैकत्वनिघन्धनः ॥ ४३ ॥ इति ।

१- व श- भा०, व०, प० । २- स्या प्र-भा०, व०, प० । ३- राम- भा०, व०, प० ।

४- तु वा त- भा०, व०, प० । ५ न्यायवि० श्लो० २।२३ । ६ 'नापि केवले विशेषे' इत्यन्वयः ।

७ शब्देन लक्षितं सामान्यं तेन च व्यत्यते विशेष इति । ८ न्यायवि० श्लो० २।२२ ।

प्रतिपादितमेव प्रथमवर्गनिबन्धनत्वं तस्य गृहीतग्रहणेऽपि', तत्किमनेनेति चेत् ; न ; तस्यैवानेन विस्तरत कथनात् । स एव पूर्वगृहीत एव अयं प्रतीयमानो नाप, समश्च सदृशश्च तेन 'अयम्' इति एवं यः प्रत्ययः प्रथमवर्गः । तन्निबन्धनस्तद्वेतुक्त 'समयः' इति गतेन सम्बन्धः । स च प्रथमो वितथोऽवितथश्चापि प्रातीतिस्मरेत् । कः पुनस्तस्यायं विभागः ।
 ५ प्रतिपत्तव्य इति चेत् : उक्तं तत्र तेषु चागादिषु भिन्नदेशेषु एकत्वनिबन्धनः एकत्वविषय प्रथमो मीमांसकस्य वितथः ; तदेकवाभावस्य निरूपणात्, स्वस्तिकरुचकादौ त्ववितथ एव तदेकत्वस्या-
 यमथापनात् । तथा 'समत्वनिबन्धनः' इत्यपि द्रष्टव्यम्, अस्योपलक्षणत्वान् । 'सोऽपि तत्रोपादानोपादेय-
 रूपेषु सादृश्यमागविषयो मिथ्या तदेकत्वस्यापि चास्तरत्वात्, शब्दशाबलेयादावमिथ्या तत्सादृश्यस्य
 १ निर्नाघत्वात् ।

१० न केवलमेकत्वसमत्वयोरेवेयं प्रक्रिया अपि तु तदन्यत्रापीत्याह—

तथा तत्प्रतिपेक्षेऽपि चैलक्षण्यादिशब्दवत् । इति ।

तथा तेनोक्तप्रकारेण तयोरेकत्वसमत्वयो 'स देवदत्तोऽयं जिनश्चो न भवति, स कर्कोऽनेन खण्डेन समानो न भवति' इति प्रतिपेक्षेऽपि न केवल विधौ यः प्रत्ययस्तन्निबन्धनश्च सङ्केतः । तथा स वितथोऽवितथश्चापि तत्रोपादानोपादेयेष्वेकत्वनिषेधौ वितथ शरीरचैतन्ययोरनित्यः ।
 १५ तथा शब्दशाबलेयादौ सादृश्यनिषेधौ वितथ, खण्डकर्कादौ त्ववितथः, सादृश्यविशेषस्य तत्राभावात् ।
 तत्रोदाहरणम्— चैलक्षण्यं सादृश्याभावः आदिशब्दादेकत्वाभावः तयोः शब्दस्तत्रैव तद्वदिति ।

साम्प्रतं यद्वेदितस्य शब्दस्य प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति—

तत्समानासमानेषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये ॥४४॥

संक्षेपेण क्वचित्कश्चिच्छब्दः सङ्केतमश्नुते ॥ इति ।

२० तत् तस्मात् समानासमानेषु सदृशास्तद्वेषु वस्तुषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये तेषु प्रवृत्त्यर्थमनित्य इति निवृत्त्यर्थं नानित्य इति संक्षेपेण समासेन क्वचित् शब्दादौ कश्चित् शब्दादि-
 लक्षण शब्दः सङ्केतं समयम् अश्नुते इति । न केवलमेक एव अपि तु अनेकोऽपि । इत्याह—

तथाऽनेकोऽपि तद्वर्मानात्प्रतिपादने ॥ ४५ ॥ इति ।

तथा उक्तप्रकारेण शब्द श्रावणोऽनित्य इत्यादि क्वचिद्वर्गिणि सङ्केतमश्नुते इति
 २५ सम्बन्धः । तन्निमित्तम् : तस्य धर्मिणो धर्माः कृतकत्वादयस्तेषां नानात्वस्य प्रतिपादने तन्निमित्तम् । कथं पुनरेकानेकरूपमसद्भावः ? इत्याह—

एकत्र बहुभेदानां सम्भवान्मेवकादिवत् ॥ ४६ ॥ इति ।

निरूपितमेतद् बहुश इति न प्रतन्यते ।

कथं पुनः सामान्यस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तस्याभावे तद्व्यवहार इति चेत् ? अत्राह—

समानं केनचित्किञ्चिदपरञ्च तथाविधम् ।

भेदिवद् धर्मिणः कृत्वा समानाकारकल्पना ॥ ४७॥ इति ।

भेदिवत् मेदिनमिव कृत्वा निश्चित्य । कुतः ? धर्मिणः शब्दादेः । कम् ? समानं सदृशपरिणाममित्यादिव्यपदेशविपर्ययं कश्चित् न सर्वम्, सर्वस्य भेदिवत्करणे धर्मिणोऽनवशेषात्, १ तस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात् अपरं च तमेवान्यतस्तत्परिणामोदनर्थान्तरं च कृत्वा । कीदृशम् ? तथाविधम् अन्यगततत्परिणामप्रकारम्, अनेन तदपरत्वकरणे निमित्तमुक्तम् तथाविधत्वात्तदपरं कृत्वेति, कृतिरपि केनचिदपोद्धारन^३येन । ततः किम् ? समानाकारकल्पना सामान्यव्यवहारः ।

तदपरत्वकारिणं नयं दर्शयति—

तदन्यत्र समानात्मा स एवेति [तथाविधे] । इति ।

१०

तस्मात् शब्दादेरन्यत्र यदादौ यः समानात्मा समानः स्वभावो नित्यत्वादिः स एव यः शब्दाधिगतः तदात्मैव नापर इति एवं केनचिदपरं कृत्वा तत्कल्पनेति । ततो यदुक्तं कुमारिलेन—

“तथा भिन्नमभिन्नं वा सादृश्यं व्यक्तिवो भवेत् ।

एवमेकमनेकं वा नित्यं वाऽनित्यमेव वा ॥

१५

भिन्नत्वैकत्वनित्यत्वे जातिरेव प्रसज्यते ।”

[भी० श्लो० शब्दनि० २७१-२७२] इति,

तत्प्रतिविहितम्, भिन्नत्वादेरपोद्धारनयार्पणयैव भावात् । तदपेक्षया च सादृश्यं ‘जातिरेव प्रसज्यते’ इत्यस्येष्टत्वेनादोषत्वात् । अकल्पिततद्रूपाया एव तस्या अनभ्युपगमात् । प्रमाणापेक्षया तु न तत्र भिन्नत्वादिकम् अभेदानित्यनानारूपतयैव तया तस्य प्रतीतिः । विशेष एवैवं शब्दार्थः स्यात् २० सादृश्यं तस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्, ततो व्यक्तिवादात् प्रामुक्तान् सादृश्यवादस्य विशेषः । तदुक्तम्—

अभेदानित्यनानात्वे पूर्वोक्तेनैव तुल्यता ।” [भी० श्लो० शब्दनि० २७२]

इति चेत्, न सारगेतत्, प्रमाणतस्तस्याऽभेदारूपत्वेऽपि नमत्रशात्तदन्यरूपवत्स्यापि भावात् पूर्वोक्तेन तुल्यत्वानुपपत्तेः । ‘प्रमाणतोऽप्येकान्ततस्तत्राभेदादप्रतिपत्तेरित्यलं बहुजल्पितेन, तं प्रति अपोद्धतभेदेषु समानाकारेषु तन्निग्रन्धनं प्रयोजनमाह—

२५

तथाविधे ।

व्यपचछेदस्वभावेषु विशेषणविशेष्यधोः ॥ ४८ ॥

तच्चग्निमित्तकः शब्दस्तैधान्यत्रापि योज्यताम् । इति ।

तथा तेन प्रकरेण विधा विधानं तदाकारापोद्धारं यस्मिन् तस्मिन् धर्मिणि शब्दादौ

१ धर्मिणो न विदो आ०, २०, ५० । २-मान-आ०, २०, ५० । ३ भेदवत्त्वा । ४ एवा-यदाता० । ५ अभेदानित्यनाना-प० । ६ प्रमाणेभ्य-आ०, २०, ५० । ७ तदन्यदा-आ०, २०, ५० । ८-न वा विधानं आ०, २०, ५० ।

योज्यताम् सम्बद्धताम्, विशेषणविशेष्यधीः विशेषणधीरनित्य इति विशेष्यधी. शब्द इति । केषु सत्सु सा तत्र योज्यताम् ? व्यवच्छेदस्वभावेण व्यवच्छेदो विपरीतव्यावर्तनं स्वभावो येषां तेषु समानाकारेष्वपेक्षितेषु, तदभावे निमित्तमावेन तत्र तदयोजनानुपपत्ते । अतएव व्यवच्छेदे च तेषां न ततो विशेषणादिवुद्धिः, तेषामेवाव्यवस्थितेरिति व्यवच्छेदपदम् । स्वभावग्रहणं तु तेषामपेक्षरूपत्वनिर्धार्यम्, अपेक्षस्य नीरूपत्वेन स्वभावत्वासम्भवात्, अस्वभावस्य च तद्वुद्धि-निमित्तत्वानुपपत्ते । न केवलं तद्विरेकापि तु शब्दो विशेषणादिश्रुतिः तत्र योज्यताम् । कीदृशः तच्च निमित्तकः स ॥ समानाकारविशेषो निमित्त यस्य स तत्तन्निमित्तकः । योसाद्विरक्तस्य तच्छब्दस्य निमित्तपदेन बहुव्रीहिः । न केवलं धर्मिण्येव तथान्यत्र यदात्रापि योज्यताम् उक्तरूपा बुद्धिः शब्दश्च ।

- १० अस्तु वस्तुतः सादृश्ये ते नित्यसदृशो नित्यसदृशस्य शब्दस्य योजनम्, सादृश्यञ्च न वस्तुन्य-वस्थितं सम्भवति, प्रत्युत्पत्तिविरूपेण यस्तु नि चिरापक्रान्तसद्वैतविषयापेक्षया पश्चाद्भावविनि सादृश्यस्य निर्मूलतो विनाशात् । विशेषणशब्दे स्वरूपजननादिभेदेन तत्रात्यन्तवैसादृश्यस्य प्रतीतेः, यथा शालाशब्दान्मालेयादौ अपकृष्यमाणस्य वेदयेत्यत्रात्यन्तिकविनाशः, तथान्वत्रापि तत्सम्भवमुत्पद्यतां कथं कस्यचित्प्रयोगः सतोऽप्यर्थवत् ? सदृशाच्छब्दात्तत्प्रतीति आन्तिरेव धूमसदृशाद्वाष्पादेरिव पावकप्रतीति । भयत्वेयमिति चेत्, न, बाधकविरहात् । तावता तर्हि तत्प्रतीतेरपि भ्रमन्वमिति चेत्, तथा शब्दनित्यत्वमपि सिध्येत्, तज्ज्ञानस्यापि तद्विरहाविशेषात् । तदुक्तम्—

“वस्तुन्युत्पत्तिभिन्ने च दूरादात्म्य कल्पितम् ।

स्तोकस्तोकविशेषेण सादृश्यं विप्रकृष्यते ॥

स्वरूपजनमात्रादिभेदाच्छब्दे विशेषतः ।

- २० शाला माला बला वला वेश्येत्यादि विकल्पनात् ॥

सदृशात्प्रतिपत्तौ च भ्रान्तिज्ञानं प्रयुज्यते ।

धूमे दृष्टेऽग्निमसम्बद्धे वाष्पादिव कृशानुधीः ॥

एवमस्तिवति चेद् ब्रूयान्नैतद्वाधकवर्जनात् ।

तावता सिद्धमिति चेच्छब्दांभेदोऽपि सिध्यति ॥”

२५

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २६७-७०]

इति चेत्, न; अपकर्षातिशयेऽपि सादृश्यस्य कचिदत्यन्तनाशस्यासम्भवात् कथंचिदपरिज्ञातसादृश्यस्यापि तत्त्वसङ्गात् । दृश्यते हि तस्यापि तद्वतिशय गत्मादेः एकेन्द्रियगीये, ततोऽपि द्वीन्द्रिये, ततोऽप्यन्यत्र यावच्छास्त्रार्थवेदी पुरुषः । यत्र च तस्यात्यन्तनाशस्तस्य सर्ववेदित्वेन धर्मेऽपि प्रामाण्यात् न “धर्मे चोदनैव प्रमाणम्” [] इत्यवसिष्ठे । ॥ च सादृश्या-

१-द्विअ स-आ०, ध०, प० । २ विशेषणविशेष्यधीः । ३ भवत्येव-आ०, ध०, प० । ४ कल्पनं मा०, ध०, प० । ५-अदृश्येदो-आ०, ध०, प० । ६ शाला श-आ०, ध०, प० ।

प्रतिपत्तिभ्रान्तिरेव, विशेषावधारणे तदभावात् । तदनवधारणाच्च प्रतिपत्तुरेव दोषान्न सादृश्यस्य ।
कथञ्चैवम् अहमिव सर्वे पुरुषाः प्रतिनियतार्थमिन्द्रियैः पश्यन्ति इत्युपमानग्रन्थान्तम् ? सादृश्यादेव
तस्यापि भावात् । ततो विअमविलासदेव 'वस्तुनि' इत्याद्यभिजल्पितं न परिशुद्धज्ञानसामर्थ्यात् ।
'तावता' इत्याद्यपि न सुभाषितम् ; शाब्दज्ञानक्त् शब्दैकत्वज्ञाने बाधविवर्जनस्याभावात्, तस्य च
यथायसरं निरूपणात् ।

तथा, वाचकत्वं शब्दस्य अर्थवता तदन्तरेण सादृश्यात्, अर्थवत्त्वञ्च सम्बन्धात् । त च न
क्षणिकत्वे सम्भवति दुरवबोधत्वात् । सम्भवेऽपि सर्गादौ सर्वजकृतस्य तद्वत्, शब्दस्यास्माभिर-
नयलोकनात् कथं तत्र तत्सदृशो बुद्धिः ? यदि मतम्-तत्कालीनैः पुरुषैः तत्सदृशप्रतिपत्त्या तत्तिथ्यन्धनो
व्यवहारः प्रबन्धेन प्रवर्तितः ततोऽनुमीयते मुख्य कश्चिदर्थसम्बन्धः शब्द आसीत्, ततः सुगमैव
तत्सादृश्यपरम्परा परापरशब्देषु प्रसज्यत इति; तन्न; एवमपि तद्विशेषस्यानवगमात् कथं कचिद्विशि- १०
ष्टस्य सादृश्यस्यावगमो यतो विशिष्टार्थप्रतिपत्तये तत्प्रतिपत्त इति चेत् ? न; लिङ्गेऽप्येवं प्रसङ्गात् ।
नहि तस्यापि सादृश्यादन्यतो गमत्वं सामान्यप्रतिक्षेपात्, तत्र च सम्बन्धाभावस्य सत्यपि सर्गादिकृते
सम्बन्धे तत्त्वतोऽन्यत्र तत्सादृश्यापरिज्ञानस्य च शब्दवदुपनिषातात् । तत इदमपि वेदवादिनो
बालविकसितमेव-

“सम्बन्धेद्यदि सम्बन्धः सर्गादौ कस्यचित्कृतः ।

१५

तस्मिन्नुद्धे नैव स्यादस्माकं सदृशे मतिः ॥

अथ तत्कालजैः पुंभिस्तस्मिन् शब्देऽवधारिते ।

प्रवृत्तेरनुमीयेत तत्सादृश्यपरम्परा ॥

तत्र सम्बन्धमात्रेण पूर्वोक्तेन प्रयुज्यते ।

स्मार्त्या तन्मूलसादृश्यं तदधीनार्थनिश्चये ॥”

२०

[मी० श्लो० शब्दनि० २६४-६६] इति ।

न च सर्वजकृतसम्बन्धशब्दसादृश्यादेव अधुनातनस्य वाचकत्वम् ; उपाध्यायोपदर्शित-
प्रतिबन्धगोशब्दसादृश्यादपितदपरगोशब्दस्य गवादौ तदर्थप्रयोगोपपत्तेः । उपाध्यायस्यापि तत्र तन्प्रयुक्तिः
तदपरोपदर्शिततत्सादृश्यादधीति न किञ्चिदाद्यसादृश्यपरिज्ञानप्रयासेन ? ततो युक्तमुक्तम्-‘शब्दः
प्रयुज्यताम्’ इति ।

२५

यदि न पुनः सदृशपरिणाम एव सामान्य तस्य व्यक्तित्वनेकत्वात् कथं तत्र सत्तेत्येकतया
व्यवहार इति चेत् ? अत्राह—

ततः सचेति [साध्यन्ते सन्तो भावाः स्वलक्षणाः] ॥४९॥

ततस्तस्यादयोद्धारनयात् सचेति उपलक्षणमिदं तेन द्रव्यत्वं गुणवन्मित्याद्यपि भवतीति
शेषः । नन्विदमुक्तमेव ‘समानम्’ इत्यादिनेति चेत्, न तस्यैवानेनोपसंहारात् । तत्र किम् ? ३०

१ विरजितस्या- भा०, घ०, ष० । २ अथा वा- ता० । ३ भवेद्यदि च स- भा०, घ०, ष० ।
४ वागादौ भा०, घ०, ष० । ५ सामान्यमि-ता० ।

इत्याह—साध्यन्ते मन्तो भावाः स्वलक्षणाः इति तत् इत्यत्रागतम् । ततस्तस्मात् सामान्य-
स्यैकस्याभावात् 'अस्ति बहिरर्थः' इत्यादौ भावाः घटदयः सन्तो विद्यमानाः साध्यन्ते नैका
सत्ता तदभावात् । अन्यथा पृथिव्यादिषु तत्साधनादेव रूपादावपि तत्सिद्धेः, द्रव्यतत्साधनात् पृथ-
गुण'तत्साधनमयासौ व्यर्थ इति गम्यते । निरूपितञ्चेत्—'नित्यं सर्वगतम्' [] इत्यादिना ।

- ५ ऋदृशास्ते सन्तः ! स्वलक्षणाः स्वा (स्वम् वा) लीयमपरानिश्चयं लक्षणं सद्भेदेतरपरिणामरूपं
येषां ते तथोक्ताः । एकान्ततः सादृश्ये वैलक्षण्ये च सत्त्वप्रतिशेषात् ।

पुनरपि तत्रावात् सिद्धं दर्शयति—

नानैकवचनाः शब्दाः [तथा सङ्केतिता यतः] इति ।

एकत्रापि जलरूपिकादौ वस्तुसतोऽनेकस्यैकस्य च धर्मस्यापोद्गारे यथाक्रममपोद्वाराः

- १० जलं कलत्रमिति नानावचना एकवचनाश्च भवन्ति शब्दाः । कुत पुनरवादयः एकवचना कलत्रादयश्च
नानावचना न भवन्तीति चेत् ? अत्राह—'तथा सङ्केतिता यतः' इति । नानैकवचनप्रकारेण
सङ्केतिता वृद्धैर्यतस्ततो नानैकवचना नान्यथेति मन्यते । ततो न युक्तमेतत्—

"विवक्षापरतन्त्रत्वाच्च शब्दाः सन्ति कुत्र च ।" [प्र० वा ० १।१८] इति ।

अर्थयतोऽपि वृद्धव्यवहारोक्तिरुपमेण न प्रयोगोपपत्तिः सुतरामनर्थकस्य अन्यथा विवक्षेत्यादेरपि

- १५ सर्वत्र शब्दाभाव एव विवक्षया प्रयोग इति शङ्कायां कथमतः ? सर्वत्रातस्तद्भावप्रतिपादनं यतोऽसाधना-
रूपवचनात्तद्वादिनो न निग्रहावाप्तिः ? ततो युक्तं 'तथा' इत्यादि । 'सह' इत्यादयो व्याख्यानश्लोकाः ।

यदि समानप्रत्ययवमर्शात्सामान्यं तर्हि जलयोरिव जलमरीचिकाचक्रयोरपि तद्वयेत्—'इदं
जलमिदमपि जलम्' इति, तत्रापि समानप्रत्ययमर्शादिति चेत्, न; तच्चक्रे तत्प्रत्ययमर्गस्य बाध्यत्वेन
मिथ्यात्वात् । न हि मिथ्याप्रत्ययात् तद्विषयसिद्धिः; द्विचन्द्रादिविज्ञानादपि तत्प्राप्तेः । ततो निगोपादेव

- २० प्रत्ययमर्शात्तत्सिद्धिः । एतदेवाह—

प्रत्यभिज्ञा द्विधा [काचित्सादृश्यविनिश्चयधना] ॥५०॥ इति ।

'प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययमर्शः । प्रस्तावात् सामान्यविषयैव गृह्यते नैकव्यपिषया विपर्ययात्, तस्याः
निरूपितत्वाच्च । सामान्यप्रत्ययमिज्ञापि निरूपितैव 'स एवायं समश्च' इत्यत्रेति चेत्, सत्यम्, तथापि
सम्यग्मिथ्यार्थप्रतिपादनार्थमिदमुक्तम् । सा द्विधा मिथ्या तथा चेति द्विप्रकारा । ततस्तस्याया एव

- २५ सामान्यसिद्धिरिति मन्यते । सामान्यमपि समानाकार एव, स च जलवत्तत्त्वस्यापि विद्यते
एव तत्कथं तत्प्रत्ययमर्शो मिथ्येति चेत् ? न, तद्विशेषयैव तत्त्वेनोपगमात्, न तन्मात्रम् ।
स च जल एव, तत्रैव निर्वाधप्रत्ययमर्शत्वात् न तच्चक्रे विपर्ययात् । तन्मात्रापेक्षया
तु भवत्येव स तत्रापि तस्य एव चैकविक्यादेः सत एव तदाकारस्य तेनाधिगमात् । कथं पुन
स एव तद्विशेषतन्मात्रापेक्षया मिथ्या तस्येति ? चेत् ? बाधकभावेतरान्यामिति ब्रूम । कश्चन विरोध

१ - पादौ त-आ०, व०, प० । २ न्यायवि० श्लो० १।१५५ । ३- कर्णिस-आ०, व०, प० ।

४- वचनेनान्य-आ०, व०, प० । ५ रानति-आ०, व०, प० । ६ प्रत्यभिज्ञा नाम प्र-व० । प्रत्यभिज्ञा-
नानामप्र-प० । ७ 'अवसरात्, प्रस्ताव' स्यादवसर इत्यमरः—ता० ३० । ८ न्यायवि० श्लो० २।४३ ।

९ सामान्याकार आ०, व०, प० । १०- ति वा-आ०, व०, प० ।

इति चेत् ? न, दृष्टत्वात् । तथापि तत्कल्पनाया न किञ्चिद्भवेत् । ततो निर्वाणाय एव प्रत्यभिज्ञाया तत्सिद्धिर्नान्यत । सा च काचिदेव तदेवाह—‘काचित्सादृश्यनिबन्धना’ इति । काचित् जलविषया न तच्चक्रादिगोचरा सादृश्यस्य विशेषेण तन्मात्रातिशायिना रूपेण निबन्धनं व्यग्रस्थानं यस्या सा तथेति । सैव कस्मात्तथा ? इत्याह—

प्रमाणपूर्विका नान्या [दृष्टिमान्यादिदोषतः ।] इति ।

प्रमाणं प्रत्यक्षादि पूर्वं कारणं यस्या सा काचिदेव नान्या तच्चक्रविषया यत, इत्यनेन कारणशुद्धया नस्या सत्यलोपदर्शनात् सेन तद्विनिबन्धना नापरेत्युक्तं भवति । कुत पुनरस्या भवति ? इत्याह—‘दृष्टिमान्यादिदोषतः’ इति । दृष्टेर्मरीचिकादर्शनस्य मान्यं यथास्थिततत्परिच्छित्ति प्रत्यक्षा-
द्वयम् आदिर्यस्य जलभिलाषादे स एव दोषस्तत इति । अनेनापि दोषप्रकारणत्वेनासत्यत्वाच्च सा तन्निबन्धनेति निवेदितम् ।

५

१०

स्थान्तम्—खण्डादौ सामान्यप्रत्यभिज्ञानत्^१ एकत्वप्रत्यभिज्ञाप्यस्ति कथं समान एवाकार सामान्य नैक इति ? तत्र, समानप्रत्यभिज्ञाया एव प्रत्यक्षपूर्वरूपत्वेन तत्संबन्धानात् प्रामाण्योपपत्तेर्न परस्या । तदाह—
‘प्रत्यभिज्ञा’ इत्यादि । यद्यपि समानैकविषयभेदेन द्विधा खण्डादौ प्रत्यभिज्ञा तथापि काचित् सा समानविषया दृश्यविनिबन्धना दृश्यो दर्शनयेद्य समानाकारस्तद्विनिबन्धना तद्वोचरा । तत एव प्रमाणपूर्विका च तत्र प्रमाण नान्या नैकविषयं तद्विपर्ययात् । नञि सामान्यमेक शक्यदर्शनम् ।
तथाहि—यदि तदेकम्, व्यक्तिदन्तरालेऽपि स्यात् । अनुपलभ्यतेति चेत्, कथमेकम् ? प्रत्यन्तराल विच्छेदे व्यक्तिदन्तरालत्वस्योपपत्तेः । निच्छिन्नमप्येकमेव एकप्रत्ययमर्शादिति चेत्, अहो महती निवेकशक्ति कुमारिलस्य यदसौ मृतमपि जीवन्तमभिषत्ते । कथञ्चैव लग्नपुनर्जातकेशादिरप्येको न भवेत् ‘स एवाय केशादि’ इति प्रत्ययमर्शात् ? लग्नप्रत्ययेन बाधनात्तेति चेत्, न, अन्यत्रापि विच्छेदप्रत्ययेन^२ तस्यानङ्गभावात् । निच्छेद पश्यतोऽपि^३ एकप्रत्ययमर्शो न निवर्तत इति चेत्, १५
सोगतादे शब्द नित्य पश्यतोऽप्यनि^४ त्वप्रत्ययस्यानिवर्तनाद् वेदादेरनिवर्तनेन स्यात् । दुरागमाभ्यासोपनी-
तस्य मनोदोषस्याभावे निवर्तनमन्यत्रापि । तत —

“व्यक्तिप्रेम च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यत ।” [मी० श्लो० आकृति० श्लो० २५]

इति बुद्धानस्य स्वयम्बन्धिरुद्धमेव —

“तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्निबन्धनः ।

२५

सामान्यशब्दः ‘सत्ताद्वेकाधिकरणेन वा ॥’ [मी० श्लो० आकृति० २४] इति ।

न वस्तुनो भिन्नेषु तदेकम् अनेकस्यापि कुनश्चिदेकतुद्विस्मरणदेवैकत्वस्योपगमात्, ‘एकाधिकरणेन वा’ इत्यस्यैव पक्षस्य परिग्रहादिति चेत्, न किञ्चिद् व्याहतम्, स्याद्वादिगिरिप्यशोद्धार-
नयेन तदुपगमात् । निवेदितमेतन्—‘समानं केनचित्’ इत्यादिना । तन्न व्यतिगतं तदेकम् । संप्रग-
न

१ — जानक—भा०, घ०, प० । २ — यातहि विपर्ययात्ताह गा—भा०, घ० प० । ३ नाप-
नस्य । ४ — ता श्लो० प्र—भा०, घ०, प० । ५ — नित्यस्यानि—भा०, घ०, प० । ६ सत्ताद्वेकादेव कथं कारणेन

- मेकमिति चेत्; अन्तराले किञ्च तदुपलब्धिः ? अत्रमिदमिदमिति चेत्; व्यक्तिव्यक्तिः न भवेत् । नहि तदंशं कचिदभिव्यक्तमभिव्यक्तोपपन्नं विरोधिरूपाधिकरणत्वेन भेदापत्तेः । इष्टैव तदापत्तिरकथञ्चित्, कश्चिदेव तदधिकरणत्वस्यापि भावादिति चेत्; न, तस्य साम्यवत्प्रसक्त्या “विभुत्वावयवामावौ प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ।” [मी० श्लो० वन० ३१] इति व्यापत्तेः । कुतश्च व्यक्तिषु तस्याभिव्यक्तिः ? स्वशक्तिरिति चेत्; तदन्तरालेऽपि स्थान् । सति तस्मिन् शक्तेरप्यवयवमावादाभेदान् । भेदे कथं सा तस्येति व्यपदेशः ? सम्बन्धादिति चेत्; तथापि कथन्न सा तदन्तराले ? निरवयवेन सम्बन्धे ‘व्यक्तिगत एव तत्र सौमन्तरालभाते’ इति विमर्शानुपपत्तेः । कथञ्चैवम् “व्यक्तिः [] शक्त्यनुरोधतः” [मी० श्लो० आहृति० २६] इत्युक्तम् । स्वशक्तिस्तदभिव्यक्तो तदनुपपत्तेः । अस्तु व्यक्तिशक्तिरिति चेत्; किमभिव्यक्तोनापि तेन ? अशक्तत्वेन कचिदनुयोगात् ।
- १० शक्तमेव तदपि बाह्यदोहादो, न चैव विशेषवैयर्थ्यं विशेषणामपि तदात्मनामेव तत्र व्यापारात् केवलानामिति चेत्; उच्यते—यदि विशेषशक्तिरेव तस्यापि शक्तिः कथन्न तद्वदे विशेषवत्तस्यापि नान्यत्वम् ? तद्वदेऽप्येकवत्तयाविरोधादिति चेत्, विशेषणामपि तदेव स्यात् । न तथा प्रतिभासनमिति चेत्; समानमेतत्सामान्येऽपि । न हि तस्याप्यविच्छिन्नस्य प्रतिभासनम् अन्तराले निच्छिन्नमिदमेव तस्य तदुपलब्धेः । अन्यैव तस्य शक्तिरिति चेत्; तत्रानात्वे कार्यनानात्वस्य तत एव भावाद् व्यर्थम्
- ११ व्यक्तिषु तत्रानात्वस्वरूपम् । तदेकत्वे वा न कार्यनानात्वं शक्त्यभेदेन तदनुपपत्तेः । व्यक्तिशक्तीनां नानात्वात्तत्रानात्वमिति चेत्; आगतं क्लृप्त्यर्थं सामान्यशक्तित एकत्वम्, नानात्वञ्च व्यक्तिशक्तित इति । तन्न बाह्यदौ तस्योपयोगः । स्वप्रतिष्ठाविति चेत्, न, तस्यापि व्यक्तिरिति चेत्; “व्यक्तिशक्त्यनुरोधतः” [मी० श्लो०] इत्यभिधानात् । ततस्तत्समभाविन एवामिव्यक्तिर्न व्यापिन । व्यापिनस्तु तदभिव्यक्तान्वयरूपादेवेति चेत्, कथं पुनस्तत्समभावरूपं व्यापिसामान्यस्य ? यतस्तदभिव्यक्तित्वस्य स्यात् । तस्यैव समाख्या तत्र समभावादिति चेत्, कथं व्यापिन्य समाप्तौ तदयोगात् ? अन्यत्रापि तस्यैव प्रतिष्ठेति चेत्, न, युगपत्तदसम्भवाद् व्यक्तित्वम् । क्रमेणेति चेत्; न ; तदविशेषात् व्यक्तीनामपि विभुत्वात् । ततो न युक्तमेतत्—

“यथा च व्यक्तेरैकैव दृश्यमाना पुनः पुनः ।

कालभेदेऽप्यभिन्नैवं आतिभिन्नाश्रया सती ॥” [मी० श्लो० वन० ३२] इति ।

- २५ क्रमव्याप्तावेव व्यक्तेरुदाहरणत्वोपपत्तेः । युगपत् युगपत्रपि तत्र तत्र तस्य प्रतिस्तिर्दृश्यते इति चेत्, न ; दृष्ट्या अपि सम्यक्सिद्ध्यवधारितत्वेन विभ्रमत्वात् । तस्मादवस्त्वेव मीमांसकस्य सामान्यमशक्तौविज्ञानञ्च ।

- तत एव नैयायिकदेवरपि ; तस्यास्त्येव परिज्ञानं गौरवमयमपि गौरिति प्रत्ययादिति चेत्, न, तस्य विशेषगौरवत्वात् । मित्रेषु कथमभिन्नप्रत्यय इति चेत्, यवत कथम् ? अभिन्नसामान्यसम्बन्धादिति चेत्; न, तेनापि तत्र भेदस्यानपाकरणत्वाद् साध्यव्यपत्तेः । अभिन्नप्रत्ययमेव तत्र स

१- पि तु भ- अ०, ४०, प० । २ साधना- आ०, ४०, प० । ३- स्वे क- आ०, ४०, प० । ४

तदेव तस्या-आ०, ४०, प० । ५ युगपदपि आ०, ४०, प० । ६- जलमेव तत्त्वा-आ०, ४०, प० ।

करोतीति चेत्, स तर्हि विभ्रम एव अतस्मिन्सद्ग्रहणत्वात् । तत् कथं सामान्यसिद्धिः, तन्मात्रे
सम्यक्त्वादिति चेत्, न, एकत्र सम्यक्त्वविभ्रमयोर्विरोधात् । अविरोधे वा सामानाकारे तस्य सम्यक्त्व
तदेकत्वे तु विभ्रम एव बाधाविशेषात् । कुत सामान्यस्यैकत्वमाकारः । कुतस्त्विति तत्प्रत्यभिज्ञा ?
इत्याह—‘दृष्टि’ इत्यादि । दृष्ट्या स्वभूतश्रद्धया मान्यं बुद्धेर्वस्तुविचारः प्रत्यपाठवम् आदिशब्दा
देकसामान्यसंस्कारादि स एव दोषः तत इति ।

५

स्यमताभिनिवेशादे सर्वं सर्वत्र निवर्तते ।

इति बुद्धिर्यथैवेयं पारमर्षेः प्रकल्प्यते ॥१३८७॥

मीमांसकादिभिस्तद्वदेक सामान्यमित्यपि ।

कल्प्यते बुद्धिरीदृक्षा दृष्टिमान्यादिदोषतः ॥१३८८॥

कथमेव समानपरिणामे समर्थिते विशेषपरिणामो यत् इदमवतिष्ठेत्—‘तत्समानासमानेषु’ १०
इत्यादीति’ चेत्, न, विशेषप्रत्यभिज्ञया तस्यापि समर्थनात् तत्राह—‘प्रत्यभिज्ञा द्विधा’
इति । कुतो द्विधा ? काचित्सादृश्यविनिबन्धना । काचिदिति वचनादन्या ‘वेसदृश्य-
निबन्धना यत् इति । सापि प्रमाणपूर्विका प्रमाणतः प्रत्यक्षादे सामान्यविशेषात्प्रकृतस्तुविषयादु-
त्पत्तेः नान्या । या त्वन्या सादृश्याद्येनान्तप्रत्यभिज्ञा न सा तत्पूर्विका प्रत्यक्षादिना तद्विषयस्या-
प्रतिपत्तेः । ततो न तत्तत्समर्थनमप्रमाणत्वादिति मन्यते । कुतस्त्विति सा ? तत्रोत्तरम्—‘दृष्टि’ इत्यादि १५
व्याख्यान पूर्ववत् । ततो यदुक्तम्—

“सर्वज्ञानानि मिथ्या च प्रमज्जन्तेऽत्र कल्पने ।” [मी० श्लो० आकृति० ७२] इति ।

तद्यदि सामान्यज्ञानप्रद्विशेषज्ञानानामपि समानाकारपराङ्मुखत्वात् अभिमतमेव
तन्मिथ्यात्वं तदभिमुखत्वेव सम्यक्त्वोपपत्तेः, तत्र निर्वाहत्वादन्वयत्र विपर्ययात् । सप्त
सिद्धशब्दानां वस्तुविषयत्वं समानपरिणामे सङ्केतात्, तस्य च वस्तुत्वेनावस्थापनात् । गोरेव २०
कश्चिन्न प्रसिद्धस्तदन्यतो विशेषाग्रहणात् कथं तत्सादृश्येन खण्डादौ शोशवदस्य सङ्केतः ? तदुक्तम्—

“विशेषग्रहणाभावादेका गौः कश्च कल्प्यताम् ।” [मी० श्लो० आकृति० ७३] इति ।

इति चेत्, न, तस्य वृद्धव्यवहारविषयस्य प्रसिद्धत्वात् । वृद्धानाञ्च तदपरव्यवहारविषय
सादृश्यात्तदुपपत्तेः । अतद्व्यवहारद्विभागागतं तु प्रतिपत्तारं प्रति न प्रसिद्धसादृश्यात्सङ्केतः किन्तु
सादृश्यविशेषाधिष्ठानेषु खण्डादिषु ‘एते गाव इति प्रतिपत्तव्या’ इति । ततो निरवयवत्वेना तद्विषयक २५
‘लिङ्गयत् । लिङ्गादवस्तवेयं प्रतीयते इति चेत्, न, अप्रतिपत्तव्यात् । नहि तस्य तस्मादुत्पत्तिः,
अशक्यत्वात् । नापि तादात्म्यम्, स्वयमवस्तुत्वापत्तेः, अनेकान्तस्य चानभ्युपगमात् । ततस्ततोऽपि
साध्यस्य वस्तुन एव प्रतिपत्तिः ।

कथं तर्हि बहिरर्थादिवत् प्रधानस्यापि सत्त्वं ततो न साध्यते ? अनन्वयादिति चेत्, न
अन्वयस्यैव भवन्मतेनालिङ्गलक्षणत्वादिति । अत्राह—

३०

१ न्यायवि० श्लो० २।४४ । २ तैसाह— प० । ३ “तिङ्गस्य यथा साध्याख्यवस्तुविषयत्वम्”
ता० टि० । ४— स्य च तन्म—आ० ४०, प० ।

अस्ति प्रधानमित्यत्र लक्षणासम्भवत्परत ॥५१॥ इति ।

- अस्ति विधत्ते प्रधान सत्त्वजस्तमसा रसायान्मयानम् इति एवं न साध्यते
 'साध्यन्ते' इत्यनुवृत्तस्य नेत्यनेनानुवृत्तेनैव (नेक) परिणामेन सम्बन्धात् । कुतो
 न साध्यते : अत्र अस्मिन् साये लक्षणस्य 'साध्य शायम्' इत्यादे असम्भरत्परत
 ५ सम्भवतो भाव सम्भरत्परत तद्भावात् । न खमिप्रतमप्रसिद्धमित्येव लक्षणमपि तु शक्यम् । न
 च प्रधान शक्यम् , तत्संस्कारणरूपस्य च कारणानेक्यप्रादुर्भावात् प्रत्यक्षादिना
 प्रतिक्षेपस्तु अनुष्णाधिक्यम् । अथवा अत्र अस्मिन् परप्रतिपादितं भेदना परिमाणानौ तन्निर्णये
 लक्षणासम्भरत्परतो लिङ्गलक्षणस्याभावात् न साध्यत इति । त्रैलोक्यमेव 'तत्त्वलक्षण' तद्भावादेव
 तदि तत्र साध्यत इति चेत्, न, तस्यालक्षणवन प्रत्यमाणत्वात् । ततोऽप्यथाऽनुपपत्त्यस्यैवा
 १० भावात्तत्तत्र सायते । तद्भावश्च प्रधानलक्षण भोगे तद्भावात् । अस्ति हि निष्पन्नानुभवाभिमति
 भोगे परिमाणानि, न च तस्य प्रधान कारणम् अचेतनराषते । अचेतन एव वस्तुतो भोगो 'बुद्धेनिपया
 फारपरिणामम्येव तत्त्वात्, चेतनश्च तु तत्र पुरुषसम्बन्धनिगन्धनादिभ्रमादिवेति चत् न एव
 पुरुषस्यैवासिद्धे । नासिद्धि, सद्भावात्परार्थत्वात्स्विज्ञात् प्रतिपचरिति चेत्, क पुन पुरुषस्य
 सत्त्वातेनार्थ : भोग इति चत् न, तस्य बुद्धावेव भावात् । निभ्रमापुरुषेऽपीति चत्, न निभ्रम
 १५ स्यैव पुरुषासिद्धासिद्धे । तन्निर्णयो सिद्धिरिति चत्, न, चक्रकरोपात् । तन्निर्णयो तस्य बुद्धिसंज्ञा
 तत्र भोगनिभ्रम तेन च सद्भावात्तस्य तादर्थ्यम्, ततश्च तत्सिद्धिरिति । किञ्च-

विभ्रमोऽचेतनश्च तत्र तेन भोगमतिर्नरे ।

अन्यथा व्यर्थमेव स्यात् क्वचिच्चेतन्यग्रूपनम् ॥१३८९॥

तत्रापि चेतनश्च चेद्विभ्रमादवकल्प्यते ।

२०

अनवस्थानद्वेष्टाणां लीवन्तन्नावमुच्चति ॥१३९०॥

न च विभ्रमप्रत्येकभोगानुगतिनी ।

प्रतीतिपथमाप्नोति मीये या तत्र कल्पते ॥१३९१॥

वस्तुनश्चेतनश्च तु 'भोगनिष्ठिभ्रमाकथम् ।

विभ्रमस्यापि भोगत्वादन्यथानुभवात्तम ॥१३९२॥

२५

ततो न परिमाणान् प्रधानास्तित्वसाधनम् ।

अन्यथानुपपन्नवैकल्याद् व्यभिचारिण ॥१३९३॥

साधनादिप्रयोगस्य न चेव व्यभिचारिता ।

यत्तत्ततो न सिद्धि स्याद् बहिर्भावादि वस्तुन ॥१३९४॥

१ घटा नाभा० व० १० । २-स्य तेन-ज्ञा० व० १० । ३ न्यायवि० ३१० । ४ ।

८ तस्यैव का-भा० व० १० । ९, यत्तना परिमाणं तत्रायान् शक्ति प्रवृत्तयः । कारणकारिभावात्
 निभावाद्देवैरुपपन्न ॥१३९-साधना० १५ । ६ लिङ्गलक्षणम् । ७ बुद्धिप्रत्ययानां-ज्ञा० व० १० । ८ भग ।

९ साधना० १० । १० भोगनिष्ठि-ज्ञा० व०, १० ।

ननु अन्यथानुपपन्नत्वमपि सत्येव पक्षधर्मत्वादौ भवति ततस्तदेव हेतुलक्षणं तदसत्त्वादेव च प्रधानास्तित्वमप्यसाध्यमिति चेत् ; न, 'तदभावेऽपि क्वचित्तदुपलम्भात् । तदाह—

तत्रान्यत्रापि वासिद्धं यद्विना यद्विहन्यते ।

तत्र तद्गमकं [तेन साध्यधर्मा च साधनम्] ॥ ५२ ॥ इति ।

अपिशब्दो मित्रप्रक्रमोऽसिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततोऽयमर्थः—तत्र तस्मिन् ५
विवक्षिते धर्मिणि असिद्धमपि न केवलं सिद्धम् अन्यत्र वा अन्यस्मिन् दृष्टान्तधर्मिणि
इव । वाशब्दस्य इयार्थत्वात् । तत्किम् ? तत् साधनं गमकं 'तत् पक्षधर्मत्वादेर-
तल्लक्षणत्वमव्यापकत्वादिति मन्यते । कः ? तत्र साध्ये । कीदृशं तत् तत्रेति तदिति
चोच्यते कुतो वा तदगमकम् ? अत्रोत्तरम्—यद्विना यदन्तरेण यद्विहन्यते यद्विधत्ते । एतदुक्तं
भवति—यत्स्वयं निवर्तमानं लिङ्गं निवर्तयति तत्रेति, यच्च यन्निवृत्त्या नियमेन निवर्तते तत्तदिति, १०
तन्निवृत्त्या निवृत्तिनियमश्च गमकत्वे निबन्धनमिति । ननु तदेव नास्ति यत्र पक्षधर्मत्वादिरहिते
तन्निवृत्त्या निवृत्तिनियमः ततो गमकत्वञ्चेति चेत् ; न, तस्य बहिरर्थादिसाधनस्य साधनरूपणप्रयोगादेः
सविस्तरं निरूपितत्वात् । तस्यैवानुस्मरणार्थं मन्दानुग्रहबुद्ध्या पुनरस्य वचनात् । अथवा तत्रेति अत्रा-
वधारणमपीति, एतच्चान्यत्रेत्यत्र द्रष्टव्यम् । अत्राप्ययमर्थः—तत्रैव धर्मिण्येव सिद्धं न दृष्टान्तधर्मिणि
यद्विना यद्विहन्यते तत्र तद्गमकम् । किमिव ? अन्यत्रापि वा इति । अन्यत्र दृष्टान्ते १५
धर्मिणि अपिशब्दात् साध्यधर्मिण्यापि सिद्धमिव वाशब्दस्य पूर्ववदिवार्यत्वात् । यथा पक्ष-
सपक्षयोः सिद्धं सत्त्वदुक्तत्वादि गमकमविनाभावनियमात् तथा पक्ष एव सिद्धं श्रावणत्वादिक-
ञ्चैत्यर्थः । युक्तं कृतकत्वादेर्गमकत्वम् अन्वयबलादविनाभावपरिज्ञानात्, न श्रावणत्वस्य विपर्ययात् ।
नहि तस्य क्वचिदनित्यत्वेनान्येन वा क्षयमन्वयदर्शनं शब्द एव भावतु, तत्र च तयोर्विशिष्टात् ।
तत्र तद्गमकत्वं संशयं तु कुर्वति यस्तुतस्तदुभयपरिहारेणानवस्थानात् । उभयोरन्यतरस्मिन्नप्यप्रति- २०
पत्तेरिति चेत् ; न, 'सत्त्वस्याप्येवमगमकत्वप्रसङ्गात् । नहि तस्यापि क्वचित् क्षणिकत्वेनान्वयः । विद्युत्प्रदी-
पादावपि क्षणभङ्गं प्रति वाग्दृक्कानां विनादात्, अविवादास्पदस्यैव सपक्षतोपपत्तेः । पक्ष एव विपक्षे
बाधकप्रत्ययबलाद्विनाभावप्रतिपत्तेस्तस्य गमकत्वमिति चेत्, अनुकूलमाचरसि, श्रावणत्वस्याप्येव
गमकत्वात्पत्तेः । । श्रावणत्वं हि श्रवणज्ञानविषयत्वम्, तच्च तज्ज्ञानस्मरणस्यैव "नाकारणं विषयः"
[] इति वचनात् । न च नित्यस्य कारणत्वम् ; कार्यानुपपन्नप्रसङ्गादिति निरूपितं २५
'कारणस्य' इत्यादौ । ततो निश्चितनित्यव्यावृत्तिकं तत् शब्दे धर्मिण्युपलभ्यमानमनित्यत्वं
गम्यत्येव न संशयमयति सत्त्ववत् । यदि पुनः श्रवणज्ञानस्मरणत्वात् श्रावणत्वम् तर्हि 'कारणत्वात्'
इत्येव हेतुरस्तु 'तायता साध्यप्रतिपत्तेः' व्यर्थं तज्ज्ञानेन तद्विशेषणमिति चेत्, तायापि कथं
तत्प्रतिपत्तिं अन्वयाभावस्याविशेषात् ? क्षणमज्ञेनानन्वयेऽप्यनित्यत्वमात्रेणाप्येव विद्युत्प्रदीपादी

१ पक्षधर्मत्वात्पत्तेः २ सिद्धमेव वासिद्धम् आ०, व०, प० । ३ तद्गमकं तत्रेति आ०, व०,
प० । ४ तदागम—आ०, व०, प० । ५ सत्त्वस्यावगम—आ०, व०, प० । ६—वत्तापत्तेः आ०, व०,
प० । ७ व्यापि० ततो० १०६ । ८ तद्विदि आ०, व०, प० ।

तस्यान्य इति चेत्, न, तत्र विज्ञादामायात् । गीमासकस्य तत्रापि विज्ञा एव शब्द क्षणिकश्च
तस्यापि तेनानभ्युपगमादिति चेत्, न,

“तेनेयं व्यवहारात् स्यादकौटम्भोऽपि नित्यता ।” [मी० शब्दे० शब्दनि० ३८९.]

- इति कौटम्भस्याभावमभ्युपगमनतोऽपि तस्याभ्युपगमात् । तन्मन्त्रान्तरस्य तदभावात्सामवाहिकाया
५ पञ्चमसि कथं तत्र तत्साध्यम् अनभिप्रेतत्वात् । अभिप्रेतमेव हि तदापञ्चमसि साध्यं नापरमतिप्रसङ्गात् ।
न च गहनस्तदभिप्रेतं क्षणिकस्यैव तत्त्वात् । तदप्यभिप्रेतमेव साधिताकृत क्षणभङ्गसाधनादिति चेत्,
न, तत्राप्यन्यथाभावस्याभिप्रेतत्वात् । ततोऽप्यपराक्तित्वसाधनेन वसाधनपरिकल्पनायामनवस्थापत्वे । तत्र
कारणावस्थाप्यन्वयप्रसङ्गप्रकृतम् । अतिरेकनिर्णयाच्च तस्य सविशेषणस्यापि न निरुद्धम् । निर्बिरोध
स्यैव तत्त्वे किं विशेषणेन तद्वान्नो व्यर्थवादित्वेन निग्रहत्वाप्तेरिति चेत्, आवरणमिदमुच्यते,
१० कृतकत्वादिनापि किमिति वक्तव्यं सत्त्वस्यापि तद्विशेषणरहितस्यैव गमकत्वात् । शिष्यव्युत्पत्तिवैवि
ध्यार्थं सत्यमेव शुद्धम्, अव्यशुद्धञ्च भिन्नविशेषण कृतकमिति, अभिन्नविशेषणव्योपपत्तिरिति गमनमुप
दिश्यत इति चेत्, अहो महान्त्यमनुग्रहः सिध्येत् नरतो यतो निग्रहनिबन्धनेषु तेषां गमकत्वव्युत्पत्ति
रानवस्यते । धैर्यस्यैऽपि कृतकत्वादीनां तन्निबन्धत्वे प्रतिज्ञादीनामपि स्यादविशेषात् । की वा विशेष
कृतकत्वादीनां यतस्त एव सत्त्वविशेषात् शिष्यव्युत्पत्तयेऽनवस्यते न कारणत्वविशेष आवणत्वमिति
१५ प्रतिपत्ति । यदुक्तम् अन्यत्रापि सिद्धमिव धर्मिण्येव सिद्धमपि गमकमिति, वनं युक्तम्, वैषम्यात् ।
अन्यत्रापि सिद्धस्य तदसाध्यातिनिर्णयान्तरस्य विपर्ययादिति चेत्, न, तद्व्यवस्थाप्यतेतत्रैव निर्णये
वेत्तव्यात् तत्र साध्यस्य प्रमाणान्तरादेवावगमात् । तन्निर्णयादेवावगमे परस्परप्रतिपत्तिः सा सिद्धा
तन्निर्णयं सम्पाद्य न निश्चिदिति । तत्राप्यन्यत्र तन्निर्णयऽनवस्थापत्वे । साकल्येन तन्निर्णये तु पक्षेऽप्य
यगवद्व्यवस्थायां तदभावे सामस्येन तदनुपपत्तेः । ततोऽन्तर्गतात्पर्यवद्व्यवस्थायाद्व्यवस्था सिद्धमपि तदभा
२० वं गमकत्वोपपत्तेरुपपन्नं तद्विपर्ययापि गमकत्वोपपत्तिर्न । अतएव न्यायिनिर्णये तत्र एव साध्या
प्यवधारणात् व्यर्थमनुमानमिति चेत्, इदमपि “द्वयस्वरूपप्रदक्षणे सति सम्भववेदः”
[प्र० चार्तिके १११] इति त्रुवाणस्यैव दूषणं न स्वाह्यादिनाम्, नै साध्यापरिहारेऽपि तदुपपन्नस्य
लिङ्गत्वस्येत्येन तन्मात्रादौऽपि तन्निर्णययोगमात् । तदुक्तम्—

“लिङ्गात्प्रग्राहकं मानमूढो मतिनिगन्धः ।” [] इति ।

- २५ प्रथमदक्षिणोऽपि किञ्च तन्निर्णय इति चेत्, साध्याप्रभावात् क्षणिकस्यातिनिर्णयवति
द्वम् । ततो युक्तम् अन्यत्रानुपपत्तिरुपपत्तिरिति आवणत्वस्य गमकत्वं तथा कृपायतिप्रत्ये चापुप-
त्तादेरपि प्रतिपत्त्य तदविशेषात् । तद्व्येन गमकत्वमन्यस्यापि दर्शयति—“तेन साध्यधर्मो च
साधनम्” इति । तेन यद्विना यद्विधातेन साध्यधर्मो अन्तित्वविशिष्टतया साध्यधर्मत्वात् धर्मो च
शब्दादि साध्यधर्मो साधनं गमकं शब्दान्तिप्रत्ये । न केवलं स एवापि तु साध्यधर्मोऽपीति

१ “यत् सत् सत्त्वमनिस्य यथा यगदिति शुद्धस्य स्वभावहेता प्रथमः । स्वभावऽनुपपत्तिमयः
स्वभावस्य प्रथमः । नत् कृतं तदन्तिप्रति-युपपत्तिमदेन । न्यायवति० प्र० ६५ ६६ । २ यथावति-
ता० । ३ ततो न च- छा०, ब०, प० ।

चशब्दः । कीदृशं तदुभयमपीति चेत् ? उत्तरम्—‘तत्र’ इत्यादि । तत्र सिद्धः साध्यधर्मा तदन्यत्र सिद्धः साध्यधर्म इति सिद्धधर्मत्वस्य लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । कथं पुनः साध्यधर्मिणस्तदाधारत्वमाधेयत्वञ्च सत्येव भेदे तदुपपत्तेरिति चेत् ? न; सामान्यविशेषरूपतया भेदस्यापि भावात् । ‘अपि वा’ इति निपातसमुदायेन पक्षधर्मत्वादावनादरं सूचयति । उक्तञ्चनञ्च सतोऽपि तस्यासाधनाङ्गत्वात् । तदयमत्र प्रयोगः—अनित्यः शब्दः शब्दत्वादिति ।

यदि धर्मा साध्यः, कथं साधनम् ? अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् प्रसिद्धस्य च साधनत्वात्, तयोश्चैतन्न विरोधादिति चेत् ? न; समुदायान्तःपातिन एव तस्य तद्रूपतया साध्यत्वेनासिद्धत्वात् न केवलस्य, केवलस्य च साधनत्वं सिद्धत्वात्, अन्यथा धर्मित्वमपि न भवेत् प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः । ततः समुदायतत्वेकदेशरूपेणासिद्धेतरविगागविययेन ज्ञाप्यज्ञापकभावोपपत्तेर्न धर्मिणः स्वसाधने हेतुभाविनोऽप्यसिद्धत्वमिति दुर्भाषितमेतत्—

“ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदाद्धर्मिणो हेतुभाविनः ।

असिद्धे ज्ञापकत्वस्य धर्म्यसिद्धः स्वसाधने ॥” [प्र० वा० ४।१८०] इति ।

यदि धर्मा हेतुः, ‘अनित्यः शब्दः’ इत्येवास्तु न शब्दत्वादिति वैयर्थ्यात् । न वैयर्थ्यं हेत्वन्तराकाङ्क्षानिवर्तनार्थत्वात्, भवति हि ‘अनित्यः शब्दः’ इत्युक्ते ‘कृतः’ इति तदाकाङ्क्षा प्रतिपत्तुः अतस्तन्निवृत्त्यर्थं धर्मितया निर्दिष्टस्यापि हेतुत्वेन निर्वेशे न पौनरुच्यदोषः फलवत्त्वादिति चेत् ? न; धर्मितया निर्दिष्टस्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्ये तदन्तराकाङ्क्षानुत्पत्तेरनर्थकत्वात्, अन्यथा हेतुभावेन निर्वेशेऽपि तदुत्पत्तेः पुनरपि तद्भावेन निर्वेशः तन्निवृत्त्ये कर्तव्यः, पुनरप्येवमिति न कचिद्व्यवस्थितिः स्यात् । अध तथा निर्दिष्टस्य न तत्सामर्थ्यम्; हेतुतया निर्दिष्टस्यापि न स्यात्, तन्निर्वेशेनाप्यसमर्थस्य सामर्थ्यानापादनात् । तदुक्तम्—

“यदि शब्दस्य सामर्थ्यं हेत्वन्तरमनर्थकम् ।

अथासामर्थ्यमस्यास्ति पुनरुक्तेन तेन किम् ॥” [प्र० वार्तिकाल० ४।१७९] इति ।

सत्यमस्त्येव धर्मितया निर्दिष्टस्यापि हेतुत्व तसु धर्मपरतया पञ्चम्या च निर्वेशाभावे न प्रतीयन इति चेत् ? न, धर्मिपरे प्रथमानिर्वेशेऽपि तत्प्रतिपत्तेः वृक्षोऽयं शिक्षया यत इति, अन्विद्योऽयं कृतको यत इति च । ततः पुनर्वचने यद्विवक्षितं तदत्र नास्तीत्यसिद्धो हेतुरिति चेत् ? न सम्भवेत्तत्; एव हि ‘विषाणवानयं पिण्डो नाश्वो विषाणवत्त्वान्’ इत्यपि न हेतुर्भवेत् प्रतिजार्थकदेशत्वेनासिद्धत्वात् । पिण्डस्यैव तदेकदेशत्वं न तद्विशेषणमप्यविषाणवत्त्वस्येति चेत् ? न, तत्रापि तस्यावश्यम्भावात्, कथमन्यथा तद्विशिष्टस्य पिण्डस्यापि तदेकदेशत्वम् ? वा मा भूत्स्य तत्त्वम्, तथापि विशेषणतया निर्वेशादेव हेतुभावस्यापि प्रतिपत्तेः, विषाणवत्त्वादिति किं पुनर्वचनेन हेत्वन्तराकाङ्क्षायाः प्रकृतवदत्राप्यनवकल्पतेः तन्निवर्तकस्यापि पुनर्निर्वेशफलस्याभावात् । ततोऽत्राप्येवं वक्तव्यम्—

१ धर्मित्वोपपत्तेः । २ धर्मितया । ३ “प्रतिजार्थदेशान्निधः । ता० टि० । ४-शे क-आ०, ३७, प० ।

शक्तिर्विपाणिनश्चेत् स्याद्वेतन्तरमनर्थकम् ।

शक्तिर्यदि न तस्यास्ति पुनरुक्तेन तेन किम् ॥ १३९५ ॥ इति ।

ततोऽत्रापि पुनर्वचने विवक्षितमात्रादसिद्ध एवार्थ हेतुः । नेह विशेषणस्यैव तत्पिण्डगत-
विशेषात्मनः पुनर्वचनम् ; अपि तु तदन्यस्यैव तदतद्वत्तस्य विपाणवत्त्वसामान्यस्य, तस्यैव च हेतुत्वं
११ ततोऽयमदोष इति चेत् ; कथं तर्हीदमलङ्कारवचनमविरुद्धम्—“यदि नाम पक्षविशेषणं विपाणित्वं
पिण्डान्तरव्यवच्छेदाय तथापि तस्य हेतुत्वं न विरुद्धयते ।” [प्र० वार्तिकाल० ४।१८७]
इति । अनेन तद्विशेषणस्यैव हेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्रायमत्र परिहार ।

स्यान्मतम्—यस्य विशेषणनिर्देशादेव तत्र हेतुभावप्रतिपत्तिः प्रजातिशयसम्पत्तेस्तं प्रति मा
भूतस्य पुनर्वचनं दैयध्यात्, यस्य तु नास्ति क्रौमलप्रज्ञस्य तं प्रति फलवदेव तद्वचनं ततन्तस्य
१० तद्भाष्यप्रतिपत्तेः । न च पुनरुक्तवचनम् ; अनवगतवचनात्, अवगतवचनात्वात्तस्यावकाशादिति, तदेत-
दुपकारायैवास्माकं शब्दस्याप्येवं निर्दोषतया हेतुत्वेनावस्थितेः । ततो यथा साध्यविशेषणत्वेऽपि तेन
साध्यप्रतिबन्धस्याप्रतिपादनाद्वेतुदेव विपाणवत्त्वं न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धम् ; धर्मितद्विशेषणभावेन
प्रतिज्ञार्थादर्धान्तरत्वाद्, तथा शब्दत्वमपि, धर्मित्वेऽपि तेन तत्साध्यप्रतिबन्धस्याप्यप्रतिक्षेपात् समुदा-
यकेवलत्वेना तदधर्नन्तरस्यापि भावात् । भवत्यसिद्धिरेव विपाणवत्त्वस्यापि, तत्कथं तदवष्टम्भेन शब्दत्वे
१५ तत्परिहार इति चेत् ? किं पुनरिदं धर्मकौर्तेर्बुभुक्षव्याकुलितस्य वचनम्—

“पक्षान्नृत्वेऽप्यवधारत्वात्तासिद्धिर्भिन्नधर्मिणि ।

यथाऽऽद्यो न विपाणित्वादेव पिण्डो विपाणवान् ॥” [प्र० वा० ४।१८७] इति ।

यत्पुनरत्र पक्षान्तरम्—न साध्यसमये विशेषणमस्ति साध्यमुपलक्ष्य तस्य प्रागेव निवृत्ते
निवृत्तस्य च तदेकदेशित्वायोगात्तासिद्धत्वमिति । तदुक्तम्—

२० “साध्यकाल गतो वा न निवृत्तेरुपलक्ष्यते (तत्) ।”

[प्र० वा० ४।१८८] इति,

तदपि न; शब्दत्वेऽप्येवं तद्विधानवकल्पतेः । शक्यं हि वक्तुं शब्दत्वमपि साधनमेव न
साध्यम् अनित्यैः शब्दत्वादिति अनित्यत्वस्यैव साध्यत्वात् ततो न तदपि तदेकदेशित्वेनासिद्धमिति
क्षेदानीमनित्यत्वं साध्यं निराधारस्य धर्मस्यासम्भवादिति चेत् ? अस्मिन्न धूमवत्त्वादित्यत्र कस्मिन्त्वम् ?
२५ सामर्थ्याद्धूम एव, तदन्यत्र तत्साधने हेतोः सामर्थ्यादिति चेत्, तत एवानित्यत्वमपि शब्द एवास्तु ।
कथमिदानीं न तस्य तदेकदेशित्वमिति चेत् ? न, हेतुच (का) लात्पूर्वं तदभावात् । पश्चात्तु भवतोऽपि
हेतोरवृण्णत्वात् । नहि तद्वक्तोः प्रतीतेरिव तद्वक्तृणां भवत्यतिप्रसङ्गात्, स्वयं चाभावापत्तेः । तथा हि—

नहि दोषवतो हेतोस्तत्सिद्धिरवकल्पते ।

तत्सिद्धौ वा कथं नाम हेतुर्दोषो भवेदयम् ॥ १३९६ ॥

हेतोश्च दोषमन्विच्छन्नन्विच्छत्यपि तद्वत्तात् ।

सम्बन्धसिद्धिमिति खेपा महती वोपदीपिति ॥ १३९७ ॥

ततो हेतुस्य शब्दत्वं सिद्धत्वादित्यथानुपपत्तेश्च, तथा रूपाद्यनित्यत्वे रूपात्वादिकमप्यविशेषात् ।
 धर्मिण इव किञ्च साध्यधर्मस्यापि हेतुत्वमिति चेत् ? न, तस्य सगुणायगतस्यैव केवलस्याप्यसिद्धत्वात् ।
 तदन्यगतः सिद्ध एवेति चेत्; इष्टमेवैतद् 'अनित्य' शब्दः तदन्यस्य सर्वस्यानित्यत्वात् इति । चशब्देन ५
 तत्समुच्चयस्याभिधानात् । कथमत्रान्यथानुपपन्नत्वं शब्दनित्यत्वेन 'तदन्यानित्यत्वस्य हि भिन्नाधिकरणत्वेन
 विरोधाभावात्, 'विरोधोपायत्वाच्च तत्प्रतिपक्षेति चेत् ? न; शब्दस्य नित्यत्वे 'तद्वत्त्वेनैव तदन्यस्यापि
 वस्तुनो व्याप्तेरेकाधिकरणतया विरोधोपपत्तेः । न च वस्तुनः कस्यचिन्नित्यत्वम् अन्यस्यानित्यत्वं
 व्यापकमित्युपपन्नम्; सत्त्वादेरपि व्यभिचारेणागमकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनित्यत्वमेव साकल्येन तस्य
 व्यापकम्, तच्च कचिद्वदन्त्यत्रापि तद्विपर्ययं प्रतिक्षिपति तद्व्याप्तं शब्दत्वादिकमपि । इत्युपपन्नमभि- १०
 हितम्—'तत्र' इत्यादि । यद्यनन्वयमपि श्रावणत्वादिकं गमकं किञ्च प्राणादिमत्त्वमपीति चेत् ? क तस्य
 तत्त्वम् ? आत्मनि नित्यादिरूपे प्राणादेस्तत्कार्यत्वेन तत्राविनाभावादिति चेत्; न, नित्यत्वेन हेतुत्वस्य
 निषेधात् । अनियेधेऽपि किञ्च शरीरवदन्यत्रापि प्राणादिः, आत्मनस्तत्रापि भावात् ? तद्धेतोर्विशेषस्य
 शरीर एव भावात् बहिश्च विपर्ययादिति चेत्; न; तस्यैतत्त्वभावत्वे बहिरपि प्रसङ्गात् व्यापिनस्तदपरस्य-
 भावानुत्पत्तेः, अन्यथा तस्यानेवात्मा भवेत् आत्मप्रयोजनस्य तत्रैव भावान्न बहिर्भावी तद्भागो विपर्य- १५
 यात् । अथायं तत्त्वभावो न भवति, आत्ममनःसंयोगादित्वेन ततो भिन्नत्वादिति चेत्; ततोऽपि कुतस्त-
 त्रैव प्राणादिः ? तदयच्छिन्न एवात्मप्रदेशो तस्य भावादिति चेत्, न; आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्, कल्पि-
 तस्तु प्रदेशो न तत्सहायोऽपि तद्धेतुः, अवस्तुत्वाद्ब्रह्मसुतादिवत् । कथं वा तत्रैव^१ भवताऽऽद्येन
 विप्रकृष्टात्^२ पश्चादा (पश्वाद्या) कृष्टिर्न तत्तदनुमानम् ? कथं वा^३ तस्यात्मकार्यस्य तत्रैव भावो न
 बहिरपि ? तद्धेतोरपि विशेषस्य तत्रैव भावादिति चेत्, तस्य पूर्ववदनर्थान्तरत्वे^४ ततोऽपि कुतस्तन्मनः २०
 संयोगादिस्तत्रैव ? तस्यापि तदवच्छिन्न एव तत्र प्रदेशो भावादिति चेत्, न, 'आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्'
 इत्यादेरावृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । नायं दोषः, सहकारिणां हेतुफलभावेन क्रमभाविनामनवस्थितेरेव^५
 रूपत्वादिति चेत्; एवमपि सहकारिणामिति कुतो न स्वतन्त्राणामिति ? तत्सहायादात्मन एव प्राणादे-
 भावान्न तेभ्यः^६ एवेति चेत्, कथं पुनस्तेषामेव^७ निवृत्त्या घटदेर्निवर्तमानः तेभ्य एव स^८ न भवेत् ?
 आत्मापि ततो निवृत्त एवेति चेत्, न, विमुक्तात् । सहकारिसहितो निवृत्तश्चेत्; न, तत्साहित्यस्य २५

१ नित्यत्वेन सह । २ विपक्षविरोधकारणत्वात् । ३ नित्यत्वेनैव आ०, घ०, प० ।
 ४ प्राणादिमद्भावकारणस्य विशेषस्य । ५ प्राणादिहेतोर्विशेषस्य आत्महाभावत्वे । ६ प्राणादिहेतुर्विशेषः
 बहिर्भाविनामनवस्थितः । ७ आत्ममनःसंयोगादे । ८ आत्ममनःसंयोगादे । ९ कथं त- ता० । १० शरीर-
 देशो एव । ११ दूरदेशात् । विप्रकृष्टत्वात् आ०, घ०, प० । १२ आत्ममनःसंयोगादे । १३ तेषां ततः कु-
 आ०, घ०, प० । १४ सन्तानापेक्षया अनन्तत्वस्यैव । १५ सहकारिभ्य एव स्वतन्त्रेभ्यः । १६ आत्म-
 मनःसंयोगादीनामेव । १७ प्रायश्चित् ।

तत्त्वभात्ये तदनुपपत्ते । अनस्तम्भावत्वे तु सहकारिण एव तदिति सिद्धा तद्विवृत्तिर एव तत्त्वज्ञाना
वृत्ति । अतो भात्मनि प्राणादिमत्त्वस्य गमकत्वपन्यथानुपपत्तिरैक्यभात् ।

अस्तु तर्हि 'बुद्ध्यात्मन्येव तस्य गमस्त्वमविनाभावमिति चेत्, कुतोऽविनाभावः ?
तस्य स्वशरीरे तत्पूर्वकत्वेन प्रतिपत्तेरिति चेत्, कीदृशमन्वात्मा ? निश्चयविच्छेद इति चेत्, कथं तद
५ स्तिव्यवहारः ? निर्विनिष्ठादेव स्ववेदनादिति चेत्, न, क्षणमद्वादावपि तंत एव तद्भावेनानुमान-
वेक्यभात् । व्यवहारसमर्थे च तद्वेदने विपरीतारोपणस्यानुपपत्ते । तत्र तस्यान्वयमुत्तेनाविनाभाव ।

नापि व्यतिरेकत्वेन अनिश्चिततामित्यस्य कुतश्चित्रितुत्तेरपरिज्ञानात् । भगवन् नीलमिव पीत
मिश्रमित्युपजायमानो निश्चय एव स इति क्त, ॥ एव कुत ? निर्हेतुकत्वे नित्यसत्त्वादिमसत्तात् ।
पूर्वमन्निश्चयाशेषेति चेत्, कुत इदमसत्त्वमन्यम् ? तयोरेवान्यतरमादिति चेत्, न, तेन परम्परस्या
१० विपर्ययकारणात् । नाप्यन्यत, तेनापि तदन्यतरमन्वेनेतरम्य तत्कालासम्भविनोऽपरिज्ञानात्, उभयशाल
व्यापिनश्च क्षणभङ्गभङ्गभयेनानभ्युपगमात् । 'तदुभयपृष्ठभाविनो विकरपात्' इत्यपि नोक्तम्, तुल्य
चोद्यतात् 'कुतस्तस्य तत्पृष्ठमाविस्वमवगम्यते' इति ? विनिष्ठांतररूपनायामनवस्थानादौ स्थभया
पत्तेश्च । न चोभयापरिज्ञाने तद्वेतुफलभावप्रतिपत्ति, "हिष्टमम्बन्ध" [प्र० वातिसाल० १११]
इत्यादिविरोधात् । तत्र नेरत्यवदिना निश्चयोऽपि तत्राला यत प्राणादयो भवेयु ।

१५ सत्यपि तस्मिन् कुत सुपुमद्यो तदुपपत्तिः ? तदापि निश्चये तद्व्याविलोपात् । जाग्रतो
निश्चयादिति चेत्, भवतु नामानन्तरं परस्तु कमभावो कुत ? प्राणादरेव पूर्वपूर्वस्मादिति चेत्,
कममिदानीं तंत परचैतन्यत्रितिर्यभिचारात् ? न व्यभिचार चैतन्यप्रभवात् प्राणादेस्तत्प्रभयस्य वैरक्षण्यात्
अग्निप्रभवादिव भूमात् नव्यभयस्य धूमस्येति चेत्, न, तदनन्तराणत् । कथमन्यथा सव्याजेय मुपुति
रव्याना वेति सशयः । न हि ह्रतजहरीदिविज्ञेपरिकलतयोपलभ्यमानाद्भूमाद्भूमध्वज सगयाना, परिहृयते
प्रतिपत्तार । किञ्च, तदा 'निश्चयैक्ये कुत 'प्रबोधः ? सोऽपि जाग्रत एव निश्चयादिति चेत् कथं
क्रमभाविप्राणादि प्रबोधस्थानमादव तन्निश्चयान् ॥ नाक्रममात् क्रमिणो सावाः । [प्र० वा० १।४५]

२० इत्यस्य व्यापत्ते । कुतो वा मृतशरीरेऽपि तत एव न प्रबोधः ? सहकारिणोऽदृष्टस्याभावातिनि चेत्,
एतदपि कुत ? 'तत्र प्रबोधस्याग्नाविर्भावादिनि चेत्, न, विपमूर्च्छितादौ पक्षमेकमनाविभावेऽपि तस्य
पुनस्तत्रेव प्रयत्नपलादागिर्भावप्रतिपत्ते अत्रापि तदाद्यज्ञाननिवर्तनात् ' ? १ निश्चितभूतदगानिभब
२५ इति कथमदृष्टाभावः ? कथञ्च दाहान्निहासमाचरितय पातविलम्बसत्तात् । ततो न मृतशरीरवत्
सुपुतादावपि जाग्रज्ज्ञानात्तदुत्तरचरिति सन्निहित एव कश्चिद्वेतुर्वच्य । स चात्मैव उपयोगपरिणामी

१ नीलगताङ्गीकृतो चित्तवृत्तिरूपः । - ता० टि० । २ निश्चित्यकारेव । ३ 'दृष्टेऽपि
अगमद्वादी विपरीतव्यवहारोपर्यन्तमवच्छेदार्थस्यानुमानस्य साधक्यम् । तदुक्तम् - तस्माद् दृष्टय भाव्य
दृष्ट एवातिना गुणः । आ तेषां चोच्यते नैन साधन सम्भवतते ॥ इति । इत्यादिप्राणाभावात् । - ता० टि० ।
४ निर्विच्छेदवेदेन । ५ संविति त्रैकल्यप्रवेदनात् । - प्र० वातिवाल० । ६ प्राणादि । ७ प्राणादे ।
८ प्राणादिप्रभारस्य । ९ धूमप्रभारस्य । १० सुपुतादौ । ११ प्रत्यज आ०, य०, य० । १२ तत्र वा - आ०,
य० य० । १३ - साकारिनि वर्तनात् आ०, य०, य० ।

नापर इति, तत्रैव तस्य गमकत्वमन्यथानुपपत्तिसम्भवात् । तस्यापि निर्णयात्मनः एव सन्निधाने कथं सुपुतिरिति चेत् ? न; तदा तस्यादृष्टवशाद्विर्णयविकलस्यैव भावात्, प्रबुद्धस्यैव निर्णयरूपतया प्रतिपत्ते । कथमेकस्य निर्णयश्चेतश्च स्वरूपमिति चेत् ? तथैवाधिगमाद्विरूपज्ञानवत् । एतदेवाह —

अप्रत्यक्षः सुपुसादौ बुद्धः प्रत्यक्षलक्षणः ।

जीवतीति यतः सोऽयं जाव आत्मोपयोगवान् ॥ ५३ ॥ इति ।

न विद्यते प्रत्यक्षं निर्णयरूपं यस्य स 'अप्रत्यक्षो जीवः' इति सम्यग् । क ?

सुपुसः स्वप्नदर्शं निद्रावान् आदिर्यस्य मूर्च्छितादेस्तस्मिन्निति । सदा तर्हि सोऽप्रत्यक्ष एव कपिलादेरप्यात्मा परोक्ष एवेति केपाञ्चिदभ्युपगमादिति चेत्, न, बुद्धो निद्राप्रवन्धाद् व्युत्थितः । प्रत्यक्षलक्षणः प्रत्यक्षं निर्णयात्मक स्वसवेदनम्, "व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" [] इति वचनात्, तल्लक्षण स्वरूपं यस्य तेन वा लक्ष्यत इति तल्लक्षण १० इति । अनेन तत्परोक्षत्वादेव प्रत्यक्षबाधनमुपदर्शितम् । भवतु बुद्धो जीवः प्रत्यक्षतोऽवगमात्, सुपुसादिस्तु कथमिति चेत् ? उत्तरम्—जीवतीति यतः इति । यतो लोकस्य सुपुसादिरपि जीवतीति प्रत्यय तत सोऽप्यस्त्येव अन्यथा तत्प्रत्ययायोगात् । कुतोऽयं प्रत्ययः ? मृते मृतप्रत्ययोपि कुतो यतो दाहादेस्तत्र कल्प्येत ? स्पर्शादिविशेषाल्लिङ्गादिति चेत्, न, 'जीवनप्रत्ययस्यापि तत् एव भावात् । 'जीवनप्रतिबन्धस्यापि तद्विशेषस्य निरुच्छ्वासमूर्च्छितेऽपि १५ लोकैरभ्यवसायात् । सोऽपि जाग्रत एव जीयमान् तादात्मिकादिति चेत्; तद्वहजातस्य व्याहारादिरपि प्राच्यभवजीवमादेवेति कथं तत्तत्तच्चैनन्यप्रतिपत्तिर्यतोऽय परिपोषणादिनाऽनुगृह्येत । ततो यथा तदानीन्तनादेव जीयमाचक्ष्व्याहभरादिः, अन्यथा सन्तान्तरव्यवहारविरहापत्ते, तथा सुपुसादेः स्पर्शादिविशेषोऽपीत्यलमाग्रहवैशलेन । कथं पुनरेवमपि सुपुसादिना प्रबुद्धस्यैकत्वं यतः 'अप्रत्यक्षः' इत्याद्युच्यत इति चेत् ? अत्रोचरम्—'सोऽयम्' इति । अत्रापि इति यत इति सम्यग्गनीयम् । तदयमर्थः २० स सुपुसादिः अयं प्रतीयमान इति एव प्रत्यभिज्ञानं यतस्ततः स एव अप्रत्यक्षः, पूर्वं पुन प्रबुद्धश्च प्रत्यक्ष इति । ननु स इत्यनीतस्य निर्देशः, तस्य च कुत प्रतिपत्तिः ? स्मरणादिति चेत्, तस्याप्यनुभूतवस्तुगोचरत्वे न तद्विपर्ययम् अतीतेऽनुभवाभावात् । नहि वस्तु किञ्चिदतीतत्वेनानुभवे परिस्फुरति । अतद्गोचरत्वे तु न स्मरणम्, अनुभवपृष्ठभाविन एव प्रत्ययस्य 'तत्त्वोपगमात् । तदुक्तम्—

"अनुभूतार्थविषया स्मृतिश्चेत् नष्टा कथम् ?

नानुभूतार्थविषया यदि सा स्मृतिता कथम् ॥" [प्र० बार्तिसाल० ४।१९७] इति ।

अनुभूतमेवानुभवात्पेक्षात्तमतोतमिति चेत्, न; युगपत् विरोधेन तदसम्भवात् । पर्यायेण तत्सम्भवे तु तदपेक्षात्तान्यदेयानुभूतमिति कथं तदेवातीतमिति उपपदेशः । तत्र केवल वासनावलादेव 'स्मरणमिति ततोऽवसीयमानमवस्थेवातीतं प्रधानादिवत् । तदप्युक्तम्—

१ —नः सन्निधाने क- आ०, घ०, प० । २ जीवप्रत्य- आ०, घ०, प० । ३ 'जाग्रतेन सह प्रतिबन्धः सम्यग् यस्य जीवनप्रतिबन्धमस्य ।' —आ० टि० । जीवनप्रबन्धस्यापि आ०, घ०, प० । ४ मरणत्वावगमात् । ५ —दप्रविशान्तमिति आ०, घ०, प० ।

“यदातीतं न तदग्राह्यं यदा ग्राह्यं न तच्चथा ।

स्मर्यमाणेन रूपेण तदतीतं न वस्तु तत्” [प्र० वार्तिकल० ४।१९७] इति ।

तत्कथमेवमुक्तं इत्यत्र वस्तुन प्रत्यक्षविषयस्येति चेत् २ न, सचेत्तत्रादिरूपेणानुभवविष-

यस्यैव तेन ग्रहणात्; तस्य च वस्तुत्वात् । कथमिदानीमवद्विषयत्वातीतत्वस्य तेन ग्रहणमिति चेत् २

५ भवतु तावता तस्मात्स्मरणत्वम् अपूर्वार्थत्वात् । तदेव कथं स्मरणमस्मरणश्चेति चेत् २ “तदेव स्वरूपे
प्रमाणमितरथाप्रमाणमिति वत्” [

] इति ब्रूमः । तत् प्रमाणमेव स्मरण

कथञ्चिदपूर्वार्थत्वादविसंवादाच्च । अस्ति हि तत्राविसंवादा, ततोऽपि प्रवृत्तस्य विषयप्राप्तेः । कथ-

मतीतस्य प्राप्तिः २ कथं वर्तमानस्य २ प्राप्तिश्चले तस्याप्यस्यात् । प्राप्त इत्यभिप्रायादिति चेत् २ न,

इतरत्रापि तुल्यत्वात् । साधुतमेवैव स्मरणस्य प्रमाण्यमिति चेत् २ प्रत्यक्षस्यापि स्थित् । तदपि तादृशमेव

१० वस्तुत इति चेत् २; नेदानीमतीतस्यैवावस्तुत्वं वर्तमानस्यापि तत्त्वात् । तत्तु तत्तत्रैव तद्विर्नय । तन्मस्त-

देवातीतमपि वर्तमानमिति कथं न तदेकस्य प्रत्यक्षविषयस्य २ तस्मादनालोचिनवचनमेवेदम्-

“स्मर्यमाणेन रूपेण तदतीतं न वस्तु तत्” [प्र० वार्तिकल०] इति । अस्यपि वस्तुत्वे कथमे-

तदेतत्वं तद्वत्तदगतस्य तस्याप्यवस्तुत्वात् धर्मरूपाधुसारित्वाद्धर्मस्य । नैकान्तेनावस्तुत्व वस्तुभूत-

वर्तमानपर्यायगतत्वेन वस्तुत्वस्यापि भयादिति चेत्, न तर्हि तदेकमेकत्वं भवेत्, अपि त्वतीतगत-

१५ मन्यद्वस्तुरूपम् अन्यच्च वर्तमानगतं वस्तुभूतमिति भिन्नस्यैवोपपत्तं । तत्रातीतविषयोरेकत्वं तस्यैवैकस्या-

सम्भवात् । तदुक्तम्-

“यदि धर्मवद्वेन स्यात्तस्यास्त्यतया स्थितिः ।

एकमेव तदातीतं वर्तमानतया मृषा ॥” [प्र० वार्तिकल० ४।१९७] इति ।

इति चेत्; उच्यते-

२० अवस्तुत्वादतीतस्य तदेक्य चेन्न वस्तुन ।

तद्वेतुत्व कथं तस्य वर्तमानस्य कल्प्यत्वम् ॥ १३९८ ॥

अवस्तुतोऽपि हेतुत्वे हेतुत्व वस्तुलक्षणम् ।

अर्थक्रियासमर्थं यत्तत्तदित्युच्यते कथम् ॥ १३९९ ॥

अतीत चेन्न तद्वेतुत्वद्वर्जात्वेत्वेनात् ।

२५ अतद्वैपादितकार्यात्म्यमवानुमिति कथम् ॥ १४०० ॥

कुतो वा वस्तुनो जन्म भव्याच्चेद्वस्तु तद्वत् ।

प्रत्यक्षगोचरत्वस्याभावात्तत्राप्यतीतत्वं ॥ १४०१ ॥

यश्चात्तदगोचरत्वाच्चेद्वस्तु तत्प्रतिगान्धित्वम् ।

तत्र तत्रापि यद्वक्तुमेवं शक्य मनीषिणाम् ॥ १४०२ ॥

१ वस्तुनः आ०, व०, प० । २ स्मरणेन । ३ वास्तव आ०, व०, प० । ४ “प्रत्यक्षविषयस्य”
-ता० टि० । ५ धर्मव- ता० । “यदि धर्मकोनस्या- सत्यसत्यतया दियति । वर्तमानतया तादात्म्य-
मानतया मृषा ॥” ६- प्र० वा २।३ । प्र० वार्तिकल० ।

यदा भव्यं न तद्ग्राह्यं यदा ग्राह्यं न तत्तथा ।

अनुमागम्यरूपेण भव्यं तत्र च वस्तु तत् ॥ १४०३ ॥ इति ।

समकालात् तज्जन्म न त्वयैवोपगम्यते^१ ।

तस्मादहेतुकं वस्तु ततश्च भ्रुवमापतेत् ॥ १४०४ ॥

नित्यत्वमेवं तद्व्यसंभयत्नादप्यवस्थितम् ।

५

प्रज्ञाकरपदं व्यर्थं त्वयि ज्ञाक्य प्रकल्पयेत् ॥ १४०५ ॥

न वस्तुतः किञ्चित् कस्यचित् कार्यं कारणं नित्यमनित्यमन्यद्वा, सकलविकल्पापकात्तस्याद्वैतस्यैव भावात् । तदभ्युपगमस्तु संवृत्येवेति चेत्; नन्वियं लोकलुद्धिरेव,

“केवलं लोकबुद्धयैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते ।” [५० वा० २।२१९] इति वचनात्, तथा च कथमतीतादेरवस्तुत्वम् वस्तुतयैव तत्र लोकबुद्धिर्भावात् । भवत्वेवं तथापि कथं प्रत्यभि- १०
ज्ञानात्तदेकत्वम् ? कथं च न स्यात् ? असत्यपि तस्मिंस्तस्य भावात् अनपुनरुत्पन्नत्वकेशादाविति चेत्, अक्षज्ञानादपि कथं कचितीतादिः^२ ? तदभावेऽपि शुक्लशब्दादौ तस्य भावात् । निर्वाधादेव ततस्तदभावो न सर्वस्मात्, बाधितश्च प्रकृतं पुनर्भाविना शुक्लप्रतिभासेनेति चेत्; न; प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानत्वात् । लघुपुनरुत्पन्नकेशादौ किं तस्य बाधकम् ? मध्ये लक्ष्मतादर्शनमिति चेत्, ननु लक्ष्मता नाम विच्छेदः^३, स च पूर्वस्योत्तरेणासङ्गटनम् । तत्र लक्ष्मवदन्यत्रापि समानं तत्कथं कचिदपि १५
तस्य निर्वाधित्वम् ? तदुक्तम्—

“लक्ष्मता नाम विच्छेदः परासङ्गटनं स च ।

ततः पूर्वपरित्यागाद्विच्छिन्नः सङ्गटिते कुतः ॥

असङ्गटितवृष्टिश्च समा दार्ष्टान्तिकेतरे ।” [५० वार्तिकाल० ४।१९७]

इति चेत्; न; असङ्गटितत्वस्य दार्ष्टान्तिके कथञ्चिदेवावगमाच्च सर्वथा । न च तेन कथ- २०
ञ्चिदेकवप्रत्यभिज्ञानस्य बाधनम्, अविरोधात् । अथ कथञ्चिदिति न क्षम्यते तस्यान्यपदत्वात्, न तर्हि प्रत्यभिज्ञानमपि तदाक्षरयोरपि स इत्ययमिति चासङ्गटितयोरैवावगमात्तनादेकवस्यानुपपत्तेः; तदू-
पत्याच्च प्रत्यभिज्ञानस्य । न हि स इति प्रत्यभिज्ञानं स्मरणत्वात् । नाप्ययमिति प्रत्यक्षत्वात् । तदपि मा
भूदिति चेत्; कथं तर्हीदमुक्तम्—“एकार्थक्रियाकारितयैकत्वं प्रत्यभिज्ञानविषयो न तत्त्वतः ।”
[५० वार्तिकाल० ४।१९७] इति ? सत्येव तस्मिस्तद्विषयचिन्तनस्योपपत्तेः । तदपि कल्पनादेव २५
न तत्त्वत इति चेत्; ननु तदपि प्रत्यभिज्ञानमेव योऽयं स इति स एवायमित्ययमाकारं इत्युपज-
ननात्, तच्च कथञ्चिद्वादत्रिद्वेषे नास्ति । तत्कथं सैतन्नतः परिकल्पनम् ? तदपि परिकल्पनादेवेति
चेत्; न; अगनस्थाप्रसङ्गात् । ततो दूरं गत्वापि तत्त्वं एव सङ्गटितकारं तदक्षीर्णव्यम् ।

१ -प५२ते आ०, य०, प० । २ पीतादेस्त- आ०, व०, प० । ३ -दनः न आ०, य०, प० ।
४ “कथञ्चिदित्यन्यपदमेतत्”- हेतुवि० टी० पृ० ८४ । ५ -रमित्यु- आ०, व०, प० । ६ -तत्त्वेनाव-
आ०, य०, प० ।

तथा च तद्वदेवातीतादेरपि सङ्गुह्योपपत्तेश्चपक्षम्—‘प्रत्ययिजानात्कमश्चिदसङ्गुह्येऽपि तदैक्यपरिज्ञानम् ।’
ततः कथञ्चित्पदस्यान्त्यत्वाभिधानमन्यतमसानुबन्धादेव न परीक्षावलादिति निश्चिन्वन्ति विपश्चित । ततः
तूक्तम्—‘स एवायम् ।’ इति । यतस्ततः सुपुष्पादिरेव प्रवृद्ध इति ।

- भवतु तादृशो जीवो न त्वात्मा तस्य नित्यशुद्धत्वेन सुपुष्पादिभावानुपपत्तेरिति चेत्, उत्तरम्—
१ ‘आत्मा’ इति । अत्र सोऽयमिति योजयितव्यम् । तदपर्ययं—स प्रकृतो जीवोऽयं प्रत्यक्षमर्थेन व्यव-
स्थाप्यमान आत्मा नापरः । कुत एतत् ? उपयोगवान् यतः उपयोगो ज्ञानदर्शनरूपो व्या-
पारो विद्यते अस्त्येवयोगवान् । नित्ययोगे तादात्म्यलक्षणे मनु । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽप्युप-
योगवत्त्वमेव लक्षणम् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २।१।१] इति वचनात् । तस्य च जीव
एव दर्शनात् स एवास्मैति तत्र दर्शनमपि परमात्माविवेकादेव न स्वतत्तत्त्वात्, तमेव भान्तमनु
१० भाति सर्वम् [कठो० ५।१।८] इत्याम्नायादिति चेत्, न, तत्र दृष्टस्यान्यत्र कल्पनायामनवस्थापत्तेः,
तत्रन्यत्रापि तदनिराकरणात् । आम्नायत्रापि नास्मैति चेत्, प्रत्यक्षवशाधनादान्मायोक्तेऽपि न भवेत् ।
ततो जीव एवात्मा “अनेन जीवेनात्मना” [छान्दो० ६।१।२] इति जीवमेवेन तस्याम्नायाच्च ।
आत्माभेदेन जीवस्यैवायमात्मा न तदभेदेनात्मन इति चेत्, तस्यैवात्माये को दीपः जीवादन्यो
नात्मा स्यात्, अस्ति चासौ मुक्तरूप, न च तस्य जीवत्व प्राणधारणस्याभावात्, सत्येव तस्मिन्
१५ जीवत्वोपपत्तेरिति चेत्, न, तस्यापि मूलपूर्वगत्या तत्त्वात्, जीवितपूर्वो जीव इति व्युत्पत्तेः, विग्रह-
गतावपि जीविष्यतीति जीव इति व्युत्पादनात् । कथं पुनरुपयोगवत्त्वे तस्य सुपुष्पादि सत्यज्ञानत्व-
भावस्य तदसम्भवादिति चेत् ? न, कर्मवशात्तस्यापि तदुपपत्तेः । तत्राह—

कर्मणामपि कर्ताऽयं तत्फलस्यापि वेदकः । इति ।

- कर्मणां ज्ञानाधरणादीनामयं जीवः कर्ता न केवलमुपयोगवान्नेत्यपिशब्दः । ततश्च तेषां
२० यत्फलं तत्परिपाकोपनीतं सुपुष्पादिलक्षणं तस्य वेदकस्तदुपपत्त्यापि वृत्तेरनुभविता । न केवलं फल-
विद्वेदक इत्यपिशब्दः । परमपि तत्फलं दर्शयति—

संस्मरेत् [परिणामात्समुच्यते वा ततः पुनः] ॥ ५४ ॥ इति ।

- तत्कर्तृत्वादेव परापरशरीरादिरित्यागोपादानक्रमेण देवतिर्ब्रह्मादिवर्गेषु परिभ्रमेदयं जीव
इति । तत्कर्तृत्वे निष्पन्नमाह—‘परिणामात्’ इति । परिणामो मिथ्यादर्शनादिविचारः तेषां
२५ परिगृहीतः, ततस्तेषां कर्ता स एव उपयोगवत् कुत इति चेत् ? कर्मस्य एव । न चैवं परम्पराश्रय
‘कर्मभ्यस्तद्दर्शनादिस्ततोऽपि कर्माणि’ इति, अनादित्वात्प्रबन्धस्य । तस्य च समुक्तिवत्त्वेन तृतीये
निरूपणात् । न तर्हि कर्मभ्यस्तत्करणत्वभावस्य मुक्तिः तत्त्वभावपरिहाण्या जीवस्यैव परिहाण्यन
ज्ञादिति चेत्, आह—‘मुच्यते वा ततः पुनः’ इति । मुच्यते अपवृज्यते ततः कर्मस्यो
जीवः स च सर्वं किन्तु भव्य एवेति दर्शनार्थं वेति विकल्पवचनम् । मुच्यमानोऽपि न सर्वदा

किन्तु पुनः तदुपायानुष्ठानस्य पश्चात्, पूर्वं तु संसार एव, तदभावे मुक्तरेनुपपत्तेः तदपेक्षत्वात् ।

मुक्तिः संसारतस्तस्मिन् चासत्ययकल्पते ।

पाशबन्धाद्विनिर्मुक्तस्तस्मिन् सत्येव दर्शनात् ॥ १४०६ ॥

अविद्याकल्पितास्येव संसृतिः श्रगपीति चेत् ।

तदा तस्माद्विनिर्मुक्तिर्नावस्य कथमुच्यताम् ॥ १४०७ ॥

५

न हि संसारनिर्मुक्तो तमोदीप्यमे इव ।

निष्पर्यायं कचिज्जीवे युज्येते गृहगर्भवत् ॥ १४०८ ॥

सत्येऽपि प्रागवस्तुत्वात्संसृतेर्मुक्तिरेव चेत् ।

अवस्तुन कुतो विचिर्यदि वस्तुदृशिः पुमान् ॥ १४०९ ॥

कल्पनापि कथं तस्य न चेद्विचि कुतश्चन ।

१०

वित्तिरेव यतो भ्रान्ता कल्पनेति प्रकल्प्यते ॥ १४१० ॥

न च भ्रमोऽस्ति जीवस्य यतः स्याच्चन कल्पनम् ।

भ्रमे वा तत्र निर्मुक्तिरगावि कल्प्यता कथम् ॥ १४११ ॥

भ्रमोऽपि विभ्रमादेव प्राच्यात्प्राच्योऽपि तादृशात् ।

अनादिस्तावन्नवोऽयमिति चासन्मतं मतम् ॥ १४१२ ॥

१५

चेतनादन्यतस्तस्य व्यवस्थाकारिणोऽस्ययात् ।

चेतनस्य च शुद्धस्य वेद्विद्यावधवर्तनात् ॥ १४१३ ॥

तस्मात्संसारमिच्छद्विरशुद्धिस्तस्य तात्त्विकी ।

वक्तव्या प्रागनादिस्तन्निर्वाणं नोपपद्यते ॥ १४१४ ॥

वस्तुसत्ये संसारस्य न निवर्तनं जीवस्वरूपवदिति चेत्; अवस्तुसत्येऽपि न भवेत् २०
सस्यैवोक्तव्यायेनासम्भवात् । ततो निवर्तनं न कचिदिति श्रुतम् । ततो वस्तुसत एव निवर्तनम् । अन-
थान्तरस्य कथनिति चेत्, न; तस्यापि तद्वेतुनिवर्तनेन निश्चितदर्शनात् कल्पपौतद्रवत्वादिवत् । तत
सूत्रम्—‘पुनर्मुच्यते’ इति । पुनरपि कुतो मुच्यते ? अप्राप्त्युक्तम्—‘परिणामाच्चः’ इति । सम्यग्-
दर्शनादिपरीणामपरिगृहीतो यव इति । सति तत्परिणामके तद्विरोधिर्मित्यादर्शनादिनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यनपरिसया-
दप्युच्यते इति यावत् ।

२५

गत्यात्मा कर्मा तत्फलं संसारो मुक्तिरिति च सत्येव भेदे, न चायमस्ति तदवस्थापनोपाया-
भावात् । ततोऽद्वैतबोध एव परमार्थः, तस्य स्वत एवाधिगमात् ‘स्वरूपस्य स्वतो गतिः’
[५० वा० १।६] इति वचनादिति चेत्, अत्राह—

आत्मादिच्यतिरेकेण कोऽपरोऽध्यक्षतां व्रजेत् । इति ।

अपर इत्यद्वैतबोध उच्यते तस्यावियमानत्वपरत्वात् । स क. किंरूपोऽध्यक्षतां स्वसं- ३०

वेदनविययतां व्रजेत् प्रानुयात् ! न कश्चित् । सकलविकल्पातीतस्य 'तद्भ्रमनात् केन तदशेष इति !
अत्रोच्यते—आरम्भादि । आदिशब्देन कर्मादि, तस्मादिवै व्यतिरेको व्यावृत्तिरध्यक्षतायास्तेनेति ।
इयार्थमर्थोऽत्र यथमीतपुत्रः । तद्वयमर्थः ।—

मेदरूपाद्यथात्मादेरध्यक्षं विनिवर्तते ।

५

तथोक्तरूपाद्वैतत्तदसम्प्रतिपत्तिः ॥ १४१५ ॥

सर्वभूतस्यमायातं तस्माद्वैतवादिनाम् ।

तच्च प्रमाणशून्यत्वात्प्रागेव प्रतीतिरिति ॥ १४१६ ॥

भवतु नीलपत्रादिभिन्नकारैश्चित्रस्यैव तस्य तद्भ्रमजनमिति चेत्, सिद्धत्वाद् जीवो युगपदिव
क्रमेणापि बोधालम्बश्चित्रस्यानिषेधात्, तस्यैव परमार्थतो जीवत्वात् । तदाह—

१०

नानायां क्रमशो वृत्तेः [न चेदन्नाभिधास्यते] ॥ ५५ ॥ इति ।

अयं प्रतीयमानो बोधालम्बः नाना कर्माच्चद्वयग्रहादिपर्यायैः शक्यः । कुत !
वृत्तेः प्रवृत्तेः । कीदृशीः ? क्रमशः क्रमशः कस्येन भवन्निति । नास्त्येव तादृशो बोधः प्रत्य-
क्षस्तस्याग्रहणात्, तत्र सन्निहितस्यैव सत्त्वेतनादेरवभासनात् न कालन्वापि । तस्य मरणावधेर्-
हणमप्यज्ञात् । तदुक्तम्—

१५

“यदि कालकालान्यापि वस्तुग्रहणमक्षतः ।

सर्वकालकालान्ये ग्रहः स्यान्मरणावधेः ॥” [५० वार्तिकल० ४१९७]

इति चेत्, अत्राह—न चेत् अग्रामिधास्यते । न चेत् न यदि क्रमशः प्रत्येक-
अत्र एतस्मिन् अक्रमशः बोधालम्बे अभिधा तदस्तिवत्त्वात् न स्यात् निराक्रियते तत्रापि
देशान्यापि प्रत्यक्षस्यावृत्ते ।

२०

यदि देशकालान्यापि वस्तुग्रहणमक्षतः ।

सर्वदेशकालान्ये ग्रहः स्यात्सागराऽवधे ॥ १४१७ ॥

इति दोषात् । बोध्यतया नियमस्येतराणि सुकरत्वात् । प्रत्यक्षयोग्यस्य च तद्गतस्यानु-
मानावधिपक्षेऽतमागवत् । न हि तत्रापि ‘नानुमानम्-विधिमतिभाराद्येकैव बुद्धिरवयवविवेचनत्वात्’

इति तस्य दर्शनात् । तेनापि विप्रतिपत्तिरेव निवार्यते न तद्व्याप्त्ये ग्रहणम् । प्रत्यक्षत एव सर्वत्रानु-

२५

तस्य ग्रहणादिति चेत्, न; विप्रतिपत्तिविवेकस्याग्रहणात्, ग्रहणेऽनुमानस्य वैफल्यत् । ततोऽनुमाना-
देव तस्य प्रतीतिः सत्त्वनायनन्तत्वात् । ततो युक्तं माणादिगत्वात् परिणामिन एवात्मन
साधनं न कृत्स्नस्य नापि विज्ञानसन्तानस्य तत्र तस्य विरुद्धत्वात् ।

परिणामिन्यपि निरुद्ध एवार्थं शरीरोपपल्लादेव चैक्यप्रत्यक्षेति चार्वाकः । तद्वत्—

१ तत्परिणाम—आ०, व०, प० । २ तस्मादेव प० । ३—अप्रार्थः आ०, व०, प० ।

४ ‘विप्रतिपत्तिरिति बुद्धिरेकैव तादृशविशेषवत्त्वात् । शक्यविवेचन विप्रत्येकमज्ञानविवेचनमात्रेण
पुच्छेर्नोत्पादयः ।’ प्र० वार्तिकल० पृ० ३९५ । ५ वैकल्याणो आ०, व०, प० । ६ चापि शान-
आ०, व०, प० ।

भूतानामेव केपाश्चित् परिणामविशेषतः ।

कायश्चित्कारणं सोऽपि कथं संसारमुक्तिभाक् ॥ ५६ ॥ इति ।

कायः शरीरं भूतानां पृथिव्यादीनाम् एवकारात् परमाण्वादीनां कार्यत्वेन सम्बन्धी, तेषामपि न सर्वेषाम्; सर्वेषां कायमयत्वप्रसङ्गात्, अपि तु केपाश्चित् । मृतत्वाविशेषे कथमिदमिति ?

अत्रोत्तरम्—परिणामविशेषतः । तेषामेव समुदायलक्षणोऽवस्थाविशेषस्तस्मात्त इति केपाश्चिदेव तद्विशेषभावात्तेषामेव स इत्यभिप्रायः । भवति चात्र सूत्रम्—“तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञाः”

[] इति । भवतु नार्भवं तथापि कः प्रकृतोपयोगः ? तत्रोत्तरम्—चित्कारणं चित्तश्चेतनस्य दर्शनस्मरणादेः कारणं काय इति सम्बन्धः “तेभ्यश्चैतन्यम्” [] इति वचनात् । प्रयो-

गश्चात्र—यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत्तस्य कार्यं यथा किष्वादेर्मदशक्तिः, सत्येव च काये भवति चेतन इति ।

तदुक्तम्—“मदशक्तिवद्विज्ञानम्” [] इति । भवतु तद्वेतुः काय एवात्मा ‘चैतन्य-

विशिष्टः पुरुषः” [] इत्यभिधानात्, एव च संसरति मुच्यते चेति चेत, उत्तरम्—

सोऽपि कायोऽपि न केवलं परः कथं नैव संसारमुक्तिभाक् ? तस्य जन्मनः पूर्व मरणाच्चोर्ध्वम-

भावेन तदनुपपत्तेरिति भावः । तत्रोत्तरमाह—

शक्तिभेदे तथा सिद्धिः [संज्ञा केन निर्वायते] इति ।

तथा तेन कायश्चित्कारणमिति प्रकारेण सिद्धिः निर्णीतिः भवतीति शेषः । कदा ? शक्ततेः

सामर्थ्यस्य भेदे तदन्यासम्भविनि विशेषे सति । तात्पर्यमत्र—कायात्मनः पृथिव्यादेर्चैतन्यं प्रत्यभिग्नज्ञ-

कत्वेन कारणत्वमिति मते तद्वेदस्तस्य वक्तव्योऽन्यथा तदयोगात् भूतान्तरवत् । किं तेन कायत्वादेव

तदुपपत्तेरिति चेत्, न, गृह्तेऽपि वेहे तत्प्रसङ्गात् । विशेषादिति चेत्; स तर्हि तद्वेव एव नापर इति

सिद्धं स एव तद्वेदाधिष्ठानं जीय, तदपरस्तु भावः पुद्गलादितत्र दर्शनस्मरणप्रत्यभिज्ञानादेरात्म-

धर्मस्याभावात् तत्रापिष्ठाने च विपर्ययात् । तत् संज्ञैव तस्य गृह्यत्वं नार्थतः । न च सा तत्र निर्वायते

अनेकसंज्ञासमावेशस्यैकत्राविरोधात् । तदाह—‘संज्ञा केन निर्वायते’ इति । यदि तस्य तच्छरीर-

सत्तैव जीवत्वमचिनष्टैव दृष्टिर्नास्तिस्मनामिदत्वात् । अपरशरीरत्वेनापीति चेत्, कथमत्यन्ततच्छरी-

रस्य तत्सम्भवेत् युगपदेकत्र तदनुपलम्भात् । त्यक्तनच्छरीरत्वेति चेत्; न; तस्यापि भग्नभावेनात्रैवोप-

लम्भमानस्य तद्व्याप्तिपत्तेरिति चेत्, मा भूताम् स्थूलस्य तद्वत्त्वं सूक्ष्मस्य तु न कथं तस्य शरीरान्तर-

वत्त्वमनुभवतोऽप्यप्रतिपत्तेरविरोधात् । नाविरोधादेव तदस्तित्वमतिप्रसङ्गात्, अपि तु प्रमाणादेव,

तच्चेह नास्तीति चेत्; न; तस्यापि यावान् । तथाहि—विवादापन्नः पृथिव्यादिः तदन्तरवान्

चैतन्याभिग्नज्ञकशक्तिभेदवत्त्वात् बालदेहपृथिव्यादिवन् । मसिद्धं हि बालदेहपृथिव्यादेस्तथा-

विषयस्य तदन्तरवत्त्वं तत्रैव युवादिदेहभावस्य प्रतिपत्तेः । कथं पुनस्तद्देहस्य बालदेहाद् भेद इति चेत् ?

१ “पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्तानि तस्ममुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा इत्यादि” तत्त्वोप०
पृ० १ । व्या० कु० टि० पृ० ३४१ । २ “तेभ्यश्चैतन्यामिति । सन वेचिद् दृष्टिस्तथा व्याचक्षते—उत्तरगते
तेभ्यश्चैतन्यम् । अन्ये—यगित्यन्वते इति ।” तत्त्व सं० पं० पृ० १२० । ३:१० कु० टि० पृ० ३४२ ।

३ तदयान्तरत्वेन भेदः ।

प्रतिभासमेवादेव मुख्यान्तरदेहवत् । सत्यपि तस्मिन्नात्यन्ताय तत्र भेद इति चेत्, न, अस्माभि-
रप्यत्यन्तभेदेन तदन्तरवत्त्वस्यासाधनात् । एवमपि कथं मरणतिरोहितचिद्रूपस्य पुनराविर्भूतवद्रूपतया
तदन्तरवत्त्वस्य स्थूलरूपस्यापि तस्य केषसत्तादिति चेत् ? कथं भवतोऽपि जन्मन पूर्वमनभिव्यक्त
चिद्रूपस्य तथा प्रकृतदेहवत्त्वं भूतमात्रस्यापि तत्प्रसङ्गेन सर्वस्य प्राणिमयत्वापत्तेः । नावं दीपस्तत्रैव

५ तन्निवन्धस्य शक्तिविशेषस्य साक्षात् तन्मात्रे इति समानमन्यत्रापि समाधानम् । तदेवाह—

यथाभूताविशेषेऽपि प्रज्ञादिगुणसंस्थितिः ।

तथा भूताविशेषेऽपि भवद्भूतनादिसंस्थितिः ॥ ५७ ॥ इति ।

- यथा येन शक्तिभेदसावाभावप्रकारेण शरीरमाविनोऽन्यस्य च पृथिव्यादेभ्यो तस्य भाव-
प्रधानावात्रिर्देशस्य, उपलक्षणशब्दे तेनानभिव्यक्तचेतनत्वमपि तन्मात्रविशेषस्तस्मिन्नपि न केवलं तद्भावे,
१० प्रज्ञादिगुणसंस्थिति इति अत्यन्तविस्मृतस्य पूर्वसंस्कारादभ्युद्भूतं प्रत्येकगृहीतानामन्योऽन्यमोचनेन
यानुस्मरणं प्रज्ञा सादिर्यस्य मेधाशरीरमाशब्दे, मेधा गृहीतविस्मरणं पृथग्गृहीतानां तथातुम्भरणं वा,
स एव गुणास्तस्य संस्थितिः सम्यक् शरीरमाविन्येव पृथिव्यादौ मान्यत्र स्थितिरित्येवमपि परिहारेण
वस्थानम् । न हि तत्रैव शक्यं वक्तुम्—शरीरमान्यपि पृथिव्यादिर्न तस्मिंश्चित्स्थितमान् भूतत्वादनुन्मीलितत्वे
तत्तत्तादा तदितरपृथिव्यादिषादिति, तत्तत्तादाविशेषेऽपि शक्तिभावेतराभ्यां तत्संस्थितिमन्वयोपपत्तेः । तथा
१५ तेन प्रकारेण भूताविशेषेऽपि भूतत्वेतदुपलक्षिततिरोहितत्वेतत्त्वभेदेऽपि स्थूलरूप इतरस्य च पृथि-
व्यादे भवद्भूतनादिसंस्थितिः भवन् भाविशरीरप्रज्ञादिस्तस्य कर्तमानसमीक्षेन तत्त्वत्ययविषयत्वात्,
भूतस्य वर्तमानस्तत्रापि तत्तत्त्वस्य रूपे अन्यथा भूतपूर्वसंस्कारवैयर्थ्याद् भूतपदादेव तदर्थ्यपत्तिरपत्तेः । तदय-
मर्थ—भूतः सांप्रतिकं पृथिव्यादिः आदिः कारणमभिव्यक्तत्वेन यस्य स भूतविद् भवन्नेव भूतादिस्तस्य
संस्थितिः तत्त्वहेतुकत्वेन न स्थूलभस्मादिनिमित्ततयावस्थानम् । ततो न तत्रापीदं वक्तव्यम्—दिवक्षि
२० तोऽपि न पृथिव्यादिस्तद्धेतुं भूतत्वाविरोधोत्तरेतत्त्वत्वाद्वा स्थूलभस्मादिषादिति, तस्यापि सामर्थ्यभावेतरा-
भ्यामेव परिहारात् । भवतु भाविरूपतया तस्यैव जीवस्य न भूतरूपतयेति चेत्, न, तस्याप्यनुनाना
व्यवसायात्—सांप्रतिकः शरीराविरतीतकायपृथिव्यादिहेतुकं शरीरादित्वात् इन्द्रशरीरादिकं ।
तदाह—भूतदित्यादि । व्याख्यानमत्र भवन् वर्तमानं स एव भूतादिरतीतकायपृथिव्यादिनिबन्ध
नत्वात्सम्यं संस्थितिः पूर्ववत् । तदेव कायकरणत्वेऽपि चैतन्यस्यापत्तिरपि एव जीवस्य, तस्य
२५ कालत्रयमादित्वेनावस्थापनात्, न तासां तस्य तत्त्वगनाम्नस्तत्त्वेन तदुपपत्त्यात्, तस्य च नानुमानं
तस्य भूतपूर्ववैयर्थ्येन पर्यवसानात्, ततोऽपि न (न) परस्य तस्यानुमितिरिति चेत्, न, एवमनवरथा-
प्रसङ्गाद् विषयान्तरे चासञ्चारापत्तेः यावज्जीव तत्रैवमभिव्यक्तेशादिति चेत्, कथं भवत एव पर्यनुयोग
पृथिव्यादेरनाद्यनन्तस्य प्रत्यक्षतोऽन्यत्रमात्, तस्य सन्निहितार्थगोचरत्वेनैव प्रतीते, अनुमानस्य

१ स्थूलरूपस्य च आ०, ४०, ५० । २—अन्तर पूर्वदेह ५—आ०, ४०, ५० । ३—आदि

देन धनन्तरोत्तरस्य ग्रहणम्—ता० टि० ।

चानिष्टेष्टस्याप्युक्तदोषानतिवृत्तेः । तदनेन सौगतस्याप्यनाद्यनन्तत्वपरिज्ञानाभावः प्रतिपत्तव्यः ।
 स्याद्वादिनस्तु नाय दोषः कतिपयतदनुमानपर्यवसाने तद्बलदेव क्षयोपशमविशेषसापेक्षादिस्थमनादिर-
 नन्तश्चायं प्रबन्ध इति तर्काभिधानस्य प्रमाणस्योत्पत्तेः । तत्रो युक्तं कायकारणत्वेऽपि चैतन्यस्यागाधनन्तत्वा-
 वस्थितेः संसारमुक्तौ तस्येति । कीदृशश्चायं चेतनो यस्य शरीरेणाभिव्यक्तिः ? तदास्मेति चेत् ; न; तस्य
 तद्विबलक्षणत्वात् । ज्ञानदर्शनलक्षणो हि चेतनो न शरीरं तस्य रूपादिलक्षणत्वात् । न हि
 तद्विबलक्षणस्य तत्रान्तर्भावः पृथिव्यादौ जलदेरेषि तत्प्रसङ्गात् । तन्निश्चयेऽनिश्चयाच्च । अस्ति हि
 निश्चितेऽपि शरीरे 'तद्विकले संशयः किमयं मूर्खः किं वा पण्डित इति, अन्यथा
 तत्परीक्षावैयर्थ्यापत्तेः । व्यभिचारी हेतुः शब्दादिषामेति निश्चयेऽपि अनिश्चितस्याऽनियतत्वावैस्त-
 दन्तर्भावमिति चेत् ; न; तत्र कथञ्चिद्भेदस्यापि भावात् । चेतनेऽप्येवमिति चेत् ; न;
 जैनोक्तौ "परस्परविरुद्धयोरेकत्रासम्भवात्" [] इति सूत्रेण स्वयं तद्वा- १०
 दस्य निराकरणात् । तत्र तदात्मनस्तेनाभिव्यक्तिः । तद्गुणस्येति चेत् ; न; तदाध्यत्वात्तद्गुणत्वे
 घटादौ प्रसङ्गात् । तस्य भूम्याश्रयत्वात् । सर्वदा तदभावाच्चेति चेत् ; अव्यभिनि प्रसङ्गः; तस्य
 शश्वदवयवाश्रयत्वात् । क्रियावत्त्वादिना द्रव्यत्वाच्चेति चेत् ; न; उत्पन्नमात्रे क्रियावत्त्वादेरसम्भवात् ।
 तत्कार्यत्वात्^१, न हि कार्यकारणयोः समकालः प्रादुर्भावः सव्यापसव्यबालविलासिनीकुचचूचुकवत्
 परस्परमनुपकारात् । पश्चाद्वाविना च तेन पूर्वं द्रव्यत्वम्^२; पूर्वभाविना द्रव्याश्रयत्वादिना पश्चादपि १५
 गुणत्वस्यैव प्रसङ्गात् । कथञ्चैवं गन्धादेरेषि गुणत्वम् ? गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वस्यैवोपपत्तेः । अस्ति हि तत्र
 तद्वत्त्वम्, द्वौ गन्धौ पद्मरसा इति सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तेः । वक्ष्यति चैतत्—"गुणानाम्"^३ इत्यादिना । तत्र
 तद्गुणस्यापि तेनाभिव्यक्तिः । नापि तत्कार्यस्य; वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । कथमेवं गुणनिषेधे "गुणवद्द्रव्यम्"^४
 ईत्युपपन्नं भवतीत्येति चेत् ? न, परकीयस्य तल्लक्षणस्यैवातिन्याप्यादिना प्रतिषेधान्न गुणस्य । कथं
 सद्धिं तदुपपत्तिरिति चेत् ? आह—

तस्मादनेकरूपस्य कथञ्चिद्ग्रहणे पुनः ॥ ५६ ॥

तद्रूपं भेदमारोप्य गुण इत्यपि युज्यते । इति ।

तस्मादुक्तन्यायादनेकरूपस्य गुणपञ्चानदर्शनादिगानात्वभावस्य क्रमेण स्वापप्रबोधसुख-
 दुःखादिभेदात्मनश्चेतनस्य कथञ्चित् केनचित् न सर्वात्मना प्रकरणेन ग्रहणं प्रत्यक्षादिना परिच्छेदः ।
 न हि तेन तस्य सर्वत्रात्मना परिज्ञानं स्वापादौ प्रबोधादेस्तत्र च स्वापादेरप्रतिषेधनात् । न चैवं तस्यापि २५
 न प्रतिपत्तिः; तस्याः प्रत्यभिज्ञाबलेन व्यवस्थापितत्वात् । ततः कथञ्चिद्भेद ग्रहणम्, तस्मिन् सति, पुनः
 पश्चात् तद्रूपं गृहीतगृहीतरूपं भेदं नाभावम् आरोप्य न्यबुद्धयभिसन्धाय गुण इत्यपि
 शब्दाद् गुणीत्यपि कल्पनं युज्यते उपपद्यते । सति भेदे चेतनात् स्वापादीनां ते तस्य गुणास्तदाश्रय-

१ शरीरभिन्ने चेतन्ये इत्यर्थः । २ चेतनेभ्येवमि- आ०, य०, प० । ३ अव्यभिचार्यत्वाद्गुणस्य
 अतो न गुणत्वमपेक्षितम् । ४ गुणेन । ५ यदि स्यात् इति सम्बन्धः । ६ न्यायवि० श्लो० २३० ।
 ७ न्यायवि० श्लो० ११७ ।

त्वात् स च गुणी तदधिष्ठातृत्वादिति प्रतीतिवत्तदुपपन्नो गुणतद्गद्वाव' इत्यर्थः । गुणतद्गतोरेकान्तत्वं
एव मेदो न कथञ्चित् तद्वादस्य विरोधादिदोषादिति चेत् ; अत्राह—

यदि स्वभावाद्भावाऽयं भिन्नो भावः कथं भवेत् ? ॥ ६० ॥

अनवस्थानतोऽमेदे सकलग्रहणं भवेत् । इति ।

- ५ अत्रायमभिप्रायो यथा गुणी गुणात् स च गुणिनो भिद्यते तथा यदि न स्वभावादिति ;
नानेकान्तवादाभिर्मुक्तिः अन्यतो मेदाय स्वतन्त्राभेदस्य भावे तस्यावश्यम्भावात् । तथा गुणगुणिरूपनयैव
वरं तदभ्युपगमः प्रतीतिभावादिति । भिद्यते चेत् ; उत्तरम्-यदि चेत् स्वभावात् स्वात्मनोऽयं भाव-
श्चतनोऽन्यो वा भिन्नो व्यतिरिक्तः भावः कथं नैव भवेत् सरशृङ्गादिवत् । भिन्नस्यापि पुनः स्वभावात्तदे-
णावस्थितिरिति चेत् ; न ; ततोऽपि तद्भेदस्यावश्यम्भावात्, अन्यथा अनेकान्तवादादभिर्मुक्ते । पुनस्तद-
१० स्तरेण तदवस्थाने चानवस्थानात् । तदेवोक्तम्-‘अनवस्थानत’ इति । भिन्नस्यापि स्वभावात् सत्तासम्ब-
न्धेन सत्त्वम् । इत्यप्युक्तम्, अनवस्थानत एव स्वभावनिष्कान्ते सम्बन्धस्यैव निर्बिम्बयत्वेनानवस्थितेः
व्योमकुसुमादिवत् । तत्र कचिदैकान्तिको मेदः प्रमाणवाचनात् । भवत्वमेद एवैकान्तिक इति चेत्,
उत्तरम्-‘सकल’ इत्यादि । सकलस्य स्वरूपादेरिव पररूपादेरपि ग्रहणं तादात्म्येन भावस्य भवेत्
कदा ? अमेदे, कचिदपि मेदस्याभावे ।

१५

तदेवं सति चार्वाकः कथं मूतचतुष्टयम् ।

कणादः पट्यदार्थान् वा कथं नामावकल्पयेत् ॥ १४१८ ॥

प्रागेव ब्रह्मवादोऽपि प्रतिषिद्धः सविस्तरम् ।

मेदाभेदात्मकं वस्तु तत्प्रतीत्योपगम्यते ॥ १४१९ ॥

तत्त्वानेकात्मकं वस्तु गुणगुण्यादिरूपतः ।

२०

संशयाद्यनुपपत्तीर्ह (पालीदं) भवतीत्याह शास्त्रम् ॥ १४२० ॥

तदनेकात्मकं तत्त्वं [न हि ज्ञानात्मना कचित्] ॥ ६१ ॥ इति ।

स्पष्टमेतत् । अत्रायं भावः-स्याद्वादकत्वमाविभूतचातुर्विध्यमभ्युपगम्य तद्वादिनं प्रति गोरेयायं

केवलमस्य विषाणे न स्त इत्युपपन्नमवकल्पयन् भूतवादी महाभूतेनैवाविष्टो न विसिष्टया प्रज्ञयाधिष्ठित
इति । भवतु स एव वादः, तत्रैव चेतनो देहस्य गुण इति चेत् ; अत्राह—

न हि ज्ञानात्मना कचित् ॥

शरीरग्रहणं यत्नं तद्गुणः परिकल्प्यते । इति ।

न हि नैव ज्ञानात्मना शुद्धात्मना पटग्रहणवत् कचिदन्तर्बहिर्वा शरीरग्रहणमस्ति

१ गुणवद्भाव आ०, व०, प० २ । —कान्त एव आ०, व०, प० । ३ —भवत् आ०, व०, प० ।

४—एमेव तत् ता० । ५ एवादी आ०, व०, प० । ६ परिकल्पते आ०, प०, प० ।

येन तथा तद्ग्रहणेन तद्गुणः 'परिकल्प्यते ज्ञानात्मेति विगच्छिपरिणामेन सम्बन्ध' । गुण-
द्रव्ययोः कथञ्चिदप्यभेदे द्रव्यवद् गुणस्यापि गुणवत्त्वपसङ्गः तद्वर्मानुपाते सत्येव तदभेदोपपत्तेरिति चेत्,
न; अभेदार्पणया तथेष्टत्वात् । न चैवम् "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः" [त० सू० ५।४०]
इति सूत्रविरोधः; तस्य भेदाभिसन्धिनिबन्धनत्वात् । वैशेषिकादिस्तु "अगुणवान् गुणः"
इति" श्रुवाणस्य न गन्धादेर्गुणत्वं गुणवत्त्वात् । तदेवाह—

गुणानां गुणसम्बन्धो गन्धादेः सङ्ख्याया ग्रहात् ॥६२॥ इति ।

सङ्ख्यायाश्च गुणत्वं गुणसूत्रे 'तत्त्वेन ग्राह्यमिति भावः । सत्यं सङ्ख्यावत्तस्य ग्रहः, ता
तु गुण एव न भवति 'भाक्त्वेनावस्तुसत्त्वात्, वस्तुसत्त्व एव तस्या गुण'त्वोपपत्तेरिति चेत्; अत्राह—
तादात्म्यं केन वार्येत [नोपचारप्रकरूपनम्] । इति ।

स गुण आत्मा स्वभावो यस्य तस्य भावः तादात्म्यं गुणात्मत्व सङ्ख्याया इति षष्ठी- १०
परिणामेन सम्बन्धः । केन न केनचित् वार्येत प्रतिसिध्येत । ननुक्तं भाक्त्वेन तन्निवारणमिति
चेत्, अत्राह—

नोपचारप्रकरूपनम् ।

अत्रान्यत्रापि तुल्यत्वात् [आधारस्यैकरूपतः] ॥६३॥ इति ।

अत्र अस्यां गन्धादिसङ्ख्यायाम् उपचारस्य असदाकाराद्यारोपस्य कल्पनं समर्थनम् । कुत १५
एतत् ? अन्यत्रापि पृथिव्यादावपि तुल्यत्वात्करूपनस्य । तथा च न कश्चित् सङ्ख्याया गुणत्व-
मिति मन्यते । यथैव दोषः, तत्र वस्तुत एव तस्या भावात् निर्वाणप्रतिपत्तिविषयत्वादिति चेत्;
अत्राह—अन्यत्रापि गन्धादिसङ्ख्यायामपि तुल्यत्वात्तद्विषयत्वस्य बाधकस्य कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः ।
वस्तुतो निर्गुण एव गन्धादिरद्रव्यत्वात् कर्मादिवत् इत्यनुमानं बाधकमिति चेत्; न; कर्मादावपि 'पञ्च
कर्माणि द्विविध सामान्यम्, एक समवायो बहवो विशेषाः' इति सङ्ख्याया गुणवत्त्वस्यैव प्रतीतेः, साध्य- २०
वैकल्याद्धेतोऽनासिद्धत्वात्, गुणवत्त्वे तस्यापि द्रव्यत्वात् । तदेवाद्वयत्वेनेति चेत्; न; 'अगुणवत्त्वाद्
द्रव्यत्वम्, ततश्च तत्' इति परस्परश्रयस्य स्पष्टत्वात् । तत सूक्तम् 'अन्यत्रापि' इत्यादि ।

व चैवं प्रसिद्धा सङ्ख्या यस्या गन्धादावुपचारः । तदाधार इति चेत्, न; पृथिव्यादेरेकत्वा-
नेकसङ्ख्याया एव तत्र तदापत्तेः । तदाह—

आधारस्यैकरूपतः ॥

२५

तत्रैकत्वं प्रसज्येत [संख्यामात्रं यदीष्यते] । इति ।

आधारस्य पृथिव्यादेः एकरूपत एवत्वेन निरूपणात् तत्र गन्धादौ एकत्वं प्रसज्येत
तथा च 'द्वौ गन्धौ' इत्यादि व्यपदेशाभावा इति मन्यते । भवत्वनापारसङ्ख्यायास्तत्रोपचारः इति चेत्,
न, प्रत्यासत्तेस्तन्निबन्धनस्याशङ्कत्वात् । सङ्ख्यासामान्यस्याधारेतरगतस्योपचारस्तत्र तद्व्यादिति

१ परिकल्पते आ०, व०, प० १११।१६ । ३ वैगे० सू० १११।६ । ४ सङ्ख्यात्वेन ।

५ "श्रीपचारिकत्वेन" —ता० टि० । ६ —एवम्बो— आ०, व०, प० । ७ संख्याया आ०, व०, प० । ८
—यस्य आ०, व०, प० । ९ एव संख्याया गु— आ०, व०, प० ।

चेतः तदेव तर्हि स्यात् कथं विशेषः ? सामान्येन तस्याशेषादिति चेत् न; आधारितगतयोरैक्य-
नानात्वयोर्युगपदाशेषेण गन्धादौ तद्व्यपदेशस्यापि युगपत्प्राप्तेः, ततो यदि तत्करणं सामान्यमेव न
विशेषस्तदेवाह—‘सङ्ख्यामात्रं यदीप्यते’ इति । यदि चेत्, इप्यते तत्करणं सङ्ख्यैव विशेष-
रहिता तन्मात्रं स्यात् । न च तेन कल्पितेनापि प्रयोजनं स्यात्, द्विव्यपदेशस्य तस्मादनुपपत्तेः । उप-
५ चरितत्वे च गन्धादौ सङ्ख्यायास्तद्वदेव पृथक्त्वस्यापि स्यात्, सङ्ख्यावत्तस्यापि गुणत्वेन वस्तुत-
स्तत्रासम्भवात् । ततः किमिति चेत् ? आह—

नानास्मविभ्रमादेयं न पृथग्गुणिनो गुणाः ॥६४॥ इति ।

नानास्या नानात्वभावः पृथक्त्वमिति यावत्, तस्य विभ्रमः कल्पितत्वं तस्मात् । एवं
गन्धादिसङ्ख्यावत् । न पृथग् न मित्रा गुणिनः पृथिव्यादेर्गुणाः रूपाश्च स्फुः । उपलक्षणमिदम्,
१० तेन कर्मसामान्यादयोऽपि तद्धतो न पृथगिति प्रतिपत्तयम्, वस्तुतः पृथक्त्वाभावे तदनुपपत्तेः ।
‘तदभावेऽप्याकारभेदात्ते ततः पृथगिति चेत्; एतदेवाह—

प्रसक्ता रूपभेदाच्चेत् [भेदो नानात्वमुच्यते] । इति ।

रूपभेदात् स्वाकारभेदात्ते ततः पृथक् प्रसक्ताः प्रवृत्ताः चेत् यदि । तत्रोत्तर-
माह—‘भेदो नानात्वमुच्यते’ इति । भेद इत्यपि नानात्वं पृथक्त्वमेव न स्वरूपवैलक्षण्यम्
१५ उच्यते, अन्यथा पृथिव्यादिविषमि पृथक्त्वकरणवैकल्याप्रसङ्गात् । ततो गुणादीनां तद्धतो भेदमि-
च्छता पृथक्त्वं तत्र तात्त्विकमेवास्तीकृतेत्यम् इत्यन्यपरमेव “अगुणवान्” इति^१ गुणलक्षणम् ।
तदनेन “गुणवत्” इति^२ इव्यलक्षणस्यातिव्यापकत्वमुक्तं^३ भवति गन्धादेरपि गुणवत्त्वेन तत्त्वापत्तेः, समवा-
यस्य चैकत्वेन तस्यापि तद्वत्त्वात् । नास्त्येव तत्रैकत्वं केवलं मायसाहचर्यात् तत्र तद्व्यग्रहः । तदुक्तम्—
“तस्य भावेन व्याख्यातम्” [वेदो ७।२।२८] इति ; तदेवाह—

२० एकता भावसाम्याच्चेत् [उपचारस्तथा भवेत्] ॥६५॥ इति ।

मायः सत्त्वं तेन साम्यं साधर्म्यं सत्सदितिवत् समवायः समवाय इत्यविशिष्टज्ञानविषयत्व
तत्त्वात्, एकता एकत्वं समवायत्वेति शेषः । ‘चेत्’ इति परिकूलयोतने । तत्रोत्तरमाह—‘उपचारस्तथा
भवेत्’ इति । तथा तेन तत्साम्यमकारणोपचार एकत्वस्य भवेत् साहचर्यगुणोपनीतत्वात् माणवके
‘सिंहत्ववत्’ । तथा च तत्र नानात्वमेव स्यात् । वस्तुतः एकत्वाभावे तस्यावदयमावात् । यदि च,
२५ तत्र गुणवत्त्वमत्रात् वास्तवमेकत्वं पृथक्त्वमपि न भवेत्, तदपि कुतश्चित् कार्यविशेषादेरुपचरितमेव
स्यात् । तदेवाह—

भेदेऽपि [वस्तुरूपत्वात् न चेदन्यत्र तत्समम्] । इति ।

भेदः समवायस्य तदन्यत्वाभावं तस्मिन् अपि न केवलं तदेकत्वं एव, उपचारः तथा

१ तदा न्यपदे—आ०, द०, प० । २ पृथक्त्वाभावेऽपि । ३ वेदो ८ सू० १।१।१६।४ “नित्या-
गुणवत्त्वमवधिकारमिति द्रव्यलक्षणम्”—वेदो ८ सू० १।१।१६ । ४ समाया । ५ सिंहत्ववत्
आ०, द०, प०)

भवेत्' इति मन्वन्थ । तथा च तस्य वस्तुतो भावादप्यभेदात् न युक्तमेतत्—'एकता भावसाभ्यात्' नि, साम्यस्य भेदे सत्येवोपपत्ते । इतरा प्राह—'वस्तुमप्यन्वात्र चेत्' इति । वस्तुनः समवायस्य रूपत्वात् स्वभावत्वाद्भेदस्य न चेत् न यदि तत्रोपचार इति; तत्राह—'अन्यत्र तत्समम्' इति । अन्यत्र तदेकत्वे तत् वस्तुरूपत्वं समं सदृशम् तस्यापि निरवयवप्रत्ययवैधतया स्वयमभ्यनुज्ञानात्, तथा च सिद्धमेकत्वादित्या तस्य गुणवत्त्वम् । 'अर्थान्तरत्वं एव स गुणो न वस्तुरूपत्वे इति चेत्; आह— ५ 'अन्यत्र' इत्यादि । अन्यत्र पृथिव्यादौ तत् वस्तुरूपत्वमेकत्वादेः समं तत्रापि तदपरस्य प्रमाणतो ऽनवगमादिति न कचिदेकत्वादिगुणः स्यात् । अथवा, 'न पृथग्गुणिनो गुणाः' इत्युक्ते^१ तदेवाभ्युपगमात् वदतः सदृग्रहवादिनो मतम् 'एकता' इत्यादिना आशङ्क्य 'उपचारः' इत्यादिनोत्तरमाह । न हि भावसादृश्यात् सम्मानाप्रशोपादेकता सर्वगानानामुपचार एव तथा भवेत् सम्मानस्यापि सर्वव्यक्तिवैकस्याभावात् उपचारत एव तदेकत्वस्यावस्थापितत्वादिति मन्यते । हेत्वन्तरमाह—'भेदेऽपि' १० इत्यादि । न हि भेदस्यापि वस्तुरूपत्वे वस्तुतस्तदेकत्वमुपपन्नम्, भेदो न वस्तुरूपः तत्त्वात् मरीचिकातोयवदिति चेत्, तदेवाह—'न चेत्' इति । न यदि भेदे वस्तुरूपत्वमिति । तत्रोत्तरम्—अन्यत्र अमेदे तत् वस्तुरूपत्वं नेति समम्—सोऽपि^२ न तद्रूपतत्त्वात् छत्तपुनरुत्पन्नकेशाद्यभेदवदिति अनुमितिभावात् । भवतु बाधितस्य तस्यातद्रूपत्वं नापरस्य । न हि 'बाधेवतो धर्मस्तद्व्यवयोजनमर्हत्यतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, भेदेऽपि समानत्वात् । अत एवोक्तम्—'अन्यत्र तत् समम्' १५ इति । तत्र गुणगुण्यादीनामपृथक्त्वम् ।

भवतु पृथक्त्वमेव प्रतिभासादिभेदादिति चेत् ; अत्राह—

एतेन भिन्नविज्ञानग्रहणादिकथा गता ॥६६॥ इति ।

भिन्नविज्ञानग्रहणं भिन्नप्रतिभासावलम्बनम् आदिशब्दाद् भिन्नाभिधानकारणादि तस्य कथा गता न सम्भवति इत्यवगता । केन : एतेन अनन्तरन्यायेन । विज्ञानादपि भेदस्य २० सत्येव पृथक्त्वे सम्भवात्, तस्य च निराकृतत्वात् । तत्रापि भिन्नविज्ञानग्रहणादिना भेदकल्पनायामनन्यापत्ते । तत्र गुणो नाम कश्चिन्निश्चितो यतश्चतनोऽपि गुणः स्यात् ।

मा मूर्द्धमस्तु तर्हि^३ तस्य^४ स्यात् तदवष्टम्भेनावस्थानाच्चित्रवत् कुड्यस्य, ततो यथा कुड्यापाये न चित्र तत्र तिष्ठति नाप्यन्यत्र गच्छति नश्यत्येव पर तथा शरीरापाये चेतनोऽपीति मन्यानभ्यमतमुपदर्शयन्नाह—

जीवच्छरीरधर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः ।

यथाऽचैतन्यमन्यत्रेत्यपरः प्रतिपन्नवान् ॥६७॥ इति ।

जीवतः प्राणान् धारयत शरीरस्य धर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः 'सर्पचैतन्यमिदं

१—'नैरिति तत्' प्रा० आ०, घ०, प० । २—अनर्थान्—आ०, घ०, प० । ३—'दिनिगु'—

आ०, घ०, प० । ४—'चेन तदेवाभ्युपगमाच्च ततः' आ०, घ०, प० । ५—अमेदोऽपि । ६—बाधावतो आ०, घ०, प० । ७—तर्हि स्यात् आ०, घ०, प० । ८—'शरीरस्य'—ता० टि० ।

जीवच्छरीरम् इत्यभिधानतो यथा येन व्यपदेशककारेण अर्चयन्त्य विनादि अन्यत्र पुङ्गवादौ धर्म इति एवम् अपर चार्वाक प्रतिपन्नान् । ततोत्तरमाह—

अप्रत्यक्षेऽपि देहेऽस्मिन् स्वतन्त्रमवभासनात् ।

प्रत्यक्षं तद्गुणो ज्ञानं मेति मन्तः प्रचक्षते ॥६८॥ इति ।

- ५ अद्वयतमपदलप्यपि विहितलोचनदशायां अप्रत्यक्षेऽपि विस्पष्टप्रतिभासाग्रिप्रेऽपि न केवलं विपुत्रिरसनालोचनपरिकल्पितमेव दशायां प्रयक्षेऽपीतिपिनाह । कस्मिन्, देहे शरीरे अस्मिन् आत्मनि प्रतीयमाने प्रत्यक्षा स्पष्टाभासा ज्ञानम् । उक्त एवम् : स्वतन्त्रं यथा भवति तथा अवभासनात् । तत् किम्, तद्गुणः तस्य देह [स] गुणस्त्वग्रथं नेति मन्तः प्रचक्षत कथयन्ति । नहि तस्मिन्प्रत्यक्षेऽपि प्रयक्षस्य तद्गुणत्व रूपादेयकाद्यगुणत्वप्रसङ्गात् । शब्दस्य १० कर्म तादृशस्वाकाङ्क्षगुणत्वमिति चेत् : न, तस्य निधत् । स्वर्शस्य वायुगुणत्व कथमिति चेत् : न, स्वर्शविशेषस्यैव वायुत्वात्, तस्य च प्रत्यक्षत्वात् । तस्य तदवभासनात्वे गुणगुणिभावभावस्य निवेदनात् । तत्र देहगुणत्व ज्ञानम् । तत् किम्, इत्याह—

तद्दृष्टान्तिन्येषामदृष्टपरिकल्पना । इति ।

तत् तस्मात् तस्य गुणत्वाभावात् अन्येषां लोकादविराजता दृष्टानि, प्रत्यक्षदेयस्य

- १५ स्वतन्त्रज्ञानस्य प्रतिक्षेपात्, अदृष्टपरिकल्पना परतन्त्रस्य तस्यादृष्टस्यैवोपपत्त्यात् । तदेवाह—

एतत्तन्त्रदृष्टेर्भूतानामदृष्टेर्गुणभावित ॥६९॥ इति ।

इत्येते हि स्पष्टान्य ज्ञानम् । नहि देहमूलाभूतसम्बन्धितया गुणभाव । ततो दृष्टान्तिनिरूपकत्वा चान्येषामिति । भवतु तस्य तद्वत्तस्य गुणत्वात् तद्वत्स्य वा, तथापि न सारसारमोक्षधोरमाह इत्याह—

- २० तत्सारसरभूतानि कार्यापायेऽपि कानिचित् । इति ।

तदित्यत्र अस्मिन्देशे दृष्टव्य । तदयमर्थ—तदपि तस्य तद्गुणत्वादिप्रकारेणापि 'जीवः समस्तभूक्तिमाग' इति दूरादाह्वय सम्बन्धयोगम् । कथमेतत् : देहपाते सद् तेन तस्यापि प्रकृत्यादिति चेत् : तत्र, यत् कार्यापायेऽपि न केवलं तद्वत्त्वे कानिचित् न सत्वापि शरीरान्त परिणाममाप्ति भवन्ति पूर्वोक्तन्यायात् । कीदृशानि कानिचिपानीति चेत् : सारसरभूतानि तैदमे २० तस्यस्य प्रयस्यव्यक्तत्वात् तेषामेऽपि साराणि पुनरप्यभिव्यक्तत्वात् भूतानि सूक्ष्मरूपाणि पृथिव्या दीनि, ततो निषिद्धमेतत्—“यावज्जीवेत् सुर जीवेत्” [] इत्यादि । ततस्तस्य तदस्म- फत्तादिक्रयन प्रयासमात्रमेव चार्वाकस्य सारसारमोक्षधोरतदर्थस्यनुष्ठानस्य च तथापि निषेधाभावादिति मन्यते । तस्मादित्यादयश्च व्याख्यानस्तोत्र यजेत्यादिना व्यवस्थापितस्यैवात्मनः, तेनैवाक्यतात् ।

१—तदे—आ०, २०, प० । २—तकि—आ०, २०, प० । ३—यावेति आ०, २०, प० ।

४—देहमूलस्य—आ०, २०, प० । ५—ज्ञानस्य । ६—यावज्जीव सुख आ०, २०, प० । “यावज्जीवेत् सुर जीवेन्नस्ति मृत्योरयोचन । मृगीमूलस्य देहस्य पुनरायमनं नृप ॥”—वा० टि० ।

मतान्तरमुपदर्शयति दूषयितुम्—

कार्यकारणयोरुद्दिक्काययोस्तन्निवृत्तितः ॥७०॥

कार्याभावगतैर्नास्ति संसार इति कश्चन । इति ।

कारणं हि कायो बुद्धेरुद्दिस्तु तस्य कार्यं तद्भावं एव भावात्, धूमादेरपि तत्र एवाग्नि-
कार्यत्वात् । न च तत्कार्यमन्यतोऽपि यतस्तदभावेऽपि स्यात् । स्यादेव शालकवत् । शालक हि
शालकादिव गोमयादपि दृश्यते इति चेत्, न, तस्य तज्जन्यः सदन्यतो वैलक्षण्यात् । बुद्धिरपि
विलक्षणा तद्वन्त्यत स्यादिति चेत् ; न, तस्या एवाप्रतिपत्तेः । शालकवत् सम्भाव्यत इति चेत् ;
धूमोऽपि पर्वतात् किञ्चित् तथा सम्भाव्येत । दृष्टसदृशतयैव तस्य प्रतीतेरिति चेत्, न, बुद्धावपि
समानत्वात् । तादृश्येव तद्वन्त्यतोऽपि किञ्चित् भवतीति धूमोऽपि किञ्चित् स्यात् । तत्रैव तद्भावं
भावस्य नियमात्, अन्यत्राभावात्, भावे सोऽपि पायक एव स्यात् तन्निवृत्तिपक्षितस्यैव
तत्त्वात् । तदुक्तम् —

“अग्निस्वभावः शकस्य मूर्धा यद्यग्निरिव सः ।

अधानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥” [प्र० वा० ३।३५] इति ।

अन्यतोऽपि तस्य भावे निर्हेतुत्वंमेव स्यात् तन्नियमादन्यस्य सहेतुकत्वनिरन्धनस्याभावात्,
तस्य चातथात्वेनावस्थापनात् । तदुक्तम्—

“धूमः कार्यं हेतुशून्यः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

मम्मवस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥” [प्र० वा० ३।३३]

इति चेत् ; न, बुद्धावपि तुल्यत्वात् । तथा हि—

कायस्वभावो यद्यन्यः कथं एव तथा हि सः ।

अथाकायस्वभावोऽसौ बुद्धिस्तत्र कथं भवेत् ॥१४२१॥

बुद्धिः कार्यं हि कायस्य कायधर्मानुवृत्तितः ।

साऽसौ तदभावेऽपि हेतुमत्ता विलङ्घयेत् ॥१४२२॥

ततः सायस्यैवं कार्यं बुद्धिः । तथा च कार्यकारणयोरुद्दिक्काययोः मध्ये तस्य कार-
णस्य निवृत्तितो विनिष्ठात् नास्ति संसारः कायान्तरसञ्चारः । कुतो नास्ति ? बुद्धेरवस्थानात्
तस्या एव तदुपगमादिति चेत् ; न, कार्यस्य बुद्धेः अभावगतैः अभावप्राप्तेरभावनिर्णयाद्वा । न
हि कारणनिवृत्तौ कार्यस्यावस्थानमतत्कार्यत्वापत्तेः । इति एव कश्चन चार्वाकचिदोपोऽविद्वकर्णः ।
तत्रोत्तरमाह—

तस्यापि देहानुत्पत्तिप्रसङ्गः [अन्योन्यसंश्रयात्] ॥७१॥ इति ।

तस्याप्यविद्वकर्णस्यापि न केवलं पुरन्दरादेः देहानुत्पत्तिः देहानुत्पत्तिः पर्युदासेन
तदन्यस्मादुत्पत्तिर्विद्वत्तस्याः प्रसङ्गः शान्तिः । तथा हि—यथा निवृत्तेऽपि पावके धूमो धूमादेवोत्- ३०

१ “अग्नेः सहाशदन्त्यत उत्पत्तिप्रसारेण”— ता० टि० । २ नयैतस्य ता० । ३ अग्नेः पद—

परिणामे^१ तथा भूतनमुपपन्नं मृच्छिवकयो परस्परामेदेनैव प्रतिभासावलोक्यात् । 'गिण्डसिवकयो. क्रमेण रूपमेदेन प्रतिभासेऽपि परिणामसद्भावात् व्यभिचार इति चेत्, न; युगपद्ग्रहणं तद्व्यवच्छे- दात् यद्भिः शरीरमन्तर्बुद्धिरिति देशमेदेन प्रतिभासनाच्च न तयोः परिणामः । यथेत्यादिकमु- भयत्रापि दृष्टान्तः । स्पष्टव्याप्यम् । अतश्च न तयोः परिणाम इत्याह—

५

प्रमितेऽप्यप्रमेयत्वाद्विकृतेरधिकारिणि^२ ।

*निर्हासातिशयाभावाद्निर्हासातिशये धियः ॥७५॥

दलीयस्यदलोयस्त्वादिपरोते विपर्ययात् ।

काये [नरमात्रं ते तस्य परिणामाः सुखादयः] ॥७६॥ इति ।

प्रमितेऽपि परेण प्रत्यक्षप्रतिपक्षेऽपि काये अप्रमेयत्वात् अपरिच्छेद्यत्वात् धियो बुद्धेः ।

१० नासौ तस्य विवर्तः । न हि विवर्तितं प्रतिपत्तौ विवर्तस्याप्रतिपत्तिः स्पर्शप्रतिपत्तौ हचकादेरवश्यं-

तया प्रतिपत्ते । अविकारिणि विकारविकले काये विकृतेर्विक्रपाच्च । न कृपाशानविकारमन्तरेण तदुपादेयस्य विकारः, सत्येव कुतश्चित्तनुविकारे पटविकारस्योपलभ्यात् । न चैवमत्र, शास्त्रयवपादिना बुद्धिविकारस्य अविकृत एव शरीरे दर्शनात् । विवृतेऽपि तस्मिन् दृश्यत एव तद्विकारो मृष्टे- राहाराभ्यां देहस्यानुग्रहोपसङ्गाम्यो बुद्ध्यापि प्रीतिपरितापयोः सलम्भादिति चेत्, न; सौमनस्य-

१५ दौर्मनस्याभ्यामेव तद्भावात्, तदभावे सतोऽपि तयोस्तदप्रतिपत्तेः । विपर्ययदर्शनाच्च, दृश्यते हि तदनुग्रहीतदेहस्यापि इष्टानुभासौ परितापः, तद्विपरीतस्य चाभ्यस्तद्व्यासहृदयनिर्णयवादपरिमिता प्रीतिः ।

कथं तर्हि चक्षुरादिविकारे तद्विकारः । इत्यते हि कायकामज्जदिना विवृते चक्षुरादौ बुद्धेरपि मन्द- प्रतिभासविभ्रमादिरूपो विकार इति चेत्, न; तस्यापि चित्तविकारादेव शक्तिवैगुण्यलक्षणादुल्लेखे, प्रगुणशक्तिकत्वे चित्तस्य सत्यापि तद्विकारे सत्यस्वप्नवदवितथस्यावभासवित्तेरप्रतिपत्तेः । किमिदानी-

२० विवृतेन चक्षुरादिनेति चेत् ? न; तस्य तत्र कारणभावत्वात् अविकृतत्वात् । न हि तस्य 'तन्मात्रत्वं

प्रतिपिद्यते, शरीरवदुपादानत्वस्यैव प्रतिश्लेषात् । अनुपादानत्वे कथं तद्विबुद्ध्या बुद्धिनिवृत्तिरिति

चेत् ? न; तया गवाक्षनिवृत्तिवत् बुद्धे रूपावानिमुल्यस्यैव विवर्तनात् स्वरूपस्य, अन्यत्र वृत्तिवर्श-

नात् । अन्यैव सा बुद्धिरिति चेत्; कथमेवं प्रतिविषयं बुद्धिमेदे कर्तरीभक्षणयो 'रूपादिकं युगप-

२५ दहमेवानुभवामि' 'य एव रूपमुपलप्सि स एवाधुना स्पर्शादिकमुपलभे' इति च प्रतिसन्धानं सन्त-

३५ नात्वरवङ्गेदे तदनुपपत्तेः । तदपि विकल्पादेव कुतश्चित्त्रयबुद्धीनामन्योऽप्यतादात्म्यात्, प्रतिभासभेदेन

तदनुपपत्तेरिति चेत्; न; विकल्पकेऽपि तदविशेषात् परस्परविकल्पलक्षणरूपादिवारामर्शभेदापि-

धानत्वात् । तथापि तदेकत्वे तद्विबुद्ध्यापि स्यादविशेषात् । ततो युक्तं विवृतेरविकारिणीति ।

तथा निर्हासातिशये शरीरस्य व्याघ्रादिरसायनादिना ह्यपरिपोषणप्रकर्षे धियस्तत्तदतिशयाभावाच्च

नासौ तस्य परिणामः । न हि शरीरस्य निर्हासो बुद्धिमन्वेति पुष्टिर्वा, 'इदत्तशरीरिणामपि सातिश-

१ परिणामेन ब०. १० । २ स्पर्शशिव-ब०. १० । ३ तुलना—तत्त्वसं० का० १९३४ । तत्त्वसं० १०
१०. ५२० । ४ तुलना-प्र० का० २१०३ । अत्रलङ्काटि० १०३६३ । ५ चक्षुरादेः । ६ कृपा- ब०. १०. ६

यप्रजानां महाकायानामपि मतङ्गजादीनामल्पजानामवलोकनात् । बलीयसि च करिवराहादीनां काये तस्या अवलीयस्त्वात् विपरीते चाबलीयसि खीबलादीनां विपर्ययात् बलीयस्त्वात् स्थिति-
सारत्वात् न तस्यास्तद्विवर्तत्वम् । उपसहरजह—तस्मान्न ते तस्य परिणामाः सुखादयः इति ।
स्वपदव्याख्यातमेतत् । यत्रापि परिणामतद्भावो घटकपाल्यदौ तत्रापि प्रमितेऽपीत्यादि विद्यते ततो
व्यभिचार इति चेत्; आह—

एतदत्र घटादीनां न तु जातुचिदीक्षते । इति ।

एतत् प्रमितेऽपीत्यादि अत्र लोके घटादीनां परिणामतद्भावेन प्रसिद्धानां न तु नैव
जातुचिन् कदाचित् ईक्ष्यते दृश्यते । ततो न व्यभिचार इति भावः ।

अथ गुणदूषणमत्राप्यतिदिशन्नाह—

तुल्यश्च गुणपक्षेण [तत्तथा परिणामतः] ॥७७॥ इति ।

सदृशश्चायं गुणपक्षेण परिणामपक्षस्ततो यथा तत्रोक्तं 'न हि ज्ञानात्मना' इत्यादि तथा
अत्रापि वक्तव्यम्—'न हि ज्ञानात्मना क्वचित् शरीरग्रहणं येन तद्विवर्तः प्रकल्प्यताम् ।' इति ।
निगमयति—'तत्तथाऽपरिणामतः' इति । तत् तस्मात् अपरिणामतो धियः क्लयविवर्तत्वाभावात्
सा तथा तेन 'संसरेत्' इत्यादिना प्रकारेण भवति । किञ्च, परलोकिनमात्मानमनिच्छतश्चावाकस्य
कुन इदं संसारवैचित्र्यम्—कस्यचिद्विद्वत्तमिन्द्रियं दुर्भगसंस्थानं संहननं दुःखप्रचुरं जीवनम् अन्यस्या-
विकलं चक्षुरादि मनोनयनाभिरामं शरीरसंस्थानमभिनन्दनीयञ्च जीवनम् अपरस्य तदुभयप्रकार-
शक्यमिति । न चेदं दृष्टादेव कारणात्, सर्वत्र व्यभिचारात् इष्टाहारविहारसेवाकृप्यादौ समानेऽपि
क्वचिदिन्द्रियविकारादेरन्यत्र तद्विपर्ययस्य च प्रतिपत्ते । स्वभावत एव 'सत्त्वज्ञेयत्वादेर्जलमुदबुद्-
बदिति चेत्, कस्यासौ स्यभावः ! तद्वैचित्र्यस्येति चेत्, न; अनुपपन्नस्य तदभावात् । उत्पन्नस्येति
चेत्, न; उत्पत्तौ स्वभावस्तत्प्रतीतिरिति परस्पराश्रयात् । तत्कारणस्य पृथिन्यादेरिति चेत्, न; २०
ततोऽप्येकस्यभावाद्वैकप्रकारस्यैव निरुपस्थित्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चैवम्, वंशिश्रृंषा स्नायणाशुद्धाद-
प्यम्भसः परिवसिततरुक्रम्यचिदारकशिरसोऽपरस्य पीतमस्तकमन्यस्याल्पवपुषोऽपरस्य विपुल-
विग्रहस्य जीवनिवृहस्य प्रादुर्भावप्रतिपत्ते । न ह्येकस्वभावात् पद्मादिबीजाद्विचित्रस्तप्रसवो दृष्टः ।
नापि तत्र स्वभावमेव; प्रत्यक्षतोऽप्रतिपत्ते । तद्वैचित्र्यादेवानुमीयत इति चेत्, न; तस्यापि सम्भूत्यै
इति कार्यमुपयोगे तदाकारवर्णमाहूर्यस्याबुद्धिगोचरस्य प्रसङ्गात् । कस्यचित्त्वैचित्र्याकारे निया-
मकं वक्तव्यं तदन्तरेण तदसम्भवात् । तद्वत् एवान्यस्तद्वेदो नियामक इति चेत्, न, तत्राप्यन्यन्त-
द्वेदास्त्रियमकल्पनायामनमन्यान्तदोषात् । नायं दोषः, पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरस्य नियमादनादित्वात्
तदप्रबन्धम्येति चेत्; आगतं तर्हि तद्विपर्ययस्य जीवस्याप्यनादित्वं विपरिणाम्यन्तस्य तदभावेऽनुपपत्तेरिति
सिद्धो न. सिद्धान्तः—जीवस्य परलोकिनोऽप्रतिक्षेपान्, तस्य च कर्मण एव तद्वैचित्र्यात्, तदनुनन्धिनः

१ सत्त्वज्ञेयत्वादेः' इति पठ्यमानादायातमिति भाति । = परिभयगुणः—आ०, च०, प० ।

वर्गापविततात् शुद्धाजसात् । ३ तुलना—'तथाहि रजःशिरसः पीनतायादयः परे । अलादिप्रमाणिनो दृष्टाः
न प्रागाः कुतो न्वेत् ॥' —प्र० बार्निवाल० १३७ । ४ मिलित्वा कार्यं प्रयुगयोगे ।

पृथिव्यादित्यभावमेदमव्यवस्थैव कर्मत्वेनास्माभिरभिधानात् । एतदेवाह—

अक्षादीनां विकारोऽयमात्मकर्मफलं भवेत् ।

अन्यथा नियमायोगात् [प्रतीतेरपलापनः] ॥७८॥ इति ।

अज्ञानाभिन्द्रियाणाम् आदिशब्दः पाणिपादादीनां विकारो मन्दाविलकुण्ठितज्ञादिः अयं
५ प्रतीयमानः । उपलक्षितमिदं तेन अभावात्मसुखदुःखादिरपि आत्मनो यत् कर्म तस्य फलं कार्यं
भवेत् । अन्यथा तत्फलत्वाभावप्रकारेण नियमस्य कस्यचिदेव कश्चिन् तद्विकारादिः न सर्वस्येव-
वधारणस्य अयोगात् सर्वस्यापि तत्प्राप्तेः ।

अत्रैव हेत्यन्तरमाह— 'प्रतीतेरपलापनः' इति । प्रतीतिः कर्मविषया आनुमानिकी बुद्धिः
तस्या अपलापनोऽपह्वाच स तत्फलमिति सम्बन्धः । तथाहि^१ तदहर्जातस्य तद्विकारादिः जीव-
१० शरीरव्यतिरिक्तजोवसम्बन्धः (इदं) द्रव्यान्तरपूर्वकः तत्त्वात् विषमादाराद्युपयोगजनिततद्विकारयत् ।
न मन्त्रादिनिमित्तेन तेन व्यभिचारः, तस्यापि द्रव्यान्तरसम्बन्धे सत्येवोपपत्तेः, अन्यथा न कश्चित्द्रव्य-
भिचारः स्यात् । न चैवं मन्त्रादेर्वैयर्थ्यम्, तस्य तत्सहकारित्वात्^२ कृप्यादिवत् । यच्च तद् द्रव्यान्तरं
तत्कर्म शुभमशुभमेति । कथमियमानुमानिकी तत्प्रतीतिः स्वाभाविकतद्विकारवादिभिर्नापलभ्येत ?
न च तदपलापे क्षणमपि जीवनम्, पृथिव्यादेरप्यव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । ननु यदि तस्य पृथिव्यादि-
१५ हेतुत्वं ततोक्तनीत्या कर्मफलत्वम् । तदेव तु मा भूदिति चेत् ; किन्निमित्तं तर्हि तत् स्यात्, कार्यस्या-
निमित्तस्याभावात् ? कार्यमपि तत्रेति चेत् ; कथं देशादिनियमः ? स्वभावादेव मयूरचित्रादिवदिति
चेत् ; न, तस्यापि मयूरादिहेतोरिव भावात्, तदन्वयव्यतिरेकनियमात्, तत्फलक्षणत्वादप्यत्रापि
हेतुफलभावस्य । कथं पुनश्चित्रकारादिनिमित्तं तत् अन्यत् इति चेत् ? न, वैलक्षण्यात् । विलक्षणं हि
चित्रकारादिनिमित्तात् ततो मयूरचित्रादि, तत् कथं तस्य तदन्वयो भावः ? स्वाभाविकत्वे वा चैतन्यस्यापि
२० निषिद्धमेतद्—'तैभ्यश्चैतन्यम्'^३] इति । तस्मात् स्वभावकल्पनाया सामर्थ्यस्य
युक्तिरूपस्याभावात् कर्मफलमेव तद्वैचित्र्यम् । तदेवाह—

कल्पनायामसामर्थ्यात् इति ।

तदेवं तदहर्जातस्य परलोकिवे कर्मसिद्ध्या सिद्धे यत् सिद्धं तदाह—

ततस्तद्विकृते ऋते ।

पारम्पर्येण साक्षाच्च नास्ति विक्रानविक्रिया ॥७९॥ इति ।

२५ ततस्तस्माद्विज्ञानस्य रूपादिविषयस्य विक्रिया मन्दाविरूपादिः, उपलक्षणमिदं तेन
प्रतिपरिगतादिश्च नास्ति न भवति । कुतः ? तद्विकृतेः तस्यात्मनो विकृतेर्विकारात् दीर्घमस्यादि-
लक्षणात् ऋते विना । तस्यां तु भवति । तस्याः कर्मफलत्वात् कथं तद्विक्रियातो भाव इति चेत् ?
उत्तरम्—पारम्पर्येण इति । तत्पर्ययप्र-कर्मणि तद्विकृतेरेव विज्ञानविक्रियादिनिवन्धनत्वात् उन्मुक्त-

१ तथापि आ०, ब०, प० । २—तत् स्वकृप्या— आ०, ब०, प० । ३ अत्रुमानापलापे ।

४ ततोक्त— प० । ततोक्त— ब०, आ० । ५ धर्मसि— ता० ।

मदिरादिवत् । प्रसिद्धं हि मदिरादेस्तदभिलाषादिपुरुषविकारोपनिबन्धनत्वमिति न वैकल्यं साध्यम् । नापि साधनस्य; ततो विज्ञानविकारोदिप्रतिपत्तेः । ततः पारम्पर्येण तद्विकृतेरेव सा इति, ततः सिद्धा तदहर्जातस्य तस्यैवैकभविक् विरुद्धः इह तदप्रतिपत्तेरिति । न केवलं पारम्पर्यात् अपि तु साक्षाच्च अन्यवधानाच्च । तस्या ऋते न तद्विक्रिया । शोकविषादादेः साक्षादपि तस्याः प्रतिपत्तेः तदापि कर्मभावात् । ततः सा किन्नेति चेत् ? क एवमाह—नेति, शोकवैरपि कर्मसहकारिण एव भावात् । ५ तत्र शरीरपरतन्त्रोऽपि जीवः तदुपरमेऽप्यवस्थानात् तदहर्जातवत् । कुतो वा तस्य तत्परतन्त्रत्वम् ? तद्वेतुत्वादिति चेत् ; न; ततः केवलदुष्टपक्षेऽपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियसहायादिति चेत् ; इन्द्रियाणामपि समुदायेन तत्सहायत्वम्, प्रत्येकं वा ? प्रथमविकल्पं निराकुर्वन्नाह—

कारणं नाक्षसङ्घातस्तत्प्रत्येकं चिना भवात् ।

विकल्पानां [विशेषाच्च तत्रादिति विरोधतः] ॥८०॥ इति ।

१०

अक्षाणां चक्षुरादीनां सङ्घातः समुदायः शरीरसहकारित्वेन न कारणम् । केपाम् ? विकल्पानां मनोविज्ञानानाम् । तेषामेवान्वितकमाणां जीवत्वाज्जीवस्येति गम्यते । कुतो न कारणम् ? तत्प्रत्येकं तद् अक्षं प्रत्येकम् एकं चिना अन्तरेण भवात् उत्पत्तेर्विकल्पानाम् । नहि सङ्घातकार्यं तदभावे युक्तम् । न च सङ्घातिनामन्यतमभावे सङ्घातः, तस्य तत्साकरूपत्वात् । भवन्ति च प्रत्येकं तदभावेऽपि विकल्पाः, अन्यथा अन्वादीनां मरणापत्तेः । भवतु १५ प्रत्येकमेव तत् तेषां तत्सहायतया कारणमिति चेत्, तदपि न नियतविषयतया, तदप्रतिपत्तेः । न हि नियतविषया विकल्प्या प्रतीयन्ते, रूपादिपञ्चकपरमार्थात्मन्यैव तेषां प्रतिपत्तेः । तदक्षमेव तथा 'तत् कारणमिति चेत् ; अत्राह—'विशेषाच्च' इति । अत्र 'तत्प्रत्येकम्' इति 'नकारणम्' इति शानुवर्तते । ततोऽयमर्थः—तदिन्द्रियं प्रत्येकं तेषां न कारणम् । कुतः ? विशेषात् । शेषस्याभावो विरोधम्, अर्थाभावेऽन्ययीभावः, तस्मात्, शेषेन्द्रियाभावप्रसङ्गादिति यावत् । तथाहि— २०

एकस्मादेव चेदक्षत रूपादिविषया इमे ।

विकल्पा व्यर्थमेव स्यात् 'तदन्याक्षप्रकल्पनम् ॥१४२॥

न चैव कश्चिदन्वादिजीवो भवितुमर्हति ।

चशब्देनैतदेवाह शास्त्रकारः परोक्षम् ॥१४२॥

स्यान्मतम्—अक्षान्तरं तेषां 'तच्च द्विपयामिमुद्यमार्थमतो व्यर्थमिति; तत्रः तस्यापि २५ तदनर्थान्तरत्वेन ; प्ररुगदेवाक्षदुष्टपत्तेः, अन्यथा विवक्षितामिमुख्यमपि ततो न भवेत् । भवतु मनोमात्रमेव तत् इति चेत् ; न, विषयाभिमुख्यविकल्पस्य तस्याप्रतिपत्तेः । तत्र कार्यकार्यत्वं तेषामिति न युक्तमेतत्—“मदशक्तिवद्विज्ञानम्” [] इति । मदशक्ती गुडादिकार्यवद्विज्ञाने शरीरकार्यत्वस्याभावात् । कथं पुनः कार्येन सह अतत्परतन्त्र-

१ आदावपि प्र—आ०, च०, प० । २ पूर्वभाषि—आ०, च०, प० । ३ भूदेन आ०, च०, प० । ४ एव तत्र ता० । ५ जीवस्य । ६ जीवदेतुत्वात् शरीरस्य । ७ इन्द्रियानावेऽपि । ८ इन्द्रियम् । ९ विग्नानाम् । १० इन्द्रियम् । ११ तावदक्ष—आ०, च०, प० । १२ तदि—प० ।

स्यावस्थानमिति चेत् ? न; उक्तोत्तरत्वात्—‘आत्मकर्मफलं भवेत्’ इति । न च पारतन्त्र्यादेव सहावस्थानम् पृथिव्यादिषु चक्षुरादीनां तदभावेऽपि तद्भावात् । उपसंहरति—‘तद्वति विरोधतः’ इति । तत् तस्मात् तद्वति अक्षयति शरीरे निमित्ते विरोधतो विकल्पोत्पत्तेर्विरोधात् “तद्विकृते” इति सम्बन्धनीयम् । अथवा विकल्पानां विशेषाद् अभियोगोपनीतादतिशयात् । चेति भावनायाम् ।

- ५ तेषामक्षसङ्घातः तदक्ष प्रत्येकं वा न कारणम् । सोऽपि तद्विशेषादेवेति चेत्, आह—‘तत्राद्विति’ इति । ‘विना भवात्’ इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् ‘विशेषात्’ इति च । तदयमर्थः—तच्चक्षुः तद्वच्च शरीरं तत्र विशेषात् विना भवात् तेषाम्, विशेषस्येति विभक्तिविकारेण सम्बन्धः । न हि तद्विशेषोत्पत्तौ अक्षे शरीरे वा विशेषनियमो प्रच्युतप्राच्याकारेऽपि तस्मिन्स्तदुपलम्भात् । भवत्वेवं तथापि तस्य तदेव कारणमिति चेत् ; न; विरोधतः । विरुद्धं हीदम्—अविशिष्टेऽपि कारणे कार्यं विशिष्यत इति, विशिष्टादेव तन्वादेः पटादिप्रतिपत्तेः । ततः सजातीयादेवाभियोगसंस्कृतात्तस्योत्पाद इति युक्तमेतत्—‘तद्विकृतेः’ इत्यादि ।

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

जातिस्मराणां संवादादपि [संस्कारसंस्थितेः] । इति ।

- जाते पूर्वभवस्य स्मरतरो जातिस्मराः तेषां संवादः अविप्रतिसारः तस्मादपि, न केवलं पूर्वस्मादेव हेतोः तद्विकृतेरित्यादि (दे.) जातिस्मरत्वे कारणमाह—‘संस्कारसंस्थितेः’ इति । संस्कारस्य पूर्वभाविकानुभवनिष्पन्नस्य स्मरणहेतोः धारणाज्ञानस्येहापि जन्मनि मन्थागवैपरीत्येन स्थितेः । जातिस्मरा एव नोपलभ्यन्ते तत्कथं तेषां संवाद इति चेत् ? न, प्रारम्भोक्तस्य बन्धुमृत्यादेर्निर्दिष्टादेव कैश्चिदपि दर्शनात्, तदहर्जातस्य च जातिस्मरत्वाभावे स्तनादौ प्रवृत्तेरनुपपत्तेः ।

तत्रापि^२ तदभावकल्पनायां दूषणमाह—

अन्यथा कल्पयन् लोकमतिक्रामति केवलम् ॥२॥ इति ।

अन्यथा अन्यथात्वं भावप्रधानत्वाच्चिर्देशस्य, तच्च जातिस्मराणामजातिस्मरत्वमेव तत्कल्पयन् प्रतीत्यपलापेन सवादयन् चार्वाको लोकं जीवनिर्कार्यभूतचतुष्टयं वा अतिक्रामति अपह्नुते केवलं नापरं करोति । नहि तदपलापः कचिदेव शक्यनियमो यतो जातिस्मरवन्न लोकेऽपि स्यात्, तत तस्याप्यतिक्रमात् लोकत्रयत्वमस्य नश्यति, लोकबुद्धचतुष्टय एव तत्त्वोपपत्तेरिति मन्यते । ततो लोकवजातिस्मराणामपि प्रतीतिभावेनानतिक्रमात् सिद्धस्तत्संवादः । प्रतीतिश्च तेषामनुमानात्, तथाहि—तदहर्जातस्य स्तनादौ प्रवृत्तिः तदभिलाषात्, सापि स्तनादेरभिलषितार्थनियमितवितर्कात्, च तेनायं समान इति प्रत्यभिज्ञानात्, तदपि स्मरणात्, तदप्यनुभवात्, प्रवृत्त्यादित्वात् “अवलम्बप्रवृत्त्यादिवत् । न चेदहर्जातस्य स्तनादिरपरस्तथाभूतो दृष्टोऽस्ति यतोऽनुस्मरणादिक्रमेण तत्सदृशो प्रवृत्तिः । तत पूर्वभाविकस्यैव तस्य तेन स्मरणमिति कथञ्च जातिस्मराणां संवादः ।

- ३० एतदेवाह—

१ तत्प्रवृत्ते—आ०, प०, प० । २ तथापि आ०, प०, प० । ३ संवादयथा—प० । ४ एवात—आ०, प०, प० ।

५ मन्थावस्थाकालीनप्रवृत्तिवत् । “मध्यमन्थावस्था मन्थोऽस्ती द्वी परी द्वयोः ।—इत्यमरः ।”—ता०टि० ।

न हि गर्भगत प्रत्यक्षादेवं प्रत्येति 'यदृच्छया मे रसादिग्रहणम्' इति कोक्षपानस्यैवात्रापि शरणत्वात्
मात्रादेरेवमव्यवहारात् । न च प्रत्यक्षाभावेऽनुमानम्, तस्य तत्पूर्वकत्वात् । भवतोऽपि समानमिदं
गर्भगतस्यापि पौर्नभ्रिनादेवानुमनादे स्मरणादिरित्यत्रापि प्रमाणभावानिति चेत्, आह—'न मम
भूयस्तथादृशः' इति । न मम न सदृश कोक्षपान विधेयमिति । कुत ? भूयः प्राचुर्येण तथा तेन
'दर्शनात् संस्कारस्तत् स्मृति' इत्यादिना प्रकारेण दृशो दर्शनादवलम्ब्यतेत्यायात् । तदुक्तम्—

"अक्षजानैरनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय चिन्तयन् ।

आभिमुख्येन तद्वेदान् विनिश्चित्य प्रवर्तते ॥" [सिद्धिवि० परि० १] इति ।

तत प्रागपि तथैवाप्तो प्रतिपत्तव्य अन्यथा, हेतुफलभास्य' कचिदपि निर्णयनियमाभावात्
कथं जलादावपि पानार्थं चिना प्रवृत्तिः ? कथं वा शुभाशुभकर्मभावनिर्णयेन निरारोहं वैरिद्वयमिला
पिणा नास्ति कश्चास्त्रोपादानं यत् इदं सूक्तं भवेत्—

"इदममरगुरुर्जगो महात्मा सुरपतये किल वृत्तनाजनाय ॥" [] इति ।

तत स्थित भूयोदर्शनवलाङ्गर्भगतस्यापि स्मरणादिरनुभवादेरेवेति । ततो न युक्तं शालक-
दृष्टान्तेन तस्यानुभवादेरन्यतोऽपि मात्र इति, चैतन्यस्यापि कथादिवान्यतोऽपि भावप्रसङ्गात् । शाल-
कस्य च शालकेतरजन्मनो वैलक्षण्यात् स्मरणादंश्च तदभावात् ।

पुनरपि गर्भ इत्यादि निरातुर्वन्नाह—

रूपादिदर्शनाभावात् नरसम्बन्धस्मृतिः कथम् । इति ।

रूप स्तनादिगतमादिर्यस्य तत्कार्यस्य क्षीरादेस्तस्य दर्शनं तदभावो गर्भे तस्मात् । तयो
रूपतत्कार्ययो मय्यन्धोऽविनाभावस्तस्य स्मृतिः स्मरणं गर्भनिष्कान्तम्यकथम् ? न कथञ्चित् । न हि
दृष्टेऽपि स्तनादो प्रागदृष्टस्य तस्य स्मरणम्, नालिकेरुदीपादागतस्य धूमो पावकसम्बन्धवत् । सापि
मामूदिति चेत् ; न, प्रवृत्तिदर्शनात्, गर्भेऽपि रूपादिदर्शनमस्तीति चेत्, न, तत्र स्तनादेरभावात्,
नयनादिव्यापाराभावाच्च । तदेवाह—

नावरयं चक्षुरादीनां सर्वधोन्मीलनादयः ॥८५॥ इति ।

चक्षुरादीनामादिपद्मात् जिह्वादीनाम् उन्मीलनादय आदिशब्दात् उच्चर्वणादयश्च नाशय
न नियमेन । ह ? सर्वत्र सर्वस्मिन् जराध्यादिपरिपिहिते प्राणिनि तत्तत्र गर्भे रूपादिदर्शनं यत्
पश्चात्तत्सम्बन्धस्मरणम् । अस्ति च बालस्य स्तनादिदर्शनात् तत्र रसविशेषाधिपत्या प्रवृत्तिः, अतोऽ-
वगम्यते जन्मान्तरे तस्य तद्दर्शनमिति । पुनरपि तद्विधृतेरित्यादि समर्थयितुमाह—

नथा रागादयो दृष्टाः मङ्गलपान्त्रविनाशुच । इति ।

गता शरीरेन्द्रियादावभिरतिराक्षिण्या द्वेषादीनां ते रागादयो दृष्टाः प्रवृत्तिविशेषतोऽवगता
'जातमात्रेऽपि' इति सम्बन्ध । कीदृशा ? सङ्कलो मगेदमहमिदमिति चाभिमनिवेश आदिर्यस्य

रागाद्यभ्यासादे, तेन विना न भवतीति सङ्कल्पाद्यनिनाशुन. । ततो न युक्तमेतन्—'रूपप्रकृते' रागः तन्मूलश्चानुनयादयः । पिचप्रकृतेर्द्वेषः तदाश्रयाथास्रयादयः वातप्रकृतेर्मोहः तच्चिमि-
त्ताश्च चापल्यादयः ।" [] इति, 'तेषां' सङ्कल्पाद्विनिर्गन्धन्तयैवाकल्मश्वेलाया प्रतिपत्ते ।
व्यभिचाराच्च कफप्रकृतावपि द्वेषादीनामुपलम्भात् । अथ कफप्रकृतेरन्यापि प्रकृतिरस्ति तासां साङ्ख्या-
दिति, तत्र, द्वेषादिवत् सर्वस्यापि प्रकृत्यन्तरकार्यस्य तत्प्रकृतां प्रसङ्गात् । न चैवम्, कम्पचिदेव
दर्शनात् । दृष्टस्यैव तदन्तर कारण नान्यस्येति चेत्, तर्हि सत्त्वान्तरेऽपि कुतस्तद्वेत् ? तन एवेति
चेत्, प्रकृतेऽपि स्यात् अविशेषात् । अन्यत इति चेत्, सिद्धो व्यभिचार—पिसाद्वर्द्धष्टम्यापि तस्या-
न्यनो भवति । तत्र तत्साङ्ख्यात् तत्प्रकृतौ द्वेषादि । अथ सोऽपि तत्प्रकृतेरेव कार्यम्, व्यर्थं तर्हि
प्रकृत्यन्तररूपेण कार्यभावात् । तदन्तरस्यापि तदेव सर्वं कार्यमिति चेत्, एवमपि तन्निर्हासातिशय
साम्ये तत्प्रकृते सर्वस्यापि समान एव रागादि प्राप्नुयात् । न हि क्षरणास्याविशेषे विशेष कार्यस्य, १०
तस्यातद्वेतुर्कत्वापत्ते । न चैवम्, सत्यपि तत्साम्ये कचिद्रागादेरुत्कर्षस्यान्यत्राप्यस्य च तारतम्येन
प्रतीते । नाथ द्वेष, तत्साम्येऽपि स्वहेतुफलनिश्चयात् परिणतिविशेषात्तदुपपत्तिरिति चेत्, न, तस्यापि
दृश्यस्य तदव्यभिचारात् । न ह्यसौ रागादौ कचिदेव नियतो द्वेषादेरपि तत एवोपलम्भात् । ततो द्वेषादि-
चद्विलक्षणपरिणामजन्यस्यापि तत एवोपपत्ते कथं तस्मान्नैव तत्प्राप्तिर्भवेत् ? 'अथ अदृश्य एव तद्वि-
शेषो रागादिवैषम्यहेतुः, स तर्हि सङ्कल्पादादेव कार्यविशेषादुन्नेतव्यं तस्यैव तद्वेतुतया दृष्टेन कफादौ १५
विपर्ययात्, अन्यथा पूर्वतादौ धूमहेतुरपि विशेष कचिदन्यत्रैवावसरूप्येत इति न पावक इति न कचिन्नि-
यतो हेतुफलभाव । तत्र तद्विशेषकल्पनमुपपन्नम् । तदभावे च न कफादे रागादिविशेषस्तदविशेषात् ।
अविशिष्टादपि कारणात् कार्यवैषम्यं दृश्यत एव यथा पृथिव्यादे रूपसंस्थानादिभेद शरीरस्येति चेत्,
न, तत्रापि तथैव चोद्यत—कथं तद्विशेषे तद्वेद इति । तव कस्मात् भवतीति चेत् ? न, अदृष्टवि-
शेषसहायात् तत्स्वरूपमात्रम् । अत एवोक्तम्—

२०

“अक्षादीनां पिच्छारोऽप्यमात्मरूपकर्म भवेत् ।” इति ।

धर्मक्रीतिनाप्युक्तम्—

“व्यभिचारान्न वातादिधर्मः प्रकृतिसङ्करात् ।

अदोषश्चेनादन्येऽपि धर्मः किं तस्य नेक्ष्यते ? ॥

न सर्वधर्मः सर्वेषां ममरागप्रमङ्गतः ।

२१

१ “चार्वाकच” ता० टि० । तुलना—‘वातप्रकृतेर्मोहः, पित्तप्रकृतेर्द्वेषः कफप्रकृते राग इति’—प्र० वार्तिकाल० १।१५ । “कचिदा”-रूपमण्डलं नकाद्यानां पिताद द्वेषो वातान्मोह इति — तस्यसं० प० प्र० ५।८ । २ ‘कथं प्रकृति रमन्ती यस्य धर्मादिमरणपर्यन्तस्यात्मनः’—ता० टि० । ३ “प्रागादनाम्”—ता० टि० । ४—गुरुत्वात्—आ०, २०, प० । ५ कथं सान्नेयवत्—आ०, ५० प० । ६ श्रमवशा इत्या एव आ०, ४०, प० । ७—न न क—आ०, २, प० । ८—व्यादिरूप—आ०, २० प० । ९ पृथिव्यादे । १० व्यापवि० इति० २५६ । ११ गहन आ०, २० प० ।

म्पादिबद्धोपश्चेत् तुल्य तत्रापि चोदनम् ॥

आधिपत्यं विनिष्टानां यदि तत्र न कर्मणाम् ॥ [५०वा० ११५०-५२]

इत्यलं निर्गन्धेन । तत्र सङ्कल्पादेरेव रागादयस्ते च तत्तत्प्रवृत्तिविशेषादवकृतसन्निधाना तद्धेतुं सङ्कल्पादिकमवगमयन्ति प्राग्भवीयेन इहभवे तस्य तदभावादित्युपपन्नमेतत्तद्विकृतेरित्यादि । यदि पुनर्भवा
५ न्तरानुभूतस्य स्मरणं किञ्च सर्वस्य २ किं वा सामान्यतः श्रोत्रस्थापोति चेत् २ भ्रमयेन यदि सादृशसम्भार, केपाश्चित् स्वजात्यभिजनादिप्रदेशेऽपि तत्प्रतिपत्ते । सामान्यमात्रं तु सङ्कारे तस्यैव स्मरणं न विशेषादे । तत्रापि तदभावे न कस्यचित् । कथं तर्हि सामान्यस्मरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति चेत् २ न, तस्य तस्मादव्यतिरेकात् दृष्ट्याच्च । तदेवाह—

तदाहारादिसामान्यस्मृतितद्विप्रमोपयोः ॥८६॥

भावोऽभावश्च घृत्तीनां भेदिष्विह च दृश्यते । इति

तच्च तत्प्रागनुभूतमाहारादि, आदिसङ्कल्पात् स्तनादि च, तदेवेह सामान्य तस्य स्मृतिश्च सङ्कारात्, तस्या स्मृत्येवमगोपध्यानुत्पादस्तदभावात् तदाहारादिसामान्यस्मृतितद्वि-
प्रमोपयोः सतोर्थाकर्म घृत्तीनां विषयोपसर्पणादानी भावः स्मृतौ अभावश्च तद्विप्रमोपे स च
न केवलं बालशैलयापि विह च मध्यदशायामपि, तद्योमयं भेदेषु विशेषेषु न केवलं सामान्यमात्रे ।
५ कथमेतत् २ तेषामस्मरणमिति चेत्, न, दृश्यते यत् न हि दृष्टे पर्यनुयोगोऽतिप्रसङ्गात् । दृश्यते हि बन्धुरस्य भवति न जाने पितृवर्गिणो मातृवर्गिणो वेति बन्धुत्वसामान्यस्मरणमपि लोफस्य तद्विशेषे प्रवृत्ति, तद्वद् बालकस्यापि आहारादिप्रदेशे इति न कश्चिदुपायः । नन्वत्र तस्मृतौ तत्र तद्वत् एव वक्तव्यस्तत्रैव बोधात्, न तद्विप्रमोपे तदभावो 'विपर्ययादिति चेत्, न, प्रवृत्तीनां तदन्यव्यतिरेकानुविधानप्रतिपादनेन कार्यत्वज्ञापनार्थत्वात् तद्वचनस्य । एवमपि 'भूयस्तथा' इति इत्यत्रैव
० वक्तव्यं स्मरणप्रस्ताभात् न रागाद्यभिधानात् परत इति चेत्, न, स्मरणस्यापि रागादिव्यवधानेनैव तत्कारणत्वमिति निवेदनार्थत्वात्, तथा वचनस्य । न हि स्मरणमात्रात् कचिद् व्यवहारो रागाद्यभावे । तत्र एतौक्तम् 'स्मरणादभिलाषे व्यवहार' इति । उपसहरनाह—

तस्मात् संसारवैचित्र्यं नियमाच्च विहन्यते ॥८७॥ इति ।

तस्मादहमगोऽनादिनिधनस्याप्रतिशेषम् कर्मणश्च संसारहेतोर्वक्तव्यत्वात् संसारस्य वैचित्र्यं सकलविकलेन्द्रिययोर्विकल्पकलेन्द्रियेण तिर्यगादर्मनुष्यादिव मनुष्यादितिर्यगादिवमित्यतिरूपवैचित्र्यं न विहन्यते न विधात गच्छति । कुत २ नियमात् प्रमाणतस्तद्विधातस्य निषाद । व्याहृतेषु पिपीलिभाजीयस्य तच्छरीरपरित्यागेन हृत्तरीरसञ्चरणम् अत्योषसस्तस्य तद्व्यापित्वासम्भवात् तद्व्यापिनश्च जीवस्य यवद्विरभ्युपगमादिति* चेत्, अत्राह—

१ वित्र सा— आ०, य०, प० । २ ननु आ०, य०, प० । ३ चीनाभावात् । ४ —या तादरा

आ०, य०, प० । ५ —नारवे— आ०, य०, प० । ६ —स्य च शरीरवर्द्ध आ०, य०, प० ।

७ "जीरो उपश्रगमत्रा श्रमति वना सदेहपरिमाणो । —ता० दि ।

न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति देहान्तरपरिग्रहे । इति ।

पूर्वस्माद्देहादन्यो देहस्तदन्तरं तस्य परिग्रहे न च नैव कश्चिदनिर्दिष्टनामा विरोधोऽस्ति विद्यते । तथाहि—न तत्र प्रमाणबाधो विरोधः, प्रमाणेन तस्यावस्थापनात् । नौप्यल्पेन महतो व्याप्याऽनुपपत्तिः, महतो महत्त्वेनेव व्यापनात् । तदेवात्यस्य सतः कुत इति चेत् २ प्रदेशविसर्पणादिति ब्रूम । न चेदं बाधमात्रम्, इहापि दर्शनात् । दृश्यते हीदम् इहापि बालजीवस्य युवादिदेहव्यापित्वं तद्विसर्पणात् तद्वत् पिपीलिकाजीवस्यापि हस्त्यादिशरीरव्यापित्वम्, एव महतस्तत्स्थाल्पशरीरमात्रावस्थानं तदुपसहारादिति प्रतिपत्तव्यम्, उपसहकरणविसर्पणधर्मस्याजीवस्य । न चेव तदुपसहाराविसर्पणयोरक्रमः, तत्संचिवस्य कर्मणः सूक्ष्मबाधरस्वभावस्य कृत्वा क्रमस्यैवोपपत्तेः प्रदीपनात् । दृश्यते हि प्रदीपे नैककृतात् तयोरपि क्रमः । तदुक्तम्—“प्रदेशसहाराविसर्पाभ्यां प्रदीपनात् ।” [त०सू० ५।१६] इति । तदेवम् ‘इह च दृश्यते’ इत्यनेन तत्परिग्रहमुपपाद्य तदन्तरेणाप्युपपादयन्नाह ।

तदभावे हि तद्भावप्रतिषेधो न युक्तिमान् ॥ ८८ ॥ इति ।

तस्य देहान्तरपरिग्रहस्याभावः हि यस्माच्चङ्गास्य तत्परिग्रहभावस्य प्रतिषेधो न युक्तिमान् । अतस्तत्र न कश्चिद्विरोधः इति । तथाहि—तस्य प्रतिषेधो न तावदचेतनः, चेतनोऽपि न क्षणक्षयी, तस्यापि लोकान्तरवदप्रतिपत्तेः । अक्षणिक एव गर्भमरणावधिरिति चेत्, न, बालादिशरीरव्याप्येन कुमारोदिशरीरान्तरपरिग्रहभावे तस्यासम्भवात् । भवत्वयम् ईदम्भविनो दृष्टत्वात् न भवान्तरिणः, तस्यैवासिद्धेरिति चेत्, ईदम्भविनोऽपि कुत सिद्धिः २ प्रायश्चादेव स्वसवेदनलक्षणादिति चत्, न, तेनापि मरणावधेरप्रतिपत्तेः, अन्यथा जीवितव्यप्रमाणे न कस्यचिदपि सम्देहः स्यात्—‘क्रियान्मम जोतिरव्यकालः’ इति । नापि तत्कालभाविषु सेवाकृप्यादित्यव्यापारेषु, इति व्यर्थं तत्परिज्ञानाय ज्यातिर्विदाद्युपासनम् । तत्र बालकस्य प्रत्यक्षता भाविदशाप्रतिपत्तिः यतः तात्कालिकापरापरशरीरोपादानं तद्दृष्टितयाभीष्टयेत । नापि बृद्धस्य तत्र प्राच्यदशापरिज्ञानम्, तात्कालिकीना तच्चेष्टानामवधारणापत्तेः । ३ भावतु ततस्तद्ग्रन्थं भ्रममिज्ञानात् भवत्येव ‘स पत्राह बृद्धो यो बालादिरभूवम्’ इति तस्योत्पत्तेरिति चत्, न, तस्यापि प्रत्यक्षत्वं पूर्वग्रहोपात्तं, प्रमाणान्तरत्वस्य चानभ्युपगमात् इति । अपि चेव सिद्धो भवान्तरी, तस्यापि तत्र पृथगिगमस्याभिहितत्वात् । तथापि तस्याभावे नैतद्भवत्यपि कश्चिच्चतन इति युतस्तत्परिग्रहः प्रतिषेधः तस्य प्रतिषेधधुरग्रावेऽनुपपत्तेः । ततः “प्रतिषेधादपि सिद्धं प्रतिषेधुस्ति” तस्यापि तत्परिग्रहः तत्सिद्धो कथं प्रतिषेधो यतस्तत्साधनं विरोधादिति चेत् २ न तत्र भिनिप्रेषस्य तत्त्वनामिषाणात् त य च तत्राविरोधात् । तत्र स्थितम्—‘तदभावे हि’ इत्यादि । जातोत्यादयश्च व्याख्यानश्लोकाः, ‘कारण

१ नाम्यल्पेन आ०, ॥४, प० । २ तत्रात्यस्य आ०, य०, प० । ३ सहचारिणमात्रं सहाराविसर्पणपरि । ४—नो नापि चक्षुः—ता० । ५—यधिर—आ०, य०, प० । ६ इहभवभावित्वं । ७ सदेह इत्यन्यथ । ८—मरणानामवधारण—आ०, य०, प० । ९ भवान्तरे—आ०, य०, प० । १० जन्मान्तरपरिग्रहः । ११ प्रतिषेधापि हि—आ०, य०, प० । १२—दुरेव त—आ०, य०, प० ।

नाक्षसङ्घातः" इत्यादेरर्थस्य तैर्याख्यानात् । तस्माद्बुद्धिरियं पुरुषस्यैव स्वभावो न पृथिव्यादेः ।

चायांकरस्त्वभावत्वे दूषणमाह—

बुद्धेः पुरुषतन्त्रत्वे नित्यत्वाच्चदनुक्रिया ।

[न भवेत्परिणामित्वादिनाशानुपलक्षणात्] ॥ ८९ ॥ इति ।

- ४ बुद्धेरवग्रहादिज्ञानस्य, पुरुष आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्यास्तस्या भावः पुरुषतन्त्रत्वम् । "गुणस्त्वते" [शास्त्र ० २।२।४५] इति पुन्यावः, यस्य वा इत्यन्यपदार्थसामान्येन वृत्त्याद्य पुनर्भावप्रत्ययान्तस्य बुद्धेरित्यनेन सम्बन्धः, तस्मिन् पुरुषतन्त्रत्वे बोद्धा पुरुष इति तद्विशेषणत्वे सति तदनुक्रिया तेषां बुद्धिकार्याणाम् अनु क्रमेण क्रिया करणं न भवेत् एकदैव स्यात् । कुतः ? नित्यत्वात् । बुद्धेरिति सम्बन्धः । एवं मन्यते बुद्धेरान्वयभावान्वयभ्युपगन्तव्यम् तत्तन्त्रत्वात्, १० भेदे तदनुपपत्तेः । समवायाद्वेऽपि तदुपपत्तिरिति चेत्; न; सत्यपि तस्मिन् 'तत्र बुद्धि' इत्येव स्यात् तस्य इहेदम्भ्ययहेतुत्वात्, न तु 'रा बोद्धा' इत्यविष्कम्भावस्यावगमः । सोऽपि तत् एव नाविष्कम्भावादिति चेत्, बुद्धिस्वरूपेऽपि तर्हि तत् एव तदवगम इति नैकं बुद्धिभेदेदित्यनुपपन्न-
मिदम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” [न्यायसू० १।१।१६] इति युगपदेव तदुत्पत्तेरेवं सम्भवात् ? बाधकाभावात् नैवायं प्रसङ्ग इति चेत्; न; इतरत्रापि दुस्त्यत्वात् । न हि पुरुषबुद्धयो-
१५. रविष्कम्भावे बाधकमुत्पत्त्यामः । पुरुषस्य बुद्धिरिति भेदप्रत्ययो बाधक इति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्ष रूपस्याभावात्, कल्पनारूपस्य चावस्तुविषयत्वात्, बुद्धेरन्यार इत्यपि तद्भावात् । तत्र भेदे तस्यास्तन्त्रत्वमित्यभेद एवाभ्युपगन्तव्यः । तत्र च पुरुषवत् बुद्धेरपि नित्यत्वात् न तत्कार्याणां क्रमः तत्करणत्वभावात्तस्या अक्रमात् । ततो मित्र एव परापरस्तत्करणत्वभाव इति चेत्, कथमसौ तस्याः ? तत्र समवायाच्चेत्; न, तन्निर्गधात् । तत्कार्यत्वाच्चेत्; न, तस्य अक्रमायास्ततोऽ-
२० नुत्पत्तेः । तस्याप्यपरैस्तत्स्वभावात् उत्पत्तिरूपनायामनवस्थाशोपान् । तत्र एव कार्योत्पत्तौ अव्य-
वस्थाच्च बुद्धिः प्राप्नुयात् । ततो बुद्धेरेव 'तदुत्पत्तिरिति परापरत्कार्याणां युगपदेव प्रादुर्भावेन भवितव्य तथा च कथं तस्याः संतारः ? परापरदेहेन्द्रियादिसञ्चारे सत्येव तदुपपत्तिरिति । युगपच्च कार्योत्पत्तौ अवस्तुत्वं च तस्याः पश्चात्प्राप्तिरिति निर्यापितत्वात् व्योमकुमुमादिवत् । तदेवाह—तदनु-
२५ तदनुत्पत्त्यनन्तरं क्रिया व्यापारो न बुद्धेरिति । एतच्च सामान्यतत्त्ववादेकोच्चारणमध्यमन्यदेव वाक्यम् ।
तथा च यतः सर्वकार्याणां युगपदुत्पादः तत्तदनुत्पत्तिरिति क्रिया नेति पूर्वोत्तरयोस्तदर्थयोर्हेतुहेतुमद्भाव-
प्रतिपत्तौ भवति । एव चार्वाकोक्तमिति चेत् इत्याशङ्क्य समाधानमाह—'परिणामित्वात्' इति । अत्र नेत्यनु-
वृत्तम् । तदयमर्थः—यदुक्तं नित्यत्वादिति, तत्र; कुतः ? परिणामित्वात् पूर्वकारपरित्यागाजहद्दूतोत्तराकार-

१-भेदे चतदनु-आ०, ब०, प० । २ समवायादेव । ३ बुद्धिस्वरूपस्य बुद्धेरविष्कम्भा

बाधगमार्थम् इहेदम्भ्ययमूलकसमवायबुद्धिस्त्वेत्या इत्यनेनैव बुद्धेः । ४ बुद्धिस्वरूपे । ५-नुपपत्तेः
आ०, ब०, प० । ६-परात्स्व-आ०, ब०, प० । ७-तौ व्यवस्था च आ०, ब०, प० । ८ तदुप-
पत्तेरिति आ०, ब०, प० ।

- प्रत्यक्षमस्तीति चेत्; कथं समारोपः उपलक्षिते तदयोगात् नीलादिवत् । मा भूदिति चेत्, कथं ससारं तस्य सत्त्वद्विष्टनिगन्धत्वात्, तद्दृष्टश्च आरोपरूपत्वात् । सोऽपि मा भूदिति चेत्, व्यर्थं स्तर्हि मुमुक्षुणा प्रयासः तस्य तन्निवर्तनार्थत्वात्, “मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽस्त्यपि शोक्तम्” [प्र० वा० १।१०४] इति वचनात् । प्रयासोऽपि नास्त्येव, वस्तुतः सरूपप्रयासविकल्पात् ।
- ५ स्याद्वैतसंवेदनस्यैव भानादिति चेत्, न, तस्य क्षणिकत्वे क्षणान्तरापेक्षयावश्यम्भावात् अद्वैत रूपत्वानुपपत्तेः, अक्षणिक्त्वस्य चानभ्युपगमात् । न क्षणान्तरस्यानुत्पत्त्या तस्य क्षणिकत्वं यतस्तदपशयम् अपि तु स्वत एवेति चेत्, न, नित्यत्वमपि स्वत एव न तदेतन्तानुवृत्त्येति प्रसक्तम् । सत्यं स्वयमेव भवति न नित्यत्वमिति चेत्, क्षणिकत्वमपि न भवेत् । न भवत्येव, क्षणिकक्षणादिसत्त्वविनश्यत्वात्वाविरसावलेपनानुपलक्षितरूपत्वाच्चमेति चेत्, तिष्ठतु तर्हि भगान्, क्षणमज्ञं
- १० वादिनाऽभ्यासकामिदानीं विवादप्रवृत्तेः । तस्य च प्रत्यक्षतत्त्वदुपलक्षणे प्रशान्तदोषानुपपत्तिमात्रम् । मा भूत् तैस्तस्योपलक्षणे ग्रहणं तु गतमेव निर्णयविकल्पमिति चेत्, न, तस्यापि सत्त्वग्रहणमनुपलक्षितस्याभावात् । उपलक्ष्यत एव तद्विचारमिति चेत्,

विचारान्तरं तद्विचारस्य यदि नास्ति प्रवेदनम् ।

प्रत्यक्षतत्त्वद्विष्टेन कथं नामानुपपत्त्यात् ॥ १४२६ ॥

१५

विषये हि मृदीते तद्विषयिग्रहणं भवेत् ।

सम्बन्धग्रहणं यद्वत् सति सम्बन्धवद्दे ॥ १४२७ ॥

ग्रहणे तेन तस्यापि कथं तास्त्वुपलक्षणम् ।

निर्णयात्मा विचारो यद्वन्तोऽपि प्रसिद्धिमान् ॥ १४२८ ॥

तथा सति समारोपः कथं तत्रोपजायताम् ।

१६

नास्त्येव चेन्न द्वयत्वाद्विचारमपि कुर्वत ॥ १४२९ ॥

अन्यथा स्वकल्पनादो कथं तस्य प्रवर्तनम् ।

आत्मालीयग्रहादेव यत्तत्त्वपरिदृश्यते ॥ १४३० ॥

आहार्यस्तस्य नास्त्येव समारोपो विचारिण ।

ततस्तु सहज्रादेव संसारे तस्य चेष्टितम् ॥ १४३१ ॥

१७

“निर्णयोपमनसोर्बाध्यवापकमवत ।

अभ्यासोपचितादेव तस्य नाशस्ततो यदि ॥ १४३२ ॥

अनभ्यासे कथं तस्य निर्णयात्मत्वमुच्यताम् ।

तद्विचारस्यैव तस्य निर्णयो लोकात्मतः ॥ १४३३ ॥

(क्षणान्तरानुत्पत्त्या । २ क्षणिकमपि आ०, य०, प० । ३- उपलक्षित- आ०, य० प० । ४

प्रयत्नतः । ५ ग्रहणम्- य० वा० ३।४८ ।

ग्राह्निर्णयोऽपि मा मूचेत्, हन्त तेन कथं भवान् ।

विनाशं तत्र चाध्यक्ष निश्चिन्वीत प्रवृत्तिम् ॥ १४३४ ॥

निश्चाप्येद् वा तं सम्यान् वादोऽय न निगृह्यताम् ।

तत्र प्रत्यक्षनस्तस्य ग्रहणमुपपन्नम् उपलक्षणवत् । अनुमानोचु तदुपलक्षणं दुरूपपादम् ; प्रत्यक्षाभावे तत एव लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्याऽर्थातिषेधेः । अन्यानुमानतः प्रतिपत्तौ अनवस्थानस्यो- ५
पकल्पनात् । कथासौ विनाशो यस्य कुतश्चिदुपलक्षणम् ? क्षणावस्थानमिति चेत्, न; तस्यानवधृतस्य
नित्येऽप्यविरोधात् । क्षण एव स्थानमित्यवधृतमेव तदिति चेत् ; तर्हि सामर्थ्यात् क्षणान्तरे तम्यस्थानं
विनाश इति प्राप्तम् । एवमिति चेत् ; तदपि यदि तुच्छम् ; उपपन्नमुक्तम्—“विनाशानुपलक्षणात्”
इति, तुच्छे तत्र प्रत्यक्षादेः प्रतिबन्धाभावेनाप्रवृत्तेः । वस्तुनश्च तस्मात् अन्यत्वे कथं क्षण एव स्थानं
तदन्तरेऽपि तद्वायात् । अन्यत्वं चेत् ; फुत् एतत् ? तस्य क्षण एव स्थानादिति चेत्, न; तत्रापि १०
क्षणान्तरमाविनोऽस्थानस्य अर्थादापत्तेः पूर्वप्रसङ्गानतिक्रमात्, अवस्थोपनिपाताच्च ।

एतेन अतुच्छं तदित्यपि प्रत्युक्तम्, तुल्यदोषत्वात् । अथ न किञ्चित्स्थस्य क्षणान्तरे भवति,
“न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम्” [प्र० बा० ३।२.७७] इति वचनादिति चेत् ;
किमिदानीमवधारणेन ? व्यवच्छेदस्य तत्फलस्थाभावात् । अस्त्येषाम्, न तु क्षणान्तरे, प्रागेव
भावादिति चेत्, नेदानीमसौ कस्यचिदपि स्यात् । तथा हि— न तावच्चदन्तरस्थितेः ; तदानीमभावात् । १५
न हान्यकालः स तस्या इत्युपपन्नम्, अन्यथा घटयतेनेवाभावेन तदन्यदेशस्य सर्वस्याप्यभाव इति
भावनेरास्त्यप्रसङ्गात् ? नापि ‘माच्यक्षणस्थितेः स्वयं तदुपगमादिति व्यर्थमेवावधारणम् । अतः पक्षा-
देवासौ वक्तव्यो ‘न भवत्येव केवलम्’ इत्यस्यापि तथैवोपपत्तेः । न हि तत् तत्क्षणापेक्षमेव
तवीरूपत्वप्रसङ्गादिति नोपक्रान्तप्रसङ्गादि (द) तिक्रमः परस्य । भवसोऽपि कः पुनरसौ विनाश
इति चेत् ? न कश्चित्, निश्चितनिःश्रेयसमार्गस्य ‘तदनुपपत्तेः । भवत एव तु मिथ्यादृष्टेः प्रतिक्रियाविनाशः २०
समुपस्थायिवस्तुविनाशः पर्यनुयुज्यत इति चेत्, सोऽपि न कश्चिदन्यत्रान्यथाभावात् । निरूपयिष्यते
चैतत् नातिवृत्तः । इति सूक्तम्—“परिणामित्वात् विनाशानुपलक्षणात्” इति । तदपि कथम् ;
विरोधादिति चेत् ; न; प्रतीते । न हि प्रतीतमन्यथामवस्थितिप्रसङ्गात् । व्यवहारस्य च प्रवृत्ति-
प्राप्त्यादेः तत्रैव सम्भवात् ।

अत्यन्तविनाशोऽपि सन्तानापेक्षया तत्सम्भवं मन्यमानस्य मतमाशङ्कते—

२५

परस्याप्यविरोधश्चेत् फलहेतुव्यपाहनः ।

प्रवृत्ताद्व्यवहाराणाम् [अविनाशोऽपि सम्भवात्] ॥ ९० ॥ इति ।

१—मानास्तु— ता० । २—तस्तु— ता० । ३— तमेव— आ०, व०, प० । ४— अन्यदन्यत्वे
आ०, व०, प० । ५— अन्यत्वे— आ०, व०, प० । ६— ननु— आ०, व०, प० । ७— दितिक्रमः
परस्य आ०, व०, प० । ८— पुनरस्यावि— आ०, व०, प० । ९— धिते नि— आ०, व०, प० ।
१०— मिथ्यादृष्ट्यनुपपत्तेः ।

- अपि इति परामर्शमिमुख्ये । परस्य सौगतस्य सम्पत्तिना व्यवहाराणां पानभोजनादीनामपिरोधो विरोधाभावः । कुतः फलञ्च हेतुश्च फलहेतुः, हेतुशब्दस्य ध्वन्यत्वेऽपि न पूर्वनिपातः, स्वकल्पे “लक्षणहेत्तोः” [पाणिनि० ३।२।१२६] इति प्रयोगदर्शनात् । तयोर्ध्यपोहः तदहेतुफलव्यावृत्तिपरिस्फुटितं सन्तानस्तत्फलितं तद्व्यपदेशात्तत्तमाश्रित्य प्रवृत्तेः पानादिहेतुषु रोगस्य प्रवर्तनात् । यत्नतः तावत्तात्त्विकादिषु हेतुफलवादान्तात् किञ्च प्रवृत्तिरिति चेत् : अत्रापि इदमेव कृतानुवृत्तिकमुत्तरम्—‘फलहेतु’ इत्यादि । अयमर्थः—फलहेतोरप्यपोहः परस्परालम्ब्यभावस्तत् प्रवृत्तेः अन्यथा तदबोधात् । तथा हि—यदि हेतो च फलम् न प्रवृत्तिस्तद्वत्तस्यापि दर्शनात्, प्रवृत्तेश्च तदर्थत्वात्, दृष्टेऽपि प्रवृत्तौ अनवस्थानात् । फलेऽपि यदि हेतुः, कथं प्रवृत्तिः ? फलवृत्तस्याप्यनुपलम्भात्, तदुपलब्धाद्येव तदुपपत्तेः, आश्रयचर्चणस्य प्राकृतेव्यप्य प्रतिवेदनात् । तत् प्रवृत्तेर्हेतुफलयोरन्योऽन्यात्मन्यभाव एव । तथापि कथमन्यदर्शनाद्व्याधितया प्रवृत्तिरिति चेत् : न; सन्तानादिव द्रव्योपपत्त्यात् । ततोऽपि कथं भेदाविरोधादिति चेत् : न, दृष्टत्वात् । दृष्टा हि लोकस्याभेदकल्पनाया प्रवृत्तिरिति । ‘चेत्’ इत्यशब्दस्य परिहरन्नाह—‘अविनाशऽपि मम्मवात्’ इति । अत्र सिद्धावलोकितेन वक्ष्यमाणस्य नञ् सम्बन्धः । ततो यत् ‘परस्य’ इत्यादि, तन्न, कुतः ? पक्षान्तविनाशस्तु अन्यत्वात् कथञ्चिद्विनाशो आचनार्थः ।
- १५ तस्मिन्नापि न केवलं तदपोहे सम्मवात् प्रवृत्ते तदपोहे तदभ्युपगम परस्य चित्तभरणवैधेयं न वस्तुतस्त्यैवामवात् । अविनाशस्य च निरूपितत्वात् निरूपयिष्यमाणत्वाच्च । इदमेव श्लोकैर्न्यायिभ्यस्तु ‘फलहेतुव्यपोहत’ इत्यस्य द्वितीयमर्थं दर्शयन्नाह—

यथाऽजनकजन्येषु न सन्ति कलशादयः ।

तथा जनकजन्येषु ततस्तच्च निरन्वयम् ॥ ९१ ॥ इति ।

- २० यथा येन दृश्यानुपलब्धिप्रकारेण न सन्ति न विद्यते कलशादयः । कः अजनकजन्येषु अतद्वेतुफलेषु कुलिशकण्ठादिषु तथा तेन प्रसारेण जनकजन्येषु तद्वेतुफलेषु पिण्डकण्ठादिषु न सन्ति कलशादयः इति सम्बन्धः । प्रयोगश्च—यद्यत्रोपलब्धिपलक्षणप्राप्तौ नोपलभ्यते तत्र नास्ति यथा अतद्वेतुफलेषु कलशादयः, उपलब्धिपलक्षणप्राप्ताश्च ते नोपलभ्यन्ते तद्वेतुफलेष्वपीति । ततस्तस्मात् निरन्वयम् अन्यथापिप्लान्तं तत्त्वं स्वरूपम्, कलशादीनामपि विभक्तिसम्बन्धेन
- २५ सम्बन्धः । सत्येवं यस्तिद्व तदाह—

तत्र नाशादिशब्दाश्च समिताः समनन्तरे । इति ।

तत्र तेषु जनकजन्येषु नाश आदिर्येषां प्रागभावोपादानां तेषां शब्दाः समिताः सक्ता भवन्तीति शेषः । न केवलं प्रवृत्त्यादिरेवेति चशब्दः । सत्येव हि तदभावे प्रागभावोपादानादिशब्दा

१—कल्पल—ता० । २ कृत मित्रि—आ०, घ०, प० । ३—तत्तम दण्डन—आ०, घ०, प० ।

४—‘विषय’ पामरी नीचं प्रकृतञ्च पृथक्जन । ५—ता० दि० ३ प्रवृत्ते—आ०, घ०, प० । ५ करिणादि—ता० । यत्रशरीरेन्द्रियादिषु । ६ ततस्तत्त्वं वि—ता० ।

जनकेषु, अन्येषु च नाशोपादेयादिव्यपदेशाः लोभसहतेप्रसिद्धाः संक्षच्छन्ते नान्यथेति परस्य भावः । कस्मिन् सति ? समनन्तरे समानि सदृशानि अनन्तराणि अव्यवहितानि जनकजन्यानि यस्मिन् सन्ताने तस्मिन्निति । परस्त्वमत्र शक्यपूर्वत् प्रतिपत्तव्यम् उपासार्गस्य सदृशार्थत्वम् । अनेन 'फलहेतु-
व्यप्योदतः' इत्यस्य प्रथमोऽर्थो दर्शितः ।

तदेवं परमतमुपदर्श्य अल्पवक्तव्यत्वात् तत्रेत्यादि निराकुर्वन् विनाशं पृच्छति—

अन्यस्यान्यो विनाशः किं [किञ्च स्यादचलात्मकः] ॥९२॥ इति ।

अन्यस्य कलशादेः अन्यः कपालादिविनाशः । उपलक्षणमिदं तेन प्रागभावोऽप्यन्यो मृत्पिण्डादि । किम् इति प्रश्नयित्वा दूषणमाह—'किन्न् स्यादचलात्मकः' इति । किं न स्यात् ? स्यादेव, अचलात्मकः अचलस्यभावः कलशादिः । नहि तदन्यप्रादुर्भावे तस्य विनाशः ; 'त्रैलोक्यस्यापि तत्सद्भावात् तदविशेषात् । नापि तदन्वभावः तत्प्रागभावः ; जगत्तोऽपि तदेकप्रागभावत्वापत्तेः । तथा च १० तदुपमर्दानादेव तस्योत्पत्तेः तदेकमन्तान्त्वमिति नवकाशः तन्नाशत्वरूपनस्य । ततः प्रागभावादि-
षेकस्येति सति विद्यमानत्वाद् अवश्यंभाविनी तस्य कूटस्थता । इत्युपपन्नमेतत्— 'किन्न् स्यादचला-
त्मकः' इति । पर इदं परिहरन्माह—

तद्विवेकेन भावाच्चेत् [कथं नानिप्रसज्यते] इति ।

तस्य कलशादेर्विवेकेन पूर्वापरविच्छेदेन भावो भावनमवधारणम्, प्यन्तादचूत्प्रत्ययः १५
तस्मात् 'न स्यादचलात्मकः' इति सम्बन्धः । न हि विविक्ततया भाव्यमानस्याचलात्मकत्वं
पूर्वापरविवेके सत्येव तदुपपत्तेः । अत्र 'चेत्' इत्यादाद्व्योत्तरमाह—

कथं नानिप्रसज्यते ।

सदापि [सर्वभावानां परस्परविवेकनः] ॥ ९३ ॥ इति ।

सदापि सर्वकालमपि पूर्वापरमूलवत् मध्यकालेऽपि कथं तद्विवेके नातिप्रसज्यते अति- २०
प्रसज्येत एव । एव मन्यते—न तावत्तस्य तद्विवेके पूर्वापरसंश्लेषणं, तस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । अतः स
एव तस्य प्रागभावः प्रवृत्तश्चेति, स्वतोऽपि तस्य विवेकाच्च क्षणभङ्गवादः शून्यवादमतिशयोक्तिरिति ।
परमार्थमिदं दर्शयति—'सर्वभावानाम्' अत्रापि सदापीति सम्बन्धते मध्येकरणात् । तदयमर्थः—
आतिशयोक्तिः पूर्वापरानुगमः आप स विद्यतेऽप्येति आपि तदन्वयिरूपं सत् विद्यमानं न कल्पितं
कथं नातिप्रसज्यते ? केनात् ? सर्वभावानां चेतनेतरत्वनामर्थानाम् । अत्र हेतुमाह—
'परस्परविवेकतः' इति । परस्परमन्योऽन्य जैनसौगताभ्यां विवेकतो विनिश्चयात् 'मदा-
पिनः' इति विभक्तिविक्रिया सम्बन्धः । अस्ति जैनवत् सौगतस्यापि तद्विनिश्चयः, अन्यथा
क्षणविवेके निर्विवादात् अनुमानरूपनवैकल्यापत्तेः । सतोऽपि तस्य लक्षणरूपनकेशादिवद् भ्रान्तत्वाच्च

तद्विषयस्य सत्त्वमिति चेत्, विवेकस्यापि न स्यात् तन्निश्चयस्याप्यसत्येव तस्मिन् द्विचन्द्रादौ दर्शनात् । वाध्यमानत्वात्तत्रैव तस्य आन्तत्वं नान्येति चेत्, न, अनुगमेऽपि तुल्यत्वात्—तन्निश्चयस्यापि तत्केशाद्यनुगम एव बाधोपलम्भात् न पूर्वपरानुगम इति । तत्र तत्र विवेकभावनादचलत्वं सत्यपरिहार शून्यवाद-प्रसङ्गाद्विपर्ययसिद्धेः ।

५ साम्प्रत विवेकमध्युपगम्य 'जनकजन्येषु' इत्येतन्निरावृत्तं ब्रूह—

न चानन्तरमित्येव भावस्तद्व्यपदेशभाक् । इति ।

न च नैव अनन्तरम् अव्ययानम् इत्येव हेतोः भावः पिण्डकपालादि तद्व्यपदेशं कलशाद्यपेक्षया जनकजन्यव्यपदेश भजत इति तद्भाक्, सर्वस्यापि तत्पूर्वापरकोटिगतस्य जगत्क्षणस्य तद्भाक्त्वापत्ते आनन्तर्याविशेषादिति भावः ।

१० परो विशेष दर्शयति—

तत्प्रतीत्य समुत्पादात् [भावश्चेत् स कुतो मतः] ॥९४॥ इति ।

तत् पिण्डादिकं प्रतीत्य समनन्तरप्रत्यय कृत्वा कलशादे, तच्च प्रतीत्य कपालादे समुत्पादाद्भावः तद्व्यपदेशभाक् न च सर्वं प्रतीत्य तस्योत्पादो यत्तत्तद्वैक्यस्यातिप्रसङ्ग इति मन्यते । तमेवेति 'चेत्' इत्याशङ्क्य प्रदनयन्नाह—'स कुतो मतः' इति । स प्रतीत्यसमुत्पाद कुत कस्मान्नि-

१५ मिचात् नियतविषयो मत इति ।

परस्तदाह—

सादृश्यात् [प्रत्यभिज्ञानं न सभागनियन्धनम्] । इति ।

सादृश्यं पिण्डकपालादीनां सारूप्यं तस्मान् स मत इति । तत्रोक्तमाह—'प्रत्यभिज्ञानं न सभागनियन्धनम्' इति । न हि सादृश्यं प्रत्यभिज्ञानादयत शक्यमवगन्तुं प्रत्यक्षस्यासाधारणविषयत्वेन

२० तत्रैवपृष्ठे, अनुमानस्य च तत्पूर्वत्वात्, न च तत्परस्य सम्भवति । कुत ? सभागनियन्धनं सभागयोः तदिदमिति आशयोर्नियन्धनेन एकत्वरूपेण वर्तमानं नियन्धनं मत इति । तथापि कथं तत्र परस्येति चेत्, न, अनेनान्तविद्वेषात् स्वयं च तद्भागेभेदवत् तस्यापि भेदरूपेणैव निराकृतात् । चित्रज्ञानवादिनं सम्भवत्येव तद्विनि चेत्, अत्राह—

विशेषकल्पनायां स्यात् परस्यान्यमिचारिता ॥९५॥ इति ।

२५ विशेषस्याकारभेदस्य प्रत्यभिज्ञाने कल्पनायां परस्य अवमानेनान्तदन्यस्य क्रमनेकान्तस्य स्यात् भवेत् अन्यमिचारिता सर्वभावेऽपरिचलितत्वं युगपदिव क्रमेणाप्यनेकान्तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वं यावता नित्यानित्ययोरेकत्वे तदुपपत्ति, नित्यानित्ययोरिति चोपलभ्यानुपलभ्ययोरित्यर्थः, तयोश्चैकत्वमसम्बद्धम् । तदुक्तम्—

१—तितदि ५० । २—आन्तत्वाच्चान्य—आ०, घ०, प० । ३—इभावस्यापि प्रसङ्गत इति २१, घ०, प० । ४—तद्वतीति ५० । ५—रूपनायां नि—आ०, घ०, प० ।

“यदि नित्यमनित्य चैकमेव तदा प्रतिपन्नमप्रतिपन्न चैकमिति प्रसक्तं तथा च असम्बद्ध प्रतीयमानमेकत्वेनान्यथा न शक्य प्रतिपत्तुं नाप्रतीतमेव प्रतीतम् ।” [प्र० वार्तिकाल० १।२०५] इति चेत्, तदसत्तत्त्वम्, यस्मात् न ह्युपलभ्यत्व नित्यत्वम्, अनित्यत्व वा तद्विपर्यय, स्थलक्षणस्यापि नित्यत्वापत्ते, अनित्यत्वे वाऽनुपलभ्यत्वानुपज्ञात्, अपि त्वनुगमान्नित्यत्वं व्यावृत्तेर्धानित्यत्वम् अनुगमव्यावृत्ति च सुवर्णरुचकाद्यपेक्षया नैकत्रापि विरुद्धे । न च रुचकादेर्व्यावृत्तिमतः प्रतीतस्येतरस्य च परस्परमेकत्वं जैनस्य सम्मतम्, प्रत्यभिज्ञानाकारणोरिव भेदस्यैव भावात् । ततः ‘प्रतिपन्नमप्रतिपन्न चैकम्’ इति परमतानभिज्ञानादेव प्रतिपादितम् । रुचकादेः परस्परमिव सुवर्णादपि भेदे नेक नित्यानित्यम्, अभेदे परस्परमप्यभेद एव अभिज्ञादभिन्नस्य गत्यन्तराभावात्, तथा च नित्यमेव तत् नानित्यमपीति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञानस्यापि एवमव्यवस्थितिप्रसङ्गात्—तद्व्याकारस्यापि स इत्यादेः परस्परमिव ततोऽपि भेदे नैक चित्र सन्तानान्तरवत्, अभेदेऽपि स एव दोषस्तदन्यतमाकारवदिति अनवधारितस्यैव भेदेतरभावस्याभ्युपगमाददोष इति परिहारस्तु क्रमचित्रत्वमपि भावेषु परिपुण्याति । सत्यमिदं यदि तथा प्रतिपत्ति, न चैकम् । तदुक्तम्—

“केनचित्तस्य रूपेण नोपलब्धिः परान्यथा ।

अविचित्र्येन रूपेण तदस्येति कथं मतम् ? ॥

पूर्वं तेनास्य विचित्रचेत् पूर्वमेव तथा भवेत् ।

इदानीं नैव, तद्रूपमस्येति कथमेकता ? ॥

एकं पूर्वपराभ्यां चेद्रूपाभ्यामवियोगतः ।

नियोगे दृश्यमानेऽपि नियोगो न कथं मतः ॥

क्रमेणास्यात्रियोगश्चेद्वियोगोऽपि तथा भवेत् ।

अत एवोभयात्मत्वमवियोगवियोगतः ॥

यथेवास्याक्रम सच दृष्टिरस्य तथा भवेत् ।

अक्रमस्य च सत्त्वम्य न योगः क्रमभाषिकः ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।२०५]

इति चेत्, नेदानीं प्रत्यभिज्ञानमपि । तत्राप्यस्य तुल्यत्वात् । तथा हि—

स इत्येव प्रजातस्य ज्ञानस्यैवायमित्यापि ।

अप्रतीतं कथं नाम त्वय्यक्तं प्रकल्प्यमाणम् ॥ १४३५ ॥

तस्याप्यन्यत्र विचित्र्येदन्यत्रैव भवेदसौ ।

स इत्यत्र तु नास्तीति कथं तस्य तदेकता ॥ १४३६ ॥

तदेतददेशकाभ्यां तदेकं चेन्नवियोगतः ।

वियोगे दृश्यमानेऽपि वियोगो न कथं मतः ॥ १४३७ ॥

१ - या वा श- ता० । २ ननु उपलभ्यत्व नित्यमनित्य वा आ०, व०, प० । ३ - शाकार-
आ० प्र०, प० । ४ पूर्वत्वेनाप्यविति- आ०, व०, प० । “पूर्वत्वेनास्य विचित्र्ये” वार्तिकाल० ।
५ तदतदेशकालाभ्यां शैक आ०, व०, प० ।

देशकमादधीयोगो वियोगस्तत्कमात् किम् ।

अत एवोग्यात्मत्ववियोगवियोगतः ॥ १४३८ ॥

यथा तदकर्म सत्त्वं दृष्टिरस्य तथा भवेत् ।

अकर्मस्य च सत्त्वस्यावियोगस्तत्कमात् कथम् ॥ १४३९ ॥ इति ।

५ ततो यथा प्रत्यभिज्ञानमितरेतरदेशपरिहाराप्रतिपत्तिस्तदाक्रमैरेकं तथा सुवर्णादिकम् अन्यो-
ऽन्यकालपरिहारागतिरिति प्रतिपत्तव्यम् । कुतः पुनः रुचकादीनां पूर्वापरोभावस्य प्रतीतिः ?
पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामिति चेत्, तद्वेदस्य कुतः ? स्वसंवेदनादिति चेत्, कथं ततो द्वित्वप्रतिपत्तिः
अन्यगतस्यान्यशः प्रवृत्तेः ? एकस्य च पूर्वशरोभूतस्याभ्यावात् । एकमेव तत्तथाविधमिति चेत्, न, एकत्वे
साक्षात्करणविषयतया पौर्वापर्यानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

१० “अदि पूर्वापरोभावः केन तस्य प्रतीयताम् ।

प्राक्परप्रत्ययाभ्यां चेत्तयोर्भेदगतिः कुतः ॥

स्वसंवेदनभावाच्चेन्न स्याद् द्वित्वगतिस्त्वतः ।

न चाप्यविद्यमानस्य परपूर्वस्य तद्गतिः ॥

एकं संवेदनं तच्चेत् परपूर्वतयेष्यते ।

१५ एकत्वे परपूर्वत्वं साक्षात्कृततया कथम् ? ॥” [प्र० वार्ति ७० १।२०५]

इति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञानेऽप्येवं प्रसङ्गात् । तथा हि—

सोऽयमित्यनयोर्देशभेदो गम्यः कुतस्तथा ।

साभ्यामेवेति चेद्द्वित्वं तयोर्विज्ञायतां कुतः ॥ १४४० ॥

स्वसंवेदनभावाच्चेन्न स्याद् द्वित्वगतिस्ततः ।

२० नचाप्यविद्यमानस्य भिन्नदेशस्य तद्गतिः ॥ १४४१ ॥

एकं संवेदनं तच्चेद्विज्ञानदेयतयेष्यते ।

एकत्वे भिन्नदेशस्य साक्षात्कृततया कथम् ? ॥ १४४२ ॥ इति ।

ततो यथा प्रत्यभिज्ञानं स्वात्कारे क्वचिदभिमुख्यमवहदेव तदन्तरं प्रत्येति युगपत्, तथा

क्रमेणापि स्वकादिपर्यायपरिहाराभिमुख्यमवहदेव तदन्वयज्ञानमप्यपानापि स्वस्तिकादिपर्यायत्वं

२५ परि छनतीति सुमाप्तिमेतत्—

विशेषकल्पनायां स्यात् परस्यान्यसिचारिणा । इति ।

मामूल्यमिज्ञानम्, युगपदपि वित्रैरुत्पन्नमुपपन्नादिति चेत्, अत्राह—

तस्मात् सभागासन्नानकल्पनापि न युज्यते ॥ ९६ ॥

न चेत् [स परिवर्तनं हेतुरेव फलात्मना] । इति ।

१-द्वितीयो भा०, व०, प० । “अथ उपर्याय्येति शब्देन विकारस्य दैर्घ्यं च भवति,

अविचारः अतीचार इत्यादिवन् ।”-वा० टि० ।

प्रत्यभिज्ञानमित्यनुवर्तते । न चेत् न यदि प्रत्यभिज्ञानम्, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानात् सभागानां सदृशापरापरक्षणानां सन्तानस्य कल्पनापि अपि शब्दाद् व्यवहारश्च न युज्यते । एवं गम्यते सति हि प्रत्यभिज्ञाने तदवगतादृश्यायत्तात्तत्प्रतीत्यसमुत्पादात् हेतुफलभावनियमः, ततश्च तत्सन्तानकल्पना न चासतीति । सवृत्त्यैव तत्कल्पना न प्रत्यभिज्ञानादिति चेत् न; संवृतेरपि तद्रूपत्वात् । सा हि 'स एवाहं जलं पिबामि यः पूर्वं तदद्राक्षम्' इति गतिरेव । कथञ्च प्रत्यभिज्ञा- ५
क्षणानां पौर्वापर्यरूपनं संवृतिरिति चेत् ? न; तत्रापि अस्मादिदं पूर्वमतश्चेदं परमिति प्रतिपत्तेः प्रत्यक्षमर्शत्वात् किं पौर्वापर्यस्य कल्पनेन ? तत्त्वत एव भावात्, अन्यथैकक्षणमेव जगत्मातृम् । तथा चेत् न कारणं कार्यं वा कस्यचिदिति कथं वस्तुत्वं यतो व्योमकुसुमादिकमतिशयीत ? कथं वा सुगतक्षणानां पौर्वापर्यं यत् इदं शोभेत—

“तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।” [प्र० वा १।२०१] इति । १०

कल्पितमेव तत्रापि तदिति चेत्; न; स्वयं तस्याकल्पत्वात् । तस्माद्भासनोपप्लवाधिष्ठितो लोक एव तदपि कल्पयति । अत एवोक्तम्—

“न च पश्यति सन्तानं नापि कश्चित्प्रवर्तते ।

न तिष्ठति प्रमाभावात् कैवलं भवतो भ्रमः॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१९६] इति ।

इति चेत्, तात्त्विकमेव तत्र भन्यद्रव्यात् तत्कल्पाच्च भवति ? तत्र प्रमाणस्य ‘यदि १५
पूर्वापरीभावः’ इत्यादिना प्रतिक्षेपादिति चेत्; ननु सोऽपि प्रभस्तदुत्तरभावप्रवृत्तापरापरक्षणरूप एव कथं कश्चित् तद्भावं प्रतिक्षिपेत् ? स्वयं तत्त्वतस्तद्रूपत्वादयोगात् । तस्यापि ताद्रूप्यमारोपादेव, वस्तु-
तस्तत्रापि तस्य यदि इत्यादिनैव प्रतिक्षेपादिति चेत्, न; अनवस्थोपनिषत्वात् । ततो दूरं गत्यापि तात्त्विकमेव तत्र पौर्वापर्यमिति सिद्धस्तदाभा परमार्थत एव सन्तानः । तस्य च न प्रत्यभिज्ञानादन्यतः
प्रतिपत्तिः । तथा च सिद्धं तद्देव क्रमतोऽपि वस्तुषु वैचित्र्यम् । तदेवाह—‘स परिवर्तते २०
हेतुरेव फलात्मना’ इति । स कलशाऽवग्रहादरेव हेतुरेव कारणमेव परिवर्तते परिणमे फलात्मना
कपालेहादिकलरूपेण, न हेतोरन्य एव फलामेत्येवकारः । एतेन ‘अविनाशेऽपि’ इति व्याख्यातम् ।

कथं पुनर्हेतोः फलात्मना परिवर्तनं प्रत्यक्षवाचनात्, तेन निरन्वयस्यैव विनाशस्य प्रति-
पत्तेरिति चेत् ? अत्राह—

तस्माद्भावविनाशोऽयं फलीभावः [नदग्रहः] ॥ ९७ ॥ इति । २५

तस्मात् पूर्वोक्तात्तुच्छविनाशाभावात् । उक्तं हि पूर्वम्—‘न तुच्छो विनाशस्तस्य स्वप्रति-
पत्तावप्यसामर्थ्यादिसम्बन्धाच्च । न हि वस्तुना संयोगः सम्बन्धः; अद्रव्यत्वात् । नापि समवायः;
तदधिकरणतया तस्याप्रतिपत्तेः । न च विशेषणभावः; तत्प्रतिपत्तौ तदनुरक्तस्य वस्तुनोऽपि नीत्यानु-

१ —तात्प्रती- ता० । २ प्रत्यक्षमर्शात् प्र० । ३ तत्त्व एवं ता० । ४—न त्वान्यत्र वा तत्तत्ता-अ०,
प्र०, प० । ५ तत्त्वतस्तत्रापि तत्र य- आ०, ब०, प० । ६ कलशः कपालरूपेव अवग्रहश्च ईहाक्षेपेण ।
७ न्यायवि० श्लो० २।९० । ८—नात्य संयो- आ०, ब०, प० ।

- रक्तोत्पलवत् प्रतीतिप्रसङ्गात्' इति । नित्यश्चासौ भवेदकार्यत्वात् आकाशादिवत् । कार्यमेवासौ मुद्गरादेरुत्पत्तेरिति चेत्, कुतस्तत्प्रागभावस्य विनाशः ? तदभावे तदुत्पत्तेरयोगात् । तत् एव मुद्गरादेरिति चेत्, न; पुनस्तत्प्रागभावविनाशस्यापि तत् एव भावे युगपदनेकविनाशप्रतीतिप्रसङ्गात् । न चैकहेतुका युगपदनेककार्योत्पत्तिः, सामग्रीमेदादेव तदुपदर्शनात् । घटादिरेव तस्य प्रागभाव-
 ५ स्तत्तद्विनाश एव तस्यापि नाश इति चेत्, नन्वेवं विनाशोऽपि भावरूप एव स्याद् अभावत्वात् प्रागभाववत् । ततः फलशादिरेवार्थं न तुच्छः । तस्मात् भावस्य घटादेर्विनाशोऽयम् उभयसम्मतः फलीभावः अफलस्य सत्तः फलतया भवनम् । कुतः पुनः चिद्वग्रहणं न 'फलभाव' इत्येवोच्येत, फलस्यैव हेतुविविक्तस्य तद्विनाशत्वादिति चेत् ? न; दत्तोत्तरत्वात् — 'अन्यस्यान्यो विनाशः किम्' इत्यादिना^१ । फलभावप्राप्तिरेव विनाश इति ज्ञापनार्थमुपपन्नं तद्ग्रहणम् । अथवा
 १० तस्मादिति सभागसन्तानकल्पनादिति प्रतिपत्त्यम् । न हि तत्कल्पनं हेतोः फलभावपरिचर्चनमन्तरेण सम्भवति । सम्भवत्येव हेतुफलविविक्तस्य भावादिति चेत्, न; सुगतैतरज्ञानबोरपि तत्प्रसङ्गात् । अनुपादानोपादेयत्वात्नेति चेत्, तदेव कुतः ? सादृश्यभावादिति चेत्, न; सुगतज्ञानेनेतरस्याप्रवेदनोपनिपातात्^२ । सादृश्यविरोधाभावादिति चेत्, कस्तर्हि तद्विशेषोऽन्यत्र कथञ्चिदमेदादिति युक्तं तत्कल्पनादपि तस्य तदालम्बना परिवर्तनोपादानम्, प्रत्यक्षप्रतिपत्तेरपि तत्र समर्थनात् ।
 १५ ततः किम् ? इत्याह—

तद्ग्रहः ।

तद्ग्रहः [प्रतिषेधोऽस्य केवलं तन्निवन्धनः] इति ।

तस्य भावस्याग्रहोऽपतिपत्तिः तद्ग्रहः फलीभावस्य ग्रहो^३ न ग्रहनिवृत्तिभावनम् । नान्यन्य-
 ग्रह इति यावत् । एवंमपि भवतु तत्र फलीभावव्यवहारः, विनाशव्यवहारस्तु कथम् ? तद्भावस्याविनाश-
 २० रूपत्वात् । अत्राह—'प्रतिषेधोऽस्य केवलं तन्निवन्धनः' इति । प्रतिषेधः तद्व्यवहारः अस्य भावस्य केवलं नान्यनिमित्तोऽपि तु तन्निवन्धनः फलीभावग्रहनिमित्तकः तत् एव लोकैस्तद्व्यवहारस्य प्रवर्तनादिति भावः ।

साम्प्रतं हेतुफलयोः परामिमेतमन्यत्वव्यवस्थापनं दर्शयति—

अन्यथात्वं यदीष्येत हेनोरपि फलात्मनः ॥ ९८ ॥

अन्य एवेति किन्नेष्टमिति केचित्प्रचक्षते ।

२३ अन्यथात्वम् अन्यप्रकारत्वं यदि चेत् इष्येत हेतोः विवक्षितफलजनकस्य अतज्जनकादिति सामर्थ्याद् गम्यते । किमिति तदिष्यते इति चेत् ? अन्यथा हेतुत्वासम्भवात् । न हि धात्वि-

१ उत्तमं त- आ०, व०, प० । २ फलीभाव इत्यत्र चिद्वग्रहप्रवृत्तम् । त एव ग्रह- प० । ३ न्यायप्रधि० श्लो० २९० । ४ तदकारत्वाभावादिति शेषः । ५ ग्रहो न-ग्रह इति आ०, व०, प० । ६ एतदपि भ- आ०, व०, प० ।

धीजस्यात्तद्बीजादन्यथात्वमन्तरेण तदङ्कुरहेतुत्वं तद्वदेव तद्वेतुत्प्रसङ्गात् । तथा च न नियतो हेतुभाव इत्यभिमतसिद्धये यत् किञ्चिदुपादात्तव्यं भवेत् । इष्यत एव तर्हि तस्य ततोऽन्यथात्वं प्रतिभासप्रयोजनव्यपदेशादिभेदादिति चेत् ; अत्रोच्यते—‘अपि फलात्मनः’ इति । फलमेव फलात्मा सुबुद्ध्यात्मवत्, ततोऽपि न केवलमतद्वेतोरेव ‘हेतोः अन्यथात्वमिष्येत’ इति सम्बन्धः, प्रतिभासादिभेदस्य तत्रापि भावात् । ततः किमिति चेत् ? उत्तरम्—अन्य एव फलात्मनो भिन्न एव हेतुरिति प्रथमा-
परिणामेन सम्बन्धः । इति एवं किन्नेष्टम् इष्टमेव भवति जैनस्यापि प्रमाणोपपत्तेः । तथाहि—यद् यस्मा-
दन्यथाभूत् तत्ततोऽन्यदेव यथा शालिबीजमतद्वीजान्, अन्यथाभूत् च तत्फलादपि तत् । तथापि तस्य तस्मादनन्यत्वं चेत् ; अतद्वीजादपि स्यादिति तदपि तस्यैव विवर्तः स्यात् । एवं च—

शालिबीजविवर्तस्य देशफलादिभेदिनः ।

जगतः सम्प्रसज्येत स्वाद्यादुपपत्तीवताम् ॥ १४४३ ॥

तन्मा भूदिति मन्वानैस्तद्बीजादिव स्फुटम् ।

तत्फलादपि तद्बीजात्स्थान्यत्वमुपगम्यताम् ॥ १४४४ ॥

तत्र हेतुफलैक्यं कथमप्युपपत्तिमत् ।

इत्येवं केचिदज्ञानमलदिग्धाः प्रचक्षते ॥ १४४५ ॥

तत्रोच्यते—

अन्यथात्वं न चेत्तस्य भवेद् ध्रौव्यम् [अलक्षणात्] । इति ।

तस्य भावस्य ध्रौव्यं फौटस्थम् । कदा ? न चेत् न यदि अन्यथात्वं फलरूपतया परिवर्तनम्, तस्येत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । कुतः ? इत्यत्राह—

अलक्षणात् ।

अभावस्यापि [अभावोऽपि किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते] ॥ १९ ॥ इति ।

अलक्षणात् अप्रतीते अभावस्य तद्विनाशस्य न केवलमन्यथात्वस्येत्यपिशब्दः । कथं पुनस्तस्मात्क्षणं कार्यस्य प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेः, तद्वत्त्वाच्च विनाशस्येति चेत् ? कस्यासौ विनाशः ? कारणस्येति चेत्, न, तस्य कार्येण समकालत्वे विनाशतद्वेतोर्योगपद्यप्रसङ्गात् । तत्पूर्वकालत्वे तु कुतस्तस्य ग्रहणम् ? अग्रहणे तस्येत्यवोपात्तः । प्रत्यक्षत इति चेत्, न; तेनापि सत्कालेन वर्तमानतयैव प्रतिपत्तेः । कार्यकालादिति चेत् ; न, तस्य पूर्वत्राप्युच्यते । प्रवृत्तौ वा तदपि तद्विषयत्वात् कथं वर्तमानं कार्यम् ? स्वकाल्यपेक्षयैव वर्तमानत्वं न कार्यकाल्यपेक्षयेति चेत् ? कथं तर्हि प्रत्यक्षतस्तज्जन्मनः स्मरणाच्च पूर्वभावस्याग्रहणमुक्तं यत् इदं शोभेत—

“संवेदनं न पूर्वं तत्पूर्वत्वग्रहणे क्षमम् ।

न परं तेन पूर्वत्वं स्मरणान्नैव साध्यते ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।२०५] इति ।

१—आतद— ता० । २—अन्यथात्वं यदि न स्यात् तदा यवबीजमत् यथाङ्कुरहेतुत्वं स्यादिति भावः ।

३—भासनादि— ता० । ४—चैतद्बीजा— आ०, य०, प० । ५—वच वि— आ०, य०, प० । ६—इत्याह प० ।

कथं वा द्रव्यरूपस्याप्रतिपत्तिः ? पूर्वापरयोरिव श्रयश्चत एव तदनुगमस्यापि प्रतीति द्रव्यस्य तद्रूपत्वात् । तदेवाह—‘अभावोऽपि किञ्चन इति । अः आत्मा मतिश्रुतादिपर्यायानुरूप तस्य भावः अपिशब्दान् पृथिव्याद्यन्वयरूपपुद्गलादिभावोऽपि किं कस्मान्न ? स्यादेव, प्रत्यक्षविषय स्याभावायोगात् । तथा चान्यथात्वमेव विनाश कारणस्य, नैकान्ततन्मद्विविक्त कार्यमिति मन्यते । यदि वा, यदुक्तम्—‘कार्यचञ्चलमपि सर्वस्याकारणस्य परिवर्त्तः स्यादन्यथात्वादिशेषात् ।’ [] इति, तत्राह—‘अभावोऽपि किञ्चन’ इति । अभावोऽपि न केवल परिवर्त्तं तत्तस्य कार्यवत् किञ्चन स्यात् । स्यादेव, अन्यत्वाविशेषात् । तथा च—

जगत समकालस्य नाशो सति परस्परम् ।

कार्यकालवदेवास्य स्यादभावः तदापि च ॥ १४४६ ॥

तत्रैव भावनेरस्यमन्त्रितेभ्यः प्रसज्यते ।

कार्यस्यैव विनाशत्व तथैव यदि युद्धितः ।

विशर्तत्वं च तस्यैव स्यादित्यपि च वक्ष्यते ॥ १४४७ ॥

महान्सोपसंहारमाह—‘इत्यन्ये प्रचक्षते’ इति । इति एवम् अन्ये जेना “प्रचक्षते” प्रमाणोपपन्न मतिपादयन्ति ।

साम्प्रत व्यवहारस्यातिप्रसङ्गमपरं तदभावप्रसङ्गमिव परिहरन्नाह—

स्वस्वभावस्थिता भावां भावान्तरसमुद्भवे ।

नष्टा वा नान्यथाभूतः [नतो नानिप्रसज्यते] ॥ १०० ॥ इति । ।

भावो दध्यादि अन्यथा स्वप्रकारादन्यप्रकारेण न भूतो न जान । एतच्च न तत्कार्य तदादिप्रादुर्भावेऽपि तु भावान्तरस्य तदन्यत्सोप्रादे समुद्भवे प्रादुर्भावे सति, तस्मिन् तद्रूपेण न परिदृष्ट इति यावत् । इयः असाधारण उद्ग्राघसम्भवी स्वभावेन स्थितो यत इति । भावान्तरसमुद्भवे इत्यत्रापि योज्यम् । तदयमर्थः—यस्मादुद्ग्रादिप्रादुर्भावेऽपि स्वभावस्थित एवम प्रतीयते तस्मात् तद्रूपापत्त्या अन्यथाभूत इति । एतानिश्चात्र स्वभावस्थितत्वस्य हेतुत्वाभिधानत्वेन लभ्यते, अन्यथा तदनुपपत्ते । अत्रेव ‘नष्टो वा’ इति दृष्टान्तः । ‘न’ इत्यत्रापि सम्प्रत्यये मध्येकरणम् । चाशब्दश्चे-
दर्थः । तदयमर्थः—यथा भावान्तरसमुद्भवे भावो न नष्ट तदापि स्वस्वभावस्थितस्यैव तस्य प्रतीतिः, नाशो तदनुपपत्ते, तथा तत् एव न तद्रूपापत्त्याऽन्यथाभूत इति । ततो यथा तत्राय प्रसङ्गः—

अन्यस्य हि विनाशित्वे सर्वदा दध्मसम्भवात् ।

चोदितो दधि खादेति कथं तत्रापि वर्तमानम् ॥ १४४८ ॥

को वा यत्कस्ता तत्र मृष्टिरपि वा भवेत् ।

न किञ्चित्ते न तत्त्वं स्यादन्यथाप्रवादिनाम् ॥ १४४९ ॥ इति ।

१ तदुपगमः—आ०, व०, प० । २ व आ—आ०, न०, प० । ३ भूतवधिप—आ०, व०, प० । ४ तत्रापि आ०, न०, प० । ५ जेना प्र—आ०, व०, प० । ६ एव तत्र आ०, व०, प० । ७—वि स्वभा-
आ०, व०, प० ।

कार्यान्यस्यान्यत्वाविशेषेऽपि तद्विशेषादभावात्, तथाऽयमपि न प्रमङ्गः—

“सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि स्वादेति किमुष्टं नामिधावति ।।” [५० वा० ३।१४२ इति

विशेषनिराकृतेरभावात् । दध्यादेर्हि तन्मन्त्रपेक्षयैवोभयरूपत्वप्रतिपत्तेर्ग्राह्यपेक्षया । तदेवाह—
‘ततो नातिप्रसज्यते’ इति । तत्तस्तस्मात्प्रतीतिरिदं विदोषात् नातिप्रसज्यते दधि- ५
चतुर्द्रावौ, दधिकामस्य प्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवं प्रपञ्चतः साध्यमुपदिश्य साधनस्वरूपं दर्शयन्नाह—

साधनं प्रकृताभावेऽनुपपन्नं [ततोऽपरं] ॥ १०१ ॥ इति ।

साध्यतेऽनेनेति साधनं लिङ्गम् । तत् प्रकृतं कथयत्वाविलक्षणं तस्याभावे अनुपपन्नम्
असम्भवि । ‘निश्चितम्’ इत्यपि द्रष्टव्यं वृत्तौ अन्यत्र च उद्धृतात् । कथमेवमन्यग्राधुपपन्नत्वमेव १०
हेतुक्षणं निश्चयस्यापि तदन्यस्य भावात् । न, तस्य साधारणत्वात् । साधारणं स्वच्छं निश्चयः तस्य
हेतुवदन्यथापि भावात् । असाधारणेन च लक्षणेन भवितव्यम्, तच्चान्यथानुपपन्नत्वमेव हेतावेव तस्य
नियमात् । तदपि साधारणमेव अहेतावपि प्रत्यक्षादौ स्वाधीपेक्षया भावात्, भवति हि प्रत्यक्षादि
त्वाधिपेक्षयाऽन्यथानुपपन्नम्, न च हेतुः । कस्मात् ? साध्याभावात् । न हि तद्विषयस्य साध्यार्थं
प्रसिद्धत्वात् । अमसिद्धत्वे प्रत्यक्षादेरपि न प्रसिद्धिः । विषयप्रसिद्धयैव तस्यापि प्रसिद्धे । ततो यदि तस्य १५
प्रसिद्धिः, प्रसिद्धिरेव विषयस्यापीति न तस्य हेतुत्वम् । कथमिदानीम् ‘अस्ति आत्मोपलब्धेः’ ‘नास्ति
घटोऽनुपलब्धेः’ इति च प्रत्यक्षास्यैव हेतुत्वप्रतिपत्तिरिति चेत् ? न; विषयापेक्षया तदभावात् । विषयो
हि तस्यात्मास्तित्वं घटाभावाच्च, न तत्रैव हेतुत्वं प्रसिद्धत्वात्, अपि तु तदव्यवहारे, तत्र च न प्रत्यक्षत्व-
मुपलम्भादेरविषयत्वात् । कथं पुनस्तत्रापि हेतुत्वम् अस्ति तदनुपपत्तेः । सतो हि लिङ्गं ज्ञापकं भवति
नास्तत् स्वरूपमवत् । सत्त्वेऽपि न किञ्चिल्लिङ्गेन, विनापि तेन तत्प्रसिद्धेः, निश्चयाभिधानात्मा हि २०
व्यवहारः, तस्य प्रत्यक्षत एव स्वसंवेदनावेगवगात्, किं तेन ? कृतस्य करणयोगात् । असत्त्वेव
‘तेनायमुत्पाद्यते विषयोपदर्शनेनेति चेत् ; न; साध्यं प्रति’ तस्य कारणत्वाभावात् । भवतु तर्हि व्यवहार-
योग्यत्वे तस्य लिङ्गत्वमिति चेत्, कस्य तद्योग्यत्वम् ? तद्विषयस्यैवेति चेत्, सिद्धं तर्हि तस्य
तत्रैव कथञ्चिद्वेतुत्वमिति कथमतिव्यापकत्वं लक्षणस्य ? गन्वेवमन्वस्थितिः प्रत्यक्षवदनुमानस्यापि
तदुत्थापितस्य पुनस्तदुत्थापितस्य लिङ्गात्प्रपत्तेः । यत्राविप्रतिपत्तिस्तस्य व्यस्यैव साध्याभावादिति २५
चेत्, तत्र तर्हि सिद्धमन्यथानुपपन्नत्वमहेतुत्वेऽपि इति कथञ्चातिव्याप्तिरिति चेत् ? न, तन्मात्रस्याल-
क्षणत्वात् । प्रकृतापेक्ष हि तत्तल्लक्षणम्, तच्च नाविप्रतिपत्तौ सम्भवति, प्रकृतस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वात् ।
यत्र तु सम्भवति तल्लिङ्गमेव प्रत्यक्षादिकमपि । कथं पुनः सति तस्मिन् विप्रतिपत्तिर्यतः प्रकृतसम्भव

इति चेत् ? न, दत्तोक्तत्वात्—‘भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्’ इति । ततो युक्तम्—‘अस्यापि उपलब्धे’
इत्यादि । न चैव क्षणक्षये तथाभासनस्यापि हेतुत्व साध्यत्वं तस्यापि असिद्धे । आत्मोपलब्धिपि
असिद्धैवानात्मवादिन प्रति इति चेत्, न, सोऽहमिति बुद्धेस्तेनाप्यभ्युपगमात्, अन्यथा आत्मोपा-
भावादनुपायसिद्धा मुक्तिरिति व्यर्थ एव तैदृशं प्रयास स्यात् । तद्वुद्धिरेव चाल्मोपलब्धि, तत्रापि
५ भासिन सत्वेदान्वयस्यैवात्मत्वात् । न चैव क्षणक्षयावभासनमात्रोपि मार्गान्तरात् कस्यचिदपि
निपश्चितो निश्चयकुंठोरकोटरमुपदौर्न्तिमस्ति यस्य रिङ्गत्वमात्मोपलब्धिवत् प्रतिपद्येमहि । ततो
युक्तम्—‘प्रकृत’ इत्यादि ।

- अत्र मूढतस्यैव, अभास एव, अनुपपत्तमेवेति चारधारयितव्यं सावधारणत्वात् वाक्यानाम् ।
तत्र प्रथमेनावधारणेन विरुद्धस्य व्युदास, नह्यसौ प्रकृतस्यैवाभावेऽनुपपन्न, अपि तु तद्विपरीतस्येव ।
१० द्वितीयेनासिद्धस्य । नह्यमपि मूढताभाव एवानुपपन्न, तद्भावेऽपि तैदावत् । न तद्वि
धूम प्रयत्नान्तरीयत्वविरुद्धि हेतु, साध्यस्य सुर्मुखदहन वनकुसुमान्त्यवादेभावेऽपि तस्याभावादिति
चेत्, न, तस्यासाध्यत्वात् । साध्य इति शक्यत्वादिति शेषेण पूर्वतन्म्यादिकमेव तत्रैवाभिप्रेतत्वादेभावात्
न सुर्मुखान्वाद्यौ विपर्ययात्, अतस्तत्र साध्याभावादेव तस्याभाव । कथं तर्हि महानसाग्न्यादावपि
तस्य भाव तस्याभिप्रेतत्वाद्यभावेनासिद्धत्वात् । भावे वा कथञ्च व्यभिचारः तत्सदृशस्यैव तत्र
१५ भावादिति चेत्, न, सर्वत्र एकमेव व्यभिचारात् अन्यथा तदप्रतिपक्षे । न हि ‘प्रयत्नान्तरीयको ध्वनि
अन्त्यित्वात्’ इत्यादि ध्वनिगतस्यैव अन्त्यित्वस्य विद्युद्वाद्यो भावाद् व्यभिचार, अपि तु तत्सदृशस्यैव,
सामान्यस्यैकस्य प्रतिक्षेपादिति चेत्, न, अन्त्यित्वमिति निर्णयाभावादेव “तदुपपत्ते, न साध्याभावे
तत्तुल्यभावात् । कुत्र एतदिति चेत् : सति तत्रिणये “तथापि गमकत्वप्रतीते । प्रतीयते हि धूमादि
विशेषस्य तत्रिणये पावद्वादिविशेषे प्रति गमकत्वम्, तत्तुल्यस्य चान्यत्रान्यादिसात्र भाव । तद्विशेष
२० वेरूपे कथं तस्य तत्तुल्यत्वमिति चेत् : धूमादित्वमात्रेण न तद्विशेषणापि, अन्यथैकत्वमेव स्यात्
सर्गानारसाम्यादन्यस्य “तस्याभावात् । कथमेव प्रयत्नान्तरीयकत्वमपि शब्दस्यानित्यत्वविशेषात्
नाराग्यत इति चेत्, क एवमाह—‘नागम्यते’ इति तद्विशेषपावसाये तदप्रतिक्षेपात्, तत्रभास एव
व्यभिचारवक्त्वरूपान्—किमनित्यत्वात् प्रयत्नान्तरीयस्य शब्दो घटवत्, आहोमिवत् अन्यथा वन
कुसुमादिवदिति । तत्र साध्याभावे तत्सदृशस्याभावेऽपि व्यभिचार तस्याभावात् । ततो युक्त
२५ मूढताभाव एवेति ।

१ न्यायनि० श्लो० १०४ । २ तदर्थ—आ०, य, प० । ३ तद्वुद्धिरेव आ०, य०, प० ।

४ ‘हत्वा कुटी कुटीर । कुटी शुद्ध इति खेपेण हत्वाये रण्यशब्दवान् । —ता० टि० । ५ विरुद्ध ।

६ “व्युदास — ता० टि० । ७ अनुपपन्नम् । —ता० टि० । ८ —रान्यादि वि— आ०, य०, प० ।

९ “महानस ग्ग दी धूमादिभवे” —ता० टि० । १० व्यभिचारोपपत्ते । ११ ‘साध्याभावे तत्तुल्यभावा

मक रेण — ता० टि० । १२ एकत्वस्य ।

एवमनुपपन्नमेवेत्यपि, तेनानैकान्तिकस्य व्यवच्छेदात् । न हि तस्य तदभावेऽनुपपत्तिरेव उपपत्तेरपि भावात्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वेऽनित्यवत् ।

साम्प्रतं तानवधारणव्यवच्छिन्नान् हेत्वामासानुपदर्शयति—

ततोऽपरे ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा अकिञ्चित्करविस्तराः । इति ।

५

अत्रापरे इत्येतद्विरुद्धेत्यादेः परतोऽपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा अपरे हेत्वामासा एव न केवलं त एकापि तु अकिञ्चित्करविस्तराश्च । अत्रैवोपपत्तिः—ततः तस्मादुक्तलक्षणात् साधनादपरे तल्लक्षणविकलतया विगिन्ना यत इति । तत्र विरुद्धस्य तदभासत्वं साध्यस्याभाव एव भावात् । असिद्धस्य सत्यपि तस्मिन् अभावात्, सतोऽप्यनिश्चयात् । सन्नपि अनिश्चितोऽसिद्ध एव सिद्धकार्यकरणात् अतस्तत्तत्तत्तत्तत् । निश्चयामावोऽपि अव्युत्पत्त्यादिना, १० वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्योभयस्य वा तत्रान्युत्पन्नस्याज्ञातासिद्धः, संशयानस्य सन्दिग्धासिद्धः विपर्यस्तस्य विपरीतासिद्ध इत्यनेकधा स भिद्यते । सन्दिग्धो व्यभिचारी किमित्येकमन्यथैवेति ततः साध्यसंशयात्तस्य तदभासत्वं तत्रैव नियमाभावात् । अकिञ्चित्करः पुनः सिद्धोपस्थाधी यथा शब्दानित्यत्वे कृतकत्वेन निश्चिते तत्रैवापरः प्रयत्नानन्तरीकृत्यादिः । कुतस्तस्याकिञ्चित्करत्वम् ? ततस्तन्निर्णयस्यानुपपत्तेरिति चेत् ; सापि कुतः ? कृतकत्वादेव तस्य भावाविति चेत् ; न ; तत्कार्यस्या- १५ न्यतोऽनुपपत्तेः । तादृशस्योत्पत्तिरिति चेत् ; अस्तु ; न तावता शक्तस्य स्वव्यापारादुपपत्तिः, यावदन्तरवद्भावात्तद्वृत्तेः । शक्तिरेव न तस्येति चेत् ; तदपि यदि हेतुलक्षणवैकल्यात्, तदा विरुद्धादावेवान्तर्भावः, प्रतिपादितावधारणविपर्ययादेव तद्वैकल्यसम्भवात्, तद्विपर्ययस्य च विरुद्धादावैव नियमात् । विपर्ययाभावात् ततस्तन्निर्णय इति चेत् ; न ; लक्षणपरिपुष्टौ तदनुपपत्तेः । कथं वा तदभावः ? शब्दानित्यत्वस्य भावात् । प्रागेव निर्णयमिति चेत् ; न ; तत्राप्यनुपपत्तिस्वरूपत्वेन तदन्तरस्यापि २० प्रवेशात् प्रकाशिते प्रकाशान्तरवत् । न चैवं छिदेरपि छिन्ने प्रवेशः ; छेयाभावात् । किं तत्प्रवेशेन व्यवहारस्य पौरस्त्यादेव भावादिति चेत्, न समर्थात् ततोऽपि तत्सत्यस्यम्भावात् । व्यवहारिणस्तदभिलाषस्याभावाच्चेति चेत्, नेदानीमाद्यस्यापि लिङ्गत्वे ततोऽपि तन्निर्णये अदित्यन्यत्रातचित्तस्य तद्व्यवहारात्सम्भवात् । भवतु तदा तस्याप्यकिञ्चित्करत्वमिति चेत् ; न, “सिद्धेऽकिञ्चित्करो हेतुः” [प्रमाणसं० श्लो० ४४] इति तल्लक्षणात् आद्यस्य चासिद्ध एव भावात् । निर्णयमात्रेण तु तस्य हेतुत्वं २५ द्वितीयस्यापि स्यात् । तस्मात्तदभावादेव तस्याकिञ्चित्करत्वम्, तच्च साधनलक्षणवैकल्यादेव । ततो विरुद्धादय एवाकिञ्चित्करविस्तरा इति केचित् । अन्ये पुनः ‘तत्रैवोपपत्तहेतुत्वेन त एव सम्यक्-हेतव इति नातोव विरुद्धादिवमनुमवन्ति, अतोऽन्य एव ते तेभ्यः तदभासाः’ इति प्रतिपन्नाः । यदि साधनं प्रकृते सत्येव न तदा सपक्षेऽपि स्यात् तत्र प्रकृताभावात्, ततश्च न तस्य तदविना- भावपरिज्ञानं सपक्ष एव तत्सम्भवात्, न पक्षे तत्र अद्यापि प्रकृतस्यानिश्चयादिति चेत् ; अत्राह— ३०

१ “साध्यवदभावप्रकारेण ।” —ता० टि० । २ “साध्याभावप्रकारेण” —ता० टि० । ३ “साध्य एव” —ता० टि० । ४ आद्यस्य । ५ अनुपपत्तहेतुत्व— आ०, ब०, प० ।

तथायैऽसत्यसम्भृष्टधर्मो न बहिरङ्गतः ॥ १०२ ॥
सर्वथैकान्तचिरलेपे साध्यसाधनसंस्थितेः । इति ॥

यदिवाभावौ साध्यसाधनयोः बहिः तादवस्थ्यात् तद्व्यपदेशोपपत्तेः । तस्य अङ्गनम्

अङ्गः अवगमः समागतः 'न गति' इति शेषः । कः कीदृशो न भवति ? धर्मः साधनम्

५ प्रमेयस्यादिः अर्थेऽर्थनित्यासम्भवे अस्ति अविद्यमाने असम्भृष्टः साधुसम्भविक्रमः । कुत
पतत् ? तथा तेन बहिरङ्गतस्तस्य तथात्वकारेण साध्यसाधनयोस्तद्व्यपत्तयः भवप्रधानान्
निर्देशस्य, सम्प्रदादितिव्याप्त्या स्थितेः । तथा हि—विवादापन्नः पुरयः किञ्चिज्जी रागादिमान् वा
पुरुषस्त्वक्तृत्वादेः रथ्यापुरयदित्यस्यापि गम्यत्वप्रसङ्गः सत्येव रथ्यापुरयो किञ्चिज्जत्वाद्वा तस्यो-
पलम्भान् अस्ति च पापाणांशौ अनुपलम्भात् अविनाभावप्रतिपत्तेरुपनिषत्तात् । न बहिर्-

१० र्शनमात्रात् तस्याविनाभावोऽपि तु तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा प्रतिन्यात्, न चायमिहास्ति
प्रमाणमात्रात् । न हि किञ्चिज्जत्वादेः स्वभावः कार्यं वा पुरुषत्वादिकमिति प्रमाणमस्ति, सर्वज्ञत्वादौ
तद्विषयेऽपि तस्याविरोधादिति चेत्, किमिदानीं शिक्षापातधूम्रप्रापि प्रमाणं भूतः प्रतिन्य-
सिद्ध्या गमकत्वम् ? तदेव भूयःप्रवृत्तं बहिः प्रत्यक्षं—तद्व्यावृत्तिवृत्तिरिति चेत्, न, प्रवृत्तेऽपि
तस्य भावात् । विषये तद्व्यावृत्तमविरति चेत् ? तस्या अपि वैवृत्तत्वे न किञ्चित् परिहृतम् ।

२५ अतद्वृत्तत्वे कुतस्तदुत्पत्तिः ? तत् एवेति चेत्, अनिरुक्तः प्रसङ्गः । तदन्वय इति चेत्, न तर्हि किञ्चिदपि
बहिरङ्गलम्भतद्व्यावृत्त्योरप्यस्य इत्यसन्नत्वेतत्—“बाधस्य कार्यहेतोः स्वभावाविशेषस्य च
क्षिप्रदाधारे प्राक्प्रवृत्तगृहीतविस्तृतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मृतये अन्यत्र प्रवृत्तिरपेक्ष-
णीया ।” [] इति । ततो दर्शन्तस्त्रिषुपलक्षणमेव विषये तत्सत्तापन्नकारेण

धूम्रशिंशपात्वाद्यापि तादात्म्यादिप्रतिबन्धसाधकं प्रमाणमित्यदोक्तव्यम् । तच्च प्रवृत्तेऽप्यस्तीति

२० कथञ्चातिश्रयः ?

‘सर्वथा’ इत्याद्यत्रैकान्यासिप्रदर्शनपरमुपपत्त्यन्तरम्—सर्वथा सर्वप्रकारेण नित्यमेव

अन्वितमेव स्थूलमेव सूक्ष्मेव परस्परमिदं तद्विषयमेवेत्याद्यः एकान्ताः सर्वथैकान्ताः तेषां
विश्लेषो यस्मिन्नासौ सर्वथैकान्तविश्लेषोऽनेकान्तः तस्मिन् साध्ये साध्यसाधनसंस्थितेस्त-

२५ ॥ बहिरङ्गलम्भ-तद्व्यपच्छेदौ तपश्चविषययोरेव, सर्वस्य वक्षीकारेण असम्भवात् । न चेदाविना-
भावो नास्ति, विषये बाधकतामर्थ्यात् तदस्मृतिः । बाधकमप्युत्पत्तौ बहिर्दर्शनादर्शनाभ्यामेव,
अन्यत्र तर्थाभिधानात् तत्कथमिह तदभावे तत्सम्भव इति चेत् ? न, नियमाभावात् । न ह्ययं

१ ताच्छब्दोपपत्तौ—आ०, व०, प० । २ तस्या गमन गोऽवगमः आ०, व०, प० । ३
सम्प्रदादिति व्याप्त्यासिद्धेः—प०, सम्प्रदादिति व्याप्त्या आ०, व०, प० । ४—तत्—प० । ५ प्रत्यक्षतद्व्यावृत्ति-
वितयक्षणे । ६—तत्साधनकार्यं—आ०, व०, प० । ७ ‘सम्भवप्रत्ययवर्तकः प्रत्यक्षतद्व्यावृत्तः ।’—प्रमाण
सं० व० १२१ ‘प्रमान्ते श्रवणतद्व्यपेक्षताभिधानात्, तदुत्पत्तिरिति शिबिबन्धनदिभिर्भवेत् यथा उपलम्भा-
नुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानपूर्वः ।’—ता० टि० ।

नियमस्ताभ्यामेव तदिति, तदभावेऽपि क्षयोपशमविशेषोपनिष्ठात् कुतश्चिदतिशयात् तदुत्पत्तेः, ताभ्यां तद्भावेऽपि तदतिशयस्य अवस्थापेक्षणीयत्वात् अन्यथा तद्विषयमात्रपर्वकसायित्वेन तस्यानर्थक्य-
प्रसङ्गात् । तर्हि तस्य ताभ्यामुत्पत्तिरिति चेत् ? धूमादावेव, सपक्षविषेक्षणीयत्वात् सम्भवात् । कथं
तत्रापि सपक्षत्वं महानसादेः^१ साध्यस्य तत्राभावात् ? सत्येव तस्मिन् तदुपपत्तिरिति चेत्; न तद्भावात्
सपक्षत्वम्, अपि तु पर्वतादिवदन्यादिभावात्, पर्वतादेरपि तत् एव पक्षत्वात् । एवमप्यन्याद्यविना-
भावस्यैव ततः प्रतिपत्तिर्न साध्याविनाभावस्य, प्रमाणीकृतं च तत्र तद्वृत्तानं शास्त्रकारेण, तस्मात्
प्रत्यक्षानुपलम्भजन्मा तत्रोद्देशः प्रमाणयितव्य इति चेत्; न, अन्याद्यविनाभावकर्मणे साध्याविनाभाव-
स्यापि ग्रहणात्, अन्यादेरेव शक्यत्वादिविशिष्टस्य साध्यत्वात् । यश्च यादृक् चाप्यादिर्न तेन विना
धूमादिरिति तद्व्यापारात् । ततः सम्भवापेक्षं तस्य तज्जन्यत्वमुक्तं न नियमत इति यथं
प्रतिपन्नाः । अथवा,

१०

देवस्य शास्त्रमतीव्रगभीरमेतच्छास्त्रपर्यंतः क इव बोद्धुमतीव दशुः ।

विद्वान्ने चेत् स गुणचन्द्रमुनिर्न विद्यालन्दोऽनवधचरण. सदनन्तवीर्यः ॥१४५०॥

कथनत्रं विपक्षे यापनमिति चेत् ? उच्यते-विपक्षो नित्याद्येकान्तः, तत्र नित्यस्य प्रमेयत्वं
यदि तज्जन्यता प्रमित्याः नित्यं तत्प्रसङ्गः प्रमितेरनुपस्थात् । अन्यजन्मना चेत्; तत्रापि प्रमिति-
सन्निधौ यदि न प्राप्नोस्य परित्यागः कथं प्रमेयत्वं प्राप्त्येव ? परित्यागे वा कथं नित्यत्वम् अतादव-
स्थात् । प्रमितिप्रागभावस्यैव तदा परित्यागो न नित्यरूपस्य, न चैवमप्रमेयत्व प्रमितिभावदिति
चेत्; न; सर्वस्यापि तन्तत्त्वप्रसङ्गात् । अतिभासनान्नेति चेत्; सिद्धस्यापि किं प्रतिभासनम् ?
तदन्तर्भागे एवेति चेत्, अनिवृत्तः प्रसङ्गः । विषयभावापत्तिरिति चेत्; कथं प्राप्नोस्यपरित्यागः ।
इति न किञ्चिदेतत् ।

भवतु अनित्यमेव तत्त्वमिति चेत्; तदपि अयोग्यमप्रमेयमेव 'योग्यकुसुमवत् । योग्यश्चेत् ;
कुतो न सर्वस्यापि 'प्रमेयम् ? निवर्तं सत्येव योग्यत्वादिति चेत्; स यदि ससारी न सर्वज्ञस्य प्रमेयम् ।
सर्वज्ञश्चेत् ; न संसारिण । उभयोरपीति चेत्; संसारिणः सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञयोग्यवस्तुप्रमिती तेन
सर्वज्ञस्य तच्च प्रमिष्यता तद्विषयस्यापि सर्वस्य प्रमिते, अन्यथा तस्य तद्योग्यस्य च वस्तुनः प्रतिपत्तुम-
शक्यत्वात् । नासौ वस्तुनस्तद्योग्यत्वं प्रत्येतीति चेत्; किं पुनः स्वयोग्यत्वादित्यदेव तत् ?
तथा चेत्; वस्तुपि तर्हि तद्वेदाद्विज्ञमेवेति कथं सर्वज्ञवेद्ये तदुपदेशावपि संसारिणः प्रतिपत्तिः
जात्यन्यस्येव रूपे चक्षुष्मदुपदेशात् ? तयोरेपि कश्चिदेव भेद इति चेत्; सिद्धं तर्हि प्रतीतम्-

१ ऊहस्य । २ "शक्यमभिप्रेतमप्रतिद्विमिति विशेषविशिष्टत्वान्नेः" -ता० टि० । ३ इत्येव-
पृ० ..टि० .. । ४ "वर्कमनेकान्तात्मकं प्रमेयत्वादित्यन" -ता० टि० । ५ "अनवरतम् । नित्यानवरता-
व्यमित्यमरः ।" -ता० टि० । ६ "प्रमेयत्वम्" -ता० टि० । ७ -ति ॥ चेत् आ०, य०, । तदन्त-
र्भावादेवेति इति स चेत् प० । ८ गगनकु- आ०, य०, प० । ९ "जनस्य" -ता० टि० । १० "जनम्"
-ता० टि० ।

प्रतीतश्चैकं परस्यापीति यदुक्तमेकान्तवादिनं प्रति—“अप्रतीतं प्रतीतं चेतदेतदतिसाहसम्”
[प्र० चार्तिकाल० १(२०५)] इत्यादि। तत्प्रज्ञाकरस्य स्वग्रहं प्रति प्रत्यावृत्तम् । ततो यथाभिमते
निरस्यमेव तत्तन्म्, तत्र च—

सर्वार्थगता दृशौ तस्य सर्वविद्वेधता दृशौ ।

५ । सिद्धः सर्वोऽपि सर्वज्ञो धृया ते बुद्धकर्मणम् ॥१४५१॥

ज्ञानवान् मृष्यते कश्चिदित्यादि प्रवदन्नतः ।

धर्मकोर्तिः स्वभावोऽपि तात्पर्यं तत्र बुद्धयते ॥१४५२॥

तद्वेद्यत्वमदृश्यं चेददृश्यं सर्वथैव तत् ।

कण्डशो न हि दृश्यत्वं निर्गुणस्योपपत्तिम् ॥१४५३॥

१० तत्तैकान्तादनिश्चयस्य प्रमेयत्वं प्रतीक्षितम् ।

नापि स्थूलस्य वस्तुत्वं यन्न तस्य स्वयं मतम् ॥१४५४॥

निष्कलाणस्वभावे यत्तत्त्व बौद्धोक्तमितम् ।

कण्ठदन्तोषमं तत्प्रमेयत्वञ्च तददृश्यम् ॥१४५५॥

एकान्तनिश्चयोगांश्चि स्थूलसूक्ष्मस्वभावयोः ।

१५ प्रमाणप्रतिवेद्यत्वं तदभेदप्रवेचनात् ॥१४५६॥

ते तन्तवः परो यन्न तेभ्योऽन्य इति यज्जन ।

प्रमेति वक्ति सर्वोऽपि विवादपरिवर्जितम् ॥१४५७॥

पैस्तन्तुप्विद्वेद्यादि शब्दा एव परं तथा ।

न प्रत्ययो यतस्तेनाभेदप्रत्ययबाधनम् ॥१४५८॥

२० शब्ददृष्टिकृतेनापि तेन तस्य विवाधने ।

सर्वैकवधिया बाधः सर्वभेदधियो भवेत् ॥१४५९॥

ततो द्रव्यादिभावानां तात्त्विकानामभावतः ।

अवैशेषिकमेवेद् अगत् सर्वज्ञपत्तिम् ॥१४६०॥

तन्न सर्वैकान्तस्य प्रमेयत्वमिति । विषये बाधकसम्प्रत्ययविव ततस्तद्विश्लेषस्य साधनात्,

२५ उपपन्नमेतत्—“सर्वार्थकान्तविश्लेष” इत्यादि ।

तनु प्रमेयत्वं यत् । प्रमाणत्वं तस्य तदेकान्तविषयत्वे नातस्तद्विश्लेषस्य साधनम्, तत्र-
क्षस्य प्रमाणतः प्रतिज्ञेयात् । तद्विश्लेषविषयत्वे तु चर्यमनुमानं तत् एव तत्सिद्धेः, अन्यथा
तत्प्रमितेऽपि तदपरकल्पनयाऽनवस्थापयेत् । तदपि प्रमाणमनुमानमेवेति चेत् न, परस्परश्रयापत्ते-
अनुमानात्ममेयत्वमतश्चानुमानमिति — इति चेत् न, प्रमाणमात्रादेव अविवक्षितविषयभेदात् तदुप-

१ प्र० वा० १।३२। २ चेतदृश्य आ०, घ०, प० । ३ प्र० वा० २।१४८। ४ स्वाद्यपि-
कृतेनापि आ०, घ०, प० । ५ “वैशेषिकान्तविश्लेष”-ता- टि० । ६ अनुमानप्रमितेऽपि ।

गमात्, वादीतरयोस्तत्राविप्रतिपत्तेः, अन्यथेष्टसिद्धेरसम्भवादिति । निरूपितं चैतत्—‘सन्ति
प्रमाणानि इष्टसाधनात्’ इति । तत्र व्यर्थमनुमातमन्वस्थितिर्वा, अनुमानादेव विप्रतिपन्नं प्रति
तद्विश्लेषस्य साधनात् तत्र चापरस्यानपेक्षणात् । कथमेव प्रत्यक्षेदपि तत्साधनमुक्तम्
“न पदयामः क्वचित् किञ्चित्” [सिद्धिणि० परि० २] इत्यादिना ? न होदमविप्रतिपन्न-
विषयम्, तत्र विवादाभावात् । विप्रतिपन्नविषयत्वे तु सति प्रत्यक्षे किमनुमानेनेति चेत्, न, प्रतिपादन- ५
प्रकारस्य वैचित्र्यात्, कदाचित् प्रत्यक्षादेव प्रमाणात् कदाचिदनुमानस्त इति । किं पुनस्तत् प्रमाणं
यतः सर्वस्य प्रमेयत्वमिति चेत् ? व्यतिज्ञानमेव, तस्य परैरप्यङ्गीकारात्, अन्यथाऽनुमानाऽनवकल्पते ।
कथं पुनरनेकान्तस्य प्रमेयत्वम् तस्यैकान्तनिवृत्तिरूपत्वेनावस्तुत्वात् ? सत्र च प्रमाणस्याव्यापारा-
दिति चेत्, न, तन्निवृत्तिविशिष्टस्य जात्यन्तरस्यैव तत्त्वात् । न च तादृशं दृष्टमस्ति यत्, सेवि-
सम्भं चेत्, स्यादिति चेत्, आह—

एकं चक्षुं चलैर्नान्यैर्नष्टैर्नष्टं न चापरैः ॥१०३॥

आद्युत्तराद्युक्तं भागै रक्तै रक्तं विलोक्यते । इति ।

एकं शरीराद्यवयवि चलैः भागैः पाणितादिभिः चलं परिस्यन्दालमकम्, नान्यैरचलै
पादादिभिः । तदेव कथं चलमचलं च युगपदिति चेत् ? उत्तरम्—विलोक्यत इति । इत्यते हि चलै-
रचलैश्चावयवैः तदेव चलमचलं च । न च दृष्टमनुपपन्नं सर्वत्र प्रसङ्गात् । भ्रान्तं तद्दर्शनम् अवयवचलन- १५
स्यावयविन्यारोपादिति चेत्, न; अदृष्टे तदयोगात् व्योमकुसुमयत् । दर्शनं च तस्य न परं चलन-
दर्शनात् । अप्रतिपत्तेः अस्तु तदेवेति चेत्, न; तद्विषयत्वे चलनवत् अवयविनोऽप्यवस्तुत्वा-
पत्तेः । अज्ञानमेवावयविनि तदिति चेत्, कथमेकमेवाभ्रान्तं तद्दर्शकं च विरोधात् ! अविरोधे वा
किमेकमेवावयवि चलमचलं च न भवेत्, अस्यापि प्रतीतेः ! भ्रान्तं च तद्दर्शनं तदा भवति यदि
चलेष्वेव भागेषु कदाचिदवयविरूपमचलमुपलभ्येत, न चैवम् तच्चलने नियमतस्तस्यापि चलत एव २०
प्रतिपत्तेः । तथापि विभ्रमे चलनप्रयवेऽपि स्यात् । ततो न क्वचित् क्रिया गाम तात्त्विकीति निर्विषय
तल्लक्षणप्रणयनम् । ततो भागवद्भागिनोऽपि चलनमितरत्र तात्त्विकमेव दृष्टत्वात् ।

तथा हि तदेवैकं नष्टैः छेदभेदादिप्रध्वस्तैरकुल्यादिभिर्नष्टं न च नैव अपरैः अनष्टैः
पाणिपादादिभिः । कुल एतत् ? विलोक्यते प्रतीयते यत् इति । नष्टमेव तत् क्षरणविनाशो कार्य-
स्यापि विनाशात् । कारणं हि अवयविद्रव्यस्यावयवसंयोगः । “संयोगानां द्रव्यम्” [वैशे० सू० २५
१।१।२७] इति सूत्रात् । तस्य च कर्मजात् तद्विरोधिनाऽवयवविभागत्वात् विनाशो कथं न तत्कार्यस्य
विनाश इति चेत् ? किमेक एव तस्य तत्संयोगो हेतुः ? तथा चेत्, न; “संयोगानां द्रव्यम्”
इत्यस्य विरोधात् । अन्येऽपीति चेत्, तेषामप्येकतत्संयोगेन सह विनाशो कथमिदमुक्तम्—“एकव-

१ न्यायनि० श्लो० २ । २ -वादावपि तत्त्वा-आ०, य०, प० । ३ “अवितापय, सर्वा
विश्वभवितादी इत्यमरः ।”-ता० टि० । ४ स्यादित्याह प० । ५ अविप्रतिपत्तेरस्तु आ०, य०, प० ।
६ भ्रान्तमेव । ७ “अवयविनि दृश्यमानस्य चलनस्य भ्रान्तदर्शनावयवत्वेनावस्तुत्वं यथा ।”-ता० टि० ।
८ भ्रान्तम् ।

यवसंयोगविनाशात् पूर्वद्रव्यविनाशं अवस्थितसंयोगेभ्यः अवयवेभ्यः द्रव्यान्तर-
मुत्पद्यते ।" [] इति ? कुतश्च तेषां विनाशः ? विभागादेव कर्मजादिति चेत्; न;

निष्क्रियेषु तस्याभावात् । सक्रियेषु सम्भवतोऽपि तत्संयोगस्यैव नाशात्, तत एव तदन्त-
राणामपि विनाशो परमाणुपर्यन्तस्तत्प्रसङ्ग इति न घटविनाशो क्वाञ्छन्यप्युपलभ्येरन् । अविनाशो

५ कथं कार्यविनाशः सति हेतौ तदनुपपत्तेः ? एतस्य तस्य विनाशादिति चेत्; आश्चर्यमेतदेकस्य
विनाशात् तस्य विनाशो न बहूनाम् अवस्थानादवस्थितिरिति ? अवस्थितौ कथं विनाश इति चेत् ?
विनाशोऽवस्थितिरपि कथम् ? मा भूदिति चेत्; विनाश एव मा भूत् । दृश्यत इति
चेत्; अवस्थितिरपि दृश्यत एव 'स एवाय देवदत्तश्छिन्नाङ्गुलिरपि' इति लोकस्य प्रतीतेः ।
पूर्वद्रव्यविनाशो द्रव्यान्तरस्याशु प्रादुर्भावेन भेदानवधारणात् आ-तैवेयमेकत्वप्रतिपत्तिरिति

१० चेत्; स्थूलघटादिप्रतिपत्तिरपि तथा किन्न भवति ? परमाणुत्वेव कुतश्चित् प्रत्यासत्तेः
तदुत्पत्तिरिति कैश्चित् परिकल्पनात् । बाधकामावाप्तेति चेत्; न; इतरत्रापि तुल्यत्वात् । कुतः पुनः
कार्यद्रव्यस्याविनाशो सति तदीयस्यावयवस्याकाशादेर्विभागः ? छेदभेदादेः कर्मण एवेति चेत्; न
तर्हि तस्यावयवान्तरविभागहेतुत्वम् आकाशादिविभागहेतुत्वात् नर्चकावयवकर्मवत्; अस्ति तस्य
तदन्तरविभागहेतुत्वं 'छेदादौ सत्यद्गुल्यादेर्विभागप्रतिपत्तेः । ततो न तस्मात्तद्विभागः । तज्जन्मनो

१५ विभागादिति चेत्; न; तस्यापि स्वतन्त्रावयवगतस्यैव तद्वेतुस्त्वोपपत्तेर्न द्रव्यसम्बन्धा(द्धा)वयवगतस्य ।
कुत एतत् ? तदाकाशादिविभागस्य द्रव्यविनाशसहचरितस्यैव दर्शनात् । ॥ हि तस्य द्रव्यावयववृत्तिः
स हेतुः, तस्यापि सद्व्यस्यैव दर्शनापत्तेः । ततोऽस्ति द्रव्यविनाशो विभागस्य विभागान्तरकारिणः
तदपेक्षत्वात् । ततः पुनरुत्पन्नं द्रव्यान्तरमेवेति आनैव तत्रैकत्वप्रतिपत्तिर्बाधकामावाप्तिरिति चेत्, नैवमपि
आन्तिः अन्तरा भेदनिर्णये तत्प्रतिपत्तेरेवासम्भवात् । दर्शनमेव भेदस्य निर्णय इति चेत्, न, तस्यापि
२० निर्णयस्यैव भवद्विरभ्युपगमात् न सौगतवन्निरविरूपस्य । निर्णयस्यापि द्रव्यान्तरप्रादुर्भावाशुभावान्ता-
मिमवात् एकत्वप्रतिपत्तिरिति चेत् व्या-तमेतत् 'निर्णयश्च अभिभवश्च' इति, निर्णयस्याभिभव-
विरोधित्वात् । अभिभूतं वा कथं तस्तिद्धम् यत् एकत्वगतिपत्तेर्भावं, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि-

सर्वस्यापि भवेदेवं वादिनः स्वेष्टदर्शनम् ।

ततो लोक-सिद्धानां बुद्धीनामपि बाधनम् ॥१४४१॥

मा भूदेकत्वबुद्धिश्चेत्, कणादत्वं तदा कथम् ।

अन्तरा भेदमुत्पद्यन् कलत्रादौ प्रवर्तसे ॥१४६२॥

कलत्रादि न तद्यस्य न भेदः कष्टकादिना ।

न भेदोऽप्यस्ति तादृग् यो द्रव्यनोऽशोचरो न ते ॥१४६३॥

यच्चायुजं कलत्रादि तत्र भेदेन वेदिनः ।

आत्सकीयप्रवृत्तौ च कथं दोषैर्न लिप्यसे ॥१४६४॥

३०

१ स चेवा- आ०, य०, प० । २ बोद्धेः । ३ वेदादौ आ०, व०, प० । ४ -नाशात्ततो न

आ०, व०, प० ।

एकत्वज्ञानमेष्टव्यं व्यवहारं तद्विच्छेत्ता ।

भेददृष्टिस्तदा नास्ति तत्त्वार्थं तस्य विग्रहः ॥१४६५॥

यदप्युक्तम्—‘न तर्हि’ इत्यादि; तत्र कस्मात् नृत्यतः हस्तकर्मदिस्वयवविभागो न भवति ? तस्याप्रतीतेरिति चेत्; किं पुनरेकावयवनाशे सर्वात्मनाऽवयविनो नाशः प्रतीयते ? तथा चेत्; तत्-
स्तद्विभागोऽपि प्रतीयताम् । कथमेवं ‘स एवायं नर्तकः’ इति प्रत्ययः तद्विभागात् संयोगस्य तद्वेतुकस्य
शरीरस्यापि नाशादिति चेत् ? न; तस्याप्येकवयवविनाशवत् अवस्थितसंयोगावयवात् द्रव्यान्तर एव
भावात् । ततो न युक्तमेतत्—‘छेदभेदादिकर्म न स्वाथयस्यास्मादादेर्विभागमारभते द्रव्यारम्भकसंयोग-
विरोधिभिर्भागाजनकत्वात्, यत्तत्तस्य तमारभते न तत्तज्जनकं यथा नृत्यतोऽवयवकर्म, तज्जनकत्वेन
तस्मान्न ततस्तस्य ‘तमारभते’ इति ; साध्यव्यावृत्तत्वेन नृत्यतोऽवयवकर्मणो वैधर्म्यदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः ।
ततो यथा निरवद्यप्रत्ययिज्ञानगोचरत्वात् नदवयविनो विनाशः तथा नष्टद्वित्रावयवस्यापि । कथं १०
पुनरविनष्टस्य नष्टैरपि तैर्नाशो विरोधादिति चेत् ? उक्तमत्र ‘कथमेकस्य मय्यवस्थाभ्रान्तस्यैव भ्रान्तत्वम्’
इति । प्रतीतेर्विरोधाभावरयेतरत्रापि तुल्यत्वात् । ततः सूक्तमेतत् ‘नष्टैर्नष्टं न चापरैः ।’ इति ।

तथेदमपि, ‘आवृत्तैरावृत्तं भागैः’ इति । अत्रापि ‘नापरैः’ इति ‘विलोक्यते’ इति
च योजयितव्यम् । कथं पुनरवयवस्यावारक्रमवयविनावृणुयात् अल्पत्वात् कर्षट्ठण्ड इव
गण्डशैलमिति चेत् ? किं पुनस्तस्य तेन संयोगो नास्ति ? तथा चेत्; न; “कारणसंयोगिना १५
कार्यमवश्यं संयुज्यते” [प्रश० भा० पृ० ६४] इत्यस्य विरोधात् । अस्ति चेत्; कथं
नावृणोति अवयवस्यापि तत् एव तेनावरणात् । ततोऽपि व्यापकत्वेन तस्यावरणं नाव्यापकात्,
अव्यापकश्च तस्यावयवावारकेण संयोग इति चेत्; न; यावत् संयोगस्तथातः स्वल्पेनापि तदुपपत्तेः ।
यावत्तावदिति च भेदापेक्षम्, तत्कथं निर्भेदेऽवयविनीति चेत् ? कथं तत्र संयोगस्य कस्यचिदव्याप-
कत्वम् ? स्यतस्तस्य स्वल्पत्वादिति चेत्; न; स्वल्पत्वस्य गुणत्वेन संयोगोऽनवकल्पते; अवकल्पतापि २०
कथं तद्विधितस्य तदव्याप्यत्वम् ? अवयविनः तदतिरेकेणापि प्रतीतेरिति चेत्; कथं तदतिरिक्तस्य
तस्मादभेदो यत् समाग एवायं न भवेत् ? कल्पितात् तर्हि तद्वेदात्तस्य तदव्यापकत्वमिति चेत्;
न; तस्य द्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात्, कल्पितद्रव्यत्वादेर्भेदान्तरानुप्रवेशापत्तेः । अवयवस्येव तस्याश्रयः,
अभेदस्तु तस्याव्यापकत्वमात्रमवश्ययतीति चेत्; न, व्योमकुसुमादिवै कल्पितात् ततस्तदनुपपत्तेः ।
ततो वस्तुमृतादेव भेदात् तस्य तद्रव्यापकत्वमित्युपपन्नं तदेवावृत्तमनावृत्तं चैरिति, तथाविलोकिता- २५
स्यान्यथाकरणाद्योगात् । एव तदेवैकं रक्तं रङ्गैर्भागीनापरैः तथाविलोम्नादेव प्रतिपत्त्यम् ।

अथ मतं चलादेस्ततोऽर्थान्तरत्वात् अचलादिकमेव तत्त्वतस्तत्, ततो न चलाचलादि-
रूपवत्तया जात्यन्तरस्यावलोचनमिति । तत्राह—

अन्यथा तदनिर्देश्यम् [नियमस्याप्यसम्भवात्] ॥१०४॥ इति ।

१—स्याविना— ता० । २—‘वाचनाव्यावृत्तत्वेनेति पाठः ।’—ता० टि० । ३—किन्तु विनाश
एवेति भावः । ४—बौद्धमतप्रवेशापत्तिः । ५—दिवत्कल्प— आ०, च०, प० ।

अन्यथा क्लृप्तेन तद्रूपमपि तु व्यतिरेक इति प्रकारेण तत् द्रव्यम् अनिर्देश्य पादे चले पाणाशक्तं विनष्ट चाहुष्ठ इति व्यपदेश्य न भवेत्, अयान्तरेण तदसम्भवात्, अन्यथा-आकाशादावपि तदापत्ते । तदेवाह—‘नियमस्याप्यसम्भवात्’ इति । ‘शरीरादिकमेव चैलादि नाकाशादिकम्’ इति नियमस्य अपिबद्धत्वात् तदभेदप्रतिपासस्य च असम्भवात् । सम्भव एव
५ समवायमिति चेत्, तस्य निषेधात् । अभ्युपगम्याप्याह—

वृत्तावपि [न तस्येदं विश्वरूपं विभाव्यते] इति ।

वृत्तौ समवायसंज्ञाया स्वरूपापि ‘नियमस्याप्यसम्भवात्’ इति सम्यग् तस्या आशीर्वादिवदाकाशादावपि भावात्, तथा तदर्थान्तरभावाप्रतिशेपश्चेति मन्यते । तत्रैवोपचयमाह—
‘न तस्येदं विश्वरूपं विभाव्यते’ इति । तस्यैकस्येदं प्रस्तुत विश्वरूपं द्रव्यं किंचिदि
१० समवाय इत्येकान्तभिन्नानेकान्तरूपत्वं न विभाव्यते कश्चिच्चस्य तदभेदेनैव विभाक्ताविति मन्यते ।
तदनभ्युपगमे दोषमाह—

सम्यग्ज्ञानं व्यवस्थाया हेतुः सर्वत्र तत्पुनः ॥१०५॥

प्रत्यक्षं यदि बाध्येत लक्षणं प्रतिरुद्धयते [इति ।

सम्यक् निरूप्यत्वं ज्ञानं व्यवस्थाया इत्यस्मान्नेन वस्तुव्यवस्थिते हेतुर्निमित्तम् ।
२५ विनापि तेन तद्व्यवस्थाया न कश्चिदपि समीहितसिद्धविकल स्यात् । ततो न विभ्रमनाशकिक-
मुपपन्नं तत्र तस्याभावात् । भावे वा तद्वादादनु (दानु) ण्यचिरिति मन्यते । तच्च सर्वत्र
बालाबलादिप्रसिद्धनीलपीतादावपि तद्वैतुर्न केवलमनेकान्तरावपि, तथा च सिद्धा तद्वदेव तस्यापि
व्यवस्था सम्यग्ज्ञानमुल्लस्य प्रत्यक्षस्यापि तत्रैव भावात् । भवदपि तत्रैव बाध्यत इति चेत्,
उच्यते—तत्पुनः सम्यग्ज्ञान प्रत्यक्षमनेकान्तविषयं यदि चेत् तद्विपर्ययरूपनगा बाध्येत तत्क-
२० क्षणनीलादेरपि संतप्तस्मात् विषयीकरणं प्रतिरुद्धयते तथापि तस्य केचित् स्वप्नादितरप्रति-
भासरत् बाधपरिकल्पनात् । कल्पनमैव तत्केवलं न कदाचिदपि निराकारस्य यस्तुत प्रतिपत्तिरिति
चेत्, इतरत्रापि समानमेतत्—एकान्तव्यतिभिन्नस्य द्रव्यादेरपि अप्रतिवेदनात् । कथं पुनरनेकान्त
इति चेत् : कथं च न स्यात् : तस्य सशयादिदोषेणोपयानादिति चेत्, अत्राह—‘सम्यग्ज्ञानम्’
इत्यादि । व्यवस्थायाः सन्नयादिदोषपरिकल्पनाया सम्यग्ज्ञानमेव हेतुः । वाङ्मात्राच्छब्द-
२५ स्थायामतिप्रसङ्गात् । तथापि किमिति चेत् : उच्यते तत्पुनः अनेकान्तरूपं सर्वत्र बहिरिव
सशयादिविकल्पेणैव प्रत्यक्षं स्वस्वेदन्तरेण तस्यैव तत्र सम्यग्ज्ञानत्वात् । तथा हि—सशयस्तावत्
व्यभिचारीतरत्प्रतिभासद्रष्टव्यमत्वात् अनेकान्तरूपकं व्यभिचारेणैव (सशयत्वाच्च, तथा विरोधादिवि-
कल्पा अपि । तद्व्यभिचारेणैव तत्र सर्वत्र स्पष्टमेव “सर्वविवाचैतन्नाम्” [न्यायवि० पृ० १९]
इत्यादि वचनात् । तत्रापि तद् यदि बाध्येत लक्षणम् अनेकान्ते दोषदर्शनं प्रतिरुद्धयते तथा सति

संशयादेरेव असम्भवात् । कुतश्च तत्रापि तद् बाध्यतः ? तदन्यतः संशयादेरिति चेत्, न; तत्रापि तदन्यतः तद्वाधने अनवस्थापत्तेः । न बाध्यत इत्थं तत्र तत् । संशयाद्यनुपक्रान्तस्यैव तत्र तस्य निर्णयादिति चेत्; अनुकूलमाचरसि, परत्रापि तद्विशेष्यैव प्रतिपत्तेः । पुनरपि तदनभ्युपगमे दूषणमाह—

साङ्ख्ये व्यवहाराणां भन्निवेशविशेषतः ॥१०६॥

नानैकपरिणामोऽयं यदि न व्यवतिष्ठते । इति ।

न व्यवहाराणां प्रवृत्त्यादिरूपाणां साङ्ख्येयम् इष्टे प्रवृत्त्यादिवत् इतरस्य अनिष्टेऽपि निवृत्त्यादिवत् तद्विपर्ययस्य 'भावः स्यात्' इत्युपस्कारः । कदा ? नानैकपरिणामोऽयं प्रतीयमानो यदि न व्यवतिष्ठते तद्व्यवस्थितौ न स्यादिति भावः । तथा हि—तदनवस्थितौ कैस्य प्रवृत्तिः ? चित्तक्षणस्येति चेत्, न; पूर्वापरीभाषप्रसङ्गात् प्रवृत्तेस्तद्रूपत्वात् । तत्सन्तानस्येति चेत्, न; वस्तुतः १० स्तस्यासत्त्वात् । कल्पनया सन्नेव स इति चेत्, न; तस्यापि वन्ध्यासुतवत् तदसम्भवात् । सापि कल्पनयैवेति चेत्; अप्रवृत्तिरपि तयैव स्यात् । प्रवृत्तिमेव कल्पयति लोक इति चेत्; तदनुसरणेन नानैकपरिणामस्यैव सिद्धिः स्यात् "भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा निवर्तते ॥" [] इति तन्मतप्रसिद्धे ।

किञ्च, कल्पनं सन्तानस्य हेतुफलभावादेव सादृश्योपाधिकात् । तत्र चोक्तं सुगतेतर- १५ ज्ञानयोरपि तत्कल्पनमिति । सुगतवत् इतरस्याप्रवृत्तिरितरवच्च सुगतस्य प्रवृत्तिरिति श्रुत्युक्तं तत्साङ्ख्येयम् । क वा प्रवृत्तिः ? द्रव्यादाविति चेत्, न; तस्य निरंशानुरूपस्याप्रतिपत्तेः । तदणुव्यूह रूप इति चेत्, न; तस्य वस्तुवृत्तेनासत्त्वात् । कल्पनया सत्त्वमिति चेत्, न; तत् इष्टसिद्धेरेव सम्भवात् । सन्नेवे तद्व्यहान्तरादपि करमाभिधानात् तत्प्रसङ्गः । तथा च—

कल्पनास्त इष्टं चेत् तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि स्वादेति किमुद्गं नाभिषावति ॥१४६५॥

विशेषः कल्पनातश्च देविशेषस्ततो न किम् ?

प्रवृत्तीतरसाङ्ख्येयं यतो न स्याद् द्वयोरपि ॥१४६६॥

विशेष एव तत्रास्ति यदि लोकप्रिया तदा ।

नानैकरूपं तत्त्वं स्यात्तन्मत्वेति निवेदितम् ॥१४६७॥

तथा, यौगादेरपि तत्साङ्ख्येयं दधनि दधित्ववत् करमत्तस्य करमेऽपि करमत्त्ववत् दधित्वस्य तद्वेतोः समवायेन भावात् । नहि नियामकस्याविशेषे निष्पन्नः, निष्पन्नस्य तत्त्वात्तन्निबन्धनत्वप्रसङ्गादिति सूक्तम्—'साङ्ख्येयं व्यवहाराणाम्' इति । नानैकपरिणामेऽपि कुतो न साङ्ख्येयं दधनः स्वपर्यायैरिव

१ 'अनेकान्तरूपम्'—ता० टि० । २ "अघ्राहारः सम्पुर्णतः कृजः तद्रूपत्वमवाये, [शाकटा० ४।२।२११] उपादिकार्यविषयत्ववाक्याध्याहारे [४।२।२१२] सद्"—ता० टि० । ३ तस्य आ०, व०, प० । ४ तदनुसरणेन आ०, व०, प० । तदनुसरणेनैव । ५ पृ०...टि०... । ६ "दधुपयोः"—ता० टि० ।

तेषां च तद्द्रव्येणैव, कर्मणादिपर्यायद्रव्यैरपि तत्परिणामस्यान्विष्टारणादिति चेत्, न; स्वद्रव्यपर्याय-
पेक्षयैव वस्तुपु तस्य प्रतीतिः, तत एव तत्र तस्य निवारणात् । निरूपितं चैतदसकृत् । अत एवोक्तम्-
'सन्निवेशविशेषतः' इति । अयमर्थः—सन्निवेशो नानैकरूपयो कश्चिदविषयभावस्तास्य
विशेषः प्रतीतिप्राप्तं सादृश्यादिवैकल्यं ततः । तत्परिणाम इति । कुतश्चायं निरङ्गकादे वस्तुपु
स्थूलप्रतिभासः ? न चायं भ्रान्तिः, प्रसिद्धत्वात् । एकैकैकस्मिन्निवारणादिति चेत्, न; अयस्याप्यणुरूपस्या-
प्रतिवेदनात् । स्थूलप्रतिभासरूप एव सोऽपीति चेत्, न; तस्याप्यन्यतस्तत्कारित्वात् प्रतिभास-
कल्पनायामनवस्थानात् । तन्न तत्कारित्वम्, तत्रापि तस्मिन् न तत्तत्प्रतिभासो व्यभिचारात् ।
भ्रान्ति हि तत्कारित्वमिन्द्रियालोकादीनाम्, न च तत्र स्थूलैकप्रतिभासः, विषये चोदिता भ्रवृत्तिरि-
न्द्रियादावपि स्यात् । एतदेव दर्शयिष्याह—

१०

सत्यप्येकार्थकारित्वेऽसंश्लेषपरिणामतः ॥१०७॥

इन्द्रियादिषु नैकत्वं यदि किं वा विरुद्धयते । इति ।

वाशब्दोऽयमिष्यार्थः, इन्द्रियादिष्वित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । तदयमर्थः—सत्यपि विषयानेऽपि
एकार्थकारित्वे, एकप्रत्ययवशाद्येकरूपयोजननिष्पादकत्वे दृष्ट्यादिव्यपदेशविषयेषु नैकत्वं नैकप्रत्यय-
विषयत्वम् । कस्मिन् ? असंश्लेषपरिणामतः ऐकान्तिकत्वात् नानात्वपरिणामात् 'इन्द्रियादिषु वा' इत्यत्र

१५ दृष्टान्तः । तथा हि—न प्रकृताः परमाणव एकप्रत्ययविषया एकान्ततो विद्विष्यन्त्यात् इन्द्रियादिविषय-
इत्यत्र परस्य पर्यनुयोगः 'यदि किम्' इति । यदि नैकत्वं किम् ? न किञ्चिद्वृणमिति । अत्रोत्तरम्—
विरुद्धयते इति । व्यवहार इति 'व्यवहाराणाम्' इत्यस्य विभक्त्यवचनपरिणामेन सम्बन्धः । तथा
हि—यदि विश्लेषेऽपि विवक्षितेष्वणुषु भ्रवृत्तिः किञ्च व्यूहन्तरयतेषु ! तैरेव तदभिमतस्य कणादिति
चेत्, उक्तमत्र—दक्षि चोदिता भ्रवृत्तिरिन्द्रियादावपि स्यात् तदविशेषादिति । ततो यस्तुपु व्यवहार-

२० नियममिच्छता तात्त्विकमेव तेज्वेकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तदपि न संयोगसाहाय्यात् ; यत् संयोगस्य
कालस्थैकदेशाभ्यामयोगात् तदयोगः प्रकल्प्येत अपि तु तथैव परिणामात् । न हि तत्र तत्साहाय्येन
किञ्चित्, अन्यथा तत्परिणामेऽपि तदपरपरिणामोपकल्पनायामनवस्थापत्तिः । न चैवं "मेदसद्वाताभ्यां
चाक्षुषः" [त० सू० ५/२८] इति सूत्रविरोधः ; सद्वातशब्देनापि तत्परिणामसमर्थव्यवधान-
विकल्पस्य वस्तुत्वरूपस्यैवाभिधानात्, नैकदेशादिना परस्परानुपपत्तेश्चैव । सांशत्वमणूतां पिण्डस्य
वाऽणुमौल्यत्वम् । कथ्यते चेत्—"नैरन्तर्यं निरञ्जानाम्" इत्यादिना । ततः सति सद्वाते "तस्मादसति
तु स्फुप्तादेव स्फुप्स्यस्योत्पत्तिः, अत एव मेदग्रहणम् । न हि मेदाच्छुद्धयौ सद्वात, घटस्फुप्तादेव
मेदिनोऽनेकस्य कपालस्कन्धस्योत्पत्तिर्दर्शनान् । "अभिज्ञात्वा हि कर्मभित्तस्योत्पत्तिः सूत्रेण तदनुकरोति

१ दधिद्रव्येणैव । २ माहर्षस्य । ३ "एकप्रत्ययवशाद्वैकप्रयोजननिष्पादकत्वात्" ता० टि० । ४ -
प्रतिरूप आ०, ब०, प० । ५ -तत्कार्यत्वात् आ०, ब०, प० । ६ एवत्यमपि । ७ "सर्वात्मना" -ता० टि० ।
८ -मनेस्य स्वतः आ०, ब० । प्रवेदस्ततः प० । ९ "एवदेशेन तादृशे परमाणोः पञ्चशतः । सर्वात्मना ॥
सम्बन्धे पिण्डः स्यादणुभावात् ।" -ता० टि० । १० न्यायवि० श्लो० २८३ । ११ तत्परिणामरूपात्
संघातात् । १२ "अभिज्ञात्वा हि कर्मभित्तस्योत्पत्तिः सूत्रेण तदनुकरोति

चेत् ? न; सङ्घातशब्देन अमेदस्याप्यभिधानात् । 'द्विविधो हि सङ्घातो नैरन्तर्यामिदविकल्पात् । ततो नाऽयुक्तम् अणोरप्यन्तरस्यैव स्कन्धादपि स्कन्धस्योपजननम् । ततो न स्वलक्षणैकान्तवादसम्भवः । कथं पुनः स्कन्धादपि स्कन्धस्योत्पत्तिः ? कथं च न स्यात् ? 'विवादापन्नः स्कन्धस्तदवयवसंश्लेष-पूर्वकः स्कन्धत्वात् पठवत्' इत्यनुमानेन तत्प्रतिषेधादिति चेत्; न; शिवकस्य पिण्डादेवोत्पत्तिदर्शनात् ? तदेव तेन प्रतिषेधादप्रमाणमिति चेत् ; तन्तुपटमेददर्शनमपि^१ स्यात् सर्वाभेदस्यापि 'कैश्चिदनुमानात् । ५ तथा च कथन्न साध्यसाधनविकल्पो दृष्टान्तः स्यात् ? अपरिस्वलद्रूपतया 'लोकैः परिगृहीतत्वात् , तद्भेददर्शनमेव तस्य प्रतिषेधकं न तत्स्येति चेत्, समानमितरत्रापि ।

किञ्च, शिवकस्य तदवयवाः सहजन्मानः, पूर्वजन्मानो वा हेतवः स्युः ? पूर्वजन्मान इति चेत्; कुतस्तथा नोपलब्धिः तन्तुवत् ? अस्त्येवेयं केवलमाहुर्भावित्या शिवकोपलब्ध्या तिरोधान-नोपलक्ष्यत इति चेत्; अनुपलक्षिता कथमस्ति ? भवति चैवमतिप्रसङ्गः—'शिवकोऽपि प्रागेवास्ति, १० तदुपलब्धिरपि केवलं कुतश्चिरोभावान्नोपलक्ष्यते' इति वदतोऽपि दुर्निवारत्वात् । तर्हि मा भूदुपलब्धिरेव तेषाम् अयोम्यकादिति चेत्; आरब्धशिवकानामपि न भवेत् तदापि तद्व्यापारित्यागात् । तत्परित्यागे वा कथन्न परिणामवादः—तत्परित्यागेन तद्योग्यस्वभावोपादानात् ? 'तयोस्ततो मेदान्नेति चेत्; कथमेवं तौ तस्य ? तत्र समवायादिति चेत्; सोऽपि यदि युगपत्; तदुपलब्ध्यनुपलब्ध्योरपि योग्य-प्रसङ्गः । क्रमादिति चेत्; कुतः क्रमः ? स्वकारणादिति चेत्; ननु अवयवा एव तत्र समवायिकारणम्, १५ ततश्चाक्रमात् कथं तत्क्रमः तदक्रमस्यैवोपपत्तेः, अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् वक्तव्य एव कारण-स्यापि क्रम इति कथन्न तद्वादः ? तत्क्रमस्यापि क्रमान्तरसम्बन्धादेवाभ्युपगमे अनवस्थापत्तेः । ततः पश्चादपि तस्यापरित्याग एवेति कथं शिवकस्याप्युपलब्धिः अवयवोपलम्बविकल्पस्य तस्याप्रतिपत्तेः क्षणिकत्वलक्षणवत् । तन्न पूर्वजन्मानां तेषां तद्वेतुत्वम् । नापि सहजन्मानाम्; अनिप्यन्नानां तदयोगात् । निप्यन्नानाञ्च सहनिप्यन्नं प्रत्यनुपयोगात् । तत्र तस्य तदवयवसंश्लेषपूर्वकत्वसाधनमुपपन्नं प्रत्यक्ष- २० मतिपक्षस्य स्कन्धपूर्वकत्वस्यैवोपपत्तेः । कथं तर्हि तत्र अवयवावयवविन्यपदेशो जन्यजनक्रमावाभावे तदयोगादिति चेत् ? न, नदभावेऽपि तथापरिणामादेव तद्व्यवस्थितेः । ततः सूक्तम्—'साङ्ख्यं व्यवहाराणाम्' इत्यादि । अस्त्यैव तात्पर्यं विस्तरतो व्याख्यातुकाम आह—

तदनेकार्थसंश्लेषविरलेपपरिणामतः ॥१०८॥

स्कन्धस्तु समप्रदेशोऽशी बहिः साक्षात्कृतो जनैः । इति । २५

तत् तस्मादनन्तरन्यायात् अनेकोऽवयवोऽर्थोऽवयवी तयोः संश्लेषश्च सङ्घातः विश्लेषश्च भेदः परिणामश्चाकारान्तरप्राप्तं तेभ्यस्ततः स्कन्धः । तु शब्दोऽवधारणे तत् एवायं न

१ द्विविधो आ०, ब०, प० । २ शिवकस्य पिण्डोत्पत्तिदर्शनमेव । ३ "अप्रमाणं स्यादिति सम्बन्धः"—ता० टि० । ४ वेदान्तिभिः । ५ लोके परि—आ०, ब०, प० । ६ ततो भेद—आ०, ब०, प० । ७ "उपलब्ध्ययोग्यत्वतद्योग्यत्वस्वभावयोः"—ता० टि० । ८ 'तस्येति आत्यैक्यचनम्, शिवकावयवाना-मित्यर्थः ।"—ता० टि० । ९ 'वयवोऽव—आ०, ब०, प० ।

- प्रकारान्तरादिति । तत्र संश्लेषोऽनेकस्य विश्लेषपरिणामावर्थस्येति प्रतिपत्त्यम् । दृश्यते हि तद्विश्लेषादपि स्कन्धो घटमेदजननः कपालस्कन्धस्य प्रतीतिः । घटकालेऽपि तत्स्कन्धो विद्यत एवेति चेत्, सत्यम्; तदा तदेतन्नो भावो न केवलस्य, तस्य तु तत् एवोत्पत्तिः तथा दर्शनात्, अन्यथा न कस्याचिदपि कुतश्चिदुत्पत्तिः । एवमपि किं विश्लेषप्रहणेन परिणामत इत्येव गतत्वात्, कपालस्कन्ध-
 ५ स्यापि प्राक्तनतदवयवभित्ताकारपरिहारेण तद्विनाशकारस्योत्पत्तिरिति चेत् ; न; विश्लेषस्यापि तद्विरोध-
 त्वात्, किमर्थं तर्हि पृथग्वचनमिति चेत् ? सुद्धारादिसन्निपातात् केवलं नाश एव घटस्य कपाल-
 स्कन्धस्तु प्रागपि विद्यते इति मतव्युदासार्थम् । तत्परिणामाच्च तदुत्पत्तिरिति हेतुः । अनेकसंश्ले-
 पोऽपि तद्वचनं दृष्टान्तार्थम्, परस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तत्रायं प्रयोगः—यद् यतो दृश्यते तत्तत् एवोत्पत्तिमतः,
 यथा अनेकसंश्लेषाद् दृश्यमानस्तत् एव स्कन्धः, दृश्यते चार्थविश्लेषपरिणामान्मनापि कपालशिव-
 १० कादिस्कन्ध इति ।

स च स्कन्धः सप्रदेशः स्वतः कश्चिदभिज्ञावयवः सदृशवदस्यामेदवाचित्वात्, अत एव
 अंशी न भिन्नावयवसमवयात्, तस्य निराकरणत् । न चात्र विप्रतिपत्तिः प्रामाणिकस्य साक्षादेव
 निरीक्षणात् । अत एवोक्तम्—‘महिः साक्षात्कृतो जनैः’ इति ।

इदानीं तत्साक्षात्करणेनैव विपक्षास्युपगमं प्रतिक्षिपन्वाह—

- १५ . नानाकारैकविज्ञानं स्वाधारे बदरादिषत् ॥१०६॥
 तादात्म्येन [पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते] । इति ।

- आकारो भागः ततो भागाद् भिन्नम् अनाकारमेकमवयवविद्वन् तस्य विज्ञानं स्वबुद्ध्या
 कल्पनम् । क तत् ? स्वाधारे अवयवकल्पने । किंवत् ? बदरादेरिव तद्वत् । यथा बदरादेः स्वाधारे
 विज्ञानं बुद्धे बदरादिरिति तथा अवयविनोऽपि कपालेषु घट इति यद्विज्ञानं परस्य तत् न । केन ?
 २० तादात्म्येन । तादात्म्यमवयवतद्वतोः कश्चिदभेदः तज्ज्ञानमिह तादात्म्यं विषयशब्देन विषयिणोऽभि-
 धेयत्वात् । तेन नहि तत्राभेददर्शने भेदकल्पनमुपपन्नम्, सर्वत्र दृष्टविपर्ययकल्पनापत्तेः । भेद-
 दूषणान्तरमप्याह—‘पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते’ इति । अवयवतद्वतोरेकान्ततः पृथग्भावे
 हि वृत्तिभगिषु तद्वतः स्कन्धो विकल्प्यते—‘किमेकदेशेन सर्वोत्पत्ता वा’ इति । तत्र च दोषो-
 भवति अनवस्थानादिति मन्यते । नास्ति तत्र तद्विकल्पः तस्य भेदनिष्ठत्वात् अवयविनश्च निर्भेदत्वात्
 २५ ततो न देशतो नापि कास्त्र्यतस्तस्य तत्र वृत्तिरपि तु स्वरूपेणैव तथा दर्शनादिति चेत्; भवेदेवेदं
 यदि तथादर्शनं लभ्येत । न चैवम्, कश्चिदभेदस्यैवोपलभ्यता । तदेवाह—

दर्शनादर्शने स्यातां सप्रदेशाप्रदेशयोः ॥११०॥ इति ।

संप्रदेशो जैस्त्वावयवी यौगस्य अप्रदेशः तयोर्यथाकर्म दर्शनमदर्शनं च स्याताम् ।

१ ‘पदात्मनः’—सा० टि० । २ ‘वृत्तिरिति’—आ०, घ०, प० । ३ ‘उत्पत्तेः’—आ०, घ०, प० ।
 ४ ‘यावत्’—आ०, घ०, प० । ५ ‘स्वतः कश्चिदभिज्ञावयवः’—सा० टि० । ६ ‘प्रदेशेभ्योऽवयवैर्भो-
 मिन्नः अप्रदेशः’—सा० टि० ।

विधिपदं तदस्ति तदज्ञापनार्थं विधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्, ततो न स्वरूपेणापि वर्तनं तस्येत्यमप्युच्यते । अथवा दर्शनमन्यविनोऽवयवेषु वृत्तिरिति मतम् । अदर्शनं तद्विपर्ययस्ते स्याताम् । कयोः ? । सप्रदेशाप्रदेशयोः भावस्थानोऽयं निर्देशः । ततः सप्रदेशत्वे दर्शनमप्रदेशत्वे च अदर्शनमित्यर्थः । नहि प्रदेशनिष्क्रान्तस्य केवलस्य तत्र वृत्तिर्नाम । अस्तिद्वस्तत्रिष्कम् इति चेत् ; न; पाणेशाकाशाद्विभागोऽपि देहस्य तदविभागेन तत्प्रसिद्धेः । न हि पाणस्तद्विभाग एव देहस्यापि तद्विभागः तस्य तत्का- ५ र्यत्वात् । “पाण्याकाशविभागात् तत्संयोगविनाशसव्ययेकात् देहाकाशविभागः ।” [] इति स्वयमभ्युपगमात् । ततो विभक्तेऽपि तस्मिन् स्वयमविभक्तस्य न तत्र वृत्तिः द्रव्यान्तरवत् । विभज्यत एव सोऽपि तस्मादिति चेत् ; न; पाणिविभागावस्थायां तदभावात् । न चैकस्यैव निष्कर्षार्थं तत्र वृत्तिरवृत्तिश्चोपपन्ना विरोधात् वृत्तिरेव नावृत्तिः । सप्रदेशवृत्तेरेव तस्यापि वृत्तित्वात्, इतरत्रावृत्तिरेव तस्याप्यवृत्तिः किञ्च स्यात् ; वृत्तेरेव तत्र दर्शनादिति चेत् ; न; इतरत्रापि विपर्ययस्यैवो- १० पलम्भात् । तयोस्तत्राविरोधे वा अवयवभेदाभेदकत्वस्याप्यविरोधाद्व्यर्थं तदेकान्तभेदकत्वमिति मन्यते । भवतु तहि भवत्परिकल्पितस्यापि एकत्वस्याभावात् भेदाभेदयोरेकत्र विरोधादिति चेत् ; अत्राह—

विरोधानुपपत्त्यनेन किल एकन्धो विरुद्धयते । इति ।

एकन्धोऽवयवी विरुद्धयते विवर्त्यते किल ‘नेति’ इत्यर्थः । किलशब्दस्यावचि- १५ सूचकस्य तात्पर्यतो नञर्थलोपपत्तेः । केन न विरुद्धयते ? विरोधस्य सहानवस्थानादेरनुपलम्भोऽदर्शनं तेनेति । तथा हि—न तयोः सहानवस्थानम् ; सहैव प्रतिपत्तेः । नापि परस्परपरिहारः, कथञ्चित्परिहारस्यापि प्रतीतेः, कथञ्चित् परिहारस्य च तत्सिद्धयनुकूलत्वात् । कथं पुनस्तद्व्यवस्थायामि दर्शनम् ; कथं च न स्यात् ? अवयवभागद्वया परम्यादेरपि दर्शने तदनुमानाभावप्रसङ्गात् । अदर्शने तदभेदात् अवयवभागस्याप्यदर्शनमित्यनुपलम्भादभावस्यैव प्राप्तेरिति चेत् ; अत्राह— २०

सम्भवस्यपि मात्राणां दर्शनादर्शनस्थितिः ॥११॥

इदं विज्ञानमन्यद्वा चित्रमेकं षड्विंशते । इति ।

योम्येषां केवलं न सम्भवत्यपि तु छद्मस्थापेक्षया सम्भवस्यपि दर्शनादर्शनयो- २५ रुपलम्भानुपलम्भयोः स्थितिर्विचलनम् । कस्याम् ? मात्राणां स्कन्धमागमात् । कुत पतत् ? इदं पुरोवर्ति स्तम्भादि चित्रं नान्यरूपमेकं च यत् यस्मात् ईक्ष्यते दृश्यते इति । तात्पर्यमत्र यद्येकान्तेन मात्राणामभेदस्तदा भवति दर्शनमेवान्पदेव वा इत्येकान्ते, न चैवम्, कथञ्चित्तां भेदस्यापि प्रति- पत्तेः । ततो नाऽयुक्तं तासामवर्गीचीनानां दर्शनम्, अदर्शनं च पराचीनानामिति दृश्यते इति । अनेनापि-

“चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं ततः” [५० वा० २।२००] इति प्रतीक्षितम् ; ईक्षिते अनुपपत्तेरसम्भवात् । तदपि युक्त्यसिद्धतमनुपपत्तमेवेति चेत् ; न; ईक्षणस्यापि युक्तित्वात्,

१ देहाकाशविभागस्य । २ पाण्याकाशविभागकार्यत्वात् । ३ -ति कि- ५१०, ५०, ५० । ४ नार्थ- ५० । ५ “सौम्यवैशेषिकप्रवचनयोः” -ता० शि० । ६ दृष्टे वस्तुनि । ईदितेरेषु- ५१०, ५०, ५० ।

अन्यथाऽनुमानस्यापि न तत्त्वं तदुपाश्रयादेव तस्याप्यवस्थिते, ततो दुर्मापितमिदम् ।

“युक्त्या यन्न घटाभुपैति तदहं दृष्ट्वापि न श्रद्धेः ।” [] इति ।

दृष्टावश्रद्धायां युक्तिरेवानुमितिरूपाया असम्भवात्, तथा गगनक्रमलिन्येव कस्यचिद्वस्तु-
घटनयोरनुपपत्ते । तत्सम्भवे वा कथं दृष्टावश्रद्धानम् ? यत्, दृष्ट्वापीत्यादि शोभेत । किञ्च

- ५ युक्तिरप्यन्यथा युतया श्रद्धेया घटनाद्यदि ।
तदान्ययैव साप्यन्येत्यनवस्था प्रसज्यते ॥१४६८॥
स्वत एव यदि श्रद्धा युक्तौ दृष्टा न किं तथा ।
व्यभिचारावलोक्येष्टुको किञ्चैव विद्यते ॥१४६९॥
हेत्वाभासोपजाताया तस्या भूयस्तदीक्षणत्वात् ।
१० युक्तिरेव न सा तस्या युक्त्या भ्राम्यत्वतो यदि ॥१४७०॥
दृष्टाभासैव सापि स्थाययान्ति व्यभिचारिता ।
तथा च सति दृष्टेति जायतीति न ते वच ॥१४७१॥
दृष्ट्याभासावबुद्धस्य दृष्टत्वानरक्यत्वात् ।
लोककण्ठा तयोक्तिर्ध्येत् साक्षाद्दृष्टं न दुर्घटम् ॥१४७२॥

- १५ निदर्शनमत्रे ‘विज्ञानमन्यद्वा’ इति । प्रत्यक्षविषये किं तेन अन्यथा तत्रापि तदन्तर-
कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत् ? सत्यम्; तथापि प्रत्यक्षव्यापारमनिरूप्य वैवाच्याद् दोषगुरुपो-
पयतो निवारणार्थं तद्वचनम् । न चैवमनवस्थानम्; अविमिश्रितित्थ्याने तदन्तरस्याऽनवस्थाप्रसङ्ग ।
सादृशं च परस्म्य विकल्पेतरविभ्रमेतराद्यान्मकं चित्रविज्ञानम् । तथा धेनेषिकस्य चिन्तनं अन्य-
पटचित्ररूपम् । न हि तदेकमेव; चित्रावभासनात् । नाप्यनेकम्; “युगापदेकान् बहूनि कर्माणि न
२० वर्तन्ते सजातीयत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे एकरूप्यत्वे च मत्पविभुद्रूपवृत्तिन्यात् रूपरत्”
[] इत्यत्र निदर्शनस्य बाधैरन्यथापत्ते । तत्तु दृष्टेः सम्भवादेव तत् । निरुक्तिं धेन-
स्वयमेव—“गुणाश्च गुणान्तरम्” [धेनेऽन्यथा १८५० १८५१] इत्यत्र एषे । बाधोऽनुमितिवर्ध-
ततो यथा सद्विज्ञानं तद्य रूपं चित्रैकमेव—सद्विज्ञानादिव नोत्पन्नत्वे, तस्यैव तदनुपपत्तेरनी-
हनात्, तथा स्वमादिकमपि तयाविवर्तितं तद्विषयं । भवतु चित्तेऽन्यत् तदपि वृत्तं कस्मिन्
२५ सति मात्राणां दर्शनादर्शनस्थितिरिति चेत्—

अचान्तरात् सकलान्तरात् ॥११२॥ इति ।

सकलविषयसाक्षात्कारात् सकलान्तरात् अचान्तरात् अचान्तरात् अचान्तरात्
संसारिणः तेषां भेदाः शक्तिरूपा विरोधा तेषामानन्त्यात् अतो विषयस्य परामर्शः स न

१ उद्गममिदम्—अष्टशतं अष्टशतं ५० २३४ । २—दुर्मापितं—आ०, ४०, ४५ ।
३ “इदं चित्रमेकं यदीक्ष्यते इत्यत्र”—आ० टि० । ४ “लोककण्ठा”—आ० टि० । ५ चित्रं—आ०, ४०,
५० । ६ संश्रयादेरेव । ७ श्रद्धा आ०, ४०, ५० ।

विद्यते विषयत्वेन येषां तेषां भावात् आनन्त्यात् सम्भावस्तुष्ये तेषामप्रवृत्तेः । सकलाग्रहे सति तासां तत्स्थितिरिति । कथमेवमपि दृष्ट्यैवादृष्टोऽपि भाग इति प्रतिपत्तिः । नै तदुद्दर्शनदेव; तस्य तत्राप्रवृत्तेः । नापि तद्विषयात् दर्शनान्तरात्; तस्य दृष्टे प्रवृत्त्यभावात् । अत एव नोभाभ्यामपि । न च तदेकं तद्विषयमस्ति । सकृत्तस्य भावे दृष्टेतरविभागानुपपत्तेः । क्रमेण भावे परापरतत्कारणवैकल्यम् आदितद्व्यापारादेव तस्योत्पत्तिरिति चेत्; अत्राह—

नानाकारणसामर्थ्याज्ज्ञानं भेदेन भासते ॥११३॥ इति ।

नाना यत् कारणं परापरचक्षुरादिव्यापारलक्षणं तस्य सामर्थ्यात् ज्ञानं रूपादिप्रत्यक्षं भेदेन तदुत्पन्नानातिशयक्रमरूपेण भासते । भासत इत्यनुभवसिद्धमिदं न स्वसुविचित्रमिति दर्शयति । तत्क्रमस्य तस्मादभेदे तदवस्थं तद्वैकल्यमुत्पत्तिर्भेदाभावात् । भेदे वा स कुतस्तस्य ? ततोऽपि तत्क्रमस्यापरस्य भावात्; न; अनवस्थापत्तेरिति चेत्; अत्राह—

भेदसामर्थ्यमारोप्य [प्रत्यासत्तिनिबन्धनम्] इति ।

भेदश्च तत्क्रमात् तत्सामर्थ्यान्तरत्वम् सामर्थ्यं चैकत्वम्, सञ्ज्ञतस्यैकसामर्थ्यस्य नावः सामर्थ्यमिति व्युत्पत्तेः । तदुभयमारोप्य औत्सर्ग्यस्याप्य ज्ञानं भासत इति सम्बन्धः । तात्पर्यमत्र—नैकान्त-तन्त्रस्य तस्मादभेदो भेदो वा यतः प्रागुक्तदूषणम् अपि तु कथयिदेव । ततः सत्यप्यभेदे नोत्पत्ति-भेदाभावः; भेदापेक्षया तदुपपत्तेः । तथा न भेदेऽपि तस्येतेतरविषयासङ्क्रमः; तस्याप्यभेदापेक्षया १५ सुलभत्वात् । ततो युक्तं तद्बलेन दृष्टस्यैव अदृष्टमपीति । ज्ञानमिति यथा प्रत्यासत्त्या तत्क्रमस्त-द्विज्ञानरूपमेव एकमाकारमात्मसात्करोति नपरं साङ्ख्यापत्तेः; तथा तत्क्रममेव कुर्वीति पर्थसं तज्ज्ञानेन मयोजनाभावात् पारम्पर्यदोषाच्च । इत्येतदेवाह परः—

प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् ।

चोद्यं महति [नीलादौ तुल्यं तद्विषयाकृति] ॥११४॥ इति ।

२०

महाविषयत्वात् प्रकृतं विशानं महत् तत्र चोद्यम् उत्तररूपं प्रत्यासत्तिप्रयुक्तं भासते इति सम्बन्धः । तत्रोत्तरमाह—‘नीलादौ तुल्यं तद्विषयाकृति’ इति । तच्चोद्यं नीलधबलादौ विषयाकारे च विज्ञाने सदृशम् । तथा हि—यथा प्रत्यासत्त्या वस्तुरूपं विज्ञानं च नियतगेष नीलाद्याकारं विषयाकारं च आत्मसात्करोति नपरं साङ्ख्यस्य सर्वप्रदणस्य च प्रसङ्गात्, तथैव स्वयम्भूताकारमपि तत्क्रममेव कुर्वीति विजयेरन् निराकारतद्विशानवादिनः । तथाविधं वस्तु विज्ञानं वा दृश्यत इति चेत्, न; २५ वस्तुक्रमोऽपि तुल्यत्वात् । न हि तस्यापि कथयिदेवत्वरहितस्य प्रतिपत्तिः । निवेदितं चेत्—‘भेदज्ञानात्’ इत्यादिना । सति चैवमनुपपन्नदर्शनविषयत्वे स्कन्धस्य यज्जातं तदाह—

सर्वथा श्लेषविश्लेषे नाणूनां स्कन्धसम्भवः ।

अन्यथा नाप्रदेशादीत्यपरैर्देवमुत्तरम् ॥११५॥ इति ।

स्कन्धस्यावयविको न सम्भवः । कस्मिन् तस्मिन् ? श्लेषविदलेषे सहातविपत्ते ।
 फेगात् । अणूनाम् । न हि तेषां द्विविधे स्फण्डोऽतिप्रसङ्गात् । तदविदलेषे तत्सम्भव इति चेत्;
 उच्यते-अन्यथा तदविश्लेषमग्नौ प्रदेशद्वित्वम् अप्रदेशो मावधानत्वात् निर्देशस्य, उदादिर्यस्य
 पिण्डानुमात्रावेः तद् अप्रदेशादि न स्यात् । सप्रदेशार्थेव स्यात् । कथम् ? सर्वथा सर्वप्रकारेण ।
 तथा हि-यद्यप्येवमेषां तेषां संश्लेषः सांशत्वम् । कस्मिन्नेव चेत्; पिण्डस्यानुमात्रम् । अर्थान्तर-
 संश्लेषसम्बन्धात् तेषु तत्सम्भव इति चेत्; सर्वेषु तत्प्रसङ्गस्तदविशेषात्, तथा च जगदेकस्फण्डं प्राप्नुयात् ।
 इति एवम् अपरः सौमतेः द्वां दूषणमिति शेषः । तद् किम् ? 'उत्तरम्' इति । स्कन्धवाद्भित्तुत्वं ।
 नेति सम्बन्धः । तथा हि-इदमपि दूषणं शब्दतमकं तदुत्पाद्यज्ञानात्मकं वा यदि स्कन्धरूपम्;
 कथं तद्वाद्भित्तुमेत् ? तद्वदेव स्कन्धान्तरस्यापि कथञ्चिदवस्थितेः । न ह्यात्मानं तद्वृत्तमगतिप्रमदेव
 सादृशमपरमविनामितुमर्हति । निर्देशस्फण्डं चेत्; न; शब्दस्य तादृशस्य अवाचकत्वात् । कथम-
 समयत्वात् । दौष्यत्वेन तदेव कस्मिन्स्कन्धरूपतया वाचकमिति चेत्; न; कस्मिन्स्य नित्यादिवत्
 अर्थनित्यानुपयोगात्, ज्ञानं च तदुत्पत्तं कथञ्चाम अणूनां षडंशत्वादिकं प्रतिपद्यते । निर्देशोऽस्वभाव-
 स्थानेकाकारगोचरत्वासम्भवात् । कल्पस्या सांशस्य तत्सम्भव इति चेत्; न; कस्मिन्तद्वृत्तेन बलुत
 प्रतिक्षेपापयोगात् । ततः सात्त्विकमेव शब्दस्य तज्जितविज्ञानस्य च स्कन्धात्मकत्वमनुपपन्नत्वमिति कुत.
 १४ स्कन्धवादस्योत्तरणम् । कथं तर्हि स्कन्धस्तेषां श्लेषाभावे अतिप्रसङ्गादिति चेत्; न; तद्वशात्तदेव
 श्लेषस्यापि तदनुगुणसम्भवरूपत्वात् । स च नैस्त्वर्थमेव ससर्गविकल्पादेः तत्रानवतारात् । अन्यथा
 अणुवादेऽपि न ततो निर्मुक्तिरूपान् येन केनचित्त्रिहन्तराणामेव सम्भवात् । ततो विदोऽप्यत्र स एव
 तदनुगुणः श्लेष इति कथं तदभावः ? इदमेवाह—

नैतत्तयं निर्देशानां स्वभावातिरेचनम् । इति ।

२० निर्देशानामणूनां तेष्वेव "नाणोः" [४० सू० ५४११] इति श्लेषमतिषेधात् नैतत्तयं
 व्यवधानैकत्वम् । तस्मिन् अतिरेचयति षडंशत्वाद्यापातने अधिकं करोति पिण्डानुमात्रादेन वा । अतीव
 रेचयति इत्यतिरेचने स्वभावस्य नातिरेचने स्वभावातिरेचनम् । अतः स एव तेषां तदनुगुणः
 श्लेष इति भावः । ननु यदि स्कन्धावयवमणूनां तेष्वेव वा स्कन्धस्यामेव प्रकान्तः, एक एव नानैव
 वा स इति कथमेकानैकात्म्यमस्य ? इत्यत्राह—

चित्रचैतविचित्रा महष्टमङ्गमसङ्गतः ॥११६॥

स नैकः सर्वथा श्लेषात् नानैको भेदरूपतः । इति ।

सः स्कन्धः नैको नाप्यनेकः । कथम् ? सर्वथा । कुतः ? श्लेषात्, ततो भगवानां तेभ्यश्च
 तस्य श्लेषस्यामेदस्य भावात् । सर्वेति योज्यमत्रापि । अश्लेषोऽपि भेदरूपतः कथञ्चिदवयवतद्भावात्
 भेदस्य भावात् । अन्वयस्यादिना एवंविधोऽप्यर्थं दुष्यतीति चेत्; न; तस्य बहुवचनः प्रतिक्षेपात् ।

अन्यथा स्वयमभिमतस्य निष्पत्तिरदिरूपतया चित्रस्य चैतस्य विकल्पस्य रूपरसादिविषयतया विचित्रामस्य च दृष्टस्य क्वक्यदीर्घाणकालभाविनो दर्शनस्य भङ्गप्रसङ्गतः, तद्विषयस्य तत्रापि प्रवेशात् । उतः किम् ? इत्याह—

स्कन्धो मात्रानुरोधेन व्यवहारेऽवधार्यते । इति ।

स्कन्धोऽवधार्यते निश्चीयते । केनात्मना ? मात्रानुरोधेन मात्राणां तद्वागानामनुरोधः ५ कश्चित्परस्परविषयभावः । तेन न तत्समवेतेन रूपान्तरेण, ततो निश्चयनिराकृतं तत्स्वरूपमिति भावः । किन्निमित्तं तदवधारणम् ? व्यवहारे । व्यवहारनिमित्तम् । ततोऽन्यत्र तत्स्वरूपमपि प्रतिक्षिप्तमिति मन्यते । कुतः पुनरन्योऽन्यात्मगमनेनैव तस्यावधारणं न रूपान्तरेणेति चेत् ? अत्राह—

सङ्ख्यादिसमभावेऽपि तत्स्वभावविवेकतः ॥११५॥ इति ।

सङ्ख्यायाम् सङ्ख्या तच्च गोचरविषयं न स्वरूपगोचरं तत्र भेदस्य भावात् । आदि- १० शब्दाद्रूपादिकम्, तस्य समभावो भागेभ्यस्तत्त्वतो भेदः तस्मिन् सत्यपि तत्स्वभावस्य स्कन्ध- स्वरूपस्य विवेकतो विनिश्चयात् तेनैव सोऽवधार्यते इति । रूपान्तरेण तदवधारणे तत्साम्यानुपपत्तेः । निरूपितं चैतत्—“तुलितद्रव्यसंयोगे” इत्यादिना ।

तथापि तमनभ्युपगच्छतो वृष्णमाह—

अतादात्म्यस्वभावे वा ह्यानर्थस्पादत्वं परैः । इति ।

१५

अतादात्म्यम् अमात्ररूपत्वं सर्वथा तद्व्यतिरेकत्वं स्वभावो यस्य तस्मिन् वा स्कन्धे परैस्तद्व्यतिरेकं पर्याप्तम् । कस्मात् ? आनर्थक्यात् आपल्यात्, एतच्च अलक्ष्यहरणव्रीहिवारणादेः फलस्य स्कन्धादेव भावात् । ततोऽपि तत्सहायादेव तत् न केवलमिति चेत् ; न, केवलस्यैव सामर्थ्ये तदनपेक्षणात् । असामर्थ्ये न तत्सहायादपि व्योमकुसुमादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तत् एव सामर्थ्यं तस्येति चेत् ; न, व्यतिरेके तस्येत्ययोगात् । अव्यतिरेके तत् इत्यनुपपत्तेः । कश्चित्चद्व्यतिरेके २० वा स्कन्धः परिणामी स्यात्- असमर्थरूपपरित्यागेन समर्थरूपोपादानात् । तथा च कामवद्युगपदपि नानात्मकत्वोपपत्तेः नैकान्तमवयवव्यतिरेकः तस्य । स्वतः समर्थस्य सहायापेक्षया बहुकृत्वोऽपि प्रतिक्षिप्तम् । न च पक्षान्तरेऽप्ययं दोषः, सहकारीतरकारणकलापस्य परस्पराऽप्राप्तिरतिशयस्यैव कार्यं व्यापारात् । वक्ष्यति चैतत्—“अर्थस्यानेकरूपस्य” इत्यादिना । तत्र जलाद्याहरणं तेषां फलम् । तदाभारतया स्कन्धस्य स्थापनमिति चेत्, ननु स्थितिकरणं स्थापनम्, स्थितिस्वभावस्य च किं तत्करणेन स्वयमेव स्थिते ? २५ अतस्त्वभावस्याप्यवश्यं भाविनीकत्वात् । तत्स्वभावतया तत्करणमिति चेत् ; न, तदन्यस्वभावा- परित्यागेन तदयोगात् । तत्परिस्थाने परिणामवादप्रसङ्गात् । यदि च तस्य तैः स्थापनं कथं विनाशः ? तद्वेतोरिति चेत् ; कुत एतत् ? तत्र तस्य सामर्थ्यात्, स्थापकसामर्थ्यात् स्थितिरपि

१ तेन तत्त्व-आ०, व०, प० । २ भेदस्वभा-आ०, व०, प० । ३ न्यायवि० इलो० १११०९ ।

४ अथववाद्भित्त्वम् । ५ न पक्षा-ता० । ६ न्यायवि० इलो० २६६ ।

- स्यात् । स्थापयत्यैव ततो नाश इति चेत्, न; पदविनाशेऽपि तन्तूनां प्रतीतिः । तस्मात्स्थैर्यस्य नाश इति चेत्, न; तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा कथं तेषामेव न सर्वस्यापि ? तत्रैव स्थितेरिति चेत्, न तर्हि तस्य विनाशः तैरवस्थापनात् । तत्स्थापनसामर्थ्यमपि तेषां नश्यत् इति चेत्, न; तस्य तदव्यतिरेकादित्यादेरनुपपत्तात् अन्यवस्थापत्तेश्च । तत्र तत्रैव स्थिते(ति)भूतेषाम् ।
- ५ तत्सहायत्वमिति चेत्, न, स्मृतः सामर्थ्यैतरयोस्तदपाकरणत् । सहायस्यापि तदवस्थापकसहाय-विनाशद्वारेण विनाशरूपन्यायमपरावस्थानप्रसङ्गाच्च । तत्र स्थापयन्मामर्थ्यनाशनेन स्थापयन्नाशक-मुपपन्नम् । ततो न भागानां भागवदवस्थापनं प्रयोजनम्; ससु तेषु तदविनाशापत्ते । नापि तदुपलब्धमनम् । अनुपलब्धानां परभागादिवत्तदसम्भवात्, इन्द्रियसन्निकर्षस्यापि तत्रैव दुरवगोचरत्वात् । नाप्युपलब्धन्यायः ; अष्टाणुनादेः तदवयवोपलब्धमाभावेनानुपलब्ध्या परावस्तदवयवविनाशमुपलब्धमस्यैव
- १० सम्भवात् । ततो न युक्तमेतत्—“महत्स्यनेकद्रव्यत्वात् रूपाद्योपलब्धिः” [वेदो० सू० ४।१।६] इति । ततः सूक्तम्—“आनर्थक्यात्” इत्यादि ।

अथवा, अतादात्म्यसम्बोध्यभेदः स एव स्वभावः तस्मिन् वेति पूर्वप्राच्यं च दैक्षान्तरद्योतने । हीति स्फुटार्थे । परैः परमाणुभिरलम् आनर्थक्यात् । तथाहि—तेषां यद्यनपावाराणादिकं फलम्; अविशेषेण स्यात् । संसर्गिणामेवेति चेत्, न, संसर्गस्यैव सहनित्यात् । अन्यैव तत् संहति

- १५ “यिनापि परमाणूनां संसर्गात् संहतिः परा ।
आघातेऽपि पृथग्भावे यस्या नैव समास्ति सा ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।९१]

- इत्यलङ्कारवचनादिति चेत्; सा तर्हि का परा स्यात् अन्यत्र कथञ्चित्तेषामभेदात्, तत्रैव घनैकाकारप्रत्ययबलरूपे । तदभावेऽपि तत्प्रत्ययो दृश्यते विरलरूपेण, तत्सम्बन्धेदात् अन्येव संहतिस्तत्रैव परमाणुत्वमिति चेत्; सा नाम भूतत्र तदभेदे बाधकसद्भावात्, न परत्र विपर्ययात्,
- २० अस्मदादिप्रत्ययस्य स्वयमेव तत्प्रत्ययत्वेन तदबाधकत्वात्, तस्यापि योगिप्रत्यय बाधकम् “अत्राप्य-तीन्द्रियदर्शियोगिप्रत्ययो भवति बाधकः” [प्र० वार्तिकाल० १।९१] इत्यलङ्कारपराभा-दिति चेत्; यत्र योगी न स्यात् का गतिः ? अबाध एव तस्येति चेत्, सिद्धो न, सिद्धान्तः । सन्देह इति चेत्; न तर्हि परमाणुव्यपि निर्णय इति सुस्थितं तत्र सहतिरसात् आतपावाराणादिकं फलमनम् । विद्यत एव योगीति चेत्; न, “यदि योगी भवेत्” [प्र० वार्तिकाल० १।९१]
- २५ इति स्वयमेव तत्र सन्देहवचनात् । सत्यपि योगिनि कथं स्थलत्वेन तस्य बाधः ? तेन सहति विक्रान्ताग्रे तेषां दर्शनादिनि चेत्; कथं तस्य शरीरं तत्संहतरेव तत्त्वात्, अगरीरस्य च नोपदेश इति व्यर्थं तदन्वेषणम् । सन्न तेन तस्य बाधनम् । “विवादाप्यस्य सह तर्हि मित्या तत्त्वान् दूरकेशवत्” इत्यनुमानेन बाध इति चेत्; न, “विवादाकृतिं नीलादि मिथ्या तत्त्वान्तैरिक्तीलादिश्व” इत्यनेन

१ नाशेन आ०, ५०, ५० । २ अथवेपे । ३ “अथ सीगवपतदूपलङ्घनत्वेन कारिकां योजयति ।” —ता० टि० । ४ “स्यादादिवदात्म्य” पञ्चः पञ्चान्तरस्य, तस्य चोत्पत्ते । —ता० टि० । ५ तत्रैव आ०, ५०, ५० । ६ नापरत्र आ०, ५०, ५० । ७ “बाधकाभावात्” —ता० टि० । ८ योगिनः ।

नीलादेरपि तदापत्तेः, ततः परमाणवोऽपि न स्युः । नीलादिव्यतिरेकेण तदभावादिति कथं तदेकान्तेऽपि निर्वन्धः ? तन्नानुमानादपि तद्बाधनं यस्तदन्वयैव संहतिः । अन्यापि यदि तेषां साधारणी; न स्वन्धविलोपः । प्रत्यणु भिन्नायास्तु न संहतिव्यपदेश इति न तद्विज्ञानपूर्णां ब्रीहिधारणादावुपयोगः । स्वयत्किं इति चेत्; न; प्रत्येकं तत्त्वसङ्गात्, “संहतौ हेतुता तेषाम्” [प्र० वार्तिकाल०] इत्यस्य विरोधाच्च । तस्मादुपपन्नमुक्तम्—‘अलं परैः’ इति । ततोऽवश्यवक्तव्यः स्कन्धः तस्यैव तदुपयोगात् । स च रूपादीनामन्योऽन्याभेद एव नापर इत्याह—

स्पर्शोऽयं चाक्षुषत्वाच्च न रूपं स्पर्शनग्रहात् ॥ ११६ ॥ इति ।

च शब्दो वक्ष्यमाणः स्पर्श इत्यादाववधारणार्थो द्रष्टव्यः । अयमुपलभ्यमानो नातृज्ञादिस्कन्धः स्पर्श एव न । कस्मात् ? चाक्षुषत्वात् । न हि तन्मात्रस्य चक्षुर्वेद्यम् । नापि रूपमेव । कुतः ? स्पर्शनग्रहात् स्पर्शनेनापि प्रतिपत्तेः । न च तन्मात्रस्य तेन ग्रहः सम्भवति । अस्ति च तस्य नयन- १० स्पर्शनाभ्यां प्रतिपत्तिः । अतो रूपस्पर्शस्वभावस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वमिति भावः । रूपादेर्भिन्न एव कस्मान्न भवतीति चेत् ? अत्राह—

रूपादोनि निरस्यान्यं न चाभ्युपलभेमहि । इति ।

स्वपदव्याख्यातमेतत् । एतदेव कस्मादिति चेत् ? अत्राह—

सामग्रीविहितज्ञानदर्शिताकारभेदिनः ॥ ११७ ॥

प्रायेणैकस्य ताद्रूप्यं [पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः] ॥ इति ।

एकस्य रूपाद्यन्वयिनः स्कन्धस्य । कथमेकस्य ? प्रायेण कथञ्चित् ताद्रूप्यं रूपाद्यात्मकत्वं ‘उपलभेमहि’ इत्याहुष्य सम्बन्धः । ततो ‘रूपादीनि’ इत्युपपन्नम् । कीदृशस्य तस्य ताद्रूप्यम् ? सामग्रीविहितज्ञानं चक्षुरादिव्यापारोपजनिजं प्रत्यक्षं तद्विनिता रूपादय आकारा- २० स्तद्भेदिनः प्रायेणेत्यत्रापि शोध्यम् । पृथगेव कस्मान्नेति चेत् ? आह—पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः इति । पृथक्सिद्धौ निष्पत्तौ तस्य प्रसङ्गतः प्रागुक्तदोषत्वेति ।

नन्वेवमेकस्मिन्नपि इन्द्रिये तस्य तथैव प्रतिभासात् इन्द्रियान्तरमनर्थकमिति चेत् ? अत्राह—

अल्पभूयःप्रदेशैकस्कन्धभेदोपलम्भवत् ॥ ११८ ॥ इति ।

अल्पश्च भूयाश्च तौ च तौ वातायनादिरूपौ प्रदेशौ च ताभ्याम् एकस्कन्धस्य पर्वतादेः भेदेनाल्पत्वबहुत्वादिना उपलम्भाः तद्वत् स्कन्धस्य ताद्रूप्यम्, उपलभेपहीत्यनुगमनीयम् । एतदुक्तं २५ भवति—यथा सुधागृहमध्यवर्त्ता पुरुषः पर्वतादिकमल्पेन वातायनादिनाऽल्पमेव पश्यति भूयसा च भूयांसम्, एवमयमपि शरीरागारमध्यमध्यासीनो जीवश्चक्षुरादिनैकैकेन रूपाद्यन्तमात्मकमल्पमेव तमवलोकयति भूयसा च उत्तमुदायेन भूयांसं रूपस्पर्शायात्मकमिति न वैकल्प्यं तदन्तरस्येति । निदर्शनानन्तरमपि परप्रसिद्धमाह—

अन्यथा स्वात्मनि ज्ञानमन्यथा चानुमीयते । इति ।

अन्यथा अन्येन अनुमानेन गम्यात् प्रकरात् प्रकरणे स्वात्मनि दागदिचित्स्वरूपे ज्ञानं प्रत्यक्षम्, न हि तेन स्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्ग्रहणं तदनुमानवैफल्यपत्तेः, खण्ड्यः समारोहस्य तद्व्यवच्छेदस्य च प्रतिक्षेपात्, अन्यथा च तच्छ्रवणादिप्रकरणे च अनुमीयते स्वात्मेति विमक्ति-
५ वैपरीत्येन सम्बन्धः । ततो यथा दर्शनेनात्मन्या अनुमानसहायेन भूयस्तथा तदात्मनो ग्रहणं न तदन्यतरस्यानर्थक्यम्, एवं स्फुट्यप्रतिपक्षौ इन्द्रियान्तरस्येति । एवमेते व्याख्यातश्लोका । ततो युक्तं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वं विचारप्रसिद्धे अनुमानप्रसिद्धेश्च । तच्चेदमनुमानम्—सत् सर्वमनेकान्तात्मकं प्रमेयत्वादिति । सत् प्रमेयत्वे तस्य च सति नियमे स्वादिदमनुमानम् नान्यथा हेतुदोषसम्भवा-
दिति मन्यमानस्य मतमादर्शयति—

सत्प्रमेयत्वयोर्नास्ति सर्वथा नियमो यदि ॥ ११९ ॥ इति ।

१०

सत्प्रमेयत्वयोरनियमः सत्प्रमेयमेव नाप्रमेयं प्रमेयत्वं च सत्येव नास्तीति निर्धारणं न नास्ति । कथम्भूतः ? सर्वथा सर्वेण सन्निहितेनेव इतरेणापि देशादिप्रकरणे । न हि सन्निहित देशादिकमिव तदपरमपि प्रमेयं प्रमातुं सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेः, अविरोधाच्च । वस्तुवपि स्यात् प्रमित्यवलम्बनमपीति ततो भागासिद्धौ हेतुः । योगिनः प्रमेयमेव सर्वमिति चेत्, न, तस्यापि
१५ चतुरार्यसत्यमात्रवैदिनस्तदभावात्, सर्वसर्ववेदिनि सौगत्यं विप्रतिपक्षेति तद्वत्त्वं तदसिद्धत्वं । न च सदेव प्रमेयम् । असतोऽपि प्रागभावादस्तत्त्वात् । न च तस्यनेकान्तात्मकत्वम्; तस्य भाव-
धर्मत्वेन तत्रासम्भवात्, अन्यथा तस्यापि भावत्वेनाभावव्यवहारविधोपात् । अतोऽनैकान्तिकश्चाप्य हेतुरिति नात साध्यसिद्धिरिति भावः परस्य । 'यदि' इति तदवयवोक्तने । तत्रोत्तरमाह—

अप्रवृत्तेः फलाभावात्तत्र दृचेर्निषेधतः । इति ।

२०

नास्तीत्यनुवर्तते । ततोऽयमर्थ—यदुक्तं तयोरनियमो नास्तीति, तत्रास्ति; कस्मात् ।
अप्रवृत्तेः । प्रमेयमेव सदित्यनियमे संज्ञानशब्दादिप्रवृत्तेरसम्भवात् । असम्भवत्प्रवृत्तिकमेव तत्सदिति चेत्; कुतो न व्योमबुधमादिकम् ? तदर्थक्रियाविरहादिति चेत्, स एव कस्मात् ? कस्यचिदपि तत्र तदप्रतीतेरिति चेत्; इतरत्र तर्हि कस्यचित्प्रतिपक्षिर्वैकल्या अन्यथा तद्विरहापत्तेः, तथा च कथमप्रमे-
यत्वम् अर्थक्रियावत्त्वेन प्रतीतस्य तदयोगात् ? एवमपि नियतप्रतिपक्षेष्वमेव तस्य प्रमेयत्वं न सर्वोपेक्षमिति चेत्; भवतु, प्रमेयत्वप्राप्तस्यापि हेतुत्वात् । यदप्याकृतम्—सर्वसर्वज्ञे विप्रतिपक्षेस्तदपेक्षं
२५ प्रमेयत्वमपि विप्रतिपक्षपेक्षेति, तदपि नास्ति, तद्विप्रतिपक्षे. तत्साधनेन प्रत्याख्यानात् । तत्र भागासिद्धत्वं सन्दिग्धादिसिद्धत्वं वा साधनस्य, सत् सर्वस्य प्रमेयत्वनियमात् । नापि व्यभिचारित्वम्;

१ अन्येन प्रकरणेण इत्यन्वयः । २ "ननु प्रत्यक्षेण स्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्ग्रहणेऽपि न तदनु-
मानवैफल्यम् समारोहव्यवच्छेदार्थत्वात् । तदुक्तम्—तस्माद् दृष्टव्यं भावस्य दृष्ट एवाविरलो गुणः । धान्ते-
निशीर्षते नेति साधनं सम्प्रवर्तते" इति वदन्तं सीगवं प्रत्याह—"ता० टि० । ३ तस्यातो आ०, ब०,
प० । ४-पि च प्रा-आ०, ब०, प० । ५ अनेकान्तात्मकत्वस्य । ६ सर्वसर्वज्ञापनेन । ७ भागादिति—
आ०, ब०, प० ।

सत्येव प्रमेयत्वस्य निश्चयमाप्नोति । कस्मात् ? तत्र तस्मिन्नीरूपभावे धृतोः प्रमाणव्यापारस्य निषेधतो निवारणत् । सोऽपि कस्मात् ? फलामावात् सकलव्यक्तिविरहिणि तस्मिन् कस्यचिदपि फलस्याभावात् । मा भूत् फलं तथापि कुतो न तत्र तत्प्रवृत्तिः ? न हि प्रमाणस्यैवं प्रेक्षावत्त्वमस्ति फलत्वमेव मया प्रवर्तितव्यं नापरत्रेति । पुरुषस्याऽतीति चेत् ; न ; तस्य तत्प्रवृत्तिनिषेधार्थत्वात् । सोऽपि तदधीनैवेति चेत् ; न ; तस्याः स्वहेत्वधीनत्वात् । अन्यथा भावेऽपि अस्मिन् तदभावप्रसङ्गादिति चेत् ; ५ कस्तिर्हि तत्र तत्प्रवृत्तेर्हेतुः ? शक्तिर्विषयस्येति चेत् ; न ; अभावस्य तदभावात् । इदमेव तर्हि वक्तव्यम्, किं 'फलामावात्' इति ? न ; तेनाप्यस्यैवोपलक्षणत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिनिषेधार्थत्वाच्च, सफलेऽपि प्रवृत्तेस्तदभावादेवं तदुपपत्तेः प्रमाणस्यैवेति चेत् ; न ; वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । ततः स्थितम्-अप्रवृत्तेरित्यादि । किं वा प्रमाणं यत्, प्रमेयत्वमावस्य ? प्रत्यक्षमिति चेत् ; अत्राह-

प्रमाणमर्थसम्बन्धात् प्रमेयमसदित्यपि ॥ १२० ॥

१०

केवलं ध्यान्ध्यमेवैतत् [किञ्च सन्तं समीक्षते] । इति ।

अर्थेन विषयेण सम्बन्धात् तज्जन्मादेः प्रमाणं प्रत्यक्षमिति गम्यते, अनुमानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ननु तदप्यविसंवादादेव प्रमाणमिति चेत् ; न ; तस्यापि सम्बन्धादेव भावात्, "अविसंवादः तस्मादात्मलाभात्" [] इति वचनात् । तस्य च प्रत्यक्षस्य प्रमेयम् असदपि अविद्यमानमपि प्रागभावादिति न केवलं विद्यमानमेव, अपिशब्दस्य भिन्नप्रक्रमत्वेनासदित्यत्र १५ दर्शनम् । इति एवम् ध्यान्ध्यमेव चेतोविह्वलतैव केवलं न तत्त्वचिन्तनम् । एतत्परमतम् । तथा हि-यदि सम्बन्धात्प्रमाणं कथमसति तद्वदेत् ? न हि तस्य तस्मादुत्पत्तिः, अशक्तेः, अन्यथा वस्तुत्वापत्तिः वस्तुनैतत्प्रमाणत्वात् । नापि तावात्पर्यम्, प्रमाणस्यापि तद्वीर्यरूपत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि परतन्त्रत्वभावात् प्रतिपत्तव्यमवस्थितेः । न तादात्म्यादेस्तस्य तद्विषयत्वमपि तु योग्यत्वादिति चेत् ; न ; तस्य तदभावात् । प्रमाणस्येति चेत् ; अत्राह-"किं न सन्तं समीक्षते" इति । सन्तं वर्तमानविषय २० किं कस्मात् न समीक्षते समीक्षते एव प्रत्यक्षं योग्यत्वस्य तत्राप्यविशेषात्, अतिप्रसङ्गस्येतरत्रेव तत्रापि तन्निष्पत्त्यादेव निवृत्तेः । ततो न्युक्तम्-"भिन्नकालम्" [प्र० वा० २।१४७] इत्यादिना अतीतस्य तद्वेतोर्विषयत्ववर्णनमिति भावः । अथवा नेति नान्वित्यर्थे न्यासे बहुलं तथा दर्शनात् । ततोऽयमर्थः- किं नैव न ननु सन्तं समीक्षते प्रमाणमिति । तथा हि-कथं नाम प्रमाणमभावोत्तरं भावे स्यात् ? भावोत्तरं भावान्तरे कथमिति चेत् ? तस्य सम्भवत् । तत्रापि तस्य योग्यत्वात्, नैवमत्र, अभावे २५ सति भावस्यैवासम्भवात् । तदुपपन्नं सम्भव इति चेत् ; न ; उपपन्नस्य सत्येव दर्शनात् पिण्डादीनासति व्योमकुमुमादिषु । तथा प्रच्छादनस्यापि । किं च, तस्य प्रच्छादनं यदि कार्यस्य स्वरूपमेव, तत्कथमसत्प्रच्छादनं भवेत् ? सदेव तत् प्रच्छादनादिति चेत् ; न परस्पराश्रयात्-तत्प्रच्छादनात् सत् तत्तत् तत्प्रच्छादनमिति । कुतो वा तत्तस्य प्रच्छादनम् ? तत्परिराजालक्यादिनि चेत् ; न ; सति

तस्मिन् भवतस्तदसम्भवात्, अन्यथा तत्तस्यै अभावा एव स्यान्न प्रच्छादनम्, तच्च न युक्तम्, तद-
भावस्य भावात्मकत्वे नि स्वभावामावृण्वन्नावैक्योपनिषातात् । उपलब्धिपतिगन्धरणादिति चेत्; न,
तत्समये तस्याप्युपलब्धिपसङ्गात् । न हि तदा तस्य कस्मिन्नपि; पश्चादेव तेन तस्य तत्परणात् ।
तथा च कथमुपलब्धमाने तदभावे तदभावास्तदुपलब्धिर्वैति सूच्यते-‘किन्न’ इत्यादि । तत्र प्रत्यक्षत
५ प्रमेयत्वमभावस्य । नाप्यनुमानात्; तस्यापि प्रतिबन्धसंज्ञापेक्षस्यैव प्रागाप्यात्, अभावे च प्रतिबन्ध-
स्यासम्भवात् । तदेवाह-

सत्प्रत्यक्षं परोक्षेऽर्थे साधनं त्रिविधं द्वयम् ॥१२१॥

हेत्वात्मनोः परं हेतुः तज्ज्ञानव्यवहारयोः । इति ।

अनुमानं हि साधनात् साध्यविज्ञानम् । साधनं च परोक्षेऽर्थे एव नाऽनर्थं नीरूप-

१० भवे । कुत ? यत् सत्प्रत्यक्षं सति विद्यमाने प्रत्यक्षं तत्प्रतिपन्नम् । इदमुक्तं भवति-यतो
निदर्शने सत्येव साध्ये तत्प्रतिपन्नं नास्ति नीरूपे, ततो धर्मिण्यपि तत्रैव तत्, नापरत्रातिपसङ्गात् ।
प्रतिषेधाच्च न तत्र तत् । तथाहि-त्रिविधं तत्, तत्र च द्वयं कार्यस्वभावलक्षणं हेत्वात्मनोः
कारणस्वभावयोः कार्यं हेतोः स्वभावश्चात्मन तदव्यतिरिक्तस्य साधनम् । न चाभावा कस्यचिद्धेतुः,
अशक्ते, अन्यथा भावत्वमसङ्गं । नाप्यात्मा, तस्यापि तद्वन्निरूपत्वापत्ते । न च तदुत्पत्तितादात्म्या-
१५ भ्यामपरः प्रतिबन्धो यतस्तत्रापि क्रिद्विज्ञानं भवेत् । परं चानुपलब्धिपक्षेण साधनं हेतुः । कयोः
तज्ज्ञानव्यवहारयोः तत्रैवार्थं यौ ज्ञानव्यवहारो सदसज्ज्ञानमवदत्तभणौ तयोः, नाभावे ।

कुत एतत् ? इत्यत्राह-

परसत्त्वमसत्ताऽस्यादर्शनं परदर्शनम् ॥१२२॥ इति ।

यद्यभावाऽपि भावात्मन न भवेत् भवेदपि तत्रैव ज्ञानादिरनुपलम्भात्, न चेदम् । यत्

२० परसत्त्वमेवासत्ताऽस्यै केवलभूतलस्यैव घटाद्यभावतया प्रत्यक्षतोऽवगमात् नापरस्यानुपलम्भात् ।
तस्यैवावगम इति चेत्, क तस्य तेन सम्बन्धग्रहणम् ? तदन्यत्रेति चेत्, न; तत्रापि प्रत्यक्षतस्तस्या-
प्रतिपत्ते । अनुपलम्भेदेवेति चेत्; न; तत्रापि पुनरन्यत्र तद्वद्वगमकल्पनायामनवस्थापत्ते । तत्र
परसत्त्वादसत्त्वमसत्त्व निषेधस्य । नापि तददर्शनादन्यददर्शनम् अनुपलम्भ । दर्शननिवृत्तिमात्रमेव
किञ्च तदिति चेत् ? न, तस्य वचित् साधनत्वानुपपत्ते, व्योमनुसुमवदप्रतिपत्तेः । तस्यापि तन्निवृत्ते-
२५ रन्यतः प्रतिपत्तौ अनवस्थोपनिषातात्, असम्बन्धाच्च । न हि तस्य साध्येन भावात्मनेतरेण वा कथ-
ञ्चिदपि सम्बन्धः, तस्य वस्तुनियतयेवाध्यवसायात् । असम्बन्धाच्च तत्तत्प्रतिपत्तिरिति प्रमाणान्तरमेव
स्यान्मानुमानं तल्लक्षणातिषातात् ।

एवमेतत्, अभावप्रमाणतया तस्योपगमादिति कश्चिद्विषयिन्मन्त्र्यं । सोऽपि प्रष्टव्य -

१- स्य भा-आ०, व०, प० । २ प्रतिपत्त-आ०, व०, प० । ३ तदन्यतिरेकस्य-आ०, व०,
प० । ४ “अनुपलब्धिपक्षेणात् साधनात्”- ता० टि० । ५ “निषेधस्य”-ता० टि० । ६ सम्बन्धस्य ।

७ मीमांसकः ।

किं तस्य प्रयोजनमिति ? असादृश्यपरिज्ञानं भावानाम् । अत एवोक्तम्—

“वस्तुसङ्करसिद्धिश्च तत्रामाप्यं समाधिता ॥” [भी० श्लो० अभाव० श्लो० २] इति ।

इति चेत्; किं पुनः प्रमाणान्तरेण स्वविषयस्याप्यसङ्कीर्णस्यैव परिज्ञानम् ? तथा चेत्; कथं वेदाद्वर्गे प्रवृत्तिः अधर्मसङ्कीर्णस्यैव ततस्तस्य प्रतिपत्तेः ? निवृत्तिर्वा कथमवगात् ? इतरसङ्कीर्णस्यैव तस्यापि ततोऽध्यवसायात् । अभावप्रमाणसहाय्यादन्योऽन्यासङ्करेणैव तयोर्मतेऽवगम इति चेत्; कथं स्वतः प्रामाण्यं स्वविषयपरिच्छिन्नौ प्रमाणांतरसम्यपेक्षस्य तदयोगात् ? तन्निरपेक्षादेव ततो विषयासङ्कर-परिज्ञाने प्रत्यक्षादेरपि स्यादिति व्यर्थमेव तदर्थं तत्कल्पनम् । यदि चायं निर्बन्धः तर्त एव तत्परिज्ञानमिति; तस्य तर्हि कुतो भावः प्राणाऽसङ्करः ? तदप्रतिपद्यौ तस्यैवाव्यवस्थितेः । तदन्वयमादिति चेत् ; न; तत्रापि तदन्वयतरतत्कल्पनापाननवस्थापसङ्गात् । न तत्र तदन्तरापेक्षेण विषयवत् स्वरूपेऽपि तत् एवान्यविवेकस्याध्यवसायादिति चेत् ; न; मैतः प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरूपावरीरूपात् तदयोगाद्ब्रह्मोक्तु-मादिवत् । आत्मनस्तत्सङ्करज्ञानपरिणितिविकल्पादिति चेत्, तत्त्वसंवेदनस्य भावविषयस्य कथम-भावांशे प्रवृत्तिः ? तत्तरतस्याप्यन्यतिरेकादिति चेत्, किमेवमन्यत्राप्यभावेन तत्रापि प्रत्यक्षादिनैव तद-व्यतिरेकिणस्तद्व्यविवेकस्य प्रतिपत्तेः ।

यदपि मतम्—‘अन्यवस्तुनि विज्ञानं तत्प्राणम्’ इति; तत्रापि न विज्ञानमिन्द्रियजम् : “न तावदिन्द्रियेणैवा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः । [भी० श्लो० अभाव० श्लो० १८] इत्यस्य विरोधात् । मानसमिति चेत् ; कुतस्तदुत्पत्तिः ? वस्तुग्रहणनिषेधस्मरणाभ्यामिति चेत्; कथं वस्तु-ग्रहणम् ? निषेधसङ्करेणेति चेत् ; न तर्हि तन्निषेधः, गृहीते तदयोगात्, वस्तुन्यपि प्रसङ्गात् । न तत्सङ्करेण नाप्यन्यथा अपि तु वस्तुत्वमात्रेणेति चेत् ; तथापि न निषेधो वस्तुत्वमात्रस्य सर्वत्र भावात् । तद्विशेषस्य निषेध इति चेत् ; न, तस्यास्मरणात् । ॥ हि वस्तुग्रहणबलभाविस्मरण तद्विशेषमवगाहितु-मर्हति; निरवशेषविशेषावगाहप्रसङ्गात् । भवतु असङ्करेणैव तदग्रहणमिति चेत्, न; इन्द्रियज्ञानेन तदसम्भ-वस्योक्तत्वात् । मानसज्ञानेनैवेति चेत् ; न; तत एव तस्यानुत्पत्तेः । तथा हि—यदि सत्; किमुपपत्त्या सति तद्वै-यर्थ्यात् । असत् चेत्, कथं हेतुर्वत उत्पत्तिः ? अन्यदेव तन्मानसमिति चेत्; न; तत्रापि कुतस्तदुत्पत्तिरित्या-वेरनवस्थोपनिषातप्रसङ्गस्योपनिषातात् । सति वा तस्मिन् किमन्येन मानसेन तत् एव निषेधसिद्धेः ? निषेधान्तरनिषेधार्थं तदिति चेत्; न; तस्यापि तदसङ्करमाहिणस्तत एव सिद्धेः । पुनस्तदन्तर-निषेधार्थं तत्कल्पनमनवस्थानमुपन्यस्यतीति न मुख्यवर्षितमेतत्—

२५

१ वेदात् । ‘सर्वप्रमातृमन्त्रिणं गच्छादिनिब रक्षात् । वेदलागमगन्धत्वं लक्ष्यते पुण्ययापयोः ॥” —ता० टि० । २ अभावप्रमाणादेव असादृश्यपरिज्ञानम् । ३ अभावत्वात् । प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिं प्रमाणाभाव उच्यते । आत्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं धान्यवस्तुनि ॥ [भी० श्लो०] इत्येतत्कारिकोक्तमभावप्रमाणा-स्वरूपस्य मनविकल्पात्—ता० टि० । ४ चेत्तरतं—आ० । ५ तत्तत्तस्यान्यतिरेकादिवस्तुग्रहणनिषेधस्मर-णाभ्यामिति आ०, ब०, प० । ६ ‘अभावप्रमाणेन’—ता० टि० । ७ तान्या—आ०, ब०, प० । ८ कथं हि हे—आ०, य०, प० ।

“शृद्धीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिता ज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २७] इति ।

तत्र अन्यवस्तुनि विज्ञानमभावप्रमाणं सम्भवति । सम्भवतोऽपि न भावनिष्कृत्या
तस्मादभावस्य प्रतिपत्तिः तदप्रतिवेदनात् । तदनिष्कृत्या तु प्रतिपत्तौ सिद्धं भावस्यैवाभावत्वमिति
५ न तत्प्रमाणादपि तस्यै सिद्धिः । तथाऽनुमानादपीति न युक्तमेतत्—“अन्यत्सामान्यं सोऽनुमानस्य
विषयः ।” [न्यायवि० पृ० २४-२५] इति । नीरूपस्य सामान्यसम्बन्धाभावेन तद्विषयत्वा
योगात् । न नीरूपं तत् । वस्तुमात्रस्यैवान्यव्यावृत्तिविशिष्टस्य तत्त्वादिति चेत् ; किमत्र मात्रपदस्य
व्यवच्छेदम् ? सजातीयविवेक इति चेत् ; कथं तदवेदने वस्तुप्रवेदनम् ? “तस्माददृष्टस्य भावस्य”
[प्र० वा० १।४४] इत्यादि विरोधात् । ततो दुर्व्याहृतमिदम्—

१० “अतद्रूपसंबृत्तवस्तुमात्रप्रवेदनात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाऽप्रतिष्ठितेः ॥” [] इति

कथं वा वस्तुरूपत्वे तस्योक्तम्—

“अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।

यन्निष्प्रास्त इमे बुद्धा रूपं तस्य न किञ्चन” [प्र० वा० २।३०] इति ।

१५ शब्दविषयस्यैव तस्यै नीरूपत्वमुक्तं भानुमानविषयस्येति चेत् ; किं पुनस्तद्विषये न सन्ति
शब्दाः ? तथा चेत् ; कथं तदप्रतिपादनं यतः परार्थानुमानमिति दुष्परिहारापेक्षेयां परिस्वरक्षितं परस्येति
पर्याप्तमनुपपन्नेन । ततो न व्यभिचारी हेतुः, अभावस्यापि भावान्तरस्वरूपतयाऽनेकान्तात्मकत्वात् ।
यदि भावान्तरमेवाभावस्तत्र कथमसंज्ञानादिप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्राह—

सदसज्ज्ञानशब्दाश्च कोषलं तन्निबन्धनाः । इति ।

२० सद्गतत्वम् असन् पद इति य एते बुद्धयः शब्दाश्च तेषामपि तदेव भावान्तरं निमित्तं
तथैव प्रमाणमवृत्तेर्न न्यतिगिञ्ची भावाभावौ विपर्ययात् । भावस्यैवाभावात्मकत्वे प्रसिद्धमुदाहरणमाह—

अग्निः स्वरूपरूपाभ्यां भावाभावात्मको यथा ॥ १२३ ॥ इति ।

अग्निर्दहनात्मा यदाथो भावाभावात्मको यथा येन प्रतीतिप्रकारेण तथान्योऽपीति । स
च तदात्मकः स्वरूपरूपाभ्यां रूपग्रहणमुपलक्षणं क्षेत्रद्वारेण । ततः स्वरूपादिनां भावात्मकं पररूपा-
२५ दिना अभावात्मक इति प्रतिपत्तयः । भावस्यैवाभावत्वे स्वरूपादिनेव इतरेणापि तदात्मकत्वमेवेति
भावैकान्तवादः । अभावस्यैवं वा भावत्वेऽपि शून्यैकान्तवादः पररूपादिनेचेतेरेणापि तदात्मकत्वस्यैव भावात्
नोभयात्मकत्वमिति चेत् ; अत्राह—

अन्वयान्यतिरेकाभ्यां [शब्दबुद्ध्याऽवधार्यते ।] इति ।

१ अभावश्च । २ सामान्यम् । ३ आह चान्-अवृत्तम्—प्र० वार्तिकाल० १।२ ।
४ सामान्यत्वम् । ५ “तथा प्रमाणाप्रवृत्तेः ।”-ना० टि० । ६-ना च भा-अ०, ४०, ५० । ७-य भा-
आ०, ४०, ५० ।

अन्ययो 'भावाभावयोः परस्परमेकत्वं व्यतिरेको भेदस्ताभ्याम् अग्निस्तदुभयात्मक इति न प्रकृतो दोषः, एकांताभेद एव तस्य भावात् । अन्यग्रहणेनापि "तयोर्व्यतिरेके द्वे वस्तुनी स्यातां नोभयात्मकत्वमेकस्य" [] इति प्रतिक्षिप्तम्; एवमपि भावाभावयोरितरेतरनिष्कर्षणासम्भावात् कथं स्वरूपादेर्भावोऽभावश्च तद्विपर्ययादिति तथा व्यपदेश इति चेत् ? अत्राह—'शब्दबुद्ध्याऽवधार्यते' इति । शब्दबुद्धिः नयबुद्धिः तथा स्वविषये शब्दस्य समर्पणात्तयाऽवधार्यते सत्त्वं ५ स्वरूपादेरसत्त्वमन्यत इति पृथक्कारेण निर्णयिते । निरूपितं चैतत् प्रथमप्रस्तावे ।

यदप्यत्र बोधम्—“यदि भावान्तरमेवाभावस्तदा पयुदासात् प्रसज्यप्रतिषेधस्याविशेषः” [] इति, तदप्येतेन प्रतिविहितम्; नयबुद्धिबन्धादभावोदासीन्येन भावस्य तदोदासीन्येन चाभावस्य प्राधान्यसमर्पणे पयुदासप्रसज्यबोर्विशेषस्यावकल्पनात् । तन्नाभावेन व्यभिचारः तस्य प्रमाणतोऽनवगमात् । नयतोऽवगमेऽप्यप्रमेयत्वात्, अन्यथा प्रमाणनययोर्विशेषोपापत्तेः । प्रमेय- १० त्वेऽपि भावरूपत्वात् । कुत एतत् ? ननु निरूपितमिदं यदि न तावता परितोषः पुनरपि वक्ष्यामः । इत्याह—

अप्रमेयं प्रमेयं चेदसत्किन्न सदात्मकम् ॥ १२४ ॥ इति ।

यथैव हि अभावो भावमपेक्षते तत्प्रच्युतिरूपत्वात् तथा तत् एव प्रमेयमपि अप्रमेयम् । तत्र यत्तदप्रमेयं तच्चेत् यदि प्रमेयं प्रमाणवेधम् असत् अविद्यमानं किं कस्मान्न सदात्मकम् ? १५ सदात्मकमेव प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतप्रतिषेधे । प्रयोगश्चात्र—यद्यत्प्रत्यनीकं तत्तद्वर्गाच्च यथा अप्रमेयं प्रमेय-वर्गीयम्, सत्प्रत्यनीकं च असदिति नात्यन्तावाप्तौ भिन्नवर्गत्वं तस्य । अथ तत्प्रमेयं न भवति कथं तद्व्यवहारः, सर्वप्रमाणव्यापाराविकान्ते तदयोगात् परिगणनातिक्रान्तपदार्थत्वं । ततः प्रकृतप्रमाणपरामर्शेऽपि प्रमाणान्तरपरामृष्टमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । ततः प्रमेयमेवाप्रमेयं तथा सदेवासदपि । तस्यापि प्रकृतरूपेणासत्त्वेऽपि रूपान्तरेण सत एवोपपत्तेः । अथ सदेवासादिति व्यवहारो नास्ति, २० तदेवाह—

अथ न व्यवहारोऽयम् इति ।

अत्रोत्तरमाह—

अन्यत्रापि निरङ्कुशः । इति ।

अन्यत्र परपक्षेऽपि प्रमेयमेवाप्रमेयमिति व्यवहारो नेति प्रसक्तो निरङ्कुशो निवारकरहित २५ इत्यर्थः । लोकस्तत्राङ्कुश इति चेत् न; अन्यत्रापि तुल्यत्वात् । तत् स्थितमव्यभिचारित्वं प्रमेयत्वस्य ।

सम्प्रति सर्वत्र प्रमेयत्वस्य सद्भावमुपसहृत्य तस्य गमकत्वे निमित्तं दर्शयन्नाह—

सत्प्रत्यक्षं परोक्षार्थगतिस्त्रैकलक्षणम् ॥ १२५ ॥

साध्येऽसति विरोधः [अयमतस्तर्केण साध्यते ।] इति ।

प्रकृतं प्रमेयत्वं सत् अस्ति सर्वत्रेति शेषः । किं रूपम् ? प्रत्यक्षं तत्परिच्छेदयोग्य-
रूपम् । तथा परोक्षा अप्रष्टा अर्थगतिः स्मरणादिः, अत्रापि तद्योग्यमेव रूपं तद्विषयत्वादुच्यते ।
ततः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणव्यापारयोग्यत्वं प्रमेयत्वम्, अर्थार्थत्वात् कृष्यस्य । तत्र तस्मिन् प्रमेयत्वे एक-
लक्षणं प्रधानं हेतुरूपं सदिति सम्बन्धः । तच्च साध्येऽनेकान्तात्मकत्वे असति अवद्यमाने विरोधो
५ विद्यतः प्रमेयत्वस्य, नापरं ततस्तस्य भङ्गव्यतिरिक्तं मन्यते ।

- स्यान्मतम्—तद्विरोधस्याप्यन्यत्र्यतिरेकाभ्यामेव प्रतिपत्तिर्महानसादौ तदुपलभ्यस्मरणाभावे
पर्यतादौ प्रतिपत्तेऽपि धूमे तदभावस्त, ततोऽन्यत्र तदुपलभ्यस्य दृष्टान्तो बचन्य इति; तत्र;
दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तावत एव साध्यस्य व्यवस्थापनात् । तत्रापि तदन्तरबलात् तत्प्रतिपत्तौ अनवस्था-
मसन्नात् । अस्ति च तत्रापि चित्रज्ञानादौ विप्रतिपत्तिः—“किं स्यात् सा चित्रतैकस्याम्”
१० [प्र० वा० २।२।१०] इत्यादि वचनात् । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ? विपक्षे पापक-
बलादेव । तच्च प्रतिपादितमेव पूर्वमिति नेह प्रतन्यते । निदर्शनबलात्प्रतिपत्तावतिपत्तेश्च—“विप्रा-
पवः पुरुषो न सर्वज्ञो वचनादे रथ्यापुरुषवत्” इत्यादावपि तदुपनिषत्तात्, वचनादेः किञ्चिज्ज्ञ-
एव दृष्टस्यापि विरोधाभावात् साध्यविपक्षेऽपि सङ्गावनाया धूमादेरपि किञ्च स्यात् ? तस्य
पावकादावेव तद्व्यभिचारे नियमात् । न चैवं वचनादिरसर्वज्ञस्यैव कार्यं सर्वज्ञेऽप्यनुपलब्धिलक्षण-
१५ प्राप्तत्वेनाशयभावविशेषे तदावाहऽनिवृत्ते । ज्ञानज्ञावै हि वचनं तच्च यथाऽप्यं तद्वेतुस्तथा
प्रकर्षवदपि । न हि वरणप्रकर्षः कार्यविरोधी । ततो न तस्यै तत्र नियम इति चेत्; न; प्रकर्षवतोऽपि
किञ्चिज्ज्ञस्यैव तत्प्रकरणत्वप्रतिपत्तेः, “तदूपपरित्यागे ज्ञानमेव तत्र भवेत् ।” अन्यथा व्युत्पत्त्यादि-
विशेषपरित्यागेऽपि दहनादेरदहनादित्वाभावात्, ततोऽपि धूमादिसम्भवे कथं तदनुमानेऽपि
वाहाद्यभिनिस्तत्र मधुचिः स्यात् ? न तादृशो दहनादिनुपलब्धव्यति चेत्; न; तादृशो ज्ञानेऽपि
२० बुद्ध्यात्मात् । तथापि तस्यै भावे पावकादेरपि स्यादविरोधात् । इन्तरे तत्कार्यं धूमादिरपि विलक्षणमेव
स्यात् हेतुविलक्षण्ये तद्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् । - न न तस्य प्रसिद्धपावकादिव्यभिचारे तैज्जन्मनो
व्यभिचार इति चेत्; न; प्राप्तादिविलक्षणादपि मण्वादेरविलक्षणस्यैव पावकादेस्तत्त्वे । तत्राप्यस्यैव
वैलक्षण्यं प्रतिनुरागकत्वा तु तदपरिज्ञानमिति चेत्, परिज्ञाने वा यार्ता ? ततो विलक्षणस्यैव हेतोरु-
मान्त् “तज्जन्यविशेषप्रवृत्तेऽभिमतत्वात्” [हेतुवि० पृ० १५२] इति हेतुविन्दुवचना-
२५ दिति चेत्; न; तस्य बहिरभावेनान्वयापरिज्ञानात् । यश्च एव तदपरिज्ञानं विपक्षे पापकत्वमिति चेत्;

१ ‘वृत्ताभ्याम्, प्रत्ययस्य एव इति संज्ञा जैनेन्द्रव्याकरणे’—ता० टि० । २ तत्रापि वि-आ०,
ब०, प० । ३ ‘पञ्चमर्मावस्थापञ्चत्वादित्यम्’—ता० टि० । ४-रि श्रान्तो ज्ञाने तद-आ०, ब०, प० ।
५ ‘पर्वतादि पञ्चादन्वय’—ता० टि० । ६ दृष्टान्तं य-आ०, ब०, प० । ७ दृष्टान्तात्तर । ८ एवं आ०,
ब०, प० । ९ ज्ञानम् । १० वचनात् । ११ छलवै । १२ वचननिराकरणपरित्यागे । १३ कश्चरीय-आ०,
ब०, प० । १४ ‘विलक्षणकार्यस्य’—ता० टि० । १५ प्रसिद्धपावकादेरनुपलब्धस्य । १६ मण्वादेरपि विल-
आ०, ब०, प० ।

इदं तर्हि हेतुविन्दुं व्यानक्षणेनाप्यर्चयेत् किमिति नावधारितम् ? अवधारितमेव “अगुरुमग्रहणेन भयत्येव तदग्नोरनुमानम्” [हेतुवि० टी० पृ० १५२] इति तेनाप्यभिधानादिति चेत्; तर्हि इव तस्य शिथिलीभवति—“कार्यहेतोस्तु पक्षीकृते घर्मणि कस्यचिच्च स्वभावहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः प्रतिबन्धः कथं परोक्षे साध्यघर्मे गृह्यते” [हेतुवि० टी० पृ० १६] इति । यदि च, कार्येऽपि कश्चित् पक्ष एव तत्परिज्ञानम् अन्यथा देशनाविशेषात् सुगतप्रामाण्या- ५ परिज्ञानापत्तेः; तर्हि व्यर्थं तदर्थं प्रमेयत्वादावपि तदपेक्षणं विषये तदारोपपरिहारपरायणात् तर्कज्ञानादेरेव तदुपपत्तेः । एतदेवाह—‘अयमस्तत्तर्केण साध्यते’ इति । अत एतस्मात् प्रायश्चादेर्भवता तर्केण साध्यते निर्णयते अयं साध्याभावे विरोधः साधनस्य न बहिर्दर्शनादर्शनाभ्यां व्यभिचारात् । नापि तादात्म्यतदुपचिन्म्याम्, तयोस्तद्विरोधादेवं सिद्धेयं, न पुनस्ताभ्यां तस्यैव तदभावेऽपि भावात् । वक्ष्यति चैतत्—“तुलोन्नामरसादीनाम्” इत्यादिना । तत्र बहिरन्वयादिना किञ्चित् विनापि १॥ तेन तैत्तन्निर्णयात् । न च सर्वत्र तत्सम्भवो यतः तस्मादेव स भवेत् । इत्याह—

सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिः [अन्यथा] ॥ १२६ ॥ इति ।

न हि चेतनेतरसकलवस्तुगोचरतया परिणामादीनामन्यतमे साध्ये कश्चित् सत्त्वकृतकत्वा- १५ वेरन्ययः सर्वस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वेन निदर्शनत्वानुपपत्तेः । न चैवमसौ अहेतुरेव; अन्तर्गति-निश्चयात् । किमर्थमादिग्रहणम् ? न हि शास्त्रकारस्य क्षणभङ्गादिसाधननिष्ठमिति चेत्; न; १५ इष्टान्तार्थत्वात्—अन्यथा क्षणभङ्गादौ स निरन्वयोऽपि हेतुः, तथा परिणामेऽपीति । नैतदस्ति प्रदीपादौ तस्यैव तदन्वयग्रहणादिति चेत्; न प्रत्यक्षतत्तद्ग्रहणम्, पक्षेऽपि स्यादिति कोऽर्थ-स्तत्रापि हेतुना ? समारोपव्यवच्छेद इति चेत्, न, समारोपस्य प्रदीपादावपि भायात् । सत्यम्, सन्नप्यसौ तत्र ‘यदि प्रदीपादिः प्रथमतैलादिव्यापारादेवोरग्नः परापरस्तद्व्यापारो व्यर्थः’ इत्यादिना विचारेण व्यवच्छिद्यत इति चेत्, न; अप्रामाण्यतद्व्यवच्छिद्यौ प्रमाणकल्पनेर्बैयर्थ्यात् । २० साधनत्वमपि न व्यत्यक्तत्वेन अविवारकत्वापत्तेः । अनुमानत्वे तु तत्रापि निदर्शान्तरमन्वयार्थमर्थसि-तव्यम्, पुनस्तत्समारोपस्यापि विचारान्तरादनुमानाद् व्यवच्छिद्यौ पुनस्तदन्तरं तदर्थमर्थयितव्यमिति कथमनवस्थितरस्तुवादिनस्तथाऽनवस्थ्यादौस्थानिमुक्तिः ? विचारस्यानन्वयस्यापि गमरूपे सत्त्वादिरपि स्यादविशेषात् ।

भवतु निरन्वयविनाश एव स^० हेतुर्न परिणाम इति चेत्; न; तैस्य निरपेक्षस्य नित्यत्वापत्त्या २५ कार्यद्वय्यादेर्वा तथापि अव्यवस्थितेः । साक्षेण एवासौ^१ मुद्गरादिव्यापारादुत्पत्तेरिति चेत्; न; नीरूपस्य तदयोगात् । न हि नीरूपं किञ्चित् कुतश्चिदुत्पत्तिमन्त्राम्, प्रागिव तद्व्यापारेऽपि तैदविशेष-पात् । न च तेन भावो गद्यो नाम सर्वदा प्रसङ्गात् । यदेवासौ तदैव नष्ट इत्यपि न युक्तम्; नीरूपे

१ अत एव कथ्यात् आ०, य०, प० । २ शाष्माभावे विरोधादेव । ३ विनये विरोधस्य । ४ न्यायवि० श्लो० ३३८ । ५ तर्कः । ६ यत्तस्य । ७ प्रदीपे । ८—अग्रतु—आ०, य०, प० । ९ तदविशेषाच्च स्यादविशेषात्—आ०, य०, प० । १० तत्त्वार्थः । ११ विनाशस्य । १२ विनाशः । १३ नीरूपत्वाविशेषात् ।

प्रकृतं प्रमेयत्वं सत् अस्ति सर्वत्रेति शेषः । किं रूपम् ? प्रत्यक्षं तत्परिच्छेदयोग्य-
रूपम् । तथा परोक्षा अस्पष्टा अर्थगतिः स्मरणादिः, अत्रापि तद्योग्यमेव रूपं तद्विषयत्वादुच्यते ।
ततः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणव्यापारयोग्यत्वं प्रमेयत्वम्, अर्हार्थत्वात् कृत्यस्य । तत्र तस्मिन् प्रमेयत्वे एक-
लक्षणं प्रधानं हेतुरूपं सदिति सम्बन्धः । तच्च साध्येऽनेकान्तात्मकत्वे असति अविद्यमाने विरोधो
५ विघटनं प्रमेयत्वस्य, नापरां क्तस्तस्य गमकत्वमिति मन्यते ।

- स्यान्मतम्—तद्विरोधस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रतिपत्तिर्महानसाद्री तदुपलभ्यस्मरणाभावे
पर्वतदौ प्रतिपत्तेऽपि धूमे तदभावात्, ततोऽन्यत्र तदुपलभ्य इष्टान्तो वक्तव्य इति; तत्र;
दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तावत् एव साध्यस्य व्यवस्थापनात् । तत्रापि तदन्तरबलात् सप्रतिपत्तौ अनवस्था-
प्रसङ्गात् । अस्ति च तत्रापि चित्रज्ञानादौ विप्रतिपत्तिः—“किं स्यात् सा चित्रतर्कस्याम्”
१० [प्र० वा० २।२१०] इत्यादि वचनात् । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ? विपक्षे बाधक-
बलादेव । तच्च प्रतिपादितमेव पूर्वमिति नेह प्रतन्यते । निदर्शनबलात्प्रतिपत्तावतिप्रसङ्गश्च—“विवादा-
पन्नः पुरुषो न सर्वज्ञो वचनादे रध्यापुरुषवत्” इत्यादावपि तदुपनिपातात्, वचनादेः किञ्चिच्च
एव दृष्टस्यापि विरोधाभावात् साध्यविपक्षेऽपि सम्भावनायां धूमादेरपि किञ्च स्यात् ? तस्य
पावकादावेव तत्कार्यत्वेन नियमात् । न चैवं वचनादिरसर्वज्ञस्यैव कार्यं सर्वज्ञेऽप्यनुपलब्धिलक्षण-
१५ मासत्वेनादाक्याभावनिरूप्ये तदाशङ्काऽनिवृत्तेः । ज्ञानकार्यं हि वचनं तच्च यथाऽरूपं तद्वेतुमन्या
प्रकर्षवदपि । न हि वारणप्रकर्षः कार्यविरोधी । ततो न तस्यैव तत्र नियम इति चेत्; न; प्रकर्षरतोऽपि
किञ्चिच्चज्ञस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपत्तेः, “तद्रूपपरित्यागे ज्ञानमेव तत्र भवेत् ।” अन्यथा उष्णस्पर्शादि-
विशेषपरित्यागेऽपि दहनादेरदहनादित्वाभावात्, ततोऽपि धूमादिसम्भवे कथं तदनुमानेऽपि
२० दाहाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ? न तादृशो दहनादिरनुपलब्धमादिति चेत्; न; तादृशो ज्ञानेऽपि
तुल्यत्वत् । तथापि तस्यैव मावे पावकादेरपि स्यादविशेषात् । हन्तैवं तत्कार्यं धूमादिरपि विलक्षणमेव
स्यात् हेतुवैलक्षण्ये तद्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् । -न च तस्य प्रसिद्धपावकादिव्यभिचारे “तज्जन्तो
व्यभिचार इति चेत्; न; काष्ठादिविलक्षणादपि मग्नादेरविलक्षणस्यैव पावकादेरुत्पत्तेः । तत्राप्यस्त्येव
वैलक्षण्यं प्रतिपत्तुं लक्षणा तु तदपरिज्ञानमिति चेत्, परिज्ञाने का चार्थः ? तत्रे विलक्षणस्यैव हेतोरनु-
मानम् “तज्जन्यविशेषग्रहणेऽभिमतत्वात्” [हेतुवि० ४० १५२] इति हेतुविन्दुवचना-
२५ दिति चेत्; न; तस्य बहिरभावेनान्यथापरिज्ञानात् । पक्ष एव तत्परिज्ञानं विपक्षे बाधकत्वादिति चेत्;

१ ‘कृत्यस्य, प्रवयस्य स्य इति संज्ञा ज्ञेन्द्रव्याकरणे ।’—ता० टि० । २ सत्यपि वि-आ०,
द०, प० । ३ ‘पक्षधर्मत्वपक्षवत्त्वादिकम्’—ता० टि० । ४-पि अग्नौ आत्मे तद-आ०, य०, प० ।
५ ‘पर्वतादि पक्षान्तरं’—ता० टि० । ६ दृष्टान्ते व-आ०, य०, प० । ७ दृष्टान्तान्तरं । ८ एवं आ०,
य०, प० । ९ ज्ञानम् । १० वचनम् । ११ अलम्बे । १२ वचनकारणत्वपरित्यागे । १३ अन्वयोप-आ०,
य०, प० । १४ “विलक्षणकार्यस्य”—ता० टि० । १५ प्रसिद्धपावकादेरनुपलब्धत्वम् । १६ मग्नादेरपि विल-
आ०, य०, प० ।

इदं तर्हि हेतुविन्दुं व्याचक्षणेनाप्यर्चयेत् किमिति नावधारितम् ? अवधारितमेव “अगरुधूमग्रहणेन भवत्येव तदग्नेरनुमानम्” [हेतुवि० टी० पृ० १५२] इति तेनाप्यभिधानादिति चेत्; तर्हि इदं तस्य सिद्धिर्लीभवति—“कार्यहेतोस्तु पक्षीकृते घर्मिणि कस्यचिच्च स्वभावहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः प्रतिबन्धः कथं परोक्षे साध्यघर्मे गृह्यते” [हेतुवि० टी० पृ० १६] इति । यदि न, कार्येऽपि क्वचित् पक्ष एव उत्तरिज्ञानम् अन्यथा देशनविशेषात् सुगतप्रामाण्या- ५ परिज्ञानापत्तेः; तर्हि व्यर्थं तदर्थं प्रमेयत्वादावपि तदपेक्षणं विष्ये तदारोपपरिहारपरायणात् तर्कज्ञान-देरेव तदुपपत्तेः । एतदेवाह—“अयमतस्तर्केण साध्यते” इति । अत एतस्मात् प्रत्यक्षादेर्भवता तर्केण साध्यते निर्णयिते अयं साध्याभावे विरोधः साधनस्य न बहिर्दर्शनादर्शनाभ्यां व्यभिचारात् । नापि तादात्म्यतदुपपत्तिभ्याम्, तयोस्तद्विरोधादेर् सिद्धेभ्य, न पुनस्ताभ्यां तस्य तदभावेऽपि भावात् । वक्ष्यति चैतत्—“तुलोन्नामरसादीनाम्” इत्यादिना । सत्र बहिरन्वयादिना किञ्चित् विनापि १० तेन तैस्तन्निर्णयात् । न च सर्वत्र तत्सम्भवो यतः तस्मादेव स भवेत् । इत्याह—

सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिः [अन्यथा] ॥ १२६ ॥ इति ।

न हि चेतनेतरसकलवस्तुगोचरतया परिणामादीनामन्यतमे साध्ये क्वचित् सत्त्वकृतकृत्वा- १५ देरन्वयः सर्वस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वेन निदर्शनत्वानुपपत्तेः । न चैवमसौ अहेतुरेव; अन्तर्गमि- निश्चयात् । किमर्थमादिग्रहणम् ? न हि शास्त्रकारस्य क्षणभङ्गादिसाधनमिष्टमिति चेत्; न; १५ इष्टान्तार्थत्वात्—अन्यथा क्षणभङ्गादौ स निरन्वयोऽपि हेतुः, तथा परिणामेऽपीति । नैतदस्ति प्रदीपादौ तस्य तदन्वयग्रहणादिति चेत्; न प्रत्यक्षतत्त्वग्रहणम्, पक्षेऽपि स्यादिति कोऽर्थ- स्तत्रापि हेतुना ? समारोपव्यवच्छेद इति चेत्; न, समारोपस्य प्रदीपादावपि भावात् । सत्यम्, सन्नप्यसौ तत्र ‘यदि प्रदीपादिः प्रथमतैलादिग्यापारादेयोऽन्नः परापरस्तद्व्यापारो व्यर्थः’ इत्यादिना विचारेण व्यवच्छिद्यत इति चेत्; न; अग्रमाणात्तद्व्यवच्छिद्यौ प्रमाणवत्त्वन्तेर्बैयर्थ्यात् । २० प्रामाण्यमपि न प्रत्यक्षत्वेन अविचारकत्वापत्तेः । अनुमानत्वे तु तत्रापि निदर्शनान्तरमन्वयार्थमर्थवि- त्तव्यम्, पुनस्तत्समारोपस्यापि विचारान्तरादनुमानाद् व्यवच्छिद्यौ पुनस्तदन्तरं तदर्थमर्थवित्तव्यमिति कथमन्तरव्यतिथवस्तुयादिनस्तथाऽन्यस्यादौस्थानिर्मुक्तिः ? विचारस्यानन्वयस्यापि गमकत्वे सत्त्वादेरपि स्यादविशेषात् ।

भवतु निरन्वयविनाश एव सौ हेतुर्न परिणाम इति चेत्; न; तस्य निरपेक्षस्य नित्यत्वापत्त्या २५ कार्यद्रव्यादेर्वा तत्रापि अव्यवस्थितेः । साक्षेप एवासौ मुद्गरादिव्यापारादुत्पत्तेरिति चेत्; न; नीरूपस्य तदयोगात् । न हि नीरूपं किञ्चिद् वृत्तश्चिदुत्पत्तिमज्ञात, प्रागिव तद्व्यापारेऽपि तदविशे- पात् । न च तेन भावो गतो नाम सर्वदा प्रसङ्गात् । यदैवासौ तदैव गत इत्यपि न युक्तम्; नीरूपे

१ अत एव कस्मात् आ०, य०, प० । २ षाण्यापारे विरोधादेव । ३ विद्ये विरोधः । ४ भागवि० श्लो० ३२८ । ५ तर्कात् । ६ तत्त्वस्य । ७ प्रदीपे । ८—अपस्तम्ब—आ०, य०, प० । ९ तदविशेषाच्च स्यादविशेषात्—आ०, य०, प० । १० सत्त्वादिः । ११ विनाशस्य । १२ विनाशः । १३ नीरूपत्वाविशेषात् ।

- कालसम्बन्धस्यैवासाधकत्वात् । अभावं करोति मुद्गरादिर्मात्रं न करोति इति क्रियाप्रतिषेधाच्च न नीरूपाभावादिना भावविनाश इति सर्वं कूटस्थमेव जगत्प्राप्तम् । न चैतद् दृष्टमिष्टं वा पाश्य, पश्य-चिद्विनाशिनोऽपि तस्य तेनोपगमात् । 'न नीरूपो विनशो भावान्तरत्वभावनत्वात्' इत्यपि न युक्तम्; अतद्रूपत्वे अतिप्रसङ्गात् । निवेदितं चैतन्—“अन्यस्यान्यो विनाशः किम्” इत्यादितो । तत्र
- ५ सहेतुको विनाशो यत्रायं हेतुः । नापि निर्हेतुकः; तस्यापि नीरूपस्याप्रतिपत्तेः, वस्तुन्येव सम्बन्धभावेन प्रमाणन्यापारात् । वस्तुत्वे विनाशोऽपि क्षणस्थितिधर्मणो भावादव्यतिरेकादिति चेत्; न तर्हि निर्हेतुकत्वं भावयवेव, भावस्य वा तद्वत्त्वमिति नित्यं सत्प्रसङ्गः । तथा च 'विनाशनियतो भावस्तं प्रत्यनपेक्षया' इति विरुद्धो हेतुः अविनाशनियमस्यैव साधकत्वात् । सहेतुक एवातो भावहेतुपेक्षया, निर्हेतुकत्वं तु मुद्गराद्यपेक्षयेति चेत्, ननु तस्यापि तत्त्वं यदि तस्यैव भावस्य
- १० सिद्धसाधनं निष्कल्याणपराधीनत्वे विवादाभावात् । वद्विनाशश्चेति चेत्; न; तस्यापि तद्व्यतिरिक्त-स्याभावात् । कल्पनया भाव इति चेत्; कथं तर्हि तथापि निर्हेतुकत्वं कल्पनारूपाद्धेयकारादेव तस्य भावात् । व्यतिरेक एव तस्य कल्पनया न स्वरूपमपीति चेत्, न; व्यतिरेकस्यैव तत्स्वरूपत्वात्, तस्यैव तस्मिन् विनाशान्यवहारप्रसङ्गोः । तस्यपि निर्हेतुकत्वे तस्य कथं तद्व्यतिरिक्तत्वं भावस्य ? कथं च न ? स्यादेतत् न्यभिचारात्, स्थैर्यस्य निर्हेतुकत्वेऽपि भावस्य तन्नियमाभावात् । दाव
- ५ हि वक्तुम्—

स्थितिस्थमाधो भावश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना ।

यद्यस्थितिस्वभावोऽसौ तस्य हेतोः (हेतोस्तस्य) स्थितिः कथम् ॥ १४७३ ॥

न हि स्वभावात्तद्रूपस्तद्रूपः परतो भवेत् ।

परतश्चेतनोऽपि स्यादन्वया किमचेतनः ॥ १४७४ ॥

- २० स्यादेतत्—यदि स्थैर्यस्य प्रतीतिस्तदा शक्यमिदं वक्तुम्—‘स्थैर्यनियतो भवः स्थैर्यं मत्प्रत्य-पेक्षणात्’ इति, अन्यथा हेतोः सिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवम्, प्रतीतिरपि स्थिरात्मनो भावस्यासामर्थ्या दिति; तन्न; क्षणभङ्गिण्यपि तद्विक्रियाविति निवेदनात् । अपि च, यद्यन्यतः तदसामर्थ्यं प्रतिपन्नम्; व्यर्थमेतत्—‘विनाशनियतो भावो विनाशं प्रत्यनपेक्षणात्’ इति, तत्र एवाप्यन्यतस्तन्मन्यमस्यानगमात् । बाक्ष्यकसामर्थ्याभावाज्ज्ञानस्य क्षणिकसामर्थ्याज्ञानस्वभावत्वात् । अत एव तत्प्रतिपत्तौ परस्परार्थः—सत्यां
- २५ तस्याम् अन्यभिचारात् अतस्तनियमसिद्धिः, अतश्च तत्प्रतिपत्तिरिति । केन नैश्वर्यात्मैव नाशः ।

१ ‘तथाहि प्रसङ्गप्रतिषेधे क्वि नवः करोतिना सम्बन्धात् अभावं करोति अवं न करोतीति क्रियाप्रतिषेधादकर्तृत्वं नाशहेतोः प्रतिपादितम् ।’—तत्त्वसं० पृ० ५० पृ० १३६ । २ न्यायवि० श्लो० २१८१ । ३ अभाववन्निर्हेतुकत्वम् ४ “यत्रात्र प्रति यत्रैव हेतुत्वमपेक्षते । यत्र स्थिते चेत् सहेतुत्वमपेक्षते ॥ निर्निवन्वा हि सामर्थ्यं स्वकार्योत्पत्तये यथा । विनाशो प्रति सर्वेऽपि निरपेक्षाश्च अविनाशः ॥—वत्त्वसं० श्लो० २५५-५५६ । हेतुवि० टी० पृ० १४३ । ५ हेतुः वि० आ०, पृ०, ५० । ६ निर्हेतुत्वम् । ७ विनाशो नियतत्वम् । ८ नित्यत्वात्सामर्थ्यम् । ९ अद्विष्टासामर्थ्यसिद्धौ । १० नश्यत्वात्तत्त्वेन आ०, पृ०, ५० ।

तत्फलमेति चेत्; सोऽपि यदि सदृशपर्यायः, सत्यं तत्र निरपेक्षत्वं तन्निघनत्वं च भावस्य, किन्तु निरन्वयत्वमसिद्धम्, अन्वयस्यापि प्रतीतिः । निवेदितं चैतत्—“भेदज्ञानात्” इत्यादीनां । अत एव न विसदृशपर्यायोऽपि । न च तस्य निर्हेतुत्वम्; काष्ठादौ भस्मादितत्पर्यायस्य पावकादेरेव दर्शनात् । ततः सान्वयविनाश एव भावात् सत्त्वादेस्तत्रैव हेतुत्वमित्युपपन्नं परिणाम-साधनत्वम्, अन्वयाभावाच्च ।

सर्वत्र तैस्य तद्वेतुत्वे दूषणमाह—

अन्यथा ॥

शब्देऽपि साधयेत् केन तस्मान्नान्वयगतौ गतिः । इति ।

अन्यथा सर्वत्रेत्याद्यभावप्रकारेण शब्देऽपि न केवलं सर्वत्र साधयेत् परिणामादिकं केन न केचित् । इष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तौ तत्राप्यन्वयस्य दुर्लभत्वादिति मन्यते । ‘तस्मान्नान्व- १० यतो गतिः’ इत्यनन्वयोपसंहारः । तथा हि—न कचिदन्वयात् साध्यगतिः अविनाभावादेव तदुपपत्तेः । न चासायन्वय एव, कचित् सत्यपि तस्मिन्भावात्, अत एव न तज्ज्ञाप्योपेक्षे । नापि तन्वियतः; तदभावेऽपि भावस्योपदर्शनात् । इत्युपपन्नं ‘तस्मात्’ इत्यादि ।

साम्प्रतं विषयान्वयच्छेदेन परिणामहेतुत्वमेव सत्त्वादेर्विस्तरेण व्याचक्षाण आह —

सिद्धमर्थक्रियाऽसत्त्वं सर्वथाऽविचल्लात्मनः ॥१२७॥

१५

निरन्वयविनाशेऽपि [साधनं नोपचारतः] ॥ इति ।

सिद्धं निश्चितं पूर्वम् अर्थक्रियाऽसत्त्वं कार्याभावः । कस्य ? सर्वथाऽविचल्लात्मनः कृतस्यनित्यस्य भावस्य । न केवलं तस्यैवापि तु निरन्वयविनाशेऽपि क्षणिकैकान्तेऽपि निरन्वयो विनाशो यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । सत्यं वस्तुतस्तत्र तदसत्त्वम् “अशक्तं सर्वम्” [प्र० बा० २।४] इति वचनात् । संवृत्तिसिद्धं तु तत्सत्त्वं सिद्धमसिद्धं वा तत्र हेतुरिति चेत्, अत्राह—साधनं नोप- २० चारतः’ इति । नमुपचारोपनीतस्य हेतुत्वं ततो विनश्यदविनश्यत्स्यापि सिद्धिमतत्वात् ; ततो निराकृतमेतद्—“संवृत्यास्तु यथा तथा” [प्र० बा० २।४] इति ।

अतु यथा गित्याद्येकान्ते अर्थक्रियाऽभावः तथाऽनेकान्तेऽपि, तस्यापि तत्तुर्वतः कुतश्चिद-प्रतिपत्तेरिति चेत्; अत्राह—

अवश्यं बहिरन्तर्वा प्रमाणमवगच्छताम् ॥१२८॥

२५

सिद्धमेकमनेकार्थपरिणामव्यवस्थितम् । इति ।

एकं चेतनमितरत्वा सिद्धं निश्चितम् । कीदृशम् ? अनेको नाना य आत्मा स्वभग्नः स एव परिणामस्तेन व्यवस्थितं लब्धात्मलाभम् । क तथा तद्व्यवस्थितम् ? बहिरन्तर्वा । वेति

१ न्याय वि० श्लो० १।११८। २ तस्यात-आ०, ब०, प० । ३ अन्यथे । ४ तद्भावात्स्यापि आ०, ब०, प० । ५ अविनाभावः । ६ शुद्धमशुद्धं वा आ०, ब०, प० । ७ तत्र प० । ८ शक्तिकायेकान्ते तथा आ०, ब०, प० ।

समुच्चये । कथं सिद्धम् ? अवश्यं नियमेन । केनाम् ? प्रमाणावगच्छताम् अवधारयताम् । एतदुक्तं भवति—तथाविधं वस्तु निराकुर्वतां प्रमाणमेव शरणं म्नि तेन विधिवत् क्वचिन्निषेधस्याप्यनवरूप्यतात् । ततोऽपि यदि बहिस्तन्निराकरणं बहिर्मुखत्वं तस्य वक्तव्यम् । न च तद् अन्तर्मुखत्वमन्तरेण, “अग्रत्पक्षोपलम्भस्य” [] इत्यादेव्यापत्तेः । तथा च सिद्धं तदेव

५ बहिरन्तर्मुखत्वभावयन्त्याविश्राद्भूतमेकम् अनेकत्वपरिणामव्यवस्थितम् । अन्तरेव ततस्तन्निराकरणं न बहिः, बहिर्भावस्यैवाभावादिति चेत् ; कुत एतत् ! तत् एवेति चेत् ; वक्तव्यं पुनरपि तस्य बहिर्मुखत्वम्, अन्यथा ततस्तरयानुपपत्तेः । अन्तर्मुखत्वादेवोपपत्तौ चार्थाकस्यापि इहलोकप्रामिषुत्वात् प्रत्यक्षादेव परलोकादिप्रतिषेधोपपत्तेः, “प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ।” [] इति प्लब्धेति । अन्तरपि कीदृशं वस्तु यत्र तन्निराकरणम् ? निराकारं संवेदनमिति

१० चेत् ; न ; तस्य स्वयमेवानभ्युपगमात् । नीलाद्याकारमेवेति चेत् ; न ; तस्याप्यवित्तः प्रतिमासासम्भवात् । चित्स्वभावमितीति चेत् ; सिद्धं पुनरपि नीलादि-चैतन्यरूपतया तदेव द्विरूपमेकं वस्तु । संवेदनमेव तत्र वस्तुसत् न नीलादि तस्य आन्तर्यादिति चेत् ; न ; तथापि विज्ञानेतरास्मिता हेतुस्यस्यानतिक्रमात् । विविक्तमेव तत् नीलादेरिति चेत्, न ; तद्विवेकस्यावभासे विज्ञानाभावापत्तेः । अनवभासे चैतन्येऽपि तदुपनिधातात्, अन्यथा सङ्गृहीतेतररूपतया द्वयानक-

१५ त्वस्यानिवारणात् । भवतु अन्तस्तत्परिणामव्यवस्था “चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव शुद्धिः” [प्र० चार्तिकाल० २।२.१९] इति ध्वन्यात्, न बहिः तत्र परमाणुनमेव प्रतिक्षणक्षीणानां परस्परविलक्षणानाञ्च भावादिति कश्चित् । अवयवावयव्यादीनामेकैक्यः । तथा—

परापरविद्येकैकस्वभावापरिनिष्ठितः ॥ १२९ ॥

परमाणुरतोऽन्यो वा बहिरन्तर्न बुद्ध्यते । इति ।

२० परमाणुः सौमत्कल्पितो न बुद्ध्यते नोपलभ्यते । क्व ! बहिः । कीदृशः ? परापरो परापरदेहाकालगतौ तयोर्विवेको विदलेयः स एवैकोऽसह्यः स्वभावस्तेन परिनिष्ठितः समाप्तः, कश्चिदभेदस्थूलप्रतिभासादिति मन्यते । प्रत्यक्षपुष्टभावी विकल्प एवावधारोपिताकारो न दर्शनम्, दर्शनं तु क्षणिकपरमाणुविषयमेवेति चेत्, न, पृथक् तस्याप्रतिवेदनात् । अतिविदितमपि विचारद्वयगम्यत इति चेत्, न, विचारस्यानुमानाद-यस्याभावात् प्रमाणसङ्ख्याव्यापत्तेः, अनुमानस्य च दर्शनाभावेऽसम्भवात् । दर्शनाल्लिङ्गतत्वाध्यसम्बन्धप्रतिपादने तदुत्पत्तेः । अनुमानान्तरात् तत्प्रतिपत्तावनवस्थाप्रसङ्गात् । अप्रमाणाच्च विचारान्तदवगतौ प्रमाणान्तरान्वेषणप्रयासवैफल्यत्, अतिप्रसङ्गाच्च । तत् स्थितम्—“परमाणुर्न बुद्ध्यते” इति । न केवलं स एव बहिर्न बुद्ध्यते अपि तु यत् परमाणोः अन्योऽवयव्यादिरपि वा । शब्दस्य अपि शब्दार्थत्वत् । न हि तस्यापि परस्परैकान्तविवेकेन

१ प्रमाणतोऽपि । २ बहिर्विषयत्वम् । ३ “प्रमाणेतराणामान्वस्थिते रन्ध्रविधौ गतेः ।” इति प्रारम्भ-तात् । ४ बोधः । ५ नैयायिकः । अनुमानात् वृषकं विचारस्य प्रमाणात्वे । ६ लिङ्गाद्यसम्बन्धप्रतिपत्तौ ।

अन्योऽपि कथञ्चिदविशेषस्याप्यवगमात् तस्याप्यारोपितविषयत्वरूपनायां पूर्ववद्दोषात् । ततो युक्तम्—
‘अन्योऽपीति’ इति । ‘अन्तः’ इति दृष्टान्तार्थम्—अन्तरिव बहिरपि स तथाविधो न बुद्ध्यत इति ।
तत्र विपक्षे कचिदपि सत्त्वादिः परिणामिन्येव भावात् । तस्यापि स्वतोऽयं क्रियासामर्थ्ये किं सहकारि-
प्रतीक्षयेति चेत् ? अत्राह—

अर्थस्यानेकरूपस्य कदाचित् कस्यचित् क्वचित् ॥ १३० ॥

शक्तावतिशयाधानमपेक्षातः प्रकल्प्यते ॥ इति ।

कस्यचित् चेतने (नस्य) तस्य वा अनेकरूपस्य उक्तनीत्या नानात्वभावस्य अर्थस्य न
कल्पितस्य शक्तौ अपि दाव्योऽत्र द्रष्टव्यः, स्वत एवार्थक्रियासामर्थ्ये सत्यपि तद्विशेषरूपस्य अतिशया-
स्याधानमपेक्षातः सहकारिणां प्रकल्प्यते प्रकरणे निष्पाद्यते । तच्च कचित् विसदृशपरिणामे कर्तव्ये,
कदाचित् न सर्वदा, तत्परिणामस्य कदाचिदेव भावात् । यदि अर्थस्य स्वभावोऽतिशयः, तर्हि १०
तद्वेतोरेव सिद्धरेपेक्षया न किञ्चित् । असिद्धौ तु न तत्त्वभावत्वं सिद्धासिद्धयोर्विरुद्धधर्माध्यासेन
भेदस्यैवापत्तेरिति चेत्; अत्राह—

स्वभावातिशयाधानं विरोधान्न परीक्ष्यते ॥ १३१ ॥

तत्र सिद्धमसिद्धं वा [तस्माज्जातिर्न हेतुतः ॥] इति ।

स्वभावातिशय एवाधानम् औघीयमान्त्वात्, तत् न परीक्ष्यते । कथम् ? तत्र अर्थे १५
सिद्धमसिद्धं वा इति । कुतः ? विरोधात् परीक्षाया एवेति भावः । तथा हि—परीक्षेयमर्थस्यानेकानि-
शयनिराकरणार्थं सती यदि स्वयमेकस्वभावैव, कथम् ‘सिद्धमसिद्धं वा’ इति ‘भिन्नमेव न स्वभावः,
इति च नानाकारपरामर्शिन्ययकल्प्येत ? प्रत्याकारं तद्वेदे वा यत्सिद्धं तदनपेक्षमिति कथं सङ्कल्पनम्
सत्येवानेकपरामर्शे तत्सम्भवात् । ततो युक्तं तन्निराकरणाय परीक्षायां तस्या एव विरोधात् न तत्राधानं
परीक्ष्यते इति । न चैवं परीक्षायां कुतश्चित् कस्यचिदुत्तरिपि । तथा हि—यदि तत्सिद्धम्, किं २०
हेत्वपेक्षया सिद्धस्य निरासं सत्यात् ? असिद्धं चेत्, तथापि कथं तदपेक्षणम् तस्य वस्तुधर्मत्वात् ?
इदमेव तदपेक्षणं यस्त उत्तरतिरिति चेत्; न; तद्रूपेण तदभावात्, तस्य प्रागपि भावात् । रूपान्तरेण
तत्त्वचित्तस्यैव स्यान्नासतः । न तस्यापि, सिद्धवदसिद्धस्याप्यपेक्षाऽयोगात् । तत्रापि ‘इदमेव वा’
इत्यादिवचने परिनिष्ठापरिच्युतेः । एतदेवाह—‘तस्माज्जातिर्न हेतुतः’ इति । तस्मात् परीक्षणात्
जातिः जननं न हेतुतो न कारणात् कार्यस्येति शेषः । सापि मा भूदिति चेत्, किमर्थं तर्हि ५
परीक्षणम् ? तदाधानद्रूपार्थमिति चेत्; व्याहृतमेतत्—‘ततो न तज्जास्मिन्तदर्थं च तत्’ इति ।
कल्पनयैव तादर्थ्यं तस्य न परमार्थत इति चेत्; वस्तुतस्त्वर्हि दृष्टान्ताभासमेतदिति कथञ्च
तद्वादिनो निग्रहस्थानम् ? भवतु उत्ततः एतत् दृष्टान्तम्, भवति तस्य हेतुत्वमिति चेत्; कुत एतत् ?

१ परिणामिनोप्यर्थत्व । २ उक्तरीत्या प० । ३-वादानं आ०, य०, प० । ४ आदीव-
द्या०, य०, प० । ५ शब्देच्छस्य । ६ तद्वाचा-प० । ७ दृष्टान्तमाह भावमेव तदिति-आ०, य०, प० । ८
एतदजनन्त-आ०, य०, प० ।

भोत्पन्नो यदेकशक्तिर एव मन्त्रादिरहितः सर्वत्र दाहं करोति तत्सहितस्तु विभागेनेति । तद-
प्युक्तं तत्रैव—

“जातः स्वकरणादौद्यमेन मन्त्रादिसंयुतः ।

विभागात्कार्यकरणे समर्थः शत्रयो वृथा ॥

४

पानकस्सर्वदहने विना मन्त्रेण कारणात् ।

स एव कस्यचिदाहसमर्थो मन्त्रसंयुतः ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१६२]

इति चेत् न; नित्यस्याप्येक (व) मेकस्वमानस्येकानेकार्थप्रसङ्गात् । तत् सर्वमेककालमेव
किञ्च भवतीति चेत् ! क्षणिकादपि एकदेशं किञ्च भवति ! तथा तस्य स्वभावो यदेकदेशमनेक-
देशं च करोतीति चेत्; इतरस्यापि तथैव स्वभावो यदेककालमनेककालं च तत्करोति । ततो न

१० कार्यमेदात् प्रतिक्षणं तद्वेदकत्वन्युपपन्नम् । तदुक्तम्—

“यद्यदा कार्यमुत्पित्तुस्तत्तदोत्पादनात्मकम् ।

कारणं कार्यमेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा ॥” [सिद्धिचि० तृ० परि०] इति ।

वार्तिकद्विरुद्धं चेद शक्येऽत्रैव रूपं भावानाम् । तत्र साधारणतरमाद्येन शक्तिमेवस्यापि—

“रूपादिशक्तिमेदानामनाशेषेण वर्तते ।

१५

तत्समानकलाहेतुम्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥” [प्र० वा० १।१०२] इत्य-

मिधानात्, “रूपादीनां प्रतिनियतशक्तिमेदमनाशेष्य तेषु समानोदकधारणशक्त्या-

शेषेण घटश्रुतिः प्रवर्तते ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१०२] इति स्वयं च तस्य प्रक्षारेण

विवरणात् । न च तदेव व्याचक्षाणस्य स्वकीयमपि विवरणपद विस्तृत्य तद्विरुद्धं वस्तुपरिकल्पन-

न्युपपन्नम्; प्रेक्षावस्वन्यायचेः । ततो नानाशक्तिरेव भावतो भावः । तथा च सिद्धं प्रस्तुतार्थसाधन-

२०

मन्यथाऽनुपपन्नत्वं तद्विशेष्य । स्वशक्त्यमेदेन च भावस्य सामान्यमेदमपत्वात्, युगपदपि क्रमेणापि

भावस्य तादृश्याप्रतिक्षेपात् । तत्र क्षणिकस्य साधनं तत् ।

नापि नित्यस्य; तस्यैवापरिजालात् । कालत्रयानुपाती स इति चेत्; न सकृदनुपात-

स्तत्त्वयस्य युगपदभावात् । क्रमेणेति चेत्; सोऽपि न फलमेदं, तदनुपातादन्यस्य तस्यैवाभात् । भावे

तदनुपातोऽप्यपरेण तद्वेदेनेत्यनवस्थानमसङ्गात् । स्वभावमेद इति चेत्; न; कौटल्येन तद-

सम्भवात् । परिणाम इति चेत्; प्रकृतमनुपालनं (नम्) । तत् स्थितम्—‘मामान्यमेदं’ इत्यादि ।

२५

कीदृशो वा शब्दाद्विज्ञेय क्षणमहत्साधनम् ? निष्कलमरमाणुरूप इति चेत्; न; तस्यप्रति-

वेदनात् । प्रत्येकदशाग्रमेव तस्य तत्रैव सद्यददशाग्रमिति चेत्; न; विशेषामाकात् । सद्य एव

विशेष इति चेत्; न; तेनापि सौम्यस्थानाभ्यवहारात् । दशान्तरेऽपि तर्त एव तदप्रतिपक्षे ।

सद्यमाभावेव तदापि [न] तत्प्रतिपक्षिर्न सौम्यमिति चेत्; सद्ये तर्हि सौम्येणैव तेषां

३०

प्रतिपक्षिः स्यात् तत्त्वभावात्वात्, तथा च कथमेकपटादिव्यवहारः ? विकल्पापरीयतादेव स्थान्यात्

क्षणमेदव्यवहारवदिति चेत्, एतदेव दर्शयति—

प्रत्यक्षेऽपि समानान्यनिर्णयः प्रतिरुध्यते ॥१३६॥

यथा क्षणक्षयेऽणूनाम् [इत्यात्मासौ विडम्बयेत्] इति ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोहं ज्ञानं तस्मिन् सत्यपि । केनाम् ? अणूनां प्रतिरुध्यते बाध्यते ।
केन कः ? समानान्यनिर्णयः समानस्य सञ्चयगतसाधारणस्य स्थूलकारस्य अन्यः तद्भाहको
विकल्पः प्रत्यक्षापेक्षया तस्यैवान्यत्वात् तेन निर्णयः । स केनाम् ? अणूनाम् एतदपेक्षस्यापि
निर्णयपदस्य गमकत्वाद् (दा) वृत्तिः । 'यथा' इत्यादि निदर्शनम् । अणूनां क्षणक्षयेऽपि निर्ण-
यस्य तदपेक्षविकल्पेन प्रतिरोधात् । अत्रोक्तमाह— 'इत्यात्मासौ विडम्बयेत्' इति । इति
एवं ब्रुवाणो धर्मेकीर्तिः आत्मानमाप्तं च सुगतं विडम्बयेत् दूषणवन्तं मकटयेत् । तथाहि—
यदि तद्विकल्पेन सर्वथा तन्निर्णयः प्रतिरुध्यते; तदा सौक्ष्म्येणै (णे) व नीलादिनापि तदभावात्
निरवकाशमेवैतत्—“वस्तुस्वभावेऽयं यदनुभवः पटीयान् क्वचिदेव स्मृतिग्रीजमाधत्ते ।”
[] इति ; नीलादिव्यतिरेकेण तदाधानविषयस्याभावात् । ततः सिद्धमाप्तविडम्बनं
निर्विषयवचनवादात् । अथ सौक्ष्म्येणैव तत्प्रतिरोधो [न] नीलादिना तदा निश्चितेतरस्याभावा-
विरोधे स्थूलमपि रूपं सौक्ष्म्यस्याविरुद्धमिति तदालम्बना एव पञ्चापि विज्ञानकायाः स्युः । तथा
चेत्; आत्मवचनमपि निर्विषयमेव “सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकायाः” [] इति
सिद्धमाप्तविडम्बनमपि । सन्नायमारोपितः स्थूलकारः सत्प्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्यक्षस्याप्रतिवेदनात्,
एकत्वाध्यवसायाच्च तत्कल्पनस्य प्रतिक्षेपात् । एतदेवाह—

अपृथग्वेद्यनियमादभिन्नाः परमाणवः ॥१३७॥ इति ।

अपृथग् अभेदेन प्रत्यक्षादिभिर्वेद्यं वेद्यत्वं भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य, तस्य नियमाद्
अवश्यमावाद् अभिन्नाः परस्परं कथञ्चिदव्यतिरेकिणः परमाणव इति ।

दृष्टमप्यपृथक्त्वं चेदरोपितमत्रात्त्विकम् ।

२०

नीलाद्यपि तथैवेति शून्यवादे विजृम्भणम् ॥१३७५॥

अथवा यदुक्तम्—‘यथा क्षणक्षये’ इत्यादि; तदनुदन्नाह—‘अपृथग्’ इत्यादि ।
अणवः सञ्चयगताः क्रमभावितोऽभिन्नाः परस्परमव्यतिरेकिणः । कस्माद् ? अपृथक् अपृथक्त्वेन
वेद्यं वेदितव्यं येन तद् अपृथग्वेद्यं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं तस्य नियमः तदभेदादन्यथाभाव-
स्तस्मादिति । नायं नियमः, कार्यकारणभावादपि तस्य भावादिति चेत्; न; सत्यपि तस्मिन् सुशलक-
पालयोरभावात् । सादृश्यादिति चेत्; न; यमलकयोरदर्शनात् । कार्यकारणभावोपाधिकादिति चेत्; न;
पितापुत्रयोरप्रतिपत्तेः । ततः कथञ्चिदेकत्वपरिणामादेव तत्, काष्ठमस्मादौ तावत्तेन सादृश्याभावेऽपि
भावात् । वासनामात्रादेव भावान्न तन्निष्कल्पत्वमपीति चेत्, न; अस्त्वरूपत्वात् । न हि तादृशस्य

२५

१ “सञ्चितः सुखाद्यः सः सामान्यं तत्र नास्तीति । सामान्यमुद्दिष्टावश्यं विकल्पेनानुवर्धते ॥”

प्र० वा० २१६४ । २ सुगतं च वि-य० । ३ भेदोपित-आ०, व०, प० । ४ प्रत्यभिज्ञाननिर्णयः ।

५ तावत्वेव-आ०, घ०, प० । ६ एकत्वपरिणामनिबन्धनत्वमपि । ७ तादृश्यं न वा-आ०, घ०, प० ।

- वासनाहेतुत्वं नीलादिज्ञानवत् । तदपि स्वलयेव भेदज्ञानेन बाधनादिति चेत् ; नीलादिज्ञानमपि किञ्च स्वलति निराकारवस्तुज्ञानेन बाधनात् ? तदेव नास्ति, साकारस्यैव वस्तुनो दर्शनादिति चेत् ; इतरदपि न भवेत्, सामान्यस्यैव दर्शनात् । व्यतिरेकोऽपि पिण्डशिवश्चादिरूपेण प्रतीयत इति चेत् ; निराकारमपि प्रतीयत एव सत्त्वोत्तं सत्त्वोत्तमिति । न हि नीलेतयोरेवमेव सत्त्वं, इतरत्र तज्ज्ञानाभावः ।
- ५ प्रसङ्गात् । न नीलादेरन्यत् सत्त्वमिति चेत् ; सत्त्वादन्यत्र नीलावपि । कथं तत्प्रत्यय इति चेत् ; इतरप्रत्ययः कथम् ? नीलाद्येव ॥ इति चेत् ; तत्प्रत्ययोऽपि सत्त्वं एवेति किञ्च स्यात् ? अतद्रूपे तदनुपपत्तेरिति चेत् ; कथमनेदप्रत्ययः ? तत्रैव तदारोपादिति चेत् ; नीलादिप्रत्ययोऽपि सत्त्वं एव, तत्रैव तदारोपादिति किञ्च स्यात् ? न कदाचिदपि नीलादिविकलं सत्त्वमुपलभ्यत इति चेत् ; क पुनरनेदविकलस्य भेदस्योपलब्धिः ? विकल्पसंहारदशावामिति चेत् ; तत्रैव सत्त्वस्यापि ।
- १० “सदैव सौम्येदमग्र आसीत्” [अन्दो० ६।२।१] इत्यादि श्रुतेः । बाह्याग्रमेवेदमेव कदाचिदप्यनुभूय इति समालम्बेकान्तभेदेऽपि । ततो यथा नीलादिज्ञानस्य निराकारज्ञानेनावामेव केवलस्य तद्विषयस्याप्रतीते, एवं भेदज्ञानेनापि इतरज्ञानस्य, इत्युपपन्नमुक्तम्—“अपृथग्” इत्यादि । किं पुनरेवमनेद एव न भेदोऽपि तज्ज्ञानस्यापि भावात् ? कथमेवं तयोरेकत्र भावः ? कालविकल्पेनेति चेत् ; न ; वस्तुनि तदभावात् । न ह्येकमेव कदाचिन्नीलमन्यदैन्यमिति चेत् ; या भूद्विकल्पः समुच्चयस्तु स्यात् । स एव
- १५ कथमेकत्र विकल्पयोरिति चेत् ? कथं विभ्रमेतरयो ? न चेदमसिद्धम्—“नीयानादियु” इत्यादिना निरूपितत्वात् । कथं वा विकल्पेतरयो ? अन्यथा विकल्पाभावेन सर्वव्यवहारोच्छेदादिति निरूपणात् । ततो यथा विभ्रमेतरविकल्पेतरादीनामेकत्र समुच्चयस्तथा वस्तुस्वाभाव्यादेव सूक्ष्मेतरमेदेतरावामपि । एतदेवाह—

देशकालान्तरव्याप्तिः स्वभावः क्षणभङ्गित्वम् । इति ।

- २० ‘अणूनाम्’ इत्यनुवृत्तम् । तन्स्तेषां देशान्तरव्याप्तिः भिन्नदेशकलापविषयभावः स्वभावः ततो देशदैर्घ्यम्, क्षणभङ्गिनां कालान्तरव्याप्तिर्भिन्नकालपर्यायभेदः स्वभावस्तत्तथा कालदैर्घ्यमिति भावः । देशदैर्घ्यस्य निरूपितस्यानुपादानं तद्वत् कालदैर्घ्यस्याप्यविरोधदर्शनायम् । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—

सम्प्रत्यस्तमिताशेषनियमा हि प्रतीतयः ॥१३८॥ इति ।

- २५ सम्पक् प्रत्यम्तमिताः प्रतीता अशेषनियमाः स्थूलमेव सूक्ष्मेव नियमेवान्तरमेव वेत्यादय एकान्ता यामु तास्तथोक्ताः । का. पुनस्तः ? प्रतीतयः प्रत्यक्षादिवुद्ध्यो हि यस्मात्, तस्माद् ‘देश’ इत्यादि । तथा हि—

नैकान्तनियता काचित् प्रतीतिरनुगृह्यते ।

अनेकान्तविरुद्धां यद्बलाद्विदधीमहि ॥१४०॥

१ तज्ज्ञाना—आ०, व०, प० । २ स्वत् एव—आ०, व०, प० । ३ इति ‘भू—आ० व०, प० । ४—इति तदन्वदि—आ०, व०, प० । ५ न्यायवि० श्लो० १४८ । ६ समुच्चय इति शेषः ।

प्रतीतिं प्रविलुम्पेम यद्यन्यस्य प्ररूपणात् ।

लभेमहि कथं तत्त्वं किमप्येवं तदर्थिनः ॥१४७७॥

ततः प्रतीतिसामर्थ्याद्देशकाल्यन्तरान्वयो ।

स्वभावो भावतो भावो भावज्ञैरभ्युपेयताम् ॥१४७८॥

न चेदमत्र चोद्यम्—“तथाविधस्य भावस्य सर्वात्मना प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेर्न तत्र प्रमाणा- ५
न्तरं शब्दान्तरं वा प्रवृत्तिमतः ।” [] इति; कस्मात् ? अर्वादिशक्तिरसकल्पपर्यायस्थैव

ततस्तस्य प्रतिपत्तेः । एवं सति स एव गृहीतश्चागृहीतश्च भवेदिति चेत्, नायं दोषः, तथा-
प्यनेकान्तस्यानुपद्रवात् । एकान्तत्वादस्य तु भवत्येव समुपद्रवः । तत्र सर्वात्मना ग्रहणेन नेतरदिति

चेत्, न; भाववच्छक्त्यपि तदप्रसङ्गादव्यतिरेकात् । तथा च किं तत्रोपदेशाद्यपेक्षया ? निर्णय इति
चेत्, न; प्रत्यक्षस्यैव निर्णयरूपस्योपगमात् । व्यतिरिक्तैव ततः शक्तिः तस्याः सामग्रीरूपत्वादिति १०

चेत्, व्यतिरिक्ता कथं तस्य ? तत्कार्ये व्यापारादिति चेत्, न; अशक्तस्य कार्याभावात् । शक्त एवासौ
सामग्येति चेत्, न; परस्परश्रयात्—‘सामग्र्या शक्तस्य कार्यम्, तद्व्यापाराच्च सा तस्य शक्तिः’ इति ।

तत्र तत्र व्यापारात् तस्यास्तच्छक्तित्वम् । तदुपकारादिति चेत्, न; अशक्तेस्तदसम्भवात् व्योमकु-
मवत् । स्वतोऽपि शक्त एव भाव इति चेत्, तस्य तर्हि प्रत्यक्षत एव निर्णयात् कथं शृङ्खलवेरदर्शने

संशयः शृङ्खलेर विपमेवेति विपर्ययो वा ? तस्मादगृहीतैव शक्तिर्मात्रग्रहेऽपीति कथमेकान्तत्वादस्यानु- १५
पद्रवः ? तस्मादक्रमवत् क्रमेणापि अनेकान्तात्मक एव भावः, तथा प्रत्यभिज्ञानात् । ननु च प्रत्य-

भिज्ञानं प्रत्यक्षविषय एव प्रवृत्तिमन्त्रान्यत्र अतिप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षस्य परापरपर्यायेषु प्रवृत्तिर्यन-
स्तेषां कथञ्चिदभेदप्रतिपत्त्या तस्यानेकान्तविषयत्वात् प्रत्यभिज्ञानं तत्र स्यादिति चेत्, अत्राह—

अग्रहः क्षणभङ्गोऽपि [ग्रहणे किमनिश्चयः] । इति ।

न केवलमक्षणिक्त्वमपि तु क्षणिकत्वमप्यविद्यमानग्रहणमेव । न हि परापरभिज्ञाने तस्यापि २०
ग्रहणं तदपेक्षत्वात् । स्वभाव एव भावस्य क्षणभङ्गः तत्किं तद्ग्रहणे पूर्वापरग्रहणेनेति चेत् ?

सिद्धं तर्हि तद्वदभेदस्यापि ग्रहणं तस्यापि कथञ्चित् तत्स्वभावत्वाविशेषात् । किमिदानीं
प्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यक्षादेव तस्य प्रतीतेरिति चेत्, न ; तस्यैव परापरपर्यायविशिष्ट-

तया प्रत्यभिज्ञानेनाधिगमात् । अपि च, भवतोऽपि किमनुमानेन प्रत्यक्षादेव क्षणभङ्गस्यापि
ग्रहणात् । निश्चय इति चेत्, न; निश्चयस्यापि नील्यद्विक्त प्रत्यक्षादेव भावात् । एतेवाह— २५

ग्रहणे किमनिश्चयः” इति । ग्रहणे क्षणभङ्गस्य कस्मादनिश्चयो निश्चय एव स्यात् ।

न प्रत्यक्षमित्येव निर्णयहेतुर्वृद्धिपाटवादौ सत्येव तस्य तत्त्वान्, क्षणभङ्गे च तदभावादिति
चेत्, नील्यदेरपि न निर्णयः स्यात्, निरंशे खण्डशः पाटवादिरसम्भवात् । एवं च कथमनुमानं

धर्मिहेत्वादीनामसिद्धेः । ततो विशिष्टनिर्णयार्थत्वमेतत्तत्त्वं । तच्च प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानम् ।
नेदमत्रोत्तरम्, समारोपनिर्मासायस्य तत्त्वादिति चेत्, अत्राह— ३०

१ प्रत्यक्षात् । २ ततोऽपि आ०, घ०, प० । ३ एव ततो नि-आ०, घ०, प० । ४ आर्द्रं

शुशीति यावत् । ५ -परापरिणा-आ०, घ०, प० । ६ चणित्वग्रहणे । ७ -वित्त्वम-आ०, घ०, प० ।

आकृतिभ्रमवद्यद्विपमज्ञैर्विलोकितम् ॥१३९॥ इति ।

- आकृतिविपरीताभ्रम तत्रैव अयोक्ष्यते तस्य भ्रम आरोप स त्रियतेऽस्मिन्निति तद्वत्
ग्रहणं निराक्षणीक्येन 'ग्रहणे' इत्यस्य निमित्तपरिणामेन योजनत्वात्, किं नेन 'स्मि' इत्यास्यानु
वृत्ते । न हि सर्वात्मना तस्य स्वविषयनिश्चयनिवृत्तत्वे तद्वत्त्वमुपपन्न विरोधात् । ततो न आरोप-
५ स्यामात्रत्वं तन्निमित्तार्थत्वमुक्तमस्येति मन्यते । यद्वदित्यादि तदस्येन्द्रियनिमित्तम् । तस्याप्युपपत्त्या
परं प्रत्यभापज्ञानार्थम् । न ह्यत्र तन्निश्चयविवर्तकलोकिता विपमपि तद्विषयभ्रमवदुपपन्नं यतो
निदर्शनं स्यात्, तदवलोकनस्यापि तन्निर्णयजननस्यमात्रत्वेन तद्वत्त्वानुपपत्तेः । तत् प्रागुक्तमेवोक्तम्,
प्रत्यभिज्ञानत्वं । अपि च, सावधि दर्शने यदि निश्चयाद् व्यपहारः, ॥ एव प्रमाणमस्तु किं दर्शनेन ।
स एष तदभावे कुत इति चेत् : तदपि कुत : विषयविपरीतप्रतीतिरिति चेत्, तत् एव
१० सोऽप्यस्तु । तदेवाह-

न चर्तेऽर्थविदोऽर्थोऽर्थात् केवलौ व्यवसीयते । इति ।

- क्रियितुमुक्तम्, अर्थं पुरोवर्तिनीत्यादि किं कस्मात् न च नेव व्यवसीयते व्यवसीयत
एव । कथम् : अर्थविदो निर्विकल्पक्ये नृते विना । कुतो व्यवसीयते : अर्थात् विषयि
सतिहितान् स्वलक्षणान् । निश्चयो नमामित्यस्यान् प्रत्यये, तद्वत्त्वं च तस्य न विषयतेनाभिलषिण
१५ तत्र तदुभयान्तः, अन्यथा सत्तैवैकस्य-स्वत एव वाचकानुविद्धस्य धर्मस्यापि यस्तुत प्रतिपत्तेः ।
स्मरणोपनीतेन तु तद्वत्त्वे भक्तिव्यमेवार्थविदा पूर्वम्, अथवा स्मरणसम्बन्धवदिति । अत्रोदरम्-
'केन्द्रम्' इति । तत्पर्यमज्ञ-धर्मभिलाषसम्बन्धेनैवार्थो व्यवसीयते युक्तं तेषां भक्तिव्यमिति, न वैवम् ।
तत्सम्बन्धविकल्पस्य केन्द्रस्यैव तस्य व्यवसायात् । तद्वैकल्ये व्यवसायस्य कथमिति चेत् :
अभिलाषानुस्मरणस्य कथम् : तत्सम्बन्धादेव तद्विधीति चेत्, तत्रापि तदभिलाषस्मरणान्तरात्मकीकृत्यम्,
२० तदुपनीतेनैवाभिलाषेन तस्यापि तद्वत्त्वात्, पुनस्तत्राप्यपरं तदिति कथं नानवस्थानम् । भवतु
तन्निर्विकल्पकमेव तत्सम्बन्धाभावादिति चेत्, न तर्हि तद्विषयस्यैव योजनं स्वरक्षणस्यावा
चनत्वादक्षकत्वाच्चैति विकल्पविकल जगत्प्रसात्, अज्ञानव्योमनाय तस्यान्युपगमम् । तदुक्तम्-

“सदृशार्थभिलाषादिस्मृतिर्नाप्यभिलाषिणी ।

तावत्तैवाविवक्ष्यते स्वरूपा धीः स्याद्विकल्पिका ॥” [सिद्धिचि० प्र० परि०] इति ।

- २५ तत्तत्सम्बन्धमात्रेणैव व्यवसायात् तद्वैकल्यम् । अस्तु, सद्योपपत्त्या तदुभयमिति
चेत्, तस्मैव नेन्द्रियज्ञानम् : तस्य असाधारणविषयवेनातयोपपत्तादिति चेत्, कुतस्तद्विषयत्वम् :
अतयोपपत्त्यात् । तदपि कुत : तद्विषयत्वादिति चेत्, परस्परप्रत्यय सिद्धे । स्वतन्त्रद्विषयत्वेनात्र
भासतात्, अत एवोक्तम्-“प्रत्यक्ष कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव मिद्वचति ॥” [प्र० वा० २।१२३]

१-तत्र प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानं चेदमत्रोक्तम्- एवमरोपनिरासार्थेवस्य प्रत्यभिज्ञानायवदिति
च जा०, व०, प० । २-केफले ३१-आ०, प०, प० । ३-“विकल्पो नाप्युपपन्नः” इति वचनात् । ४-
भिलाषानुविरोधादेव एव निश्चयैर्निर्णीयन्ते इति वचनात् । ५-ता० दि० १।४ अर्थविदा । ६-अभिलाषात्
मरुतम् । ६-विकल्पस्य । ७-विकल्पमिष्टमिति शेषः । ८-गुणसम्बन्धाद्योपपत्त्यात् ।

इति चेत्; न; “व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वत एव नः” [] इत्यपि वचनात्, स्वतश्च तस्यैवावभासनात् । लोकास्यापि तत्रैव सम्मतेः, नेतरत्र, अन्यथा “तयोरैक्यं व्यवस्यति” [प्र० वा० २।१३३] इत्यस्य विरोधात् । कथं पुनः अर्थाद्वयवसायः ? निर्विकल्पा-
त्तदनुपपत्तेरिति चेत् ? तद्विदोऽपि कथं तद्विशेषात् । वासनात् एव व्यवसायः, तद्बोधनद्वारेण तु
तद्विदस्तद्वेतुत्वमिति चेत्; अर्थस्यापि तस्यैव तदस्तु । ‘वासनाकार्यस्य कथमर्थविषयत्वम् ?’ इत्यपि ५
न चोच्यम्; अर्थस्यापि तद्वेतुत्वात् । कथं पुनर्वासनाबोधतः प्राग् अतद्वेतोस्तस्य पश्चाच्चद्वेतुत्वम्
उपयोगाविशेषात् ? ततोऽर्थाभावेऽप्यक्षक्षानेन भवितव्यम्, अहेतोरनपेक्षणात् । तदुक्तम्—

“यः प्रागजन्को बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थाभावेऽपि नेत्रघोः ॥” [] इति । चेत्;

कथमेवं तद्विदो व्यवसायहेतुत्वमपि । शक्यं हि वक्तुम्—

१०

या प्रागजनिक्का दृष्टिर्व्यवसायस्य सा कथम् ।

पश्चादप्यविशेषात् स्यात् तदभावेऽपि तन्मतिः ॥ १४७९ ॥ इति ।

वासनाबोधस्य तु पश्चाच्चद्विरोधत्वमर्थेऽपि समानम् । कथं पुनरदृष्टस्य तद्बोधकत्वमिति
चेत् ? दर्शनेहेतुत्वं कथम् ? तदपि दृष्टस्यैवेति चेत्; न; अपूर्वदर्शनाभावप्रसङ्गात् । तथास्त्वभावं
तद्बोधकत्वेऽपि । तत्र व्यवसायार्थमपि दर्शनकल्पनमुपपन्नम् ।

१५

भवतु व्यवहारार्थमेव तद्, अभ्यासदशायां दर्शनादेव व्यवसायनिरपेक्षाच्च व्यवहार-
प्रवृत्तेरिति चेत्; अत्राह—

भावान्तरसमारोपेऽभावितकारगोचराः ॥ १४८० ॥

समक्षसंविदोऽर्थानां सन्निधिं नातिशेरेते ॥ इति ।

विषयेषु सम्मुखमक्षमिन्द्रियं समक्षं तस्य संविदः तत्कार्यं बुद्ध्यः अर्थानां रूपादीनां २०
सन्निधिम् इन्द्रियसम्प्रयोगं नातिशेरेते न ततो विक्षिप्यन्ते, तत्र इव ताभ्योऽपि न व्यवहार इत्यर्थः ।
कुतस्तथेति चेत् ? अनिश्चितस्वभावाधिष्ठानत्वादेव । अत एवोक्तम्—‘अभावितकारगोचराः’ इति ।
हेतुपदं चेदम् । यत् एवं तत्संक्षेपं नातिशेरेत इति । निश्चयविरहेऽपि बोधात्मरूपेण तासां तत्रतिश-
योपपत्तेः कुतो न व्यवहारनिवन्धनत्वमिति चेत् ? उच्यते—भावान्तरस्य तद्विषयादन्यस्य भावस्य
समारोपसन्तैवाध्यारोपस्तस्मिन्निति । न हि बोधरूपत्वेऽपि तदन्तरसमारोपे तद्विबन्धनत्वं क्षणभङ्गा- २५
दावपि तत्प्रसङ्गेनानुमानवैकल्यापत्तेः । मा भूत् ततस्तत्र व्यवहारो नील्यदौ तु स्यात्तदभाववित्ति
चेत्, न; दर्शनादेव तत्रापि तद्वत्त्वात्, क्षणक्षयादावप्यन्यतस्तदनुभ्युपगमात् । उपपन्नः क्षणे क्षणान्त-
रस्य तत् आरोपः सादृश्यवित्तिगतात्, नील्यदौ ॥ कथं पीतादेः विपर्ययादिति चेत् ? मा भूत्
पीतादेः, नील्यदेरेवापरस्य स्यात् तद्वत्त्वात् । तथा च कथं तत्परिहारेण दर्शनविषय एव व्यवहारो

१ निर्विकल्पकबोधादपि । २ अर्थस्य । ३ उद्धृतोऽयम्—अष्टसह० पृ० १२२ । ४ तुलना-

“यः प्रागजन्को बुद्धेरुपयोगाविशेषतः । स पश्चादपि तेनाच्चबोधकापेक्षेऽपि कल्पना ॥ इति प्रतिपादनात् ।”

-अष्टसह० पृ० १२२ । ५ समानमिति शेषः । ६ सादृश्यवित्तिगतात् । ७ नील्यन्तरपरिहारेण ।

यतस्तन्निधमो लोभतः प्रसिद्धोऽवस्थत्येत ? नीलादिनीलादेरप्यत्यन्तविरक्षण एव ततो न तद्वारोप-
स्तत्रेति चेत्; क्षणे क्षणान्तरस्यापि स न स्यात्तद्विशेषात् ? तथा च कित्यनिर्मुक्त जगद्भवेत् सप्ता-
वीत्रस्य आरोग्यमनः सत्त्वदृष्टेरभावात् । एवञ्च निर्विषयमिदम्—“उत्सातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं
मुमुक्षवः ।” [प्र० वा० १।२५०.] इति । क्षणक्षयासम्भवी दर्शनस्य नीलादावस्ति विशेषस्ततो
५ न तत्र तद्वारोपमुपरचयतीति चेत्, स तर्हि कोऽपरः स्यादन्यत्र व्यनत्तायादिति तद्वानिर्गम्य दृष्टि ।
अन्यथा तस्यास्तद्विषयस्य चानवकल्पनात्, इत्यावेदयन्नाह—

अणवः क्षणिकात्मानः किल स्पष्टावभासिनः ॥ १४१ ॥ इति ।

मेदपर्यन्तभासा नीलादयः एव अणवः त एव प्रतिसमर्थ निरन्तरविकल्पाः क्षणिकात्मानः
स्पष्टावभासिनो निर्विकल्पकदर्शनवेद्याः ‘किल’ इत्यत्रास्त्वित्योक्तं च । तच्च तथात्रिधस्य दर्शनस्य
१० तत्प्रतिभासिनां [च] तेषामप्यप्रतिवेदनात् । न ह्यनुपक्रान्तसत्वेदन्यापारं तत्त्वम् इत्यन्मात्रेण कथ्य-
मानमपि तस्य भवति मिथ्यावादाविरहापत्तेः । परमरुचिविषयं दर्शयति—

अतत्फलपरावृत्तार्थाकारस्मृतिहेतवः । इति ।

न विद्यते तद्विवक्षितं जलाहरणादिफलं येषां ते अतत्फलाः पटादयस्तेभ्य परावृत्तार्थाः
धटादिव्यपदेशभाजः परमाणव तेषाम् । आकारः कल्पितस्थूलनीलादिः तस्य स्मृतिर्घटोऽय घटोऽ-
१५ यमित्यादिनिर्णयः परमसिद्ध्या तस्य स्मृतित्वात्, तस्याः हेतवो यथोक्ताः परमाणव । ‘किल’
इत्यत्रापि योजनादश्वद्वेयव चोद्धन्यम् । न हि विशेषरूपस्यानुभवाच्चरस्यापि सामान्याकारस्मरण-
हेतुत्वमुपपन्नम्; अनीलम्यापि नीलनिर्णयकारणत्वमसङ्गात् । नीलवासनाप्रबोधस्यापि अनीलादेवोपपत्तेः
विशेषात् सामान्यावासनाप्रबोधत्वं । तथा च यथा न वस्तुनि सामान्याकारस्तन्निर्णयात् तथा
नीलाकारोऽपि ना भूत् । ‘तत्तत्तद्वाङ्मते दर्शनादेव तस्य भावात्’ इत्यपि नोत्तरम्; उक्तोत्तरत्वात्,
२० निरक्षस्य तस्यासत्वेदनादिति । ततो निराकारमेव तत्त्वं प्राप्तमिति मन्यते । ततो यथा तन्निर्णयात्
तत् तथा साधारणरूपमपीति तस्यैव प्रत्यक्षवेद्यत्वम् । एतदेवाह—

स्थूलस्पष्टविकल्पाः स्वयमिन्द्रियगोचराः ॥ १४२ ॥ इति ।

स्थूलाश्च ते क्रमाक्रमेणानुभवसाधारणत्वात् स्पष्टाश्च विशदमतिमास्तत्वात् स्थूल-
स्पष्टास्ते च ते विकल्पाः त्रिधा पटादय परमसिद्ध्या तेषां विकल्पज्ञानविषयत्वात् । ते किम् ?
२५ इन्द्रियं तज्ज्ञानं तस्य गोचरा विषया न विरुध्यन्ते ‘न विरुध्यन्ते’ इति वक्ष्यमाणस्य ध्वनपरि-
णामेनान्वारूप्य सम्बन्धात् । कथं ते तद्गोचराः ? स्वयम् आत्मनैव न दर्शनैकत्वाध्यवसायेन, मम-
तस्तद्विषयस्यैव ज्ञानस्यानुभवात् । न च तस्यसोपितगोचरत्वम्; स्पष्टत्वात्, वस्तुसन्निधावेव भावात्,
प्रतिविकल्पानिवर्त्यत्वाच्च । अभावादेव प्रतिविकल्पस्य तदन्विष्यत्वं न तु स्वयं वस्तुविषयत्वादिति

१-पि न आ०, ब०, प० । २-रोपात्मकत-ब० । ३-च-कुत एव आ०, ब०, प० । ४-‘च’
इति सम्पातदायातम् । ५-काराद-आ०, ब०, प० । ६-तदाकारत्वाया आ०, ब०, प० । ७-‘निरक्ष-
णविकल्प’-ता० टि० ।

चेत्; वृत्तस्तदभावः । कारणाभावादिति चेत्; न; दर्शनस्यैव स्वलक्षणविषयस्य तत्त्वात् । अभ्यासपा-
ट्वादेर्नादिवत् क्षणभङ्गादावप्यविशेषात् । न च सादृश्यातिशयेन तस्य प्रतिशोधः; सत्यपि तस्मिन्
मृगतृप्तिकादौ तत्तिर्णयस्य तेन जलाद्यालोपनिवर्तनस्य च दर्शनात् । तत्र तस्य मानसत्वम्, ऐन्द्रियत्व-
स्यैवोपपत्तेः । तथा च यत्सिद्धं तदाह—

समानपरिणामात्मशब्दसङ्केतहेतवः । इति ।

५

समानपरिणामात्मनः सदृशपरिणामरूपस्य शब्दस्य सङ्केतो वाचकत्वेन निवेशनं तस्य
हेतवः प्रतिपादिता एवार्थाः न क्षणक्षीणाः परमाणवः । एतदुक्तं भवति—न शब्दार्थयोरसाधारणयो-
र्वाच्यवाचकभावः सङ्केतासम्भवात्, अपि तु समानपरिणामस्वभावयोः । तयोरपि नामतिपक्षयोः
सङ्केतः; अतिप्रसङ्गात् ? न च असाधारणद्वया तत्प्रतिपक्षिः, नापि तज्जन्मना विकल्पेन; ततस्तदुपपत्ते-
र्निषेधात् । तत इन्द्रियबुद्धिरेव तद्विषया वक्तव्या शाब्दव्यवहारस्यान्यथानुपपत्तेः । सैव तद्व्यवसाया- १०
त्मिका बुद्धिर्न ततोऽन्येति ।

साम्प्रतं तस्यास्ततोऽन्यत्वेऽपि तत्त्वसवेदनवदिन्द्रियमत्यक्षस्यापि व्यवसायात्मकत्वं दर्शयन्नाह—

स्वभावव्यवसायेषु निश्चयानां स्वतो गतेः ॥१४३॥

नाशस्यैकार्थरूपस्य प्रतीतिर्न विरुद्धयते । इति ।

नाशस्य क्षणभङ्गस्य प्रतीतिर्निर्णयामेन्द्रियबुद्धिः इतरत्र परस्याविवादात् न विरुद्धयते १५
न प्रमाणेन बाध्यते । कीदृशस्य ? एकार्थरूपस्य एको भागसहायविकलोऽर्थो नीलादिस्तद्रूपस्य
तत्स्वभावस्य । विशेषणमप्येतत्साधनं द्रष्टव्यं तद्रूपत्वात् । तदयमत्र प्रयोगः—प्रत्यक्षनिर्णयो नाशो
नीलादेरन्यतिरेकात् तत्स्वरूपवत् । न हि निर्णये तदव्यतिरिक्तस्यानिर्णयः, तद्वेदने अवेदनस्यापि
प्रसङ्गात् । ततो यथेदमुच्यते—

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य मतः स्वयम् ।

२०

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणीः परीक्ष्यते ॥” [प्र० बा० ३१४२] इति ।

तथेदमपि वक्तव्यम्—

एकस्यार्थस्वभावस्य निर्णयस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्योऽनिर्णयमागो यन्निश्चयः कियतां परैः ॥१४८०॥ इति ।

नीलादेरपि न प्रत्यक्षान्निर्णयः तज्जन्मतो निश्चयान्तरादेव तदभावात्, ततः साध्यविरुद्ध- २५
मुदाहरणमिति चेत्; निश्चयस्य तर्हि कुतो निश्चयः तदनिश्चये नीलादेरनिश्चयात् तदविवादावि-
चित्तव ? निश्चयान्तरात् तस्यापि निश्चयेऽनवस्थोपनिपातान्न नामापि निश्चयस्य सिध्येत् । चिद्भि-
त्त्वादेव तस्य निश्चयो न निश्चितत्वादिति चेत्; अन्तु नामैवम्, तदेव तु घेदमं कुतः ?
स्वसंवेदनादेव प्रत्यक्षादिति चेत्; न; तस्यानिश्चयरूपस्य निश्चयात्मनि विरोधात्, अनेकान्तस्य चानभ्यु-
पगमात् । निश्चयात्मैव तदधीति चेत्; सिद्धं तर्हि तद्वदेव नीलादिप्रत्यक्षमपि तदात्मकमिति न तत्स्वरूप- ३०
वदिति निदर्शनस्य साध्यवैकल्यम् । तदेवोक्तम्—“निश्चयानाम्” इत्यादिना । निश्चयानां

१ निश्चयस्य । २ निश्चयत्वमिति ।

नोलादिविकल्पानां स्वतो न निश्चयान्तरापेक्षया गते निर्णयति । ता दृष्टान्तत्वेनाश्रित्य नाश्वस्यैकार्थ-
रूपस्य प्रतीतिर्न विरुध्यते इति । कदा पुनस्तेषां गतिर्निर्णयतिरिति चेत् : उत्तरम्—‘स्वभाव’
इत्यादि । स्वभावाः संचे (संचे) तदादयो विकल्पमार्गस्ते च ते व्युत्सायाश्च नान्यवसाया
स्तेषां तेषु श्लोभात्, स्वभावव्युत्सायास्तेषु सन्तु । न हि सफुल्लतस्त्वभावानां व्युत्सायात्मकान्
५ नियमे निर्णयितव्या स्वतस्तेषां गतिः सम्भवति । ततो न बहिरन्तर्वा प्रमाणान्तरकर्मनमर्थवत्,
मत्यक्षादेव समीहितसिद्धेरिति मन्यते । भवतोऽपि स्वपरनिर्णयप्रप्तौ ज्ञानस्य स्वत एव संचेन
नादिवत् प्रतिक्षणपरिणामादेरपि निर्णयान् किं तत्र प्रमाणान्तरेणेति चेत् : अत्राह—

व्यामोहशयत्वाकारयेदनानां विविचिता ॥१४४॥ इति ।

व्यामोहयति विकल्पयति चित्तमिति व्यामोह आवरणामको विशेषस्तेन शयलो मेवक
१० आकार स्वभावो येषां तानि च तानि वेदनानि च ज्ञानानि तेषां विविचिता विविधा चित् प्रति
भासमात्मनि त्रयमाणा भावः, विविधप्रतिभासत्वं भवति इति शेषः । एतदुक्तं भवति—मनस्येव
सृष्ट्याणामपि ज्ञानाकाराणां निर्णयो यदि कर्मसामर्थ्यात् असकलनिर्णयपरिणामो न भवेत् । अस्ति
चायमिति । एतदेवाह—

साकल्येन प्रकाशास्य विरोधः सम्प्रतीयते । इति ।

१५ साकल्येन स्वभावसामर्थ्येन प्रकाशो ज्ञानाकाराणां तस्य विरोधः कर्मसामर्थ्येन
प्रतिरोधः तद्व्यवस्थापकात् प्रमाणात् वक्ष्यमाणात् सम्प्रतीयत इति । ततो नास्माकं तत्र प्रमाणान्त
रस्यावृत्तिः, अप्रतिविदितस्यापि तस्य विषयस्य भावः । न चैवमेकान्तवादे, तत्र प्रतिपन्नस्य
तत्सामर्थ्येनैव प्रतिपत्ते, अन्यथा तद्वादविरोधात् । नन्वेवमगृहीतस्वरसम्भवे कुतस्तदन्तिव्य-
मित्यत्राह—

२० **सम्भावितान्यरूपाणां समानपरिणामिनाम् ॥१४५॥**

प्रत्यक्षाणां परोक्षरूपा प्रमाणान्तराचारः । इति ।

सम्भावितं सम्भवज्ञानावस्थानम् अन्यत् प्रतीतादधान्तरं रूपं येषां तेषां समानपरिणा
मिनां सदृशपर्यवसता ज्ञानानामभेदा च तेष्वपि तैस्सम्भवनाभावात्, तेषां परोक्षरूपा अप्रत्यक्ष
विषय स्वभावः सूक्ष्मपरिणामादि प्रमाणान्तरस्यानुमानादेर्गोचरः ततोऽस्तीति भावः । कीदृशानां
=५ तेषां न तद्गोचरः । प्रत्यक्षाणां सचेतनादिकं स्थूलजीवादिनां च स्पष्टज्ञानविषयाणाम् । पुन
पुनरिदमवगन्तव्यं प्रमाणान्तरगोचरं आभा प्रत्यक्षाणामिति । प्रत्यक्षस्य तत्र तद्विषये च प्रमाणान्तर-
स्यावृत्तेः, उभयविषयस्य च कस्यचिदभावादिति चेत्, अत्राह—

प्रतपयः परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ॥१४६॥

सत्यं परिस्फुटं येन तत्र प्रामाण्यमस्तुते । इति ।

प्रत्ययः आत्मा 'प्रतिगतः परापरपर्यायात् अयो बोधः प्रत्ययः' इति व्युत्पत्तेः, तादृशस्य बोधस्यैवात्मत्वात् । स तत्र तस्मिन् 'प्रत्यक्षाणां परोक्षात्मा' इत्यत्र प्रामाण्यमविसंवादकत्वम् अश्नुते प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति—बोधालम्बे कश्चित् प्रत्यक्षरूपेण परिणतः तद्विषयाम्बुस्यं परित्यज्जन्नेव पुनः प्रमाणान्तररूपेण परिणम्य परोक्षाकारस्य प्रत्यक्षविषयाविव्यग्भाष्यमनुभवतीति । कथं पुनरेकस्य प्रत्यक्षेतरपरिणाम इति चेत् ? स्वपरवेदनपरिणामोऽपि कथम् ? नास्त्येव, 'स्ववेदनस्यैव एकस्यानुभवादिति चेत् ; न; परवेदनस्याप्यनुभवात् । न चायं विभ्रम एव, स्वरूपेऽपि प्रसङ्गात् । तद्विभ्रमे बाह्यविभ्रमो न सिद्धयतीति चेत् ; एवमपि कथमविभ्रमस्य विभ्रमाकारो विरोधाविशेषात् ? अन्य एव स तस्मादिति चेत् ; तस्य तर्हि तेन यथावस्थितस्य ग्रहणे सिद्धं परवेदनमपि । सत्यमेव, तदग्रहणस्यापि विभ्रमत्वे स एव प्रसङ्गः—'कथमविभ्रमस्य' इत्यादिरनवस्थापसिश्च । ततो गत्यापि दूरमविभ्रममपि परवेदनमभ्युपगन्तव्यम् । 'अस्तु तदेव न स्ववेदनम्' इत्यपि न युक्तम्; तदभावे तस्याप्य- १० सम्भवादिति निवेदितत्वात् । ततः सिद्धः स्वपरवेदनपरिणामः तथा प्रत्यक्षेतरपरिणामोऽपि । तदेव 'परम्' इत्यादिना दर्शयति । परं बाह्यम्, आत्मानं स्वरूपम् 'अपि च' इति समुच्चये प्रतिभासयेत् प्रकाशयेत्, प्रत्ययः । कीदृशम् ? सत्यमवितथम्, अन्यथा विभ्रमैकान्तस्य प्रसिद्धेः । परिस्फुटं विश्वम्, अनेन तत्परिणामिनः प्रत्यक्षव्यपदेशविषयत्वं दर्शयति, स एवैकः प्रत्यय आननः परिस्फुटस्य प्रतिभासनात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्, परस्येन्द्रियप्रत्यक्षमिति । 'घेन' इति तस्य तत्प्रति- १५ भासनेन तथानुभवसमुत्पत्तिं दर्शयति । तद्वचनाच्च तेनेति कल्पते यत्तदोः सम्बन्धात् । तेन तथानुभवेन स तत्र प्रामाण्यमश्नुते इति । अस्ति ह्यनुमयो देशव्यापिन इव कालव्यापिनोऽपि प्रत्ययस्य । तत्र स्वपरवेदनभावस्येव प्रत्यक्षपरोक्षभावस्यापि प्रतिभासभेदनिबन्धनस्य तद्वेदेस्य सामग्रीवैचित्र्यात् उपपत्तेः । ततः सूक्तम्—'तत्र'—इत्यादि ।

'परम्' इत्याद्युक्तम्, एकस्य स्वपरप्रतिभासिनः स्वभावद्वयस्यासम्भवात् । अत आत्मा- २० नमेव प्रत्ययः प्रतिभासयतीति चेत् ; अत्राह—

आसादितविशेषाणामणूनामनिवृत्तिः ॥१४७॥ इति ।

न तावदसावेकपरमाणुरूप एव सकलजगत्संव्यवहारेण तन्मात्रस्याऽऽश्रयावस्थापनत्वात् । सद्यमगतानेकपरमाणुरूपत्वे च आसादितः श्रावः अतिशयश्चैतन्यलक्षणो बाह्यासम्भवी विशेषो वैस्तेषाम् अणूनाम् अतिवृत्तिः स्वरूपातिक्रमेणान्यत्रापि भवतिः तत एव तद्बहुत्वस्यापि परिज्ञानात् २५ तस्यास्ततः । 'परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत्' इति सम्बन्धः । स्वत एव तेषा यथास्वमवगमात् किमतिवृत्तेति चेत् ? नृक्तम्—'एकस्य तद्विषयस्याभावे न तद्बहुत्वाकामः' इति । एतदेव दर्शयति—

एकाकारविवेकेन नैकैकप्रतिपत्तयः । इति ।

एकोऽनेकविषय आकारः प्रत्ययात्मा तस्य विवेकोऽभावस्तो न कृत्वा एकैकाः परस्परमिश्राः प्रतिपत्तयो न सम्भवतीति शेषः । भवति हि प्रत्ययनिष्ठत्वात् प्रत्येकव्यवस्थायाः (स्था), तदभावे ३०

तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञा न सहशापरहेतुतः ॥१५१॥

अवस्थान्तर्विशेषोऽपि बहिरन्तश्च लक्ष्यते । इति ।

तादात्म्यात् परापरक्षणेपु कथञ्चिज्जीवस्य अमेदात् प्रत्यभिज्ञा स एवाहमिति परा-

मर्शो न नैव मदृशश्चासावपरश्च अपरापर उपादानोपादेयप्रबन्धः वोप्सापरत्वाविर्देशस्य, एव

५. हेतुस्तस्मादिति । 'अवस्था' इत्यादिरत्रैवोपपत्तिः । अवस्थानां परापरचितक्षणलक्षणानाम् अन्त-

अन्तर्गतः सन्तानान्तरासम्भावितया तत्रैव नियतो विशेषो हेतुफलभावः सोऽपि न केवलं दृश्य-

माणो लक्ष्यते निश्चीयते । कः ? बहिरन्तश्च अर्थे ज्ञाने च । एतदुक्तं भवति— सत्येव परापर-

परिज्ञाने तेषु तद्विशेषलक्षणं तत्परिज्ञानञ्च जीवादेव, न क्षणनियताद्वर्जनात्, तस्य पूर्ववृत्तेरुत्तरं तद्वृ-

त्तेश्च पूर्वज्ञाभावात् । नपि तदुभयदर्शनजन्यतः तद्विदमित्याकारात्प्रत्यभिज्ञानात्, तस्यैवाभावात् ।

१० भावे वा नामेदप्रत्यभिज्ञानं तत्र, विरोधादिति कुत. सन्तानकल्पनं यत्. संसारतत्कारणादिकमव-

कल्प्येत ? जीवादपि कथं तद्वृत्तं तत्रापि मेदस्यानवभासनादिति चेत् ? न ; कथञ्चित्स्यापि भावात् ।

न चैवं प्रत्यभिज्ञाने मेदवत् अमेदस्यापि प्रतिमासः तस्यापि तात्त्विकत्वेनेष्टसिद्धिप्रसङ्गात् । मेदस्यैव

तात्त्विकत्वे प्रत्यभिज्ञानमेव न भवेत् विभ्रमेतयोरेकत्र विरोधात् । अविरोधे मेदेतरास्मापि भावस्ता-

त्त्विक एव स्यात् । इत्युपपन्नं जीवादेव तद्वृत्तम् । तदभावे प्रत्यभिज्ञानस्याप्यन्यवस्थितेः । पुनरपि

१५ 'तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञानम्' इत्यत्रोपपत्तिमाह—

सूक्ष्मस्थूलतरा भावाः स्पष्टास्पष्टावभासिनः ॥१५२॥

वितथेतरविज्ञाने प्रमाणेतरताः गते । इति ।

सूक्ष्माश्च स्थूलतराश्च, स्थूला एव स्थूलतराः स्वार्थिकत्वात्तरप्रत्ययस्य अल्पाचूतरवत् ।

सूक्ष्मस्थूलतरा भावा ब्रह्मसहकारनालिकैरपनसफलादयः । तथा स्पष्टाश्चास्पष्टाश्च ते च ते अव-

२० भासिनश्च स्पष्टास्पष्टावभासिनो भावाः समोपदृशदेशवर्तिनो वनस्पत्यादयः । अत्र लक्ष्यन्ते

इति वचनपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । तथा वितथं च द्विचन्द्रादिविषयम् इतरश्च एकचन्द्रादि-

गोचरं ते च ते विज्ञाने च तथोक्ते, अत्र लक्ष्येते इति द्विवचनपरिणामेन । कीदृशे ते लक्ष्येते ?

प्रमाणेतरतां गतं प्रमाणता गतमवितथम्, इतरतामप्रमाणतां गतं तु वितथमिति । तैलक्षणं चात्र

बदरादिभ्यः सहकारादयः स्थूलातेभ्यश्च बदरादयः सूक्ष्माः इति दूरपर्यन्तादिभ्यः समीपाः नीव-

२५ कृषादयः स्पष्टावभासिनः तेभ्यस्तत्पर्यन्तादयोऽस्पष्टावभासिन इति । वितथादितरत् प्रमाणम्, इतर-

स्माच्च वितथमप्रमाणम् इति च परामर्श एव । न चायं तादात्म्याभावे सम्भवति, दर्शनेत्येभ्य-

विषयस्याभावात्, भावेऽप्यपरामर्शरूपत्वात् । या मूल स्वयं परामर्शरूपं दर्शनम्, परामर्शस्य

कारणं तु भवति संस्कारप्रयोगसहायमिति चेत्, अत्राह—

यस्मिन्नसति यज्ज्ञातं कार्यकारणता तयोः ॥१५३॥

भेदिनां प्रत्यभिज्ञेति रचितोऽयं शिखाश्लेषः । इति ।

यस्मिन् दर्शने असति अविद्यमाने, कार्यकाले सतः कारणत्वानभ्युपगमात्, यज्ञातं परामर्शज्ञानं कार्यकारणता तयोः कार्यता तज्ज्ञानस्य कर्मणता दर्शनस्य इति एवं रचितो निर्मितः "योगतेनाथमपूर्वः शिलास्रवः तत्कार्यकारणभाव एवाश्रद्धेतया शिलास्रवतुल्यत्वात् तच्छब्देनोक्तः । नापि तद्भावस्य श्रद्धेत्यवम्; अस्तौ नीरूपत्वेन कारणत्वायोगात् । कार्य एव तस्य नीरूपत्वं न पूर्वमिति चेत्, ननु पूर्वमित्यपि तस्य प्रध्वंस एवोच्यते नापरः कालोऽनभ्युपगमात् । तत्र च कथमस्तित्वं विरोधात् ? दृष्टत्वमेव तस्य पूर्वत्वं न नाशः "दृष्टताऽतीतकालत्वं दृश्यता वर्तमानता ।" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति वचनादिति चेत्; किं पुनरिदं दृष्टत्वं नाम ? अनीतं दर्शनमेवेति चेत्; तस्यापि किमिदमतीतत्वम् ? अपरं दृष्टत्वमिति चेत्; तत्रापि किं पुनरित्येदेः प्रसङ्गादनवस्थापयेत् । तस्योपरतिरेव अतीतत्वमिति चेत्; भावस्यापि सैव तदिति किं दृष्टत्वेन ? अतीतं नष्टमिति च लोकव्यवहारात् । किञ्च, एवमतीतं कारणमिति दृष्टं कारणमिति भवेत्, तथा च कथं खलविलान्तर्गतबीजादेः तत्त्वमदृष्टत्वात् । दृष्टमेव तदपि योगिनेति चेत्; न तर्हि तस्यातीतत्वम् । "दृश्यमानतया वर्तमानमेव" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति वचनात् । अन्यैरदृश्यत्वात् अतीतमपीति चेत्, नादृश्यत्वादतीतत्वम्, अपि तु दृष्टत्वात्, तच्च तस्यात्मापेक्षया नास्त्येव । अदृश्यत्वादप्यतीतत्वमिष्टमेव "तस्मादतीतादि योगी पश्यतीति कोऽर्थः ? अन्येनादृश्यमानं पश्यति ।" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इत्यलङ्कारवचनादिति चेत्; न; तत्राप्यतीतस्यैव तद्दर्शनस्य वर्तमानतन्निषेधेनाभिधानात्, अन्यथा "दृष्टताऽतीतकालत्वम्" [प्र० वार्तिकाल०] इत्यस्य व्याघातात् । किञ्च,

अन्यादृष्टेरीतत्वात् वर्तमानत्वतोऽपि च ।

योगिदृष्ट्या स एव स्याद्वेतुरन्योऽपि चाक्रमात् ॥१४८१॥

अन्यैरदृश्यमानत्वेन तस्यातीतत्वात् कारणत्वप्रकारणत्वं निष्पर्यायं प्राप्यं योगिना वर्तमान- तथा दर्शनादिति सङ्गतप्रवेशः—तत्कार्यस्य युगपदेवोत्पादानुत्पादयोरोपनिपातात् । अथ योगिनोऽपि संसाधानकाल एव तद्वर्तमानं न तस्मादुत्थितस्य, अत एवोक्तम्—"योगिना च समाधानादुत्थितेनातीततया व्यवहारात् ।" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति चेत्; न; तथापि तैत्तिरीय-स्यानिवृत्तेः योग्यन्तरं प्रवृत्तसमाधानं प्रति तस्यैव वर्तमानत्वात्, योगिनाच्च बहुलात् । न नाथनपि नियमस्तेषां समकालमेव समाधानं तस्मादुत्थानं चेति, अन्यथापि तद्विरोधात् । अपि च, योगि- दर्शनस्यापि कारणमेव तद्विषयः, कारणत्वं च दृष्टत्वात्, तदपि यदि तद्दर्शनपक्षे परस्परश्रयः—दृष्टा- दर्शनं ततो दृष्टमिति । दर्शनान्तरापेक्षमिति चेत्; तदपि यदि तस्यैव योगिनः, स एव प्रसङ्गः तस्यापि तद्दृष्टदेवोत्पत्तेः, पुनर्दर्शनान्तरदृष्टात् तदुत्पत्तावनवस्थाप्रसङ्गात् । दर्शनान्तरं परस्यैव योगिन इति चेत्; किं तत्काले प्रकृतस्य तस्य तद्दर्शनं नास्ति ? तथा चेत्, कथं सर्ववेदनम् ? तदपि समाधानादुत्थितस्य नास्त्येवेति चेत्; न; तदुत्थानस्य तदप्रतिबन्धितत्वात्, अन्यथा दोष एव स इति

१ सुगते—आ०, व०, प० । २ त्वादिप्र—आ०, व०, प० । ३ तस्मादात्मा—आ०, व०, प० ।

४ ध्यानकाले । ५ सङ्कटप्रवेश । ६ स्यान्—आ०, व०, प० । ७—स्य दर्शनं—आ०, व०, प० ।

न्यसति तद्व्यपदेशविषये यज्जात तत प्राक् स्वरूपं कार्यकरणता तयोः कार्यत्वमसत
 कारणत्व जातस्येति । शेष पूर्ववत् । न चायमस्मन्मते दोष , न हि तत्र पिण्डादिर्घटादौ सत्यसति
 वा व्यापियते यदयं प्रसङ्गः स्यात्, अपि तु स्वयं तद्रूपो भवति । स एव खलु भावस्तत्र यत्प्रतिक्षण
 परिणामो नाम । तस्य यदयन्यत्र सत्यसति च व्यापारनिषेधात् कारणत्वप्रतिक्षेपः, प्रतिक्षिप्यताम् । न
 कश्चित् क्षतिः, तात्तैव तत्र वस्तुत्वस्यावस्थानात् । अथ परिणाम एव तत्तत्तस्य प्रतिक्षिप्यते, तन्न,
 तस्य तदनायत्तत्वात् । स्वभावतो हि तस्य परिणामो नान्यत्र व्यापारात् । अत एवोक्तम्—“परिणाम
 स्यभाजः स्याद भाजः” इति “अयमर्थक्रिया हेतुः” इत्यपि ताद्रूप्यापेक्षयैवोक्तं नान्यत्र व्यापारात् ।
 कथमेतं घटादौ चकचीचरादे कारणत्वम् : अतत्परिणामत्वादिति चेत् : तत्रापि सन्निधिमात्रेणोप
 कारात् तद्व्यवहारो न मुख्यतः । मुख्यतस्तु पिण्डादेरेव तत्त्व तत्परिणामत्वादिति न किञ्चिदसमञ्ज
 समुत्पद्यमानम् ।

१०

‘भेदिनाम्’ इत्यादिना परमपि परस्य शिलाप्लव दर्शयति—भेदिनाम् अन्योऽन्यविल
 क्षणानां प्रत्यभिज्ञा तदेकत्वपरामर्श इति । अथवा, मिथ्यते सज्जतीयादन्त्यतश्चेति भेदा निरशा
 भावास्ते सन्त्येषामिति भेदिनस्तद्वादिन तेषां प्रत्यभिज्ञा इति अयं रचितः । शिलाप्लव एव ।
 पूर्वत्र सुगतैतरज्ञानयोरपि तत्प्रसङ्गादुत्तरासम्भवात् । न हि निरञ्जवादिना साक्षं वस्तु सम्भवति तद्वा
 विलम्बापत्तेः । साक्षाच्च प्रत्यभिज्ञा नानापरामर्शरूपत्वात् । तदपि कल्पनयैव तत्पेति चेत्, यतस्त
 तत्कल्पन तस्य तर्हि कथम् : अतद्रूपेण तत्कल्पनानुपपत्तेः । तस्यापि कल्पनयैवेति चेत्, न, अनवस्था-
 प्रसङ्गादिति पर्याप्तं प्रबन्धेन ।

१५

तदेव पक्षधर्मत्वादिकमन्तरेणापि अन्यथानुपपत्तिवलेन हेतोर्गमकत्वं तत्र तत्र स्थाने
 प्रतिपाद्य नेव स्वबुद्धिपरिकल्पितमपि तु परागमसिद्धमित्युपदर्शयितुं कामो भगवत्सीमन्धरस्वामि
 तीर्थकरदेवसमवसरणात् गणपरदेवप्रसादादासादितं देव्या पद्मावल्या यदानीय पात्रकेसरिस्वामिने
 समर्पितमन्यथानुपपत्तिवार्तिकं तद्वाह—

२०

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥१५४॥

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ? इति ।

अन्यथा अन्येन साध्याभावप्रकारेण अनुपपन्नत्वम् असम्भवनियमो यत्र हेतो तत्र
 त्रयेण पक्षधर्मत्वादित्रितयेन किं न किञ्चित् फलं विनापि तेन गमकत्वात् । तत्र पक्षधर्मत्वेन विना
 गमको यथा अस्ति सर्वज्ञं मुनिश्चित्तासम्भवदुद्वाधकप्रमाणत्वात्, अस्त्यात्मा उपलब्धेतित्यादि । समनक्ष
 सत्त्वादिना शब्दानित्यत्वाद्वा श्रावणत्वादि । न ह्यस्य स्वरूपि सपक्षे सत्त्वं घटादेरश्रावणत्वात् । नापि
 व्यतिरेकः, तदुपदर्शनविषयस्य कस्यचिदपि दृष्टान्तस्याभावात् । तत्रित्रयेणापि विना, यथा सन्ति
 प्रमाणानि इष्टसाधनात् सन्ति बहिरर्था साधनदूषणप्रयोगादित्यादि । समर्थितं चैतेषामयथा

२५

१ न्यायवि० ग्लो० २१३३ । २ न्यायवि० ग्लो० २१३४ । ३—ज्ञानं त—आ०, य०, प० ।

४—गानाप—आ०, व०, प० । ५ कल्पनयैवेति आ०, व०, प० । ६—चायमेदं आ०, व०, प० । ७ दादा
 पणित आ०, व०, प० । ८ विना गमक इत्यन्वयः ।

- नुपपन्नत्वं गमकत्वनिबन्धनमग्रान्यत्र च । ततो युस्त तत्रेत्यादि । ननु यत्र सम्भवस्तत्र तदपि लक्षणमेव, तत्सहितस्यैवान्यथानुपपन्नवस्यापि गमकत्वादिति चेत्, न, सम्भवमात्रेण तत्लक्षणत्वे भूमादौ पाण्डितादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्याऽऽहेताग्रि भागान्तेति चेत्, समानं पक्षधर्मत्वादावपि, हेत्वाभासेषु तस्यापि भागात् । समुदितमेव तत्तस्य लक्षणं तच्च नान्यत्रेति चेत्, न, असर्वज्ञसाधने वचनादौ तस्यापि भागात् । निश्चितान्वयव्यतिरेकौ न तत्रेति चेत्, न, वृत्तत्वादावपि तदभासस्य निवेदनात् । तन्न सम्भवमात्रेण तस्य तत्लक्षणत्वम् । अथवा, 'प्रयेण' इत्यत्र इतिसब्दो द्रष्टव्य, प्रयेणेति किं कस्मात् ? 'चतुष्टयादिरूपेण हेतु' इति वक्तव्य रूपान्तरस्यापि यागादिति भावः । तत्तत्र प्रथममन्यथानुपपन्नत्वम् । न च तत्त्वैरूप्यमेव, तदभावेऽप्युक्त्युक्तं हेतुषु भागात् तद्भावेऽपि वचनादावभागात् । तथा ज्ञातत्वमपि । नञ्ज्ञातस्य गमकत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । ज्ञातत्वं नाम ज्ञानमेव
- १० ज्ञातव्यव्यपहारस्य तन्निबन्धनत्वात् तत्कथं हेतो रूपम् अथान्तरत्वादिति चेत् : न, ज्ञानं प्रति कर्ममायस्य तत्त्वात् । तदपि कथं रूपान्तरं त्रैरूप्यान्वयव्यतिरेकादिति चेत्, न, अज्ञातव्यावृत्तिरूपतया तदन्वयव्यावृत्तिरूपत्वात् तत्तत्सत्य व्यतिरेकत् । यदि च तत्तत्सत्याव्यतिरेकात् न रूपान्तरत्वम्, अन्वयव्यतिरेकयोरेव परस्परतो न भवेत् तदभिधेयात् । व्यतिरेक एव तयोः, भावभावरूपत्वात्-सपक्षे भावो हान्वयो निषेधे चाम्बयो व्यतिरेक इति चेत्, कथमेवमितरवचनादितरस्यापि प्रति
- १५ पत्तिः । नियमवत्तत्त्ववचनस्य तथा सामर्थ्यात्, नियमवत् तद्वचनं सपक्ष एवास्ति निषेधे च नास्त्येवेति, तस्य तादृशी शक्तिर्यदेकमप्युभयं गमयतीति चेत्, कथं पुनरस्तुन्यसतो नियमस्य तेनाभिधानम् ? तथा स्वरूपस्याप्यसत् एव तत्प्रसङ्गात् । तथा च न तस्यापि स्वरूपत्वम्, असत्तत्तदनुपपत्तिरित्येक पक्षधर्मत्वमेव तद्रूपमवशिष्येत । तत् स्वरूपवत् सत् एव तस्याप्यभिधानमिति कथं न परस्परं तयोरव्यतिरेकः । नियमगतोऽन्वयस्येव व्यतिरेकत्वाद् व्यतिरेकस्यैव चान्वयत्वात् । भगवन्
- २० नियमवत् इतरस्याव्यतिरेकादरूपान्तरत्वं न केवलमिति चेत्, न, केवलस्येतरस्य चालिङ्गलक्षणत्वात् । व्यतिरेकोऽपि तद्वत् इतरस्यास्त्येव विधिनिर्णयभूतयेति चेत्, युक्तमत्र ज्ञातत्वस्यापि त्रैरूप्याद् व्यतिरेकः तद्विलक्षणव्यावृत्तिरूपत्वात् । तथापि तद्वचनादेव तद्वचनमते ज्ञातस्यैव तस्य तत्लक्षणत्वात्, अज्ञातस्य गमकत्वायोगात् । अतो [ऽ] रूपान्तरं तद्विषयि न सङ्गतम्, अन्वयादपि तत्त्वापत्तेः । अन्तरवचनभिधेयत्वस्य स्वयमेवोपगमात् । पक्षधर्मत्वादिव्ययस्य वा परस्परं तस्यापि तद्वचनादेव । अन्तरवचनभिधेयत्वस्य स्वयमेवोपगमात् । अतो एवोक्तम्-
- २५ "विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ।" [५० वा० ३ । २६] इति । अशक्तित तद्वचनादेव, तदनवगच्छता प्रथमेव तस्याभिधानाद्रूपान्तरमेव तत्तदिति चेत्, न, ज्ञातत्वेऽप्येव तत्त्वोपपत्तेः । अतो रूपान्तरमेव तद्वक्तव्यम् ।

एवमवधितविषयत्वमपि, तदन्यस्यागमकत्वात् । नन्ववधितत्वं नाम वाचकस्य

१ पक्षधर्मत्वादिकमपि । २ - ५ भा० आ०, ४०, ५० । ३ ज्ञातत्वात् । ४ 'अथ त्रैलोक्यावृत्तिरूपत्वं - ता० टि० । ५ त्रैलोक्यात् । ६ अन्वयव्यतिरेकयोः । ७ उत्तरमव आ०, २०, ५० । ८ - यत्तद्व्या-
-आ०, ४०, ५० । ९ अरूपान्तरत्वम् ।

निवृत्तिः, अनुपलब्धिर्वा भवेत् ? निवृत्त्यापि साध्याभावस्य निवर्तने व्यर्थो हेतुः, तावता साध्य-
सिद्धेः, अभावनिवर्तनस्य भावविधानरूपत्वात् । अनिवर्तने तु न तन्निवृत्तिः तल्लक्षणं तद-
निवर्तनात् तत्प्रवृत्तिवत् । तन्न तस्य निवृत्तिरबाधितत्वम् । अनुपलब्धिस्तदिति चेत्; ततोऽपि यदि
बाधकस्य निवृत्तिप्रसङ्गः पूर्ववत् । संशयश्चेत्; सिद्धः सत्यपि बाधके हेतुप्रयोगः, संशये पाक्षिकस्य
तस्य भावात्, अन्यथा तदसम्भवात् । तन्न तदनुपलब्धिप्रत्यक्षाधितत्वं तद्रूपम् । तदुपलब्ध्यावप्येवं ५
तत्प्रयोगस्यानिवारणात् बाधोपगमस्येत्तत्राप्यविशेषादिति चेत्, कथमेवमविनाभावोऽपि हेतुलक्षणम् ?
कथं च न स्यात् ? उच्यते—स हि तावन्न साध्याननुपातिनो निश्चयस्य विषयः; तदपेक्षत्वात् ।
तदनुपातिवत् तु निश्चयस्य व्यर्थो हेतुस्तत् एव साध्यसिद्धेः । स्यादयं प्रसङ्गो यदि
धर्मिण्येव तन्निश्चयो न चेवं दृष्टान्ते तदुपगमादिति चेत्; धर्मिण्येव कुतो न तन्निश्चयः ? तत्र साध्या-
भावेऽपि हेतुसम्भवात्; न तर्हि तत्र ततः साध्यसिद्धिः, 'सत्यपि साध्ये शक्यभावादिति चेत्; १०
कथं तर्हि दमर्चटनोक्तम्—“तस्मात् स्वसाध्यप्रतिषन्नाद्धेतुस्तेन व्याप्तः सिद्धयति, स च
विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिद्धयतीति न किञ्चिदन्यत्रानुवृत्त्यपेक्षया ।”
[हेतुमि० टी० पृ० २५] इति ? सत्यामपि तत्र तन्निश्चयेन साध्यसिद्धौ न भवत्येव हेतोः प्रयोगः ।
समारोपव्यवच्छेदार्थ इति चेत्; न, निश्चिते समारोपाभावात्, अन्यथा बाधाविरहनिर्णयादपि तत्सिद्धौ
तदर्थ एव तत्प्रयोगः स्यादिति न युक्तमेतत् हेतुबिन्दुवृत्तम्—“तत्किमिदानीं हेतोः सामर्थ्यम- १५
बाधयैव साध्यसिद्धेः ।” [हेतुमि० पृ० २०८] इति । तस्मादबाधितविषयत्वमपि रूपमेव
हेतोरविनाभाववत् । तदभावे को दोषो येन तदपि तस्य रूपं परिकल्प्येत ? बाधितविषयस्यापि हेतुत्वं
प्रसज्येतेति चेत्; न; सत्यविनाभावे तद्विषयत्वस्यैवासम्भवात् । सम्भवे तेन साध्यस्य निषेधोऽपि
विधिश्चाविनाभावेनेति दुस्तरमेव दौस्थ्यं तस्यावधेतेति चेत्; उच्यते—एषाधर्मत्वादेरप्यभावे किं
भवेत् यतस्तस्य तद्रूपत्वकल्पनम् ? अपेक्षाधर्मत्वादेरपि हेतुत्वं प्राप्नोतीति चेत्; न; असत्यविनाभावे २०
तदसम्भवात् । सत्येवेति चेत्; तथापि कथं तस्याहेतुत्वम् ? त्रैरूप्याभावादिति चेत्; तदेव
दौस्थ्यं तत्राप्यापतितं तदभावादहेतुत्वम् अविनाभावान्न विपर्यय इति । अविनाभावोऽपि तदभावे
नास्त्येव तस्य तत्रैव नियमादिति चेत्; न; तस्य निषेधात् । ततो न त्रैरूप्यस्यापि कल्पनमर्थवत्
व्यवच्छेद्याभावात् । सम्भवमात्रेण तु कल्पनम्^३ अबाधि [त] विषयत्वेऽपि, सर्वत्र सम्भवेन ततस्तस्य
विशेषाच्च ।

२५

एवमस्तप्रतिपक्षत्वमपि रूपान्तरम् । किं पुनरिदमस्तप्रतिपक्षत्वम् ? असम्भवात्प्रतिहेतुत्वमिति
चेत्; कुतस्तन्निश्चयः ? प्रतिहेतौ सदृशनात्; न; दर्शनेन भावस्यान्यात्तौ अदर्शनादगावनिश्चयस्या-
नुपपत्तेः । न न दृष्टप्रतिहेतुसदृशो ततस्तन्निश्चयः, संशयस्यैव सम्भवात्—तत्रेवात्रापि किं भवति
प्रतिहेतुः किं वा न वेति । तद्विलक्षण इति चेत्; तदेव तर्हि वैलक्षण्यं स्वलक्षणमस्तु हेतोः, तत

एव तस्यासाध्यव्यावृत्त्या साध्यनिश्चयकारित्वात् व्यर्थमसप्रतिपक्षत्वम् । 'अप्रदर्शितप्रतिहेतुत्वम् अस्तप्रतिपक्षत्वम्' इत्यपि न युक्तम्, प्रज्ञावता पुरषेण कदाचित् तत्प्रदर्शनस्यापि सम्भवात् । यान्तदप्रदर्शनं तावत् गमकृत्यमेवेति चेत्; न तर्हि हेतु 'वस्तूनि स्वसाध्यप्रकृतीनि कृत्वा तत्प्रमाणकान् पुरषानभ्युदयानि श्रेयसाभ्यां संयोजयति, पुनश्च प्रतिभाक्ता पुरषेण प्रतिहेतूपदर्शनेनो-

- ५ त्कीर्तितसाधनसाधर्म्यां तानि 'वस्तूनि ताश्च पुरुषान् वद्वानसम्पदः स्वसाध्यप्रकृतिवसम्पदोऽभ्युदयानि श्रेयससम्पदश्च प्रच्याव्य अष्टराज्य इव राजा तपोवनं गच्छेत् । कथं वा स्वयमतत्साध्यनियतस्तदुपदर्शनात् प्रागापि तत्र हेतुः तत्साध्ये नियते च कथं प्रतिहेतोः सम्भवः प्रदर्शनं वा विरोधात् ? अतो नास्तप्रतिपक्षत्व हेतुरूपमुपपन्नमिति चेत्, कुत पुनरेव ब्रुवतस्तथापि हेतोर्गमकत्वम् ? प्रतिबन्धादेव तादात्म्यादेरिति चेत्, न, तन्निश्चयस्याप्यशक्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ततो न कश्चिदपि हेतुः, तस्यापि सन्दिग्धस्यातल्लक्षणत्वात् । यदप्युक्तम्-तत्साध्यनियते चेत्यादि, तदपि न सङ्गतम्, विनाशनियतेऽपि तदुभावं प्रत्यक्षपक्षणे परिणामसाधनतया तस्यैव प्रतिहेतोः सम्भवात् । प्रविपादितं चैतत् "परिणामस्वभावः स्यात्" इत्यादिना । अमिमेतं च विनाशनियतत्वं तस्य स्वयं तत्तत्साधनानां । ततो नातन्निश्चयमात्रादेव प्रतिहेत्वैवभावाभाव इति पृथगेवासौ तल्लक्षणतया वक्तव्यं इत्युपपन्नम् अन्यथानुपपन्नत्वादिभिश्चतुर्भिः पक्षधर्मत्वादिभिश्च सल्लक्षणो हेतुरिति नयेणेति किम् इति ।

- १५ अथवा श्रयेण कार्यस्वभावानुपलब्धरूपेणेति व्याख्येयम् । न हि तेनापि किञ्चित्, रूपा न्तरेणापि हेतोर्भावात् । कार्यादिरूपादेवाविनाभावः ।

"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

- अविनामागनियमो दर्शनाच्च न दर्शनात् ॥" [प्र० वा० ३।३०] इति वचनात्, तदभावे कथमविनाभावो यतो रूपान्तरेणापि हेतुत्वमिति चेत् : कुत पुनरिदं तत् एव न तद्भावे २० (तदभावः) इति : न तावच्छूपात्वात्, रसाद्विकृतिभेदशब्दे रूपादिशक्यमेवयादिमाधनस्य तदभावेऽपि तद्भावात् । न हि तादृशस्य तादृश्यम्, अतिप्रसङ्गात् । वक्ष्यते चेत्-"तुल्योच्चात्" इत्यादिना । नापि तज्ज्ञाप्यत्वात्, तत्र तदभावेऽपि तज्ज्ञातेर्भावात् । अपि च ,

प्रत्यक्षत्वेन तत्तस्य ज्ञापकं नोपपत्तिम् ।

अज्ञत्वात् पञ्चमस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रसङ्गत ॥१४८४॥

- २५ लिङ्गत्वाच्चेत् परस्परविनाभावः प्रकल्प्यताम् ।

तस्यापि ज्ञप्तिरन्यस्मात् कार्यत्वादेस्ततो भवेत् ॥१४८५॥

एव सत्यनवस्थानात् च तज्ज्ञप्तिं प्रकल्प्यताम् ।

रुभ्यतेऽनुमितिर्यस्या क्षणमज्ज्ञादिसाधनी ॥१४८६॥

प्रमाणान्तरभावेन तत्तत्तज्ज्ञप्तिरकल्प्यताम् ।

- ३० तव पथ्यं न वेत्येव भवतैवावधार्यताम् ॥१४८७॥

अप्रमाणात् ततस्तस्य ज्ञप्तिं कल्पयता त्वया ।
 प्रमाणचिन्तावैयर्थ्यं सर्वत्र स्यात् समर्थितम् ॥१४८८॥
 कुतो वा तस्य सवित्ति कायदिर्यक्तो भवेत् ।
 अविनाभावसन्निहितज्ञातात्तदसम्भवात् ॥१४८९॥
 अविनाभावतश्चेत् स्यात्स्यापि प्रतिवेदनम् ।
 प्रत्यक्षादिविकल्पोक्तो दोष सर्वोऽनुपज्यते ॥१४९०॥
 कायादेरविनाभाववित्तिस्तस्याश्च तद्गति ।
 इत्यन्योऽन्याग्रयो दोषो दुस्तर प्रसज्यमम् ॥१४९१॥
 प्रत्यक्षात्तस्य सवित्तौ वक्ष्यामो वयमुत्तरम् ।
 लिङ्गाच्च तत्परिज्ञानमनस्थानमुद्वहेत् ॥१४९२॥
 लिङ्गं तद्विन्नाभायात् कार्यत्वादेश्च तद्गति ।
 तस्यापि लिङ्गतोऽन्यस्मादविनाभावविनो गति ॥१४९३॥ इति ।

तत्र सञ्ज्ञाप्रत्यासत्त एव स इति युक्तम्, जाप्यस्य जापकनियमाभावाच्च । ततो युक्तम-
 न्यथापि हेतुभावात् कार्यादित्रयेण किमिति । एव पूर्ववादिना सयोग्यादिना धीतादिना च त्रयेण
 किमिति व्याख्येयम् ? वक्ष्यते चेत्—‘एतेन’ इत्यादिना ।

भन्तु नाम यत्रान्यथानुपपन्नं तत्र त्रयेण किमिति, तेनैव पर्यास्तत्वात्, अन्यथापि हेतुभावाच्च
 नास्ति न तत्र, तत्र त्रैक्यस्यैव गमकत्वात् । हेतोश्च त्रिविधस्यैव भावादिति चेत्, न; अन्यथानुपपत्त्य
 भावे गमकत्वस्यासम्भवात् अतिप्रसङ्गात् । अगमकधर्मणश्च अहेतुत्वात् । एतदेव ‘नान्यथा’ इत्यादिना
 दर्शितम् । स्वपरप्रसिद्धं चेत्, अत्र चोदाहरणं सफलमपि क्षणमद्वाच्येकान्तसाधनं प्रतिपत्तव्यम् । तस्यान्य
 थानुपपत्तिवैकल्यञ्च यथाप्रतिभासमनेकान्तस्यैव तत् सिद्धेर्विरुद्धत्वात् यथाकल्पनमसिद्धे इष्टवदितरनापि
 भावेन व्यभिचाराच्च । तदुक्तम्—

“असिद्धः सिद्धसेनस्य विरुद्धो देवनन्दिनः ।

हेतोः समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधनः” ॥१॥ [सिद्धिवि० परि० ६] इति ।

तस्मादन्यथानुपपन्नत्वादेव हेतु । सत्यसति च तस्मिन् विरूपत्रैविध्ययोर्वैयर्थ्यात् ।
 कुतस्तर्हि तत्प्रतिपद्यमिति चेत् ? ननु नोक्तमेव कर्तुं—“साध्ये सति” इत्यादिना । यद्येतावता
 न परितोष, वक्ष्याम । भवतस्तु स्वभावादिरूपस्य हेतो कुत प्रतिपत्तिः ? प्रत्यक्षादवेति चेत्, न
 तत्र साकल्येन तदसम्भवात् । न हि तत् ‘सर्वत्र सर्वदा सिद्धिपादि वृक्षादिस्वभावा एव, धूमादिरग्न्या-

१ “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेदवत् सामान्यतोदष्टं च ।” —न्या० सू० १।१।१।
 २ “तयोमितमथाप्येत्यर्थसमवायि विरोधि च ।” —वै० सू० ३।१।९। ३ “तत्र प्रथमं तावद्द्विविधम्—
 धीतमधीत च ।” —सां० त० कौ० का० ५। ४ न्यायवि० श्लो० ३८० । ५ अनैकान्तिक । ६ ‘सम-
 न्वभद्रस्य तत्तादिरचत्तात्मनि । —प्रमाणसं० पृ० ११३।’ विरुद्धो मल्लवादिनः । —जेनतर्कना०
 १५२ । स्या० २० पृ० १०३० । ७ न्यायवि० श्लो० २।१०६ ।

दिजनैः' इतीयतो व्यापारान् कर्तुं समर्थम्, देशकालव्याप्त्या स्वयमप्रवृत्ते, प्राणिमात्रस्यापि सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । अन्यत्र वृत्तं तत्र करोत्येव तन्निति चेत्, न, तत्राप्यपरामर्शरूपत्वात् । किंवा तत्र तत्करणेन २ तत् एव साध्यस्यापि सिद्धेरनुमानेयव्यात् । उक्तञ्चेत्—“सम्बन्धो यत्र” इत्यादिना । तत् सामर्थ्येनैव तत्करणमभ्युपगन्तव्यम् । तच्च ततो न सम्भवति । तदेवाह—

५ प्रत्येति न प्रमा हेतु [प्रत्येति पुनरप्रमा] ॥१५५॥ इति ।

प्रमा प्रत्यक्षरूपा तदन्यरूपाया व यमाणत्वात्, न प्रत्येति न परिच्छिनत्ति हेतुम् उक्तरूपमुक्तदेव न्यायात् । मा सौ तं प्रतिगात्, तज्जन्मा तु विकल्प प्रत्येति तद्व्यावृत्तो परामर्श रूपत्वादिति चेत्, न, तस्यागृहीतग्रहाविस्मयादाभ्या प्रत्यक्षानुमानयोरतन्मूलक्षणत्वेनानन्तभाविन प्रमा णान्तरत्वप्रसङ्गात् । अप्रमाणत्वे वा कुतस्ततो हेतुप्रतिपत्तिः २ तदेवाह—“प्रत्येति पुनरप्रमा” इति ।
१० नेति हेतुमिति चानुवृत्तम् । पुनरिति । पुनरागो रिक्त्य पुनः प्रत्येति हेतुम् । क्माद् अप्रमा प्रमाणं यत् इति । मा भूत् प्रमाणात् तस्य प्रतिपत्तिरप्रमाणादेव भवति चेत्, अत्राह—

प्रमाहेतुतदाभासभेदोऽयं सुव्यवस्थितः । इति ।

प्रमा च हेतुश्च तयोराभासो च प्रमाहेतुतदाभासाः, प्रमातृदाभासौ हेतुतदाभासौ चेत्यर्थः ।
१५ तेषां भेदो नानात्वम् अयं प्रतीयमानः सुव्यवस्थितः ‘न न्यवस्थितः’ इत्यर्थः । उपहसनवस्तु तद्, चनम्य । तथा हि—

यदि प्रमाणतो हेतुः कुतश्चिन्नावाप्यते ।

नानुमानं तदा तस्य हेतोरेव समुद्भवात् ॥१४९५॥

तदभावे कथञ्चापि तदाभासव्यवस्थितिः ।

सौगतेरवकञ्च्येत प्रत्यक्षात्तदसम्भवात् ॥१४९५॥

अन्यथा तद्व्यवस्थायां कथं मानन्तरास्तिता ।

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरित्यादिनोच्यताम् ॥१४९६॥

अप्रमाणाद् गतो हेतोस्तदात्म्यादिसमन्वयी ।

हेतुरन्यस्तदाभासः सयोग्यादिरक्षोपतः ॥१४९७॥

इति हेतुतदाभासभेदव्यवस्थितिः कथम् ।

प्रमाणादेव तद्युक्तेरन्यथा नियमश्चते ॥१४९८॥

२५ भवतु तर्हि प्रमाणादेवानुमानाद्धेतुप्रतिपत्तिरिति चेत्, अत्राह—

नियमेन न गृह्णाति निःशङ्कं चतुरस्रधोः ॥१५६॥

अन्यथाऽसम्भवेऽज्ञाने [तदर्थश्चात्मव्यवस्थितः] । इति ।

चतुरस्रधीः अनुमानबुद्धिः सकलव्यवहारनिबन्धनत्वेन तस्या एव चतुस्मत्तोपपत्तेः न गृह्णाति न

१ तानीति आ०, ४०, ५० । २ व्यापारः । ३ न्यायवि-श्लो० २।०३ । ४ प्रत्यक्षात् । ५ हेतुम् ।

प्रत्येति 'हेतुम्' इति गतेन सम्बन्ध । ग्रहणं त्रिभिर्वाच्यम् : निःशङ्कं शङ्काया निष्क्रान्तम् । उपर-
क्षणमिदं तेन निर्विपर्ययमपि । कदा न गृह्णाति ? अन्यथासम्भवे साध्याभिभावे हेतोरज्ञाने अवि-
द्यमानपरिच्छेदे सति । केन कारणेन तदपि सा न त गृह्णातीति चेत् ॥ नियमेन नियम तदा सैन
नास्तीति योग तेन । न तत्परिज्ञानजन्मा तद्वीर्यदमावे भगति, अभ्यन्ती च कथं गृहीयात्, सत्येन
धर्मिणि तद्वर्णनपेक्षे : सत्येन तस्मिन् तज्ज्ञाने सा त गृह्णातीति चेत्, अत्राह—'नियमेन' इत्यादि । ५
चतुरस्रधा न हेतुं निःशङ्कं गृह्णाति । कदा : अन्यथासम्भवे यज्ज्ञान तस्मिन् सति । केन :
नियमेन । यम उपरमस्तस्याभावे नियम निश्चिततः, तेन । चतुरस्रधिय इति विभक्तिपरिणामेन
सम्बन्ध । तत्पर्यमत्र-तस्ते तज्ज्ञानाच्छरी, तद्यच्च तत् एव परस्परार्थम्—सत्या तस्या तज्ज्ञान तस्मिन्
तद्वीर्यति । अन्यतस्तद्विद्य इति चेत्, आगतस्तर्हि तदनुपरम तन्निमित्तस्यापि ज्ञानः यान्यतस्तद्विद्यो
भावात्, पुनस्तन्निमित्तस्यापि तज्ज्ञानस्येत्येव क्वचिदप्यवस्थानात् । तज्ज्ञानानामपि हेतुं प्रत्येति । १०

मा भूत् प्रमाणनदामासादिभेद स्ययमप्यलङ्कारकृत्वा तद्विरामस्येष्टत्वात्, अनिचारितरम्यया
कल्पनयेय तदुपगमात्, तत्त्वतस्तु सन्नित्तैतमेव तस्य तत्त्वम्, तस्य च प्रमाणेतरविकल्पातिपातिन
स्यस्येदनादेव सतिपत्तिरिति चेत्, अत्राह—'ह्यर्थश्चात्मव्यवस्थितः' इति । हि स्फुटम्
अर्थश्च न केवल तदेव ज्ञानम् आत्मना ह्यभावेन न कल्पनया व्यवस्थितः तत्त्वमद्वैतम् : अर्थ-
व्यवस्थितो द्वैतस्यैवोपपत्तेरिति भाव । कुतस्मद्द्वयस्थितिरिति चेत् : ज्ञानरूपनीतिरेव, इयाम् तु प्रत्येति १५
स्यतो ज्ञानमर्थस्य तु तन इति । तन इत्यपि कुत इति चेत् : स्वत इत्यपि कुत : तथानुभवात्
समानमन्यत्र । तथापि न तद्व्यवस्थितस्तत्त्वप्रतीतिश्रान्तरात् स्वन्तत्त्वप्रतीतिरिति चेत्, ज्ञानमपि न
व्यवस्थिति, तत्त्वतीतिरेव बाह्यप्रतीतिम् आन्तरात् । प्रतीतिचेऽपि बाह्यस्यैव प्रतीतिश्रान्ता न ज्ञान
म्येति चेत्, अनुकूलमाचरसि—बाह्यप्रतीतिरपि स्पष्टागत आन्ता न परेत्यभिमतसिद्धे । कथं चेदनु
मानमद्वैतभावे : कथं च न स्यात् : हेतुजन्मना तेन हेतुकल्पभावश्च तद्वैतमन्यनीकम्यान्तरात् २०
नाय दोष परिकल्पितत्वाच्चानाम्येति चेत्, तर्हि तन्निबन्धमनुमानमपि कल्पनमेवेति कथं तन
क्वचिद्विभ्रमस्य विधिरविभ्रमवत् : कथं वा क्षणक्षयादेरेव तन प्रतीतिर्न नित्यादेरपि यन सद्यस्यापि
य एव सन्न नित्यादिरिति व्यनस्था शोभामनुभवीति : तन्न कल्पितमन्तरात् उपपन्न । तदाह—

प्रतिव्यूढस्तु तेनैव प्रभवोऽनलधूमयोः ॥१५॥

प्रत्यक्षेऽर्थे प्रमाणेन विरूपेण प्रकल्पितः । इति । २५

प्रतिव्यूढ प्रतिक्षिप्त तुरिति विनर्कः । कः प्रभवः कार्यकारणभाव । कयो : अनलधूमयो
उपलक्षणमिदमन्येषामपि लिङ्गलिङ्गजानादीनाम् । कीदृशः प्रमाणेन विरूपेण प्रकल्पित इति ।
नुबोधमेतत् । न चेदममन्यमेव परम्य—“निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना । मन्त्रयते
कल्पनया ॥” [५० वा० २।२६] इत्यभिधानात् । केन प्रतिव्यूढः । तेनैव प्रागुक्तेनानुमान
तदाभासमेवानुमानप्रतिन्यायेन नापरेण । तथा हि—

१ तेन विष- आ०, य०, ५० । २ तेन तर्हि य० । तेन नाहित- आ०, य० । ३ -ति न न-
आ०, य०, ५० । ४ अनुमानेन । ३०

कल्पनप्रभवानीन क्षणिमाद्यनुमानतः ।

नित्यत्वाद्यनुमानं च तत्राभाति मनेत् कथम् ॥१४९९॥

तद्वद्वा पूर्वसंस्थापि तदामासत्वसम्भवात् ।

अनुमानतदामासमेदोऽय सुखा कथम् ॥१५००॥

५ न केवल तयोरेव प्रतिबन्धोऽपि तु प्रत्यक्षे स्पष्टवेदने अर्थे तद्विषये च, अर्थतत्त्वज्ञ-
योरप्यतिथिः । अत्र 'तेनैव' इति निर्विकल्पेतरभेदानुसन्धानेनेति न्यास्येयम् । तथा हि-

प्रत्यक्षं निर्विकल्पं चेत् कल्पितादर्शजन्मन ।

सविकल्पक्रमत्वेव तत्र एव कथञ्च तत् ॥१५०१॥

नास्त्यर्थं सविकल्पश्चेन्निर्विकल्पोऽस्त्यसौ कथम् १

१० प्रत्यक्षात्प्रतीतिश्चेद्विकल्पमलङ्घयितुम् ॥१५०२॥

नानिक्क्याक्तं सिद्धात् सिद्धग्रन्थोऽविकल्पकः ।

अस्माच्च सिद्धाचक्षित्विरित्यन्योऽन्यसमाश्रयात् ॥१५०३॥

अन्यस्याप्यविकल्पस्यै कथं नाध्यक्षमेव तत् ॥१५०४॥

निकल्पत्वे कथं तस्मान्नविकल्पार्थवेदान्तम् ।

१५ विकल्पोऽवस्तुनिर्भासी यतो व स मनोऽखिल ॥१४०५॥

कल्पनात् सतोऽप्यर्थात् प्रत्यक्षं यवकल्पकम् ।

सविकल्पक्रमेण तस्तत्र कस्यान्निगद्यते ॥१५०६॥

लोकस्य यद्यदेवेष्टं प्रत्यक्षमविगानतः ।

२० न लोकान्तिग्रीमे युक्तस्तत्कल्पो लोकमिच्छताम् ॥१५०७॥

ततोऽप्यजन्मन कल्पात् प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पकमुतेत्येव भेदोऽयं दुविनिश्चयः ॥१५०८॥

तस्माच्छब्देन निश्चयप्रत्ययपक्षेऽपि तस्यैव एवार्थज्ञानयोरेतत्तद्व्याप्यं प्रसक्तोऽयमप्युपागतम् ।

एवमेव तत् प्रमाणं प्रत्यक्षादेव तद्विषये । एतदेव दर्शयति-

प्रत्यक्षानुपलब्ध्यां यदि तत्त्वं प्रतीयते ॥१५०९॥ इति ।

२५ तत्प्रमाणलक्षणेनैव प्रतीयते प्रत्यक्षादेन अनुपलब्ध्यात् अनुपलब्धाद्वा
प्रत्यक्षमहाभावात्, तत्तत्तात्त्विकं एवायम् । इत्यते हि प्रागनभ्यासेऽनुपलब्धो धूमः, तत्रावे दृष्टोऽपि
तद्भावे पुनर्न दृश्यते च तत्राभावे, तस्मान्न स तस्यैव कायम् अस्मिन्त्येव तत् स्पष्टदृश्यसम्भवादिनि-
गान । परस्य तत्रोक्तमाह-

१ एवमेतत् आ०, ब०, प० । २ तदभावे आ०, ब०, प० । तद्वै इति प० स्वार्थम् ।

३ अस्मात्तस्य आ०, ब०, प० ।

कल्पितोऽपि क्षणक्षीणे वस्तुन्येव स सम्भवी ।

तस्य प्रत्यक्षत सिद्धेर्न नित्यादौ विपर्ययात् ॥१५१०॥

इत्यप्ययुक्तं प्रत्यक्षात्स्याप्यप्रतिपत्तिः ।

जात्यन्तरगतत्वेन तस्य पूर्वं निवेदनात् ॥१५११॥

ततः साधारणात्मापि प्रतिबन्धोऽस्तु तात्त्विकः ।

प्रमाणमनुमानं हि नान्यथा स्यात्तदुद्भवम् ॥१५१२॥

तस्य च तद्विवाधितार्तिर्न प्रत्यक्षात् । तस्याऽतद्विपर्यये वा कस्यापि व्यापारः स्यात् ।

“अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव स ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ? ॥

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिमेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥” [प्र० वा० ३।३५ ३६] इत्यादि ।

प्रत्यक्षस्यैवेति चेत् ; न, तस्याविकल्पस्यास्यैव परामर्शसम्भवात् । तज्जन्मनो विकल्पस्येति

चेत् ; तथापि किमर्थं तन्निरूपणम् ? प्रतिबन्धस्यैव निर्णयार्थम्, प्रत्यक्षप्रतिपत्तस्यापि तस्यानिना

तस्य पुर्यार्थं प्रत्यनुपयोगादिति चेत्, विकल्पस्यापि तर्हि कथं तन्निरणयं प्रत्युपयोगः । न हि तस्यापि स्वतः

परतो वा निर्णय इति । अभिहितञ्चेत्—अनिर्णीतोऽपि स तत्रोपयुज्यते दृष्टत्वात्, एव न प्रतिबन्धः

इति । किं कृतमेतत् ? समारोपभावाभावकृतमिति चेत्, तर्हि प्रतिबन्धे प्रतिबन्धसमारोपनिवारणार्थं

तन्निरूपणमिति कथं तद्व्यापारवान् निबन्धो न प्रमाणम् ? अप्रमाणावनिवारणायोगादनुमानवत् ।

एतदेवाह—

सत्यप्यन्वयविज्ञाने स तर्कपरिनिष्ठितः ॥१६०॥

अविनाभावसम्बन्धः साकल्येनावधार्यते । इति ।

अन्वयः प्रतिकथ्यस्तस्य विज्ञानं प्रत्यक्षं तस्यैव परिरिष्टेऽस्मिन् । कथम्भूते : साङ्गम्येन

देशकालान्तरवर्तिमाध्यसाधनव्यक्तिसामस्येन अन्यथा सतोऽपि तस्यानुपयोगात् । सत्यपि

विद्यमानेऽपि अपिशब्दः सम्भावनाया तत्त्वतः तदभावात्, अन्यथा प्राणिमात्रस्यापि सुगताविशेषणा

नुमानवैफल्यप्रसङ्गात् । स प्रसिद्धः स वा पात्रकेसरिस्वामिना निरूपितः अग्निभावात् एव

सम्बन्धो हेतुसाध्ययोर्न तादस्यादिस्तस्यान्यापत्त्यात् । अन्वयार्थे निश्चीयते । कीदृशः

तर्केण परितो नारोपयता निष्ठितो लब्धप्रतिष्ठः तर्कपरिनिष्ठितः इति । साङ्गम्येनेत्यत्रापि वक्तव्यं

तथा च “किमन्वयविज्ञानेन सत्यपि तस्मिन् तर्कप्रामाण्यस्याशङ्क्यप्रतिशेषत्वात् अन्यथा समा

रोपस्यान्यवच्छेदात् । ततः स एव प्रतिबन्धे प्रमाणयितव्यः परस्यापि “अग्निस्वभावः” [प्र०

वा० ३।३५] इत्यादि श्रुवाणस्य प्रसिद्धत्वान्न तद्विज्ञाने विप्रतिपत्तिरिति मन्यते । पुनरपि तर्कस्यैव

३० प्रामाण्यं दृढयन्नाह—

सहृष्टैश्च धर्मैस्तं न विना तस्य सम्भवः ॥१६१॥ इति ।

तस्य अविनाभावस्य सम्भवः । कैः ? सहयुगपद्दृष्टैर्धर्मैः साध्यस्त्वभावैः रूपादिभिः
रसादीनां चशब्दात् क्रमदृष्टैरपि श्रुत्योदयादिमि कृत्तिकोदयादीनाम् । त किम् ? तं न विना
तर्कमन्तरेण न अवधार्यते इति गतेन सम्भवः । सहकमदर्शनस्य तदभावेऽपि सम्भवात् न ततस्त-
दवधारणमिति भावः । तर्कस्य यदि ॥ स्वविषये प्रतिबन्धः कथं प्रामाण्यम् ? प्रत्यक्षस्यापि तत ५
एव तद्भावात् । प्रतिबन्धे वा सोऽप्यनुमानमेव तन्निर्णयादुत्पत्तेः प्रसिद्धानुमानवत् तत्कथं तस्य प्रमाणा-
न्तरत्वमिति चेत् ? अत्राह—

इति तर्कमपेक्षेत नियमेनैव लैङ्गिकम् । इति ।

इत्येवं तर्कमेव एवकारस्यात्र सम्भवात् नापरं तस्य प्रतिबन्धाविषयत्वाद् अपेक्षेत
किम् ? लैङ्गिकम् अनुमानं लिङ्गादागतत्वात् कथमपेक्षेत ? नियमेन अवश्यम्भावेन । तदनपेक्षत्वे १०
तदनुत्पत्तेः । ततो न स लैङ्गिकं तत्कारणत्वात् । कार्याच्च कारणस्याप्यन्तरत्वात् । अनर्थान्तरमेव ततस्त-
ल्लैङ्गिकमिति चेत्, न; तस्यापि प्रतिबन्धनिर्णयकृतस्तकदिवोत्पत्तेः, अन्यतस्तन्निर्णयस्यासम्भवात् ।
सोऽपि ततोऽपरं लैङ्गिकमेवेति चेत्, न; अनवस्थाप्रसङ्गेन लैङ्गिकवार्ताया अपि बिलोपनात् । ततो
न तस्य लैङ्गिकत्वम् । प्रतिबन्धे कथमतत्त्वमिति चेत् ? प्रत्यक्षेऽपि कथम् ? निर्णयनिरपेक्षत्वादिति
चेत्, समानमिदं तर्केऽपि । कस्तर्हि तस्य स्वविषये प्रतिबन्ध इति चेत् ? योग्यतयैव प्रत्यक्षवत् । १५
प्रत्यक्षेऽपि प्रतिबन्धान्तरस्य तदुत्पत्त्यादेर्निषेधात् । ततो योग्यतयैव प्रमाणं तर्कः । तदेवाह—

तस्माद्वस्तुबलादेव प्रमाणं [मतिपूर्वकम्] ॥१६२॥ इति ।

तस्मात्तदभावे लैङ्गिकस्यासम्भवात् प्रमाणं तर्क इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । स्वतो
यस्त्वैव न कल्पितं यद्बलं योग्यतालक्षणं तस्मादेव न तदुत्पत्त्यादेः ।

यद्येवं भवतोऽपि तत्तृतीयं प्रमाणं प्राक् प्रत्यक्षवत् परोक्षेऽप्यनन्तर्भावादिति चेत्, आह— २०

मतिपूर्वकम् ॥

यद्भवेदं श्रुतं साक्षात् पारम्पर्येण चेत्पते ।

श्रुतमित्यस्पष्टज्ञानमुच्यते “श्रुतमस्पष्टतर्कणम्” [त० श्लो० १।२०] इति वचनात् ।
अस्पष्टं परोक्षमेव । तत् श्रुतमिष्यते तर्क इत्यर्थः । मतिपूर्वकमित्यस्पष्टज्ञानस्य श्रुतव्यपदेशो निमित्त-
मुक्तम् ‘मतिपूर्वं श्रुतम्’ इति, स्मृत्यादौ अस्पष्टज्ञान एव तद्व्यपदेशस्य सूत्रे कृतत्वात् । मतिश्चे- २५
यमवग्रहादिधारणार्थन्तर्ज्ञानमुच्यते “तन्मतिज्ञानं चतुर्विधम्” [लघी० श्लो० ६] इति वचनात् ।
सा पूर्वं कारणं यस्य तद्यथोक्तं श्रुतमिति । तथापि ॥ तर्कस्य श्रुतत्वम् । मते स्मृत्यादिना तस्य
व्यवधानादिति चेत्, न, साक्षादिव परम्पर्यापि तत्पूर्वस्य तदुपगमात् । अत एवोक्तम्—‘साक्षात् पारम्प-

१—देशनि—आ०, य०, प० । २—ज्ञानमेव आ०, य०, प० । ३—“श्रुतं मतिपूर्वं इत्यनेक-
द्वादशभेदम्”—त० सू० १।२० इत्यत्र । ४—मतिश्चेद्भावग्रह—ता० । ५—न्तं ज्ञान—आ०, य०, प० ।
६—श्रुतत्वोपगमात् ।

येण च' इति । तच्च सूत्रे पूर्वग्रहणादवगतम्, तस्य व्यवहितत्वेऽपि प्रवृत्तिदर्शनेन तत्परिग्रहार्थत्वात्, अन्यथा 'मतिनिमित्तम्' इत्येव सूत्रे चार्तिके च कृतं भवेत् । बहुविधत्वं च तर्कश्रुतस्य कचिदेकत्रैव साधनधर्मं तत्सामान्यस्य साध्यसामान्येन पुनः क्षयोपशमवशाच्चद्विशेषग्रहणे तस्य साध्यविशेषेण पुनस्ततोऽपि सूक्ष्मस्य तद्विशेषस्यावधारणे तस्यापि तादृशेन तद्विशेषेण अविनाभावनिर्णयान् ।

५ यदपेक्षयेदं बौद्धेनोक्तम्— "सर्वाकारानुमानं यत् प्रत्यक्षात् तन्न भिद्यते ॥" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति । तथा देशादिव्यवहितस्य शब्दकृतकत्वादिवर्गिहेतुकत्वापस्यापि तत् एव प्रतिपत्तेः ऊहापोहरूपत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् । ततो न तस्य प्रमाणान्तरत्वं परोक्ष एवान्तर्भावान् । बहुभेदत्वमेव तस्य दर्शयितुं तद्व्यापारानाह—

अर्थमात्रावचोचेऽपि यतो नर्ते प्रवर्तनम् ॥१६३॥

१० स युक्तो निश्चयो मुख्यं प्रमाणं [तदनक्षवत्] । इति ।

अर्थस्य नीलदेः मात्रा निरंशखणिनाद्यवस्था तस्या अवबोधः निर्विकल्पदर्शनम्, तस्मिन् नपि न केवलं तदभावे स प्रसिद्धो निश्चयो नीलादिव्यवसायो युक्तः उपपन्नः । किम् ? प्रमाणम् । कथम् ? मुख्यं नौपचारिकम् । कुत एतत् ? यतो यस्मान्निश्चयात् श्रूयते न प्रवर्तनं जलादौ तदर्थिन इति । एतदुक्तं भवति—प्रवर्तकमेव प्रमाणं परत्वाप्यभिमतम्, "शीघ्रप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधा-
 १५ नत्वात् ।" [प्र० वा० १।५] इति वचनात् । प्रवृत्तिश्च निश्चयदेव न तदवबोधनात् क्षणश-
 यादिवत् । अतः स एव मुख्यं प्रमाणम् । तथा च "कल्पनापोढम्" [प्र० सप्र० श्लो० ३] इति प्रायश्चित्तक्षणमसम्भवदोषं निश्चये तदभावान्, निर्विकल्पस्य मुख्यतः प्रामाण्याभावात् । एतदेवाह—'तदन-
 क्षवत्' इति । तदिति निपातः स इत्यत्रार्थः । सोऽर्थमात्रावबोधः अक्षादन्यत्वात् सन्निकर्षादिरनसं तद्व-
 दिति । एतदुक्तं भवति—यथा सन्निकर्षदिः मुख्यप्रामाण्याभावाद् न तत्र तद्वक्षणं तथा तदवबोधेऽपीति ।
 २० कदा पुनर्निश्चयात् प्रवर्तनम् ? अभ्यास इति चेत्, न, तदा दर्शनादेव तद्व्याख्यानं निश्चयात्, तस्यैवा-
 भावान् । नानभ्यासे, तदाप्यनुमानादेव तद्व्याख्यादिति चेत्, कथं तर्हि "गृहीतप्रहणान्तेष्टं मांश-
 तम्" [प्र० वा० १।५] इत्यनेन तस्मात्प्रामाण्यमुक्तम् ? कचिदप्यसत्तत्त्वयोगात् । तदर्थं तमेव नेऽति-
 तस्याप्रामाण्यं वचकीति कथमनुग्रहः ? भवतु तर्हि तस्य गृहीतप्रहणादेवाप्रामाण्यमिति चेत्, किं पुन-
 सामान्यं दर्शनविषयो येनैवं स्यात् ? सत्यम्, दृश्यविकल्पयोरेकत्वात् यस्याप्यादिति चेत्, वस्तुतस्तर्हि
 २५ अपूर्वार्थे एव स इति कथन्न प्रमाणम् ? तद्विषयस्य सामान्यस्यावस्तुत्वादिति चेत्, एवं तर्हि वक्त-
 व्यम्—'अवस्तुविषयत्वं न प्रमाणम्' इति, न पुनरेवं 'गृहीतप्रहणात्' इति हेतोरसिद्धिदोषान् । एकस्या-
 ध्यवसायान्नासिद्धिरिति चेत्, न; एकत्वादवस्तुभूताद्वस्तुतो गृहीतमादित्यासम्भवात् । तदपि तादृशमेवेति
 चेत्, वस्तुतस्तर्हि नासिद्धिदोषः परिहृत इति न किञ्चिदेतत् । अस्तु तस्यास्तुविषयत्वादेवाप्रामाण्य-
 मिति चेत्, न, अनुमानेऽपि तत्प्रसन्नः । सम्यक्तोष्यरन्ध्रेनादेः प्रयोक्तृविशेषस्य ततो भावादिनि चेत्,

१ अत एव आ०, प० १ २ तथा आ०, प०, प० ३ नाप्यन- आ०, प०, प० । ॥ परि-
 गृहीत आ०, प०, प० । ५ अनुमानतः ।

तदेव निश्चयेऽपि समानमिति तद्व्यापारान्तरोपन्यासेन दर्शयति-

लिङ्गसंघृतयोस्तुल्या गृहीतग्रहणादपि ॥१६४॥

व्यवच्छेदाचिसंवादव्यवहर्तृप्रवृत्तयः । इति ।

लिङ्ग क्षणभङ्गाद्यनुगान् लिङ्गोऽर्थत्वात्, सांवृतं निश्चयज्ञानं तयो 'प्रामाण्यम्' इति व्यवसायेन सम्बन्धः । 'तुल्यम्' इति वचनपरिणामेन । कुतस्तुल्यमिति ? तथोच्यते तुल्याः समानाः । ५
क। : व्यवच्छेदेऽथ समारोपस्य अप्रसिद्धादश्चाप्रतिषेधः व्यग्रहर्तृप्रवृत्तिश्च व्यग्रहारिप्रवर्तनं ता ।
दुत्तोऽपि तास्तुल्या 'तदा तुल्यं तयो गृहीतग्रहणादपि' अपिश्चब्दात् अवस्तुविपक्षगात् । अत्रापि तुल्यत्वादिति निमित्तिपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । अयमर्थो यदि गृहीतग्रहणमाश्रित्यापि अनुमानस्य प्रामाण्यं व्यवच्छेदादेः प्रयोजनात्, तत् निश्चयेऽपि तुल्यं तदाश्रयणस्य तत्प्रयोजनस्य च तत्रापि तुल्यत्वादिति । अप्रसिद्धादव्यग्रहारयोर्निश्चये^१ णस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तत्र व्यवच्छेदं दर्शयन्नाह- १०

शब्दाद्ययोगविच्छेदे तत्प्रामाण्यं न किं पुनः ॥१६५॥ इति ।

शब्द आदिर्व्यस्य पटादेस्तस्य अप्रयोग स्वरूपेणाप्यनम् अभेदवादिपरिकल्पितस्तस्य विच्छेदो निश्चयात् । ॥ हि निश्चिनम्यायुक्तिरभेदेऽपि तत्प्रसङ्गादिति तस्मिन् तत्प्रामाण्यं निश्चय प्रामाण्यं न किम् ? भवत्येव । पुनरिति पितरं । तद्विच्छेदस्याप्यनुमानादेव भावान् किं निश्चयेनेति चेत् ? अत्राह- १५

अनुमानं तु हेतोः स्यात् [अविनाभावनिश्चयात्] इति ।

तत्पर्यमत्र-हेतोः अनुमानं स च भेदरूपत्वेन पर प्रयुक्त एवेति कथं ततोऽनुमानम् अन्यत्रासिद्धे ? तदयुक्तेरप्यनुमानान्तराद् व्यवच्छेदे तदेवोच्यते- 'अनुमानं तु हेतोः स्यात्' इति । पुनस्तदयुक्तेरपि तदन्तराद्व्यवच्छेदेऽन्यस्याप्रसक्तिरिति । ततो निश्चयादेव तद्व्यवच्छेद इत्युपपन्नमिदं 'तत्प्रामाण्यं न किं पुनः' इति । ननु निश्चयस्यापि भेदरूपस्यायुक्तिर्यदि निश्चयान्तराद् व्यवच्छिन्ना २०
अन्यस्यामिति चेत्, न, अभेदनिश्चयवत् स्यात् एव तस्य युक्ततया^२ अवस्थानात् । हेतुरूपप्रतिपादन-
नप्राजेन पुनरपि तद्व्यापार दर्शयन्नाह-'अविनाभावनिश्चयात्' इति । स्पष्टमिदम् । अत्र-
हेतुरिति निमित्तिपरिणामेन सम्बन्धः । म्यान्मतम्-नैनिश्चयस्यापि तदुत्पत्त्यादिनिश्चयादेव भावान्
तत्र एव हेतुरिति वक्तव्यमिति, तत्र, परमनिप्रसङ्गात् । यथैव हि धूमादेविशेषधर्मे^३ कण्ठाः ।
निकारकारिभिर्मर्मकृत्रं तथा सामान्यधर्मरपि मूर्तरादिभिर्मर्मैर् तेषां तस्याम्यादिकार्यत्वान्, तथा च २५
किं तद्विशेषावधारणार्थेन प्रयत्नेन ? यत्र इदं सूक्तम्-'इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देवाकालाद-
पेक्षणम् ।' [प्र० वा० ३।५] इति । विदोषरूपेरेव गमस्य तत्रेवायमिचारातिशयादतो न व्यर्थं
स्ववधारणार्थं यत्र इति चेत्, न, तन्नियमस्यापि कार्यत्वादेन भावान् तस्य च रूपान्तरेष्वप्य

- विरोधात् । अन्यथा तेषामहेतुत्वत्वेन निष्कलमसङ्गात् । अयं प्रत्येव तेषामहेतुत्वं न हेतु-
न्तरमीति चेत्; न तर्हि तेषां धूमरूपत्वं सामान्यन्तरादुत्पत्ते- पदार्थान्तरवत् । हेतुन्तरमध्यगतादि-
सामान्यन्तरात्मेवेति चेत्, सिद्धमन्तरं अल्पि तेषां कार्यत्वमिति कथं ततस्तत्र तन्निवृत्तम् ।
तथाप्यभवे न तन्निवृत्त्याचक्षिणीयः स्वयं वरिगन् तदभावात् । विधिष्यै तस्य निर्णयान्तरिक-
५ स्तन्नियमस्य न तन्नाशयेति चेत्; ननु विशेषोऽपि तस्य तन्निवृत्त एव नापरस्तत्वेतरत्रापि
सम्भवान् । तथा च निर्वयिषि तन्निवृत्तस्य तद्विधिष्यै कार्यनिर्णयस्ततोऽपि तन्निवृत्तस्येति परस्-
परश्रमणं नाम प्रसिद्धमनुवर्तते । अन्यतस्तन्निवृत्तये वा तावता गमकत्वाद् व्यर्थं तदर्थं कार्यत्वमप्यम् ।
तथा तत्सामान्यकल्पनम् । ततो हि गमकत्वे प्रकृतजन्यत्वं प्रत्यनित्यस्यापि तद्वत्त्वं,
तन्मात्रानुवर्तिनस्तस्य फटादी प्रतिपत्ते, तदनुवर्तिन्यैवासाध्यर्थे कृतकत्वादपि हेतुत्वस्य
१० परैरिष्टत्वात् । तस्य तदनुवर्तिन्येव नास्ति विपुलादौ स्वयं तस्मिन्नाभावादिति चेत्; तदा
अन्यित्यस्यपि क्वचित् कृतकत्वाद्वा तस्यपि तथा न भवेत् । भवेत्तदा दर्शनादित्यपि न युक्तम्;
पदादिभावेनस्तस्य प्रकृतजन्यत्वेन व्यभिचारात्, सर्वत्र भाविनश्च तस्यावार्थविधवात्त्वात् । तथापि
कथमदृष्टतद्वाच्यं क्वचित् कल्प्यत इति चेत्; न कल्प्यते किन्तु संशयते तच्चातीये प्रथमजन्यत्वे
दर्शनात् । शब्द तादृशस्य नियमोऽस्ति यत् सति तस्मिन् मन्वेवेति ततो न संशयस्तत्रेति चेत्;
१५ सोऽपि कुत तदनुवर्त्तादिति चेत्; न, अन्योऽन्यसंशयात्-ततो नियमो नियमाच्च स इति । अन्यतो
नियमनिर्णये वा 'तावता' इत्यादेर्दोषात् । सत् तदुपस्थादिनिर्णयात् हेतु पृथगदिनाभावनिश्चया-
देव तदुपपत्ते । तदेवं कर्मादाद्यन्याशानुपपत्त्यादेव हेतुत्वमवस्थाय्य अनुपपत्त्येऽपि तत्र पक्षे तद्व-
स्थापयन्नाह-

यथा कार्यं स्वभावो वाप्यन्यथाद्वयसम्भवः । १६६॥

- २० हेतुश्चानुपलम्भोऽयं तथैवेत्यनुगम्यताम् । इति ।

- कार्यं धूमादि स्वभावः कृतकत्वादिः 'वा' इति समुच्चये । यथा वेगोक्तन्यायनकारेण
अन्यथाशङ्कायुग्मसम्भव साध्याभावेनाशङ्कणीयमलभो हेतुर्न तदुपस्थादिप्रतिपत्त्यात् तथैवा-
नुपलम्भोऽपि चक्षुर्दृश्य अपिश्रवणार्थस्यात्र सम्भवान् । अयं प्रसिद्धो हेतुरित्यनुगम्यताम्
अन्यथाशङ्कासम्भव एवेति । तथा च दृश्यविशेषणम्येवेतरस्यापि तादृशस्य गमकत्वमिति कथ्यते ।
२५ युक्तं चेत्तत्, कथमन्यथा क्वचिद्विज्ञानादिनिरोधलक्षणस्य मरणस्य तत् प्रतिपत्तिः न हि विज्ञाना-
देर्दृश्यत्वम्; दर्शनप्रत्ययसाक्येऽपि स्वभावविशेषणस्याभावात्, तदुपस्थादिप्रतिपत्त्यात् दृश्यत्वम् । अस्त्येव
स्वरादरे तत्तस्येति चेत्; किं पुनः शरीरान्तरे तन्निवृत्ते मरणम्; तथा चेत्, न, सर्वत्र तमसङ्गात् ।
तज्जातीयत्वात्तदन्तरगतमपि दृश्यमेवेति चेत्, किमिदानीमदृश्यं शब्द यत्रानुपलम्भस्तद्वयं स्यात् ॥

१ अपरस्येति- वा० । २ -ने हि त- भा०, च, प० । ३ -वेन ता- आ०, च०, प० । ४ तदनु-
वर्तिन्येव भा०, च०, प० । ५ -त्येव तु आ०, च०, प० । ६-यः ता- वा० । ७ -तदनुवर्त्तमानम्- भा०,
च०, प० । शरीरान्तरगतमपि ।

पिशाचादेरपि तथा दृश्यत्वोपपत्तेः । ततो न स्वभावानुपलम्भात्तन्निषेधः । नापि कार्यानुपलम्भात्, ततोऽपि तदुपलम्भनिषेधादेव तन्निषेधात् । “अनिपिद्वोपलम्भस्याभावासिद्धेः” [] इत्यभिधानात् । न चादृश्यस्य तन्निषेधेऽपि निषेधः संशयोपगमात् । भवन्नपि व्याहारादिकार्यानुपलम्भात्तस्य निषेधः । अमतिबद्धशक्तिकस्यैव स्यान्नापस्य, तत्कथं तद्विवेकानिश्चयाद्वाहादिसाहसकरणं पातरुपसङ्गात् । अथ व्याहारादौ तत् प्रतिबन्धविकल्पोऽपि ततो भवत्येव तदनुपलम्भात्तस्य निषेधः, सति तस्मिन् तस्या- ५ सम्भवादिति चेत्; आगतोऽसि पन्थानम्, अदृश्यनिषेधस्यापि तस्यान्यथानुपपत्त्या गमकत्वोपगमात् । इवमेव केवलमपरीक्षितमुक्तवानसि “नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति” [हेतुवि० टी०पृ० २०१] इति । अवश्यं तद्वतोऽपि विज्ञानादेः भावात्, अन्यथा तत्प्रभावानुपलम्भात्तन्निषेधा-नुपपत्तेः । तच्चावश्यमावितल्लस्त्वं तत्तदेव ज्ञेयनिर्णयमुपायान्तराभावात् । तदेवमदृश्यानुपलम्भस्य गमकत्वमन्यथानुपपत्तिश्चेन्नोपपाद्य दृश्यानुपलम्भस्यापि तत्त एव तत्, न तदन्तरेणेति दर्शयन्नाह— १०

प्रत्यक्षानुपलम्भश्च विधानप्रतिषेधयोः ॥१६७॥

अन्तरेणेह सम्बन्धमहेतुरित्य लक्ष्यते । इति ।

उपलभ्यत इति उपलभ्यतेऽनेनेति वा उपलम्भः तदन्यः अनुपलम्भः भावान्तरमुपलम्भयोग्यं तज्ज्ञानं वा । प्रत्यक्षस्य दृश्यस्य स च सोऽपि न केवलं कार्यदिरेव अहेतुरिव अगमक इव लक्ष्यते । कथम् ? इह अन्यथानुपपत्तौ सम्बन्धं साकल्यमन्तरेण विनिति । क ॥ तथा लक्ष्यते ? १५ विधानप्रतिषेधयोः विधानं प्रदेशादेः प्रतिषेधो षडादेस्तयोरिति । तथा हि—न तावत् प्रतिषेधः कस्मचित्तुच्छोऽनभ्युपगमात् । प्रदेशादिभावान्तरस्वभावत्वेऽपि न तत्र अनुपलम्भस्याऽप्रतिषेधस्य हेतुत्वम् ; असिद्धस्यान्यथानुपपत्तिवैकल्यात् । प्रतिषेधिरपि तस्य यदि प्रतिषेधरूपत्वेनान्यतोऽनुपलम्भात् ; अनवस्थापत्तिः । स्वतोऽपि यैवानिश्चयरूपाः तदेवाहेतुत्वम् । निश्चयात्मिकायां तु व्यर्थं तस्य तत्र हेतुत्वम् ; तन्निश्चयादेव प्रतिषेधभावस्यापि निश्चयात्, तद्विषयतयैव तत्र तदुत्पत्तेः । न तन्निश्चयार्थं तस्य तत्त्वमपि तु तत्रासदिति ज्ञानार्थम् ; इत्यपि न युक्तम् ; अनुपलम्भस्यैव तदसज्ज्ञान- २० त्वात् । ततोऽपि तदन्तरकल्पनायामनवस्थादोषात् । तदभिधानार्थमित्यपि नोत्तरम् ; उत्पत्तावेव निश्चयरूपस्य तस्य सामिधानत्वात् । अनभिधानत्वेऽपि कुतस्तस्य तादर्थ्यम् ? तस्य करणात्, ज्ञापनाद्वा ? करणादिति चेत्; न; ज्ञापकस्याकारकत्वात् । ज्ञापनादिति चेत्; तथापि कथं तज्ज्ञापकस्य प्रतिषेधशपकत्वम् ? तस्यापि तद्विषयस्यैव ज्ञापनादिति स चेत्; यद्यस्ति, किं ततस्तज्ज्ञापनेन ? प्रत्यक्षादेव ज्ञप्तेः । अथ नास्ति; नास्ति ज्ञापनमसतस्तदयोगान् । प्रतिषेधस्य तद्योग्यत्वज्ञापनमेव तज्ज्ञापन- २५ मिति चेत् ; न; असति तस्मिन् योग्यत्वस्यापि तद्वैयर्थ्यासम्भवात् । सम्भवेऽपि किमर्थं तज्ज्ञापनम् ? अभिधानादिव्यवहारार्थमिति चेत् ; न किमनुपलम्भविषयादेव ततो न भवति येन ततस्तज्ज्ञापनं ततश्च स इति पारम्पर्यं परिकल्प्यते ? तथा चेत्; अनुपलम्भेऽपि तदन्यज्ञापितादेव स

१ तत्कार्यादेव आ०, ब०, प० । २ गमकत्वम् । ३ यद्यपि निश्चयरूपात्तदे— आ०, ब०, प० ।

४ तद्वत्— आ०, ब०, प० । ५ —युक्त— आ०, ब०, प० ।

- क्तो भवति तद्व्यवहारेणमिति कथमन-स्यातो निर्मुक्तिः । तत्र स्वतः सिद्धादेव ततस्तद्वादे दृश्या-
भावेऽपि तत्सिद्धादेव स भवतीति व्यर्थं ततस्तज्ज्ञापनम् । कथं च तज्ज्ञापनमेव व्यनहारस्य ज्ञापनम् ।
अग्निभावादिति चेत्, सर्वत्र हेतुज्ञापनमेव साध्यज्ञापनमित्यनुमानमुदा दोदयेत् । कथं वा तदग्निभाववित्त्वं
तस्य स्वयं तत्सारणत्वेनात्कर्मात्वात् । अत एव अतस्त्वभावाच्च । स्वहेतोस्तथैवोपपत्तेरिति चेत्, कुत
५ इदमगन्तव्यम् ? तदुक्त्यादेरवगमोपायभावात् । निवारदेव कुतश्चिदिति चेत्, सिद्धं तर्हि
तद्विषयादेकलक्षणपक्षदेवानुपलम्भस्य हेतुत्व न तदन्तरेणैति । तत सूक्तम्—“अन्तरेण” इत्यादि ।
निधानेऽपि तस्य तत्र एव हेतुवोपपत्तेः । कस्य पुनर्विधानं यत्र तस्य हेतुत्वम् ? निषेधम्यैवेति चेत्,
न, असति तस्मिन् तथैव विरोधात् । भूतलदेरिति चेत्, न, तस्याप्रतिपत्तित्वेनासाध्यत्वात् । न
हि साध्यस्यापि तत्र प्रतिपत्तिः “सर्वं सर्वत्र विद्यते” [] इत्यागमरोपितसंस्कारस्य
१० दृश्यनिषेध एव तस्य स तद्भावात्, अतः स एव तेन साध्यते—यद्यत्र दर्शं नलक्षणप्राप्तं न दृश्यते
तत्र नस्ति यथा चतनमिति प्रधानरूपत्वम्, न दृश्यते च तादृशो घटादि प्रवेशादिविशेषे इति,
ततस्तत्रैव हेतुत्वं तस्य न तद्विधान इति चेत्, न, तथा कार्यस्वभावयोरपि ‘नेहानग्निं घूमात्, नेह
निमित्तं दूतप्रत्यय’ इत्यन्त्यादिप्रतिषेध एव तद्विप्रतिपत्तिरपि हेतुत्वप्रसङ्गत्वं नाप्यदिविधौ अपि
प्रतिषेधेः । एव च कथमिदं सूक्तम्—“तत्र द्वौ वस्तुसाधनौ” [न्यायि० ५०३९.] इति ।
१५ तदगोपितान्न्यायिनिमित्ते अम्यादौ वस्तुन्येव तस्य हेतुत्वादिति चेत्, निमित्तविवक्तेः प्रवेशे वस्तु-
न्यनुपलम्भस्यापि किञ्च तथा हेतुत्वं वा इदं सूक्तं भवेत्—“एवं प्रतिषेधहेतुः” [न्यायि० ५०३९.]
इति । ततो युक्तं विचारप्येकलक्षणपक्षतस्य हेतुत्वम् ।

इदानीं तत्प्रसङ्गं दर्शयति—

प्रमाणोऽनुपलब्धेर्नापक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः ॥१६८॥

२०

प्रमाणं सम्भवाभावोद्दिष्टादस्याप्यपेक्षणात् । इति ।

२५

अनुपलब्धेः प्रत्यक्षः स्वभावानुपलब्ध्यादिरूपो भेदः प्रमाणं भवतु प्रतिषेधविपक्षे
विधौ तद्विरुद्धत्वोक्तलम्भस्य प्रत्यक्षपक्षपक्षस्य वृत्तित इति चेत्, न, अपक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः
किन्तु सम्भवाभावाच्चानुपलम्भस्य । सोऽपि तत्र तद्वृत्तिरेव तत्तत्र एव प्रमाणमिति चेत्, न,
प्रतिषेधनिमित्तस्येव तदगम् । तन्निमित्तोऽपि तद्वृत्तित एवागम्यते इति चेत्, न, निमित्तवृत्तित
निवारदेव तदवगमत् । अत एवाह—“विचारम्याप्यपेक्षणात्” इति । अपिः अत्रापि विचार
स्येव तदवगमः प्रत्यक्षेणात् । तत्र एव प्रमाणं न तत्र तद्वृत्तित इति । तत्र स्वभावानुपलब्धि
यथा ‘न भावेपु धनप्राप्त्यन्तोऽनुपलब्धे’ इति । असिद्धानुपलब्धिः प्रत्यक्षतः सर्वत्र तथैवोप

१ —भावादिति ॥ ५०, ५०, ५० । २ —यो वा वस्तुवोऽत्यन्तविमूढः सर्वं सर्वत्र विद्यते इत्या-
प्रदानम् । ३ —५० वातिमाल ४२६३ । ४ —प्रदेशस्तु ५०, ५०, ५० । ५ —विधानस्याप्ये— ५०, ५०,
५० । ५ —यदिवास्तव ५०, ५०, ५० ।

लब्धेरिति चेत्, किमिदानीं तत्रानुमानेन : आरोपव्यवच्छेद इति चेत्, तेनापि किम् : सत्यप्यारोपे प्रतुत्यादिव्यवहारस्य प्रत्यक्षादेव तत्समर्थानुपपत्तेः । तदसमर्थंऽपि तस्मिन् न त्रिचित्त तद्व्यवच्छेदेन, सत्यपि तस्मिन् व्यवहारस्यासम्भवात् । अथ स एव तस्य तत्समर्थ्य तद्व्यवच्छेदः, कथमर्थान्तरं स तस्य सामर्थ्यमिति सङ्गात् : सम्बन्धादिति चेत्, न, नेदे सत्यपकारादन्यस्य तस्यासम्भवात् । न च तस्योपकार्यत्वं नित्यवत् क्षणिकस्यापि निरस्य तदयोगात् । ५ भवत्वानुमानादेव तस्योपलब्धिरिति चेत्, न, तस्याप्यनिर्णयरूपस्याप्राप्त्यायात् तत्क्षणक्षयसवेदनवत् । निर्णयरूपमेव तदिति, कुतस्तस्य परिज्ञानम् : स्वत इति चेत्, 'तत्तस्यानिश्चयरूपमेव' प्रत्यक्षत्वात् नीलादिप्रत्यक्षवत् । स्वाभिमुखमेव रूप तस्यानिर्णयस्वभाव न बाह्याभिमुखमिति चेत्, तस्य तर्हि कुत परिज्ञानम् : स्वाभिमुखात्तदयोगात् । स्वत एवेति चेत्, तदप्यनिश्चयमेव पूर्ववत् प्रत्यक्षत्वादिति न निश्चयरूपं तस्योपश्रयम् । 'पुनस्तदन्तररूपनायामनवस्याकल्पनात् । निश्चयान्तरात् तत्परिज्ञानमेतेन प्रतिव्यूढम् । तन्न ततोऽपि तस्योपलब्धिरिति कथमसिद्धिरनुपलब्धेः ।

तथा न क्षणक्षयैकान्ते कार्यं कारणानुपलम्भात् । न हि तत्र कारणत्वं कस्यचित्, तत्समये 'कार्यानुपगमात्, 'सन्तानाभावप्रसङ्गाच्च । नापि भिन्नसमये, स्वयं तदानीमसत्त्वात् । तथा हि—यत्कार्यकाले नास्ति न तत्कारणं यथा अनुत्पन्नम्, नास्ति च तत्काले प्रध्वस्तमिति ।

अपि च, असतोऽपि कारणत्वे यथा ततोऽनन्तरं कार्यं तथा ततः पुनस्ततोऽपि पुनः १५ किन्न स्यात् : असत् तदापि तस्याविशेषात् । एवं च कथं 'तस्यानित्यत्वमनुपगमात् : कारणस्यानुपपत्तिहेतोरेव' भावात् । अथ तदपहस्य स्वयमेवोपरति, एवं सति उपरतिवत् उत्पत्तिरपि तस्य स्वाधीनैव स्यात् । तादृशपत्तिर्नित्यैव भवेदिति चेत्, उपरतिरपि स्यात् ।

तथा च हेतुसामर्थ्यादुत्पत्त्या तस्य भूयताम् ।

स्वत किं वोपरत्येति दुस्तरं दोष्यमापतेत् ॥१५१३॥

००

क्षणादेवोर्ध्वगस्थानं तस्य चेत् स्यात् स्वशक्तिः ।

क्षण एव तत् स्थानं तस्य कस्मान्न कल्प्यते ॥१५१४॥

उत्पन्नस्य स्वतः शक्तिः शक्तिरुत्पत्तिरित्यतः ।

'अन्योऽन्याश्रयदोषाच्चेन्नैव' पक्षोऽवकल्पते ॥१५१५॥

१ "सर्वं वृक्षिकं सत्त्वादित्यादिना"— ता० टि० । २ तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः । सान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं सम्प्रवर्तते ।" इति वचनात् । ३ व्यवहारात्म्यंऽपि । ४ आरोप्य व्यवच्छेद एव । —ता० टि० । ५ प्रत्यक्षस्य । ६ सम्बन्धस्य । ७ वृक्षिकत्वस्य । ८ तस्यानि—आ०, ब०, प० । ९ "सर्वचित्तचैतानामात्मस्य वेदनं प्रत्यक्षमिति वचनात् । —ता० टि० । १० कुतस्त—आ०, ब०, प० । ११ कार्येऽनुपग— ता० । १२ यदि कारणकाले कार्यं स्यात्तदा सर्वस्योत्पत्तिरक्षणस्य आद्यक्षणवृत्तिस्त्वष्ट, अनन्तरं च नाशात् सन्तानाभावः स्यादिति भावः । १३ उत्तरोपरत्वेण । १४ तस्यानित्यत्वमनु—आ०, ब०, प० । १५ यत् कारणानुपपत्तिः तस्य कारणस्य सत्त्वात् । १६ पक्षोऽव क— प० ।

नित्यं सत्त्वमहेतोरित्येवं तर्हि वृथा वचः^१ ।

अहेतुत्वात्तदभावे सत्येवैवं वचः स्थितेः ॥१५१६॥

अनुत्पन्नमपि पूर्वस्य कारणमेव ततः साध्यविरुद्ध निदर्शनमिति चेत्; न; तस्य तत्कार्यत्वात् । न हि कार्यादेव कारणम्; अन्योऽन्याश्रयदीपात् । अन्योऽन्यमविनाभावादेव हेतुफल-
५ व्यपदेशो नाभ्योऽन्यस्मादुत्पत्तेस्तदयमप्रसङ्ग इति चेत्, उत्पत्तिर्नाहं कुतः ? न कुतश्चित्; कथं सत्त्वम् ? उपलम्भादेव, “उपलम्भः सत्त्वा” [५० चार्तिकम् २।५४] इति वचनात् । नित्यं तत्किमेति चेत्; नित्योपरम्भाभावादेव । ततो न तस्य कार्यत्ववत् कारणत्वमपि व्याहृतमिति चेत्; न; एवमपि भवतो व्याघातस्य प्रसङ्गात् । तथा हि—

कार्यत्वादायचित्ते स्यादविनाभावनिश्चयः ।

१० व्यभिचारविशङ्कापि हेतुत्वेन प्रसज्यते ॥१५१७॥

तच्छङ्कया ततो न स्यादनुमा पूर्वजन्मनि ।

तन्निर्णये मयेच्छापि सैषा ते दुस्त्यजा रुमा ॥१५१८॥

कार्यत्वादनुमासिद्धौ तच्छङ्का क्रियते न चेत् ।

न हेतुश्रद्धाभाविन्याः स्वेच्छया कारणत्वयात् ॥१५१९॥

१५ तस्मात् प्राजन्मचित्तस्य तत् कार्यमेव न कारणम्, उत्तरस्य च कारणमेवै पूर्वत्वात् प्रकृतचित्तवत्, तदपि तदुत्तरस्य वाग्येवं वावदन्यं चित्तम्, तदपि आरिषवायचित्तस्य । कथं पुनः कारणात्तत्तदनुमानमिति चेत् ? कार्यादिवाविनाभावनिर्णयादिति ब्रूमः । चतुर्थं तत्स्तिङ्गं स्यादिति चेत्; यद्येतन्मायादापतति किमत्र कुर्मः ? तन्न प्राग्भावितो हेतुत्वमिति भवत्येव असतस्तदभावे ॥ दृष्टान्तः । ततः—

२० अन्योऽन्याश्रयणादौ चेदुक्तं गजनिमीलनात् ।

कारण भावि वक्तव्या तथा तस्य क्षणस्थिति ॥१५२०॥

कुनो वा तस्य सा शक्तिर्यतः प्रवृत्तते स्वतः ।

स्यहेतोश्चेदवस्थान्मवसो युगपन्न किम् ॥१५२१॥

तादृशी यदि शक्ते सा संतस्तौ कमभाविनौ ।

२५ ‘नाक्रमात्क्रमिणो भावाः’ ईत्येतद्वर्धते भवेत् ॥१५२२॥

तत्रानुपसर्तौ हेतौ तस्योपरतिरात्मनः ।

इत्यनित्यत्ववार्ता ते तत्र दूरं पठायते ॥१५२३॥

इदमेवोदितं पूर्वं स्याद्वादन्यायवेदिभिः ।

देवोऽपि वुरुते येषु विन्याल्लङ्घनं वचः ॥१५२४॥

१ ‘नित्यं सत्त्वमहेतोरित्येवं तर्हि वृथा वचः’ — प्र० वा० ३।३४ । २ तेषां ते आ०, घ०, प० ।

३ -यमङ्- आ०, घ०, प० । ४ चित्त भावि-आ०, घ०, प० । ५ कार्यादिवावि- आ०, घ०, प० ।

६ स्वतस्तौ आ०, घ०, प० । ७ प्र० वा० १।४५

“अध्वस्तस्य न हेतुत्वं यथैव प्रागभाविनः ।

असतश्चेह भावेऽथ पश्चात्किञ्च भविष्यति ॥” [] इति ।

अप्रागभावोऽपि इष्टमेव हेतुत्वं भाविजन्माद्यचित्तादाधुनिकस्य मरणचित्तस्योत्पत्तेः, अन्यथा ततस्तदनुमानासम्भवात्, कथमसौ असतो हेतुत्वे दृष्टान्त इति चेत् २ नन्वेवं मरणचित्तं कस्य हेतुः ? अहेतोः अवस्तुत्वप्रसङ्गात् । तत्पूर्वस्येति चेत् ; तदपि तर्हि तत्पूर्वस्य तदप्येवं यावदा- ५ द्यचित्तमिति । ततः कथं प्रागभवचित्तस्यानुमितिः कारणलिङ्गस्यानुपगमात् ? अन्यथा मरणचित्तस्यापि तत्तल्लत्वादेव गमकत्वात् कार्यत्वकल्पनं व्यर्थैव स्यात् । अथ तत् उत्तरचित्तस्यैव प्रागभवचित्तस्यापि कार्यमेव तदयमदोषः ; तर्हि न कस्यचिदपि कारणमिति न वस्तु भवेत् । अथ तदपि तयोदन्यतरस्य हेतुरेव न तर्हि ततस्तत्स्यानुमानम् । ततो नासतः कारणत्वमिति सिद्धा कारणानुपलब्धिः ।

तथा कार्यानुपलब्धिरपि । तद्यथा, न तदेकान्ते कारणं कार्यानुपलब्धात् । नहि तस्य १० तत्कार्यम्, निरपेक्षत्वात् । नाप्यसत् ; विनापि तेनाभावैत् । रूपान्तरेण तत्तस्य कार्यमिति चेत् ; तदपि सत् ; कथं तस्य ? असत्त्वेत् ; स एव प्रसङ्गो ‘विनापि’ इत्यादिरनवस्था च । यदि चासत् सद्रूपमापदघमानं तस्य कार्यम्, न क्षणभङ्गः, तस्य पूर्वापरीभूतस्यैकस्योपगमात् । न पश्चान्तरेऽपि अयं प्रसङ्गः ; क्रमेण चित्रवस्तुन्येव तत्र हेतुफलव्यवहारात् । तस्य च चित्रैकज्ञानवत् प्रतीत्युपाकृतत्वात्, न तथा तदेकान्तस्य । ततः कार्यानुपलब्धिरपि गमिकैव । व्यभिचारशङ्कया तदगमकत्वकल्पनायां १५ नित्यादेरनिषेधापत्तेः ।

तथा विरुद्धोपलब्धिरपि । तद्यथा— न नित्यो जीवः परिणामादिति । नित्यत्वविरुद्धस्य परिणामस्य जीवे दर्शनात् तत्र नित्यत्वप्रतिषेधोपपत्तेः क्वचिदुप्यत्वोपलब्ध्या क्षीतप्रतिषेधवत् ।

तथा विरुद्धव्याप्तीपलब्धिरपि । तद्यथा, नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति । नैरात्म्यविरुद्धेन सादमकत्वेन व्याप्तस्य प्राणादिमत्त्वस्य जीवच्छरीरे दर्शनात् तत्र नैरात्म्यप्रतिषेधोपपत्तेः, २० क्वचिच्छरीरत्वस्य वनस्पतिविविरुद्धवृक्षत्वव्याप्तस्य दर्शनात् वनस्पतित्वप्रतिषेधवत् ।

एवं विरुद्धकार्योपलब्धिरपि । तद्यथा कल्पनापोदमग्रान्तमपि ज्ञानं न प्रमाणं विसंवा- २५ दादिति । प्रामाण्यस्योक्तविशेषणे ज्ञाने तद्विरुद्धाऽप्रामाण्यकार्यस्य विसंवादस्योपलब्धेन निषेधोपपत्तेः, क्वचिन्नोमहर्षादिविशेषस्य क्षीतकार्यस्योपलब्धेन तद्विरुद्धपावकप्रतिषेधवत् । न चासिद्धा विसंवादी-पलब्धिः, तत्र निरंशादिरूपेण “दृष्टस्यापि विषयस्य स्थूलादिरूपेण प्राप्तेः, अथवादर्शनप्राप्तेश्च २५ विसंवादाव्यवहारात् । एयमन्या अप्यनुपलब्ध्यो वृत्तिप्रतिपादिता गमिकः प्रतिपत्तयाः ।

स्यान्मतम्—यदि क्षणक्षयैकान्तार्देर्न प्रतिपत्तिः कथं स कचिन्नास्तीति तदनुवादी निषेधः ? ‘नास्तीह घटः’ इति प्रतीतस्यैव “तस्य” तद्दर्शनात् । प्रतिपत्तौ तु कथमनेकान्तनियमो भावेव्यति ?

१ क्षणिकैकान्ते । २ अथदुप्यत्वात् । ३ अथत् । ४ अथत् । ५ “स्यादादिपक्षे” —ता० टि० । ६ क्षणिकैकान्तस्य । ७ कश्चिदुप्यत्वात्—आ०, व०, प० । क्वचिदुपलब्धे— ता० । ८ क्षणत्वस्य । शरः शालवृक्ष-विशेषः । ९ —वादस्योप— आ०, व०, प० । १० दृष्टस्यादृष्टस्यापि प०, ता० । ११ घटस्य । १२ निषेध-दर्शनात् ।

तन्न सारम्, एव नित्येऽर्थक्रियानिषेधेऽपि चोद्यात् । न ह्यप्रतिपन्ने तत्र नन्विषेध, प्रतिपन्न एव प्रदेशे मशकादिनिषेधोपलम्भात् । न च तस्य प्रतिपत्ति प्रमाणात्, क्षणमङ्गवादव्याघातात् । कस्यनात श्वेत, निषेधश्चमपि तद्विपर्ययेव स्यात्, अर्थक्रियाया अपि तादृश्या एव तत्त्वात् । प्रत्यक्षत एव तस्या क्षणभङ्गे प्रतिपत्तिरिति चेत्, नैवम्, अनिश्चयात् । निश्चये वा किं नित्ये तन्निषेधेन ? स हि ततस्तद्व्युत्पत्तिः, निश्चिते च किं तत्साधनेन ? समारोपस्यापि तत्रानुपपत्तेस्तद्व्यवच्छेदस्याप्यसम्भवात् । अनिश्चयेऽपि यदि प्रतिपत्ति, तथापि किमर्थं तत्साधनम् ? व्यग्रहार्थमिति चेत्, न, तस्यापि तत एव भागात्, कथमन्यथा ततो नित्ये तन्निषेधव्यग्रहार । तन्न प्रत्यक्षतस्तत्र तस्या प्रतिपत्ति, इत्यारोपिवाया एव निषेधस्तथा तद्व्युत्पत्तिरिति सूक्तम्—‘नापक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः’ इति ।

यत्पुनरेतत्-वैशेषिकादे ‘सामान्यसमवायादिकं निराकुर्वन्’ यदि न प्रतिपद्यते तन्निषेधहेतोरा
 १० श्रयासिद्धत्वम् । प्रतिपद्यते चेत्, कथ निषेधः ? तत्प्रतिपत्त्या बाधनात्’ इति, तदप्यनेन प्रतिविहितम्, प्रमाणत प्रतिपत्तिवेत्त तदनुपपत्तेर्न कल्पनात् । तत्प्रतिपन्नस्य च तस्य परैर्निषेध कल्पते । अम्युप गन्तव्यं चैतत्, कथमन्यथा स्वयमपि क्षणमङ्गादेर्निराकरणम् । न हि तस्यापि सोपगतादिरूपितस्य क्वचित् प्रमाणत प्रतिपत्तिः बुद्ध्यादापि पटुक्षणस्यापि तादृशेव स्वयमवगमात् । अथ न तस्य निषेध, कथ तद्वादी पराधीयताम् ? अप्रतिक्षिप्तपक्षस्य तदनुपपत्तेः । तद्विपर्यस्य नि यादेर्विधानादेवेति चेत्, न,
 १५ अप्रतिपन्ने तस्मिन् तद्विपर्ययत्वस्यैव क्वचिदनविगमात् । तत कस्यनयैव तस्यापि प्रतिपत्तिरित्यल-
 मनुबन्धेन ।

साम्प्रतम् उन्नामादेस्तदुत्पत्त्याद्यभावेऽपि गमकत्वोपदर्शनेन हेतुवैकल्यमपि विध्यसम्बन्धाह—

तुलोन्नामरसादीनां तुल्यकालतया न हि ॥१६६॥

नामरूपादिहेतुत्वं न च तद्व्यभिचारिता । इति ।

२० तुलाया उन्नामशोर्बगमन रसश्च तावादी येषामर्वाभागास्तादीनां तेषां न हि स्फुटम् । किम् ? नामश्चाधोगमन रूपं चादिगेषां परमागविषाणादानां त एव हेतवो येषां तेषां भावस्तत्त्वम् । कस्या युक्त्या तत्तेषां न ? तुल्यकालतया समसमयत्वेति । न हि समसमयत्वे युक्तो हेतुफलभाव परस्पर-
 २५ मनुपयोगात्, सम्येतरनारीकुञ्जचूषुकवदनभ्युपगमात् । न चैवमहेतुत्वम्, व्यभिचारात् । न हि नामादिरूपादिव्यभिचारो निर्व्यभिचाराया एव ततस्तत्प्रतिपत्तेरुपलम्भात् । न ततस्तस्य प्रतिपत्तिरपि तु गोरवादे तस्य तत्कारणत्वात्, ततस्तु नामादिसहभाविन उन्नामादेरिति चेत्, तथापि व्याघात एव त्रैविध्यस्य कारणस्यापि ‘रिक्तत्वोपगमात्, तथा रसादे रूपाद्यधिगमाच्च । ततोऽपि न तस्याधिगम अपि तु तत्कारणस्यैव पूर्वसादिस्त्वकम्प्येति चेत्, न, रूपादेरेव समसमयस्य तद्वर्धनात् । तत्कारण-

१ नित्ये । २ अर्थक्रियाया । ३ व्यर्थक्रियाया । ४ ‘अथ यदि हरेण प्रमाणात्प्रतिपन्नं तेनेन नाप्यमानत्वादुत्पत्तिर्न विपरीतानुमानस्य । ..’—प्रश्न० व्यो० प्र० १६ । ५ ‘जेनादि — ता० टि० । ६— तावेदनुप— आ०, ब०, प० । ७ ‘जेने.’ ता० टि० । ८ ‘वैशेषिकादिना — ता० टि० । ९—विरोपणा— आ०, ब०, प० । १०—तुल्यविभि— आ०, ब०, प० । ११ लिङ्गस्थोप— आ०, ब०, प० ।

प्रतिपत्तिरेव (चैरेव) तत्प्रतिपत्तिस्तस्य रूपादिजननधर्मतया तत् प्रतीतिः । अत एवोक्तम्—

“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥” [प्र० वा० ३।८]

इति चेत्; कथं पुनस्तद्दर्शय प्रतीतिरेव तत्प्रतीतिः ? अव्यभिचारिणिति चेत्; उक्तमत्र—
‘हेतुप्रतिपत्तिरेव साध्यस्यापि प्रतिपत्तिरित्यनुमानमुत्तीक्ष्णते’ इति । न च प्रतिपन्नात्तत्प्रतिपत्तिः ;
कारणलिङ्गप्रसङ्गात् । नचैवं पारम्पर्यप्रतिपत्ति—रसादेस्तत्कारणस्य ततोऽपि रूपादेरवगम इति,
रूपादेरेव झटिति तत्तत्तद्दर्शनात् । सत्यम्, स तु न स्वतोऽविनाभावात्, अपि तु तदुत्पत्तिप्रयुक्तादेव ।
तदुक्तमर्चतेन—“रूपादिनापि रसादेरव्यभिचारो न स्वतः किन्तु स्वकारणाव्यभिचार-
द्वारक ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ८] इति चेत्; किं पुनरेवं नियमः ‘स्वकारणव्यभिचार-
स्तत्कार्येणाव्यभिचारः’ इति ? तथा चेत्; न; असत्ता तदयोगात् । सतैवेति चेत्; कुतः सत्त्वम् ? १०
कारणभावाविति चेत्; न; नियमाभावात् “नावश्यम्” [हेतुवि० टी० पृ० २१०] इत्यादि-
वचनात् । नियम एव रसादेस्तस्यानुमानात्, अन्यथा तदयोगादिति चेत्; न; परस्परान्तरात्—सति
तत्सत्त्वनियमे तत्र रसादेस्तदव्यभिचारद्वारकोऽविनाभावः, ततश्च तदनुमानात्तन्नियम इति । तन्नियम-
स्यान्यतः प्रतिपत्तौ तु व्यधेमेव रसादिलिङ्ग भवेत् । तस्मात् स्वत एव तस्य तत्र अविनाभावो न
तस्मात्, नापि तत्कारणादुत्पत्तेः । १५

यत्पुनरत्रोक्तं तेनैव—“आकस्मिकस्तर्हि सर्ववस्तूनां स्वभाव इति न कस्यचित्
स्यात् । नह्यहेतोर्देशकालद्रव्यनियमो युक्तः ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ९] इति; तत्र; त्वहेतु-
मङ्गलेरेव नियतविषयतया तस्योत्पत्तेः, तत् एव तत्प्रवृत्तेरप्यवगमात् । नियतविषया हि तदुत्पत्तिः
कुतश्चिदवगम्यमाना तत्प्रवृत्तिमवगमयत्येव, उत्पत्तिनियमस्य तदन्यत्रापि तदधीनत्वात् । अत इदमपि
तस्यायुक्तमेव—“तत्त्वाव्यभिचारकारणं यथोक्तादन्यत्र युज्यते ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ९] २०
इति; तदुत्पत्त्यादेरुक्तादन्यस्यापि तत्प्रवृत्तेर्भावात् ।

किञ्चेदं तस्य तत्कारणत्वम् ? उत्पादकत्वमिति चेत्; न तर्हि तस्मिन् सत्यप्यव्यभिचारः
कारणे कार्यभावस्यानियमात् । ततो यथेदमुच्यते—

“संयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥” [प्र० वा० ४।२०३] इति । २५

तथेदमपि वक्तव्यम्—

धूमादावपि यत्रास्ति प्रतिबन्धः स तादृशः ।

न सोऽपि हेतुर्वक्तव्यो व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥१५२५॥ इति

१ कारणं लि— आ०, य०, प० । २ स्वतोऽपि भावात् आ०, य०, प० । ३ “नावश्यं कारणानि
वार्यवन्ति भवन्तीति सीमतवचनम्”—ता० टि० । ४ ‘उत्पत्तेरित्यत्र शब्दोऽत्रापि कारणधीनः ।’
—ता० टि० । ५ अर्चयत्येव । ६ तत्प्रवृत्तेमा— आ०, य०, प० ।

तद्योत्यादकत्व फरणत्वम् । अस्तु तन्नियामकत्वम्, तन्निरुचौ नियमेन तस्यापि निरुचौ; इत्थपि न युक्तम्; कारणत्वादयभावे तस्याप्ययोगात् ।

“तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

नित्यतयेत्कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥” [प्र० वा० ३।२२] इति वचनात् ।

- ५ भवतु फरणत्वस्योक्तसमाश्रित्यान् स्वभावत्वादेव तस्य तन्नियामकत्वमिति चेत्, न, तन्मात्रसम्बन्धमावाप्तम् । न ह्यव्यभिचारमात्रस्य तेन व्याप्तिः; अव्यभिचारे तस्मिन् रूपादौ तद्भावात् । ततो यदुक्तम्— “यस्य येन सह तादात्म्यतदुत्पत्तौ न स्तो न त तदविनाभावो यथा प्रमेयत्वादि (दे) नित्यत्वादिना, न तश्च केनचित्तादात्म्यतदुत्पत्तौ स्वभावकार्य-
व्यतिरेकिणामर्थानामिति व्यापकानुपलब्धिः” [हेतुषि० टी० पृ० ९] इति, तत्प्रतिविहितम्;
१० तदभावेऽपि रसादे रूपादयविनाभावव्यवस्थापनेनानुपलब्धेर्व्यभिचारतः । तन्न नियामकत्वमपि कारणत्वम् । ज्ञापकत्वं तु प्रागेव प्रतिविहितम् । ततो न किञ्चिदपि कारणार्थमुपस्थायम् । ततः स्थित रसादे-
रकार्यस्यापि हेतुत्वात् त्रैविध्यमिति ।

- तथा अर्वाभागासाक्षादेरपि । न हि तस्यापि परमाणुविभाणादिकार्यत्वं तुल्यकाल्पविशेष-
पात् । तथापि कार्यमेव सत्येव तस्मिन् भावादिति चेत्, न किञ्चिद्विदानीमन्यत्र किङ्कर्तव्यं सर्वस्य
१५ साध्ये सत्येव भावात् । अमेदे स्वभावहेतुरपीति चेत्, न; तत्र हेतव्यमनैव साध्यस्याप्यधिगमात्, अन्यथा भेदापत्तेः । न कृतकत्वादेस्तदव्यतिरिक्तमन्यत्र साध्यम्, अपि तु तदव्यवहारस्तदन्य-
व्यवच्छेदो वेति चेत्, सिद्धं तर्हि तस्य तदकार्यत्वं व्यतिरेके सत्यविनाभावमिति न स्वभावहेतुर्नाम
कथितम् । किञ्चैवं कार्यत्वरूपनेन ? अविनाभावनिर्णयदेव गमकत्वोपपत्तेः । ततो न तुल्योन्माणादीनां
तदुत्पत्त्या गमकत्वम् । नापि तादात्म्येन; तदभावात् । कथं पुनस्तदभावो यावता तुल्यविद्वद्भावा-
व्यतिरेकादसत्येव कथञ्चित् तेषामन्योऽन्यमपि तादात्म्यमिति चेत्, अत्राह—
२० तादात्म्यं तु कथञ्चित् स्यात् ततो हि न तुलान्तयोः ॥१७०॥ इति ।

- तुलान्तयोस्तुल्यमावनामत्रोस्तुल्यप्रयो. तादात्म्यमभेदो न तु नैव तोरवधारणार्थ-
त्वात् । कुत एतत् ? ततः तस्मात् तुल्यकाल्पत्वात् हि सुप्तम् । न हि तादात्म्ये तुल्यकाल्प-
तस्य भेदव्यतिरेकत्वात् । सर्वथा भेद एव तद्विरुद्धं न कथञ्चिदिति चेत्, न; तथा स्वतन्त्रावचे,
२५ एकान्तनिर्गच्छणक्षीणस्यलक्षणवादिष्वलोपस्यावश्यम्भावात् । ततः कथञ्चित् इत्यत्र अविशब्दो द्रष्टव्यः,
ततः कथञ्चिदपि न केवलं सर्वथा स्यात् भवेत् तादात्म्यं तुलान्तयोः । नत्विनि सम्बन्धः । न केवलं
तुल्यकाल्पत्वात् कथञ्चिदभावे चानिष्टावच्छेदस्तुलान्तयोरेव न तादात्म्यमपि तु अन्येषामपीत्याह—

‘साक्षादविषाणयोरेवं चन्द्रार्वाकपरमाणयोः । इति ।

प्रसिद्धाश्रमेतत् । तदेवमुन्मासादेरकार्यस्वभावस्यापि लिङ्गत्वोपपादनेन त्रैविध्यनियमं

प्रतिषिध्य पात्रकेसरित्वाग्निमपि तन्नियमः प्रतिषिद्ध इति दर्शयैत्तद्वचनसाह—

- १० १ किं जैवं आ०, ब०, प० । २ तुल्यकाल्प । ३ भेदव्यतिरेक-आ०, ब०, प० । भेदनिष्ठत्वात् ।
४ सर्वथा स्या- आ०, ब०, प० । ५ तादात्म्यं च-आ०, ब०, प० ।

उपलब्धेऽथ हेतुत्वादन्तर्भावात् स्वभावतः ॥१७१॥

तयोरनुपलम्भेषु नियमो न व्यवस्थितः । इति ।

उपलब्धेः उपलम्भस्य न केवलं कार्यादेरेवेति । अपिशब्दार्थः चशब्दः । हेतुत्वात्
गमकत्वात् नियमः कार्यादिभेदेन त्रिविधमेव लिङ्गमित्यवधारण न व्यवस्थितः । न हि कार्यादे-
रन्यस्यापि हेतुत्वे तन्नियमोपपत्तिः । अस्ति च तस्या हेतुत्वम् 'अस्यात्मोपलब्धेः' इत्यात्मसद्भास्य ततः ५
प्रतीतेः । आत्मनो यद्यन्यतः प्रतिपत्तिरस्ति किमुपलब्ध्या कर्तव्य सिद्धोपस्थापितत्वात् ? अथ नास्ति न
तस्या हेतुत्वमाश्रयासिद्धेरिति चेत् भवेदेवं यदाश्रयबलेन गमकत्वम् । न चैवम्, अन्यथानुपपत्ति
एव तद्भावात् । निवेदितं चैतत्—'असिद्धधर्मिधर्मत्वेऽपि' इत्यादिना । कथं पुनस्तदपरिज्ञाने
कुतश्चित्तदन्यथानुपपत्तेरप्यवगमः ? इत्यपि न चोद्यम्; कथंदावपि तत्प्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तेऽपि साध्ये
तस्य तत्त्वभावत्वात् भगवत्येव परिज्ञानम्' इत्यपि समाधानम् उपलम्भेऽपि न विमुखभावमाविर्भावयति । १०
कथं पुनस्तदलब्धेर्गमकत्वं व्यभिचारस्यापि दर्शनात् ? न क्षुल्लिगिरित्येव भावास्तथा भवन्ति विभ्रमा-
भावापचरिति चेत् न; तन्मात्रस्य हेतुत्वानभ्युपगमात्, अन्यथानुपपत्तिसंवलितशरीराया एव तस्या-
स्तदभ्यनुजानात् । न च तस्या व्यभिचारोऽनुपलब्धिवत् । का पुनरियमुपलब्धिर्यतस्तदस्ति त्वं साध्यत
इति चेत् ? इयमेव येयं तत्र तत्र बुद्धिर्विवर्तेष्वन्वितरूपतया अहमिति प्रतिभाति । न तत्र कश्चिदात्मा
नाम तद्व्यतिरिक्त मतिभातीति चेत् सत्यम्; तस्या एवात्मत्वोपगमात् । न चैवमुपलब्धेर्वैयर्थ्यम्; १५
व्यवहारसाधनार्थत्वादनूपलब्धिवत् । एयमप्युपलब्धेस्तद्विषयाविष्यम्भावेन स्वभाव' एवान्तर्भावात् कथं
तया 'नियमाव्यवस्थितिरिति चेत् अनुपलब्धिवत् साध्यभेदेनेति ब्रूमः । ततो भवत्येव तथा तदव्यव-
स्थितिः अन्यथाऽनुपलब्धेरपि तत्रैवानुपवेशात् द्विविध्यमेव स्यात् । तथा तयोः कार्यस्वभावयोः
स्वभावतः स्वरसतोऽन्तर्भावादनुपवेशात् । कः ? अनुपलम्भेषु त्रैविध्यनियमो न व्यवस्थितः
सर्वस्यानुपलम्भावेन ऐकविध्यस्यैवोपपत्तेः । तथा हि—परस्यायं स्वभावहेतुः अनित्य शब्दः प्रयत्नान्तरीयः २०
कत्वादिति । तत्र प्रयत्नानन्तरीयत्वं यदि प्रयत्नानन्तरं निष्पत्ति, इयं विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरेव
नित्यत्वविरुद्धेन अनित्यत्वेनास्य व्यासत्वात् । अथ तज्ज्ञानम्; तथापि विरुद्धकार्योपलब्धिरेव तस्य
नित्यविरुद्धानित्यकार्यत्वात् । ततः कथमनुपलम्भेषु तयोरन्तर्भावो विरुद्धविधेरनुपलम्भभेदेन स्वयम-
भ्युपगमात् । बहुवचनं कार्याद्विशदत्वेन तद्विधानुपलम्भानामपि बहुत्वात् ।

स्यान्मतम्—यदा निषेधपरः प्रयोगो न नित्य इति तदा भवतु तत्रान्तर्भाव, यदा तु विधि- २५
पर एव अनित्य इति तदा स्वभावादित्वेन तयोर्हेतुत्वान्न तन्नियमाव्यवस्थितिरिति, तन्न; सर्वदा
लिङ्गस्य सामान्यविषयतया तन्निषेधपरतयैवावस्थानात्, अन्यथा तद्विषयत्वायोगात् । न हि सामान्यं
नाम अन्यन्यवच्छेदादपरं परस्य सम्भवति । तथा चोक्तम्—“अतद्रूपपरावृत्तयस्तुमात्रप्रसा-
धनात् ।” [] इत्यादि । विधिपरत्वे वा कथन्न वस्तुविषयत्वम् ? इष्टमेव' लेशतस्त-

१ न्यायवि० २७० २।६।२ उपलब्धिव्यामनस्य । ३ "स्वभावहेतौ"—ता०टि० । ४ 'त्रैविध्यनि-
यमाव्यवस्थितिः'—ता०टि० । ५ साध्यभेदेनेति आ०, ब०, प० । ६ "यदुक्त धर्मवीतिना—अतद्रूपपरावृत्तयस्तुमात्रप्रसा-
धनात् ।"—अष्टमह० पृ० २८ । "साह चात्र—अतद्रूप"—प्र० वार्तिकाल० १।२। ७—व तत्सादरीति आ०, ब०, प० ।

दधीति चेत्, न; निरंशो वस्तुनि लेशामावात् । तत्र एवोक्तम्—“एकस्यार्थस्वभावस्य” [प्र० वा० ३।४२] इति । यच्चैवमिदं कथमुक्तम्—“वस्तुलेशस्य चाश्रयः” [] इति ? पर एवेदं प्रष्टव्यं य एवमन्योऽन्यस्याहृतमभिव्याहरति । तत्र प्रतिषेधपर एव प्रयोगो युक्तः । कार्य-हेतोरपि सामान्यविषयस्यात्परतयैव स्वयं प्रतिज्ञावात् । ततो न सङ्गतमिदम्—“तत्र द्वौ वस्तु-
५ साधनौ” [न्यायवि० पृ० ३९] इति । न न सङ्गतम्; तद्विषयस्य सामान्यस्य धरत्वस्याश्रय-साधादिति चेत्, न; अनुपलम्भस्यापि तत्साधनत्वापत्तेः । अभावस्यापि भावान्यतिरेक्येण एव लौकिकै-र्यवसायात् । तत्र इदं व्याहृतम्—“एकं प्रतिषेधहेतुः” [न्यायवि० पृ० ३९] इति । ततोऽनुपलम्भत्वेन सर्वस्यापि प्रतिषेधहेतुत्वादसङ्गतमेव तत्रेत्यादि ।

पुनरपि नियममेव विधुरयितुं लिङ्गान्तरमुपदर्शयन्नाह—

१० अभविष्यत्यस्यम्मान्यो धर्मो धर्मान्तरे क्वचित् ॥१७२॥

शेषवद्धेतुरन्योऽपि गमकः सुपरीक्षितः । इति ।

धर्मः कृत्तिकोदयादिः क्वचित् फल्गुश्चिह्नं धर्मान्तरे शक्रोदयादौ साध्ये हेतुः । कीदृशं ? अभविष्यति भजनिष्यमाणे धर्मान्तरे तस्मिन् अस्मान्माव्योऽसम्भवितायै कम्पनीयः तद्विनाभाव-
तया निश्चित इति यावत् । कथं हेतुः ? शेषवन् शेषं परोक्तात् कार्यत्वादस्य कार्यत्वादि तद्वचना
१५ भवति । कार्यमेव कृत्तिकोदयः शक्रोदयस्येति चेत्, कुत्र एतत् ? ॥ उत्पत्तिरिति चेत्, न; तत्र प्रागेव निष्पत्तेः । निष्पत्तेः च किं तेन कर्तव्यम् ? अकिञ्चित्करस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तद्विना-
भावात् तत्कार्यमिति चेत्, नन्वेवमपि तस्य स्वभाव एव स्यात्, साध्यस्य तस्मिन्धर्मान्तरान्तरपक्षत्वेन
भावात् अन्यक्षणप्राप्तकारणत्वात् । अन्यथा तत्कारणस्यापि कार्यत्वादेव लिङ्गत्वोपपत्तेः किमिति
स्वभावत्वेन तदुपपादितं यत् इदमर्थवत्—

२० “हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥” [प्र० वा० ३।९] इति ।

कीर्तिरैव तथा तदुपपादितं न प्रज्ञाकरेण भाविकारणवादिनेति चेत्, किं पुनः कीर्तिस्त-
द्वादी न भवति ? तथा चेत्, कथं तदग्रम् एव “सत्तोपकारिणो” [प्र० वा० १।५१] इत्यादिस्तद्वा-
दपरतया अलङ्कारकृता व्याख्यातः ? तदपि तस्यानभिप्रेतार्थमेव व्याख्यानमिति चेत्, वेदान्तो तत्कार-
२५ णत्वं शान्तिः शान्तिकारानभिप्रेतत्वादिति कथं तद्वत्त्वेन तदुदयस्य लिङ्गान्तरत्वमतिशेषान्नियमविपाते
तत्कथं स्थानम् ? कथं वा तन्मतमुपपादयितुं प्रवृत्तेन तदनभिप्रेतस्य कचिदुपपादनं नित्यादेरपि प्रयोजनव-
शात् क्वचित् तत्प्रसङ्गात् । भवत्येव कीर्तिरपि तद्वादी, तथापि नान्यस्मिन् सत्त्वात् स्वभावत्वरूपं व्याहृतं तत्र
उभयधर्मसङ्गात्वादि चेत्, तथापि कथं तन्नियमः ? केवलात् कार्यात् स्वभावाच्च तदुभयात्मनस्तस्य

१ नियमेन आ०, ब०, प० । २-यावत्-आ०, ब०, प० । ३ धर्मकीर्तिना । ४-न स की-
आ०, ब०, प० । ५ भाविकारणत्वात् । ६ “तदेतदानन्तर्यमुभयपक्षयोर्वा समानम्, यथैव भूतापेक्षया तथा
भाष्यपेक्षयापि । न चानन्तर्यमेव तत्रैव निश्चयं व्यवहितस्यापि कारणत्वात् ।”-प्र० वातिकाल० १।५१ ।

हेत्वन्तरत्वात् । भवतु स्वभाव एव कृत्तिकोदयादिरपीति चेत्; न; धूमादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात्, अविना-
भावस्य तद्वयस्य हेतोः तत्रापि भावात् । मेदप्रतिभासन्निति चेत्; तदुभयादेरपि न भवेदविशेषादिति
सूक्तम्—‘शेषवत्’ इति । तद्वद् अन्योऽपि कृत्तिकोदयादेरपरोऽपि पक्ष्यादिरपि गमकः प्रत्यायकः
साध्यस्य । कीदृशः ? सुपरीक्षितः सुष्ठु साध्यनिष्ठानियमवत्त्वेन परीक्षितः तर्केण विचारित इति ।
अस्ति धाकाशो पक्षिदर्शनात् अथ छायामण्डलस्य, तद्दर्शनाच्चोपरि पक्षिणः प्रतिपत्तिः । न ह्यत्र कार्यत्वम्; ५
तुल्यकालत्वात् । न स्वभावत्वम्; मित्रदेशत्वात् । परीक्षया तु अविनाभावाद् गमकत्वमतो न तन्नियमः ।
सत्यप्यत्र कार्यादित्ये न तद्वयवस्थितिः, पक्षधर्मत्ववैकल्येन तद्वतोऽस्य मेदात्, न ह्यत्र पक्षिणः पक्षधर्म-
त्वम्; भूमदेशे तस्यासम्भवात् । तस्य^१ हि पक्षत्वं छायावत्त्वेन साधनात् । नापि तन्मण्डलस्य; आकाशो
तस्याभावात् । न च भूमदेशाकाशसमुदायस्य^२ पक्षत्वम्; तत्रै हि अत्रेति निर्वेशः स्यात् साध्यस्य न
पुनर्यत्र क्लिप्तं तत् ऊर्ध्वमधस्ताद्वेति । तथैव च तत्प्रतिपत्तिर्दृश्यत इति । १०

साम्प्रतं नैयायिकादिकल्पितमपि तन्नियममतिदेशेन विधुरयन्नाह—

एतेन पूर्ववद्बोतसंयोग्यादौ कथा गता ॥१७३॥ इति ।

पूर्ववद्बोतसंयोगिशब्दानामादिशब्देन बहुव्रीहिः । तस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धात् पूर्ववदादिः
बोतादिः संयोग्यादिरिति^३ भवति । तत्राद्येन शेषवत्-सामान्यतोद्दृष्टयोः, द्वितीयेन अवीतबोता-
बोतयोः, तृतीयेन समवाय्येकार्थसमवाय्य (यि) विरोधिनामवरोधः, तस्मिन् पूर्ववद्बोतसंयोग्यादौ १५
या कथा हेतुनियमान्नाख्यानां सापि एतेन पूर्वोक्तेन न्यायेन गता निवृत्ता । नखेवं नियमः—
‘पूर्ववदादिरूपेण त्रिविधमेवानुमानम्’ इति; अधिकस्यापि कस्यचिद्भावात् । तथा हि—पूर्ववदिति
कारणात् कार्यस्यानुमानम्, पूर्वं कारणमस्यास्तीति व्युत्पत्तेः । शेषवदिति कार्यात् कारणस्य, कार्यस्यै-
वोपयुक्तकारणादन्यतया शेषे^४ शब्देनाभिधानात् । सामान्यतोद्दृष्टमिति चाकार्यकारणादकार्यकारणस्य ।
न च ‘अस्यात्मा उपलब्धेः’ इत्यादि सत्तासाधनम् एतेषामन्यतममपि; सामान्यतोद्दृष्टेऽपि तस्यापक्षधर्म- २०
त्वादित्वेनानन्तर्भावात् । तद्गमकत्वस्य च समर्थितत्वात् ।

किञ्च, पूर्ववदादिर्गमकत्वं त्रैरूप्यात्, पाञ्चरूप्याद्वा, तदन्यतरैवाविनाभावपर्यवसानादिति
स्वयमभ्युपगमात्^५ तथा च यदेतत् पूर्ववतो भाष्यकारेणोदाहरणमुक्तम्—“मेघोन्नत्या भविष्यति
बुष्टिः” [न्यायभा० १।१।५] इति, तत्कथं गमकम् अपक्षधर्मत्वात् ? न ह्यत्र वृष्टेः पक्षत्वम् असिद्धेः,
सिद्धौ चानुमानवैफल्यत् । मेघस्य च सिद्धत्वेऽपि न पक्षत्वम्, असाध्याधिकरणत्वात् । न हि वृष्टेस्तदधिक- २५
रणत्वं भावित्वात् । यत् पुनरत्र विद्वद्रूपेण समाधानमुक्तम्—“कारणस्यैव मेघादेः सिद्धत्वात्
धर्मित्वं तद्वृष्ट्युत्पादकत्वं साध्यो धर्मः उन्नतत्वादिना तद्वर्मेणैवानुमीयते ।” []
इति; तन्न सम्पक्^६; न खेवगपि कारणे पक्षधर्मत्वस्यावस्थापनमपि तु तद्वर्म एवोन्नतत्वादौ ।

१ पक्षादिरपि आ०, ब०, प० । २ त्रैविध्यनियमः । ३ तस्य प्रत्यक्ष छा—आ०, ब०, प० ।
भूमदेशस्य । ४ —स्य सप—आ०, ब०, प० । ५ न हितर्ह्यत्र प० । ६ —ति प्रथम—प० । ७ —समवायवि-
प० । ८ —मित्यादिकस्या—आ०, ब०, प० । ९ द्रष्टव्यम्—न्यायभा०, न्यायवा०, न्यायवा० ता० १।१।५।
१० शेषवत्त्वेनाभि—आ०, ब०, प० ।

तदपि न कार्ये साध्ये किन्तु कारणधर्म एव तदुत्पादकत्वे । तथा चान्यत्र धर्मे अन्यत्रोत्तरं द्रव्यत
पदेयत विदेवरूपस्य न्यायकौशलम् ! भाष्यविरोधश्चैवम्—तत्र कारणेन कार्यस्यैवानुमानवचनान्न
कारणधर्मोपेक्षं तद्वन्तरस्य । तेन तदन्तरानुमानमेव कार्यानुमानं भाष्यस्याप्येवमभिप्रायत्वादिति चेत्,
कथं पुनः तदुत्पादकत्वस्यानुमानं वृष्टे ? न तावदमेदात्, कार्यस्य कारणधर्मादवश्यन्तया मेदात् ।
५ अविनाभावादिति चेत्; न्यायविदानीं तदुत्पादकत्वस्याप्यनुमानम् उक्तत्वादितिल्लिख्यज्ञानस्यैव तज्ज्ञा-
नलोपत्तेरविनाभावाविशेषात् ।

लिङ्गज्ञानस्य तत्साध्यज्ञानत्वे प्रत्ययं व्रजेत् ।

सिद्धग्रन्थैवानुमानं वैविध्यं यत्र कथ्यते ॥१५२६॥

तदुत्पादकत्वात् वृष्ट्यनुमानोपपत्ते तदनुमानमेव वृष्ट्यनुमानमुच्यत इति चेत्;
१० ततोऽपि कथं व्यधिकरणात् तदनुमानम् ? उक्तत्वादिवृत्तोऽपि कारणधर्मस्यैवापरस्यानुमानेन
तदनुमानरूप्यनायां चान्वयस्यापत्ते । तत्राविनाभावाच्चतदनुभागमेव वृष्ट्यनुमानम् । तद्विशिष्टत्वादिति
चेत्; स्यादेतत् वृष्ट्युत्पादकत्वं वृष्टिविशिष्टम् अतः तज्ज्ञानमेव वृष्टेरपि ज्ञानमिति, तत्र; ततोऽपि
मेदस्यानयाकरणत्वात् । नहि तद्विशिष्टमित्येव तस्य ततोऽनर्थान्तरत्वम्; तद्विशिष्टत्वस्यैवानुमानवप्रसङ्गात् ।
तदनपारिणते तु कथं तज्ज्ञानं तदर्थान्तरस्य विशिष्टस्य विशेषणापेक्षणादिति चेत्; एवमपि भवति
१५ तज्ज्ञानाद्विशेषणस्यानुमानं न तु तदेव तस्येति अन्यथा कारणस्यापि कार्यापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमेव
कार्यस्यापि ज्ञानमिति व्यर्थं पूर्ववद्विज्ञकत्वेन भवेत् । अनुमानं तु ततस्तस्यानवस्थयैव दसोत्तरम् ।
तत्र तदुत्पादकत्वानुमानमेव वृष्टिपरिज्ञानम् । ततो दुर्भाषितमिदं परस्व—“अविष्यद्वृष्ट्युत्पादकत्वं
धर्मो यदानुमितं तदा वृष्टेरनुमानं कथ्यते ॥” [] इति ।

यदपीदं शीघ्रवत् उदाहरणं भाष्ये प्रदर्शितम्—“पूर्वोदकविषयतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं
२० शीघ्रत्वञ्च स्रोतसो दृष्ट्वाऽनुमीयते भूता वृष्टिः [न्यायभा० १।१५] इति । अत्रापि विषय-
रूपेण तात्पर्यशुक्तम्—“नदीशब्दवाच्यो गर्तविज्ञेयो धर्मो तस्य उपरि वृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं
साध्यो धर्मो धर्मिगतेन पूर्णत्वादिना धर्मेणानुमीयते ॥” [] इति । तत्रापि तदेव वक्तव्यम्—
कथं पुनः कार्यधर्मस्यैवानुमानं तदर्थान्तरस्य भूतया वृष्टेरपीति ? अविनाभावादिति चेत्; उक्तमत्र
लिङ्गज्ञानस्येत्यादि । ततः पुनस्तदनुमानेऽप्यभिहितमेवानवस्थानं विशिष्टस्य तदर्थस्य तद्वृष्टिविशेषणा-
२५ पेक्षत्वादित्यपि प्रतिविहितम् ‘एवमपि’ इत्यादिना । तत्र उपरिवृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वपरिज्ञानमेव भूतवृष्टि-
परिज्ञानमप्युपपन्नम् ।

यदपि सामान्यतोदृष्टस्य भाष्ये प्रतिपादितम्—आदित्यवज्यानुयानमुदाहरणप्रतिनिधित्वेनावस्थान्य
‘स्वयमुदाहरणमुक्त रूपेण स्पर्शानुमानमिति, तत्रापि पक्षधर्मत्वादिकमपेक्षितम्, अन्यथाऽविनाभावा-
भावेन गमकत्वायोगात् । सत्यम्, अपेक्ष्यत एव, रूपमिदं स्पर्शाविनाभावविरुक्त्वात् प्रतिपन्नरूपवदिति
३० सत्प्रवृत्तेरिति चेत्; तर्हि तदेवात्रापि वक्तव्यम्—कथञ्चान्न रूपस्य स्पर्शाविनाभावविरुक्तस्य परिज्ञानं तदर्थ-
१ - दृष्ट्यै—सा०, घ०, प० । २ कारखानमेव । ३ दृष्ट्यानुमी—जा०, घ०, प० ।
४ विन्धकरुणे ।

न्तरस्य स्पर्शस्येति ? अविनाभावदेः पूर्ववदेव प्रत्यवस्थानम् । गत्वोऽपि कथं धूमोऽयमग्निमान्
धूमत्वादित्यग्निमस्यज्ञानमेवाग्निज्ञानमिति चेत् ? अग्नितद्धर्मविषयतया लिङ्गादेव तस्योत्पत्तेः । न चैवं
भवन्मते सम्भवति, लिङ्गस्य अन्यपेक्षया व्यधिकरणत्वेनापक्षधर्मत्वात् । स्याद्वादिर्गते तु अपक्षधर्मस्यापि
गमकत्वात् । न चाविनाभावस्य पक्षधर्मत्वादावेव पर्यवसायः, 'सन्ति प्रमाणानि इष्टसाधनात्, उदेप्यति
शकटं कृत्तिकोदयात्' इत्यादौ तदभावेऽपि भावात् । तन्न कारणादिभेदेन लिङ्गत्रैविध्यस्य सम्भव इति । ५

वार्तिककारेण तु 'पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टम्' इत्येतदेवं त्रिसूत्रीकृत्य तद्विषयतया
अन्वयादिभेदेन त्रैविध्यं लिङ्गस्योक्तम् । तत्र पूर्ववच्छेषवदित्येकं सूत्रम् । पूर्वशब्दः पक्षवाची
पक्षस्यैव केषात्रयेऽपि पूर्वमभिधीयमानत्वेन पूर्वत्वात्, सं व्याप्त्या विद्यतेऽस्येति पूर्ववत् पक्षे
विद्यमानमित्यर्थः । शेषः सपक्षः तस्यैव लिङ्गाङ्गत्वेन प्रस्तुतयोः पक्षसपक्षयोः पक्षस्योपयोगे
स्तदुद्धरितत्वेन शेषस्योपपत्तेः स विद्यतेऽस्येति शेषवत्, सपक्षे देशतः कात्स्न्यतो वा विद्यमानमिति १०
यावत् । अनेनान्वयी हेतुरुक्तः । पूर्ववत्सामान्यतोऽदृष्टमिति द्वितीयम् । पूर्ववदिति व्याख्यातम् ।
विपक्षे सामान्येनान्यथा वा यत्र दृष्टं तत् सामान्यतोऽदृष्टम् अनेन व्यतिरेकिसाधनमभिहितम् । पूर्वव-
च्छेषवत्सामान्यतोऽदृष्टमिति तृतीयम्, अनेन चान्वयव्यतिरेकीति । तत्र सपक्षैकदेशवृत्तेरन्वयिन
उदाहरणम्—परमाण्वद्वयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः सत्तासम्बन्धित्वात् घटादिवत् । 'तद्वृत्तित्वं चास्य
घटादावेव सपक्षे भावात्, सपक्षेऽपि सामान्यादौ विपर्ययात् । न चेदमत्राशङ्कनीयम्—'त्रैरूप्यादेरत्रास- १५
मग्रत्वादहेतुत्वमन्वयिन इति; 'तत्समग्रताया अन्वयव्यतिरेकण्येवाभ्युपगमात्, इतरयोस्तु यथास-
म्भवं तदुपगमात् । अत एव चित्रभानोर्वचनम्—“अन्वयादीनि रूपाणि साफल्येन अन्य-
तमवैकल्येन वा यत्र सन्ति तदनुमानम्” [] इति । तत्रोच्यते—यद्यन्वयिनोऽ-
विनाभावो नास्ति कथं गमकत्वं व्यभिचारसम्भवात् ? अथास्ति; क तस्य प्रतिपत्तिः ? पक्षधर्म-एव तस्या-
बाधितविषयत्वासत्पतिपक्षत्वाभ्यां प्रतीयमानस्याविनाभावित्वयैव प्रतिपत्तेरिति चेत्; न किञ्चिद्विदानीं २०
सपक्षे सत्त्वेन ? अविनाभावाधिगमादेव हेतोर्गमकत्वात् । तस्य च विनैव तेन भावात् । भवतु 'सपक्षे
सति तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न तत्राप्यन्वयस्यैव सति सत्त्वलक्षणस्य प्रतीतेर्नाविनाभावस्य । न चान्वय
एवाविनाभावः असत्यसत्त्वस्य 'तत्त्वात्, अभावस्य च भावभेदिन एवाभ्युपगमात् । अधवाधितविष-
यत्वादिकमेव अविनाभावित्वम्, तच्चान्वयिनः स्वरूपमेव, ततः सपक्षे तत्प्रतिपत्तिरेवाविनाभावित्वस्यापि
प्रतिपत्तिरिति; तत्रोच्यते—किं तद्विषयत्वादिना तस्यापक्षेपापदेव तदित्युच्यते, किं वा ततोऽर्थान्तरं तत्रेति ? २५
प्रथमविकल्पे 'कथमाक्षिप्तविनाभावस्यैवान्वयस्य प्रतीतेः अन्वयव्यतिरेक्येचार्य हेतुर्न भवेत् ? अविनाभा-

१ मतेनावज्ञ- आ०, व०, प० । २- व सू- आ०, व०, प० । ३ 'त्रिविधमिति अन्वयी
व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति"—न्यायवा० पृ० ४० । ब्रह्मना—“तदनेन न्यायवार्तिकटीकाकारव्याख्यान-
मनुमानसूत्रस्य त्रिसूत्रीकरणेन..."—त० श्लो० पृ० २०६ । प्रमेयक० पृ० ३६२ । ४ वादलक्ष्यवितण्डा-
लक्षणकथात्रयेऽपि । तथाऽन योपि आ०, व०, प० १ सत्त्वत्वा- आ०, व०, प० । ६ अवशिष्टत्वेन ।
७ सपक्षैकदेशवृत्तित्वम् । ८ तत्र सम- आ०, व०, प० । ९ अन्वयादी- ता० । १०—चे तत्र-आ०, व०,
प० । ११ अविनाभावत्वात् । १२ कथमाक्षिप्तौ वि- आ०, व०, प० ।

वस्य व्यतिरेकत्वात् । अन्वयिनि तद्विशेषपरहिते निदर्शनान्तरे तदप्रतिपत्तेरिति^१ चेत्; अन्वय्यपि न भवेत् घटादौ अनाक्षिप्तव्यतिरेके अन्वयस्याप्यप्रतिवेदनात् । अन्वयस्य प्राधान्यात् अन्वय्येवायमिति चेत्; न; साध्यप्रतिपत्ताविविनाभावस्यैव प्राधान्यात्, सत्येव तस्मिन् व्यभिचारनिवृत्तेर्निर्णयात् । तद्विशेषप्रत्येन दृढमन्यस्यैव प्राधान्यमिति^२ चेत्, अस्तु तर्हि पक्षधर्मस्यैव प्राधान्यम्, असति तस्मिन्^३ अन्वयस्याकिञ्चित्करत्वात् । उक्तो न तद्विशेषात् तदेव तदित्युपपन्नम् । नापि ततोऽर्थान्तरं तन्नेति; व्यतिरेक्यादौ अर्थान्तरस्यैव तस्य भावात् । विपक्षव्यापृतिरूपं त्वत्विनाभावित्वमेव तत्र व्यतिरेकः । तच्च नाशयितव्यपत्त्यादेः अर्थान्तरमेव, अन्यथा रूपभेदेन लिङ्गलक्षणत्वानुपपत्तेः । तत्राप्यशयितव्यपत्त्यादिकमेवाविनाभावित्वं विपक्षव्यतिरेकस्तु तन्निर्णयार्थं एवेति चेत्; कुनस्तत्तत्तस्य निर्णयः^४ सति तस्मिन् तस्यावश्यभावात्; तर्हि साध्यस्यैव स्यात् तद्विशेषात्, तत्किमन्तर्गुनाऽवाधितविषयत्वादिना^५ साध्यसद्भावनियमाभावे तस्यापि दुर्लभत्वात् । तनस्तत्सादर्शान्तरमेवाविनाभावित्वम्, तस्य चान्वयिन्याक्षेपे अन्वयव्यतिरेकित्वमेव तस्य नाव्ययित्वम् ।

असिद्धत्वाच्च^६ । तच्च अर्थान्तरस्य सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य च प्रतिक्षिप्तत्वात् । सिद्धस्यापि न गमकत्वं व्यभिचारात्^७ । स च तेनैव प्रत्यक्षेण, यद्विषयत्वं साध्यं परमाण्यादीनाम्, सत्यपि तस्य सत्सम्बन्धित्वे प्रत्यक्षत्वाभावात् । प्रत्यक्षमेव तदप्यन्येन प्रत्यक्षेणेति चेत्; तेन तर्हि व्यभिचारः स्यात् ।^८ तस्यापि तदन्तरेण प्रत्यक्षत्वे तदेव वक्तव्यमनवस्थानं च । तेन सर्वस्य^९ प्रत्यक्षत्वम्, तस्य त्वन्येन तज्ज्ञानवस्थानमिति चेत्, न; तेन स्वविषयस्य प्रत्यक्षत्वे स्वरूपवेदनप्रसङ्गात् ।^{१०} न हि स्वरूपमप्रतिपद्यमानं तद्विषयतया पर प्रत्यक्षयितुमर्हति । भवतु तर्हि स्वत एव तस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत्; न; स्वसंवेदनेत्यासन्निकर्षजत्वेनाप्रत्यक्षत्वे ततः कस्यचित् प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । परप्रसिद्ध्या प्रत्यक्षमेव स्वसंवेदनं स्पष्टावमासिद्धादौ न व्यभिचार इति चेत्; 'स्वप्रसिद्ध्या तर्हि तदधाराद्व्यभिचारश्चेति दुस्तरं व्यसनमाप-^{११} चितम् । तन्नेवमुदाहरणमुपपन्नम् ।

यदप्यन्वयिनि. 'सपक्षव्यापिनस्तदुपवर्धितम्—परमाण्यादिय कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् कुम्भादिबदिति; तदपि न युक्तम्; व्यभिचारस्य तत्राप्यविशेषात् । अपि च, यदि^{१२} प्रमितिरेव प्रमेयत्वम्; न पक्षधर्मत्वम्, तस्याः प्रमातृनिष्ठत्वेन परमाण्यादिप्यभावात् । तत्सम्बन्धः तदिति चेत्; तस्य यदि प्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रमेयत्वं न सपक्षव्यापित्वं प्रमेयत्वे^{१३} तत्राप्यपरस्तत्सम्बन्धः तस्यापि प्रमेयत्वे^{१४} पुनर-^{१५} परस्तत्सम्बन्धः इत्यप्यवसायो तत्प्रत्यक्षः प्राप्नुयात् । न चैव प्रतीतिः प्रमेयत्वस्थानवस्थिते । अथ स एव न स्वप्रमितिसम्बन्धं तेषां प्रतिपद्यते यतोऽयं प्रसङ्गः, अपि तु पर एव, तेनापि स्वतत्सम्बन्धस्य न प्रतिपत्तिः, ततोऽपि परेणैव प्रतिपत्तेरिति; तत्र; स्वयमप्रमितस्याज्ञातासिद्धत्वप्रसङ्गात्^{१६} । अस्त्येव वादिना परमाण्यादिषु तस्य प्रतिपत्तिस्तत्सम्बन्ध एव तस्य तेनाप्रतिपत्तिरिति चेत्;

१- तिरि-आ०, व०, प० । २ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । ३- च तदर्था- आ०, व०, प० ।

४ व्यभिचारः । ५ कस्यचित् प्रत्यक्षत्वम् । ६ वस्तुनः । ७ तर्हि आ०, व०, प० । ८ पर- आ०, व०, प० । ९ स्व-आ०, व०, प० । १० प्रमितिरेव प० । ११- यत्वात् आ०, व०, प० । १२- स्वेन प- आ०, व०, प० । १३- द्रव्यासिद्धत्व- आ०, व०, प० ।

न; पक्षोक्तते तत्रापि तदप्रतिपत्तौ तदवस्थत्वात् भागतस्तदसिद्धत्वस्य । तदपक्षीकरणे तु नात्र कस्यचिदिति सर्वदर्शी निर्दिष्टः स्यात् । भवतु कस्यचित् सातिशयज्ञानस्य योगिन एव तथानिर्देश इति चेत्; न; अत्रापि व्यभिचारसम्भावनस्यानिवृत्तेः । शक्यं हि वक्तुं यथा तस्य विद्यमानोऽपि तत्सम्बन्धो न प्रत्यक्षस्तथा परमाणादयः प्रमेया अपि विरोधाभावात्, कुम्भादौ विद्यमानस्यापि साध्यान्वयस्याप्रतिपत्तेरविशेषात् । ततो योगिनोऽपि प्रत्यक्ष एव वक्तव्यः इति तस्याप्रमेयत्वे न सपक्षव्यापित्वम् । प्रमेयत्वेऽपि तस्य स्वयमप्रमितौ भागसिद्धत्वम् । प्रमितौ पुनः तत्सम्बन्धस्यापि स्वयमेव प्रमितिः पुनरपि तत्सम्बन्धस्येति कथञ्च तस्यापर्यवसायिन एव प्राप्तिः ! पर्यवसाने वा तद्वर्तिनस्तस्याप्रमेयत्वमेव प्रत्यक्षत्वेऽपीति न सपक्षव्यापित्वमस्य ।

यदपि व्यतिरेकिण उदाहरणमुपपादितम्—नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, यत्तु निरात्मकं न तत्प्राणादिमत्त्वं यथा लोष्टादि, प्राणादिमत्त्वं जीवच्छरीरम्, अतो निरात्मकं नेति; तत्र यथात्मा १० न प्रतिपन्नः कथं 'यत्र नैरात्म्यं न तत्र प्राणादि' इति तन्निवृत्त्या प्राणादिनिवृत्त्युपदर्शनम् ? अप्रतिपन्नस्य निवृत्त्युदर्शनायोगात् । प्रतिपन्नश्चेदन्यतः, ग्यर्थमिदम्, अतोऽपि तत्प्रतिपत्तेरेव साध्यत्वात् । उपायवैचित्र्यात् दोष इति चेत्; भवेदेव यदि तदनपेक्षयैवायमुपायः स्यात्, न चैवं तदपेक्षयैवात्राप्यात्मनिवृत्त्युपवर्जनात् । अत एव तु तत्प्रतिपत्तौ भवति परस्परश्रयः—सत्यामतस्तत्प्रतिपत्तौ व्यतिरेकनिर्णीतिः, ततश्च तत्प्रतिपत्तेः । अथ मा भूत् तत्प्रतिपत्तिः, तथापि भवितव्यं तेन विशेषेण यो लोष्टादौ १५ स्वनिवृत्त्या प्राणादीन्निवर्तयति । स्वरसतस्तन्निवृत्तौ जीवच्छरीरेऽपि प्रसङ्गात् । तस्यैव चेद् साध्यत्वम्, आत्मव्यपदेशस्यापि तत्रैव करणविति; तदपि न युक्तम्; चार्वाकृष्ट्या भूतपरिणामस्य सौगतकल्पनया चित्तसन्तानस्य च तद्विशेषस्य सम्भवात् । तस्य निषेधात्तद्व्यवस्य स विशेष इति चेत्; तन्निषेधोऽपि यद्यन्यत्वमात्रे पर्यवसितः, तस्यैव तन्निवर्तकत्वं नाभिमतस्य । अतत्पर्यवसायित्वे तु सिद्धस्तत एवास्मेति तदवस्थमस्य वैयर्थ्यम् । नन्वतः प्रतीतस्यैव तन्निषेधादपि विशेषावधारणं तत्कथमस्य वैयर्थ्यमिति ? तत्र; २० तथापि साक्षादस्य तत्प्रतिपत्तावनुपायत्वात् । अथ अत एव तन्निषेधसहितात्तत्प्रतिपत्तिः; न तर्हि पूर्वविशेषमात्रस्य परिज्ञानमिति कथं निषेधावधारः ? तस्य तत्परिज्ञाने पुनस्तद्विशेषप्रतीक्षायामेवोपपत्तेः । कथं वा तत्साहाय्यादपि अतस्तत्प्रतिपत्तिः ? कथं च न स्यात् ? स्वनिवृत्त्या लोष्टादौ प्राणादिनिवर्तकस्यैव तदुपपत्तेः । न च भवद्भूतस्य तत्रापि निवृत्तिः सर्वगतत्वात् । स्वरूपस्तद्व्यवसायेऽपि सम्बन्धविशेषतोऽस्त्येव 'सेति चेत्; तस्यैवं तर्हि साध्यत्वं निवर्तकत्वात्. नात्मनः । सत्यमिदम्, तस्यैवात्मशरीरसंयोगे- २५ वात्मनो जीवच्छरीरे साधनादिति चेत्; कथमात्मनि विप्रतिपत्तौ तमसायित्वा' तद्विशेषस्य साधनम्, आमान् प्रष्टव्यम् 'कोविदाराम्यान्वदुपपन्नम् ! अप्रस्तुताभिधानेन निप्रज्ञावात्तेश्च । विप्रतिपत्तिरपि तत्रैवेति चेत्; न; तथाप्यात्मन्यसाधिते तत्साधनस्यायोगात् । आत्मगतो हि धर्मस्तत्तिद्भावेव शक्यसाधनो नान्यथा ।

१ पक्षे कृते आ०, व०, प० । २ विरोधात् आ०, व०, प० । ३- न्यग्र- आ०, व०, प० । ४ 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्' । न्यायवा० पृ० ४६ । ५ यथात्मना- आ०, व०, प० । ६ निवृत्तिः । ७ तमभावहितत्वात्- आ०, व०, प० । ८ 'कचनार' इति भाषायात् ।

- प्रमाणान्तरावगतत्वादात्मनो नायुक्तं तत्साधनमिति चेत्; न; तथाप्यतिप्रसङ्गात् । तथा हि—यथा प्राणादेर्घटादिव्यावृत्तस्य दर्शनाज्जीवच्छरीरे तद्विशेषस्य साधनं तथा बालशरीरादिव्यावृत्तस्य विशेष-
तारतम्याधिष्ठानस्यै तस्य युवादिशरीरे दर्शनात् पूर्वपूर्वविलक्षणैः सम्बन्धविशेषस्तत्र साधयितव्यः
प्राप्नुयात् । प्राप्नोतु न कश्चिदोप इति चेत्; शास्त्रं तर्हि न्यूनं प्राप्तं तथा तस्यानिरूपणात् । न
५ प्राप्तं प्रकृतविशेषनिरूपणादेव तस्यापि तज्जातीयत्वेनाभ्युपगम्येति चेत्; आत्मनिरूपणादेव तर्हि
प्रकृतस्यापि तद्वर्त्मत्वेनाभ्युपगम्येति चेत्; तदपि न क्रियत एव प्रज्ञाशालिनं प्रति
मन्दानुग्रहायैव तत्करणमिति चेत्; तदर्थं तर्हि परापरस्यापि तत्साधनस्य निरूपणं कर्तव्यमिति कथं
शास्त्रमन्तरावगात् न्यूनमेव न भवेत् ? कुनश्चासौ तद्विशेषो जीवच्छरीरे एव न लोटादावपि तत्करण-
स्यात्मनस्तत्रापि भावात् ? न ह्यविकले कारणे कार्यानुत्पत्तिः, नित्यस्य सहकारिप्रतीक्षायाश्च प्रतीक्षेपात् ।
१० तन्मेवं व्यतिरेकलिङ्गमुपपन्नम् ।

- यदप्यन्वयव्यतिरेकिणः सपञ्चैकदेशवृत्तेरुदाहरणम्—अनित्यः शब्दः [सामान्यवत्त्वे सति]
अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् कुम्भवदिति; तत्र कः पुनरसौ अस्मदादिः ? आरमैव संसारीति
चेत्; किं तस्य बाह्यकरणेन कर्तव्यं यतस्तेन विशिष्येत ? विषयोपलब्धिरिति चेत्; सापि तस्येति
कुतः सम्बन्धात् ? समवायादिति चेत्; तस्य यदि सम्बन्धस्त्वमेव रूपम्; समवायादिति निर्विषया श्रुति-
१५ र्थाभावात् । सम्बन्धत्वस्यैव तादर्थ्यं यौनस्त्वम् । यदि पुनः समवायशब्दाभाच्यमन्यदेव तस्य
रूपम्; तदपि न युक्तम्; सम्बन्धश्रुतौ पूर्ववदोपात् । कुतश्चैवं तस्य प्रतिपत्तिः ? इहेदं प्रत्ययत्वात्
‘लिङ्गादिति चेत्; क तस्य तेन व्याप्तिः ? इह कुण्डे दधीति प्रत्यय इति चेत्; न; तस्य संयोगादेव
भावात्, तस्य च समवायविलक्षणत्वात् । अविलक्षणत्वमपि सम्बन्धत्वेनेति चेत्; अस्ति तर्हि तत्र
सम्बन्धत्वं साधारणं च समवायशब्दव्याच्यं रूपम् । तयोश्च कस्तत्र सम्बन्धः ? समवाय एवेति चेत्;
२० न, तस्यैकस्यैवोपगमात् । अनेकत्वेऽनवस्थाप्यसङ्गात् । संयोग इति चेत्; न; तस्य गुणत्वेन द्रव्य-
श्रयत्वात्, समवायतद्रूपयोश्चाद्रव्यत्वान् । तद्विशेषणत्वमिति चेत्; न; तस्य सम्बन्धायत्तत्वेन स्वयम-
सम्बन्धत्वात् दण्डादिवत् । सम्बन्धत्वेऽपि तस्य समवायतद्रूपाभ्यामन्यत्वे कुतस्तथोरिति व्यपदेशः ?
पुनरप्यन्यत तद्विशेषणत्वादिति चेत्; कथमनवस्थातो निर्मुक्तिः । भवत्वमेद एव तत्र तयोः सम्बन्ध
इति चेत्; न; तस्याप्येकान्तेन भावे स एवेहेति दोषात्, अनेकान्तस्य च भवद्विरनभ्यनुज्ञानात् ।
२५ तत्र समवायो नाम सम्बन्धो येनास्मदादेस्तदुपलब्धिः । *तत्कार्यत्वात् सा तस्येति चेत्; व्यर्थं तर्हि
बाह्यकरणम्, अस्मदादेरेव तद्भावात् । ततोऽपि तत्सहायादेव न केवलमिति चेत्; सापि द्वयोरेव स्यात् न
केवलस्य । एवञ्च—

१- स्य पु- आ०, व०, प० । २-ख.घ- आ०, व०, प० । ३-‘अनित्यः शब्द सामान्यवत्त्वे
सत्यमदादिबाह्येन्द्रियमाहात्वात् ।’—न्यायसा० पृ० ६ । ४-विशेष्येत आ०, व०, प० । ५-पि क्व त-
आ०, घ०, प० । ६-‘इह तन्तु पट इत्यादिप्रत्यय सम्बन्धपूर्वकः इहेदं प्रत्ययत्वात् इह कुण्डे दधीति प्रत्य-
यत्’—ता० टि० । ७-अस्मदादिर्कार्यत्वात् उपलब्धिः अस्मदादेः । ८-बाह्यकरणसहायादेव ।

द्वयोरेवोपरलब्धत्वं न प्रत्येकं तथा सति ।

जीव एवोपरलब्धेति व्यवहारः कथं भवेत् ॥१५२७॥

तत्रैव समवायाच्चेदुपरलब्धेर्न तत्त्वते ।

कारणत्वाविशेषात् स कारणेऽपि कुतो न च ॥१५२८॥

केवलस्यैव हेतुत्वं तस्मात्तस्योपवर्ण्यताम् ।

उपरलब्धौ तत् प्राप्तं वृथैव करणं बहिः ॥१५२९॥

हेतुत्वादपि तस्योपरलब्धिस्तन्नं न्यवर्तिष्यता ।

तत्कथं तत्त्वते तस्य कारणं बाह्यमुच्यताम् ॥१५३०॥

तस्मादस्मदादिसम्बन्धविशिष्टस्य बाह्यकरणस्यासम्भवात् असिद्धमेव तत्त्वत्प्रविपयत्वं लिङ्ग-
मिति कथमस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् ॥ सिद्धस्यैव तदुपपत्तेः ।

यदपि सपक्षव्यापिनस्तस्योदाहरणम्—अनित्य शब्द कृतस्त्वात् घटादिवदिति । तद्व्यापित्व
चास्य सर्वत्रानित्ये भावः तु । पूर्वकस्य तु तदेकदेशवृत्तित्वं चानित्यत्वेऽपि बुद्ध्यादावविद्यमानत्वादिति
प्रतिपत्तव्यमिति । अत्रोच्यते—नास्य सपक्षव्यापित्वम्, अनित्येऽपि प्रागभावे भावात् । नित्य एव स
इति चेत्, कुत कार्यकालेऽपि नोपरलब्धिः ॥ तस्या कार्येण प्रतिबन्धादिति चेत्, न; विषयस्य

तज्जननशक्तौ तदयोगात् । कार्यमपि प्रतिबन्धे शक्तमेवेति चेत्, उभयं तर्हि युगपत्प्राप्तमुपरलब्धिस्त-
त्प्रतिबन्धश्चेति । न चैतन्व्याप्य व्याघातात् । शक्तिरेव तेन तस्य प्रतिबन्ध्यते इति चेत्, सिद्धं तर्हि
तस्यानित्यत्वं शक्तिप्रतिबन्धस्यैव तत्प्रतिबन्धत्वात् तस्यास्तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके शक्तिशक्तिमद्भा- १५

वस्य प्रतिषेधादिति कथञ्च सपक्षैकदेशवृत्तित्वमस्यापि । न चास्य गमकत्वं प्रध्वसेन व्यभिचारात्, तस्य
कृतकारवेऽप्यनित्याभावात् । किं पुनरस्य कृतरत्वमिति चेत् ॥ प्रागसत् कुतश्चिदात्मलाभ एव
घटादिवत् । प्रागसत् सत्तासम्बन्ध एव कृतकत्वं नात्मलाभ इति चेत्, न; अनात्मलाभे तत्सम्बन्ध- २०

स्यायोगात् तस्य द्विष्टत्वेन तदभावेऽनुपपत्तेः । सत्तात्मलाभे किं तेन भावव्यवहारस्य तावता सिद्धेरिति
चेत्, यद्येव जानासि निर्मुच्यता तत्र निर्वन्धः । कथमर्थान्तरतत्सम्बन्धाभावे सन्ति द्रव्यादय इति
विशिष्टप्रत्ययो दण्डीत्यादेरर्थान्तरदण्डसम्बन्धनिवन्धनस्यैव तस्य दर्शनादिति चेत्, न; तत्रापि तन्निबन्धन-
त्वस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । कथं वा तत्सम्बन्धे सत्प्रत्ययः ॥ तत्र 'तदन्यस्याभावात् अनवस्थापत्तेः । अस्ति

चामम्—अस्ति सत्तासम्बन्ध इति भगता व्यवहारात् । उपचारादयं तत्रेति चेत्, किं पुनर्थस्तुत स २५
नास्त्येषः ॥ तथा चत्, कथं विशेषणम् ॥ स्वरूपतो विद्यमानत्वादिति चेत्, ननु स्वरूपतो विद्यते
इत्यपि विशिष्टप्रत्यय एव, अर्थान्तरव्यवच्छेदने तद्विद्यमानतस्य स्वरूपेण विशेषणात् । तथा च कथं
द्रव्यादिष्वपि विशिष्टप्रत्ययादर्थान्तरसत्तासिद्धिः ॥ अनेन व्यभिचारात् । तत्र सत्तासम्बन्ध कृतकरम्,

आत्मलाभस्यैव तत्त्वात् । तथा च कृतक एव प्रध्वस कारणादात्मलाभात् । भगवन्निव एव 'स इति

१ उपलब्ध्या शब्दा ज्ञायक इति यावत् । २ कारणे—आ०, व०, प० । ३ कदा— आ०,
ध०, प० । ४ कारण आ०, व०, प० । ५ तस्याम्— आ०, व०, प० । ६ तत्तासम्बन्धे । ७ भिन्नस्य
सत्तासम्बन्धस्य । ८ प्रध्वस ।

चेत्; न तर्हि मुक्तेर्नित्यत्वं तस्या अपि सकलवैरोपिङ्गुणविच्छित्तिरूपायाः प्रध्वंसत्वात् । तथा च कथं तदर्थितया प्रेक्षावतां तत्त्वज्ञानाधिगमाय प्रवृत्तिर्यतः शास्त्रप्रणयनं फलवद्भवेत् ? अस्त्येव निर्वाणस्याप्यनित्यत्वं तथापि न संसारस्योन्मज्जनं तदनित्यत्वस्यापि तद्विरोधादिति चेत्; न, तद्विरोधिबिरोधिनेः तद्विरोधित्वानुपपत्तेः । तस्य हि संसारस्य विरोधि निर्वाणं तद्विरोधि चानित्यत्वं कथन्नाम संसारस्य विरोधि

५ स्यात् ? अन्यथा नैरात्म्यविरोधिनस्तत्प्रतिषेधस्य आत्मविरोधित्वमपि स्यादिति कथमात्मसिद्धिः ? मा भूच्च भवतां व्यतिरेकलिङ्गोपक्रमेण तत्साधनप्रवृत्तिः, साधितेऽपि तस्मिन् आत्मसिद्धेः तस्य तद्विरोधित्वेनाभावात् । तथा च कथं चित्रमता उक्तम्—“शरीरादौ च तद्विरहप्रतिषेधात् स एव प्रसिद्धयति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिसम्भावैः सत्त्वात् (स्यात्)” [] इति । ततो यथा तत्प्रतिषेधस्य नात्मना विरोधः तद्विरोधित्वत्वात् तथा नि श्रेयसस्यानित्यत्वस्यापि संसारेणेति भवितव्यमेव तत्रा तदुन्मज्जनेन ।

१० तदनिच्छता च न प्रध्वंसस्यानित्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति स्यादेव तेन व्यभिचारात् अस्यागमकत्वम् । तत्र अन्वय्यादयोऽपि हेतवः ।

नपि तथा त्रैविध्यनियमः, उन्नामादीनामपूर्वत्वेन तत्रानन्तर्भावात् । पूर्ववतामेव स्वयमन्यव्यादीनां व्याख्यानात् ।

भवतु तर्हि बीतादिभेदेन तन्नियमः । बीतं हि नाम विधिमुखेन साध्यसाधनम्, अवीतं

१५ प्रतिषेधपरम्, उभयपरं च बीतावीतमिति, न चान्यथोन्नामादीनामपि तत्साधनं सम्भवतीति चेत् ; तत्र; बीतेन विषयस्याप्रतिषेधे पक्षस्याप्यसिद्धेः, निराकृतप्रतिपक्षतया सिद्धस्यैव पक्षस्य सिद्धत्वोपपत्तेः, अन्यथा कुतश्चिज्जलादेः सिद्धावपि तद्विपक्षसद्भावाद्वाद्वाद्वा तदर्थिनामपि तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रतिवादिनश्च पराजयाभावापत्तेः । प्रतिषिद्धप्रतिपक्षत्वं तस्य अवीतादवगम्यत इति चेत्, न तर्हि बीतस्य हेतुत्वम्, अवीतादेव विशिष्टस्य साध्यस्य सिद्धेः । नचैवं तस्याप्यवीतत्वम्, प्रतिषेधाधिष्ठानतया विधिमुस्थापयतो

२० बीतस्यैवोपपत्तेः । किं वा बीतत्वादिभेदकथनेन कर्तव्यं गमकत्वस्यान्यथानुपपन्नत्वादेवोपपत्तेः । सत्यम्, न तदर्थं तत्कथनम्, अपि न व्यापारभेदेन लिङ्गभेदप्रतिपादनार्थमिति चेत्; न, तथापि त्रैविध्यस्यानवस्थानात् । त्रिविधस्य सतः कालभेदापेक्षया नवविधत्वस्य, नवविधस्यापि पुनरनुत्पन्नसन्दिग्धविपर्यस्तरूपप्रतिपाधापेक्षया सप्तविंशतिविधत्वस्यापि सम्भवात् । तन्निबन्धनं भेदमनपेक्ष्य व्यापारमात्रकृतेन भेदेन त्रैविध्यमुच्यत इति चेत्; तमप्यनपेक्ष्य अन्यथानुपपत्तिनिबन्धनमेकविधत्वमेव तर्हि

२५ वक्तव्यम् । विस्तरेण शिष्यव्युत्पादनस्य नवविधत्वसप्तविंशतिविधत्वस्यापि सम्भवात् । तत्र बीतादिभेदकल्पनमप्युपपन्नम् ।

तथा संयोग्यादिभेदकल्पनमपि, तत्रापि प्रागुक्तहेतूनामनन्तर्भावात् । न हि कृत्तिकोदयः शकटोदयस्य संयोगी; कालव्यवधानेन परस्परमप्राप्तेः । यदपि संयोगिन उदाहरणं बद्धधूम इति,

१ तद्विरोधिने. आ०, ब०, प० । २- कत्वादिति ता० । ३ “अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायक बीतम्, व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम्”— सा० त० कौ० का० १-५ । ४ “तथा धूमोऽग्नेः संयोगी”— प्रशा० न्यो० पृ० ५५२ ।

तदपि न युक्तम् ; विभिन्नान्तरालादपि तस्मादविनाभावनिर्णये पर्वतश्चिरसि पावकस्य प्रतिपत्तेः^१ ।
^२तद्व्यवधानादेव नास्ती^३ तस्यैव समवायी । कृपुनरत्रोदाहरणम्—समवायी गोविषाणमिति; तत्र युक्तम्,
 विषाणे गोसमवायस्य निषिद्धत्वात् । अनिषेधेऽपि गवयादावपि तद्व्यवधानं व्यभिचारात् । नायं दोषोऽ-
 वधारितविशेषस्यैव गमकत्वादिति चेत्; न; सम्वायित्वादेव तदवधारणसम्भवात् । अन्यतस्तत्सम्भवे
 च तत एव गमकत्वात् किं समवायित्वेन ? यद्यप्युदाहरणान्तरं समवायी शब्द आकाशस्येति; तदपि न
 युक्तम्; शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वेनाकाशसमवायस्य प्रतिषेधात् । कथं वा तत्र तत्समवाये तद्विकलम-
 प्याकाशम् ? व्याख्या तत्र तस्यासमवायदिति चेत्; कथमव्याप्तिः ? तदवष्टब्धान्यस्याकाशरूपस्या-
 भावात् । तदवष्टम्भोऽपि तत्प्रदेशस्यैवेति चेत्; न; प्रदेशवत्त्वे तस्य कार्यत्वेनानिश्चयमसंज्ञात् घटादि-
 वत् । न चैतदिष्टम्, “द्रव्यत्वानित्यत्वे चायुर्ना व्याख्याते” [वैशे० २। १। २८] इत्यस्य
 व्याघातात् । न व्याघातः कल्पनैवैवप्रदेशोपगमादिति चेत्; प्रदेशस्यैव तर्हि तदवष्टब्धस्य लिङ्गं शब्द १०
 इति न युक्तमिदं सूत्रम्—“शब्दो लिङ्गमाकाशस्य” [वैशे० २। १। २७] इति, प्रदेशस्था-
 नाकाशत्वात् ।

यदप्येकार्थसमवायिलिङ्गस्योदाहरणमुक्तम्—रूपं स्पर्शस्य एकार्थसमवायिलिङ्गम् । एकत्र
 कारणे तेजस्पर्शे तत्कार्ययोः साधनसाध्ययोः रूपस्पर्शयोः समवायात्, पाण्यादिकं वा पावादिलिङ्गम्,
 एकस्य तत्कार्यस्यार्थस्य शरीरस्य तयोः समवायादिति; तदपि न युक्तम्; रूपाद्येति स्पर्शवत् गन्धा- १५
 देरप्यनुमानात्ते, तेनापि तस्यैकार्थसमवायित्वस्य पृथिव्यादावुपलम्भात् । तस्य तत्रासम्भवदनुभववत्त्वा-
 न्नेति चेत्; न; तादृशस्यापि उष्णस्पर्शस्य सुवर्णादावनुमितेः । तज्जातीये सम्भवदनुभव एव स इति
 चेत्; समानं गन्धादावपि, पृथिव्यादौ तस्यापि तथाविधत्वात् । कुतः पुनः पृथिव्यादेस्तज्जातीयत्व-
 मिति चेत् ? तेजसोऽपि हेमजातीयत्वं कुतः ? भासुराद्रूपादिति चेत्; रूपमात्रादितरस्यापि स्यात् ।
 नन्वेवं वाय्वादावपि स्पर्शादेव गन्धादेरप्यनुमानोपपत्तेः कथं पृथिव्यादिभेदेन भूतानां चातुर्विध्यमिति २०
 चेत् ? न; उद्भवापेक्षया तदुपपत्तेः । यत्र हि स्पर्शस्यैवोद्भवः स वायुः, यत्र तु सरूपस्य तत्तेजः, यत्र
 सरूपरसस्य ता आपः, यत्र सरूपरसगन्धस्य सा पृथिवीति । ततो न युक्तमिदम्—“रूपरसगन्ध-
 स्पर्शवती पृथिवी रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवा स्निग्धाश्च तेजो रूपस्पर्शवत् वायुः
 स्पर्शवान्” [वैशे० २। १। १-४] इति; रूपादीनां सर्वेषामपि सर्वत्र भावात् ।

यदपि पाण्यादिकं पाद्मादावेकार्थसमवायिलिङ्गमुक्तम्; तदप्यनुपपन्नम्; व्यभिचारात्, पादा- २५
 वभावेऽपि पाण्यादेः सम्भवात् । यदेव निश्चितव्यभिचारं तदेव लिङ्गम्; अत एव न रूपादपि तेजसि
 गन्धादेरनुमानं स्पर्शान्वयिचारस्यैव तत्रापि निश्चयादिति चेत्; न, एकार्थसमवायाच्चनिश्चये” प्रहृता-
 परित्यागात् । अन्यतस्तत्निश्चये तत्समवायकल्पनवैकल्यात् । न तन्निश्चयार्थं संयोगादित्वकल्पनं तस्य

१ प्रतिपत्तिप्रज्ञात् । २ कालव्यवधानादेव । ३ कृत्तिकोदयः । ४ शकटोदयस्य । ५ महिषादिव्याघृत
 विशिष्ट विषाणम् । ६ शब्दसमवाये । ७ शब्दावष्टम्भोऽपि । ८ चायुना ता० । ९ “परिशेषाल्लिङ्गमानाशस्य”
 —वैशे० सू० । १०—वायानिरुचये आ०, ब०, प० । ११ प्रकृतस्य एकार्थसमवायिलिङ्गव्यभिचारस्य तदवस्थात्वात् ।

लिङ्गभेदप्रदर्शनार्थत्वादिति; अत्राप्युक्तम्—नवग्रिधत्वेन सप्तविंशतिविधत्वेन च तद्दर्शनं कर्तव्यमिति । कथं चेवं कृत्तिकोदयोदेः गमकत्वम्, संयोगिसमवायिनोरिव पदार्थसमवायिष्यपि तस्यानन्तर्भावात् ? न हि तदुदयादितस्ताव्ययोः कचिदेकत्र समवायः, नापि तयोः कस्यचित् तत्कार्यस्येति । तत्र संयोग्यादिभेदेनापि त्रैविध्यवर्णनमुपपन्नम् । ततः स्थितम्—‘एतेन’ इत्यादि । न केवलं तेषां भेद एवैवं प्रत्या-

५ स्यात्तज्ज्योऽपि ॥ लक्षणमपीत्याह—

तत्तल्लक्षणप्रपञ्चश्च निपेद्व्यो दिशाऽनया । इति ।

तेषां पूर्ववदादीनां लक्षणमसाधारणं रूपं तस्य प्रपञ्चः पञ्चव्याप्तित्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावधारितविषयत्वमसम्प्रतिपक्षत्वं चेतिरूप. सोऽप्यनया सौगतहेतुलक्षणे निराकरणरूपया दिशा निपेद्व्यः इति । तथाहि—

१०

अन्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येण किं फलम् ?
विनापि तेन तन्मात्रात् हेतुभावावकल्पनान् ॥१५३१॥
नान्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येण किं फलम् ?
सताऽपि व्यभिचारस्य तेनाशयनिराकृतेः ॥१५३२॥
अन्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येऽपि कल्प्यते ।
‘पाङ्कुरूप्यात् पञ्चरूपत्वनिश्चयो नावतिष्ठते ॥१५३३॥
पाञ्चरूप्यात्मिकैवेयं नान्यथानुपपन्नता ।
पक्षमार्गमावेऽपि चास्या सत्त्वोपशदनात् ॥१५३४॥

१५

ततः तल्लक्षण इत्याद्यपि स्थितम् । संप्रति हेत्वाभासं दर्शयन्नाह—

अन्यथानुपपन्नत्वरहिता ये विडम्बिताः ॥१७४॥

२०

हेतुत्वेन परैस्तेषां हेत्वाभासत्वमीक्ष्यते । इति ।

परैः एकान्तवादिभिः ‘ये न हेतवः अपि तु हेतुत्वेन विडम्बिताः कल्पिताः तेषां हेत्वाभासस्य हेतुवदाभासमानत्वम् ईक्ष्यते । कुत पतत् ? अन्यथानुपपन्नत्वरहिता यत्, इति । अथ अन्यथानुपपत्तिवैकल्येऽपि हेतुत्वम्; तदाभासत्वमेव न कचिद्वेत्, कल्पनया सर्वत्र हेतुत्वस्यैवोपपत्तेः । कथं पुनस्तद्विडम्बितानां तद्विद्वत्त्वमिति चेत् ? उत्तमेतत्—‘असिद्धत्वादिदोषस्य तेषु सर्वेषु सम्भवात्’ इति । इदमत्रोदाहरणं यथा क्षणिकः शब्दः सत्त्वादिति । न हि क्षणिकं सत्ताम अर्थक्रियायास्तत्रासम्भवात् । निरूपितं चेत्—‘यस्मिन्नसति यज्ञातम्’ इत्यादौ । तत्कथं तस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वम् ? ‘अन्यथाऽनुपपन्नत्वमसिद्धस्य न सिद्धयति’ [सिद्धिचि० परि० २] इति न्यायात् । सिद्धमेव तत्रापि सत् संवर्त्येति चेत्; न; नित्येऽपि तथा सत्त्वात् । तथापि कथमन्यथाऽनुपपन्नत्वम् ? व्यभिचाराद्विरुद्धत्वाच्च, वस्तुतः सत्त्वस्य परिणाम एव भावात् । निवेदयिष्यते

२५

चैतत्—‘सत्ता सम्प्रतिपद्यैव परिणामे’ इत्यादिना । तदनेन कृतकत्वादयोऽपि तदाभासतया प्रति
वक्तव्या तेषां सत्त्वविशेषत्वात् । यद्यन्यथानुपपत्तिवैकल्यमेकान्ततः सत्त्वादीनाम्, क्षणभङ्गादिवत्
परिणामेऽपि न तेषां हेतुत्व स्यादिति चेत्, न; एकान्ततः तदभावात् । एतदेवाह—

विरोधादन्वयाभावाद् व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥१७५॥

कृतकः क्षणिको न स्यात् नैकलक्षणहानितः ॥

५

अपेक्षितपरव्यापारो भावः कृतकः । उपलक्षणमिदं तेन सन् प्रथमजन्यश्च शब्दादि ।
किम् ? क्षणिको न स्यात् क्षणमात्रवृत्तिर्न भवेत् । कुत एतत् ? अन्ययामानात् । न हि क्षणि-
कत्वेन तस्य कचिदन्वयः, प्रदीपादावपि तस्यानिश्चयात् । कथमन्यथा परापरतैलादिव्यापारवैकल्य-
प्रकल्पनेन तत्र तदुपपादनम्, अपिप्रतिपत्तिविषये तदनुपपत्तेः ? भवतु तेनैव तत्र तदुपपादनमिति चेत्,
न, तस्य कचित्तेनानन्वयत्वं, तन्निदर्शनेऽपि तस्यासिद्धे । पुनस्तत्रापि परापरत्कारणव्यापारवैकल्येन १०
तदुपपादने अनवस्थापत्ते । तदुपपादनमनुमानमेव तदयमदोष इति चेत्, न तर्हि प्रमाणं परामर्शत्व-
कत्वेन प्रत्यक्षरस्याप्यभावात् । प्रमाणान्तरत्वे च प्रमाणद्वयसङ्ख्यायामनवस्थापत्ते । अप्रमाणाच्च
तत्प्रतिपत्तावन्यत्रापि प्रमाणरूप्यनवस्थापत्ते । मा भूदन्वयो व्यतिरेकादेव गमकदोषपक्षेति
चेत्, न; अन्वयाभावे तस्यैवासिद्धे । न हि कचित् क्षणभङ्गेनान्वयस्याप्रतिपत्तौ तन्निवृत्त्या
वचिद्धेतुः स्यात्ते शक्योऽवगमः, बुद्धिसस्पर्शविहिणस्तस्यैव निवृत्तेरवगमात् । कथं पुनरन्य १५
व्यतिरेकयोराभावेऽपि कृतकत्वादरेहेतुत्वं ताम्या हेतुत्वस्य अव्याप्तेरिति चेत्, सत्यमिदं वस्तुवृत्त्या, परेण
तु तयोस्तद्व्यापारेर्भिधानादेवमुक्तम् । वस्तुतस्तर्हि तस्य कुत क्षणिकत्वं प्रथमगमकत्वम् ? अन्यथाऽ
नुपपत्तिवैकल्यादिति चेत्, तत् तर्हि तस्यैकान्तिकमिति कथं परिणामेऽपि तस्य हेतुत्वमिति चेत् ?
अस्य समाधानम्—‘नैकलक्षणहानितः’ इति । एकस्य लक्षणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वस्य येन
मेकान्ततो हानिः तत् कृतकः क्षणिको न स्यादित्येत् न अपि तु क्षणक्षयाद्यपेक्षयैव कथञ्चि- २०
द्भावित्य इति यावत् । अत्रैवोपपत्ति ‘विरोधात्’ इति । तात्पर्यमत्र—यत् क्षणक्षयादिवावृत्त्या तद्वि-
रुद्धस्य परिणामस्य तत् साधनं ततो नैकान्ततः तत्र तद्वानिरिति । कथं पुनरप्रतिपत्तेः क्षणभङ्गे
तदन्वयव्यतिरेकयोरिव कचित्प्रतिरोधस्यापि प्रतिपत्तिः ? तथापि तद्भावे किमन्यव्यतिरेकान्यामपवाद-
यत्तत्तावपि न गतोयेते इति चेत् ? न, प्रतिपत्तेरपि तल्लक्ष्यानुगमेन तत्र भावात्, केवलं प्रमाणतस्त-
दनवगमादेव तदन्वयव्यतिरेकयोर्निषेधात् नित्यान्यव्यतिरेकत्वं । विरोधमेव दर्शयन्नह— २५

सत्ता सम्प्रतिपद्यैव परिणामे क्रियास्थितेः ॥१७६॥

निर्व्यापारो हि भावः स्यान्नित्यत्वे वा निरन्वये । इति ।

एवकारो भिन्नप्रक्रम परिणाम इत्यत्र दर्शनात् । तत् सत्ता सत्त्वं सम्यक् प्रतिषद्धा । कः
परिणाम एव न क्षणभङ्गादौ । ततस्तत्रैव सा हेतुरित्यर्थः । एतदेव कुत ? क्रियास्थितेः, परिणाम

१ ‘अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः स्वभावेनित्यत्वात् कृतक इति । —न्यायनि० पु० ६७ ।

२ बुद्धसं-आ०, २०, प० ३—मिदमव-आ०, २०, प० । ४—सन्नि-आ०, २०, प० । ५ चेत्तर्हि आ०, २०, प० ।

- एव क्रियायाः कार्यकारणस्य स्थितेः अवस्थानात् । एतदपि कस्मात् ? निर्व्यापारो व्यापारान्त्रि-
 कान्तो हि यस्मात् भावः चेतनादि स्यात् भवेत् । कस्मिन् सति ? निरन्वये क्षणभङ्गे । केन ?
 नित्यत्वे वा नित्यत्व इव, वाशब्दस्य इवार्थत्वात् । निरन्वय इव वा नित्यत्वे इति । कुत पुनर्निरन्वये
 निर्व्यापारत्वं भावस्योच्यते ? तस्य यद्युत्पत्तेरुत्पूर्वं व्यापार कथं निरन्वयत्व स्वयमपि तदा तस्य
 ५ भावात् । व्यापार एव तदा न भाव इति चेत्, व्याहृतमिदम्—स नास्ति तद्व्यापारोऽस्तीति । कथं वा
 स तस्य व्यापारः ? तत्कार्यत्वादिति चेत्, तत्रापि तर्हि कार्यवद् व्यापारान्तरं मृगयितव्यम् । तस्यापि
 पश्चाद्भाविन कथं तद्व्यापारत्वम् ? तत्कार्यत्वादेवेति चेत्, न, 'तत्रापि' इत्यादेः प्रसङ्गादनन्यस्थितेश्च
 दोषात्, व्यापारस्याव्यापारादेव भावाद्भावे व्यर्थं व्यापारकल्पनं कार्यस्यापि तत एव भावात् । अद्योत्पत्ति-
 समय एव व्यापारः उत्पत्तेरेव तत्त्वात्, तर्हि तदेव कार्यतद्व्यापारौ पुनः तत्कार्यतद्व्यापारावपीत्येक-
 १० क्षणमेव जगत्प्राप्नुवत् सन्तानस्य तन्निबन्धनस्य प्रवृत्त्यादिव्यापारस्य चामावभाविर्भावेत्येक-
 कार्यस्य स्वभावो यस्तस्यपि तद्व्यापारे पश्चादेव भवतीति तदयमप्रसङ्ग इति, कथं पुनः उपरतव्यापारे
 तस्मिन् भवतस्तस्य तत्कार्यत्वम् ? यदि स्यात् नित्यकार्यत्वमपि स्यात् । अतत्कार्यस्य कथं देशादिनियम
 इति चेत् ? तत्कार्यस्यापि कथं तत्कालादिकम् ? तथास्वाभाव्यादिनि चेत्, अतः एव तन्नियमोऽपि
 स्यात् । असति च कारणे भवत्कार्यं पश्चादित् प्रागपि किञ्च स्यात् अभावाविशेषात् ? भवत्येव, भाविनो
 १५ राज्यादेः प्रागेव तत्कार्यस्य हस्तरेखादेर्दर्शनादिति चेत्, तर्हि सुगतत्वमपि तदुपायामयोगात् प्रागपि
 भवेदिति पूर्वं सुगतः पश्चात् ससारीति प्राप्तम्, ससारिण इव तदभियोगसम्भवात् । किं
 वा पुनस्तदभियोगस्य फलं निष्पत्तेर्यो दाने पावकत्वं ? तत्र निरन्वयस्य सत्वापात्त्वम् । नापि
 नित्यस्य ।

- “भनतु निर्व्यापारत्व तस्य, न हि तस्य व्यापारवत्त्वेन कार्यकारित्वा सहकारिसहि-
 २० ताभिर्व्यापारादेव तदुपपत्तेः । तथा हि व्यापारो नाम शक्तिरतीन्द्रिया, क्रिया वा भवेत् ?
 तयोश्च किं पदार्थेन सहोत्पन्नयोर्व्यापार्यभावित्र्यम्, आहोस्वित् सामान्यतत्त्वोस्तेन
 सहानुत्पन्नयोस्तत्र सद्भावाः ? पक्षद्वयेऽपि कार्यस्य सततोदयप्रसङ्गः । न हि शक्तेर्व्यापा-
 रादिष्टे च कारणे कार्यस्य क्षेपः । अथैतन्मा भूदिति तयोस्तत्र कादाचित्कस्य कार्यवत्तत्रापि
 वक्तव्यम् । कादाचित्कत्वे तयोः कारणपूर्वकत्वमनश्यम्भावि । तत्र सति त्रिरूपद्वयम्—
 २५ किं स्वाश्रयपदार्थकारणमात्रभावित्र्यं तयोः, उतस्वित् सहकारिकारणापेक्षत्वम् ? पूर्वस्मिन्
 पक्षे पुनरपि सर्वदा कार्यात्पत्तिप्रसङ्गः । सहकारिकारणापेक्षत्वे कार्यमेव कारणद्वयान्
 सम्मिलितादस्तु किं शक्तिव्यापाराभ्याम्” [] इति विश्वरूप, तन्न युक्तम्, अश-
 क्तस्य कारणत्वे व्योमकुसुमादौ प्रसङ्गात् । तस्य नीरूपत्वान्नेति चेत्, न, अशक्तित एव तस्यापि
 तत्त्वात्, तस्याश्च नित्येऽप्यविशेषात् । शक्तमेव नित्यम्, केवलमतीन्द्रियशक्तिप्रतिषेधादेवाशक्त
 ३० तदुच्यत इति चेत्, ऐन्द्रियी तर्हि तच्छक्ति, विशेषप्रतिषेधस्य दोषाभ्यनुज्ञानाविनाभावात् । तथा च

कथं तत्राव्युत्पत्त्यादि श्रवणशब्देन तन्निर्णये तदनुपपत्तेः । अस्ति चासौ वस्तुदर्शनेऽपि कस्यचित् तत्रानिश्चयात् अपरस्य संशयात् अन्यस्य विपर्ययाच्च । कथमन्यथा तत्परिज्ञानाय तद्विदुषासनम् ? सामग्री-सन्निपाते नास्त्येव तत्राव्युत्पत्त्यादिः तदैव तत्तन्निर्णयात् । अतएव तेनोक्तम्—“सामग्री तु यदा कार्यं जनयति तदा तस्याः कारणत्वं निश्चीयते, द्वयोरपि कार्योत्पादकाले सामग्रीकार्ययोर्निश्चयात् ।”

[] इति चेत् ; अन्यथा तर्हि भावस्याप्यनिश्चयः तदनिश्चयात् । कथमन्यथा स्वरूपमेव शक्तिः निश्चितादनिश्चितायाः अर्थान्तरत्वस्यैवोपपत्तेः । अथास्त्येव तदापि तन्निश्चयः केवलं कार्यतयैव शक्तेर्भेददर्शनात्, तत् तदाभिमुख्यमेव तस्या न निश्चीयते, अत एवाऽव्युत्पत्त्यदेरपि तत्रैव भाव इति; तदपि न समीचीनम्; कस्मात् ?

तत्कार्याभिमुख्यं चेच्छक्ते रूपां स्वभावतः ।

अनिश्चये कथं तस्य निश्चिना शक्तिरुच्यताम् ॥१५३५॥

१०

आभिमुख्यं स्वरूपं च विना तेन च निश्चयः ।

शक्तेरिति “क आहैवं विश्वरूपात् परो बुध ॥१५३६॥

आभिमुख्यं ततो यस्मिन् यस्मिन् कार्यं यथा यथा ।

सामग्र्या सर्वथा तस्याः सर्वदा स्याद्विनिश्चयः ॥१५३७॥

तथा च वैद्यशास्त्रादौ न्यर्थ एव परिश्रमः ।

१५

विनापि वस्तुशक्तीनां तेन निश्चयसम्भवात् ॥१५३८॥

सर्वदर्शित्वमप्येवं सर्वस्य श्रणिनो भवेत् ।

जगद्भवेत्येकत्र शक्त्यशक्त्योर्विनिश्चयात् ॥१५३९॥

तथा हि—यद्येकं वस्तु कतिचिदेव देशकालावस्थाभेदेन कार्यग्रामानपेक्ष्य तत्सामग्रीश्च शक्तम्, तदपरापेक्षया तर्हि तदशक्तम्, तच्च तथा कुतश्चिन्निश्चीयमानमपेक्ष्य निश्चयमन्यार्कषति विना तेन स्वयमनिश्चयात् । तथापि तन्निश्चये कारणनिश्चयमन्तरेणापि कचिच्छर्कर्यत्वनिश्चयः स्यादिति न युक्तमिदं तस्य वचनम्—“न च सम्बन्धग्रहणे प्रमाणान्तरेण कार्यकारणयोः सम्बन्धग्रहः”

[] इति । तस्मादतीन्द्रियैव शक्तिः । यदप्यत्र तेनोक्तम्—“कारणस्य शक्तस्य व्यापारवतश्च कार्यकर्तृत्वाभ्युपगमे तयोरपि कार्यत्वात् परव्यापारश्चस्यन्तरकल्पना तत्राप्यन्या तत्राप्यन्येत्यनवस्था ।” [] इति; तदपि नित्यैकान्तमभ्युपगम्य तद्वादि-
नामेव दूषणं न स्याद्वादिनाम्, तन्मतेन पूर्वपूर्वस्मादेव शक्तिव्यापारपरिणामात् उत्तरोत्तरस्य तस्योत्पत्तेः ।

न चावस्थानमत्र दूषणम्; अनादित्वेनानवस्थानस्यैव तत्सम्बन्धस्वभावत्वात् । कुतः पुनरतीन्द्रियायाः शक्तेः प्रतिपत्तिः ? कार्यदेव लिङ्गादिति चेत् ; क तथा सह तस्याविनाभावप्रतिपत्तिः ? तदन्यत्रेति चेत् ;

१ तत्राश्लेषणम् । २-शक्ति-आ०, व०, प० । ३ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । ४ यतस्मात् आ०, व०, प० । ५ “कः आह इति पदच्छेद” - ता० टि० । कया ह्येवं आ० व० प० । ६ “भूलद-
तिवरीमाहुस्तवस्यां हि दूषणम् । वस्तुनान्त्येषशक्ती च नानावस्था विचार्यते ॥”-ता० टि० ।

१ तत्राश्लेषणम् । २-शक्ति-आ०, व०, प० । ३ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । ४ यतस्मात् आ०, व०, प० । ५ “कः आह इति पदच्छेद” - ता० टि० । कया ह्येवं आ० व० प० । ६ “भूलद-
तिवरीमाहुस्तवस्यां हि दूषणम् । वस्तुनान्त्येषशक्ती च नानावस्था विचार्यते ॥”-ता० टि० ।

न; तत्रापि प्रत्यक्षतस्तदग्रहात् । कार्यदिव तु ग्रहणेऽनवस्थापचेरिति चेत्; इदमपि न दूषणं पक्ष-
स्यास्माभिः सम्बन्धग्रहणस्याभ्युपगमात्, सम्बन्धस्य कार्यस्वरूपत्वेन अप्रतिपत्तायामपि शक्तौ शक्यता-
सायत्वात् । प्रमाणस्य च तत्र तर्काभिधानस्य निषेदितत्वात् । तत्र शक्तेः प्रतिषेधो न्यायः ।

नापि व्यापारस्य, तथा हि—यदि नित्यस्य सामग्रीसन्निपातेऽपि धात्व्यस्वभावापरित्यागः कथं
५ कारणत्वं पूर्ववत् । तत्परित्यागे वा कथमव्यापारत्वं तत्परित्यागस्यैव व्यापारत्वात् । नास्त्येव तस्य तत्परि-
त्यागो नित्यत्वहानेः कारणत्वं तु तदा तस्य सन्निधानादिति चेत्, तर्हि पूर्व' नास्ति ? तथा चेत्; कथं
निराकरणम् ? अस्ति चेत्; कुतो न कार्यम् ? सहकार्यभावादिति चेत्; कुतस्तदभावे तदभावः ? तस्य
तत्कारणत्वादिति चेत्; यथा तर्हि सहकारी तत्कारणत्वात् स्वनिवृत्त्या कार्यं निवर्तयति तथा तत् एव
'नित्यमपि स्वप्रवृत्त्या तत्प्रवर्तयेत् । न चेत्; तदपि न निवर्तयेदिति वक्तव्यम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
१० निर्मुक्तस्य कीदृशी तदा कार्यस्य गतिरिति ? न नित्यस्य केवलस्य कारणत्वं यदेवं स्यात्, अपि तु
सहकारिसहितस्यैव । न च तत्सहितं तत्प्रामाण्यं यत्. कार्यं स्यादिति चेत्; तथापि कथं नित्यत्वं
तत्सहितस्य तत्त्वभावस्यैव पूर्वमभावात् । सहकार्यभाव एव तत्सहिताभावो न तत्त्वभावाभाव इति चेत्;
तत्सद्भावे एव तत्सहितसद्भावोऽपि स्यात्, तथा च तत्सहितं नित्यं कारणमिति सहकार्येव कारणमित्युक्तं
स्यात् । न नित्यं सहकारि वा केवलं कारणम् अपि तु तत्समुदाय इति चेत्; एकैव तर्हि तद्रूप
१५ शक्तिरिति कथं तद्वेदकत्वम् सहकारिशक्तिः स्वरूपशक्तिरिति च । तद्वेदे वा कथं प्रत्येकमेव न
कारणत्वं (णं) शक्ति एव तत्त्वात् । समुदायस्यैव कारणत्वे च न नित्यस्य सहकारिणो वा वस्तुत्वम्
अकारणत्वात् । समुदायकारणत्वमेव तयोरपि कारणत्वं तद्व्यतिरेकेण तदभावादिति चेत्; तथापि
समुदायतयैव वस्तुत्व न पृथगिति कथन्न (कथं) नित्यं वस्तु पृथगेव स्यात् ? ततः प्रत्येकं भावार्ता
वस्तुत्वमुरीकृता समुदायदशाया प्राच्यरूपपरित्यागात्मा व्यापारस्तेषां कारणत्वोपपादौ वक्तव्य
२० एव । स च नित्यत्वे तेषामनुपपन्न एव, सति तस्मिन् तत्पच्युते । ननु यदि शक्तिः किं व्यापारेण ?
तस्मिन् वा किं शक्त्या ? तदन्यतर' एव कार्यनिष्पत्तेरिति चेत्; न, शक्तेरेव कार्यं प्रत्युन्मीलनस्य
व्यापारत्वात् । तदुन्मीलने च शक्तेरेव कार्यनिष्पत्तिः न व्यापारादिति चेत्; न; शक्तेरेव सत्युन्मीलने
व्यापारत्वात् । ततो युक्तं निरन्वयविनाशनित्यत्वयोर्भावस्य निर्व्यापारत्वात् परिणाम एव क्रियाया अव-
स्थितिरिति । कः पुनरन्यमन्वयो नाम यतो निरन्वयो निर्व्यापारत्वमुच्यते इति चेत् ? अत्राह—

२५

अवस्थादेशकालानां भेदेऽभेदव्यवस्थितिः ॥१७७॥

या दृष्टा सोऽन्वयो लोके व्यवहाराय कल्पते । इति ।

अस्यादायः प्रसिद्धा, 'तेषां भेद आम् एक इति परमाणोऽर्वाभागा इति नवः पुराण इति
च गानात्वं तस्मिन् सति या दृष्टा प्रतिपत्ता अभेदस्य कथञ्चिदादात्यस्य व्यवस्थितिः साद्वर्थादि-
परिहारेणावस्थान लोके लोकप्रहणेन तद्दृष्टेर्लोकरूपसिद्धतया अशक्याऽपह्नवत्वं दर्शयति । स तद्व्यव-
३० स्थितिरन्वयः कल्पते । क्रियार्थोऽसौ । व्यवहाराय तन्निमित्तमिति । ततो 'यत्परमतम्—नामपक्षः—

१ तथा तस्य आ०, घ०, प० । २ सहकार्यभावे कार्यभावः । ३ नित्योऽपि प० । ४ नित्यम् ।
५- तर एव आ०, घ०, प० । ६ वैशेषिकमतम् (प्रश० न्यो० पृ० ४४८) ।

योर्घटयोरेकत्वमिति; तत्प्रतिविदितम्, एकत्वप्रत्ययेन तस्य व्यपस्थिते । नेतदस्ति बाधकत्वात् ।
 अस्ति ह्यत्र बाध । तथा हि—आमादर्यान्तर पक्षो घटस्तदारम्भकसंयोगविरक्षणसंयोगारब्धत्वात् पाषाणवत् ।
 आमास्य हि घटस्यारम्भकोऽन्यवसयोगः प्रक्षिपिलरूपो निविडश्च पक्षस्य कठिनतयैव तस्य प्रतीते ।
 अतो न तत्राभेदव्यवस्थितिस्ताद्विकीति चेत्, उच्यते—यदि न प्रतिपत्तिः पक्षस्य तस्य हेतोरश्रया-
 सिद्धिः । प्रतिपत्तिश्चेत्, न तस्य आमादर्यान्तरत्वं शक्यसाधनं तत्प्रतिपत्त्यैव बाधनात् । प्रतिपत्तिर्हि ५
 तस्य कुतश्चिदामादनभान्नरस्यैव नात्यन्ताय विभिन्नस्य, अन्यथा तत् एव साध्यसिद्धेर्व्यर्थमिदमनुमानं
 भवेत् । विप्रतिपत्तेश्चाभावात्, भावे तद्वदपि तदापत्तेः नान्यथासिद्धेः प्रतिशेषः स्यात् । न तत्र
 तदापत्तिर्निश्चयादिति चेत्, न, साध्येऽपि तुल्यत्वात् । अन्यथैकैव प्रतिपत्तिः निश्चयेतरात्मा भवेत् ।
 तथा च कथमापकात्माऽप्येके भावो न भवेत् ॥ आमास्तदारम्भकसंयोगनिवृत्त्या निवृत्त एव कथं
 तस्य कथञ्चिदप्यवस्थानमिति चेत्, न, तत्संयोगनिवृत्तेरप्युत्तरनिविडसंयोगादधान्तरस्याप्रतिपत्तेः । १०
 तद्रूपत्वे च कथं निवृत्तिर्यतस्तदारब्धस्य आमास्यापि निवृत्तिः । कथञ्चित्तु या तन्निवृत्तिः तयाऽस्त्येव
 तस्यापि नियतनम् । अभेदवत् आमापक्षोर्भेदस्यापि प्रतिपत्तेः । एतेन तण्डुल्यन्निविडावयवसंयोगात्
 ओदनस्य शिथिलावयवसंयोगत्वेन यदत्यन्ताय भेदकलपनम्, तदपि प्रतिशेत्तव्यम्, तुल्यारान्यायस्य ।
 यदपीदं पैटरस्यैव मतम्—सत्त्वम्, आमा एव पच्यते घटः केवलं तस्य रूपावयव
 एवाग्निसंयोगात् नश्यन्ति तद्विरक्षणानामेव तेषां पश्चात् प्रादुर्भावादिति, तत्र बुद्ध्यामहे । १५
 तथा हि—घटो नाम तत्परिणतिविशेष एव नापरः, तस्याऽप्रतीतेः प्रतिक्षेपाच्च, तत् कथं तेषां
 विनाशस्तस्यैव सत्प्रसङ्गात् । तदाऽपि स तिष्ठति ते च नश्यन्तीति निरोधात् । ततो
 युक्तम्—आमास्यैव घटस्याग्निसम्पर्कात् अन्यथाभावेनावस्थानम्, अस्यामेदिनो लोकप्रसिद्धः सोऽन्वयः
 इति, एवं देशभेदेऽपि प्रतिपत्तव्यम् । तत्राप्यवस्थितिः स एवायमवभागेऽपि घटो य परमाग इति
 प्रतीते । तत्र समवेतस्यैव तस्य तथा प्रतीतिर्न तदात्मन इति चेत्, न, तस्य निषेधात् । एव स २०
 एवायं घटः पुराणो जातो यो मया नरो हृष्ट इति प्रतिपत्तेः कालभेदिनोपपत्त्यर्थान् प्रतिपत्तव्यम् ।
 उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां समुद्घातः—

सर्वसन्तानविच्छेदः सति हेतौ फलोदयः ॥१७८॥

अन्यथा नियमाभावादानन्तर्यं विरुद्धयते ।

सति क्षणिके नित्ये च यदा हेतोः फलोदयस्तदा सर्वस्य कार्यस्य च सन्तानं क्रमवान् प्रसङ्गः २५
 तस्य विच्छेदो विरहः सत्कार्यत्वात् कार्यकार्यस्यापि परापरस्य, यदि वा परापरस्यापि कार्यस्य सद्भवेव
 भावात्, कारणस्याक्रमे कार्यक्रमस्यायोगात् । अन्यथेति यद्यसति हेतौ फलोदयो यदि वा नित्ये तद्विच्छेदः
 —तदा यदेतदानन्तर्यं कारणानन्तरभावित्वं कार्यस्य गद्गायन्त्रियस्य पत्न्यासञ्चलं तत्सन्तानस्य तद्विरुद्धयते

कस्मान् : नियमाभावात्— असतो हेतोरन्तरमेव कार्यं न पूर्णं नापि पश्चादित्यन्वयार्थस्याभावात् तदसत्त्वस्य तदप्यविशेषात् । ततश्चिरव्यवधानेन प्रागपि च तद्वेदिनि मन्यते । यदि वा, हेत्वा यत्तमेव कार्यमित्यस्य नियमस्य अभावात् । न हि समर्थे नित्यहेतावबुत्तवस्य पुन स्वेच्छया यथा कालं भवतस्तदायत्तवमुपपन्नमतिप्रसङ्गात् इत्यादौते । तत क्षणिकादेरर्थक्रियान्यातृचिनिर्णयात् तदामरु

५ सत्त्वं कृतवत्त्वादयस्तु तद्विशेषास्तत्साधनाय मयुक्ता विरुद्धा एव, परिणामस्यैव साधनादित्यावेदयति—

सत्त्वमर्थक्रियाऽन्ये वा वस्तुधर्माः क्षणक्षये ॥१७९॥

हेत्वाभासा विरुद्धाऽप्याः परिणामप्रसाधनाः । इति ।

सत्त्वमित्यस्यैव अर्थमियेति व्याख्यानम् अर्थक्रियात एव सत्तासम्बन्धस्यापि सम्भवात् नान्यथा ऽन्योऽनुमादिवत् । अतोऽर्थक्रियैव सत्त्वम् अन्ये वा कृतकत्वादयश्च, चेति समुच्चयात् ते हेत्वा-

१० भासा विरुद्धाऽप्या क्षणक्षये । उपलक्षणमिदं तेन नित्येऽपि । कुतस्ते तथा : परिणामप्रसाधना यत इति ।

सम्प्रत्येकान्तिकान् तदाभासानाह—

सर्वज्ञप्रतिपेधे तु मन्दिग्धा वचनादयः ॥१८०॥ इति ।

वचनामादिर्येषा पुरुषादीनां ते सन्दिग्धा अन्यथानुपपत्त्येति शेषः । ततोऽनैकान्तिकान्

१५ निश्चितान्यथानुपपत्तीनामेवैकान्तिकत्वोपपत्ते । क पुनस्ते तथा : सर्वज्ञस्य यावज्ज्ञेयव्यापिज्ञानसम्बन्धिनः पुरुषस्य, उपलक्षणमिदं तेन परिक्षीणदोषस्य च प्रतिपेधे साध्ये इति । निवेदयिष्यते च तेषां तत्र सन्दिग्धत्वम् । येषां तु त्रैक्यात् गमकत्वं तन्मत्या हेतु एवेयाह—

रागादिमाधना स्पष्टा एकलक्षणविद्विषाम् । इति ।

रागादेरादिष्वदासर्वज्ञत्वस्य साधना वचनादयः । केषाम् : एकलक्षणविद्विषां सोगतादीनां

२० सन्दिग्धा, तेषामपि कथं ते तथेति चेत् : न, स्पष्टा पक्षधर्मत्वादौ सन्देहविकला यत इति ।

तथा हि—‘सुगतो रागादिमन् सर्वज्ञो वा न भवति, वक्तृत्वादे रथ्यापुरुषवत्’ इति ।

अत्र तावत् स्पष्टमेव पक्षधर्मत्वम्, सुगते पुरुषत्वादिवत् वक्तृत्वस्यापि भावात् । कुड्या

दावेव तन्न सुगत इति चेत्, न, “ज्ञानरान् मृष्यते” [प्र० वा० १।३२]

इत्यादिना सुगत एव तस्योक्तेर्न कुड्यादौ तस्याचेतनत्वात् । कुड्यादिगतमेव तत्ततोच्यते

५ उपचारान् तत्त्वत इति चेत्, तत्त्वत तत्र तैम् कस्मान्न भवति : रागादेस्तद्वेतोराभावादिति चेत्,

कुड्यादावपि न भवेत् । तत्रै तदभावेऽपि भवति न सुगत इति निर्निबन्धनेव कल्पना । तन्न पक्ष

धर्मत्वमप्रसिद्धम् । नापि सपक्षे सत्त्वम्, रथ्यापुरुषे रागादिमत्त्वसर्वज्ञे च दर्शनात् । नापि विपक्षा

द्वयावृत्तिः, पाषाणादौ तस्याप्रतिपत्तेरित्युपपन्नेमेव तत्र तेषां गमकत्वम् । परकीय तत्रोत्तरं दर्शयति—

१ सुगतवसिष्ठान् त् कुड्यादिभ्यः देशना निस्सरन्तीति धनसिक्तुष्यं सोगतं प्राह । २ शान्तं वान् मृष्यते कश्चित्तुक्तप्रतिपत्त्ये । ३ अपोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥ -ता० टि० । ३ वक्तृत्वम् । ४ कुड्यादौ । ५ रागाद्यभावेऽपि ।

धर्मिधर्मस्य सन्देहे व्यतिरेके ततो भवेत् ॥१८१॥

असिद्धिः प्रतिबन्धस्येत्यपरे प्रतिदिपेरे । इति ।

भवतु नाम पाषाणादौ वक्तृत्वाद्यभावो रागादिनिवृत्तेः, न तावता व्यतिरेकनिश्चयः क्वचित् सत्यानपि तस्यां तद्भावस्याविरोधात् ।

निवृत्तरागः सर्वज्ञो वचनादिनोपलभ्यते ।

५

इति चेत्; मा नामोपलम्भि न तावता तस्याभावः, अनुपलम्बिभक्षणप्राप्तानुपलम्भात् अभावासिद्धेः । ततो धर्मिधर्मस्य सुगतलक्षणे धर्मिणि विद्यमानस्य वक्तृत्वादेर्धोऽसौ ततो विपक्षा-
द्व्यतिरेके सन्देहः तस्मिन् सति भवेदसिद्धिः अनिश्चयः प्रतिबन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपस्याविना-
भावस्य । न हि सन्दिग्धव्यतिरेके तस्तिद्धिः, निश्चित एव तस्मिन् तदुपपत्तेः । तदसिद्धौ च न
रागादिसाधनत्वं वचनादीनाम् इति एव मन्यमानाः अपरे सौगताः प्रतिपेदिरे प्रतिपन्ना इति । १०
अत्रोत्तरमाह—

वाचो विरुद्धकार्यस्य सिद्धिः सर्वज्ञवाधनी ॥१८२॥

शिरःपाण्यादिमन्वाद्या विरुद्धव्याप्तसिद्धयः । इति ।

इदमेवासिद्धं यद्वाचो विरुद्धकार्यत्वं शिरःपाण्यादिमन्वादेर्वा विरुद्धव्याप्तत्वम्; सर्वज्ञ-
लक्षणे विपक्षे तद्व्यावृत्तेः सन्देहेन तदसिद्धेर्निरूपितत्वात् । अथ अत एव विपक्षाभावस्य निश्चये १५
तत्सन्देहस्य निवृत्तिः; तदयुक्तम्; परस्वराश्रयात्—सिद्धावतो विपक्षनिषेधस्य तद्व्यावृत्तेः तन्निवृत्तिः,
ततोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत्; न; तद्व्यावृत्तेः सपक्षदर्शनादेव निश्चयाद् धूमादिवत् । न हि धूमादिरप्य-
न्यदेव विपक्षव्यावृत्तिनिश्चये निमित्तम् अन्यत्र सपक्षदर्शनात् । तच्च वचनादावपि, रागादिमत्सर्वज्ञ
एव रथ्यायुरुवाद्यौ तस्य दर्शनात् । तथापि तस्यान्यत्र भावे धूमादेरपि स्थादिति कथं निश्चिता
ततोऽपि पाषाकादिप्रतिपत्तिः ? ततो यथा न धूमादिः शिशपत्वादिर्वा पाषाकादेर्वृक्षादेर्वाऽन्यत्र २०
भवति मूयस्तन्निवृत्तयैवोपलब्धेरेवं न वचनादिशिरःपाण्यादिमन्वादिर्वा किञ्चिज्ज्ञादेरन्यत्र, मूयोऽपि
तन्निवृत्तयैव तस्यापि दर्शनात् । अथ सर्वज्ञादिरपि किञ्चिज्ज्ञादेरन्यो न भवति चेत्तन्वादिना तुल्य-
जातीयत्वात् सत्कथं तत्र तदभाव इति ? तर्हि द्रव्यान्तरमपि न पाकादेर्वृक्षादेर्वा अन्यदेव मूर्त्त्यादिना
समानजातीयत्वादिति तत्रापि धूमादिना शिशपात्वादिनापि भवितव्यम् । अवान्तरमेदापेक्षया तस्य तद्वि-
जातीयत्वं प्रकृतेऽपि समानम् । ततो युक्तं विरुद्धकार्यत्वं वाचः, सर्वज्ञविरुद्धात् किञ्चिज्ज्ञादेव २५
तस्या उत्पत्तेः । ततस्तस्याः सिद्धिर्भक्त्येव सर्वज्ञस्य बाधनी तथा तद्विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वमुपानयन्त्या
तस्य प्रतिक्षेपात् यथा धूमसिद्धिः शीतस्पर्शस्य । एवं शिरःपाण्यादिमन्त्रमाद्यम् आदौ भवं

यासां पुरुषत्वादीनां^१ सिद्धीनां ता अपि सर्वज्ञस्य बाधन्य इति वचनपरिणामेनैव सम्बन्धः । कुतस्तास्तद्बाधन्य इति चेत्; विरुद्धेन निषेध्यप्रयत्नोक्तेन किञ्चिज्ज्ञत्वेन व्याप्तास्ता एव सिद्धय इति उपलब्धयो यत इति । तत्रोदाहरणं यथा न वेदाः प्रमाणं दृष्टेष्टविरोधादिति । प्रामाण्यविरुद्धं स्वत्वप्रामाण्यं तद्व्यासश्च दृष्टेष्टविरोध इति । प्रसिद्धं चेदं बौद्धस्येति न निवृत्त्य कथ्यते । नन्वेवं विरुद्धकार्योपलब्धिं ५ विरुद्धव्याप्तोपलब्धिं च प्रतिपाद्य व्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिनाऽपि तद्बाधनं दर्शयन्नाह—

सत्सम्प्रयोगजत्वेन विरुद्धः सकलग्रहः ॥१८३॥

स्वभावकारणासिद्धिरेकलक्षणविधिपाम् । इति ।

सद्भिर्विद्यमानैरर्थैः अज्ञाणां य. समीचीनप्रयोगः तस्माज्जातं तस्य भाव. सत्सम्प्रयोग-
जत्वं तेन प्रत्यक्षज्ञानधर्मेण विरुद्धः सकलस्य देशादिविप्रकृतस्य ग्रहः सकलवेदित्वम् । तस्य हि
१० व्यापकमसत्सम्प्रयोगजत्वं तद्विरुद्धञ्चेदं सत्सम्प्रयोगजत्वं तायागतेऽपि प्रत्यक्षे प्रतीयमानं स्वप्रयत्नोक्ता-
ऽसम्प्रयोगजत्वव्यावर्तनद्वारेण तद्व्याप्यं सकलग्रहं व्यावर्तयतीति युक्ता व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।
यथा नात्र तुषारस्पर्शो बह्नेरिति । बह्नेर्हि शीतस्पर्शविरुद्धस्योपलब्ध्या तद्व्याप्यस्य तुषारस्पर्श-
स्यात्र प्रतिक्षेप इति प्रसिद्धमेवात्र तद्विरुद्धोपलब्धित्वम् । अथ तायागते ज्ञाने सत्सम्प्रयोगजत्वमसिद्धम्;
भावनाप्रकर्षपर्यन्तादेव तस्योत्पत्तेरिति; तन्न; तस्यापि प्रत्यक्षत्वदेव साधनम् । तायागतमपि प्रत्यक्षं
१५ सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षत्वात् अस्मदादिप्रत्यक्षत्वमिति । एतदपि स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण व्यभिचारीति चेत्; न;
निर्लक्ष्यवस्तुवादिनः स्वसंवेदनमर्थवेदनं चेति स्वभावद्वयस्यैकत्रासम्भवात् ।

तथा, स्वभावकारणासिद्धिरपि बाधनी तत्र भवेत् । नन्वेवं स्वभावासिद्धिः स्वभावानु-
पलब्धिः; यथा नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेरिति । कथं पुनरदृश्यानुपलब्धेरगमकत्वं सत्यपि वस्तुनि
सम्भवात् परचेतोदृष्टिविशेषवदिति चेत्; किं पुन सर्वज्ञस्य अदृश्यत्वम्^२ तथा चेत्; न; स्वयमपि तत्प्रमत्तात् ।
२० परापेक्षतयैवादृश्यत्वमिति चेत्; न; निर्लक्ष्यकान्ते स एव दृश्यश्चादृश्यश्चेति स्वभावद्वयानुपपत्तेः, ततो दृश्य एवा-
साविति कथं तदनुपलब्धिर्दृश्यानुपलब्धिपर्यन्तो न गमिका भवेत् ? नन्वेवं न काचित् दृश्यानुपलब्धिः;
सर्वम्य पेनचिद्दृश्यस्य सर्वैरपि दर्शनादिति चेत्; अयमपि भवत एव निष्कम्बवस्तुवादिनो दोषः ।

तथा कारणसिद्धिः कारणानुपलब्धिः । यथा नातीतादिविषय योगिप्रत्यक्षं तदभावात् इति,
अतीतादिकं हि तत्प्रत्यक्षस्य कारण “नाकारणं विषयः” [] इत्यभिधानात् । न
२५ आतीतादेर्भावः; प्रध्वस्तत्वेनातीतस्य अनागतस्य चानुपपन्नत्वेनाभावप्रस्तत्वादिति । एवमेते वचनादयः
कार्यस्वभावानुपलम्बरूपतया त्रैविध्यमपरित्यजन्तोप्यन्यथाऽनुपपत्तिवैकल्यादेव अगमकाः । तदेव दर्शयति—

कथन्न सम्भवी यक्ता सर्वज्ञस्तस्य तेन नो ॥१८४॥

यावत् प्रकृष्यते रूपं तावत् कार्यं विरुध्यते । इति ।

वचनस्य विज्ञानमेव कारणम्, असति तस्मिन्निच्छायामपि तदभावादिति निवेदनात् । तच्च तस्य यावत् अल्पमाणं प्रकृत्यते रूपं तावत् तत्रमाणं कार्यं वचनं तेन नो विरुद्धयते अपि तु तदपि प्रकृत्यते एव । सति विशिष्टे बहिर्प्रकर्षे ध्येऽपि तत्कार्ये प्रकर्षस्यैव दर्शनात् । ततः प्रकर्षपर्यन्तगतेऽपि ज्ञाने वचनस्याविरोधात् कथञ्च सम्भवो वक्ता सर्वज्ञः ? किन्तु सम्भवे सक्तलवेद्यपि वक्ता । तन्नान्यथाऽनुपपत्तिरत्र । स्यादेवं यदि विज्ञानाद्वचनम्, न चेवं विवक्षाया- ५ स्तत्कारणत्वात् । सा च रागविशेषत्वेन दोषात्मा सती निष्प्रताशेपदोषतो निःशेषतत्त्वज्ञानानिवर्तमाना वचनमपि निवर्त्यत्येष, तत्कथं नान्यथाऽनुपपत्तिर्यतस्तत्सुगतादौ अनिवर्तितपसरतया प्रवर्तमानं विवक्षा- दोषोपस्थापनेन निःशेषवेदित्वं न व्यापादयेदिति चेत् ? अत्राह—

विवक्षामन्तरेणापि वाग्वृत्तिर्जातु वीक्ष्यते ॥१८५॥ .

वाङ्मन्तो वा न वक्ताः शास्त्राणां मन्दबुद्धयः । इति ।

१०

न सर्वदा वक्तुकामतयैव वचनप्रवृत्तिर्विनापि तथा शोत्रस्तत्त्वज्ञादौ तदुपलब्धेः, तदापि प्रमादनिवृत्तत्वात् तस्य न विज्ञानहेतुकत्वम् । ततो यदि विवक्षातः प्रमादाद्वा तत्प्रवृत्तिरुपपत्तापि दोषजातेरनतिवर्तनात् भवत्येव ततः क्वचिद्दोषोपस्थापनद्वारेण सकलज्ञत्वप्रतिक्षेप इति चेत्, इदमप्य- युक्तम् ; तदुभयामवेऽपि तत्प्रवृत्तेर्दर्शनात् । यथा तीव्राम्बियोगवतो निरन्तरा संस्कृतप्रवृत्तिः । नहि तत्र प्रमादः ; लक्षणस्य क्रियाकारकान्वयस्य चापरिवर्तनात् । नापि इच्छाऽनुगमः ; अतः परमिदमुच्चारया- १५ भीत्यमिनिवेशाम्भावात् । ततो विज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वं निर्हासतिशयानुविधानात् । अनुविधत्ते हि तत्प्रवृत्तिर्विज्ञानस्य निर्हासतिशयश्च, मन्दे तस्मिन् मन्दायां पटीयसि च पटीयस्याः तस्या अपि प्रतिपत्तेः । अपि च, यदि वाङ्मयाः तद्धेतुत्वं मन्दमतयोऽपि शास्त्राणां व्याख्यातारो भवेयुः । न चैवम्, वाङ्मयानामपि तेषां तदप्रतिपत्तेः । अतो विज्ञानहेतुकैव तत्प्रवृत्तिः एतदेव दर्शयन्नाह—

प्रज्ञा येषु पटीयस्यः प्रायो वचनहेतवः ॥१८६॥

२०

विवक्षानिरपेक्षास्ते पुरुषार्थं प्रचक्षते । इति ।

येषु बुद्ध्यः पटीयस्यो भवन्ति पुरुषेण प्रायः साम्प्रत्येन वचनहेतवः कदाचिदपि तदभावे तदप्रवृत्तेः ते प्रचक्षते कथयन्ति । किम् ? पुरुषार्थं धर्मस्तत्प्रयोजनादिकम् । कीदृशाः ? विवक्षानिरपेक्षास्ते वक्तुकामतानिर्व्यपेक्षाः । तत एवोक्तम्—

“आसिसिपादिविरहितः स्वासनगमनप्रभापणस्थानार्थैः ।

२५

निरवधचित्ररचितैः प्रवस्युण त्वमसि चित्ररचितो नाम्ना ।” [

] इति ।

भवतु वा विवक्षा तथापि न दोष इत्याह—

अप्रमत्ता विवक्षेयमन्यथा नियमात्पयात् ॥१८७॥ इति ।

इयं सकलवेदिमि परैः परिकल्प्यमाना विवक्षा वक्तुमिच्छा अप्रमत्ता प्रमादरहिता कस्मात् ! अन्यथा अन्येन प्रमत्तप्रकारेण योऽसौ नियमस्तत्कृतस्य वचनप्रबन्धस्य स्थानत्रयेऽपि अविसंवादावधारणं तस्या अत्ययोऽभावस्तस्मात् । नहि प्रमादवद्वेतुनिबन्धनस्य तन्नियमः सम्भवति, अस्ति चायं प्रत्यक्षविषये प्रथमेन अनुमानवेद्ये द्वितीयेन अत्यन्तपरोक्षे च तृतीयेन प्रस्तावेन तन्नियमस्य प्रसाधनात् । ततः सा प्रमादरहितैव उक्तो न दोषवतोऽस्याह—

इष्टं सत्यं हितं वक्तुमिच्छा दोषवती कथम् । इति ।

इष्टं श्रेयोऽर्थेभिरमिलितं संसारतत्कारणादिकं सत्यं न सौमतादिवत् कश्चित् । अत एव हितं पुरुषार्थभूतं वक्तुमिच्छा कथयितुकामता कथं दोषवती न कथञ्चिदिति ? कुतः पुनः कस्यचित् सकलज्ञानं यतः कथमित्याद्युच्यत इति चेत् ? अत्राह—

१० प्रज्ञाप्रकर्षपर्यन्तभावः सर्वार्थगोचरः ॥१८८॥ इति ।

प्रज्ञायाः सकलश्रुतार्थबुद्धेयोऽसौ प्रकर्षो भाव्यमानाया अतिशयगमनस्य (न तस्य) यः पर्यन्तभावः परिरुद्धव्यापारात्मा स सर्वार्थगोचरः सर्वदेशकालादिव्यवहितोऽर्थो जीवादिगोचरो यस्य स तथोक्त इति । एतदुक्तं भवति—सकलश्रुतार्थभावनायां तत्पर्यन्ते सा परिरुद्धसकलवस्तुप्रभाववती भवति कामिन्यादिभावनावत् । तद्वाञ्छ सर्वज्ञ इति । भवतु वक्ता सर्वज्ञः तद्वचनस्य तु कथं यथार्थत्वं १५ यतस्तत्त्वज्ञानार्थिनामर्थमन्वेयणीयः स्यात् ? स्वरसत एव शब्दानामयथार्थबुद्धिहेतुत्वेन तदुक्तानामपि वस्तुगोचरत्वानुपपत्तेरिति चेत् ; अत्राह—

तत्कार्योत्कर्षपर्यन्तभावः सर्वहिताभिधा । इति ।

तस्य तत्पर्यन्तभावस्य कार्यं वचनं तस्योत्कर्षः एकान्तप्रवादापेक्षोऽतिशयोऽविप्रति-
सारलक्षणः तस्य पर्यन्तभावः स्वविषये सर्वत्र सत्त्वम्, सर्वेभ्यो हितस्य श्रेयसः तन्मार्गस्य च २० अभिधा प्रकाशनमिति । तात्पर्यमत्र—

वाचां हि तत्प्रयुक्तानामविसंवादभावत ।

प्रतीयते यथार्थत्वं कथं तेनायथार्थता ॥१५४०॥

अयथार्थं वचः सर्वमिदं चेदर्थवद्वचः ।

अयथार्थं वचः सर्वमिति सन्धा विलिप्यते ॥१५४१॥

२५ इदमप्ययथार्थं चेद्यथार्थं स्याद्वचः परम् ।

अयथार्थायथार्थत्वे यथार्थत्वव्यवस्थिते ॥१५४२॥

यथार्थत्वे स्वतः सर्वं वचः किञ्च तथेति चेत् ।

चक्षुरादि तथा किञ्च सर्वमर्थवदुच्यताम् ॥१५४३॥

अर्थवद्गुणवत्तत्त्वेन्मिथ्यार्थमितरन्मतम् ।

१ "स्थानत्रयाविसंवादि श्रुतज्ञानं हि वदन्ते ।" —त० श्लो० पृ० १३ । मत्त्वज्ञानमेव—
अत्यन्तातीन्द्रियलक्षणे स्थानत्रये । २—यमुन्मेषणी—आ०, व०, प० ।

वचस्थपि विभागोऽयं प्रशस्यः कल्प्यतां त्वया ॥१५४४॥

सर्वज्ञश्चेन्न वक्तव्यः कल्पितः किं त्वयाऽप्यसौ ।

प्रयोजनं विना यस्मान्न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥१५४५॥

तत्सन्निधानतस्तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेत् कुतः ।

तज्ज्ञानं येन तत्सन्निधानादिशक्तिरुच्यते ॥१५४६॥

तत्त्वज्ञानोदयाच्चेत् स क पुनस्तत्कृतो गतः ।

निरन्वयस्य यद्धेतोर्ममकृत्वं न बान्धसि ॥१५४७॥

कुनो या सन्निधित्तस्य नियतेष्वेव सम्भवी ।

अदृष्टनियमाच्चेत् स्यात् तत्त्वज्ञानं सतो न किम् ? ॥१५४८॥

तत्र तत्सन्निधानेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ।

विनाप्येवं यतस्तेन तज्ज्ञानमुपपत्तिम् ॥१५४९॥ इति ।

ततो न युक्तमिदं सद्बुद्धकीर्ते.—“चिन्तारत्नोपमानो जगति विजयते विश्व-
रूपोऽप्यरूपः ॥” [] इति । तदुपमानत्वस्यैव सन्निधिबलात् तत्त्वज्ञाननिवृत्त्यनुरूप-
स्यानवगमात् । ततो नोपमानादेव तत्त्वपर्यवसायिनस्तस्य परिज्ञानमिति कथञ्च वक्तृत्वं तस्य कथं
वापथार्यत्वं वचसा ? इत्युपपन्नमुक्तम्—‘तत्कार्य’ इत्यादि । तदेवं वक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वेनाविरोध-
मुपपाद्य पुरुषत्वादेरप्युपपादयन्नाह—

यथा वचनसर्वज्ञकार्यकारणभूतयोः ॥१६०॥

अविरोधेन चागृह्यतेराद्रेकस्तन्निषेधने ।

तथैव पुरुषत्वादेरक्षयाद्बुद्धिविस्तरे ॥१६०॥

तथैव हि या [ग] वृत्तेः हेतोस्तस्य सर्वज्ञस्य निषेधेन केवलम् आद्रेकः शब्दोऽस्माह
एवार्थरहितः । मीमांसकस्य “स एवेति । केनेति चेत् ? वचनसर्वज्ञकार्यकारणभूतयोरविरोधेन
वचनस्य सर्वज्ञस्य च योऽयमुक्तन्यायेन कार्यकारणभूतयोरविरोधस्तेनेति । तथैव पुरुषत्वादेरादि-
शब्दात् शिरःपाष्णादिमत्त्वादेरपि तन्निषेधने आद्रेक इति सम्बन्धः । एतदेव कुत इति चेत् ?
तस्यैव पुरुषत्वादेर्बुद्धिविस्तरे प्रज्ञाप्रकर्षे सत्यपि अस्यैव इति । यदि हि तस्य तेन विरोधः
सति बुद्धिप्रकर्षतस्तस्यैव तदप्यपकृत्यमाणमुपलभ्येत उष्णातिशयतारतम्ये शीतत्वं । न चैवम्, अतो
न तस्य तेन विरोध इति । केवलं ततोऽपि तन्निषेधनमाद्रेक एव । स्यान्मतम्—नियतविषया
एव निसर्गतो बुद्धयः तत्कथं तासां भावनावयवसि सकृत् तद्विषयं (सकृत्तद्विषयत्वम्) न

हि तोयस्य पावकृत्वेन परिभाषितस्यापि पावकृत्यत्वमिति, तन्न, स्वशक्ति एव तासामशेष विषयत्वात्, अन्यथा व्याप्तिज्ञानानुपपत्तेरिति निवेदितत्वात् । किमिदानीं 'तद्वबलेनेति चेत् : न, तेन तद्वत्त्वस्यैव स्पष्टसाधारणाकारप्रतिभासप्रत्यर्थिन कर्ममलस्यैव प्रत्याख्यानात्, चैतन्योन्मीकन-प्रत्यर्थिनो विषयोपलेपस्येयामृत-शानबलेन । अत एवामनन्ति—“तपसा निर्जरा च” [त० सू० ९।३]

५ इति । तदेव दर्शयति—

सर्वप्रकाशसामर्थ्यं ज्ञानावरणसंक्षयात् । इति ।

ज्ञानमाधियते येन तज्ज्ञानावरण कर्म बध्यमाणसद्भाव तस्य संक्षयः समन्तात् परिक्षयः श्रुतविषयभाजनात् । ततः सर्वस्य य प्रकाशः स्पष्टसाधारणाकारप्रतिभासरूप तत्र सामर्थ्यं बुद्धीनामिति शेष । एतदेव स्पष्टयन्नाह—

१०

अक्षयात् पुरुषत्वादेः प्रतिपक्षस्य संक्षयात् ॥१९॥

सर्वतोऽक्षमयं ज्योतिः सर्वार्थैः सम्प्रयुज्यते । इति ।

ज्योतिर्ज्ञानमेव प्रभास्वरत्वाद् अक्ष अक्षमा प्रकृत प्रकरणेन निश्चितो यस्मिन्नि-त्यक्षमयम् आत्मस्वरूप स्वरूपादन्यत्र तन्निश्चयानुपपत्तेः । तत् सर्वार्थैः आहकृत्वेन सम्प्रयुज्यते । किमेकस्मिन्नेव मुखे : न, सर्वतः सर्वात्मना ऊर्ध्वमधस्तादप्रत पृष्ठत सर्वतश्च । कुतस्तथा :

१५ प्रतिपक्षस्य ज्ञानावरणस्य संक्षयात् नि शेषापगमात् । तथा च प्रबचनम्—

“निरावरणप्रभासदिव्यबोधमहोमयी ।

प्रख्यायोर्धर्मघास्तिर्यक् प्रतिव्यक्ति प्रकाशते ॥” [] इति ।

प्रतिपक्षपरिक्षये तदाहितविशेषस्य ज्ञानस्यापि परिक्षयात् । कथं तस्य पुन सर्वार्थं सम्प्रयोग इति चेत् : न; तदापि तद्विशेषस्यैवास्पष्टप्रतिभासविभ्रपरूपस्य व्यावृत्ते न ज्ञानमात्रस्यापि, २० निरन्वयाया वस्तुनिवृत्ते प्रमाणाभावात् । अत एवेदम्—“अक्षयात् पुरुषत्वादेः” इति । पुरुषत्व मन्वित जीवरूपम् आदिशब्दाच्चेतनत्वादीति तस्यैवेति चेत् ; ननु चेतनत्वमेव पुरुषत्व तत्कथं तदन्यत् यत् आदिपदेन सङ्ग्रह इति चेत् : न, तदापि तद्विशेषस्यैवास्पष्टप्रतिभासविभ्रम [रूप] पुरुषत्वस्य साधारणतरस्वभावस्य अचिद्रूपतन्मात्रत्वात्, चेतनत्वस्य बोधयोग्यव्यपदेशस्य असाधारण-रूपत्वात् । अत एवोक्तम्—“उपयोगस्यात्मन्यो वस्तुत्वादितदुभयभासो जीवः” २५ [] इति । यदि प्रतिपक्षपरिक्षाज्ज्योति छद्मस्थाना तदभावात् कथं रूपादिवेदनमिति चेत् : अत्राह—

कथञ्चित् स्वप्नदेशेषु स्यात् कर्मपटलाच्छ्रिता ॥१९॥

संसारिणां तु जीवानां यत्र ते चक्षुरादय । इति ।

भवेद्यं प्रसङ्गोऽपि यदि संसारिणां तु छद्मस्थानामपि जीवानां स्वप्रदेशेषु कथञ्चित् कर्मपटलस्य ज्ञानावकाशस्यैव्यपदेशस्य अच्छता रूपादिवेदनप्रतिबन्धित्वैक्यलक्षणपरिणतिविशेषो न स्यात् । अस्ति चेयम्, अतोऽयं न प्रसङ्ग इति । यद्येवं तदच्छताया एव स्वरूपादिग्रहणोपपत्तेः किं चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरिति चेत्, अत्रोचरम्—यत्र येषु तत्प्रदेशेषु कर्मपटलाच्छतेति सम्बन्धः । ते चक्षुरादय आदिशब्दादस्नादयश्च नापर इति । न हि गोलकादेरिन्द्रियत्वमन्यत्रोपचारात् । ५
मुख्यतः क्षयोपशमविशेषस्यैव तत्त्वात् । अत एव गवाक्षसमत्वं तेषां तत्त्वविद्ः प्रतिपद्यन्ते^१ । यदि तेषां न मुख्यत इन्द्रियात्वं किञ्च सदभावेऽपि तद्वेदनमिति चेत् ? भवत्येव तदच्छतायाम् । कथमन्यथा पित्तगोल(पित्तगोल)कादिद्वयाधारस्यापि स्वप्नादौ सत्स्वरूपादिवेदनम् ? निरूपितं चेत्तत् प्रथमप्रस्तावे ।

‘सर्वार्थैः’ इत्युक्तम् । सर्वे चार्था वर्तमानवद्वीतानागतश्च । न च तेषां ग्रहणं ज्ञानकाले अविद्यमानत्वात्, कथमिदं तैः सम्प्रयुज्यत इति चेत् ? अत्राह— १०

साक्षात्कर्तुं विरोधः कः सर्वथावरणात्यये ॥१९३॥

सत्यमर्थं तथा सर्वं यथाऽभूत् भाविष्यति । इति ।

तात्पर्यमत्र—यदि ज्ञानेन तत्कालासन्निहितस्याग्रहणं तर्हि तदात्मतद्देशयोरप्यसन्निहितस्याग्रहणात् न स्वरूपादन्यत्प्रमेयं नाम भवेत् ।^२ यदि न तत्सन्निधानात् प्रयोजनमावरणापाये^३ ताभ्याः मसन्निहितस्यापि परिज्ञानादिति; तर्हि कालसन्निधानस्यापि न किञ्चित् फलम्, अतीतादेरपि तदपा- १५
यादेव प्रतिपत्तिरित्यवेद्यते । यथा^४ येन अनादित्वेनानन्तत्वेन च प्रक्षारेण अभूत् भूतं भाविष्यति भावि च वेति समुच्चयार्थत्वात्, तथा तेन प्रक्षारेण सत्यमविप्रलब्धं यथा भवति सर्वं साक्षात्कर्तुं को विरोधो न कश्चित् । कदा ? सर्वथावरणात्यये इति ।

कालेनाऽसन्निकृष्टस्य न चेत् सर्वविदा ग्रहः ।

वेदेनापि तदर्थस्य भाविनः स्यात् कथं ग्रहः ॥१५५०॥ २०

आनन्त्यात् भाविनोऽर्थस्य वेदार्थस्यापि तत्समम् ।

सर्वज्ञेनेव तज्ज्ञानं तद्वेदेनापि दुष्करम् ॥१५५१॥

तदर्थानन्त्यवित्तिश्चेन्नास्ति वेदादिनीप्यते ।

‘सतस्तस्य ततो वित्तौ कुतस्ते तद्वेदमम् ॥१५५२॥

नास्त्येव तत्त्वेद्वेदोऽपि स्यादनन्तः कथं तव ? २५

तथापि तस्यानन्त्ये स्यात् अर्थशून्या व्यवस्थितिः ॥१५५३॥

ततो यथा स्वकालस्थमपि वेदोऽर्थवेदनम् ।

वेदार्थानन्त्यवित्तद्वत्सर्वज्ञोऽपीति गम्यताम् ॥१५५४॥

१ ‘अनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षनम्’— प्रश्न० भा० पृ० ३३ । २ अथ न आ०, य०, प० ।

३ तदात्मतद्देशाभ्याम् । ४ चानादि— ता० । ५ सम्यक्तम्य—आ०, य०, प० ।

यदि परदुःखादिकं सर्वज्ञो न जानाति कथं तज्ज्ञत्वम् ? जानाति चेत्, कथं न दुःखादिमान् ? नहि परस्यापि तत्साक्षात्करणादपरं दुःखादिमत्त्वमिति चेत्, अत्राह—

‘परदुःखपरिज्ञानाद्दुःखितः स कथं भवेत् ॥१९४॥

स्वतो हि परिणामोऽयं दुःखितस्य न योगिनः । इति ।

५ परेषां छात्रस्थानां दुःखं तस्य, उपलक्षणमिदं तेन रागादेश्च परिज्ञानात् दुःखितः स सर्वज्ञ कथं नैव भवेत् ? न हि दुःखपरिज्ञानादेव दुःखितत्वम् अपि तु स्वतन्त्रा परिणामात् । न चायमस्ति योगिनः, अपि तु दुःखितस्य ससारिण एव । तत्र स एव दुःखी न तज्ज्ञानमात्रेण योग्यः । न हि पितुरपि पुत्रदुःखपरिज्ञानादेव दुःखितः किंतु स्वतन्त्रा परिणामादेव, अन्यथा दुःखरितपुत्रपरिक्लेशपरिज्ञानादपि तस्य दुःखितत्वं प्राप्नुयात् ।

१० किं पुनर्भावनापाटवात् कुतश्चिद् बुद्धिमत्त्वं दृष्टोऽस्ति यत् सकलवेदनमपि ततो भवेदिति चेत् ? बाढमस्तीत्याह—

‘भावनापाटवाद् बुद्धेः प्रकर्षोऽयं [मलक्षयः] ॥१९५॥ इति

वैद्यकादिशास्त्रार्थस्य चेत्तसि भूय षष्ठिमल्ल भावना तस्या पाटव्यं शक्तिविशेषस्ततो बुद्धेः साध्यासाध्यरोगविभागतन्निदानादिप्रतिपत्तेः प्रकर्षोऽतिशयपर्यन्तप्राप्तिः अयं प्रसिद्धो लोके तथा सर्वोऽपि जीवादिपदार्थनिबन्ध प्रवचनोपनीतया प्रज्ञयोपसंगृह्य परिभाव्यमानं तत्प्रकर्षकाष्ठमधितिष्ठतीति भावो देवस्य । तथा हि—विवादापन्ना बुद्धिः स्वविषये प्रकर्षमधितिष्ठति, भाव्यमानत्वात्, वैद्यकादिबुद्धिवत् । प्रकर्षस्वरूपमाह—‘मलक्षयः’ इति । ‘अयम्’ इत्यत्रापि योज्यम्, अयमुच्यमानं प्रकर्षो मलस्य प्रकाशावरणादेः पर्यन्ते क्षयो नापरम्, स्वरसासम्भवविरूपापादनं भावनाशतेनापि तस्याशक्यत्वात् । कुत पुनस्तत्क्षय एव स इति चेत् ? उच्यते—विवक्षितो बुद्धिप्रकर्षो मलक्षयः

२० रूपस्तत्त्वात् काचकामलधुपञ्चमरूपैर्दुषादिबुद्धिप्रकर्षवत् । तत्क्षयः किम् ? इत्याह—

कारणासम्भवाक्षेपविपक्षः सम्प्रतीयते । इति ।

कारणस्य सकलज्येष्ठप्रतिपत्तिनिमित्तस्य असम्भवाक्षेपः स्वीकारस्तस्य विपक्षो विरोधी सम्प्रतीयते निश्चीयते । तथाहि—यस्य यत्र मलक्षयः स तत्साक्षात् करोति यथा कश्चिदपगतलोचनमलोचनमलो नीलधवलादि, मलक्षयश्च कस्यचिद् जीवादिनिलिख्यगमार्थविषय इति । किं पुनस्तदुद्धे मलः यत्परिक्षयो हेतुः ? न तावदयं रागादि, सयपि तस्मिन् बुद्धेर्भावात् । नापि शरीरादि, सकलवेदि यपि तदभ्युपगमात् । अत एव न दूरदेशादिस्वीति चेत्, न, शरीरेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्य आत्मसमवायिपुद्गलपरिणतिविरोपस्य तत्त्वात् । कुतस्तदस्तीति चेत् ? उच्यते—यत् स्वविषये ज्ञानमस्य तत्तादृशमलनिमित्तं यथा मदिरापयोगिनः सज्जितोऽपि घटादौ अस्पष्टवेदनम्, अस्पष्टं च सर्वत्रापि स्वविषये प्रवचनज्ञानम् ।

१ तुलना— सवेदनाद्रागिता चेत् क्षीमं न स्यात्तन्निरूपणं । सम्बन्धाद्रागिता तस्य न तु रागा दिवेदनात् । —म० वातिकाल० ११ २३३ । २ अकलङ्कदकस्य । ३-सम्बन्धो रूपादा- आ०, प०, प० । ४-पपाटवादि- ता० । ५ चिदपि- आ० प० ।

इति मलसद्भावादुपपन्नं तत्परिण्यस्य सकलज्ञेयप्रतिपत्तौ कारणत्वमिति सूक्तम्— 'कारण' इत्यादि । तदेवमनैकान्तिकत्वं कृत्वादीनामभिधाय साम्प्रतमसिद्धमपि हेत्वाभासं दर्शयन्नाह—

असिद्धश्चानुपत्त्वादिः शब्दानित्यत्वसाधने ॥१९६॥ इति ।

शब्दस्य यत् अनित्यत्वं तस्य साधने कर्तव्ये चाक्षुषत्वं चक्षुर्मात्रत्वमादिर्यस्य रासनत्वादेरसौ असिद्धः, असिद्धिः शब्दे धर्मिण्यसम्भवात् । 'चक्षुःश्रवसो भुजङ्गाः' इति तु प्रवादमात्रमिदं ५
न वस्तुबलप्रवृत्तम्, अन्यथा विहितलोचनानां पत्राणानां न शब्दश्रवणं भवेत् । अरित च तत्तेषाम्, रूपमपश्यतामपि शब्दश्रवणेन पलायनोपलम्भात् । भवतु शब्दे तस्यासम्भवः तथापि सिद्ध एव घट्यदौ भावात्, अन्यथा व्यर्थैव चक्षुरादिकस्य भावेदिति चेत्; न; तत्र सतोऽपि शब्दानित्यत्वं प्रत्यगमकत्वात् । घटाद्यनित्यत्वस्य हि तज्ज्ञान्तरियकत्वेन ततः प्रतिपत्तिर्न शब्दानित्यत्वस्य, तदभावात् ।

ननु तैदम्भावोऽपि नापक्षधर्मत्वात्; सत्यपि तस्मिन् कृत्तिकोदयादौ तदभावात् । 'न ह्युदेप्यति शकटं कृत्तिकोदयात्' इत्यत्र पक्षधर्मत्वम्; शकटे तदुदयवत् कृत्तिकोदयस्याभावात् । कृत्तिकामु वा तदुदयवत् इतोदयस्यासम्भवात् । कालादेश्च धर्मिणः "सौगतकल्पितस्य शास्त्रकारेणैव प्रतिशेषात्" । तत्र अपक्षधर्मत्वेन तदभावः । शब्दानित्यत्वाभावेऽपि तत्र भवतो बाधकभावादेव तर्हि तस्य भवतु तदभाव इति चेत्; नेदानीं तस्यासिद्धत्वम्, सिद्धस्यैव एवमगमकत्वप्रतिपादनादिति चेत्; सत्यम्; घटादिवत् तस्यैवमगमकत्वं शब्दगतस्य तु नैवम्, असिद्धत्वादेव तस्यागमकत्वात्, अन्यथाऽ- १५
नुपपत्तिवैकल्यस्य तत्र तन्मूलत्वात् । कः पुनः शब्दगतत्वेनैव चाक्षुषत्वादिकं हेतुमभिव्यध्यात् अनिमिहि-
तस्यासिद्धितोद्भावनाऽनुपपत्तिरिति चेत् ? 'सर्वं सर्वत्र' इति ब्रुवन् साङ्ख्य एवेति ब्रूम । न च तस्य 'शब्दानित्यत्वमगममिप्रेतम्; आधिर्माणादिरूपेण तदभ्युपगमात् । असिद्धत्वञ्चैतस्य तत्राप्रतिपत्तेः । नह्य-
प्रतिपन्नं सिद्धं नाम अप्रतिपन्नम् । ततः स्थितम्—'असिद्ध' इत्यादि । हेत्वाभासत्वमन्यथानुपपत्तिवैकल्यत्वात् ।
तस्य चैकविधत्वात् तदाभासानामप्येकविधत्वमेव प्रान्नोति, बहुविधत्वञ्चेत्येते तत्कथमिति चेत् ? अत्राह— २०

अन्यथासम्भवाभावभेदात् स बहुधा स्मृतः । इति ।

अन्यथासम्भवाभावः अन्यथाऽनुपपन्नत्वस्याभावः तस्य भेदो नानात्वं तस्मात् स हेत्वाभासो बहुधा बहुप्रकारः स्मृतो मत इति । कैः कृत्वा स बहुधेत्याह—

चिरुद्धासिद्धसन्दिग्धैरकिञ्चित्करविस्तरैः ॥१९७॥ इति ।

२५

१— अत्रशुभ— आ०, व ०, प० । २— अविनाभावभावः । ३— नान्तरियस्ये । ४— पक्षधर्म-
त्वाभावात् । ५— 'यदा च ■ एव कालो धर्मी तत्रैव च साध्यानुमानं चन्द्रोदयश्च तत्कल्पनीति कथमनल-
धर्मत्वम् ।'—प्र० पा० स्वपृ० पृ० ११ । ६— 'कालादिधर्मिकल्पनायामतिशयः'—प्र० सं० पृ० १०४ ।
'यदि पुनराकारं कालो वा धर्मी तस्य उदेयच्छकटवत् साध्यं कृत्तिकोदय साधनं पक्षधर्म एवेति मतम् ;
तदा परित्रोषमिति महोदयाचारमिमतत्वं साध्यं महानक्षत्रमवर्त्तं साधनं पक्षधर्मोऽस्तु, तथा च महानक्षत्रो
महोदयो श्रान्ति गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् ।'—प्रमाणपरी० पृ० ७१ । अक० टि० पृ०
१७५ । ७— शब्दादिनि—ता० ।

व्याख्यातं प्रागेवेदम् । तत्र विरुद्धो नाम साध्यासम्भव एव भात्री । स च द्वेषा विपक्ष-
 व्यापी तदेकदेशवृत्तिश्चेति । तत्र तद्व्यापी निरन्वयविनाशसाधनः सत्त्वहूनरूपादिः, तेन परिणामस्यैव
 तद्विपक्षस्य साधनात्, सर्वत्र च परिणामिनि भावात् । तदेकदेशवृत्तिः प्रयत्नान्तरिगृह्यश्रावणत्वादिः,
 तस्य तत्साधनस्यापि विद्युदादौ परिणामिन्यप्यभावात् । तथा साध्ये सत्यसति च यस्यासिद्धिरसौ
 असिद्धो नाम । स तु अनेकधा चायम्—अज्ञातसन्दिग्धस्वरूपाश्रयप्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धविरूपात् ।
 तत्राज्ञातसिद्धः सर्थोऽप्येकान्तवादिपरिकल्पितो हेतुनिवहः, तत्परिज्ञानस्य “परोक्ष [ज्ञान] विषय”
 इत्यादौ^१ “विमुखज्ञानसंवेदः” इत्यादिना^२ च प्रतिशेषात् । सन्दिग्धासिद्धो यथेह निरुद्धे मयूरः
 केनायितादिति । तत्र हि यदा स्वरूप एव सन्देहः किमयं मयूरस्यैव स्वरः आहोस्वित् मनुष्य-
 स्येति । तदाश्रये वा किमस्मान्निकुञ्जात् केनाययितापात आहोस्विदन्यत इति तदा भवत्येव
 १० सन्दिग्धासिद्धत्वमस्य ।

स्वरूपासिद्धो यथा—“सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विषयोः” []
 इत्यत्र यदि युगपदुपलम्भनियमो हेतुर्वर्त्यः, सोऽसिद्ध एव विषयदर्शनेऽपि सन्तानान्तरगतस्य
 तज्ज्ञानस्य कुतश्चित्तप्रतिपत्तावपि तद्विषयविशेषस्य अनवगतैरिति प्रथममस्तावे निरू-
 पितत्वात् । अथैकोपलम्भनियमः, सोऽपि तादृश एव । न ह्येकस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भो बहि-
 र्थस्यापि सद्भावात् । क पुनरयं बहिरर्थो नाम यस्योपलम्भान् एकोपलम्भस्यासिद्धिः ?
 १५ नीलप्रबलादिरिति चेत्, न तन्मात्रेण तत्रापि तु ज्ञानादर्थान्तरत्वे तद्वेद्यत्वे च, तन्मात्रस्य
 ज्ञानत्वेऽप्यविरोधात् । न च नीलादेरन्यज्ज्ञान पदयामो यतोऽर्थान्तरत्वं तद्वेद्यत्वं वा तस्य
 भवेत् । अन्यतिरेके तु न तस्य बहिरर्थत्वं सुखादिवत् ज्ञानत्वस्यैवोपपत्तेः । अथ नीलमहं पदयामीति
 प्रतीतिः कथमर्थान्तरस्य ज्ञानस्याभावः अहंबुद्धिवेद्येस्मै तत्त्वादिति । तदपि न युक्तम्, कर्तुं कर्म-
 २० कियारूपस्यापि विभागस्याविभागरूपे नीलादावेव कल्पितरूपत्वात्, शिरापुत्रस्य शरीरमित्यादिवत्
 अतस्त्विक्तत्वात् । न हि तत्त्वतोऽङ्गप्रत्ययस्य तत्र व्यापारः । व्यापारे वा तत्रापि तद्वेद्ये व्यापारान्तरेण
 भवितव्यं तत्राप्यपरेणैकवस्थानं भवेत् । व्यापारमव्यापार एव स प्रत्येति चेत्, नीलादि किञ्च
 तथा प्रत्येति ? प्रत्येतु को दोष इति चेत्, सर्वं तर्हि प्रतीयात् अविशेषात् । न चाहमित्यपि शरीरा-
 दन्यः, स्थूलोऽहमिति तत्साध्याधिकरण्येन प्रतीतेरन्यथाऽसम्भवात् । शरीरस्य च प्राहृक्त्वे प्राह्यमपि
 २५ तदेवेति सिद्धं नीलादितज्ज्ञानयोरनर्थान्तरत्वमिति कथं तस्य बहिरर्थत्वमिति चेत् ? उच्यते—तदेव
 तदर्थान्तरं ज्ञानं यस्याय भवद्विचारो व्यापारः । सोऽपि नोद्भादीनामन्यतमस्यैवेति चेत्, न; तस्य
 स्वरूपादन्यत्राऽप्यवृत्तेः । न हि तत् नीलादिकमशेषमविषयिकुर्वत् तद्व्यतिरिक्तज्ञानमात्रमपिपत्तौ

१ अनित्यत्वसाधनस्यापि । २ ‘स तु’ एते पदे अर्थे । त्वने- ता० । ३ न्यायवि० इत्यो०
 १।११ । ४ न्यायवि० इत्यो० २।१२ । ५ “यस्यैव नीलाश्रितद्विषयो तथोपनिबृत्तं साध्यधर्मः यद्येतः
 सहोपलम्भो रेतुः । ईदृश एव आचार्यायै प्रयोगे हेत्वर्थोऽभिप्रेतः ।” —तत्त्वमं० पं० पृ० ५६७ । प्र० वा०
 ३।३०७ । ६ —यस्य— प० । ७ एतत्परी- आ०, ब०, प० । ८ —वत्तज्ज्ञान- आ०, ब०, प० । ९ —यत्तस्य
 आ०, ब०, प० । १० ज्ञानत्वादिति । ११ एव प्र- आ०, ब०, प० ।

समर्थम्, व्यतिरिक्तभावप्रतिपत्तेर्व्यतिरेचयितव्यवस्तुप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् । अथ तदेव नीलादिकं यथा-
स्वभावात्मनि ज्ञानान्तराभावावयैति तत्किं तदर्थेन व्यतिरिक्तज्ञानेनेति चेत् ? न; विना तेन तदेवेत्या-
दिरपि दुरवधोक्त्यात् । न ह्येकेन तस्य सर्वस्याऽनवगमे युक्तमिदं तदेवेत्यादिकम्, एकज्ञानव्यापारत-
थैवास्य प्रतीतेः । ततोऽस्यैव ज्ञानमर्थान्तरं नीलादेः । कथं पुनस्तेनाप्यव्यापारेण तस्य ग्रहणम् ?
सव्यापारत्वेऽनवस्थानस्य प्रतिपादनाविति चेत्; न, स्वत एव तस्य व्यापारत्वेन व्यापारान्तरकल्पना-
वैकल्यात् । स्वतोऽपि सर्वग्रहणव्यापारमेव तत् कस्मान्न भवतीति चेत् ? नीलमपि स्वतो निर्यं
व्यापि च कस्मान्न भवति ? स्वहेतोरेव नियतकालदेष्टव्योत्पत्तेरिति चेत्; न; अन्यस्यापि तत एव
नियततद्व्यापारत्वेनोत्पत्तेरविशेषात् । यत्पुनरुक्तं मस्तकस्फोटविज्ञानप्रकरणे—

“अदृष्टं पश्यतीत्येतत् सुतरामतिदुर्घटम् ।

दृष्टं च पश्यतीत्येतत् व्यर्थकत्वात् सुदुर्घटम्॥” [] इति ।

१०

तदपि न युक्तम्; अदृष्टस्यैव पावकादेरनुमितस्य पुनर्दर्शनात् । तदपि दृष्टमेव दृष्टतयैव तत्रा-
नुमानस्यापि प्रवृत्तेरिति चेत्; न, दर्शनाभावे दृष्टत्वस्यासम्भवात् । दर्शनाभावे व्यर्थतैव अनुमानस्य सन्नि-
हिततद्वृत्त्यविति निषेदितमेव तत्पूर्वं सविस्तरमिति भातोऽत्र निबध्यते । कुतश्च दृष्टत्वं नीलादेर्यतः परेण
तद्दर्शनं व्यर्थमुच्यते ? स्वत एवेति चेत्; न; परस्य तद्विषयस्य दर्शितत्वात् । सतोऽपि परस्य
कथं तद्विषयत्वं सत्र व्यापारमावात् ? न हि समसमयस्य तत्प्रतिभासस्य तदायत्तत्वमुपपन्नम्, अन्यथा
दीपमतिभासोऽपि तुल्यकायतदन्तरायत्तः प्राप्नुयात् । तन्नेवं सगजसमुपकल्पितम् । अविहितं चेदं
तत्रैव प्रकरणे—

“समानकालयोरेव कार्यकारणता यदि ।

भवेदेवं यदि भवेद्व्यापार इह कस्यचित् ॥

प्रदीपयोरपि भवेत् ब्राह्मग्राहकता तथा ।

२०

षटयोरपि तेनेदमसमजसवृत्तिकम् ॥” []

इति चेत्; अहो भवान् अथारूढोऽपि अर्थं न पश्यति, यतोऽनेन विचारेण नीलतज्ज्ञानद्वयं
पश्यन्पि परतस्तत्प्रतिपत्तिं प्रतिषेधति । न हि विचारस्यातद्विषयत्वे तेन तत्र ग्राहकभाव-
स्यान्यस्य वा निराकरणमुपपन्नम् अप्रतिपन्ने भूतले कलशनिषेधवत् । ततो यथा स्वहेतुतत्तथोत्पत्तेर्विचारस्य
तद्विषयत्वं तद्भावनिषेधविषयत्वं वा समसमयस्यापि तथा दर्शनस्यापि नीलादिगोचरत्वसुरोक्तत्वं
तथाप्रतीतेः । न प्रदीपादिभिरतिषसङ्गापादनं सत्र तत्प्रतीतेरभावात् । ततोऽस्मिन् वादास्याप्युपलम्भ
इत्यसिद्धिरेवैकोपलम्भस्य हेत्वर्थस्य ।

तथा पृथगनुपलम्भस्यापि । न हि तत्र किञ्चित्प्रमाणम् अप्रतिबन्धात् । न हि तत्र तस्य
तादस्यम्; तद्वन्नोरूपत्वापत्तेः । तस्यापि पुनः प्रमाणान्तरेण तदामना ग्रहणेऽनवस्थापत्तेः । नापि तस्मात्

उत्पत्ति, अयस्तुन्येव तस्याहेतुत्वात् । न च प्रतिबन्धान्तरम् । अप्रतिबद्धस्य च न तद्विषयत्व-
मतिप्रसङ्गादिति ।

- आश्रयासिद्धौ यथा भावमात्रानुपपत्तौ विनाशो भावना निर्हेतुत्वादिति । निरन्वयो ह्यन-
भावप्रत्यक्षो धर्मी निर्दिष्टः ॥ चासिद्ध एव । अन्यथा किमनेन हेतुना तस्यैवातोऽपि साधनात् ?
५ तत्कथमसिद्धावस्य सिद्धिः सिद्ध एव धर्मिणि तद्धर्मसिद्धेरुपपत्तेः । असिद्धिश्चास्य सान्ध्यस्यैव विनाशस्य
प्रतीतेः, यथा बाल्यादेशोक्तनादो । न हि तत्रान्वयो नास्ति, 'स एवायम्' इत्यपरिस्तरितात् प्रत्ययात् ।
हेतुफलभावादेवायं नान्वयादिति चेत्, न, तन्निमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गस्याभिहितत्वात् । भगवतु तर्हि
सान्ध्यनिरन्वयविशेषविषयक्षारहितं तदुभयसाधारणं विनाशमात्रं धर्मी सिद्धत्वादिति चेत्, न;
विशेषद्वयस्य असम्भवात् । न हि निरन्वयोऽपि विनाशः कचिद्वगतिपथप्रस्थाप्यो सान्ध्यस्यैव प्रतीते,
१० तत्कथं तयो किञ्चित् सामान्यं नाम यस्य हेतु प्रत्याश्रयत्वमुपकल्प्येत ? तदेवाह—

सर्वथा नास्ति सामान्य परिणामविनाशयोः ।

यो हेतोराश्रय [अनिष्टेरिष्टः स्वात्मा विशेषतः] ॥१६८॥ इति ।

व्यक्तमेतत् । भवतु तर्हि परिणामात्मैर विनाशो धर्माति चेत्, आह—अनिष्टेरिति । न हि

- परिणाम सौगतस्येष्टो यतस्तस्य भावमात्रानुपपत्तिरिति सामान्ये । न च तत्साधनमुपपन्नं जैनं प्रति
१५ विवादाभावात् । कस्तर्हि सौगतस्येष्टः ? इत्याह—'इष्टः स्वात्मा विशेषतः' इति । विशेषेण हि निरनुगम
लक्षणेन सौगतस्येष्टो यस्तुस्वभावो न परिणामेन । स च प्रमाणाभावादसिद्ध इति कथमस्याश्रया-
सिद्धत्वं न भवतीति मन्थते : निरश्वस्तुवादिनः सर्वादि सर्वोऽपि प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धः । तद्यथा
अनित्य शब्दः सत्त्वात् कृतकत्वात् उत्पत्तिमत्त्वाच्चेति । प्रतिज्ञार्थो हि 'अत्र धर्मिसाध्यधर्मसमुदायः ।
तदेकदेशः पुनः शब्दोऽनित्यत्व च, तत्र यथा अनित्यत्वस्य न हेतुत्व साध्यत्वेनासिद्धत्वात् तथा
२० शब्दस्यापि । अत एव शब्दत्वादेस्तत्त्वभावस्य परैस्तत्त्वमनभिप्रेतं तद्ध सत्त्वादेरपि भवेत्, शब्दस्यभाव
स्य सत्त्वादिनामधर्मस्याभावात्, अन्यथा निष्कलनित्यत्वस्तुप्रतिज्ञाव्यापत्तेः । वस्तुरूप एव तत्र न विद्यत
एव नानाधर्मो व्यावृत्तिरूपस्तु विद्यत एव व्यावृत्तिभेदेन तद्भेदस्य प्रतिष्ठिते, "यानन्ति पररूपाणि
तानस्यस्तन्निवृत्तयः ।" इति [] वैचनादिति चेत्, न, तद्भेदस्याप्येकस्वभावनिवन्धनस्य

- कार्यभेदवदसम्भवात् अनेकस्वभावस्य च शब्दे वस्तुम्यभावात् । भाव एव व्यावृत्तिरूपम्येति चेत्,
२५ न, तन्निवन्धनस्यापि पुनस्तद्व्यवधानेकस्वभावस्य कल्पनायामनवस्थापत्तेः । सत्यमेतत्, केवलं विकल्पा
एवाविचारितरम्या व्यावृत्तिभेदेन तद्भेदमुपकल्पयन्तीति चेत्, न तर्हि तत् कस्यचित् सिद्धिरवस्तु
सत्त्वशिल्पात्, अन्यथा तत् सामान्यस्यैव सिद्धेरनर्थकं लिङ्गसमर्थनम् । तत्र कल्पनासिद्धस्य सिद्धत्व-
मित्यसिद्ध एव सत्त्वादिति । एतदेवाह—

साध्यसाधनभावो न शब्दे नाशित्वसत्त्वयोः । इति ।

१ स एवायमिति श्रूयम् । २ अर्थः— आ०, व०, प० । ३ 'तथादकस्य भावस्ययावन्ति
पररूपाणि ताव यस्तदपेक्षया व्यावृत्तयः । ~प्र० वा० स्वष्ट० पृ० ११६ ।

न हि शब्दे धर्मिणि नाशित्वस्य साध्यभावः साधनभावो वा सत्त्वस्य उपलक्षणमिति तेन कृतकत्वादेश्च, तस्य वस्तुतः कल्पनया चावस्तुत्वात् । अत्रैव प्रतिवस्तूपमया दृष्टान्तमावष्टे—

अनलः पावकोऽग्नित्वात् [इत्यनेकान्तविद्विषाम्] ॥१९९॥ इति ।

यथैव हि अनले धर्मिणि पावकत्वाम्निवयोर्न साध्यसाधनभावः शब्दभेदेऽपि वस्तुभेदाभावात् तथा प्रकृतयोरपि । न हि तत्रापि वस्तुभेदो विकल्पभेदस्यैव भावात् । केषां पुनस्तत्र तयोर्न तद्भावः ? ५
इत्याह—‘इत्यनेकान्तविद्विषाम्’ इति । विकल्पबुद्धौ अनेकान्तं ये विद्विषन्ति तेषामिति । न हि अत्रामित्यप्येतराकारस्यानेकान्तस्याभावे विकल्पो न्यूनः, यतः विकल्पिताऽपि हेतुसिद्धिर्भवेत् । भवतु कल्पितस्तत्र अनेकान्त इति चेत्, न; अवस्थादोषस्योद्धोषितत्वात् । भवतः कथं तत्र तयो-
स्तद्भाव इति चेत् ? आह—

सर्वान्यसदृशः शब्दः स्रस्वादिपरिणामतः ।

१०

सर्वान्यार्थासमः शब्दः शब्दादिपरिणामतः ॥२००॥ इति ।

साधारणेतरस्वभावो हि शब्दः स्याद्भाविनां प्रतीतिवत्त्वात् । प्रतीयते हि तत्र साधारण-
स्वभावत्वं सत्त्वज्ञेयत्वादिना परिणामेन, तद्रूपेण तस्य सर्वापरपदार्थसादृश्यात्, असाधारणरूपत्वं च
शब्दत्वश्रावणत्वादिना, तस्य तद्व्यपन्न सर्वत्राभावात् । अतः शब्दानित्यत्वसाधनेन तेषां सत्त्वादिः
प्रतिज्ञाऽर्थकदेशासिद्धयम् । शब्दादसाधारणपरिणामात्मनस्तस्य तद्विपरीतत्वेन न निरंशत्वादिनामिति १५
भावः । शब्दस्य परिणामत्वे परिणामिना भवितव्यं तस्य तद्धर्मत्वात् । न चासौ कश्चिदपि अस्तोति
चेत्, न; पुद्गलपरमाणूनां भावत् । एतदेवाह—

अणूनां धृतयोग्यत्वानिश्चयादानहानयः ।

शब्दोत्पत्तिविनाशाः [तत्साध्यसाधनसंस्थितिः] ॥२०१॥ इति ।

शब्दस्य हि उत्पत्तिर्नाम पुद्गलपरमाणूनां तात्त्वादिभिः श्रयज्ञानविषयभावयोग्यसदृश- २०
रूपातिशयोपादानमेव, विनाशोऽपि कुनश्चिदतिशयपरिहाणरेव, नासतः सर्वथा प्राप्तुर्भावे नापि नोरूपः
प्रध्वंसः प्रमाणाभावात् । ततो युक्तं परिणामत्वं शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वात् । न चेदमसिद्धमवशोद्धन्यं
तृतीये निरूपयिष्यमाणत्वात् । बहुवचनं तु उभयत्रापि व्यक्तिबहुत्वापेक्षं प्रतिपत्त्यम् । ततः
किम् ? इत्याह—तत्साध्यसाधनसंस्थितिः । तत् तस्मात् साधारणेतरस्वभावसद्भावात् साध्यसाधना-
नामनित्यत्वसत्त्वादीनां संस्थितिस्तीति शेषः । एवमन्येऽप्यसिद्धा हेत्वाभासा अभ्यूहितयाः । २५

सम्प्रत्ययेकान्तिकस्तदाभास उच्यते । कथं पुनर्विरुद्धेत्यादौ कारिकायामनुक्तस्तदाभासः
कथ्यते तदुक्तस्यैव विवरणीयत्वाविति चेत् ? न; सन्दिग्धशब्देन तस्यैव अभिधानात् । सन्दिग्ध-
साध्यविषयत्वेन तत्र तच्छब्ददोषपठेः । स च यथा तनुकरणमुक्तादिकं बुद्धिमद्भवेत्तुक्म अवेकनोपादा-
नत्वात् सनिवेशविशिष्टत्वाच्च पञ्चदिविति ।

स्यान्मतम्—सत एव साध्ये तद्विषये च भावादनेकान्तिकत्वम् । न च तन्वादी तादृशम- ३०

चेतनोपादानादिकमस्ति यस्य धृतादौ साध्यानुगम प्रतिपन्न । यदि स्यात् जीर्णप्रासादादिवत् तत्रापि प्रतिपत्तु स्वयमेव कृतबुद्धि स्थितिर्न व्यर्थैवेत्यनुमानस्तृप्तिर्मेव । ततोऽसिद्ध एव तत्राय हेतुवर्ग इति कथमनैकान्तिप्रवृत्तम् ? तदुक्तम्—

“सिद्ध यादृगधिष्ठातृभागाभाजानुवृत्तिमत् ।

५ सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥” [प्र० वा० १।१३] इति,

तद्युक्तम्, प्रत्यक्षदर्शनेन तत्रापि तत्तिष्ठे । अस्ति हि घटादाविव तन्वादावपि प्रत्यक्षदर्श —

‘अयमचेतनोपादान, अयमचेतनोपादान’ इत्यादि, तत्कथं जीरति तस्मिन् तदसिद्धत्वकल्पनम् ? व्यपदेश एवाय केवल न प्रत्यक्षदर्श इति चेत्, न, इतत्कत्वादावपि एव प्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं घट इतत्क शब्दोऽपि इतत्क इति व्यपदेशमात्रमेवेदं नात्रापि सामान्यप्रत्यक्षदर्शं कश्चिन् । तथा

१० चात्रासावपि असिद्ध एवेति न कश्चिदपि हेतु सिद्ध स्यात् । ततो यथा कृतस्त्वादौ प्रत्यक्षदर्श एव सामान्यविषयः, तद्वदचेतनोपादानत्वादावपि इति सिद्ध एवायम् केवल साध्याभावेऽपि भावात् अनैकान्तिक । तथा हि—बुद्धिमतो हेतोर्वच्छरीरं तद्यदि तेनैव बुद्धिमता बुद्धिमद्वेतुक् तन्निर्माणेऽपि तस्य शरीरान्तर पुनस्तन्निर्माणेऽपि न कचिदवस्थितिस्तच्छरीराणाम् । अन्येन बुद्धिमता तद्वेतुक् तदित्यपि न युक्तम्, तच्छरीरस्यापि तदन्येन तद्वेतुक्स्वरूपवनायामवस्थापत्ते । अथाशरीर-

१५ बुद्धिमद्वेतुक्मेव तच्छरीरं तदयमयसङ्ग, तत्र, तन्वादावपि तद्वेतुक्कस्यैव प्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि तत् अतद्वेतुक्मेवेति चेत्, सिद्धं तर्हि तेन व्यभिचारिरस्य अचेतनोपादानत्वादे असिद्धे बुद्धिममति तच्छरीरस्याप्यसिद्धत्वात् कथं तेन व्यभिचारकल्पनम् ? सिद्धे सिद्धमेव तदिति चेत्, तथापि किं तत्कल्पनेन सिद्धम्य तेनैव प्लव्यानानुपपत्तेरिति चेत्, सत्यं यदि प्रमाणसिद्धेन तेनैव तत्कल्पनम्, न चैव पराङ्गीर्यमाणसिद्धेनैव तदुपपादनात्, तदङ्गीकारस्य अप्रमाणात्वात् कथं तद्विषयेन व्यभि

२० चार इति चेत् ? कथं तादृशेनैव क्षणक्षयादिनाऽनुपलम्भस्य पक्षधर्मत्व यतो ‘नास्ति क्षणक्षयादिरनुपलम्भस्तु व्योमहनुमादिवत्’ इत्यनुमानमुज्जृम्भेत ? तदभावो न भावेपु साध्यते किन्तु तद्विरुद्धमिति (द्व नि) त्वगमात्रं कोटस्थमेवेति चेत् अप्रतिपन्ने तस्मिन् कथं तत्र तद्विरुद्धत्वमिति ? पराङ्गीकारादप्रतिपन्नव्यभिचारबुद्धेरिति स्वरुचिरिचितदर्शनमदर्शनमात्रम् । तस्य नास्येव शरीरमिति केचित् । तैरपि तत्र निदर्शनं वक्तव्यं यतोऽशरीरस्यैव तस्य तन्वादिर्कृत्य प्रतीयते इति ।

२५ उच्यत एव ग्राह्यस्य तेन अशरीरेणापि स्वशरीरविक्षेपाद करणादिति चेत्, अबुद्धिमताऽपि तर्हि तेन तत्करणाद् बुद्धिमत्त्वमपि तस्य न स्यात् । कुर्वन्नाद् बुद्धिमत् एव दर्शनात् तस्यापि बुद्धिमत्त्वे सशरीरत्वमपि स्यादविशेषात् । किमर्थं वा बुद्धिमतोऽपि तस्य तत्वादिकरणम् ? प्रतीकार्थमिति चेत्, न, क्षीणशरीरस्य क्रीडाऽमम्भवात् । केशोऽपि विद्यत एव तस्य रागादिरिति चेत्,

१- तेषां तस्य शरीरान्तर पुनस्तन्निर्माणमिति प्र० । २ शरीरम् । ३ व्यभिचारकल्पनम् । ४ शरीरेण । ५ पराङ्गीकारमात्रसिद्धेनैव । ६ क्षणिकत्वाभाव । ७ क्षणिक । ८—द्विप्रतिपत्ते व्य-
था०, व०, प० ।

कथं तर्हि तस्य दुस्तरासारसंसारधोरासातसागरोदरनिषातनिमित्तां प्रतिपद्यमान एव तत्प्रयुक्तः क्रोडायां प्रवर्तते ? बालप्रज्ञामलीमत्तमानसस्यैव तदुपपत्तेः । प्राकृतस्यैव^२ सोऽपि तन्निमित्तं न विश्वलोकाति-
शयिशक्त्यधिष्ठानस्य महेश्वरस्य, न हि यथा पद्मगविषं मानुषाय^३ प्रतपत्येवं मयूरायासीति चेत्, न;
तत्त्वदेशेऽपि क्लेशावरयाविशेषात् । तथापि प्राकृतक्लेशस्यैव तन्निमित्तत्वं न तस्येति कल्पनायाम्
अचेतनोपादानत्वाद्यविशेषेऽपि कलशपुञ्जलविक्रमेव बुद्धिधमदूषेतुक्तं न तन्वादीति किञ्च विभाग- ५
कल्पनं यतो व्यभिचारदोषो दुष्परिहारो न प्राप्नुयात् ? किञ्च,

मुक्तानामपि तन्वादि कुर्वन् क्रीडति किञ्च सः ।

प्रभावः स्यात् परं चैवमशक्यार्थोपकल्पनात् ॥१५५५॥

कर्मणां तन्निमित्तानामभावात्तेति चेदसत् ।

तेषामपि तदायत्तप्रादुर्भावतया स्थितेः ॥१५५६॥

अचिन्तनां विप्रतः शक्तिं किं वा तेषामपेक्षया ।

सहायापेक्षिणी शक्तिरचिन्त्या वा कथं भवेत् ? ॥१५५७॥

तत्र क्रीडापरत्वेन युक्ता तन्वादिनिर्मितिः ।

प्राणिनामुपभोगाय तत्कृतिर्यदि कल्प्यते ॥१५५८॥

उपभोगोऽपि कर्तव्यः प्रीतिरेव तन्मृताय ।

यद्यनुग्रहबुद्ध्याऽसौ तत्क्रियायां प्रवर्तते ॥१५५९॥

तथा च दुःखजन्मैषां न तत्कार्यतया स्थितम् ।

व्यभिचारेण तदुघेतुं योजयत्यपसंशयम् ॥१५६०॥

अस्ति निग्रहबोधोऽपि यदि तस्य मनीषिणः ।

द्रोहः कस्तेः हृनो येन स तत्र परित्यज्यताम् ॥१५६१॥

द्रुह्यते सोऽपि चेदन्यैः सत्त्वैरात्मलक्ष्यशक्तिभिः ।

सत्प्रभावप्रेषादाय त्वं प्रयच्छ जहाज्जलिम् ॥१५६२॥

अद्रोहकृन्मु तन्नायं निग्रहस्तेषु युज्यते ।

कर्तुं बुद्धिमता देवैरिदमन्यत्र माप्सितम् ॥१५६३॥

“तन्वादिकरणात् सत्त्वान् भवज्ज्ञेन योजयेत् ।

बुद्धिमानोऽवरः कस्मात् स्वयं द्रोहमर्जुवतः ॥” [सिद्धिचि० परि०७] इति ।

निग्रहोऽपि तेषामुपकारायैव, फलोपभोगेन कर्मपरिक्षये निर्वाणपुराप्तेर्भावादिति चेत्;
अपरिपक्वानामेव तर्हि तेषां परिक्षयः कर्तव्यः स्यात् । एव हि तेन जैगदसृगृहोत् भवति, प्रसुर्य-

१ तस्य स दु-आ०, व०, प० । २ साधारणजनस्यैव । ३ प्रभवस्यैव आ०, व०, प० ।

४-शयः आ०, व०, प० । ५-प्रभावाय आ०, व०, प० । ६-पां छयः क परि-आ०, व०, प० ।

७ जनानुग्रहीतं आ०, व० प० ।

देवेच्छति तत्करोतीति चानुसृतं भवति । यदि वा, कृत्वा परिशोधनात् कर्मणामकरणमेवोपपन्नम् “ग्रहा-
लनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” [] इति न्यायात् । तत्कर्मणामविद्यामलीमत्ताः प्राणिन एव
कर्तारो न महेश्वरः ॥ तु तेषां फलमेवोचितं परिकल्पयतीति चेत्; तन्वादीनामपि त एव किञ्च कर्तारो
यतस्तेषामीश्वरकर्तृत्वमुच्यते । प्राणिनामज्ञत्वादिति चेत्; न; कर्मत्वमपि समानत्वात् । तथा
५ हि—यथा ते तन्वाद्युपादानादिकं न जानन्ति तथा कर्मवैचित्र्यनिमित्तमपि, अन्यथा दुष्कर्मकरणा-
सम्भवात् । मा भूवंस्तेऽपि तेषां कर्तार इति चेत्; आगतस्तर्हि तैरपि हेतूनां व्यभिचारदोषोऽप्रति-
विधानः । तन्नोपकारायापि निग्रहकरणमुपपन्नम् ।

प्रयोजननिरपेक्षमेव तस्य अकारणं स्वाभाव्यादिति चेत्; कथं तर्हि तत्कस्यचिदनुग्रहाय
अपरस्योपघाताय च ? महेश्वरस्यैवं नाभिसन्धिर्जगत्स्वभावादेव तद्विभाग इति चेत्; अनुबद्धस्तर्हि
१० तेन व्यभिचारदोष इत्युपपन्नमनैकान्तिकत्वमचेतनोपादानत्वादीनाम् ।

तथा तत्पुत्रत्वादीनामपि । ‘क्ष’ इयामः तत्पुत्रत्वादितरत्पुत्रवत् । पक्षा एते तण्डुला. एकस्था-
ह्यन्तर्गतत्वात् उपमृष्टतण्डुलवत्’ इत्यादयोऽपि तद्विपक्षे बाधकत्रैधुर्येण अन्यथाऽनुपपत्तिवैकल्यादेव
अगमकत्वपदबोधासादयन्ति न पुनस्तैरूप्यवैकल्यात् । अस्ति ह्यत्र पक्षधर्मत्वं देशान्तरगते देवदत्तादौ
तत्पुत्रत्वस्य भावात् । सपक्षे सत्त्वञ्च, पार्श्ववर्तिनि पुरुषे इयामे तदुपलम्भात् । विपक्षेऽपि तरेकश्च
१५ तत्पुत्रत्वस्य अद्यामभ्यामप्रतिपत्ते, अद्यामपुत्रस्य चातत्पुत्रत्वात् । नन्वत्र साध्यप्रतिबन्धो नास्ति—न
तत्पुत्रत्वं इयामत्वस्य कार्यम्; ततः प्रागेव भावात्, विशिष्टाहारादेशादिवलेन पश्चादेव हि ततः इयामत्वं
भवति तत्कथं तद्वैकल्यात् तत्पुत्रत्वस्य ? कथं वा तत्स्वभावस्यमिति प्रतिबन्धवैकल्यादेव अगमकत्वमत्र
नान्यथाऽनुपपत्तिविरहादिति चेत्; कथं पुनस्तैरूप्ये सति तद्वैकल्यात् कृतकत्वादावपि अविश्वास-
प्रसङ्गात् ? तदेवात्र नास्ति विपक्षव्यावृत्तेरभावात् अद्यामेऽपि बाल्यवस्थायां तत्पुत्रत्वस्योपलम्भादिति
२० चेत्, शिक्षणत्वेऽपि तत्र स्यात्, अङ्कुरदक्षायामवृक्षत्वेऽपि तद्व्यायेन विपक्षव्यावृत्तेरभावात् । वृक्षपरि-
णामयोग्यतयाङ्कुरस्यापि वृक्षत्वे इयामपरिणामशक्तितया बालकस्यापि किञ्च इयामत्वं यतो विशिष्टव्यति-
रेको न भवेत् ? ततस्तन्मात्रानुबन्धित्वान् साध्यधर्मस्योपपन्नमस्य स्वभावहेतुत्वं शिक्षणात्वादिवदिति न
प्रतिबन्धवैकल्यादगमकत्वम्, अन्यथाऽनुपपत्तिविरहादेव तदुपपत्ते ।

सप्रति चिरन्तनाचार्यानुस्मरणेन पुण्यातिशयावाप्तिमभिसन्धानः श्रीमत्पात्रकेसरिवचनेन
२५ हेत्वाभासानामुपसंहारं दर्शयन्नाह—

अन्यथाऽनुपपन्नस्वरहिता ये त्रिलक्षणाः ।

अकिञ्चित्कारकान् सर्वान् तान् व्यं सङ्गिरामहे ॥२०२॥ इति ।

अन्यथाऽनुपपत्तिविरहादेव हि तत्पुत्रत्वादयोऽन्येऽपि हेत्वाभासा. साध्यप्रत्यायनवैकल्यात्
अकिञ्चित्करा न त्रैरूप्यविरहात् । तद्विरहस्योक्तरीत्या समर्थनादिति व्यं स्याद्वादन्यायवेदिन-
३० प्रतिपाद्यामहे ।

तदेवमुपदर्श्य हेतुतदाभासान् सम्प्रति दूषणभास दर्शयन्नाह—

तत्र मिथ्योत्तरं जातिः [यथाऽनेकान्तविद्विषाम्] । इति ।

प्रमाणोपपत्ते साध्ये धर्मे यस्मिन् मिथ्योत्तरं मृतदोषस्योद्भावयितुमशक्यत्वेनासदूषणोद्भावना सा जातिरिति । तत्केषामित्याह—‘यथाऽनेकान्तविद्विषाम्’ इति । यथेत्युदाहरणप्रदर्शने । अनेकान्तविद्विषः सौगतादयस्तेषामिति । कीदृशं तत् ? इत्याह—

दध्युष्ट्रादेरभेदत्वप्रसङ्गादेकचोदनम् ॥२०३॥ इति ।

दधि चोष्ट्राद्यादिर्यस्य कर्ममुडादेस्तस्य एकचोदनमेकशब्दाभिधेयत्वम् । कुत एतत् ? अनेकद्वयस्य दध्युष्ट्रादेरेकत्वस्य प्रसङ्गात् । प्रसज्यते हि अनेकान्तगादिनो यथा क्षीरविकारस्य दधित्वं तथा करभत्वमपि, अन्यथा ‘सर्वो भावस्तदतस्त्वभावः’ इति सिद्धान्तन्यायेन । तथा च दधिशब्देनैव क्षीरविकारस्यैवोष्ट्राद्यापि तदेकतामापन्नस्याभिधानात् दधि खावेति चोदितेन कर्मेऽपि तद्वक्षणात् १० प्रवर्तितव्यम् । तदुक्तम्—“सर्वस्योभयरूपत्वे” [प्र० बा० ३। १८१] इत्यादि । विद्यत एव दधानि कश्चिद्विशेषो यतो न करभत्व तस्येति चेत्, तर्हि स एव दधीति वक्तव्यं तत् एव तत्फलस्य तृण्यादेर्भावात्, न च न करभादो अस्तीति कथं तदतस्त्वभावत्व भावानां यत् एकान्तवाद एव प्रशस्तो न भवेत् ? इदमप्यभिहितम्—

“अथास्त्यतिशयः कश्चित् येन भेदेन वर्तते ।

१५

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुमयं वरम् ।” [प्र० बा० ३। १८२] इति ।

कथं पुनरस्यासदुत्तरत्वं यतो जातित्वमिति चेत्? प्रमाणबलावलम्बिन्यनेकान्ते प्रवृत्ते । प्रतिपादितं हि तदवलम्बितत्वमनेकान्तस्य प्रत्यक्षतः, सत्त्वादिसाधनसमुद्भवादागमिनिबोधिकादपि तस्यैव प्रतिपत्ते सविस्तरं समर्थितत्वात् । न च प्रमाणपरिशोधिते वस्तुनि दूषणसम्भवः । तथा हि—तदपि ‘तदतदात्मके वस्तुनि दूषणमुद्धुप्यमाणं न तावत् सामान्यविशेषात्मके भवितुमर्हति, दध्याद्यन्ययिन सामान्यस्यैकस्या- २० भावात् । सदृशपरिणामो हि सामान्यम्, तच्च दध्यादिपर्यवसितमेव न किञ्चिदपि सत्त्वमन्यद्वा समन्वितमस्ति नीलतज्ज्ञानयो सारूप्यवत् । तत्कथं दध्युष्ट्रादेरेकत्वं न एकचोदनायामन्यत्रापि प्रवृत्तिः । नापि द्रव्यपर्यायात्मके, दधिद्रव्यस्य स्तब्ध स्तब्धनरादिमि स्वपर्यायैरेव अभेदात् नोष्ट्रपर्यायै । एवमेव निर्वाधायास्तत्प्रतीतिरनुभवात्, अन्यथा विस्मयजनकस्यापि स्वयमेवेव तदन्तरगतत्वाप्यभिलाषाकारेणाभेदापत्ते न भार्याविकल्पो गातृविकल्पाद्विचेतः, तथा च तद्विकल्पममुक्तस्य भार्यायामिव मत्तयपि प्रवृत्ति- २५ भवेत् । तत् त्वाद्वादिमतमनवबुद्धं तदेमुच्यमानं धर्मकीर्तैर्विदूषकृत्वमावेदयति—“पूर्वपक्षमभिज्ञाय दूषकोऽपि निदूषकः ।” [] इति प्रसिद्धे । अस्तु वा दधिररभयो सामान्यपराभासेन चोदनाया दधिवत् कर्मेऽपि प्रवृत्तिः, न च दधिचोदनायास्तत्परत्वं क्षीरविकारविषयतया विशेषपरताया एव तत्रोपपन्न- ३० भात्, तद्विकाराच्च करभरूपमन्यत्रोपस्थायान्तरत्वात् । एतदेव परप्रसिद्धेन निदर्शनेन दर्शयन्नाह—

१ “तदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वकृतादिचतुष्टयात् । अथदेव निर्वाणात् ”—आसमी० श्लो० १५ ।

२ तदा-ग-आ०, य०, प० । ३ निरुत्थान्तर ।

सुगतोऽपि मृगो जातो मृगोऽपि सुगतः स्मृतः ।

तथाऽपि सुगतो वन्द्यो मृगः स्वाद्यो यथेप्स्यते ॥२०४॥

तथा वस्तुपलादेव भेदाभेदव्यवस्थितेः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टमभिधावति ॥२०५॥ इति ।

५

सुगतोऽपि न केवलमन्यो जातः पूर्वस्मिन् भवे मृगः मृगोऽपि न केवलं मनुष्य एव सुगतः स्मृतोऽनुमतः तदुत्तरभवे शास्त्रैः । ततः किम् ? तथाऽपि मृगसुगतमवयो उपादानोपादेयतयैक-
सन्तानत्वेऽपि सुगतो वन्द्यो न मृगो मृगस्तु खाद्यो न सुगत इति यथा येन अवस्थाभेदप्रकारेण
इष्यते सौगते, तथा वस्तुपलादेव वस्तुशक्ति एव भेदाभेदयोरसाङ्ग्येण व्यवस्थिते चोदितो
दधि खादेति कस्मात् उष्टमभिधावति सत्येव तत्साङ्ग्ये तदुपपत्ते ।

१०

सम्प्रति जात्यन्तरं दर्शयन्नाह—

अन्नैवोभयपक्षोक्तदोषारेका [अनवस्थितेः] । इति ।

अत्रैव भेदाभेदव्यवस्थितावेव उभयपक्षः नित्यैकान्तपक्षः क्षणिकैकान्तपक्षश्च तत्र य उक्तः
स्याद्वादिना दोषः “अर्थक्रिया न युज्येत नित्यक्षणिकपक्षयोः” [लघी० श्लो० ८] इत्यादिः
तस्य आरेका संश्लितीतिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कुत इत्याह—अनवस्थिते, तद्वारेकायाः

१५

प्रमाणशयित्वेन स्थित्यभावात् । अन्यथा सर्वस्यापि प्रमाणस्य निर्विषयतापत्तेः । पुनरपि तदन्तरमाह—
अनन्वयादिदोषोक्तेः प्रपञ्चो वा [अनया दिशा] इति ॥२०६॥

वा इति समुच्चये अनन्वयः सर्वानेकान्तसाधने सपक्षवैकल्यम् आदिशब्दात् अपक्षधर्मत्वं
सेत्वादिसाधने हेतुसाध्यं व्यावृत्त्यभावाच्च स एव दोषस्तदुक्तेः प्रपञ्चः प्रबन्धो जातिरिति पूर्ववत्सम्बन्धः ।
कयोपपत्त्येवाह—“अनया दिशा” इति । अनया पूर्ववतिवादितया दिशा अनव्याचभावेऽपि गमक-
त्वोपपत्तिवर्त्तनेति ।

२०

ननु यथाऽन्यापि साधर्म्यादिसमा जातिर्नैयायिकादिना कथ्यते तथा त्वया किञ्चेति
चेत् : अत्राह—

मिथ्योत्तराणामानन्वाच्छास्त्रे वा विस्तरोक्तिनः ।

साधर्म्यादिसमन्वयेन जातिर्नेह प्रतन्यते ॥२०७॥ इति ।

२५

न पुनरिह शास्त्रे साधर्म्यवैधर्म्यादिममा तथाऽपि जातिर्विस्तरेण निरूप्यते । कस्मा-
दिति चेत् : मिथ्योत्तराणां पुरुषामिषायनिबन्धनत्वेनेषचापरिच्छेदामावात् त्रिलक्षणकर्तृत्वेने वा
शास्त्रे विस्तरेण श्रीपात्रकेसरिस्वामिना प्रतिपादनादित्यलमभिनिवेशेन ।

तदेवमनुमानतद्रामासभेदे निरूपिते यथा ज्येष्ठरज्यवस्था तथा दर्शयन्नाह—

प्रकृताशेषनन्वाधेप्रकाशपट्टादिनः ।

विद्युत्पाणोऽध्रुवाणो वा विपरीतो निगृह्यते ॥२०८॥ इति ।

३०

१ -त्वास्तत्ता- आ०, व०, प० । २ -साध्याभ्याहृत्यभा- आ०, व०, प० । -साध्या-
भ्याहृत्या भा- ता० । ३ न्यायसू० ५।१।१-३७ ।

प्रकृतो विधिमुखेन निषेधमुखेन वा साधयितव्यतया प्रकान्तो यः अशेषः समग्रः साध्य-
साधनरूपः, तत्त्वार्थो न सौगतवत् कल्पितस्वभावस्तस्य प्रकाशः सम्यचेतसि समर्पणं तत्र पदुवादिनः
सकाशात् यो विपरीतः तत्प्रकाशपाटविकूलः स निगृह्यते पराजयं प्राप्नोति । तथाहि—यदा जैनो
वादी सम्यक्हेतुप्रयोगेण स्वपक्षं प्रकाशयति—परिणामी भावोऽर्थक्रियाकारित्वात् । न हि नित्यैकान्ते
तत्कारित्वं कमयौगपद्यविरोधात्, क्षणिकैकान्ते सदसत्तमयविकल्पायोगाच्च । न च तदुभयविकल्पशान्नाप्रातं ५
प्रकारान्तरं सम्भवति यतस्तदेकान्ते तत्कारित्वावस्थितिस्तस्य बहिर्नन्तश्चाप्रतिपत्तेरिति तदा सौगतादिः
प्रतिवादी पराजीयते । यदा वा जैन एव प्रतिवादी प्रकृतमेव हेतुं परमयुक्तं विरुद्धमुद्गाह्य ततः
स्वपक्षमवद्योतयति तत्रापि परस्यैव पराजयवाप्तिस्तद्विपरीतत्वेनेति प्रतिपत्तव्यम् । अथ 'यदा सौगतादिवेष
वादी प्रतिवादी वा स्वपक्षे परपक्षे च साधनं वा किञ्चित् समोचीनमनवलोक्यम् छलदिना प्रत्यव-
तिष्ठते समामीकृत्य तूष्णीं वा तिष्ठति तदा तदनुद्गावने जैनस्यैव निग्रह इति चेत्, न; प्रकृतार्थ- १०
प्रत्यायने सति तदनुद्गावनस्यादोषत्वात् । यवि च तत्प्रत्यवस्थानादिना जयः परस्य पराजयश्च तदनु-
द्गावनेन जैनस्य किमर्थस्तर्हि पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहादयो विनापि तैस्तत्सम्भवात् । तदुक्तम्—

“वादिनो गुणदोषाभ्यां स्यातां जयपराजयौ ।

यदि साध्याप्रसिद्धौ च व्यपार्थाः साधनादयः ॥” [] इति ।

किञ्च, अनुद्गावितमेवास्य तदनुद्गावने यदि ।

१५

निग्रहाय छलाद्येवं किञ्च स्यात् प्रतिवादिनः ? ॥१५६४॥

उद्गावितं चेत् केनस्य कल्प्यमुद्गावनं त्वया ।

सम्यैक्षेत् किञ्च ते कुर्युश्छलाद्युद्गावनं तथा ॥१५६५॥

तद्वादिनैव चेत् सोऽयं स्वकौपीनप्रकाशनम् ।

कुर्वन् कथं जयी नाम न परस्यास्ति सम्भवः ॥१५६६॥

२०

तदुद्गावनतस्तस्य गुणतश्चेज्यस्तदा ।

पक्षविक्षेपणादोपादयज्योऽपि सद्भवेत् ॥१५६७॥

न च तौ युगपद्युक्तौ जन्ममृत्यु इव क्वचित् ।

यथा वा तमआलोकौ यथा वा स्थितिविधौ ॥१५६८॥

ततो न परिक्षीपणस्य तदुद्गावनं गुण इति पराजय एव तत्स्थोपपन्न इति सूक्तमिदं २५
विग्रुवाणो विसदृशं दूषणमिमिदधान. अत्रुवाणो वा तूष्णीमासेनो वा विपरीत एव निगृह्यत
इति । तदनेनासिद्धानि कान्तिरुहेत्त्वाभासोद्गावनमपि न पक्षसिद्धिविकल्पस्य गुण इति प्रतिपादितं प्रति-
पत्तव्यम्, अङ्गीकृतनिर्वहणस्यैव सर्वथा गुणत्वोपपत्तेः, तद्वावागावाभ्यामेव जयपराजययोः सम्भवात् ।
किमर्थं तर्हि तदाभासोद्गावनमिति चेत् ? परस्वानुपायपक्षतां प्रतिपाद्य पुनः स्वपक्षव्यव-
स्थापनार्थम् । अत एवोक्तम्—

३०

“विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य वादिनं जयतीतरः ।

आभासान्तरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते” ॥ [] इति ।

तस्मादेकस्य प्रकृतसिद्धेरेव परस्य निग्रहो न प्रकारान्तरेण । तदेवाह—

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।

न युक्तं निग्रहस्थानमर्थपरिसमाप्तिः ॥२०९॥ इति ।

५

१०

१५

२५

सिद्धिः तिपाद्यपि पितवस्तु निर्णातिः साधनं तस्याङ्गं निर्वर्तकं प्रत्यक्षकं लिङ्गं वा तस्या-
वचनमनुसरणं वादिनो निग्रहस्थानं वादमभ्युपगम्य तूष्णीम्भवतो गत्यन्तराभावादिति । एतत् न
युक्तम् । कस्मात् ? अर्थस्य वादप्रयोजनस्य साध्यनिर्णयलक्षणस्य अपरिसमाप्तिः तदा हि तस्य
निग्रहस्थानमुपपन्नं यदा प्रतिवादिनः पक्षनिर्णयफलपरिसमाप्तिः, तदा तस्य जयाद्वादिनः पराजयो-
पपत्तेः, पराजयस्य जयसत्यपेक्षत्वात् । न च विना तत्परिसमाप्तेस्तस्य जयः तदर्थत्वात्तद्व्यापारस्य ।
न च वादिनस्तूष्णीम्भावादेव तस्य तत्परिसमाप्तिः, प्रमाणरूपनवैफल्यत्वात् । न तत्परिसमाप्तेः तस्य
जयः किन्तु वादिदोषस्योद्भावनादिति चेत्, उक्तमत्र पक्षपरिग्रहादेर्वैफल्यमिति । कथं वादिनस्तूष्णी-
म्भावो दोषः, तावता तत्पक्षस्यापरिक्षयात् । शक्तिपरिक्षयादिति चेत्, न, शक्तस्यापि कुतश्चिजिह्वा-
क्रीलनादेस्तत्सम्भवात् । तस्मात् स्वपक्षं व्यवस्थाप्य जयवाञ्छया प्रवृत्तो यदि तत्र व्यवस्थापयति मा-
भूज्य एव तस्य, कस्मात् पुनः पराजयः ? स्वपक्षासाधनादिति चेत्, न; साधनस्य जयनिमित्तत्वेन
जयस्यैव तदभावे भावात् । तदभाव एव पराजय इति चेत्, न; तस्य प्रतिवादिन्यपि पक्षसिद्धि-
विकलत्वेन भावात् । न च द्वयोः पराजयः कस्यचिज्जयाभावे तदनुपपत्तेः ।

यदप्यत्र व्याख्यानम्—“प्रत्यक्षाविषयस्यार्थस्य सिद्धेरङ्गं त्रिविधं लिङ्गं तस्य वचनं
समर्थनम्, तच्च यत्कृतकं तदनिर्णयं दृष्टं यथा घटादिकमिति साध्यसाधनयोः साकल्येन
विपक्षे बाधकसामर्थ्यात् व्याप्युपदर्शनम्, अप्रदर्शितव्याप्तिकस्यानुक्तकल्पत्वेनागमकत्वात् ।
पक्षधर्मप्रदर्शनं वा, कृतकश्च शब्द इति, तदनुपदर्शनेऽपि गमकत्वासम्भवात् चाक्षुप्तत्वा-
दिवत् । तस्यावचनमसाधनाङ्गवचनम् । तदुद्भाव्यमानं वादिनो निग्रहस्थानम् ॥” []
इति; तदपि ■ समीचीनम्; तदुद्भावनमात्रेण स्वपरपक्षसिद्धिप्रतिक्षेपयोरेभावात्, तन्निबन्धनत्वाच्च
जयेतरव्यवस्थायाः । यदि च, व्याप्येवचनमसाधनाङ्गवचनम्; कथं तदपरिज्ञातं (त) तत्प्रतिबन्धं
प्रति तदवचनं न दोषायेत्यभ्युपगमः ? यत इदं शोभेत—

१ “अकलङ्कोपम्यद्भावात्—विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य ..”—रत्नाकरा० पृ० ११४१ । उद्धृतोऽयम्—
त० श्लो० पृ० २८० । सन्मति० टी० पृ० ७५६ । प्रमाणयो० पृ० ६५ । २ जयाभावः । ३ “साधना-
ङ्गस्यावयवार्थाद्वा । त्रिविधमेव हि लिङ्गमप्रत्यक्षस्य सिद्धेरङ्गम्—स्वभावः कार्यमनुपलम्भश्च । तस्य समर्थनं
साध्येन श्रुतिप्रमाणवद् धर्मिणि भावसाधनम् । यथा यत्कृतकं वा तत्सर्वमनिर्णयं यथा घटादि, न-हृतको वा
शब्द इति.. तस्यावचनं साधनाङ्गवचनं तद्वादिनः पराजयस्थानमारब्धार्थाप्रसाधनात् । (पृ० १२) साधनं
निरूपदेनुपपन्नमुदायः तस्यङ्गं पक्षधर्मादिवचनम्...” —वादन्या० पृ० ६१ । ४—ज्ञानम् आ०, य० ।

“तद्भावहेतुभावी हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्र०वा० २।३६] इति ।

अपरिज्ञातप्रतिषन्धं प्रति तद्वचनमसाधनाङ्गवचनमेवेति चेत्, तस्य तर्हि न प्रतिवादिनोद्भावनम् आत्मीयापरिज्ञानप्रकटनदोषात् । अथ सम्बन्धाभावमेवासौ तदानीमुद्भावयति; तर्हि साधनव्यभिचार-
दोषादेव वादिनो निग्रहो न व्याप्यनुपदर्शनादिति न किञ्चिदेतत् ।

तथा नापक्षधर्मवचनमपि असाधनाङ्गवचनम् ; तद्वचनस्यैव सत्त्वात् । ॥ हि सर्वं कृतक-
मनित्यमिति प्रतिपद्यमानः शब्दस्यापि कृतकस्यानित्यत्वं न प्रतिपद्यते सर्वानित्यताप्रतिपत्तेरेवाभाव-
प्रसङ्गात्, तर्हि तद्वचनेन विनापि तेन साध्यसिद्धेः उपन्यासिवचनवत् । परं प्रत्यर्थादापन्नस्यापि
तस्य वचने परिज्ञातप्रतिषन्धं प्रति व्यासिवचनमपि स्यादिति असङ्गतमेतत्—“विदुषां वाच्यो
हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्र०वा० ३।२६] इति । ततो नैदं व्याख्यानमुपपन्नम् ।

इदं तर्हि स्यात्—“साध्यते विवादापन्नोऽर्थोऽनेनेति साधनं लिङ्गं तरपाङ्गं पक्ष-
धर्मत्वादिकं तस्यावचनं वादिनो निग्रहस्थानम् । रूपस्यैव अवचने पक्षसिद्धेरनुपपत्तेः ।”
[] इति चेत्, नैदमप्युपपन्नम् ; प्रतिवादिनः परपक्षासिद्धिमात्रेण स्वपक्षासिद्धेरभावात्
जयानुपपत्तेः ।

इदं तर्हि व्याख्यानं शोभनम्—“यत्साधनाङ्गं न भवति प्रतिज्ञोपनयादि तदसाध- १५
नाङ्गं तस्य वचनं साधनवाक्ये तदङ्गत्वेनोपपादनम् । यथा अनित्यः शब्दः, कृत-
कत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादि, कृतकश्च शब्दस्तस्मादनित्यः इति । तद्विदं
वादिनो निग्रहाधिकरणमनर्थकामिधानात् । अनर्थकं हि प्रतिज्ञादिकं विनाऽपि तेन
‘यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादि कृतकश्च शब्दः’ इत्येतावतैव शब्दानित्यत्वस्य प्रतीतेः,
प्रतीतार्थस्याप्यभिधानेऽतिप्रसङ्गः प्रतिज्ञादिभिः पञ्चावयवस्येवान्वयव्यतिरेकाभ्यां पडवय- २०
वस्य संज्ञपनिज्ञाताप्रयोजनशक्यप्राप्तिं संज्ञयन्पुनस्तद्वैज्ञान्यवस्यापि साधनवाक्यस्याभि-
धानोपनिपातात् ॥” [] इति चेत्, अत्रोच्यते—

कृतकत्वं समर्थं चेच्छब्दानित्यत्वसाधने ।

प्रतिज्ञादिवचस्तस्य निग्रहाय कथं भवेत् ॥१५६९॥

प्रतीतार्थत्वदोषाच्चेत् पक्षसिद्धिमपीदृशत् ।

प्रतीतार्थत्वमात्रेण दोषस्तत्रमुच्यताम् ॥१५७०॥

अन्यथा त्वत्प्रयोगेऽपि स्वार्थिकस्तद्विस्तृता ।

यद्यत्पदं च दोषः स्यात् प्रतीतार्थतया सिगतेः ॥१५७१॥

१ तुलना—वादन्या० पृ० ६० । २ “तस्यैव साधनस्य यत्साधनं” प्रतिज्ञोपनयनिगमनादि तस्या-
साधनाङ्गस्य साधनवास्ये उपादानं वादिनो निग्रहस्थानं त्वर्थाभिधानात्—“वादन्या० पृ० ६१ ।
३ तत्प्रतीतार्थमा— आ०, ४०, प० । ४ त्वपयो—आ०, ४०, प० । ५ “कृतकत्वात्” इत्यत्र ।

कृतं सर्वमनित्यं हि दृष्टं यद्वद्वदिकम् ।

श्रुतश्च शब्द इत्येतन्मात्रात् साध्यस्य निर्णयात् ॥१५७२॥

संक्षेप्तस्य ततस्तेन विनाऽपि वचन लया ।

अन्यथा निग्रहहृत्कमिदं सिद्धिविनिश्चये ॥१५७३॥

“सर्वनाम्ना विना वाक्यं तद्धितेन विना पदम् ।

संक्षेप्तव्यं समासार्थनिग्रहस्यानभोरुणा” ॥१५७४॥” इति

तावन्मात्रेण तद्वत्सावशकं पुरुषं प्रति ।

सार्थत्वात् स्वार्थिकश्रुतिर्न दोष इति चेत्तथा ॥१५७५॥

प्रतिज्ञादिवचः कस्माददोषो न प्रकल्प्यते ।

यतस्तद्वादिनो वादे निग्रहायोपदर्शयताम् ॥१५७६॥

निग्रहश्चेत् प्रतीकार्थात् प्रकृतानुपयोगतः ।

शब्दालङ्कारदोषोऽपि निग्रहः किञ्च कल्प्यते ॥१५७७॥

इयत्तानियमो येन निग्रहेष्वभिधीयताम् ।

न हि शब्दादिदोषाणां गणना काऽपि विद्यते ॥१५७८॥

- १५ केन वा तस्य तद्वचनान्निग्रहः कर्तव्यः ? प्राश्निकैरिति चेत्; साधु तेषां प्राश्निकत्वं यत् स्वपक्षसाधनसमर्थसाधनप्रयोगोदाहरणगुणाधिष्ठानमप्यनैकपक्षदोषेण निगृह्यतीति । जयमपि ते तस्य तद्गुणेन कल्पयन्तीति चेत्; उक्तमत्र गुणपक्षयोरेकत्रासम्भवादिति । ततस्तेस्तस्य गुणभूयसो जय एवापादयितव्यो न निग्रहः, निरर्थकवचनदोषस्य सतोऽप्यस्तकल्पत्वात्, “कणिका विपस्य न दूषिका शीतशिवाम्बुराशौ” [बृहत्सं० ३।१०. ५८] इति न्यायात् । तत्र तैस्तस्य निग्रहणम् । नापि
- २० प्रतिवादिना; गुणवत्तस्तेनापि निगृहेतुमशक्यत्वात् । ततो न स्वपक्षनिर्द्विसम्पन्नस्य तद्वचनं निग्रहस्यानम् । तत्सिद्धिविकलस्येति चेत्; नेदानीमधिकवचनेन किञ्चित् तद्वैकल्प्यस्य निग्रहत्वात् । उभयमपि निग्रह एव “द्विवर्द्धं सुषट्पदम्” [] इति न्यायात् चेत्; न; हेतुद्वयेऽप्यदोषापत्तेः । एकस्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्ये किं द्वितीयेन हेतुनेति चेत्; न; दोषेणापि किं द्वितीयेन ! एकस्मादेव बादिनो निग्रहनिष्पत्तेरिति साम्यात् । तदुक्तम्—

“वादिनोऽनेकहेतुकी निगृहीतिः किलेप्प्यते ।

नानेकदूषणस्योक्ती वैतण्डिकविनिग्रहः ॥” [सिद्धिचि० परि० ५] इति ।

तदनेन छत्रादिकमपि, स्वार्थसिद्धिसम्पन्नस्य तद्विपरीतस्य चोक्तन्यायेन निग्रहाऽनुपपत्तेः ।

यत्तु नेतेत—“अन्वयवचनसामर्थ्यात् व्यतिरेकस्य तद्वचनसामर्थ्याच्चान्वयस्य प्रति-

१ सिद्धिचि० परि० ५ । २ न विद्यते अन्यो यस्यादौ अनल्पः इति यावत् । ३ द्विवृद्धं सुषट्पदं ५० । ४ “अन्वयवचनसामर्थ्यात् साध्यवर्धितवैधर्म्यवति च साधनप्रयोग एतस्यैवाभिधानेन सिद्धिर्भावात् द्वितीयस्यासामर्थ्यमिति तस्याप्यभावाद्वास्तुभाषान निग्रहस्यान व्यर्थाभिधानादेव ।”—आदन्या० पृ० ६५ ।

चौ पुनः स्वशब्देन तद्वचनं प्रतीतार्थत्वेन निग्रहस्थानम्' [] इति; तदपि न युक्तम्; त्रभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणे प्रतिवादिनो निग्रहप्रसङ्गात् परोक्षपरिज्ञानस्यापि दोषत्वात् । अथ त्रोपरोपार्थो न महतां जलसारम्भोऽपि तु परप्रतिपादनाय तत्र किं विरेवेति नियमेन तावदभिधातव्यं यावत्परः साध्यं प्रत्यापितो भवति न पुनः विरुच्चारितस्याप्युच्चारणेन निगृहणीय इति चेत्; न; अस्यान्वयादिवचनेऽपि तुल्यत्वात् । शक्यं हि वक्तुं सामर्थ्यप्राप्तितमर्थं प्रतिपत्तुं मशक्नुवन्तं प्रति तत्प्रतिपिपा- ५ दधिपया तत्परं वचनमुच्चारयन्नापि वादी न निग्रहेण योजयितव्यो वचनवैफल्यभावात् ।

परमप्यत्र व्याख्यानम्—“संशयादिरहितत्वेन प्रतिपत्तव्यं साधनम् कर्मस्य भावे प्रत्यय- विधानात्, तदङ्गं स्वरूपं यस्य तत्साधनाङ्गं विधादापन्नं साध्यमेव, तस्मादन्यदसाधनाङ्गं तस्य वचनम् । तद्यथा आत्मनि विधादे नास्त्यात्मेति वयं बौद्धाः । के बौद्धाः ? ये बुद्ध- शासनमुपगताः । को बुद्धः ? यस्य शासने भदन्ताश्वघोषः प्रवर्जितः । कः पुनर्भदन्ताश्व- १० घोषः ? यस्य राष्ट्रपालं नाम नाटकम् । कीदृशं च तन्नाटकमिति प्रसङ्गमारचय्य नान्य- न्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इत्यारभ्य नाटकग्रन्थं पठति नृपति गायति च, अपरस्य व्या- मोहमनुयादे शक्तिव्याघातं च कर्तुमिति, तदपि वादिनो निग्रहस्थानमप्रमृताभिधानात्” [] इति; तदपि न प्रेक्षावतां प्रमोदमापादयति, तादृशात् प्रसङ्गपरम्पराकरणत्वात् कथाविच्छे- दस्यैवोपपत्तेः न पराजयस्य, तस्य प्रतिवादि विजयस्योपेक्षस्य तदभावेऽनुपपत्तेः । न हि तस्य तत्कर- १५ णोद्भावनान्न जयः, तावता पक्षसिद्धेरभावात् । एवमन्यदपि तत्कारणमनिग्रहस्थानत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तस्मात्साधनाङ्गवचनं वस्तुनिर्णय कुशश्चित् कुर्वाणस्य निग्रहाधिकरणमुपपन्नं जयस्यैवोपपत्तेः । नापि तदुद्भावयतोऽपि प्रतिवादिनो जयः, पक्षसिद्धिविरुद्धतया पराजयस्यैवोपपत्तेः । एतदेव दर्शयति—

वादी पराजितो युक्तो वस्तुतत्त्वे व्यवस्थितः ।

तत्र दोषं ब्रुवाणो वा विपर्यस्तः कथं जयेत् ॥२१०॥ इति । २०

वस्तुनः शब्दादेस्तत्त्वमित्यादिकं तत्रैव व्यवस्थितः प्रमाणचलेन कृतोऽर्थो वादी कथं नैव पराजितः पराजयसम्बद्धो युक्तः,

वस्तुतत्त्वे स्थितस्यापि यदि वाचा कयाचन ।

पराजयो जयो लोके हन् कस्योपकल्प्यताम् ॥१५७०॥

सथा तत्र वादिनि दोषं प्रतिज्ञावचनादिकं ब्रुवाणश्च न केवलमब्रुवाणो विपर्यस्तः पक्ष- २५ सिद्धिविरुद्धः प्रतिवादी कथं जयेत् नैव जयेदिति । अयमन्तरङ्गोक्तः ।

वस्तुनिर्दिष्टम्—अदोषोद्धारनमिति । तत्र व्याख्यानम्—“वादिना साधने प्रयुक्तो स्वयमन्यु- पगतोत्तरपक्ष एव प्रतिवादी यदा तत्र दोषाच्चोद्भावयति तदा तदनुद्भावनं तस्य निग्रह-

१ द्रष्टव्यम्—वादन्या० पृ० ६६ । २-अथ तस्मात्साधनाङ्गवचनं कर्मरचभा-आ०, घ०, प० ।

३ यस्य स्वराष्ट्रपालं ना-आ०, घ० यस्य मुराष्ट्रपालं ना-प० । ४-वाक्कार-आ०, घ०, प० । ५-दिनो

वि-आ०, घ०, प० । ६ द्रष्टव्यम्—वादन्या० पृ० ६६ ।

- स्थानं प्रतिपत्तव्यम् । दोषाश्च अवयववन्मूलत्वं प्रतिज्ञावचनादिकमसिद्धत्वमनैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वं दृष्टान्तदोषाष्टादश वक्ष्यमाणाः” [] इति; तदप्यनुपपन्नमेव; यदि वादिनः सम्यक्सामन्यप्रयोगः, सति तस्मिन् दोषाणामसत्त्वेनानुद्भावनसम्भवात् प्रकृतार्थपरिसमाप्त्या तस्य जयस्य प्रतिवादिनः पराजयस्याप्युपपत्तेः । दोषवत्त्वपि साधने तस्य पराजय एव सतोऽपि दोषस्यापरिज्ञानेनानुद्भावोपपत्तेरिति चेत्; न; तस्य वादिन्यपि भावात्, कथमन्यथा दोषवत्साधनप्रयोगः, जानत एव दोषं तदसम्भवात् ? बाधोपक्रमेण प्रवृत्तो यदि स्वपक्षे सम्यक् हेतुमपश्यन् तदन्यदपि न प्रयुज्जीत स्यादैकान्तिकः पराजयः । तत्प्रयोगे तु यदि प्रतिवादी दोषमुद्भावयेत् भवति तस्य जयः, अन्यथा तु तदनुद्भावनात् तस्यैव पराजय इति निश्चितपराजयपरिहाराय सम्भवत्येव जानतोऽपि तस्य तत्प्रयोग इति चेत्; किं पुनस्तस्योद्भावित एव दोषः पराजयाय ? तथा चेत्, प्रतिवादिनोऽपि तदनुद्भावनमुद्भावितमेव तदर्थम् । तथा चेत्; कस्तस्योद्भावकः ? बाधेवेति चेत्; न; तदसम्भवात् । न हि मया दोषवत्साधनं प्रयुक्तं स्वयां तु न परिज्ञातमिति तस्य सचेतसो वचनं सम्भवति स्वयमेवात्मनो निगृह्यार्पणात् । परोपदर्शितादेव दोषात् तस्य निग्रहो न स्वयं प्रकाशितादिति चेत्; न; चौघादिः स्वयं दर्शितादपि तदुपलब्धेः । भवतु प्राश्निका एव तस्योद्भावकः इति चेत्; किं ते वादिदोषं न जानन्ति ? तथा चेत्; न प्राश्निकवत्, सिद्धान्तद्वयवेदिना तज्यात् । जानन्तोऽपि प्रतिवादिनः तदुद्भावनेनैव तं निगृह्णन्ति न स्वयमुद्भावनेनाप्रत्यनीकत्वादिति चेत्; न; एवमनवस्थाप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं यथा ते वादिनः सत्यपि दोषे प्रतिवादिनस्तदुद्भावनमपेक्षन्ते तथा तत्रापि वादिनः परिहारं पुनस्तत्रापि परस्य तदुद्भावनं तावदेवं यावदनवधिस्तत्प्रवक्तव्य इति कथं तदुद्भावनापेक्षयापि ते वादिनः पराजयमारचयेयुः ? कथं वा स्वयमप्रत्यनीकत्वेन वादिनो दोषमनुद्भावयन्त प्रतिवादिन एव तदुद्भावयेयुः ? अनुद्भावितादेव दोषात्स्य निग्रहो (हं) वादिनोऽपि स्यात् अविशेषादिति निरवसर एव प्रतिवादिनो निग्रहः । तत्रासम्यक्सामन्यप्रयोगेन दोषानुद्भावनात् प्रतिवादिनो निग्रहोपपत्तिः । कः पुनरसौ दृष्टान्तो यद्वोपायानुद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहं सङ्कल्पयन्ति सौगता इति चेत् ? अत्राह—

सम्यन्धो यत्र निर्ज्ञातः साध्यसाधनधर्मयोः ।

स दृष्टान्तस्तदाभासाः साध्यादिविकलादयः ॥२११॥ इति ।

यत्र यस्मिन् साध्यसाधनधर्मयोरविनाभावस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिः स दृष्टान्तः । च

- २५ द्वेधा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्येण कृतकत्वादन्वित्यत्वे साध्ये घटः, तत्रान्वयमुखेन तयोः सम्बन्धप्रतिपत्तेः । वैधर्म्येणाकाशं तत्रापि व्यतिरेकद्वारेण तयोस्तत्परिज्ञानात् । तद्वत् दृष्टान्तवदभासन्त इति तदाभासाः ते च साध्यमादिर्यस्य साधनदेस्ते विकला ते चादयो येषां सन्दिग्धसाध्यादीनां ते साध्यादिविकलादयः प्रतिपत्तव्याः । तत्र नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वादिति साधने कर्मवदिति साध्यविकल निदर्शनम् अनित्यत्वात् कर्मणः । परमाणुवदिति साधनविकलं भूर्त्तत्वात् परमाणूनाम् । घटवदित्युभयविकलम् अनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च घटस्य । ‘रामादिमान् सुगतः कृतकत्वात्’ इत्यत्र रथ्याणुरुपवदिति

१ हेतु पर्यवसि आ०, व०, प० । २ वादिनः ।

सन्दिग्धता य रव्यापुस्वे रागादिमत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । प्रत्यक्षस्याप्रवृत्ते व्यापारादेश्च रागादिप्र-
भृतस्यान्यत्रापि सम्भवात्, यौतगरागाणामपि सरागप्रचक्षेष्टोपपत्ते । 'भरणधर्माऽय रागादिमत्त्वात्'
'इयत्र सन्दिग्धसाधनं तत्र रागादिमत्त्वाऽनिश्चयस्योक्तत्वात् । अत एव असर्वज्ञोऽय रागादिमत्त्वादि-
त्यत्र सन्दिग्धोभयम् । रागादिप्रवृत्ते दन्तु चादित्यनन्वयम्, रागादिमत्वस्यैव तत्रासिद्धौ तदनवयस्यासिद्धे ।
अप्रदर्शितान्वय यथा शब्दोऽनित्य कृतकत्वात् घटादिवदिति । न ह्यत्र 'यद्यकृतकं तत्तदनित्यम्' इत्य- ५
न्यप्रदर्शनमस्ति । विपरीतान्वय यथा यदनित्यं तत्तत्कृतकमिति । तदेव नत्र साधर्म्येण दृष्टान्ताभासा ।

वैधर्म्येणापि नैव । तद्यथा नित्यं शब्दः अमूर्तत्वात्, यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न
भवति परमाणुवदिति साध्याव्यावृत्त परमाणुषु साधनव्यावृत्तावपि साध्यस्य नित्यत्वस्याव्यावृत्तेः ।
कर्मवदिति साधनाव्यावृत्तं तत्र साध्यव्यावृत्तावपि साधनस्य अमूर्तत्वस्यावृत्तेः । आकाशवदित्यु-
भयोऽप्यवृत्तम् अमूर्तत्वन्तित्वयोरुभयोरप्याकाशाव्यावृत्तेः । सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक यथा सुगत १०
सर्वज्ञोऽनुपदेशादिप्रमाणोपपन्नसत्त्वयचनात्, यस्तु न सर्वज्ञो नासौ तद्वचनो यथा बीधीपुरुष
इति तत्र सर्वज्ञत्वव्यतिरेकस्यानिश्चयान् । परचेतोवृत्तीनामित्यभ्यासेन दुरवबोधत्वात् । सन्दिग्ध-
साधनव्यतिरेक यथा अनित्य शब्दः सत्त्वात्, यदनित्यं न भवति तत्सदपि न भवति यथा गगनगिति,
गगने हि सत्त्वगमावृत्तिरनुपलभ्यात् तस्य च न गमकर्ममदृश्यविषयत्वात् । सन्दिग्धोभयव्यतिरेक यथा
सत्सारी हरिहरादिरविद्यादिमत्त्वात्, यस्तु न संसारी स न तद्वान् यथा बुद्ध इति, बुद्धात् सत्सारि- १५
त्वाविद्यादिमत्त्वस्यावृत्ते अनवधारणात् । तस्य च तृतीये प्रस्तावे निरूपणात् । अव्यतिरेक यथा नित्य
शब्दः अमूर्तत्वात् यत्र नित्यं न तदमूर्तं यथा घट इति घटे साध्यनिवृत्तेर्भवतिऽपि हेतुव्यतिरेकस्य
तत्प्राप्तत्वाभावात् कर्मण्यनित्येऽप्यमूर्तत्वभावात् । अप्रदर्शितव्यतिरेक यथा अनित्य शब्दः सत्त्वात्
वैधर्म्येण आकाशवदिति । विपरीतव्यतिरेक यथा अत्रैव साध्ये यत्तत्र भवति तदनित्यमपि न भवति
यथा व्योमेति साधनव्यावृत्त्या साध्यनिवृत्तेरुपदर्शनात् । त इमे पूर्वसंचिता अष्टादशाऽपि दृष्टान्ताभासा । २०
उक्तं पुनरेषामनुद्गवा(वना)त् न निप्रहृष्टानमिति चेत् : अत्राह—

सर्वत्रैव न दृष्टान्तोऽनन्वयेनापि साधनात् ।

अन्यथा सर्वभावानामसिद्धोऽयं क्षणस्यः ॥ २१० ॥ इति ।

न खलु सर्वत्रापि प्रतिपाद्ये दृष्टान्तेन प्रयोजनं विनाऽपि तेन परिज्ज्ञातसम्बन्धस्य हेतुनेव
साध्यस्य साधनात् । यथोक्तम्—“तद्भावेहेतुभायो हि” [प्र०वा० ३१२६] इत्यादि । तत्कथ- २५
मनपक्षितस्य दोषानुद्गायनं निप्रहृष्टातिप्रसङ्गादिति भावः । यदि वा, सर्वत्र सर्वस्मिन् हेतो ननेन
दृष्टान्तोऽनन्वयेन सप्तसत्त्वविक्रयेन अपिशब्दाद् असप्तशसत्त्वरहितेनापि साध्यस्य साधनात्,
अत्रापि तात्पर्यं यदि हेतुवद् दृष्टान्तोऽपि साध्यसिद्धेरङ्गं तदा मत्स्यपि तदोपानुद्गायनं निप्रहृष्टानम् ।

१ रव्यापुगवदिति । २ अजितवत्त्वमुक्तं । ३ सर्वमभिप्रेय नैवत्वात् इत्यादीं सर्वस्य पक्षेन
व्यतिरेकप्रदर्शनागत्यात् । ४ भवितव्यमित्यपि आ०, घ०, प० ।

न चैवमिति । अस्यानभ्युपगमे दूषणमिदम्—“अन्यथा” इत्यादि । अन्यथाऽन्येन सर्वत्र दृष्टान्तान्वे-
षणप्रकरणे सर्वभारानाम् अयं पराभिमत सणक्षयोऽसिद्धः सिद्धो न भवेत्, तत्र सर्वेषां धर्मित्वेन
सपक्षविपक्षयोरभाक्त्वेन द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्याभावात् । तत्र दोषस्यानुद्भावनमिति ध्या-
रुयानमुपपन्नम् ।

- ५ तथा, न दोषादन्यस्योद्भावनमित्यपि; दूषणादन्यदपि^१ हि प्रतिज्ञाहान्यादिकमुद्भावन्यमान
साधनवादिन पक्षसिद्धौ यदि परस्य निग्रहस्थानम्, उपपन्नमेव, तद्वादिनो जयप्राप्त्या तन्निग्रहस्य
न्यायादापत्तेः ।^२ तदसिद्धौ पुनरनुपपन्नम्, पराजयस्य जयसम्यक्पक्षत्वेन तदभावे दुरुपपादत्वात् ।
न तत्सिद्धया तस्य तत्प्राप्तिरपि तु प्रत्यर्थिनो दोषादिति चेत्, स्वदोषात्तर्हि पराजयोऽनीति
युगपदुभय प्राप्तम्, तच्चायुक्त विरोधादित्युभयोरपि साम्यमेव न जय पराजयो वा कस्यचित्, तत्र
१० सौगतोक्त निग्रहस्थानम् ।

- नापि नैयायिकपरिकल्पित प्रतिज्ञाहान्यादिकम्, तस्यासद्दूषणत्वात् । अन्यथा वादेऽपि
किन्न तदुद्भावनं यतो न्यूनाधिकापसिद्धान्तहेत्वाभासपञ्चकमित्यष्टावेव वादे निग्रहस्थानानीति नियमः^३ ?
तस्य गुर्वादिभिः शिष्टैः सह प्रवृत्तेरिति चेत्, किं पुनस्ते सताऽपि दोषेण न निग्राह्याः ? तथा चेत्,
न्यूनादिनाऽपि न निगृह्येन्नविशेषात् । को वा विशेषोऽयं नान्यस्य शस्त्रेण न्यायादन
१५ मुष्टियुद्धेन वेति । कथं वा गुर्वादीनां शिष्टत्वम् ? मतभेदाभावादिति चेत्, कथं तैर्वादस्तस्य
तद्भेद एव सम्भवात् । “प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः” [न्यायसू० १।२।१] इति तल्लक्षण-
श्रवणात् । अमत्सरित्वादित्यप्ययुक्तम् ; तत्परिग्रहे मत्सरस्याप्यवश्यम्भावात् अन्यथा सौगतादेरपि न
भवेत् । कस्य वा तदुद्भावनम् निग्रहस्थानम् ? सौगतादेरेवेति चेत्, कुत एतत् ? तत्र
तद्धान्यादे सम्भवादिति चेत्, न, गुर्वादिष्वपि तदविशेषात् । तत्रै सतोऽपि निवारणबु-
२० ष्णैर्बोद्भावनं न निग्रहयुद्धेति चेत्, इतरत्र कुनस्तद्बुद्ध्या तदुद्भावनम् । तस्य दस्युत्वादिति
चेत्, तदेव कस्मात् ? तत्त्वविषयतादिति चेत्, यदि प्रमाणतः, कथं दस्युत्वं तस्य ? कथं वा निग्रह
प्रामाणिके अनुग्रहस्यैवोपपत्तेः ? अप्रमाणतश्चेत्, तदिति कुतश्चिच्छब्दनिश्चयम् ? तत एव तस्य
निग्रहात् किं प्रतिज्ञाहान्यादिना कर्तव्यम् ? यष्टिन्यायेन द्वाभ्यामपि तस्य निग्रह इति चेत्, उक्तमत्र-
‘वादिनोऽनेरुहेतूक्तौ’ इत्यादि । यदि न शक्यनिश्चयम् ; तर्हि तद्विषयनं न प्रमाणत इति रिक्ता
२५ वा बो युक्तिरिति । तत्र तद्धान्यादिक निग्रहस्थानमुपपन्नम् ।

छलादिक तु प्रागेव निषिद्धमिति न सन्नतमेतत्—“यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थान-
साधनोपालम्भो जल्पः” [न्यायसू० १।२।२] इति । कुतो वा निवारणबुद्धयैव वादे तदुद्भावनम् ?
गुर्वादस्तत्त्वाग्निनिवेशेनादस्युत्वादिति चेत्, कथं तैर्वादिना ? स्वयं तन्मताभ्यनुज्ञानस्यैवोपपत्तेः । तदपि

१ वादन्या० पृ० ७२ । २ वादिपक्षाभिर्द्धा । ३ न्यायभा० १।२।१। ४-ना विधि-आ०, ४०, ५० ।
५ वादे । ६ इतरतस्तुत आ०, ४०, ५० ।

विचर्यैव क्रियते न पूर्वमिति चेत्; तदा तर्हि तेषां तदभिनिवेशपरिज्ञानात् दस्युत्वसम्भावनोपपत्तेः निग्रहबुद्ध्याऽपि तदुद्भावनं भवेत् । तथा च न युक्तमिदम्—“प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भो वादः” [न्यायसू. १।२।१] इति, निग्रहस्यानसाधनोपलम्भत्वमपि सम्भवात् । तत्र यौगस्यापि निग्रहस्यानुपपन्नम् । किं पुनस्तर्हि तदुपपन्नमिति चेत् ? उक्तमेवेदम्—

“सपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः ।” [] इति ।

क पुनरसौ वादो नाम यत्रेदं निग्रहस्यानमित्यत्राह वादलक्षणम्—

प्रत्यनीकव्यवच्छेदप्रकारेणैकसिद्धये ।

वचनं साधनादीनां वादः सोऽयं जिगीषतोः ॥२१३॥ इति ।

अप्रसिद्धवस्तुनिर्णयनिश्चयनं प्रत्यक्षादिकं साधनं तस्य आदिशब्दात् दूषणतत्वाभासानामपि यद्वचनं स वादः । स च जिगीषतोः परस्परं जेतुमिच्छतो वादिप्रतिवादिनो । द्विवचनाच्चैकस्य न बहूनामपि । न ह्येकस्य वादः । ॥ हि विप्रतिपन्ने वस्तुनि साधनादेः स्वयंप्रसिद्धस्य वचनम् । न च तत्प्रतिद्वौ विप्रतिपत्तिं विरोधात् । अथ पूर्वं विप्रतिपत्तिं पश्चात् तत्प्रसिद्धिः, तथाऽपि किं वचनेन ? प्रसिद्धिरपि तत एव तस्येति चेत्, तस्यापि तर्हि साधनत्वेन तदन्तरादेव प्रसिद्धौ अनवस्थापचे । न कदाचिदपि मौल्यस्य तस्य वचनं यत् एकस्यापि वादो भवेत् । वचनसाधनं निनाऽपि तदन्तरेण प्रसिद्धयति न प्रत्यक्षादिसाधनमिति स्वमंतानुरागमात्रम् । तत्रैकस्य वादः । नापि बहूनाम्, युगपत्तेषां तद्वचने कस्मिन्मात्रश्रुत्या तदर्थानवधारणप्रसङ्गात्, तच्छ्रुतिमात्रेण कस्मिन्चिद्विषयसिद्धेरभोगावृत्तिप्रसङ्गाच्च । परिपाठ्या तद्वचने तु द्वयोरेव तत्पर्यवस्यतीत्युपपन्नं द्विवचनं जिगीषावचनं च, अन्यथा निग्रहाभावप्रसङ्गात् । अस्ति च वादेऽपि न्यूनाऽधिकरूढे परैरपि वचनात् । निग्रहोऽपि तत्र अजिगीषायामेवेति चेत्, न्याहृतमेतत्—अजिगीषा च निग्रहश्चेति, अन्यथा शिष्यादानपि स्यात् । भवत्विति चेत्, कथं तत्रानुग्रहः ? सति निग्रहे तदयोगात्, निग्रहानुग्रहयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वात् । तथा च न विद्यागमं कस्यापीति नष्टं शिष्यादिव्यवहारः । ततो विजिगीषाविहासिच्छादौ सतो दोषात् निग्रहस्तथा युगवैरपि न भवेत् । अस्ति च, तस्माद्विजिगीषुविषय एव वादोऽपि । जन्वादिबदिति न युक्तमिदम्—“तं गुरुसमस्तचारिनिशिष्टश्रेयोऽर्थभिरनस्युपभिरभ्युपेयात्” [न्यायसू. ४।२।४८] इति, साम्यसूत्रेणैव तस्याभ्युपगमोपपत्तेः । तस्य कस्मिन्दर्शनार्थं प्रत्यनीक इत्यादि । अत्रैकस्मिन्निति द्रष्टव्यम् तत्रैव साध्यतः प्रत्यनीकयोर्धोषोपपत्तेः । न भिन्नधर्मिणि यथा जले ये यम् औष्ण्यमनारिणि । तदयमर्थः—एकस्मिन्नभिन्ने धर्मिणि प्रत्यनीकस्य साधनविरोधिनो नित्यत्वादिधर्मस्य व्यग्रउद्प्रकारेणैकस्य तस्मादन्यस्यानित्यत्वादिधर्मस्य यामिद्विनिर्णाति तस्येतदर्थमिति । एतेन तत्सिद्धेरन्यत्राभादिकं तत्त्वम् । वादिना च द्वयं कर्तव्यम्

परपक्षप्रतिषेध स्वपक्षविधिचेत्येतच्च प्रतिपादित प्रतिपत्तयम् । यदि प्रत्यनीकव्यवच्छेद एव परस्य निग्रह कथमुक्तम्—‘स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः ।’ [] इति चेत्, न, तद्व्यवच्छेदस्य तत्सिद्धे कथञ्चिदनर्थान्तरत्वाभिप्रायेण तदभिधानात् । भेदनयेन तु तदव्यवच्छेदे एव तस्य निग्रह । सोऽपि न निग्रहो मिथ्याधारोपनिषेधस्य निःश्रेयसहेतुत्वेन अनु-
५ ग्रहरूपत्वात् । ततो लामाद्यभास एव निग्रहो वक्तव्य इति चेत् : अत्राह—

आस्तां तावदलाभादिरयमेव हि निग्रहः ।

न्यायेन विजिगीषूणां स्वाभिप्रायनिवर्तनम् ॥ २१४ ॥ इति ।

लामस्य ग्रामहेमादिप्राप्तेरादिशब्दात् पूजादेश्वाभाव अलाभादि स परस्य निग्रह इत्या-
स्ता तस्य मुख्यवृत्त्या बादपरत्वाभावात् । प्रतिपन्नवस्तुप्रत्यस्तमयादिव तत् परस्य परिषेदि षीढा
१० तिष्ठत्यस्यापि अनुत्पत्तेः । तस्मादन्यदेव विजिगीषूणां परतिरस्कारकाम्यया प्रवृत्ताना न्यायेन प्रमाण-
बलेन स्वाभिप्रायस्य तत्सम्बन्धिनेऽभिनिवेशस्य निवर्तनम् । अयमेव निग्रहो वादोपक्रमस्यापि
तत्परत्वेनास्यैवान्तरङ्गत्वात् । लामादेश्चैतन्निबन्धनत्वेन मुख्यफलत्वाभावात् । कथं पुनर्मिथ्याज्ञाननिव-
र्तनस्य निग्रहत्वम् ? निःश्रेयसहेतुत्वादिति चेत्, स यमिदम् ; वस्तुवृत्त्या निग्रहत्वत्वात् तस्याभिप्राय-
कृतमौपधयानवत्, यथैव हि कश्चित् भेषजद्वेषी रोगी क्षीरादिभ्याजेनौषध पायितेनानुगृहीतमात्मानं
१५ मन्यते तथा तत्त्वविद्वेषी परोपि युक्तिबलेन मिथ्याऽभिनिवेशादवरोप्यमाणो निग्रहापन्नमात्मानमभिमन्यते,
तेजस्वितया प्रवृत्तश्च साक्षिसमक्ष स्वपक्षपरिक्षयात् मनसि किञ्चित् परित्यज्यते, तत् तदभिप्रायादेश्च
तस्य निग्रहत्व न सत्त्वं । कथं पुनस्तस्य परित्यागकारिणः करणमपि परमकारुणिकत्वात् जिनमता-
वलम्बितमिति चेत् : न, तस्य गुणानुबन्धित्वेनादोषगुणत्वात् (नादोषत्वात्) गुणानुबन्धि खलु तत्करण
महत ससारदुःखस्य ततो निस्तरणात् । अन्यथा हि अनिवर्तितमिथ्याऽभिनिवेशप्रबलान्धकारपरि-
२० वर्तनपर परिवर्द्धितामय इव अमायावोको आनीयात् कीदृशी दुःखपरम्परा प्राप्नुयादिति : ततोऽध्यय-
नार्थो बालकनिग्रह इव तन्निग्रहोऽपि अदोषबुद्ध्या प्रतिपत्तव्य उपकारमयस्त्वात् ।

सम्प्रति वादाभास दर्शयति—

तदाभासो वितण्डादिः [अभ्युपेताव्यवस्थितेः ।] इति ।

वितण्डा जल्प एव पक्षस्थापनारहित “स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ।”

२५ [न्यायसू० १।२।१] इति वचनात् । आदिशब्दात् जल्पश्च “यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रह
स्थानसाधनोपालम्भो जल्पः” [न्यायसू० १।२।२] इति लक्षितं तदाभासो वादाभास सम्भव्यादो
न भवति । कस्मात् ? इत्याह—‘अभ्युपेताव्यवस्थिते’ इति । अभ्युपेतं यत् वैतण्डिकादिना शब्दानि य
त्वादि कस्य वितण्डादे सकाशात् अव्यवस्थितेः । तथा हि—वितण्डादौ यदि अभ्युपेतव्यवस्थाया

नियमः, तदा वाद एव, तन्नियमादेव जयपराजययोर्भावात् । अनियमेऽपि तद्व्यवस्थाभावे वाद एव । तदभावे तु कथं वैतण्डिक्यदेर्जयः पक्षसिद्धिविकलतया परस्मादविशेषात् १ छलप्रदिप्रयोगतदुद्भावनलक्षणाद् गुणादिति चेत्; परस्यापि तद्गुणसद्भावे का गतिः २ द्वयोरपि साम्यमिति चेत्; नेदानीं कथारम्भेण प्रयोजनं विनाऽपि तेन साम्यस्य भावात् ३ कथं वा तस्य गुणत्वम् १ परत्रासम्भवादिति चेत्; न, तस्य छलजात्यादेरन्यस्यापि बहुल सम्भवात् । तथा हि—

वर्गं विहाय गयेन कश्चित् पथेन चापरः ।

अन्यासम्भविना वक्ति सङ्गीतञ्चनिना परः ॥१५८०॥

प्रवाहान्तरसद्विषयं पराऽशक्यं परः कृत्वा ।

एवं विचित्रा वक्तारः सन्वयस्यासबलाश्रयाः ॥१५८१॥

जयिनस्तद्गुणैस्ते स्युरन्यासम्भविभिर्न किम् ।

भवन्त्येवेति चेत्; सैषा कथा तुर्या प्रसज्यते ॥१५८२॥

कथात्रयोक्तौ यत्तेषां जयहेतौ न संग्रहः ।

प्रकृतानुपयोगाच्चेन्न तेभ्यो जयसम्भवः ॥१५८३॥

छलादावपि तत्तुल्यं तस्मादपि कथं जयः ।

ऋषिणाभिहितत्वाच्चेद् गीतादावपि तःसमम् ॥१५८४॥

नारदादिर्यतिः प्राह गोताज्जयमभीप्सितम् ।

ऐकस्मादपि साधूक्ताच्छब्दात्प्राप्त्यर्थं परः ॥१५८५॥

दुरोधं महात्मापं येन जेयमुदीरितम् ।

तस्य वाद्यपि जेतव्यं प्रोक्त एव महर्षिणा ॥१५८६॥

तत्र मुनिप्रणीतत्वमात्रेण छलादेर्जयनिवन्धनत्वमतिप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

तदात्मोत्कर्षणाद्यैव वाचो वृत्तिः [अनेकधा] ॥२१५॥ इति ।

तदिति तस्मिन्निर्णयार्थं निपातत्वात् । वाचः वचनस्य वृत्तिः छलादिप्रयोगतदुद्भावनलक्षणा सा आत्मनो वैतण्डिक्यदेर्दुत्कर्षणं तत्प्रयोगावतिशयरूपं परासम्भवि तस्मा एव न जयायेत्येव-
कारः । कुत्र इत्यत्राह—“अनेकधा” इति । यतश्छलादिना अन्येन च रूपेण अनेकप्रकारा वाचो
वृत्तिः ततोऽन्यत्रागरेणैव छलादिप्रकारेणापि सा तदुत्कर्षणैव न जयाय । अन्यथा चतुर्थ्या अपि
कथायाः प्रसङ्गादिति भावः । ततः सूक्तम्—“अभ्युपेताव्यवस्थितेस्तदाभासो व्रितण्डादि” इति ।

सांप्रतं प्रत्यक्षादिज्ञानानां सङ्ख्यादिकथननिरूपणे प्रयोजनमुपदर्शयितुकाम परेण
प्रश्नं कारयति—

१ यतः आ०, ब०, प० । २ “एषः शब्दः सम्यक्शास्त्राज्ञानान्वितः मुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामपुम्भ-
नतिः ।” —महाभा० ६।१।८५।

प्रामाण्यं यदि शास्त्रगम्यमथ न प्रागर्थसत्त्वाद्नात्
सहस्यलक्षणगोचरार्थकथने किं कारणं चेतसाम् ।

आ ज्ञातं [सकलागमार्थविषयज्ञानाविरोधं बुधाः

प्रेक्षन्ते तदुदीरितार्थगहने सन्देहविच्छिन्नये ॥२१६॥] इति ।

५ चेतसां प्रत्यक्षादिज्ञानानां महत्या च प्रत्यक्ष परोक्षमिति द्वैगम्य लक्षणं च विशदं ज्ञानं प्रत्यक्षम् अविशदं परोक्षमिति, गोचरश्च अनेकान्तात्मा जीवादिर्भावः अर्थश्च प्रयोजनमव्ययधानेन स्वार्थव्यवसायो व्यवधानेनोपादानादिवृद्धिप्रवृत्त्यादिस्तेषां कथने शास्त्रारोपितनया निरूपणे किं कारणं निमित्तम् अज्ञातं न किञ्चित् । उक्तं षष्ठे तेषां प्रसिद्धेः । तदुक्तम्—

“प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।

१० प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥” [न्यायवृत्ता० श्लो० २]

प्रसिद्धानामेव तेषामनुवादः तद्विस्वादेन प्रवचनप्रामाण्यनिर्णयार्थमिति चेत्, न, तेषामपि तद्विर्णयाय तदन्येषामनुवादप्रसङ्गादनवस्थापचे । तद्विर्णयस्य तद्विस्वादात् प्रागेवाभ्यासकलादुत्पत्तेर्न तदर्थस्तदनुवाद इति चेत्, न, तथा आगमप्रामाण्यनिर्णयस्यापि सम्भवात् । तदेवोच्यते—
‘प्रामाण्यं यदि शास्त्रगम्यम्’ शास्त्रं तज्जनितं तदर्थज्ञानं तेन गम्य निश्चेतव्यं प्रामाण्यमवच्छक्रवम् ।
१५ तदपि प्रायासत्वे तस्यैव कथमवगम्यम् ? प्राक् पूर्वम् । कुत ? अर्थसत्त्वाद्नात् अर्थस्यागमाभिधेयस्य यत्संवादनं प्रत्यक्षादिनिबन्धनमविप्रतीसाररूपं तत् इति । यदि चेत् इति । एतदुक्तं भवति—यथा प्रत्यक्षादौ प्रामाण्यनिर्णयस्तत् प्रागेव तथा यथागमज्ञानेऽपि व्यर्थं तदथाविसंवादनार्थं तेषां तत्कथनमिति । पक्षान्तरं द्योतयति—‘अथ न’ इति । अथ यदि तत् प्राक् शास्त्रगम्यं तत्प्रामाण्यं न भवति पश्चादेवागमादिति, अत्रोत्तरम्—‘संख्या’ इत्यादि । चेतसाम् आगमज्ञानानां सङ्ख्याद्वये
२० नैकादिरूप परिगणनम् । लक्षणमिति मतिपूर्वत्वादि, गोचरं ससत्सारतत्कारणादिः अर्थो हेयोपदेय परित्यागोपादानादिस्तेषां कथने किं कारणमाज्ञातं न किञ्चित् । तथा हि—

इत्याऽपि यदि तच्चेतःसङ्ख्यादिकथनं त्वया ।

तदर्थनिर्णयेऽपेक्ष्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरम् ॥१५८७॥

तत् एवेष्टसि सिद्धेर्व्यर्थं तत्कथनं भवेत् ।

२५ अकदेव मधुमाप्तौ पर्वतारोहणेन किम् ॥१५८८॥

अतो न युक्तं तत्कथनमिति । अत्रोत्तरमाह—मरुत्तागमार्थविषयज्ञानाविरोधं बुधाः प्रेक्षन्ते इति । सकलतो निरवशेषो य आगमैरर्थार्थः प्रत्यक्षादिस्थानत्रयगोचरस्तद्विषयं यज्ज्ञानमागमजनितमेव तस्याविरोधं प्रत्यक्षादिभिरवाचनं बुधाः प्रेक्षन्ते प्रकरणे निर्णयरूपेण

१ द्विभेदम्—अङ्गप्रविष्ट—अङ्गव तमेनात् । अङ्गप्रविष्ट इन्द्राविषयम् अङ्गप्राप्तमनेकविधम् ।

२—अनङ्ग—तात् । ३—मस्तत्प्रायं आ०, च०, प० ।

पश्यन्ति तत्कथनेन तत्तत्तस्मिन् तदुल्लेख्येण कारणमिति मन्यते । तदपि किमर्थमिति चेत् ? अत्राह— 'तदुदीरितार्थगहने मन्देहविच्छिन्नये' इति । तेनान्येनोदीरितोऽयं जीवादि ॥ एव गहने उल्लेख्यज्ञाविकलानां दुरवगाहत्वात् तत्र य सन्देह उपलक्षणमिदं तेन विपर्यासादिश्च तस्य विच्छिन्नये विनाशाय । यदि हि तत्कथनेन तदविरोधो नोपप्रेक्षेत्तु यथा स्वाभिमतमन्तमन्त्रादयस्तथा यथास्व परिकल्पितलक्षणैरध्यक्षादिभिरैकान्तवादिनस्तज्ज्ञानस्य विरोधं साधयन्त सुकुमारप्रज्ञाना सन्देहादिकं तद्गहने परिकल्पयेयुः, सन्देहादिग्रहगृहीताश्च ते श्रेयसं प्रचयेयन् । अतो युक्तं परकीयलक्षणनिराकरणेन प्रत्यक्षादिकं व्यवस्थापयता तत्सङ्ख्यादिकथनेन तद्विषयज्ञानस्याविरोधोपप्रेक्षणं सन्देहादिनिच्छिन्नचैतस्य फलत्वात् । सन्धेय प्रत्यक्षादिविषयेऽपि तद्विच्छिन्नये परप्रत्यक्षादिभिरविरोध उत्प्रेक्षितव्यं पुनस्तत्राप्येवमित्यनन्तराप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्, तत्रापि विवादविषये तद्विरोधात् तद्विच्छिन्नं, न चेदमनवस्थितिः, किमप्यन्तरमनु- १०
स्य तद्विच्छिन्नचित्तेतोरविवादास्पदस्य प्रसिद्धत्वात् । निवेदितमेतत् प्रथमप्रस्तावे सविस्तरमिति नेह प्रन्यते ।

कुत पुनर्न्यायदर्शनादि नि श्रेयसमिद्वन्वयतया प्रसिद्धमपि शास्त्रान्तरं परित्यज्य पुरुषार्थसिद्धये भगवदाज्ञाय एव भवतामभिरतिरिति चेत् ? अत्राह—

शास्त्रं शक्यपरीक्षणेऽपि विषये सर्वं विसर्वादकम् ।

मिथ्यैकान्तकलङ्कितं [बहुमुखैरुद्दीक्ष्य तर्कागमैः ।

दाहार्तैः परिणामकल्पविटपिच्छायागतैः साम्प्रत

विरुद्धैरकलङ्करत्ननिचयन्यायो विनिश्चीयते ॥२१७॥] इति ।

सदसन्निव्यानिव्यादयस्तदेकान्तप्रवादमहीमस हि सरुलमपि परोपक्रमं शास्त्रं परीक्षाशक्येऽपि प्रत्यक्षादिविषये विसर्वादकं तत्कथं तदभिधेये श्रेयस्कामानामभिरतिरिति भावः । तादृशं शास्त्रं किं कृत्वा पुन किं क्रियते ? इत्याह— 'बहुमुखैरुद्दीक्ष्य तर्कागमैः दाहार्तं परिणाम- २०
कल्पविटपिच्छायागतैः साम्प्रतं विरुद्धैरकलङ्करत्ननिचयन्यायो विनिश्चीयते ।' इति ।
आदित प्रभृत्यापर्ववसानं विसर्वादकमेव तत्कलङ्कितं शास्त्रमित्युद्दीक्ष्योर्ध्वमपलोचय । के ? तर्कागमैः तर्कैस्तदुल्लेख्यतया तच्छब्दवाच्यैः प्रत्यक्षादिभिरागमैश्च तत्पूर्वापरभागे बहुमुखं अनेकप्रकारं साम्प्रतमिदानीं विनिश्चीयते स्थानत्रयेऽपि प्रमाणया निर्णायते । कोऽयं ? अस्तङ्करत्ननि- २५
चयन्यायो स्तानीं प्रज्ञानं सम्प्रमर्शनादीनि पुरुषार्थहेतुत्वात्तेषां निचयो निबद्धो यस्मिन् न्याये प्रवचनरूपे रत्ननिचयन्यायः स चाकलङ्कानामर्हता नापोक्ष्येयं तदभावस्य निवेदनात् । के स विनिश्चीयते ? परिणामकल्पविटपिच्छायागतैः अनेकान्तरकल्पकल्पव्यपत्त्यामुपाधिने । कुतश्चायमने ? दाहार्तं सत्पराधर्मापत्ताफलपितमानसे, तेषां तच्छायागमनमन्तरेण तद्दाहोपशम-

नासम्भवाद विस्तृत्यैरिति च विरोपणं तेषां तच्छायागतत्वादेवोपपन्नं प्रतिपत्तव्यम् ।

कृत्वा निश्चयमेकलक्षणतया हेतुं विविच्यानुमां

हेत्वाभासमतः परं परमतो वादोचितं निग्रहम् ।

वादं तत्तिममप्यतश्च विवृतः सम्यग् द्वितीयो मया

प्रस्तावो भवतां दिशत्वनुदिनं रत्नत्रयाभ्युन्नतिम् ॥१५८९॥

यैरेकान्तकृपालुभिर्मम मनोनेत्रं समुन्मीलितं

दिशारत्नशालकया हितपर्यं पश्यत्यदृश्यं परैः ।

ते श्रीमन्मतिसागरो मुनिपतिः श्रीहिमसेनो दया-

पालश्चेति दिविस्पृशोऽपि गुरवः स्मृत्याऽभिरक्षन्तु माम् ॥१५९०॥

१०

इत्याचार्यस्याद्वादविद्यापतिविरचिते न्यायविनिश्चयविवरणे द्वितीयः प्रस्तावः ॥

तृतीयः प्रवचनप्रस्तावः

—३—

पायाक्तः परमागमासृतरसाद्वादेन संतुष्टवान्

प्रद्युम्नारिमदच्छिदादकूपया सम्पूर्णदिव्याकृतिः ।

वागीशः कमलापतिर्गुणनिधिः श्रीमल्लिषेणो मुनिः

सोऽयं श्रीपरवादिमह्य इति यस्त्रैलोक्यचुडामणिः ॥ १५९१ ॥

तदेवं प्रस्तुतप्रस्तावाभ्यां प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं निश्चित्य साम्प्रतं प्रवचनस्य तन्निश्च- ५
यमतीतप्रस्तावान्त्यवृत्तेन सूचितं दर्शयितुमाह—

सकलं [सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।

सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥ १ ॥] इत्यादि ।

प्रकृष्टं वचनं प्रवचनं तच्च विषयस्वलक्षणस्य प्रकर्षनिबन्धनस्य गुणस्य भावात्,
नापरतीर्थकरशासनं तत्र उदयावात् । एतदेवाह—‘सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम्’ इति । १०
सर्वथा सर्वेण धर्मप्रकरेणैव धर्मप्रकरेणापि एकान्तो निष्कलस्वभावो भावो येषां ते सर्वथैकान्ताः
मिथ्यावादिनः तेषां प्रवादा अनेकान्ते संशयादिदोषामिच्छायाः तदन्यामिच्छापानामतिक्रान्तपक्षेः,
तान् अतीतोऽतिक्रान्तोऽनेकान्तात्मा जीवादिर्गोचरो विषयो यस्य उच्यते । तदतिक्रान्तोऽपि
तद्विषयस्य स्वयं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापरिणीतशरीरत्वमेव । न हि प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणान्तरं
तत्परिणीतनपरमपलभ्यते तत्पोषणपर्यैव तस्य प्रतीतेः । तदुक्तम्— १५

“तदेव च स्यान्न तदेव च स्यात्तथाप्रतीतेस्तव तत्कथञ्चित्” [बृहत्स० श्रौ० ४२] इति ।

न चैवं सर्वथैकान्तशासनस्यै तत्परिपोषितविग्रहविषयत्वम्, प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तद्वि-
षयपराङ्मुखस्यैव प्रतीतेः । ततो हि न स्वशास्त्रपरिकल्पितत्वं तस्य परिपोषणम्; तस्यैव निष्कलस्य
स्वतोऽप्रतिवेदनात् । अन्यतो निष्कलदेव तस्यापि प्रतिवेदने पर्यनुयोगानतिवृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । २०
नापि लोकप्रसिद्धात्; ततोऽपि स्वयं स्वपरमावागमिगतानेकवस्तुगोचरानेकनिश्चयव्यापारसम्बन्धोऽनेकान्त-
स्यैव परिपोषणोपपत्तेः; उद्धिपरीतस्य च तस्य लोकप्रसिद्धस्याभावात् । ततो युक्तं प्रमाणान्तरापरिणीदि-
तविषयतया भगवदहंच्छासनमेव प्रवचनमिति । यदि पुन प्रत्यक्षादेरपि प्रवचनार्थस्य परिपोषणं
किं तत्र प्रवचनस्य प्रामाण्यनिश्चयेन प्रयोजनाभावादिति चेत् ? न; तत्र प्रमाणान्तराविसंवादेन
तन्निश्चये सति तन्निदर्शनेन अत्यन्तपरोक्षेऽपि विषये निर्विवादस्य तन्निश्चयस्योपपत्तेः । अत एव
प्रत्यक्षादेः प्रमाणान्तरस्य तदविसंवादोपदर्शनार्थं प्रागेव निरूपणं कृतम् । अनिरूपिते तस्मिन् तद- २५
विसंवादोपदर्शनासम्भवादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रवचनमिति धमिनिर्देशः, सकलमित्यपि तस्यैव विशेषणम् । न हि वेदवचनवत् प्रवचनस्य
 कश्चिदेव विभागः प्रतिपादितेऽर्थे प्रमाणमपरस्य तु प्रतिपादितार्थासम्भवात् अर्थवादत्वमित्ययं विभागः,
 सर्वस्यापि प्रतिपादितार्थे प्रामाण्यात् । तदाह—सिद्धमिति । सिद्धं प्रमाणमित्यर्थः । सिद्धयति निर्णय-
 विषयतां गच्छत्यनेनार्थ इति सिद्धम् इति, करणे “कृतव्युदो बहुलम्” [] इति बहुलप्रद्वेगेन
 ५ निष्ठाविधानात् । सिद्धत्वं च तस्य सिद्धेः निर्णीतिः निमित्तत्वेनोपचारात्, मुख्यतो निर्णयात्मनो ज्ञान-
 स्यैव सिद्धत्वात् । साधनं तत्र निर्वापत्वम् । तथा हि—यत् स्वविषये निर्वापं तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षादि,
 निर्वापं च स्वविषये जीवादौ प्रवचनमिति । निरूपितं जीवाजीवयोस्तस्य निर्वापत्वम्, निरूपयिष्यते
 चास्तवादाविति । ‘सिद्धमेतत् साधनमेव’ इति च सर्वथेत्यादिना प्रतिपादितम् । हेतुन्तरमाह—‘सिद्ध-
 १० परमात्माऽनुशासनम्’ इति । सिद्धो निश्चितः परमात्मा सकलवस्तुयाथात्म्यदर्शी पुरुषविशेषोऽ-
 नुशासनः काले देशे च हृदिदेहस्थस्योत्सन्नस्य अनु पश्चाच्छासनः शास्ता यस्य तत्तथोक्तम् । यत् एवं
 प्रवचनं तत् सिद्धमिति । प्रवचनस्य वेदवत् अवौरपेयत्वात् असिद्धं सदनुशासनत्वमिति चेत् ; न;
 वेदस्यापौरुषेयत्वासिद्धेः । तथा हि—पौरुषेयो वेदः स्वार्थप्रतिपादनात् भारतादिवत् । स्वशक्ति एव तस्य
 तत्प्रतिपादनं न पौरुषेयत्वादिति चेत् ; नियतार्था तच्छक्तिः, अनियतार्था वा ? द्वितीयकल्पनायां
 सर्वस्यापि ततः सर्वार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् । तथा च,

- १५ नियोगमेव तस्यार्थं कथं ब्रूयात् प्रमाकरः ।
 भावानामेव भट्टोऽपि तदर्थान्तरसम्भवे ॥ १५९२ ॥
 समयापेक्षिणी शक्तिर्वेदार्थप्रतिपादिनी ।
 समयश्च न सर्वत्र भट्टादेरिति चेत् कथम् ॥ १५९३ ॥
 अन्यस्यान्यमतावितौ तत्र दूषणकल्पनम् ।
 २० तन्मतप्रतिपत्तौ वा समयासम्भवः कथम् ॥ १५९४ ॥
 समयोऽप्येव वेदश्चेत्तादृशस्यापि तादृशात् ।
 समयात्प्रतिपत्तौ स्यादनुवस्था कथन्न यः ॥ १५९५ ॥
 समयः कृत्रिमश्चेत्तत्कर्ता वेदार्थविवन्न चेत् ।
 २५ पृथग्जनवदेवासी कुर्वीत समयं कथम् ॥ १५९६ ॥
 विनाऽपि समयात्तस्य तद्वेदित्वे श्रुत्यैव सः ।
 स्वकृतात् समयाद्विद्यौ भवेदन्योऽन्यसंग्रहः ॥ १५९७ ॥
 सिद्धे वेदार्थवेदित्वे समयस्तत्कृतो भवेत् ।
 तद्वृतात् समयात्तस्य तद्वेदित्वमिति स्फुटम् ॥ १५९८ ॥
 नरान्तरकृतात्तस्य तत्तत्तद्विचित्रकल्पने ।
 ३० नरान्तरं तदार्था वित् कथं तत्कर्तृता प्रजेत् ॥ १५९९ ॥

यदि तस्यापि तद्विषयं नरान्तरकृतात्ततः ।
 तत्राप्येवं प्रसङ्गे स्यादव्यवस्थितिरञ्जसा ॥ १६०० ॥
 समयानादिभावेन नैषा दोषाय चेत् कथम् ।
 नदृशादर्थसंविक्तिः समीचीनः सगयाद्भवेत् ॥ १६०१ ॥
 यतो नरकमादेशा क्षणादेरप्यतददृशः ।
 समयस्थितिरुत्तमा भवत्यन्धः रम्यसः ॥ १६०२ ॥
 तददृशोपकृमा हि सा तदर्थविगाहिनी ।
 ना तदर्थद्वयायवा ग्लेच्छाधीनेव तद्वृत्तिः ॥ १६०३ ॥

ततो न सादृशसमयापेक्षणमनेकार्थप्रतिबन्धायाः शक्तेरप्यत्र यतो नियतार्थप्रसंग्यमिति
 भवितव्यमेव ततः सर्वस्यापि सर्वार्थप्रतिपत्तौ तद्वृत्तिरिति । न चैवम्, अतो न द्वितीयकल्पनोपपत्ता । १०

नापि प्रथमकल्पना; नियतार्थप्रतिबद्धत्वे शक्तेः समयवशादप्यर्थान्तरे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्
 धूमादिषु । ॥ हि धूमादेर्नित्यतैषावकादिप्रतिबन्धत्वस्य समयशतेनापि तदन्यत्र प्रवृत्तिः, न चैवम्,
 वेदवचनस्यामिहोत्रादिवाक्यस्य भीमासकपरिकल्पितादर्थान्तरेऽपि श्रमासमक्षणादौ बौद्धममयव-
 शात् प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुक्तम्—

“तेनामिहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतेः ।

१५

खादेच्छर्मासमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥” [प्र०वा० ३।३।१८] इति ।

समयस्यैव तत्र प्रवृत्तिस्तत्र एव तत्प्रतिपत्तेर् तद्व्याख्यस्येति चेत्; भीमासकामितेऽपि न
 स्यात्, तस्यापि समयप्राधान्यादेव प्रतिपत्तेः, अन्यथा व्याख्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि स्वशक्तिन
 एव स्वार्थमवचोत्तयतो व्याख्यानपेक्षणमुपपन्नम् । व्याख्यायमानस्य वाक्यस्यैव तत्र प्रवृत्तिस्तदनपेक्षायां
 व्याख्यानस्यैव निर्विपर्ययेनासम्भवादित्यपि समानं श्रमासमक्षणेऽपि; तत्रापि परव्याख्यानाविषयस्यामि- २०
 होत्रादिवाक्यस्यैव प्रवृत्तेः, अन्यथा तदव्याख्यानस्याप्यसम्भवात् न नियतार्थाऽपि नैसर्गिकी शक्तिर्वाक्यानां
 सम्भवति यतः पुरुषबलानपेक्षामभिधेयप्रतिपादनं तेषां सम्भाव्यते ।

स्यान्मतम्, बृहदव्यवहारदर्शिनः प्रतिपत्तुस्त्वव्यवहारेकाग्र्यां पदतदर्थान्युत्पत्तौ पुनस्तत्र एव
 वाक्यतदर्थयोरपि व्युत्पत्तिः पदतदर्थान्वयस्यैव वाक्यतदर्थान्वयत्वोपपत्तेः, ततः किं तदर्थेन पुरुष-
 बलान्वेषणेनेति ? तदपि न सामीप्यः; तथा सति पदवाक्यव्युत्पत्तिकृतौ व्याकरणस्य तदुपपत्त्यर्थान्युत्प- २५
 त्तिविबन्धनस्य विचारग्रन्थस्य च वैयर्थ्योपपत्तेः । ततः पुरुषबलदेव वेदस्यापि स्वार्थप्रतिपादनं न
 स्वशक्ति इति युक्तं तस्य पौरुषेयत्वं तद्वत् प्रवचनस्यापि भवेत् । तस्य कश्चिदनुमास्तऽस्तु, कुतो
 निरवशेषस्तुथायात्मकदर्शित्वेन परमात्मेति चेत् ! तददर्शिनस्तदनुशासित्वायोगात् प्रवचनवत् ।

१-पञ्चादीनेषु आ०, ५०, ५० । २-उद्धेदेत्वेन आ०, ५०, ५० । ३-तत्तापनादिप्र-आ०,
 ५०, ५० । ४-अर्धान्तरे । ५-प्रतिवचन-आ०, ५०, ५० । ६-“विश्वः पश्यते नीचः प्राहृत्य
 प्रपन्नः ।”-ता० टि० ।

- तस्याप्युपदेशबलेनोपपद्यत एव तदिति चेत् ; उपदेष्टुस्तद्विशिष्टे स एवास्मदभिमतः परमात्मा भवेत् । तदभावे कथमुपदेष्टृत्वम् ? तद्वदेव तस्याप्यन्योपदेशबलेन तदिति चेत् ; न, अन्यस्मिन्नप्युपदेष्टर्येव-
प्रसङ्गात् । पुनरन्योपदेशबलपरिकल्पनायां तदुपदेशपारम्पर्येणोपरिकल्पितत्वात् म्लेच्छादिधर्मोपदेश-
प्रबन्धवत् । भवतु तर्हि तदनुशासिनस्त्वेदित्वमस्मदादिप्रत्यक्षेणानुमानेन वा, नातीन्द्रियप्रत्यक्षेणेति
५ चेत् ; न; तद्विबन्धनस्य तत्परिज्ञानस्यात्यन्तपरोक्षाविषयत्वात् कथमयं तदर्थमुपदिशेजाम् ? प्रतिपन्नवदे-
ष्टाप्रतिपन्नेऽपि तत्परिकल्पनोपपत्तेः, अन्यथा सकलानुमानान्वयवहारविलोपप्रसङ्गादित्युपपन्नं तस्मिन्
लोकोत्तरप्रत्यक्षबलेनैव निरवशेषप्रकार्यसार्थसाक्षात्करणसामर्थ्यसमन्वयेन परमात्मत्वम् । कथं पुनः
पुरुषत्वाविशेषेऽप्यस्मदादेः प्रतिनियतविषयं परिज्ञानं तस्य तु सकलार्थविषयमित्ययं विभाग इति
चेत् ? न; अस्मदादावपि सकलार्थविषयस्य तस्य भाषात् । कथमन्यथा साकल्येन साध्ये साध्य-
१० साधनव्याप्तिपरिज्ञानम् ? निरूपितं चैतत् मङ्गलव्याख्यायाम् । इयांस्तु विशेषः—अस्मददेः तज्ज्ञानमस्पष्टं
स्पष्टं तु परमात्मन इति । स्पष्टत्वं च तस्य अस्पष्टवर्तिबन्धनस्य आवरणस्य निर्मूलात् प्रक्यात् ।
तथावरणमनुमानसिद्धम्, । तथा हि—सत् सर्वमनेकान्तात्मकमित्यादि व्याप्तिज्ञानं सावरणम्, अस्पष्टत्वात्,
रजोनीहाराद्यन्तरितपादपादिज्ञानवत् । विवादापन्नं मिथ्याज्ञानं सावरणं मिथ्याज्ञानत्वात् विषाद्युपयो-
गिनः उपलक्षकलादौ कलधोतज्ञानवदिति । तस्य कचिन्निर्मूलप्रहागिरप्यनुमानादेव । तच्चेदम्—विवा-
१५ दापक्षमावरणं कचिन्निर्मूलं प्रदीयते, प्रकृत्यमाणहानिकत्वात्, यत्प्रकृत्यमाणहानिकं तत्कचिन्निर्मूलं
महीयमाणमुपलब्धं यथा हेमादौ किट्टकालिमादिकम्, प्रकृत्यमाणहानिकं च यमौक्यमावरणम्,
तस्मात् कचिन्निर्मूलं प्रदीयत इति । न च प्रकृत्यमाणहानिकत्वमसिद्धम्, तस्यापि जीवेषु विज्ञानाति-
शयदर्शनादेवानुमितेः । विज्ञानातिशयस्य च तत्कार्यदर्शनोपनीतप्रतीतिकस्याविमत्तिपक्षविषयत्वात् ।
उक्तम्—

- २० “जीवानामसहायासादा शास्त्रार्थविदः क्रमात् ।
विज्ञानातिशये विद्वान्न वै विप्रतिपद्यते ॥” [सिद्धिनि० परि० ८] इति ।
भवतु तस्य कचिन्निर्मूलं प्रहाणिः ततस्तु तद्विबन्धनमस्पष्टत्वमेव निवर्तते ‘कारणमावात्
‘कार्यमाव.’ इति न्यायात्, स्पष्टमावस्तु कथमिति चेत् ? न; तद्विवृतेस्तद्वारूपत्वात् भावान्तरस्व-
भावत्वेनाभावस्य व्यवस्थापितत्वात् । ततो युक्तं तन्निर्मूलप्रहाणौ विज्ञानस्य परिष्कृत्य तादृशनिरवशेष-
२५ वस्तुगोचरप्रत्ययाधिरूपणस्य च पुरुषस्य परमात्मत्वम् । अतः सूक्ष्मिदम्—
सकलं सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।
सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥ इति ।

- भवतु नाम कश्चित् विधदर्शी परमवीनरागश्च, स तु कुत प्रतिपद्यते ? प्रत्यक्षादिति चेत् ;
न; तस्य परचेतोवृत्तवप्रवृत्तेः । व्यापाराव्याहारादितिश्लेषजनितानुमानादिति चेत् ; न; व्यापारादेर्नि-
३० दोषमाविनो दोषवत्यपि सम्भवेन व्यभिचारात्, ‘सरागा अपि चोतरागा इव चेष्टन्ते’ इति प्रसिद्धे ।

१ तदुपदेशप्रबन्धो पा-ता० । २ “हेमज्ञानवत् । कलधौतं रूप्यहेमोतिरिति भानार्थवर्गे ॥”
—ता० टि० । ३—जापति—आ०, ५०, ५० ।

न च प्रमाणान्तरमस्ति यतस्तत्प्रतिषेधः, अतः कथं तस्य प्रवचनानुशास्त्रेन पर्येषणं प्रेक्षावद्विरिति चेत् ! अत्राह—

तथाऽन्यगुणदोषेषु संशयैकान्तवादिभिः ।

पुरुषातिशयो ज्ञातुं यद्यशक्यः किमिष्यते ॥२॥ इति ।

तथा तेन प्रमाणमध्यवकारेण अन्यसात्मान्तरस्य ये गुणाः यथार्थदर्शनवैराग्यादयो ये च दोषा मिथ्याज्ञानरागादयस्तेषु संशयस्यैकान्तो नियमस्तं यदन्तीत्येवंशोलाः सौगताः । ५
ननु प्रमाणामावे तेषु तदभाववादित्वमेवोपपन्नं नित्यादिवत् तत्कथं तदेकान्तवादित्वमिति चेत् ! न; तदभावादपि दृष्ट्यानुपलम्भरूपादेवामावसिद्धेः आत्मान्तरगुणादेश्चादृश्यत्वेन तदनुपलम्भभय संशयहेतुत्वात् तद्वदित्वस्यैवोपपत्तेः । तैः पुरुषस्य तथागतस्यान्यस्य वा अतिशयः परिशुद्धज्ञानवैराग्यादिलक्षणो गुणप्रकर्षो ज्ञातुं प्रमाणतो निश्चेतुं यदि चेत्, अशक्यः शक्यो न भवति किं १०
कस्मात् इष्यते मृग्यते ? पुरुषार्थत्वसिद्धये हि तदन्वेषणम्, न चाशक्यपरिज्ञानात् ततस्तत्सिद्धिः यतः प्रेक्षावता तदन्वेषणम् । ततो दुर्भाषेस्मेतत्—

“ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।” [प्र० वा० १।३२] इति ।

न दुर्भाषितं संवृत्तिसिद्धस्य तस्य तदर्थमन्वेषणात्, परमार्थतस्तु न तस्यान्वेषणं दुरवबोध-
त्वादिति चेत्; कथं पुनः सत्यनुमाने तस्य दुरवबोधत्वम् ? तद्विज्ञव्यापारादेस्तदन्यतोऽपि भावेन १५
व्यभिचारादिति चेत्; ननु तदन्यतो भावोऽपि संवृत्त्यैव, “निष्पत्तेरपराधीनम्” [प्र० वा० २।२६]
इत्यादिबचनात् । ततः संवृत्तिसिद्धव्यभिचाराल्लिप्ताप्तस्य दुरवबोधत्वेनानिष्टत्वमपि संवृत्त्यैव न परमार्थतः ।
तच्चायुक्तं निष्पत्त्यर्थं तस्य संवृत्त्यैवेष्टत्वानिष्टत्वयोर्विरोधात् । कथं वा तद्व्यापारादेरन्यथापि भाव
इच्छावृत्तिवात् ? सत्यपि पुरुषातिशये तस्येच्छातो भावो न तन्मात्रादेव सर्वदा तत्प्रसङ्गात्,
इच्छयाश्च तदतिशयविकलेऽपि भावादुपपन्नतत्रापि तद्व्राव इति चेत्; न तर्हि तद्विच्छल्यव्यापारादे- २०
स्तद्वति सम्भवः तस्य तदिच्छाया असम्भवात् । सम्भवे वा तद्वत्त्वविरोधात् । न हि दोषवदव्यापारं
परोपतापपैशून्यादिकं चिकीर्षतस्तद्वत्त्वं नाम तच्चिकीर्षाभावरूपत्वात् तदतिशयस्य । ततो दुराल्प
पवायम् ‘वीतरागा अपि सरागा इव चेष्टन्ते’ इति । या तु तस्य हितमधुरभाषणादिविवेच्छा नासौ
रागादिमतः सम्भवतीति कथं तन्निबन्धनस्य व्यापारादेस्तत्र भावः ? इच्छासामान्यभावादिति चेत्;
शुद्धलसानान्यभावात् पापाणादेरपि कुतो न धूमस्याभावः कार्यधर्मादिकमेणाहेतुकत्वप्रसङ्गात् । अन्य- २५
व्यतिरेकानुविधाननियमो हि तद्वर्त्मः, न चैवमसौ पात्रके तस्य सम्भवति पापाणादेरपि भावात् ।
नापि पापाणादो पावकदप्युत्पत्तेरिति तद्वर्माऽतिक्रमेणाहेतुकत्वमेव प्राप्तम् । तदुक्तम्—

“धूमः कार्यं हुतमुजः कार्यधर्मानुवृत्तिः ।

सम्भवंस्तदभावेऽपि हेतुमत्त्वं विलङ्घयेत् ॥” [प्र० वा० ३।३३] इति ।

१—द्विनिर्णयो यतः आ०, य०, प० । २ “निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं इहेतुतः । सम्बध्यते
कल्पनायां किमनर्थं कथञ्चन ।”—प्र० वा० । ३—सत्येन त-आ०, य०, प० । ४ इतो धूमस्याभावः आ०,
य०, प० ।

न चैवम्, अतो न दहनादन्यस्तस्य भाव इति चेत्; तर्हि पुरुषातिशयभावी व्यापारा-
दिरपि कथमन्यतो भवेत् ? तन्निर्हेतुकस्वस्याप्येवमुक्तन्यायेन सम्भवात् । तथा हि—

कार्यधर्मान्वयाद्यो हि पुरुषातिशयोद्भवी ।

व्यापारादिर्विना तेन स चेन्निरहेतुश्चो भवेत् ॥ १६०४ ॥ इति ।

५ दृश्यत एवान्यतोऽपि तद्व्यापरादिरिति चेत्; किं पुनः शकर्मर्धनि धूमोऽपि न दृश्यते ?
यदि दृश्यते तन्मूर्धाप्यग्निरिव, अनग्निस्वभावो धूमस्यानुत्पत्तेः । तदुक्तम्—

“अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा चेदग्निरिव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥” [प्र० वा० ३।३५] इति ।

न चैवम्, अतो न तत्र धूमः, यस्तु दृश्यते बहलपाण्डरादिरूपः स वाष्पादिरेव न धूम

१० इति चेत्; कथमिदानीं पुरुषातिशयजन्मा व्यापारादिः ? तदन्यतो दृश्यमानस्य च वाष्पादिवत्
तद्विलक्षणत्वात् । अत एव तत्र विप्रलम्भस्याद्वारं तद्विदो निवेदयन्ति श्रुतशेषे वाष्पादिव्यवहार-
वत् । ततो न रौगादिरपि तदन्वयापारादिर्यतः ततः पुरुषानिश्चयमपि पक्षिण्यभिचारिणो न भवेत् ।
एतदेवाह—

परोक्षोऽप्यधिनाभावसम्यग्द्वैर्गुणदोषयोः ।

शास्त्रैर्निर्वर्तितैः शास्त्रकारयत् सम्प्रतीयते ॥ ३ ॥ इति ।

१५

परोक्षोऽपि मत्प्रकाशविशेषोऽपि गुणवात्तद्विपरीतश्च सम्प्रतीयते सम्यगवगम्यते । कैः ?

शास्त्रैर्वचनमयैः निर्वर्तितैः निष्पादितैः सामर्थ्याद् गुणदोषवज्ज्ञामिति गम्यते, ज्ञाननिर्वर्तितैः
तैस्तत्प्रमाणानुपपत्तेः । वाक्यापारोपदर्शनमिदम् । उपलक्षणं चेदं तेन कायव्यापारविशेषैरित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । तैरपि दोषोपशमपरानुग्रहनिबन्धनैस्तद्विपरीतैश्च गुणदोषोपवत्तद्वत् पुरुषदोषस्य परिमुक्तरे-

२० क्तया परिज्ञानात् । कीदृशीरिति ॥ सम्प्रतीयते ? अविनाभावेनान्यथाऽनुपपत्त्या सम्बद्धैः । क !
गुणदोषयोः यो यथार्थदर्शनवैराग्यानिश्चयपरमदत्तसत्त्वादित्युक्तो गुणो योऽपि तद्विपर्ययरूपो दोष-
स्तयोरिति ।

शास्त्रैर्गुणाविनाभावसम्बद्धैः भगवान् जिनः ।

गुणवत्त्वेन बोद्धव्यस्तन्मुष्माग्भोजनिर्गते ॥ १६०५ ॥

२५

विदाद्बुर्बन्ति विद्वत्सस्तेषामपि गुणान्वयम् ।

दृष्टागमाविरुद्धार्थमरूपगतया स्थितेः ॥ १६०६ ॥

मत्प्रशं तन्निमित्तं च स्मरणाद्यनुमानिमैम् ।

दृष्टं तेन तदर्थस्य न विरोधो हि दृश्यते ॥ १६०७ ॥

तदर्थान्वचनत्वेन सस्यापि प्रतिरक्षितः ।

३०

कदाप्यपेन तस्यापि पूर्वापारविमर्शिनः ॥ १६०८ ॥

परस्परविसंवादरूपेणैव व्यवस्थितेः ।

अधुरेव भवेद्योके किं रिपुं शक्यकल्पनः ॥ १६०९ ॥

दृष्टागमविरुद्धार्थविषयैः शास्त्रैस्तथा ।

दोषवन्तोऽवगन्तव्याः सर्वथैकान्तवादिनः ॥ १६१० ॥

तच्छासनानां तादर्थ्यं प्रागुक्तं वक्ष्यतेऽपि च ।

देवागमे त एवोक्तं निर्मलन्यायवेदिभिः ॥ १६११ ॥

“त्वन्मतामृतवाद्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् ।

आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥” [आप्तमी० श्लो० ७] इति ।

भवतु नाम तेषां तद्विरुद्धार्थत्वं न तावता तैस्तत्त्वणेतृणां दोषवत्तापरिज्ञानं परविप्रलम्भनाय
गुणवद्विरपि तत्प्रणयनसम्भवादिति चेत् ; न ; तद्विप्रलम्भनस्यैव दोषत्वात् । मिथ्याज्ञानोपजननं हि तद्वि- १०
प्रलम्भनम् । मिथ्याज्ञानं चानर्थनिमित्तम् अहिंसादौ हारगुणादिविज्ञानवत् । अर्थोपरतिनिवन्धनं च
हारगुणादौ अहिंसादिज्ञानवत् । अतः कथं तदुपजननं न दोषः परप्रत्यवायकारणत्वात् व्याधादेस्तदुप-
जननवत् । तस्यापि तत्कथं दोष इति चेत् ; अशुभशुद्धलप्राप्तिनिमित्तत्वादेव । तथा हि-व्याधादेः
परविप्रलम्भनमशुभशुद्धलप्राप्तिनिवन्धनं विप्रलम्भनत्वात् आत्मविप्रलम्भनवत् । दृष्टा हृत्वात्मविप्रल-
म्भनादशुच्यादौ शुच्याधमिनेषशक्त्यात् तत्प्राप्तिरिति न साध्यवैकल्यमुदाहरणस्य । या चासौ तत्प्राप्तिः १५
सौपायप्राप्तिः घोरदुःखसंसारसरित्पातनिबन्धनीति सिद्धं तन्निवन्धनस्य विप्रलम्भनस्य दोषत्वम् । भवतु
नाम व्याधादेशतस्तत्प्राप्तिर्न शास्त्रकृतां योगसामर्थ्येन तत्प्रतिबन्धादिति चेत् ; विप्रलम्भनस्यैव कुतो
न तेन प्रतिबन्धः ? एवं हि ते महायोगिनो भवन्ति यदि परेषामहिंसं मानुषिष्ठेषु, तत्प्रतिबन्धनत-
त्सामर्थ्यमिति चेत् ; तत्कार्यप्रतिबन्धेऽपि न भवेदिति किञ्चिदेतत् । तत्र गुणवतां मिथ्यार्थं शास्त्र-
प्रणयनं सम्भवति दोषवतामेव तत्तत्प्रवादित्युपपन्नं ततो दोषवत्त्वपरिज्ञानं सम्यगर्थात्ततो गुणवत्त्व- २०
परिज्ञानवत् । शास्त्रकारवदित्यत्रैव निदर्शनम् । यथैवमपि अर्हतः सुगतादेश्चान्योऽपि वैद्यकादि-
शास्त्रकारः चिरापक्रान्तोऽपि तच्छास्त्रैरेव सुविश्रितगुणदोषसम्बद्धैः गुणदोषवत्तया सम्प्रतीयते
तद्वत्प्रकृतोऽतीत्यर्थः ।

सम्प्रति सर्वथैकान्तवादिनः सुगतादेश्चोपवत्त्वमेव तद्व्यापारसमधिगम्यमावेदयन्नाह-

सिद्धिर्हि सानृतस्तेषां ब्रह्मचर्यप्रवृत्तिः ।

२१

स प्रत्यस्तमिताशेषदोषो नेति प्रतीयते ॥ ४ ॥ इति ।

सः सुगतादिः प्रतीयते निश्चीयते । कथम् ? प्रत्यस्तमिताशेषदोषः मक्षीगतिरव-
शेषमिथ्याज्ञानकषायमलोपलेपो नेति । एवं कुतः प्रतीयते ? सिद्धिर्हि सानृतस्तेषां ब्रह्मचर्यप्रवृत्तिः ।

१ किं पुनः क-आ०, व०, प० । २ परप्रत्यवका-आ०, व०, प० । ३ परप्रत्यवको-
पजननवत् । ४-सिपुर्ज्ञाननिमित्त-आ०, व०, प० । ५ सावाधमा-प० । ६-तविप्र-प० ।
७ यथैवाप्यन्वहंतः आ०, व० । यथैवाप्यन्वहंतः प० ।

- सन्तानरूपं दुःखसत्त्वम् “दुःखं संसारिणः स्कन्धाः” [प्र० वा० १।१४९] इति वचनात् ।
 उपादेयं च तस्यैव निरोधप्रहाणस्वरूपं निरोधसत्त्वं हेयोपादेयं तदेव तत्त्वं तस्य सोपायस्य
 हेयतत्त्वस्योपायोऽविद्यातृष्णारूपं समुदयसत्त्वम्, “दुःखे विपर्ययसमितिस्तृष्णा वा तस्य
 कारणम्” [प्र० वा० १।८३] इति वचनात् । उपादेयतत्त्वस्यैव नैरात्मभावनारूपं मार्गसत्त्वं
 ५ तत्सहितस्येति । न हि दोषवत्त्वेन निर्जातस्य तत्त्वदर्शनं शक्यसम्भावनं यतस्तस्यासौ प्रवक्ता भवेदिति
 भावः । यदि वेदश्च इति परोपकल्पितरूपो विधूतकल्पनाजाल इति प्रतिपत्तव्यं तस्यापि प्रवक्तृत्वानुपपत्तेः ।
 कथमिति चेत् ; विकल्पाभावादेव, विरूपकार्ये हि वचनम् “विकल्पयोनयः शब्दाः” [.] इति
 वचनात् । कथं तदभावे भवेत् ? विकल्पादेव चिरापकान्तादिति चेत् ; न; ततो विकल्पस्यापि दुर्भा-
 वेन तस्य विधूतकल्पनाजालत्वाभावापत्तेः । चिरापवृत्तादपि ततो वचनमेव न तज्जातीयो विकल्प इति
 १० नियमहेतोरशक्योपदर्शनत्वात् । तत्कालमाविन एव विकल्पसंस्कारात् तस्य वचनमित्यपि बाधो-
 युक्तिः न चतुरविचारसङ्गमोचितं सौभाग्यशुद्धहृति, ततो वचनवद्विकल्पस्यापि प्रसङ्गेन प्रकृतदोषानति-
 शृतेः । तत्संस्कारस्य च विकल्पत्वे न तस्य विधूताशेषविकल्पसत्त्वम्, अविकल्पत्वे च न ततो वचनम् ।
 न च विरल्पाविकल्पव्यतिरेकेणापरः कश्चित्स्वभावः । तद्वद्भावे वा न ततो वचनम् । विकल्पकार्यत्वेन
 निश्चितस्यान्यतो भावे निर्हेतुकत्वापत्तेरिति दुष्परिहारादस्य दोषोपनिपातः परस्य । तन्न यथागतस्य
 १५ प्रवक्तृत्वं यतस्तदुक्तप्रतिपत्त्यर्थं प्रेक्षावत्ता तदन्वेषणं भवेत् ।

- अथ बुद्ध्यादीनां प्रवक्तृत्वमेव तस्यापि प्रवक्तृत्वं तस्य तत्सन्निधिनियन्धनत्वादिति चेत् ;
 अहो महदिदमद्भुतं यत्सकलज्ञानाधिष्ठानादपि तस्मादनुत्पन्नं ज्ञानगन्धेनापि शून्यात् बुद्ध्यादेर्भवतीति !
 नायं दोषः तथागतप्रभावस्य तादृशत्वादिति चेत् ; ततस्तर्हि कुतस्तस्य स्वयमेव न प्रवक्तृत्वम् ! एवं
 हि पारम्पर्यं परिहृतं भवति—सुगतात् बुद्ध्यादेः प्रमादस्ततो वचनमिति । ना भूतस्य वचनम्, प्रव-
 २० क्तृत्वं तु तस्य विनेदानीं तत्सन्निधानाद्यन्तर्ज्ञानमात्राभावादिति चेत् ; स्वज्ञानं यदि न प्रमाणं कथं
 तत्त्वविषयं निरोधात् ? प्रामाण्यमपि न तस्य प्रत्यक्षत्वेन, इन्द्रियादिप्रत्यक्षेणान्तर्भावात् । न हि तदि-
 न्द्रियज्ञानम् ; इन्द्रियादनुत्पत्तेः । नापि ज्ञानरूपम् ; इन्द्रियज्ञानादप्रसूते, तस्यैव तद्विषयानन्तरविषयमा-
 त्रानुचरत्वाच्च । नापि योगिज्ञानम् ; शब्दानाप्रवर्णनिरपेक्षत्वात् । नापि स्वसवेदनत्वेनैव ; सत्यचतुष्टय-
 विषयत्वाभावापत्तेः । प्रत्यक्षान्तरत्वे च तज्ज्ञानाच्चातुर्विध्यनियमव्यावर्णनव्याघातोपनिपातात् । नाप्यनु-
 २५ मानत्वेनैव ; लिङ्गाभावात् । सुगतासन्निधानत्वेनैव लिङ्गमिति चेत् ; सुगता एव तर्हि तच्चतुष्टयस्यानुमिति-
 र्भवेत् तत्रैव लिङ्गात् सत्त्वान्तरेषु पक्षधर्मत्वाभावात्, न च तत्र तदस्ति; तस्य शुद्धज्ञानस्वभावतया
 दुःखादिरूपत्वानभ्युपगमात् । न प्रमाणात्तरत्वेनापि ; प्रमाणद्वयनियमोपगमात् । तन्न तत्सन्निधानात्
 तत्त्वज्ञानं विनेयानामुपपन्नं यतस्तदेव तस्य प्रवक्तृत्वं भवेदिति सूतम्—“हिय” इत्यादि, सर्वथा तस्य
 प्रवक्तृत्वाव्ययस्थितेः ।

१ “उपाय इति अत्रापि सार्व-धः ।” —ता० टि० । २ तत्सन्निधानं—आ०, य०, प० ।

३ सुगतात् । ४ प्रमादस्त—आ०, य०, प० । ५ विनेयज्ञानस्य । ६—प्रगे—प० । ७ तस्य
 प्रामाण्यमिति सार्वधः ।

पुनरपि तदेव प्रतिक्षिपन्नाह—‘धिगनात्मज्ञं तदसाध्यमसाधनम्’ इति । तत्पर्यमप्र-
विद्यमानस्यैव हेयादितत्त्वस्य सुगतोऽपि प्रवक्तु मन्वेत्तापरस्य व्योम्बुकुसुमादिवत् । विद्यमानत्वं च न
तस्य कार्यत्वेन, असति कारणे तदनुज्ञानात्, असति च तद्वयोपाजिह्वेतुं कृत्वापत्तेः । नापि कारणत्वेन;
कार्यं कालमप्राप्य निवृत्तस्य चिगपकञ्चवत्तदनुपपत्तेः । निरूपितं चैतत् सविश्रमिति । पदार्थः कथ्यते-
तत् हेयादितत्त्वम् । असाध्यं कस्यचिदप्यकार्यम् असाधनम् अकारणं च प्रतिपत्तमविलम्बासिविग्रह- ५
स्योक्तनीत्याऽनुपपत्तेः । अन्वयपरत्वे तदुपपत्तिरिति चेत्, एषादेतदेवं यद्यन्वयवादी सुगतः, न
चैवम् । एतदेवोक्तम्—‘अनात्मज्ञम्’ इति । ‘आत्मा’ इत्यन्वय एवोच्यते अतति गच्छति तांस्तान्
पर्यायान्तिथ्यात्मेति व्युत्पादनात् । तत्र जानाति गोपेति इत्यनात्मज्ञः सुगत्तं तस्यैवार्थः । धिक्-
शब्देन योगे यद्योविषय एव द्वितीयाविधानात् । तद्वयमर्थः—यत्तत्तदनात्मज्ञस्य सम्बन्धि तस्माद्
असाध्यमसाधनम् अतः धिक् कृत्स्नमनानात्मज्ञस्य तस्य वा । यदि वा, तदसाध्यं साधयितुम- १०
शक्यम् । कुत एतत् ? असाधनम् अविद्यमानप्रमाणं यत् इति । एतदपि कस्मात् ? ‘अनात्मज्ञम्’
इति । आत्मा जीवः स चासौ ज्ञश्च जैनोपगतो न यौगकस्तिष्ठतः आत्मज्ञः स न विद्यते यस्य सोऽयम्
अनात्मज्ञो बुद्ध एव तस्य सम्बन्धी यत् इति ।

शून्यमेव हि तस्य स्यात् साधनं तच्च नासति ।

ज्ञमभावे नरेऽस्तीति पूर्वमेतन्निवेदितम् ॥१६१२॥

१५

अज्ञातमप्रमाणत्वादकार्यस्यादितोऽयसत् ।

कथं हेयादिकं तत्त्वं बुद्धो वक्तुं प्रवर्तताम् ॥१६१३॥

तस्माद्वयमसद्वादेर्बोद्धिदौ विप्रलम्भयन् ।

धिक्कर्तव्यः कथं ताम न भवेन्न्यायवेदिताम् ॥१६१४॥

पुनरप्यत्रैवोपचयमाह—

सर्वथाऽसदुपादेयं हेयं सत् [तदकारणम्] । इति ।

सर्वथा सर्वेण सफलरागादिक्लेशपकारेणैव परिशुद्धज्ञानरूपेणापि असत् अविद्यमानं
निरोधस्तस्यम् । उपादेयं पुरुषार्थबुद्ध्या परिग्राह्यम् ‘धिगनात्मज्ञम्’ इति सम्बन्धः । कुतो धिवाह
इति चेत् ? अनारम्भज्ञत्वादेव । आत्मेति निरोधस्तस्य स्वभावस्तस्य ज्ञानं बुद्धिः स न विद्यते यस्मिन्
तद् अनात्मज्ञं तत्तस्यमेव यत् एवं ततो विगिति । तथा हि—निरुद्धसकलकारं निर्वाणं न शास्त्र- २५
प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते प्रतिबन्धमाभावात् । न हि तस्य तत्कर्मत्वम्; नीरूपम्याकारणत्वात्, अन्यथा
नीरूपः शयोमात् । नापि तत्स्वभावत्वम्, स्वयं नीरूपत्वप्रसङ्गात् । न च नीरूपादेव तस्य परिज्ञान-
कल्पनं विज्ञानकल्पनावैकल्योपनिषातात् । पुनरन्यतः प्रत्यक्षात् तत्परिज्ञानकल्पनायां प्रकृतपर्यनुयो-
गान्तिवृत्तेः अनवस्थादोषदिपक्षविपरव्यापारमयपरिपातस्य च परिहर्तुमशक्यत्वात् । न चापनि-
बद्धादेव तत्तत्परिज्ञानम्, अनश्रुपगमात्, प्रतिबन्धान्तरस्य च । तत्र प्रत्यक्षस्य तद्विज्ञानत्वम् । ३०

१ कार्योत्पादादुपपत्त्यात् । २ कार्योत्पादायोगात् । ३ अज्ञानम् । “निरावाज्ञे च यस्मिन् ।
इत्यमरः”—आ० टि० । ४ विद्यते—आ०, व०, प० । ५ “अनश्रुपगमादिति सम्बन्धः ।”—आ० टि० ।
६ निर्वाणविषयकज्ञानम् ।

- नाप्यनुमानस्य; प्रत्यक्षाभावे तस्य तत्पूर्वकत्वेनाप्रवृत्तेः । लिङ्गस्य च तत्कार्यस्य तत्त्वभावस्य च विचारसद्वेनाध्यवस्थितेः । ततो युक्तं तैस्तस्यस्य अनात्मज्ञत्वम्, अतश्च तदुपादेयं धिगेव प्रमा-
पथाऽतिवर्तिनो वस्तुवृत्तेननुपादेयत्वात् । तथा सत् प्रशस्तं परिशुद्धज्ञानस्वभावं बुद्धस्य “प्रमास्वर-
मिदं चित्तम्” [प्र० वा०-१।२।१०] इति वचनात् । तत् हेयं नैरात्म्यभावनापरिपाकवत्तेन
५ परिस्थाज्यमित्यपि धिगेव, प्रशस्तस्य परित्यागानुपपत्तेः निर्वाणवत् । कथं वा तस्य तत्परित्यागे परात्म-
परिज्ञानं यतः तदुपतापपरिहारपरवशतया । तदुपायाभिधोगमात्मसात्कुर्वति गौरूपत्वेन तदनुपपत्तेः ।
एतदेवोक्तम्-‘अनात्मज्ञम्’ इति । आ.मा विनेयसन्तानस्तस्य औ तद्बुद्धिरतस्या अभावेऽनात्मज्ञम्,
अर्थाभावेऽव्ययीभावात् । एतदुक्तं भवति-सत्तेऽपि स्वभावस्य परित्यागे तस्य परपरिज्ञानं न भवेत्
अतस्तस्य हेयत्वं निन्दितमिति । नास्येव तस्य तत्परित्यागः “तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु
१० महती कृपा ।” [प्र० वा० १।२०।१] इति वचनादिनि चेत्; कथं पुनर्नैरात्म्यभावनापरिपाके
तत्कारणे सति तदभावः स्वज्ञादेशेऽपि तत्तत्तदभावप्रपञ्चान् ? अथ तत्परिपाकोऽपि कृपासम्पर्कविकल
एव तद्बलेः स स्वज्ञादेशेऽपि न महामुनेः, तस्य परार्थपरतया महाकृपास्तुर्वादिति चेत्; स्वज्ञादेः कस्मा-
दकृपालुत्वम् ? परार्थवृत्तेरभावादिति चेत्; अस्तु नाम तस्य परत्राकृपालुरनमात्मनि तु भवत्येव
स्वार्थवृत्तेरवश्यम्भावात्, अन्यथा निर्वाणायोपक्रमानुपपत्तेः । अथ तस्य निर्वाणैवार्थित्वं नावस्थानेनेति ।
१५ कुत एतत् ? तस्य निर्दोषत्वात् समानमिदमनन (मन) स्थानेऽपि, तस्यापि सकलमलविकलप्रमास्वर-
चित्तरूपत्वेन अभ्युपगमात् । अथ तच्चित्तेनागस्थितेनापि न निश्चित् फलमिति न तत्रार्थित्वं तस्य;
तर्हि तत्राशेऽपि न भवेत् ततोऽपि कस्यचित् फलस्याभावात्, प्रसृत तदेव समुत्पन्नां फलं
यत् सकलवृत्तेशपरिशुद्धज्ञानरूपतयाऽवस्थानम्, तच्चेत् कुतश्चित् सम्प्रपद्येत किमन्येन ? फलेऽपि
फलान्तरप्रतीक्षायामनवस्थापत्तेः । ततो युक्तं तत्रैव तस्यार्थित्वम् । अथ सस्यपि तत्र तस्यार्थित्वे न
२० तस्यावस्थानं तदपरिस्थाने तत्परिमिश्रनलेऽपरित्यागात्मभावात् अत्रापरिस्थाने तत्परिमिश्रविपरि-
र्यागासम्भवमिति चेत्; न; तथा तायागतस्य चित्तस्यापि परित्यागप्रसङ्गात् । अद्यास्ति कश्चित्
तैस्योपाशे यतोऽवस्थितेऽपि चित्ते तत्तत्तदपरित्यागः तस्य भवेत्; स तर्हि स्वज्ञादेशेऽपि तेन वक्तव्यो
येन न तच्चित्तमप्यवस्थितमेव परिगलितनिस्तिलक्केशमयपरिनिर्वाणपदं प्राप्नुयात् । एवं हि तेना-
२५ रमनस्तादिरमनि” सुस्पष्टं प्रतिष्ठापितं भवति स्वयं परिदृष्टगोपदेशस्यैव तत्त्वान्, “तापः स्वदृष्टमा-
र्गोक्तिः” [प्र० वा० १।१४।७] इति वचनात् । ततो यदि कृपाभावात् अवस्थानं बुद्धचि-
त्तस्य स्वज्ञादिविचिन्त्यापि स्यात् । न चेत्; इतरस्यापि न स्यादित्युपपन्नमुक्तम्-‘हेयं सत्’ इति । यदि
वा, सत् विद्यमानं संसारचित्तं हेयं धिगिति व्याख्येयम्, तस्य सत्त्वासिद्धेः, सत् एव हेयत्वो-

१ तत्सत्त्वस्य प्र० । २ जातबु-आ०, घ, प्र० । ३ “निर्वाणेऽपि परे प्रश्ने श्वाजीकृतचेतसः” ।
इति पूर्वार्थम् । ता० टि० । ४ वचनादेवेति प्र० । ५ -देन क-आ०, घ०, प्र० । ६ निर्वाणस्य ।
७ अवस्थानपरित्यागात्मभावे । ८ तयाग आ, ब०, प्र० । ९ लघितस्यो -आ०, घ०, प्र० ।
१० -चित्तो न आ०, घ०, प्र० । ११ “प्रमाणमूलाय जगद्विर्तयिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगन्धाय वायिने ।”
-ता० टि० ।

पपचेरिति मन्यते । तदसत्त्वे निमित्तमाह—‘तदकारणम्’ इति । तत् उक्तत्वं चित्तम् अकारणम् अपूर्वमुत्तरम्याजनरूपम्, अन्यथा चरमक्षणेऽपि स्यादिति निर्वाणामात्र इति भावः । तदानीं विजातीय-
यस्यैव योगिज्ञानादेस्तत्कारणं न सजातीयोत्तरचित्तस्य तदयमदोष इति चेत्; कथमिदानीं परचैत-
न्यप्रतिपत्तिः ? शक्यं हि ववपुम्—अतीजन्मान्तिमचित्तं विजातीयमेव प्राणापानादिकं सजातीयो-
त्तरजनकं जनयित्वा प्रतिनिवृत्तं न सजातीयं चित्तं चरमक्षणवत् । ततो न प्राणादेः परश्चरिरे निश्चितोत् ५
तत्प्रतिपत्तिः, व्यभिचारशङ्कायां तदनुपपत्तेरिति । तथा चेत्; कथं सुगतमाविनः^२ पुरुषस्य परदुःखपरि-
ज्ञानं यतस्तदक्षमतया प्रेरितस्तत्परिहारोपायामियोगी ॥ भवेदित्यसङ्गतमिदमवलोकयामः—

“निष्पन्नकृणोत्कर्षः परदुःखाद्यमेरितः ।

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ॥” [प्र०वा० १।१३३] इति ।

ततो यथा सजातीयं जनयत एव परचित्तस्य विजातीयजनकत्वं तथा चरमचित्तस्यापीति १०
न सम्भवत्येवं चित्तोच्छेदलक्षणं निर्वाणम् । संसृम्भये वा तच्चित्तमकारणमेव सजातीयवद्विजातीयस्या-
पीत्युपगतं तस्यावस्तुत्वमर्थक्रियाविरहात्, तथा तत्पूर्वस्यापि, अवस्तुनोऽर्थक्रियारूपत्वायोगेन
तस्यापि तद्विरहाविशेषात्, तथा तत्पूर्वस्यापीत्यशेषस्यापि चित्तप्रबन्धस्य कचिदप्यनुपयोगात्
उपपन्नमुक्तम्—‘तदकारणम्’ इति । भवत्वकारणत्वादसमेव तत्प्रबन्ध इति चेत्; तर्हि निरसिद्धान्वा-
न्निर्वाणस्य किं तदर्थेन तत्प्रवर्णनात्मादिना प्रयत्नेन ? तदेवाह— १५

तदर्थोऽयं प्रयासश्च [इत्यहो सत्यन्यवस्थितिः] ॥ ६ ॥

तदर्थो नित्यसिद्धनिर्वाणार्थोऽयं परमसिद्धः प्रयासस्तत्प्रवर्णनादिरूपः ‘च’ इति समुच्चये । न
केवलं पूर्वोक्तमेव किन्त्वयमपि धिगिति, सिद्धे प्रयासवैफल्यादिति धिक्कृतुरभिप्रायः ।

चित्तप्रबन्धाभावे च प्रयासश्चेतनात्मकः ।

कथं विधेयं येन स्यान्मार्गसत्यव्यवस्थितिः ॥ १६१५ ॥ २०

तदेवाह—‘इत्यहो सत्यव्यवस्थितिः’ इति । एवमुक्तन्यायेन सत्यस्य मार्गरूपस्य
व्यवस्थितिरवस्थानम् अहो नैवेत्युपेक्षमनपरेण अहोशब्देन दर्शयति । यदि वा, तच्चित्तसन्तानो-
च्छेदलक्षणं निर्वाणमकारणमहेतुकमभावारूपत्वेन अनपेक्षत्वात् तत्किं तदर्थेन नैरात्म्यमावनादिना
प्रयासेन ? तदेव दर्शयति—‘तदर्थोऽयं प्रयासश्च’ इति । धिक्कृशब्दानुवृत्त्या, व्याख्यातं पूर्ववत् ।

स्यामन्तम्—न साक्षात् तत्सन्तानोपमर्दनेन प्रयासस्य तादर्थ्यमपि तु तत्सहायं पूर्वपूर्वचि- २५
त्तमुत्तरोत्तरचित्तं सजातीयकार्यं प्रत्यसमर्थोदिरूपं जनयति ततः चरमस्यात्यन्तासमर्थत्वेन ततः
चिदान्तरस्यानुत्पत्तेः चरमग्रच्युतेष्वप्यस्य स्वरसमनुत्पत्तेन प्रत्यात् प्रशान्तनिर्वाणोपपत्तेः पारम्ये-
णैव तस्य तादर्थ्यमिति; तदपि न साम्प्रतम्; विचारान्नत्वात् । तथा हि प्रयासोऽस्युच्छेद्यसन्तानवर्ती,
तदन्यसन्तानवर्ती वा ? प्रथमविकल्पे स एव न सम्भवति; चरमस्यावस्तुत्वेन सन्तानावस्तुत्वे तद्वति-

१ - ता तथ-आ०, घ०, प० । २ सुगतस्य - ता० टि० । ३ - त्वं वि-प० ।

४ - देः प्र-आ०, घ०, प० । ५ - यस्यहास्य-आ०, घ०, प० । ६ - सप्रवृत्तेष्व-आ०, घ०, प० ।

नन्वस्याप्यवस्तुत्वात् तादृशस्य पारम्पर्येणापि तादृशानुपपत्ते व्योमवसुमादिवत् । चरमस्यापि वस्तुत्वे न निर्वाण तस्यापि सत्तत्वात्, अन्यथा वस्तुत्वायोगस्य निवेदितत्वात् । तत

निर्वाणं चेत् प्रयासो न प्रयासश्चेत् निर्वृत्ति ।

निर्वाण च प्रयासश्चेत्तदेतद्व्योमपीदृशम् ॥ १६१६ ॥

अत एवोपहासेन यत्तन्निर्वाणसत्ययो ।

तदित्यादिरूपा श्रुत्यादिवैर स्थितिरच्यते (२) ॥ १६१७ ॥

भवतु तद्व्यसन्तानवत्येव प्रयास इति चेत्, तत्सन्तानोऽपि न निर्वाणरूपः, तद्वर्तिन प्रयासात् तस्य निर्वाणानुपपत्तेरिति प्रसङ्गात् । निर्वाणव्येति चेत्, न, तदनुच्छेदोऽपि निर्वाणायोगात् । तदुच्छेदोऽपि यद्यप्यसन्तानवर्तिन प्रयासात् कथमनवस्थापरिहारः तत्रापि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्ते । एतदे-
वोक्तम्—‘इति’ इत्यादिना । इति एवमपरापरसन्तानवर्तिनयासपरिकल्पनाप्रकारेण अहो नैव सत्यस्य प्रयासापरमाज्ञो मार्गमन्वस्य व्यवस्थितिरनवस्यैव भवेदित्यर्थः । तत स्थितमिदम्—

सर्वथा सद्गुपादेयं हेयं सत्त्वदकारणम् ।

तदर्थोऽयं प्रयासश्चेत्यहो सत्यव्यवस्थितिः ॥ इति ।

इदमेव श्लोकोर्विपरीतमाह—

करुणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।

इति नः करुणा [अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः] ॥७॥ इति ।

सत्त्वदृष्टिनिषेधार्थं बुद्धस्याभिधायुषि करुणा । “तथाभूतसत्त्वग्रहपरित्यजनाय य आश्रयः स दया” [प्र० चार्तिमाला ११९५] इत्यलङ्कारात् । यद्येव कथं तस्य सर्वथा विकल्प-
विरहित्य तदशयस्य विकल्पत्वात् । न ह्यमुमेन त्याजयामीति परामर्शवत्तत्तस्याविकल्पवत् । न
२० तस्यैव तद्वत्त्व स्फाररूपन्यैव भावात् । “अदीणशक्तिसंस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनया”
[प्र० बा० ११२००] इति वचनात्, इत्यपि न युक्तम्, स्फारस्य चेतनोपादानस्याचेतनत्वाद्यो-
गात् । चेतनस्यैव विकल्पवत्त्वे न तत श्रेय कथं न तस्य विकल्पयोगित्वेनोपगमात् । ततश्च तत्कथ-
नमभिमत “दयाया (दयया) श्रेय आचष्टे” [प्र० बा० ११२८४] इति वचनादिति चेत्,
सत्यम्, जयमपि पारम्य पर्यनुयोगः । सा च करुणा स्वश्च योगी परश्च विनेयवर्गं तयोर्ज्ञानानि
२५ तेषां सन्तानास्तेषाम् उच्छेदोऽयन्तविनाशस्तस्य कारणमिति एव नोऽम्माक कृपादर्नां करुणा
कृपा वर्तत इति शेषः । भवति हि महापुरुषाणां मन्दप्रज्ञानवलेक्य कृपोत्पत्तिः । अस्ति च प्रज्ञामाद्य-
सोगतानां तै स्परसन्तानविनाशिन्या जिघांसाया एव करुणात्वेन प्रतिपत्ते । करुणैव साक्षादसौ तथा
सकलदुःखपरिश्रयरूपस्य तदुच्छेदस्य करुणादिति चेत्, न, सकलमुखपरिक्षयरूपस्यापि तथा तस्य
करुणात् । न च सुखमेव सत्तारे नास्ति तस्यापि दुःखवदनुमग्रात्, सदपि तद् दुःखमेव दुःखजिघांसा

१ यत्तन्निशा—आ०, व०, प० । यत्तस्य मार्गस्यम् । २ दयावत्तम् । ३ ‘तेऽनया’
प्र० बा० । ४ कथं तस्य आ०, व०, प० । ५ कथनस्य । ६ ‘दयया’—प्र० बा० ।

तिश्चादिति चेत्; दुःखमपि सुखमेव स्यात् तच्छिद्रपाताविशेषात् । विवेकिना नैवमभिप्रायस्तेषां सर्वत्र दुःखाभिव्यक्त्यैव भावात्, “सर्वं दुःखं विवेकिनः” [योगसू० २।१५] इति वचनादिति चेत्; विवेकस्तर्हि पापीणांतेन सर्वत्र तदभिव्यक्त्यकरणेति तस्यैव तयोच्छेदः कर्तव्यो न ज्ञानसन्तानस्य, तदुच्छेदे तस्य सर्वत्र सुखबुद्धयैवावस्थानोपपत्तेः । यदि च तदभिप्रायवशात् सर्वं दुःखम्; सर्वं सुखमेव किञ्च स्यात् ? वासीचन्दनरूपाणां सर्वत्रौदासीन्यरूपस्य सुखस्यैव भावात् । सुखं च तद्रूपमनुकूल- ५
वेदनीयत्वात् प्रसिद्धसुखवत् । ततो नाभिप्रायवशादपि सर्वं दुःखमेवेति श्रवणोपपादनं यतः तदुच्छेद-
करणात् कस्यैवेत्यमिति प्रतिपत्तिः । इदमेवाह—‘अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः’ इति । परैः सौगतैः
कल्पितं दुःखं न गोचरो न विषयः प्रमाणस्य । कीदृशम् ? अत्यन्तम् अन्तर्मतिक्रान्तम् । अन्त-
शब्देन सुखमश्रीच्यते तस्य दुःखं प्रत्यन्तत्वोपपत्तेः, सर्वथा सुखविकलं दुःखमेव न तद्विषयः सुख-
स्यापि तद्विकलस्य तद्विषयप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—“कस्यात्यन्तं सुख- १०
मुपनतं दुःखमेकान्ततो वा” [उ० मेघवृ० श्लो० ४६] इति । ततः सुखापहारकरणात्वादुपपन्नं
तस्याजिघांससम् । नैकान्ततस्तस्यास्तत्त्वं दुःखापहारकरणत्वेन करुणास्वस्यापि भावादिति चेत्; न;
जिघांसाकरुणयोरेकत्वविरोधात् तमःप्रकाशवत् । न्यतिरेके च तयोः परिराज्य एव सुगतेन जिघांसा-
भोगस्तस्यान्यथा महाकरुणिकत्वव्यापत्तेः । तथा च कथं सरकरुणया ज्ञानसन्तानस्य निर्मूलोच्छेदः
सुखभागिकस्य तस्यावस्थानोपपत्तेः । करुणयैव तस्याप्युच्छेदो दुःखभागिकस्याप्यन्यथा तदयोगात्, १५
सुष्टुभोजनसिद्धसुखप्रतिभेदेन विना प्रत्यग्रप्रवृत्तज्वरादिदुःखनिषेधायोगवदिति चेत्; उपपन्नमेवेत्तत्;
परहितप्रवृत्तानां यदि ज्वरादिविनिर्मुक्तपुरुषवद्विगलितनिखिलदुःखव्यापेरपि कस्यचित् चित्तभागस्याव-
स्थानं प्रतिभवेत्, अन्यथा कृत्यविधायिनो भिषज इव तदुच्छेदविधायिनोऽपि परहितत्वानुपपत्तेः ।
कथं वा करुणया तदुच्छेदः, तथा दुःखप्रबलवृत्तिनिमित्तसत्त्वदर्शनप्रत्यनीकस्य नैरात्म्यभावनारूपस्यो-
पायामिधोगस्योपसमर्पणात् । ततश्च परिस्फुटस्य तत्त्वज्ञानादेः प्रादुर्भावाच्चेनापि सत्त्वदेशनया विनये- २०
वर्गस्य मार्गप्रवर्तनाविति चेत्; ननु तत्त्वं नाम तत्त्वचतुष्टयमेव भवतामभिरुतम् । तच्च न योगिप्रत्य-
क्षेण समसमयम्; तस्य तद्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गात्, समसमयस्याकारणत्वात्, कारणस्यैव च विषयतो-
पगमात् । तस्यापि कारणत्वे समुदयमार्गयोरपि तैश्चाविषयोरिव दुःखनिरोधहेतुत्वापत्तेः यदैव समुदय-
स्तदैव दुःखं यदैव मार्गस्तदैव निरोध इत्यसमञ्जसं प्राप्नुयात् । अथ तथोचिन्नसमययोरिव तत्कारणत्वं
कथमिदानीं तच्चतुष्टयस्य योगिप्रत्यक्षेणापि समकालत्वम् ! दुःखादेस्तत्त्वे समुदयादेस्तदसम्भवात्, २५
तस्य तत्त्वे वा दुःखादेस्तदनुपपत्तेः । अथ तत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञकालवद्विज्ञकालमपि कारणमिच्छते; तन्न;
क्रमवतः कारणादकर्मस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः, अन्यथा कारणादप्यक्रमात् कार्यस्य क्रमवतः प्रसङ्गात्
असङ्गतमिदं भवेत्—“नाकृमात् क्रमिणो भावाः” [प्र० वा० १।४५] इति । तस्मादभिल-

१ सर्वत्र दुः- आ०, घ०, प० । २ वासीचन्दन- आ०, घ०, प० । ३ -प्रामाण्ये आ०,
घ०, प० । ४ सर्वदा वा०, घ० । ५ -तत्प्रादु- आ०, घ०, प० । ६ भावस्त- आ०, घ०, प० ।
७ ज्ञानसन्तानस्य । ८ -दो दुःखभागिकस्याप्युच्छेदो दुःख- आ०, घ०, प० । ९ -रूप- आ०,
घ०, प० । १० -न वि-ता० । ११ समकालयोरिव । १२ -यका- आ०, घ०, प० ।

नस्तस्याप्यवस्तुत्वात् तादृशस्य पारम्पर्येणापि तादर्थ्यानुपपत्तेः व्योमवुसुमादिवत् । चरमस्थापि वस्तुत्वे न निर्वाणं तस्यापि सन्तानात्, अन्यथा वस्तुत्वायोगस्य निवेदितत्वात् । ततः ,

निर्वाणं चेत् प्रयासो न प्रयासश्चेन्न निर्वृतिः ।

निर्वाणं च प्रयासश्चेत्येतदन्योन्यपीहितम् ॥ १६१६ ॥

अत एवोपहृसेन यत्तन्निर्वाणसत्ययोः ।

तदित्यादिभ्या गृह्यादिवैरस्थितिरुच्यते (?) ॥ १६१७ ॥

भवतु तदन्यसन्तानवर्त्येव प्रयास इति चेत् ; तत्सन्तानोऽपि न निर्वातुरन्यत्र, तद्वर्तिनः प्रयासात् तस्य निर्वाणानुपपत्तेरिति प्रसङ्गात् । निर्वाणवैवेति चेत् ; न ; तदनुच्छेदेऽपि निर्वाणयोगात् । तदुच्छेदोऽपि मध्यमसन्तानवर्तिनः प्रयासात् कथमनवस्थापरिहारः ? तत्रापि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्तेः । एतदे-
१० वोक्तम्—‘इति’ इत्यादिना । इति एवमपरापरसन्तानवर्तिप्रयासपरिकल्पनाप्रकारेण अहो नैव सत्यस्य प्रयासापरनाम्नो मार्गसंश्लेष व्यवस्थितिरनवस्थैव भवेदित्यर्थः । ततः स्थानमिदम्—

सर्वथा सद्बुपादेयं हेयं सत्तदकारणम् ।

तदर्थोऽयं प्रयासश्चेत्यहो सत्यन्यचस्थितिः ॥ इति ।

इदमेव श्लोकैर्बह्वीतुमाह—

१५ करुणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।

इति नः करुणा [अस्यन्तं परदुःखं न गोचरः] ॥७॥ इति ।

सत्त्वदक्षिणेष्वर्थानां बुद्ध्याभिप्रायवृत्तिः करुणा । “तथाभूतसत्त्वग्रहपरित्यजनाय य आशयः स दया” [प्र० वार्तिकाल० १।१९५] इत्यलङ्कारात् । यथेवं कथं तस्य सर्वथाविकल्प-
विकलत्वं तदाशयस्य विकल्पत्वात् । न ह्यमुमनेन त्याज्यामीति परामर्शवत्तत्तस्याविकल्पत्वम् । न
२० तस्यैव तद्वत् संस्काररूपतयैव भावात् । “अक्षीणशक्तिसंस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनया” [प्र० वा० १।२००] इति वचनात् ; इत्यपि न युक्तम् ; संस्कारस्य चेतनोपादानस्याचेतनत्वायो-
गात् । चेतनत्वेऽप्यविकल्पत्वे न ततः श्रेयःकथनं तस्यै विकल्पयोनित्वेनोपपत्तात् । ततश्च तत्कथ-
नमभिमते “दयाया (दयया) श्रेय आचष्टे” [प्र० वा० १।२८४] इति वचनादिति चेत् ;
सत्यम् ; अयमपि परस्व पर्यनुयोगः । सा च करुणा स्वश्च योगी परश्च विनेयवर्गः तयोर्ज्ञानानि
२५ तेषां सन्तानास्तेषाम् उच्छेदोऽस्यन्तविनाशस्तस्य कारणमिति एवं नोऽस्माकं कृपाद्धर्मा करुणा कृपा वर्तत इति शेषः । भवति हि महापुरुषाणां मन्दप्रज्ञानकलोक्य कृपेत्युक्तिः । अस्ति च प्रज्ञामान्द्यं
सोगतानां तैः स्वपरसन्तानविनाशिन्त्या जिघांसाया एव करुणात्वेन प्रतिपत्तेः । करुणैव तादात्म्येन तया सकलदुःखपरिस्वरूपस्य तदुच्छेदस्य करुणादिति चेत् ; न, सकलदुःखपरिस्वरूपस्यापि तया तस्य
करुणात् । न च सुखमेव संसारे भवति तस्यापि दुःखवदनुभावात्, सदपि तद् दुःखमेव दुःखद्विधा-

तित्वादिति चेत्, दुःखमपि सुखमेव स्यात् तच्छिद्रपाताविशेषात् । विवेकिना नैवमभिप्रायस्तेषां सर्वत्र दुःखानिनिवेशायैव भावात्, "सर्वं दुःखं विवेकिनः" [योगसू० २।१५] इति वचनादिति चेत्, विवेकस्तर्हि पापीषास्तेन सर्वत्र तदभिनिवेशकरणादिति तस्यैव तयोच्छेद कर्तव्यो न ज्ञानसन्तानस्य, तदुच्छेदे तस्य सर्वत्र सुखबुद्ध्यैवान्वाथानोपपत्तेः । यदि च तदभिप्रायवशात् सर्वं दुःखम्, सर्वं सुखमेव विन्न स्यात् : घौसीचन्दनकरुणानां सर्वत्रौदासीन्यरूपस्य सुखस्यैव भावात् । सुखं च तदपमनुकूल- ५
येदनीयत्वात् प्रसिद्धसुखवत् । ततो नाभिप्रायवशादपि सर्वं दुःखमेवेति शक्योपपादनं यत् तदुच्छेद-
करणात् करुणैवेत्यभिप्रायं प्रतिपत्तिः । इदमेवाह—'अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः' इति । परैः सौगतैः
वक्ष्यते दुःखं न गोचरो न विषयः प्रमाणस्य । कीदृशम् : अत्यन्तम् अन्तमतिक्रान्तम् । अन्त-
शब्देन सुखमग्रेष्यते तस्य दुःखं प्रत्यन्तत्वोपपत्तेः, 'सर्वथा सुखविक्रमं दुःखमेव न तद्विषयः सुख-
स्यापि तद्विकल्पस्य तद्विषयप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—'कस्यात्यन्तं सुखं १०
मुपपन्नं दुःखमेकान्ततो घा' [७० मेघदू० श्लो० ४६] इति । तत् सुखापहारकरणादुपपन्नं
तस्याजिघासस्य । नैकान्ततस्तस्यास्तैश्च दुःखापहारकरणत्वेन करुणात्वस्यापि भावादिति चेत्, न,
जिघासाकरुणयोरेकत्वविरोधः तमप्रकाशयत् । व्यतिरेके च तयोः परित्याज्य एव सुगतेन जिघासा-
भोगस्तस्यान्यथा महाकारुणिकत्वोपपत्तेः । तथा च कथं सत्करुणया ज्ञानसन्तानस्य निर्मूलोच्छेद-
सुखभागिकस्य तस्यावस्थानोपपत्तेः । करुणयैव तस्याप्युच्छेदो दुःखभागिकस्याप्यन्यथा तदयोगात्, १५
मृष्टभोजनविमुक्तमतिषेधेन विना प्रत्यग्रमवृत्तवरादिदुःखनिषेधाभोगवदिति चेत्, उपपन्नमेवैतत्,
परहितमवृत्तानां यदि पञ्चरादिभिर्निर्मुक्तपुरुषवद्विगलितमिहिलदुःखशयधरेषु कस्यचित् चित्तभागस्माव-
स्थानं प्रतिलभ्येत, अन्यथा मृत्युविधायिनो भिषज इव तदुच्छेदविधायिनोऽपि परहितवानुपपत्तेः ।
कथं वा करुणया तदुच्छेदः, तथा दुःखप्रचलवृत्तिमित्तसत्त्वदर्शनप्रत्यनीकस्य नैरात्म्यभावनारूपस्यो-
पायाभियोगस्योपसमर्पणात् । ततश्च परिष्कृतस्य तत्त्वज्ञानादेः प्रादुर्भावात्तेनापि तत्त्वदेशनया विनिय- २०
वर्गस्य भार्गववर्तनादिति चेत्, ननु तत्त्वं नाम सत्यचतुष्टयमेव भूताभिमितम् । तच्च योगिप्रत्य-
क्षेण समसमयम्, तस्य तद्विषयत्वाभावाप्रसङ्गात्, समसमयस्याकारणत्वात्, कारणस्यैव च विषयतो-
पगमात् । तस्यापि कारणत्वे समुदयमार्गयोरेव तैश्चाविधयोरेव दुःखनिरोधहेतुत्वापत्तेः यदैव समुदय-
स्तदैव दुःखं यदैव भार्गवस्तदैव निरोध इत्यसमञ्जसं प्राप्नुयात् । अथ स्वोभित्समययोरेव तत्कारणत्व-
कथमिदानीं तच्छ्रुत्यस्य योगिप्रत्यक्षेणापि समकालत्वम् : दुःखादेस्तत्त्वे समुदयादेस्तदसम्भवात्, २५
तस्य तत्रैव वा दुःखादेस्तदनुपपत्तेः । अथ तत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञाकारवद्विज्ञाकारमपि कारणमिष्यते, तेषां
क्रमवत् कारणादकर्मस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः, अन्यथा कारणादप्यक्रमात् कार्यस्य क्रमवत् प्रसङ्गात्
असङ्गतमिदं भवेत्—'नाक्रमात् क्रमिणो भावाः' [म० वा० १।१४५] इति । तस्मादमित्र-

१ सर्वत्र दुः- आ०, व०, प० । २ पापीचन्दन- आ०, व०, प० । ३-प्रमाणस्य आ०,
व०, प० । ४ सर्वदा ता०, व० । ५-तत्परदुः-आ०, व०, प० । ६ भावत्व- आ०, व०, प० ।
७ ज्ञानसन्तानस्य । ८-दो दुःखभागिकस्याप्युच्छेदो दुःख- आ०, व०, प० । ९-रूपदुः- आ०,
व०, प० । १०-इ-वि-ता० । ११ समकालयोरेव । १२-अक्र- आ०, व०, प० ।

कालत्वमेव तस्य तेन भवितुमर्हतीति व्यवस्थितमेवासामञ्जस्यम् । भवतु तर्हि तच्चतुष्टयस्य परस्पर-
तत्त्वप्रत्यक्षोदपि भिन्नसत्त्वत्वम्, इत्यपि न युक्तम्, तन्नेत्यादिना दृष्टोचरत्वात् । सत्यपि तादृशस्य
तत्तत्कारणत्वे नातदाकारस्य तस्य तद्विषयत्वम् आकारवादसमर्थनवैयर्थ्यापत्तेः । तदाकारत्वे च—

अक्रमेणार्पयन्त्यर्था स्वाकारास्तित्र सक्रमान् ।

५ क्रमेण वाऽर्पयन्त्यन्या गतिरत्र न विद्यते ॥ १६१८ ॥

यद्यक्रमेण नास्तिप्राप्त्यक्रमस्येव विद्वेत् ।

अकारानुगुणत्वेनैकार्थरूपप्रवेदनात् ॥ १६१९ ॥

आकारातिक्रमादर्थवित्तौ नीग्राकृतेविद ।

पीठाद्यशेषविज्ञानात् सर्वं सर्वज्ञतां ज्ञेत् ॥ १६२० ॥

१० क्रमेणैवार्पणे तेषां बुद्धिरेका तदात्मिका ।

बहन्ती कालतो दैर्घ्यं भवेदात्मैव तत्त्वतः ॥ १६२१ ॥

आत्मदृष्टिभयं त्यक्तमुपय तस्य तन्वत ।

तदेव पुनरग्रेऽमूढहो दैवं दुरत्ययम् ॥ १६२२ ॥

बुद्धिरेका न चेत्तस्या प्रत्याकार विभेदतः ।

१५ तत्सर्वज्ञत्ववादाय देयस्तर्हि जलाजलि ॥ १६२३ ॥

तथा हि—न तानदेकया बुद्ध्या तस्य सर्वज्ञत्वम्, तथेकाकारैक्यैव प्रतिपत्ते । नाप्य-
नेकया, पृथगननस्यापि तथा तत्प्रसङ्गात् । अपि च, अनेकत्वमप्रतिपद्यमानस्तरया कथमसौ दृष्ट्या
सर्ववेदी भवेत् ? “अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धयति” [] इत्यस्य विरो-
धात् । प्रतिपद्यत एव तदपि तदर्थितव्यमवदनेकाकारया परया बुद्ध्येति चेत्, न, आत्मदृष्टिभय-
२० परिहाराभावेन पुनरपि प्राप्ते । नायं दोषस्तद्वुद्धेरपि प्रत्याकार भेदादिति चेत्, न तर्हि तयाऽप्ये-
कया अनेकवेदनम्, उच्यते—यायात् । नाप्यनेकया, तत्प्रसङ्गाऽपि पूर्वप्रसङ्गा-तिष्ठेत्तत्त्ववत्प्राप्ते ।
अथ बुद्धीनां नानात्वं न परबुद्धिवेद्य यतोऽयं प्रसङ्गः किन्तु ताभ्य एवैव स्वस्ववेदनत्वात् तात्त्विकिति,
तत्र, स्वस्ववेदनस्य स्वरूपादन्यत्राप्रवृत्ते, तेन नानात्वमिति चेत्, दुरपपादत्वात् । तत्र ह्युत्पत्तिसा-
प्याभ्यां तत्त्वज्ञानं तथ गतस्य । नाप्यदुत्पन्नमतदाकारं च, स्वसिद्धान्तपरित्यागदोषात् । निश्च,

२५ तस्याप्यनेकशक्तित्वे युगपत्कमतस्तथा ।

तद्वत्त्वसम्भवात् प्राप्तमात्मदृष्टिभयं पुनः ॥ १६२४ ॥

एकशक्तिरिति ज्ञानं न तेनानेकवेदनम् ।

अन्यथा तादृशाद्वेतो कार्यं नाना न किं भवेत् ? ॥ १६२५ ॥

तथा सति न नित्योऽर्थो दूषितो भवति तस्या ।

३० निराकारमपि ज्ञानं तत्र तस्योपपत्तिम् ॥ १६२६ ॥

तदभावे. न वैराग्यवत्सलत्वादिसम्भवः ।

इति तद्वेतुना नैव कृपा या शुक्तिशृच्छति ॥ १६२७ ॥

तदेवाह—

तत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुर्उन्मार्ग एव सः । इति ।

सः कर्णाभिधानो बुद्धस्याशय उन्मार्ग एव न मनागपि मार्ग इत्येवकारः । कुत
एतत् ? तत्त्वस्य तु सादेर्ज्ञानमादिर्यस्य वैराग्यादेस्तस्यानुत्पादहेतुः तदुत्पादस्य पारम्पर्येण निमित्तं
न भवति यत् इति । तत्त्वज्ञानादेरेवोक्तशुक्तिवैधानपरिशुद्धोपमसमाधौपनीतत्वेनासम्भवादिति भावः ।

स्यान्मतम्—न तत्त्व. सुगतज्ञानस्य नहिर्विषयत्वं स्वसंविधिमार्गपर्यवसितत्वात्, अत एव
न तेन कस्यचित् सन्तानस्य दर्शनं यतस्तददुःखपरिहरणाय तस्य प्रवृत्तिः कृपापारवश्येनावस्थितिर्वा
सर्वस्मिन्नस्मिन्नर्थे प्रमाणाभावात् केवलं संवृत्तिविभ्रमादेव तत्र सर्वमिदमवकल्प्यते । तदुक्तम्— १०

“न च पश्यति सन्तानं नापि कश्चित् प्रवर्तते ।

न तिष्ठति प्रमाभावात् केवलं भवतो भ्रमः ॥” [प्र० वार्तिकल० १।१९८] इति ।

तत्राह—‘तत्त्वज्ञान’ इत्यादि । स सुगत उन्मार्ग एव मार्गणीयो न भवत्येव । कुत
एतत् ? तत्त्वज्ञानस्य सोपायहेयोपादेयभावपरिज्ञानस्यादिपदात् तदभ्यासस्य चानुत्पादहेतुत्वात् ।
न हि विरूपारोपितस्य तद्वेतुत्वं स्वप्नोपलब्धतथागतवत् । न च तदर्थं तस्य प्रेक्षावद्विरन्वेषणम् १५
तद्वत्त्वव्यापत्तेः । सत्यं न तेषां तदन्वेषणम्, तेषां प्रहीणात्मदर्शनानां तु स्वस्थैवाभावात्, तत्तिष्ठत्यर्थं तेषां
तदन्वेषणस्य, तस्मान्मूढानामेव तदन्वेषणम्, अन्यथा तेषामात्मदर्शनप्रहाषासम्भवेन आत्मरत्ने हृदुःख-
निबन्धनस्य ह्युत्पन्नस्य नुच्छिन्ने स्वस्थत्वेनावस्थानानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

“यावदात्मनि न प्रेम्णो हानिः तं^३ बरिषस्पति ।

तावद्दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोऽवतिष्ठते ॥” [प्र० बा० १।१९३] इति । २०

ते तर्हि कुतो हरिहरादीनामन्यतमं तत्त्वज्ञानाय नाश्वेषयन्ति ? तेषामपि आत्मदर्शन-
वशेन मूढत्वादिति चेत्, न; सुगतस्यापि विरूपारोपितरूपत्वेन तद्विशेषात् । परिशुद्धज्ञानप्रबन्ध-
रूपत्वात् तदारोपितत्वं तस्येति चेत्, न; तत्प्रबन्धस्यैव पूर्वापररूपमो विचारासहस्यस्य निवेदितत्वात् ।
ततः तस्यापि तदारोपितत्वेन मूढतया तत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुत्वाविशेषेण ईश्वरादिवदन्वेषणीयत्वानु- २५
पपत्तेः उपपन्नमुक्तम्—‘उन्मार्ग एव सः’ इति ।

यत्पुनरेतत्—‘यो हि बद्धो न तस्य मोचोऽस्ति तत्त्वभावत्वात्, मुक्तस्यापि न
बन्धः सदा तस्य मुक्तस्वभावत्वात्, केवलं चित्तमन्तानस्य अपरिशुद्धस्य सतः साधनो-
विशेषतः परो भागो विशुद्ध उत्पद्यते ॥” [प्र० वार्तिकल० १।१९०] इति । तत्राह—

मिथ्याविकल्पविज्ञानभावनापरिपाकतः ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानमुदेतीति कुतस्त्वविनिश्चयः । इति ।

- क्षणक्षयनैरेत्यादिविषयमनुमानज्ञानं मिथ्याविकल्पविज्ञानं तत्रावस्तुसामान्यविषयतया मिथ्या-
विकल्पभावस्य भावात्, परिशुद्धज्ञानभूततया परेण च तस्याभ्युपगमात् । तस्य भावना चेतसि
परिमलनं तस्याः परिपाकः सामर्थ्यात् अतिशयगमनं ततः तत्तत्सामर्थ्यसत्यचतुष्टयस्य ज्ञानमखि-
लाविद्यातृष्यामद(मल)विकल्पम्—उदेति उत्पद्यते इति एवमस्य तत्तत्स्य विनिश्चयो निर्णयः कुतो
न कुतश्चित् । तथाहि—न तावत् सुगतस्ततः तदुत्पत्तिमवैति; तेन मलिनभागेनेतरभागस्याप्रवृत्तात्,
तदाकारतया तस्यापि निर्मलत्वापत्तेः । पुनस्तस्याप्यन्येन तद्भागेन ग्रहणे स एव तत्प्रसङ्गः पुनरप्येव-
मित्यादिपरिशुद्ध एव चित्तसन्तानं प्रसज्येत । तत इदमेव सूक्तम्—‘सूक्तस्यापि’ इत्यादि, एतत्तु
१० दुरुक्तमेव ‘कैवल्यम्’ इत्यादि, स्वतोऽनादिशुद्धस्य सामग्रीनिरपेक्षत्वात् । तथा न निर्मलभागेनापि
मलिनभागस्य ग्रहणम्; तस्यापि तदाकारतया मलिनत्वापत्तेः । तस्यापि पुनरन्येन तद्भागेन ग्रहणे स
एव तत्प्रसङ्गः, पुनरप्येवमिति निरवधिरेवापरिशुद्धस्तत्रापत्तेः । तदत्रापि ‘यो हि’ इत्यादिकमेव
सूक्तम् । ‘कैवल्यम्’ इत्यादिकं तु दुरुक्तमेव । निरवधित्वे मलवन्धस्य तत्पर्युत्तिहेतोः सामग्रीविशेषस्यै-
वासम्भवात् । न च मलवन्धतत्परिशुद्धिर्भ्राम्यपगमं जानात्तरं सम्भवति यतस्तदुभयपरिज्ञानम् ।
१५ तदभावे च न तत्सम्बन्धस्य हेतुफलभावस्य प्रतिपत्तिः, सम्बन्धप्रतिपत्तेः सत्यामेव सम्बन्धिद्वयप्रति-
पत्तावुपपत्तेः । “द्विष्टसम्बन्धसविधिः” [प्र० वार्तिकाल० १।१] इत्यादेः स्वयमेवाभिधानात् ।
तत्र सुगतेन तस्य निश्चयः । नापि विनियवर्गेण; तज्ज्ञानेनापि तन्मलिनभागवर्तिना तत्परिशुद्धभागस्य,
तद्भागवर्तिना च तन्मलिनभागस्याप्रतिवेदनात् । कमभाविस्तदुभयाकारैकज्ञानसम्भवे चारनसिद्धिदोष-
स्थापरिहारात् प्रतिपत्त्यां तज्ज्ञानमेदकरूपनायां तु कुतरतज्ज्ञानमपि पौरस्त्वं—परिशुद्धिमदुत्पन्नम् ?
२० स्वानारमर्षयतस्ताथागतदेव तत्त्वज्ञानादिति चेत्; नैदानीमनुमानविकल्पात्ममार्गाभियोगादेव परि-
शुद्धिमत्त्वं तत्त्वज्ञानस्य प्रकरणान्तरादपि तद्भावात् । तथा च व्याहृतमेतत्—

“उक्तो मार्गस्तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तते ।” [प्र० वा० १।२०७] इति ।

- आश्रयस्याप्यविद्यातृष्याधिकरणस्य चित्तसन्तानस्य परिवृत्तेः परिशुद्धिलक्षणायां तदभ्या-
सादेऽयतोऽपि भावात् । भवतु तर्हि तदभ्यासादेव तज्ज्ञानमपि तथाविधमिति चेत्; कस्य तत्रापि तद-
२५ नदुत्पत्तेः निश्चयः ? न तस्यैव विनियवर्गस्य; सुगतवदोषात् । नापि तद्गर्भान्तरस्य; ‘नापि विनिय-
वर्गेण’ इत्यादेस्तत्रापि प्रसङ्गादनवस्थोपनिषात्ताच्च । कुतश्चेदं मिथ्याज्ञानं यद्भावनपरिपाकोत्तत्त्वज्ञानमु-
त्पद्यते ? पूर्वस्माद्द्विष्टसंस्कारादेव, निर्विकल्पस्य तद्विजातीयत्वेन तदनुपादानत्वात् । तत्संस्कारस्यापि
तत्पूर्वमभाविनः तत्र एवोत्पत्तेः अनादिश्चात् प्रवन्धस्येति चेत्; कुतस्त्वदनादित्वमवगन्तव्यम् ?
प्रत्यक्षस्य तत्राप्रवृत्तेः । अनुमानादिति चेत्; न, लिङ्गाभावात् । सत्संस्कार एवोत्तरोत्तरो लिङ्गमिति
३० चेत्, न; तस्य यथास्वं कारणपेक्षयेन लिङ्गत्वात् न तदनादित्वापेक्षया । तदनादित्वापेक्षयाऽपि

तत्प्रबन्धस्यास्त्येव लिङ्गत्वम्, एकैकस्यैव तस्य तदभावादिति चेत्; न; एकैकव्यतिरेकेण प्रबन्धस्याभावात् । भावेऽपि कुतस्तस्योत्पत्तिः ? प्रबन्धादेव प्राच्यात् तस्यापि तत् एव प्राच्यात्, तत्प्रबन्धस्याप्यनादित्वादिति चेत्; न; तत्रापि 'कुतस्तदनादित्वम्' इत्यादेर्दोषादनवस्थाऽनुपपन्ना । तत्र अनादिसंस्कारसम्भवः, तदपरिज्ञानात् । एतदेवाह—

अनादिवासना न स्यात् [त्रैलोक्यमविकल्पकम्] ॥९॥ इति ५

अनादिश्चासवादिरहिता वासना च विकल्पसंस्कारी न स्यात् न भवेत् तत्र प्रमाणभावात् । तथा च कुतः सत्त्वदर्शनात्मा मिथ्याविकल्पो यत् इदं निर्विषयं न भवेत्—

“तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयवैजिकाम् ।

उत्खातमूलाङ्गुलं सत्त्वदृष्टिं मृगुक्षयः ॥” [म० वा० १।२५८] इति ।

कुतो वा सुगतभाविनः सन्तानस्य मूयोऽभ्याससहायतया निःशेषगुणदोषसाक्षात्करण- १०
परिशुद्धज्ञानप्रादुर्भावकारी कश्चित् अनुमानात्माऽपि तद्विकल्पः ? अत इदमपि निरालम्बं न भवेत्—

“बहुशो बहुघोषायं कालेन बहूनास्य च ।

गच्छन्त्यस्यस्यतस्तस्य गुणदोषाः प्रकाशताम् ॥” [म० वा० १।१३८] इति ।

एतदेवाह—‘त्रैलोक्यमविकल्पकम्’ इति । विकल्पपरहितमेव संकलं जगदित्यर्थः । सत्यप्यनुमानविकल्पे कथं तदभ्यासपरिणामेन तददर्शनयोच्छेदः ? कथं च न स्यात् ? तददर्शनस्य १५
प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमाणान्तरेण प्रतिक्षेपायोगात् । ननु आत्मा पूर्वापरकाल-
व्यापितया नित्यो भावविशेषः । तस्य च न प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, तेन क्षणक्षीणविग्रहतया पूर्वापरकाल-
लोफनविकल्पशक्तिकेन सत्कालव्यापिनो नित्यस्य अक्षय्यप्रतिपत्तिरुच्यते, व्यापकप्रतिपत्तेः व्याप्यप्रति-
पत्तिमन्तरेणानुपपत्तिरिति चेत्; कथं तादृशेन विकल्पेनापि तस्य ग्रहणम् ? न हि तस्याप्यक्षणीकत्वं
स्वमतस्याभावात् । सत्यम्, न तेनापि तस्य तद्ग्रहणम्, तत्प्रतिभासविकल्पयैव स्वतस्तस्य प्रतिवेद- २०
नात्, अन्यथा तत्त्वसंवेदनस्यासदाकारानुविद्ध विषयत्वेनाप्रत्यक्षत्वशून्यत्वात्, केवलं विवक्ष्यान्तरोभि-
प्रायात् तेन तद्ग्रहणमुच्यते इति चेत्; न; विकल्पान्तरस्यातद्विषयत्वे तदभिप्रायादपि तद्वचनानुप-
पत्तेः । तद्विषयत्वे ॥ तत्रापि ‘कथं तादृशेन’ इत्यादेः दोषस्यानुपपन्ना अनवस्थानदोषस्य च
दुस्तरस्योपस्थानात् । ततो दूरं गत्वाऽपि तेन तद्ग्रहणमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा तदुच्छेदार्थस्य
नैरात्यदर्शनाऽभियोगस्य वैयर्थ्यपत्तेः । तथा प्रत्यक्षेणापि । विशेषानवलोकनात् पराप्रत्यक्षार्था २५
वैयर्थ्यम् आदित एव तत्तत्तद्ग्रहणसिद्धिरिति चेत्; परापरदिव्यरूपानामपि तत्तिष्ठ भवेत् ? तत्र लोकस्य
मेदबुद्धेरभावात् तेषामेवैकत्वाद्यवसायविषयाणामात्मदृष्टित्वादिति चेत्; समानमिदं प्रत्यक्षेणपि,
तेषामपि कथञ्चिदमेदस्य प्रतीतिः, दरयैवात्मत्वोपगमात् । न चैवमपरापरतत्त्वानामा वैयर्थ्यम्; तथा-

विषयविकल्पहेतूनामपि तदापत्तेः । तेषां कथञ्चित् सार्थकत्वसमर्थनस्य इतरत्रापि समानत्वात् । ततः प्रत्यक्षत्वादात्मदर्शनस्य न तद्विपरीतैरेनुमानविकल्पैरुपपन्ना बाधपरिकल्पना । तदाह—

निरुपद्रवभूतस्य बाधाऽयुक्ता विपर्ययैः । इति ।

परपरिकल्पितादुपद्रवादर्थक्रियावैकल्यादेः निष्क्रान्तो निरुपद्रवः कथञ्चित्त्रितय आत्मा

- ५ तदुपद्रवस्यैकान्तनित्यत्व एव सम्भवात् [तस्मिन्] गतं तद्गोचरत्वेन भातं प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणं निरुपद्रवभूतं तस्य विपर्ययैः प्रतिसङ्ख्यानरिक्त्यैः अयुक्ता अनुपपन्ना तदुच्छित्तिरक्षणा बाधा । तेनैव भूतार्थत्वेन तेषां बाधोपपत्तेरिति भावः । किञ्च, तैस्तद्बाधने किमवशेषवत्^३ यन्निर्वाणव्यपदेशं प्रतिलभेत ? न तावदभावमात्रम् ; तत्र प्रमाणाभावस्य निवेदनात् । अत एव न परिशुद्धमपरापरजान-मपि; तत्राप्यस्मदादिभृत्यस्याऽपवृत्तेः, अनुमानस्य चावस्तुविषयत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्य च योगिन्येव
- १० भावात् 'तेन योगी परापरतया तत्पश्यति अन्यथा वा' इति निश्चयासम्भवात् ।

"तामवस्थां गतानां तु न विद्मः किं भविष्यति" [प्र० वार्तिकाल० १।२३४] इति स्वयमेवाभिधानात् । मबतु तर्हि संविदद्वैतमेवादशेषवत् "यद्यद्वैते न तोपोऽस्ति युक्त एवासि सर्वथा" [प्र० वार्तिकाल० १।३६] इत्यभिधानादिति चेत्, अत्राह—

विच्छेदोऽवरमुच्छेदादिदस्तत्पक्षपाततः ॥१०॥ इति

- १५ विविधस्य मेदमपक्षस्य छेदो विलयो विधानिवन्धनो यस्मिन्नसौ विच्छेद औपनिषद् स एव वरमुच्छेदं निर्वाणम् । कुत तद्वरम् ? उच्छेदात्, छिद्यन्ते परस्परतो व्यतिरिच्यन्त इति छेदात् सदसन्नित्यादिरूपहेतुफलभावादिविकल्पापत्तेर्येनोद्भङ्गितास्तत् उच्छेदं परपरिकल्पितं सविकल्पकृत्यावृत्तं संविदद्वैतं तत इति । कुतस्तस्य तस्मादुच्छेदत्वमिति चेत् ? विदो विद्वज्जनस्य तस्मिन् विच्छेदे पक्षपातात् संकलशोकपरावृत्तपरमानन्दरूपत्वेनाभिमुल्यात् । तदुक्तम्—“तीर्णं हि तथा सर्वाङ्गं शोकान् हृदयस्य भवति” [बृहदा० ४।३।२२] “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विमेति कुतश्चन” [तैत्तिरी० २।९] इति । न चैकमुच्छेदस्य तादृश्यं यतस्तत्रापि तस्य स भवेत्, नित्यविकल्पव्यतिक्रमन्यापातात् । असति संसारे करयासौ निर्वाणं तस्य तत्पच्युतिरूपत्वात् ? सति वा कथमद्वैतं संसारनिर्वाणभेदे द्वैतस्यैवोपपत्तेः ? इत्यपि न चोद्यम्; अन्तश्चापि ह्युक्त्यात् । 'तत्र' सावृत एव संसारतया च विचारसहत्वाच्च विद्याप्रत्ययनीकत्वम् इति समाधानमितरत्रापि न पक्षपातं
- २५ परित्यजति, तत्रापि तस्माद्विद्याविरासरूपत्वेन विचारसहत्वाविशेषात् । कुत पुनस्तथाविधस्यात्मन प्रतिवेदनमिति चेत् ? सवेदनस्य कुत ? स्वत एव, “स्वरूपस्य स्वतो गतिः” [प्र० वा० १।६] इति वचनादिति चेत्, आत्मनोऽपि तत एव । “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्मवति” [बृहदा० ४।३।९] इति श्रवणात् । यद्वा पुनरिदमलङ्कारे—“ग्रहीणसमुदयस्य न त एव रागादय इति समत्वादिरोधिनि सकलेनैव सचचसङ्गातेन” [प्र० वार्तिकाल० १।१९४] इति । तत्र न

१ प्रत्यक्षकण्ठेष्वपि । २ बोद्धव्यमिदं—आ०, ब०, प० । ३ किमवशिष्टम् । ४ दोषोक्ति-आ०, ब०, प० । ५ विर्वाणो आ०, ब०, प० । ६ सविदद्वैते । ७—रापहत्या—आ०, ब०, प० । ८—ममुरावरणं न कर्तव्यं आ०, ब०, प० । “ग्रहीणसमुदयस्य न रागादय इति समत्वादिरोधिता सकलेनैव सचचसङ्गातेन ।”—प्र० वार्तिकाल० १।१९४ ।

तावद्वैतात्मनः सुगतस्य प्रहीणसमुदयस्य समतोषपक्षा तदा तद्विषयस्य संवृत्यापि तत्सद्भावाभावात् । चित्तसन्तानावस्थितिरूपस्य तस्य तेन समता तदवस्थित्यिथ वरुणयेति चेत्; तदाह—

यस्तावत्करुणावत्त्वात् तिष्ठत्येव हि चेतसाम् ।

सन्तानः । इति ।

स्वपदव्याख्यातमिदम् ।

अत्र दूषणमाह—

स परोच्छेदाच्च समत्वं प्रपद्यते ॥ ११ ॥ इति

तत्पर्यमत्र—स तद्वत्त्वात् अवतिष्ठमानः परस्य विनेयवर्गस्योच्छेदायावतिष्ठते सन्तान-
निरोधस्य निर्वाणस्य वचनात्, तस्य परिशुद्धपरापरज्ञानसंज्ञानकरणाय वा तद्वत्स्यापि निःश्रेयसस्या-
भिधानात् । तत्राद्ये विकल्पे दूषणमिदम्—सः अवस्थाधी सन्तानः समत्वं गणादिवैकल्यरूपं सर्व-
सत्त्वेषु न प्रपद्यते सति तस्मिन् परोच्छेदविरोधात् । अस्ति च तस्य तदुच्छेदः, ततो न स तत्
प्रपद्यते इति । द्वितीयेऽपि विकल्पे न तावदसौ निरन्वय एव सन्तानः तदा हेतुफलभावाभावेन
तत्प्रवाहरूपस्य तत्स्यैवानवस्थानात् । निरूपितं चैतत्पूर्वम् । तदर्थं तस्य शुद्धिरशुद्धिर्वा कल्प्यते असत्-
स्तदनुपपत्तेः वन्व्यापुत्रवत् । ततो यथेदमात्मनि नित्ये कथ्यते—

“दुःखोत्पादस्य हेतुत्वं वन्धो नित्यस्य तत्कुतः ?

अदुःखोत्पादहेतुत्वं मोक्षो नित्यस्य तत्कुतः ॥” [प्र० बा० १।२०४] इति ।

तथेदमपि कथयितव्यम्—

संसारदुःखसम्बन्धः सन्तानस्यासतः कथम् ?

मोक्षोऽपि तदसम्बन्धः सन्तानस्यासतः कथम् ? ॥१६२८॥ इति ।

ततः कथञ्चिदन्वयेवासीत् । तथा चेतुः आह—

तथा निरास्रवीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो वा [इति शब्दमात्रं तु भिद्यते] ॥१२॥ इति ।

‘यः स’ इत्यनुवर्तते । यः परेण संसारान्मोक्ष उच्यते । कस्य ? सन्तानस्य । कथं
कीदृशश्च ? तथा तेन कथञ्चिदन्वयस्य कल्पनाप्रकारेण निरास्रवीभावः सकलमिथ्याज्ञानागादि-

१ समवता आ०, व०, प० । २-स्थितश्च ता० । ३ करुणावत्त्वात् । ४ “इह हि भगवता
उपि सप्तमहावर्णाः तथामृतशासनप्रतिपधानां धर्माधुर्धर्मप्रतिपत्तिपुधानां ५२गलनां द्विविधं निर्वाणमुपवर्णितं
सोपविशेषं निरपविशेषं च । तत्र निरवशोपरथाविद्यागागादिबन्ध छेदमगणस्य प्रहानात् सापविशेषं
निर्याणनिपत्ये । तत्रोपधीयतेऽस्मिन्नामरुहे इत्युपधिः । उपधिशब्देन आत्मज्ञानिमित्ताः पञ्चोपादानरूपा
उच्यन्ते । शिष्यत इति शेषः । उपधिवै शेषः उपधिशेषः । सह उपधिशेषेण वसते इति सोपविशेषम् ।
किं तत्तिपणिम् । तस्य एकमधमात्रकमेव केवलं सत्कायदृष्ट्यादिहेतुवत्परमरहितमवशिष्यते निहतलोपधौ-
गणग्राममाश्रयस्थानस्यधर्मेण, तसोपविशेषं निर्वाणम् । यत्र तु निवसि रक्थमात्ररूपमि अस्ति तद्विरुपधि-
शेषं निर्वाणम् । निरतं उपधिशेषोऽविरान्वितं कृत्वा । निहतलोपधौरप्य ग्राममाश्रयस्य विनाशस्यधर्मेण ।”-
भाष्यमिकवृ० पृ० ५१९ । ५ -दसत एव सौ आ०, व०, प० ।

क्षेपनिष्कमलक्षणः स आत्मनो वा आत्मन एव । वाच्यदस्य अवधारणार्थत्वात् । अन्वितज्ञान-
प्रवाहस्यैव चात्मत्वेन स्याद्वादिमिरमीष्टत्वात् । ततो नात्मसन्तानयोरस्ति वस्तुतो भेदः, अन्यत्र
'सन्तान.' इति 'आत्मा' इति शब्दमात्रभेदात् । तदेवाह—'इति शब्दमात्रं तु मिथ्यते' इति
वस्तुतोऽपि भेद एव, अन्यस्य कल्पनोपरचितस्य सौगतैरभ्युपगमात्, स्याद्वादिमिश्र तात्त्विकस्येति
५ चेत्; न; तात्त्विकस्याभावे कल्पनयापि तदनुपपत्तेः । न हि तयापि क्षणिकया तदुपरचनं परापर-
रङ्गाग्रेषु तेदवृत्तेः । तथा तेदग्रहणे च तदाधारतया श्रव्योपरचनानुपपत्तेः । अस्त्येवान्वयस्तत्क्षणा-
नामपि कल्पनारचित इति चेत्; न; अनवस्थाप्रसङ्गेनान्वयस्य दुरापत्त्वापत्तेः । ततो यदुक्तम्—

“नैकाधिकरणत्वं चेत् प्रसक्तं बन्धमोक्षयोः ।

संघृत्यैकाधिकरणभावो नैव निवार्यते” ॥ [प्र० वार्तिकाल० १।२०३] इति ।

१० तत्प्रतिविहितम्; कल्पनया तदेकस्वोपरचनानुपपत्तौ तथा बन्धमोक्षयोरैकाधिकरणत्वस्य
दुरुपपादत्वात् । ततो दूरमनुसृत्यापि कल्पनाक्षणानां तत्त्वत एवान्वयसम्भवे मुक्तेतरचित्तक्षणानामेव
तथा स वक्तव्य इति कथं संघृत्या तयोस्तदधिकरणत्वं तत्त्वत एव भावात् । न मुक्तस्य तत्क्षाले
बन्धो विरोधात्, न च तदा तस्य किञ्चित् फलं तदभावस्यैव फलत्वात् । प्रागासीत् तस्य बन्ध
इति चेत्; न; तस्यापि “विनष्टत्वेन क्वचिदनुपयोगात् । कथं वा स्वयं परिशुद्धः सन्नपरिशुद्धेन
१५ प्राच्याकारेणैकत्वं निश्चिनुयात् अपेक्षावत्त्वापत्तेः । तदुक्तम्—

“यो मुक्तस्तस्य बन्धो न तदा किं वा प्रयोजनम् ।

प्राग्बन्धमासीदिति चेत्, तदपि कोपयुज्यताम् ॥

अपेक्षापूर्वकारी स्यात् प्रागेकत्वस्य निश्चयात् ।

अयुक्तं चैतदिति “चेदतदिष्यत एव हि ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।२०३] इति ।

२० तत्र बन्धमोक्षयोरतत्त्वत एकाधिकरणत्वं संघृत्यैव तदुपपत्तेरिति चेत्; न; तत्त्वतस्तदभावे
तयापि तदनुपपत्तेर्निवेदितत्वात् । न च पुरपार्थवशाद्वावानां तथात्वमन्यथात्वं वा; स्वहेतुप्रकृतेरेव
तदुपपत्तेः, अन्यथा तादर्थ्यत्रिवलो न कश्चिदपि भावो भवेत् । तदा व्याहृतमिदम्—

“सर्वं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।” [प्र० वा० १।३५] इति ।

२५ तद्विकल्पताऽनिष्टेऽपि वस्तुनि सत्येवैवंवचनोपपत्तेः । भवतु नाम मुक्तस्य बन्धैकत्वं निश्चिन्यतोऽ-
पेक्षावत्त्वं वदस्य तु नैवं तस्य मोक्षैकत्वनिश्चये सत्येव तदर्थस्य प्रयासस्य प्रेक्षापूर्वकत्वव्यवस्थि-

१ तदुक्तेः आ०, ब०, प० । २ तदग्रहणे आ०, ब०, प०, । ३—परवचना—आ०, ब०,
प० । ४ कल्पनया आ०, ब०, प०, । ५ विनिष्ट—आ०, ब०, प०, । ६ “पूर्वं ममासीदिति चेत्तदपि
कोपयुज्यते”—प्र० वार्तिकाल० । ७—ति वदेदिति—आ०, ब०, प० । ८ वा स्वस्वहे—आ०, ब०, प० ।
९ तथा स्या—आ०, ब०, प० । १० “दूरं पश्यतु”—प्र० वा० १।३५ ।

तेरन्यथाऽनुपपत्ते । वक्ष्यते चैतत्—“अहं ममात्मनो बन्ध” इत्यादिना । ततस्तदेकत्वस्य फल-
वत्त्वात् सन्तानव्यवस्थाऽन्यथाऽनुपपत्त्या निश्चितत्वाच्च सात्त्विकमेव तयोरेकाधिकरणत्वमिति सूक्तम्—
‘आत्मन एव योक्ष’ इति, ‘सन्तानात्मनो शब्दमात्रमेव मिचते’ इति च ।

। तदेवं सोगतमते ‘सर्वथा सद्गुपादेयम्’ इत्यादिना प्रागभिहितसत्यचतुष्टयाभावं
‘करुणा’ इत्यादिभिः सविस्तरं व्याख्याय सुगतस्य तत्प्रवक्तृत्व प्रत्याख्यातम् । साम्प्रत साङ्ख्यदिमते ५
वेदस्य तत्प्रचिरयासुराह—

नित्यस्यापि सतः साक्षाददृश्यानुभवात्मनः । १

सुखादिर्विषयः शब्दाद्यविशेषो धियाऽन्यथा ॥१३॥

प्रदर्श्यः [पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तिर्ना] इति ।

‘आत्मनः’ इत्यनुवर्तते, तस्य नित्यसामान्यवचनेऽपि कूटस्थस्येति, तस्यैव साङ्ख्यैरभ्युपगमात् । १०
सुखादिः आदिशब्दात् दुःखादि विषयो वेद्य इति ‘साहसम्’ इति बक्ष्यमाणेन समन्ध । कुतः
पुनरेवं परमत साहसमिति चेत् ? असम्भवदर्शत्वात् । तथा हि—

सत्त्वमेव न तस्यास्ति क्रमाक्रमविकल्पत ।

अर्थत्रियाया यत्तत्र तद्व्यापिन्या न सम्भव ॥१६२९॥

इति विस्तरतः पूर्वममामि सुनिवेचितम् ।

प्रमाणभाष्येऽत्रास्य च सत्त्वमुपपत्तिमत् ॥१६३०॥ १५

प्रत्यक्षतो न तस्यास्ति कूटस्थस्य प्रवेदनम् ।

तथाऽनुभववैकल्यात् क्षणक्षीणानुबोधत् ॥१६३१॥

लिङ्गतोऽपि न तस्यास्ति प्रतीतिस्तदसम्भवात् । १६

संज्ञातस्य परार्थत्वं तल्लिङ्गं प्राङ्निराकृतम् ॥१६३२॥ २०

त्रिगुणादिविपर्ययस्तत्र लिङ्गं तस्य त्रिगुणादिनेव व्यवस्थापनात् । तथा हि—प्रधानस्य व्यक्ते-
रविभेदस्य त्रिगुणादि विपर्ययापेक्ष तत्त्वात् प्रकाशादिवत् । यत्र तद्विपर्ययः स पुरुषस्तस्य
स्वतन्त्रस्याभावात् प्रकाशादिविपर्ययस्य तमप्रभृत्यधिष्ठानस्येवोपरब्धे । तत्र त्रैगुण्यादेव संज्ञातस-
म्भवात् तस्यैव च कर्तृकोपपत्ते, तद्विपर्ययात् पुरुषस्यासंज्ञातत्वमकर्तृत्वं च, अविवेकविपर्ययाच्च
रजस्तमः शान्त्यविवेकात् कैवल्यम्, अचेतनविपर्ययाच्च दृष्टत्वम्, अतश्च साक्षित्वं विषयविपर्ययाच्च,
स्वपरवेद्यत्ववैधुर्यात् माध्यस्थ्यञ्च सिद्धमवगोद्वक्ष्यम् । तदुक्तम्—

“तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं दृष्टत्वमकर्तृभावश्च ॥” [सांख्यसूत्र १९] इति

चेत्, तत्र, त्रिगुणादि तद्विपर्ययाविनाशोवासम्भवात् प्रकृतिपुरुषसामान्यवत् । न हि तस्य

१ न्यायवि० श्लो० ४३७ । २ ‘एकरूपतया तु यः कालस्यासौ सत्कृतस्य’—इत्यमरः । ता० टि० ।
३ वेदते इति आ०, य०, प० । ४ सत्तावपर्यमर्थत्वं आ०, य०, प० । ५ व्यक्तिरपि मे—आ०,
य०, प० । ६ महदाद्यभेदस्यैव प्रधानत्वात् । ७—वात् सत्तावयवैव आ०, य०, प० ।

- तद्विपर्ययाविनाभावः, अन्यथा ततस्तदुभयविलक्षणपदार्थान्तरमसिद्धेः 'अन्त्यांशकंशरूपमेव जगत्' इति स्वैमतव्यापत्तिर्भवेत् । अस्ति च तयोः सामान्यं वस्तुशक्तिमत्त्वाद्युभयनिष्ठम्, अन्यथा तदन्यतर-
विलोपापत्तेः । तत्र त्रिगुणादिविपर्ययस्य तत्र लिङ्गत्वम् । नाप्यधिष्ठानस्य; अर्तुत्वरधिष्ठातृत्वानुपपत्तेः,
कर्तृविशेषतयैव तस्य लोकप्रसिद्धत्वात् । तत इदमर्थुकम्—“चेतनाधिष्ठितं महदादि प्रवृत्तिमत्
[अचेतनत्वात् वास्यादिवत्]” इति; हेतोरिष्टविपर्ययसाधनेन विरुद्धत्वात्, कर्तृविशेषतयैवाधिष्ठातृरतः
प्रत्यायनोपपत्तेः, साहचर्यैश्च तस्यानिष्टत्वात् । तत्राधिष्ठानस्य लिङ्गत्वम् । नापि भोक्तृत्वस्य; निपेत्स्य-
मानत्वात् । न च कैवल्यार्थस्य प्रवर्तनस्य; तदतद्गतविकल्पानतिक्रमात् । न हि पुरपगतमेव तत्तत्र
लिङ्गम्; पुरुषासिद्धौ तयैवासाधेः । अन्यतस्तत्सिद्धावश्यं वैकल्यात् । अत एव तत्सिद्धौ परस्परश्रमपत्तेः—
अतस्तत्सिद्ध्या लिङ्गसिद्धिः, अतश्च तत्सिद्धिर्निति । बुद्धिगतमेव तत्र लिङ्गमिति चेत्; तत्रापि कस्य
तत्कैवल्यं यदर्थं प्रवर्तनम् ? पुरुषस्येति चेत्; न; तत्कैवल्यस्य गुणविवेकरूपस्य नित्यत्वेनासाध्यत्वात् ।
अथासौ तद्विविक्तोऽपि अविविक्त इव भवति विवेकादर्शनात्, ततो विभ्रमनिवर्तनेन स्पष्टतामुपनीयमानं
तत्कैवल्यं साध्यमिव भवतीति सङ्गतमेव तस्य तदर्थत्वमिति चेत्; कस्येदं विवेकादर्शनं यतो विभ्रमः ?
पुरुषस्येति चेत्; तद्यदि तस्य स्वरूपमेव; तर्हि तद्वदेव नित्यमिति कथं तन्नियन्धनस्य विभ्रमस्य
निवर्तनम् ? सति समर्थे हेतौ तत्प्रसवस्य कुतश्चिन्नवर्तनानुपपत्तेः । निवर्तकमपि समर्थमेवेति चेत्;
तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरक्रममसङ्गः संसारकैवल्ययोरपीति महानर्थं परस्य सङ्गतमवेशः, तत्प्रसङ्गस्य विरोध-
विधुरितिविभ्रमस्य कुतश्चिदपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अथासमर्थमेव प्रवर्तकम्; तर्हि दैवादेव विभ्रम-
स्याभावात् कथं तन्निवर्तनार्थं (र्थत्वात्) प्रवर्तनस्य ? सामर्थ्यमेव तस्य निवर्तकेन प्रतिक्रियते इति चेत्;
न; पुरुषरूपस्यानित्यत्वापत्तेः, समर्थस्यासमर्थत्वेन भावात्, “तदतद्भावादनिर्णयत्वम्” [] इति
न्यायात् । अथ तत्तस्य स्वरूपं न भवति बुद्धिस्वरूपत्वात्, केवलं विवेकादर्शनादेव, तदपि तस्यैव
भवतीति चेत्; न; तत्रापि ‘धरवेदम्’ इत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थानोपस्थानाच्च । तत्र विवेकादर्शनं
पुरुषस्य । भवतु बुद्धिस्त्वरयैवेति चेत् ; तस्यापि कुतस्तदापन्नम् ? स्वयं जडत्वादिति चेत्; कथ-
मिदानीं प्रवर्तनमपि, जडत्वात् (जडस्य) स्वतत्तदसम्भवात् । सासर्गिकाच्चैतन्यादिति चेत्; विवेक-
दर्शनमेव ततः, किञ्च स्मात् । तत्रैव क्षमं न भवतीति प्रवर्तनं एव क्षमत्वात् प्रवर्तनादुर्ध्वमपि कथं
तस्य तत्प्रसवत्वं यतः प्रवर्तनमर्थवद्भवेत् ? यमनियमाद्यनुष्ठानरूपात् प्रवर्तनादनुद्धिषये ज्ञानस्यातिशाय-
नादिति चेत्; तेन, तज्जाड्यस्यापवर्तने, चित्तिकरूपनावैफल्यम् । अनपवर्तने कः प्रागवस्थातत्तस्य;
विशेषो यतः तदा विवेकदर्शनम् ? चित्तिरेव तदा तेन तत्क्षमाक्रियते इति चेत्; न; तदनित्यत्वापरमा
दोजोचरत्वात् । ततो न सङ्गतमिदम्—“योगानुष्ठानादनुद्धिषये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः”

१ “इदानीं पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रकाशयितुं शक्यं”—सांख्य० माठर० का० ९ । २ “न
ह्यन्तराधिष्ठातारं भवति वस्तुजातम् । तथा हि ह्यलोके हृदमण्डलनसमर्थेनैवैतन्मो रथः साधिनाधिष्ठितः
प्रवर्तते ।”—सांख्यका० माठर० १७ । ३ लिङ्गत्वमिति सम्बन्धः । ४ कैवल्यार्थं प्रवर्तनम् । ५ पुरुषः ।
६ प्रवर्तमानस्य सामर्थ्यमेव कस्यचिन्नवर्तकेन प्रतिपद्यत इति आ०, ब०, प० । ७ कैवल्यम् । ८ चेति
कल्प-आ०, ब०, प० । ९ “योगानुष्ठानम्”—योगसू० ।

[योगसू० २।२८] इति । तत्र सांख्यिकादपि चैतन्यात्तस्य तदर्थं प्रवर्तनमुपपन्नम्, सति तस्मिन् सर्वदा विवेकस्यैव दर्शनेनाविवेकविग्रमस्यापसङ्गात्, अन्यथा पश्चादपि तद्दर्शनाभावस्य निवेदि-
तत्वात् । भवतु अचेतनस्यैव तस्य तदर्थं प्रवर्तनं वस्तुवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्येव । तदुक्तम्—

“वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोचनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥” [सांख्यका० ५७]

इति चेत्; तत्र सारम्; तत्प्रवर्तनेन चेतनाधिष्ठानसाधनस्य पूर्वोक्तस्य विरोधात् । तदयं तदधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिमभिधाय पुनान्यथाऽपि तां ब्रूवाणो विस्मरणशील एवेश्वरकृष्ण इति सुनिश्चितं नदचेतः । तत्र तदर्थस्य प्रवर्तनस्यापि तत्र लिङ्गत्वमिति न सुमापितमेतत्—

“सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥” [सांख्यका० १७] इति । १०

तस्मानुमानं पुरुषे प्रमाणम् ।

नापि— “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्चापरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥” [कठो० ३।११]

इत्यादिरागमः; तेनापि पुरुषस्वभावस्य तदस्तित्वज्ञानस्याकरणात्, तन्नित्यत्वव्यापत्तेः । बुद्धेश्चा-
चेतनत्वेन तज्ज्ञानत्वानुपपत्तेरचेति । सम्पर्कस्य च तत्र नियेत्यमानत्वात् । अन्यस्य च प्रमाण- १५
स्यानभ्युपगमादसम्भेदं पुरुषः प्रमाणातिवर्तीति कथं तस्य सुखादिविषयो यत्तन्ममं साहसमेव न
भवेत् ! सतोऽपि तस्य स विषय इति साहसमेवेति न मन्वानेन इदमुक्तम्—“अपि साक्षात्”
इति । साक्षात् अव्यतिरिक्त्या सत्तया न वैशेषिकादिवत् व्यतिरिक्त्या सतोऽपि विद्यमानस्यापि
नित्यस्यात्मनः स विषय इति साहसमेव । तथा हि तदनुपपत्त्याः स्वरूपं सर्वदेति सुखादिरपि सर्वदा
भवेत्, असति तथा तस्मिन् तथा तदनुपपत्तेः, अन्यथा सकृदपि तदभाव एव तत्सम्भवात् ततः सुखादि- २०
स्वरूपस्यापि व्यग्रथापनमिति निर्विषयमेवेदम्—“बुद्धपञ्चवसितस्यैव पुरुषश्चेत्तपते” []

इति । न च तस्य क्रियत्वम्; “हेतुमदनित्यम्” [सांख्यका० १०] इति तदनित्यत्ववचनविरोधात् ।

न साक्षादात्मरूपं तदनुमुखं यतोऽयं प्रसङ्गः किन्तु तदभिमुखचिच्छयासङ्क्रममद्वारेणैव । तच्छाया-
याश्चात्मनोऽर्थान्तरत्वेनानित्यत्वानुपपन्नमेव अनित्यत्वं सुखादेरिति चेत्; न; तस्या अचिद्रूपत्वे
फलशादिवत् तदनुमुखत्वसम्भवात्, अन्यथा सुखादेरेव स्वात्मनि उन्मुखत्वसम्भवात् व्यर्थैव तत्सङ्क्रम- २५
कल्पना भवेत् । चिद्रूपत्वे च पुरुषत्वेनानित्यत्वानुपपत्तेः “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” [योगसा०
१।९] इति वचनात् । चिच्छायामङ्कमादेव तत्रापि तद्रूपत्वं न साक्षात्तदयमदोष इति चेत्;

तदसारम्; यस्मात्—

तत्सङ्क्रमादचिद्रूपत्वात् चिद्रूपता कथम् ।

अन्यथा लोहितत्वं स्यात् स्फटिके पीतसङ्क्रमात् ॥ १६३३ ॥

तत्सङ्क्रमेऽपि तद्वपः परतत्सङ्क्रमात् यदि ।

परतत्सङ्क्रमोऽप्येवं विचारादनवस्थितिः ॥ १६३४ ॥

तत्र तद्द्वारतोऽप्यस्ति सुखादनुमुखं वपुः ।

आत्मनो येन तस्यासौ विषयः परिकल्पताम् ॥ १६३५ ॥

को वा तत्सङ्क्रमं तत्र सुखादौ विदधीत वः ।

आत्मैव चेत् कथं तस्याकर्तुस्तद्विधिसम्भव ॥ १६३६ ॥

कर्तृप्रधानसंसर्गात् कर्तृवात्मेति चेदसत् ।

औपचारिकतः कर्तुर्वस्तुतत्सङ्क्रमस्थितेः ॥ १६३७ ॥

तत्सङ्क्रमोऽप्यवस्तवेव यदि तद्वशतः कथम् ।

पारमर्षे प्रकल्प्येत पुंसि तत्त्वेन संसृतिः ॥ १६३८ ॥

संसारोऽप्युपचाराच्चेन्मुक्तौ किञ्च न कथ्यते ।

तदाऽपि तत्संसर्गस्य नित्यव्यापिनि सम्भवात् ॥ १६३९ ॥

तत्संसर्गो न कर्तृत्वाद्युपचाराय चेत्तदा ।

पूर्वमप्यविशेषेण न स्यादेवं भवः कथम् ॥ १६४० ॥

उपचारेण कर्तृत्वादात्मा तत्सङ्क्रमावहः ।

यतस्तद्विषयत्वोक्तिः सुखादौ साहसं न व ॥ १६४१ ॥

इदमेव चेत्तसि कृत्वेदमुक्तम्—‘अद्वयानुभवात्मनः’ इति । दृश्यस्य दर्शनविषयत्वेना-
भिमतस्य सुखादेर्योऽनुभव साक्षादुपचारेण वा तस्यात्मा स्वभावो दृश्यानुभवात्मा स न विद्यते
यस्येति । साहसान्तरं दर्शयितुमिदमुक्तम् । ‘शब्दाद्यविशेषः’ इति शब्द आदिर्यस्य रूपादेस्त-
स्मादचेतनत्वादिना धर्मेणाविद्यमानविशेष सुखादिरिति साहसमिति पदयोजनम् । कथमिति चेत् !
स्वानुभवरूपतया तस्य संवेद्यमानस्याचेतनत्वात्कृत्वादेरनुपपत्तेः । चिच्छक्तिसम्पर्कादेव तस्य तथा
संवेदनं न एत इति चेत् ; न; तच्छक्तेरपि स्वानुभवाभावात् ।

माध्यस्थ्यपदेन तत्र स्वपरविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् । तथा च तत्र कस्यचित् व्याख्यानम्—
“इह करिचेत् स्वसंवेद्यत्वाद् विषयो यथा बौद्धीयं विज्ञानम्, कश्चित् परवेद्यत्वात् यथा
चैरोपिकीय आत्मा अस्मदन्तःकरणं वा, अयं तु नोमययेति मध्यस्थः ।” []
इति; तत्रायमेव स्वानुभवो यत् परनिरोपेण प्रतिभासनम् न स्वतः स्वस्य यतो विषयत्वप्रसङ्ग इति,
न; तस्य स्वापेक्षत्वे तत्प्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । निरोपेक्षत्वे च व्यग्रच्छेद्याभावेन परिग्रहणवैयर्थ्यात् ।

भवतु तदुभयनिरोपेक्षमेव तदिति चेत् ; न; आत्मन्यसति तस्येवाभावात् । सति चेत् ; कथं
निरोपेक्षत्वं तद्वाकाभावानुविधानस्यैव तदपेक्षारक्षणत्वात्, तदपेक्षप्रतिभासनस्यैव च बौद्धैरपि

स्वसंवेद्यत्वेनोपगमात् । तत्र तत्सम्पर्कात् सुखादेः स्वानुभवात्मकमुपपन्नम् । सत्यपि तच्छक्तेस्तद्भू-
पत्वे न तत्सम्पर्कादेव सुखादेरपि तद्भूत्वं तच्छक्तेरपि सुखादिसम्पर्केण जडरूपत्वापत्तेः । नायं
दोषः आविवेकस्यातिप्रादुर्भावाद् विषयसारूप्यस्य तत्रेष्टत्वादिति चेत्, तर्हीदं दुर्भगं भवेत्—
“बुद्ध्याध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते” [] ‘जडश्च’ ‘चेतयते’ इति च व्याघातात् । न व्याघातः
विभ्रमेतराकारयोर्युगपत्सम्भवात् सर्परज्जुवदिति चेत्, उपपन्नः सर्पाकारः सत्यप्याकारान्तरे तस्य
प्रतिपन्नन्तराधीनत्वात्, नैवमत्र, तच्छक्तेरेव जडरूपतापत्तेः, तस्यां च चित्तिप्रच्युतेरावश्यकता ।
नास्त्येव तत्र तदापि, केवलं तदापत्तिरिव भवतीति चेत्, सञ्च; यस्मात्—

यदि तत्र न तद्रूपमिवार्थः कथमत्र ते ? ।

यदि तत्रापि तद्रूपमिवार्थः कथमत्र ते ॥ १६४२ ॥

यदि वस्तुतस्तत्र तदापत्तिर्नास्ति कथम् इवप्रयोगस्तदर्थभावात् ? कथमिदानीं रज्जुशकले १०
सर्प इवेति व्यवहार इति चेत् ? न; सर्पविभ्रमदशायां तदभावात् । अविभ्रमदशायां तु तद्भावा-
दैर्घ्यादेः सर्पसादृश्यस्य भावात् । तथा यदि तत्र तत्त्वतस्तदापत्तिः कथम् इवप्रयोगः ? न हि तदेव
तदिवेति भवति, तस्यैवाभावमसङ्गात् । यदा यद्वेत् तच्च तदित्येवावस्थानात् न तदिवेति ।
तदभावे न तदिवेत्यपि सम्भवति, तस्य तदपेक्षत्वात् ।

स्यान्मतम्—नास्त्येव वस्तुतस्तत्र तदापत्तिरपि तु विभ्रमादेव, सापि न तच्छक्तेर्बुद्धिधर्म- १५
त्वात् । बुद्धिरेव हि तत्र अविधमानानपि तदापत्तिमुपदर्शयति विभ्रमदोषात्, ततो न किञ्चित्
तस्यां बुद्ध्यादिसम्पर्कादुत्पद्यते, स्वस्यैव सर्वदा तच्छक्तिरिति; यद्येवं तच्छक्तिसम्पर्काद् बुद्ध्यादावपि
न चित्तिरुपापत्तिरविशेषादिति कथं बुद्धेर्विभ्रमकल्पनम् ? कथञ्चिदपि तत्र चिद्रूपसम्भवे कलशादि-
वत्तदनुपपत्तेः । उपपन्ना चित्तिसम्पर्काद् बुद्ध्यादेस्तदाकारापत्तिः परिणामित्वात् न चित्तेस्तत्सम्पर्केपि ।
तादृश्यापत्तिः कौटस्थ्येन विपर्ययादिति चेत्, अनुकूलमाचरसि, तथा सति वस्तुत एव बुद्धिसुखा- २०
दैर्घ्येन तत्त्वव्यवस्थिते; तथापि परिणामात् । न हि तथापरिणतमन्यथेति शक्योपकल्पनम्, बुद्धिरवा-
प्येषस्यापि तत्कल्पनापसङ्गेन “गुणप्रतिष्ठाविशेषापत्तेः । न चैवं तद्रूपतिरिक्तात्मकल्पनमप्यर्थं भवति,
तस्य स्वहेतुमकृतेरेव तत्परिणामोपपत्तेः । तत्र सुखादेः शब्दाद्यविशेषत्वं चेत्नेतररूपतया विशेष-
स्यैवोपपत्तेः ।

यच्चैदं परस्य मतम्—सुखादिरप्यर्थान्तरबुद्ध्युपदर्शित एव पुरुषस्य विषयो न साक्षादिति, २५
तद्दर्शनार्थमिदमुक्तम्—‘धियाऽन्यथा प्रदर्श्यः’ इति । तत्रापि ‘साहसम्’ इत्यभिसम्बद्धव्यम् । कुत
एतदिति चेत् ? उक्तनीत्या सुखादेः स्वानुभवसिद्धौ तदनुयाविनः पुरुषस्य तदुपकरणस्य बोधस्य
च व्यर्थस्यैव स्वसिद्धान्ताभिनिवेशपरवशतया प्रतिपादनात् । किञ्च,

बुद्धिं न चेन्नरः पश्येत् सुखादिं नैव तद्वत्तम् ।

दर्पणं न ह्यपश्यन्तो मुखं पश्यन्ति तद्वत्तम् ॥ १६४३ ॥

३०

मुद्रयन्तराहते तां च पश्यन् पश्येत् तथा विना ।

सुखादिकं तथा चासौ त्वत्सिद्धान्तो विरुद्धयते ॥ १६४४ ॥

“आत्मनं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १६४५ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ॥” इति ।

बुद्धिसारथिनैवासौ यदि तामपि धावति ॥ १६४६ ॥

तत्सारथीनामामन्यमनवस्थानतो भवेत् ।

ततो न पुंसि भोगोऽयं कथमप्यवकल्प्यते ॥ १६४७ ॥

तदभावात् कैवल्यं भोगपच्युतिलक्ष्यम् ॥

१० तदेतद्भोगकैवल्यमागमस्याभिज्ञत्पतः ॥ १६४८ ॥

प्रामाण्यं साहसादेव न्यायान्नेत्याह शास्त्रकृत् ।

[प्रदर्श्यः] पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तिः ।

निर्वाणमाह वेदोऽयं प्रमाणमिति साहसम् ॥ १४ ॥ इति ।

१५ पुनरिति वितर्कार्थम् अस्यैव कूटस्थस्य चेतनस्यात्मन एव नाचेतनस्य न क्षणिकचित्त-
प्रवाहस्य निर्वाणम्, उपरक्षणदिदं तेन संसारं च आह कथयति वेदोऽयम् “न” हि (ह) वै सशरी-
रस्य प्रियाप्रिययोरुपहृतिरस्ति अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥ [छान्दो०
८।१।२।१] इत्यादि । कुतः सै ते तस्याह : गुणानां सत्त्वादीनां योगश्चात्मना सम्बन्धो भोगो-
पकल्पनालक्षणी निवृत्तिश्च तेषामेव तत्त्वस्वानुपपत्तयः साम्यां ततः । न चागमः प्रमाणमिति
साहसम् असम्भवदर्थाभिधानिस्तस्य साहसादन्यत प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः ।

२० अथवा नित्यस्य योगपरिकल्पितस्यात्मन । कीदृशस्य : अपि सतः विद्यमानस्यापि
वस्तुतस्तस्याविद्यमानत्वम् अपिशब्देनाभ्युपगमवाचिना द्योतयति । तथा तदभ्यवक्ष्य सत्त्वव्यापिकाया
अर्धक्रियायाः क्रमयोगपदानुपपत्त्या तत्रासम्भवाच्च । कथं पुन तदभावे यावता प्रत्यक्षमेव ‘अहम्
इति प्रसिद्धोद्देशं तत्र प्रमाणमिति चेत् ; न, तत्र तद्व्यतिरिक्तस्याऽवतिभासनात् । न हि नित्यो
व्यापी तद्व्यतिरिक्तश्च कश्चित् परपरिकल्पित आत्मा तत्रावगमसते तथैवात्मनिपत्ते साह्यपरि-
२५ कल्पितचिच्छायाधिष्ठानबुद्धिसत्त्ववत् । प्रतिभासनेऽपि कथं तत्सामानाधिकरण्यम् ‘अहमात्मा’ इति ।
व्यतिरेके तदवलोकनात् घटतत्त्वप्रत्यक्षवत् । तत्रापि समवायाद्युपपत्तिरिति चेत् ; न, तेनापि
व्यतिरेकस्यानिराकरणात् । सन्निरर्थस्य तेन निराकरणमिति चेत् ; आत्मन्यपि स न स्यात्
तस्य व्यतिरेकात् । अव्यतिरेकाद् व्यतिरेके तदव्यतिरेकस्यानिष्टस्य प्रसङ्गात् । तस्मात् कथञ्चिद-
मेद एव सामानाधिकरण्यम् । मेदेऽपि प्रत्यासत्तिविशेषाद्युपपन्नमेव तत्, तदर्थं तत्र तदभा-
३० इति चेत् ? न; ‘द्रव्यत्वादिकं सामान्यविशेष, संयोगादि सम्बन्ध’ इत्यादावर्मेदादेव तस्य प्रसिद्धे न

तद्विशेषात्, तस्यै संयोगादिरूपस्य तत्रानभ्युपगमात् । कल्पितमेव तत्र सामानाधिकरूप्यं तत्त्वत उभयरूपाभावात्, तस्य चोभयरूपापेक्षत्वादिति चेत्; न; द्रव्यत्वादावनुवृत्तज्यावृत्तपत्ययनिबन्धनत-
योभयरूपसद्भावात् परमसिद्धस्यैव 'सदसञ्ज्ञानसंवाद' इत्यादि श्लोकव्याख्याने^३ निरूपितत्वात् ।
संयोगसमवाययोश्च परस्परविलक्षणयोरविलक्षणस्य तत्त्वत एव सम्बन्धरूपस्यै बाधात् । तदभावे न
कस्यचित् कचिद्वस्तुतः सम्बन्ध इति तन्निवन्धनः सकलोऽपि संसारादिबन्धवहरो विरोधमापनीयते । ५
कल्पितस्य च तत्सोपगमे भग्नान्तरापत्तिः, ततो विलक्षणेतररूपतया वास्तवमेव तस्य द्वैरूप्यमिति
कथं कल्पितत्वं तत्र सामानाधिकरूप्यस्य विषयसद्भावात् ? एवमपि कथं तस्याभेदे भेदरूपत्वमिति
चेत् ? न; तस्यैव प्रतीतेरन्यस्य स्वयमप्यनभ्युपगमात् । तद्वदात्माऽहंमत्ययोरपि तादृष्य एव
सदिति सोपपत्तिकमस्यन्तव्यतिरेके तदनुपपत्तिपतिपादनम् । तच्चाहमिति प्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणम् ।

नाप्यनुमानम्; लिङ्गाभावात् । शब्दादिज्ञानमेव तत्र लिङ्गम् । प्रयोगश्चात्र 'तज्ज्ञानं कचि- १०
दाश्रितं गुणत्वात् रूपादिवत् । समवायिकारणपूर्वकं वा कार्यत्वात् तद्वदेवेति चेत्; न; ततोऽप्याश्रय-
मात्रादेरेव प्रसिद्धेः । तस्य शरीरादेरपि सम्भवात् कथं तद्विशेषस्यात्मनस्ततोऽनुमानम् ? न शरीरा-
दिस्तद्वदुद्देशाश्रयः स्वयमज्ञत्वात् । तथा च प्रशस्तकरस्य वचनम्—'नासौ शरीरेन्द्रियबाह्यमन-
सामज्ञत्वात्' [पञ्च० भा० पृ० ३०] इति । ततः पारिशेष्यादात्मैव तदाश्रय इति चेत्; न; आत्मनोऽपि
तद्विशेषात् । न हि तस्यापि स्वतो ज्ञत्वं ज्ञानसमवायकल्पनावैकल्यापत्तेः । तत्समवायात् न एव स १५
इति चेत्; न; परस्पराश्रयात्—ज्ञत्वे तत्समवायः, ततो ज्ञत्वमिति । स्वतो न तस्य ज्ञत्वं यतस्त्वस-
मवायवैयर्थ्यम्, नाप्यज्ञत्वं यतो न तदाश्रयत्वम् अपि स्वनुभयरूपत्वमिति चेत्; न सारमेतत्; यतः—

अन्योऽन्यच्युतिरूपत्वमज्ञत्वज्ञत्वयोरेदि ।

एकभावे कथञ्च स्यादितरत्र तत्त्विकम् ॥ १६४९ ॥

तद्रूपत्वं तयोर्नो चेत् यौगपद्यं प्रसक्तिम् ।

अज्ञस्यापि ततः प्राप्तं कायादेर्ज्ञातिकल्पनम् ॥ १६५० ॥

तत्कथं पारिशेष्येण बुद्धेश्चैव संशयः ।

कायादिनाऽपराद्धं किं स तथा येन नेष्यते ॥ १६५१ ॥

शरीरस्य तदाश्रयत्वेन प्रतिसन्धानं परस्परविलक्षणपरापरपरिणामभेदेन, तस्यापि तदव्य-
तिरिक्ततया भिद्यमानस्यानवस्थानात्, अवस्थितस्य च प्रतिसन्धायित्वमुपपन्नम्, भेदयतः परापर- २५
शरीरसम्बन्धिनो दर्शनस्मरणादेस्तदपरयात्मान्वरेवचा(वत्तद)नुपपत्तेः, ततस्तदुपलभ्यमानमवस्थापिनमेव
बुद्धेश्चैवमवकल्पयति, न चाऽमेव, न शरीरम् । नापि चक्षुरादिकमिन्द्रियम्; तस्यापि शरीरवदेव
परापरतया भेदवत्त्वेनावस्थायित्वासम्भवात् । मनसोऽनवस्थायित्वेऽपि कारणत्वेन बुद्धिं प्रत्याश्रयत्वानु-
पपत्तेरिति चेत्; किमिदं प्रतिसन्धानं नाम यतस्तद[विद्यमानं] प्रत्यात्मनः कल्पनम् ? न एवायमि-

१ - पोक्ष्ण आ०, ब०, प० । २ - प्रवृत्तचित्तविवेकः । ३ - पृ० ११६ । ४ - स्य भावे आ०, प०, प० ।

५ - नः संज्ञा-आ०, ब०, प० । ६ - शब्दादिज्ञानम् । ७ - 'न शरीरेन्द्रियवन्ननसामज्ञत्वात्' - प्रश्न० भा० ।

८ - विद्यमान-आ०, ब०, प० । ९ - रम्यता-ता० । १० - तदस्यात्मावक-ता० ।

त्युल्लेखद्वयाधिष्ठानं पूर्वाऽपरैकत्वज्ञानमिति चेत्; कुतस्तस्य तदधिष्ठानत्वम् ? तस्य तत्र समवायादिति चेत्; तदुभयमपि यदि जडमेव न तद्धत्वेन पूर्वापरपरामर्शो रूपादिनाऽपि तदापत्तेः । अजडत्वे तु ज्ञानद्वयमेव तदिति कथं तस्य ज्ञाने समवायः, गुणस्य निर्गुणस्यैवोपगमात् ? तत्र समवायाद्यस्य तत्त्वम् । अभेदादिति चेत्; न; तस्योल्लेखद्वयादभेदे तजानात्वं स्यात्, अन्यस्य च तस्मादभेदे

५ तद्वदेक [६३] स्य चापत्तेः कथमुभयोर्ल्लेखिज्ञानसम्भवः ? कथञ्चिद्वेदस्य च स्याद्वादन्यायविद्वे-
पिभिरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे युगपदिव क्रमेणापि परापरोल्लेखैविवर्ताधिष्ठानैकज्ञानसम्भवस्याविरोधात्
तदात्मैवात्माऽवस्थापीति तस्यैव प्रतिसन्धानोपपत्तेः तदन्यात्मकल्पनं विफलकल्पनतया परामर्शवैकल्यं
परस्यावकल्पयति । तत्र प्रतिसन्धानबलादपि धरीरादेरन्य एव बुद्धिलिङ्गादनुपागत्य इति सिद्ध्यति
तद्वल्लस्यैवासम्भवात् । तन्नानुमानमपि तत्र प्रमाणमिति तस्याभ्युपगमादेव सत्त्वमिति सूक्तम्—‘अपि

१० सतः’ इति । कथं सतः ? साक्षात् इति एव, कथान्तरसत्त्वसम्भवात् सत्त्वे अतिप्रसङ्गादेर्बोध्यस्य मथम-
प्रसन्नावे निवेदितत्वात् । तस्य च सुखादिविषय इति साहसम् । कुत एतत् ? तस्य स्वतोऽचेत-
नत्वादर्थान्तरस्य च ज्ञानस्य तत्रासम्भवात् । न हि तत्र व्याप्या तस्य वृत्तिः, व्याप्यस्य नित्यव्यापि-
त्वेन तस्यापि सर्वत्र सर्वदा सत्त्वापत्तेः । नाप्यन्याप्या; तदधिष्ठितानधिष्ठितरूपतया तस्य भेदापत्तेः ।
अन्यथा अधिष्ठितमेव सर्वथा नद्वैपमिति कथमप्याप्तिः ? अनधिष्ठितमेवेति कथं तस्य तत्र वृत्तिः ?

१५ तत्प्रदेशे वृत्तेरिति चेत्; न; तत्त्वतस्तत्र तद्वत्त्वाभ्याभ्युपगमात् घटादिवत् कार्यत्वेनानित्यत्वापत्तेः ।
कल्पनया तद्भावे च स एवात्मा स्यात् बोधाऽधिकरणत्वात् । न चैतत्पर्यं भवताम्, कल्पितात्मवादस्य
बौद्धसिद्धान्तत्वात् । तन्मार्थान्तरमपि ज्ञानं तस्य यतः सुखादिविषयः स्यात् । कथं वा तेन
सताप्यदृश्येन तस्य सुखादिवेदनम् आत्मान्तरज्ञानेनापि तदापत्तेः । दृश्यत्वमपि न तस्य स्वत एव;
अनभ्युपगमात्, नान्यतोऽन्यथापत्तेः । एतदेवोक्तम्—‘अदृश्यानुभवात्मनः’ इति । अनुभव एवानुभ-

२० वात्मा बुद्ध्यारम्भैव सोऽदृश्यः स्वपराम्यामप्रत्यक्षो यस्य तस्येति । तत्र सत्यपि ज्ञाने वा तस्य विषय
इति साहसमेव परं तत्कल्पने निवचनम् । ततो यदुक्तम्—‘सुखादिरात्मविशेषगुणनिमित्त
आत्मविशेषगुणरत्वात् विशेष्यज्ञानप्रदिवत्’ [] इति; तत्प्रतिव्यूढम्; सुखादेरात्मनश्चाप्रतिपक्षौ
हेतोराश्रयस्वरूपासिद्धेर्दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनवैकल्यात् । एवमनुमानान्तरेऽपि सर्वत्र वक्तव्यम् ।

परमपरस्य साहसमुपदर्शयति—‘शब्द’ इत्यादिना । शब्द आदिर्यस्य रूपादेस्तस्माद्विशेषः
सुखादिः अचेतनत्वेन तत्सदृश इत्यर्थः । तदेव कुत ? विषया बुद्ध्यग अन्यथा स्वतो मित्रया प्रदर्शयौ
२५ यत इति । तथा हि—अचेतनः सुखादिः भिन्नतुदिप्रदर्श्यत्वत् शब्दादिवत् । तद्वुद्धिप्रदर्श्यत्वासी
प्रदर्श्यत्वाद्भेदेवेति । कुतः पुनरिदं साहसमिति चेत् ? सुखादेरनुभवात्मतयैव प्रतीतेः, तदचेतन-
फलनस्य अनुभववर्भाभित्वात्, अनुभवैकार्थसमवायितया साय तदात्मत्वेन प्रतीतेः । विभ्रम एवेति
चेत्; न; बाधावैयर्थ्यात् सर्वदा तदात्मतयैव प्रतीतेः । तथापि तद्विभ्रमरूपन्याया न काचिद्विभ्रमा

१-नि चे ॥ ८०, ये आ०, ४०, ५० । २-स्व तद्वत्-आ०, ४०, ५० । ३-सत्त्वतः द्विष्टेन ज्ञान-आ०,
४०, ५० । ४ तदन्तरयानभ्युप-आ०, ४०, ५० । प्रदेसवत्त्वस्य । ५ तात्त्वेन आ०, ४०, ५० । ६-आत्मा-
रयः आ०, ४०, ५० । ७ अजितत्वेन दृश्य इ-आ०, ४०, ५० । ८ अनुभववाक्येव । ९ प्रतीतिः ५० ।

प्रतीतिः भवेत् । अनैकान्तिक [॥] मित्रबुद्धिपदार्थात्मत्वं चेतनेऽपि भावात् । 'अनर्थविषयत्वे सति' इति विशेषशान्तेति चेत् ; न ; तदात्मन्यपि अस्त्ववेदने तद्विषयत्वस्य निरूपितत्वात् ।

यदपि तत्पदार्थत्वे साधनं प्रदर्शयत्वादिति ; तदपि व्यभिचारी, स्वसंवेदनेऽपि तस्यावि-
विरोधात् ।

साहसान्तरमपि 'पुनः' इत्यादिना निवेदयति । पुनरिति पूर्ववत्, अस्यैव नित्यस्यात्मनो ५
निर्वाणं निःश्रेयसम्, अत्योपलक्षणत्वेन संसारमपि आह कथयति वेदः पूर्वोक्त एवायं प्रतीयमानः ।
कृतस्तदुभयं स तस्य इत्याह—गुणस्य प्रियाप्रियविरुद्धस्य बुद्ध्यादेः योगश्रं तस्यैव प्रत्यासत्तेः
निवृत्तिश्च ताभ्यां तत इति स च वेदः प्रमाणमिति साहसम् असम्भवदर्शनादिनस्तस्य साहसादन्यतः
प्रामाण्यकल्पनाऽनुपपत्तेः । तथा हि—

आत्मनो गुणसम्बन्धात्, संसारित्वप्रकरणे । १०

सम्बन्धस्यापि तत्कृत्तिस्तत् एवोच्यतां त्वया ॥ १६५२ ॥

सम्बन्धिन्यां न सम्बन्धस्तस्य चेत्तौ कथं तदा ।

सम्बन्धिनौ तयोस्तस्य भावे सत्येव तच्छ्रुतेः ॥ १६५३ ॥

असम्बद्धोऽपि सम्बन्धः समवायस्तयोर्बहिः ।

संयोगोऽपि तथैव स्यात् सम्बन्धो दधिकुण्डयोः ॥ १६५४ ॥ १५

तथा च समवायस्य तत्सम्बन्धस्य कल्पनम् ।

अप्रेक्षापूर्वकारित्वं योग्योक्त (लोक)स्य कल्पयेत् ॥ १६५५ ॥

सम्बद्ध एव संयोगः समवायोऽन्यथाऽपि चेत् ।

सम्बन्धत्वं प्रपद्येत वस्तुवैचित्र्यसम्भवात् ॥ १६५६ ॥

इहेदंप्रत्ययोऽप्येवं कश्चित् सम्बन्धपूर्वकः । २०

अन्यथाऽपि भवेत् कश्चिदिति वैचित्र्यमुच्यताम् ॥ १६५७ ॥

तथा च समवायस्य तत्सम्बन्धस्य कल्पितेः ।

कथं स गुणसम्बन्धः पुरुषस्योच्यतां त्वया ॥ १६५८ ॥

मुक्तारमानोऽपि किन्नैवं त्वया संसारिणो मताः ।

गुणयोगस्य तत्रापि व्यापित्वेन व्यवस्थितेः ॥ १६५९ ॥ २५

गुणो न तत्र तद्योगे सत्यपीत्यपि दुर्मतम् ।

संयोगोऽस्ति स नास्तीति यच्चोक्त्याघातदर्शनात् ॥ १६६० ॥

तद्योगोऽपि न चेत्तत्र कथं सामान्यसङ्गम् ।

द्रव्यमात्रेति वा तत्र प्रत्ययोपात्त्या च यद्वेत् ॥ १६६१ ॥

अन्य एव स योगश्चेत् कथमेकत्वकल्पनम् । ३०

समवायस्य तत्र "तैत्तिर्यम्" इत्यादि शोभताम् ॥ १६६२ ॥
 ततो न गुणसम्बन्धात् संसारः कापि सम्भवी ।
 "न च वै सशरीरस्य" इत्यादि^१ तस्मादसद्वचः ॥ १६६३ ॥
 निर्वाणमपि संसारमावे दुरुपकल्पनम् ।
 संसारच्युतिरूपं यन्निर्वाणं तद्विदो विदुः ॥ १६६४ ॥
 कथं वा गुणयोगस्य नित्यस्यास्ति निवर्तनम् ।
 यथान्निवृत्तिः प्राह वेदो निर्वाणमात्मनः ॥ १६६५ ॥
 गुणस्यैव^२ निवृत्तेर्निर्वाणं परिकल्प्यते ।
 तस्यैव सति तद्योगे निवृत्तिः सम्भवेत् कथम् ॥ १६६६ ॥
 तद्योगेऽपि निवृत्तिश्चेन्निवर्तकमलाततः ।
 प्रवृत्तिरपि तद्योगाभागे क्लृप्तं प्रवर्तकात् ॥ १६६७ ॥
 योगमावे कथं पुंसि प्रवृत्तिस्तस्य चेत् कथम् ।
 योगे सति ततस्तस्य निवृत्तिरपि कथ्यताम् ॥ १६६८ ॥
 निवर्तकस्य नियमः कुतो वा परिकल्प्यताम् ।
 सर्वात्मनां यतस्तस्मान्न तद्योगनिवर्तनम् ॥ १६६९ ॥
 समवायान्न नियमस्तद्विमुखादितोरितम् ।
 तद्विशेषप्रकृतिस्तु तदेकत्वोपधाधिनी ॥ १६७० ॥
 नियामकस्याभावेन नियमस्याव्यवस्थिते ।
 नियमेन प्रतीतिश्च तत्र व. सुलभा कथम् ॥ १६७१ ॥
 तत्त्वज्ञानादि तत्रास्ति नियतं तन्निवर्तकम् ।
 निवृत्तेर्नियमो यस्मान्निर्वाणनियमावहः ॥ १६७२ ॥
 ततश्चानियमात् सर्वगुणयोगनिवर्तने ।
 प्राप्तं सर्वात्मनिर्वाणमेकनिर्वाणकारणात् ॥ १६७३ ॥
 ततश्च "निघृतं श्रेयो निःश्रेयसम्" इति स्वयम् ।
 त्रिलोचनादेर्व्युत्पत्तिकरणं भूतमुद्रया ॥ १६७४ ॥
 तन्न निर्वाणवादोऽयं युज्यते युक्तिभ्रान्तया ।
 तत, 'अशरीरं वा' इत्यादि^३ श्रुतिरप्यसदर्थका ॥ १६७५ ॥
 प्रामाण्यवादस्तत्राय तन्न युक्तिमुक्त्यनः ।
 इत्याशयवत्ता मोक्षं वेद इत्यादिक वचः ॥ १६७६ ॥

१ "तस्य भावेन"-उद्देशे सू० ७।२।२७ । २ छान्दो० ८।१२।१ । ३ निवृत्तिश्चे-आ०, ब०, प० ।
 ४ निवृ-आ०, ब०, प० । ५ सर्वं नाशयत्तस्मा-आ०, ब०, प० । ६ -श्रेयानि-आ०, ब०, प० ।
 ७ छान्दो० ८।१२।१ ।

ततो न तथागतागमवत् साङ्ख्याद्यागमस्यापि तत्त्वतः सोपायहेयोपादेयगोचरत्वमुपपन्नम् ।
 प्रवचनस्य तु तदुपपत्तिमदेव प्रामाण्यात्, तस्य च अविसंवाददेव लिङ्गादवगमात् । कथमिदानीं
 तस्यात्यन्तपरोक्षे धर्मादौ तदवगमः रुत्राविसंवादस्याप्रतिपत्तेः ? कालान्तरे तत्रापि प्रतिपत्तिरिति चेत् ;
 नै; सति प्रामाण्यावगमे तत्तत्तद्विषये धर्मादौ प्रवृत्तिः, ततश्चाविसंवादोपलम्भः, ततोऽपि तदवगम
 इति चक्रकदोषात् । तत्र तत्र तदवगम इति चेत् ; न; प्रत्यक्षादेरप्येवं तदवगमाभावपसङ्गात् । न
 हि तत्रापि तदुपपत्तिमय एव संवादः संशयाद्यभावापत्तेः, प्रवृत्तिर्वैयर्थ्याच्च, अर्थक्रियायाः
 संवादरूपत्वेन तदैव प्राप्तेः । कालान्तरभाविनि च संवादे चक्रकदोषस्य तादवस्थ्यात् ।
 कारणशुद्धिपरिज्ञानात् तदवगमो न संवादादिति चेत् ; न; तत्परिज्ञानेऽप्यन्यतस्तत्परिज्ञानात्
 तदवगमे अवगमस्यासक्ततेः । प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यावगमाच्चलुद्धिपरिज्ञाने च परस्पराश्रयात्—
 तदवगमात् कारणशुद्धिपरिज्ञानम्, ततश्च तदवगम इति । प्रसिद्धप्रामाण्यापरप्रत्यक्षादिसमानतामप्री- १०
 प्रभवत्वेन तत्र तन्निर्णय इति चेत् ; अनुकूलमाचरसि, प्रवचनेऽपि तेनैव तन्निर्णयात् । विद्यते हि
 तत्राप्यत्यन्तपरोक्षविषये निश्चितप्रामाण्यप्रत्यक्षादिविषयप्रवचनसमानतामप्रीप्रभारत्वम्, उभयत्रापि
 सम्प्रदायाविच्छेदेन समानकर्तृत्वप्रतिपत्तेः । समानस्यापि कर्तुः कविद्विप्रलम्भसम्भवे क्षुरादावप्यना-
 द्वासापत्तेः । एतदेवाह—

विश्वलोकाधिकज्ञाने विप्रलम्भमशङ्किनः ।

१५

प्रामाण्यं कथमक्षादौ चञ्चले प्रमिमीमहे ॥ १५ ॥ इति ।

विश्वः सर्वः लोकः प्राणिवर्गः, लोकयति पश्यतीति लोक इति व्युत्पत्तेः, तस्मादधिकं सर्व-
 द्रव्यपर्यायतत्त्वसाक्षात्कारित्वेनोक्तृष्टं केवलत्वं ज्ञानं यस्य पुरुषविशेषस्य स विश्वलोकाधिकज्ञानः
 पूर्वं निर्णीतो निर्णयमाणश्च तत्र विप्रलम्भनं वधनं वीतरागाणामपि सरागवच्छेदासम्भवात्, आश-
 ङ्कन्त इत्येवं शीला वयं वादिप्रतिवाद्यादयः प्रामाण्यम् अविप्रलम्भनम् अक्षादौ आदिपदात् २०
 लिङ्गादावपि कथं न कथञ्चित् प्रमिमीमहे निश्चिनुमहे, तत्रापि कदाचिद्विप्रलम्भस्योपलम्भात् अन्यथा
 इन्द्रियादिभ्रान्त्याभा (न्यभा) वापत्तेः । दोषकृत्येव तत्र तदुपलम्भो न निर्वाप इत्यपि न युक्तम्;
 पुरुषेऽपि तुरुपत्वात् । दोषवानेव सर्वोऽपि पुरुष इति चेत् ; इन्द्रियादिरपि सर्वस्तथा कित्त भवति ?
 बहुलमविप्रलम्भस्यापि तत्रोपलम्भादिति चेत् ; न; पुरुषस्यापि प्रत्यक्षानुमानविषये सर्वत्राप्यविप्रलम्भस्यैव
 प्रतिपत्तेः । तत्राविप्रलम्भनेऽपि स्वर्गादौ भवै यपि विप्रलम्भनः पुरुषाणां विप्रलम्भेतरनियमासम्भवेन २५
 चञ्चलत्वादित्यपि न युक्तम्; अक्षादावपि तन्निग्रमाभावेन चञ्चलत्वाविशिरोपात् । अत्र एवोक्तम्—
 'चञ्चलो' इति । भवतु तत्राक्षादेविप्रलम्भनं यत्र तज्ज्ञाने वापकप्रत्ययोपनिपातः, यत्र तु स नास्ति
 तत्राविप्रलम्भनमेवास्तीकर्तव्यम्, अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिसकलव्यवहारविशेषप्रसङ्गादिति चेत् ;
 इष्टं चेष्टितम्; स्वर्गादावपि भगवत्तत्त्वज्ञाने तदवगमादेव अविप्रलम्भप्रतिपत्तेः । न हि तत्रापि

- तद्वचनस्य प्रत्यक्षादिना बाधनम्, तस्यैतद्विषयत्वात् । यदि हि प्रत्यक्षादे स्मृतीदिविषयत्व भव-
त्यपि तेन तस्य बाधनम्—‘अयमन्यथा स्वर्गादिरन्यथा चानेन प्रतिपादित’ इति, न चैवम्, तस्यात्यन्त-
परोक्षत्वात् । नापि शब्देन, तस्यापि तदवयवस्य पूर्वापरभागमाविन परस्परविरोधिन एव प्रतिपत्ते ।
शब्दान्तरमशेषस्य तस्य ग्राहकम् अन्यथैव तेन स्मृतीदिर्मिथानादिति चेत्, न, तदसम्भवास्य (वात्
५ अस्य) सम्भवतोऽप्यगुणवद्वक्तृत्वेनाप्रामाण्यस्य निवेदनात् । ‘कीदृशात् पुनर्ग्राहकमावात्
तद्वचने विश्वासः ? तात्कालिकादिनि चेत्, न, प्रयागमेऽपि तत्सम्भवात् । सार्वकालिकादिति चेत्,
न तर्हि बहुनाऽपि फाल्गुने तद्विश्वास परापरकालभावितदभावप्रतीत्याय मेव ससारस्योपश्रयात्’ इत्यपि
न केवल प्रयत्नप्रामाण्य प्रतिरुद्धि प्रत्यक्षादाऽप्यप्याविशेषात् । सयम् अत एवाविचारसहमपि,
तत्प्रामाण्य व्यवहारादभ्युपगम्यते “प्रामाण्य व्यवहारेण” [प्र० वा० १।७] इति वचनादिति
१० चेत्, किं पुनस्तदभ्युपगमस्य फलम् ? तन्निवन्धनो व्यवहार एवेति चेत्, न तर्हि शास्त्रमर्थवत्
तस्योभयस्यापि लोकाव्यवहारादेव प्रतिपत्ते । न सर्वस्य तत्तत्प्रतिपत्ति केवास्तिद्व्यव्यामोहात्, अत
एव परस्परविरुद्ध तेषां तल्लक्षणप्रयत्नम् । तदुक्तम्—

“न सगो व्यग्रहारेण प्रामाण्यमवगच्छति ।

प्रमाणलक्षणं तेन परस्परविरोधवत् ॥” [प्र० वातिकाल० १।७] इति ।

- १५ ततो यथावस्थितव्यवहारोपदर्शनेन तद्व्यामोहव्यवच्छेदाय फलश्चेव शास्त्रम्, “शास्त्र
मोहनिवर्तनम्” [प्र० वा० १७] इति वचनादिति चेत्, का पुनस्तदनिवर्तने परिणामाणि ?
प्रमाणसाध्यस्य पुरपार्थस्याप्राप्तिरव, अनिवारितव्यामोहात् प्रमाणाच्चदनुपपत्तेरिति चेत्, न, तद्विपरी
तस्यापि तस्य विचारासहत्वेन तत्तत्तात्त्विकस्य पुरपार्थस्याप्यपदे, अन्यथा तदसहत्वेनिरोधान् ।
अतात्त्विकस्य विग्रमोपदर्शितरूपौ न कलशराशिदशक्यैव प्राप्तिरिति न किञ्चिद्व्यामोहनिवर्तनेन
२० यतस्तदर्थं शास्त्रमवृत्ति । अपि च, अविचारसहस्यापि यदि प्रत्यक्षादेर्व्यवहारात् प्रामाण्य प्रवचनस्यापि
स्यात् । न हि व्यग्रहारी कचिदाववचन न प्रमाणयत्येव, बहुल ततोऽपि तद्विषये प्रवृत्त्यादिव्यव
हारस्योपरम्भात् । अशोदशमत्वात् तत्र तत्क्षममिति विलक्षणभाषितम्, अस्याप्रादावपि तुल्यत्वात् ।
सामूह्येऽपि प्रमाणम्, अद्वैतसंवेदनस्येव तत्त्वतः प्रमाणस्योपगमात् शास्त्रमपि तन्निरूपणार्थात्वादिति
चेत्, यस्य पुन शास्त्रेण तन्निरूपणम् ? विनयेत्येति चेत्, उच्यते—
२५ विनयेस्तदनन्वयेत् व्यर्थं शास्त्रं ततो गते ।
अन्यथेत् कथमद्वैत विरोधेनोपपीडनात् ॥१६७७॥
अथ कल्पनयेवासो न तत्तेनेति चेत् कथम् ।
कल्पनाऽपि तदद्वैते तद-या शक्यकल्पना ॥१६७८॥
साऽपि कल्पनयेगान्था न तु वस्तुत इत्यपि ।
३० दुर्गतं दुर्विद्वान्नामनवशोपतृहणात् ॥१६७९॥

तत्त्वान्यत्वनिकल्पम्यामकञ्चयैव कल्पन्त ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य वस्तुनैव (वस्तुन्येव) च सम्भवात् ॥१६८०॥

इति चेत्तदवाच्यत्वविकल्पेऽपि कथं तदा ।

तत्र यत्तव शोभेत तदवाच्यत्ववागियम् ॥१६८१॥

कथं वा कल्पितस्यास्ति शास्त्रेण प्रतिबोधनम् ।

किं चन्ध्यामुतबोधार्थं शास्त्रं किमपि वीक्षितम् ? ॥१६८२॥

तत्राद्वैतनिरूपणं शास्त्रात् । प्रत्यक्षादेस्तु ततो निरूपणे विचारसदृशेव तदेष्टव्यम्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यम् । तत्र यदि वचनं तत्पणेतरि विप्रलम्भनशङ्कनात् न प्रमाणं प्रत्यक्षादिकमपि न भवेत्, तद्धेतोः प्रतीतिरपि तच्छब्दभावविशेषात् । एतदेव त्रिभिरन्तरस्योक्तैः व्याख्यासुसह—

परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।

अदृष्टदोषाशङ्कायाममानं सकलं भवेत् ॥१६॥ इति ।

परीक्षां प्रसिद्धप्रत्यक्षादिरूपां क्षमत इति परीक्षाक्षमः स चासौ वाक्यस्य प्रवचनस्यार्थो जीवादिस्तत्र परिनिष्ठितं परि सम्प्रतान्निष्ठितमचलप्रवृत्तिकं चेतो ज्ञानं येषां तेषां भगवताम् अदृष्टे प्रत्यक्षाद्यधिपये धर्मतरारणादौ अदृष्टस्य वा तद्विषयस्य दोषस्याशङ्कायां पुरुषाणां विचित्राभितन्त्रितरेण प्रत्यक्षादिविषये विप्रलम्भासम्भवेऽप्यतद्विषये तत्सम्भारस्यारेकायाम् अमानमप्रमाणं सकलं प्रत्यक्षमन्यद्वा भवेत् तत्कारणेऽपि चक्षुरादावदृष्टपूर्वं तद्विषये तदाशङ्कनस्यानिवृत्तेः । अथ प्रत्यक्षादौ निश्चितप्रामाण्यतदन्तरसादृश्यविशेषात् विदोषप्रतिषेधेन तत्कारणेषु तदाशङ्कनम्, प्रवचनेऽपि समानमेतत्—तत्रापि प्रत्यक्षालुमेयविषयनिश्चितप्रामाण्यतदन्तरसदृशभावप्रतिषेधविशेषात् । एतदेवाह—

प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।

दर्शनादर्शनाध्यासात् कचिद् घृत्तस्तमत्ततः ॥ १७ ॥ इति ।

प्रत्यक्षागम्यनुमानस्यापि ग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् तच्च आगमस्य तयोः कचिद् अपूर्वार्थेऽस्यन्त-
परोक्षे च प्रामाण्यमिष्टं गुणद्वयचनं तयोस्तुल्यत्वप्रतिपादनेन प्रवचनस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षादेरपि
तदवश्यमिति प्रतिपादनार्थम् । कुतस्तयोः प्रामाण्यम् ? घृत्तेन प्रमाणतया निश्चितेन तदन्तरेण
समत्वात् । तदेव कुत इति चेत् ? गुणदोषयोर्धे दर्शनादर्शने तयोरध्यासात् । यथैव हि अपूर्वार्थे
प्रत्यक्षादौ तस्य तत्कारणस्य वा गुणदर्शनाद्वैयर्थ्यस्य चादर्शनात् प्रामाण्यम्, एवं प्रवचनस्यापि तदेवि-
तन्त्रमित्यर्थः । न प्रत्यक्षादौ गुणद्वयं प्रामाण्यं तत्कारणे तदभावादिति चेत् न; तत्सम्भारजनसंस्का-
रादेस्तत्रोपलम्भात् । सत्ताऽपि तेन दोष एवापोयते न प्रामाण्यभावात्, दोषभावादेव प्रामाण्यस्थी-
त्सर्गिकस्येवापचेरिति चेत् उच्यते—यदि न तेन तस्यापवादः किं स्यात् ? अप्रामाण्यमिति चेत् न;

१-शक्तिः न जा०, य०, प० । २ वाक्यत्र-जा०, य०, प० । ३ अगमस्य-जा०, य०, प० ।

४-जन्मस-आ०, य०, प० । ५ मकङ्क-आ०, य०, प० । ६ गुणद्वय-आ०, य०, प० ।

७-सुखदुःख-आ०, य०, प० । ८ श्रीमोक्षः प्राह ।

प्रामाण्यकारणे समर्थे सति तदनुपपत्तेः । अप्रामाण्यदोषोऽपि समर्थ इति चेत् ; युगपत्तर्हि तदुभयं प्राप्नुयात् ।

तथा च भ्रान्तविज्ञानात्तदर्थे वृत्त्यवर्त्तने ।

युगपत् प्राप्नुयातां ते प्रमाणत्वेतरत्वतः ॥१६८३॥

अक्षादिकं प्रमाणत्वे दोषे यदि न शक्तिमत् ।

ज्ञानं कथं तदा तस्मादप्रामाण्यं यदाश्रयम् ? ॥१६८४॥

प्रामाण्ये तस्य सामर्थ्यं नष्टं न ज्ञानजन्मनि ।

यदि स्वतः प्रमाणत्वं तदा तस्योच्यतां कथम् ? ॥१६८५॥

ज्ञानसामर्थ्यतो भावि प्रामाण्यं चेत् तदा भवेत् ।

स्वतो यदन्यतः शक्तिस्तदा तत्परतो न किम् ? ॥१६८६॥

सामर्थ्यात् परतस्तच्चेत् गुणतः परतो न किम् ? ।

यतो गुणेभ्यो दोषाणामपवादः प्रकल्प्यते ॥१६८७॥

सति च तत्तत्तदपवादे गुणत एव प्रामाण्यं तदपवादस्यैव गुणत्वात् । न तस्य तत्त्वमभाव-
रूपत्वाच्चेत् ; तर्हि नियमवैकल्यस्यापि हि हेतोर्न दोषत्वमिति कथमनुमानाभावस्य प्रामाण्यमपि
१५ दोषतः स्यात् ? तद्वैकल्यस्य दोषत्ववद् गुणत्वमपि तदपवादस्येति तत एव प्रामाण्यं न स्वतः ।

ततो गुणादिदृष्ट्यादेरध्यक्षादिवदज्ञप्ता ।

प्रामाण्यमागमेऽपीति सूक्तमुक्तं स्वयं बुधैः ॥१६८८॥

न हि प्रवचनकारणैर्गुणस्य तदर्थज्ञानस्य दोषस्य रागादेरसिद्ध एव दर्शनादर्शनाध्यासो
निर्बाधत्वेन तत्सिद्धेः । तथा हि—यत्स्वविषये निर्वाधं वचनं तद्गुणवन्निर्दोषकारणकं यथा किञ्चिज्ज-
२० लक्षित्यादिविषयमस्मदादिवचनम्, तथा च विवादापन्नं प्रवचनम् । ॥ चेदमसिद्धमेव प्रत्यक्षादिना
तद्विषये प्रवचनेन तदगोचरे तस्य बाधनात् । तदेवाह—

तज्ज्ञानपूर्वकं तत्पर्यमनुमानसमीक्षितम् । इति ।

तज्ज्ञानं गुणवन्निर्दोषज्ञानं तत्पूर्वकं प्रवचनमनुमानेन समीक्षितं सध्यगबलोक्तिम् । तदेव
श्रुतः । तत्पर्यं तर्कज्ञानप्रेषं यत इति । न हि यन्निर्वाधं वचनं तदुक्तज्ञानपूर्वकमिति तर्कभावे
२५ सम्भवत्यनुमानमिति भावः ।

यत्पुनरत्र प्रज्ञाकरचोद्यम्—

“बाधकस्य पुरो भावः सर्वविज्ञानसम्भवो ।

परं तु बाधकभावः तत्राप्याकाङ्क्षयते न किम् ? ॥ [प्र० वार्तिकाल० १।१] इति ;

१ “यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदाम्यन्नैव गृह्यते” —भी० श्लो० चोदना० श्लो० ५२ ।

२ “तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वयत्वात्तदम्” — भी० श्लो० चोदना० श्लो० ६५ । ३ “अथ गुणतो दोषाणवदमन्युपगम्याह” — ता० टि० । ४ तज्ज्ञान— आ०, ५०, ५० ।

तत्र युक्तम्; परापरसङ्कलालभाविनो बाधाविरहस्य प्रथमत एव तर्कज्ञानवलेनाध्यव-
सायात् तद्विषयपरापराशंसन्नुपसर्पणेनानवस्थादोषानुत्पत्तेः साधनासिद्धिरूपनस्यानवकाशात् । न
तर्कादप्यवस्थाणात् प्रवचनस्य बाधाविरहनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात्, प्रामाण्यं च तस्य निर्वाधनत्वात्,
तदप्यन्यतस्तर्कात्, तत्राप्येवं कल्पनायामनवस्थानात् कथं प्रवचने तद्विरहनिश्चयो यतो यथोक्त-
साध्यसिद्धिरिति चेत् ? अत्राह—

मानं वस्तुबलादेव [सर्ववस्तुनिबन्धनम्] ॥ १८ ॥ इति

मानं प्रमाणं तर्क इति तर्क्यग्रहणेन तर्कस्याक्षेपात् । वस्तुशब्देन च ॥ एव तर्क्य
उच्यते तस्य बलं सामर्थ्यं तत् इति । एतदुक्तं भवति—

निर्वाधत्वं हि तर्कस्य वेद्यते चेत् तदन्यतः ।

अनवरथानुदोषः स्वान्नैवं तस्य स्वतो गतेः ॥ १६८९ ॥

इत्थमेतदवश्यं च प्रपञ्च्यं मनीषिणाम् ।

वितर्कमिच्छतां नो चेत् वितर्को नावशिष्टते ॥ १६९० ॥

विना च न वितर्केण किञ्चिदिष्टं प्रसिद्धयति ।

मानमेव व्यवस्थायाः तत्प्रसादादवस्थितेः ॥ १६९१ ॥

ततो युक्तं वस्तुबलादेव मानं तर्क इति । तस्य स्वरूपमाह—‘सर्ववस्तुनिबन्धनम्’ १५
इति । सर्वं निरपेक्षं वस्तु साध्यसाधनभावाभिमतं निबद्धपते विषयत्वेन यस्मिन् तत्प्रयोक्तम्,
अन्यथा अनुमानानुपपत्तेरिति । निरूपितं चैतत् । अथवा वस्तु प्रवचनं तस्य बलं तनः, मानं
तदेव प्रवचनम्, न पुनर्निर्दोषगुणवञ्जानपूर्वकत्वात्, तस्यैव तत्रापीक्ष्येयत्वेनासम्भवादिति मतं
मीमांसकस्य । तत्रैवं दूषणम्—‘सर्ववस्तुनिबन्धनम्’ इति । सर्वं प्रवचनप्रतिपाद्यं विधिनियोग-
भावनाद्यनेकविकल्पं यस्तु तन्निबन्धनं तद्विषयं मानं भवेत् प्रवचनम् । कथं हि नाम सर्वस्यापि २०
विन्यादेस्ततः प्रतिपद्यते तदन्यतमस्यैव तदर्थत्वम् ? तस्यैव नि श्रेयसहेतुत्वादिति चेत्; कुत
एतत् ? वेदादेवेति चेत्; न; तेन हि तदपरत्रापि तद्धेतुत्ववतिपादानात् । सम्प्रदायादिति चेत्;
न; सम्प्रदातुरसर्वदक्षित्वे ततोऽपि तदनुपपत्तेः । सर्वदक्षित्वे तु कथं पुरुषगुणस्याभावः प्रवचने
चेन तद्वृत्तमेव प्रामाण्यं न भवेत् ? ततो युक्तं यथोक्तज्ञानपूर्वकत्वं प्रवचनस्य । यदि अदीह्ये-
यस्यापि पुरुषविशेषगुणबलादेवार्थतत्त्वनिश्चयः प्रवचनस्य पीक्ष्येयत्वमेव किञ्च भवति ? इति मन्त्रान् आह— २५

आगमः पौरुषेयः स्यात् प्रमाणमतिलौकिके । इति ।

आगच्छति गुरुपर्वक्रमेणागम्यत्वेन संसारतत्कारणादितत्त्वमिति वा आगमः प्रवचनं वा
पौरुषेयः पुरुषरूपः स्यात् भवेत्, तत्र पुरुषगुणसम्बन्धस्य सर्वथा परिहर्तुमशक्यत्वात्, अत एव च
प्रमाणम् । यदि प्रत्यक्षादिविषये सिद्धसाधनमिति चेत् ; न; अतिलौकिके शोके जातं लौकिकं
प्रत्यक्षादि तदनिक्रान्तम् अतिलौकिकम् अत्यन्तपरोक्षं तत्रेति । कुत एतदिति चेत् ? अत्राह— ३०

१ -तद्विदित- ५० । २ त्वय्यप्रमाणेन ५१०, ५०, ५० । ३ -न ये- ५१०, ५०, ५० ।

४ “तर्हि”—ता० टि० । ५ “तत्” आ०, ५०, ५० । ६ “जाते इति सूत्रेण आगत्ये” ता० टि० ।

सवादासम्भवाभावात् [समयाविप्रलम्भने] ॥ १६ ॥ इति ।

सवाद् अर्थतयाभाव तस्याऽसम्भवात् तस्याभावात् सवादभावादिति यावत् । नेदानीं तत्र तद्भाष्योऽनुपलब्धात्, कल्पान्तरभाष्येन तत्र कथमिदानीं प्रामाण्यनिर्णयो यत्र प्रवृत्तिरिति चेत् प्रत्यक्षादौ कथम् । तत्रापि पश्चादेव तद्भावात् । अत एव अत्रिणीतिप्रामाण्यदेव तत्र प्रवृत्तिरित्युच्यते । तद्विषयस्य जलदेरप्राप्तावपि पीडाबाहुत्य भावत् । न चेत् प्रयचनादिभिर्वाटशदेव तत्राश्रयादौ प्रवृत्तिरूपनमुपपन्नम् । तद्भाहुल्यश्रयोक्त्यादिति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षादावपि तुर्यभावः । तथा हि—

अर्कक्षीरादनक्षीरमविविच्यैव यः पिवेत् ।

तस्य भूयान् परिक्रमेश किं तस्या नावलोकयते ॥ १६९२ ॥

१० हारसर्पाविमाणेन दीर्घे निश्चिदनिश्चितम् ।

दृष्टे समासपत्रमर्थं निज मृत्युमपि व्रजेत् ॥ १६९३ ॥

ततो यथा तत्र पश्चाद्भाष्योऽपि तद्भाष्यस्य कारणपरिशुद्धिज्ञानादध्यवसाये तत्र प्रागेव तर्जिण्य तथा प्रवचनेऽपि । तदेवाह—‘समयाविप्रलम्भने’ इति । समयः, सम् समीचीन प्रवचनहेतु अयो बोधस्तस्य अत्रिप्रलम्भनमविप्रतीतार तस्मिन्, ‘सवादासम्भवाभावात् १५ आगम प्रमाणमतिलौकिके’ इति ।

स्यामत्तम्—यदि कश्चित् सर्वज्ञ सम्भवति भवत्यपि तदा तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन प्रवचन स्यादसिद्धादसम्भवः, न चेत् प्रमाणभावात् । न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, साक्षात्सर्वविषयत्वे तेन तज्ज्ञानस्य क्वचिदप्रतिषेधनात्, विषयिण्यतिपत्ते विषयप्रतिपत्तिमन्तरेण नुपपत्ते । सर्वविषयत्वे तु तत्रप्रत्यक्षवतोऽपि सर्वज्ञत्वम् । तथा तत्राप्यन्यस्य प्रत्यक्षादवगच्छन् सर्वज्ञत्वमिति सर्वज्ञमेकमन्विच्छन् सर्वज्ञबहुलत्वमव्याहतप्रवाहमापद्येत । तदुक्तम्—

२० “सर्गज्ञोऽयमिति ह्येन तत्कालेऽपि बुभुक्षुमि ।

तज्ज्ञानवेपथ्विज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥

कल्पनीयाश्च सर्गज्ञा भवेयुर्धहवस्तन ।

य एन स्यादसर्गज्ञः स सर्गज्ञ न बुद्धयते ॥’

२५ [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३४—१३५] इति ।

प्रत्यक्षभावे च अनुमानम्, तस्य प्रत्यक्षतः साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिपत्तेः सत्यामेवोत्पत्तेः । साध्यस्य च सकलप्रेदिन प्रत्यक्षेणान्न ये अतस्तद्विद्वत्सम्बन्धस्य श्रवणप्रतिपत्तिरुत्पादिति, तदपि दुर्भेदम् प्रत्यक्षाविषयेऽपि तस्मिन्नुमानप्रवृत्ते ‘परोक्षोऽपि’ इत्यादिना प्रतिपादनात् ।

यदपि परस्य दुर्विलसितम्—प्रत्यक्षादे प्रमाणपञ्चस्य वस्तुसत्ताबोधकस्य सर्ववे

१ अनिर्णीतप्रामाण्यदेव । २ पीडाबाहुल्यकः । ३ मीमांसकस्य । ४—ये नानु—आ०, द० प० ।

५ गृहीतवम्ब—पत्यैकदेवदशा—दशनिश्चिच्छेदे—शुद्धिरनुमानमिति मीमांसका । —ता० टि० ।

६—माययि० श्लो० ३।३ ।

दिन्यप्रवृत्तेः तदप्रवृत्तिरक्षणानुपलम्भात् अभाव एव तस्येति; तत्र न तावत्तस्याभावो नीरूप एव; तस्य प्रमाणाविषयत्वात् । न ह्यसौ अतद्रूपादव्यावृत्त एव तद्विषयः, तदतद्विभागमावापत्तेः । व्यावृत्तेश्चेत्; न; व्यावृत्तिशक्तियैकत्वे तदनुपपत्तेः । तच्छक्तिभावे च नीरूपत्वव्यापत्तेः, शक्तिप्रधानरूपत्वात् भावानाम् । भवतु पर्युदासवृत्त्या किञ्चिज्ज्ञत्वमेव तदभाव इति चेत्; तदपि न प्रतिनियतगुह्यपाधि-
 दानम्, तस्य तदभाववैरेनाभीष्टत्वात् । सत्त्वदेशकालवर्तिगुरुपरिपदधिष्ठानस्य तु तस्य कथं ५
 निरवशेषतत्परिज्ञानविकलेन प्रतिवेदनम् ? अधिष्ठानप्रतिवेदन एवाधिष्ठेयप्रतिवेदनोपपत्तेः । तत्परि-
 ज्ञानवसरे तु कस्यचित् कथन्न तस्यैव निरुपद्रवं सकलवेदित्वमापद्येत यतः “सर्वज्ञोऽयमिति खेवम्”
 [मी० श्लो०] इत्यादि मीमांसस्य परत्र चिन्तितं दूषणं स्वगृहं प्रत्युपगतं न भवेत् । तन्मानु-
 पलम्भादपि अभावापरनामधेयात् सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावसाधनमुपपन्नम् । किञ्च, अयमनुपलम्भो
 वादिनः स्वस्य वा भवेत्, सर्वस्य वा गत्यन्तरासम्भवात् ? तत्रोभयत्रापि दोषमावेदयन्तः— १०

सकलज्ञस्य नास्तित्वे स्वसर्वानुपलम्भयोः ।

आरेकासिद्धते तस्याप्यर्वाग्दर्शनतोऽगतेः ॥२०॥ इति ।

न हि सर्वज्ञाभावसधने स्वानुपलम्भस्य गमकत्वम्; तस्य परचेतोवृत्तिविशेषे सत्यपि
 भावेन व्यभिचारिणः शशयहेतुत्वात् । न हि तत्र नियोगतः प्रत्यक्षादीनामन्यतमस्य प्रवृत्तिरेव,
 प्रथमदर्शन एव तदवधारणात् ‘मूर्खोऽयं ण्डितो वा’ इत्यादिविर्मर्शाभावापत्तेः । न चानवधा- १५
 रितोऽपि स नास्त्येव, पुनः दुर्ताश्चत्तर्वाविशेषात् तदस्तित्वस्य निर्णयात् । नापि सर्वसम्बन्धिनः,
 तस्यैवासिद्धेः । तदेवाह—‘तस्याप्यर्वाग्दर्शनतोऽगतेः’ इति । तस्यापि सर्वसम्बन्धिनोऽनुपल-
 म्भस्यापि, अपि शब्दाच्च केवलं सर्वज्ञस्य अगतेः अगतिश्च तस्यार्वाग्दर्शनतः । अर्वाचो
 हि वस्तुभासस्य दर्शनमस्मदादिप्रत्यक्षं तत्कथं तस्य सर्वविषयत्वं यतः सर्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्य
 ततोऽवगतिः ।

यत्पुनरात्रानुमानम्—सर्वेऽपि सर्वज्ञा नोपलभन्ते पुरस्तादादे रथापुह्यवदिति; तदपि २०
 न सम्भक्त्वा; सर्वेषामर्वाग्दर्शनतोऽनवगमेन हेतोराश्रयासिद्धेः । न चास्ति पुरुषत्वादेः सर्वज्ञत्वोपलम्भेन-
 विरोधः, सोऽर्वाग्दर्शनि सम्भवन्नपि न सर्वज्ञे स्यात्, तेनात्मनोऽयस्य च सर्वज्ञतया दर्शन-
 सम्भवात् । ॥ एव नास्तीति चेत्; न; अन्यतः तन्नास्तित्वेऽनुपलम्भस्य वैफल्यापत्तेः । तत एव
 सर्वसम्बन्धिन इति चेत्; न; परस्परश्रयात्—सिद्धे सत्तास्तित्वे तदनुपलम्भस्य ततोऽपि सत्तास्तित्वस्य २५
 सिद्धेः । अतो मानुमानादपि सिद्धिस्तदनुपलम्भस्येति न तस्मादभावः सर्वज्ञस्य ।

नापि वक्तव्यादेः; द्वितीयप्रस्तावे तन्निषेधस्याप्यभिहितत्वात् । भावस्तु तस्यानुमानो
 निरूपितो निरूपदिष्यते च । -कथं पुनः सर्वज्ञविज्ञानस्याज्ञाज्ञत्वे सूक्ष्मान्तरितदूरगोचररश्मस्मदादि-

१ -वृत्तेःचेत् छा०, घ०, प० । २ -परीक्षाधि-आ०, द०, प० । ३ संनयामावृत्तेः ।

४ परचेतोवृत्तिविशेषः । ५ -ज्ञसम्बन्धिनस्त्वस्यैवासिद्धेः प-आ०, घ०, प० । ६ -उत्पत्तेन नि-आ०,

घ०, प० । ७ -परततोऽर्वाग्दर्श-आ०, द०, प० । ८ -वर्तिन्यसंभवात्तपि समने आ०, घ०, प० ।

९ सत्तावादि-आ०, घ०, प० ।

प्रत्यक्षवदिति चेत् : कथं गृह्वाराहादिप्रत्यक्षस्य : तस्यास्मदादिप्रत्यक्षप्रत्यक्षत्वेन तद्वर्त्मनो ज-
नस्यासम्भवादिति चेत्, न, सर्वज्ञप्रत्यक्षस्यापि तद्विलक्षणत्वाविशेषात् । कथमेवमपि एकेन्द्रियोप-
जनितस्यैव तस्याशेषेन्द्रियार्थविषयत्वं गृह्वाराहादौ तस्य स्वविषयानतिक्रमेणैव दूरसूक्ष्माद्यवलो-
कनातिशयमाभात् नेन्द्रियान्तरविषयनिरूपणेनेति चेत् : इन्द्रियजत्वाविशेषे स एव तदतिशय-
५ कस्मात् : तदीयादिन्द्रियशक्तिविशेषादिति चेत्, तर्हि तत् एव सार्वज्ञं प्रत्यक्षमिन्द्रियान्तरार्थ-
विषयमपि भवेत् । नन्विदमनुपपन्नम् शक्तिविशेषादपि स्वार्थान्तिलङ्घनेनेन्द्रियज्ञानस्यातिशयो-
पपत्तेरिति चेत्, स्वेन्द्रियान्तिलङ्घनेनैवेत्यपि भवेत् । तथा चेत्, न, सत्यस्वमादान्मन्याऽपि
तदतिशयदर्शनात् । तदन्तिलङ्घने वा स्वार्थान्तिलङ्घनमप्यविरुद्धम्, अत एव 'चक्षुः श्रवसो गुणज्ञाः' इति
कविप्रवादोऽपि । ततो दुर्भाषिणमिदम्—

१० “यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थान्तिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे धोत्रवृत्तिः ॥”

[मी० श्लो० चोदना० श्लो० ११३—१४] इति ।

१५ किमर्थं तर्हि तत्रेन्द्रियभेदपरिष्करणम् एरुस्मादेव तस्मात् सकृदेन्द्रियार्थप्रतिपत्तेरिति
चेत् : न, कदाचिदतत्त (दत्त) कदाचिदन्यत् कदाचित्त सर्वदपि तत्प्रतिपत्ते । अन्यथाऽ-
स्मदादौ वामेतरनयनभेदोऽपि न भवेत् प्रयोननमेदाभावात् । तथापि स्वहेतुबलायात्तदभेदो
भवत्येवेति समान भवेदिन्द्रियभेदोऽपि । केवलमभ्युपगम एवाय न च तस्याक्षजस्वभिप्रेत जैनस्य ।
“बहिरन्तरप्युभयथा च करणमविधाति नार्थकृत् ॥” [बृहत्सं० श्लो० १२९] इत्या-
२० ज्ञायात् । कथं तर्हि तत्र प्रत्यक्षव्यपदेश तस्याक्षमविगमानादेशोपपत्तेरिति चेत् : न, तस्य
व्युत्पत्तिमाश्रयित्वत्वात् वैशद्यस्येव तदुपलक्षितस्य प्रवृत्तिनिमित्तात्, सति तस्मिन् तदभावेऽपि
गोत्रादेव गो०पपदेशात् । वैशद्यमपि सत्यतिगमनादेव रूपादिवेदेने दृष्टं तत्कथं तदभावेऽपि चेत् :
आस्तामेतत्, कथं पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं न प्रत्यक्षम् : तत्रैवावभावनियमस्य दर्शनादिति चेत्, तत्र
एव आलोकनिरपेक्षमपि न भवेत् । भवत्येव “आतिविशेषाणां संस्कृतचक्षुषा च तदभावेऽपि तत्प्रति-
२५ पत्तेरिति चेत्, समानमन्यत्र, सुखादिवेदनस्येन्द्रियाभावेऽपि प्रतिवेदनात् ।” तदपि तदपेक्षमेव प्रत्यक्ष-

१ प्रत्यक्षस्य । २ एतदति-ज्ञा० । ३ -यविशो-आ०, व०, प० । ४ इन्द्रियात् । ५ कदाचित्त
आ०, व०, प० । ६ सर्वस्मादपि आ०, व०, प० । ७ सर्वज्ञज्ञानस्य । ८ “अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं तद्यज्ञा-
नस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिव समर्थं नाथत, यज्ज्ञानस्य धातुिकमचतुष्टयक्षयं द्यूतत्वात् ।”-प्रमेयक०
पृ० २५९ । ९ “अप्राभितल्यश्च व्युत्पत्तिनिमित्तं शब्दस्य न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अनेन तु अक्षाभितेनेदा-
र्थसमवेतमर्थसाक्षात्कारिणं लक्ष्यते तदेव च शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ।”-न्यायवि० टी० प्र० ११ ।
न्यायबुमु० पृ० २६, टि० २ । १० -अ प्र-आ०, व०, प० । ११ तदावाभावे-आ०, व०, प० ।
१२ “नतज्ज्ञाणां मार्जासद्गीनाम्”-ज्ञा० टि० । १३ सुखादिवेदनम् ।

वात् रूपादिप्रत्यक्षवदित्येतत् नक्षत्रादिप्रत्यक्षस्यालोकापेक्षत्वमपि व्यवस्थापयेत् । प्रतीतिबाधनात्तेत्यपि
ल्यमन्यत्रापि^१ ।

किञ्च तदिन्द्रियं यतः सुखादिवेदनम् ? मन इति चेत् ; क तस्य सम्प्रयोगः^२ ? सुखादा-
वेवेति चेत् ; न ; अनुत्पन्ने तस्मिन् तदयोगात् । उत्पन्नेऽपि वैयर्थ्यात् , तदुत्पत्तावेव तदग्न्यान्त-
रतया तत्प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तेः । अथ तत् तद्विषयादग्न्यान्तरं तत्त्वात् रूपादिप्रत्यक्षवदित्युच्यते ; ५
तत्र ; अभेदानुभवेन पक्षस्य बाधनाद्धेतोश्च तत एव कालात्ययापदिष्टत्वात् । किञ्च ,

यदि तद्वेदनात् पूर्वमस्ति पुंसः सुखादिकम् ।

किञ्च संहृदतापादिलिङ्गं तद्वपुषीक्ष्यते ॥१६९४॥

कार्यस्य निषमभावात् चेदनियमान्न किम् ।

न चैवं वेदनात् पुर्यं कदाऽपि तदवीक्षणात् ॥१६९५॥

१०

न ह्यवेदयतो ह्यदं रोमहर्षादिसम्भवः ।

नापि तौपं परिस्थानवदनत्वादि दृश्यते ॥१६९६॥

अथायं तत्स्यमात्रो यज्जातमेव स्वकार्यकृत् ।

ज्ञानस्मैव तदा ह्यादतापादिः परिकल्प्यताम् ॥१६९७॥

सत्येव तस्मिन् तैरग्न्यादन्यथा त्वन्यवस्थितेः ।

१५

रूपं नीत्यादितोऽप्यन्यदेवमप्यवकल्पनात् ॥१६९८॥

तत्र मित्रं सुखादेस्तत्प्रत्यक्षमुपपत्तिमात् ।

“जातिरिन्द्रियतो यस्य भवता परिकल्प्यते ॥१६९९॥

ततो युक्तं सुखादिप्रत्यक्षं [क्ष] वदक्षनिरपेक्षं सार्वज्ञमपि प्रत्यक्षं बाधकाभावात् ।

‘यद्येवमात्मनिरपेक्षमपि तद्वेत् , को वा नियमहेतुः यत्करणत्वाविशेषेऽपि तस्येन्द्रियादावेवान- २०

पेक्षत्वं नास्मि’ इत्यपि न चोद्यम् ; उपादानत्वेन^३ नियमात् । न ह्युपादाननिरपेक्षं स्मिपि कार्यमुपलक्ष्य-

पूर्वं यतः प्रत्यक्षमपि तथाऽवकल्प्येत । उपादानहेतुश्च तस्यात्मैव न चक्षुरादिकम् , प्रतिबन्धाना-

भावप्रसङ्गात् । अस्ति च प्रतिबन्धानम् ‘अहमेव रूपदर्शी रसादिकमप्यनुभवामि’ इति । न चेदं

चक्षुराद्युपादानत्वे सम्भवति ; सन्तानान्तरवत् चक्षुरादेर्भेदात् । एकशरीरात्मकत्वात् अभेदोऽप्यस्येवेति

चेत् ; शरीरभेदे न भवेत् । अस्ति च पूर्वशरीरानुभूतस्याप्युत्तरशरीरं प्रत्यभिज्ञानम्-‘य एव २५

पूर्वजन्मनि धृत्रियो जातः । ए एवापुना ब्राह्मणोऽस्मि’ इति । तत्र शरीरादे तदुपादानत्वमुपपन्नं

यत्तत्तदभावे तत्र भवेत् । सहकारित्वे ॥ नायं नियमः सत्यवत्त्वाद् तदभावेऽपि तस्य दर्शनात् ।

उपादानत्वेऽपि कथं नियमो धीजायभावेऽपि कदल्यादेः कन्दार्दी दर्शनादिति चेत् ; न ; तादृशस्या-

सम्भवात् । न हि यादृशं कदल्यादिबीजादेरुपादानात् तादृशं कन्दादेरपि , तद्विलक्षणस्यैव तस्य

१-मन्त्रापि आ०, य०, प० । २ “तन्निर्कर्म”-ता० टि० । ३ “अवेदयतः”-ता० टि० ।

४ सङ्का-ता० । ५ “उत्पत्तिः , जातिः सामान्यजन्मनो”-ता० टि० । ६-त्वे तद्विषय आ०, य०, प० ।

तत्त्वज्ञैरवलोकनात् । अतस्त्वज्ञप्रतिपत्त्यपेक्षया ॥ तदनियमकल्पनमनुपपन्नम् । अतिप्रसङ्गात् । सहकारित्वेऽपि स्मिमेव न नियम इन्द्रियज्ञानविलक्षणस्येव सत्यस्वप्नादावापि प्रत्यक्षस्यापेक्षणादिति चेत् । किमेव तत्र विलक्षणप्रतीतियोगिप्रत्यक्षे न भवति । भग्नत्वेव, अन्यथा सत्यस्वप्नज्ञानेऽपि तदभावापत्तेरिति चेत्, तर्हि “यज्जातीयैः प्रमाणैः” [मी० इलो०] इत्यादि दुरवबोध-
५ विजृम्भतं भवेत् । तत्त किञ्चिदेतत् ।

- कथं पुनरस्मिन्स्वप्नदुष्पादाने व तस्याचेतनत्वे चिद्रूपतया परिणामात्मभावात् । न परिणामादु-
पादानत्वम् अपि तु समवायिकारणत्वमिति चेत्, किं पुनस्तत्सारणत्व नाम । स्वात्मन्यारम्भ इति
चेत्, कीदृशस्तस्यात्मा । नित्यो व्यापीनि चेत्, न, तदारब्धस्यापि नित्यसर्वगतत्वप्रसङ्गात्, क्वचित्
कदाचिच्च तस्य भावे न तदात्मन्यारम्भ स्यात्, तस्य कदाचित्कालदिरूपाभावात्, अनभ्युपगमात् ।
१० अस्त्येष देशतस्तदभ्युपगम इति चेत् ; न, वस्तुतो देशवत्त्वे तस्यै कार्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वापत्तेः ।
कल्पनया तद्वत्त्वे तु उपादानत्वमपि कल्पितमेवेति निरुपादानमेव तत्त्वतः प्रत्यक्षादिज्ञानमनुजातं
भवेत् । तन्न समवायिकारणत्वेन तस्यैव उपादानत्वमुपपन्नम् । कुनो वा नित्यं पृथि यादिरेव
तस्य समवायिकारण न भवेत् यतोऽयमायास, आत्मरूपनायाम् अचेतनतस्याविशेषत् । ‘न
पाथिवादिपरमाणुसमवेतं ज्ञानम् अस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, यच्चसमवेतं न तच्चथा यथा तद्रूपादि, तथा
१५ च ज्ञानम्, तस्माच्च तत्समवेतम्’ इत्यनुमानेन प्रतिबन्धादिति चेत्, आत्मसमवेतमपि न भवेत्,
तत्सर्वगतत्वादिवदेवास्मदादिप्रत्यक्षरगभावापत्तेः । न हि तत्सर्वगतत्वमस्मदादे प्रत्यक्षम्, अत्रिवादेन
“सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात्” [] इत्यादेरनुमानस्य वैकल्योपनिपातात् ।
सधनाव्यतिरेकी च दृष्टान्त मानसप्रत्यक्षविषयतया परमाणुरूपादेरप्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, अन्यथा
‘यावान् कश्चिद् गुण स सर्वोऽपि क्वचिदाश्रित’ इति व्याप्यपरिज्ञानात् कथमिदमनुमानम्—
२० “बुद्ध्यादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपादिवत्” [] इति । आधारमदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतु, तन्न, असिद्धत्वात् । न हि तत्प्रत्यक्षं बुद्धेरस्ति शरीरदर्शनेऽपि तद्विकल्पे संशयात् ।
तज्ज्ञानमानप्रतिबन्धान् ज्ञानस्य तत्परमाणुसमवय्वं क्वयप्रतिबन्ध, यत आत्मैव तत्र सम्वायहेतुरिति
कल्प्येत । भवतु चेतन एवात्मा तत्रोपादान तस्य तथापरिणामोपपत्तेरिति चेत्, तस्यापि कथञ्च
गोलादिदत्त शरीरे सर्वत्रापि दर्शनस्यापार । तत्त्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति चेत्, सत्यमिदम्;
२५ यद न किञ्चिदपि तस्यावरण भवेत् । भवति च तदस्ति तस्यावेदितत्वात्, गोलकादौ ॥ तद्व्यापार
तत्र कर्मफलस्य स्वच्छत्वेन प्रतिरोधस्त्वात् । अमिहितं चैतत्—“कथञ्चित्स्वप्नप्रदेशेषु
स्यात् कर्मफलच्छता” इति । ततो युक्तमक्षानपेक्ष केरलिन प्रत्यक्षम्, तत्र वैशद्यस्य
तल्लक्षणस्य पुष्ट्यल्लगात् । तस्य आवरणविवेकनिबन्धनत्वेन क्लृप्त्यापारपराधोनाभावत् ।
एतदेवाह—

विज्ञानमज्ञसा स्पष्टं विप्रकृष्टे विरुद्धयते ।

न स्वभेदक्षणिक्तादेर्वा ज्ञानावृत्तिविवेकतः ॥२१॥ इति ।

विज्ञानं सकलवेदनं विप्रकृष्टे देशकालस्वभावव्यवहिते^१ वस्तुनि अज्ञता मवृत्तं स्पष्टं परिस्फुटं न विरुद्धयते । कुत एतत् ? ज्ञानावृत्तेः ज्ञानावरणस्य विवेकतः विश्लेषण इति । तात्पर्यमत्र—सति अवैशद्यसम्भवे^२ तेन विरुद्धयेत्, न चायमास्ति, तन्निमित्तावरणस्य तत्राभावात्, ५ तदभावस्य च निरूपणात् । अत्रैव 'स्वप्न' इत्यादि निदर्शनम् । स्वप्नश्च राग ईर्ष्याक्रोधाश्च ग्रामज्ञाक्रिन्दः स्वप्नेक्षणास्त्व आदयो यस्य समाहितविचादेस्तस्य वा तस्येव । वा शब्दस्यैवार्थत्वात् । यथैव हि सत्यस्वप्नादौ विज्ञानं विप्रकृष्टविषयमपि स्पष्टं तदावरणविगमे तद्विरोधिनस्तदस्पष्टत्वस्याभावात्, तथा सकलज्ञविज्ञानमिति भावः । न च सत्यस्वप्नाविज्ञानं तादृशमसिद्धमेव; कार्यतो लोकप्रसिद्धत्वात् । १०

साम्प्रतं प्रतिपादितार्थसङ्ग्रहार्थं श्लोकानाञ्चक्षणः प्रथममात्मनो ज्ञानात्मकत्वे सर्वस्य सर्वदर्शित्वपर्यन्तयोगम् आवरणविवेकवैचित्र्येण परिहरन्नाह—

ततः संसारिणः सर्वे कथञ्चित्चेतनात्मकाः ।

तत्तत्स्वभावतो ज्ञानं सर्वत्र शबलायते ॥२२॥ इति ।

संसारिणो भवप्रवधानुबन्धि^३नो जीवा कथञ्चित् न सर्वात्मना चेतनारमकाः स्वपरविषय- १५ परिज्ञानस्वभावाः । कुत एतत् ? ततोऽन्तरोक्ताज्ज्ञानावृत्तिविवेकात् । 'कथञ्चित्' इत्यत्रापि योज्यम् । कथञ्चित् केनचित् क्षयोपशमविशेषप्रकरणे भवतो न सर्वात्मना, ततः सर्वात्मनैव^४ तदात्मत्वोपपत्तेः । यत् एवं तत्तत्मात् ज्ञानं प्रकृमात् संसारिसम्बन्धि सर्वत्र सर्वात्मन् स्वरूपे अर्थरूपे च शबलायते स्पष्टास्पष्टतर^५, मादिविविधप्रतिमासरूपतया चित्रीभवन्ति । तदपि कुतः ? तत्स्वभावतः तस्य तद्विवेकस्य स्वभावः शबलज्ञानजननहेतुः शक्तिभेदस्तत इति । २०

बोधावरणविशेषवैचित्र्ये सति जन्मिनाम् ।

भगति ज्ञानवैचित्र्यं स्पष्टास्पष्टादिरूपतः ॥१७००॥

मैत्री प्रकाशवैचित्र्यं मलविश्लेषभेदतः ।

विलोक्यन्तो^६ नेवात्र विवदन्ते विपश्चितः ॥१७०१॥

ततो युक्तमशेषज्ञस्वभावस्यापि देहिनः ।

कथञ्चित्ज्ञत्वमप्युक्तमुपपत्तिसमन्वयात् ॥१७०२॥

भवतु नामैवमिदम्, परं तत्र वक्तव्यम्—यत्तदावरणं तदपि चेतनमेव "कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना मानसं च तत् ॥" [अमिष० को० ४.१] इति वचनात् । ततो न तत्र मदिरादि-

१-हितव-आ०, व०, प० । २ तत्त्वेन आ०, व०, प० । ३-तन्व्येन त-आ०, व०, प० ।

४ प्राणिप्रका-आ०, व०, प० । ५-उन्तु नै-आ०, व०, प० । ६ बाहः प्राह ।

सादृश्योपकरणमुपपन्नमिति कश्चित् ; सोऽप्यनिश्चितवस्तुवादो; तथा सति निर्विवादापत्तेः । तथा हि—यदि चेतनं कर्म तर्हि तस्याभ्युदयप्रत्यवायनिबन्धनतया स्वत एवाधिगमात् न कस्यचिदपि तत्र विवादः स्यात् । अस्ति च, अनुष्ठानरूपं तदिति कस्यचित्^३, 'आकृतमित्यन्यस्य'^४, आत्मगुण-विशेष इत्यपरस्य^५, बहुलं तद्दर्शनात् । अधिगतेऽपि तस्मिन्नन्तरफलादर्शनाशक्यारोपतो विवादः
५ सम्भवतीति चेत् ; उच्यते—

अतस्मिन् तद्ग्रहणं चेदारोपो नाधिगच्छति ।

अस्मिन्स्तस्य बोधत्वमवसंवेदिनः कथम् ॥१७०३॥

अधिगच्छति चेत्तस्माद्विवादोपजनिः कथम् ।

अविवादानुकूलं यत्तथा तस्यात्मवेदनम् ॥१७०४॥

आरोपान्तरतस्तस्याधिगतस्याप्यनिश्चयात् ।

विवादोत्पत्तिहेतुत्वं यदि तत्रोपकल्प्यते ॥१७०५॥

तदारोपान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गस्यानिवर्तनम् ।

अनवस्थाभयावाहि कथं शक्यनिराकियम् ॥१७०६॥

तामादचेतनं कर्म तत्त्वज्ञैरनुमन्यताम् ।

तत्रानुष्ठानरूपत्वं यत्परैः परिकल्पितम् ॥१७०७॥

तदयुक्तमनुष्ठानादत्रैवोपश्रयं गतात् ।

परलोके फलोत्पत्तेर्वर्तिताऽप्यवस्थितेः ॥१७०८॥

नापि तत्राकृतं तस्य तत्प्रकृत्यैव सङ्गतेः ।

तस्याश्वाचेतनत्वेन तत्फलानुभवात्पथात् ॥१७०९॥

चिच्छायासङ्क्रमात् साऽपि चेतनैवेति चेतसात् (चेदसत्) ।

विस्तरेण पुरा तत्र तत्प्रसङ्गान्तेनिषेधनात् ॥१७१०॥

ऋतौ कर्मभोगस्तन्नास्ति तस्य कथं पुनः ।

पुंसि कल्पनया भावो यत्स भोक्तेति कथ्यताम् ॥१७११॥

तत्कृतो न हि पुंसोऽस्ति तद्भोगोऽभ्युपागमात् ।

नेदानीमुपचाराच्चेत्यभोजनैव स सर्वथा ॥१७१२॥

न च भोगमकुर्वाणं कर्मातीवप्रसङ्गनात् ।

तत्र साङ्ख्योदितं कर्म युक्तियुक्तमुदीक्ष्यते ॥१७१३॥

१ कश्चिद्विषयिचिन्मान्यसेष्यनि-आ०, घ०, प० । २ "भीमांसकस्य"-ता० टि० ।

३ "प्रवृत्तेः प्रधानस्य विकारः प्रावृत्तम्"-ता० टि० । ४ "सोप्यस्य"-ता० टि० । ५ "वैशेषिकस्य"-

ता० टि० । ६ "स्वस्य"-ता० टि० । ७-स्यापपावादि आ०, घ०, प० । ८ "अतिप्रसङ्गादिपर्यः"-ता० टि० ।

नापि वैशेषिकासीष्टं तस्याचेतनधर्मणः ।

चेतनात्मगुणस्वस्य निषेधादव्यवस्थितेः ॥१७१४॥

आत्मनश्चेतनत्वञ्च यथास्थानं निवेदितम् ।

निवेदयिष्यते चातस्यज्यतां तत्र विग्रहः ॥१७१५॥

ततः स्याद्वादिपरिक्लिप्तमेव पौद्गलिकं कर्मोपपन्नं तस्यैव चेतनात्मविग्रहनिबन्धनतया ५
मदिरादिनिदर्शनबलेन प्रतिपत्तेः । कथं पुनश्चेतन आत्मा ज्ञातृमनश्चमूलं कर्मारमेत तत्परित्यागस्यैव
तत्रोपपत्तेः, न च तस्य परमुपाख्यवश्यम्, अनभ्युपगमात् ; इत्यप्यचोद्यम् ; मिथ्याज्ञानबलेन तस्यापि
तदुपपत्तेः । तथाहि— विवादापत्तं कर्म मिथ्याज्ञानोपनिबद्धम्, आत्मनि तद्विग्रहहेतुत्वात्, तदुपपत्त-
विपादिवत् । न चाश्रयासिद्धत्वं साधनस्य; कर्मसद्भावस्य निवेदितत्वात् । तद्विबन्धनतया विग्रहस्यापि
निर्वापितत्वाच्च स्वरूपासिद्धत्वमपि । यथाऽवस्थितस्वपरज्ञानस्वभावस्यात्मनो मिथ्याज्ञानमेव कथं १०
यत्तदुपनिबद्धमात्मनि कर्म भवेदिति चेत् ? न; तस्यापि सत्पूर्वोपपत्तिकर्मबलादुपपत्तेः, तस्यापि
तत्माकालभावि मिथ्याज्ञानात्, एवमगादित्वात् मिथ्याज्ञानतदुपनिबद्धकर्मप्रबन्धस्येत्युपपन्नं
चेतनस्याध्यात्मन, कर्मोपकल्पनम् । कथं पुनर्मूर्तस्यात्मनो मूर्तेन कर्ममलेनाभिसम्बन्धो मूर्तस्यैव
मण्यादेर्मूर्तमलसम्बन्धस्योपलभादिति चेत् ? न; आकाशस्यामूर्तस्यापि मूर्तेन जलधरपटलादिनाऽभि-
सम्बन्धप्रतिपत्तेः । न च मण्यादावपि मूर्तिरेव मलसम्बन्धनिबन्धनम्; तन्मात्रे तत्प्रसङ्गात् । न चैवम्, १५
उपक्लिप्तविशुद्धिविशेषे तदभावात् । अपि तु तद्वत्तः कश्चित् स्निग्धत्वादिरूपः परिणतिविशेषः
एव, तस्य चात्मन्यपि मिथ्याज्ञानादित्यभावस्य भावात्, उपपन्न एव कर्ममलाभिसम्बन्धः । न
चैकान्तेनामूर्त एव संसारी जीवः तस्यानादिमूर्तकर्मसम्बन्धात् तत्प्रदेशानुप्रवेशरूपात् कथञ्चिन्मूर्तत्व-
स्यापि भावात् । तदेवाह—

अभिन्नो भिन्नजातीयैर्जीवः स्याच्छेतनः स्वयम् । इति ।

२०

जीवः— प्राणभृद्रूपा प्रक्रमवशात्तस्यैव जीवपदेनाभिधानात् । भिन्नजातीयैः पुद्गल-
परिणामरूपतया स्वतो विलक्षणैः कर्ममलैः अभिन्नोऽविष्कृतः स्यात् भवेत् । स्यात् कथञ्चिद्वा^१
बन्धप्रकरेण । यथैवं मूर्ते जीवस्तर्हि तन्मलबन्धवदचेतन एव स्यादिति चेत्; न; तस्य स्वयं
स्वलक्षणतश्चेतनत्वात्, अन्यथा संसारानुपपत्तेः । दुःखानुभवप्रबन्धो हि संसारः, ॥ कथमचेतनस्य
स्याद् घटादिवत् ? स्यादेव चिच्छायासङ्गमादिति चेत् ; न; तस्य निराकरणात् । अत एव न २५
चेतनासमवायादपि । अपि च,

चेतनासमवायेन^२ संसारी व्योम किञ्च वः ।

तत्रापि समवायस्य भावान्नित्यविशुद्धानः ॥१७१६॥

समवायस्य भावेऽपि चेतना तत्र नास्ति चेत् ।

जीवे कुतः ? स्वहेतोश्चेत् समवायो वृथा भवेत् ॥१७१७॥

३०

विनाऽपि तस्मादत्रेदमिति हेतोर्व्यवस्थिते (तौ) ।

न च तस्या पर त्रिधित् समवायप्रयोजनम् ॥१७१८॥

तस्मादिहेदम्भावस्य समवायनिमित्तताम् ।

ब्रुवता व्योम्नि चेतन्य जीववत् पण्डित्यताम् ॥१७१९॥

५ अदृष्टाभावतस्तत्र ससारो नास्ति चेदस्तु ।

चेतनावददृष्टस्य समवायादग्रस्थिते ॥१७२०॥

सत्यप्येव स्वतस्तेत्याचेतनत्वादसमुत्तो ।

स्वतश्चैतन्यमायात जीवे ससारिणि स्फुटम् ॥१७२१॥

स तद्दि कस्मात् सर्वतो न प्रकाशते सर्वविषयतयेति चेत् ? अत्राह—

१० मलैर्ग्वि मणिर्विद्धः कर्मभिर्न प्रकाशते ॥२३॥ इति ।

यथा समन्ततः प्रकाशान्माऽपि जाल्यो मणिः मलै रज कर्दमादिभि विद्धो न प्रकाशते
तथा जीवोऽपि कर्मभिरावरणापन्नामधेयेर्विद्धः परस्परप्रदेशानुगमप्रबन्धेन बद्धो न प्रकाशते ।
यदा तु तदावरणमलानां तदुपादानकारणप्रत्यनीकात् उपायामियोगात् नि शेषवृत्त्या जीवतो विशेष
स्तदा प्रकाशत एवासौ सम-ततः सर्वार्थसाक्षात्करणरूपतया च । तदुक्तम्—

१५ “ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबद्धरि ।

दाहोऽग्निदाहको न स्यादसति प्रतिबद्धरि ॥” [योगवि० श्लो० ४३१]

तदेवाह—

सर्वार्थग्रहसामर्थ्यचैतन्यप्रतिबन्धनाम् ।

कर्मणां विगमे कस्मात् सर्वानर्थान्न पश्यति ॥ २४ ॥ इति ।

२० जीव सर्वानर्थान् कस्मान्न पश्यति पश्यत्येव । कदा ? विगमे- नि शेषविशेषे ।
केषाम् ? कर्मणाम् आवरणमलागम् । कीदृशानाम् ? सर्वो निरवशेषो योऽर्थो देशादि
विप्रकृष्टस्तस्य ग्रहः परिज्ञानं तत्र समर्थमेव सामर्थ्यं तच्च तत्त्वचैतन्यं च तत्प्रतिबन्धन्तीत्येव
शीलानामिति । क पुनरयं तैस्तस्य प्रतिबन्धो नाम ? पटवत् त्रिषयप्रच्छादनमिति चेत्, ततः कथं
मग्रहणं विषयस्य ? तदापि विप्रकृष्टग्रहणस्य तत्स्वभावस्यापरिग्लानात् तेषाञ्च दर्शनप्रसङ्गः पश्यत् ।

२५ असामर्थ्यानेति चेत्, न, वेदनसमर्थप्रतिज्ञाव्यापत्तेः । आवरणात्तरे प्रतिबन्धानेति चेत्, न,
तत्राप्येव प्रसङ्गादनवस्थापत्तेः । तन्न तत्प्रच्छादनं प्रतिबन्धः । शक्तिप्रपञ्च इति चेत्, उच्यते—

एकैव ज्ञानशक्तिश्चेत् सा च तैर्व्यस्यते यदि ।

जीव एव भवेद् दृष्टस्तदा गत्यन्तरच्युते ॥१७२२॥

कर्मावरणविह्लेपस्तस्य ध्वस्तासतः^१ कथम् ।

येन सर्वार्थदर्शित्वं ततस्तस्योपवर्ण्यते ॥ १७२३ ॥

अनेका तस्य^२ शक्तिश्चेदेकशः^३ सर्ववेदिनि ।

तस्याः साकल्यविध्वंसे जीवध्वंसः पुनर्भवेत् ॥ १७२४ ॥

असाकल्येन विध्वंसे शक्त्याऽवस्थितया कथम् ।

५

सर्वार्थदर्शनं तस्य न स्यात् संसारवर्तिनः ॥ १७२५ ॥

प्रत्यर्थनियता शक्तिरनेका तस्य चेत्तया ।

अज्ञातया कथं तस्य सर्वार्थग्रहसम्भवः ॥ १७२६ ॥

ज्ञातत्वमपि तस्या न शक्त्या युक्तमनेकया

अनवस्थाभङ्गावेकस्यातिदूरोपसर्पणात् ॥ १७२७ ॥

१०

एकया तत्परिज्ञाने शक्तिभेदे वृथा भवेत् ।

द्यावत्स्याप्येकैवार्थजातस्य प्रतिवेदनात् ॥ १७२८ ॥

अत्र चोक्तमिदं जीवध्वंसं सोपपत्तिरुम् ।

इति ये चोदयन्त्यत्र तेऽपि न न्यायवेदिनः ॥ १७२९ ॥

तच्छब्देर्धुरूपायाः स्मृत एव प्रवेदनात् ।

१५

अनवस्थाभयोऽपत्तिप्रसङ्गाभावनिश्चितेः ॥ १७३० ॥

ताभिरेव हि ताः शक्तीर्जीवो वेत्ति तदात्मकः ।

वाक्ष्यानपि पदार्थोपानिति हि प्राङ्निवेदितम् ॥ १७३१ ॥

तासां असाकलध्वंसे जीवध्वंसः कथं भवेत्

अध्वस्तशक्त्यवस्थस्य तस्याध्वंसोपपत्तितः ॥ १७३२ ॥

२०

कथञ्चिज्जीवविध्वंसरूपं तु न दूषणम् ।

रिधिर्युपपत्तिविनाशात्पविश्वतस्त्वप्रशान्तिनाम् ॥ १७३३ ॥

ततो युक्तं जीवस्य महण्मार्गात्पविश्वसंकरणमेव कर्मणा तत्पतिव्यवशयिति । न चैवं नेपां दर्शनप्रसङ्गः विषयश्च; तथापि तैरेव तच्छब्देः प्रतिबन्धनात् । मयत्वेवं तथाऽपि यथा परिगलित- निखिलजलधरपटलपरिवेष्टनस्यापि भानुमतः पुनः कुतश्चित् तदुपदेशमभवः तथा निरवशोपनिधृत- बोधावरणमलस्यापि केवलिनः पुनः कुतश्चिदभिगम्यन्मममवात् अनर्थोपनिबन्धः किञ्च भवतीति चेत् ! अत्राह—

प्रभुः साक्षात्कृताशेषप्रपञ्चमुवनम्रयः ।

अनर्थः परमात्मानमत एव न योजयेत् ॥ २५ ॥ इति ।

१ ध्वस्तत्वेन अस्तः अविद्यमानस्य जीवस्य । २ अनेकान्तर एव आ०, घ०, प० । ३-कृतः स-आ०, घ०, प० । ४-अवादेश-आ०, घ०, प० । ५-संसाकल्योपपत्तितः आ०, घ०, प० । ६-य सकल-आ०, घ०, प० ।

यतोऽयं परमात्मा सङ्गविवरणमलाङ्गमे सति साक्षात्कृतशेषपञ्चभुवनत्रयो जात
अत एव अस्मादेव हेतोः परमात्मानं च अनर्थः संसारदुःखैः तत्कारणैश्च रागादिभिः
न योजयेत् । निरवशेषतत्त्वविषयविशुद्धज्ञानात्मनस्तत्र तद्वियोजनस्यैवोचितत्वात् । मा भूदात्मनि
तद्योजन परत्र भवत्येव क्रीडासुखार्थत्वादिति चेत् ; न, क्रीडाया रागिधर्मत्वेन भगवत्यसम्भवात्,
५ नैकगिर् निरतिशयानन्दरूपतया तस्य तत्सुखनिरपेक्षत्वाच्च । तत्र तत्सुखार्थत्वेन तत्र तद्यो-
जनम् । कर्मभिरित्वेनेति चेत्, न स्वकर्म तस्य तत्र प्रेरकम् ; तस्यानुग्रहपरस्यैव भावात् । परकमेति
चेत्, न, तेनापि तस्याप्रेरणात्, प्रभुत्वव्यापत्तेः । कर्मण एव ततोऽपि प्रभुत्वमधिकमिति चेत् ; किमि-
दानीं तस्य तत्प्रेरण्या अनर्थयोजनस्य तत एव सम्भवात् ? चेतनाधिष्ठितादेव ततस्तत्सम्भवो न
केवलादिति चेत् ; कथमिदानीं ततस्तत्प्रेरणम् ? तदपि तदधिष्ठितादेवेति चेत्, न ;

१० परस्परार्थयात्—

चेतनाधिष्ठितं कर्म प्रेरकं चेतनस्य तत् ।
चेतनस्तदधिष्ठिता भवेत् तत्प्रेरणादिनि ॥ १७३४ ॥
कर्मन्तरप्रणुलस्य तस्याधिष्ठानतो यदि ।
कर्मन्तरेऽपि चिन्तेयमनवस्थाकरी भवेत् ॥ १७३५ ॥

१५ तत्र कर्मणा तस्य प्रेरणम् । नाप्यप्रेरेण प्रमुणा, तस्यैव तदधिकस्याभावात् । भावे तेन
मुक्तात्मनामप्यनर्थकरणे किल प्रेरणम् ? “प्रभुर्यदेवेच्छति तत्करोति” [] इति न्यायात् ।
एवञ्च,

पुनरावृत्तिसद्भावे मुक्तानामपि तद्वलात् ।
शुक्तिरामितया न स्यादनुष्ठान मनीषिणाम् ॥ १७३६ ॥

न तेपामसौ प्रेरको निमिचाभावादिनि चेत्, स्वस्ति तर्हि तत्प्राप्त्यर्थम् । निमित्तपारवश्ये
२० तदनुपपत्तेः । तत्र सूक्तम्—प्रभु इत्यादि ।

कुल पुनः प्रभो निरवशेषपञ्चभुवनत्रयसाक्षात्करणमिति चेत् ; अत्राह—

एवं यत्केवलज्ञानमनुमानविजृम्भितम् ।

नर्त्तं तदागमात् सिद्ध्यते [न च तेन विनाऽऽगमः] ॥ २६ ॥ इति ।

एवम् अनन्तरमुपवर्णितप्रकार भगवतो यत्केवलज्ञानमनुमानेन पूर्वोक्तेन वक्ष्यमाणेन
२५ च विजृम्भितं निष्प्रत्ययनीक प्रवृत्तं तदागमात् आगममूलात् सम्यग्दर्शनाद्यभ्यासात् श्रुते विना न
मिदृध्येत् न निष्पद्येत, तत एव निष्पद्यत इत्यर्थः ।

तदनेन माहेश्वरं तज्ज्ञानमनागमाभियोगपूर्वकमिति प्रत्युक्तम्, तथा हि—तदपि तत्पूर्वकं पुरपा-
तिशयत्वात् शास्त्रज्ञानपुरपादितदतिशयवत् । तदविशेषोऽपि तत्प्रकर्षादिरेव तत्पूर्वको न तज्ज्ञानमिति

१ प्रागुक्तव्याप-आ०, ब०, प० । २ कर्मण । ३-पि ह्येतद्-आ०, ब०, प० । ४ तद्यभावात्
आ०, ब० प० । ५ नित्यशुद्धज्ञानवत्त्वान्महेववरस्य । ६ पुरपातिशयत्वाविशेषोऽपि । ७ आगमाभ्यास-
पूर्वकः । ८ माहेश्वर ज्ञानम् ।

चेत्; कार्यत्वाद्यविशेषेऽपि घटादिकमेव बुद्धिमद्वेतुक न तनुकरणादिकमित्यपि विभागस्तथा भवेदिति कथमीश्वरसिद्धिर्यतः तज्ज्ञानमतत्पूर्वमुच्येत ? तन्न किञ्चिदेतत् । नन्वेवमागमस्य तत्पूर्वकत्वं न भवेत्, ततोऽपि पूर्वं तस्याभावादिति चेत्, अत्राह—‘न च तेन विनागमः’ इति । तेन केवलज्ञानेन विना आगमः तदर्थानुष्ठानहेतु न च नैव सिद्धयेत् । तस्या-
पोहयेयस्य निषेधात् । न चैवमन्योन्यसंशयः, हेतुहेतुमद्भावेन परभागमकेवलज्ञानसन्तान-
नस्य बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । एतदेव दर्शयन्नाह—

सत्यमर्थबलादेव पुरुषातिशयो मतः ।

प्रभवः पौरुषेयोऽस्य प्रबन्धोऽनादिरिष्यते ॥२७॥ इति ।

सत्यम् अवितथम् । किं तत् ? पुरुषातिशयः पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनादिरूपः प्रवचनहेतुरतिशयः प्रकर्षो मतोऽभ्यनुज्ञात । इतिशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । तदभ्यनुज्ञानं च १०
अर्थस्य आगमप्रामाण्यलक्षणस्य अन्यथाऽनुपपत्तिलक्षणात् बलादेव, न हि तत्पुरुषातिशयमन्त-
रेणोपपन्नमिति ‘निरूपितम् । एवञ्च अस्य प्रवचनस्य प्रसङ्गः कदाचित् कदाचिच्चोच्छे-
दवतः पुनरुन्मज्जनं पौहव्यः पुरुषकृत प्रबन्धस्तु सन्तानापरनामा अनादिरिष्यते । तथा
तदिष्टौ कस्यचिद् वाद्यकस्याभावात् । न केवलं तद्बलादेव तदभ्यनुज्ञानम्, अपि तु अनुमाना-
दपि । तच्चैवम्—‘यो यन्नानुपदेशालिङ्गानन्वयव्यतिरेकाविसंवादि वचनोपक्रमः स तत्साक्षा- १५
त्कारी यथा सुरभिचन्दनगन्धादौ अस्मदादि, तथाविधवचनोपक्रमश्च कश्चित् ग्रहलक्षणादि-
गतिविकल्पे मन्तव्यनादिशक्तिविशेषे च तदागमप्रणेता पुरुष इति । तदागमस्यापोहये-
यत्वेन प्रणेतुरभावादाश्रयासिद्धः तदभिधेयविषयस्तथाविधवचनोपक्रम इति चेत्; न ‘वैदस्म’
इत्यादिना तनोत्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवमप्यसिद्धं तद्विशेषणमनुपदेशत्वम्, उपदेशात् कस्य-
चित् तदुपक्रमसम्भवादिति चेत्, न, उपदेशस्तदर्थदर्शनाद्यतिशयः प्रभवः तस्यैव निमित्तविषय- २०
विज्ञानाधिष्ठानत्वेनास्मद्विष्टप्रतिष्ठानात् तस्याप्युपदेशबलादेव उपदेशत्वपरिकल्पनायाम-
नादिः उपदेशप्रबन्ध परिकल्पितो भवति । तत्र च ‘अनादिसम्प्रदायश्चेत्’ इत्यादिना दोषं
वक्ष्याम । तन्नानुपदेशत्वमसिद्धम् । नाप्यलिङ्गत्वम्, न हि लिङ्गबलात् तस्य तद्विकल्पाद्युप-
देशः, लिङ्गस्यैव तत्र कस्यचिदसम्भवात् । सम्भवेऽपि तस्य प्राकृतपुरुषविषयत्वे सर्वस्यापि
ततस्तत्प्रतिपत्तिसम्भवात् देवज्ञत्वमविशिष्टं भवेत् । विशिष्टप्रतिपत्तौ चोचरत्वे तु सिद्ध २५
तत्प्रतिपत्तुरतीन्द्रियार्थसाक्षात्करण तदपरस्य तद्विशिष्टव्यतिरेकादिति नासिद्धमलिङ्गत्वम् ।
नापि अनन्वयव्यतिरेकत्वम्, न हि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहचारादे सम्भवति प्रतीतिः,
तस्य चूतमज्जर्पादिर्नधुमासादिवत् देशकालादिनियमाभावात् । नापि तस्याविसंवादित्वम् ;
सति तद्वाच्यसम्बन्धपरिज्ञाने तत्र सवादस्यैव प्रतीते । कदाचित् विसंवादप्रतीतिस्तु प्रति-
पत्तुरेव यथावतात्सम्बन्धपरिज्ञानसामर्थ्यवैकल्यलक्षणादपराधात्, न तद्वचनोपक्रमस्य । ततो ३०
युक्तं तदन्यथाऽनुपपत्त्या क्वचित् तद्विषयसाक्षात्करणसाधनम् । एवमपि प्रहृत्यादि-
विषयमेव ततस्तत्सिद्धयेत् नाज्ञोपविषयमिति चेत्, न, तद्विषयस्यैव तस्याज्ञोपविषयतोप-
पत्तेः । प्रहृत्यादयो हि देशकालजातीयविकल्पेन प्राणिना त्र्येयप्रत्यवायोपनिपातपिभु-
नतया प्रतीयमाना निशेषानपि देशकालविशेषान् तद्विवाचितान् नसस्यावराजनेन विकल्पान्

१ निरूपमेव सां०, आ०, य० । २ ‘सुप्रसङ्गयोपदेशो हि तत्साक्षात्कार्यैवकः । परोपदेशलिङ्गा-
शाननेपावितथ्यतः ॥’ —उ० ख० ११ । ३ —त्याद्यापि आ०, य०, प० । ४ ‘असिद्धम्’ इति
सम्बन्धः ।

प्राणिनस्तदधिकरणान् अदृष्टविशेषानपि तद्वेतुफलविवर्त्तनेन प्रत्याययन्ति, अन्यथा तत्पिशु-
नतया^१ तत्प्रतिपत्तेरनुपपत्ते तत्त्वयमस्येवविषयमेव ततस्तन्न साधितं भवेत् ? एतदेवाह—

ग्रहादिगतयः सर्वाः सुखदुःखादिहेतवः ।

येन साक्षात्कृतास्तेन किन्न साक्षात्कृतं जगत् ॥ २८ ॥ इति ।

- ५ ग्रह आदित्यादिरादिर्येषां तारकादीनां तेषां गतयश्चरविशेषाः । उपलक्षणमिदम्—
कृतागुल्माद्योपधिगता रसवीर्यादयो मन्त्रध्यानादिगता वशीकरणशक्त्यादयोऽपि सर्वा
निरवशेषा येन प्रतिपादितवचनोपपन्नमवता साक्षात्कृतास्तेन पुरुषेण किन्न साक्षात्कृतम्
इत्यर्थः ? सुखदुःखादिहेतव इत्यनेनोपपत्तिः, यत् तद्गतयो रसवीर्यविपाकादयश्च जगत
प्रीतिपरितापलाभालाभजीवितमरणदेशोपपत्तयोत्पादकतया चोपजाता तत् तत्साक्षा-
१० त्कारिणा तदपि साक्षात्कृतमेव, अन्यथा तत्साक्षात्करणानुपपत्तेरिति मन्यते । तत् स्थित
तद्गत्यादिसाक्षात्कारिज्ञानोपनिबन्धन एव तस्य प्रतिपादितो वचनोपपन्न इति ।

साम्प्रत परस्य निर्वन्धात् लिङ्गबलोपनिबन्धनस्य सत्यपि तस्य सूक्ष्मादिपदार्थ-
साक्षात्करणमवश्यम्भावोति दर्शयन्नाह—

सूक्ष्मान्तरितद्वार्या प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।

- १५ अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः^२ ॥ २९ ॥ इति ।

- सूक्ष्मा परचेतोवृत्तिविशेषमन्त्रोपधिशक्त्यादयः अन्तरिक्षा देशकालव्यवहिता जीवित-
मरणलाभालाभादयो बुरा मन्दरमकराकरादयस्त एव अर्था ते कस्यचित् तद्विषयानुभावत्^३
पुरुषस्य प्रत्यक्षा विज्ञादज्ञानविषया इति साध्यन्ते अनुमेयत्वात् अनुमानज्ञानगोचरत्वात् ।
यदि ते प्रत्यक्षा किमनुमानेन प्रत्यक्षाविषय एव तदुत्पत्ते, “प्रत्यक्षबुद्धिः कमते न यत्र
२० तल्लिङ्गगम्यम्” [युक्त्यनुशा० श्लो० २२] इति भवतामप्यभ्युपगमादिति चेत्, यदि न
प्रत्यक्षा, तयाऽपि कथमनुमानम् । कथं च न स्यात् ? ध्याप्यपरिज्ञानात् । न हि प्रत्यक्षा-
दन्वत् साध्यसाधनव्याप्तिप्रतिपत्तौ तस्य प्रमाणम् । अनुमानतस्तदवगती, तत् एव,
परस्पराश्रयात् । अन्यतश्चानवस्थानात् । अथपित्तेश्चानुमानविशेषत्वात् । उपमानस्य च
प्रत्यक्षविषय एव सादृश्योपाधिकतया प्रवृत्ते । आगमात् तत्प्रतिपत्तौ व्यर्थमनुमान साध्य-
२५ स्यैव तत् परिज्ञानात् । तत् प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणम् । तेन च ध्याप्तिमवद्योतयता सूक्ष्मा-
दयोऽप्यवद्योतयितव्या एव, अन्यथा तल्लिङ्गव्याप्तेस्ततोऽवद्योतनानुपपत्ते । “प्रत्यक्षबुद्धिः”
इत्यादिकं तु प्रमाणान्तरात् व्याप्तिप्रतिपत्त्यभिप्रायेणामिहितं ततो न दोषस्तद्वचनस्य ।

- यच्चोक्तम्—यदि ते प्रत्यक्षा किमनुमानेनेति, तदपि मीमांसकस्यैव चोद्यं य
प्रत्यक्षविषयेऽपि अनुमानमन्विच्छति नास्माकम् अस्माभिस्तु केवलं तत्प्रसङ्गितेनानुमान
३० तेषां प्रत्यक्षविषयत्व प्रत्याख्यते । अतएवेदं प्रसङ्गसाधनं मामनन्ति मनीषिणः । भवेद्विदं
प्रसङ्गसाधनं यदि प्रत्यक्षविषय एवानुमानम् । न चैवम्, इन्द्रियशक्त्यादिवत् सूक्ष्मादेरप्यत
द्विषयस्यैव कुतश्चित् कार्यव्यतिरेकात् अनुमानोपपत्तेरिति चेत्, न, तच्छक्त्यादेरेपि
अनिश्चितप्रतिबन्धात् अनुमानानुपपत्तेरिति प्रसङ्गात् । प्रतिबन्धनिश्चये प्रत्यक्षतः कथमती
न्द्रियत्व तच्छक्त्यादेरिति चेत् ? अयमपि भवत एव पर्यनुयोगो यस्य प्रत्यक्षात् तन्निश्चयो

१ तत्सूचकतया । २ सुखदुःखादिहेतवः । ३ अनुमानवत् शा०, ब०, प० । ४ परस्य
शा०, ब०, प० । ५ तत् एवानुमानात् स्वीक्यसिप्रतिपत्तौ । ६ नमनुमानमिति मनी-शा०, ब०, प० ।

न स्याद्वादिनः, तेनाप्रत्यक्षादेवोहविकल्पतस्तदुपगमात्^१ । भवतु सूक्ष्मादावपि तत एव तन्निश्चय इति चेत्; न; 'तत्प्रामाण्ये षट्प्रमाणनियमविनिपातात् । को वा तद्विकल्पोपगमे भवतो लाभः ? सूक्ष्मादिप्रत्यक्षात्वाभाव एवानुमातुरिति चेत्; न; 'तद्विकल्पस्यैव देशकालानवच्छिन्नव्याप्तिप्रतिवेदिनो वैशद्यकोटिप्राप्तौ सूक्ष्मादिप्रत्यक्षात्वोपपत्तेः । भवति हि तस्य तत्प्राप्तिः, आवरणापाये तन्निमित्तस्वावैशद्यस्य व्यपगमात् । प्रतिपादितं च तस्य^५ तन्निमित्तत्वं क्वचिन्निरवशेषनिवृत्तिश्च । तत्र तदुपगमेऽपि तत्प्रत्यक्षप्रसङ्गभयात् निर्मुक्तिः इन्द्रियशक्त्यादेरपि स्पष्टभावाधिष्ठानतद्विकल्पशेषमुपीविषयभावमुपाशेदुपः प्रत्यक्षात्वाभ्यनुज्ञानस्यावृणपात् । ततः प्रसिद्धप्रत्यक्षापेक्षयैव कस्यचित् सूक्ष्मादयोऽर्थाः प्रत्यक्षाः पावकादयः इवेत्युपपन्नम्, अन्यथा तल्लिङ्गप्रतिबन्धनिर्णयानुपपत्त्या तदनुमानाभावप्रसङ्गात् । का पुनरेवं भवतस्तत्प्रत्यक्षसाधनप्रयासेन समोहितसिद्धिरिति चेत् ? निरवशेष-^{१०} तत्तदंशिनः पुरुषस्य निर्वाधत्वेनावस्थितिरेव । अत एवोक्तम् 'इति सर्वतस्तस्यिति' इति ।

भवत्येव तत्प्रसङ्गसाधनं यदि ग्रहणत्यादि'कमनुमानतः प्रतिपद्य कश्चिदुपविशेत्, न चैवम्, तच्छास्त्रस्य 'वेदाङ्गत्वेनापीरूपेयस्योपदेष्टुर्वाभावात् । एतदेवाह—

वेदस्यापीरूपेयस्य स्वतस्तत्त्वं विद्वएवतः ।

आयुर्वेदादि यद्यङ्गं [यत्नस्तत्र निरर्थकः] ॥३०॥ इति ।

१५

*वैशद्यकमायुर्वेदः आदिशब्दात् ज्योति शास्त्रादि यवि चेत् अङ्गमवयवः । कस्य ? वेदस्य । कीदृशस्य अवशिष्टेष्वस्य अनुरूपकृतस्य । पुनरपि तद्विशेषणं स्वतः पुरुषनिरपेक्षतया तत्त्वम् आत्मानं स्वर्गतद्धेतुसम्बन्धाश्च^६ विवृण्वतो व्यञ्जयत इति । अत्रोत्तरमाह— यत्नस्तत्र निरर्थकः इति । तत्र तस्मिन्नायुर्वेदादौ यत्नस्तात्वादिबन्धाधारलक्षणः तदर्थ-^{२०} व्याख्यानरूपश्च प्रयासो निरर्थको निष्फलः । तथा हि—

न तावत् कण्ठतात्वाविब्यापारस्तत्स्वरूपकृत ।

नित्यस्याकरणात्तस्य नापि तद्व्यवितकारणम् ॥१७३७॥

व्यवितस्तस्मादभिन्ना चेत् नित्येवेति न तत्कृतिः ।

भिन्ना चेद्वेदतो व्यवितस्तस्येति कथमुच्यताम् ॥१७३८॥

तथापि तस्य चेत् व्यवितस्तत्राप्येवं प्रसञ्जनात् ।

२५

अनवस्थाभयावेशान्निर्मुच्येत कथं भवान् ॥१७३९॥

अथ मतमुपलब्धिरेव व्यवितः, "उपलब्धिनिमित्ताच्च भान्यद् व्यञ्जकमुच्यते ।" [] इति यचनात् । सा च विषयविषयिभावात् सम्बन्धादेव वेदस्येत्युच्यते नामेदात् नापि तदन्तर-^{३०} करणादिति; तन्न; उपलब्धेः प्रयत्नकार्यत्वेनानित्यत्वे तद्विषयभावस्यापि तदपेक्षत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । अनित्य एव स इति चेत्; वेदः कथं नित्यः ? तस्य तस्माद् व्यतिरेका-^{३०} दिति चेत्; स एव वेदस्येति कथम् ? व्यतिरिक्तादेव कुतश्चित् सम्बन्धादिति चेत्; न; तत्रापि पूर्ववत्प्रसङ्गात् अनवस्थापत्तेरच । तन्नोपलब्धेर्व्यवितत्वम्, आविर्भावस्यैव तदनर्था-

१ व्याप्तिनिश्चयवीकारात् । २ ऊहस्य प्रामाण्ये । ३ ऊहविरूपस्यैव । ४ आवरणस्य यवैदाद्य-
निमित्तत्वम् । ५ -दिक्कमनु-शा०, प०, प० । ६ "क्रिया वक्ष्योऽयं व्याकरणं निरर्थकं ज्योतिषं तथा ।
छन्दसो विहितश्चेति षडङ्गो वेद उच्यते ॥"- शा० हि० । ७ वैशद्यकमायुर्वेद-शा०, प०, प० ।
८ -अवश्यं प० शा०, प०, प० ।

न्तरस्य तदुत्पत्ते, तस्य च वेदवत् स्वत सिद्धेरपपन्नमेतत् 'यत्नस्तत्र निरर्थकः' इति । न चैवम् । अत इदमुच्यते—पौरुषेय आयुर्वेदादि प्रयत्नसाफल्यमिति । व्यभिचारी हेतुर्वाचिक-
पुरुषापेक्षया भारतादेरपौरुषेयत्वेऽपि तत्साफल्यमिति चेत्, न, तदपेक्षया वस्तुतस्तस्य
पौरुषेयत्वात् । कथं तर्हि 'स तेन वाच्यते' इति व्यवहारः ? 'त्रियते' इत्येव तदुपपत्तेरिति
चेत्, न, प्रागपि तादृशस्य प्रबन्धस्य भावात्, तदेवत्वाध्यारोपेण तद्व्यवहारोपपत्ते ।
'त एवामी दालयो भुज्यन्ते ये पदं भुक्ता' इति व्यवहारवत् । व्यासाद्यपेक्षया तु
तदव्यवहार, तत् पूर्व तादृशस्याभावात् । भवत्वेवमायुर्वेदादेरपि गुर्वादिभिर्भाषितस्यैव
सदृशतया शिष्यादिभिरपि भारणादनुभाष्यत्वमेव न पौरुषेयत्व मूलस्य कस्यचित् कर्तुं र-
भावात् । अत एवोक्तम्—

१० "वक्षतान हि कर्म कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।
यथैवास्म्य परंरक्तस्तथैवैनं विवक्ष्यति ॥
परोऽप्येव ततश्चास्म्य सम्बन्धवदनादिता ।
तेनेय व्यवहारात् स्यादकौटस्येऽपि नित्यता ॥
यत्नत प्रतिपेध्या न पुराणा स्वतन्त्रता ।"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २८८-२९०]

१५ इति चेत्, तदसत्यम्, प्रत्येकमस्वतन्त्रत्वेऽपि पुराणा तत्प्रबन्धस्य तत्र स्वातन्त्र्यात्
सत्यव तस्मिन् तद्भावात् । इदमेव हि तस्य तत्र स्वातन्त्र्य नाम 'यत्तद्भावाभावनियमानु-
विधायित्वमायुर्वेदादे, अत कथमपौरुषेयम् ? सत्यमेतत्, अपौरुषेयत्व तु कस्यचिदती-
न्द्रियदर्शिनस्तत्कर्तुं रभावादिति चेत्, कथमिदानीं तत्राप्रामाण्यनिवृत्तिनिर्णय सति
२० पौरुषत्वे दोषपरिच्छाङ्कनस्यानिवृत्ते ? "दोषा सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु शङ्कयते"
[] इति स्वयमेवाभिधानात् । कुतो वा तत्र तादृश कर्तुं रभावः ?
प्रत्यक्षादिति चेत्, न, चिरकालव्यवहितस्य ततो भाववत् अभावस्याप्यप्रतिपत्ते । इदानीं
ततस्तदभावप्रतिपादन तु न दोषाय, अभीष्टत्वात् ।

कर्तुं रस्मरणात्लिङ्गादिति चेत्, किमिदमस्मरणम् ? अपरिज्ञानमिति चेत्, न,
२५ 'सकलज्ञस्य' इत्यादिना दत्तोत्तरत्वात् । अनभ्युपगम इति चेत्, किं पुनरभ्युपगमेन भाव-
व्याप्तिर्यतस्तदभावे न भवेत् ? तथा चेत्, सर्वस्य सर्वमिष्ट सिद्धयेत्, अनिष्टस्यानभ्यु-
पगमादेवाभावोपपत्ते । न तन्मात्रादेवाभाव अपि तु प्रमाणमूलादिति चेत्, किं तर्हि तत्
प्रमाण यदनभ्युपगमस्य मूल भवेत् ? इदमनुमानमिति चेत्, न, परस्परार्थमात्-अनभ्युपग-
मादनुमानम्, अनुमानादनभ्युपगम इति । ततोऽप्यनुमानमन्यदेवेति चेत्, न, तस्यापि
३० भावग्राहिणस्तन्मूलत्वानुपपत्ते । अभावगाहित्वे तु तत एवाभावसिद्धे व्यर्थमिदमनुमान
भवेत् । किं वा तदन्यत् प्रमाणम् ? 'आयुर्वेदादिप्रबन्धो मूलरतुर्विकल अनादित्वात्
मनुष्यप्रबन्धवत्' इत्यनुमानमिति चेत्, तदनादित्वं यदि प्रमाणान्तरात्, तत एव तद-
वर्तुं वत्वसिद्धे व्यर्थमिदम् । अत एव चेत्, उक्त परस्परार्थत्वम् । तन्नातस्तद्वैकल्पसिद्धिः ।

आगमादिति चेत्, न, तेन तत्र प्रजापतिकर्तृत्वस्य "एव वा अरे अस्य महतो

१ वाच्यते इति व्यवहाराभावः । २ यमदुमाया-आ०, व०, प० । ३ "दोषा सन्ति न सन्तीति
पौरुषेये तु शङ्कयते । वेदे कर्तुं रभावाच्च दोषाण्डैव नास्ति न ॥"—तत्त्वसं० श्लो० २४५५ । ४ न्यायवि०
श्लो० ३१२० । ५ तद्वैकल्पस्य सिद्धि-आ०, व०, प० ।

भूतस्य निश्चितमेव तद् (मेतत्) यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः” [बृहदा० २।४।१०] इत्यादिना श्रवणात् । तत्र तत्र प्रमाणमिति चेत्; व्याहृतमेतत्—तस्यैव प्रामाण्यं साधयितुमुपक्रान्तेन तदेव प्रविशद्व्यत इति ।

नोपमानावपि तत्सिद्धिः; तादृशस्य प्रबन्धान्तरस्याभावात् । अस्त्येव मनुष्यप्रबन्ध इति चेत्; न; तस्यापि “मूलतो ब्राह्मणमसृजत्” [] इत्यादेरागमात् समूल- ५ कर्तृकस्यैवाधिगमात् । एतेनानन्तरप्रयोगे निदर्शनस्य साध्यवैक्यं प्रतिपत्तव्यम् ।

अपिपत्तेस्तत्सिद्धिरिति चेत्; कुतस्तदुत्पत्तिः? प्रामाण्यादिति चेत्; तदपि कस्मात्? न तावत्तद्वैकल्यात्; परस्परान्तरात् । नापि सबादात्; प्रत्यागमेऽपि ततस्तद्वैकल्य- सिद्धिप्राप्तेः । न हि तत्र संवाद एव नास्ति, तद्विषयेऽपि तस्य बहुलमुपलब्धेः । न सर्वत्रेति चेत्; न; प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । तदनेन “स्वतः” [मी० श्लो०] इत्यपि प्रत्याख्याताम् । १०

कथं वा तस्य प्रामाण्यमचेतनत्वात् कलशादिवत्? सत्यमेतत्, मुर्यतस्तत्त्वज्ञानस्यैव तत्त्वात्, तत्कारणत्वेन तूपचरितमेव शब्दस्य तदुच्यत इति चेत्; न स्वतस्तस्य तत्कारणत्वं व्याख्यावैकल्यात् । न वैकल्यं तथा तत्र विप्रतिपत्तेः निराकरणादिति चेत्; संव कुतः? ‘समयान्तराभियोगादिति चेत्; अनभियुक्ततदन्तरस्य तर्हि तन्निरपेक्षमेव स तत्कारणं सम्भवेत् । न चैवम्, सम्प्रदायबलादेव तत्रापि तस्य तत्त्वदर्शनात् । अत एव “आचार्यवान् १५ पुह्यो ब्रह्म” [छान्दो० ६।१।४।२] इति श्रुतिः । कथं वा तदभियोगाद्विप्रतिपत्तिः? सत्यपि तस्मिन् शब्दस्य तत्करणशक्त्येव परिरक्षयात् । परिरक्षणे स एव परिरक्षीणः स्यात् अभेदात् । भेदे तु तदपेक्षणात् स्वतस्तस्य तद्वेतुत्वं व्याहन्यते । परिरक्षीणाच्च कथं ततस्तत्त्वज्ञानम् असतस्तदनुपपत्तेः? न तत एव तत्त्वज्ञानमपि तु पुनरन्यतस्तादृशादिति चेत्; न; तस्याप्यन्यतस्तदभियोगादेव परिरक्षयात्, पुनरप्यन्यतस्तत्कल्पनायामनवस्थापत्तेः । अतो न शब्द- २० सामर्थ्यं विप्रतिपत्तिरिति न तन्निराकरणात् तस्या साफल्यम्, अपि तु शब्दस्य शक्ति- करणादेव । कथं पुनः स्वतोऽसतो तच्छनितरन्यतो भवति? “न हि स्वतोऽसतो शक्तिः कर्तुं मन्येन शक्यते” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७] इति न्यायादिति चेत्; मिथ्या- ज्ञाने शक्तिः कथम्? न हि साऽपि शब्दस्य स्वत एव; ‘अप्रामाण्यं परतः’ इत्यस्य व्याघातात् । अयं तज्ज्ञाने परस्यैव व्यापारो न शब्दस्य, यद्येवं परमेवाप्रमाणं न शब्द इति २५ सर्वस्यापि तस्य प्रामाण्यमेव भवेत् ।

परस्यापि स्वतस्तत्र व्यापारो यदि सम्मतः ।

तदप्रामाण्यमापाति स्वत एव तदा न किम् ॥१७४०॥

तत्परस्यैव तत्रापि व्यापारपरिकल्पने ।

प्राच्यप्रदानतिशान्तिरव्यवस्थितिगावहेत् ॥१७४१॥ ३०

परतो न क्वचित्स्मादप्रामाण्यव्यवस्थितिः ।

इति साऽपि स्वतः प्राप्ता निवार्येत कथं त्वया ॥१७४२॥

दूरमनुस्मृत्याऽपि परस्य परोपकलितया शक्या तत्कारणत्वं श्रवणेन शब्दस्यैव

१ तत्र तत्र प० । २ “स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति मध्यमा” —मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७ । ३ समवायान्त-आ०, य०, प० । ४ व्याख्यानिरपेक्षमेव । ५ “अप्रामाण्यं प्रिया मितं मिथ्याज्ञानसंज्ञितं । कन्तुयाद द्विविधस्यायं समो दुष्टकारणान् ॥” —मी० श्लो० चोदना० श्लो० ५४ ।

तथा तद्वक्तव्यमविशेषादिति कथं तच्छक्तिरन्यतो न भवेत् यत् सत्यज्ञानशक्तिरपि तथा परतो नावकल्प्येत । स च पर पुरुषस्तदर्थसाक्षात्कार्येव नापर, तत् तदनवकल्पनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदेव दर्शयन्नाह—

शास्त्रज्ञानं तथैव स्यात् सामग्रीगुणदोषत । इति ।

- ५ एवकारो हेतुपदानन्तरं द्रष्टव्यो भिन्नरुमत्वात् । तदयमर्थः—शास्त्राद्वेदादन्यतो यज्ञानं तदर्थविषयं तत् स्यात् भवेत् । कथम् ? तथा तेन सत्यमिध्यात्वात्मना प्रकारेण । कुतस्तथा तत् स्यात् ? सामग्री शास्त्रमेव तस्या यो गुणदोषो पुरुषविशेषापादितसत्यमिध्याज्ञानजननशक्तिरूपी तत् एव साम्यामेव । दोषग्रहणं निदर्शनार्थम्, यथा दोषतो मिध्यात्वेन भावस्तथा सत्यत्वेन गुणत इति । सतोऽपि गुणस्य दोषापाकरणं एव व्यापारो न सत्यज्ञाने, तस्य शास्त्रादेव भावादिति चेत्, किमेव दोषस्यापि गुणापाकरणं एव व्यापारात् मिध्याज्ञानमपि शास्त्रादेव न भवेत् ? दोषतः पूर्वं गुणस्यैवाभावादिति चेत्, गुणतः पूर्वं दोषस्याप्यभावात् न ततोऽपि तदपाकरणं स्यात् । सम्भवनियमे वा दोषस्य गुणस्यापि स्यादविशेषात् । ततो युक्तं तज्ज्ञानस्य पुरुषायत्तगुणोपनिबन्धनत्वेन परत एव प्रामाण्यम् किं पुनर्वेदे तदर्थवर्तिना पुराणे ? न हि तेन तस्य करणं नित्यत्वात्, नापि तदर्थज्ञानस्य, तस्यापि जैमिन्यादिसम्प्रदायपरम्परात् एवोपपत्तेरिति चेत्, न, प्रयत्नसापेक्षत्वेन तत्र नित्यत्वविरोधस्याभिधानात् । तदविरोधेऽपि दूषणमाह—

अविरोधेऽपि नित्यस्य भवेदन्धपरम्परा ॥ ३१ ॥

तदर्थदर्शिनोऽभावान्मलेच्छादिव्यवहारवत् । इति ।

- अन्धवत् अन्धो जैमिन्यादिसम्प्रदायः तस्यातोन्द्रियस्वर्गयागसम्बन्धादिवेदार्थसंस्पर्श-
२० वैमुरयात् तस्य परम्परा प्रवाहो भवेत् । कदापि ? अविरोधेऽपि विरोधानावेऽपि । कस्य ? नित्यस्य वेदस्य । कुतो भवत् ? तदर्थवर्तिनो जैमिन्यादीनां मध्ये तदर्थं वेदार्थं पश्यतीत्येवशीलस्य वस्यचिदपि अभावात् । अत्र निदर्शनम्—मलेच्छा 'प्रत्यन्तवासिनो वलाकादयः, आविशब्दादन्येऽपि तादृशा व्याघादयः तेषां व्यवहारो मातृविवाहादिस्तत्रैव तद्वदिति । प्रसिद्धं हि परस्यापि मातृविवाहादे श्रेयोहेतुत्वदर्शिनः कस्याप्यभावात्, अतद्वर्ति-
२५ सम्प्रदायस्य च तद्विमुखत्वादन्यं प्रवाहत्वं तथा प्रकृतस्यापीत्युपपन्नो दृष्टान्तभावः ।
तस्यापि तदर्थमिह मुञ्चे अनादिसम्प्रदायस्य वेदागमस्य भक्तिर्यत् तदर्थदर्शिनो गुरुयोगेति प्रतिपिपादयिषु पूर्वपक्षयति—

अनादिसम्प्रदायश्चेत् आयुर्वेदादिरागमः ॥ ३२ ॥ इति ।

मुदोर्धमवम् । अत्रोत्तरमाह—

३०

कालेनैतावताभ्यासः कथन्न प्रलयं गतः । इति ।

एतावता अनादिभ्येण कालेन वक्ष्यते प्रलयं गतं तदागमः । वोदुः ? अनाप्तं अविद्यमानतदर्थं साक्षात्कारिपुरः । प्रलयं गतोपपत्त्येव (गत एव उपपत्त्या) रागाद्युपहतचेतस्क-
तया प्रज्ञाबलवत्कल्पादिना च अर्वावर्तिनामनुपदेशान्यथोपदेशादेः अप्रतिवेदना यथाप्रतिवेदना-
देरपि प्रतिपुरुषमुपक्षीयमाणस्य सर्वत्रापि देवो अनादिना कालेन निर्मूलो मूलनस्य सम्भवात् ।

१ तदा भा०, प०, प० । २ 'प्रत्यन्तो मलेच्छादेशः स्यात्' इत्यमरः । ३ -तदर्थमिहोऽसादा-
भा०, प०, प० ।

इत्येते हि इदानीन्तनानामपि नैषध्यादिव्यवहाराणां बहुजनपरिगृहीतानामपि निर्मूलप्रलय
क पुनस्तथा तदागमस्यादिकालीनस्य न भवेत् । न चैवम्, ततो यत्सिद्धं तदाह—

सिद्धं श्रुतेन्द्रियातीतं त्रिकालविषयं स्फुटम् ॥३३॥ इति ।

‘शास्त्रज्ञानम्’ इत्यनुवृत्तम् । शास्त्रस्यायुर्वेदादेः श्रव्यतोऽर्थतत्त्व यज्ज्ञानम् उच्छेद-
गतस्य पुनः प्रवृत्तिनिमित्तं तत् सिद्धं क्वचित् पुरुषे निश्चितम्, अन्यथा तत्प्रलयगमनाभावा- ५
नुपपत्तेः । तच्च श्रुतातीतम् उपदेशानपेक्षत्वात् अन्यथा भवेत्’ इत्यादिदोषात् । इन्द्रियातीतं
च तदधीनत्वे तज्ज्ञानत्वानुपपत्तेः । अत एव त्रिकालविषयम् इन्द्रियद्वारस्यैव तस्य काल-
नियमसम्भवात् । आवरणपरिक्षयाच्च स्फुटमिति स्पष्टमिति । तर्हि तथाविधस्य तज्ज्ञानस्य
सुगतादिदेव भावात् त एव तद्वेदादेः प्रवर्तका इति चेत्, अनाह—

तथा न क्षणिकादीनां सर्वथाप्यगुणास्थयात् । इति ।

१०

क्षण इति क्षणभङ्गवाद उच्यते विषयिणि विषयोपचारात्, तद्वत्त्वेन क्षणिक.
‘सुगत आदिशब्दादीश्वरादयस्तेषां तथा तेनोक्तप्रकारेण न शास्त्रज्ञानम् । कस्मात् ?
आप्तस्य यो गुण अज्ञानरागादिदोषाभावलक्षण “आप्ति दोषक्षय विदुः” [५
इति वचनात्, तस्यात्ययात् अभावात् । भवतु नाम क्षणभङ्गादौ प्रमाणपयातिवर्तिनि तेषां
तदत्ययो न नीलाबो तस्मै तदनतिवर्तिन एव तैरपदेशादिति चेत्, न, तस्यापि क्षणभङ्गाय- १५
व्यतिरेकेण तदतिवर्तित्वाविशेषात् । अत एवोक्तं ‘सर्वथा’ इति । ततो न तेषां तत्प्रवर्तकत्व
भगवत् एव तदुपपत्तेः । उपग्रहरनाह—

तद्विरम्य विरम्येतद् युक्तं शास्त्रप्रवर्तनम् ॥३४॥ इति ।

तत्तस्मादुक्तत्वात् ज्ञानात् एतत् प्रतीयमानं शास्त्रस्यायुर्वेदादेः प्रवर्तनं युक्त-
मुपपन्नम् । कथम् ? विरम्य विरम्य बोधस्या अन्तराज्जरा विच्छेद गत्येति दर्शयति । २०
प्रसिद्धश्च परस्यापि तथा तद्विच्छेद, विच्छिन्नस्य पुनः कुतश्चित् तदर्थदर्शनवत् प्रवर्तन
च । ‘वामदेवेन दृष्टं भ्राम कठेन प्रोक्तम्’ इत्यादिव्यवहारात्, स्वयं प्रतिपन्नस्य
प्रथमोक्तस्य च दृष्टत्वप्रोक्तत्वोपपत्तेः । ‘तत्तस्मैव (तत्तस्मैव) तदर्थदर्शो पुरुष तदभावे
शास्त्रस्यैव प्रलयप्रसङ्गात् ।

तदेव तस्य शास्त्रं प्रत्युपयोगनभिधाय तत्र प्रवृत्तेर्यवत्त्व प्रत्यभिधित्तुराह— २५

तादृशोऽभावविज्ञाने शास्त्रे ‘वृत्तिरनर्थिका’ इति ।

तादृशोऽनीन्द्रियदर्शिनो वीतदोषस्य च पुरुषस्य प्रणेतुः अभावविज्ञाने शास्त्रे
आयुर्वेदादौ या वेदवादिना प्रवृत्तिः सा ‘अनर्थिका निष्प्रयोजना भवेदिति शेषः । नैतदस्ति,
शास्त्रात्तदर्थप्रतिपत्तेस्तत्प्रयोजनत्वादिति चेत्, न शास्त्रस्यालोपकत्वेन तदस्तत्प्रतिपत्ते-
रनुपपत्तेः, अन्यथा यत् कुतश्चित् तत्प्रसङ्गेन शास्त्रस्यैव व्यर्थ्यपत्तेः । भवतु बोधनादेव ३०

१ ‘भवेदन्धपरम्परा’ इत्यादिदोषात् । २ -कपिरिति भा०, द०, प० । ३ स्फुटितं ता० ।

४ “आप्त दोषक्षयविदुः” - संपत्का० माट० पृ० १३ । यदा० उ०००० । प्राप्तव००००० ।

५ सायुदृष्टेन भा०, द०, प० । ६ वेदवेदोपनिषद् (२।५) प्रोक्तं यत् वामदेवो गर्भं दत्तन्नेदं

सर्वमहं वेद इत्युक्तात् । ७ ततो रमैव ता० । ८ -वर्था ता० । ९ -ते च- ता० ।

तत प्रतिपत्तिरिति चेत्; न, स्वतो बोधवत्त्वस्य प्रत्याख्यानात् । परतश्चेत्; वस्तुहि स पर अन्यनातीन्द्रियज्ञानादिसम्पन्नात् पुरुषोत्तमात्, तत्सम्प्रदायादेव तस्य यथार्थप्रतीति-
निबन्धनत्वोपपत्ते । जैमिन्यादिसम्प्रदायादेव तस्य तद्विबन्धनत्वमिति चेत्; न, तन्नाथ-
परम्परादोषस्य भाषितत्वात् । तत शास्त्रस्य तदर्थज्ञान प्रति साफल्यमभ्युपगच्छता तदर्थो-
पदेशकारी निर्दोषोऽज्ञकार्थसाक्षात्कारी च वक्तव्य, अन्यथा ततोऽयथार्थस्य तस्य ज्ञानस्या-
पत्या प्रवृत्तिर्वैफल्यपत्ते । एवमपि किं शास्त्रेण पुरुषादेव तादृशात् हेयोपादेयतत्त्वपरिज्ञान-
भावादिति चेत्, न, ततोऽपि शास्त्रमुखेनैव तद्रूपपत्ते, तद्वद्वैव विनियाना तदसम्भवात् ।
भवति स वक्तव्यो यदि कुतश्चित्तादृशस्य पुरुषस्य निश्चयो भवेत्, न चायमस्ति, तत्र
वाधकवत् साधकस्याप्यसम्भवेन सशयस्यैवोपपत्तेरिति चेत्, अनाह-

१० सन्देहेऽपि च सन्देहस्ततस्तत्त्वं निरूप्यते ॥३५॥ इति ।

सन्देहेऽपि च तादृश पुरुषस्य सन्देह शास्त्रेऽपि किमिद तेन पौरुषेयमुत नेति,
किमस्य तद्गुणत प्रामाण्यमुत स्वत इति, किमिदमेव धर्मं प्रमाणमुत सोऽपीति च सशय
प्राप्नुयात् । न चाय परस्य पथ्य । सति सशये “यद्वा कर्तुं रभावेन” [मी० श्लो० चोदना०
श्लो० ६३] इत्यादे “स्वत सर्वप्रमाणानाम्” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७]

१५ इत्यादे, “धर्मं चोदनेनैव प्रमाणम्” [] इत्यवधारणस्य च विलोपसम्पत्तात् । तत तस्मा-
दुक्तन्यायात् तद्वै तस्य तादृशस्य भाव निरूप्यते विचार्यते, तदपरीक्षायामुक्तदोषानतिवृत्ते ।
तदेव धेदाऽवयवत्वेनायुर्वेदादे नित्यत्वे दोषप्रतिधाय साम्प्रत शब्दमानस्य नित्यत्वे
त दर्शयन्नाह-

स्वतन्त्रत्वे तु शब्दानां प्रयासोऽनर्थको भवेत् । इति ।

२० स्वतन्त्रत्वमन्यानपेक्षत्वमनेन नित्यत्व दर्शयति सत्येव तस्मिन् तद्रूपपत्ते तस्मिन्
सति । केपाम् ? शब्दानां लौकिकानामन्येषा च प्रयास तात्वादिपरिस्पन्दरूप
प्रयत्नोऽनर्थको विफलो भवेत् । तु शब्दादवधारण प्रतिपत्तव्यम् । नानर्थकस्तेषां तेन
व्यक्तेरिति चेत्, न प्रयासदेश एव तत्प्रसङ्गात्, प्रदीपाद्यालोकदेश एव घटाद्यभिव्यक्ते-
रप्युपलभ्यात् । तथा च न परेण शब्दस्य श्रवणम् अश्रोत्रप्राप्तस्य तदसम्भवात् । अथ

२५ प्रयासाद् व्यञ्जका वायव श्रोतु श्रोत्रप्रदेश यावदभिसर्पन्तस्तनापि तदभिव्यक्तिं कुर्वन्ति
प्रयासस्य 'तु तत्कारित्वोपपत्तिरिति चेत्, न साक्षात् । न चैव सर्वत्र तदभिव्यक्ति,
व्यञ्जकानां सर्वत्राभावादिति । तन्न सत्यम्, एवमभिव्यक्तानभिभिव्यक्तरूपतया तत्र
भेदापत्ते । नाय दोष क्वचिदभिव्यक्तेरेव अन्यत्रानभिभिव्यक्तिरूपेण तत्तत्क्षणस्य रूपान्त-
रस्याभावादिति चेत्, कथमेवमन्यत्रानभिभिव्यक्तिरेव क्वचिदभिव्यक्तिरपि न भवेत्, तथा

३० च व्यवस्थितमिदं भवेत्-प्रयासो निरर्थको भवेत्' इति, अनभिभिव्यक्तिरिति चेत् तद्रूपायामभिभिव्य-
क्तावपि प्रयासस्यानुपयोगात् । कथं पुनरनभिभिव्यक्ति अभिव्यक्ति, अभावस्य भावरूपत्वा-
नुपपत्तेरिति चेत्, अभिव्यक्तिरपि अनभिभिव्यक्तिर्न भवेत् भावस्यापि अभावरूपत्वायोगात् ।
देशभेदापेक्षया तस्य तादृश्यस्येतरत्रापि तुल्यत्वात् । ततो निरवयवस्य क्वचिदभिव्यक्तो
सर्वत्राभिव्यक्तिरित्येति नष्टो दूरादश्रवणव्यवहारो दिक्पारवर्तिभिरपि व्यापिनि तत्र

१ ज्ञानरूपोपपत्त्या शा०, ध०, प० । २ शब्द कि-शा०, ध०, प० । ३ चोदनेनैव प्रमाणत्वे
त्येतद् धर्मोऽवधारितम्-मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४ । ४ तत्कारित्वोपपत्तिरिति चेत् साक्षात्कमेव शा०, ध०,
प० । ५ शब्दे । ६-स्थ भा-शा०, ध०, प० । ७ शब्दे ।

श्रवणस्यैव सम्भवात् । कुतो वा प्रयासस्य व्यञ्जकत्वमेव न कारकत्वम् ? ततः प्रागपि शब्दस्य भावादिति चेत्, श्रोत्रज्ञानविषयत्वमपि भवेत् तस्य तल्लक्षणत्वादिति व्यर्थ एव प्रयास स्यात्-नेनापि तस्यैवाभिध्यक्त्वपरत्नामवेयस्य करणात्, तस्य च विनाऽपि तेन सत्त्वात्, सतश्च वरणे तदपरिनिष्ठप्रसङ्गात् । तज्ज्ञानयोग्यत्वेनेव प्राक् तस्य भावो न तद्विषयत्वेनेति चेत्, न, तनापि तद्वैयर्थ्याविशेषात् । तथा हि-

योग्य प्रागपि शब्दश्चेत् स्वज्ञानजनन प्रति ।

प्रयासापेक्षया तत्र किमन्यत् फलमुच्यताम् ॥१७४३॥

'स' प्रयासव्यपेक्षश्चेत् स्वज्ञानजननक्षम ।

प्रयासाधीनतच्छक्तिस्ततः पूर्वं न भवेत् ॥१७४४॥

शक्तिस्तस्य सदायत्ता न चेत् किं तद्व्यपेक्षया ।

व्यवता (कत्या) स्यमेव कार्यं चेत् न स्वयमेवेति तदुद्भवात् ॥१७४५॥

केवला सा न हेतुदश्चेत् जह्याच्छक्तित्वमात्मन ।

कार्यदून्याऽपि शक्तिश्चेत् शक्ति स्याद् व्योमपश्चिनी ॥१७४६॥

जहातु नाम केवल्ये नरसाहित्ये तु नेति चेत् ।

तदैव तर्हि सा शक्तिर्न ततः प्राक्, तल कथम् ॥१७४७॥

श्रोत्रवेदनयोग्यस्य शब्दस्य प्रागपि स्थिते ।

तद्व्यवतावेव सर्वोऽयं प्रयास इति कथ्यताम् ॥१७४८॥

कुतो वा तस्य प्रयासात् प्रागपि भावः ? ततोऽभिव्यक्तनेरिति चेत्, सैव ततः कस्मान्न निष्पत्तिरेव । प्रागपि ततस्तस्य भावादिति चेत्; न; परस्परव्यययात् । प्रत्यभिज्ञानात् तर्हि तदा तद्भावः ।

"शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात् प्रागस्तीत्यनुमीयते ।" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३३] इति ।

इति चेत्, किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं नाम ? स एवायमिति पूर्वापरयोरेकत्वपरिज्ञानमिति चेत्; न; सर्वैकत्वे पूर्वापरभावस्यानुपपत्तेः, तत्र हि पूर्वभाव एव वा भवेत्, उत्तरभाव एव वा ? तत्र पूर्वविकल्पे पूर्वतयैव तस्याभिव्यक्तिरिति न साम्प्रतिकतया प्रतिपत्तिर्भवेत् । पूर्वस्यापि ततः पूर्वभावे न पूर्वतयापि प्रतिपत्तिः, ततोऽपि पूर्वतयैव तत्सम्भवात्, एव तत्रापि यतव्यमिति न कश्चिदवस्थिता प्रयासतत्त्वदभिव्यक्तिर्भवेत् । उत्तरविकल्पे तु प्राग्भावस्याभावान् न प्रयासात् तस्याभिव्यक्तिः । कथञ्चिदेवत्ये तु पूर्वस्मादुत्तरस्य श्रोत्रबोधानुपातिनो भवोऽप्युत्तीति 'तत्कादाचित्कत्वे कारणमभिधातव्यम्, अन्यथा तदयोगान् । तच्च न प्रयासाद् अपरमुपलभ्यत इति न च तत्कार्यत्वे तत्र न भवेत् ? तस्यपि तस्य प्राग्भावे प्रयासोपनोतेर्ध्वनिभिः कथमप्रतीतिरभिव्यक्तिः ? प्रतीतिरेव प्रदीपालोकादिभिः घटादीनां तदुपलब्धे । न प्रतीतिरभिव्यवतावङ्ग शक्तेरेव तत्त्वात्, मन्त्रादिना तन्निषेधे तदालोकादीनामपि अनभिव्यञ्जकत्वात् । न च तस्यामपि पर्यनुयोग - 'कोदुःखो' सा' इति ? कारकभक्तावपि प्रसङ्गात्, तथापि अतीन्द्रियत्वेनाप्रतीतिरविशेषात् । न च तदावनाऽपी निष्प्रमाणित्वेन कार्यदर्शनेन कारकशक्तिवत् व्यभिचरणेनैव व्यपनयनात् ।

१ प्रयासाद् प्रागपि । २ प्रयासेनापि । ३ शब्दः । ४ -स्याप्यस्य-आ०, प०, प० । ५ तदभिव्यक्त-क-आ०, प०, प० । ६ शब्दस्य । ७ शब्दनिष्पत्तेः । ८ कालापि । ९ यतीति ता० ।

तस्मादिन्द्रियगोचरातिपातिन्यैव शक्यता दृशीमेव शक्ति श्रोत्रेन्द्रियस्यादधाना ध्वनय
शब्दाभिव्यक्तेहेतव इत्युपपन्नमुत्पश्याम । तदुक्तम्—

“न च पर्यनुयोगोऽत्र केनाकारेण सस्कृत (ति) ।

उत्पत्तावपि तुल्यत्वात् शक्तिस्तत्राप्यतीन्द्रिया ॥

‘नित्य कार्यानुमेया च शक्ति किमनुयुज्यते ।

तद्भावाभावमात्रं हि प्रमाणं तत्र गम्यते ॥

‘अतोऽतीन्द्रिय एवैते शक्यता शक्तिमतीन्द्रियाम् ।

इन्द्रियस्यादधाना स्युः शब्दाभिव्यक्तिहेतव ॥

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४३-४५]

१० इति चेत्, उच्यते—नस्याल्पत्वमहत्त्वादिभिर्विशेषैरुपश्लिष्टस्य, अनुपश्लिष्टस्य वा
‘तेऽभिध्यञ्जका कल्प्यन्ताम् ? न तावदनुपश्लिष्टस्य, अप्रतीते । न हि तादृशं नवचिद्
व्यक्तोऽव्यक्तो वा शब्दः प्रतीतिपथमुपसंपति यत्राल्पत्वादीनामन्यतमस्यापि विशेषस्यानु-
पश्लेप सर्वदा तदुपश्लेपिण एव तस्य प्रतीते । भवन्तु तदुपश्लेपिण एव तस्य ते व्यञ्जका
इति चेत्, ‘अत्रापि—

१५ शब्दस्यैव स्वभावश्चेदल्पत्वादित्त्वा कथम् ।

‘तद्भेदे सत्यवर्णेषु तत्त्वैकत्वप्रकल्पनम् ॥१७४९॥

प्रत्यभिज्ञानशक्तेश्चेत् घटप्वपि न तत्त्वम् ।

घटो घटोऽयमित्येव व्यक्तं तत्रापि तददृशे ॥१७५०॥

व्यक्तिरेव कुलालादेस्तेषामपि तथोक्तम् ।

२० कारकव्यवहारोऽयं क्वापि न स्थितिमाप्नुयात् ॥१७५१॥

वैलक्षण्याद्विशेषाणां भेदस्यैवोपपत्तिः ।

‘जायेकत्वनिमित्तं चेत् तत्र प्रत्यक्मशनम् ॥१७५२॥

अवर्णेष्वपि सैवेयं प्रक्रिया परिकल्प्यताम् ।

तत्राप्यल्पादिरूपेण व्यक्तभेदव्यवस्थिते ॥१७५३॥

२५ अथासौ शब्दधर्मो न भवति ध्वनिधर्मत्वात् । शब्द एव तद्धर्मा तथाप्रतीतिरिति
चेत् न, अतर्द्धमपि शब्दत्वेष्वपि तथाप्रतिपत्तिभावेन व्यभिचारात्, व्यक्तिगतस्यैव
अल्पत्वादेस्तेनानुविधानात् । तत्र तत्प्रतिपत्तिविभ्रमादिति चेत्, न, शब्देऽपि तद्विशेषात्,
ध्वनिगतस्यैव तेनापि तस्यानुविधानात् । तत्र शब्द ‘एवाल्पत्वादि तद्रूपतया विज्ञानादिति
न साधुसाधनं शब्दत्वनानेकात्तात् । मुखेन च, दृश्यत हि मुखेऽपि व्यञ्जकाल्पत्वादिना
३० तद्रूपविज्ञानमतत्त्वभावेऽपि । तदुक्तम्—

“अयं ताद्रूप्यविज्ञानं हेतुरित्यभिधीयते ।

तथाऽपि व्यभिचारित्वं शब्दत्वेऽपि हि तमिति ॥

व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वे च तद्यथाऽनुविधीयते ।

तथैवानुविधाताऽयं ध्वन्यल्पत्वमहत्त्वयो ॥

१ -योगो-ता० । २ कार्यं कारणसंस्पृष्टे ता० । ३ नित्या आ०, व०, प० । ४ सतो आ०,
व०, प० । ५ ध्वनय । ६ अत्राह-ता० । ७ अल्पत्वादिभेदे सति अकारादिवर्णेषु एकत्वप्रकल्पनं कथम् ।
न ध्वत्वादिजातिः । ८ अल्पत्वादि । ९ एवोपाधि आ० ।

‘व्यङ्ग्यानां चेतदस्तीति’ मुखे नैकान्तिकं ततः ।

दर्पणेरूपमहत्त्वे च ‘दृश्यते न तु तन्मुखे’ ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २१३-१६] इति ।

तदयमत्यन्तपराभरणराशिसंख्येयोल्लासः, ध्वनिधर्मत्वेऽल्पत्वादेस्तद्वद्वाप्रतीति-
प्रसङ्गात् । अप्रतीतीत्यत्र “न च पर्यनुयोगः” [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४३] इत्यादिना ५
ध्वनयः प्रतिपादिता । न चाप्रतीती विभ्रम, विभ्रमस्य प्रतीतिरूपत्वात् । प्रतिपाद्यत एव
तेषामपि कैश्चित् प्रतीति-“ध्वनीनां श्रोत्रगम्यत्वं तस्मात् केचित् प्रवक्षते ।” [मी० श्लो०
शब्दनि० श्लो० २२३] इति वचनादिति चेत्, अतद्गम्यत्ववादिना तर्हि कथं तत्प्रतीतिः यतः
शब्दे तद्विभ्रम ? न हि दर्पणात्प्राप्तत्वादेरप्रतीती वदने तद्विभ्रम इति तद्विकलस्यैवावर्णा-
देस्तदा ‘तद्गम्यत्वं’ प्राप्नुयात् । न चैवं सर्वदा तदुपश्लिष्टविभ्रमस्यैव तस्योपलम्भात् । १०

अपि च, ध्वनीनां श्रोत्रगम्यत्वेऽपि यदि वाचकशक्तिः, व्यर्थं तद्व्यङ्ग्यस्य शब्दान्त-
रस्य परिकल्पनं तत्प्रयोजनस्य ध्वनिभ्य एव सिध्यते । अवाचकत्वे तद्वर्णस्य वृद्धिहासा-
देरपि वाचकत्वं न भवेत् । तथा च—

वृद्ध्यादिव्यतिरेकेण शब्दस्याप्रतिषेदनात् ।

‘अवाचकं जगत्प्राप्तं ततः किं कोनं कथ्यताम् ॥१७५४॥ १५

न हि वृद्ध्यादिशून्यस्य प्रत्यभिज्ञाऽपि वेदिता ।

वाचकत्वं गतस्तस्य कल्पयेम निराकुलम् ॥१७५५॥

वृद्धिहासावितादात्म्यं विभ्रतश्च तथा गतो ।

अवाचकत्वं वृद्ध्यादेरशक्यपरिकल्पनम् ॥१७५६॥

अन्यथा सर्वकार्येऽपि सर्वभेदविनिर्जितम् । २०

सन्मात्रं प्रत्यभिज्ञेयमुपयोगीति कल्पनात् ॥१७५७॥

स्वर्गादावपि तस्यैव कारणत्वव्यवस्थिते ।

यजनादिक्रियाभेदे प्रवृत्तिर्व्ययिका भवेत् ॥१७५८॥

भेदात्मनस्ततो यद्वत् ततोऽर्थकरणं तथा ।

ह्रस्वाद्यात्मैव शब्दोऽपि वाचकत्वाय कल्पते ॥१७५९॥ २५

अन्यथा तस्य संस्काराणि निप्रमुखा वयम् ।

वाचकः शब्दमुददिश्य प्रवृत्तं कुर्वते युधाः ॥१७६०॥

सत्यम्, ह्रस्वाद्यात्मन एव शब्दस्य वाचकत्वम्, तत्तु तदात्मत्वं ध्वनिधर्मस्यैव
ह्रस्वादेरनुपातात् न तत्त्वतः, इति चेत्, वयमतात्त्विकेन तद्रूपेण वाचकस्य वर्णस्य
स्वरूपेणापि तयाविधेर्नैव तत्प्रसङ्गात् । एवं च— ३०

अतात्त्विकस्य वर्णस्य नित्यत्वादिप्रसाधनम् ।

यन्व्यास्तनन्धस्यैव सौरूप्यगुणवर्णनम् ॥१७६१॥

समृत्या वाचकः शब्दः कल्पयन्नपि याज्ञिकः ।

कल्पयेत् कारकं तद्वदिति वीढमतं भवेत् ॥१७६२॥

१ व्यङ्ग्यानां-प्रा० । २ शब्दो-प्रा० । ३ दृश्यते-प्रा० । ४ तन्मुखे-प्रा० । “व्यङ्ग्यानां चेतदस्तीति
सोऽन्तर्गतान्तिकं न शब्दः । दर्पणाद्व्यङ्ग्यमहादे हि दृश्यतेऽनुपपन्नमुखम् ॥ —मी० श्लो० । ५ श्रोत्रगम्यत्वम् ।
६ व्याप्तावर्कं जगद्व्याप्यं प्रा० । ७ कल्पयते प्रा० ।

तस्मात्तात्त्विक एवाय ह्रस्वादि शब्दगोचर ।

मन्दविस्पन्दित तस्य ध्वनिधर्मत्ववत्पनम् ॥१७६३॥

ततो निरावृत्तमेतत्—

“एव ध्वनिगुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थिता ।

वर्णा अनुपतन्त स्युरयंभेदावबोधिन ॥

आनुपूर्वी च वर्णानां ह्रस्वदोषंलुप्ताश्च ये ।

कालस्य प्रविभागास्ते जायन्ते ध्वन्युपाधय ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३०१-२] इति ।

यत्पुनस्ताद्रूप्यधिज्ञानस्य हेतोः शब्दत्वेन व्यभिचारित्वमुपदर्शितम्, तदल्पमति-
१० विस्तृतम्, व्यक्त्यविवर्तभावेन तत्रापि तत्त्वत एव बृद्ध्यादेर्भावात् । व्यक्त्यव्यतिरेकिणश्च
शब्दत्वादेनित्यसर्वगतस्य च प्रत्याख्यानाद् दर्पणेत्यादिवमपि तादृशमेव । न हि दर्पणस्य
अल्पत्वादिना मुखे तत्प्रतिपत्तिः, तत्प्रतिपत्तिसन्नम् एव तस्योपलम्भात् । तस्य च दर्पणा-
धिष्ठानत्वेन मुखात्तदन्तरत्वात् । मुखमेव भ्रमान् तदधिष्ठानमुपलभ्यत इति चेत्, न,
तदानीमेवातदधिष्ठानस्यापि तस्योपलम्भान् । न चैतन्न्याय्यम्—

१५ अन्योऽन्याभावरूपत्वात् विभ्रमेतररूपयोः ।

युगपत् सम्भवाभावादेकत्र ग्राह्यवस्तुनि ॥१७६४॥

सदस्यविभ्रमज्ञान विभ्रम चेन्न बाधते ।

विभ्रमध्वस्तये पु सा प्रयासोऽनर्थको भवेत् ॥१७६५॥

तत्र मुख्यस्य तदधिष्ठानत्वम् दर्पणपरिणामविशेषस्यैव तत्प्रतिसक्रमापरनामधेयस्य
२० तत्त्वात् । तत्र मुखेनापि तस्य व्यभिचारित्वम् औपाधिकस्याल्पत्वादेस्तत्राप्यप्रतिषेधनात् ।
ततः शब्द एव दीर्घादि निर्वाधतत्प्रत्ययविषयत्वात् घटादिवत् । अतस्तस्य तात्वादिन्यापारा-
दुत्पत्तिरेवोपपन्ना नाभिव्यक्तिः ।

कथं वा “तदव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे ततो नियमेन शब्दस्याभिव्यक्तिः प्रदीपादावेवम-
दर्शनात् ? युक्तं प्रदीपादौ मत्स्यपि घटादेस्तनियमाभाव तस्यानित्यत्वात् अविभुत्वाच्च,
२५ न शब्दस्य विपर्ययादिति चेत्, न, तस्याल्पत्वमहत्वादिना भेदवत्त्वेन तद्वत् अनित्यत्वाच्च-
विशेषात् । प्रत्यभिज्ञानात् तन्नित्यत्वादित्प्रतिपत्तेः घटादावपि तुल्यत्वात् । वक्ष्यति चेत्—
“यदि चैवविधौ नित्यं” इत्यादिना । ततः शब्दवत् घटादेरपि चक्रचोवरादेरभिव्यक्ति-
रेवेति गत प्रसिद्धोऽपि तत्र हेतुफलव्यवहारः । व्यञ्जकान्तरस्य प्रदीपादेस्तत्र भावा-
दुत्पत्तिरेव ततस्तस्येति चेत्, तर्हि शब्दस्यापि प्रस्तुतप्रयासात् सैवास्तु श्रोत्रप्रणिधान-
३० तद्योग्यदेशादेर्व्यञ्जकान्तरस्य तत्रापि भावात् । तत्प्रणिधानादौ तथाविधस्य व्यञ्जकत्वस्या-
भावात्तदन्तरत्वं तत्र नास्तीति चेत्, तर्हि प्रदीपादावपि तथाविधस्य तस्याभावात्
तद्वेतोरभिव्यक्तिरेव प्राप्नुयादिति नित्य एव सोऽपि भवेत् । तत्र अभिव्यक्तिवरणात्
प्रयामस्य शब्दे साफल्यम्, अभिव्यक्तेरुपलब्धिपूर्वाया श्रोत्रादेरेव भावात् । आवरणविद्वलेप-
करणात् तत्र तस्य साफल्यमिति चेत्, न, “चक्रचोवरादिव्यापारेऽपि तत एव तत्कल्पनापत्तेः ।

१ तात्वादिन्यापारस्य । २ शब्दनित्यत्वादि । ३ न्यायवि० श्लो० ३१४० । ४ घटादी । ५ चक्र-
चोवरादे । ६ उत्पत्तिरेवास्तु । ७ न कदाचिद्व्या—शा० ।

किञ्च, यच्चावरण व्यवधानात्, तन्न कालत, नित्यत्वात् । नापि देशत, विभुत्वात् । नाप्युपलम्भस्य प्रतिबन्धात्, तज्जन्मनि शब्दस्यासामर्थ्ये दैवादेव तदभावात् । न ततस्तत्प्रतिबन्धेनापि, सामर्थ्ये सति तस्मिन् नित्यत्वेनाशक्यप्रध्वसे तत्कार्यस्यावश्यकत् । आवरणमपि तत्प्रतिबन्धे योम्यमेवेति चेत्, उपलब्धेस्तर्हि युगपद्भावाभावोपनिपातात्- तदेवोपलब्धोऽनुपलब्धश्च शब्द इति प्रतीतिपत्त्यातिवर्तिनी भवन्मतिप्रवृत्तिरापद्येत । तन्न शब्दस्यावरण नाम । सतोऽपि तस्य प्रयासाद् विश्लेषे शब्दस्योपलब्धिर्यदि व्यापकेन रूपेण, व्याप्यमपि जगत् तथा प्रतिपत्तव्यम्, तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण व्यापकप्रतिपत्तेरनुपपत्ते । तथा च श्रोत्रव्यापारस्यैवाशब्दोऽपि जगति प्रवृत्तिमभ्युपगच्छन् वयमिदमभिदध्यात् “न रूपे श्रोत्र-वृत्तिः” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ११४] इति । व्याप्यमप्रतिपद्यापि व्यापक-प्रतिपत्तौ तु सकल जगदप्रतियनोऽपि कस्यचित् तद्विषयज्ञानवत् प्रतिपत्तिसम्भवात् १० “सर्वज्ञोऽयमिति ह्येवम्” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३४] इत्यादि परस्य पर्यालोचित-वचनता परित्यजेत् । अथ न तद्रूपेण तस्योपलब्धिरकारादिरूपत एव तद्भावादिति, तन्न, निरशस्योपलब्धेतरस्वभाषतया भेदानुपपत्ते । तदुपपत्तौ वा नाशतया वृद्धिहासादेरपि सम्भवात् असम्भवदर्शमेतदापद्येत-

“वर्णोऽनवयवत्वात् वृद्धिहासौ न गच्छति ।

व्योमादिवदतोऽसिद्धा वृद्धिरस्य स्वरूपतः ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २१३] इति ।

१५

ततो नावरणविश्लेषादपि विञ्चित्, यतस्तत्करणेन प्रयासस्य साफल्यमवकल्प्येत । भवतु तर्हि सस्कारकरणात् तस्य तदवकल्पनमिति चेत्, उच्यते-

न तावदावृत्तिभ्यम् सरकारस्तस्य दूषणात् ।

नाभिन्नातिशयावान् कौटस्ये तदसम्भवात् ॥१७६६॥

भिन्नस्त्वतिशयस्तस्य शब्दस्येति कथं भवेत् ?

तेनाप्यतिशयावानमनवस्थानमुद्धहेत् ॥१७६७॥

सन्नप्यतिशयस्तस्य यदि व्यापी तदा भवेत् ।

यावद्व्योमप्रवृत्तस्य शब्दस्य ध्वषणं जनै ॥१७६८॥

न चैवमस्ति कस्यापि प्रतीतिः शब्दश्चस्तु नि ।

प्रत्यासन्नाल्पदेशस्य सर्वस्तस्योपलम्भनात् ॥१७६९॥

अव्यापौ यदि तेनापि वित्तिरव्यापिनो भवेत् ।

न हि ते तादृशो वर्णं कश्चिदस्ति मनीषितः ॥१७७०॥

२०

२५

यद्यप्रमव्याप्येवाऽतिशय प्रदेशवृत्तित्वात् न वर्णं भवेत्, तद्वृत्तिविषयरूपतत्प्रदेश-स्याभावात् । उपाधिः शब्दस्यैव तद्भाव इति चेत्, न, उपाधिनाऽपि व्यापिना तदगम-वान् । अव्याप्येव सोऽपि प्रदेशवृत्तित्वादिति चेत्, न, तथापि ‘न वर्णं भवेत्’ इत्यादे-राशङ्का चकृतात् अनवस्थानपक्षेऽपि । न तत्प्रदेशवृत्तित्वात् अव्यापित्वमतिशयस्य, अपि तु स्वत एवेति चेत्, तथाऽपि वयमसौ वर्णं भवेत् ? सम्प्रत्यादिति चेत्, न तेनापि व्यापिना तस्याव्यापित्वानुपपत्ते । अव्याप्येव सोऽपीति चेत्, कुन्तस्तस्याव्यापित्वम् ? प्रदेश-

३०

३५

- वृत्तित्वादिति चेत्, न; दत्तोत्तरत्वात् । स्वत एवेति चेत्; न; तत्रापि 'कथम्' इत्यादे-
र्दोषात् । तस्यापि पुनः सम्बन्धाद् वर्णं वृत्तिवल्पनाया चक्ररूपोपस्थानवस्थाप्रसङ्गस्य
चाविचलनात् । कथमेवं व्यापिन्यप्याकाशे तुलादिसम्बन्धस्याव्यापित्वमिति चेत्? न;
तस्य तत्प्रदेशवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । प्रदेशवत् सत्त्वाकाशमस्मन्मते प्रसिद्धम्—“आकाशस्यानन्ताः”
५ प्रदेशाः [त० सू० ५।९] इति सूत्रात् । तस्यापि निष्प्रदेशत्वपरिवल्पनाया प्रवृत्तप्रसङ्गान-
तिवृत्ते । तन्नातिशयस्याव्यापिनः सम्भवः । सम्भवेऽपि न तेन वर्णस्य व्यापितयोपलब्धिः ।
अव्यापिना तु उपलब्धेनापि न किञ्चित् तावन्मात्रस्य अवाचकत्वात् । नायं दोषः, तावन्मात्र-
स्यापि वर्णतया परिपूर्णत्वात् । न हि तस्यावयवाः सन्ति यतस्तस्य प्रत्याकाशप्रदेशं भागशो
वृत्तिरूपलब्धिर्वा भवेत् तन्निर्येधात् । न 'चैतावता तस्याव्यापित्वम्, एकत्रैवापरतत्प्रदेशे-
१० ऽपि' तदैव तस्य सर्वत्र सर्वात्मनाऽपि प्रवृत्तेः । तदुक्तम्—

“यो यो गृहीत सर्वस्मिन् देशे शब्दो हि विद्यते ।
न चास्यावयवाः सन्ति येन वर्तत भागशः ॥
शब्दो वर्तत इत्येवं तत्र सर्वात्मकश्च सः ।
व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात् तद्देशे स च गृह्यते ॥”

- १५ [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७१-७२] इति ।

ततस्तावतोऽपि वर्णतया परिपूर्णत्वात् तथैवोपलब्धत्वाच्चोपपन्नमेव वाचकत्वमिति
चेत्, उच्यते—

ध्वनिदेगस्थवर्णस्य देशान्तरगतात्तत ।
विच्छेदे व्यापिता तस्य विरोधान्नोपपद्यते ॥१७७१॥
अविच्छेदे तु तेनापि तद्देशे तस्य वर्तनात् ।
देशान्तराभिसम्बन्धो न शक्यपरिकल्पन ॥१७७२॥
तेनात्मना न चेत्तस्य तत्र वृत्तिः कथं तदा ।
सर्वात्मनैकदेशेऽपि तस्य वृत्तिः प्रकल्प्यताम् ॥१७७३॥
वाचकत्वं यतस्तस्य परिपूर्णस्य दर्शनात् ।
कल्पयेम ततस्तस्य भागेनैव प्रवर्तनम् ॥१७७४॥

- २५ न च भागस्योपलब्धस्यापि वाचकत्वम् । वाचकत्वे वा व्यर्थं तत्र व्याप्तिकल्पनम्,
वाचकमात्रस्यैव वर्णत्वोपपत्तेः । तावदेव हि वर्णस्य स्वरूपमुपपन्नं यावता तत्प्रतियोगजनं
नापर तेन तदभावात् । तथाऽपि तत्कल्पनाया घटादावपि तत्प्रसङ्गात् न कश्चिदव्यापी नाम
भावो भवेत् प्रत्यभिज्ञानस्याविशेषात् । तत्र संस्कारकरणादपि साफल्यं प्रयासस्य ।
३० नाप्यभिधेयप्रतिपादनात्, ततस्तद्भावे शब्दकल्पनावैफल्यापत्तेः । तत्सहायाच्छब्दा-
देव तद्भावे इति चेत्, न, कूटस्थस्य सहायापेक्षायाः प्रतिक्षेपात् । एतदेवाह—

व्यक्त्यावरणविच्छेदसंस्कारादिविरोधतः ॥३६॥ इति ।

- व्यक्तिस्त्वावरणविच्छेदश्च संस्कारश्च आदितत्त्वादिभिधेयप्रतिपादनादिश्च तस्य
विरोधतः प्रतिपादितप्रकारेण नित्यव्यापिनि प्रयासनिवन्धनस्यासम्भवात् । 'प्रयासोऽनर्थको
३५ भवेत्' इति पदसङ्गतिः प्रतिपत्तव्या ।

मा भूदेव वर्णसंस्कारो विचारप्रदीपव्यापारदुरुपपादत्वात्, श्रोनसंस्कारस्तु न दुष्यति श्रोनस्य भागवत्त्वेन प्रदेशतः संस्कारसम्भवादिति चेत् न, तत्संस्कारादपि वर्णस्य व्यापिन एवोपलब्धिर्भवेत् नाव्यापिनस्तस्याभावात् ।

असतोऽप्युपलब्धिश्चेत् भ्रान्तिरेव प्रसज्यते ।

श्रोनबुद्धिः समस्ताऽपि व्योमपद्मादिवुद्धिवत् ॥१७७५॥

संस्कृतादपि च श्रोनात्तयैकस्योपलम्भनम् ।

वर्णस्य तद्वदन्येषां तद्देशत्वात् प्रसज्यते ॥१७७६॥

न हि चक्षुर्घटं द्रष्टुं तद्वताऽर्पितसंस्क्रियम् ।

तद्देशस्तम्भकुम्भादि न पश्यति पुर स्थितम् ॥१७७७॥

यथा चाक्षेपवर्णानां सर्वेषां युगपदगते ।

तदेकैकप्रतीतिस्ते प्रसिद्धाऽपि न सिद्धयति ॥१७७८॥

एकैकस्यैव सवित्तो श्रोत्र यदि च शक्तिमत् ।

कथं सद्ब्रह्मरद्गगादौ जनकोलाहलश्रव ॥१७७९॥

एकहेल्या बहुविधानेकशब्दसन्दोहश्रवणं हि कोलाहलश्रवणं प्रसिद्धम् । न चैतत् एकैकवर्णश्रवणं एव संस्कृतस्यापि श्रोनस्य सामर्थ्यं शक्यसम्भावनमिति दूरापसारितस्तद्व्यवहारः स्यात् । तत्रापि कमयदेव तच्छ्रवणम्, योगपद्याभिमानस्तु तदाशुभावनिवन्धनाद्विभ्रमा-
येवेति चेत्, तदसारम्, अतिप्रसङ्गात् । तमेव दर्शयन्नाह—

वंशादिस्वरधारायां संकुलाप्रतिपत्तिः ।

क्रमेणाशुग्रहेऽयुक्तं सकृद्ग्रहणविभ्रमः ॥३७॥ इति ।

कोलाहलश्रवणदशायां यः सकृद्ग्रहणे विभ्रमः शब्देषु अयम् अप्रयुक्तोऽनुपपन्नः । २०
कस्मिन् निमित्ते सति भवन्नसा [व] युवतः ? क्रमेणाशुग्रहे परिपाद्या शब्दानां शीघ्र-
मपलम्भे सति । वंशेत्यादिरन हेतुः । वंश आदिव्यस्य वीणाश्रवणहस्तादेस्तस्य स्वरः पङ्का-
दिस्तस्य धारा कालवृत्ता दीर्घता । सा च पङ्कस्य चतुश्चुतिः, एव प्रत्येकं पञ्चममध्यम-
योद्विधुतिः, निपादगान्धारयो ऋषभयैवतयोस्तु त्रिधुतिः । तदुक्तम्—

“चतुश्चतुश्चतुश्चैव पङ्कपञ्चममध्यमा ।

द्विद्विनिपादगान्धारी त्रिस्त्रिश्चर्चभयैवतो ॥” [] इति ।

तस्याः सङ्कुलं सङ्कुलत्वं भावपरत्वान्निर्देशस्य तस्य अप्रतिपत्तिः । ‘क्रमेणाशुग्रहे’
इत्यत्रापि योग्यम् । एतदुक्तं भवति—

आशुग्रहेण शब्देषु योगपद्याभ्रमो भवन् ।

वंशादिस्वरधारायामपि स्यात्तदभेदतः ॥१७८०॥

तथा चादिश्रुतावेव द्वितीयादेः प्रवेगनात् ।

चतुश्चुत्यादिभेदेन स्वरभेदग्रहं वृषम् ॥१७८१॥

तदभावे च गीतस्य स्वरभेदावलम्बिनः ।

प्रसिद्धस्यापि ते बुद्ध्या जीवन् पश्य नदपति ॥१७८२॥

ततो न प्रतीत्यानुभावात् शब्देषु योगपद्याविभ्रमः, मत्पि तस्मिन् वशादिस्वर-
धारायां तदभावात् । न चेदमत्र बन्धव्यम्—आशुभावस्तत्प्रतीतो तादृशो नास्ति यतस्तद्विभ्रम-
इति, तदनिर्वायिन तद्भावस्य प्रतीतेः ।

- अथवा, वंशयद्वशोऽक्षरसमाम्नाय समस्तस्यापि वाङ्मयस्य तत्प्रभवत्वात्, तस्यादिस्वर. अवर्णस्तत्प्रथमत्वेन लोके तस्य पाठात्, तस्य धारा मानाद्यवच्छिन्नकालानु-
वृत्ति तस्या सकृत्प्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम् । अत्रापीदमेदम्पर्यम्—आनुप्रतिपत्त्या शब्देषु
योगपद्यभ्रमकल्पनायाम् अवर्णस्याप्यतिसूधमसमयावच्छिन्नाद्यश्रुतावेव उत्तरोत्तरसमय-
५ समनुयायिनीनामपि श्रुतीनामाशुभावेन अनुप्रविष्टतया प्रनीत्युपस्थानात् सकृत्प्रतिपत्त्या
भवितव्यम् । एवम् इवर्णादावपि वक्तव्यम्, आदिस्वरग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एव चैवमानादि-
भेदेन अचामर्धमात्रतया हलामपि प्रतिपत्तेरभावात् प्रसिद्धोऽपि व्यक्तवागव्यवहार प्रध्वस्तो
भवेत्, तस्य अच्-हल्विभागप्रतीतिपुरस्सरतया तदभावेऽनुपपत्तेः ।

- १० धातुग्रहेण शब्देषु योगपद्यभ्रम युवन् ।
व्यसनवागव्यवहाराय देहि भद्र जलान्जलिम् ॥१७८३॥
तदभावे च वेदस्य तद्विशेषस्य लुप्तितः ।
तत्प्रामाण्यं कथं धर्मो भवता परिचिन्त्यताम् ॥१७८४॥

- तत्र प्रतिपत्त्याशुभावनिवन्धनत्वेन कोलाहलश्रुतेर्विभ्रमत्वमुपपन्न बाधारहितत्वेन
तात्त्विकत्वस्यैवोपपत्तेरिति । भवतु नाम बहुजनतात्वादिब्यापारप्रतिपत्तिपदनेकभेदाभि-
१५ ध्वानजनितनानास्वरस्याराधिकरणभेदाधिष्ठानतया श्रोत्रस्य कलकलश्रुतिवेलाया
युगपदनेकशब्दोपलब्धिनिवन्धनत्व न पुनरेकाभिध्वानोपजनितसंस्कारकोडीकृतैकप्रदेशस्य,
तस्यैकशब्दोपलब्धावेव निमित्तभावोपपत्तेरिति चेत्, अत्राह—

तालवादिसन्निधानेन शब्दोऽयं यदि जायते ।

को दोषो येन नित्यत्वं कुतश्चिदवकल्प्यते ॥३८॥ इति ।

- २० सत्त्वादिरादिशब्दाग्निह्वामूलदेयत्वं सन्निधानं कार्योत्पत्तौ आनन्तर्यं तेन शब्दोऽयं
प्रतीयमानो यदि जायते निष्पद्यते को दोषो येन दोषेण नित्यत्व कौटस्थ्यं कुतश्चित्
प्रत्यभिज्ञानादन्यतो वा शब्दस्यावकल्प्यते सम्भाव्यते इति । तात्पर्यमत्र तालवादिसन्निधानात्
यदि शब्दस्य व्यक्तिः, समानदेनस्य सर्वस्यापि श्रोत्रविषयस्य स्यात् तन्निबन्धनस्य श्रोत्र-
संस्कारस्यापि तथैवोपपत्तेः, इन्द्रियान्तरे तथैव प्रतिपत्तेः । न चैवम्, अतो व्यञ्जकधर्मानु-
२५ पलब्धे जनकत्वमेव तस्योपपन्नमिति, तज्जननत्वे कार्यत्वेन शब्दस्यापि यत्वात् कथं
सम्बन्धोपदर्शनं यतो वाचकत्वेन व्यवहारोपयोग इति चेत् ? नित्यत्वेऽपि कथं 'पूर्वो ह्रस्व
परो दीर्घ' इति भेदप्रतिपत्तिः ? ध्वञ्जकध्वानस्य 'तद्धर्मणस्तत्रोपधानात् न तत्त्वभावादिति
चत्, तस्यापि तत्त्वतो ह्रस्वादिभेदधर्मत्वे कथं स एवायं देवदत्तस्य ध्वनिरित्येकत्वप्रतिपत्तिः,
यत स्वरेण पुत्रप्रतिपत्तिरानुमानिकी ? तत्रापि ध्वन्यतरोपधानाधीनप्रादुर्भावैव तद्भेद-
३० प्रतिपत्तिरिति चेत् न, ध्वन्यन्तरेऽपि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । यदप्युक्तम्—

“ध्वनीनां भिन्नदेशत्व श्रुतिस्त्रानुसृज्यते ।

अपूरितान्तरालत्वात् विच्छेदश्चावसीयते ॥

तेषां चाल्पकदेशत्वात् शब्दस्याविमुक्ता मतिः ।

गतिमद्वेगवत्त्वाम्ना तैः चायान्ति यतो यतः ॥

श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमिव भ्रम्यते ।”

३५

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७४ ७६] इति ।

तदप्यत एव धर्मुदस्तम्, ध्वनीनामपि कालभेदिनामिव देशभेदिनामपि प्रत्यभिज्ञा-
प्रत्ययबलादेकत्वनिश्चये ध्यापित्वस्यैवोपपत्तेः, तत्त्वतो भिन्नदेशत्वादेरसम्भवात् तदुपधान-
बलेन शब्दे तत्परिज्ञानस्याशक्यकल्पनत्वात् । तत्राप्यपरतदुपधानवशात् देशभेदादिरिकल्प-
नाया चानवस्थानदौ स्थस्य द्रुतस्तरस्यैवोपस्थानात् । तात्त्विक एव ध्वनौ ह्रस्वादधर्मो
बाधकाभावादिति चेत्, न, शब्देऽपि तुल्यत्वात् । प्रत्यभिज्ञाने तद्वाच्यस्य ध्वनिवदेव निवार- ५
णात् । ननु यदि ध्वनिधर्मस्य ह्रस्वादेरननुभूतस्यैव स्वप्ने स्वशिरोविशरणादेरिव शब्दे
विभ्रमः, तर्हि सकलस्यापि बहिर्भावस्य स्वप्ने विभ्रमदर्शनात् जाग्रद्दशायामपि तत्कल्पनो-
पनिपातेन बहिरर्थवाद प्रवृत्तौ भवेत् । अनुभवास्वादितपूर्वस्यैव तस्य तत्र विभ्रमे वयं
तस्यानुभवः ? व्यतिर्भावयामि ध्वनावेवेति चेत्, तस्यापि तर्हि श्रोत्रविषयत्वं वक्ष्यम्,
अन्यथा तद्धर्मस्य ह्रस्वादेरपि तदनुपपत्तेः । तथा च स एव तत्त्वतस्तत्त्वादित्यन्विभाग- १०
तन्निपातोपनिपातोपनीतह्रस्वदीर्घाविवर्धनादधिष्ठानतया दृष्टिर्विषयतामध्यासीनो वर्ण-
तया वर्णयितव्यो नापरस्तदप्रतीतेः । तयाऽपि तत्परिकल्पनायां ततोऽप्यपरस्ततोऽप्यपर
इति न वचिदवस्थिता तत्प्रकल्पितभवेत् । न चेदृश्यपि नित्यत्वाप (त्यत्वप) रिकल्पनम्,
भेदवत्त्वेनाप्यवसायात् । तदुक्तं मण्डनेन—

“अवग्राह्यतायां तु मयः कोष्ठजन्मनः ।

तात्त्वादिप्रविभक्तस्य शब्दत्वं स च भवेद्यात् ॥”

१५

[

] इति ।

सत्यमयमप्यस्ति परस्य पर्यनुयोगः । तन्न व्यञ्जकधर्मोपधानात् वर्णेषु दीर्घादिभेद-
प्रतिपत्तिर्बाधविरहात् । न हि प्रत्यभिज्ञयाऽपि तस्या बाधोऽस्ति तयाऽपि तदनुविद्धतयैव
तेषामनुभवात् । तदन्यथा तत्कल्पनायामनुभवापलापदोषापत्तेः । न चानित्यत्वे तेषां सम्बन्ध- २०
दर्शनाद्यनुपपत्तिः, आपस्ततदुपपत्तेरवकल्पनात् । ततो युक्तं तात्त्वादिमन्निधानेन शब्द-
स्योत्पत्तेरनित्यत्वमेव दोषस्य कस्यचिदप्यभावात्, न नित्यत्वम्, तत्र सति सर्वदोषोपलब्धि-
प्रसङ्गात् । भवतोऽपि तदुपादानस्य प्राग्भाविक कुतो नोपलब्धिरिति चेत् ? अत्राह—

उपादानस्य सूक्ष्मत्वाद् युक्तं चानुपलम्भनम् । इति ।

यत् यत् शब्दस्योपादानं परिष्कारिकारणं अपारवर्ण्यतामवपुद्गलस्वगन्धरूप तस्य २५
युक्तमुपपन्नम् ; अनुपलम्भनं न केवलं शब्दस्य जायमानत्यमेवेति चशब्दः । कुतस्तदुपपन्नम् ?
सूक्ष्मत्वात् ध्वनयोऽप्यपरिणामाभावात् । न चैवं नित्यत्वेऽपि समाधानम्, तत्र सर्वदा तस्य
तद्योगस्यैव भावात् । प्रत्यभिज्ञानात् तत्र नित्यत्वमेवोपपन्नं न भेदः, तत्प्रतिपत्तेरनेन
प्रतिशेषादिति चेत्, अत्राह—

सादृश्यान्नैकरूपत्वात् स एवायमिति स्थितिः ॥३६॥ इति ।

३०

भवत्येव तेन तत्प्रतिशेरो यदि तत्त्वतस्तस्य तदेकत्वावलम्बनत्यम्, न चैवम्, तत्र
'स्वतन्त्रत्वे तु' इत्यादिना बाधोपदर्शनात् । अतः सत्यपि तत्र स एवायमिति प्रत्यभिज्ञारूपा
स्थितिः पूर्वापरयोर्धर्मोपलक्षणयोरेव (रिव) सद्भावपरिणामोपाश्रयतया प्रवर्तमाना न तत्प्रती-
तिप्रतिशेषायाम् । यदि चायं निर्वच्यः तद्यानूतयाऽपि प्रत्यभिज्ञया तत्प्रतिशेषान् नित्य एव
शब्द इति । अत्राह—

३५

यदि चैवंविधो नित्यो नित्यास्ते विद्युदादयः । इति ।

एवविद्यस्तात्वादिव्यापारोपरचितस्वरूपनिष्पत्तिरपि शब्दो यदि चेत् नित्य-
'च' इत्यवधारणे, तदा नित्या अविचलितरूपास्ते तव भीमासकस्य विद्युदादयः आदिपदात्
प्रदीपादयोऽपि भवेयुः, तत्रापि तादृशप्रत्यभिज्ञासम्भवादिति भावः । यदि च कालभेदेऽपि
५ शब्दस्य तद्बलादेकत्व देशभेदेऽपि स्यात् तद्विशेषात् । अभिमतमेवैतत्—देशभेदतस्तद्ब्रह्मानु-
मानस्य प्रत्यक्षात्मना तदभेदप्रत्यभिज्ञानेनैव बाधोपपत्तेर्न तेन तस्य । तथोक्तम्—

“देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतच्चानुमानिकम् ।

प्रत्यक्षं तु स एवेति प्रत्ययस्तेन बाधकः ॥

पर्यायेण यथा चैको भिन्नान् देशान् व्रजयति ।

देवदत्तो न भिद्यते तथा शब्दो न भिद्यते ॥

ज्ञातैकत्वो यथैवासौ दृश्यमान पुनः पुनः ।

कालभेदेन नानेकस्तथा शब्दोऽपि वेशतः ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९७-२००]

इति चेत्, न, विद्युदादावप्येवप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्—

१५ यथा देशादिभेदेऽपि देवदत्तो न भिद्यते ।

ज्ञातैकत्वस्तथैवासौ विद्युदादिर्न भिद्यते ॥१७८५॥

तत्राप्येकत्वसवितेस्तद्वत्प्रत्ययवर्गनात् ।

तद्ब्रह्मानुमितेश्चापि तेनैव प्रतिबाधनान् ॥१७८६॥ इति ।

ततो विद्युदादौ तदभेदानुमानमेव ‘स एवायम्’ इत्यस्य बाधक निश्चिताविनाभावा-
२० लिलङ्गादुत्पत्तेः, नेदम्, तस्य सादृश्यदर्शननिवन्धनत्वेन विभ्रमत्वात्, तथा शब्देऽपीति
प्रतिपत्तव्यम् । अस्ति हि तत्रापि तदनुमानम्, तथाहि—यदेकेन युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यते
तद्भिन्नमेव यथा विद्युदादि, तथोपलभ्यते च शब्द इति । न चान् क्रमेण भिन्नदेशतयोपलभ्य-
मानेन देवदत्तादिना व्यभिचार युगपद्विशेषणात् । ततो नेदमुपपन्नम्—“पर्यायेण यथा चैक”
इत्यादि । नापि ‘वहुभिर्नादेशतया प्रतीयमानेन सूर्यादिना, ‘एकेन’ इति विशेषणात् । ततः
२५ इदमप्यसङ्गतम्—

“प्राग्भागे य सुराष्ट्राणां मालवानां स दक्षिणः ।

प्राग्भागं पुनरुत्तेषां तेषामुत्तरतः स्थितः ॥

तेन ‘सूर्योदितेर्देशो भिन्नावुभयवासिनाम् ।

दृष्टौ सवितुरेकत्वेऽप्यतोऽनैकान्तिको भवेत् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १६३-६५] इति ।

सवितुरेकेनैव भिन्नदेशत्वेन प्रतीतेरभावात् । एवमपि व्यभिचार एव जलपरिपूर्णप-
३० शरावेपु युगपदेवस्यापि सवितुरेकेनैव भिन्नदेशतयोपलम्भनान् । अत एवोक्तम्—

“जलपात्रेषु चैकेन नानैकः सवितेक्ष्यते ।

युगपन्न च भेदेऽस्य प्रमाणं तुल्यवेदनात् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७८]

इति चेत्, न, अत एव विद्युदादावपि अतो भेदप्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात् ।

अपि च, न जलपात्रेषु सवितुरवेक्षणं तत्र तस्याभावात्, यश्च तत्रावेक्ष्यते तत्प्रतिनिधिं स भिन्न एव प्रतिपात्रमिति कथं तेन व्यभिचारः ? सपक्षेणैव तदनुपपत्तेः । भवेदाकृतं भवत पात्रावस्थिते पयसि परिस्फुरता भानुमतस्तेजसा चाक्षुषं तेजं प्रति तत्पयं प्रवर्त्यमानं व्योमगतमेव मरीचिमालिनं प्रतिपात्रमनेकधा भिन्नमानमवद्योतयति । न चैवमपि वस्तुतो भेद इति व्यभिचार एवेति, तदिदं दुराकृतम्, एवमनुभवाभावात् । न हि जलपात्राणि पश्यतो व्योमगतविष्वद्वलोकनस्यानुभवः, तत्प्रतिविम्बावलोकनस्यैव तद्भावात् । तथाऽपि तदपह्लवेन इतरपरिकल्पनाया न वदचित्प्रियता तत्परिवर्तित्वमैवेत् । कथं चैव 'जलपात्रेषु' इत्याद्यविद्वद्भ्यः स्वदेशगतास्यैव सवितुरवेक्षणे तत्पात्रेषु तदवेक्षणवचनस्यानुपपत्तेः ? ततो यदुक्तम्—

“अत्र यूयो ययं तावज्जले सौर्येण तेजसा ।

स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्नोत. प्रवर्तितम् ॥

स्वदेशभिन्नं गृह्णाति सवितारमनेकधा ।

भिन्नमूर्तिं यथापात्रं तदाश्रयानेकतां कुतः ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८०-८२] इति ।

तत्प्रतिविहितम्, अनुभवप्रत्यनीकत्वात् स्ववचनविरोधाच्च । यदप्यन्यदुक्तम्—

“अधसूर्यर्वाशनां नित्यं द्वेधा चक्षुः प्रवर्तते ।

एकमूर्ध्वमधस्ताच्च 'तत्रोर्ध्वं' सम्प्रदर्शितम् ॥

'अविच्छातुं ज्ञस्यत्यात् साक्षात् सूर्यं' प्रपद्यते ।

पारम्पर्यार्पितं सन्तमवागवृत्त्या तु बुद्ध्यते ॥

एवं वृत्तितवेकत्वादवागिव च मन्यते ।

अधस्तादेव तेनार्कं सान्तरालः प्रतीयते ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८६-८९] इति ।

तत्रापि योऽतो चक्षुषोऽवागवृत्त्या सूर्यस्यावागवबोधः स चेदभ्रान्तं कथमेतद् 'अवागिव च मन्यते' इति ? विभ्रमविवृतात्ततः तथा मननासम्भवात् । अपि भिन्नमेव तद्विधात् तथा तन्मननम्, अत एव 'अवागवृत्त्या तु बुद्ध्यते' इत्यत्र पृथगेव 'अवागिव च मन्यते' इत्युक्तम् । न ह्यभेदे पृथग्वचनमुपपन्नं पीनरुच्यबोधात् । ततोऽन्यदेव तथा तन्मननं न प्रत्यक्षमिति चेत्, न, तथाऽसम्प्रत्ययात् । न हि प्रत्यक्षमन्यत्—यथाऽवस्थितमरीचिमालिगोचरम्, तदनन्तरं च तदवागभावविभावेन मननमवलोकयाम, चक्षुष्यपारानन्तरम् अवाचीनस्यैव तिग्मरुचिरूपस्य निरूपणात् । तथाऽपि तत्कल्पनायां सुखं जीवन्तु सोगता, बहिरन्तरश्च निरक्षक्ष्णिकपरमाणुदर्शनस्य तदनन्तरभाविनं स्थूलैकविकल्पस्य च तत्परिकल्पितस्यापि एवमव्याकुलमवस्थिते, 'अतोऽयं भ्रान्त एव, न तर्हि 'पारम्पर्यार्पितम्' इत्याद्युपपन्नम्, विभ्रमविषयस्य सत्त्वानुपपत्तेः । न सूर्यो तस्य विभ्रमो देशभेद एव तद्भावादिति चेत्, न, तत्रापि बाधाभावात् । सूर्यसम्बन्धिनि बाध एवेति चेत्, न, सूर्योऽपि तत्सम्बन्धिनि तदविरोधात् । न तन्माने बाध इति चेत्, न, तस्याप्रतिभासनात् । न हि तन्मा-

प्रत्यय बोधे प्रत्ययभासनम्, अननुभवात् । 'अप्रत्ययभासित्वे च वाधतदभावयो वक्षिन्नाव-
वाश । ततो देशभेदवत् सूर्योऽपि विभ्रमस्यैवोपपत्ते 'पारम्पर्यं' इत्यादेरयक्यापाकरणवानुप-
पत्ति । कथं वा विभ्रमात्मना भानुमददेशभेदोपलम्भेन शब्दविषयव्यावर्णिततदुपलम्भ-
व्यभिचारः ? प्रत्यभिज्ञानेऽपि प्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्—न घटादिषु प्रत्यभिज्ञानादेकत्व-
५ प्रतिपत्ति, लूनपुनरुत्पन्नरोमन्त्रादिप्रत्यभिज्ञानेन व्यभिचारादिति । तदेवाह—

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं स्यात् युगपद्भिन्नदेशयो ॥४०॥ इति ।

प्रत्यभिज्ञा 'स एवायं गवारो योऽन्यत्र ध्रुयते' इति प्रत्ययवर्जः । सोऽयं युगपत्
अनयेन भिन्नदेशयोर्वर्णयो प्रवर्तमाना तदेकत्वसिद्धौ अप्रमाणं स्यात् भवेन् व्यभिचार-
भावादिति भावः । ततो भेदवदभेदस्यापि वर्णव्यवस्थित्यते तदभाव एव प्राप्तो भेदाभेद-
१० विवक्षितव्य वस्तुन एवाप्रतिपत्ते । न च विभ्रमतोऽपि जलपानेषु भिन्नदेशतयोपलब्धिर्गर्भस्ति-
मालिन निविभ्रमतया तत्प्रतिसिद्धन्म एव तत्प्रतिपत्ते । तथाऽपि तत्र तत्कल्पनायाम-
व्यवस्थैव, ततोऽप्यन्यत्र पुनस्ततोऽप्यन्यत्र प्रबलुप्तेरनिवारणात् ।

भवतु तत्प्रतिनिधेरेव ततोपलब्धस्तथाऽपि व्यभिचारः तस्याप्यभिन्नम्यैव भिन्न-
देशतया प्रतीते, अभेदस्य समानबुद्धिगम्यत्वेन व्यवस्थापनात् । अत एवोक्तम्—

१५ "अनेकदेशयुक्तौ वा सत्यपि प्रतिविम्बने ।

समानबुद्धिगम्यत्वान्नानात्वं नैव बुद्ध्यते ॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९०]

इति चेत् तन्न, जलतत्पानाणामप्येवमभेदापत्ते समानबुद्धिगम्यत्वस्य भावात् ।
इदमेवाह—'प्रत्यभिज्ञा' इत्यादि । प्रत्यभिज्ञा समानबुद्धि सा युगपद्भिन्नदेशयोर्जलयोस्त-
२० त्पानयोश्च प्रवर्तमाना तदेकत्वसाधनं प्रमाणं स्यात् । नायं दोषः, तत्र न्यूनाधिकभावेन
तद्बुद्धिगम्यत्वाभावादिति चेत् न प्रतिविम्बेऽपि तुल्यत्वात्—तस्याप्युत्पन्नहोराधिकरण-
योरेकमहत्त्वेनैव प्रत्ययलीकनात् । प्रतिविम्बरूपतया अस्त्येव तत्रापि तद्बुद्धिगम्यत्वमिति
चेत्, न जलादावपि जलत्वादिना तद्विशेषात् । भवतु ततस्तत्रापि अभेदप्रतिपत्तिरिति
चेत् अग्राह—

३५ सर्वार्थानामनादित्वे स विशेषो निराश्रयः ।

योऽन्यथासम्भवी शब्दघटाद्यास्त्योऽवभासते ॥४१॥ इति ।

शब्दश्च घटादिश्च तयोराद्या कथं यस्यासौ शब्दघटाद्यास्य शब्दे घटादौ च
कथ्यमान इत्यर्थः । कोऽसौ ? विशेषः 'तयोरेव वैलक्षण्यम् । कथम्भूतः ? अन्यथासम्भवी
शब्दादन्येन प्रकारेण घटादौ सम्भवी, स चानित्यत्वमव्यापित्वमनेकव्यक्तित्वतयासामान्या-
३० धिष्ठानत्वमित्यादि, घटादेरप्यन्येन प्रकारेण शब्दे सम्भवी, सोऽपि नित्यत्व व्यापित्वमेव-
व्यक्तिनकत्वेन सामान्यवैकल्यमित्यादि, योऽवभासते मीमांसकस्य चेति परिस्फुरति ।
निराश्रयः प्रमाणात्मन आश्रयान्निष्कान्तो भवेन् । कदा ? सर्वेषां शब्दवत् घटादीनामपि
अर्थानाम् अनादित्वे प्रत्यभिज्ञाशब्दात् नित्यत्वे स्थापिते सति । उपलक्षणमिदं तेन व्यापि-
त्वेऽपीति । तथा हि—

नित्यादिरूपा सर्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानतो यदा ।

घटादौ प्रागुपन्यसो विशेष स्यान्निराश्रय ॥१७८७॥

सामान्यविषयात्तत्र प्रत्यभिज्ञा ततो न चेत् ।

तत्र नित्यादिरूपत्व शब्देऽप्यस्त्वेष ते नय ॥१७८८॥

तथा च घटवत्तत्र भेदज्ञानाद्विभेदिनी ।

'नित्यत्वादिविशेषोक्तिस्तत्र स्यादप्रमाणिका ॥१७८९॥

'सर्व' इत्यादिफम् । अत्रैव 'व्याप्त्येयम्-सर्वव्यवहारहेतुत्वात् सर्वार्थाः, शब्दा, तेषां घटा-
दिवदेय अनादित्वम्-पुरुषपूर्वकत्वम् 'अन' इति पुरुषपर्यायत्वात्, तदादित्वञ्च तद्वदेव 'सद्भावा-
भावनियमात् तस्मिन् सतीति । शोः पूर्ववत् । भेदज्ञानाच्च तत्र भेदाभावे नाभेदोऽपि तज्ज्ञा-
नात्, न सत्त्वादिकमपि तत्प्रत्ययादिति न शब्दो नाम भवेत् । तदाह-'सर्व' इत्यादि ।
त विशेषो निराश्रयो निष्प्रमाण । कोऽसौ ? य. शब्दघटाद्याख्य. शब्द इति घटादिरिति
प्राख्यायमान अथभासते लोके प्रतीयते । घटादिग्रहण शब्दवत् तन्नाम्यभावस्यैवोपपत्तेः ।
कोवृक्षोऽसौ ? अग्न्या अभावादित्येन भावात्मना प्रकारेण सम्भवी । कदा स निराश्रय ?
सर्वार्थानां भेदादिप्रत्ययानां मर्वां भेदादिरर्थो ग्राह्यो येषामिति व्युत्पत्तेः, तेषामादित्वं
प्राह्मणानादिकरणत्वम्, अनादित्वमतद्भावात् तस्मिन् सतीति । सिद्धं च तेषां तदनादित्वं
सतामपि तद्व्यवस्थापकत्वाभावात् । ततो निष्प्रमाणत्वेन सर्वेषु नीरूपत्वमेवोपस्थितम् ।
तदनिच्छता चाभेदवन् शब्दे भेदोऽपि तज्ज्ञानात् प्रतिपत्तव्य । तथेद स्यात्-'सतोऽपि
(सत्यपि) भेदज्ञाने न तस्य भेद, तस्योपाधिनिबन्धनत्वात्, तदपि 'व्यवक्तिरूपस्य शब्दस्य
तद्व्यवस्थापकत्वाविच्छेदेनाभिन्नतयैव प्रतीते । तत एवोक्तम्-

"तत्र द्रुतादिभेदोऽपि न भिन्ना सम्प्रतीयते ।

गव्यकृत्यन्तरविच्छिन्ना गव्यवितरपरा स्फुटा ॥

तेनैकत्वेन वर्णस्य द्विरेकोपजायते ।

विशेषद्विसंख्यावो भवेद् व्यञ्जकभेदतः ॥"

[मी० श्लो० स्फो० श्लो० १२-२३]

तत्रोत्तरम्-

शब्दश्चैद् व्यञ्जकाद् भिन्न शङ्ख पीतादिव स्फुटम् ।

प्रतीयेत कथं तत्र 'पीतवन्नादिविभ्रम ॥१७९०॥

विभिन्नश्चेन्न गम्येत न गम्येतैव सर्वथा ।

गम्यागम्यात्मना तस्य यन्त्रैरस्यान्न युज्यते ॥१७९१॥

तेनैकत्वेन वर्णस्येत्यादि तस्मादयुक्तिमत् ।

अप्रतीतिप्राप्तो तस्मिन्निश्चयः सम्भवात् ॥१७९२॥

तत्प्रतीतिस्तसो वाच्या द्रुतादिभ्रमवर्जिता ।

तथा चासगत प्राप्त कोमारिलमिदं वन ॥१७९३॥

"यथैव तव गत्यादि गम्यमानं द्रुतादिभिः ।

विशेषैरपि नानेकमेवं वर्णोऽपि नो भवेत् ॥

१ द्यादिपदेन व्यापित्वादित्तिग्रहः । २ व्याप्त्येयम् छा० । ३ कार्यकारणभावनिपमादित्वर्थः ।

४ सतोऽपि आ०, य०, प०, ता० । ५ बोध्यन्ति-आ० । ६ पीतवर्णाद्विभ्रम-आ० ।

त्वयापि व्यञ्जकव्यक्तिभेदाद्भेदोऽप्युपेयते ।

ममापि व्यञ्जकवर्तमानेदम्बुद्धिर्भविष्यति ॥” इति ।

[मी० श्लो० स्फो० २४-२५]

- तत्र भेदमुद्दे नादनिवन्धनत्वम् तत्त्वतः तद्भेदादेव तदुपपत्तेः । तात्त्विकत्वञ्च
 ५ तस्य बाधाभावात् । नहि प्रत्यभिज्ञानात् तस्य बाध, तेन सामान्यविषयतया विद्युदादिवत्
 तदनुपपत्तत्वात् । अर्यापत्त्या तस्य बाधनम् तथा निर्भेदस्यैव प्रतिपत्तेः । ‘सा चैयम्-नित्य
 शब्दो दर्शनस्य तदुच्चारणस्य परार्थत्वात् । परप्रतीतये हि तस्याच्चारणम् । न चासावुच्चा-
 रितोऽप्यपरिज्ञातवाच्यसमन्वयः तत्प्रतिपत्तिमावहति, अथुतपूर्वादपि शब्दमात्रात्तदापत्तेः ।
 न चानि यत्वे तत्परिज्ञानम्, अथुतस्य तदयोगान्, श्रुतस्यापि तत्कालेऽन्यथात् । ततो यदि
 १० तत्परिज्ञानम् अवश्यम्भाविनी कालान्तरावस्थिति । कथमेवमपि नित्यत्व द्विनादिक्रिया
 वस्थितावपि तत्परिज्ञानोपपत्तेरिति चेत् ? न, तस्यैव व्यवहारकालेऽपि पुनः पुनरुत्पत्त्यात् ।
 अन्य एव तत्कालभावी शब्द इति चेत् कथमन्यस्य सम्बन्धपरिज्ञानमन्यस्य प्रत्यायकत्व-
 मतिप्रसङ्गान् ? तदुक्तम्-

‘न ह्यदृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति यावत् ।

१५ तथा चेत्स्यादपूर्वोऽपि सर्वं सर्वं प्रकाशयेत् ॥

सम्बन्धवशं चास्य नानित्यस्योपपत्तये ।

सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् द्रष्टुं कालान्तरे स्थिति ॥

अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ।

गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाशब्दशब्दो हि वाचकः ॥”

२० [मी० श्लो० शब्दनि० २४१-४३] इति ।

ततस्तदुच्चारणस्य पारार्थ्यान्यथानुपपत्त्या नित्य एव शब्द इति चेत्,
 उत्तरमाह-

स वर्णपदवाक्यानां कालदेशादिभेदिनाम् ।

सदृशानां प्रबन्धोऽयं सर्वेषां न विरुद्ध्यते ॥४२॥ इति ।

- २५ स लोकाप्रसिद्धः प्रबन्धो कालदेशादिभेदिनाम् प्रबन्धः न विरुद्ध्यते । केषाम् ? ‘वर्णपद
 वाक्यानाम् । कीदृशानाम् ? देशकालादिभेदिनाम् । आदिशब्दात् द्रुतविलम्बितादि-
 भेदिनामपि । यद्येव भवाविशेषात् गोशब्द परिज्ञातसम्बन्धे अवश्यशब्दोऽपि वाचको भवेदिति
 अत्रोत्तरम्-सदृशानाम् इति । क्वचिन् सम्बन्धपरिज्ञाने हि भेदिनोऽपि तत्सदृशस्यैव
 वाचकत्वोपपत्तः कुनोऽतिप्रसङ्गः इति भावः । ‘लौकिकानामेव सदृशानां न विरुद्ध्यते न
 ३० वैदिकानाम्’ इत्यत्र समाधानम्-सर्वेषाम् इति । न हि वैदिका नाम लौकिकेभ्यो विशिष्यते ।
 ‘य एव लौकिका त एव वैदिका’ [सावरभा० १।३।३०] इति प्रसिद्धे । ततः
 सादृश्यपक्षेऽपि दर्शनस्य पारार्थ्योपपत्तेः न ततः शब्दनिवन्धनत्वप्रतिपत्तिः, अन्यथानुपपत्तेर-
 भावात् । तत्रार्थापत्त्यापि तस्य बाधनम् । ‘सर्वेषाम्’ इत्यनेन इदमप्यावेदयति । सादृश्य

निबन्धनादपि स एवायमित्यभेदसमारोपवत् प्रत्यभिज्ञानादर्थपित्तोर्वा वैदिकानां यदि नित्यत्वपरिक्ल्पनं प्रत्यागमानामपि भवेत् तदविशेषात्, इत्यपौरुषेयतया तेषामपि घर्मादीनां प्रामाण्यात् “धर्मे चोदनैव प्रमाणम्” [मी० श्लो० चो० श्लो० ४] ‘इत्यवधारणमनवधारण-प्रयुक्तमिति न तेषां ततो नित्यत्वप्रतिपत्तिः तदागमवतामनित्यत्वाभ्युपगमेन बाधनात् । न तर्हि वैदिकेष्वपि स्यात् “लक्षणयुक्ते बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात्” [प्रमाणवा- ५
तिकाल० ३।७१] इति न्यायात् तत्रापि तेषां तदभ्युपगमभावान्च । तत्र प्रत्यभिज्ञानादेः शब्दे नित्यत्वप्रतिपत्तिः । आत्मादौ तु ततस्तत्परिज्ञानमनुपद्रवत्वादिति न किञ्चिदसम्भजसमा-
सज्यते । कथं पुनरसति नित्यत्वे शब्दस्य प्रामाण्यमिति चेत् ? क एवमाह—तस्य प्रामाण्यमिति,
सम्यग्ज्ञानस्यैव तत्त्वात्, शब्दस्य तु तत्त्व तत्कारणत्वेनोपचारात् । न च तद्धेतुत्वमपि नित्य-
त्वात्, अपि तु तदर्थवेदिपुरुषपूर्वकत्वात् । एतदेव दर्शयन्नाह—

१०

वाचः प्रमाणपूर्वायाः प्रामाण्यम् । इति ।

प्रमाणमिह वागर्थवेदिनः पुरुषस्य ज्ञानं तत्पूर्वाया वाचो वचनस्य प्रामाण्यं न नित्य-
त्वापरनामधेयादपीरूपेयत्वात् । अत्रोपपत्तिमाह—

वस्तुसिद्धये ।

स्वतः सामर्थ्यविरलेपात् सङ्केतं हि प्रतीक्षते ॥४३॥ इति ।

१५

वस्तु वागर्थ एव तस्य सिद्धिं ज्ञप्तिं तदर्थं हि यस्मात् सङ्केतं समयं प्रतीक्षते
चाक्, अतः तत्पूर्वाया एव तस्या प्रामाण्यम् । तत्प्रतीक्षत्वमपि कुतस्तस्या इति चेत् ?
स्वतोऽप्यनिरपेक्षत्वेन सामर्थ्यस्य वस्तुसाधनशक्तेः विश्लेषादभावात् । ननु समयप्रतिपत्तिरपि
शब्दस्य शब्दादेव, तस्यापि समयप्रतीक्षत्वे तत्रापि तत्प्रतिपत्तिरन्यत् शब्दात्, तथाप्यन्य-
तस्तत् इति परापरशब्दप्रतीक्षायामेव कालोपध्यानात् प्रकृते तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । तस्य तदन- २०
पेक्षत्वे तु सिद्धं स्वतोऽपि सामर्थ्यम्, अन्यथा ततस्तत्प्रतिपत्तेरसम्भवात् । तथा च शब्दान्तरस्यापि
तदविरोधाद् व्यर्थं तत्प्रतीक्षणमिति चेत्, न, शब्दादेव तत्प्रतिपत्तिरिति नियमाभावात् ।
भवति हि बालकादेर्वृद्धव्यवहारदर्शनादपि पदतदर्थोदिसम्बन्धप्रतिपत्तिः । कस्यचित्
जन्मान्तरसंस्कारोन्मीलनादपि अश्रुतपूर्वस्यास्यानकृतोऽपि दर्शनात् । कस्यचित् स्वबुद्धि-
बलादपि यथा पाणिनेः—‘आदैर्बो वृद्धिः’ इति, अदेडो गुणः’ इति, “वृद्धिरादैच् [पा० सू० २५
१।१।१] इति “अदेड् गुणः” [पा० सू० १।१।२] इति च तेनैवाभिधानात् । यथा वा
तत्रैव पूज्यपादस्य भगवतः ‘एविति’ इति च “आदैर्जप्” [जैनेन्द्र० १।१।१५] इति
“अदेडोप्” [जैनेन्द्र० १।१।१६] इति च तस्यैव वचनात् । तदेवमनेकेषां समयप्रतिपत्ति-
सम्भवेनोपपन्नं तत्प्रतीक्ष्यैवावर्ण्यप्रत्यायकत्वं वचनस्य । तदनेकत्वमेव दर्शयन्नाह—

स पुनर्वहुधा लोकव्यवहारस्य दर्शनात् । इति ।

३०

स सङ्केतः । पुनरिति वितर्कः । बहुधा कथितेन प्रतिपत्तिप्रकारबहुत्वेन बहुप्रकार
इत्यर्थः । कुत एतत् ? तथैव लोकव्यवहारस्य तत्प्रतिपत्तिरूपस्य दर्शनादुपलम्भादिति ।

साम्प्रत वाच्यवाचकयोर्विकल्पेनापि सङ्केतस्य भेदः दर्शयन्नाह—

१ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः—जैमिनि० १।१।२। चोदनैव प्रमाणं चेत्तद् धर्मोऽवधारितम्—मी०
श्लो० । २ दृग्निर्दिष्टि च ज्ञा० ।

शब्दार्थयोर्विकल्पेन, [सन्निवेशोऽनुवर्तते ॥४४॥] इति ।

शब्दो वाचक तस्य विवरणो नामाख्यातनिपातोपसर्गादिरूपो भेद, अर्थो वाच्यस्तस्यापि जातिद्वयगुणक्रियादिरूपो भेद एव^१ विकल्पस्तेन सङ्केतो बहुधा शब्दादेः, तद्विषयस्य विकल्पे तस्यापि विकल्पोपपत्तिरिति भावः । यदि वा तयोर्विकल्पो भेदाभेदयोर्गुणमुर्यभावाभ्यां परामर्शेन बहुवेति । तत्र गुणभावेन भेदविकल्पे अस्यान्तस्य प्राणा इति वाचकमिति । अभेदविकल्पे च इदमन्न प्रोणा इति च सङ्केतः । गुणभूत चाग्रस्य प्राणत्वम् प्राणस्थिति-हेतुत्वेन प्राणत्वस्य तत्रोपचारात् । अतः प्राणमन्दस्य तद्व्याचनत्वमपि गुणत एव । मुख्य-तस्तदुभयविरूपस्तु एव निःश्वासादीनां प्राणा इति वाचकम्, एते वा निःश्वासादयः प्राणा इति च सङ्केतः ।

१० कथं पुनः सङ्केतस्य करणं यस्याय प्रपञ्चः ? कथं स्यात् ? अनुपलब्धस्य शब्दस्य तदयोगात् । उपलब्धस्याप्युच्चरितप्रध्वसित्वेन सङ्केतकालेऽनुवर्तयामिति चेत्, मा भूत् प्रत्यक्षतः तत्काले तस्य प्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षस्यैव विषयसन्निधिसम्बन्धेक्षत्वेन तदभावेऽनुप-पत्तेः । तदुत्तरकालभाविना तु विकल्पेन भवत्येव प्रतिपत्तिस्तस्य सन्निहितवत् विप्रवृत्तेऽपि प्रवृत्तेः । तत्प्रामाण्यस्य च द्वितीये व्यवस्थापितत्वात् । एतदेवाह—‘शब्द’ इत्यादि । शब्दार्थयो-
१५ यस्मिन्सङ्केतोऽयमस्य वाचको वाच्यश्चायमस्येति समयः स विकल्पेन ऊहापरनामधेयेन प्रमाणेन । यद्येक सर्वस्यापि शब्दस्य प्रमाणविषये एव सङ्केतात् सत्येवार्थे प्रवृत्तिः, नास्ति समयान्तरभेदिनि प्रधानादौ तत्र सङ्केतस्यैव सन्निधयन्तप्रमाणाभावेनासत्त्वात् । तदुक्तम्—

“परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिवर्ग्यता ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदेषु ॥” [प्र० वा० ३।२०६]

२० इति चेत्, न, विकल्पेनापि प्रमाणेनैव सङ्केत इति नियमाभावात्, मिथ्या-विकल्पेनापि प्रायशस्तत्क्रियादर्शनात् । तद्विकल्पस्य च परपरिवर्तनानामा समयान्तर-भेदित्वार्थेषु भावात् । ततो ‘विकल्पेन’ इति सामान्येन श्रुतं शास्त्रकारस्यायमभिप्राय-भावाभावतदुभयविषयत्वात् विकल्पस्य तदुपवर्तितसङ्केतसामर्थ्यादर्थविषयत्वमाश्रयतां शब्दानामपि तद्विषयत्वमेवोपपन्नम्, न परमार्थैकतानत्वमिति । न च कस्यचित् तस्य
२५ परमार्थविषयत्वमिति सर्वस्यापि तत्त्वत्पन्नमुपपन्नम्, बुद्धिष्वपि प्रसङ्गात् । शक्यं हि यत्तु

परमार्थैकतानत्वे बुद्धीनामनिवर्ग्यता ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदेषु ॥१७९४॥ इति ।

ततो यथा बुद्धित्वाभेदेऽपि सामग्रीगुणदोषाभ्यां भावाभावाद्विषयत्वं बुद्धीनां तद्वच्छब्दानामपीति समञ्जसम् । ततो न सङ्केतस्याकरणम्, तत्कालेऽपि विकल्पविषयतया
३० शब्दस्यापनान्तस्यापि परिरूपणत्वात् । एतदेवाह—सन्निवेशोऽनुवर्तते इति । सन्निवेशः मन्दर्भः, स च वर्णानामेव प्रक्रमादनुवर्तते विकल्पम् तद्विषयत्वेनानुसरति । यदि पुनः शब्दस्य वस्तुनि-स्वत एव योग्यत्वं को दोषो येन सङ्केतः तत्रापेक्ष्यत इति चेत् ? उच्यते—तत्सर्वविषयम्, नियतविषयः वा ? पूर्वविकल्पे ततो युगपत् सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । तथा च न ततो नियत-विषयः प्रवृत्त्यादिरिति व्यवहारविलोपः । तत आह—

३५ न सर्वयोग्यता साध्वी सङ्केतान्नियमो यदि । इति ।

सर्वार्थं शब्दस्य या योग्यता सा न साध्वी इति निवेदिताद् दोषात् । नाय दोषः,
तस्या सङ्केतात् विषयनियमोपपत्तेः । एतदेवाह-

‘सङ्केतान्नियमो यदि’ । इति ।

अत्रापि तदेव दूषणम्-तदन्तरस्यानभिधानात् । तथा हि-यदि सत्यामपि योग्यताया
सङ्केतस्यापेक्षा स एव तर्हि-शब्दस्य तदर्थप्रत्यायने शक्तिरिति न स्वतो योग्यता साध्वी । ५
द्वितीयेऽपि विकल्पे दोषमाह-

सम्बन्धनियमेऽप्यत्र समयेऽपि न वर्तताम् ॥४५॥ इति ।

सम्बन्धस्य योग्यतारूपस्य नियमो नियतविषयत्वम् तस्मिन् अन्यत्र अर्थान्तरे
समयेऽपि शब्दो न वर्तताम् न प्रवर्तते । वर्तते च उर्वश्यादिशब्दस्य खेवगणिकादौ प्रसिद्धस्य
द्वयादावपि सङ्केतवशात् प्रवृत्तिप्रतिपत्तेः । तत्र शब्दार्थयोरणीरूपेय सम्बन्धः सम्भवति । १०
तदेवाह-

ततः शब्दार्थयोर्नास्ति सम्बन्धोऽपौरुषेयकः । इति ।

सुबोधमेतत् । कस्तर्हि तयो सम्बन्धः ? इत्याह-

स हि शब्दार्थसम्बन्धो यतोऽर्थः सम्प्रतीयते ॥४६॥ इति ॥

यतो यमाश्रित्य शब्दार्थप्रतिपत्तिः स एव यतो सम्बन्धो भवितुमर्हति । स च सङ्केते १५
एव, तद्वलादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेरुपलम्भात् न स्वतो योग्यत्वम् । यद्येव शास्त्रकारेण कथ-
मन्यत्र प्रतिपादितम् ?

“योग्यः शब्दो विकल्पो वा सर्वः सर्वत्र चेत्स्वतः ।

मिथ्यात्वं परतस्तस्य वक्षुरादिधियामिव ॥”

[सिद्धिवि० परि० ५] इति ।

२०

इति चेत्, न, यतो न हि तत्रापि स्वतो योग्यत्वेन तस्य तात्पर्यम्, अपि तु
तदभ्युपगमेन शब्दस्यार्थविषयत्वमिति निवेदन एव तत्रापि तात्पर्यम्, अन्यथा कथमनेदमभि-
दध्यात्-‘स्वतः सामर्थ्याद्विश्लेषात्’ इति ? कथं चेदम् ‘वाचः प्रमाणपूर्वायाः प्रामाण्यम्’
इति ? स्वतः शब्दस्य योग्यत्वे प्रामाण्यस्य स्वतः एवोपपत्तेः, सतोऽपि पुरुषस्य गुणस्य
तन्मिथ्यात्वापाकरण एव व्यापारात् । तत्र शास्त्रकारस्य तत्र तात्पर्यम्, सङ्केते एव २५
तच्छक्तिरनेन तात्पर्यात् ।

स्यादाकृतम्-व्यवहाराय सङ्केतः, न चानित्यत्वे शब्दस्य ततो व्यवहारः, कुन-
सङ्केतस्य तस्य तत्समयेऽनन्वयात्, अन्यस्य तदा सम्भवतोऽप्यकृतसङ्केतत्वेनार्थवत्त्वापरि-
शानादिति, तत्र, सङ्केतस्य विकल्पावभासिशब्दोपदर्शनद्वारेण देशकालानविच्छिन्नसकल-
तत्सदृशशब्दविषयतयैव इदृशमोदृशस्य गमकमिति वत् वाचकमिति च प्रतिपादनेन लिङ्गान्त- ३०
रस्यैव शब्दान्तरस्याप्यर्थवत्त्वपरिज्ञानात् कुतो न व्यवहाराय सङ्केतः स्यात् ? ततो
निषिद्धमेतत्-

“शब्दं तावदनुच्चार्य सम्बन्धकरणं कुतः ।

न चोच्चरितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥

तेनासम्बन्धः (म्बद्धच) नष्टत्वात् पूर्वस्तावदनर्थकः ।

उत्तरोऽकृतसम्बन्धो विज्ञायेतार्थवान् कथम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५५-२५६]

निवेदितेन न्यायेन सङ्केतकरणस्योत्तरशब्दार्थवत्परिज्ञानस्य च भावात् । लिङ्गेऽपि

५ विद्युदादावस्य प्रसङ्गाच्च । शक्यं हि तत्रापि वक्तुम्—

लिङ्गं तावदनादर्थं सम्बन्धवचनं वचम् ।

न च दर्शितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥१७९५॥

तेनासम्बन्धः (म्बद्धच) नष्टत्वात् पूर्वं तावदनर्थकम् ।

परं चानुक्तसम्बन्धं विज्ञायेतार्थवत् कथम् ॥१७९६॥ इति ।

१० यदप्यन्यदुक्तम्—

“अर्थवान् कतमः शब्दः श्रोतुर्वचना च कथ्यताम् ।

यदा पूर्वं श्रुतं शब्दं नासी शवनोति भाषितुम् ॥

न तावदर्थवन्तं स ब्रवीति सदृशं वदेत् ।

नार्थवत्सदृशः शब्दः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥

१५ अर्थवद्ग्रहणाभावात् न चासावर्थवान् स्वयम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० २६०-६२] इति ।

तदपि तादृशमेव । तथा हि—

अर्थवत् कतमल्लिङ्गं ज्ञातुर्वचना प्रदर्शयताम् ।

पूर्वं ज्ञातं यदा नासी लिङ्गं दर्शयितुं क्षमं ॥१७९७॥

नार्थवद् दृश्यते तेन सदृशं दृश्यते यदि ।

नार्थवत् सदृशं लिङ्गं ज्ञातुस्तत्रोपपद्यते ॥१७९८॥

अर्थवद्ग्रहणाभावात् न स्वयं चेदमर्थवत् । इति ।

ततो यथा लघुविनाशिन्यपि विद्युदादौ विकल्पावभासिनि सम्बन्धप्रतिपत्तौ परापर-
यालभाविनि तत्सदृशे सर्वत्रापि तत्प्रतिपत्ते, पूर्वोपलब्धस्य अनुपदर्शनेऽपि परस्योपदर्शने-
२५ मानस्य अर्थवत्त्वप्रतिपत्ति, अन्यथा ततो वातादिसाध्यप्रत्यामनानुपपत्ते । अस्ति चेदम्—

“वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता धर्षाय विज्ञेया बुभिक्षाय सिता भवेत् ॥”

[पा० महा० २।३।१३]

इति प्रसिद्धे । तथा शब्दस्यापीति न तत्राप्ययं दोषो भाषितव्यः । ततो युक्तं

३० परापरस्यापि शब्दस्य वाचकत्वम् । इदमेव कारिकाखण्डेन दर्शयति—

तादृशो वाचकः शब्दः सङ्केतो यत्र वर्तते । इति ।

यत्र यस्मिन् शब्देऽर्थो वा सङ्केतोऽयमस्य वाचको वाच्य इति समयं प्रवर्तते तादृश-
स्तत्प्रमाणं शब्दो वाचकः तादृशस्यार्थस्य तादृश इति पठ्यन्तस्याप्यावृत्त्या सम्बन्धात् ।
सादृश्याच्च वाचकत्ववर्णस्य वर्णान्तरेण पदस्य पदान्तरेण एव वाक्यादावपि । ततो न

शालाशब्दे सम्बन्धपरिज्ञानात् मालादिशब्दस्यापि तदर्थवाचकत्वम्, वर्णमात्रेण सादृश्येऽपि पदरूपतया तदभावात् । यदप्युक्तम्—

“सादृश्यात् प्रतिपत्तौ च भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ।

धूमे दृष्टेऽग्निसाम्बन्धे वाष्पादिव कृशानुषौ ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २६९.] इति । ५

तत्रोपपन्नं वाष्पादग्निज्ञानं भ्रान्तमिति धूमस्यैव तत्र प्रतिबन्धपरिज्ञानम्, तत्सादृश्यस्य शब्दस्य तु तदन्तरसदृशस्यैव तदर्थे तत्परिज्ञानात् । कुतस्तत् तज्ज्ञानस्य विभ्रमत्वम् ? अपि च, एव धूमान्तरादपि दहनज्ञानं भ्रान्तं भवेत्, तस्यापि सादृश्यादेव गमकत्वात् । सामान्यस्य तदर्थान्तरस्य प्रत्याख्यानात् । अप्रत्याख्यानोऽपि वाष्पादनलज्ञानं भवतोऽपि कुतो भ्रान्तम्, धूमसामान्यस्य तत्राभावादिति चेत् ? न, पाण्डुत्वादेर्भावात् । तद्विरोधस्याभावादिति चेत्, ममापि तर्हि सादृश्यविशेषाभावात् भवतु तत्तत्तज्ज्ञानं भ्रान्तम्, न तद्वत् शब्दात् तदर्थज्ञानमिति समं समाधिः । तत् भूयतम्—‘तादृशो वाचक’ इत्यादि । १०

भवतु सादृशस्य वाचकत्वं शब्दस्य भयापि तथा तदभ्युपगमादिति सौगतं, तन्न तन्मते सादृश्यैवासम्भवात् । स हि पदादिरूपो न विना वर्णव्यवस्थितमवस्थातुमर्हति । पर्णक्रमसन्तोऽहस्य पदत्वात्, पदरूपसङ्घस्य च वाक्यत्वात् । स च वर्णं क्षणक्षीणैकध्वनि-स्वभावः, क्षणपर्यायप्रवृत्तानेकध्वनिरूपो वा प्रकारान्तरानिरूपणात् ? न तावदाद्यो विकल्पः, अनभ्युपगमात्, क्रमप्रवृत्तासङ्ख्येयध्वनिभागपरिनिष्ठितात्मा ह्येकैकोऽपि वर्णस्तस्याभिप्रेतः । तत्रासङ्ख्येयक्षणनिमित्तपरिसमाप्तिरिति वार्तिकेः श्रवणात् । नापि द्वितीयो विकल्पः, ध्वनिक्षणानां निरन्वयविनाशे हेतुफलभावानुपपत्त्या तन्निबन्धनस्य पौर्वापर्यस्यासम्भवात् । निरूपिता च तत्र तदनुपपत्तिः । सम्भवत्यपि तस्मिन् कथं बहुष्वेकव्यपदेशोऽयमकारो मकारो वेति ? तेष्वेकत्वस्य कल्पनात् तद्रूपत्वाच्च वर्णादिरिति चेत्, ननु कल्पनमपि शब्दादेव ‘विकल्पाः शब्दयोनयः’ [इति वचनात् । स शब्दो यदि स एवाकारादि तर्हि ‘विकल्पात्तस्य, ततो विकल्पस्य निष्पत्तिः’ इति परस्परश्रायात् नोभयस्यापि सम्भवः स्यात् । अथान्य एव स शब्दो यतो विकल्प इति, तन्न, तस्यापि तत् एव कल्पने तथैव दोषात् । पुनरप्यन्यत् तत्कल्पितादेव शब्दात् तद्विकल्पपरि- १५ कल्पनायामितरेतराश्रयप्रवाहप्राप्ते । विकल्पान्तरकल्पितात् तत्तत्कल्पनमित्यपि न युक्तम्, तदन्तरस्यापि स्वकल्पितादेव शब्दादिपरापरस्मादुत्पत्तिपरिकल्पनायां पूर्ववद्दोषात्, तस्यापि तदन्तरकल्पितात् तत्तत्तत्परिकल्पनायामनवस्थाप्राप्ते । नायं दोषो हेतुफलभावेनानादित्वात् शब्दाकारावभासिनो विकल्पप्रवाहस्येति चेत्, न, एवमपि तदसम्भवात् । तथा हि—

अवस्तुसन् यदा वर्णं तदा तत्कल्पनाकरी ।

बुद्धिस्तन्मानरूपत्वात्कथं वस्तुसती भवेत् ॥१७९९॥

यत् शब्दस्य सा हेतुस्तस्या शब्दोऽपि वा फलम् ।

न ह्यस्तत्कल्पयिच्छेत् कार्यं वा व्योमपुष्पवत् ॥१८००॥

३०

१ ‘सर्वान्त्योऽपि हि न्याय्यमा निमेषतुलितस्थितिः । स च क्रमाद्वेकाणुसम्बन्धेन निरतिष्ठति ॥’
—प्र० वा० २।४९५ । “स चाक्षिनिमेषकालस्याधो ज्वारादि अनेकेषामवयवसमं सञ्चितानां पथममाला
द्वयवर्तिनामणूनां सम्बन्धेनाक्रमणेन निमेषकालसञ्चितेन क्रमाद् भूयः क्षणव्यवधानात् निरतिष्ठति परि-
रुमाप्यते ।” —मनोरथन० ।

एष यदपि सत्तम्या स्ववेदनमभीप्सितम् ।

न तस्य निर्विकल्पात् शब्दकारणवार्थता ॥१८०॥१॥

तत्र शब्दस्यावस्तुसत्त्वे विकल्पसम्भवः यतस्तत्कल्पनमित्युक्तमिदम्—“विकल्प-
योऽयं शब्दा” [] इति । तन्न सौगतमते शब्दस्य सम्भवः, वर्ण-
५ स्पेवानवस्थितौ तत्रमात्मनः पदादेरप्यव्यवस्थिते । एतदेवाह—

क्रमेणोच्चार्यमाणेषु ध्वनिभागेषु केषुचित् ॥४७॥

न वर्णपदवाक्याख्या अधिकारेऽसम्भवात् । इति ।

न हि सूक्ष्मसमयावसायिनयोपजायमानेषु केषुचिद्वादर्शेष्वव्यवेषु वर्णादिव्यपदेशा
सम्भवन्ति, तेपामेषु निरन्वयविनस्वरतया विचारविकल्पानां हेतुफलभावाधिश्रयतया
१० ध्योमारविन्दमकरन्दप्ररयानामप्रस्थाभूमित्वेन तत्र तत्त्वतः कल्पनया च वर्णादिव्यवस्था-
पनानुपपत्तेः ।

एतेनैतदपि प्रत्युक्तं यदुक्तं केनचित्—“क्षणिकं शब्दः अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभु-
ब्रह्मविशेषगुणत्वात् सुखादिवत् ।” [] इति, तथा हि शब्दस्याप्रतिपत्ता-
वाश्रयासिद्धिर्लिङ्गस्य । प्रतिपत्तौ तत्र तस्य चारणत्ववकनव्यम् “अर्थवत् प्रमाणम्”

१५ [न्यायभा० १।१।१] इत्यत्र कारण [त्व] स्पष्टं विषयत्वव्याख्यानात् । तस्य च न
सद्वृत्तजन्मनस्तत्कारणत्वं तस्य तत्प्रतिपत्त्या युगपन्निष्पन्नयाऽनपेक्षणात् । न प्रागधिगतजन्मनोऽपि
तदुत्पत्तिमयमप्राप्य निवृत्तस्य अनधिगतजन्मनोऽपि तस्य तद्धेतुत्वप्रसङ्गात् । न हि
किञ्चिदत्र निवन्धनं यदुत्पत्त्याभूतमेव कारणं नानुत्पत्त्याभूतमिति लोभपत्त्वस्योभयनाप्य-
विशेषात् । ततस्तत्तन्मयप्राप्तस्यैव तस्य तत्कारणत्वम् । तथा च न क्षणिकं प्रागिव

२० पदवादिपि तस्य समयान्तरप्राप्तेरवश्यम्भवात्, अन्यथा प्रागपि तदभावोपनिपातात् ।

एतेन क्षणपदकम्यायिव क्षणिकत्वमिति प्रत्युक्तम् । यत—

क्षणात् क्षणान्तरं गच्छन्तियो यद्युक्तमार्गतः ।

क्षणपदकमस्यायी सुतरां नित्यतां व्रजेत् ॥१८०॥२॥

कथमेव चलत्वं कस्यचिच्छब्दस्य यदि तस्यापि समयान्तरप्राप्तिरावश्यकात्-
२५ (वक्षिका त) दभाव एव तदुपपत्तेरिति चेत्, न, तत्प्राप्तावनुपलभ्यत्वेनापि तदुपपत्तेः ।
न चोपलभ्येतरयोरेकत्वानुपपत्तिः, युगपदिव क्रमेणापि तदविरोधात् । अस्ति च युगपत्तयोरे-
कत्वम्, उपलभ्यस्यैव शब्दस्य क्षणक्षयात्मनाऽनुपलभ्यत्वात् । तेनाप्युपलभ्यत्वे प्रवृत्तस्यानु-
मानस्य वैकल्यात् । विप्रतिपत्तिनिवर्तनार्थत्वान्नेति चेत् कुतस्तस्य तदर्थत्वम् ? निश्चय-
रूपत्वादिति चेत्, न प्रत्यक्षस्यापि तद्रूपस्यैव भवना प्रसिद्धे । तथापि तद्विषये विप्रति-
३० पत्तावनुमानविषयेऽपि स्यादिति पुनस्तन्निवर्तनार्थं प्रमाणमन्यदन्वेषणीयम्, तत्राप्येवमन-
वस्थितेन कदाचिदपि तन्निवृत्तिर्भवेत् । ततोऽनुपलभ्यतद्रूपविज्ञानार्थत्वमेव तस्योपपन्नमिति
सिद्धमुपलभ्येतरस्वभावयोरेकत्वं युगपत् । एव क्रमेणापि श्रावणस्य तत्त्वभावपरिहारेण
शब्दपरिणामिनो भावस्य पुनरवस्थितिसम्भवात् । तत्र प्रकृतावनुमानादेकान्ततः शब्दे

१—विभुत्वानाम् आ० । २ वैरोपिषेण । ३ विभुद्रव्यमात्रात् । ४ अनुत्पन्नस्यापि ।

५ शब्दस्य प्रतिपत्तिप्रकारणत्वम् । ६ समयान्तरप्राप्त्यभावे एव चत्त्वोपपत्तेः । ७ चलत्वोपपत्तेः ।

८ शब्दस्य लक्षणं—आ० ।

क्षणिकत्वभावनमुपपन्नम् । कथञ्चित् तत्साधनेन विरुद्धत्वादनेकान्तिकत्वाच्च । व्यभिचारि
 हीदमनुमान भावनादिना, तस्यात्मगुणविशेषस्याक्षणिकत्वेऽप्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति
 विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् । न चायमपि क्षणिक एव कालान्तरे तदभावेन तत्फलस्यानुदय-
 प्रसङ्गात् । न चैवम् । भावनाधर्माधर्माणा भवान्तरेऽपि फलदायित्वेन परस्यापि प्रसिद्धे ।
 नापि तत्र हेतुविशेषणम् 'अस्मदादिप्रत्यक्षत्वम्' असिद्धम् । मानसेन प्रत्यक्षेणास्मदादि
 भिरपि तस्य प्रत्यक्षीकरणात् । कथमन्यथा 'यावान् कश्चिद् गुण स सर्वोऽपि
 गुण्याश्रित' इति साकल्येन व्याप्तिप्रतीतिः ? यत "द्रव्याश्रिता बुद्ध्यादयो गुणत्वात्
 रूपादिवन्तः" [] 'इत्यनुमानमुदयवदवबुद्धयेत यत आत्मसिद्धि ।
 यदि पुनरेव विशेषणम्—'अस्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वे सति' इति, न चैव व्यभिचारो
 भावनादौ तदभावादिति, न तर्हि सुखादिवदिति निदर्शनमुपपन्न साधनवैकल्यात्, तदपि
 तद्विशेषणकस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य तनाभावात् । कुतो वा श्रोत्रस्य बाह्येन्द्रियत्व
 यतस्तद्विषयस्य शब्दस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमवकल्प्येत ? अनन्त शरीरवृत्तेरिति चेत्,
 न, कर्णशङ्कुल्यवगुण्ठितत्वेन तदन्तर्वर्तिन एवाकाशस्य श्रोत्रत्वोपगमात् । आत्मना तस्याऽ-
 सयोगादिति चेत्, न तर्हि नयनादेर्बाह्येन्द्रियत्व तत्र तत्सयोगभावात्, अन्यथा आत्मनोऽ-
 सर्वगतत्वप्रसङ्गो मूर्तेरपि नयनादिभिरनभिसम्बन्धात्, तत्सम्बन्धलक्षणत्वाच्च व्यापित्वस्य^१ ।
 भवतु तर्हि मनोऽधिष्ठितत्वादेव नयनादेरिव श्रोत्रस्यापि बाह्येन्द्रियत्वमिति चेत्, तद-
 नधिष्ठाने को दोषो यतस्तत्परिकल्पनम् ? युगपद्ज्ञानोपपत्तिरेव, रूपादीना युगपदपि सन्नि-
 धानसम्भवादिति चेत्, न, तदुत्पत्तिक्रमनियमस्यादृष्टवशादपि शक्यकल्पनत्वात्, सत्यपि
 मनसि तस्यावस्थापेक्षणीयत्वात् अन्यथा सर्वकार्येषु तस्य^२ साधारणहेतुत्वानुपपत्तेः । न चैव
 मनस इव नयनादेरपि वैमर्ध्यम्, तस्य गोलकादिरूपस्य दृष्टत्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात् । शनित-
 रूपस्य शक्य एव प्रतिषेध, तत्प्रसयाभिमतस्य रूपादिज्ञानभेदस्यादृष्टभेदादेवोपपत्तेरिति
 चेत्, यद्येव प्रतिपद्यसे न किञ्चिदनिष्ट^३ तद्भेदस्यैव क्षयोपशमविशेषापरनामधेयस्य
 साक्षात्पनादित्वेनाम्माभिरभिधानात्, गोलकादेस्तदधिष्ठानतया गवाक्षस्थानोपस्थेवो-
 पचारादेव रूपादिज्ञानहेतुत्वपरिकल्पनात् । तत श्रोत्रस्य बाह्येन्द्रियत्वानुपपत्तेः अस्मदादि-
 प्रत्यक्षत्वमेवादधिगम्यत इति तदवस्थो व्यभिचार, तद्विशेषणस्य हेतोर्भावनौ साध्य-
 विपर्ययेऽपि भावात् ।

असिद्धश्चाय हेतु विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति, आकाशे तस्य तत्कार्यतया
 समवामाद्वि तद्गुणत्वम्, न चासौ तस्यास्ति अनुपरमप्रसङ्गात् । निरूपित चेतत्—
 "कारणस्याक्षये" इत्यादी । एतेन सुखादेरप्यात्मकार्यत्वेन तद्विशेषगुणत्व प्रतिपिद्य बोद्ध-
 व्यम् । ततो नात क्षणिकत्वप्रतिपत्ति शब्दस्य असिद्धत्वात्, निदर्शनस्य साधनवैकल्याच्च ।
 तत्र योगमतेऽपि सम्भव शब्दस्य । स्वमते तु तत्सम्भव दर्शयन्नाह—

शब्दभागाः स्वहेतुभ्यः समानोन्नयहेतवः ॥४८॥ इति ।

श्रोत्रग्रहणयोग्या परिणामा शब्दा त एव प्रतिदिशमनेवरूपतया विभज्यमान-
 त्वात् भागास्ते समानस्य सदृशस्य प्रतिश्रोत्रमात्मप्रापणस्य उत्पन्नस्य हेतव इति । कुत

१ "सुखादय कश्चिदाश्रिता गुणत्वादिरूपादिवन्तः" —प्रश्न० श्लो० ४०६ । २ सर्वमूर्तमद्द्रव्य-
 सयोगित्वं व्यापित्वम् । ३ अदृष्टस्य । ४ अदृष्टविशेषस्यैव । ५ न्यायवि० श्लो० १।१०६ । ४० ४१० ।

- पुनस्ते स्वयं भवन्तस्तदुक्तस्य हेतव इति चेत् ? स्वहेतुभ्य एव । स्वहेतवश्च तेषामुपादानतया पुद्गलविशेषा, सहकारितया च तात्वादिस्थानप्रयत्नभेदास्तेभ्य एव । कथमेवमपि युगपत् समानानेकवर्णोत्पत्तिरिति चेत् ? योगपद्येन बहुभिरुपलम्भादेव । न चायमेकत्वे वर्णस्य सम्भवति, एकश्चोत्रप्रविष्टस्य तदैव तदन्तरप्रवेशासम्भवात् । एकस्यापि व्यापिनः सम्भवत्येव युगपदनेकतत्प्रवेश इति चेत्, न, तथापि समग्रस्य तदसम्भवात्, असमग्रोपलब्धस्य च बाधकत्वानुपपत्तेः । एतदेवाह—

सकलाग्रहणात् [तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचरा.] । इति ।

- सकलस्य समग्रश्चदपरिणामस्य यद् अप्रहणम् एकत्वाभ्युपगमे प्राप्य तस्मान् समानोन्नयहेतव एव त इति । यद्येव कथमेव एव शब्दोऽस्माभिरश्रावीति तदुपलब्धिमता सबाध इति चेत् ? न, सादृश्यादपि तदुपपत्तेः । दृश्यते हि ततोऽपि तथासबाध—यथैक एवाहार पट्टिन्नगतामिति । ततो युगपत् सकलाकारतया भिन्नदेशव्यवस्थितानेकप्रतिपत्तु-गोचरत्वादनेक एव शब्द ।

- श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वेनैकस्यापि शब्दस्य तथा तद्विषयत्वोपपत्तेः नातन्तर्धानात्प्रतिपत्तिरिति चेत्, न, तत्प्राप्यकारित्वस्यानुमानत प्रतिपत्तेः । प्राप्यकारि श्रोत्र प्रत्यासन्न-ग्रहणान् साधर्म्येण ध्याणवत्, वैधर्म्येण नयनवत् । न चैव दिक्विभागस्य दूरादिभावस्य चाप्रतिपत्तिरेव, श्रोत्र प्रति शब्दस्याभिपक्षनविशेषादेव प्राच्योऽयमुदीच्योऽय प्रत्यासन्नोऽय-मन्यथा वेति तत्र प्रतिपत्तेः सम्भवात्, प्राप्यकारिण्यपि ध्याणेत्रिभ्यो तत एव तद्भावात् । कथमन्यथा विप्रीलिङ्गादीनां गन्धाभिपक्षनद्विगभिमुखतया प्रत्यासन्ने दूरे वा गन्धद्रव्ये प्रवृत्तिः ? एव तर्हि दूरत्वम्यासत्त एव तत्र प्रतिभासनात् श्रोत्रज्ञान कथमभ्रान्तमिति चेत् ? न, दृश्य-रूपस्य सत्त एव तत्र प्रत्यवभासनात् । भ्रान्तेतरात्मकत्वमेकत्र विरुद्धमिति चेत्; न, दृष्टत्वात् । कथमन्यथा साकारज्ञानवादिनस्तत्वाप्य न दोष—ज्ञानान्तर्गतत्वेनादूरस्यैव नीलादेर्दूरतया प्रत्यवभासनात् । न हि तद्विषय ज्ञानमपि दूरमेव शरीरस्य निश्चिन्तित्वापत्तेः । ज्ञानान्तरेण तस्य मज्ञानत्वमिति चेत्, न, तस्य निर्विषयस्याभावात्, सविषयस्य पूर्ववद्दूर-त्वापत्तेः, पुनरपि ज्ञानान्तरेण तस्य सज्ञानत्ववत्पनायामव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । तत्र शरीराद्-दृष्टिर्ज्ञानवत्पनमूपपन्न नि शरीरस्य ज्ञानम्याप्रतिवेदनात् । ततो दृष्टिपरिहरमेवाप्राप्यकारि श्रोत्रादिव ब्रुवतोऽपि तज्ज्ञाने विभ्रमेतरात्मकत्वमिति न तेन वयं पर्यनुयोजकम्या । ततो युक्तं श्रोत्रस्य ध्याणादिवन् प्राप्यकारित्वम्, अन्यथा नयनादिवत् प्रत्यासन्नप्राप्तिवाभाव-प्रसङ्गात् । अस्ति च तत्रेदम्—कोटकध्वानादे कर्णविवरगन्तवर्तिनोऽपि तेन प्रतिवेदनात् । न चेतद्राप्यवारिणि चक्षुषि दृष्ट तदन्तर्गतम्याज्जनदेस्तेनाप्रतिपत्तेः । तथा च कस्यचित् सुभाषितमपि “न स्वमलमक्षि पश्यति क्षिप्ति क्षिप्ति नित्यपिप्यति” [] इति ।

चक्षुरपि प्राप्यकार्येण ध्यानेन्द्रियत्वान् त्वगादिवदिति चेत्, अत्र चक्षुर्यदि गोलकमेव न तर्हि तत्र प्राप्यकारित्वमायनमुपपन्नम्, तत्पदस्य अनुष्णाग्निपक्षवत् प्रत्यक्षेण बाधनात्, विषयविकृष्टस्यैव हि गोलकस्य प्रत्यक्षेण प्रवेदनं न तत्प्राप्तस्य । रश्मिद्वारेण तत्प्राप्तस्या-रूपेव तस्यानुमानत प्रतिपत्तिः । तच्चेदमनुमानम्—रश्मिकलापालङ्कृतं चक्षुः तज्ज्ञानान्

प्रदीपवत् । तैजस च तत् रूपादीना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् तद्वदेव । ततो गोलकादभिसर्पतस्तत्कलापस्य विषयप्राप्तेः प्राप्यकार्येव चक्षुरिति चेत्, अत्र यदि गोलकस्य स्वतो रूपप्रकाशकत्वं रश्मिकलापकल्पनस्य वैयर्थ्यम् । तत्कलापद्वारकमेव तस्य तदिति चेत्, कथं तदसिद्धौ तस्य तद्द्वारक तत्प्रकाशकत्वम् ? तत्सिद्धिश्च यद्यन्यत्, तदेवोच्यता किं तैजसत्वेन ? तैजसत्वादेवेति चेत्, तर्हि तस्मात् तत्कलापसिद्धौ तद्द्वारक तस्य रूपप्रकाशकत्वं ततोऽपि तैजसत्वं सिद्धयतीति कथन्न परस्पराश्रय स्यात् ? तन्न तत्कलापसिद्धिरिति न तद्द्वारकमपि चक्षुष प्राप्यकारित्वम् । कथं वा प्राप्यकारित्वे तस्य व्यवहितविषयत्व प्राप्त्यभावात् । दृश्यते च शुद्धस्फटिकघटीभित्तिव्यवहितस्यापि वस्तुनस्तेन प्रकाशनम् । तस्यास्यैव तेन प्राप्ति तद्भित्तेर्निर्भेदादित्यपि न सङ्गतम्, तदन्तर्गतस्य जलादेर्बहिरवत्तत्तत्प्रसङ्गात् तच्छिद्रानुपलब्धेश्च । न तस्य तेन प्रकाशनं तत्प्रतिबिम्बस्यैव बहिरपक्रान्तस्य प्रकाशनादित्यपि मन्दमतेरेव स्पन्दितम्, अन्तर्गतस्य बहिःप्रतिबिम्बापकमानवलोकनात् । तस्मादप्राप्यकार्येव चक्षुः । तथा चोपपन्न श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वे तस्य वैधर्म्योदाहरणत्वं साध्याव्यावृत्तिदोषाभावात् । तत् श्रोत्र प्राप्यकार्येव उक्तान्यायात् । एतदेवाह—

तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचराः । इति ।

तेषां शब्दभागानां मध्ये युक्ता श्रोत्रेण सम्बद्धा हिरवधारणे श्रोत्रस्य गोचरा विजया अन्यथा प्रत्यासन्नब्राह्मिन्भावप्रसङ्गादिति मन्यते । किं पुनरिदं श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोपकल्पनम् ? आकाशमिति कश्चित्, तन्न, तस्य विभुत्वेन दूरभूतानामपि शब्दानां प्राप्त्यविशेषेण ग्रहणप्रसङ्गात्, तरयंकत्वेन सर्वेषामेकश्रोत्रत्वापत्त्या सर्वविषयत्वैकेन एकविषयस्य सर्वैरपि ग्रहणापत्तेश्च । न च तस्य प्रवेशवत्त्वं यतोऽदृष्टविशेषोपनिबद्धस्फाराधिकरणस्य तत्प्रदेशस्य श्रोत्रत्वात्, तेन च दूरभूतानामप्राप्तेर्न प्रथमो दोषः, नापि द्वितीयस्तस्य प्रतिप्राप्तिभेदेन श्रोत्रनातात्वस्यैवोपपत्तेरिति व्यवस्थाद्वयं परिकल्प्येत, निष्प्रदेशस्यैव तस्याभ्युपगमात् । कल्पितस्य च तत्प्रदेशस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदुक्तं कुमारिलेन—

“आकाशश्रोत्रपक्षे तु विभुत्वात्प्राप्तितुल्यता ।

दूरभावेऽपि शब्दानामिति ज्ञानं प्रसज्यते ॥

श्रोत्रस्य चैवमेकत्वं सर्वप्राणभूता भवेत् ।

तेनैकधुतिवैलाया शृणुयुः सर्वं एव ते ॥

तस्यानवयवत्वाच्च न धर्माधर्मसंस्कृतः ।

नभोदेशो भवेच्छ्रोत्रं व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० ५६-५९] इति ।

तत् क्षयोपशमविशेषाधिकरणजीवप्रदेशावष्टव्यं वक्षिच्छरीरावयव एव श्रोत्रमिति स्याद्वादिनं, तत्सम्पर्शनेन शब्दस्य प्रत्यवभासनात् । शब्दावभासनं ह्रीन्द्रियं श्रोत्रम् । तच्च तदवयव एव युक्तं, तत्सम्बन्धादेव तस्योपलम्भात् तदभावे च विपर्ययात् । तथा च ‘पुद्गलपर्यायं शब्दं शरीरावयवसम्बन्धेनोपलभ्यमानत्वात् शीतातपादिवत्’ इत्यनुमानविजृम्भणात् नाकाशगुणत्व तस्य तद्वदेवेति प्रतिपादितं भवति । एतदेव दर्शन्यन्नाह—

१ “तेनैकत्वं तु तस्य रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपस्यैवाभिव्यक्तत्वात् प्रदीपवत्”—प्रश० कन्द०

पृ० ४० । न्यायकुमु० पृ० ७६ टि० २ । २ यैत्रोपि । ३ आकाशस्य ।

परिणामविशेषा हि भावानां भावशक्तयः ॥४६॥

ध्वनयस्तत्समर्थानाम् [अभावादतिरेकिणाम्] ॥ इति ।

- ध्वनयो वर्णादिरूपा शब्दा, सामान्यवचनादपि ध्वनिशब्दात् कमयसेन तेषामेव प्रतिपत्ते । ते न नित्या नाप्यन्यहेतुकास्त्रय दोषाभिधानात्, अपि तु परिणामविशेषा. परिणामा अथवज्ञानयोग्या विवर्तास्त एवान्येभ्यश्छायातपादिपुद्गलविवर्तभ्यो विशिष्यमाणत्वाद्विशेषास्ते च तद्विशेषा । केराम् ? तत्समर्थाना तत्र परिणामविशेषेषु ये समर्थास्तद्रूपावाप्तियोग्यास्तेषाम् अतस्तत्समर्थाना तदनुपपत्ते । अहङ्कारस्यैव तर्हि ते तद्विशेषा भवन्तु शब्दतन्मानमाहङ्कारिकत्वेन पारमर्त्ये प्रतिज्ञानादिति चेत्, न, तस्य चिद्रूपस्यामूर्तत्वेन मूर्ततद्विशेषासम्भवात् । अविद्रूप एवाहङ्कारोऽप्यनित्यत्वात् कलशादिवदिति चेत्, न, स्वतस्तत्र चिद्रूपस्य प्रतिपत्ते । चित्सम्पर्कोपनिबन्धना तत्र तत्प्रतिपत्तिर्न स्वतश्चेत्तस्यादिति चेत्, न, तत्सम्पर्कस्य स्वयं तत्परिणामविकले तदयोगात् । अन्यथा परिणामविशेषेष्वपि तत्प्रसङ्ग तेषामपि व्यापिना चैतन्येन सम्पर्काविशेषात् । अहङ्कारे विशिष्टस्तत्सपके इति चेत्, स 'कोऽपरोऽन्यत्र ताद्रूप्यादिति ? ततश्चिद्रूप एवाहङ्कारो निर्वाधात् तत्प्रत्ययात् । न चानुमानेन तस्य बाध, विषयानुभवे चिद्रूपेऽप्यनित्यत्वस्य भावेन व्यभिचागात् । सोऽप्यचिद्रूप एवेति चेत्, कथं तत्र चिद्व्यवहारो यत् इदमुच्येत—“बुद्धध्वनवसितमयं पुरुषइवेत्येते” [] इति । चिच्छायासङ्क्रमादिति चेत्, तेन तर्हि व्यभिचार चिद्रूपत्वेऽपि तस्यानित्यत्वात् । तत्रात्र तत्सङ्क्रमान्तरात्ताद्रूप्यकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् । तन्नाहङ्कारविवर्तत्वं शब्दानामित्यप्यलौचित्यवचनमेतन्—

“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधं प्रवर्तते सर्वं ।

२० ऐन्द्रिय एकादशकस्तन्मानपञ्चकश्चापि ॥”

[सारयका० २४] इति

- ततस्तत्सामर्थ्यं पुद्गलविशेषाणामेव तत्र तद्व्यवस्थापनात् । कुत पुनस्तेषां तद्विशेषत्वमेव नैकान्तनित्यत्वादिकमिति चेत् ? उत्तरम्—‘भाव’ इत्यादि । भावः स्वपरज्ञानादेकार्यस्योत्पाद तत्र शक्तियेषां ते भावशक्तय ध्वनयो हि यस्मात्ततस्ते तद्विशेषा एव नैकान्त-
२५ निर्यादय तत्र तच्छक्तिव्यायोगस्य निरूपणात् ।

- परिणामविशेषोऽपि ‘गौरव’ इत्यादौ च शब्दो यत्रार्थप्रत्यायकत्वेन पदव्यपदेशकप्येत ? पश्चाद्भावी विसर्जनीय इति चेत्, न, तस्य केवलस्याप्रत्यायकत्वात्, पूर्ववर्णानामपार्यवत्त्वापत्ते । तर्हि तं सम्भूय तस्य प्रत्यायकत्वमिति चेत्, न, नियतक्रमवर्तिना तेषां योग्यत्वाभावेन सम्भूयकारित्वानुपपत्ते । तदनन्तरोपलब्धविशिष्टस्य तस्य प्रत्यायकत्व-
३० मित्यपि न प्राचीनत्वम्, केवलतदुपलब्धेस्तदनन्तरोपलब्धेश्च तत्काले वर्णाभावेन परस्परतो भेदानुपपत्ते । नहि निरन्वयप्रध्वस्तानामनुपपत्तानां च तदा तेषामभाव परस्परतो भिद्यते यतस्तदनन्तरोपलब्धिरर्थप्रतीतेरङ्गभावमनुभवति न केवलोपलब्धिरिति प्रतीतम् । “तस्माद्वर्णव्यतिरेकी वर्णभ्योऽसम्भवध्वन्यप्रत्यय स्वनिमित्तमुपकल्पयति तदेव पद स्फोटार्थं न

१ सांख्य ब्राह्म । २ ‘भूतादे तमोबाहुव्यात् गौणीमृतसत्त्वरजस भूतादिनाम्न एवांचायैरनिरुपिता दृष्टकारात् तन्मात्र शब्दादिपञ्चको गणी जायते ।”—सारयका० २५ । माहङ्कारः । ३ अहङ्कारस्य । ४ कोपिपरो—आ० । ५—कोपेऽपि आ० ।

वर्णास्तत्समुदायो वा" [स्फोटसि० पृ० २८] इति मण्डन, सोऽपि न स्फोटमण्डने पण्डितः; वर्णानामेव क्रमविशेषाधिष्ठानात् पदत्वेन प्रत्यायकत्वोपपत्तेः पदान्तरकल्पनावकल्यात् । तेषामितरेतरकालपरिहारवता कथमेकस्यां प्रत्यायनक्रियायामुपयोगः सहकारित्वानुपपत्तेरिति चेत्; इतरेतरदेशपरिहारवतां कर्मकर्त्रादिकारकाणामपि कथं क्वचिदेकत्र कार्यं व्यापारः ? एककालगतत्वादिति चेत्, वर्णानामप्येकबुद्धिगतत्वादिति किञ्च स्यात् ? नहि प्रतिवर्णं तद्बुद्धिभेदः कारकेष्वपि तद्वत्तदर्थभेदेन युगपदप्यनेकतत्प्रतिपत्तेरभावापत्तेः । न च तदभ्युपगमो न्यायः प्रतीतिविरोधात् । ततो युगपद्भाविनां कारकाणामिव क्रमभुवा वर्णानामप्येकस्यां बुद्धौ विषयभावेनोपनिपातादुपपन्न एव तेषामेकत्र विषयप्रत्यायने व्यापारः । ततो यदुक्तम्—“इदं तावदयं वर्णवादी प्रष्टव्यः गौरश्च इति वा केवलोलोच्चारणे वा को विसर्जनीयस्य भेदो यत्कृतोऽर्थधीभेदः, प्रत्ययभावाभावौ च ? नन्वेवं विशेषः क्वचिदसहायः क्वचिद्वर्ण-विशेषसहाय इति । क्व पुनरत्र सहायता यदा विसर्जनीयसमयेन वर्णान्तरौपलब्धिपरिस्ति । कार्यं खलु व्यापारवतः सहायता, न चासतस्तदा व्यापृतिरस्ति ।" [स्फोटसि० पृ० ३३] इति; तत्प्रतिविहितम्; विसर्जनीयसमये गकारादीनामभावेऽपि स्वसमये भावेन सत्सहायतौपपत्तेः, अन्यथा दण्डादीनामनभिगतचक्रदेशानां तत्सहायत्वाभावप्रसङ्गात्, तदानीमसतामिव तन्नासतामपि व्यापारानुपपत्तेः ।

दण्डाद्यभिन्नदेशा अप्येकं चेत् कर्म कुर्वते ।

भिन्नकालाः कथं तद्वद्वर्णा अपि न कुर्वते ॥१८०३॥

सर्वत्रैवं प्रसङ्गश्चेत्कालभेदाविशेषतः ।

भवेदेवं यदा न स्यात् प्रत्यासत्तिनियामिका ॥१८०४॥

अन्यथा देशभेदेऽपि कार्यकारित्वमिच्छतः ।

वादिनोऽप्येव दोषः किं मूर्खनिं नाधिरोहति ॥१८०५॥

प्रत्यासत्तिश्च प्रतिपादितैव । क्रमविशेषाधिष्ठानत्वे सत्येकबोधोपारोहितत्वमिति । न चेदमप्यत्र चोद्यन्—अप्रमो हि बोधः कथं तदुपारोहिणां वर्णानां क्रम इति ? 'कथं न हि तदुपारोहित्वं नाम तेषां तदनुप्रवेश अपि तु तद्विषयत्वम्, तच्च अतत्कालानामप्यतद्देशानामिव सम्भवतीति क्रमानुपद्रयात् । निवेदितं चेत्तत् “यदा यत्र” इत्यादिना^१ तत्त इदं प्रत्याख्यातम्—“न चैकं प्रत्याख्यानं (प्रस्थानं) नानावर्णावयवात्मनि पदे भिन्नम् अवध्यवधि-मद्भावमवैशितुं क्षमते ।" [स्फोटसि० पृ० ६८] इति, देशकृतस्यैव प्रासादस्तम्भेषु कालकृतस्यापि वर्णेषु पौर्वापर्यस्यावध्यवधिमद्भावस्यावेक्षणेन प्रतिप्रयानस्यैकस्यापि प्रत्यभिज्ञान-विकल्पस्य सामर्थ्यापपादनात् । यवि वर्णा एव पदं तदा तेषामनेनवन्नृकतया योगपक्षेऽपि वर्णत्वस्याप्रच्युतः किञ्च पदत्वमिति चेत् ? न; क्रमवतामेव तेषां पदत्वेन सम्प्रदायात्, तत्प्रधानत्वाच्चार्थप्रत्यायनस्य । क्रमान्तरपरिग्रहे तर्हि पदत्वम् अक्रमत्वाभावादिति चेत्; न; तस्मिन्नर्थे तत्क्रमस्यैव पदभावाद्भूत्वात् । अर्थान्तरत्वे तु क्रमान्तरस्यापि तदङ्गत्वाच्च निषेधतः^२ एव, राकेति कारेति पौर्णमासी—वन्द्यनागारयोः, नादीति दीनेति नादवत्—कुच्छू-

१ उदाहरणं—आ० । २ कथमिति पदमधिकं गतिः । ३ न्यायवि० इत्यो० ११२२ । ४ 'न चैकस्मिन् नानावर्णावयवात्मनि...—स्फोटसि० पृ० ६८ । ५ प्रतिप्रत्याख्यानं—आ०, घ०, प० । ६ तर्हि न पदत्वं न—आ०, घ०, प० । ७ विनिष्यत आ०, घ०, प० । 'पदत्वं न निषेधते' इति सम्बन्धः ।

वर्तित्यो, धारेति राषेति च प्रधाह-नक्षत्रविशेषयो 'तदतत्क्रमाधिष्ठानतया तद्वर्णानामेव
'तद्भावभेदप्रतिपत्ते प्रतीयमानत्वात् । एववक्तृत्व तु तेषा तद्भाविनिमित्तमिति नाय
नियम, भिन्नवक्तृत्वेऽपि तत्क्रमभावे पदभावेन प्रत्यायकत्वप्रतिपत्ते । प्रतीयते हि भिन्न-
वक्तृकपूर्वापरभागादपि पद्यादेस्तच्छ्राविणा तदर्थप्रतिपत्ति । वर्णानां पदत्वे कथम् शब्दादर्थ

- ५ प्रतिपद्यामहे' इति ? कथञ्च न स्यात् ? तेषा बहुत्वेन 'तद्वाचिन शब्दप्रव्याद् बहुवचनस्य-
वोपपत्तेरिति चेत्, न, तत्साधारणस्य वाचकत्वसामान्यस्य तदभिधेयत्वात्, तस्य
च कत्वेनैकवचनस्यैवावकाशात् । यद्येव कथम् 'गकारोकारविसर्जनीया शब्द' इति तद्-
व्यक्तिवाचिभिस्तस्य सामानाधिकरण्य तद्व्यक्तीनां तेनानभिधानादिति चेत् ? न,
उपसर्जनभावेन तासामपि तेन प्रत्यायनात्, अन्यथा तत्सामान्यस्य तेन तदनुपपत्ते, तद्व्यक्ति-
१० सङ्ख्यानुपादान तु मुर्यतस्तत्सामान्यस्यैव तेनावद्योतनात् । ततो 'युक्तम् 'शब्दादर्थं प्रति-
पद्यामहे' इति, न 'अनुपाधितव्यावृत्तयो व्यक्तयो जात्यात्मना', निषेधात् ।

- अपि च, अयं पदादिस्फोटोत्तमा शब्दो नित्यो निरवयवश्च त्वदभिप्रेत, 'स यदि
स्वत एवेन्द्रियसम्प्रयोगात् प्रतीतिप्रेयसीसम्पर्कमुपसर्पति पीरपेय प्रयासो विफल स्यात् ।
न विफलस्तस्य तदभिग्यक्तिनिबन्धनत्वात् । स खलु प्रयास परापरसमयभावी प्रयत्नापरनामा
१५ तादृशमेवानेकध्वनिभेदमायिर्भावयति, ततश्च तस्याभिव्यक्ति । सापि नावयवशो निरवयव-
त्वात् । नापि प्रथमत एव नादात् तस्य सर्वात्मनाऽभिव्यक्ते नादान्तरकल्पनावैक्यम्,
अभिग्यक्तिविशेषोपपत्ते । अपरिस्फुटं हि तस्य प्रथमानादादभिग्यक्ति, तदुपजनितभावना-
सहायात्, द्वितीयस्मात्ततो विलक्षणा, तावदेव यावदन्त्यो ध्वनि, ततस्तु प्रावतननिरवशोप-
ध्वनिविशेषोपजनितप्रत्ययोपनिबद्धभावनानिवहसचिवसद्वितीयाद अत्यतपरिस्फुटतमा तदभि-
२० व्यक्तिराविर्भाव विभक्ति । न चैतायता तस्य प्रत्यभिग्यक्ति भेद, आवृत्त्या भेदेऽप्यनुवा-
कादेरिवोपलब्धिभेदेऽपि तस्यैकतयैव प्रत्ययभासनात् । उक्तं चैतत्-

"ययानुवाक" श्लोको वा सोऽहम्पुण्यच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थ प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥

प्रत्ययपरनुपास्येयैर्ग्रहणानुगुणस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥

नादैराहितबीजायामत्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकाया युद्धो शब्दोऽवभासते ॥'

[वाक्यप० १।८३-८५]

इति चेत् उच्यते-

३० 'म व्यक्त प्रथमानादादर्थं ययवृत्ति ।

व्यर्थं परापरो नादस्तद्व्यक्त्यै परिवर्त्यते ॥१८०६॥

१ पूर्वापरविपर्यस्तवर्णरूपेण प्रतीयमानतया । २ तद्भाव-आ०, य०, प० । ३ -भावि
-आ०, य०, प० । ४ -दनर्थ आ०, य०, प० । ५ 'प्रयोग' इति सम्बन्ध । ६ यथावाचिन ।
७ "अथ गौरित्यत्र क शब्द ? गकारोकारविसर्जनीया इति भगवानुपपत्ते" -शापरभा० १।१।५ ।
८ यदुक्त आ०, य०, प० । ९ 'इति युक्तम्' इति सम्बन्ध । 'न चानुपाधितव्यावृत्तयो व्यक्तयो जात्यात्मना
निर्दिश्यन्त इति साम्प्रतम्' -स्फोटसि० पृ० ७३ । १० 'नित्यत्वमविरहस्य तु सत्त्वादेवास्य जातिवत् ।'
-स्फोटसि० का० ३४ । ११ अनुवाको वैदिक, श्लोकोऽस्तु बौद्धिक, सोऽहं जितस्थ परातामिति यावत् ।
१२ सम्प्रत्यय आ०, य०, प० ।

अथविगतये तस्मात्तद्व्यवितरविवाञ्छिता ।

सा चादिव्यवित्त सिद्धा व्यक्त्या किं परया तत ॥१८०७॥

सोऽर्थप्रत्ययकृदो चेत् कुत एतदश्वितत ।

पश्चादपि न तत्कृत्स्यादिति तत्कल्पन वृथा ॥१८०८॥

सङ्केतविरहाच्चेन्न सोऽर्थसवित्तिकृन्मत ।

प्रतीतिभावे सङ्केत स एव न कुतो भवेत् ॥१८०९॥

अव्यनतत्वात्प्रतीतेर्येन्नासौ सङ्केतयेऽनया ।

तयेवासौ कथं तर्हि सिद्ध इत्यपि कथ्यताम् ॥१८१०॥

सिद्धत्वाय समर्थोऽसौ सङ्केतायैव नेत्ययम् ।

स्वहृदया कल्पितो भेदो विद्वद्भूयो नाभिररेच्यते ॥१८११॥

आदावेव ततो व्यक्तौ सङ्केतस्यापि सम्भवात् ।

अर्थप्रतीते व्यक्ति सा विफलैवोत्तरात् ॥१८१२॥

अपि च, अयमन्त्याया बुद्धाववधार्यमाणो न तावदखिलविपर्ययाविकल एवावधार्यते, परमर्पीणामेव तथा तदवधारणस्य तदन्येषा तैस्तत्सम्प्रदायस्य चोपगमात् । अत एवोक्तम्—

“अपरदर्शितविपर्यास्तु परमर्थं साक्षात्कृतधर्माणोऽप्याहृतान्त प्रकाशा विधूतविपर्यासि वाकृतस्व प्रतिपेदिरे प्रतिपादयामासु प्रतिज्ञायते” [स्फोटसि० पृ० १५४] इति । भवतु तनापि सविपर्यासस्यैव तस्यावधारण संवेदनवत् । यथैव हि संवेदनस्याविभागस्याप्यादोधि-भागवितारात् ग्राह्याद्याकारविभागविपर्यासोपरवत्स्यैव प्रकाशनमन्यथा तदनवलोकनात् तथा तादृशस्य शब्दात्मनोऽपि विभ्रमोपदर्शितवकारादिवर्णरूपविपर्यासोपश्लेषिणा गौरित्याकारेण प्रतिपत्ति आपरमर्पिपदप्राप्ते, अन्यथा तस्याप्यप्रतिवेदनात् । अत एवोक्तम्—

“ज्ञानस्येव च वाचोऽयं लोके द्रुवमुपप्लव ।”

[स्फोटसि० पृ० ११०]

इत्यपि नातीव चतुरलमुत्पश्याम । एव ह्रीदर्मसङ्गत स्यात्—“पश्चिमस्तु पुरस्तन-ध्वनिनिबन्धनाध्यक्तपरिच्छेदप्रभावितसकलभावनाबोजसहकारा परिरूपदतरविनिविष्ट-स्फोटा'लम्बमेव प्रत्ययमभिव्यक्ततरपरिच्छेदमुद्भूत्वयति ।” [स्फोटसि० पृ० १३०] इति । विपर्यासोपरिलिप्ततत्प्रत्ययस्याभिव्यक्ततरपरिच्छेदत्वानुपपत्ते । न हि पीतादिविप्लवो-पालिङ्गितशब्दादिप्रत्ययस्य तत्परिच्छेदत्व प्रतिगन्ति प्रेक्षावन्त, तदन्यतत्प्रत्ययस्यैव तैस्तत्प्रतिपत्ते । तदयमभिव्यक्ततरप्रत्ययत्व तस्याभिधाय पुनर्विप्लवोपरिलिप्तप्रत्ययगोचर-तयाऽन्यथात्वमप्यावक्षाण स्वोक्तमपि न प्रत्याकलयति इति कथन्ताम मण्डन पण्डित-गोष्ठ्या पाण्डित्यरूढि दृढमुद्बोद्ध परिवृद्धतामुपपद्यते ? यथ चासौ भेदो भेदरूपविपर्या-सोपरवत्प्रतिभास एवायंप्रतिपत्तये प्रेक्षावद्भूतप्रतिपत्ते ? न हि सर्वोपप्लवप्रत्ययविपर्ययभाव-मनुभवन्त्येव रज्जुर्वयनकायस्य कंरूप्यादीयमानोपलम्भ्यते, विनिवृत्ततदुपप्लवपतिभासाया एव तस्यास्तवर्थमुपादानोपलम्भनात् । वर्णवत्स्यादिति चेत्, स्यान्मय यथा वर्णवादिना वर्ण-स्याक्रमस्याप्यनेकक्षेत्रकपालिङ्गितप्रतिभासगोचरस्यैव तदर्थप्रतिपत्तये प्रत्यवेक्षणम्, एव शब्द-

स्यापि स्यादिति, सत्यम्; इदमत्रमवर्णवादिन प्रत्युत्तर न स्याद्वादिन प्रति, तेन वर्णस्य तत्त्वतः कथञ्चित्त्रमवत् एवाभ्यनुज्ञानात् । तर्हि ज्ञानवत् स्यात्, ज्ञानस्याविभागस्यापि ग्राह्याद्याकारविभागोपप्लवकवर्जितस्यैव स्वायंप्रतिपत्तये प्रतिग्रहात्; इत्यपि नोपपत्तिमत्, तस्यापि 'ग्राह्यानुरागपराडमुखस्यैव नियतविषयनिर्णयनिवन्धनतया' प्रथमप्रस्तावे व्यवस्था-
५ पनात् । तन्न क्रमोपप्लवकलुपिताया एव वाचोऽर्थप्रत्यायनमुपपन्नम् । अतो दुर्भाषितमिदम्—

“भेदानुकाराज्ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः ।

क्रमोपसृष्टहृषा वाक् ज्ञानं ज्ञेयव्याप्यम् ॥”

[वाक्यप० १।८७]

“ज्ञेयेन न विना ज्ञानं व्यवहारेऽवतिष्ठते ।

नालब्धक्रमया वाचा कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥” [इति ।

१०

अपि च,

विप्लवाद्यदि शब्दस्य विवेकं प्रतिवेद्यते ।

विप्लवप्रतिभासस्य कथं तनावकल्पनम् ॥१८१३॥

न हि पीतविवेकेन शङ्ख प्रत्यवभाति यः ।

१५

तत्र पीतभ्रम इवापि दृष्ट इष्टोऽपि वा बुधेः ॥१८१४॥

नास्त्येव तद्विवेकस्य प्रतीतिर्यदि विप्लवात् ।

कथं तस्मादभिन्नस्य शब्दस्यापि प्रवेदनम् ॥१८१५॥

शब्दस्य तद्विवेकाच्चेत् कथञ्चित् भेदभावतः ।

निविभागवचस्तत्त्वप्रतिज्ञा तं विलुप्यते ॥१८१६॥

२०

किञ्चाविभागसवित्ता विभागस्यापि वेदने ।

तात्त्विकत्वं विभागस्य किन्न स्यादविभागवत् ॥१८१७॥

अविभागेन वाधाच्चेत् विभागेनेतरस्य च ।

प्रतीतेन प्रतिक्षेपाद्योभय तात्त्विक भवेत् ॥१८१८॥

उभयातात्त्विकत्वे तु कुतो वाक्यप्रतिपत्तिः अतात्त्विकानुत्पत्तेरिति चेत् ? किमत
२५ वर्तव्यम् ? अविभागस्य शब्दरूपस्य तात्त्विकत्वमिति चेत्, विभागस्यैव कुतो न तत्किप-
ताम् ? अविभागाभावे ततो वाच्यप्रतिपत्तेरभावादिति चेत्, तस्यापि तर्हि न तत्कर्तव्यं
विभागाभावे ततोऽपि तत्प्रतिपत्तेरभावात्, ‘नालब्धक्रमया’ इत्यादिना स्वयमेव तेषां भि-
धानात् । मा वा भूदुभयस्यातात्त्विकत्वात् ततस्तत्प्रतिपत्तिः, तज्ज्ञानात् भवत्येव, कथमन्यथा
उपप्लुतादपि वर्णभेदमज्ञानादक्रमस्य शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्तिर्यत इदं मुभाषितं भवेत् ?

३०

“असतश्चान्तराले यः शब्दो नास्तीति मन्यते ।

प्रतिपत्तुरशक्तिः सा ग्रहणोपाय एव स ॥”

[वाक्यप० १।८६] इति ।

न चैव शब्दो तत्प्रतिपत्तिर्न भवति शब्दानुत्पत्तेरिति वचनव्यम्, ज्ञानादपि
शब्दोपसृक्तादेव तत्प्रतीतेर्भावेन तत्र शब्दव्यपदेशस्याविरोधात् । तत्र “प्रत्यक्षे विभागाव-

भासिन शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्ति । नाप्यविभागावभासिन शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्ति, तस्यैवा-
प्रतिषेदनात् । ततस्तदप्रतिपत्तौ च कुतस्तत्र 'साक्षित्वमनुमानस्य यत् "स खलु" [

] इत्यादि सूक्तमवकल्प्येत । ततो न परपरिकल्पिता निरवयववित्पक्षोटात्मान
पदवाक्यादय शब्दा, तेषां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामविभागमादप्यनध्यवसायात् । तदागमस्य
"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः" [निवृत्त० १।२०] इत्यादे प्रमाणान्तरप्रतिक्षिप्तार्थ- ५
तया प्रामाण्याभावात् । ततो वर्णा एव नमविशेषसम्बन्धोपाधय शब्दा तद्व्यतिरिक्ताना
तेषामभावात् । एतदेवाह-

अभावादतिरेकिणाम् । इति ।

अतिरेकिण पुद्गलस्कन्धपरिणामविशेषेभ्योऽप्यन्तरभूता नित्या वर्णपदादयस्तेषाम्
उक्तन्यायेन अभावात् तद्विशेषा एव ध्वनय इति । १०

साम्प्रत प्रकरणार्थमुपसंहृत्य दर्शयन्नादित शब्दानामपौरुषेयत्वे दोषमावेदयति-

वाचामपौरुषेयीणामविर्भावो न युज्यते ॥५०॥ इति ।

वाचा वर्णात्मना पदादिस्फोटात्मना चापौरुषेयीणा नित्यानाम्, अनित्यानामपौरु-
षेयत्वायोगात्, आविर्भावो व्यक्तित्वं युज्यते न घटते । स्वतोऽनाविर्भावात्, सङ्कारि-
प्रतीक्षायाश्च तत्र प्रतिक्षेपात्^१ । अतो ध्वनयो न तदात्मान इति शेषः । कथम् ? नियत यथा १५
भवति तथा । नियतत्वं चान विप्लवविवेकेन स्वरूप एवावस्थानम् । विप्लवस्य वर्णेषु
ह्रस्वदीर्घादि पदेषु च वर्णक्रमस्य पुरुषप्रत्ययोपनीतनादभेदनिबन्धत्वेन पुरुषनिरपेक्षत्वे
शब्दस्यासम्भवात् । न च तथा कश्चिदपि^२ चायमुपलभ्यते (?) ह्रस्वाद्युदात्तादिभेदोऽप्यतस्तस्यैव
वर्णस्य वर्णक्रमोपसृक्तस्यैव पदस्य तत्क्रमाद्युपदिष्टस्यैव च वाक्यादे प्रतीतिपथप्रस्थायिन
प्रत्यवलोकनात् । ततो नापौरुषेयस्य निरवयववादनं शब्दस्य वाचकत्वम् अप्रतीते । २०

पौरुषेयस्यापि वाचकत्वमभिमतवदनमभिमतस्यापि किञ्च स्यादिति चेत् ?
अत्राह-

सम्पग्ज्ञानादकुशः सत्यः पुरुषार्थाभिधापरुः ।

इति [अत्रापौरुषेयत्वं जातु सिद्धमनर्थकम् ॥५१॥] इति ।

न हि सर्वोऽपि पौरुषेय शब्द पुरुषार्थस्य श्रेयस्तत्कारणस्याभिधायकोऽपि तु सत्यो २५
विप्रतिसारविकल । न च सर्वोऽप्यसौ तद्विकल एव अपि तु सम्पक् ज्ञानादकुश सम्पग्ज्ञान
तत्प्रणेतु पुरुषस्य तदर्थविषय निरूपणत्वं ज्ञान तदेवाङ्कुशो नियामनो यस्य ॥ एव, ॥
चायमेव स्पष्टादामोपलान्छनो यचनप्रवन्धो नापर, तत्प्रणेतुणा तज्ज्ञानाभावस्य निषेदनात् ।
न च वनपौरुषेयत्वमेव शब्दस्याविप्रतिसारतया नियामवमिति धनयमुपपादयितुम्, अपौ-
रुषेयस्यापि दहनादेर्नोलोत्प्लादौ विषययोगदधितत्वेन विप्रतिसारप्रतिपत्तेः । एतदेवाह- ३०

अत्रापौरुषेयत्वं जातु सिद्धमनर्थकम् । इति ।

अत्र दहनादौ यदपौरुषेयत्वं तद् जातु वदाचिन्नीकोत्प्लादिमधिधानबेलाया सिद्ध
निर्णीतम् । कीदृशम् ? अनर्थकमविद्यमानार्थं तदुपदधितपीताद्याकारस्य वस्तुतो नोलोप-

१ सापेक्षिण-प्रा०, ५०, ५० । २-इ विप्लवविवेके प्रा०, ५०, ५०, । ३-नीमप्यभिभेद-प्रा०,
५०, ५०, । ४-इति नयनपुल-प्रा०, ५०, ५०, । ५-नि श्रेयस्तत्कारण-प्रा०, ५०, ५०, ।

लादानभावात् । ततो निषिद्धमेतत्—

‘वेदे कर्तुं रभावात्तद्बोधाशङ्क्य नास्ति न ।’ [] इति । असत्यपि

वनंरि दहनादियतत्र तच्छङ्काया अनिवृत्ते । सदोप एव हि दहनादिराश्वेयोऽपि, अन्यथा ततो मिथ्याप्रतीतेरनुत्पत्ते । किं पुन तत् सत्यं यदाभिधायित्वेन शब्द सत्य उच्यते इत्यत्राह—

५

सर्वार्थानामनेकात्मपरिणामो व्यवस्थितौ ।

मार्गस्तद्विषयश्चेति मतं सत्यं चतुर्विधम् ॥५२॥ इति ।

अनेकश्चासावात्मा च अनेकात्मा युगपद्भावी नानास्पो वस्तुस्वभावात्, स च

परिणामश्च प्राच्याकारपरित्यागाजहृत्तोत्तराकारोपादानलक्षणो विवर्तस्तावनेकात्म-

परिणामी द्वौ सत्यौ, तौ च सर्वेषामेव जीवादीनामर्थादीना व्यवस्थितौ तद्विकलानामवस्तु-

१० त्वापादानात् । तत्रानेकात्मन प्रागुपादानम्, परिणाम प्रति तस्य साधनत्वात् । प्रतिपादितं हि विप्रतिपन्नं प्रति तस्य तत्साधनत्वमवश्याभ्युपगमत्वञ्च अन्यथा निष्कलस्याऽप्रतिपत्ते सर्वभावप्रसङ्ग इति । तथा मार्गो नि श्रेयसप्राप्त्युपायः, स च सम्यग्दर्शनादिविक्लपत्रयात्मक एव एकस्तस्य तदनुपायत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनस्यैव तदुपायत्व सम्यग्ज्ञानाभावे तत्त्वाद्यं-विषयस्य तद्विनिर्देशलक्षणस्य तस्यैवासम्भवात् । नापि तद्विशिष्टस्य तत्त्वाद्याधिगम-

१५ लक्षणसम्यग्ज्ञानस्यैव तत्कारणत्वमुपपन्नम् उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धा-परिच्युते, अन्यथा न कस्यचिदभ्युपगमेष्टृत्वं प्रत्युत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य शरीरपातेन तदनुपपत्ते । अपरिचितशरीरस्यापि तत्त्वपरिज्ञानाभावात् । एव च निविषयैवेव श्रुति म्यात्—

‘आद्यार्थवान् पुरुषो वेद’ [छान्दो० ६।१४।२] इति । आत्मविषयश्च सम्यग्दर्शनाद्यभ्यासो विफल स्यात्, अनुपसम्पन्नतत्त्वभ्यासादपि ‘तत्त्वमसि’ [छान्दो० ६।८।७] इत्यादि वाक्य-

२० सामर्थ्योपनीतादात्मज्ञानादात्मनोऽपि नि श्रेयसोपपत्ते ।

कश्चिदाह—‘निश्चितेऽपि वस्तुनि विषययानुवृत्तिरुपलभ्यते यथा चन्द्रादौ द्वित्वादि, तद्वद्वागमप्रामाण्याभिप्रायो तेऽप्यात्मनि नित्यशुद्धादिरूपेण विषययोरुपलक्ष्यसम्भवात् तद्विवृत्ति-परस्तद्बुद्धानाद्यभ्यास ‘आत्मास्य श्रद्धयः’ [बृहदा० २।४।५] इति, इत्यादिना वेद्यमानो न वैफल्यबोधाया कल्पते ।’ [] इति, तत्प्रतिपिद्धम्, न तत्त्वज्ञान-

२५ नेवादरोपाधिक नि श्रेयसनिमित्तम्, अपि तु चारित्रसम्प्रेक्षमिति । आत्मादितत्त्वाभ्यास-स्यैव चारित्रतयाऽस्माभिरभ्यनुज्ञानात् । तत् समुदित एव सम्यग्दर्शनादिनि श्रेयसस्याङ्गम्, अन्यतमापायेऽपि^१ तदनुपपत्ते । अत एव सूत्रे ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं’ [त० सू० १।१] इति समुदायरूपेण सम्यग्दर्शनादेरेकीभूतस्य नि श्रेयसनिमित्तत्वनिवेदानार्थ-मुत्तरपदमेकवचनान्तमेवोपदिशितम् ।

३० तस्य मार्गस्य विषयो गोचरस्तद्विषय । स च सप्तधा—‘जीवाजीवालवबन्धसंबन्ध-निर्गरामोक्षास्तत्त्वम् । [त० सू० १।४] इति सूत्रात् । तस्य च तद्विषयत्व श्रद्धेतत्वादिना न प्राप्य वेन, ‘ततो मोक्षगम्यं तत्त्वात् । नशब्द समुच्चये । ताविमौ द्वौ सत्यौ प्राच्यादुभौ इति एव मतमभ्युपगतं सत्यं चतुर्विधं चतुर्प्रकारं सर्वस्यापि सत्यस्यानेवान्तर्भावान् । तत् एतत्सत्यचतुष्टयप्रतिपादनात् प्रवचनं सत्यमवगन्तं यम्, जीवादीनां च मार्गविषयत्वप्रतिपादन-

३५ मपरिज्ञाततद्रूपस्य प्रेक्षावतो मोक्षार्थाया प्रवृत्तेरनुपत्ते । अत एव आह—

१—एतस्य स-ज्ञा० । २—इ सुवि-ज्ञा०, व०, प० । ३—ये तद्-ज्ञा०, व०, प० । ४ प्राप्यदृष्ट्या ।

५ तत् एव सत्य-ज्ञा०, व०, प० ।

अहं ममास्रवो बन्धः संवरो निर्जरा क्षयः ।

कर्मणामिति सत्कृत्य प्रेक्षाकारी समीहते ॥५३॥ इति ।

समीहते ससारविनिवृत्तिं प्रति यतते । कः ? प्रेक्षाकारी विचारकरणील । कथं समीहते ? सत्कृत्य सादर निश्चित्य । निश्चयप्रकारं च 'अहम्' इत्यादिना दर्शयति । प्रत्येकमन इति शब्दस्य सम्बन्धो मम शब्दस्य चास्रवादिभिः । अहमिति, ममास्रव इति, मम बन्ध इति, मम संवर इति, मम कर्मणा निर्जरेति, मम तेषां क्षय इति च । तत्रात्मानमहमिति निश्चित्य अहमप्रत्ययवेद्यत्वात् । तस्यासत्कारे कस्य ससारो मोक्षो वा ? को वा तदुपाये प्रवर्त्तते ? क्षणक्षीणचित्तप्रवाहस्य प्रतिक्षेपात् । तथा तस्यास्रवोऽपि कायबाह्यमनकर्मलक्षण सत्कर्तव्य एव, तदभावे बन्धनिवर्त्तनाय समीहानुपपत्तेः । सत्कृते हि बन्धकारणे तस्मिन् तस्य तत्प्रत्ययानुष्ठानेन नियत्तने नियत्तितो भवति बन्धो नान्यथा, कारणानियत्तने कार्यनिवृत्तेरनुपपत्तेः ।

'तन्निवर्त्तनाय प्रकृतिरेव समीहते नात्मा बन्धतत्कारणयोरपि तत्रैव भावादिति चेत्, न, "कैवल्याय" प्रवृत्तेश्च" [सांख्यभा० १७] इत्यनेनात्मन्येव तत्प्रतिपादनात्, अन्यथा तत् आत्मव्यवस्थापनानुपपत्तेः । न हि अन्यव्यापारादप्यव्यवस्थापनमतिप्रसङ्गात् । नापि तत्रोपचारिकी समीहा, तत् परमार्थत आत्मसिद्धेरसम्भवात् । अन्यतस्तथा तत्सम्भवे तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रकृतिगतमेव बन्ध निवर्त्तयितुं प्रवृत्तिरपि 'तस्येति चेत् तदनियत्तने 'किं तस्य स्यात् ? अन्यथा भुक्तवत्प्रवृत्तेरयोगात् । दुष्प्राप्तिरिति चेत्, सिद्धस्तर्हि बन्धादेस्तत्रैव सत्कारो भावान्तरसत्कृतात्तत्तत्सम्भवे तत्प्राप्तेरयोगात् । सापि विभ्रमादेव न तस्यत इति चेत्, न, आत्मनि 'तदभावात् । सोऽपि विभ्रमादेवेति चेत्, न, तस्याप्यनात्मन्यभावात् । सोऽपि विभ्रमादेवेति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात् । तात्त्विक एव तत्र विभ्रम इति चेत्, न, तस्य निरवस्थे निर्माक्षभावप्रसङ्गात् । अनित्यत्वे तु सिद्धस्तत्रैव धन्धावे सत्कारः तदभावे विभ्रमानुपपत्तेः । तथा कर्मनिर्जरापरिहृतयोरपि तदेव देशसमलविहृत्येयलक्षणयो, अन्यथा तदुपाये संवरे तस्याप्रवृत्तेः । नहि प्रेक्षावत् कस्यचित् परपरिमुद्धये स्वशरीरप्रक्षालनमुपलब्धम् । यय पुनरास्रवादे 'सत्कर्तव्यत्वे कुतश्चिद् विनिवर्त्तनं तदुत्तस्य तदयोगात् आत्मवत् । अस्ति च विनिवर्त्तनं तस्य अन्यथा तन्निवर्त्तनस्य ससारस्याप्यनिवृत्त्या निश्चयेऽसम्भवापत्तेः । अतो रज्जुसर्पादिवत् असन्नेवास्रवादिरिति चेत्, असतः कुतस्तस्य प्रत्ययभासनम् ? आत्मन इति चेत्, न, तस्य तत्त्ववेदित्वेन तदनुपपत्तेः, रज्जु-तत्त्ववेदिनस्त्वनं सत्प्रतिभासस्यानवलीकनात् । प्रसिद्धं च तस्य तत्त्ववेदित्वम्—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तैत्ति० २।१।१] इत्यादे श्रवणात् । तन्नात्मनस्तत्त्वावभासनम् । जीवत इति चेत्, न, तदपि तत्तज्ज्ञानरूपत्वे तदनुपपत्तेः । मिथ्याज्ञानरूपत्वे तस्य तद्रूप तत्प्रत्ययप्रवर्गधरच यदि सन्नेव सन्नेवास्रवादि तस्यैवाश्रवादित्वात् । असन्नेवेति चेत्, यथममो जीवरयः असतस्तद्रूपत्वानुपपत्तेः । इत्यमेतत्, केवलमविवेकज्ञानादनद्रूपमपि तद्रूपमिव प्रतिभातीति चेत्, न, अविवेकज्ञानस्यापि तत्तज्ज्ञानरूपत्वे न एव प्रमत्तं तात्त्विक एवास्रवादिरिति, तज्ज्ञानतत्प्रत्ययवाहस्यैवाश्रवादित्वात् । तस्याप्यनास्तिशब्दे तद्रूपत्वाद्यश्लिष्यते । तस्याप्य

१ विचारेण करण-ता० । २-हमति-ता० । ३ सांख्य ग्राह । ४ तस्येति भा०, य०, प० ।

५ किं स्यात् भा०, य०, प० । ६ पुरुष एव । ७ पुरुषस्य । ८ तद्रूप-भा०, य०, प० । विभ्रमाश्रयात् ।

९ विभ्रमोऽपि । १० 'तत्रैव सत्कारः' इति सम्बन्धः । ११ तद्व- भा०, य०, प० ।

विवेकज्ञानान्तरात्तद्रूपवत्प्रतिभासनपरिवर्त्तनायामनवस्थापत्ते । अपि च—

मिथ्याज्ञानाद् विवेकश्चेत् स्वभावो जीववस्तुन ।

कथं स्ववेदिनस्तस्य तयाज्ञानं प्रवर्तताम् ॥१८१९॥

अस्वसवेदने तस्य परसवेदनात्ययात् ।

५

कथं भोगोऽवकल्प्येत ससारी यदसौ भवेत् ॥१८२०॥

तस्मान्निराकारस्य तस्य रवग्रहणात्मन ।

तद्विवेकाग्रहाभावान्मिथ्याज्ञानमयुक्तिमतम् ॥१८२१॥

ततो यदुक्तम्—

“सपेहाराविभावानामबुद्धा रजना यथा ।

१०

कारणं जगतस्तद्बुद्धं तत्त्वमेव हि ॥

भान्ति रजवामसन्तोऽपि सपेहारादयो यथा ।

चिद्धातोस्तद्वाकाकारा स्वरूपस्याग्रहादयो ॥” [] इति ।

तत्प्रतिबिहितम्; स्वरूपस्याग्रहात् सिद्धत्वात् । स्यान्मतम्—नैकान्ततस्तस्य स्वाग्रहं कथञ्चिदेव तद्भावात्, ततो मिथ्याज्ञानविवेकस्याग्रहणेऽपि भेदादिरूपस्य ग्रहणाद्भोगोपपत्ते-
१५ रूपपन्नमेव ससारित्वमिति; तर्हि सिद्धं तद्विवेकापरिज्ञानस्य सत्कृतस्यापि कृतश्चिन्निवर्तनम्, अयथा जीवस्य नि श्रेयसाभावापत्ते, तद्वदाल्लावादेरपि स्यादविशेषात् । ततो युक्तम्—आत्मन्याल्लावादिसत्कारपुरस्सरमेव नि श्रेयसायिनस्तदपाये प्रवर्तनम्, अन्यथा तदनुपपत्तः ।

अत्र चोद्यम्—‘कर्मक्षयान्मोक्ष’ इति मतं तदनुपपन्नम्, कर्मणा विपक्षासम्भवेन क्षय-
२० स्याभावात् । अक्षय्यक्रियश्च तत्परिक्षय, तृष्णाया तद्वेतो पुनरपि तेषामुत्पत्ते । ‘अथ कर्म-
वत्तृष्णाया अपि कृतश्चित् परिक्षय, तर्हि स एवास्तु व्यर्थं कर्मक्षये परिधम, तृष्णापरिक्षये’
हि सतामपि कर्मणामकिञ्चित्करत्वेन ससारानुत्पत्ते । कथं पुनः कर्मणामविपक्षत्वं यावता
कायपरिक्लेशरूपं तप एव तेषां विपक्ष इति चेत्, न, ततोऽप्येकरूपात् विचित्रशक्तिना कर्मणा
परिक्षयायोगात् । अवगतं हि विचित्रशक्तित्वं कर्मणा फलवैशि यदर्शनात् अन्यथा तदयोगात् ।
ततो भवन्तपि तपसा कर्ममलस्य प्रतिरोधं तज्जातीयस्यैव स्यान्न विजातीयस्य ।

२५ स्यादयमाशयः—तपस एव क्लेशा कर्मशकन्य मृदङ्गीर्णा क्रियन्ते परिक्षीयन्त क्लेशा,
ततो नि शेषस्यापि कर्ममलस्याक्लेशात् तपोलेशतोऽपि चैकरोमोत्पाटनादिपक्षणात् परिक्षयो
भवतीति, भवत्ययं शोभनो यदि तत्तपः क्लेशादर्थान्तरम् । तथा चेद्व्यर्थं तर्हि ‘तप्तवन-
शिलारोहणादिपरिक्लेशं तदन्यतस्तपस एव कर्मक्षयोपपत्ते । क्लेशादव्यतिरिक्तमेव तप इति
चेत्, न तर्हि तत् कर्मशक्तीनां सङ्कुरादि तस्य कर्मफलत्वेन तत्तदसम्भवादिति । तथाह—

३० तत्त्वज्ञानप्रभावेण तपःसंवरणं नृणाम् ॥ इति ।

तत्त्व जीवादि तस्य ज्ञानं याथात्म्यनिर्णयस्तस्य प्रभावो भावनया प्रकर्षममनं तेन
यत् संवरणं बाह्याभ्यन्तरशुभाशुभरूपव्यापाराणां निवारणम् औदासीन्यापरनामघेयं तदेव
तपः, तस्यात्यसत्त्वपुरुषापेक्षायां तापत्वेन प्रतिभासनात्, तच्च मृणा मनुष्याणां न तिर्यग्जीवा-
दीनां भव्यानामपि तेषां तदसम्भवात् । तदेव च तपो विपक्षं कर्मणा तत्निदानप्रत्यनी-
३५ कत्वात् । यो यत्निदानप्रत्यनीकः तस्य विपक्षो यथा व्याधिविशेषनिदानवातादिप्रत्यनीकः

क्रियाविशेष तद्व्याधिविशेषस्य, कर्मनिदानरागाद्यास्तवप्रत्यनीक च तप, तस्मात्तदपि तद्विपक्ष इति । कुत पुन कर्माणि कुतो वा तेषां तदास्तवनिदानत्व यदेवमुच्यते इति चेत् ? आस्तामेतत्, अनन्तरमेव निरूपणात् । तथापि कथं तादृगास्तवप्रत्यनीकत्व तपस इति चेत् ? तत्प्रकर्षविशेषे तदास्तवस्यापि कर्षविशेषात् । न चायं तस्य तत्प्रत्यनीकत्वाभावे सम्भवति, क्रियाविशेषस्य प्रत्यनीकस्यैव सतः प्रकर्षविशेषाद् वातादेरुपकर्षविशेषप्रतिपत्तेः ।

भवत्वेदमागन्तूनां तन्निदाननिवारणेनोत्पादप्रतिषेध, कर्मणामुत्पन्नानां तु कथं परिहाणि ? तपसो ह्युत्पादप्रतिषेध एवोक्तेन वर्त्मना सामर्थ्यं न चोत्पन्नानां प्रतिषेधे, अविरोधादिति चेत्, का पुनस्तेषां परिहाणि या तप सामर्थ्यान् भवतीति ? उच्यते—स्वरूपप्रव्युत्तिरिति चेत्, न, तस्यास्तेषामनभ्युपगमात् । आत्मसम्यग्ज्ञानां तेषां ततो विश्लेष इति चेत्, सिद्धं तर्हि तत्रापि तपस एव सामर्थ्यम् । सति तत्प्रभावे तदुपश्लेष-
वाहिनो रागादिस्नेहस्य प्रध्वसात् तेषां ततो विश्लेषोपपत्तेः । विश्लिष्टानाञ्च फलदान-
शक्तिविकलतया कर्मभावप्रव्यवधानात् । ततो युक्तमुपात्तकर्मपिक्षयापि तपस एव विपक्षत्वम् ।
तदेवाह—

तपसरच प्रभावेण निर्जीर्णं कर्म जायते ॥५४॥ इति ।

तपसो निरूपितरूपस्य य प्रभाव सामर्थ्यं तेनैव, चक्षुष्यस्यावधारणत्वात् ॥५॥
निर्जीर्णं निरवशेषगलित कर्म ज्ञानावरणादि जायते भवति । ततो यदुक्त धर्मकीर्तिना—

“असम्भवाद्विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोः ।

अशक्यत्वाच्च’ तृष्णप्रयास्तदेतो पुनर्दूषात् ॥

द्वयक्षयार्थं यत्ने च व्ययं कर्मक्षये श्रमः ।

फलवच्चिन्त्यदृष्टेऽच शक्तिभेदोऽनुमीयते ॥

कर्मणा तापसकलेशात्रैकस्यात्तत क्षयः ।

फल कथञ्चित्तज्जन्ममल्प स्यान्न विजातिमत् ॥

अद्यापि तपस शक्त्या शक्तिसङ्कुरसक्षये ।

श्लेशात् कुतश्चिदोपेतशेषमवलेशलेशतः ॥

यदीष्टमपर श्लेशात्तप श्लेश एव चेत् ।

तत्कर्मफलमित्यस्मान्न शयते सङ्करादिकम् ॥”

[प्र० वा० १।२७५-८०] इति ।

तत्प्रतिविहितम् यथोक्ते तपसि कर्मविपक्षे तदसम्भवस्याभावात् । तत्प्रभावादेव तृष्णाया अपि स्थित्यभावे तद्वलेन पुन कर्मोपपत्तेरसम्भवात्, तृष्णायहारादपरस्य च कर्मक्षयपरिश्रमस्यानभ्युपगमात् । न च वायपरितापस्य तप कारण कर्मनिवर्हणस्य, अपि तु
‘उक्ततप परिहृणस्यैव ।

“बाह्य तप परमदुश्चरमाचरस्त्वमाध्यात्मिकस्य तपस परिहृणार्थम् ।” [बृहत्सं०
श्लो० ८३] इति वचनात् । ततस्तत्र तन्निवर्हणकारणबुद्ध्या ‘फलवच्चिन्त्यदृष्टे’ इत्यादि-
वचन जैनमतानभिज्ञत्वमेव ‘तस्यावेदयति ।

यदपीदं प्रज्ञावत्स्य—'न च बलेश एव तपस्तस्य कर्मफलत्वात् । न च कर्मफलमेव तप शोतातपसेविना यश्वादीनामपि तापसत्वप्रसङ्गात्' । [प्र० वार्तिकान् १।२७७] इति, तदपि तादृशमेव, बलेशस्य मुख्यवृत्त्या तपोभावानभ्युपगमात् । तथा तत्त्वज्ञान-प्रभावापनीतसवरणस्यैव तदभ्युपगमात् । तत्र च न सौमनस्य विवादः । नापि तस्य ५ कर्मनिर्जराकारणत्वे । तत एवोक्तम्—

"तत्रैव तद्विच्छिद्यतत्त्वाकाराबरोधिनी ।

हृन्ति सानुचरा(रा)तृष्णां सम्यग्दृष्टिं सुभाविता ॥

त्रिहेतोर्नीदृश कर्मदेहयो स्थितयोरपि ।

एकाभावाद्दिना वीजे ना (ज ना) इकुरस्येव सम्भव ॥"

१० [प्र० वा० १।२७३-७४] इति ।

कथं पुनर्जीवादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे तत्प्रभावात् सवरणम्, सति तत्र जीवस्नेहादे-
रामवर्षवोपपत्तेः । तथाहि—यस्तावज्जीव विद्यमानतयाऽवलोकयति तस्य तत्रावश्यम्भावी
स्नेहः, तस्य तत्सत्तावलोकनमात्रनिवन्धनतयैव बालपशवादावप्युपपद्यते । जीवे च स्निह्यन्
तत्सुखसाधनेष्वभिलाषी सतोऽपि तद्दोषास्तिरोधाय गुणानेवारोप्य पश्यति । तद्गुणदर्शी
१५ च तानि ममेदबुद्ध्या परापराणि सुखोपभोगयादत्त एवेति न ससारोपरतिं बदाच्चिदपि ।
तत्र जीवतत्त्वज्ञानात् सवरणम् । नाप्यजीवतत्त्वज्ञानात् तत्रापि सत्यात्मदर्शिनस्तदुपकारिपु-
त्रवचन्दनादिषु तदपकारिषु चाहिंविपादिषु परिग्रहद्वेषोस्तत्प्रतिबद्धानां चानुपग्रहोपपा-
(घा)तादीनामशेषदोषाणामवश्यम्भावेन प्रादुर्भावात् । तदुक्तम्—

"य पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतस्नेहः ।

२० स्नेहात् सुखेषु तृप्यति तृष्णा दोषास्तिरस्कृते ॥

गुणदर्शी परितुष्यन् ममेति तत्साधनान्मुपावते ।

तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत् ससारो ॥

आत्मनि सति परसज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।

अनयो सम्प्रतिबद्धा सर्वे दोषा प्रजाप्यन्ते ॥"

२५ [प्र० वा० १।२१९-२२] इति ।

ततोऽयुक्तं तत्त्वज्ञानेत्यादीति चेत्, अनाह—

रागद्वेषौ विहायैव गुणदोषवतोस्तयो ।

मोक्षज्ञानात् प्रवर्तन्ते मुनयः समबुद्धयः ॥५५॥ इति ॥

समा सदृशी वासीचन्दनयोर्वृद्धिर्दोषा ते समबुद्धयः मुनयः प्रवर्तन्ते निश्चयसो-
३० पायानुष्ठाने प्रवृत्ता भवन्ति । किं कृत्वा ? तयोः स्वपरविभागबुद्धिविषययोः रागद्वेषौ
प्रोत्पन्नयोः विहायैव परित्यज्यैव न कदाचिदप्यविहायेत्येवकारः । कथम्भूतयोः ? गुणदोषवतो
गुणदोषोपकारो दोषदोषकारस्तौ विद्येते ययोस्तयोरिति । अथ मतम्—गुणदोषादेव
निवन्धनं रागद्वेषयोस्तद्भावभावप्रतिपत्तेः, अतो न यत्र तौ भवतु नाम तत्र तयोः परि-
त्यागः, यत्र तु स्त तत्र प्रवर्तनमेव कारणभावानुपपन्नं न परिवर्जनमिति तत्र युक्तम्,
३५ यस्मान्न ह्युपकारापकारावेव तयोर्निमित्तम्, अपि तु 'तन्मनसि वारोऽपि । अत एव निराका-

इक्षस्योपकारिण्यपकारिण्यपि क्षमावतस्तन्मनस्कारविकलस्य तदाभाव (तदभाव) प्रसिद्धे^१ । स च तन्मनस्कारस्तादात्विकमेवोपभोग पुरुषार्थतया निश्चिन्वत चित्ततत्त्वमुप-सर्प स्तदुपभोगोपयोगिष्वनुराग तद्व्याघातकारिषु विद्वेष च पोषयति न त्वात्यन्तिक पुरुषार्थ-विशेष पश्यत, तस्य तत्कारणेष्वेव मनस्कारस्य सम्भवात् न तात्कालिकसुखनिबन्धनेषु तथा च कस्यचिद्विदुषु सुभाषितम्—

तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुषेज्यते ।

हितमेवानुरुद्धधन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥”

[] ‘इति ।

तस्मादन्यत्र गुणादिभावेऽपि रागादिक परित्यज्य निरतिशयज्ञानादिवशभावस्य पुरु-
‘पाथस्य परिज्ञानात् तदुपाय एव भुजय’ प्रवर्तन्ते । तत एवोक्तम्—‘भोक्षज्ञानात्’ इति । १०
‘तदुपायेऽप्युपकारित्वादेवानुराग’, तद्विशेषात् परत्रापि ‘कस्मान्न भवतीति चेत् ? न; तत
उपकारस्यैवाभावात् । दृश्यत एवेन्द्रियादेरन्यतोऽपि विषयोपभोगादिरूपकार इति चेत्, न,
तस्याऽतत्त्ववेदिभिरुपकारबुद्ध्या परिगृहीतस्यापि विवेकावलोकविनिवेशितप्रज्ञावैशारद्यं
जातिजरामरणप्रबन्धलक्षणपरितापकारणस्य तृष्णामिवद्वन्द्वस्य निबन्धनतया अपकारपक्ष
एवोपक्षेपात् । तत इदं प्रत्युक्तम्—

“यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः ।

तथापि न विरागोऽन कामोव वमितान्तरे ॥”

[प्र० वा० १।२४१] इति ।

विवेकवत पुरुषस्य सयोगसम्बन्धेषु भावेष्वात्यन्तिकस्यैव दोषस्य दर्शनेन सर्वदापि
तत्र ‘विरक्तिभावस्योपपत्ते । यद्येवम् आत्मन्यपि वैराग्येण भवितव्यम्, इन्द्रियादेरिव २०
तस्याप्युक्तेन वर्त्मना सत्तारपरितापकारणत्वस्याविशेषात् । इन्द्रियादिभिर्विना न तस्य
तत्कारणत्वमती न तत्र वैराग्यमिति चेत्, इन्द्रियादिष्वपि न भवेत्, तेन^२ विना तेषामपि
तत्कारणत्वाभावात् । अत एवोक्तम्—

“न तैर्विना बुद्धहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः ।

निर्वोषं द्वयमप्येवं वैराग्यं तत्र तत्कृतः ॥”

[प्र० वा० १।२२७]

इति चेत्, सत्यम्, आत्मनोऽपि मिथ्याज्ञानाद्विदोषपर्यायपरिणतस्य तत्परिताप-
कारणतया परिभाष्यमानस्य वैराग्यविषयत्वेनाभ्युपगमात् । कथमेव तस्यैव निधेयसे
स्थापनायामास्या^३ ‘परत्रेवात्मन्यपि विरक्तिविषये तदनुपपत्ते । तदास्याया वा स एव राग ।
सुखेषु स्थापनास्यैव राग आग्रहलक्षणः ।” [प्र० वार्तिकाल० १।२३८] इति वचनात् । ततो ३०
नात्मनि वैराग्यस्य सम्भव इति चेत्, न, दोषपर्यायापेक्षया तत्सम्भवात्, तत्पर्याये च न

१ —नसिद्धि—आ०, य०, प० । मनस्कारचेतस आभोगः अभिमुखीभाव इति यावत् । द्रष्टव्यम्—
भक्त० टि० पृ० १५६ । २ उज्ञावप्रसिद्धे—आ०, य०, प० । ३—सिद्धिः—ज्ञा० । ४ तन्मनसिद्ध—आ०,
य०, प० । ५ —नुमुज्यते—आ०, य०, प० । ६ उद्धृतोऽयम्—न्यायकुमु० पृ० ८४२ । स्या० २०
पृ० १११९ । ७ तदुपाये सुख—प्रा०, य०, प० । ८ कुतस्तत्र भ—आ०, य०, प० । ९ विरक्तिभाव—ता० ।
१० आत्मना । ११ “प्रवचनः । आत्मानो यत्नयोरारम्भ” इत्यमर—ता० टि० ।

कस्यचिदपि विदुषः तदास्था, द्रव्य एव तद्भावात् । तत्र च न वैराग्यम्, अतो द्रव्यरूप-
तयेवात्मा दोषपर्यायोपमर्दनेन शुद्धज्ञानादिरूपतया स्थापयितुमास्थीयमानो न दोषाभि-
निवेशिनः वैराग्योदयः प्रतिरुणद्धि । कथं पुनरात्मन्यपि रूपान्तरापादानं दोषोपमर्दने
तदव्यतिरेकेण तस्याप्युपमर्दनात्, उपमृदितस्य च 'दोषवदसम्भवादिति चेत्, न; 'एवान्ता-
५ व्यतिरेक एव दोषात् । कथञ्चिद् व्यतिरेके च सवेदनस्य विकल्पेतराद्याकारभेदवत् क्रमेण
मिथ्याज्ञानादिभेदस्याप्युपपत्तैरुपपन्नमेव तत्र दोषरूपोपमर्दनेऽपि तदन्तरापादनम् । विकल्पे-
तराद्यात्मनश्च सवेदनस्यानभ्युपगमे न किञ्चित् स्यात् सर्वस्य ससारतत्कारणादिव्यवहारस्य
तन्नास्तरीयकत्वादिति बहुशो निरूपितत्वात् । ततो निराकृतमेतत्—

“न हि तस्यान्यथाभावो नाप्यन्यस्य तथा स्थितिः ।

१०

‘सर्वात्मनेकदेशेन सर्वथा द्रुष्यतेत्यतः ॥

एकस्य नैकदेशोऽस्ति नैकदेशोऽस्त्यभिन्नता ।

यस्यैकदेशः सोऽन्यः स्यात्तथा सत्पनवस्थितिः ॥

स्यादनन्यः कथञ्चिच्चैतयाप्यस्तपनवस्थितिः ।

परापरविकल्पानां तत्रापरिसमाप्तिः ॥”

१५

[प्र० वार्तिकाल० १।२३८] इति ।

विकल्पेतर-विभ्रमेतरादिभिराकारैरेकस्यैव सवेदनस्य तथा चान्यथा च भावमभ्यु-
पगम्य पुनरेव ध्रुवतः स्वमतापरिज्ञानदोषोपनिपातात् । तत्सवेदनवदात्मन्य-याकारभेदसम्भवेन
विरागाविरागयोरप्रतिषेधादिदमपि प्रतिपिद्धम्—

“नात्मात्मनि विरक्तः किं यथास्ति स विरज्यते ।

२०

न तथा न यथा सोऽस्ति तथापि न विरज्यते ॥”

[प्र० वार्तिकाल० १।२३८] इति ।

तत आत्मादौ विपरीताभिनिवेशवत् एवात्मस्नेहमुखतर्पणादिर्न विवेकिनः तस्य
तत्त्वनिर्णये विपरीताभिनिवेशनिवृत्तौ कारणाभावात्तदनुत्पत्तेः । एतदेवाह—

सज्ज्ञानपरिणामात्मनस्त्वसम्प्रतिपत्तिः ।

२५

पीतद्रोषां स्रवाक्रान्तौ त्रिपरीतग्रहहृत्तयः ॥५६॥ इति ।

आत्मनि योज्यो विपरीतग्रहः भौतिक एव, अचेतन एव, चेतनोऽप्यविकल्प एव,
नित्य एव, अनित्य एवेत्यादिमिथ्याभिनिवेशस्तस्य क्षयो विनाशो विवेकिनः इति शेषः ।
तस्य विशेषणं पीतत्यादि । दोषाणामात्मस्नेहमुखतर्पणादीनाम् आ समन्तात् स्वरूपम्
आस्रवः स एवाकारः स, पीतोऽन्तर्भावितः स्वरूपत्वेनावस्थापितो येन स तथोक्तः ।

३०

वारणस्य हि परिक्षायः कार्यमपि क्षयरूपतयावस्थापयति, अन्यथा तस्य तत्त्वार्थत्वा-
नुपपत्तेः । कुम्भवारादिक्षयेण व्यभिचारः, तेन तत्त्वार्थस्य कुम्भादेरपरिक्षायकरणादिति
चेत्, न; उपादानक्षयाभिप्रायेणैवमभिधानात् । विपरीतग्रहोपादाना हि जीवस्नेहमुख-
तर्पणादयः तत्परिक्षयाश्च भवन्तीनि । ‘सज्ज्ञान’ इत्यादिरत्रैव हेतुः । सतो विद्यमानस्य

१ विद्वेष आ०, य०, प० । २ सदाश्रय इत्य-आ०, य०, प० । ३ दोषवेदवदस-आ०, य०, प० ।

४ एकान्ताव्यतिरेके च य० । ५ -दिति च य-आ०, य०, प० । ६ सर्वत्रान्येक-आ०, य०, प० ।

७-पाप्रवा-आ०, य०, प० । ८-ताप्युपवर्णं यव आ०, य०, प० । ९ संज्ञाने-आ०, य०, प० ।

जीवादे जान सद्जान तेन य परिणाम प्रतिसमय तद्रूपतयैवावस्थान स एवात्मनो जीवस्य तत्त्वं^१ स्वरूप तस्य सम्प्रतिपत्तिः युक्तितो निर्णय तत इति । न हि तत्तत्त्वं^२ निर्णये विपरीतग्रह सम्भवति विरोधात् । तत सति तस्मिन् क्षय एव तस्य भवति रज्जु- निर्णये सर्पग्रहवत् । ततो यथा^३वस्थितनिरवशेषजीवादिपदार्थज्ञानपरिणामरूपमात्मान निश्चिन्वतो मिथ्याभिनिवेशादिदोषकडिलस्य व्यपथमादात्पन्तिकी शुद्धि बुद्धिमधिरोहति । ५ तत इदं प्रत्युक्तम्—

“विशिष्टसुखसगात् स्यात्तद्विरुद्धे विरामिता ।

निराशये तु यथालाभमात्मन्नेहात्प्रवर्तते ॥”

[प्र० वा० १।२३४-३५] इति ।

यथोक्तस्यात्मन एव विशिष्टसुखत्वेन तन्निश्चयवत्तत्तद्विरोधिनि सुखे वैराग्य- नियमेन प्रवृत्त्ययोगात् । कुतस्तर्हि तथाविधस्यात्मनो मिथ्याभिनिवेशादयो दोषा यतो योरदुःखकुक्षूप^४ कुहरपरि^५वर्तनम् ? न तावत्तत एव, अनिर्मुक्तिप्रपञ्चात्, तेषामविशेषा- पत्तेरिव । विशिष्टा हि ते पादवादिगुणतारतम्याविष्ठानतया प्रतीते । नहि कारणाविशेषे तद्विशेषो निर्हेतुकत्वापत्ते ।

एनेन ‘नित्यादात्मादेस्ते’ इति प्रत्युक्तम्; ततोऽपि हि न कैवलात्तत्सम्भव । नाप्य- वृष्टस्तहायात्, अदृष्टस्यापि तत्कार्यत्वेनाविशिष्टस्यैव सम्भवात्^६, तद्विशेषाद् दोषविशेषा- नुपपत्ते । तद्विशेषस्याप्यन्यतस्तत्कार्यादेव कुतश्चित् कल्पनायाम् अवयवस्याप्रसङ्गात् ।

भवन्तु तर्हि वातादिभ्य एव ते, “वातप्रकृतेर्मोहं पित्तप्रकृतेर्द्वेषं कफप्रकृते रागं, तथा ये मोहादिमूला प्रलापमात्सर्यानिनुयादय सर्वेऽप्युत्तरदोषास्तेऽपीति चेत्, न, व्यभि- चारात्, मोहादेर्वातादेवत प्रकृत्यन्तरेऽपि^७ दर्शनात् । न हि तद्व्यभिचारिणस्तत्कार्यव- मतिप्रसङ्गात् प्रकृत्यन्तरेऽपि प्रकृति^८साम्येण वातादेर्भावादेव मोहादि, अतो न व्यभिचार इति चेत्, तर्हि “प्रतीतवदपरमप्रतीतमपि वातादिकार्यं तन किञ्च स्यात् ? प्रकृत्यन्तरेण वातादे तन्निवृत्तिप्रतिग्रहादिति चेत्, प्रतीतमपि ततो न भवेत्, अप्रतीतवत् प्रतीतेऽपि प्रतिबद्धधर्मितकस्य कारणत्वायोगात् । तन वातादिकार्यत्वं मोहादे । वातादिप्रकर्षाद्य- नुविधानाभावाच्च, यद्धि यस्य कार्यं तत्तदुत्कर्षाद्यनुविधायि दृष्टं यथा तत्तत्वादे पटादिकम् । न चैवमत्र, वातादेर्लक्षणेऽपि मोहादावपकर्षस्य^९ अपकर्षेऽप्युत्तर्यस्य प्रतीते । अथ शक्तिस्तत्प्र- कारण तस्यास्य वाताद्युत्कर्षादिव्यप्यपकर्षादिसम्भवात्, तत्प्रसवे मोहादे तत्प्रतिपत्तिर्न- विरुध्यत इति चेत्, न, शक्ते पृथग्भावे तत एव कार्योत्पत्त्या^{१०} वातादेरहेतुत्वेप्रसङ्गात् । अपृथाभावे च तदुत्कर्षादिव्यप्यपकर्षादेरवश्यकव्यवस्थापनत्वात् । ततो “वातादेर्लक्षणादि- तदात्मनि शक्तावपि तद्भावात्, तत्प्रसवेऽपि स एव भवेत् । न चैवम्, अतो वाताद्युत्कर्ष- ३०

१ सत्यं तस्य शा०, ब०, प० । २-२४ निर्णये शा०, प०, प० । ३-वस्थितिनि-शा०, प०, प० ।

४ “कुहर विपर श्लेष्म”-शा०, प० । ५-वर्तिन शा०, ब०, प० । ६-आप्तद्विदिशदोष-शा०, प०, प० । ७ तुलना-“नाम्यासजा रागादयः किञ्च वातप्रदिश तथादि-वातप्रवृत्तेर्मोहं पित्तप्रवृत्तेर्द्वेषं कफप्रवृत्ते राग इति” सद्ध्यसत्तः व्यभिचारात् वातादिधर्मा प्रकृतिसङ्ग्राहः ॥”-प्र० वात्तिटाल १।१४८ ।

तत्त्वस० पृ० ५४८ । ८-पि तदर्थे-शा०, ब०, प० । ९-तीव्र कार्यत्वं शा०, ब०, प० । १० प्रतीतपरम- तमपि शा०, ब०, प० । ११-कर्षस्याप्युत्कर्ष-शा०, प०, प० । १२-त्यादेरेव वातादे-शा०, प०, प० ।

१३ वातादा उत्कर्षार्थं शा०, ब०, प० ।

भावेऽपि मोहादौ तद्विपर्ययात् वातादिप्रभवत्व न मोहादौ शक्यकर्तृत्वम् । ततोऽन्यदेव तस्य कारण वक्तव्यम्, अहेतुत्वे कालदेशस्वभावभेदानुपपत्ते । तच्चाभ्यास 'एव । मोहाद्यभ्यासादेव हि मोहादि , तत्पाटवाद्यनुविधायिनस्तस्य प्रतिपत्ते, अतद्वेतुत्वत्वे तदनुपपत्ते । अतः सजातीयभ्यासनिवन्धना एव मोहादय इति सौगत , सोऽपि न शृङ्खलादौ, दीर्घनिद्रादिना
५ अभ्यासव्यवधाने पुनस्तदुत्पादाभावप्रसङ्गात् । व्यवहितस्यापि हेतुत्वात् तत्प्रसङ्ग इति चेत्, कथमिदानीं सुगतेऽपि जन्मदोषसमुद्भवलक्षणा पुनरावृत्तिर्न भवेत् । तद्वेतो आत्मदर्शनस्य तदानीमसाधिनोऽपि चिरापश्रान्तस्य तद्वेतुत्वसम्भवात् । तथा च न सुभाषितमिदम्--

"आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागम् । [प्र० वा० १।१४३] इति । तत्र अभ्यासस्यापि 'मोहादिकारणत्वम् । कर्मणा तु पौद्गलिकानां तदुपपन्न 'प्रमाणभावात् । तथा हि--
१० यथावस्थितस्व'परपरचिच्छास्मनो जीवस्य स्वविषये मोहादि शरीरेन्द्रियव्यतिरेकिजीवोपश्लिष्टपुद्गलपरिणामपूर्वकं, तत्त्वात्, घत्तूराद्युपयोगिनस्तन्मोहादिवत् । कर्म'पुद्गलोपश्लेषोऽपि जीवस्यापरमोहादिपूर्वकं, तत्त्वात्, घत्तूरादिरसोपश्लेषवदिति सिद्ध आत्मवो वन्धश्च, तदुपश्लेषस्य वन्धत्वात् तद्वेतोऽपि मोहादेरास्रवत्यात् । एतदेवाह--

रागादयः सजातीयपरिणामाभिवृद्धयः ।

१५ सूचयन्ति हि कर्माणि स्वहेतुप्रकृतीनि च [१५७] इति ।

सजातीय सदश परिणाम परापरविवर्तं स एवाभिनवा पूर्वापेक्षया 'प्रत्ययत्वात् अभ्यधिका' कालोपचयवत्त्राद्विषयोपा ते तयोवता । ते चैवम्भूता रागादयो राग स्नेहात्मा मोहविशेष तदादयो द्वेपादयः । किं कुर्वन्ति ? सूचयन्ति हि स्फुटम् । कानि ? कर्माणि निरूपितरूपाणि । कीदृशानि ? स्वहेतुप्रकृतीनि स्वस्य रागादेहेतु कारण प्रवृत्ति स्वभावो
२० येषां सान्निधिनि । चगदशो हनु'परत्वमस्यावयोनयति । यतो रागादीनां हेतुप्रवृत्तीनि कर्माणि तत सूचयन्ति, कार्यात् कारणप्रतिपत्तेरव्यभिचारात् । अथवा स्वे रागादयो हेतुप्रकृतयो येषामिति व्याख्येयम् । यद्य पुनरत्र व्याख्याने तेषां तत्सूचकत्वम् कारणानामवश्यम्भाषिकार्यत्वाभावादिति चेत् ? सत्यम् तत्र सापेक्षत्वे तन्नियमाभाव, अपेक्षयास्ति-धाने कार्यानुत्पत्ते । न चैवम् रागादीनां स्वत एव तद्वेतुत्वस्य प्रवृत्तिप्रहणेन शायनात् ।
२५ एव हि ते प्रकृत्या तद्वेतो भवन्ति यदि तत्र नापरमपेक्षेरन्, आपेक्षिकस्य हेतुभावस्य प्रावृत्तित्वानुपपत्ते । प्रावृत्ते च तद्वेतो निश्चय एव कार्यस्य तृष्णायां निश्चय कर्मणः । तथा चालङ्कारवाक्यम्--

'अयं तृष्णास्ति नैयास्ति कर्मणोऽस्य परिक्षय' ।

सतृष्णस्यास्य हि भवेत् पुन कर्म परापरम् ॥"

३०

[प्र० वातिवा० १।१९०] इति ।

यद्यमेव कारणम्याप्यव्यभिचारिणो ऽङ्गत्वसम्भवात् कार्यादिभेदेन ऽङ्गत्वनिवध्य-कथनम् ? इति चेत्, सत्यम्, जन्मस्य सौगतस्य तद्वादिनो दोष, कारणलिङ्गस्य स्वभा-

१ एव ॥ मो-आ०, प०, प० । २ मोहाधिकारत्व आ०, प०, प० । ३ प्रमाणाभावात् आ०, प०, प० । ४-स्वपरस्य स्ववि-आ०, प०, प० । स्वपरस्य वि - प० । ५ पुद्गलत्वो-आ०, प०, प० । ६ प्रत्यय-आ०, प०, प० । ७-का वा वा-आ०, प०, प० । ८ पदत्वमप्यय-आ०, प०, प० । ९ प्र० वा० ३।१ ।

वान्तर्भावप्रत्यायनात् । तदेव क्लेशकर्मकतिपयव्यवृत्तिविशेषगतस्य कार्यकारणभावस्यानुमानत परापरभेदात् प्रतिपत्तावनादिरेव स व्यवतिष्ठते, तदनुमानवलभाविना तर्कज्ञानेन तथैव तत्र प्रतिपत्ते । तत्प्रामाण्यस्य च निरूपितत्वात् ।

साम्प्रत तत्त्वज्ञानेत्यादिनोक्तमपि कर्मनिर्जरेण विनेयानुजिघृक्षया स्पष्टमभिधितुराह-

सात्मीभावाद्विपक्षस्य सतो दोषस्य संचये ।

कर्मारलेपः [प्रवृत्तानां निवृत्ति फलदायिनाम्] ॥५८॥ इति ।

भवति हि सतो विद्यमानस्य दोषस्य रागादे संक्षयः सामस्येन विनाशः, तद्विपक्षस्य रागाद्विपक्षयोः फलस्य निरूपितस्य तपस सात्मीभावात्, अनात्मरूपस्यात्मरूपतया भावनात् । सति च तत्पक्षये कर्मभिरागन्तुभिरल्लेपोऽस्मान्ध आत्मनः, तेषां दोषनिदानत्वेन दोषाभावेऽनुपपत्तेः, अनुपपत्तेरच सम्बन्धस्यासम्भवात् । प्रवृत्तानां तर्हि कर्मणा कथं निवृत्तिः ? इत्युदाह-

प्रवृत्तानां निवृत्ति फलदायिनाम् । इति ।

प्रवृत्तानां पूर्वोपातानां कर्मणा निवृत्तिरात्मनो विद्वलेप । कीदृशानाम् ? फलदायिनाम् । विशेषणमप्येतद्वेतुत्वेन द्रष्टव्य फलदायित्वमिति । दूष्यते च फलदायित्वेनोपात्तस्यापि मदिरावेतिनिवृत्ति तथा कर्मणामपि । फलञ्च तेषां स एव रागाद्विषयः, तथाऽन्तरमेव निरूपणात् । तदेवमात्मनः कर्मसम्बन्धाभावे तत्सम्बन्धतिरोहितस्यानन्तज्ञानादिव्यवस्थाविर्भावात् भवत्येव परमा निवृत्तिः । कथं पुनरात्मनः कर्मसम्बन्धाभावे कर्तृत्वभोक्तृत्वे तयोस्तदुपनिबन्धनत्वात् ? तदभावे चात्मैव न भवेत्, तस्य तत्त्वक्षणत्वात्, अतो न तत्सम्बन्धाभावेन तस्य निश्चयसकल्पनमात्मवादिनामुपपन्नमिति चेत्, तत्र, यथावस्थितस्वपरविषयपरिबुद्धज्ञानस्यैव तत्त्वक्षणत्वात् । तत्र च "प्रभास्वरनिबं चित्तम्" [प्र० वा० १।२।१०] इति द्रुवत सौगतस्यापि विवादाभावात् । चित्तस्यैव कथञ्चिदन्वयिन आत्मत्वेन व्यवस्थापनात् । ततः त्रियाभोगयोरभावेऽपि न परिहाणिरिति दुर्व्याहृतमेतत्-

"आत्मीयमेव यो नेच्छेद्भोक्ता इव न विद्यते ।

आत्मापि न तदा तस्य क्रियाभोगो हि लक्षणम् ॥"

[प्र० वा० १।२।५७] इति ।

कुत पुनर्विपक्षस्य सात्मीभाव इत्याह-

प्रतिपक्षस्थिरीभाव प्रायः संस्कारपाटवात् । इति ।

प्रतिपक्षो रागादीनां तत्त्वज्ञानभावनारूपं तत्र तस्य स्थिरीभावः आत्ममयत्वं संस्कारस्य तद्भावनोपनीतवासनाविशेषस्य पाटवात् । स च ततः प्रायो बाहुल्येन वदाच्चिदसत्यपि तस्मिन् क्षयोपशमविशेषादेव भावात् । के पुनस्ते दोषा येषां तद्भावना विपक्षभावेनोपक्षिप्यते ? इति चेत्, अत्राह-

निर्हासातिशयो येषां तत्परुषपिकर्षयो ॥५९॥ इति ।

तस्य तत्त्वज्ञानाभ्यासस्य प्रवर्षापकर्षावुपचयापचयो तयोः सतोऽप्येव रागादीनां निर्हासानिशायो हानिवृद्धौ तेषां च विपक्ष इति प्रतीयते, अन्यथा तत्प्रवर्षादौ तन्निर्हागादेरनु-

पपत्तेः । तथा च यन् यत्पाटवे सत्यपहोयते तत्तस्यात्यन्तपाटवान्निर्मूलमपहोयते यथा
 दहनपाटवान्छोतस्पर्यं, तत्त्वज्ञानपाटवादपहोयन्ते च रागादय इति सिद्धः संवरस्तत्त्व-
 ज्ञानात्मा । ततश्च दोषापहानादनागतकर्मानुत्पत्तौ उत्पन्नानाञ्च तदपहातव्यक्लेगमानफल-
 प्रदानेनापन्नमाद्भवति परिशुद्धिः, या सिद्धिरात्मनः । काष्ठागतातत्त्वज्ञानपाटवात् दोषाणा-
 ५ समूलतलप्रहाणादात्मनोऽपि स्यात् अव्यतिरेकात्, अन्यथा दोषाणामपि न भवेदिति चेत्; न;
 आत्मन एव तद्रूपस्य प्रहाणात् । प्रहोणस्य कथमवस्थितिः, यत् कैवल्यमिति चेत् ?
 तथापि प्रतीतेरेव । निरूपितं च स्थित्यादित्रयात्मकत्वं सर्वस्यापि भावस्य । ततो नेदं जैनं
 प्रति दूषणम्—

“यस्यात्मा बल्लभस्तस्मै स जादां कथमिच्छति ।”

१० [प्र० चां० १२३६] इति ।

सन्नेव ह्यात्मा कस्यचिद्वल्लभः । न च कौटस्थ्ये तस्य सत्त्वम्, तत्र क्षणभङ्गवान्त-
 यदर्थश्रियाशक्तित्वैकल्यस्य निरूपणात् । परिणामिनि च विनाशस्यावश्यभावात् तमिच्छत
 एव तद्वल्लभत्वोपपत्तेः । न तत्र कथमिति प्रश्नोपपत्तिः, अनुपपत्तिविषय एव तदुपपत्तेः ।
 अयं सौगत्येनापि तत्त्वज्ञानं भावनाधिष्ठित निःश्रेयसनिवन्धनमभिहितं कस्मान्नेष्यते ?
 १५ इति चेत्; किं पुनस्तस्य तत्त्वज्ञानम् ? “सत्साक्षिर्लज्जोपजनितमनुमानमिति चेत्; कृत-
 तत्पिद्धम् ? अमिद्धस्य ज्ञानत्वानुपपत्तेः । स्वसंवेदनाविति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन
 स्वलक्षणविषयत्वात्, अनुमानस्य च सामान्याकारत्वात्, अन्यथा शब्दमन्वययोग्यत्वा-
 नुपपत्तेः । स्वतः स्वलक्षणार्थवानुमान सामान्याकारस्तु तत्र विकल्पान्तरोपनीत इति
 चेत्; न, तदन्तरस्याप्यविदितस्याज्ञानत्वात्, स्वसंवेदनाच्च सामान्याकारत्वेन विदितत्वा-
 २० योगात् । तत्रापि तदावारस्य विकल्पान्तरोपनीतत्वकल्पनाया प्रवृत्तप्रसङ्गानतिवृत्तेः
 अनवस्थापत्तेर्यत्र । सत्यपि तत्र स्वसंवेदने वयमनारोपात्तप्रतिपत्तिः न “वारोपस्येवानुपपत्तिः
 “विरोधा नो युक्तिः” [] इति ब्रुवतां तत्रास्वसंवेदनसमारोपस्य
 प्रादुर्भावात् । स्वसंवेदनेनैव तदुत्पत्तेः प्रतिबन्धादिति चेत्; न; “अनन्वयेऽपि चित्त-
 “प्रबन्धे तेनैव” क्तवारोपजन्मनः प्रतिबन्धात्, अनारोपप्रतीतिभावेनानुमानवैकल्योपनिपातात् ।
 २५ अनुमानान्तरात्तत्राप्यनारोपप्रतीतिकत्वकल्पनायाम् अनवस्थानम् अनुमानपरम्पराया
 “अरिसमाप्तेः । ततो नानुमानस्य सम्भवो निरारोपायास्तत्प्रतीतेरभावात् ।

सम्भवतोऽपि वस्तुस्य भावयिना ? विना तेन भावनाज्जुपपत्तेः । न चित्तक्षण
 एव, वस्तुचित्तस्य परापरकालावस्थायित्वेन परमताप्रसिद्धेः । क्षणयिनादिनश्च भूयो-
 बृहदा “तद्भाववत्त्वानुपपत्तेः । सन्तान इत्यपि न युक्तम्, अन्वयिनस्तस्यापि वस्तुवृत्ते-
 ३० नाभायान् अस्तुतुल्या सम्भवतश्च भावनादौ बन्ध्यास्तनन्वयवदन्त्ययोगात् । तत्र तस्य
 भावना । तत्सम्भवोऽपि न किञ्चित् फलमित्यावेदयति—

१ यथा च प० । २—मुपपत्तेः छा०, व०, प० । ३ सिद्धिः छा०, व०, प० । ४ तदा हातस्य
 छा०, व०, प० । ५ वा सि—ता० । ६ प्रतीतिपत्तेः । ७ स्वभावादि छा०, व०, प० । ८ विषयत्वेन छा०,
 व०, प० । ९—रस्तत्र वि—प० ।—रस्तु वि—छा०, व० । १०—तोषादस्यैव—प० । ११ “तस्मादप्रत्यक्षा
 युक्तिः”—भी० भा० १११। १२ “मीमांसकानाम्”—ता० टि० । १३—स्य विदितस्य प्र—छा०, व०,
 प० । १४ अन्वयेऽपि छा०, व०, प० । १५ प्रबन्धेनैवैव—छा०, व०, प० । १६ एवकारोपपत्तेः—ता० टि० ।
 १७ अयि स—छा०, व०, प० । १८ “सौगत्यतोऽप्रसिद्धेः”—ता० टि० । १९ तद्व्यापक्या—छा०, व०, प० ।

यद्यप्यनात्मविज्ञानभावनासम्भवस्ततः ।

न निरोधो निरोधे वा न प्रयोजनमीक्ष्यते ॥६०॥ इति ।

‘आत्मेति’ कथञ्चिदन्वयः, तदभावे भावानां नैरात्म्यस्याभिमतस्यावश्यम्भावात्, स न विद्यते येषां तानि च तानि विज्ञानानि च तेषां सम्बन्धिनी भावना क्षणभङ्ग-
नैरस्यार्थानुमानाभ्यामवृत्तिः तस्या यद्यपि सम्भवः अपिशब्दस्तदभ्युपगमः सूचयन्
वस्तुतस्तदभावः निवेदयति । ततस्तत्सम्भवात्, न निरोधो न विनाशो ‘मिथ्यारोपस्य ।
तन्निरोधाय हि तत्सम्भवः परस्याभिमतः ‘मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नः” [प्र० वा०
१।१९४] इति वचनात् । न चानुमानात्तन्निरोधः तस्यावस्तुविषयत्वात् । वस्तुविषयस्य हि
ज्ञानस्य तदन्यत्प्रतिनिरोधकत्वं यथा रज्जुज्ञानस्य सर्पवेदनं प्रति, नावस्तुवेदनस्य यथा
तत्सर्वं सर्पज्ञानस्य ‘सम्भ्रमान्तरं प्रति । सामान्यावलम्बनत्वेनावस्तुवेदनस्यापि तस्य
वस्तुनि प्रतिबन्धात्, भावनापरिकलितस्य तदध्यारोपप्रत्यनीकवस्तुस्वलक्षणदर्शनप्रत्युप-
स्थापनद्वारेणोपपद्यत एव तन्निरोधकत्वमिति चेत्, न, प्रतिबन्धस्यैव प्रमाणाभावेन
प्रतिक्षिप्तत्वात् । तत्र ततो भाव्यमानावपि वस्तुस्वलक्षणस्य दर्शनम्, अपि तु तद्विषयस्यैव
मिथ्याकारस्य । अथापि कथञ्चित् ततस्तद्दर्शनं तथा वैराग्यदर्शनमपि दुःखभावनाया
किन्न भवेत् ? यत् इदं दुष्कृतं न भवेत्—

“दुःखभावनायाप्येव दुःखमेव विभावयेत् ।”

[प्र० वा० १।२४०] इति ।

तत्र मिथ्याज्ञानाभ्यासवतोऽपि मिथ्यात्वस्य निवृत्तिः मद्यपानान्मदस्पृशे, तदुपेतम्—

अतत्त्वं भावयन् भिक्षुः कथं तत्त्वेन युज्यते ।

पिबन्मद्यं मदाभावः कथञ्चु प्रतिपद्यते ॥”

[इति ।

अथवा ततो न निरोधो निरोध्यस्याभावात् । कथं पुनस्तस्याभावः ? सुखदुःख-
हर्षविषादादिपरापरचित्तक्षणेषु^१ एकत्वज्ञानस्यैव निरोध्यत्वादिति चेत्, सत्यम्, यदि
तत्कारोपितविषयत्वम्, न चैवम्, भेदज्ञानवत्तस्यापि निर्विघत्वेन तत्त्वविषयत्वात् । न च
तत्त्वज्ञानमेव निरोध्यम्, भेदज्ञानस्यापि तत्त्वापत्तेः । न किञ्चित्तरज्ञानं विचारासहत्वात्
सामान्यं तु ध्यवहारेण, ततो भेदज्ञानमपि निरोध्यमेवेति चेत्, उच्यते—तद्व ज्ञानं यदि
वस्तुतो नास्ति न भावनासम्भवतस्तस्य निरोधः, स्वतः एव भावात् । अस्ति चेत्,
कथं न तत्त्वज्ञानं तत् ? तेन स्वरूपस्यैव तत् एव प्रतिवेदनात् । न च तस्य सत्तानस्य
निरोधः, चरमवर्तिनः सजातीयानवकल्पतो विजातीयोऽप्यनुपयोवात् नित्यवदवस्तुत्वापत्तौ
तदुपादानप्रवाहस्यापि तत्त्वापत्तेः । तत्र चोक्तम्—‘स्वतः एव तस्याभावात् चि तन्निरोध-
प्रयासेन इति । तत्र तस्य निरोधः । निरोधे वा यत्किञ्चिन्मुमुक्षुप्रयासस्य फलं परिगुह्य-
परापरचित्तलक्षणं प्रयोजनं पराभिमतं तत् न सम्भवति । सवृत्त्या सम्भवति तत् एव तस्य

१ “आत्मराजस्य कथमन्वयवाचक्यम् ? इति चेदुच्यते, यतः साक्षात्वेन गच्छतीत्यहमाश्रयः”—ता०
टि० । २—अतः सत्यम्—ता० । ३—रयाद्वत्—प० । ४—‘अध्याहार्यमिदम्’—ता० टि० । ५—यस्याभिज्ञान-
—प्रा०, व०, प० । ६—‘विभ्रमानन्तरम्’—ता० टि० । ७—पु तत्त्वज्ञानस्यास्यैव प्रा०, व०, प० । ८—न-
तायेन प्रा०, व०, प० । ९—स्वतः प्रा०, व०, प० । १०—तत्त्व भावात् प्रा०, व०, प० ।

मोक्षत्वेन, तत्फलत्वं च वस्तुतः पुनस्तस्यापि निरोध एव मोक्ष इति चेत्, न तर्हि तस्य प्रणीतं वम्, 'तद्वि मोक्षान्तरप्रतिक्षेपेण तस्यैवेष्टत्वम् । सम्प्रति 'तदन्तरस्यापि प्रतिपादनेन तस्य 'तल्लक्षणाभावात् । यदि वा, निरोधे वा मोक्षे तत्र प्रयोजनं प्रमाणं 'प्रयुज्यते प्रकर्षेण युक्तं क्रियेनेनेति प्रयोजनम्' इति व्युत्पत्ते तन्नेष्यते' न सम्भवति ।
 ५ सम्भवे तत्रैव तत्र भवेत् नापि तस्याप्युक्तिर्विकल्पात् 'तदविकल्पादेव 'सावृत्त्वोपपत्ते । ततो दुर्भाषितमिदम्—

“परितुष्ट[]क्षणे यस्य सम्भवत्यपरापर ।

तस्य मोक्ष प्रणीतोऽसौ भ्रान्त्ययुक्तिविनाशकः ॥”

[प्र० वातिकाल० १।२०३] इति ।

- १० भवतु तर्हि नीरूपस्यैव निरोधस्य प्रणीतत्वेन मोक्षत्वमिति चेत्, अनोत्तर निरोधे वा इत्यादि । एतद्वन्न भवति—निरोधमभ्युपगच्छता तत्परिच्छिद्ये प्रमाणं वक्तव्यम् अन्यथा तीर्थान्तरमोक्षवत्तस्य प्रणीतत्वाव्यवस्थिते । तच्च न तावन्मुक्तस्यैव, निमरणाभावानुपपन्नम् । निमरणं हि मुक्तस्य पुनः संसाराभावः । न च प्रमाणे सति तदभावः तस्यैव निरोधिनः संसारत्वात् । तत्र मुक्तस्य प्रमाणम् । संसारिण इति चेत्,
 १५ तदपि न प्रत्यक्षम्, तस्य तद्वल्लभाविन' एव तद्विषयत्वम् निरोधस्य च नीरूपत्वेन बल-
 वैकल्यात् । अतदाकारस्य च न 'तद्विषयत्वम्, आकारवादव्यापत्ते । तदाकारत्वे च न प्रत्यक्ष-
 त्वमभावत्वात् । पुनः प्रत्यक्षान्तरेण तत्प्रतीतिकल्पनायामनवस्थापत्ते । तत्र प्रत्यक्षं तत् ।
 २० नाप्यनुमानं प्रत्यक्षाभावे तस्याप्यनवकल्पनात् । नापि प्रमाणान्तरम् अनभ्युपगमात् ।
 तत्र निर्वाणस्य निरोधाकारः प्रमाणाभावात् । अत एव न तत्र रागाद्युपक्षमरूपं शान्ताकारः,
 २५ प्रमाणपथातिवर्तिनि" तस्मिन्तदावारास्यासक्यकल्पनत्वात् प्रणीतत्वाद्याकारवत् । ततो
 यदुक्तम्—“निरोधः शान्तता प्रणीतता 'निःसारभावश्चेति चतुराकार निरोधस्तस्यम्"
 [] इति तत् प्रतिव्यूढम् । तत्र सन्ताननिरोधो निर्वाणम् । सति
 वा तस्मिन् न प्रयोजनं फलं मुमुक्षुणाभीक्ष्यते । न च निष्फले तस्मिन् प्रेक्षावतामभिहि-
 त्वपपन्ना तद्वत्ताविरोधात् । अन्यथा ब्रह्मविदा जीवविनाशलक्षणे" मोक्षे तद्वदभिरुच्युपपत्ते ।
 ३५ यत्तत्र प्रहसनं प्रज्ञाकरस्य 'न च तादृशा मोक्षेण किञ्चित् प्रयोजनमित्यहो महत्प्रेक्षापूर्व-
 कारित्वं योगिनाम्" [प्र० वातिकाल० १।२३४] इति तत्र युक्तं भवेत् । तत्र सौगतकल्पितो
 मोक्षः, तदभावात् न तन्मार्गत्वम् अनात्मविज्ञानाभियोगस्य नैरात्म्यज्ञानस्य मिथ्यात्वाच्च
 न तदभ्यासस्य मार्गत्वमित्यादर्शयति—

१ पुर तः । २ तद्विमोक्षा-भा०, ४०, प० । ३ तदन्तवत्तस्यापि निरोधे भा०, ४०, प० ।
 ४ प्रणीतत्वज्ञानाभावात् । प्रणीतत्वम् "अतः परोऽपि सम्भवति मोक्षताऽतिक्षेपेण प्रणीतत इत्याकार ।"
 —प्र० वातिकाल० १।०९१ । ५—चेऽसम्भवे भा०, ४०, प० । ६—विकल्पस्य भा०, ४०, प० ।
 ७ तद्विकल्प-भा०, ४०, प० । अयुक्तविकल्पादेव । ८ सामप्रत्यक्षो-भा०, ४०, प० ।
 ९ "नाकारण विषय इति सौमतेरभिधानात्" —ता० टि० । १०—तद्विषयवत्समाकार-भा०, ४०, प० ।
 ११—पदातिवर्तीति त-भा०, ४०, प० । १२ "निरोधतः, शान्ततः प्रणीततः, निमरणतरचेति चत्वार
 आकाराः" — प्र० वातिकाल० १।१९१ । निरोधः शान्ततः प्रणीततः निमरणतरचेति भा०, ४०, प० ।
 १३ निमरण-ता० । १४—लक्षणेऽपि मोक्षे भा०, ४०, प० ।

हेयोपादेयतत्त्वार्थविपरीतव्यवस्थितेः ।

मिथ्याज्ञानमनात्मज्ञं मैत्र्यादिप्रतिरोधतः ॥६१॥ इति ।

सौगतेन हि यदनात्मज्ञं आत्मवदनविमुखं ज्ञानं विज्ञानमभ्यनुज्ञातं तन्मिथ्येयं । कुत
एव तत् (एतत्) तत्त्वेन तद्भावेनार्थते इति तत्त्वार्थो, हेयोपादेयो च^१ तौ तत्त्वार्थो^२ च
तयो या तद्विज्ञानबलात् विपरीता हेयस्योपादेयतया उपादेयस्य ह्यतया व्यवस्थिति तत्
इति । न चेय नास्त्येव सर्वथा पञ्चविकलतया कथञ्चित्तद्वत्तया च यथानम त्याज्योपादेय-
योश्चित्तसन्ताननिर्मुलोच्छेदावस्थानयोस्तज्ज्ञानेन विपरीतस्थितेरवकल्पनात् । अथवा तद्
ज्ञान मिथ्येत्यसम्भवोति व्याख्येयम् । अत्र निमित्तमाह-‘मैत्र्यादिप्रतिरोधतः’ इति । मैत्री
तत्त्वभागे सप्तताभावनम आख्येयस्य गुणोत्कृष्टादिविषयस्य प्रमोदादे तस्य य प्रतिरोध
तज्ज्ञानसम्भवे प्रतिनिवृत्ति तत् इति । तथाहि-न तावत्तज्ज्ञान विनेयानां सप्त एव, सुगत- १०
वात्पतावैक्यप्रसङ्गात् । सुगतादेव तत्तेषामादित परार्थानुमानरूपमिति चेत्, न, ततोऽपि
तज्ज्ञानयत् तदसम्भवात् । स हि कृपया तत्तेषामुपदिशति । न च तज्ज्ञानयत् कृपा विषया
भावात्, सर्वस्यापि तेन विनेयवगस्य तत्त्वतो नीत्पतयैव ज्ञानात् । तदध्यारोपस्यापि तदभाव-
तत्त्वज्ञानवत्यसम्भवात् । ततो यदि सुगतस्य कृणावत्त्वमप्रतिरोधं^३ न तस्य तदभावज्ञानम् ।
तथा विनेयलोकस्यापि, इति युक्तं तस्यासम्भवित्वम्, असम्भवतश्चानभ्यासभूमित्येतानिर्वाण- १५
मार्गत्वमपीति ।

साम्प्रत स्वमते प्रमोदादेर्विषयभावादिना विधानमुपपन्नमिति दर्शयताह-

तत्त्वार्थदर्शनज्ञानचारित्र्येषु महीयसाम् ।

आत्मीयेषु प्रमोदादिरत एव विधीयते ॥६२॥ इति ।

तत्त्वेनार्थ-त इति तत्त्वार्था जीवादय तेषां यानि दर्शनज्ञानचारित्र्याणि श्रद्धानाधिगम- २०
तस्तिपरीभावलक्षणानि तेषु प्रमोदादि हर्षादि, आदिपदात् मैत्रीपरिग्रह स विधीयते
‘मैत्रीप्रमोदकाख्यमाभ्यस्यमानि च सत्त्वगुणाधिकविलम्बमानाविनेयेषु’ [त० सू० ७।११]
इति प्रवचनेन । कुत स तेषु विधीयते इति चेत् अत एव अतोऽस्मात्तत्त्वार्थदर्शनादीनां
भावात् परमते च तद्विषयस्याभावात्, तस्य च चारित्र्यविकल्पत्वेन^४ नि श्रेयसकारणत्वात् ।
एवकारादिमित्तान्तरव्युदास । केपा स विधीयते ? महीयसा प्रत्यासन्ननि श्रेयसमम्पदाम् । २५
तेषामेव सासारिकभोगनिस्पृहव्यापारतया महीयस्त्वोपपत्ते । वीदृशेषु तेषां स विधीयत इति
चेत् ? आत्मीयेषु । उपलक्षणमिदम्, तेन परकीयेषु चेति प्रतिपत्तव्यम् । न चैवमवस्थित-
स्यापि सुगतस्य ब्रह्मचर्यमैत्र्यादिक सम्भवति इत्याह-

यस्तावत् [कर्षणाद्यत्तात्तिष्ठत्येयं हि चेतसाम् ।

सन्तानं स परोच्छेदान्न समत्वं प्रपद्यते] ॥६३॥ इत्यादि । ३०

नन्विदमुक्तमेव पूर्वं विमर्शं पुनरभ्यते इति चेत् ? चार्त्तव्या परिचयमर्थार्थम् ।
एवमुत्तरस्यापि । न चैव सर्वत्रप्रसङ्ग अनर्थकं दित्याज्यत्रापि तत्त्वैवार्थार्थस्य^५ कृतव्यताया

१ विज्ञानमस्य तु ज्ञान-भा०, य०, प० । २ च तत्त्वार्थो छा०, य०, प० । ३ तज्ज्ञानमभिधेय-
-भा०, य०, प० । ४ -रोषाद्यं छा०, य०, प० । ५ -न च नि- छा०, य०, प० । ६ -म्यावकृतं
-भा०, य०, प० ।

- सूचनात् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । यश्चेतसा सन्तानं सुगतानामा तिष्ठत्येव न निर्वाति । कुत ? कर्षणावस्थात् स समत्वं मैत्रीरूपम् उपलक्षणमिदम्, तेन प्रमोदादिकमपि न प्रपद्यते न कर्तृत्वेन प्राप्नोति विषयभावात् । अस्त्येव सन्तानान्तरं विषयं तत्र सत्त्वमात्रे मैत्र्या व्रतचारिणि प्रमोदस्य क्लेशवति कर्षणाया निर्घृणादावुपेक्षयादयं तेन प्रपत्तेरिति चेत्, न, तत्र सर्वत्रापि तेन नैरात्म्यज्ञानप्रधानेनोच्छेदस्यैव कर्षणात् । न च तद्गोचरं मैत्र्यादिकं व्योमकुमुमादिवत् । न यदा मैत्र्यादिकं तदा तत्रोच्छेदं पश्चादेव तस्य भावादिति चेत्, न, वस्तुमति पश्चादपि तद्भावस्य निषेधात् । अवस्तुमत्तश्च पूर्वमपि वस्तुमोच्छेदाद्विशेषं यतो 'मैत्र्यादेविषयः स्यात् ? अध्यारोपतः सत्त्वमिति चेत्, न, अवस्तुमति तत्त्वाभावात् । तस्यापि ततो भावेऽनवस्थापत्तेः । मुगतस्यैव तदध्यारोप इति चेत्, तेन तर्हि तत्र सत्त्वमध्यारोप्य पुनस्तदुच्छेदकरणत्वादेव नाध्यागोपयितव्यम्, "प्रक्षालनाद्वि पङ्क्त्यङ्गरादस्पृशेन वरम्" [प्र० वार्तिकाल० १।१४७] इति न्यायात् । तत्र अवस्तुमत्तं पूर्वमपि तद्विषयत्वम् । वस्तुसत्त्वे तु कथं तत्रैव मैत्र्यादिमुच्छेदस्य विरोधात् ? न विरोधः, रागादिदुःखोपशमस्यैवोच्छेदस्यैव परेषामिष्टत्वादिति चेत्, न, अभीष्टत्वेऽपि स्वसन्तानवद्वस्तुमत्पुच्छेदस्याशक्यत्वात् । तन्न तदुच्छेदात्मा मोक्षः सम्भवति । कस्तर्हि वक्तव्यः
- १५ इत्याह—

तस्मात् [निरास्रवीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो चेति शब्दमात्रं तु भिद्यते] ॥६४॥ इत्यादि ।

- तस्मात् उक्तस्य मोक्षस्यासम्भवात् निरास्रवीभावो मिथ्याज्ञानरागादेरान्वादनिक्रान्तस्य^१ निक्रान्तस्य भावो भवनं संसारान्मोक्ष उच्यते मोक्षवेदिभिः । भवतु सन्तानस्य इति परं । ततोत्तरम—आत्मनो वा इति, आत्मन एवेत्यर्थः । ज्ञानवश्यावधारणार्थत्वात् आत्मन एव 'कथञ्चित् भवदनान्द्वयरूपस्य सन्तानत्वोपपत्तेः, निरन्वयज्ञानप्रवाहस्याशक्य-कल्पनत्वेन निरूपितत्वात् । कस्तर्हि सन्तानात्मनोर्भेद इति चेत् ? न कश्चिदर्थः । केवलं सन्तान इति आत्मैति च 'शब्दमात्रं तु भिद्यते' इति । कथं पुनर्निरास्रवस्याप्यात्मन परापरशरीरसञ्चाराभावः, तत्सञ्चारकारिण एव तस्य 'प्राग्लब्धत्वात् । पश्चादतत्कारित्वे तु परापरज्ञानपर्यायकारित्वमपि न भवेदिति स एवोच्छेदभावः पुनरप्यागत इति चेत्, न, तत्र कारणाभावात् । न हि आत्मैव तत्सञ्चारे कारणम्, अपि तु अविद्यातृष्णादिरपि । तत्तत्ज्ञानपरिपाकवत्तद्वत् तदभावेन सामग्रीवैकल्यात् युवनं तत्सञ्चारकारणत्वम् । आत्मन परापरपरिशुद्धज्ञानपर्यायापेक्षया तु निरपेक्षत्वेन कारणत्वस्यैवोपपत्तेः न तदुच्छेदवादप्रत्यावृत्तिरपि ।
- २० न चैव तस्यानवस्थितपरापरपरिमाणस्याप्यवकलनम्, तत्रापि कर्मसचिचरस्यैव तस्य कारणत्वात्, अधिगतनिधेयस्य च कर्मभावात् । तत्र परित्यक्तकायपरिच्छिन्नतया अवस्थितमेव तस्य परिमाणम् । तदपि कर्माधिपत्येनोपनिबद्धं तदभावे कथमिति चेत् ?

१ प्रतिपत्ते—आ०, व०, प० । २—पि न मैत्र्या—आ०, व०, प० । ३—वाया न चरद्गो—आ०, व०, प० । ४—मैत्र्यादिवि—आ०, व०, प० । ५—वि भावे—आ०, व०, प० । ६—कर्तव्य इ—आ०, व०, प० । ७—स्य भवनं—आ०, व० । ८—स्य निक्रान्तस्य भवनं प० । पूर्वमनिक्रान्तस्य परवाधिनिक्रान्तस्य । ९—कथं चेत्—आ०, व०, प० । १०—पश्चेदन्वय—आ०, व०, प० । ११—प्राग्लब्धत्वात्—आ०, व०, प० । १२—स्यप्यवक—आ०, व०, प० ।

असत्यपि कुम्भकारे तदुपनिबद्ध घटपरिमाणमिवेति ब्रूम, कर्मणोऽपि कुम्भकारवत् तत्र सहकारित्वस्यैव भावात् । कथमेव कर्मकृतममकलजत्वमपि तदभावे निवर्तते इति चेत्, ? न, सकलज्ञानस्य ससारिण्यपि व्याप्तिज्ञानत्रलेन व्यवस्थापनात् । केवलं तस्य विशेषाभि-
मुखनिरोधानमेव कर्मभि, तच्च तन्निवृत्तौ निवर्तते एव तद्व्यापारत्वात्^१ । ततो युक्तं
मुखनस्यावस्थितमेव परिमाणम् । न चैव ससारिदशायाम्, तदा तत्प्रदेशोपसहारविशेषण- ५
परिणामसहकारिकारणस्य कर्मास्रवस्यानवस्थितत्वेन सूक्ष्मसूक्ष्मतरादिविकल्पगोचरस्थान-
वस्थितस्यैव तत्परिमाणस्य सम्भवात् । ततो यदन ब्रह्ममीमासाया मूत्रम्—“अन्त्याऽवस्थि-
तेऽचोभयनित्यत्वाद्विशो” [ब० सू० २।२।३६] इति, यच्च भाष्य भागवतम्—“अन्त्यस्य
मोक्षवस्थाभविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत्सुखंयोरपि आद्यमप्यमयोः
जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गात् एकपरिमाणशरीरतवं स्यात्, न उप- १०
चित्तापचितशरीरात्तरप्राप्तिः” [ब० सू० द्वा० भा० २।२।३६], इति, तत्प्रतिविहितम्,
अथ ह्युपात्तप्रदेशस्य जीवस्य कर्मवशात् प्रदेशानामुपसहार-विसर्पणातिशयप्रसङ्गसम्भवे सति
अपचयोपचयातिशयकृमाधिष्ठानपरापरशरीरप्राप्तेरविरोधात् । यदप्यत्र दूषण भाष्यकारस्य—
‘तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशस्य प्रतिहृत्येत वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते
तावत् न अनन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्पीयेरन् अप्रतिघातेऽपि एकावयवदेशत्वोपपत्तेः १५
सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः ।’ [ब० सू० द्वा० भा० २।२।३४]
इति, तदपि तस्य जैनमतानभिज्ञत्वमावेदयति, न हि तत्र तेषामप्रतिघात एव, समुद्घात-
वश्यामत्यन्तविसर्पणेन परस्परप्रतिघातवत्तामेव भावात् । तेषां चासङ्ख्यातलोकाकाशप्रदेश-
समवायित्वेन परिच्छिन्नप्रदेशसमवायित्वाभावात् । नापि सप्रतिघाता एव उपसहारपर्यन्त-
प्राप्तावेकप्रदेशसमवायित्वेनैव परमाणुरूपतया मध्ये चानेकविकल्पतया तेषामयस्यानात् । २०
ततो युक्तं^२ मुक्तस्यावस्थितपरिमाणत्वम्, अन्यथाभावे हेत्वभावात् । कथमेव घटादिवद-
नित्यत्वं न भवेदिति चेत् ? न, कथञ्चित् तस्येष्टत्वात्, एवान्तनित्यत्वं^३ विनयरे-
कान्तवन्निर्वाणस्पृष्टाभावप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।

मिथ्याज्ञानादनिर्मुक्तस्तथाऽनेकान्तविद्विषाम् ॥६५॥ इति । २५

य इत्तु योगपरिकल्पितस्यात्मन इच्छाद्वेषादिना, मादृशोपगतस्य शरीरेन्द्रियादि-
विवर्तिना प्रधानेन, ब्रह्मज्ञादिसम्मतस्य स्वपरविभागादिभेदावद्योतिविषयाधिन्याऽवधया धोः
समवायादित्प सम्बन्ध, कीदृशस्य ? नित्यस्य बूटस्यस्य, परिणामिनोऽन्यमुपगमात्, न
किमनित्य ? नैव । तथा हि—

तत्सम्बन्धस्ततोऽप्यदचेत् तस्येति वयमुच्यताम् । ३०

मुक्तात्मात् परम्माच्चैत् सम्बन्धादनवस्थिति ॥१८२०॥

अनन्यदचेत् न नित्यं स्यात् नित्यादव्यतिरेकेण ।

तथा न नित्या एव स्फुरिच्छाद्वेषादयोऽपि ते ॥१८ ३॥

१ “न हि व्यापारवतो विट्कौ व्यापारस्य सम्भवः ।” —भा० टि० । २ —काण्डर्मा—भा०,
प०, प० । ३ —यामस्य प० । ४ युक्तमवस्थित—भा०, प०, प० । ५ —अथेव वि—भा०, प०, प० ।
६ —विनिवर्तना प० । —दिविनिवर्तना —भा०, प० ।

सूचनात् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । यद्वेत्तसां सन्तानं सुगतानामा तिष्ठत्येव न निर्वाति । कुत ? कर्णवत्त्वात् स समत्व मेनोरूपम् उपलक्षणमिदम् तेन प्रमोदादिवमपि न प्रपद्यते न कर्तृत्वेन प्राप्नोति विषयाभावात् । अस्त्येव सन्तानान्तरं विषयः तत्र सत्त्वमाने मेधा व्रतचारिणि प्रमोदस्य क्लेशवति कर्णया निर्वृणादावुपेक्षायाश्च तेन 'प्रपत्तोरिति चेत्, न, तत्र सर्वत्रापि' तेन नेरात्म्यज्ञानप्रधानेनोच्छेदस्यैव वरणात् । न च तद्गोचरं मेधादिकं व्योमकुसुमादिवत् । न यदा मेधादिकं तदा तत्रोच्छेदं पश्चादेव तस्य भावादिति चेत् न, वस्तुसति पश्चादपि तदभावस्य निषेधात् । अवस्तुसतश्च पूर्वमपि वस्तुरयोच्छेदाद्विरोधः यतो 'मेधादेर्विषयः स्यात् ? अच्यारोपतः सत्त्वमिति चेत्, न, अवस्तुसति तस्यैवाभावात् । तस्यापि' ततो भावेऽनवस्थापते । सुगतस्यैव तदच्यारोप इति चेत्, तेन तर्हि तत्र सत्त्वमध्यास्य पुनस्तदुच्छेदकरणात्तदेव नाच्यारोपयितव्यम्, "प्रक्षालनादि पङ्क्त्यङ्कुराद्वस्त्वज्ञेन वरम्" [प्र० चार्तिकाल० १।१४७] इति न्यायात् । तत्र अवस्तुसतः पूर्वमपि तद्विषयत्वम् । वस्तुसत्त्वे तु कथं तत्रैव मेधादिहोच्छेदश्च विरोधात् ? न विरोधः, रागादिषु खोपशमरूपत्वेनोच्छेदस्यैव परेषामिष्टत्वादिति चेत्, न, अभीष्टत्वेऽपि स्वसन्तानवद्बस्तुसत्पुच्छेदस्याशक्यत्वात् । तन्न तदुच्छेदात्मा मोक्षः सम्भवति । वस्तुहि वस्तव्यः

५ इत्याह—

तस्मात् [निरात्मबीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो वेति शब्दमार्गं तु भिद्यते] ॥६४॥ इत्यादि ।

तस्मात् उक्तस्य मोक्षस्यासम्भवात् निरात्मबीभावो मिथ्याज्ञानरागादिरासबाध-
निष्क्रान्तस्य' निष्क्रान्तस्य भावो भवनं संसारान्मोक्ष उच्यते मोक्षवेदिभिः । भवतु सन्तानस्य
२० इति पर । तत्रोत्तरम्—आत्मनो वा इति, आत्मन एवेत्यर्थः । बाधोऽस्यावधारणाद्यत्वात्
आत्मन एव 'कथञ्चित् सवेदनान्वयप्रत्ययस्य सन्तानत्वोपपत्तेः, निरन्वयज्ञानप्रवाहस्यावधारण-
कल्पनत्वेन निरूपितत्वात् । कस्तर्हि सन्तानात्मनोभेद इति चेत् ? न कश्चिदर्थः । केवलं सन्तान इति आत्मेति च 'शब्दमात्रं तु भिद्यते' इति । कथं पुनर्निरासवत्स्यात्मात्मन
२५ तु परापरज्ञानपर्यायकारित्वमपि न भवेदिति न एवोच्छेदभावः पुनरप्यागत इति चेत्, न, तत्र कारणाभावात् । न हि आत्मैव आत्मञ्चारे कारणम्, अपि तु अविद्यातृष्णादिरपि । तत्त्वज्ञानपरिपाकवत्तच्च तदभावेन सामग्रीवैकल्यात् युक्तं तत्सञ्चारकारणत्वम् । आत्मन परापरपरिगुदज्ञानपर्यायापेक्षया तु निरपेक्षत्वेन कारणत्वस्यैवोपपत्तेः न तदुच्छेदवादप्रत्या-
वृत्तिरपि ।

३० न चैव तस्यानवस्थितपरापरपरिमाणस्याप्यवनल्पनम्, तत्रापि कमंसचिवरयैव तस्य कारणत्वात्, अधिकतमि श्रेयसस्य च वमभावात् । ततः परित्यक्तकायपरिच्छिन्नतया अवस्थितमेव तस्य परिमाणम् । तदपि कर्माधिपत्येनोपनिबद्धं तदभावे कथमिति चेत् ?

१ प्रतिपत्ते—आ०, ब०, प० । २—पि न वैरा—आ०, ब०, प० । ३—आवा न आदृगो—आ०, ब०, प० । ४—मेधादिवि—आ०, ब०, प० । ५—पि यावे—आ०, ब०, प० । ६ कर्तव्य इ—आ०, ब०, प० । ७—स्य भवनं—आ०, ब० ।—स्य निष्क्रान्तस्य भवनं प० । पूर्वमनिष्क्रान्तस्य परवाधिन्यासः । ८ कथं चेत्—आ०, ब०, प० । ९—वत्तेरन्वय—आ०, ब०, प० । १० प्रागवद्वत्—आ०, ब०, प० । ११ तस्यैव—आ०, ब०, प० । १२—यस्याप्यङ्क—आ०, ब०, प० ।

असत्यपि कुम्भकारे तदुपनिबद्ध घटपरिमाणमिवेति ब्रूम, कर्मणोऽपि कुम्भकारवत् तत्र सहकारित्वस्यैव भावात् । कथमेव कर्मकृतममकलञ्जत्वमपि तदभावे निवर्तते इति चेत्, न, सकलज्ञानस्य ससारिण्यपि व्याप्तिज्ञानवलेन व्यवस्थापनात् । केवलं तस्य विशेषाभि-
 मुखनिरोधानमेव कर्मैव, तच्च तन्निवृत्तौ निवर्तते एव तद्व्यापारत्वात्^१ । ततो युक्तं
 मुक्तस्यावस्थितमेव परिमाणम् । न चैव सभारिदशायाम्, तदा तत्प्रदेशोपसहारविसर्पण-
 परिणामसहकारि^२ कारणस्य कर्मावस्थितान्वस्थितत्वेन सूक्ष्ममूढमतरादिविल्पगोचरस्यान-
 वस्थितस्यैव तत्परिमाणस्य^३ सम्भवात् । ततो यदत्र ब्रह्ममीमासाया मृतम्—“अन्त्याऽवस्थि-
 तेऽप्येभ्यनित्यत्वादविशेषः” [ब० सू० २।२।३६] इति, यच्च भाष्य भागवतम्—“अन्त्यस्य
 मोक्षावस्थाभविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत्पूर्वगोरपि आद्यमध्यमयोः
 जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गात् एकपरिमाणशरीरत्वं स्यात्, न उप-
 चितापचितशरीरात्सत्प्रति” [ब० सू० शा० भा० २।२।३६], इति, तत्प्रतिविहितम्,
 अमल्लघातप्रदेशस्य जीयस्य कर्मवशात् प्रदेशानामुपसहार-विसर्पणातिशयक्रमसम्भवे सति
 अवचयोपचयातिशयक्रमाधिष्ठानपरापरशरीरप्राप्तेरविरोधात् । यदप्यत्र दूषण भाष्यकारस्य—
 “तेषां पुनरन्ताना जीवाद्यमयाना समानदेशत्वं प्रतिहृष्येत या न येति वक्तव्यम् । प्रतिघाते
 तावत् न अनन्तावयवः परिच्छिन्ने देशे सम्पीयेरन् अप्रतिघातोऽपि एकावयवदेशत्वोपपत्तेः
 सर्वेषामवयवामा प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्यानुमात्रत्वप्रसङ्गः ।” [ब० सू० शा० भा० २।२।३४]
 इति, तदपि तस्य जैनमतानभिज्ञत्वमावेदयति, न हि तत्र तेषामप्रतिघात एव, समुद्घात-
 दशायामत्यन्तविसर्पणेन परस्परप्रतिघातवत्तामेव भावात् । तेषां नासह्यघातलोकाकाशप्रदेश-
 समवायित्वेन परिच्छिन्नप्रदेशसमवायित्वाभावात् । नापि सप्रतिघाता एव उपसहारपर्यन्त-
 प्राप्तावेकप्रदेशसमवायित्वेनैव परमाणुरूपतया मध्ये चानेकविकल्पतया तेषामवस्थानात् ।
 ततो युक्तं^४ मुक्तस्यावस्थितपरिमाणत्वम्, अन्यथाभावे हेत्वभावात् । कथमेव घटादिवद-
 नित्यत्व न भवेदिति चेत् ? न, कथं नित्यत्वं तस्येष्टत्वात्, एकान्तनित्यत्वे^५ वितस्वर-
 वान्तवन्निर्गम्यैवाभावप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।

मिथ्याज्ञानादनिर्मात्तस्तथाऽनेकान्तविधिपाम् ॥६५॥ इति ।

य खलु योगपरिवर्त्तितस्यात्मन इच्छाद्वेषादिना, सादृश्योपगतस्य शरीरेन्द्रियादि-
 विवर्तिना प्रधानेन, ब्रह्मादिसम्मतस्य स्वपरविभागादिभेदावस्रोतविधायिन्याऽवयवया योतः
 समवायादिरूप सम्बन्ध, कीदृशस्य ? नित्यस्य कूटम्यस्य, परिणामिनोऽभ्युपगमात्, स
 किमनित्यः ? नैव । तथा हि—

तत्सम्बन्धस्ततोऽन्यदचेत् तस्येति कथमुच्यताम् ।

मुक्तात्मवत् परस्माच्चैत् सम्बन्धादनवस्थिति ॥१८२२॥

अनन्यदचेत् स नित्य म्यान् नित्यादध्यतिरेकेन ।

तथा च नित्या एव स्फुरिच्छाद्वेषादयोऽपि ते ॥१८३॥

१ “न हि व्यापारवतो विवृष्टौ व्यापारस्य सम्भवः ।” —ता० टि० । २ —यागपदो —प्रा०,
 प०, प० । ३ —यामस्य प० । ४ बुक्तवद्विषय-प्रा०, व०, प० । ५ —त्यनेन वि-प्रा०, प०, प० ।
 ६ —विनिपत्तेना प० । —विनिवर्तना —प्रा०, व० ।

सम्बन्धे सति यत्तेषां तद्वता न निवर्तनम् ।

निवर्तने वा सम्बन्धो विना तं स कथं भवेत् ॥१८२४॥

ततो नित्या एव ते । तथा च अनेकान्तविद्विषाभेकान्तवादिना सम्बन्धिन आत्मनो जीवस्यानिर्मादो निश्चयसाभाव ससार एव स्यात् । कुत ? मिथ्याज्ञानात् तत्त्वे अतत्त्व-
५ ज्ञानात्, तन्निवन्धनत्वात् ससारस्य, तस्य चेच्छादिवन्नित्यत्वात् । तदनित्यत्वमिच्छना चात्मनोऽपि तत्सम्बन्धात्मन कथञ्चिदनित्यत्वमेपितव्यम्, अन्यथाऽनुपपत्तेः । ततः परिणामात्मन एवात्मनो मोक्ष, हेतुफलभावस्य तत्रैव सम्भवात् नैकान्तनित्यादिस्वभावस्य, विपर्ययात् । तथा च व्यवस्थित सर्वभावेषु कृमाकृमानेकान्तयोर्मगितद्विषययोश्च चतुष्टयस्य प्रतिपादनात् प्रवचन प्रमाणमिति । तच्च स्वविषये सप्तभङ्ग्या प्रवर्तत इति तद्विनिरुचयं कुर्वन्नाह—

१०

द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषप्रविभागतः ।

स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गी प्रवर्तते ॥६६॥ इति ।

द्रव्यमन्वयिरूप पर्याया व्यावृत्तिधर्माण सामान्य भेदश्च परिणामो विशेषो विसदृश-
स्तया प्रविभागस्तेन यो स्यात् कथञ्चिद्विवक्षितधर्मस्य विधिप्रतिषेधो भावाभावा ताभ्या
सप्तभङ्गी सप्तानां भङ्गानां समाहार तद्वचनं प्रवर्तत इति । विधिप्रतिषेधयोर्द्वित्र्यात्
१५ तदुपाश्रयो भङ्गावपि द्वावेव स्याता तत्कथं ते सन्तेति चेत्, न, तयोरेव प्रतिपत्तु प्रत्येको-
भ्यादिविवक्षेण सप्तधा प्रतिपित्साया तथा 'तत्प्रतिपादिनो वचनस्यापि सप्तविषयबोधोपपत्तेः ।
तथा हि जीवे धर्मिणि त इमे तद्विध्यादिविषया सप्त भङ्गा—स्यादस्त्येव जीव, स्यान्ता-
स्त्येव, स्यादस्ति च नास्ति चैव स्यादवक्तव्य एव, स्यादस्ति अवक्तव्य एव, स्यान्नास्ति
अवक्तव्य एव, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य एव इति । तत्र प्रथमद्वितीयौ तद्भावाभावयो
२० प्रत्येक प्रतिपित्सायाम्, तृतीयस्तदुभयजिज्ञासयाम् । तदेवाह—

तदतद्वस्तुभेदेन वाचो वृत्तेस्तथोभयम् । इति ।

तच्चान्तिवत् अतच्च नास्तिव ताभ्या यो वस्तुनो जीवस्य भेद कथञ्चिन्नानास्व
तेन वाच प्रत्येक तत्प्रतिपादिन्या श्रुतेर्बृत्तेराद्यौ भङ्गौ तथा तेनोभयवदनप्रकारेण वाचो
वृत्तेरुभय तृतीयो भङ्ग इति यावत् । चतुर्थस्तु युगपत्प्रतिपित्साया वचनप्रवृत्तेरसम्भवात्,
२५ तदेवाह—

तदतद्भागवृत्तेरेव [सह तद्भागवृत्तिना] ॥६७॥ इति ।

तदतदोर्था वाच वचनस्य अवृत्ति यौगपद्येन अन्यथानुपपत्तेः तस्या, चेति
समुच्चये । पञ्चमदिभङ्गनय तु प्रथमादेः प्रत्येक जिज्ञासया चतुर्थेन सम्मिलनात् ।
तदेव निवेदयति—'सह तद्भागवृत्तिना' इति । वृत्तेरिति व्रतते । तदिति च निपातस्तेषां-
३० मित्यर्थः । तदयमर्थ—वाग(गु)वचनम् अवृत्तिरविद्यमानवृत्तिर्यत्रावक्तव्यविषये, अनेन
सह तेषां स्यादस्यादीना वृत्तेरिति । तथाहि प्रथमस्य चतुर्थेन सह वृत्तौ 'पञ्चमो भङ्गो,
द्वितीयस्य पष्ठ, तृतीयस्य सप्तम । न चैव भङ्गान्तरपरिवृत्त्यन सम्भवति यत 'सप्त-
भङ्गोऽप्रसादेन शतभङ्गयपि जायते' [] इत्युपालभ्येत । तथाहि—

१ सप्तपरि—आ०, ब०, प० । २—पञ्चाश्वे—आ०, ब०, प० । ३ तत्प्रतिपादि—आ०, प०,
प० । ४—वेदिनं प्र—आ०, ब०, प० । ५—यानवस्ते—आ०, ब०, प० । ६—मानावृत्ति—आ०, ब०, प० ।
७ पञ्चम—आ०, ब०, प० ।

प्रथमस्य द्वितीयेन मिलने तृतीयत्वम्, तृतीयेन पौनरुक्त्यमेवस्य अस्तिपदस्याधिक्यात् । चतुर्थेन पञ्चमत्वम्, पञ्चमसप्तमाभ्यां पौनरुक्त्यं पूर्ववत् । षष्ठेन सप्तमत्वम् । एव द्वितीयादावपि वक्तव्यम् । तत्र भङ्गान्तरपरिकल्पनं तन्निवन्धनस्य प्रतिपित्ताप्रकारस्य सप्तमैव स्थितत्वात् । एवं प्रमेयत्ववस्तुत्वामूर्तत्वादिसप्रत्यनीकापरधर्मापेक्षयाप्यात्मनि पुद्गलादावपि तदस्तित्वनास्तित्वादिधर्मविकल्पोपनिबन्धना सप्तभङ्गोसमालिङ्गिता चचनप्रवृत्तिः प्रतिपत्तव्या । ५

तत्र किमर्थोऽयं स्यादेवकारप्रयोगः विनापि तेन भङ्गविकल्पानामुपपत्ते इति चेत् ? उच्यते—यदि 'अस्ति जीव' इत्यस्तिपदमनेवकारप्रयोगम्, अनुवृत्तसमं भवेत् अप्रवृत्तिनिमित्तात्वात् । नहि जीवास्तित्वं तदभावव्यवच्छेदेनाप्रतिपाद्यतस्तस्य जीवे तदर्थयोजनकारिणि प्रति प्रवृत्त्यद्वयत्वम्, जीवस्यैव तदानीमप्रतिपन्नत्वात् । तदेव हि प्रतिपन्नं नाम यदभावव्यवच्छेदेन । न चानेवकारात् पक्षात्तथा तत्प्रतिपत्तिः । सति चैवकार-प्रयोगे जीवस्यास्तित्वं एवावधारणाद्वैकान्तिकी तदभावव्यवच्छित्तिरिति । 'स्वरूपादिनेव पररूपादिनापि तत्र भाव एव' इति ब्रह्मवादप्रत्युज्जीवने स्यादिति निपातस्यापि प्रयोगः । तेन कथञ्चित् स्वरूपादिनेव तदस्तित्वमवधारयता पररूपादिना तदव्यवच्छेदात् ब्रह्मवाद-प्रत्याख्यानोपपत्तेः । तथा नास्तीत्यपि पदमनेवकारमनुवृत्तकल्पमेव, भावव्यवच्छेदेन ततोऽप्य-भावस्याप्रतिपत्तेः । एव भङ्गान्तरेऽपि प्रत्यनीकव्यवच्छेदाभावादिनुवृत्तत्वमनेवकारत्वे । ततो नास्त्येवेत्यवधारणे जीवस्य नास्तित्वं एव नियमात् पररूपादिनेव स्वरूपादिनाप्य-भावापत्तौ शून्यवादस्याविभक्तिं तन्निवन्धनं स्यात्पदात् । स्यादेव हि तस्याभावे नियमो न सर्वमेति । तथास्त्येव नास्त्येवेत्यनोभयपार्श्वस्तित्वनास्तित्वयोरवधारणबलात् प्राप्ती तदस्तित्वनिवन्धनमनुवृत्तव्यम् । अवक्तव्य एतेष्वपि तर्क्या तस्यावस्तव्यतायाः नियमप्राप्ति-स्यात्पदेन प्रतिषेधस्तव्या । तथा च प्रतिषिद्धमेतत्—“नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी” [] इति । तेषामेकान्तोऽर्थस्तिसृष्वित्वे अस्यापि वचनस्य वैयर्थ्येन तद्वाचितो निग्रहापत्तेः । तदसंस्पर्शत्वप्रतिपादनायैव च प्रतिज्ञाभङ्गदोषप्रसङ्गात् । एवान्ता-वाच्यत्वं च भावानां श्वाससलोपमापादयति । श्वास हि प्रेक्षावता तदुपायानुष्ठानात् । न च स्वरसतस्तेषां तदुपायप्रतिपत्तिः आप्नागमपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आगमाच्च तदवाच्यत्वे तस्याप्रतिपत्तेः । “ततो लुप्यत एव मुमुक्षुणा मोक्षावाप्तिरुपायाभियोगमभ्यधात् । तदुक्तम्—“अवाच्यता श्वाससलोपहेतु” [युक्त्यनु० श्लो० ४४] इति । तत्र “तरति शोक-मात्मवित्” [छा० ७।१।३] “ब्रह्मविद्वान्मोति परम्” [तै० २।१।१] इत्यादेशगमादेव नि श्रेयसनिबन्धनमात्रमवेदनमधिगन्तुवामेन नैकान्तेनात्रावाच्यत्वमध्यवसानव्यम् । अतः प्रत्यास्यातमेतत्—

३०

१ -तमसम्भवे -छा०, य०, प०, १ २ -मात्रेण च -छा०, य०, प०, ३ -इह वत -छा०, य०, प०, ४ “प्रतिपन्नमिति प्रागुक्तस्य पदार्थादपि सम्बन्धः ।” -ता० टि० १५ -कारप्रयो -छा०, य०, प०, ६ -मवृत्तौ -छा०, य०, १-सप्रयो -२० । ७ “आकाशादूर्ध्वं ब्रह्मविद्वान्मोति परम्” ब्रह्मविद्वान्मोति परम् पररूपादिनास्तिपदमनुपगतम् । अविर्भावप्राप्तिद्वितीयमपि वक्ष्यते प्रभवतो, विरतां यस्यैते विपश्चित-तेनोऽवदनयः । यत्तत्पदमिदं चरमपरमुखावपमिदं नमामस्तुभ्यं हारमिति मुखावपमममृतम् ।” -ता० टि० १८ -त्यमेव नि -छा०, य०, प०, १९ -प्यस्तिप्रयो -छा०, य०, प०, १० -तार्था निव -छा०, य०, प०, ११ ततोऽप्यत एव छा०, य०, प० ।

- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' [तं० २।४-५] इति । ततो युगपदत्पदसत्ताभ्यां तस्य वचनमुदाहरणत्वात् अवाच्यत्वम्, न त्रमेण नापि धर्मान्तरं, युगपदपि पदद्वयेनैव । एकपदेन तु शतृशानचो सच्छब्देनैव सकृदपि ताभ्यां तस्य वचन-
 ५ सम्भवादिति स्याद्वादस्यायमुल्लास । तथा 'अस्ति अवक्तव्य एव' इत्यत्र अस्त्येवेति वचनात्
 १० स्वस्वादिषु परस्वादिनाऽपि अस्तित्वस्य, अवक्तव्य एवेत्यभिधानाच्च तयो त्रमेणैव अक्रमेणापि अवक्तव्यत्वस्य प्रसक्तौ स्यात्पदेन प्रत्यवस्थापनम् । तेन स्वस्वादिनैवास्तित्वम्, योगपद्येनैवावाच्यत्व चावद्योनयना विपर्ययेणास्तित्वावाच्यत्वयो प्रत्याग्यानात् । एव-
 १० मुत्तरापि वक्तव्यम् । ततो युक्तो भङ्गविकल्पेषु स्यात्कारस्य प्रयोग फलवत्त्वात् । नन्वेव घटमानयेत्यादौ विषयस्य शास्त्रीयस्य च "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः"
 [तं० सू० १।१] इत्यादेर्वचनमार्गस्य न्यादेवकारप्रयोगवैकल्यात्तत्पक्षभावी दोष प्राप्नोतीति चेत्, सत्यम्, यदि तदापि तदर्थस्य प्रतिपत्तिर्न भवेत् । न चैवम्, प्रकरणा-
 दिना तदापि तद्भावात् । तदेवाह—

प्रयोगविरहे जातु पदस्यार्थं प्रतीयते । इति ।

- जातु कदाचित् प्रकरणादिमन्निधिसमये पदस्य स्यादित्यादे प्रयोगस्य विरहोऽनु-
 १५ चारण तस्मिन् सति अर्थं स्यात्कारादेरभिधेयं अतिप्रसङ्गानुक्तवत्पदविनवृत्तिलक्षणं प्रतीयते प्रकरणादिसहायादेव शब्दादवगम्यते । तत्र तत्र तद्विरहभाविदोषं तद्विरहेऽप्यर्थं—
 त एव तस्य निवर्तनात् तदर्थस्य तद्विरहे प्रतीतेः । कथमिदानीं तस्य तदर्थत्वम् ? अन्यत
 प्रतीयमानत्वादिति चेत्, विमेतावता तदर्थत्वाभावः ? क्वचित्त्वैन्धवशब्दादवगतस्यापि
 लवणस्य लवणशब्दार्थत्वानिवृत्तेः । ततो यथा प्रकरणादिवत्तदवधूतस्यापि लवणस्य
 २० लवणशब्दार्थत्वं तच्छब्दस्य तत्र प्रयोगार्हत्वेन शब्दतदर्थत्ववेदिभिरभ्यनुज्ञानात्, तथाति-
 प्रसङ्गादिनिवर्तनस्यापि स्यात्काराद्यर्थत्वं तदविरोधात् । एतदेवाह—

स हि शब्दार्थतत्त्वज्ञैस्तस्येति व्यपदिश्यते ॥६८॥ इति ।

- तन्निवृत्तिरूपोऽर्थो हि यस्मात् तस्य स्यादित्यादे पदस्य इति व्यपदिश्यते शब्दार्थ-
 तत्त्वज्ञं शब्दार्थयोस्तत्त्व वाच्यवाचकभाव जानिद्भिर्न बालाबलादिभि तेषां गतानुगति-
 २५ प्रवृत्तानां तद्व्यपदेशकत्वभावात् । तस्मात् स तस्येति प्रतिपत्तव्यम् अन्यनापि 'तद्व्यपदेश-
 निवर्धनत्वाच्छब्दार्थमभ्यन्वप्रतिपत्तेरिति मन्यते । कुत पुनरयं नियम सर्वत्र कुतश्चित्
 प्रतिपत्तव्य एव स्यात्कारादेरर्थः इति चेत् ? उक्तमन—अप्ययानिप्रसङ्गादिनिवर्तनस्या-
 सम्भवात् इति । तथाहि—सम्यग्दर्शनादिवाक्ये 'यद्यनवधारणं तदा सम्यग्दर्शनादिवरेव
 नापरो मोक्षमार्ग इत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य, स च 'मोक्षस्य मार्ग एव नामार्ग इत्ययोगव्यु-
 ३० दास्य, तस्य मार्गो भवत्येवेत्यन्त्यायोगव्यपोहस्य चाप्रतिवेदनादनुक्तवत्पद वाच्यं भवेत्,
 स्वायस्यास्वाय्यव्यवच्छेदेनानभिधानात् । ततो विद्यत एव नियमादेवकार्यस्य प्रतिपत्तिः,
 व्यवच्छेदस्यैव तदर्थत्वात् । तथा स यदि मार्ग एव मोक्षस्य सर्वदा विद्यमानः स्यात् परिणति-

१ सत्यावकुम्भ—आ०, ब०, प० । २—ऊवाक्यस्य आ०, ब०, प० । ३—मार्गस्य स्यादेव—
 आ०, ब०, प० । ४—पत्तिर्न चैव आ०, ब०, प० । ५—तद्भावास्तदे—आ०, ब०, प० ।
 ६ धेयातिप्रसङ्गादुक्त—आ०, ब० । ७—व्यर्थ एव आ०, ब०, प० । ८—'सद्व्यपदेशता'—सा०
 टि० । ९—सद्भावेतिव—आ०, ब०, प० । १० यद्यन—आ०, ब० । यदव—प० । ११ मोक्षमार्गं प० ।

विशेषादेरपेक्षणीयस्य सर्वदाप्यभावादिति 'चेत्, सिद्धा तर्हि स्यात्पदस्यापि नियमतो विषयप्रतिपत्तिः, अपेक्षणीयस्य तद्विशेषादेरेव तद्विषयत्वात् । तदत्रापि सम्मदशनादिर्मोक्षस्य स्यान्मार्ग एव, स्यादमार्ग एव, स्यादुभय एव, स्यादवक्तव्य एव, स्यान्मार्गोऽवक्तव्य एव, स्यादमार्गोऽवक्तव्य एव, स्यादुभयोऽवक्तव्य एव, इति सप्तमङ्गी प्रतिपत्तव्या । तथा अन्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽपि । इति सप्तमङ्गी 'दुरवगाहो वचनमार्गः सम्भवति सर्वत्र ५ स्यादेवकारयोर्येत सन्निधिप्रतीते । यदि पुनः प्रकरणादेरप्यवधारणादिप्रतीतिः तर्हि स एवास्तु तस्य सर्वत्रापि सुलभत्वात्, किं स्यात्कारादेः प्रतीतार्थस्य प्रयोगेणेति चेत्, नाय-यमुपालम्भः, लोके प्रतीतार्थानामपि प्रयोगप्रतीते । इदमेवाह-

अहमस्मीति वाक्यादौ सिद्धावन्यतरस्थिते ।

उभयोर्वित्तवदत्रोक्तानुपालम्भो विरुद्धयते ॥६९॥ इति ।

१०

अहमस्मि त्व भवसि इत्यादौ 'वाक्ये येयम्' अन्यतरस्य 'अहम्' इत्यस्य 'अस्मि' इत्यस्य वा प्रयोज्यतया स्थितिः तत एव सिद्धौ अर्थप्रतीतौ येयम्' उभयोक्तिः तत्रैव तद्वत् अत्र अस्या 'स्यात्कारादियिपयायाम्' उक्तौ पौनस्त्येनोपालम्भो विरुद्धयत इति । प्रकारान्तरेणापि स विरुद्धयत इति दर्शयति ।

यदि केचित् प्रवचतारो वृत्तिवाक्यार्थयोरपि ।

१५

सूत्रेष्वेव तयोरुक्तौ त्रैलोक्यं किन्न वर्तते ॥ इति ।

यदि नाम केचित् प्रज्ञातिशयशालिनः पुरुषा सूत्रेष्वेव वृत्त्यर्थस्य वाक्यार्थस्य च वार्तिकार्थस्य प्रतिपादयितार किं तावदेव सर्वो जनः तयो वृत्तिवाक्ययोः उक्तौ न वर्तते वक्तव्य एव, वृत्त्यादिकरणस्य तथापि प्रतीतेः । सूत्रादेव तदर्थमधिगन्तुमश्वत्थान् प्रति तत्करण फलवदेव,

२०

"सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ वार्तिकेऽपि च ।

उवाहरणं 'मन्दस्य प्रत्युवाहरणं पक्षो ॥" []

इति वचनादिति चेत्, तर्हि स्यात्कारादिप्रयोगोऽपि सफल एव तद्विषयेऽपि मन्दमतोना भावत् । एतदेवाह—

केवलं प्रतिपत्तार स्याद्वादे जडवृत्तयः ।

इति ।

२५

प्रतिपत्तारः सोमतादयः स्याद्वादे तदर्थेऽनेकान्तरूपे जडवृत्तयो जडव्यापारा न मनःप्रवृत्तय इति केवलार्थः । तन्मन्यप्रति मफल एव निपातप्रयोग इति मन्यते । परत्रापि जडवृत्तय इति दर्शयति—

जातितद्वदपोहादिवादं च न हि जानते ॥७०॥ इति ।

जातिः सामान्यं तद्वान् विशेष तावेवापोहस्वभावत्वादपोहः स आदि यस्य क्षण-भङ्गादेस्तस्य वादं च न हि जानते न प्रतीयन्ति* । तात्पर्यमत्र यथा तदपोहादिकः 'मपरोपदे- ३०

१ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । २ -यस्यादत्रापि आ०, व०, प० । ३ "अयोगव्यवच्छेदे उत्तरप्रकरणे" -ता० टि० । ४ "तत्समग्री प्रतिपत्तयेति सम्मन्त्रः" -ता० टि० । ५ "आ" -ता० टि० । ६ योपमन्-तस्या- आ०, व०, प० । ७ योऽप्यु-आ०, व०, प० । ८ स्यात्तादि-आ०, व०, प० । ९ -मन्यस्य ता० । १० प्रतीयन्तेति आ०, व०, प० । ११ -दिमप-आ०, व०, प० ।

मवगच्छता व्याख्यातृन् प्रति विफळमपि तद्वादप्रणयनं तदवगमविकल्पप्रतिपक्षेक्षया सफलं तथा स्यात्कारादिनिपातप्रयोगोऽपि ।

के तर्हि स्याद्वादमनुरन्वते यदि तत्र भोगतादयो जडवृत्तय इति चेत् ? अत्राह—

सर्वथैकान्तविरलेपतत्त्वमार्गव्यवस्थिता ।

५ व्याख्यातारो विज्ञातः स्याद्वादमनुरन्वते ॥७१॥ इति ।

व्याख्यातार परप्रयायनप्रवृत्ता स्याद्वाद स्याच्छब्दम्, उपपन्नमिदं तेनैवकारमपि अनुरन्वते स्वीकुर्वन्ति विवक्ष्यतां विवक्षया तेन विषयावद्योतनेच्छया । कीदृशास्ते ? सर्वथैकान्तविश्लेषो व्यपोहो यस्मिन्स्वरूपे तस्य मार्गोऽन्वेषण प्रत्यक्षादिरूपं तत्र व्यवस्थिता इति । जात्यन्तरं तत्त्वमेकान्तव्यवच्छेदेन प्रत्यक्षादिना निश्चिन्नन्तो व्याख्यातार तदवद्योतनाय

१० स्याद्वादमवलम्बन्त इति यावत् ।

प्रमाणप्रसिद्धत्वादेवानेकान्ते सशयादिदोषप्रसङ्गोऽपि प्रेक्षावता नावतरतीत्याह—

अनेकलक्षणार्थस्य प्रसिद्धस्याभिधानतः ।

संशयादिप्रसङ्गं किं स्याद्वादेऽमूढचेतसः ॥७२॥ इति ।

सशय आदिष्वर्थस्य विरोधादेस्तस्य प्रसङ्गः किं नैव । क्व 'कस्य ? स्याद्वादेऽनेकान्त-

१५ वादे अमूढचेतसः प्रबुद्धबुद्धे । कुत स न ? इति चेत्, अनेकलक्षणस्य नामाक्रमानेकत्वरय अर्थस्य चेतनेतरवस्तुन प्रसिद्धस्य प्रमाणनिर्णयस्य अभिधाना स्याद्वादेन प्रतिपादनात् । ततस्तत्र सशयादिकमुपलोक्यप्रवृत्तादि'रमूढचेता न भवतीति मन्यते । हेयोपादेयतत्त्वमेव सोपाय प्रयत्नतः प्रतिपादयितुं पुरुषार्थोपयोगात् तिमनेकान्तप्रतिपादनेन विपर्ययात् इति चेत् ? नास्ति विपर्ययः सर्वस्यापि वस्तुनस्त्वस्यानेकान्तपर्यवसितत्वज्ञापनेन एकान्त-

२० शासनेषु हेयादि'तत्त्वसत्त्वाभावमिवेदनार्थत्वात् तत्प्रतिपादनस्य । तदेवाह—

सारूप्येनेह सामान्यविशेषपरिणामयोः ।

मिथ्यैकान्तप्रवादेभ्यो विदुषो विनिवर्तयेत् ॥७३॥ इति ।

मिथ्यैकान्ता सर्वथैकान्ता तेषां प्रवाया 'सर्वमपि तत्त्वं सामान्यरूपमेव विशेषा-

स्मैव परस्परविविक्तोभयस्वभावमेव विचारायोगादुपप्लुतमेव सावृतमेव' इत्यादयो वचन-

२५ 'प्रवृत्त्या तेषो विदुषो विद्वज्जनान्' विनिवर्तयेत् नि श्रेयसाधितया तत्प्रतिपादितोपायानुष्ठाने 'प्रवृत्त्या प्रतिनिवर्तयेत् । वा पुनरेवमिति चेत् ? सामान्यविशेषपरिणामधीरेव' । सामान्य द्विविध 'तद्भूवसामान्यं तिर्यक्सामान्यं च, विशेषोऽपि द्विविध एकद्रव्यगतोऽनेकद्रव्यगतश्च' तावेव परिणामस्तस्य 'बुद्धिः । क्व सा तादृशीति चेत् ? इह अस्मिन् चेतनेतरात्मन्यर्थ-कलापे । कथम् ? साफल्येन सामर्थ्येन । तदनेनानुमानिकी 'तद्वद्विरिति प्रतिपादितं भवति,

१ गच्छती आ०, य०, प० । २ स्तत्वे स तस्य आ०, य०, प० । ३ तस्य आ०, य०, प० ।

४ प्रत्यक्षम्—हेतुवि० टी० पृ० ९८, १०३ । अक० टि० पृ० १८२ । ५—न्तप्रवादेन आ०, य०, प० ।

६ 'पुरुषार्थोपयोगात्'—सा० पृ० । ७—सत्त्वगत्वा-आ०, य०, प० । ८ वाद आ०, य०, प० ।

९—वास्तव्यमेव आ०, य०, प० । १०—प्रसङ्गा आ०, य०, प० । ११—जाद्विनिव-आ०, य०, प० ।

१२ प्रवृत्ता प्रवर्त-आ०, य०, प० । १३—धीरेव आ०, य०, प० । १४ सद्भावं सा-आ०, य०, प० ।

१५—तरय परि-आ०, य०, प० । १६ बुद्धे आ०, य०, प० । १७ तद्वद्विरिति आ०, य०, प० ।

प्रत्यक्षस्य निरवरोधसूक्ष्मान्तरितदूरार्थेषु तद्विषयस्यास्मदादीनामसम्भवात् । अनुमानसम्भ-
वस्तु मुनिविरचितं तत्परिणामा^१ विनाभावस्वभावस्य 'सत्त्वकृतकत्वादेरदोष' व्यापिवस्तुधर्मस्य
'सुविबोधितप्रामाण्यतर्कज्ञानबलेन तत्र सर्वत्राप्यध्यवसायात् । 'तदियमानुमानिकी बुद्धि
सर्वत्रसामान्यविशेषपरिणाम तद्विषयव्युदासेन व्यवस्थापयन्ती सर्वथैकान्तशासनाना
मिध्यात्वनिवेदनेन तद्विषयमादर प्रेक्षावता प्रतिक्षिपतीति 'न पुरुषार्थानुयोग , तत्परि- ५
णामस्य तदात्मन एव श्रेयोमार्गस्योपपत्ते ।

कथं पुन शासनत्वाविशेषेऽपि शासनान्तरपरिहारेण भगवदहंछासतस्वैव
प्रामाण्यमित्यारेकाया तथा तद्व्ययन्नाह-

आप्तवादः स एवायं यत्रार्थाः समवायिनः ।

प्रमाणमविसंवादात् [प्रणेता यदि शङ्कयते] ॥७४॥ इति ।

१०

यत्र यस्मिन् अर्था अनेकात्मपरिणाममार्गतद्विषयलक्षणा समवायिनोऽभिधेयत्वेन
'सम्बद्धा स एवायमाप्तवाद आगम प्रमाणं नापर । कुत एतत् ? अविसंवादादस्यैव इति
विभक्तितत्पत्ययेन सम्बन्ध निरूपितश्चान्ययोगव्यवच्छेदना^२ऽस्याविसंवाद । स्यान्मतम्-
भागासिद्धौ हेतु प्रत्यक्षानुमानविषय एव भावात्, न देवादिविषयकृष्टेऽप्यन्तपरोक्षे^३पु इति,
तन्न, तनापि तदनुसारेण तस्य प्रतिपत्ते । नहि प्रत्यक्षादिविषयमशेषमप्यविसंवादा- १५
धिष्ठानमादिशत पुरुषस्य तदपरत्रान्ययोपदेने कारणमस्ति 'रागादेरभावात् । भावे तद्विषयेऽपि
तन्निषमाभावप्रसङ्गात्, रागादिमता तत्रापि^४ प्रायोविप्रलम्भस्योपलम्भात् । अथवा कस्मादम-
मेवागम.^५ आप्तवादो न प्रत्यागमोपि ? इत्यनेदमाह-आप्तवाद इत्यादि । 'यत्रार्था निरु-
पितरूपा समवायिन स एवायमाप्तस्य रागादिवोपविकलस्य बाधो नापर । कस्मात् ?
अयमेव प्रमाण यत इति । न ह्याप्तवादत्वेऽस्य प्रामाण्यम्, अपौरुषेयत्वस्य प्रत्याख्यानान्, २०
प्रामाण्यमपि अविसंवादात् । न हि प्रत्यागमेपु तल्लेशोऽप्यस्ति । ततोऽनाप्त एव सुगतादि-
विसंवादिवचनत्वादुन्मतादिवत् । न चेदमसिद्धम्, प्रत्यक्षादिनिबद्धनिश्चयेऽपि ग्रहिर्भाव-
हेतुफलभावतत्परिणामतत्त्वाद्वा तद्वचनस्यान्यथैव भावादिति निरूपितत्वात्नेह प्रत्ययते ।

कथं पुन दृष्टागमविरोधविकलतया प्रमाणमप्यनेवान्तवादो विमलितनिखिलदोष-
कलापस्य सकलवेदिन एवेति निश्चय ? सम्भवति हि तदपरस्यापि तादृशी वचनवृत्ति, २५
सरागाणामपि वीतरागवद्वचनहारोपपत्ते । कथं वा ययोक्तगुणोपपन्नोऽपि क्वचिन्मिध्या-
वचनानामप्रणेतैवेति निर्णयो वीतरागाणामपि सरागवच्चेष्टासम्भवात् ? एतदेव दर्शयति-

प्रणेता यदि शङ्कयते । इति ।

प्रणेता प्रवचनस्य प्रवक्ता शङ्कयते दोषवानपि तस्य प्रणेता दोषविवर्तोऽपि भवति
मिथ्यानादीति सन्नस्यते । यदि इति पराभिप्रायव्योतने । तत्र प्रथमशङ्कापामुत्तरमाह-

३०

आत्मा योऽस्य प्रवक्तायमपरात्मादिसत्पथः । इति ।

१ 'यम'-ता० टि० । बहुमोदिसमाप्त इत्यर्थः । २ -तत्परिणाम- छा०, य०, प० । ३ -मादिना-
भाव-छा०, य०, प० । ४ तद्विषय- छा०, य०, प० । ५ -पस्यापि छा०, य०, प० । ६ सुविरोधस्थेन
मा-छा०, य०, प० । ७ तद्विषय- छा०, य०, प० । 'तत्' इत्यस्मिन् विद्वद्भेदे -ता० टि० । ८ नापुर -
छा०, य०, प० । ९ सम्बन्धः छा०, य०, प० । १० -दे सामान्यावि-छा०, य०, प० । -दे सामान्यावि-छा०, य०, प० ।
११ 'तस्यानुत्कारण नास्ति -ता० टि० । १२ -पि यस्मिन् अर्था प्रायो छा०, य०, प० । १३ -म प्राप्तत्वाद्वा
छा०, य०, प० । १४ यत्रानिरूपित- छा०, य०, प० ।

- य आत्मा पुरुष अस्य वचनस्य सम्बन्धी कर्तृत्वेनाय प्रवक्ता प्रकर्षणातीन्द्रिय-
ज्ञानवैराग्यादिरूपेण वक्ता, न तद्विपर्ययेण । कुत एतन् ? अपरालोढसत्ययो न परे
सौगतादिभि दोषोक्तिर्न जिह्वाया आलोढ आस्वादितः सत्वयः सम्यग्दर्शनादिरूप सन्मार्गो
यस्य स अपरालोढसत्ययो यत एवमत प्रवक्तोति । नहि सम्यग्दर्शनादिक स्वर्गपितृगर्गादि-
५. निरवशेषपुरुषार्थप्राप्त्युपायतया सत्यव्यवदेशम् अनन्यगोचरम् अखिलापरतीर्थकरपरि-
कल्पितदोषप्रवादे स्वरूपतो विषयत परतश्च दुरुपगोष्ठ प्रत्यासन्ननिष्ठभग्निकायससार-
दुष्कृतिस्तरणकारणमादिशत पुरुषोत्तमस्य प्रकर्षविपर्ययेण प्रवक्तृत्वकल्पनमुपपन्नम्,
तद्विपर्यये तद्वचने प्रवृत्तेरेवासम्भवात् । तदेवाह—

नात्यक्षं यदि जानाति नोपदेष्टुं प्रवर्त्तते ॥७५॥ इति ।

१०. अत्यक्षमतोन्द्रिय चेत् न जानाति, उपलक्षणमिदम्, तेन वैराग्यातिशयवानपि न
भवति नोपदेष्टुम् उक्तरूप सत्यमभिधातु प्रवर्त्तते अत्यक्षज्ञानादिविकलस्य तदुपदेशकस्य-
सम्भवात् बालकादिवदिति भावः । द्वितीयशङ्कायामप्याह—

परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।

अदृष्टदोषाशङ्कायामन्यनापि प्रसज्यते ॥७६॥ इति ।

१५. परीक्षा प्रसिद्धप्रत्यक्षादिरूपा क्षम इति परीक्षाक्षम, स चासौ वाक्यस्य प्रवचनस्य
अर्थो जीवादि तेन परि समन्तात् स्वविषये निष्ठितं निरावाधस्थित चेत्तः तदर्थज्ञान
येना भगवता ते तथोक्ता । नहि तेषा जीवादितत्त्वज्ञानमन्तरेण तत्प्रणीतस्य वाक्यस्य
परीक्षाक्षमत्तत्त्वप्रणयनमुपपन्न बालोन्मत्तादिवाक्यवत् । अस्ति 'च तत् । ततस्तदेव' तेषा
तज्ज्ञान परिनिष्ठापयति' । सति च तज्ज्ञाने तेषा निर्दोषा एव [ते] । यन तद्विरुद्ध तत्र
२०. तत्रास्ति यथोष्णस्पर्शवति शीतम्, अस्ति च भगवत्सु दोषविरुद्ध तत्त्वज्ञानमिति स्वभाव-
विरुद्धोपलब्ध्या तथैव निर्णयात् । तेषा च परीक्षानक्ये विषये स्वयमदृष्टस्यापि विप्रलम्भ-
बोध्यस्याशङ्काया किमत्र विप्रलम्भनमस्ति उत नेति ससीती अन्यत्र प्रत्यक्षादावपि
प्रसज्यते तदाशङ्केति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः । तथा हि पुरोवस्थित 'जलमवलोक्यतोऽपि
कुतो नि शङ्कित्वम्' ? न तावदुपलम्भादेव, तस्य विप्रलम्भिनोऽपि सम्भवात् स्वप्नादिवत् ।
२५. नापि सवादात्, उत्पत्तिसमय एव तस्यानवसायात् । अवसायेऽपि विसवादास्यापि 'तदेव
तद्भावाद् तद्वतो दर्शनात् कस्यचिदपि प्रवृत्ति स्यात् । प्रवृत्तित तदवसाय इति चेत्,
न, तदभावे तत प्रवृत्तेरेवायोगात् आगमवत् । प्रत्यक्षादेरनवसितसवादादपि प्रवृत्ति
बहुवित्तव्यपरिकलेशाभावात् नागमतो विपर्ययादिति चेत्, न; प्रत्यक्षादेरपि सवा-
दृष्ट्यादो प्रवृत्तस्य तदुपलम्भात् । तन्न प्रवृत्तितोऽपि तदवसाय । सुनिश्चितसवाद्दर्शनात्तर-
३०. समानसामग्रीप्रभवत्वादिति चेत्, न, तदन्तरेऽपि तथाविधतदन्तरसमानसामग्रीप्रभवत्वेन
तदवसायवत्पत्त्यामनवस्थाप्रसङ्गात् । सामग्री च तस्यार्थगर्भे' अर्थनायैशानवादिन ।

१-निजिह्वाया आ०, ४०, ५० । २-क्षमव प्र- आ० ४०, ५० । ३ च ततस्त-आ०, ४०, ५० ।
४ तेषां ज्ञानं आ०, ४०, ५० । ५-पयति च आ०, ४०, ५० । ६ तेषां च नि-आ०, ४०, ५० ।
७-त बलमयलभ्यतोऽपि आ०, ४०, ५० । ८-शङ्कितत्वं ५० । ९ तथैव आ०, ४०, ५० । १०-गर्भताथं
-आ०, ४०, ५० ।

न च तत्प्रभवत्वमुत्पत्तिसमये शक्यावसायम्, तदानीं तद्गर्भत्वात् तद्गर्भत्वयोरिववेचनात् ।
 'प्रवृत्ति' शक्यावसायमेव तदिति चेत्, न, दोषाशङ्काया प्रवृत्तेरेवासम्भवात् । तन्न
 प्रत्यक्ष नि शङ्कम् । एवमनुमानमपि । तस्यासम्भवाच्च । नहि नि शङ्कप्रत्यक्षस्याभावे तत्
 सम्बन्धप्रतिपत्ति, यतोऽनुमान सम्भवेत् । सत्यपि तस्मिन् कथं तत् साकल्येन तत्प्रतिपत्ति ?
 तस्य सन्निहितवस्तुमानविषयत्वात् । अनुमानस्तत्प्रतिपत्तावनवस्थापत्ते । प्रादेशिक- ५
 तत्प्रतिपत्तेश्च व्यभिचारेणानुमानकारणत्वायोगादिति चेत्, सत्यम्, अयमपि परस्य
 पर्वनुयोग । तन्न प्रत्यक्षानुमानयोर्निरासरेक^१ प्रामाण्य वस्तु^२प्रतिबन्धनिश्चयाभावात् ।
 एवमेतत्, तथापि व्यवहृतं जनाभिप्रायेणा^३विसवादा^४त्तयो प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते । अन्यथा
 सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेत्, प्रवचनस्यापि तथैव तदभ्यनुज्ञातव्यम्, तदभावेऽपि
 तदर्थानुष्ठानादिव्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् । तन्न व्यवहारतोऽपि प्रमाणद्विविध्यकल्पन- १०
 मुपपन्न^५ 'तदन्तरस्यापि भावात् । तर्हि प्रवचनयत् प्रत्यक्षानुमानयोरपि तस्मा भूत्, तद्विद-
 द्वैतस्यैव पारमार्थिकस्य प्रमाणस्य भावादिति चेत्, तस्यापि कथं प्रामाण्यम् ? स्वरूप-
 प्रकाशनस्य गुणस्य दर्शनादिति चेत्, प्रवचनस्यापि स्यात्, तनापि 'स्वत्यन्तपुट्यप्रकाशनस्य
 तस्य दर्शनात् । प्रत्यागमेन व्यभिचार इति चेत्, भवतोऽपि भेदप्रकाशेन कस्मान्न भवति ?
 तन्न विचारासहृत्वदोषस्य भावात् । तस्य चाद्वैतसवित्तावदर्शनादिति चेत्, समानमितरनापि । १५
 तत् स्वसत्त्वेन प्रमाणयता प्रवचनयपि प्रमाणमभ्युपगन्तव्यमविशेषात् । एतदेवाह—

प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।

उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां क्वचिद्ब्रूतसमत्वतः ॥७७॥ इति ।

क्वचित् विषययोरद्वैतचतु सत्ययो यथाक्रम प्रत्यक्षागमयो. स्वसत्त्वेनप्रवचनयो
 प्रामाण्यमिष्टं अभ्युपगतम् । तदिच्छाया निष्प्रसत्त्वेनाशक्यचालनत्वज्ञापनार्थं निरुद्धाया २०
 निर्देश । कुतस्तदिष्टम् ? ब्रूतसमत्वत ब्रूतम् अनन्तरव्यावर्णितं यत्प्रत्यक्षागमयो समत्वं
 सादृश्यं तत् इति । तदेव कुत ? इति चेत्, गुणदोषयो उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यामिति,
 व्याख्यातमिदं पातनिकयैव । तदेव प्रवचनस्य प्रामाण्ये यत्सिद्धं तदाह—

तथा साक्षात्कृताशेषशास्त्रार्थोऽज्ञानपेक्षणात् ।

सद्वृत्तकेवलज्ञानः सर्वज्ञः सम्प्रतीयते ॥७८॥

२५

तथा तेन प्रवचनप्रामाण्यप्रकारेण तस्य प्रणेता सर्वज्ञः सकलवेदी सम्प्रतीयते प्रणेतु
 सर्वज्ञत्वाभावे तत्प्रामाण्यानुपपत्ते निरूपणात् । कीदृशोऽसौ सर्वज्ञ इति चेत् ? 'स्यादेव यदि
 नियतार्थमेव प्रवचनम्, न चैवम्, तस्यापि प्रत्यक्षानुमेयात्यन्तपरोक्षलक्षणस्यानवयपरिवर्ति-
 पदार्थजातविषयत्वेनाशेष^१गोचरत्वात् तज्ज्ञानादेव सर्वज्ञत्वोपपत्ते । यद्येव छद्मस्यादहंत
 को विशेष ? तस्याप्यागमतो सर्वज्ञत्वमभवादिति चेत्, सर्वविषयसाक्षात्करणमेव^२ । ३०
 अतएवोक्तं साक्षात्कृताशेषशास्त्रार्थ इति । अशेषस्य शास्त्रार्थस्य साक्षात्करणं भगव येय,
 सकलावरणपरिक्षयस्य तत्तिबन्धनस्य तत्रैव भावात् न छद्मस्थे विषयेणात् । निरूपितश्च तरय

१ -साक्षात्कृतार्थयो- भा०, व०, प० । २ प्रवृत्ति. शाखा- भा०, व०, प० । ३ -रेकप्रामा- भा०,
 व०, प० । ४ वस्तुनिष्ठ-भा०, व०, प० । ५ -येण वि-भा०, व०, प० । ६ -शक्तिज्ञातयो भा० व०
 प० । ७ प्रवचनस्य । न दुःखसायम्, समुदयमयम्, निरोधसयम्, मामगममिति सत्यपुष्टयम् । ८ स्यादेव
 भवन । १० -प्रदोषयो- भा०, व०, प० । ११ "विशेष इति सम्बन्ध" -भा० १० ।

- तत्राभाव इति न पुनरुच्यते । तत्परिक्षयनिवन्धनत्वादेव तस्य वरणक्रमव्यवधानातिवर्तिन्येन केवलत्वमपि प्रत्येयम्, तदनतिवर्तिनि तत्परिक्षयस्यास्मदादिवदसम्भवात् । अत इदमुक्तम्—
अक्षानपेक्षणात् इति । अक्षानामिन्द्रियाणाम् । उपलक्षणमिदम्, तेन देशकालपरिपाटीलक्षणस्य क्रमस्य देशकालम्बभावतिरोधानलक्षणस्य व्यवधानस्य चानपेक्षणादिति प्रत्येयम् । तेषा-
५ मनपेक्षणा च तदतिशयेन प्रवृत्तिरेव । अक्षपेक्षामेव साक्षात्करणमस्मदादौ प्रतिपत्तम् तत्त्वथ तदनपेक्षायामिति चेत् ? न, अस्मदादावपि^१ मलविदलेषविशेषादेव सत्यस्वप्नादौ तत्प्रति पत्ते । यद्येव जाग्रतांषि किं तत्रापेक्षयेति चेत् ? तत्रैव गोलकादिरूपे साक्षात्निष्पाहेतोर्म-
लापयमविशेषस्य भावात्, न पुन तस्यैव तद्धेतुत्वात् । उक्तं चैतत्—‘कथञ्चित्त्वप्रदेशेषु’
इत्यादिना^१ । तत्र तद्धेतुत्वव्यवहारश्चोपचारात् । सतो युवन भगवत्तदनपेक्षमेव तदर्थसाक्षा-
१० त्करणम्, तदश्च प्रपञ्चनयलात् तदर्थवेदिनो गणधरदेवादेश्च विशेषे इति ।
सकलावरणपरिक्षयाभिभूतमपि कथं तदनेपविषयमिति चेत् ? अत्राह—

ज्ञस्यावरणविच्छेदे ज्ञेयं किमवशिष्यते । इति ।

- ज्ञस्य सकलस्वपरिषयपरिज्ञानस्वभावस्य अन्यथा अप्राप्तिज्ञानासम्भवेनानुमाना
भावप्रसङ्गान् ज्ञेय साक्षाद्वेद्यं किं नाम अवशिष्यते न किञ्चित् सर्वमपि तस्य साक्षात्कर्तव्य
१५ मेव । न चैवमतिप्रसङ्गः सकलबोधावरणविश्लेष एव तदनवशेषत्वसम्भवात् । अत एवोक्तम्
आवरणविच्छेदे इति । यद्येवमशुचिरमादेरपि साक्षात्करणात् तस्य तद्विक्षणादिवोप-
स्यादिति चन् सत्यम्, यदीन्द्रियप्राप्तस्य साक्षात्करणम्, न चैवम्, भगवतोऽक्षानपेक्ष-
दर्शनत्वात् । तदाह—

अप्राप्यकारिणः [तस्मात् सर्वार्थानवलोकते] ॥७६॥ इति ।

- २० इन्द्रियेण विषयमप्राप्य करोति निश्चिनोतीत्येव शीलम्येत्यर्थः । सम्प्रत्युपसहरति—
तस्मात् सर्वार्थानवलोकते । इति ।
सुबोधमेतत् । ‘सर्वार्थानवलोकनमेव दर्शयन्नाह—

शास्त्रे दुरवगाहार्थतत्त्वं दृष्टं हि केवलम् ।

ज्योतिर्ज्ञानादिवत्सर्वं स्मृत एव प्रणेतुभिः ॥८०॥ इति ।

- २५ शास्त्रे प्रवचने यदभिधेयत्वेनावस्थित प्राकृतप्रज्ञेर्दुरवबोधत्वाद् दुरवगाहमर्थानां
सूक्ष्मान्तरितद्वाराणां सत्यम् आत्मीय रूप तत्सर्वं निरवनेप दृष्टं हि दृष्टमेव । हिरवधारणे ।
कै ? प्रणेतुभि तच्छास्त्रकारै । कथं प्रणेतुभि ? केवलम् उपदेशाद्यनपेक्ष ज्योतिर्ज्ञानं
ज्योति शास्त्रम् आदिशब्दादायुर्वेदादि तत्रैव तद्धत् । यथा ज्योति शास्त्रादौ तत्तत्त्व दृष्टं तै
तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्, तद्धद-यदपि सर्वं तत्तैर्दृष्टमेव, अन्यथा तद्विषयानुपदेशाजिज्ञा-
३० नन्वमव्यतिरेकाविसृज्यादिशास्त्रप्रणयनानुपपत्ते ।

अनुपदेशादयः प्रणयनविशेषणत्वेन सहता^१ एव कस्माद्धेनव न प्रत्येकमपि ? इति
चेत् अत्राह—

संघातो हेतुरेतेषां पृथगन्यत्र सम्भवात् । इति ।

१ -पि तु मल-आ०, च०, प० । २ -सायवि० आ० २ पृ० २२२ । ३ -ना न तत्र क्षावे
तुष्यमय-आ०, च०, प० । ४ सर्वार्थानवलोक-आ०, च०, प० । ५ -सा दृष्टस्माद्धेतवो आ०, प० ५० ।

एतेषां केवलशब्दात् प्राप्तानामनुपदेशादीनां सङ्घात एव तीर्थकुला दुरवगाहतदर्थ-
दर्शनसाधने हेतुः न प्रत्येकम् । कस्मात् ? प्रत्येकनद्विशिष्टस्य प्रणयनस्य अन्यत्र तद्दर्शन-
विकलेऽपि सम्भवात् । तथा हि अनुपदेशे लिङ्गात्, तदभावे चान्वयादे प्रतिपद्य प्रणयनम-
सर्वदर्शिन्यपि सम्भवति । ततः सङ्घात एव तेषां तत्साधने हेतुः, 'तच्च तत्त्वदर्शनं भगवता
स्वत एव, नार्थान्तरदर्शनसम्बन्धात्,' आकाशादेरपि' ततः तत्प्रसङ्गादविशेषात् । रवतोऽपि ५
न निविकल्पात्, ततः प्रणयनानुपपत्तेः, अतः स्वत इति निर्णयस्वभावादित्यर्थः । तत्त्व-
भावस्य चाहंतामेव । ततो न सुगतादीनां प्रणेतृत्व तदभावात् । तत्र च दोषमाह—

एवं हि सुगतादिभ्यो वरमीक्षणादयः ॥८१॥ इति ।

एवम् अतस्त्वदशित्वादप्रणेतृत्वे हि स्फुटं सुगतादिभ्यः आदिपदात् कपिलादिभ्यश्च
वरमीक्षणादयः तैः परचितादेरुपलक्षणादुपदेशाच्च, इनरेषां तदभावात् । अर्हतामपि किं १०
तत्त्वदर्शित्वकल्पनया शास्त्रादेयानुपेक्षार्थप्रतिपत्तेः, तस्य च सवादादेव प्रामाण्याधनमात्,
सवादस्य च प्रत्यक्षादिविषयवस्तुतीयस्थानसङ्क्रान्तेऽपि तदेकदेशत्वेन प्रतिपत्तेः । तत्त्वदर्शि-
वलात् तत्र 'प्रामाण्यावगमे परस्परश्रयात्—तदवगमात् तत्त्वदर्शी सिद्ध, ततोऽपि तदवगम
इति । ततो निष्फलं तत्कल्पनमिति चेत्, अत्राह—

शास्त्रं तत्त्वज्ञानव्याप्तं सर्वज्ञादेरवाधनात् । इति ।

१५

शास्त्रं हि सर्वज्ञादेव आदेर्मूलकारणान् तस्यापौरुषेयस्य प्रत्याख्यानात् । पौरुषेयमपि
तत्तत् एव । कीदृशम् ? तस्य शास्त्रस्य लक्षणं स्वार्थप्रत्याख्यानं तेन ध्याप्तं क्रोडीकृतम् ।
न हि तद्व्याप्तिस्तस्य स्वत एव सम्भवति व्याख्यानपेक्षानियमात् । भवतु व्याख्याताऽऽम-
दादिरेव न सर्वज्ञ तस्य बाधनादिति चेत्, न, असर्वविदा ज्ञानेन तस्य देशकालसाफल्येन
बाधस्यासम्भवात् । सर्वविदा च तस्यैव प्रसाधनात् । अस्मदादेश्च स्वतस्तत्त्वदर्शनविकलस्य २०
व्याख्याने न प्रेक्षावता प्रत्ययो म्लेच्छादिव्याख्यानवत् । व्याख्याभेदसम्भवे च कृतोऽय-
मेवार्थं पुरुषहितो नापर इति निर्णयः ? यतस्तत्परिहारेण हित एव प्रवृत्तिरित्यात् । सर्व-
दर्शिनस्तु व्याख्याने स्यात्, तेन हितेतरविभागेन सर्वस्यापि साक्षात्करणात् । तदाह—

अपौरुषेयवृत्तान्तोऽप्यत एव विरुद्धयते ॥८२॥ इति ।

अपौरुषेयः पुरुषहितान्वयः तदहितं तस्य वृत्तान्तो 'धर्म्योऽस्मदादिभेदविकल्पनया २५
शास्त्रार्थत्वेन कथनम् । सोऽपि न केवलमस्वार्थप्रतिपादनमेव । अत एव सर्वज्ञादेरेव विरुद्धयते
व्यपेक्षाने । ततो युक्तं भवति सर्वज्ञं वपरिवर्त्यनम्, असति तस्मिन् शास्त्रस्य तत्त्वक्षण-
'व्याप्त्याययोगात् । सवादस्यैव दुरवग्रहत्वात्, असत्यायैव्यवच्छेदस्य यानुपपत्तेः तत्त्वत्पत्त्या
वैकल्याभावात् । सम्प्रति शास्त्रार्थमुपसहरन्नाह—

प्रत्यक्षमज्ञसा स्पष्टमन्यच्छ्रुतमविप्लवम् ।

३०

प्रकीर्णं प्रत्यभिज्ञादौ प्रमाणे इति संग्रहः ॥८३॥ इति ।

१-शब्दमात्रा-भा०, घ०, प० । २-कं तस्मात् भा०, घ०, प० । ३-तच्च तद्दर्शनं भा०,
घ०, प० । ४-'योगाम्युपगतान्' -ता० टि० । ५-पि तस्य- भा०, घ०, प० । ६-प्रामाण्याधनमे
भा०, घ०, प० । ७-धर्म्योऽस्मदादिभेद- ता० । ८-'तत्त्वज्ञानव्याप्तमज्ञसा' -ता० टि० । ९-व्याप्य
योगात् भा०, घ०, प० ।

- प्रमाणमिति विभक्तिपरिणामाल्लभ्य ज्ञानमिति च वक्ष्यमाणमत्रापि सम्यध्यते । ततो य-प्रमाण तद् ज्ञानम् अन्यथा तदनुपपत्तेरित्युक्तं भवति । द्विचन्द्रादिज्ञानस्यापि प्रामाण्य-
प्रमङ्गे तन्निवृत्त्यर्थम् अविवक्षितग्रहणम् । 'व्यवहारत एव केवलमविवक्षितवत्वरतुत सर्व-
ज्ञानानां स्वप्नादिवत्सविवक्षितत्वात्' इत्यस्य व्युदासार्थम् अञ्जसा ग्रहणम् । वस्तुतः
५ क्वचिदप्यविवक्षितभावे । सर्वज्ञानविवक्षितस्यापि दुष्यपादत्वेन निरूपितत्वात् । तच्च प्रमाणं
द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षमिति । प्रत्यक्षं स्पष्टं परिस्फुटम् । तदपि द्विविधम्-मुख्यसव्यवहार-
विवक्षितत्वात् । मुख्यमप्यविविधं पर्यायकेवलभेदात् त्रिविधम् । व्यावहारिकमपि द्विविधम्-इन्द्रिय-
प्रत्यक्षमनिन्द्रियप्रत्यक्षमिति च निरूपितरूपम् । अन्यदिति परोक्षम् । तत्कीदृशम् ? श्रुतं
'अस्पष्टोत्प्लेखम् । "श्रुतमस्पष्टतर्कणम्" [त० श्लो० पृ० २३७] इति वचनान् । तच्च
१० प्रत्यक्षमिदं स्मरणं । प्रत्यक्षज्ञापदेन तत्कारणत्वेन स्मरणस्याभिधानात् । प्रकीर्णं प्रक्षिप्तं
न बहिर्भूतम्, उद्गमानादेरपि तद्बहिर्भावे' परपरिकल्पितप्रमाणमद्वैतानियमाभावस्य निरूप-
णात् । ततो द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्षरूपे प्रमाणे इति सङ्ग्रहः सङ्क्षेपतः प्रतिपत्तिः दास्यायस्य ।
सम्प्रति परोक्षविवक्षितानां प्रागुपवर्णिनमपि प्रामाण्यमनुस्मरणार्थं पुनरुपदिदर्शयिषु
प्रथमं तदाद्यत्वात् स्मरणज्ञानस्योपदर्शयति-

१५ इदमेवमिति ज्ञानं गृहीतग्रहणेऽपि नः । इति ।

- द्विविधं च स्मरणम् 'इदमेवम्' इत्येकम्, 'एवम्' इति च द्वितीयम् । तदुभयम् 'इदमेवम्'
इत्युच्यते, परस्याप्येवमप्यस्य समानश्रुतिरूपत्वेन कोच्चारणगम्यस्यात्र भावात् । तत्र यदव-
ग्रहादेरज्ञानस्यानन्तरमर्थाभिलाषस्मरणेन 'भोलमिदं पीतमिदम्' इत्याकारं 'ज्ञानं तदिद-
मेवमिति स्मरणम् । तदस्माकं प्रमाणमविसर्वादात् प्रत्यक्षवत् । अपूर्वाभावात्नेति चेत्,
२० न प्रत्यक्षगृहीतस्य तेन ग्रहणेऽपि कश्चिदपूर्वार्थत्वात् शब्दसंसृष्टवत्स्यागृहीतस्यैव
प्रतिपत्तेः । प्रत्यक्षविषयस्य क्षणिकत्वेनापक्रमात् कथं तस्यैव पुनस्तत्संसृष्टत्वेन ग्रहणमिति
चेत् ? न एकान्ततः क्षणिकत्वस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । कश्चिदक्षणिकत्वेऽपि पूर्वकारस्या-
तीतत्वेनाग्रहणात् । कथं तस्यैव पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेत्, न, क्षणिकविशेषे क्षयो-
पक्षमलक्षणे 'सत्यतीतत्वादेरकिञ्चित्कृत्वात् । क्षणिकत्वेऽपि भावानां कथमस्याप्रामाण्यम् ?
२५ अस्वलक्षणविषयत्वादिति चेत्, अनुमानस्यापि स्यात् । स्वलक्षणप्रतिबन्धान्नेति चेत्,
न, अनापि तुल्यत्वात्, पारम्पर्येण स्वलक्षणादुत्पत्तेरविशेषात् । ततोऽवश्यं प्रमाणयितव्यं
व्यवहारसिद्धत्वाच्च । अन्यथा 'प्रामाण्यं व्यवहारेण' [प्र० वा० १।७] इत्यसङ्गतं स्यात् ।
तथा यदेवमिति ज्ञानमतीतमात्रस्मरणं तदपि प्रमाणं तद्वदेवाविसर्वादात् । गृहीतप्राप्तिवन्नेति
चेत्, अनुमानं कथम् ? समारोपव्यवच्छेदादिति चेत्, न, स्मरणादप्यदर्शनसमारोप-
व्यवच्छेदेन व्यवहारप्रसिद्धे । ततो युक्तं तस्यापि प्रामाण्यं कश्चिदपूर्वार्थत्वस्यापि भावात्,
३० सन्निहिततया हि तद्ग्रहणमक्षज्ञानेन अतीततया च स्मरणेनेति ।

साम्प्रतः तर्कस्य प्रामाण्यं दर्शयितुमाह-

प्रत्यक्षेऽर्थेऽन्यथारोपव्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥८४॥

अनुमानम् [अतो हेतुव्यवच्छेदेऽनवस्थितिः] इति ।

१-प्रतीतिः आ०, ४०, ५० । २-इतिपूर्व-आ०, ४०, ५० । ३-मतिपूर्वं श्रुतं प्रोक्तमप्युपार्थतर्कणम् । -त० सा० श्लो० ४५ । ४-ने परिक-आ०, ४०, ५० । ५-कार-
तदि-आ०, ४०, ५० । ६-संसृष्टवत्-आ०, ४०, ५० । ७-सत्यमोत-आ०, ४०, ५० ।

न हि अनुमानं वस्तुप्रतिपत्तये 'परैरभ्यनुज्ञानम् वस्तुन सर्वात्मना प्रत्यक्षत एवाधिगमात् । 'तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।' [प्र० वा० ३।४४] इति वचनात् । अपितु प्रत्यक्षेऽर्थे क्षणिकनिराशस्वलक्षणे योज्यधारोपो नित्यादिविकल्प तस्य व्यवच्छेदः तस्य प्रतिद्वये "आन्त्या निश्चीयते नेति साधनं सम्प्रवर्तते ।" [प्र० वा० ३।४४] इत्यभिधानात् ।

भवत्येव तथापि किमिति चेत् ? उच्यते, लिङ्गादनुमान सम्बन्धप्रतिपत्तो । न च तत्र प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यम्; सन्निहितमात्रविषयत्वात्, सावर्त्येन च तत्प्रतिपत्तावनुमानोपपत्तिः, अन्यथाव्यभिचारसम्भवात् । सकलविषयमेव योगिप्रत्यक्षमिति चेत्; न; तस्यापि विषयकार्यत्वेन कारणे एव प्रवृत्ते । कारणमेव तस्य सन्नमिति चेत्, तर्हि तत्समदेश-कालमेव सकलमपि जगत्कार्यं भवेत्, एकसामग्र्यधीनत्वात्, अन्यथा रूपादिकमपि तथा न भवेदिति न रसदेशादौ रूपादेरनुमानं भवेत् । सत्यपि तत्तत्प्रतिपत्तिरसत्त्वत्पैव निर्विचारत्वात्, 'क्षणभङ्गादिवदिति न ततोऽनुमानमुपपन्नम् । नापि मानसप्रत्यक्षतत्त्व-प्रतिपत्तिः; तत्र स्वरूपवेदविकलादर्शज्ञातेरेव "विमुखज्ञान" इत्यादिना" प्रतिक्षिप्तत्वात् । एतदेवाह—अतो हेतुव्यवच्छेदेऽनवस्थितिः इति ।

भावप्रधानमत्र हेतुपदम् । हेतोर्हेतुत्वस्य साध्यसम्बन्धस्य अतः प्रवृत्तात्प्रत्यक्षान्, व्यवच्छेदे विशेषेण साकल्यलक्षणेनावच्छेदोऽवबोधः क्षमिन् अवस्थितेरत्यन्तैरभावोऽनवस्थितिः अनुमानस्येति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । भवत्वनुमानादेव तद्वधवच्छेद इति चेत्, न; तत्रापि तदतद्विकल्पात्तदभ्युपगमेऽनवस्थितेरेव दोषात् । तदाह—अत इत्यादि । अतः प्रवृत्तादनुमानात्—'तस्मादेव तद्वधवच्छेदेऽनुमानम्, अनुमानाच्च तद्व्यवच्छेद' इति परस्परश्रव्यादनवस्थितिः, उभयोरप्यप्रतिष्ठानात् । अन्यतस्तद्व्यवच्छेदे तत्राप्यन्यतस्तद्व्यवच्छेद इत्यनवधेरनुमानपरम्परायाः प्राप्ते ततोऽन्यदेव तत्र प्रमाणमभ्यनुज्ञातव्यम् । तदाह—अत इत्यादि । अतः आभ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अहेतुव्यवच्छेदे हेतुव्यवच्छेदाभावे नष्टस्य प्रत्यक्षस्य सम्बन्धप्रतिपत्तिनिवन्धनस्य प्रमाणस्य स्थितिः अविचलनम् । न च तत्कर्त्राभिधान प्रत्यक्षमेव, विचारत्वात्, प्रत्यक्षस्य च विपर्ययात् । नानुमानमपि अलिङ्ग्यत्वात् । अतस्ताभ्यामन्यदेव प्रमाणं निरूपितस्मरणवत् । तत् प्रतिपिद्धमिदम्—“न प्रत्यक्षानुमान-व्यतिरिक्तं प्रमाणम्” [इति, स्मरणतत्करोस्तद्व्यतिरिक्तनयोरेव प्रमाणत्वात् ।

साम्प्रतमुक्तमित्यस्य प्रत्यभिज्ञाविशेषत्वेन प्रमाणान्तरत्वं 'मपाचिकीर्ण' इत्येव तावत्पर-परिकल्पनमा दर्शयति—

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् ॥८५॥ इति ।

गोदर्शनाद्दिनसम्भारस्याटव्या पर्यटत प्रतिद्वोऽर्थो गमय तस्य साधर्म्यं मादृश्य ततो गयानुस्मरणमहायात् साध्यस्य सादृश्यविशिष्टस्य गो, तद्विनिष्टस्य वा मादृश्यस्य यत्

१ "बौद्धे— ता० टि० । २ "वाकारणं विषय" इति सौगतेरुक्तत्वात्— ता० टि० । ३ "प्रपञ्चान् पञ्चभेदादिप्रतिपत्तिपर्याप्तं"— ता० टि० । ४ न्यायवि० श्लो० १।१९ । ५ "प्रत्यक्षान् मादृश्यतावन्वेषणयोरेव सौगतेरुक्तं विषयमग्रे इत्यर्थः ।"— ता० टि० । ६—विन स्मर— भा०, व०, प० । ७—रेव प्रमाण— भा०, व०, प० । ८—मुपाचि— भा०, व०, प० । ९—कदवनाया भा०, व०, प० । न्यायसू० १।१९ ।

साधनम् अव्यवसाय तदुपमान प्रमाणम् । न चेदमप्रमाणमेव, प्रत्यक्षस्मरणविषयत्वादिति गव्य वक्तुम्, प्रत्यक्षेण सादृश्यस्यैव स्मरणेनापि गोरेव केवलस्य ग्रहणान्, न तयोरन्यतर-
स्येतरविशिष्टस्य । तत्र तूपमानमेव प्रमाण तत एव तस्य प्रतिपत्ते । तदुक्तम्-

‘तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यत सिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥”

[मी० श्लो० १।१।५ उप० श्लो० ३७, ३८]

यदि वा, पूर्वं ‘गोरिव गवय’ इत्यतिदेशवचनात् पुनरटवीगतेन च प्रत्यक्षत प्रति-
१० पन्न प्रसिद्धोऽर्थो गवय तस्य साधर्म्यात्तद्वचनादिमहायात् यत् साध्यस्य ‘सोऽयं गवयश्चाद-
वाच्योऽर्थ’ इति सज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य साधन प्रतिपत्ति तदुपमान तत्फलम्, ‘साक्षात्प्रत्यक्षा-
गमसामग्र्या एवोपमानत्वात् । न चेद प्रत्यक्षमेव, आगमव्यपेक्षणात् । नाध्यागम एव, तत
सामान्येनैव साध्यस्य, अतश्च विशेषत प्रतिपत्ते, उपक्रमभेदादागमादस्यार्थान्तरवोपपत्ते,
उपमानतयैव प्रमाणत्वावकल्पनमस्येति मीमांसका नैयायिकाश्च प्रतिपन्ना । तान्प्रत्यक्षप्रसङ्गा
१५ दर्शयन्नाह-

यदि किञ्चिद्विशेषेण प्रमाणान्तरमिष्यते ।

‘प्रमितार्थे प्रमाणानां बहुभेदः प्रसज्यते ॥८६॥ इति ।

प्रमितार्थो मीमांसकस्य गवादि प्रत्यक्षादिना तस्यावगमात् नैयायिकस्य सज्ञामज्ञिसम्बन्धः,
तस्याध्यागमतोऽध्यवसायात् । तत्र यदि किञ्चिद्विशेषेण अल्पभेदेन प्रमाणान्तर प्रत्यभिज्ञाना-
२० दुपमानमन्यत्रमाणम् इष्यते तदा प्रमाणानां बहु यथा भवति तथा भेदो नानात्व प्रसज्यते ।
तथाहि गवय एव गो समान इतिवत् तमालात्तालद्रुमो दीर्घं वित्वादायल्लवमप क्षीराद-
पौक्षुरसो’ मधुरतरो मायुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादिज्ञान प्रत्यक्षस्मरणविषय-
विशिष्टदीर्घाल्पदिभेदोपाधितालमलकादिगोचरम्’ उपमानादयोऽन्यतश्चानन्तर्भावेन भिन्न-
जातीयमेव प्रमाणमिति’न पदप्रमाणनियमव्यवस्थापन मीमांसकस्योपपन्न भवेत् । तथा ‘गवय-
२५ दक्षिण एव तद्विमदुसो महिष इति च ज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वात् । दाक्ष्य हि वक्तुम्-
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि वैधर्म्यं महिषे स्मृते ।
विशिष्टस्यान्यत सिद्धेस्तस्यैवान प्रमाणता ॥८२५॥ इति ।

तथा नैयायिकस्यापि न प्रमाणवत्तुष्टयनियमकल्पन प्रसिद्धसाधर्म्यादिवान्यतोऽप्य-
नेकधा सज्ञामज्ञि‘प्रतिवन्धबुद्धेरर्थात् । तथाहि-‘क्षीरनीरविभागकारी हस, यद्वचरणो मधु-
३० कर, एकविपाणो गण्डक, श्वेतछत्रसिंहासनाल्लङ्घितो राजा’, इति विद्वस्तवचनात् प्रतिपद्य
पुनर्हं सादिक पश्यत स एष हसादिवाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तेर्वहुलमुपलम्भात् । प्रत्यभिज्ञे-
वाल्पत्वाद्विज्ञान प्रागुपलब्धस्यैव तस्य पुनर्विशिष्टतया’ सङ्कल्पादिति चेत्, सिद्धमुपमान-
स्यापि तत्त्वमविशेषान् । भवतस्तर्हि स्मरणादि विन्नाम प्रमाणमिति चेत् ? आह-

१ स पाठ्य- आ०, व०, प० । २ प्रमितार्थे प्र- आ०, व०, प० । ३ -अस्यस्यगतोऽप्य-

आ०, व०, प० । ४ -रसा मधुरा मायुरा पा- आ०, व०, प० । ५ -क्षीरादुप- आ०, व०, प० । ६ -ति
नष्टं प्रमा- आ०, व०, प० । ७ गवै तु दक्षि- आ०, व०, प० । ८ प्रतिसम्बन्धप्रसिद्धेर्मा-
आ०, व०, प० । ९ -तथापि स- आ०, व०, प० ।

सर्वमेतच्छ्रुतज्ञानम् [अनुमानं तथागमः] । इति ।

सर्वं निरवशेषम् एतत् प्रकृत स्मरणप्रत्यक्षमशौतकलक्षण श्रुतज्ञानं परोक्षप्रमाणम् अस्याष्टचात् । इदमेवमिति ज्ञान स्पष्टमेव सन्निहितविषयत्वादिति चेत्, न, तस्यापि सङ्केतिताभिलाषयोजनायामस्पष्टत्वात् । कथं तर्हि तच्छ्रुतमेव स्पष्टाशस्यापि भावात् ? न चेद ज्ञानद्वयमेव, एकस्यैव विकल्पेतरनयेव स्पष्टेतरतयापि प्रत्यक्षभासनात्, अन्यथा सन्तानान्तरवदप्रतिसन्धानप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यमिदं श्रुतत्वकथनं तु तत्र साभिलाष- विषयप्रतिपत्तौ तदस्यैव प्राधान्यात् । ततो युक्तं स्मरणादेः परोक्षत्वम् ।

अपिपत्तिस्तर्हि प्रमाणान्तरमिति चेत्, न, तस्या अनुमानत्वात् व्याप्तिसामर्थ्या- द्युत्पत्तेः । बहिर्ग्याप्तेरभावादपत्तिरिति चेत्, न, अनुमानस्याप्यन्तर्ग्याप्तेरेव गमवत्त्वस्य निरूपणात् । एतावता च भेदे पक्षधर्मवत्त्वास्ततस्तद्विकला किञ्च प्रमाणान्तरम् ? अन्यथा- नुपपत्तेरविशेषादिति चेत्, अत एवानुमानादपि न भवेत् ।

अभावज्ञानं तु भूतलादौ केवल्यमात्रे प्रत्यक्षम्, निषेध्यविशेषोपहिते प्रत्यक्षज्ञानम्, अविनाभावापेक्षायामनुमानम्, वचनमूलत्वे चागम इति न प्रमाणान्तरम् । अनुमानागमयो- र्वास्पष्टप्रतिभासत्वाच्च परोक्षाद्भेदः । तदाह-‘अनुमानं तथागमः’ इति । न केवलं स्मृत्यादिकमेव श्रुतज्ञानम्, अपि त्वनुमानं तद्वदागमश्चेति ।

कथं पुनरागम प्रमाणमिति चेत् ? आह-

सम्प्रदायाविधातेन यदि तत्त्वं प्रतीयते ॥८७॥ इति ।

सर्वज्ञोपदेशमूलमुपदेशपारम्पर्यं सम्प्रदायः तस्याविधातोऽविच्छेदस्तेन तत्त्वम् आगमवाच्यं यदि प्रतीयते प्रमाणमागमो नान्यथा । तथा च तत्प्रतिपत्तिर्भगवत्प्रवचनादेव, शक्यपरिच्छेदे वस्तुनि प्रत्यक्षादिना सवादस्यान्यत्र विसवादानवभासस्य च शास्त्रलक्षणस्य तन्नैव प्रतिपत्तेः, प्रत्यागमेषु च विपर्ययात् । तत स्थितं प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे इति । किं पुनः प्रत्यक्षं किं वा परोक्षमित्यत्राह-

आद्ये परोक्षमपरं प्रत्यक्षं प्राहुराञ्जसम् । इति ।

“मतिश्रुतावधिमानः पर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।” [त० सू० १।१९] इत्यत्र पाठापेक्षयाऽऽदौ भवत्वात् आद्ये मतिश्रुते ते प्राहुः । प्रतिपादयन्ति सूत्रकारादयः । किम् ? परोक्षं प्रमाणम् । परोक्षत्वञ्च तपोरिन्द्रियसन्निकर्षलिङ्गादिभिरप्याद्यमानत्वात् परैरुदयते सिध्यते इति परोक्षम् इति व्युत्पत्तेः । अपरं ताभ्यामुत्तरम् अवधिमानं पर्ययकेवलभेदे ज्ञानं प्रत्यक्षं प्राहुः । प्रत्यक्षत्वमात्मनापेक्षत्वात् अक्षमात्मानं प्रति गतं कारणत्वेनाश्रितं प्रत्यक्षम् इति व्युत्पत्तेः । न चैवं मतिज्ञानादेरपि प्रत्यक्षत्वम् आत्मनापेक्षस्यैव तत्त्वोपगमात्, मयादौ च तदभावात् । तदिदमुभयमपि प्रमाणम् आञ्जसं न व्यवहारमात्रपरिवर्तितम्, परमायत्तं प्रमाणस्याभावे कल्पनयापि तदसम्भवस्य निरूपितत्वात् । कथं तर्हि मतिज्ञान- स्यैवमवग्रहादिभेदस्य प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । आत्मनापेक्षत्वाभावादिति चेत् ? अत्राह-

केवलं लोकबुद्धयैव मतेर्लक्षणसंग्रहः ॥८८॥ इति ।

अत एवोक्तम्—“यत्रैव जनपदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता” [चेत्, अत्राह—

] इति । इति

प्रत्यक्षं श्रुतिविज्ञानहेतुरेव प्रसज्यते । इति ।

- श्रुतमभिलापस्तन्मिथ विज्ञानं श्रुतविज्ञानं दध्योदनादिवद्भूति तस्य नीलमिद-
 ५ मित्यादिरूपस्य हेतुरेव कारणमेव प्रत्यक्षं निर्विकल्पदर्शनं प्रसज्यते न प्रमाणमित्येवकार ।
 तथाहि न तस्य स्वतः प्रामाण्यम्, अनिर्णयस्वभावत्वात् अविच्छिन्नस्वरत्न । नापि निर्णय-
 हेतुत्वात्, निर्णयस्य विक्ल्पस्त्वेनावस्तुविषयत्वान् । तज्जननात् प्रामाण्ये सदायादिजननादपि
 तत्प्रमङ्गात् । वस्तुविषय एव “निर्णय, व्यवहर्ता तद्विषयस्य वस्तुतयैवाध्यवसायादिति
 चेत्, किं पुनर्भेदगो व्यवहृतेरि विद्वांसः ? वाङ्म, “प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र० वा० १।७]
 १० इति वचनादिति चेत्, तर्हि निर्णयस्यैव प्रामाण्यं स्याद् व्यवहर्तृस्तत्रैव तदभिप्रायात्,
 न निर्विकल्पदर्शनस्य, तत्र तदगम्यस्यापि व्यवहर्तृनाघ्राणात् । ततो निराकृतमेतत्—
 “गृहीतप्रहणान्ते सादृत्यं प्रमाणम्” [प्र० वा० १।५] इति । यदि तत्प्रामाण्ये न
 तत्र विद्वांसो नियतवस्तुविषयत्वेऽपि न भवेदर्थजातीयानुपपत्ते । कथं वा प्रत्यक्षं
 निर्णयस्य हेतु विदित्पत्वात् ? अथ तडासनैव हेतुर्निर्णयस्य प्रत्यक्षं तु केवलं तदबोधकमिति
 १५ चेत्, नेदानीं प्रत्यक्षेण विञ्चित्, अर्थस्यैव चक्षुरादिकमभिपततस्तदबोधकत्वोपपत्ते
 अचेतनस्य कथं तदबोधकत्वमिति चेत् ? कथं दानहेतुत्वम् ? सामर्थ्यादिति समानमन्यत्र ।
 तत्र प्रत्यक्षातिर्णयसम्भवो यतस्तत्प्रमाणम् । सम्भवेऽपि मुख्यतः तस्यैव प्रामाण्यात् प्रत्यक्षं
 सतिक्वर्गादिवत्तस्य हेतुरेव न प्रमाणमिति स्थितम् ।

- प्रमाणवत्तयानामप्यधिगमहेतुत्वम् “प्रमाणनयैरधिगम [त० सू० १।६] इति
 २० सूत्रे, “कामनस्तेऽपि विप्रनिपत्तिनिरासेन निर्णेतव्या इति चेत्, अत्राह—

इष्टं तत्त्वमपेक्षतातो नयानां नयचक्रतः ॥६१॥ इति ।

- स्याद्वादप्रतिवेचितार्थवदेशगोचरः प्रतिपत्त्रभिप्रायो नयः । स च द्विधा कर्षणय
 वादनमदवेति । प्राच्य पुनश्चतुर्धा नैगम सद्ग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्र इति । यदिचमस्त्रेधा-
 ण्यत्र सममिच्छा एवम्भूत इति । तत्र यस्मिन् द्वयोर्भेदगमनं स नैगम नैव गमो नैगम इति
 २५ व्युत्पत्तेः, यथा मुष्णमुष्णिनी क्रियातद्वन्तो समापविशेपो च भिन्नाविति । सम्मक् एकत्वेन
 सर्वग्रहणं सद्ग्रहं, यथा सर्वभेदं मदविशेषादिति । सद्ग्रहविषयस्य पुनर्व्यवहारणं विभजनं
 व्यवहारः, यथा यतस्तदद्वयं गुणं कर्म^१ चेति । ऋजु प्रगुणं सूत्रणमृजुसूत्रं, यथा सर्वं वर्त-
 मानमात्रमेव न पूर्वं नापि पश्चादिति । कालादिभेदादर्थभेदकारी शब्दः । तत्र कालभेदात्
 अमृद्वर्ति नविप्यतीति, कारणभेदात् वृक्ष पश्य, वृक्षाद्य जलं देहीति, लिङ्गभेदादर्थभेदं च^२
 ३० इति । पर्यायभेदादर्थभेदवद्दत्तं सममिच्छा, यथा जस्तादेव पत्रो न पृथङ्गणात्, ततोऽपि
 पुरन्दर एव न दात्र इति । क्रियायस्यस्त्वेवम्भूतं, पुरं दारयन्नेव पुरन्दरो नान्यदेति ।
 तदेतया सप्तविकल्पानामवातरविकल्पादनेकप्रकाशना नयानाम् अपेक्षतः प्रतिपत्तीदानीन्-

१ -दिशं वृत्तिं आ०, च०, प० । समासः । २ -निर्णये व्यवह- आ०, च०, प० । ३ -यथा
 वस्तुविषयेषु ता० । ४ -दर्थजातीया- आ०, च०, प० । ५ -स्वादर्थवद्वाप्यनेत्र आ०, च०, प० ।
 ६ -मप्यवधि- आ०, च०, प० । ७ -कातनस्ते आ०, च०, प० । ८ -चरप्रति- आ०, च०, प० ।
 ९ -इनमस्य आ०, च०, प० । १० -कर्मैति चेति आ०, च०, प० । ११ -शब्दमर्थभेदं प- आ०, च०, प० ।

लक्षणयाऽपेक्षया तत्त्वं श्रुतविकल्पत्वेन प्रमाणत्वम् इष्टमभ्युपगतम्, अन्यथा दुर्नयत्वेन तदनुप-
पत्तेः । तच्च तेषां तत्त्वं विस्तरतो नयचक्षत् तन्नामधेयाच्चिरन्तर्नासास्त्रान् प्रतिपत्तव्यम् ।

तदेव व्यवस्थापितप्रामाण्यस्य प्रवचनस्य शास्त्रान्ते प्रयोजनमाह—

मिथ्यात्वं सौगतानां कणचरसमर्थं कापिलीयं प्रमेयं
प्रागल्भ्यं शावराणां जिनपतिनिहिताशेषतत्त्वप्रकाशे ।
पर्याप्तत्वं व्यपोहन्नुपहसनमयं प्रस्तुवन्यायमार्गे
स्माद्वाद-सर्ववादप्रवणुगुणगुण- श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ॥६२॥ इति ।

५

अथमस्मिन्प्रस्तावे निरूपित स्माद्वादो भगवत्प्रवचन श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ।
कीदृशः ? सर्वस्मिन् द्वावे प्रत्यक्षाविस्थाननयलक्षणे प्रवण ममप्र गुणना निर्दोषत्वादीना
गण समूहो यस्मिन् स तथोक्तः । किं कुर्वन्निति चेत् ? उच्यते, सुगतस्येव सौगताः तेषाम्, १०
बहुवचनादप्येषामपि तादृशानां यन्मिथ्यास्य सर्वं स्वप्नाविवद्भ्रान्तमेव न तत्त्वतः
किञ्चिद्विनि, यच्च कणचरस्य वैशेषिकतन्त्रकृत समय परस्परव्यतिरिक्त-द्रव्यगुणादि-
पदार्थोपवेश, अक्षपादसमर्थस्यापृथग्प्रवचन कणचरसमयादविशेषात् । यदपि कापिलीय कपिल-
शिष्याणां प्रमेय व्यवसायव्यक्तज्ञातृविकल्पम्, यच्चापि शावराणां प्रागल्भ्यं स्वतः प्रामाण्या-
द्विपरिकल्पनपाठक सर्वमेतद्व्यपोहन्नाकुर्वन् इति । न केवलमिदमेव अपितु योऽस्ती १५
जिनपतेः सन्बन्धी "विशेषेण हितो विनेयलोकस्याशेषाणां सूक्ष्मादिभेदानां तत्त्वानां प्रकाश-
स्तस्मिन् यदुपहसनम्-एवं यत्केवलज्ञानम्"-[मी० श्लो० चो० श्लो० १४१] इत्यादि-
मीमांसकस्य, "तस्मादनुवृत्तेयवत्" [प्र० वा० १।३३] इत्यादि सौगतस्य तदपि व्यपो-
हन्ति । किं कुर्वन् व्यपोहति ? न्यायमार्गे प्रत्यक्षादिरूपे पर्याप्तत्वं भावानां सौगतादि-
कल्पनाविपर्ययेण यत् परि समन्तात् आप्तत्वं तत्प्रस्तुबन् प्रकटयन्, अन्यथा तद्व्यपोहनानुप- २०
पत्तेः । किं पुनस्तच्छ्रेयो यदयत्वं स्माद्वादस्माशास्यते इति चेत् ? सकलावरणपरिक्षय-
विजृम्भित केवलज्ञानमेव । तदेवाह—

नैकान्तज्ञायिकाणाम् [अतिशयमवदन्नेव नानार्थसाध्यम्,
नैष्किञ्चन्यं तपो वाऽविगलितसकलक्लेशराशेर्विनाशे ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयगं केवलं वेदं नित्यम्,
योऽयं तस्मै नमामस्त्रिभुवनगुरवे शम्भवे शान्तये ते ॥६३॥ इत्यादि ।

२५

नैकान्तोऽनेकान्तः नशब्देन समासात् । अनेकान्तेनाऽनेकप्रकारेण शया एव
कर्मणा क्षायिकाः स्नायिकत्वात्प्रत्ययस्य तेषाम् अतिशय तारतम्य अवदन्नैव प्रतिपेद्येन
विधिप्रतिपत्तेः । स एवातिशय कुत सिद्ध इति चेत् ? तन्निवन्धनात् नानातिमयादेव ।
अस्ति चायम्-असहायेन्द्रियादारभ्य आशास्त्रविद प्रतीयमानत्वात्, अतश्च तत्प्रतिपत्तिः । ३०
अत एवाह-नानार्थसाध्यम् इति नाना चत्सावतिशयवत्त्वादयं प्रयोजन जानलक्षणम् ।
नानार्थस्तेन साध्यमनुमेय तेषामतिशयमवदन्नैवेत्यनेन हेतून् (तुम्हत्त) । साध्यं पुनरस्य

१-जायिषाव- छा०, य०, प० । २-त- कश्चिदिति छा०, य०, प० । ३-यस्य पृथ-
भा०, य०, प० । ४-कश्चित्तेन छा०, य०, प० । ५-विरोधितो सा० । ६-यन्धनज्ञानाति- छा०, य०,
प० । ७-यवदन्त्ये- छा०, य०, प० । ८-हेतून् सार्थं ता० ।

अत एवोक्तम्—“यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता” [

] इति । इति चेत्, अत्राह—

प्रत्यक्षं श्रुतविज्ञानहेतुरेव प्रसज्यते । इति ।

- श्रुतमभिलापस्तन्मिथ विज्ञानं श्रुतविज्ञानं दध्योदनादिवद्भूति तस्य नोलभिद-
 ५ मित्यादिरूपस्य हेतुरेव कारणमेव प्रत्यक्षं निर्विकल्पदर्शनं प्रसज्यते न प्रमाणमित्येवकार ।
 तथाहि न तस्य स्वतः प्रामाण्यम्, अनिर्णयस्वभावत्वात् अविच्छिन्नत्वरत्न । नापि निर्णय-
 हेतुत्वात्, निर्णयस्य विकल्पत्वेनावस्तुविषयत्वात् । तज्जननात् प्रामाण्ये सशयादिजननादपि
 तत्प्रसङ्गात् । यस्तुविषय एव निर्णय, व्यवहर्त्ता तद्विषयस्य वस्तुतयैवाध्यवसायादिति
 चेत्, किं पुनर्भवतो व्यवहर्त्तरि विद्वास ? वाङ्म, “प्रामाण्यं व्यवहारेण” [प्र० वा० १।७]
 १० इति वचनादिति चेत्, तर्हि निर्णयस्यैव प्रामाण्यं स्याद् व्यवहर्त्तुस्तत्रैव तदभिप्रायात्,
 न निर्विकल्पदर्शनस्य, तत्र तद्गन्धस्यापि व्यवहर्त्तानाप्राणात् । ततो निराकृतमेतत्—
 “गृहीतप्रहणान्ते साधृतं प्रमाणम्” [प्र० वा० १।५] इति । यदि तत्प्रामाण्ये न
 तत्र विद्वासो नियतवस्तुविषयत्वेऽपि न भवेदधर्मातीयानुपपत्ते । कथं वा प्रत्यक्षं
 निर्णयस्य हेतुं विवर्त्यत्वात् ? अथ तद्वानेव हेतुनिर्णयस्य प्रत्यक्षं तु केवलं तदबोधकमिति
 १५ चेत्, नेदानीं प्रत्यक्षेण विच्छिन्नं, अर्थस्यैव चक्षुरादिकमभिपततस्तदबोधकत्वोपपत्ते
 अचेतनस्य कथं तदबोधकत्वमिति चेत् ? कथं दर्शनहेतुत्वम् ? सामर्थ्यादिति समानमन्यत्र ।
 तत्र प्रत्यक्षाभिर्णयमभवो यतस्तत्प्रमाणम् । समवेऽपि मुख्यतः तस्यैव प्रामाण्यात्, प्रत्यक्षं
 सन्निकर्षादिवत्तस्य हेतुरेव न प्रमाणमिति स्थितम् ।

- प्रमाणवन्यानामप्यधिगमहेतुत्वम् “प्रमाणनयैरधिगम [त० सू० १।६] इति
 २० सूत्रे, ‘वामतस्तस्मिन् विप्रतिपत्तिनिरासेन निर्णेतव्या इति चेत्, अत्राह—

इष्टं तत्त्वमपेक्षतो नयानां नयचक्रतः ॥६१॥ इति ।

- स्याद्वाद्वाप्रविवेचितार्थकदेशगोचरं प्रतिपत्तभिप्रायो नयः । स च द्विधा अर्थनय-
 शब्दनयश्चेति । प्राच्यं पुनश्चतुर्धा नैगमं सङ्ग्रहो व्यवहारः ऋजुसूत्र इति । पश्चिमस्त्रेष्वा-
 शब्दं समभिरुद्ध एवम्भूत इति । तत्र यस्मिन् द्वयोर्भेदगमनं स नैगमः नैकं गमो नैगम इति
 २५ व्युत्पत्तेः, यथा गुणगुणितौ क्रियातद्वन्तौ सामांयविशेषौ च भिन्नाविति । सम्पक् एवत्वेन
 सर्वप्रहणं सङ्ग्रहं, यथा सर्वमेकं मदविशेषादिति । सङ्ग्रहविषयस्य पुनर्व्यवहारेण विभजनं
 व्यवहारः, यथा यत्तत्तद्द्वयं गुणं कर्म^१ चेति । ऋजुं प्रगुणं सूत्रणमृजुसूत्रं, यथा सर्वं वर्त-
 मानमात्रमेव न पूर्वं नापि पश्चादिति । कालाविभदादर्थभेदान्तरीयं गच्छ । तत्र कालभेदात्
 अमूद्भवनि भविष्यतीति, कारणभेदात् वृक्षं पश्य, वृक्षाय जलं देहीति, लिङ्गभेदादर्थभेदं वदं^२
 ३० इति । पर्यायभेदादर्थभेदकृत् समभिरुद्धं, यथा धत्तादेव शत्रो न पूर्हारणात्, ततोऽपि
 पुरन्दर एव न शक्र इति । क्रियाध्ययस्त्वेवम्भूतः, पुरदारयनेव पुरन्दरो नाम्यदेति ।
 तदेनेषां सत्त्वविकल्पानामवान्तरविकल्पादनेकप्रकाराणां नयानाम् अपेक्षातः प्रतिपत्तिशोभा-
 न्य-

१ - दिव वृत्ति आ०, य०, प० । नमाम । २ - निरर्थं स्वव- आ०, य०, प० । ३ - यतो
 वस्तुविषयेषु ता० । ४ - दर्शनातीया- आ०, य०, प० । ५ - स्वाध्यायद्वयाम्नेव आ०, य०, प० ।
 ६ - भव्यमपि- आ०, य०, प० । ७ - कालतन्त्रे आ०, य०, प० । ८ - धरप्रति- आ०, य०, प० ।
 ९ - हनयस्य आ०, य०, प० । १० - कर्मेति चेति आ०, य०, प० । ११ - शब्दार्थभेदं य- आ०, य०, प० ।

लक्षणयाऽपेक्षया तत्त्वं श्रुतविकल्पत्वेन प्रमाणत्वम् इष्टमभ्युपगतम्, अन्यथा दुर्नयत्वेन तदनुप-
पत्तेः । तच्च तेपा तत्त्वं विस्तरतो नयचक्रं तन्नामधेयाच्चिरन्तनशास्त्रान् प्रतिपत्तव्यम् ।

तदेव व्यवस्थापितप्रामाण्यस्य प्रवचनस्य धास्त्रान्ते प्रयोजनमाह—

मिथ्यात्वं सौगतानां कणचरसमयं कापिलीयं प्रमेयं
प्रागल्भ्यं शावराणां जिनपतिविहिताशेषतत्त्वप्रकाशे ।

पर्याप्तत्वं व्यपोहन्नुपहसनमयं प्रस्तुबन्त्यायमाणं

स्याद्वाद-सर्ववादप्रवणगुणगणः श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ॥६२॥ इति ।

५

अथमस्मिन्प्रस्तावे निरूपित स्याद्वादो भगवत्प्रवचन श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ।
कीदृश ? सर्वस्मिन् वादे प्रत्यक्षादिस्थानत्रयलक्षणे प्रवणं ममग्र गुणानां निर्दोषत्वादीनां
गण समूहो यस्मिन् स तद्योक्तः । किं कुर्वन्निति चेत् ? उच्यते, सुगतस्येमे सौगताः तेपाम्, १०
यदुपवनादन्वेषामपि तादृशानां यन्मिथ्यात्वं सर्वं स्वप्नादिवद्भ्रान्तमेव न तत्त्वतः
किञ्चिदिति, यच्च कणचरस्य वैशेषिकतन्त्रकृत समय परस्परव्यतिरिक्त-द्रव्यगुणादि-
पदार्थोपदेश, अक्षपादसमयस्याप्युपवचन कणचरसमयादविज्ञेयात् । यदपि कापिलीय कपिल-
शिष्याणां प्रमेय व्यवक्ताव्यक्तज्ञातृविकल्पम्, यच्चापि शावराणां प्रागल्भ्यं स्यत् प्रामाण्या-
दिपरिकल्पनपाटव सर्वमेतद्व्यपोह्यभाकुर्वन् इति । न केवलमिदमेव अपितु योऽतो १५
जिनपते सम्बन्धी 'विज्ञेयेण हितो विनयलोकस्वाशेषाणां सूक्ष्मादिभेदानां तत्त्वानां प्रकाश-
स्तस्मिन् यदुपहसनम्-एवं यत्केवलज्ञानम्"—[मी० श्लो० चो० श्लो० १४१] इत्यादि-
मीमांसकस्य, "तस्मादनुपज्जेयगतम्" [प्र० वा० १।३३] इत्यादि सौगतस्य तदपि व्यपो-
हन्निति । किं कुर्वन् व्यपोहति ? न्यायमाणं प्रत्यक्षादिरूपे पर्याप्तत्वं भावानां सौगतादि-
कल्पनाविपर्ययेण यत् परि सप्रज्ञात् आप्तत्वं तत्प्रस्तुवन् प्रकटयन्, अन्यथा तद्व्यपोहानुप- २०
पत्तेः । किं पुनस्तच्छ्रेयो यदर्थत्वं स्याद्वादस्वाशाम्यते इति चेत् ? सकलावरणपरिक्षाय-
विजृम्भित केवलज्ञानमेव । तदेवाह—

नैकान्ततायिकाणाम् [अतिशयभवदन्नेव नानार्यसाध्यम्,

नैष्ठिकश्चन्यं तपो वाऽविगलितसरुलपलेशराशोर्विनाशे ।

निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयं केवलं वेदं नित्यम्,

योऽयं तस्मै नमामस्त्रिभुवनगुरवे शम्भवे शान्तये ते ॥६३॥ इत्यादि ।

२५

नैकान्तोऽनेकान्तः नरादरेण समामात् । अनेकान्तेनाऽनेकप्रकारेण दया एव
कर्मणा क्षाधिकारः स्थापितत्वात्प्रत्ययस्य तेपाम् अतिशयं तारतम्यं अवदन्नेव प्रतिषेधद्वयेन
विधिप्रतिपत्तेः । स एवातिशयं कुत सिद्ध इति चेत् ? तन्निबन्धनात् ज्ञानातिशयादेः ।
अस्ति चायम्—असह्यमेन्द्रियादारभ्य आशास्त्रविद प्रतीयमानत्वात्, यतश्च सत्प्रतिपत्तिः । ३०
अत एवाह—नानार्यसाध्यम् इति नाना चाम्नावतिशयवत्त्वादर्थद्वयं प्रयोजनं ज्ञानलक्षणं ।
नानार्यस्तेन साध्यमनुमेयं तेपामतिशयं भवदर्थवेत्यनेन हेतुवत् (तुल्यवत्) । साध्यं पुनरस्य

१—कापिलान्—भा०, ४०, ५० । २—त. कथञ्चिदिति भा०, ४०, ५० । ३—यस्य रूप-
भा०, ४०, ५० । ४—अविपत्तेन भा०, ४०, ५० । ५—विशेषितो वा० । ६—वन्धनशान्ति—भा०, ४०,
५० । ७—यद्यद्वेदे—भा०, ४०, ५० । न ह्येषां सार्थं ताः ।

- वचचित्तदतिशयस्य परिनिष्ठितत्वम् । तथा हि यदतिशयवत् तत् वचचित्परिनिष्ठित यथा परिमाणम्, अतिशयवाच्य कर्मणा क्षय इति । यत्र च तत्परिनिष्ठा तज्ज्ञान सर्व-विषय भवति । तथाहि—यद्यत्र व्यपगतावरण ज्ञान तस्य तद्ग्राह्य यथा नीहाराद्यपगमे प्रत्यक्षस्य वृक्षादि, व्यपगतावरण च कस्यचिद् ज्ञान सर्वत्रेति । तदेवाह—अविगलितेयादि ।
- ५ योऽयमेवमवदन्नेव चेद चेति सकलविषयग केवल केवलज्ञान नित्यमविनश्यत निष्पर्याय-मकमम् । उपलक्षणमिदं तेन निष्करण निर्व्यवधानं च । वदा तत्प्रवृत्तम् ? अविगलितो य सकलानां वक्षेशानां कर्मतदासवरूपाणां राक्षस्तस्य विनाशे प्रवृत्तम् । कुतस्तद्वि-नाशोऽपीति चेत् ? तपम एव । तदाह—नैष्किञ्चन्य तपो वा इति । वेति समुच्चये । तपो हि बहिरन्तर्विकल्प तद्विनाशोपाय योऽयं वेद । कीदृशम् ? नैष्किञ्चन्यम् । ननु तत्त्वज्ञान-भावन तपस्तत्त्व नैष्किञ्चन्यमिति चेत् ? न, सत्येव तस्मिन्निस्पृहत्वरूपे तदुपपत्ते । अत एवोक्तम्—

“समाधितन्त्रस्तधुपोह्यतये, ह्येन नैर्ग्रन्थगुणेन चायुजम् ।” [] इति ।
तस्मै योऽयं वेदेत्युक्ताय नमाम इत्यादि मुगमम् । चतुर्थी तु सर्वत्र “गल्हादिभिर्बहुलम्” [शाक० १।३।१३९] इति । तत मूक्तम्—

- १५ नैकान्ततायिकाणामतिशयमवदन्नेव नानार्थसाध्यम्,
नैष्किञ्चन्यं तपो वाऽविगलितसकलकलेशराशोर्विनाशे ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयगं केवलं वेद नित्यम्,
योऽयं तस्मै नमामस्तिभुवनशुखे शम्भवे शान्तये ते ॥
पुनरपि शासनस्याराध्यत्व फलवत्त्वेन दर्शयन्नाह—

- २० युक्तायुक्तपरीक्षणमभियामत्पादराधिनाम्,
संसेव्यं परमार्थवेदसकलध्यानास्पदं शास्वतम् ।
लोकालोककलायलोकनवलप्रज्ञागुणोद्भूतये
आभव्यादकलङ्कमङ्गलफलं जैनेश्वरं शासनम् ॥६४॥ इति ॥

- जिनेश्वरस्येदं जैनेश्वरं शासनम् । कीदृशम् ? परमार्थस्य जीवादेर्यो वेदो बोधो यच्च सकल 'धर्मशुभ-विकल्प ध्यान तयोरास्पदं शास्वतं प्रबन्धतो नित्यम् । पुनरपि कीदृशम् ? अकलङ्कमङ्गलफलं निर्दोषप्रशस्तविधिवन्पाभ्युदयप्रयोजनम् । आकुतस्तयेति चेत् ? आह—“वृद्धभवस्य (अभवस्य) भाव आभव्यम् आ तस्मादाभव्यादाभुक्तिपदादिति । तत्किम् ? संसेव्यमभियोजनव्यम् । केपां ? युक्तायुक्तपरीक्षणमभियाम् उपपन्नेतर-वस्तुविचारपटुतरप्रज्ञानाम् । कीदृशानाम् ? अत्यादराधिना प्रशस्तश्रद्धया आराधन-शीलानाम् । तत्तेषां किमर्थं संसेव्यम् ? अत्रोत्तरं लोकेत्यादि । लोकालोकयो या फला विविधविकल्पा अणुप्रभृतिप्रतिपत्तिवेद्या भागा सासामवलोकन निरवशेषदर्शनं तत्र बलं यस्य प्रज्ञागुणस्य तस्योद्भूतये इति ।

१ परिणाममति—आ०, व०, प० । २—द्विवेति आ०, व०, प० । ३—दुपोपपत्तये आ०, व०, प० । ४—पर्यगुण—आ०, व०, प० । ५—व्यादभवस्य भाव आभव्यमित्यपि पाठ । भव्यस्य आ०, व०, प० । ६—भुक्तिश्रद्धादि—सा० । ७—नामत्पादरा—आ०, व०, प० ।

श्रीमन्न्यायविनिश्चयस्तनुभृतां चेतोदुर्गुर्वाणलः,

सन्मार्गं प्रतिबोधयन्नपि च तान्निःश्रेयसप्रापणम् ।

येनायं जगदेकवत्सलधिया लोकोत्तरं निर्मितो

देवस्तार्किकलंक्रमस्तकमणिभूयात्स वः श्रेयसे ॥ १ ॥

विद्यानन्दमनन्तर्वार्यसुरन्दं श्रीपूज्यपादं दया-

पालं सन्मतिसागरं कनकसेनाराध्यमभ्युद्यमा ।

शुद्धवर्मातिनरेन्द्रसेनकलङ्कं वादिराजं सदा,

श्रीमत्स्यामिसमन्तभद्रमतुलं घन्द्रे जिनेन्द्रं मुदा ॥ २ ॥

भूयो भेदनेयावगाहगहनं देवस्य यद्वाङ्मयं

कस्तद्विस्तरतो विविच्य यदितुं मन्दप्रभुर्मादृशः ।

स्थूलः कोऽपि नयस्तदुत्तिविषयो व्यर्त्तामृतोऽयं मया,

स्थेयाच्चेतसि धीमतां मतिमलप्रभालनैरुभयः ॥ ३ ॥

व्याख्यानरत्नमालेयं प्ररफुरन्नयदीप्तिभिः^१ ।

क्रियतां हृदि विद्वद्भिस्तुदन्ती मानसं तमः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सिंहमहीपतेः परिपदि प्रत्यतवादोन्नति-

स्तर्फन्न्यायतमोपहोदयगिरिः सारस्वतैः श्रीनिधिः ।

शिष्यः श्रीमत्तिसागरस्य विदुषां पशुस्तपःश्रीभृतां

भर्तुः सिंहपुरेश्वरो विजयते म्याद्वादविद्यापतिः ॥ ५ ॥

इत्याचार्यवर्यस्याद्वादविद्यापतिविरचितायां न्यायविनिश्चयतात्पर्यावगोतिन्यां

व्याख्यानरत्नमालायां तृतीयः प्रस्तावः समाप्तः ।

समाप्तं च शास्त्रम् ।

ॐ नमो वीतरागाय । ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

न्यायविनिश्चयस्य कारिकाधर्मानामकाराद्यनुक्रमः

अ	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	अ	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
अविशिष्टानारान्त सान्	२	२३२	२०२	अत्रान्यत्रापि तत्तुल्य	२	१७	६२
अप्रग वरणातीत	१	७४४	१७१	जत्राभावेपेयत्वं जानु	२	३३३	५१
अभक्षानानुज स्पष्ट	१	७२४	१६०	अत्रैवोभयपक्षोक्त	२	२३४	२०६
अभक्षानेऽपि तत्तुल्य	२	६६	२७	अयमन व्यवहारोऽत्र	२	१७३	१२५
अभक्ष्यात् पुनरभक्षदे-	२	२२२	१९१	अयं नात्र परिच्छेदो	१	२२९-४२	२७
अभ्रादीना विहारोऽत्र	२	१०६	७६	जयेदमतरूप विम	१	२४१	२९
अभ्यादेरप्यद्वयस्य	२	२३	९	अथैकं तर्जविषयमस्तु	१	७२८	१६३
अभिः स्वरूपपाभ्या	२	१७२	१२३	अदृष्टदोषावाज्ञायाम	२	२१३	१६
अप्रहः क्षणमज्ञोऽपि	२	१६७	१३९	अदृष्टदोषावाज्ञायामन्यापि	२	३७६	७६
अमानसपरितुस्तद-	१	३४८	८२	अदृष्टदोषावाज्ञायाम	२	६५	३६
अणवः क्षणिकत्वात्मान-	२	१६८	१४१	अदृष्टदोषपरम्परा	१	२५३	३२
अणुना भुवयोग्यता-	२	२२९	२०१	"	१	२५६	३३
अत एव विरुद्धत्वादा	२	१०२	७१	अद्वय द्वयनिर्मास	१	३१२	५१
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	२९३	४३	अद्वय द्वयनिर्मासमात्र	२	३४०	७४
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	२	१६८	१४२	अद्वय परिचितत्वाविपत्ति	१	३३४	६९
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	२४८	२९	अथ कर्तृविभक्त्यादि	१	४२१	१०८
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	४९१	१४३	अभ्यस्तमात्मनि ज्ञान	१	२००	१२
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	४९५	१४७	अभ्यस्तमात्मनि विज्ञान	१	७३१	१६६
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	१२५	५	अभ्यस्तमात्मनि विज्ञान	१	७०४	१७३
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	२	५०	२५	अभ्यस्तमात्मनि विज्ञान	१	७२९	१६४
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	२	२१	८	अनुभवादिनिरोध-	१	२७०	३७
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	१	३८८	९७	अनुभवादिनिरोधेषु	१	४६७	१२३
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	२	१४७	११६	अनुभवादिनिरोधेषु	१	३२२	५६
अतस्तत्त्वज्ञानादित्यात्म	२	६२	३१	अनुभवादिनिरोधेषु	२	२९७	२७
अतीतस्त्वानामन्यनी	१	२७७	३३	अनुभवादिनिरोधेषु	१	४२०	१०७
अतीतानामागतादीना	२	१६	८	अनुभवादिनिरोधेषु	२	२३४	२०६
अतीत्यादयोरामेका	१	४२४	११०	अनुभवादिनिरोधेषु	१	३६८	८९
अत्यन्तमसदात्मान	१	२९४	४४	अनुभवादिनिरोधेषु	२	२०९	१९९
अत्यन्तामेदमेदो न	१	४९०	१४४	अनुभवादिनिरोधेषु	२	९६	६
अत्यन्तमेदमेदो न	१	४९०	१४४	अनुभवादिनिरोधेषु	१	३४४	७८
अत्यन्तमेदमेदो न	१	४९०	१४४	अनुभवादिनिरोधेषु	२	२००	१२
अत्यन्तमेदमेदो न	१	४९०	१४४	अनुभवादिनिरोधेषु	१	७३१	१६६
अत्र दृष्टविषयस्तम-	१	४८९	१३८	अनुभवादिनिरोधेषु	१	७०४	१७३
अत्र मिथ्याविकल्पाधि	१	१०७	१०४	अनुभवादिनिरोधेषु	१	७२९	१६४
अत्राक्षेपसमाधीनाम	१	२५१	२०	अनुभवादिनिरोधेषु	१	२७०	३७

न्यायविनिश्चयस्य कारिकाधर्मानामकाराद्यनुक्रमः

	भाग पृष्ठ श्लो०स०				भाग पृष्ठ श्लो०स०		
अ				अत्रान्वयापि तत्तुल्य	७	१७	६०
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	२३२	२०२	अत्रापौन्येत्यत्र जातु	२	३२३	५१
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	५४४	१७१	अत्रापौन्येत्यत्र जातु	२	३२४	२०६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	५४४	१६०	अथ न व्यपहारोऽयम्	२	१८३	१२८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	६६	३७	अथ नात्र परिच्छेदो	१	२२९-४२	२८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	२२२	१९१	अथैवमस्य विम	१	२४९	२९
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	७	१०६	७६	अथैव सर्वविषयमात्रं	१	५२८	१६३
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१३	९	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	७	२८३	१६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१५२	१२३	अष्टप्रदीपाशङ्कायामवयवाणि	२	३८६	७६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१६५	१३९	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	२	६८	३६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	३४८	८२	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	१	२८३	३२
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१६८	१४१	॥	१	२८६	३३
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	७	२२९	२०१	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	१	३१०	५१
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१०२	७१	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	२	३४०	७४
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	२९३	४३	अष्टप्रदीपाशङ्कायाम	१	३३४	६९
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	७	१६८	१४२	अथ ऊर्ध्वविभागादि	१	४२१	१०८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	२४८	२९	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	२००	१२
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४९१	१४३	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	५३१	१६६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४९५	१४७	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	५०४	१८३
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	१२५	५	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	५२९	१६४
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	५०	१५	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	२	२७०	३८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	२१	८	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	४६७	१२३
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	३८८	९५	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	३२२	५६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१४५	११६	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	२	२९५	२८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	६०	३१	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	४२०	१०७
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	२८७	३३	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	२	२३४	२०६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	२	१६	८	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	३६५	८९
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४२४	११०	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	७	२२९	१९९
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	२९४	४४	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	२	९६	६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४९०	१४४	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	३४४	७८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४०९	१०६	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	७	२७७	९
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४०६	१०४	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	७	२०७	३०
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	४८९	१३८	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	३०८	८६
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	१०५	१०४	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	७	३६०	८८
अभिज्ञानशरणात् सत्त्व	१	२५१	३०	अध्यक्षमात्मनि ज्ञान	७	४६	२३

भाग	पृष्ठ	श्लो०म०	भाग	पृष्ठ	श्लो०म०
अनुमान तु हेतो	७	१८९ १६६	प्रत्यक्ष रसनेन	६	२३८ २६
अनुमेयत्वतोऽन्यादि	२	२९८ २९	अप्रत्यक्षेऽपि दह	४	१०० ६६
अनेकैकमेव नाने	१	४०४ १४६	अप्रमत्ता विज्ञेयम्	७	२१९ १८७
अनेकलक्षणार्थम्	२	३०४ ७७	अप्रमाणप्रमेयतम	१	१३४ ६
अन्तःशरीरे चेत्येद	१	३०६ ११	अप्रमेय प्रमेय चैत्	७	१८७ १२४
अन्तरेणापि तादृश	१	२६३ २०	अप्रवृत्ते फलमागन्	७	१४८ १७०
अन्तरेणैव तनुभूत	१	८०४ १६१	अप्रसिद्ध कृषत्सिद्ध	१	४११ १०० १४९
अन्तर्गणे मध्य	७	१०१ १६१	अप्राप्यकारिण्यमागन्	७	३६१ ७९
अथ एवेति विन्ने	२	१०४ ९७	अज्ञातमावनाचर्य	१	४०४ १०३
अथवा कल्पबल्यो	२	१०८ ७२	अमानि प्रत्यक्षमागन्	२	२०० १७७
अथवा तदनिर्देश	७	१३० १०७	अमान्याप्यमागन्	७	१२० ९१
अथवा तत्तत्तन्म	७	१०८ ९७	अभिज्ञदेवशालानाम	१	३०३ १७
अथवा यदीय	७	१०४ ९६	अभिज्ञप्रतिभासेन	१	४८६ १०९
अन्यथाधर्मन	१	४९० १४९	अभिज्ञो भिन्नकारीयै	२	२९३ २३
अन्यथा नियमाभावा	२	२१६ १७९	आमलापतदशानाम	१	१३६ ६
अथवा नियमायोगात्	७	१०६ ७७	अभेदज्ञानत मिद्धा	१	८३६ १११
अथवानुपपत्त्यनियम	७	१६१ १३६	अयमपक्रियाहेतुर	७	१६० १३४
अथवानुपपत्तयः	१	१०४ १६०	अयमेव न वेयेयमपि	१	३०७ ६३
अथवानुपपत्तयः	१	१०३ ११	अयमानुपपत्तयः	१	२९० ४०
अन्यथानुपपत्तयः	२	२१० १७४	अर्थज्ञानेऽस्मिन् युत	१	१६३ ९
अथवानुपपत्तयः	७	२३७ २०७	अर्थमात्रार्थेऽपि	२	१८१ १६३
अन्यथानुपपत्तयः	४	१७७ १६४	अर्थम्यानुरूपम्	२	१८९ १३०
अन्यथा नाऽप्रदेशादी	७	१४३ ११३	अथाकारिणेको न	१	४६९ १०४
अथवा लभमानाम	७	२४१ २१२	अर्थेष्वपि प्रमत्तत्वे	१	३०६ ८६
अथवा लभमानाम	२	२०८ १९७	अलम्बनं चेन्नैवमपि	१	२९० ९१
अन्यथाऽलम्बनार्थेऽशाने	१	१८२ १८७	अतप्य प्रदेष्टु	१	१४७ ११८
अथवा स्वात्मनि	७	१४१ ११९	अलम्बेदाप्रशान्त	१	४७८ ११२
अन्यथाऽपिरोधात्	१	३६० ८४	अवस्थादेशकालाना	२	४१४ १७७
अथवा यो विनाश	७	११९ ९१	अवस्थान्तविशेषोऽपि	२	१७४ १८७
अथवा यि स्थितं प्राहु	१	३०२ ८७	अवस्थाऽहन्तरा	२	१८७ १२८
अथवा यो यथात्मपरात्	१	३३४ ६९	अवस्थाऽहन्तरा	१	४०७ १३६
अथवा यो यथात्मपरात्	१	४८६ १३१	अवस्थान्तविशेषोऽपि	२	१४२ ११०
अथवा यो यथात्मपरात्	२	१ २२१	अवस्थान्तविशेषोऽपि	१	८२० १६८
अथवा यो यथात्मपरात्	१	८७८ १०६	अविज्ञाततयाभाव	१	३०१ ४६
अथवा यो यथात्मपरात्	१	४०६ १०६	अविज्ञाततयाभाव	७	१८६ १६१
अथवा यो यथात्मपरात्	१	३१९ ८३	अविज्ञाततयाभाव	१	३९० ८३
अथवा यो यथात्मपरात्	७	३६९ ८७	अविज्ञाततयाभाव	२	२२१ १९०
अथवा यो यथात्मपरात्	७	१६३ २३७	अविज्ञाततयाभाव	२	३०२ ३१
अथवा यो यथात्मपरात्	२	८७ ८२	अविज्ञाततयाभाव	१	८०३ १८९

भाग पृष्ठ श्लोकसं०

भाग पृष्ठ श्लोकसं०

अशत्तरणुवत्	२	१७२	१४९
असंघारोऽनयस्थानम्	१	२१०	२०
असतो ज्ञानहेतुः	१२	७-२६३	३४
अतस्त्वेद्वहिरधात्मा	१	३३७	७२
अनभ्यस्तदादात्मपरिणाम	१	४८४	१३०
असाधनाङ्गवचनमदोषो	२	२३६	२०९
आसद्वधमिधमने	२	१९	६
आसद्वधश्चापुनराद	७	२२७	१९६
आसदात्मद्वयव्यर्थ	१	२००	१७
आनद्धि प्रतिपद्यतेकपरे	२	२३७	१८२
आसद्विरतिरेषा च	१	२२६-२९	२३
असिद्धा एवहारोऽय	१	२२६-२९	२४
आत्म प्रधानमि यत्र	७	१०	१
अहमस्मीति वाक्ये	७	३०३	६९
अनेतुरा मनसि	१	७०१	१७
अहं समासो न च	७	४३	७३

ग

आश्रयिभ्रमन् यद्वत्	२	१६६	१३९
आगम पौरुषेय	२	२८८	२०
आमनाऽनेकरूपेण	१	१४७	८
आमादिभ्यतिरेकेण	२	९१	७४
आमा योऽस्य प्रसक्त	२	३७	७
आमायेतु प्रसोदाद	२	३४७	६७
आय परोक्षमपर	२	३६३	११
आनुमानिकभोगस्वाप्य	१	२०७	१७
आ तरा भोगज मानो	१	७०१	१३
आत्मनाद स एवाय	२	३	७
आवातमयथाज्ञात	१	३७३-	१
आनुमेवादियत्तत्त्व	७	२९९	३०
आरादयि यथा चतु	१	२९	४१
आरेकासिद्धते	२	२८७	७०
आलोक्यापान्तर कुपान्	१	४२७	११४
आहृतीराहृत भागै	२	१३३	१०२
आसादिनिशेषाणाम	२	१७१	१४७
आस्ता तावदलमादिरय	२	४४	१४
आहुरयथप्राप्तस	१	३८०	९३

ङ

इतरावरोध क	१	३४१	७४
इति तन्मतेषा	२	१८७	१६२

इति न कुरुषेधमत्यन्त	२	१६२	७
इदमेवमिति गान	२	३६०	८४
इद निशानम यद्वा	२	१४१	११०
इन्द्रजालादपु भ्राति	१	३९९	८२
इन्द्रिज्यादपु नैव	२	१३१	१०६
इष्ट तरामेषातो	२	३६६	९७
इष्ट सत्य इत	२	२७०	१११
इष्टसिद्धि परेषा वा	२	१६	७

ड

उत्तरोत्तरद्वेष्टस्य पूर	२	१०२	७०
उपादविगममौ य	१	४८४	१७१
उपमान प्राप्तदाय	२	३६१	८
उपलब्धेष्ट हेतु ता	२	१९१	१७१
उपलब्ध यनुपलब्धिया	१	३७	७७
उपादानस्य सम्प्रदाय	२	३१३	७९
उपपत्तिवदप्रान्ती	२	३३	६९

ण

एकना भागसाम्या-चेत्	२	९८	६४
एक रनिधयेऽन तराय	१	११७	२
एक न रनुभेदाना	२	७७	४६
एकाकारनिवेकेन	२	१७१	१४८
एकानेकमनेका त	१	७१५	१८७
एता ते चेतया ह्य	२	६३	३२
एकेन चरितायत्तान्	१	३९	९७
एक चत्त चलेना वै	२	१३३	१०१
एतत्समानम यत्र	१	३७१	९२
एतदत्र पगदीना	२	१०५	७४
एतेन पूरयद्वात्मयोग्या	२	२०१	१७३
एतेन प्र यामशाना	१	२०१	४
एतेन भिन्नावयान	२	९९	६
एतेन मदिना भेदसह	२	४८	२४
एतेन येषां म येनप्रयत्ना	१	२०९	११
एतेन वित्तसत्ताया	१	२४१	२६
एतेनातीन्द्रिये भागनाय	२	४४	१०
एय य नेत्रलक्षानम	२	२०६	४६
एय हि सुगतादिभ्यो	२	३९	११

अ

अश्रवहनिवेकता	२	१७२	१४०
अनयोवदि तादा म्य	१	४०३	१४७

अनुगतानुमाद	भाग	पृष्ठ	श्लोक	भाष्य	भाग	पृष्ठ	श्लोक
क विज्ञानप्रमाणेभ्यः	१	४५	११२	गुणपययनद्रव्य	१	४२१	११६
कथं न सम्प्रतीतिरिति	२	४५	११३	गुणद्रव्यमुपाद	१	४३६	११७
कथमनिलत्वात्फल	३	४५	११४	गुणानां गुणमभ्यधा	३	४५०	११८
कथमेवमपि जातं धानि	४	४५	११५	गौरवाधिक्यात्ताय	४	४५०	११९
कथमपि सिद्धे कथम	५	४५	११६	प्रसादितय नरा	५	४५०	१२०
कथमपि कथम	६	४५	११७	प्राप्तप्रादक्ष्यग्राहि	६	४५४	१२१
कथमपि कथम	७	४५	११८				
कथमपि कथम	८	४५	११९				
कथमपि कथम	९	४५	१२०				
कथमपि कथम	१०	४५	१२१				
कथमपि कथम	११	४५	१२२				
कथमपि कथम	१२	४५	१२३				
कथमपि कथम	१३	४५	१२४				
कथमपि कथम	१४	४५	१२५				
कथमपि कथम	१५	४५	१२६				
कथमपि कथम	१६	४५	१२७				
कथमपि कथम	१७	४५	१२८				
कथमपि कथम	१८	४५	१२९				
कथमपि कथम	१९	४५	१३०				
कथमपि कथम	२०	४५	१३१				
कथमपि कथम	२१	४५	१३२				
कथमपि कथम	२२	४५	१३३				
कथमपि कथम	२३	४५	१३४				
कथमपि कथम	२४	४५	१३५				
कथमपि कथम	२५	४५	१३६				
कथमपि कथम	२६	४५	१३७				
कथमपि कथम	२७	४५	१३८				
कथमपि कथम	२८	४५	१३९				
कथमपि कथम	२९	४५	१४०				
कथमपि कथम	३०	४५	१४१				
कथमपि कथम	३१	४५	१४२				
कथमपि कथम	३२	४५	१४३				
कथमपि कथम	३३	४५	१४४				
कथमपि कथम	३४	४५	१४५				
कथमपि कथम	३५	४५	१४६				
कथमपि कथम	३६	४५	१४७				
कथमपि कथम	३७	४५	१४८				
कथमपि कथम	३८	४५	१४९				
कथमपि कथम	३९	४५	१५०				
कथमपि कथम	४०	४५	१५१				
कथमपि कथम	४१	४५	१५२				
कथमपि कथम	४२	४५	१५३				
कथमपि कथम	४३	४५	१५४				
कथमपि कथम	४४	४५	१५५				
कथमपि कथम	४५	४५	१५६				
कथमपि कथम	४६	४५	१५७				
कथमपि कथम	४७	४५	१५८				
कथमपि कथम	४८	४५	१५९				
कथमपि कथम	४९	४५	१६०				
कथमपि कथम	५०	४५	१६१				
कथमपि कथम	५१	४५	१६२				
कथमपि कथम	५२	४५	१६३				
कथमपि कथम	५३	४५	१६४				
कथमपि कथम	५४	४५	१६५				
कथमपि कथम	५५	४५	१६६				
कथमपि कथम	५६	४५	१६७				
कथमपि कथम	५७	४५	१६८				
कथमपि कथम	५८	४५	१६९				
कथमपि कथम	५९	४५	१७०				
कथमपि कथम	६०	४५	१७१				
कथमपि कथम	६१	४५	१७२				
कथमपि कथम	६२	४५	१७३				
कथमपि कथम	६३	४५	१७४				
कथमपि कथम	६४	४५	१७५				
कथमपि कथम	६५	४५	१७६				
कथमपि कथम	६६	४५	१७७				
कथमपि कथम	६७	४५	१७८				
कथमपि कथम	६८	४५	१७९				
कथमपि कथम	६९	४५	१८०				
कथमपि कथम	७०	४५	१८१				
कथमपि कथम	७१	४५	१८२				
कथमपि कथम	७२	४५	१८३				
कथमपि कथम	७३	४५	१८४				
कथमपि कथम	७४	४५	१८५				
कथमपि कथम	७५	४५	१८६				
कथमपि कथम	७६	४५	१८७				
कथमपि कथम	७७	४५	१८८				
कथमपि कथम	७८	४५	१८९				
कथमपि कथम	७९	४५	१९०				
कथमपि कथम	८०	४५	१९१				
कथमपि कथम	८१	४५	१९२				
कथमपि कथम	८२	४५	१९३				
कथमपि कथम	८३	४५	१९४				
कथमपि कथम	८४	४५	१९५				
कथमपि कथम	८५	४५	१९६				
कथमपि कथम	८६	४५	१९७				
कथमपि कथम	८७	४५	१९८				
कथमपि कथम	८८	४५	१९९				
कथमपि कथम	८९	४५	२००				
कथमपि कथम	९०	४५	२०१				
कथमपि कथम	९१	४५	२०२				
कथमपि कथम	९२	४५	२०३				
कथमपि कथम	९३	४५	२०४				
कथमपि कथम	९४	४५	२०५				
कथमपि कथम	९५	४५	२०६				
कथमपि कथम	९६	४५	२०७				
कथमपि कथम	९७	४५	२०८				
कथमपि कथम	९८	४५	२०९				
कथमपि कथम	९९	४५	२१०				
कथमपि कथम	१००	४५	२११				

भाग	पृष्ठ	श्लोक-सं०	भाग	पृष्ठ	श्लोक-सं०
तस्या रूपपयन्त	२	५१० १८९	तथा जनकजायु	२	११८ ९०
तज्जतीयमत प्राहु	२	६० ३०	तथा ज्ञान तथा मार	२	४९० १८१
तज्ज्ञानपूरक तक्क	२	११४ १८	तथा तत्प्रतिषेधेऽपि	२	७२ ४४
तत्तन्निमित्तक द्वाब्द	२	७३ ४०	तथा य स वसम्भानु	२	१३० १००
तत्तत्समावता ज्ञान	२	१०१ २२	तथा न धाणवादीना	२	३०३ ३६
तत्र कारणमित्येव	२	१०३ ७१	तथा निरासनीमान	२	२६० १२
तत्प्रती यतमुपादा	२	१२ ०३	तथा नेत्रेऽपि तद्वम	२	१७२ ४७
तत्प्रत्यक्षपरोक्षा	१	३४१ ७	तथा यमुषदोपेयु	२	१३ २
तत्र तद्वमक तेन	२	८१ २	तथापि सुगतो न या	२	१३४ २०४
तत्र द्विभागभेदेन	१	३६६ ९०	तथा प्रतीतमुहुर्य	१	४८६ १३४
तत्र दोष भुवर्णा या	२	२३९ २१०	तथा प्रमाणत सिद्ध	१	७१७ ११
तत्र नागादिशब्दाश्च	२	११८ ९०	तथा भूताधिरोगेऽपि	२	९६ ७७
तत्र ज्ञावा रामा केचित्	१	७१४ १७७	तथा च षणभङ्गो न	२	४६० १२४
तत्र मिथ्योत्तर नाति	२	१३३ १०३	तथा रामादया ण्ण	२	११० १४
तत्र रूप्यादिर यश्च	१	४२३ १०९	तथा वस्तुबलादेव भेदा	२	२३१ २००
तत्र दौर्बोद्धनेरेव	१	३२ ७३	तथा सत्यमतः वा	२	३२४ ६०
तत्र सिद्धमसिद्ध वा	२	११ १३२	तथा सत्य नि नैति	१	३०१ ४०
तत्राद्यापि जना सत्ता	१	३२१ ५४	तथा साधारणताद्येव	२	३७७ ७८
तत्रा यनापि वाऽसिद्ध	२	८१ ७१	तथा हि द्रव्यन न स्यात्	२	६ ३४
तत्रापि तुल्यजातीय	१	८०९ १०	तथा मुनिभित्तैस्तु	१	४८ १३२
तत्राप्यनधसधित्ती	१	१२४ २३	तथा हेतुसमुद्भूत	१	३४१ ७६
तत्राद्यत्विक्ताभावा	२	३१ १	तथेष्टाददापाऽय	२	१३ ४
तत्रैकत्वप्रसङ्गाच्चेत्	२	८२ १०	तथैव पुरुषादाद	२	७२१ १००
तत्रैकत्व प्रस येन	२	९७ ६९	तथैव व्यस्तय स्वा	१	१४० ७
तत्रैकत्व तरणापि	२	७५ २८	तथैवात्मनमात्मा य	२	७७७ ३७
तत्रैकत्वमिमा राय	२	७७ २०	तदभिज्ञ इत्यत्र न	२	६ २१
तत्रैक कदाचन वाय	२	४८ १४	तदतद्वस्तुभेदेन	२	३ ६७
तत्रैव ग्रहणात् नि वा	१	३०४ ४८	तदतद्वाग्वत्तेष्व	२	३० ६७
तत्त्वज्ञानप्रभावण	२	३३९ ५४	तद्वद्वानामाभावात्	२	७० ४०
तत्त्वज्ञानमुदेतीति	२	२६६ ९	तद्वद्विद्यानाभावात्	१	३०२ १२
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	२६७ १	तद्वद्वेदन न स्यात्	१	२४० ३०
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	३४७ ६२	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	२६१-६२ ६
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	१४ १	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	१३९ १०६
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	७० ४४	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	१६ ६०
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	१०० ६८	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	२१ ९
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	२	१०९ ८०	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	७३ ४८
तत्त्वज्ञानानुगादत्तु	१	७३ १६०	तद्वद्वेदन न स्यात्	१	११३ १७
तथा भाष्यमनस्तर	१	४०४ १०३	तद्वद्वेदन न स्यात्	१	३०५ ६०
तथा भाष्यमनस्तर	१	४०४ १०३	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	७४ ७४
तथा भाष्यमनस्तर	१	४०४ १०३	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	७४ ७४
तथा भाष्यमनस्तर	१	४०४ १०३	तद्वद्वेदन न स्यात्	२	७४ ७४

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
तदादाशभिर्भाष्य	७	१०१ ८२
तदाभाषा निगण्डादि	२	२६६ ७१५
तदाहारादिभाषाभ्य	७	११७ १५
तदेव यन्तु मास्तरमनाकार	१	६०३ १२५
तद्वत् तदन्त्याकार तदन्त्य	१	६११ १३७
तन्मह प्रतिषेधाभ्य	२	१०६ १६
तन्महानिर कथा	७	१०० ६१
तद्वि ज मास्तरभाष्य	१	१०० ११
तद्वि ज परिणाम स्यात्	१	४७० ११५
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	२७७ ३६
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	०० ५१
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	७	६५ १०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	७	४७ ७०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	४९१ १६०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	३०३ ३४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	११९ ९१
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	१९० ४१
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	३० ११
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	४०३ १००
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	१०९ १७२
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	११० १७४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	५०६ १५०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	३० १४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	१०३ ९५
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	६६ ३६
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	७	९० ५१
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	३४८ ६४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	३१४ ०४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	१८७ १६२
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	५	१११ ०४
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	७	११७ ८६
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	४९५ १४८
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	४८७ १३६
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	१०१ ७०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	१	४४३ ११९
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	७	९७ ६३
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	१११ १७०
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	१७४ १५१
तद्विभक्त्याभिपत्त्येन	२	१४० १०१

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
तादृशाभाषिज्ञान	७	३०३ ३५
तादृशा भाष्य भाष्य	७	२७७ ८७
तानेव पाश्चन प्रत्येति	७	६२१ १०१
तादृशादिचित्तादीनां	७	६२६ १११
तादृशादिगतिधानेन	७	३१७ ३८
तादृशा यदि निश्चित्	७	३०७ ६६
तादृशा यदि निश्चित्	७	२०७ १५
तादृशा यदि निश्चित्	१	४७६ ११३
तादृशा यदि निश्चित्	१	३९६ ०७
तादृशा यदि निश्चित्	७	६२३ १०९
तादृशा यदि निश्चित्	२	१०६ १६०
तादृशा यदि निश्चित्	७	१०० ७६
तादृशा यदि निश्चित्	१	३६७ ८०
दक्षिणादशभेदता	२	१३३ २०३
दक्षिणादशभेदता	१	२८३ १७
दक्षिणादशभेदता	२	१४० १०१
दक्षिणादशभेदता	१	३५० ८४
दक्षिणादशभेदता	१	४३४ ११७
दक्षिणादशभेदता	२	२८ १३
दक्षिणादशभेदता	१	१६४ १३८
दक्षिणादशभेदता	१	४९१ १४४
दक्षिणादशभेदता	२	३५० ६६
दक्षिणादशभेदता	१	५७ ३
धर्मिधर्मस्य सत्त्व	२	११७ १८१
धर्मिधर्मस्य सत्त्व	१	३२८ ५०
न च कश्चिद्विषयोऽस्ति	२	११३ ८६
न च सेव्यविदोऽथा	२	१६६ १४०
न च ह्येविविधो य	२	६० ३५
न च नास्ति स आहार	१	५०३ १५२
न चानन्तरिमित्येव	२	१२० ९२
न चेद्विज्ञेयकारो	२	५४ १७
न चेत्त परिपत्त	२	१२२ ९०
न चेत्त परिपत्त भाष्य एव	२	१६० १३३
न चेत्त परिपत्त भाष्य एव	१	३६७ ०१
न ज्ञात न भवत्येव	१	३९४ ९६
न ज्ञायते न जानाति	१	३८९ ०८

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	
न तयोः परिणामोऽस्ति	२	१०३	७३	नित्यस्येच्छा प्रधानादि-	२	३४९	६५
नतं तदागमात्सिद्धयेत्	२	२९६	२६	नित्य सर्वगत सत्त्व	१	५०५	१५४
न धियो नान्यथेयेते	१	२०१	१४	नित्यः सर्वगतो नः सन्	१	५४२	१७०
न निरोधो निरोधे वा	२	३४५	६०	नियमेन न गृह्णाति	२	१८२	१५६
न भवेत् परिणामित्वा	२	११४	८८	निरन्वयविनाशो	२	१५७	१२८
न भेदेन न सामान्ये	२	७१	४२	निराकारस्वरूपेतन्	२	२२४	२०
न भेदोऽभेदरूपत्वात्	२	३३	१६	निरुपद्रवभूतस्य	२	२६८	१०
नमः श्रीयर्द्धमानाय	१	४	१	निर्वाणमाह वेदोऽत्र	१	२७६	१४
न युक्त निगृहस्थान	२	२३६	२०९	निर्विकल्प विकल्पेन	१	४८८	११७
न घर्णपदवाक्याख्या	२	३२४	४८	निर्व्यापारो हि भावः	२	२११	१७७
न विषयानपाकुर्युः	१	१७५	९२	निःश्रेयस पर वेत्ति	२	३६५	९०
न विशेषा न सामान्य	१	४९८	१४८	निर्हंसातिशयाभावात्	२	१०४	७४
न सर्वयोग्यता साध्वी	२	३२०	४५	निर्हंसातिशयो केय	२	३४३	५९
न क्वचि नापि परतः	१	३३३	५१	नेष्टते न विरोधोऽपि	२	६६	३७
न ह्यनेधर्मावादीना	२	२९१	२१	नेनास्तत्राविकणा	२	३६७	२३
न स्वयमेवनाशुल्य	१	२७७	३८	नेरुतर्क निरञ्जना	२	१४४	१२३
नष्टो वा नान्यथाभूतः	२	२२६	१९	नैषा विकल्पना	१	३३६	७१
न हि केषादिनिर्मासो	१	४०२	९९	नो चोत्पन्नोऽणुमात्रः	१	३६७	९०
न हि ज्ञातु विपश्चान	१	३३७	७१	नो चेद्विभ्रमहेतुभ्यः	२	६५	३३
न हि स्वस्य सतस्य वा	१	३२५	६१	नोपाधयो न तद्वत्तः	२	४३	२१
नात्यथ यदि जानाति	२	३६६	७५	मोयानादिषु विभ्रा-	१	५०३	२५१
नानाकारणसामर्थ्या	२	१८३	१११	न्यायेन विजिगीषुणाम्	२	२४४	२१४
नानाकारैकविज्ञान	२	१४०	१०७				
नानात्मविभ्रमादेव	२	९८	६३				
नानाभि स्यात्तथा सत्य	२	२८	१३				
नानाभि क्रमशो वृत्ते	२	९२	५५				
नानैकन न चैकन	२	६२	३०				
नानैकपरिणामोऽत्र	२	१३७	१०५				
नानैकवचनाः शब्दा-	२	७६	४९				
नानैकात्मप्रहयस्ता	१	४८६	१२४				
नामरूपादिहेतुस्य	२	१९६	१७०				
नान्यथानुपपन्न	२	१७७	१५५				
नान्यथा विषया	१	२००	१३				
नावश्य चक्षुरादी	२	११०	८४				
नाऽस्त्युत्तेऽभिलाषोऽस्ति	२	१०९	८०				
नाशार्थेनार्थरूपस्य	२	१६९	१४४				
नाशोपशो न तेषां	१	४२७	११४				
निर्णयेऽनिर्णयान्मोहो	२	१७२	१५०				
नित्यन्यापि सतः	२	२७१	१३				
				पदार्थज्ञानभागाभा	१	१४०	७
				पटुःजपरिज्ञानात्	२	२२४	१६४
				परमाणुरेतोऽन्यो वा	२	१५८	१३०
				परमार्थयताराय	१	३६५	८८
				परमार्थेनानात्म	१	१७८	९
				परस्वत्वमसत्तास्य	२	१५०	१२२
				परस्याप्यविरोधश्चेत्	२	११७	८८
				परापरविवेकैक	२	१५८	१२९
				परिणामविशेषा हि	२	३२८	४९
				परिणामव्यभानः	२	२६०	२३३
				परितुष्टति नार्मकः	१	३२६	६१
				परीक्षालमवाक्यार्थ	२	२८३	१६
				परीक्षाप्रमवाक्यार्थ	२	३५६	७६
				परोक्षज्ञानविषयः	१	१८७	११
				परोक्षोऽप्यविनाभाव	२	२५४	३
				पर्यतादिमार्गेण	१	३२८	६५

[illegible]

	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०		भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
न तथो परिणामोऽस्ति	२	१०२	७३	नित्यस्येच्छा प्रधानादि	२	३४९	६५
नत तदागमात्सद्व्येत्	२	१९६	२५	नित्य सर्वगत सत्त्व	१	५०१	१८८
न धियो नावधेयेते	१	१०१	१४	निय उर्वगतो ज्ञ सन्	१	५४२	१७०
न निरोधो निरोधे वा	२	३४५	६०	निष्पेन न गृह्णाति	२	११२	१५६
न भवेत् परिणामित्वा	२	११४	८८	निरन्वयविनाशे	२	१५७	१२८
न भेदेन न सामान्ये	२	७१	४२	निराकारेवस्येतन्	२	२२५	२०
न भेदोऽभेदरूपत्वात्	२	३३	१६	निरूपद्रवभूतस्य	१	७६८	१०
नम श्रीवर्द्धमानाय	१	४	१	निघाणमाह वेदोऽत्र	१	२७६	१४
न युक्त निद्रहस्थान	२	२२६	२०९	निचिन्त्य विकल्पेन	१	४८८	१३७
न वणपदवर्ण्यारुपा	२	३२४	४८	निर्वाणरो हि माव	२	२११	१७७
न विवक्षामणकुयु	१	३७०	९२	नि श्रेयस पर वेत्ति	२	३६७	१०
न विशेषा न सामा न	१	४९८	१४८	निष्ठासाविश्याभावान्	१	१०४	७४
न सर्वयोग्यता साध्वी	२	३२०	४५	निष्ठासाविश्या वैषा	१	३४३	५९
न रजतो नापि परत	१	१११	५१	नेम्ये न विरोधोऽपि	२	६६	३७
न स्वप्नेऽपि कादीना	२	२९१	२१	नेका-तथापि साणा	२	३६७	९३
न ह्यस्येवनाचुल्ल	१	१७७	३८	नेका-तर्ष निरक्षाना	२	१४४	१३३
नष्टो वा नावधभूत	२	१०६	९९	नेषा विकल्पना	१	३३६	७१
न हि कैशादिनिर्भासो	१	४०२	९९	नो चेत्तिष्ठेदंशुमात्र	१	३६७	९०
न हि जातु विपश्चान	१	३३७	७१	नो चेद्विप्रमदशुभ्य	०	६७	३३
न हि उच्य सतत्त्व वा	१	१२०	६१	नोपाधवा न तद्वन्त	२	४३	२१
नात्यय यदि जानाति	०	३०६	७०	नौयानादिषु विभ्र	१	५०३	१५१
नानाकारणसामर्थ्या	२	१४३	१११	न्यायेन विजिगीषुणाम्	२	२४४	२१४
नानाकारेव विधान	२	१४०	१०७				
नानात्मविभ्रमादेव	२	९८	६३	प			
नानात्म स्यात्तथा सत्त्व	२	०८	१०	पदाधर्शनमागाना	१	१४०	७
नानाय क्रमाशौ कृत्ते	२	९०	५६	परतु उपरिगानात्	२	२२४	१९४
नानैकन न चैकन	१	६०	२	परमाशुखोऽन्यो वा	२	१५८	१३०
नानैकपाणामोऽत्र	०	१३७	१००	परमाधावताराय	१	३६०	८८
नानैक्यचना शब्दा	२	७६	४०	परमार्थनानात्व	१	१७८	०
नानैकान्तग्रहप्रस्ता	१	४८६	१३४	परस्परमसत्तास्य	२	१५०	१२०
नामरूपादिऽस्तु	२	१९६	१७०	परस्याप्यविरोधस्यैत्	२	१९७	८८
नायथातुपपन्न	२	१७७	१००	परापरविरोधैक	२	१०८	१२९
नायथा विपया	१	०००	१३	परिणामविशेषा हि	२	३२८	४९
नावद्य चतुसदी	२	११०	८४	परिणामस्वभाव	२	१६०	१३३
नाऽस्मृतेऽभिलाषोऽस्ति	०	१०९	८०	परिनुष्यति नामैक	१	३०६	६१
नाशस्यैवार्थपरस्य	२	१६९	१४४	पराग्राह्यमात्रकथय	२	२८३	१६
नाशोपपत्ता न तेऽत्र	१	४२७	११४	परीक्षापराकथय	२	३५६	७६
निष्पेयैर्निर्वाणमाहो	२	१७२	१००	परोक्षज्ञानरिपय	१	१८७	११
नित्यस्यापि सत्	०	२७०	१२	परोक्षाप्यविनामात्र	२	२५४	३
				पयनादिनिर्माणु	१	३२८	६५

भाग	पृष्ठ	श्लोक	भाग	पृष्ठ	श्लोक
पञ्चादनुगम्ये-पि	१	४८७ १३-	भागवत नाल ना जेत	१	३४३ ७८
पारम्पर्येण साध्यात्	{ १	१०३ १०१	भिन्नम तर्हि मने	१	४४४ १२०
पारम्पर्येण साध्यात्	{ २	१०६ ७८	भूतानामेव केषाञ्चित्	२	०३ १
पातदोषासुरानारो	१	४०३ १०१	भेदशानात्प्रतीयेते	१	४४१ ११८
पुष्पातिशयो जानु	२	३४० ७६	भेदिनद्धर्मिण कृत्वा	२	७३ ४७
पृथक्प्रमाणय	२	२-३ २	भेदशाम्यभाराध्य	२	१११ १११
प्रकाशानियमा दृता	२	२३३ २०३	भेदाना नृभेदाना	१	४७५ ४८८ १२६
प्रकीर्ण प्रत्यभिगर्हा	१	२६३ ३४	भेदाभेदव्यवस्थेन	१	३४३ ७७
प्रकृताद्योपतत्प्राथ	२	३५९ ८३	भेदाभेदात्मनोऽर्थस्य	२	१५० १३६
प्रमाणनयपर्य न	२	२३४ २०८	भेदाभेदौ प्रत्युच्येत	१	४८१ १२८
प्रमाण नैव पनीयस्य	२	२२० १८८	भेदना प्रत्यभिज्ञेत	२	१७४ १०४
प्रतिष्ठापन विरोधा न	२	११९ १८६	भेदेऽपि वस्तुत्पत्त्या	२	९८ ६४
प्रसक्तमेतान्यथा तद्वत्	१	४९१ १४३	भेदो वा सम्मत केन	१	३४१ ८०
प्रसिद्धाद्योपतत्प्राथ	१	१०६ १०	भा ते पुरुषचमरे	२	१४ ८
प्रसक्त विपरीत वा	१	४ १			
प्रामाण्य कथमभादौ	१	१९४ ४४	मार्गभ्रान्तराप भ्राता	१	३२६ ६२
प्रामाण्य नापहीते-थे	२	२८१ १८	मार्गव माणविक	२	१९४ २३
प्रामाण्य वाद शास्त्र	१	४८१ १२७	मागस्तादृशयश्चेति	२	३३६ ७२
प्रायश्चित्त-व्यवच्छेदे	२	२६६ २१६	मान वस्तुबलादेव	२	२८० १८
प्रायश्चित्त-व्यवच्छेदे	१	३०० ४६	मिथस्तत्र नृत्ततन	२	२२३ ७८
प्रायश्चित्त-व्यवच्छेदे	१	७३३ १६८	मिथ्याज्ञानमनात्मन	२	३४७ ६१
प्रायश्चित्त-व्यवच्छेदे	२	१४७ ११८	मिथ्याज्ञानादनिर्माण	१	३४९ ६५
प्रायश्चित्त-व्यवच्छेदे	१	७३० १६	मिथ्याज्ञान सौगताना	२	३६७ ९२
			मिथ्याप्रत्ययमोक्षयो	१	४८६ १३३
			मिथ्यामयानरप्रसूते	१	४८० १३९
			मिथ्याविकल्पनस्यैव	१	१०४ १२
			मिथ्याविकल्पाविवक्षान	२	२६६ ८
			मिथ्याज्ञान तत्प्रवादम्भा	२	३५४ ७३
			मिथ्याज्ञानाधानान्त्यात्	२	२३४ २०७
			मोक्षज्ञानात् प्रवर्तते	२	३२८ ७८
			यत्तत्तत्र पृथक् तत्र	१	३१३ ७८
			यत्तत्तत्र वरुणावत्त्वात्	२	२६९ १३
			यथा वार्त्त रूपावो वा	२	१९० १६६
			यथा क्षणव्येऽणूना	२	१६३ १३७
			यथा जैत यम-यने	१	१० ६६
			यथाऽननन-यैषु	३	१११ १९
			यथायमययार्थे वा	१	२८२ ३९
			यथायमययार्थे वा	२	७३ २६

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
सत्तान्तरात्मनो वेति	२	२६९ १२	सरूपमसरूप वा	१	२०० ४१
सत्तान्तरात्मनो वेति	१	६०६ १६०	म वषपदवाक्याना	२	३११ ४०
सन्ताना तरतद्धूत	१	३३० ६७	सत्त्व-साविनाभ्यां	१	११६ ४
सदस्यते तथा सुदृष्टा	०	६० ०	सप्रश्रुतिपरे तु	२	२१६ १८०
सदेहलभ्यामात्रात्	१	२३८ ७०	सबतोऽभ्यन्त ज्योति	२	२२२ १००
सदेहेऽपि च सदेह	२	३०४ ३६	सप्र परिणामादी	२	१८६ १२६
सन्निधान हि सरस्मि	२	१६० १००	सप्रनैव न ह्यन्तो	०	२४१ ०१२
सन्निवेशादिभिर्है	१	४०४ १००	सप्रवायप्रियावोमात्	१	४०० १४५
सन्निवेशादिवद्वस्तु	१	६०० १०	सप्रया नास्ति सामांय	०	२०१ १११
स पुनरनुधा स्तोम्यव	०	३१९ ४४	सप्रया चिततायत	१	६२२ १६०
स प्रवस्तुमिताद्येवोयो	२	२ ४	सप्रया इत्यत्रिंशे	०	११३ ११०
स प्रवस्तुमिताद्येवोय	०	२ ४	सप्रया सद्गुणादेव	२	०६० ६० ६
सम्प्रसादिदोऽधाना	०	१६७ १४१	सप्रयैकान्तित्वात्	२	० ४ ७१
सम्प्रसरणादीनाम	१	६०० १०	सर्वैकान्तित्वात्	१	१३० १०१
समर्थ एवगुणैरेव	१	४६३ १०२	सर्वप्रकाशमामर्थे	२	०२२ १०१
समयस्तदप्रकारपु	२	६७ ००	सप्रभेदप्रभेद सत्	१	६११ १६
समयस्त प्रमाणत्वे	०	७० ३१	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	३६३ ८७
समनायस्व कथोऽत्र	१	४२० १०३	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	२२५ १७१
समानपरिणामात्	०	३१ १	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	६०० १६१
समानपरिणामात्	२	६४ २७	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	२०४ ४४
समानपरिणामात्	०	१६० १४३	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	३३६ ८१
समानपरिणामात्	२	३९ ११	सप्रभेदच्छ तृतीय	२	३३१ ६०
समानभाव सामांय	१	४० १०१	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	००० ०००
समानाकारगुणेषु	१	४९ १४७	सप्रभेदच्छ तृतीय	२	००० ०००
समानाथपराश्रुता	१	४४४ १३१	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	६०१ १६
समानाधारसामांय	१	४८१ १३८	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	४४४ ७६
समान केनचित् निमित्त	१	७६ ४६	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	६३ ३३
समारोप पत्रादेव	१	३३६ ७०	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	३३ १६
सम्प्रवस्तुमिताद्येव	२	१६४ १३१	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	१०७ १६१
सम्प्रदायाविधातेन	१	३६३ ८७	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	७० ३०
गम्भीरतिपक्तापादि	१	३४४ ७०	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	३०३ ४६
सम्प्रधनियमेऽय	२	३०१ ४	सप्रभेदच्छ तृतीय	२	३० ६१
सम्प्रधो यत्र तत्स्थि	०	४६ ०३	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	३६ १३
सम्प्रधो यत्र निमित्त	०	२४० ०११	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	१०० १६
सम्प्रवर्ति मात्राणा	२	१६१ १००	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	१६ ७३
सम्प्रवर्ति यत्प्रमाण	०	१७ १६	सप्रभेदच्छ तृतीय	०	१०३ १०३
सम्प्रवर्ति यत्प्रमाण	१	३२२ ६३	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	१०३ १०३
सम्प्रवर्ति यत्प्रमाण	०	३३६ १०३	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	१०३ १०३
सम्प्रवर्ति यत्प्रमाण	०	३८८ १६६	सप्रभेदच्छ तृतीय	१	१०३ १०३

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०		
साहचर्यान् प्रत्यभिज्ञान	१	११०	१३	सयोगमनायादि-	१	४०४	१६६
साहचर्यादि साधून्	२	६३	३२	सवादासम्भवाभाव	१	४०६	१९
साहचर्या नैकरूपत्वान्	१	३१३	३९	सवेदन न तस्योऽपि	१	४०९	१०
साधनात्साध्यविज्ञान	३	१	१	सद्यथादिप्रमद्व	२	४०४	७०
साधनं प्रकृतभावे-नुप	४	११७	९०	समर्गान् समर्भाजाना	०	३४	१७
साध्यादिमन्त्रेन	४	२३४	०७	समगा नामि नि-पात्	१	३४	१७
साध्यसाधनभागे न	२	२२१	१०९	ससेत् परिणामात्ते	०	००	७४
साध्यसाधनमन्त्रे	१	३६७	१८	ससारिणा तु जीजाना	४	००१	१०३
साध्याभाम् विरुद्धादि	२	११	३	सह-धस्तु सप्रदेशोऽर्था	०	१३९	१०७
साध्वे मति विराधोऽन	२	१७३	१२६	सह-धो मानानुरोधेन	२	१४७	११७
साध्य शत्रुमभिप्रेत	०	१	३	स्थूलस्पर्शविकल्पा	२	१६८	१४१
सामप्राविहितज्ञान	४	१४७	११७	स्योऽन्य चाभुपत्वात्	२	१४७	११६
सामान्य च विद्यायाश्च	२	३४	१६	स्याद्वाद श्रमज्ञान	३	३६१	१९
सामान्यभेदरूपाथ	१	१६१	१३०	स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्या	०	३००	६६
सामान्यमयथासिद्ध	{ १	२०३	३१	स्यचित्तमात्रगतावितार	१	४०१	३१
साहचर्येऽपि समचति	{ १	२७६	३२	स्यत सामप्यनिरूपे	२	३१९	४३
साक्षात्विषाणवारन	१	२४६	२१	स्यत सिद्धैरयोगाच्च	१	३७३	११
सिद्धमन्त्रिणान्	२	१०८	१७१	स्यत सत्त्वे तु शब्दाना	२	३०४	३६
सिद्धमेतन्मनेऽस्म	२	१७	१०९	स्यतस्यत कुतस्तथ	१	३२३	७७
सिद्धिगणवृत्तस्तथ	०	१७७	१२०	स्यतो हि परिणामोऽन्य	२	२०४	१९७
सिद्धे तस्मिन्मते जेव	२	२७७	४	स्यनिवृत्तौ यथा तथा	२	१०३	७३
सिद्धे तस्मिन्मते जेव	१	२०९	१८	स्यभावस्वरूपानिर्दे	२	११८	१८४
सिद्ध प्रत्यक्षे सिद्धपर	१	२४९	२७२	१	१६९	१४३	
सिद्ध ध्रुतेन्द्रियातीत	२	३०३	३३	१	१६९	१३१	
सुखं सादिसिद्धे	१	२०७	१४	१	४७३	१२२	
सुखादधिपय	२	२७१	१३	२	१२६	९१	
सुगतोऽपि मृगो जात	२	२३४	१०६	२	१००	६९	
मुनिश्चितमनेऽस्म तस	१	४८४	१३१	१	७३१	१६७	
सुखमन्त्रस्तथा भावा	२	१७४	१७२				
सुख्या तरितदूराथा	२	२९८	२९				
सूचयन्ति हि कर्माणि	२	३४१	७७				
सूत्रेणैव तयोस्ती	२	३७३	७०				
सन्नेपेण कचिन्	१	७०	४०				
सत्तादिसमभावेऽपि	२	१४०	११६				
सत्ताना ह्युत्तेपा	२	३७१	८१				
सम्भन्त्यपि माताणा	२	१४१	१०९				
सम्भाजनापरुषाणा	४	१७०	१४७				

६

हेतुवेन परैस्तेषा	२०	२१०	१७०
हेतुरेव यथा सन्ति	०	१७	७
हेतुश्चानुलम्भोऽन्य	२	१९०	१६७
हेतुमनो पर हेतु	२	१००	१२२
हेत्वाभावा विच्छाद्व्या	२	२१६	१८०
हेतुपादेयतत्त्वस्य	१	१७	७
हेतुपादेयतत्त्वस्य	२	३४७	६१

ह

हेतुवेन परितेपा	२०	२१०	१७०
हेतुवेन यथा सन्ति	०	१५	७
हेतुत्वात्तुल्यमोऽन्य	२	१९०	१६७
हेतुमनो पर ह्यु	२	१००	१२२
हेत्वाभावा विरुद्धाख्या	२	२१६	१८०
हेयोपादेयत्वस्य	१	४७	८
हेयोपादेयत्वस्य	२	३४७	६१

न्यायविनिश्चयविवरणस्यश्लोकानामनुक्रमणिका

अ	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	अथ वेदान्तर गुक्तिः	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
अत्रत्याना कृत वाच्यम्	१	१५७	५०७	अथानिनय एवाथो	१	३१	१२४
अकल्पितदत्तेनित्यो	२	४०७	९९७	अथाय तत्त्वमावो	२	७८९	१६९७
अक्षमेणार्थयत्पयोः	२	२६४	१६१८	अदम्यस्यापि रोगादेः	२	२५	१२७५
अक्षव्यापारतः प्राच्यार्ह	२	१५०	४६०	अदद्यानुपलम्भस्य	२	२५	१२७४
अक्षव्यापारतः प्राच्यार्ह	२	४३२	१०५२	अद्वयद्वयत्वेन	१	७९	१३७६
अध्यादि प्रमाणत्वे	२	२८४	१६८४	अद्वयान्वयो वापि	१	८३	२७४
अक्षान्तेनपक्षत्वम्	२	५४	१२६२	अद्वयभावतस्तान्	२	२९४	१७२०
अक्षान्तेनपक्षत्वस्य	२	२४	१२६७	अद्वयेऽपि प्रवृत्तिश्चेत्	१	१०७	३१३
अग्निरोनादनुष्ठानम्	१	२०३	५८५	अद्वोद्वयानु तन्नाम	२	२३१	१५६३
अग्निरोनादिवान्यान्	२	३२	१३१	अद्वये नामि बुद्धोऽपि	१	३९५	९७९
अग्नीकारस्तत्रापि	१	५७	२०२	अद्वैतवेदन तस्मादे	१	३८९	९६९
अग्नीकारात्तदस्तित्व	१	२७१	६८५	अद्वैतवेदनेनेव	१	४१	१६६
अचिन्त्या विभक्तः द्युक्ति	२	२३१	१५५७	अद्वैतग्रन्थगदौ तु	१	४८६	११४५
अचेतनत्वात्तद्विचि-	१	३६०	८९८	अव्यक्तमेव तस्यातम्	१	२९	६७
अज्ञानन् वेदसामर्थ्य	१	२९	१०९	अव्यक्तादन्यतोऽर्थश्चेद	०	१८४	१५०४
अज्ञातमप्रमाणत्वाद्	२	२५९	१६१३	अव्यक्तादतिवृत्तद्वय	१	१८०	५४७
अज्ञातस्यैव यज्ञस्य	१	१८७	५५३	अव्यक्तादपि सत्तादे-	१	३४२	८६२
अज्ञानजस्याप्यर्थस्य	१	६८	२३६	अव्यक्तादत्यन्तश्रीणात्	१	१४८	४५१
अणुस्त्वेतिनिर्लीनाना	१	४०७	९९४	अव्यक्ताद्व्यामनिन्ता तु	१	२०	६८
अत एवोपहासेन	२	२६२	१६१७	अव्यक्ते तद्विषये च	१	२४३	८६३
अतश्चे [५] चेतनत्वात्	१	१५३	४८५	अव्यक्ताज्ञानधर्मस्य	२	४६	१८९
अतदाकारया कृत्या	१	२४७	६७७	अधिगच्छति चेत्तस्माद्	०	२९२	१७०४
अतद्रूपस्य तत्सामर्थ-	१	५७	५०४	अनवस्थानदोषेण	२	७७८	७१३
अतद्रूपदत्तव्याप्यत्	२	८८	१४००	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	३५४	७८०
अतस्मिन् तदग्रहत्वे चेदारीषो	२	२९२	१७०३	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	१५१	५६२
अतद्व्याप्य तद्विचि	१	३८१	९४८	अनवस्थानदोषः स्यात्	१	३९०	९७७
अतद्व्याप्य वर्णस्य	२	३०७	१७६१	अनवस्थानदोषः स्थित्य	१	१४९	४५९
अतद्व्याप्य तु तत्त्वत्वम्	१	३७४	९११	अनवस्थानदोषो यस्मान्	१	४८२	१०७४
अतिप्रसङ्गदुष्टोऽय	१	१५२	४७६	अनवस्थानद्व्याप्यध्वनना	२	७१	१३७१
अतीतादिप्रसङ्गोऽप्येव	२	१४४	४४०	अनवस्थानदोषेण	१	७१	६३
अत्र चोक्तमिदं जीव्यत्वन	२	२९५	१७२९	अनवस्थानदोषो यस्मात्	१	७३	७७
अत्रापि पूर्वव्यायेन	१	६७	५२७	अनवस्थानदोषः न नित्य-	२	३६९	१८२३
अथ तद्विनिश्चयस्य	१	२०	६६	अनवस्थानदोषो यस्मात्	२	६	७८
अथ नास्त्येव	१	७१	२४५	अनवस्थानदोषो यस्मात्	२	६	१७

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
अन्यासां यथ तस्य	२	११६ १०३३	अन्योऽन्यास्यस्य	१	१५१ ४६१
अनर्थनं चेद्विज्ञानं	१	१५३ ८७७	अन्यतश्चेत्, तदन्वयस्य	१	८२ २६९
अनर्थोऽन्यस्य	१	३२ १२९	अन्यतश्चेन्न तेषां	१	३७८ ९१६
अनर्थान्वयस्य	१	४४ १८२	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	९२ २८७
अनर्थान्वयस्य	१	११२ ३३०	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२१२ ६११
अनर्थान्वयस्य	१	३३९ ८६०	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२६८ ६९६
अनर्थान्वयस्य	२	२१ १२५३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२१८ ६२६
अनर्थान्वयस्य	१	५५ २०६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	३८१ ९६७
अनर्थान्वयस्य	१	४१ १७३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	११२ ३३१
अनर्थान्वयस्य	१	३६८ ८७६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	११० ३३२
अनर्थान्वयस्य	२	२० १२६६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	९२ २८९
अनर्थान्वयस्य	१	६७ २२६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२३२ ६४७
अनर्थान्वयस्य	१	१०२ ३०६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	४७९ ११३६
अनर्थान्वयस्य	१	१९९ ५७६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२५० १५५४
अनर्थान्वयस्य	१	१०२ ३०३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	१२६ १६६८
अनर्थान्वयस्य	२	४८ १३१५	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	१७५ १४८१
अनर्थान्वयस्य	१	१३१ ३९८	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	३८१ ९४१
अनर्थान्वयस्य	१	३२८ ८००	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२०३ ५९२
अनर्थान्वयस्य	१	३२८ ८०३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२७९ १६६२
अनर्थान्वयस्य	१	३२८ ८०२	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	३७८ ९१२
अनर्थान्वयस्य	२	८ १२२८	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२७७ १६४९
अनर्थान्वयस्य	१	४३२ १०६९	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	३०८ १७६४
अनर्थान्वयस्य	१	४८६ १०४४	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	१९४ १५२०
अनर्थान्वयस्य	१	२१६ ६५५	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	१५६ ५००
अनर्थान्वयस्य	२	७ १२१६	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	६८ २३५
अनर्थान्वयस्य	१	३२४ ७८२	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२८२ १६७८
अनर्थान्वयस्य	१	४०७ १००३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२१० १५३१
अनर्थान्वयस्य	१	१४९ ४५८	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२१० १५३३
अनर्थान्वयस्य	१	१४८ ४५४	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२ १२१०
अनर्थान्वयस्य	१	३०० ७८७	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	४०७ १००१
अनर्थान्वयस्य	२	२९५ १७२४	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२९ १११
अनर्थान्वयस्य	१	३४२ ८५५	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	२९ ११०
अनर्थान्वयस्य	१	१५२ ४७३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	४३२ १०४२
अनर्थान्वयस्य	१	४२२ १०१५	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	९२ २९०
अनर्थान्वयस्य	२	१९ १२४३	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	११५ ३५५
अनर्थान्वयस्य	२	४० १३२०	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	३८२ ९५२
अनर्थान्वयस्य	२	१९ १२४२	अन्यतश्चेद्वैतस्य	१	१८२ १४९६
अनर्थान्वयस्य	१	९९ २९८	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	३०७ १७६०
अनर्थान्वयस्य	१	२३ ७५	अन्यतश्चेद्वैतस्य	२	२३७ १५७१

भाग	पृष्ठ	श्लोकं	भाग	पृष्ठ	श्लोकं
अनुदायितमेवास्य	२	१३५ १.५४	अभियायेन हेतुत्वे	१	८ २६
अन्यथा तादृशेनैव	१	११३ ४८६	अभिप्रेत्य विदायधम्	१	५२६ १२०२
अन्यथा तादृशेनैव	१	३७७ ९२७	अभूतोत्तर्न चेत्	१	५५ ८९
अन्यथा तेन तद्विनी	१	२०४ ६०२	अभेदगणिगामादि	१	४२३ १०१२
अन्यथा दर्शनाभावात्	१	१.७ ५०८	अभेदेऽपि न चेत्तु द्व	१	३५८ ८८८
अन्यथा देशभेदेऽपि	२	३२० १८०५	अभेदेऽपि न चेत्तु द्व	१	२६६ ६९९
अन्यथा गित्यविज्ञेये	१	१७२ ५३६	अभेदस्यैव सविज्ञे	२	५१ १२.४
अन्यथा नीलविज्ञानात्	१	३३२ ८२४	अभ्यस्त एव गृह्योऽपि	१	२ ७
अन्यथा माणवोऽप्यपि	१	१५२ ४६८	अभ्यासातिशयोद्धृत	१	११० ३२५
अन्यथाभारतमात्रस्या	१	८३ १७९	अभ्यसात्वेऽप्यमानत्वात्	१	३४२ ८६०
अन्यथाभारतस्य नीलस्यात्	१	९९ २९७	अमानत्वेऽप्यमानत्वात्	१	३५० १०२
अन्यथा कस्तु पक्षश्चेत्	१	११० ३२६	अमुपगतं च निग चेत्	१	४७६ ११५०
अन्यथा सर्वज्ञाऽपि	२	१७७ १७५७	अमुपाकार्यनिष्पत्तो	१	३०९ ७५५
अन्यथा सर्वविज्ञान	१	१३१ ४०१	अवधार्य यत्न सर्वविध	२	२२० १५४१
अन्यथा स्वकलादो	२	१२६ १५३०	अवमेत च विद्याया	१	३१२ ७६५
अन्यथा रसापमृच्छादे	१	१५६ ३८७	अर्कशीयद्वजशीरस	२	२८६ १६९२
अन्यथा आदिवाक्येऽपि	१	५५ २०५	अचतचट्टक तदरमाद्	१	४४९ १०८७
अन्यथाप्रकृत यज्ञत्	१	४६ १९१	अथवा प्रविष्टोऽप्यम्	१	१८७ ५५५
अन्यथाज्ञानतोऽन्यस्य	१	४४५ १०७८	अथवा यज्ञद्व दुर्बोध	१	२२४ ६३२
अन्यथापतिरेकेऽपि	१	५६६ ६९३	अथवा प्रकाशतस्तत्त्वेद्	१	१९० ५५८
अन्यथा नित्यतत्त्वेन	१	११९ ३७७	अथवा यत्न तत्तत्तत्	२	३२२ १७९७
अन्यथापरपर्याय	२	३४१ १५२	अथवा यत्न गुणवत्त्वेत्	२	२२० १५४४
अन्यथातत्त्वसाति	१	१८७ ५०४	अथवा यत्न यत्नोऽप्यम्	२	७ १२२४
अन्यथाज्ञानमप्यस्य	१	३७६ ९२०	अथवा यत्न प्रतिभास	१	२७४ ७०५
अन्यथापत्यैः फलमस्य	१	८२ १६१	अथवा यत्न न धूमादे	१	४६ १८८
अन्यथासर्वोपलभ्यस्य	१	३० १२०६	अथवा यत्न न तस्यापि	१	१९१ ५६९
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्तत्	२	११९ १८८८	अथवा यत्न न तस्यापि	२	४४ १३३७
अन्यथाज्ञानात् राती	२	१८२ १४०७	अथवा यत्न न तस्यापि	१	३३ १३०
अन्यथाज्ञानात् कुतो जायते	१	५७ ६९१	अथवा यत्न न तस्यापि	१	३३१ १८०७
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	४७३ ११११	अथवा यत्न न तस्यापि	१	५६३ ५०८
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	३४३ ८६०	अथवा यत्न न तस्यापि	१	२१ ७९
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	८१ ५६०	अथवा यत्न न तस्यापि	१	४६६ १११४
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	३२९ ८१७	अथवा यत्न न तस्यापि	१	१८७ ५५१
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	९ १२२२	अथवा यत्न न तस्यापि	१	२२३ ३३८
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	२	५० १३४७	अथवा यत्न न तस्यापि	१	१३९ ४१५
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	४३८ १०६४	अथवा यत्न न तस्यापि	१	५३ १९९
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	४१ १६७	अथवा यत्न न तस्यापि	१	५३ १९६
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	२	२२ १२५८	अथवा यत्न न तस्यापि	१	३३१ ८३०
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	१४१ ४२१	अथवा यत्न न तस्यापि	२	३०६ १७०३
अन्यथाज्ञानात् तत्तत्	१	३३० ८७१	अथवा यत्न न तस्यापि	२	८८ १३९८

भाग	पृष्ठ	श्लोकं	भाग	पृष्ठ	श्लोकं
आभ्यास कथं तस्य	२	११६ १४३३	अयना-त्रायरूपतः	१	११ १४११
अनुधर्म चन्द्रिका	३	३-३ ८७७	अयतस्त्वेत्, तदयम्	१	१२ २६९
अनर्थपरम्परा	१	३२ १००	अयतन्मन्त्रेणापि	१	१७४ ९१६
आविष्टत्वमप्येव	१	४४ १८२	अयान्चेदकल्पव	१	०७ २८७
अननुप्राद्वत्त्वेन	१	११० २३०	अयतस्मान्निष्पामाच्चन्	१	१०७ ६११
अनादिनासनास्वाप्त	१	३३० ८६०	अयत्नस्य भावस्तु	१	१६८ ६०६
अनादेस्त-प्र-धम्ब	१	११ १५३	अयान् कल्पशान	१	११८ ६२४
अनासत्त्वमप्येव	१	७० २०६	अयतोऽपि सादृश्यान्	१	३८१ ९४७
अनासादितराध्वान्	१	४१ १७१	अन्यतो यद्वा तस्य	१	११२ ३३१
अनित्यवमदृशाश्च	१	३४८ ८७४	अयदा प्रमाणवम्	१	११० ३२२
अनित्यवाचिसु-गादै	२	०० १०४६	अयद्विज्ञानस्य चन्	१	९२ २८०
अनिश्चयात्मकत्वाच्चेन्	१	६७ २५६	अयथा यदि सहाण	१	२३२ ६४७
आनन्दयेऽपि तसिद्धा	१	१०० ३०६	अयस्मादेव तस्याति	१	४७९ ११३५
अनिश्चयेऽपि तेषां चेदर्थो	१	११९ ५७६	अन्यस्यायमनाविधी	२	७० १५४
अनिश्चितस्वरमान चन्	१	१०० ३०३	अयस्य हि विनाशित	१	१२६ १४४८
अनित्येषु च तस्य स्यान्	०	४८ १३४	अयदृष्टेरेतात्वात्	२	१७ १४८१
अनाशिततुरा वस्मात्	१	१३१ ३९८	अयाराणादिकल्पस्त्वेन्	१	३८१ ९४१
अनुपाय हि किञ्चित्	१	३२८ ८००	अयेन तस्य विस्तृत	१	१०३ ७३२
अनुमानस्य साधनेन	१	३२८ ८०३	अय एव ॥ याग-चेन्	०	१७९ १६६२
अनुमानादिषा यत्र	१	३२८ ८००	अयैव तस्य वृत्ति-चन्	१	३७४ ९१०
अनुमानेन तच्छक्ते	२	८ १२८	अयो यन्मृतिरूपव	१	१७७ १६४९
अनुमानमनिच्छत्	१	४३२ १०४५	अयोऽयाभावरूपत्वात्	२	३०१ १७६४
अनुमानस्य तत्त्वम्	१	४८६ ११४४	अयोऽयाध्वनाद्यौ	२	१९४ १७००
अनुमान तु नास्त्येव	१	२१४ ६१८	अयोऽयसद्वारात्	१	१६६ ७००
अनुमान प्रमाणत्वम्	२	७ १०१६	अयोऽयदेतत्त्व-व	१	६८ २३५
अनुमान भवेद्व्याप्ति	१	३२४ ७८२	अय कल्पनयैरावा	२	२८२ १६७८
अनेकनीलाग्राकार	१	४०७ १००३	अय यथानुपपत्ति-चन्	२	२१० १५३१
अनेकरूपशान हि	१	१४९ ४८	अयथानुपपत्ति-चन् पादरूपेऽपि	१	११० १५३३
अनेकरूप प्रमाणम्	१	१४८ ४५४	अयथानुपपत्ति-चन् हि	२	२२१०
अनेकसम तत्त्वेन्	१	३०० ७४७	अयथेऽपि चकस्मिन्	१	४०७ १००१
अनेका तस्य शक्ति-चेदेन	२	२९५ १७२४	अयथावपि चित्तम्	१	२९ १११
अनेकान्तमपान्शानम्	१	३४२ ८५५	अन्यथाकरणस्यैव	१	२९ ११०
अनेकैव पक्ष-मापि	१	१८२ ४७३	अयथा कल्पनातोऽपि	१	४३२ १०४२
अत इत्यस्ययोगाद्	१	४२२ १०१५	अयथा कल्पनासिद्ध	१	९२ २९०
अतः कुतश्चायम्	२	१९ १२४३	अयथा शान्ति-व	१	११५ ३५५
अन्तरालेषु विच्छेद	२	४० १३२०	अयथा तत्त्व-व	१	१८२ १५२
अत शरीरमेवायम्	२	१९ १२४२	अयथा तद्व्यवस्थाया	१	१८२ १५२
अथकारप्रतिष्ठाया	१	९९ २०८	अयथा तस्य स्वरूप	२	३०७ १७६०
अथो न सोऽस्ति	१	२३ ७	अयथा त्व-वयोरोऽपि	२	२३७ १५७१

भाषा	शृङ्खला	श्लो०सं०	भाषा	शृङ्खला	श्लो०सं०
आहुताहितमेवम्	२	२३ १ ६४	अभिधायेष हेतु रे	१	५ २६
अथा तादृगेव	१	१ ३ १८६	अभिधेय विदागम	१	५२६ १२०२
अथवा तादृगेव	१	२७७ १२७	अज्ञातार्थं चेत्	१	२५ ८९
अथवा तेन तादृगेव	१	२०८ ६०९	अभेदपरिणामाद्वि	१	४२३ १०१२
अथवा दत्तात्मनात्	१	१ ७ ५०८	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३ ८ ८८८
अथवा दत्तात्मनात्	२	३२० १८०५	अभेदोपनि न चेत्तु	१	२६६ ६९१
अथवा दत्तात्मनात्	१	१७७ ३६	अभेदस्यैव सविज्ञे	२	२१ १२ ४
अथवा दत्तात्मनात्	१	३३१ १०८	अभेद एव दुष्टोपि	१	२ ७
अथवा दत्तात्मनात्	१	१६२ ६६८	अभेदोपनि न चेत्तु	१	११० ३२५
अथवा दत्तात्मनात्	१	८३ २७०	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३४९ ८६०
अथवा दत्तात्मनात्	१	०९ २९७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३३० ८२२
अथवा दत्तात्मनात्	१	११० ३२६	अभेदोपनि न चेत्तु	१	४७६ ११५०
अथवा दत्तात्मनात्	२	३०७ १७ ७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३०९ ७ ५
अथवा दत्तात्मनात्	१	१३१ ४००	अभेदोपनि न चेत्तु	२	२२० १ ४१
अथवा दत्तात्मनात्	२	११६ १४३०	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३३२ ७६५
अथवा दत्तात्मनात्	१	१२६ ३८७	अभेदोपनि न चेत्तु	२	२८६ १६९२
अथवा दत्तात्मनात्	१	५५ २०५	अभेदोपनि न चेत्तु	१	४४९ १०८७
अथवा दत्तात्मनात्	१	६६ १०९	अभेदोपनि न चेत्तु	१	१८७ ५५५
अथवा दत्तात्मनात्	१	४४ १०७८	अभेदोपनि न चेत्तु	१	२२४ ६३२
अथवा दत्तात्मनात्	१	२६६ ६९३	अभेदोपनि न चेत्तु	१	१९० ७५८
अथवा दत्तात्मनात्	१	११० ३७७	अभेदोपनि न चेत्तु	२	३२२ १७९७
अथवा दत्तात्मनात्	२	३८१ ५७०	अभेदोपनि न चेत्तु	२	२६० १५४४
अथवा दत्तात्मनात्	१	१८७ ५ ८	अभेदोपनि न चेत्तु	२	७ १२२४
अथवा दत्तात्मनात्	१	३७५ ९००	अभेदोपनि न चेत्तु	१	२७४ ७०
अथवा दत्तात्मनात्	१	८ २६१	अभेदोपनि न चेत्तु	१	४६ १८८
अथवा दत्तात्मनात्	२	१८६ १८०६	अभेदोपनि न चेत्तु	१	१९१ ५६१
अथवा दत्तात्मनात्	०	१८१ १८८८	अभेदोपनि न चेत्तु	२	४४ १३२७
अथवा दत्तात्मनात्	२	१८२ १४०७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३२ १३०
अथवा दत्तात्मनात्	१	५८३ ६८१	अभेदोपनि न चेत्तु	२	३३१ १८०७
अथवा दत्तात्मनात्	१	४७३ ११२१	अभेदोपनि न चेत्तु	१	५६३ ७०८
अथवा दत्तात्मनात्	१	३४३ ८६०	अभेदोपनि न चेत्तु	१	२२ ५९
अथवा दत्तात्मनात्	१	८१ २६०	अभेदोपनि न चेत्तु	१	४६३ ११५४
अथवा दत्तात्मनात्	१	३२० ८१७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	१८७ ५५१
अथवा दत्तात्मनात्	२	९ १२३१	अभेदोपनि न चेत्तु	१	११३ ३३८
अथवा दत्तात्मनात्	२	५० १३४७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	१३९ ४१५
अथवा दत्तात्मनात्	१	४३८ १०६४	अभेदोपनि न चेत्तु	१	५३ ११९
अथवा दत्तात्मनात्	१	४१ १६७	अभेदोपनि न चेत्तु	१	५३ १२६
अथवा दत्तात्मनात्	२	२२ २५८	अभेदोपनि न चेत्तु	१	३३१ ८३०
अथवा दत्तात्मनात्	१	१४१ ४३१	अभेदोपनि न चेत्तु	२	२०६ १७१३
अथवा दत्तात्मनात्	१	३३० ८२१	अभेदोपनि न चेत्तु	२	८८ १२९८

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
अवस्तुत्वे न तद्वत्	१	४३७ १० ७	अमरतापाधिभूतम्	१	१६ ७१०
अवस्तु न हि नामेह	१	३१० ७६१	असद्व्याख्यानमेतन्	१	३२ १३०
अवस्तुनोऽपि ज्ञात्वे	१	८८ १३९९	असम्प्रदोऽपि सम्प्र घ	०	२७० १६४
अवस्तुनोऽपि शक्तिश्चेत्	१	४४ १७९	असतश्चेत् कथं तस्य	१	४४० १०७०
अयमु यदि लिङ्ग	१	४३ १७	असाकत्येन विभजे	२	१९ १७२८
अवस्तुरूपसामाये	१	११ ७४	असाभात्कारिता चास्य	१	२८ ९०
अवस्तुवेदिनेऽप्येतद्	१	४३ १७८	अस्तत्त्वप्रतिमास यन्	१	३३१ ८३७
अवस्तु मन् यदा वण	०	३१३ १७९०	अस्त्यश्च निश्चय किं तु	१	३३९ १३०
अविज्ञापतयस्य	१	७३४ १२१२	आस्त कश्चिदुपायश्चेत्	१	८० १६
अविचारितस्य वागिगे	०	७१ १३६३	अस्ति चान् प्रयासस्त	१	७१९ ११८२
अविचार्य यदुक्तं च	१	२४ ८०	अस्ति चायमनुस्यूत	२	४४ १३२८
अविचार्यैव चेदिष्ट	२	७१ १३ २	अस्ति चाश्च यद येनो	१	३१ ११४
अविच्छेदे तु तेनापि	२	३१० १७७२	अस्ति चैतत्तत्तत्तना	१	०७९ ७२३
अविज्ञाते तु नाङ्गस्य	१	२४७ ६७८	अस्ति निग्रहोद्योऽपि	१	१३१ १७६१
आवशातोऽपि भोगश्च	१	२०२ ५७७	अस्ते योराश्च विमोहास्तु	१	५२३ ११९६
अविज्ञाने च वाक्यस्य	१	१८७ ५५२	अस्तिनस्यापि वैशिष्ट्यम्	१	४४० १०७१
अविज्ञानं कथयति त	१	६८ २१९	अस्तेवमिति चेत्	१	७० २४६
अविद्याकल्पितार येन	२	९१ १४०७	अस्तु कीदावबोधोऽपि	१	१८ ८०
अविद्यापरिहाणिश्च	१	३८ १४०	अस्ति च द्वैतभावति	१	४१ १६८
अविज्ञोहान्तमुपपन्नं	१	३६६ ९०१	अस्तु तत्र विचारश्च	१	८२ २६२
अविनाभावतश्च	२	१८१ १४९०	अस्तप्रज्ञाशातद्वद्वेदरेपि	१	२११ ६१०
अविनिश्चितमपि तद्यन्	१	३२५ ७९१	अस्त्यविदित	१	१०४ ७६७
अविज्ञमो यथा तत्र	१	३२१ ७७७	अस्त्यवेदनं तत्त्वन्	१	७३० १००७
अविभाग वाधाश्च	२	३२२ १८१८	अस्त्यवेदने तस्य	२	३३६ १८२०
अविज्ञापताया तु	१	१०८ ३१८	अस्ति येन यद्वेदेन	१	४५८ १०९९
अविचित् कथं नाम	१	८९९ ११०१	अस्त्यस्यापश्यत् वे	१	२० १०५
अविचित् स चेत्तन्मो	१	१७१ ५ २	अस्त्यप्रतिषेधश्च	१	१४८ ४५३
अस्त्येवपरिज्ञान	१	२३१ ६४०	अस्तु यदेतन् तेन	१	४१ १६४
अस्त्येवविशेषाभावात्	१	४७९ ११३७	अस्त्यप्रतिषेधस्य	१	७३४ १२०९
अविशेषे हि नीलादि	२	१९ १२३९	अस्त्योऽपि वित्तित्वम्	१	१६४ ५११
अनीलस्य कथं तस्य	१	३३४ ८३४	अस्त्योऽपि वानि	१	१६४ ७१२
अनेदायं मुक्तिश्चेत्	१	३१ १२३			
अस्त्यस्याप्यतातेक्षे	२	३३१ १८१०			
अस्त्यपी यदि तेनापि	२	३०० १७७०			
अस्त्यस्या तु न जातीया	१	३७२ ९०४			
अस्त्योऽप्युपस्थितश्च	२	३११ १७७७			
अस्त्यस्त्यस्य	१	२७४ ७०९			
अस्त्यो न हि विज्ञानम्	१	१६३ ७०९			
अस्त्य एव नीलादि	०	२० १२२			

आ

आहृत्या तदभिव्यक्ति	२	३७ १३१०
आहृत्याविनिवृत्त्यादि	१	२२० ६२८
आकारनियम सिद्ध	१	१४८ ४४३
आकाराविभागादर्थान्ता	२	१६४ १६२०
आकारस्यापि वनन	१	१६३ ४८०
आमद्वानमुच्छिद्यमपि	१	३६ १४३

	भाग	पृष्ठ	श्लो० म०		भाग	पृष्ठ	श्लो० म०
शुभतप्रशङ्गात्	१	८	३०	नन्तरनिपुक्त	१	५४७	६७२
शुहीतविषयः तु	१	३०९	८०८	जयाय सङ्कल्पिता	१	५	१०
शुहीतवाक्यहातम्	१	११६	३६१	नन्त्याहरण सन्धन्	१	६०७	१००
शुभताय समाह १	१	२९९	८३९	नदति नाम नैतल्ये	२०	१७६७	
गारय गारय चात	२	३७	१३०	नयिस्तदगुणैः	२	५४	१८०
गरादि पृथक् तत्र	१	४४	१०९	नामनानस्य हतुः पात्	१	३४८	१७
गरादे निपासाच्च	१	४०६	१०५६	नात्यन्तरमपाठ्य	१	१६८	५५९
मरण वतमानस्य	१	१४४	४९५	जाय तरस्यानेकवत्तम्	१	४२८	१०३१
मरणे तेन तस्यापि	२	११६	१४८	जायमये कथं च स्थान्	१	४७९	११६
	घ			जानदेव कथं	१	६७	५०४
घटो गुमचया मय	२	२६	१२७८	जानप्रसर्ग वाक्य	१	१०१	५६४
घटो यामान त माग्या	१	४०७	९००	जानानामेव समार	१	४९	१०९८
घनगानस्य भग्याय	१	६	७२६	जानजयनिरूपे च	१	५१६	६००
	च			जानवर्मापि तस्या न	२	९७	१७५७
चक्र भगत प्राप्त	१	११२	३२	जानमात्रो मये तस्मिन्	१	१०१	५६०
चक्रुष तस्य तस्यापि	१	१३०	३९५	जानमपात्तुद्भूत	१	६८	३४
चक्राद मादनस्य	१	१६३	७१०	जानमवमनया यम्	१	६८	७५७
चक्रादि वावभास चेद्	१	१६५	७३८	जानमेव हि तस्य स्थान्	२	२९	१६१०
चक्राद्यैः चक्रात्	१	८	८८	जानयान् भुक्ते	२	१३०	१४०
चिन्त्यासकमान् मापि	५	२९२	१७१०	जानस्य भेदिनो भेद	१	७४	७०८
चित्तप्रप धामये च		६१	१६१७	जानस्यानामवेदि चे	१	११	६०४
चित्तमय यथाज्ञान	१	३८८	९६५	जानसामप्यतो भावि	२	२८४	१६९५
चित्तैकज्ञानतत्र	१	५८९	९६८	जानाभ्यापि मामान्य	१	४६	१००
चित्तैकज्ञानवादस्तु	१	१३७	४०७	जानानामनवदौ	१	११७	३३
चिद्रूपद्विवैकस्या	१	२०१	६४१		त		
चिद्रूपयम्भभावने	१	१७२	१७०	तच्च सविनस्याना	१	३८२	९६७
चित्तैः चैक्यभावः न	१	१९	४७१	तच्चानेकमय वस्तु	२	९६	१४००
चतनादायकत्वस्य	२	११	१४१३	तच्छतगुरुपाया रजत	२	२९	१७००
चतनादायकत्व कम	२	२०६	१७३४	तच्छतगुणो न	२	१९४	१७१८
चतनाममयायेन सखारी	२	५०३	१७१६	तच्छतगुणाना वादस्य	२	२	१६११
चैतनेन दर्शितु न	१	१२	४७४	तच्चममयाये च	१	१६७	७९६
चित्तवराहवासी	१	७०३	११५४	तच्चैव न हि तेषा यत्	१	३३१	८२६
	छ			तच्चानाये गोमय	१	६८	३३
छादावाप तत्तु न	५	२४	१८४	तच्चानरदिवान्	२	१९	१२४०
छादित्यादिरुदास्तु	१	१३	२७८	तच्चानरदितो पि	५	१०	४३
	च			तच्चानस्य स्वरूपस्य	१	२७०	७९५
छाया समानात्तागे	५	१२६	१४४६	तच्चानस्यापि तच्च व	१	२१४	६१४
छायाधीनत्वमयम्	१	४७	६६९	तच्च छाया यथा जित	१	२१०	७९०
				तच्च छायामिदं च ई	२	५४६	१८८

	भावा	पृष्ठ	श्लोकं	भावा	पृष्ठ	श्लोकं
तत कथञ्चित्तरंगाम्	१	११	४८	ततोऽपि स्वात्मनिमग्नान्	१	३२१ १०४
तत प्रतिशब्ध्याघात	१	११२	३३६	ततोऽपि व्यात्यमान स्यात्	१	४२२ १०१७
तत प्रतीतिशाम्य्यादेश	२	१६०	१४७८	ततो यथा सम गतादात्म्या	१	४६६ ११०९
तत प्रत्ययनिर्गुण	१	४२०	१००९	ततो यथा रजःकाररथमपि	२	२२३ १६०४
तत शक्तिरशात्तायाम्	१	४०१	९१६	ततो यथेद	१	१८ ८१
तत साधारणात्मापि	२	१८६	१६१२	ततो युक्तमशेषज्ञ	२	२९१ १७०२
ततश्च नियत श्रेयो	२	२१०	१६७४	ततोऽर्थज मन कृत्तात्	२	१८४ १६०८
ततश्च भावनैराशय	१	११९	३७९	ततो व्याख्याविहायाच्चैत्	१	३२ १३३
ततश्च भावनैराशय	२	१०६	१४४७	ततश्च तद्वद्वैराग्य	१	४२१ १०१३
ततश्चानियमात्	२	२८०	१६७३	ततश्च तदनुश्रवणात्	१	५३ ७३
ततश्चाभ्यवधानेन	१	३७८	९३३	ततश्च पारिशेष्य	२	२७७ १६०१
ततश्चिन्तानिश्चिन्तान	१	११५	३५९	ततस्त्वनाया न भ्रान्ति	१	३४० ८४९
ततश्चेतन्यगमभस्या	१	३४३	८६५	ततःकार्यरूपे या	१	११५ ३४०
ततस्तत्कीर्तन योगी-	१	३७६	९२३	तत्किमुत्पन्नमात्रस्य	१	३१९ ७७०
ततस्तत्कृत्तिसामा य	१	१७२	५४२	तत्कर्मव्याप्यमुल्लेख्य	१	११० ३२३
ततस्तदपि वक्तव्यम्	१	३	१८	तत्तत्कार्याभिसम्बन्ध	२	२२३ १६३६
ततस्तस्यार्थकार्येण	१	१४०	४२६	तत्तत्तदज्ञानावगाह य	१	१९१ ६६३
ततस्तस्यापि वैशिष्ट्यम्	१	४४२	१०७४	तत्तुल्यमुच्चरस्येति	२	५९ १५९९
ततस्तु तद्व्यवस्थायाम्	१	४८	१००७	तत्तुलीय प्रमाण ते	१	१२७ २८९
ततस्तैषु तदारोपो	१	३२९	८१८	तत्तुल्यज्ञानस्वभावद्वयेन	१	१२७ ३९३
ततो गुणादिदृष्ट्यादे	२	२१४	१६८८	तत्तुल्यज्ञानादितन्मास्ति	२	२१० १६७२
ततोऽनाविष्य सयोगम्	२	३२	१२८८	तत्तुल्यज्ञानोदयाच्चैत्	२	२२१ १५४७
ततो दूर गतेनापि	२	३२	१२८६	तत्तुल्यतत्त्वज्ञेयमेव ते	१	३७९ ९३६
ततो दूर गतेनापि	१	५५	२०१	तत्तुल्यस्वल्पज्ञ यस्मात्	१	१० ४०
ततो द्रव्यादिरूपत्व	१	४४६	१०८२	तत्तुल्यतो नहि पु सोऽस्ति	२	२९२ १७१२
ततो द्रव्यादिमावाना	२	१३२	१४६०	तत्तुल्यतत्त्वज्ञेयस्याभ्यास	२	२८३ १६८०
ततो न गुणसम्भ धात्	२	२१०	१६६३	तत्तुल्ये यदि मन्येथा	१	३१ १२०
ततो न जात्य तस्मैव	१	६५	२२०	तत्तुल्यस्यैव तत्रापि	२	३०१ १७४१
ततो न परिमाणादे	२	८०	१३९३	तत्तुल्यव्यापुर्भयस्य	१	१५२ ४६६
ततोऽनपेक्ष एवात्मा	१	४९२	१०१८	तत्तुल्यतीतिस्ततो व्याख्या	२	३१७ १७९३
ततोऽश्रयापि	१	२३	७६	तत्तुल्यतीत्यपगम्ये तु	१	४८६ १२४७
ततोऽनुमानमन्व या	१	२३	६९	तत्तुल्ययथेऽपि तस्यातो	२	४६ १३३६
ततोऽनुमानमन्विविच्छन्	१	४३२	१०४६	तत्तुल्य दोष कथ नोत्तो	१	७८ २४०
ततोऽनुमानवेद्येन	१	२०४	५९५	तत्तुल्य सदपि प्रमाण सयं	१	३२५ ७९०
ततोऽनुमानादभ्यस्तात्	१	२३	७४	तत्तुल्य रिद्ध तदभ्यासात्	१	२३ ७०
ततोऽनुवृत्तसर्पादि	१	४४	१०८०	तत्तुल्य स्वभावनानात्वे	२	३३ १२९२
ततोऽपि तदपेक्षत्वात्	२	२८	१२६५	तत्तुल्यानाचार एवेयम्	१	२४३ ६६७
ततोऽपि तद्विवेकश्चेत्	१	१७२	५४०	तत्तुल्यगुणग्राहेण	१	२४३ ६६७
ततोऽपि यदि तद्विन्न	१	२१	६२	तत्तुल्य पितृपुत्र चेद्	२	८० १३९०

नाम	पृष्ठ	श्लोक	नाम	पृष्ठ	श्लोक
तत्र तनय तनु-	१	६३ २१	तस्मादात्रात्रात्रा	१	१ ६३
तत्र तत्रात्रात्रात्रा	४	४० १६७	तस्मादधिगमात्रात्रा	१	६३ ६७
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१ ६ १६७	तस्मादनयत्रात्रा	२	३० १३१
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१३० ३२७	तस्मादधिगमात्रा	१	४० १०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१ १ ३	तस्मादधिगमात्रा	१	१७० ६३०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	४३ ६४१	तस्मादधिगमात्रा	१	४० १०३
तत्र त्रुष्टिदात्रा	४	२८० १६०९	तस्मादधिगमात्रा	४	४० १६१४
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१७१ ६०	तस्मादधिगमात्रा	१	३१७ १०३
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	६१६ ११०	तस्मादधिगमात्रा	१	१७ १८३
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	३८१ ०४०	तस्मादधिगमात्रा	१	४०३ ६१६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	४	१ १४ ६	तस्मादधिगमात्रा	४	६ १३३
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१० ३०	तस्मादधिगमात्रा	१	० २६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	१ ६ १६६	तस्मादधिगमात्रा	१	४०१ ७१
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	४४६ १००८	तस्मादधिगमात्रा	१	६०६ ११
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	६३ १०००	तस्मादधिगमात्रा	२	४०४ १७१०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	१०६ १६ ३	तस्मादधिगमात्रा	१	११६ २६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	६४६ ११०१	तस्मादधिगमात्रा	४	६३ १३१०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	२०१ ८३०	तस्मादधिगमात्रा	१	४०० ६३८
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	३ ४००	तस्मादधिगमात्रा	१	१०६ ६६९
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	२६७ ६७३	तस्मादधिगमात्रा	१	१४४ ४३६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१३० १४६६	तस्मादधिगमात्रा	१	४७३ १११८
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	३६० १०	तस्मादधिगमात्रा	१	४७८ ७१६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	४	४०७ १६०८	तस्मादधिगमात्रा	१	४०४ ८०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	३०० ७६	तस्मादधिगमात्रा	१	२३ ७१
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	७८ ३९	तस्मादधिगमात्रा	१	४० ६८७
तत्र त्रुष्टिदात्रा	४	२०० १७१९	तस्मादधिगमात्रा	१	४० १३६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	६९ १३८३	तस्मादधिगमात्रा	१	३७८ ३३५
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	४४ १६९	तस्मादधिगमात्रा	१	३० १६
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१६७ ६२१	तस्मादधिगमात्रा	४	२३६ १८२१
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	८३ २७२	तस्मादधिगमात्रा	१	३२० ८१०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	३९ ०८१	तस्मादधिगमात्रा	४	० १२३३
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	३०८ १७६३	तस्मादधिगमात्रा	१	६४६ १०८८
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१६२ ३३७	तस्मादधिगमात्रा	१	३४३ ८७०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	७ १०२१	तस्मादधिगमात्रा	१	१६० ४६७
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	९१ १४१४	तस्मादधिगमात्रा	२	६१ १३४०
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	४६६ १११३	तस्मादधिगमात्रा	१	२०४ ६००
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	८२ ४६६	तस्मादधिगमात्रा	१	७२ ७१४
तत्र त्रुष्टिदात्रा	१	१९४ ३६०	तस्मादधिगमात्रा	१	९९ २९९
तत्र त्रुष्टिदात्रा	२	२९२ १७०७	तस्मादधिगमात्रा	१	१६ ३६७

भाग पृष्ठ श्लोकं

भाग पृष्ठ श्लोकं

तस्यापि धनबोधस्य	१	१६६	५१७
तस्यापि ते प्रतिशेषे	१	३७७	९२५
तस्यापि न व्यवस्थेति	१	१४१	४३२
तस्यापि वेदनाद्विचि	१	११९	३३४
तस्यापि सिद्धिरन्यस्मात्	१	९२	२८८
तस्यापि स्वपरजस्य	१	८	३३
तस्याप्यधनिकत्वं धनिकज्ञानाद्	१	८१६	११७६
तस्याप्यनेकशक्तित्वे	०	२६४	१६२४
तस्याप्यन्यत्र ह्येष	१	७९	२४९
तस्याप्यन्यत्र विचित्रचेत्	१	१२१	१४३६
तस्याप्यनित्येऽपि	१	२७	१३१३
तस्याप्युपगमस्तस्मात्	१	३०१	७०२
तस्यैव यदि नीलादे	१	११८	३७२
तस्यैव निश्चयार्थं चेत्	१	३७८	८८६
तादात्म्यसाधनत्वं च	१	४२०	१०११
तादात्म्यं चेद्विचारस्य	१	७९	२४८
तादात्म्ये योग्यता न	१	३७८	८८९
तादृक् न्योपकल्पता हि	२	२७१	१६०३
तादृशी यदि शक्ति सा	२	१९४	१५२२
ताभिरेव हि ता इत्तीर्तनी	२	२९७	१७११
तामनेकात्मिका बुद्धि	१	३९६	९८४
तावदेव पटद्रव्य	१	४२४	१०१२
तावन्मानेन लज्जसावशक्त	२	०३८	१५७०
तावाच्चाऽनन्तरूप्यते	२	२९७	१७३०
तुल्यरूप्यतरमेवैव	०	७९	१३६३
ते तन्त्रव पटो यन्त्र	२	१३२	१४७७
तेन चापरिशुद्धस्य	१	४०	१६२
तेनात्मना न चेतस्य	२	३१०	१७७३
तेनात्मन्यन्यत्वात्	०	६१	१३६८
तेनात्मन्यन्यत्वात्	०	३२०	१७९६
तेनैकत्वेन वर्णस्येत्यादि	०	३१७	१७९०
तेनेव भावबोध स्यात्	२	१७	१२३७
तेनैवैवैवविचित्र	१	१७१	७३३
तेनोऽप्यन्यविश्लेषानाम्	१	३३१	८२९
तेनोऽप्यन्ये विनस्यान्ते	१	३३१	८०८
तेना तस्मादभेदेऽपि	१	४०९	११००
तेनामप्यु सम्यग्धात्	१	३३१	८२८
तेनामपि न चादृष्टि	१	४२४	१००४
तेनामप्यपरिज्ञाने	१	४००	१०३०

तेनैवैवैवविचित्र	१	४०६	९९०
तद्व्यापि नदेशा	०	३२९	१८०३
दर्शनानिविषाद चेत्	१	३४०	८४७
दर्शनमेतत् स्याध्यम्	१	३१९	८९३
दर्शनं यदि नित्येन	१	४२२	१०१४
दर्शनस्यार्थसाध्यम्	१	१७७	७०१
तुरपोह महत्वाप	१	०१७	१७८६
द्रूपण चेतनत्वेऽपि	१	१४८	६८३
द्रुक्षन्त्या स्वमसर्गिणी	१	०३१	६४३
द्रुक्षन्ति वक्रात्सौऽपि	१	२३१	६४६
द्रव्याद्यात्मकत्वं	२	६२	१३७८
द्रव्याद्यात्मकत्वं	१	६७	२०७
द्रव्यमप्यपृथग्	०	१६३	१४७०
द्रव्याव न द्रव्यस्य	१	२६८	७००
द्रव्यमविकल्पावयिपये	२	२७५	१६१०
द्रव्यान्त प्राच्य एवायो	१	३४२	८८७
द्रव्याभावावगुदस्य	२	१४२	१४७९
द्रव्याभावावैव सापि	२	१४२	१४७९
द्रव्यस्य शासनमतीत्य	०	१३१	१४७०
द्रव्यान्तविभिन्नाना	०	६१	१३७०
द्रव्यान्तविभिन्नाना	२	१२२	१४३८
द्रव्यान्तविभिन्नाना	१	१४७	४४८
द्रव्यान्तविभिन्नाना	१	४७३	१११९
द्रव्यान्तविभिन्नाना	०	२३१	१८६०
द्रव्यान्तविभिन्नाना	२	२०७	१८२७
द्रव्यान्तविभिन्नाना	१	४२४	१०२७
द्रव्यान्तविभिन्नाना	१	४२३	१०२१
द्रव्यान्तविभिन्नाना	२	७९	१३७७
द्रव्यान्तविभिन्नाना	१	०२०	६३४

ध

धूमश्चायमिति होत्र	१	१०६	८९७
धूमादावपि यथास्ति	०	१९७	१८७८
धूमादिर्न यथा फिचिद	०	६०	१३६४
धूमात्तरममस्यैव	१	१४८	४९६
धूमि तावदनुत्साद्य	०	६१	१३६७
धूम्यादानसम्पन्न	०	६१	१३६९
धूम्यादानसम्पन्न	०	३१०	१७७१

न	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	न	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
न गृहीतियहीतव्यात्	१	११८	३६९	न चैव सत्यसर्ग	१	५०५	११६०
न न ज्ञानेन चैतन्य	१	११८	३४९	न चैवमस्ति कस्यापि	२	५००	११६९
न च तरङ्गपित रूपम्	१	४७९	११३८	न तत्र तत्त्वमारोपो	१	३२९	११७६
न च तद्भेदविज्ञान	१	८६६	८११०	न तत्समुच्चयाङ्गत्वम्	१	१८३	४७८
न च तद्वास्तव युक्त	१	३९४	०७८	न तथा तद्व्यतीतिश्चेत्	१	०२	२८४
न च तद्विनायत्यागे	१	३४२	८५०	न तथा प्रतिपत्तिश्चेत्	१	१६५	८१९
न च तद्वेदन सरे	१	९०	२९५	न तन्निदिचतभेदस्य	१	४४	१३३०
न च तां युगपत्पूर्णा	२	१३५	१५६८	न तम शालन	१	१०८	३१७
न च नास्ति स निभासो	१	११७	३६६	न तस्य प्रतिभासश्चेत्	१	३९	१५१
न च नास्त्येव सञ्ज्ञान	१	४७३	११२०	न तादात्म्य विभिन्नतात्	१	५४७	६७०
न च नि श्रेयसप्राप्त	१	३२४	७८३	न तावत् कष्टतात्वादि	२	२९९	१७३७
न च नीलरमात्रेण	१	३७७	९०३	न तावद्वर्णवन्त स	२	६२	१३७३
न च भोगमनुनाण	२	२९२	१७१३	न तावदावृत्तिपत्रम्	२	३००	१७६६
न च भ्रमोऽस्ति नीलस्य	२	९१	१६११	न तासामाप सामा च	१	१४१	४२९
न च विभ्रममात्रेय	२	८०	१३९१	न द्रव्य न च पर्याया	१	४६६	१११५
न च स्वभावनात्त्वम्	२	३३	१०८९	न व्यामल्यवभासित्वम्	१	०८	२९४
न चात्मन प्रमाणराम्	१	८	३२	नन्विद कारणर न	१	१४	४१
न चानेना तथादेऽस्ति	२	८६	१३४०	न पुमान् तादृश कस्यापि	१	५३६	६५४
न चाव्यथावृत्तित्वस्य	१	२९	१०८	न मेचरमणिज्ञान	१	३७८	०३१
न चापि देशव्यापितर	१	१४५	४४९	नयनादिमुणस्यास्ति	२	५०	१०७२
न चात्र विभ्रमादेर	२	४६	१३२९	नरादव्यतिरिक्त चत्	१	११३	४५०
न चार्थदान	१	१५७	५०६	नरातरङ्गतात्त्वस्य	२	५५०	१५९९
न चाविदिततत्त्वाद्य	१	३३	११८	न विचारादमानत्य	१	७८	२४१
न चात्मभयतत्त्वमात्	१	३५४	७८१	न विना च प्रमातारम्	१	९	०४
न चाम्नि पञ्चम मान	१	२१४	६१६	न विवेकस्तथा चासी	१	३१९	७७८
न चासी सवृत्ति शक्या	१	५८७	९६०	न सर्ववस्तुनैरात्म्य	१	३७७	७९७
न चेद्विद्येत, मित्रेत	१	१५२	४७०	न सादृश्येन धूमादि	२	५९	१३५५
न चेदृश स्वभावस्य	१	३२	१३६	न स्वसवेदने कश्चित्	१	८३	२७७
न चोभयापरिज्ञाने	१	१९४	५७०	न हि किञ्चिदनिश्चिन्त	१	११९	३७३
न चैवमेकरागादा	१	३८९	९६६	न हि चतुर्थत द्रष्टु	२	३११	१७७७
न चैवात्ममुत्पादीना	१	२०३	५८३	न हि तत्राव्यथा ज्ञानम्	२	२०	१२४८
न चैतदव्ययुक्तानम्	१	४६	१९२	न हि तत्रापि सञ्ज्ञाये	२	३२	१२८७
न चैव कश्चिदधादिनीयो	१	१०७	१४५०	न हि दीपवतो हेतोस्तत्	२	८४	१३९६
न चैव कायदृष्ट्यैव	१	४३०	१०३३	न हि नीलत्वमात्रेण	१	३७२	९०२
न चैव विपतार्थस्य	१	२११	६०७	न हि पीतविवेकेन शङ्क	२	३३२	१११८
न चैव राघवस्यैव	१	३३९	१४५	न हि प्रमाणसमग्र	१	३४३	८७१
न चैव मानसमध्यान्	१	३९६	९८३	न हि मिथ्याविस्तरेभ्यो	१	४०६	९८८
न चैव वर्तमानार्थ	१	२४	८२	न हि वृद्ध्यादिज्ञातस्य	२	३०७	१७५५
				न हि सञ्चारनिमुक्तो	२	९१	१४०८

भाषा	पृष्ठ	श्लो०स०	भाषा	पृष्ठ	श्लो०स०
न हि स्वभावात्तद्रूपस्त्वद्रूप	२	१७६ १४७४	नित्यादिरूपा	२	३१७ १७८७
न हि साभात् क्रियातो	१	२४ १	नित्यानित्यादिनि शेष	१	८२० ११८१
न हीदमेव मे रूपम्	१	३२ १३७	नित्यानित्यस्वभाव	१	२७४ ४९४
न ह्यवशिष्टं ज्ञानम्	१	५१६ ११७७	नित्याय निबद्ध च	१	१११ ६०९
न ह्यविशेष तद्रूप	१	३११ ९३१	नियामकस्याभावेन	२	१८० १६७१
न ह्यनेदयतो ह्याद	२	२८९ १६९६	नियोगमेव तत्प्राप्य	२	१८० १८९५
न ह्यसौ ब्रह्मतत्प्राप्य	१	४६६ १११२	निर्वाच्य हि तत्स्थ	२	२८८ १६८९
न ह्येतत्तत्प्राप्य	१	८२० ११८६	निराश चैतद्वैत	१	३९४ १७६
न ह्येतत्तत् विज्ञानम्	१	४०१ ९८८	निराश चैतत्तत्	१	१४१ ४३०
न ह्येतत्तत् धर्मम्	१	३ १२	निराशचैतत्तत्	१	८०२ ११६०
नातो लक्षणमस्यापि	१	४३८ १०६०	निराशचैतत्तत्तत्	१	१८७ १२६
नास्यारोपपन्नत्वेदात्	१	१८८ १८८	निराशचैतत्तत्तत्	१	१८८ ४९३
नानामात्रमात्रस्य	१	३८१ ९८८	निराशचैतत्तत्तत्	१	७ १२२२
नानाद्यन्तितदाकार	१	८३४ ११११	निराशचैतत्तत्तत्	२	११६ १४३०
नास्यानुपपत्तिश्चेत्	२	२१० १८३०	निर्मेद एव स्रष्टव्यत्वात्	१	२६१ ६९८
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	१४० ४८४	निर्मुक्तिश्चैतत्तत्	१	४८९ १०९७
नापि सत्याद्वैत तस्य	२	२९२ १७०९	निर्माण चैतत्तत्	२	२६० १६१६
नापि ह्यनुमानात्तत्तत्	१	२८८ ६८७	निर्माणमात्र सत्ताभावे	२	२८० १६६४
नापि नैवेष्टिकामिष्ट	२	२०९ १७१४	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	१४१ ४२८
नास्यामात्रस्योपपत्ति	१	८९ १८८	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	४८६ १०१६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	११९ १७४	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	२८० १६६९
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	१४३ १६६	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	१२७ ३८६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	२४८ १८१८	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	४६६ १११६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	३२२ १७०१	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	४४ १३२५
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	११४ १८०३	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	८०३ ११८९
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	४३२ १०४४	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	३०० ७४३
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	३ १८	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	१०२ ३०६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	८९ २०७	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	११६ ३६२
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	१८४ १८०२	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	११८ ३७०
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	२२३ १८८३	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	४४ १३२६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	१३२ १८१५	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	३८ १२९८
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	१६८ ६९९	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	११४ ८६८
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	३७६ ११९	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	१३० १४०८
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	२३१ १९७७	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	१०६ ३१०
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	३२ १३४	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	२८८ ७०६
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	१९४ १८१६	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	३६० १०७
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	३१० ९८४	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	२०३ ११९८
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	२	८९ १४०८	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	२	७ १२१७
नास्यान्वायद्यदौपक्षेत्	१	१८१ ६८६	निर्माणमात्रस्योपपत्ति	१	११८ ३६७

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
नील्यात जगप्राप्तम्	१	३७८ ०२९	पातादव्यातगरे नु	१	३३६ ६८०
नीलादि वा कथम्	१	२४७ ६७४	पाते प्रवृत्त प्रत्यञ्ज	१	२६६ ६८१
नालादेरस्तुजातस्य	१	१६० ८१३	पुनमाहान्तर तस्य	१	१०० ३००
स्तुतसिद्धत्वयरेण	१	३७० ९००	पुनरपरनिर्विण्णप्रकल्पनायाम्	१	३०१ ७९३
नैय भोगपुरास्य	१	२०३ ८८९	पुनरावृत्तसद्भावा	२	२०६ १७३६
नैकत्वस्याप्यसद्भावा	१	८१ १३००	पुन सम्प्रधकृता	१	१७२ ८४१
नैकातिनियता काचित्	२	१६४ १४७६	पुन साम्प्रधकृता चित्	१	१८३ ४९१
नैरतये मनस्य ते	१	३७७ ९२४	पूर्वदोषानिबृत्ति स्यान्	१	४४२ १०७०
प			पूर्वस्मिन्नापि तत्सत्त्वात्	२	८९ १३६०
पञ्चपासाद्विधेयस्य	१	३७ १४७	पूर्वानुभूतसादृश्य	१	४८८ १०९३
पञ्चयोरनरुधानम्	१	३७४ ९१८	पूर्वात्तरावबोधायाम्	१	८ ३१
पटस्तनुविहृत्यादि	२	१३२ १४८	पूर्वाभावे कथ तस्य	१	४३८ १८०
पदज्ञानमनावृत्त्य	१	२०३ ६३०	पृथक् तस्य समर्थत्व	१	२४३ ६६३
पदनाक्यव्यवस्था	१	१२३ ६३१	प्रकृती नमभोगस्त नास्त	२	२९२ १७११
परस्वरनया चरस्यु	१	३८१ ९४२	प्रणिपत्य स्थिरभक्त्या	१	१ ८
परनस्तप्रतिपत्ती तदधि परम्	१	३७८ ७९०	प्रतिष्ठादिबध कस्मान्	२	२३१ १८७६
परतो द्वयनिभासम्	१	३१९ ७६९	प्रतिपक्षेण कृत्वेऽपि	१	८ २८
परतोऽधिगमे तस्मात्	२	७ १२१९	प्रतिबन्धस्य सद्भावात्	१	२१ ८३
परतो न क्वचित्स्मात्	२	३०१ १७४२	प्रतिबन्धते तस्य	१	७९ २४७
परतो भेदनिभास	१	३१९ ७७१	प्रतीत प्रविशुभेय यत्र यस्य	२	१६८ १४७७
परमार्थेन सात्त्विक	१	१०७ ८०३	प्रतीत्यमाणमप्य यत्	१	१९० ८८७
परमार्थस्तान्त्रे	२	३२० १७९४	प्रकृतापरधूमाना	२	८९ १३८८
परस्परानुसंधादहर्णस्य	२	७८० १६०९	प्रतीतार्थत्वदोषाच्चत्	२	२३७ १८७०
परस्यापि स्वतन्त्र	२	३०१ १७४०	प्रतीतिराधनान्नैरमिति	१	१४५ ४६७
परापरविस्त्वानाम्	१	१०४ ८७३	प्रतीतिरपि सादारण्य	१	१६८ ८०८
परापरोपकारश्च	१	४३० १००३	प्रतीतिरेव वस्तुनाम्	१	४४६ १०८१
परोक्षता विदितस्यापि	२	४८ १३४६	प्रतीति प्रत्यनीकस्य	१	४८ १३६१
परोक्षात्तद्विषयश्च	१	३४३ ८६४	प्रतीतिश्च तथा तस्य	१	४३१ १०४०
पश्चाद्गोचरत्वाभेद	२	८८ १४००	प्रतीतिरस्य सर्वस्य	२	४६ १३३१
पश्चात्सत्त्वानुवादेन	२	१७६ १४८०	प्रत्यक्ष वाक्यवृत्तेऽथ	१	८३ १९८
पश्चादेव तदस्ति	१	११२ १३०	प्रत्येक मन्त्रावधाना	१	८३ १९७
पश्यति स्वरहारा चन्	१	४४ ८८	प्र यमाऽथ पुराणो वा	१	२०० ८८
पश्यतोऽपि तथा व्याप्तिम्	१	४४६ १०८३	प्रत्यक्ष कल्पनापोदमथ	१	१३० ८०८
पश्यतोऽप्यतिरिक्तम्	१	१८६ ४०८	प्रत्यक्ष निमित्तं च	२	४८ १६०३
पश्यत कल्प यस्मात्	१	३०० ३४१	प्रत्यक्ष त्रिभिध हेतौ	१	११० ३६
पात्ररूप्यात्मिकेयम्	२	२१० १५३६	प्रत्यक्ष निमित्तक चन्	२	१८४ १८०१
पायास परमागमाभ्युत्थमा	२	४४० १८९१	प्रत्यक्ष ननमानस्य	१	१४४ ४३७
पिण्डे पाल्लोपस्य	१	१६७ ८००	प्रत्यक्ष सविषय चन्	१	४८ १३३१
पीतं मया पुरा दृष्ट	१	२६६ ६००	प्रत्यक्षान्नाक्यविचित्रेद्	१	२०८ १०००

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
प्रत्यक्षातो न तस्यास्ति	२	२७१ १६३१	प्रमाणान्तरमावेन	२	१८० १४८७
प्रत्यक्षत्वेन नत्तस्य	२	१८० १४८४	प्रमितेरपि भेदस्त्वेत्	१	५९ २०८
प्रत्यक्षोद्यमेकतः	१	५२६ १२०८	प्रमेयपरिबुद्धिश्च	१	४० १६०
प्रत्यक्षस्य भिदा	१	१० ३७	प्रयोजनवस्तुगुण्य	१	३२७ ७९८
प्रत्यक्षाच्चेन्न तत्रैवम्	१	३३९ ८४४	प्रयोजनवस्तुदार्ढ्यः	१	३९६ १८२
प्रत्यक्षात्तस्य सविज्ञो	२	१८१ १४९२	प्रयोजनविज्ञोपादत्तेत्	१	३२९ ८१३
प्रत्यक्षादपि तद्विज्ञेः	२	४३२ १०४१	प्रवाहान्तरसन्निष्ट	२	२४५ १५८१
प्रत्यक्षादेरपि स्वायें	१	७९ २५२	प्रवृत्तिरिति चेन्नास्या	१	३२९ ८१४
प्रत्यक्षादेव निश्चयः	१	३५८ ८८७	प्रवृत्तिविपर्ययं न	१	१०६ ३०९
प्रत्यक्षानुमयोरेवमभिन्ने	१	७०४ ६०३	प्रवृत्तिस्तानि वृत्त्यस्त्वेत्	१	६३ २२१
प्रत्यक्षान्तरमभ्यन	१	१४४ ४३६	प्रविद्धोऽपि विवादस्त्वेत्	१	९२ २८६
प्रत्यक्षेण हि तादात्म्य	१	४२० १००८	प्रसिद्धानुभवं हीदम्	२	७ १२२३
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि	२	३६२ १८२५	प्रागद्यत्तस्य पश्चाद्येत्तस्य	१	१३९ ४२१
प्रत्यक्षेणोपलब्धोऽपि	१	१९९ ३७८	प्रागुक्तस्तत्र दोग्ध	१	२४७ ६७१
प्रत्यक्षेऽपि विवादस्त्वेत्	१	४४५ १०७७	प्रागेव ब्रह्मवादोऽपि	२	९६ १४१९
प्रत्यक्षमिदं कर्तव्यं	२	३०६ १७९०	प्राग्व्योहिमार्गात्	१	२४ ७९
प्रत्यक्षनियतावाक्तिरनेका	२	२९५ १७२६	प्राङ्निर्णयोऽपि मा भूत्वेत्	२	१७ १४३४
प्रत्याकार यदि ज्ञान	१	३९१ ९७०	प्राणिना तत्परिज्ञान	१	१८ ४९
प्रत्यासत्त्या स तत्तैव	१	३५३ ८८०	प्रामाण्यवादस्तत्राव	२	२८० १६७६
प्रत्युल्लेखगतत्वे	१	१५२ ४७७	प्रामाण्ये तस्य सामर्थ्य	२	२८४ १६५५
प्रथमस्यानुमानस्य	१	१३० ३९४			
प्रथमोऽल्लेखनादेव	१	१५१ ४६२	फ		
प्रपञ्चात्तद्वैकृत्ये	१	४७६ ११२७	फल तदेव तस्यापि	२	७ १२१८
प्रपञ्चोऽन्योन्याभिन्नोऽपि	१	४६४ ११०६	य		
प्रपञ्चयन्निमित्ताच्चेत्	१	५१३ ११७४	बहिरर्थग्रे तस्याज्ञान	१	११५ ३५२
प्रमाण चेन्न ह्यस्यत्वम्	१	२६८ ७०४	बहिरर्थोऽपि यथारित	१	३९ १५२
प्रमाण तु न तत्रास्ति	१	३९४ ९७७	बहिरर्थस्तुपरिच्छेदि	१	४१ १७०
प्रमाणनिरपेक्षस्य	१	३२४ ७८७	बाध्यत्वात्प्रतिभातोऽपि	१	३९ १५३
प्रमाणवाच्यत्वेऽप्यम्	१	५३० १२०८	बुद्धि न चैतन्नः पश्येत्	२	७७६ १६४३
प्रमाणमात्रनिर्मुक्तो	१	७९ २५५	बुद्धिः कार्ये न कार्यस्य	२	१०१ १८२२
प्रमाणमन्तरेणापि	१	१३५ ६१०	बुद्धिरैका न चैतस्याः	२	२६४ १६२३
प्रमाणमेव तस्यापि	१	२१६ ६१८	बुद्ध्यन्तराद्वेत् वा च पश्यन्	२	२७६ १६४४
प्रमाणविरहाच्चायम्	१	२६७ ७०३	बुद्धेश्चैतन्यमप्यन्यत्	१	५३० १२०७
प्रमाणविषये तस्मिन्नुप-	१	२३४ ६५३	बोधद्वैततयमावे च	१	१६७ ५२२
प्रमाणसङ्ख्याव्याघात	१	१२७ ३९०	बोधावरणविरूपेणैव	२	२९१ १७००
प्रमाणसिद्धमप्येतत्	१	२१६ ६१७	ब्रह्म तच्चेत् समर्थं न	१	६६३ १२०३
प्रमाणस्य निषेधस्त्वेत्	१	३३९ ८४७	ब्रह्मज्ञानेन तत्त्वार्थम्	१	५१२ ११७०
प्रमाणस्यैव वस्तुत्या	१	४० १५८	ब्राह्मणपरिज्ञानम्	२	३८ १३१४
प्रमाणान्तर्गतमिदम्	१	३२५ ७८८	ब्राह्मणमार्गं प्रामाण्यम्	१	५०० ११५०

	भाग	पृष्ठ	श्लो० म०		भाग	पृष्ठ	श्लो० म०
नीलव्याप्त जगत्प्राप्तम्	१	३७८	१०९	पीतादव्यतिरेकं तु	१	३३६	६८०
नीलादि वा कथम्	१	२४७	६७८	पीते प्रवृत्तं प्रत्यञ्च	॥	३६६	६८१
नालादेर्वस्तु नातस्य	१	१६५	७१३	पुनमाहान्तरं तस्य	१	१०९	३००
नृत्तसिंहस्येत्येक	१	३७२	९०५	पुनरपरनिर्विण्णप्रत्यक्षनायाम्	१	३०५	७९३
नैव भोगपुरास्तत्र	१	२०३	७८२	पुनरावृत्तसद्भावात्	२	२०६	१७३६
नैकत्वस्याप्यसद्भावात्	२	७१	१३५०	पुन सम्बन्धकटृती	॥	१७२	७४१
नैकान्तनियता काचित्	२	१६४	१४७६	पुन साम्बन्धिर चित्त	१	१७३	८११
नैरन्तर्यं मनस्य ते	॥	३७७	९२४	पूर्वदोषानिवृत्तिं स्वान्	१	४४०	१०७०
	५			पृथस्मिन्नपि तत्त्वज्ञानात्	२	७९	१३६०
प नपाताद्विधेयत्वं	१	३७	१४७	पूर्वानुभूतसादृश्य	१	४५५	१०९३
पञ्चयोरनवस्थानम्	१	३७४	९१८	पूर्वोक्तस्यवशोपाध्याम्	१	८	३१
पट्टरतन्तुगिरिहत्यादि	२	१३०	१४८८	पूर्वाभावे कथं तस्य	१	४३५	१०७५
पदज्ञानमनादृत्य	१	२२३	६३०	पृथक् तस्य समर्थत्वे	१	२४३	६६३
पदवाक्यव्यवस्था	१	२८३	६३१	प्रवृत्तौ नमोभोगस्त-नास्ति	२	२९२	१७११
पदरूपनवा चेत्यु	१	३८१	९४८	प्रणिपत्य स्थिरमनस्या	१	१	७
परतस्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परम्	१	३२७	७९२	प्रतिष्ठादिबन्ध कस्मान्	२	२३८	१७७६
परतो द्वयनिर्भासम्	१	३१९	७६९	प्रतिपक्षेणैकत्वेऽपि	१	७	७७
परतोऽधिगमे तस्मान्	५	७	१०१९	प्रतिष-पक्ष्य सद्भावात्	१	२१	७३
परतो न वृत्तितस्मान्	२	३०१	१७४२	प्रतिष-षादौ तस्य	१	७९	२८३
परतो भेदनिर्भास	१	३१०	७३१	प्रतीतं प्रतिपक्षेमे यद्य-पक्ष्य	२	१६७	१४७७
परमार्थेन सारूप्य	१	१०७	७०३	प्रतीक्ष्यमाणमप्य-यत्	१	१९०	७७७
परमार्थैकतानत्र्ये	२	३२०	१७०४	प्रतातापरधुमाना	२	७९	१३७८
परस्परविगवाद्दुरुणैश्च	२	२७७	१६०९	प्रतीतिार्थरूपदोषाच्चत्	२	२३७	१७७०
परस्यापि दृष्टस्तत्र	२	३०१	१७४०	प्रतीतिग्राहकान्नेरिति	१	१४५	४६७
परापरविनिरूपणानाम्	१	१०४	७७३	प्रतीतिरपि तादात्म्य	॥	१६८	७०८
परापरीपकारस्य	१	४३२	१०७३	प्रतीतिरेव वस्तूनाम्	१	४४६	१०८१
परीनया निहितस्यापि	२	४८	११४६	प्रतीति प्रत्यक्षीरस्य	२	४८	१३६४
परोक्षात्तद्विषयैकाच्च	१	३४३	८६४	प्रतीतिद्वयं तथा तस्य	॥	४३१	१०४०
पश्चात्तद्गोचरत्वाद्येद	२	८८	१४०२	प्रतीतिद्वयस्य सारस्य	५	४६	१३३८
पश्चात्तत्तदनुगतेन	२	१७६	१४८०	प्रत्येकं वाक्यवृत्तेश्च	१	७३	१०८
पश्चादेन तदस्ति	१	११२	३३०	प्रत्येकं गन्वाक्याना	॥	७३	१९७
पश्यति व्यग्रहारी चैव	१	५४	८८	प्रत्यक्षं कल्पनापोदमर्थं	१	२०२	७८
पश्यतोऽपि तथा व्याप्तिम्	१	४४६	१०८३	प्रत्यक्षं तन्निमित्तं च	१	१३०	१०४
पश्यतोऽप्यतिरिक्तमर्थम्	१	१०६	४०८	प्रत्यक्षं त्रिभिर्देवै	२	५४	१६००
पश्यत कल्पं यस्मान्	१	३००	७४१	प्रत्यक्षं निर्विकल्पं चैव	॥	१८८	१६०१
पादरूप्यात्मिकं च	२	२१०	१५३४	प्रत्यक्षं वर्तमानस्य	॥	१४४	४०७
पायास परमागमाभूतस्या	२	२४९	१७९१	प्रत्यक्षं गतिरूपं चैव	५	८८	१३३१
पिण्डे पञ्चभूतस्य	१	१६७	७२०	प्रत्यक्षं गतिरूपं चैव	१	७०६	१००५
पीनं मया पुरा ह्य	१	२६६	६००				

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
भ					
भावांतर समारोप	१	१२७ ३११	मायामरीचिप्रभृति	१	२६८ ६९७
भावांतरोपरूपेणैव	२	१७ १२३६	मिथो न तासांमेतत्त्वम्	२	४० १३१९
भाविदृशा च पृष्ठ	१	२४ ८६	मिथ्याज्ञान सतः	१	२७९ ७२१
भावेपु हि किं नार्थे	१	१३९ ८१८	मिथ्याज्ञान तथा शब्देः	१	१४० ४२५
भिन्नस्त्वितिदायस्तस्य	२	३०९ १७६७	मिथ्याज्ञानवलेनैव	१	३६ १४५
भिन्ने वस्तुनि सम्यग्भावात्	१	२१ ५५	मिथ्याज्ञानमप्यन्तात्	१	३६ १४४
भूत संबाधिपत्यञ्च	१	२७८ ७२६	मिथ्याज्ञानमशक्त चेत्	१	३८ १४९
भूयोभिदनयाचगाहगाहन	२	३६९ ३	मिथ्याज्ञानाद् विचेरुचेद्	२	३३६ १११९
भेद एव नयस्तस्य	१	३४० ८५१	मीमांसनादिभिर-	२	७९ १३८८
भेदरूपनयात्तां चेत्	१	३७४ ९१०	मीमांसनादयस्तत्र	१	८१ २५९
भेदरूपाग्रधात्मादे	२	९२ १४१५	मुक्तात्मनोऽपि किन्नैव	२	२७९ १६५९
भेदश्चेत् तत्तथा तस्य	२	३३ १२९१	मुक्तानामपि तन्वादि-	२	२३१ १५५५
भेदात्मनस्ततो यद्वात्	२	३०७ १७५९	मुक्तिः सगतरतस्मिन्	२	९१ १४०६
गदाभेदात्मस्त्व तद्	१	१६८ ५३०	मुक्तात्तत्प्रविशिम्यानाम्	१	४५९ १०९९
भेद गगानयन्तो चेत्	१	३५८ ८८६	मुख्योऽप्यावपण्या	२	५९ १३६१
भेदेऽप्येव नयः कस्माद्	१	३५८ ८९०	मृगा बुद्धिराद् द्रव्यम्	१	४५४ १०९२
भेदे सत्यय यत्लोके	१	३७४ ९०९	मोहो मोहाविरोधान्न	१	१०८ ३१६
भेदोपाधिहि तद्भाषा	१	६३ २१६	य		
भागभाषे स्वन'सिद्धे	१	२३४ ६४९	यद्य धोतुः प्रवृत्त्यङ्ग	१	५५ २०३
भागादलिङ्गितः पूर्वं	१	२१४ ६५५	यथाशुन कलनादि	२	१३४ १६४
भागैर्नैवेन सर्वेषाम्	१	२०३ ५९०	यतः शब्दस्य शा हेतु	२	३२३ १८००
भ्रमादप्यभ्रमाभेदे	१	३४२ ८६१	यत' नृ-यप्रसादस्य	२	२० १२४५
भ्रमोऽपि विभ्रमादेर	२	९१ १४१२	यत' सम्बन्धिनोऽन्यस्य	२	३३ १०९४
भ्रान्त बहिस्ततो ज्ञानम्	१	५०३ ११६६	यतो नरनमादेया	२	२५१ १६०२
भ्रान्तमेव तदिष्ट चेत्	१	५२५ १२००	यतोऽपि विभ्रमज्ञानम्	१	३८२ ९५१
भ्रान्तिमान बहिस्त्वान्तः	१	५०३ ११६५	यतो वेदस्य नित्यस्य	१	२८ ९७
भ			यत्नन कीर्तिना	१	१०२ ३०५
मङ्गलादेव यत् सिद्धम्	१	३ ११	यत्राप्यावारं शिष्टम्	१	२०३ ५८१
गणां प्रसादमैविन्द	२	२९१ १७०१	यत्रैव योगमप्यत्र	१	१४४ ४३९
मन्दालोत्तान्यपादयो	१	२७८ ७०६	यत् बुद्धि जन्म प्रवृत्तम्	१	२०३ ५८७
मनस्तेऽन्यत्र गमनात्	१	८३ २७३	यत्तांशतयादिदोषस्य	१	३७७ ९२८
मरीच्या जलवत्सारस्यासत	१	१३९ ४२२	तत्तामाग्न्याविशेषस्य	१	१२१ ३८०
मलीमद्यमुपायश्चेत्	१	४० १५९	यत्नूनमारसलिल-	१	१ ४
मानमेव स तद्वत्त्वं	१	८२ २६३	यथाकथञ्चित्तस्य-	२	२१ १२५७
मानायेदपरिज्ञाताद्	१	७८ २४४	यथावत्पनमस्त्येव	१	३४० ८४६
मा भूदेकस्त्रुद्धिश्चेत्	२	१३६ १४६०	यथा चाचेनस्थापि	१	३६० ८९९
मा भूतिस्तनर्देतुना	१	१९९ ५७५	यथा चाचोयर्णाना	२	३११ १७७८
			यथा तद्वत्तम सत्त्व	२	१२२ १४३९

भाग	शृष्ट	श्लो० सं०	भाग	शृष्ट	श्लो० सं०
यथा न प्रारभमाणम्	१	८८६ ११४२	योगमस्ति गुणेषु सस्पृहमस्ति	१	२ ८
यथाप्येते स्वतः सधे	२	२२० १५६३	यैकान्तिकुपाद्युभिर्मम	२	२४८ १५१०
यथा विरोधमुर्द्धाभ्य	१	२१७ ६२१	योगाभावे कथं पुनः	२	२८० १६६८
यथास्त्वं प्रत्ययापेक्षान्	१	३५ १५१	योगिनः परिपर्यन्ति	२	६६ १३८१
यथैक एव बोधार्थमा	१	३४१ ८५३	योग्यः प्रागापि शब्दस्त्वेन	२	३०५ १७४३
यथैव तन्निष्पामेऽपि	१	३६० ८९६	योग्यतैव यदि प्राप्तिः	१	५३८ १२१५
यदनुष्ठानवैयर्थ्यं	१	१० ३८	योगे येन संयुते भोगो	१	२०३ ५९१
यदर्थगानमाशङ्क्य	१	२८९ ७३२	योगपत्रे च मयस्मिन्	१	३५८ ८८२
यदापि नास्ति तज्ज्ञानं	१	२६ ९६	र		
यदा वाशयदेवापम्	१	५०३ ११६३	रूपमनाद्यभाषाया	२	२४ १९७०
यदा भव्यं न तदुपार्थं	२	८९ १०३	रूपमात्रावभावात् तद-	१	२८९ ७६९
यदास्ति मरुत्तज्ज्ञानं	१	२६ ९३	रूपं यथापि सत्तत्त्वाः	२	३२४ १८०१
यदि कदम्बयैवार्थः	२	३२ १२८४	रूपादिष्वपि विभिन्नत्वेद्	१	१७१ ५३१
यदि व्याप्यासतो	१	११० ३२४	रूपाद्यप्यत्रतः	१	२४ ७८
यदि तत्र न तद्रूपमिवाभ्यः	२	२७५ १६४२	रूपे निपन्नात्तस्य	१	२८८ ७२८
यदि तद्रूपमभिः १-	१	११५ ३५६	ल		
यदि तद्रूपमनात् पूर्वमस्ति	२	२८९ १६९४	लिङ्गज्ञानस्य तन्माध्यक्षानत्वे	२	२०२ १५२६
यदि तद्रूपमनैव	१	६७ २२३	लिङ्गत्वाच्चेत्	२	१८० १४८५
यदि तस्य परिस्तरां	२	४६ १३१९	लिङ्गं तद्विनाभावात्	२	१८१ १४३३
यदि तस्यापि तद्विषयं	२	२५१ १६००	लिङ्गं साधनमादित्यं	२	३२२ १७५५
यदि देशकलाध्यापि	२	२२ १४१७	लिङ्गत्वोऽपि न यस्यास्ति	२	२७१ १६३२
यदि नीलस्य तज्ज्ञाना-	१	२८८ ७२५	लिङ्गलिङ्गविभागेन	१	११० ३२१
यदि प्रमाणतो हेतुः	२	१८३ १४९४	लिङ्गातिङ्गानि विज्ञातम्	१	३३१ ८२७
यदि प्रमाणमैकं	१	७ २९	लिङ्गेन चेत्यतः १०३	२	५९ १३६२
यदि प्राच्यः प्रतिद्वलं	१	३१२ ८५८	लोकद्विधिमनादित्यं	१	३४३ ८६८
यदि विद्या गृध्रभाषां	१	३१० ७६२	लोकप्रतिद्वलमप्येतद्	१	१८७ ५५०
यदि सर्वप्रमाणानां	१	४० १५७	लोकप्रतिद्वलस्तस्याम्	१	३०९ ७५६
यद्यक्रमेण बाह्यस्याप्य-	२	२६४ १६१९	लोकस्य यत्तदेवेष्ट	२	१८४ १५७७
यद्यनेकस्यभाष तद्	१	३०० ७४६	लोकप्रतिप्राय एवायं	१	१४ ८२
यद् प्रलेन पर तावद्	१	४७३ ११२३	य		
यदिशार्दार्थकार्यता	१	६७ २२९	यत्तत्त्वं यस्तु तद्बुद्धि-	१	५०२ ११६१
यथास्त्वावस्था	१	२७ ९५	यत्तत्त्वविश्रमार्जनेऽपि	१	२७९ ७२०
यस्य द्वयमलमस्ति	१	२ ९	यत्तत्त्व विहितस्यापि	१	३१ ११६
यावत्तं ग्राह्यविज्ञानम्	१	३२४ ७८६	यनादीं स्थूलमवित्तः	१	४९० ११४८
या प्रागज्ञानिका दृष्टिर्वैयर्थ्यायस्य	२	१६७ १४७९	यज्ञानविलोपे च	१	२२३ ६२९
युक्तिरन्येव धेदाच्चेत्	१	३१ १२२	यज्ञवद् ग्रहणभावान्	२	६२ १३७४
युक्तिरप्यन्यथा युतया	२	१४२ १४६८	यज्ञवान् कतरो नादः	२	६२ १३७२
युगपदस्तु यत्तत्त्वम्	१	४३१ १०३८	यत्तत्त्वानुपरोपति	१	१०७ ३१२
येन तद्विषयं कुर्वन्	१	१९१ ५६५	यत्तं विद्याय गयेन	२	२४५ १५८०

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
म			मायामर्गचिप्रभृति	१	२६८ ६९७
भागांतर समारोप	१	१२७ ३९१	मिथो न तासांमेतत्त्वम्	२	४० १३१९
भावावरोधरूपेणैव	२	१७ १२३६	मिथो व्यावृत्तयोर्लोपि	१	२७४ ७०७
भाविताकाङ्क्षितत्वेन	१	१०७ ३११	मिथ्याज्ञान तत	१	२७९ ७२१
भाविदशा च पृष्ठ	१	२४ ८६	मिथ्याज्ञान तथा दाने	१	१८० ४०५
भावेपु हि विना कार्ये	१	१३९ ४१८	मिथ्याज्ञानचलेनैव	१	३६ १४५
भिन्नस्थितिदायस्तस्य	२	३०९ १७६७	मिथ्याज्ञानमप्यज्ञानात्	१	३६ १४४
भिन्ने वस्तुनि सङ्ग-भावात्	१	२१ ५५	मिथ्याज्ञानमशक्तं च	१	३८ १४९
भूत चेदाधिपत्यञ्च	१	२७८ ७१२	मिथ्याज्ञानाद् विवेकचेद्	२	३३६ १८१९
भूयोभेदेनयावगाहगहन	२	३६९ ३	मीमांसनादिभिन्न-	२	७९ १३८८
भेद एव नमस्तस्य	१	३४० ८५१	मीमांसनादयस्तत्र	१	८१ २५९
भेदकल्पनयाऽसौ च	१	३७४ ९१०	मुक्तात्मनोऽपि वि-नैव	२	२७९ १६७९
भेदरूपात्रयात्मादे	२	९२ १४१५	मुक्तानामपि तन्वादि	२	२२१ १५५५
भेदश्चेत् तत्रापि तस्य	२	३३ १२९१	मुक्तिं ससारतन्मस्मिन्	२	९१ १४०६
भेदात्मनस्ततो यद्वत्	२	३०७ १७५९	मुक्तात्प्रविप्रियानाम्	१	४५९ १०९९
यदाभेदात्मनस्तत्	१	१६८ ५३०	मुख्योऽसावपरेया	२	५९ १३६१
भेदे गगनावनो चेत्	१	३५८ ८८८	भृगा बुद्धिराद् द्रव्यम्	१	४५८ १०९२
भेदेऽप्येव नय कस्माद्	१	३७८ ८९०	मोहो मोहाविरोधान्न	१	१०८ ३२६
भेदे भावेव वरलोके	१	३७८ ९०९	य		
भेदोपाधिहि तद्व्याप्यो	१	६३ २१६	यच्च श्रोतः प्रवृत्त्यङ्ग	१	७७ २०३
भोगाभावे स्वतः सिद्धे	१	२३४ ६८९	यच्चाशुजं कल्पनादि	२	१३४ १४६४
भोगादलिङ्गित पूर्णे	१	२३४ ६५५	यत् शब्दस्य सा हेतु	२	३२३ १८००
भागैर्नैकेन सर्वेषाम्	१	२०३ ५९०	यत् सूत्र्यप्रवादस्य	२	२० १२४७
भ्रमादप्यभ्रमाभेदे	१	३८२ ८६१	यत् सम्बन्धिनोऽन्यस्य	२	३३ १२९४
भ्रमोऽपि विभ्रमादेन	२	९१ १४१२	यतो नरनमादेया	२	२५१ १६०२
भ्रान्त बहिस्तता ज्ञानम्	१	५०३ ११६६	यतोऽपि विभ्रमज्ञानम्	१	३८२ ९५१
भ्रा-तमेव तदिष्ट च	१	५२५ १२००	यतो वंदस्य नित्यस्य	१	२८ ९७
भ्रान्तिमान् नहिश्चान्न	१	५०३ ११६५	यत्तुन कीर्तिना	१	१०७ ३०७
म			यथाप्याकारवेदिशिष्य	१	२०३ ७८१
मङ्गलादव यत् सिद्धम्	१	३ ११	यत्रैव योगमप्यञ्च	१	१४४ ४३९
मणी प्रकाशमैविज्ज	२	२९१ १७०१	यत् बुद्धि जन्म प्रवृत्तम्	१	२०३ ७८७
मन्दालान्गन्यादादर्या	१	२७४ ७०६	यत्साक्षादतिदोषस्य	१	३७७ ९२८
मनस्तेऽन्यत्र गमनात्	१	८३ २७३	तत्सामान्याविशेषस्य	१	१२१ ३८०
मरीच्या जलउत्सर्गस्यासत्	१	१३९ ४२२	यत्तत्तत्सारसत्तिल	१	१ ४
मलीमसमुपायश्चेत्	१	४० १५९	यथाकथञ्चित्तत्तत्र	२	२१ १२५७
मानमेव स सम्पत्त्व	१	८२ २६३	यथाकल्पनमस्त्येव	१	३४० ८४६
मानाचेदपरिज्ञाताद्	१	७८ २४८	यथा चाचेनस्यापि	१	३६० ८९९
मा भूदेन तत्तुडिश्चेत्	२	१३४ १४६०	यथा चाचोपगर्णानां	२	३११ १७७८
मा भूतिदन्वयेनानां	१	१९९ ५७७	यथा तद्वन्न सत्तत्र	२	१२२ १४३९

माम	पृष्ठ	श्लो०	माम	पृष्ठ	श्लो०
यथा न प्रत्यभिज्ञानम्	१	४८६ ११४३	येषामस्ति गुणेषु मस्युत्पत्ति	१	४ ८
यथार्थत्वे स्वतः सर्वे	२	२२० १०४३	येरेकान्तकृपालुभिर्मम	२	२४८ १५९०
यथा विरोधमुद्गीश्य	३	२१७ ६२३	योगाभावे कथं प्राप्त	२	२८० १६६८
यथास्य प्रत्ययपेक्षान्	१	३५ १४१	योगिनः परिप्रयति	२	६६ १३८१
यथैक एव योधारमा	१	३४१ १०३	योग्यं प्रागपि शब्दस्ते	२	३०५ १७४३
यथैव तन्निष्पामेऽपि	१	३६० १९६	योग्यतेव यदि प्राप्ति	१	५३८ १२१५
यदनुष्ठानमैवार्थ	१	१० ३८	गो येन वेद्यते भोगो	१	२०७ १९१
यदर्पज्ञानमालोका	१	२८९ ७३२	यागपते च उत्पत्तिम्	५	३५८ ८८२
यदापि नास्ति तज्ज्ञान	३	२६ ९४			
यदा याज्ञपदेयायम्	१	५०३ ११६३	रूपज्ञानाग्रभावात्	२	६४ १२७७
यदा भव न तद्भावा	२	१९ १०३	रूपमात्राभिभाव तद्	१	२८९ ७२९
यदास्ति राफलज्ञान	१	१६ ९३	रूपं यत्रपि रातरसा	२	३२४ १८०१
यदि कल्पनयैवासी	२	३२ ११८४	रूपादिभ्यो विभित्त्येद्	१	१७३ ५३१
यदि चाभास्ततो	३	११० ३२४	रसाद्यन्ततः	१	२४ ७८
यदि तत्र न तद्रूपमिदं	२	२५० १६४२	रूपे निपत्तनाद्यस्य	१	२८८ ७२१
यदि तद्ब्रह्मसन्निध	३	११५ ३५६			
यदि तद्देवतात् पूर्वमस्ति	२	२८९ १६९४	लिङ्गज्ञानस्य तत्ताभ्यज्ञानत्वे	२	१०२ १५२६
यदि तद्देवतेनेय	३	६७ २२३	लिङ्गत्वाच्चेत्	२	१८० १४८५
यदि तस्य परित्याग	२	४६ १३३९	लिङ्गं तदयिनाभावान्	२	१८१ १४९३
यदि तस्यापि तद्विषय	२	२५१ १६००	लिङ्गं तददनादर्श	२	३२२ १७९५
यदि वैशकलाव्यापि	२	९२ १६१७	लिङ्गस्योऽपि न तस्यास्ति	२	२७१ १६३२
यदि नीलस्य तच्छाना	१	१८८ ७२५	लिङ्गलिङ्गविभागेन	१	११० ३२१
यदि प्रमाणतो रेतु	२	१८३ १४९४	लिङ्गालिङ्गनि रितानम्	१	३३१ ८२७
यदि प्रमाणमेक	१	७ १९	लिङ्गेन चेत्प्रसङ्गोऽय	२	५९ १३६२
यदि प्राच्य प्रसिद्धस्त	१	३५१ १०८	लोकदृष्टिभेदाद्य	१	३४३ ८६८
यदि विद्या बुधभ्यायो	१	३५० ७६१	लोकप्रसिद्धगणिते	१	१८७ ५५०
यदि चरप्रमाणाना	१	४० १०७	लोकप्रसिद्धतत्त्वोपाय	१	३०९ ७५६
यत्कमेण नाक्षर्याय	२	५६४ १६१९	लोकस्य यत्तदेवैष	२	१८४ १५०७
यत्तनेकस्वभाव तद्	१	३०० ७४६	लोकाभिप्राय एवाय	३	१४ ४१
यद् धर्मो न पर तत्तम्	३	४७३ ११२३			
यद्विद्यादर्शनार्थतः	१	६७ १०९	वस्तु वस्तु तद्बुद्धि	१	५०२ ११६१
यत्पारत्यावरण	१	२७ १५	वस्तुव्यतिथिमानेऽपि	१	२७९ ७२०
यस्य ह्यमलमस्ति	१	२ ९	वस्तुस्य विहितस्थापि	१	३१ ११६
यादृश व्याप्तिविज्ञानम्	१	३१४ ७८६	वनादा रस्युत्पत्ति	१	४९० १४४८
या प्रागजनिता दृष्टि र्वधकायस्य	२	१६७ १४७९	वर्णस्तेनविलोपं च	१	२२३ ६२९
यत्किरन्त्येव धेदाच्चेत्	१	३१ १२२	वर्णकं ग्रहणाभावात्	२	६२ १३७४
यत्किरन्त्येव यत्तम्	२	१४२ १४६८	वर्णवान् कतरो नादः	२	६२ १३७२
यत्किरन्त्येव वत्तम्	१	४३१ १०३८	वर्तमानपुरोवर्ति	१	१०७ ३१२
मेन तद्विषय कुर्वन्	१	१९१ ५६५	वर्गे विहाय गयेन	२	२४५ १५८०

[illegible]

न्यायविनिश्चय-विवरणगतावतरणसूची

भाग १४

भाग १४

अ

अन क्रमो घय ताव-

अक्षशनेरुत्सृष्ट्य [सिद्धिनि. पृ० १७] २	४१
अक्षदीना विकारोदय- [] २	११२
अक्षदेरुत्सृष्टस्य [न्यायवि० श्लो. १७९] १	२३६
अक्षार्थयोगे सत्तालोकः [लघो. श्लो. ५] १	६७
अक्षीणवृत्तिसरकारो येषां... [प्र. वा. ११२००] ३	२६२
अक्षपण्डिताण्डवारम्भ [] १	४८१
अगच्छुममहर्षेण [हितुनि. टी. पृ. १५२] २	१५५
अगोनिवृत्तिः सामान्य [मी. श्लो. अपोह. श्लो. १] १	५०
अग्रहीते च देवाद्यौ [प्र. वार्तिकाल. ११५] १	७१
अमिदं हति नाकाश [मी. श्लो. आह. २९] २	३७
अमिदं भावः [] २	१८६
[प्र. वा. ३१३५] २	२५४
अजातस्य कथं तेन [] १	२६०
अज्ञातार्थप्रकाशो वा [प्र. वा. ११६] १	५१६
अज्ञात्वा चेदपश्य च [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४६] २	५६
अज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य [आप्तमी. श्लो. १०२] २	३६५
अत एव चातीन्द्रिय [प्रदा.भा.पृ. १७४] १	४०
अतएव भावयन् मिथुः [] २	३४५
अतद्रूपपदावृत्तवस्तुमान * [] २	१९९
अतद्रूपसङ्घटनवस्तुमात्र * [] २	१५२
अवसिन्नं तद्ग्रहो भ्रातिः [सिद्धिनि. परि. २] १	७०
अवाद्यवस्थं विनाशो [प्र. वार्तिकाल. २१०५] १	१८५
अतीन्द्रियेऽप्याकाशे [प्रदा. व्यो. पृ. १०७] १	१८४
अतोऽतीन्द्रिय एवेति [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ४५] २	३०६
अतो न रूप घट [प्र. वा. १११०३] १	१६९

[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८०] २	३१५
अनाद्य पुरुषः स्वय [] १	३१३
[बृहदा. ४।३।१] २	२६८
अनाप्यतीन्द्रियार्थयोगिपुरुषप्रत्ययो [] १	३२१
[प्र. वार्तिकाल. ११३९१] २	१४६
अथ कारणशुद्धत्वात् [] १	४०२
[प्र. वार्तिकाल. ११३९२] १	४०२
अथ सत्त्वज्ञानैः पुमि [मी. श्लो. शब्दनि. २६५] २	७५
अथ ताम्रप्वविशान [] २	३०६
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २१३] २	३०६
अथ सुष्मास्ति मेरास्ति [] २	३४२
[प्र. वार्तिकाल. ११३९०] २	३४२
अथ मेघस्तपोरस्ति [] १	१०१
[प्र. वार्तिकाल. ११३४५] १	१०१
अथ सर्वैदमस्यैव [प्र. वा. २१३०४] १	२४१
अथा-न्योऽपि स्वभावेन [] २	५६
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ५४४] २	५६
अथास्य विद्यमानोऽपि [] २	५८
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५१] २	५८
अथार्थकारिता आत्मा [] १	७३
[प्र. वार्तिकाल. ११४] १	७३
अथार्थोरोपतस्त्रय [] १	१०१
[प्र. वार्तिकाल. २१२४५] १	१०१
अथास्तवतिशयः वक्ष्यते [] १	१७७
[प्र. वा. ११२८२] २	२३३
अथास्तत्वेन निर्विकल्पकज्ञानस्मोराति [] १	२१४
[प्रदा. व्यो. पृ. ५५७] १	२१४
अदत्तादान स्तेयम् [त. सू. ७।१५] २	२५६
अदेह-गुण [पा. सू. १।१।२] २	३१९
अदेहोप [जैनेन्द्र १।१।५] २	३१९
अदृष्टसगतिस्त्वेन [] २	५७
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४९] २	५७
अदृष्टानुपलम्भा * [सिद्धिनि. पृ. ३४८] २	२६

भाग पृष्ठ ।

भाग पृष्ठ

अदृष्ट पदपतीत्येत []	२	२२७
[अ] द्रव्यमनेन्द्रियं च []	१	२६७
अद्वय यानमुत्तमम् []	२	३९०
अधमादेव तेनारः [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८९]	२	३६५
अध्यारोपपत्तादभ्याम् [सर्वविदान्त. २५]	२	३२६
अनन्य बहिरन्तश्च [रुषी. श्लो. १७]	१	२५
अनयोः सम्प्रतिरक्षाः [प्र. वा. १।२२२]	७	३३८
अनर्थकत्वसम्ब [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५३]	२	५८
अनन्यभावे हि तत्र [ब्रह्मणि पृ. ४५]	१	४६१
अनिश्चितस्य न दर्शनम् []	२	५३
अनिर्भासित शास्त्रम् [ब्रह्म. भा. २।१।३३]	१	४७७
अनिर्दिष्टोपलभ्यमानाभावासाद्धे []	२	२९१
अनिवर्तमानो भाव [प्र. वा. १।१३५]	१	१२
अनुभूतार्थविषया [प्र. वार्तिकाल. ४।१९७]	२	८७
अनुमानमपि नापरोक्षता [प्र. वार्तिकाल. १।३३१]	१	३९९
अनुमानस्य सामान्य [प्र. वार्तिकाल. १।२१]	१	३६०
अनुमानान्तराधेयाद् [प्र. वार्तिकाल. १।४. ७]	१	७५
अनेन द्रव्येण समवायाद्वैयर्थ्योपाय [पेक्ष. सू. ५।१।८, ९]	१	४२३
अनेन वेदादृष्टौ वा [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १९०]	२	३७६
अनेन जीवेनात्मना [छान्दो. ६।३।२]	१	३६४
	२	९०
अनैशान्तिरूपपरिहारार्थं परमेस्वरस्य []	१	२२२
अन्तर्हिर्गुणाभादि [सिद्धिनि. परि. १]	१	३९१
अन्ते ध्येयदर्शनादादावपि []	१	१५५
	२	६३
अन्त्यस्य मोक्षवस्थामाविनो [प्र. सू. ध्या. भा. २।२।३६]	७	३४९
अन्तर्वाङ्मयित्वेऽप्येवम् [ब्रह्मसू. २।२।३६]	२	३४९

अन्यत्राद्रोमहर्षादिः [प्र. वार्तिकाल. ३।१२१]	१	३६१
अन्यत्रोऽप्येव दोषस्तु [प्र. वा. २।३०४]	१	२४१
अन्यत्सामान्यं योऽनुमानस्य [न्यायवि. पृ. २४-२५]	२	१५२
अन्यथाकरणे चास्य [मी. श्लो. १।१।२ श्लो. ९५०]	१	२९, १०
अन्यथानुपपन्नम् [न्यायवि. श्लो. १२]	१	१८१
अन्यथानुपपन्नं यमसिद्धस्य [सिद्धिनि. परि. ५]	१	१५१, २१०
अन्यथा प्रतिपत्त्य [प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२६१
अन्यथा दृष्टदास्यम् [प्र. वा. २।३८०]	१	७८५
अन्यदेव सुखं तदय [प्र. वार्तिकाल. ३।३२१]	१	३६१
अन्यत्रापि जातस्य [प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२६०
अन्यस्मिन् जातस्य [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४३]	२।५६, ३१८	
अन्यथानुपकारिणः [प्र. वा. २।१८८]	१	२६४
अन्येन वेदेन चैतन् [प्र. वार्तिकाल. ३।३२१]	१	३६०
अन्येषामहस्यानां हेतु []	२	२४
अन्योन्याभावरूपाभा- [हेतु. टी. पृ. १०६]	१	१४७
अन्योन्याभावरूपाध [हेतु. टी. पृ. १०६]	१	१४८
अन्यथाचनसामर्थ्याद् व्यतिरेकस्य []	२	२३८
अन्यथाव्यतिरेकाभ्याम् [प्र. वार्तिकाल. २।३०८]	१	२६९
अन्यथादीनि रूपाणि []	२	२०३
अपरदर्शितविषयास्तु [स्फोटनि. पृ. १५४]	१	३३१
अपरार्थं चारयितुं वृथान्नाना []	२	२५७
अपुनरावृत्त्या गतस्तु गत- [प्र. वार्तिकाल. पृ. १ (१)]	१	५३२

माग	पृष्ठ	माग	पृष्ठ
अपोद्धारपरिकल्पनया		अर्थक्रियावृत्ते भेदे [ब्रह्मसि. २।७]	१ ४९८
[प्र. वार्तिकाल. २।३३७] १	३९८	अर्थक्रिया न युज्यते [लघी. श्लो. ८]	२ २३४
अप्रतीतं प्रतीतं चेत्		अर्थक्रियारामर्थे शब्दद्वय [प्र. वा. २।३]	१ ४४१
[प्र. वार्तिकाल. १।२०५] २	१३२	अर्थगण सुद्धि- [न्यायभा. ३।२।४६]	
अप्रतीतान्यशब्दानां		१।१११, १।२१४, १।५२८	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५०] २	५८	अर्थज्ञाने निविष्टास्ते [प्र. वा. ३।७७]	१ ४८२
अप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य []		अर्थवत् प्रमाणम् [न्यायभा. १।१।१]	
१।८२; १।२०९; १।४६९; १।४८९;		२।३२४; २ ३६४	
१।५३०; २।१५८; २	२६४	अर्थवत्सदृशत्वेन	
अप्रवृत्तिनिवृत्तीदम् [] १	४३८	[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५४] २	५८
अप्रेक्षापूर्वकारी ह्यात्		अर्थवदप्रमाणमावाप्त	
[प्र. वार्तिकाल. १।२०३] २	२७०	[मी. श्लो. शब्दनि. २६१] २।६१; ३२२	
अप्सुर्पददिनां नित्य		अर्थवान् कतरः शब्दः	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८६] २	३१५	[मी. श्लो. शब्दनि. २६०] २।६१; ३२२	
अभवत् सुगतः परी उवाच [] २	२५७	अर्थसंशयमेव प्रवृत्त्यङ्ग [] १	५४
अभिन्नप्रतिभासस्य		अर्थस्य साक्षात्करणम्	
[प्र. वार्तिकाल. २।१४६] १	१५८	[प्र. वा. २।३०४] १	२४१
अभिन्नवेदनस्यैक्ये [प्र. वा. २।२७८] २	२०	अर्थस्यासम्भवे [] १	२०
अभिलाषससर्ग [न्यायसि. पृ. १३] १	१७६	अर्थानां यश्च सामान्य [प्र. वा. २।३०] २	१५२
अभेदभेदात्मकमर्थसत्त्व		अर्थेन घटयस्येना [प्र. वा. २।३०५] १	२४०
[सुवत्पु. श्लो. ७] १	६५	अर्थे हि वचनमप्रमाण	
अभेदस्यापरित्यागे		[प्र. वार्तिकाल. ४।१७] १	४७
[हेतु. टी. पृ. १२५] १	४४७	अर्थो ह्यर्थं गमयति [] १	३६४
अभेदात् सदृशस्मृत्या-		अवयवा एव नावयवी	
[सिद्धिधि. परि. १] १	५२०	[प्र. वार्तिकाल. १।९९] १	१७०
अभेदान्तिन्यनात्वाये		अवयविसंयोगमन्तरेण	
[मी. श्लो. शब्दनि. २७२] २	७३	[प्र. वार्तिकाल. १।९१] १	११०
अभेदानुविद्धत्वात्प्रत्येकम्		अवयवमेतदुपागतत्वं [प्र. वार्तिकाल.] १	२८५
[ब्रह्मसि. ट्या.] १	३०९	अनाप्यता श्रयसलोपेतुः	
अभ्यासपाटवाद्यमावान् [] १	११०	[सुवत्पु. श्लो. ४४] २	३५१
अभ्यासाहस्यते		अविज्ञात विज्ञात- [बृहदा. ३।८।११] १	३५३
[प्र. वार्तिकाल. १।४] १	७३	अविगया मृत्युं सीतां [ईशा. श्लो. ११] १	३११
अभ्यासेऽपि भाविज्ञानमनुमानम्		अविद्यया भ्रयणादिलक्षणया	
[] १	१११	[ब्रह्मसि. पृ. १३] १	११५
अभ्यासे भाविज्ञानवत् [] १	१११	अविद्याकृत एव [बृहदा. वा. १।४।११।४१] २	६४
अयमेव च तस्य भोगो [] १	२३४	अविद्या च [वैश्व. ४।१।१५] १	५१८
अरूपेण च भिन्नत्वम् [ब्रह्मसि. १।३] १	४५८	अविद्या माया भिद्यमानमात्रः	
अर्थकार्यतया ज्ञान-		[ब्रह्मसि. पृ. ९] १	३१४
[प्र. वार्तिकाल. २।३८०] १	२८८	अविद्याशी वा अरे आत्म	
५२		[बृहदा. ४।५।१४] १	४६५

भाग	पृष्ठ
अविनाशोऽनुवृत्तिश्च [हेतु. टी. पृ. १०५] १	४४६
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्म [प्र. ना. २।३५४]	
१।२५२; १।२५३; १।२६८; १।३७०;	
१।३८०; १।३९२; २।२१, २	३६५
अविसर्गाद' तस्मादात्मलाभात्	
[] २	१८९
अविसर्गादनमभिप्रायनिवेदनात्	
[प्र. वा. १।३] २	२७
अविशेषोक्तौ हेतौ [न्यायसू. ५।२।६] १	२२१
अवेद्यवेदयानारा [प्र. वा. २।३३०] १	३०६
अव्ययसितैरपि व्ययसायै [] १	१९९
अद्यत् सर्वम् [प्र. वा. २।४] १।३८६, २	१५७
अद्यत्पर्याय तृणाया [प्र. वा. १।२७६] २	३३७
अद्यरीर वा [छा. दो. ८।१२।१] १	
असद्वृत्तिरहितश्च [प्र. वार्त्तिक. ४।१९८] २	८९
असत्तत्त्वान्तराले य [वाक्य १।८६] २	३३२
असत्. प्रागस्यामर्थात् [प्र. वा. २।४६] २	२५७
असदभिधानमवृत्तम् [स. सू. ७।१४] २	२५६
अनन्मवादिप्रत्यय [प्र. वा. १।२७५] २	३३७
असाधारणकरणारे	
[प्र. वार्त्तिक. २।२४९] १	१०३
असिद्धः सिद्धत्वेनस्य [सिद्धिनि परि. ६] ५	१८१
असिद्धस्य न सिध्यति	
[सिद्धिनि. द्वि. परि.] २	१६१
अस्तीयमपि वा [प्र. वा. २।३६२] १	१५६
अस्पृश्यमनस्य [बृहदा. ३।८।८] २	१८
अस्पृश्यमनस्यै (मनस्यु) [बृहदा. ३।८।८] १	३४९
अस्पृश्यमनस्यै हस्तम् [बृहदा. ३।८।८] १	४५८
अहेतुनिमित्तवाद्या [प्र. वार्त्तिक. १।१३५] १	१२
आ	
आरम्भिनस्तर्हि सर्ववस्तुना	
[हेतु. टी. पृ. ९] २	१९७
आकाशमास्वादयतः [] १	१७८
आकाशभोग्यपक्षे तु	
[मी. दलो. शब्दनि. ५६] २	३२७
आकाशवर्णनताः [स. सू. ५।९] २	३१०
आचार्यवान् पुत्रो वेद	
[छा. दो. ६।१४।२] २	३३४
आत्मदर्शनबोध्यस्य [प्र. वा. १।२४३] १	३५
	३४२

भाग	पृष्ठ
आत्मनि ज्ञानजनने [प्र. वा. २।२१] २	३६
आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदम्	१ ३१३
[बृहदा. ४।५।६] १	४६५
आत्मान रथिन विद्धि [कठोप. ३।३।४।२] २	२७६
आत्मानुभूत प्रत्यक्ष [प्र. वा. २।५४०] १	१९९
आत्मा स तस्यानुभा	१ ३०५
[प्र. वा. २।३२६] १	३२३
आत्मीयमेव यो नेच्छे [प्र. वा. १।२५७] २	३४३
आत्मेन्द्रियसंचरुपात् [] १	१२४
आत्मैवेद सर्वम् [छा. दो. ७।२५।२] १	४६३
आदेजैव [जेनेन्द्र. १।१।१५] २	३१९
आद्य निचमरेतुर्न न भवति [] १	१२८
आधिपत्य विशिष्टाना	
[मी. दलो. शब्दनि. ६।०. ३०२] २	११२
आनन्द ब्रह्मणो विद्वाध [तैत्तिरी. २।९] २	२६८
आनुपूर्वा च वर्णाना	
[मी. दलो. शब्दनि. दलो. ३०२] २	३०८
आति दीपश्च विदुः [] २	३०३
आभास एव च [ब्रह्मसू. १।३।५०] १	५३३
आभास एवैव जीव [प्र. वा. २।३।५०] १	५३३
आम्नायत. प्रसिद्धिः च	१ ३१४
[ब्रह्मसू. १।२] १	४६०
आरोक्तो य आचारो	
[प्र. वार्त्तिक. ४।१२] १	२४९
आवरण तर्हि परमाणुना	
[प्र. वार्त्तिक. १।१] १	३१०
आसिम्पदादिविरहित [] २	२१९
आहुर्विधात् प्रत्यक्षम्	१ ३४७
[ब्रह्मसू. २।१] १	४६१
इ	
इत्यभिन्न प्रतिभास हि	
[प्र. वार्त्तिक. २।२४६] १	१५८
इद तावदक्ष वर्णवादी प्रत्यक्ष-	
[स्फोटसि. पृ. ३३] २	३२९
इदममरगुरुज्यो महात्मा [] २	११०
इदमित्य त्विदमम् [] १	५२६
इदमित्यादि यज्ज्ञानम्	१ ११९
[प्र. वार्त्तिक. २।२४३] २	१४
इदं वस्तुलायातम्	२ १५
[प्र. वा. २।२०९] २	१६

	भाग ४४	भाग ४४	
इदं सर्वं यदयमात्म्यं [बृहदा. २।४।६]	१ ४६३	उत्पादे हि सति [] १ २२५	
इदानीमेवमाकार- [प्र. वार्त्तिकाल. १।५]	१ ७५	उपयोगस्वात्मानो वस्तुत्यादि [] २ २२२	
इन्द्रजायादिषु भ्रान्तम् [न्यायवि. श्लो. ५१]	१ ७६	उपगच्छिन्नमिवाव नान्यद् [] २ २९९	
इन्द्रियज्ञानेन [प्र. वार्त्तिकाल. २।२४३]	१ ५२७	उपलम्भ सत्ता [प्र. वार्त्तिकाल. २।३८८]	१ २६९
इन्द्रियज्ञानेन समन-तरत्वेनेन [प्र. वार्त्तिकाल. २।२४३]	१ ५२५	उपलम्भ सत्ता [] १ ४४१	
इन्द्रियमनसो विज्ञान [] १ ६३		उपलम्भ सत्येन [प्र. वार्त्तिकाल. २।७४]	१ १७४
इन्द्रियमनसो विज्ञानकारणम् [सूची. श्लो. ५४]	१ ९७	उपायवृत्तिर्दिभगा ह्यसि [स. मति. १।२]	१ ४८४
इन्द्रियमनसु सचिद्वक्त्रक- [प्रभा. व्यो. पृ. ४४]	१ १८२	उपायभेदे माध्यस्मिन् [प्र. वा. ३।१८८]	२ १५
इन्द्रियाणि हयानाह [पटो. ३।३।४।२]	२ २७६	उपपाकारस्यारय खेदेन [प्र. वा. २।३३७]	१ ३९७
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोपपत्ति [न्यायसू. १।१।४]	१ ५३५	एक जातमजात न [हेतु. मी. पृ. १०५]	१ ४४६
इन्द्रो मायार्थः पुनरुपमीयते [सूक्त. ४।७।३३ बृहदा. २।५।१५]	१ ३४	एक पूर्णपान्था चेद् [प्र. वार्त्तिकाल. २।२०५]	२ १२१
१।१७५, १।३१११, १।४६४, २		एक संवेदन तच्चेत् [प्र. वार्त्तिकाल. २।२०५]	२ १२२
इष्ट विरुद्धाचेंऽपि देश- [प्र. वा. २।५]	२ १८९	एक प्रतिपेक्षेय [न्यायवि. पृ. ३९]	२ १९२
इह भक्तिं स्वतत्वेत्याह [] २ २७४		एक एवायमद्वितीय [स. वा. २।४]	१ ३४४
इहाकावे शब्दनिर्दिष्ट [प्रभा. व्यो. पृ. १०७]	१ १८४	एकत्वमविरोधेन [ब्रह्मवि. २।२८]	१।४५३, ४६०
इह न यतो व्यपहृतांशो [] १ १३२		एतत्ते देशगोदांश [प्र. वार्त्तिकाल. २।३२१]	१ ३६१
इह तन्नाश पटा [प्रभा. भा. पृ. १७१]	१ ४२६	एतद् द्वयोः प्रेक्षो हि [प्र. वा. २।२६]	१।१४३, १५१
इहं वा प्रकाशत्वम् [मी. श्लो. सू. य. १८५]	१ १८८	एवधानेन भावेन [ब्रह्मवि. २.२]	२ १४
उक्त्यात्मन्युत- [] १ १८८		एवप्रत्यवगच्छास्य [प्र. वा. ३।१०८]	१ ५२८
उक्तो मार्गस्तदाभ्यासा- [बृहदा. वा. १।४।११।४०]	२ ६४	एकप्रत्यवगच्छार्थ- [प्र. वा. ३।७२]	१।४८०, २ ५१
उक्तो मार्गस्तदाभ्यासा- [प्र. वा. १।२०७]	२ १६६	एकमूर्त्यमधस्तात् [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो १८७]	२ ३१५
उत्तरपादेदोषसंज्ञा. [प्र. वा. १।१४४]	१ ३०७	एकमेवाद्वितीयम् [छा. नो. ६।१।१]	१ ४७९
उत्तरात्मन्ना कुक्षर [प्र. वा. २।२५९]	२ १६८	एकवृत्तिर्वैरोधः [] १ १२३	
उत्तरापरिज्ञानाद्विग्रहते [] १ ३७६		एकसमये चोभय- [योगसू. ४।२०]	१ २३१
उत्पादपद्वयमन्यव्यसुक्तम् [त. य. ५।३०]	१ ४४१	एकसाधनप्रवर्धनीत्य [प्र. वा. ३।८]	२ १९७
उत्पादसिद्धिप्रतिष्ठानाम् [ब्रह्मवि. २।२४]	१ ४३६	एतस्य वैतथ्यमेव परस्य वैतथ्यात् [हेतुवि. पृ. १८८]	१ २८१

भाग

भाग २४

जातस्यापि न भावस्य

[प्र. वार्तिकाल. २।३३०] १ २६०

जात्यादेर्विनिर्देशेन [] १ २६२

जात्यन्तरं तु पदयाम् १ ४१७

[सिद्धिनि. परि. २] २ ९

जाति सर्वत्र दृश्यते [प्र. वा. २।१५८] १ २४६

जात्यस्य सविदो भ्रान्ते [सिद्धिनि. पृ. २७३] १ २७९

जीवाजीवास्तत्र धरन् [त. सू. १।४] २ ३३४

जीवानामसहायाशब्दा-

[सिद्धिनि. परि. ८] २ २५२

ज्वरादिदामने काश्चिन् [प्र. वा. १।७३] १ ४८०

जातैकत्वं यथैरासौ

[मी. श्लो. द्वाव्द्वि. श्लो. ७००] २ ३१४

ज्ञान स्वर्णवभासतः [प्र. वा. २।४००] १ २६५

ज्ञान प्रमाणमित्याहुः [सिद्धिनि. परि. १०] १ ६६

ज्ञानमपि स्वरूपेणाप्रतिपक्षम्

[प्र. वार्तिकाल. २।२१२] २ २६८

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चिन् [प्र. वा. १।३२] १ २१६

१।२५९, १।५३३, २।२३, २ २१६

ज्ञानश्चाद्वयवीपानाम् [प्र. वा. २।४१७] १ २६३

ज्ञानस्य तद्विचित्तत्वे

[प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १ १००

ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो

[प्र. वा. २।२१२] १ २७४

ज्ञानस्यैव च बाधोऽथ

[स्फोटसि. पृ. १५०] २ ३३१

ज्ञानान्तरेणानुभवो [प्र. वा. २।५१३] १ १९६

ज्ञानाभावे कथं ज्ञेय [आत्ममी. वा. ३०] १ ११३

ज्ञानेऽनभसते तेन [हेतु. टी. पृ. १०५] १ ४४७

ज्ञान्यहापश्योभेदात् [प्र. वा. ४।१।८०] २ ८३

ज्ञेयस्वरूपव्यतिष्ठति [प्र. वार्तिकाल. १।१] १ ३०३

ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्या

[योगवि. श्लो. ४३१] २ २९४

ज्ञेयेन विना ज्ञान [] २ ३३२

न

त एव तेषां सामान्यम् [प्र. वा. ३।७८] १ ४८२

त गुणवत्त्वज्ञानविनिर्दिष्ट-

[न्यायम् ४।२।४८] २ २४३

तद्वानुमानमप्युच्यते [प्र. वार्तिकाल. १।५] १ ७५

तद्याव्यभिचारकारण

[हेतुनि. टी. पृ. ९] २ १९७

तद्य सत्रं बुद्धिरूपमप्या-

[प्र. वार्तिकाल. २।१७०] १ २३

तज्जन्यविशेषग्रहणे [हेतुनि. पृ. १५२] २ १५४

ततः स्वभाषो भूतात्मा

[प्र. वार्तिकाल. १।२१२] १ ३६

ततो न परमायोऽसौ

[प्र. वार्तिकाल. १।९] १ २५

ततो नार्थत्रिया सा चेत्

[प्र. वार्तिकाल. १।४] १ ७३

ततोऽपि विशेषणविशेष्यत्वेन [] १ १२१

ततो भाव्यविषय

[प्र. वार्तिकाल. १।१] १ १३

ततो यतो यतोऽर्थानाम् [प्र. वा. ३।४०] १ ४७९

ततो यो येन धर्मेण [प्र. वा. ३।४१] १ ४७९

ततो रूपज्ञभेदेन [हेतु. टी. पृ. १०५] १ ४४६

तत्पर्यवृत्तमित्यस्मान् [प्र. वा. १।२८०] २ ३३७

तत्पर्यवृत्तैव तत्फल [] १ ४६८

तत्पर्यवृत्तानां हेतोः सामर्थ्य

[हेतुनि. पृ. २०८] २ १७९

तच्च भावेन व्याख्यातम्

[त. सू. ७।२।२७-२८] १ ४१७

२९८; २ २८०

तत्पर्यवृत्ति [छान्दो. ६।८।७] १ ४६४

२ ३३४

तत्र द्रव्यत्वमनेऽवृत्तिरादञ्जला

[] १ १२१

तत्र द्रुतादिभेदेऽपि

[मी. श्लो. स्तो. श्लो. २२] २ ३१७

तत्र द्वौ वस्तुगाधनी [न्यायवि. पृ. ३९] २ १९२

२ २००

तत्र प्रत्यक्षो गतादादाद-

[मी. श्लो. अर्था. ३] १ १८८

तत्र शीदोदनेरेव [न्यायवि. श्लो. ५२] १ ७६

तत्र सम्प्र-धमाज्ञेण

[मी. श्लो. द्वाव्द्वि. २६६] २ ७५

तत्रादशादिषु मुक्तम् [भा.] १ १२४

तत्रानुमानमप्युच्यते [प्र. वा. २।३०२] १ २४३

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
तत्रापि प्रतिभासा-तन्तुमेय		तदधस्तत्रमिधेयत्वात् [] १ ३५९	
[प्र. वार्तिकाल, ३।३३३] १	३९५	तदापार हि तदेनमर्थम्	
तत्राऽयमूर्जता सामान्य [] १	१२४	[प्र. वा. २।३०८] १	२४०
तत्रावयवयोगित		तदाकारैर्ननुद्विबेदेने	
[मी. श्लो. वन. श्लो. ३५] २	४०	[प्र. वार्तिकाल, २।४८५] १	२२४
तत्रैकं गोत्रं युद्धिनश्चात् [] १	१२१	तदात्वमुपसरोषु [] २	३३९
तत्रैकस्याप्यभावेन [प्र. वा. २।२१३] १	२६८	तदा भावप्रगिहो च	
तत्रैव तद्विद्वदर्थ [प्र. वा. १।२७३] २	३३८	[प्र. वार्तिकाल, ३।३३०] १	२६०
तत्तमानपलाहेतु [] १	१७०	तदुक्तम् [वाक्यमा. १।१।१८] २	६७
तत्समुदाये शरीरैर्निद्रियविषयसञ्ज्ञा		तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः [प्र. वा. २।२१९] १	३८
[] २	९३	तदेकान्तोर्जितवानयात्	
तत्त्वभावमहाया धी. [प्र. वा. ३।७५] १	४८१	[ग्रहस्त. श्लो. १०३] १	४३७
तत्त्वसंगोक्तधारण चेत्		तदेव च स्यान्न तदेव [ग्रहस्त. श्लो. ४९] २	२४९
[प्र. वार्तिकाल, २।३२९] १	२९६	तदेतदतिमिसादृशतो ध्याति-	
तथा न मुख्यः कारक्यपदेसो [] १	४१३	[] २	३
तथा नाना नियातेषु [प्रकाति. १।९] १	६९८	तदेतत्प्रत्ये पुनात् प्रयो [ग्रहदा. १।४८] १	३१४
तथाभूतसंन्यस्यप्रहारित्यज्ज्ञाय		तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपदमनन्तरमज्ञाय	
[प्र. वार्तिकाल, १।१९५] २	२६२	[ग्रहदा. २।५।१९] १	३४४
तथा मिश्रगभिन्नं य		तदेवान्य नालीति	
[मी. श्लो. शब्दानि. ७७१] २	७३	[प्र. वार्तिकाल, ३।३३०] १	२६१
तथाविषयस्य भावरय [] २	१६५	तदेव स्वरूपे प्रमाणमितर	
तथा सति परापरदर्शनात् [] १	१४७	[] २	८८
तथादि—यदि साक्षात्कारणमर्थस्य		तदैव चोतिस्मात्	
[प्र. वा. २।३०४] १	२४१	[प्र. वार्तिकाल, २।२४९] १	१००.
तथा क्षणिकमानाल [प्र. वा. २।१०८] १	१८४	तदैव तेन क्लेष [प्र. वार्तिकाल, ३।३३०] १	२६०
तथेदममल ब्रह्म		तद्भावहेतुभावी हि [प्र. वा. ३।२६] २	२४१
[प्रकाश. भा. वा. ३।५।४४] १	३१२	तद्गृह्यविषय एतेषु [प्र. वार्तिकाल, १।५] १	७५
तदशानैकवेद्यतात्		तद्वा एतदक्षर [ग्रहदा. ३।८।११] १	३५२
[ग्रहदा. वा. १।४।११३९] २	६४	तद्व्यवच्छेदार्थम् आधाराधार	
तदवस्थावादनित्यन्तम् [] २	२७२	[प्रथ. व्यो. प्र. १०७] १	१८४
तदनिर्देशयस्य वेद्यम् [] १	१३३	तद्व्यवहारदर्शनादेव [] १	२७७
तदन्यथावृत्तिमात्रादेव [] १	२४९	तद्व्यवहारव्यवस्थानात् [प्र. वा. २।३०८] १	२७०
तदन्येपु हि गोउद्धिन्		तद्धि यदा विमुक्तम् [प्रकाति. प्र. ३२] १	३१५
[मी. श्लो. आकृति श्लो ७०] १	४८६	तदेतोनियमो यदि [प्र. वा. २।४१८] १	२६४
तदप्रतीति ततोऽस्मै व्यग्रहारा-		तन्मतिज्ञान चतुर्विधम् [लघो श्लो ६] २	१८७
[] १	२२७	तन्वादिवरणान् सत्त्वान्	
तदप्रगिहो विषयस्याप्यप्रगिहिरिति		[विविधि. परि ७] २	२३१
[] १	२१५	तत्परा निर्जन्म च [त. सू. १।३] २	२२२
तदर्थाभासतैवास्म [प्र. वा. २।३४७] १	४०१	तमनैकालम्क भाव [प्र. वा. २।३४७] १	४०१

माग	पृष्ठ	माग	पृष्ठ
तेषां पुनरुत्पत्त्या जीवावयवानां		देशनालादिभिर्ज्ञाना [मी श्लो शब्दानि श्लो २७८]	२ ६०
[प्र सू ज्ञा मा २।१३४] २	२४९	देशनालात्तरव्याप्त	
तेषामभेदसिद्धयर्थ [हृत् टी पृ १०५] १	४४७	[प्र वार्तिकाल १।५] १	७५
तेषु समानोदकधारण [प्र वार्तिकाल] १	१७०	देशभेदेन भिन्नत्व [मी श्लो शब्दानि श्लो १९७] २	३१४
निपादस्यामृत दिवि		दोषा चित्तन सतीति [] २	३००
[यजु पुरुष ३१।३ आतो ३।२।६] १	१७६	द्रव्यक्रियागुणादीना	
निहेतोनाश्रय क्रमदे [प्र वा १।२७४] २	३३८	[मी श्लो १।१।२ श्लो १३] २	४५
ख मतामृतवाहाना [आत्मो श्लो ७] २	२१५	द्रव्यगुणकामाणि धर्मसाधनम् [] १	४१९
नयापि व्यञ्जकव्यक्ति [मी श्लो श्लो २७] २	३१८	द्रव्यगुणकर्मस्य [वैश्वे १।२।३] १	५०९
दयाया (दयया) श्रेय आवाचे		द्रव्य न गुणत्व कथं न च	
[प्र वा १।२८४] २	२६२	[वैश्वे सू १।२।५] १	१२९
द		द्रव्यत्वनि य वे वायुना	
दधान तद्ध तामात्म [प्र वा २।३०७] १	२७०	[वैश्वे २।१।२८] २	२०९
दर्शनाभिमतियत्र [प्र वार्तिकाल २।२४३] १	१०३	द्रव्यपयायसमा य [] १	११५
दधानोपाधारितस्या		द्रव्यात् स्वस्वरादभिज्ञा	
[प्र वा २।३३५] २	२२२	[सिद्धिपरि ३] १	४३२
दाहपाकादभेदेन [ब्रह्मसि २।८] १	४९८	द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा [त सू ५।४०] २	९७
दु रत रसादिन त्व धा		द्रव्याश्रया शुद्ध्यादयो [] २	३२५
[प्र वा १।२४९] २	२५८	द्रव्यस्वरूपग्रहणे सति [प्र वार्तिकाल १।९] २	८२
दु रभाषणवाच्ये [प्र वा १।२४०] २	३४५	द्वितीयज्ञान पूर्वज्ञानद्वयाकारम्	
दु र्ते विषयासमतिरुप्या		[प्र वार्तिकाल] १	२८७
[प्र वा १।८३] २	२५८	द्विगुण सुगुणम् [] २	२३८
दु र्योत्पादस्य हेतुत्वं [प्र वा १।२०४] २	२६९	द्विगुणतः धनसिद्धि [प्र वातकाल १।१]	
दूरभावेऽपि शब्दाना [मी श्लो शब्दानि ५७] २	३२७	१।२।२८ १।४।२२ २।८।६, २	२६९
दूराद् ग्रामागमयोर तराल		द्विज्ञानानुपलब्धे हि [मी श्लो शब्दानि श्लो २५०] २	५८
[प्र वा यो पृ १०७] १	१८४	द्विद्वयग्राह्य उ द यम्	
द्वन्द्वानशक्यो [योगसू २।६] १	२३१	[प्र वा यो पृ ४८] १	१८१
द्वयदशकयोस्तु चिर		ध	
[सिद्धिपरि ४।८] १	२३३	धर्म बोधनैव प्रमाणम् []	
द्वयमानतया वर्तमानमेव		१।२।८२ १।३।०२ २।४।५ २।७।४ २।३।०४ २	३१९
[प्र वार्तिकाल १।२३८] २	१७	धीप्रमाणत्वा प्रवृत्तेस्तु [प्र वा १।५] २	१८८
दृष्ट च आतेह ज्ञानस्य		धूम कार्यं हुतमुज	
[प्र वा यो पृ १०७] १	१८४	[प्र वा २।३३] २।१०।१, २	२५३
दृष्टाऽतीतकालत्वम्		धूमहेतुस्वभावो हि [प्र वा २।३६] २	१८६
[प्र वार्तिकाल १।२३८] २	१७	धनीना भित्तदेशात् [मी श्लो शब्दानि श्लो १७४] २	३१२
दृष्टेऽयं यमलादिषु [प्र वा २।३८४] १	२८४	धनीना श्रोत्रगम्यम्	
दृष्टस्य काष्ठ नास्त्य यत्		[मी श्लो शब्दानि श्लो २२३] २	३०७
[प्र वार्तिकाल २।४११] १	२७६		
दृष्टे सवितुरेकत्वे [मी श्लो शब्दानि श्लो १६५] २	३१४		

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
न कारण न कार्ये च तत् []	१	३१६	न तस्माद्विन्नमस्त्यन्यत् [प्र. वा. २।१२६]	१	१४३
न घटे पिशाचत्व []	२	२५		१	२७८
न च क्लेश एव तन्मत्स्य			न तस्य हेतुमिच्छाणम् []	१	३५७
[प्र. वार्तिकाल. १।२७७]	२	२३८	न तावदर्थवन्त [मी. श्लो.		
न च तादृश्या मोगेण			शब्दनि. २६१]	२।६१; २	३२२
[प्र. वार्तिकाल. १।२३४]	२	३४६	न तावदिन्द्रियेणैषा		
न च ते बुद्धिमोचराः []	१	११८	[मी. श्लो. अमान. श्लो. १८]	२	१५१
न च द्वैतित्वमेवेति [मी. श्लो. धन.			न तेगमेव कारणत्व नापि []	१	४१२
श्लो. ३७]	२	४०	न तैर्बिना दुःखहेतु- [प्र. वा १।२२७]	२	३३९
न च पर्यतुयोग [मी. श्लो. शब्दनि.			न दोषाब्दवाच्यो गर्तविशेषो...		
श्लो. ४३]	२।३०६; २	३०७	[]	२	२०२
न च पश्यति गन्तान [प्र. वार्तिकाल.			न हृदयेते यथामावः		
१।१९६]	२।१२३; २	२६५	[प्र. वार्तिकाल. २।३१०]	१	२६१
न च प्रदीपादीना तादवस्थम्			न नीलतज्जनवोरैरत्न []	१	३६०
[प्र. वार्तिकाल.]	१	१८६	न पदयामः क्वचित्किञ्चित्	१	१८१
न च युगपदनेरुविरत्य []	१	५२६	[सिद्धिधि. पृ. १२१]	२	३४
न च ये यशरीरस्य [छान्दो. ८।१२।१]	२	२८०	न पदयामः क्वचित्किञ्चित् [सिद्धिधि.		
न च स एव प्रतिभासोऽर्थो []	२	३	परि. २]	१।३८१; १।४१८; २	१३३
न च सम्बन्धग्रहणे प्रमाणागतेरेण			न पदयामः प्रजापति []	१	३१४
[]	२	२१३	न पुनरर्थवित्तो []	१	२२८
न च सम्बन्धो व्याप्य			न पुर्य परत्र [प्र. वार्तिकाल. २।१२६]	१	१४३
[प्र. वार्तिकाल. १।२]	१	३६४	न पुर्यापरलोकेन [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७५
न व्याहृष्टार्थतन्त्र.			न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७५
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४२]	२	५६		१	८१
न ध्यानन्तरमासरा- [द्वि. टी. पृ. १०५]	१	४४७	न प्रतिनियामप्रत्यक्षमनया [प्र. वा. २।३०८]	१	२६४
न चाश्वो गो. प्रमिद्धोऽग्नि			न प्रत्यक्षानुमानपर्यवर्तिन []	२	३६१
[मी. श्लो. आह्वी. श्लो. ७१]	१	४५६	न नेश यन्तुगो रूप [प्रमि. २।५]		
न चापि स इति शङ्कम्			१।७४४; १।१४७; १	४५७	
[मी. श्लो. आह्वी. श्लो. ७१]	१	४५६	न भोदशोभनेऽङ्गीन [मी. श्लो.		
न चापि सिद्धार्थार्थेन [प्र. वा. २।५७७]	१	१०६	शब्दनि. ५९]	२	३२७
न चैव द्वयसाधयाम [सिद्धिधि. परि. १]	१	४०६	न ननुमान प्रमाण तारत्र प्रत्यक्षम्		
न चैव देहेत्यङ्गीन [प्र. वार्तिकाल.]	१	१८४	[प्र. वार्तिकाल. २।४२०]	१	२६५
न चैव प्रमाणान [सिद्धिधि. पृ. ८८]	२	३२९	न रूपे भोदशङ्कितः		
न चैव गन्तव्ये तस्मात् [द्वि. टी. पृ. १०७]	१	४४९	[मी. श्लो. चोदना. श्लो. ११४]	२	२०९
न चोऽर्थार्थ [छान्दो. २।१२२८]	१	४६७	न शोचत्यङ्गीन हि		
न तत्र सिद्धिप्रतीति	१	२९९	[मी. श्लो. १।१४४ श्लो. २८]	१	५४२
[प्र. वा. २।२७७]	१	१७७	न विवक्षानुमानम् [प्र. वा. २।२८३]	१	२७३
न तस्य विविधवचो न [श्लो. ६।१]	१	२५०		१	१५९

भाग	पृष्ठ
न चोतदोषस्य [प्र वार्तिकाल १।२८६]	२ ७०
न वैकल्पदोषाय कल्पते []	२ ३३४
नष्टा पर्यायरूपेण [ह्यु टी पृ १०५]	१ ४४६
न स कश्चित्पुथिव्यादे [प्र वा १।३९९]	१ १९
न सन्ति प्रत्यक्षे कल्पना []	१ ५२४
न समानकारणस्य हेतुता [प्र वार्तिकाल]	१ २६४
न सर्वधर्म सवपाम् [प्र वा १।२५१]	२ १११
न सेवा व्ययहारेण [प्र वार्तिकाल १।७]	२ २८२
न कामान्यासानोदेति न [आप्तमी श्लो ५७]	१ ४३७
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके [न्यायवि श्लो ३०७]	१ १०२
न स्वमलमक्षि परयति []	२ ३२६
न हि तस्या-यथाभावो [प्र वार्तिकाल १।२३८]	२ ३४०
न हि ह्यवस्था भेदेन [प्र वार्तिकाल २।२५४]	१ ९०
न हि नियस्य नित्यमुपगम्यस्वभावस्य [प्र वा १।३७८]	१ १२
न हि(ह)वै स्यारीस्य [छांदो ८।१।२।१]	२ २७६
न हि सम्प्रतिभेदेन [मी श्लो वन श्लो ३१]	२ ४०
न हि स्वतोऽसती शक्ति [मी श्लो पौढना श्लो ४७]	२ २०१
न हि स्वभावो यत्परहितेन [प्र वार्तिकाल १।२१२]	१ ३६
न हि स्वतत्वेदने परस्ववदनम् []	१ २७६
न ह्यप्येतनेन किञ्चित् []	१ ६२
न ह्यवस्थाधसम्प्र ध [मी श्लो शब्दनि २४१]	२ ३१८
न ह्यर्थे शब्दा सति []	१ १३२
न ह्यवस्थार्थे परि-उद्य []	१।२५६ १ ५३२
न ह्यव कश्चिदनुभूत []	१ ३६९
नाकमात् कृमिणो भावा [प्र वा १।४७]	१ २६३
१।४९ १।५२१, २।८६, २।१५४, २	२ २६३
नाकारणमधिकाता [प्र वा १।१७०]	१ १४
नाकारण विषय []	२ २१८
१।२९८, १।२६३ १।४८०, २।८९, २	२ २१८
नायदीतविशेषणा विरोध्यवृद्धि []	१ ७०६

भाग	पृष्ठ
“नाणो” [त स ५।११]	२ १४४
नात परो विसवाद []	१ ११८
नातोऽर्थ स्वधिया राट [प्र वा २।२४६]	१।२९८ १।३९० २ १७६
नात्मा मनि विरक्त कि [प्र वार्तिकाल १।२३८]	२ ३४०
ना यत्तम यत्प्रमन्यता च [बृहत्स श्लो ४२]	१।२४९ १ ४५८
नादैराहित्यधीनाया [वाक्य १।८५]	२ ३३०
नानेकन न चैकन वृत्ति [न्यायवि श्लो २००]	२ ५१
ना यदस्ति ब्रह्म ना यदस्ति [बृहदा ३।८।१]	१ ३५०
ना योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति [प्र वा २।३२७]	१।२५१ १ ३२२
नामधेयशब्देन च व्यपदिश्यमानम् [वायमा १।१।४]	१ ५३७
नाच घट इति ज्ञाने []	१ १७३
नाथात् शब्दा स्पष्ट त्वमी []	२।६७, १ ३५१
नार्थोऽस्यवेदन कश्चित् [प्र वा २।३८८]	१ २६९
नार्थोऽस्यवेदनी ह्यो [प्र वा २।३८८]	१ २६९
नावद्वय कारणानि कायपति भवति [प्र वा २।५६]	२ १०३
नावद्वय कारणानि कायपति [हेतुवि टी पृ २०१]	२ १९१
नावद्वयम् [हेतुवि टी पृ २२०]	२ १९७
नासिद्ध भावधमाऽस्ति [प्र वा १।१००]	२ १३
नापी शरारा द्रववाद-सनसा [प्रसा भा पृ ३०]	२ २७७
नाह्यैव समुदागोऽस्मात् [प्र वा १।८८]	१ ३६८
निय नायातुयेया च [मी श्लो शब्दनि श्लो ४४]	२ ३०६
नित्य प्रमाण नैवास्ति [प्र वा १।१०]	१।६८, २।७६, २ १७२
नियत श्रेयो नि श्रेयस []	२ २८०
निरशानामगूना [त स ५।११]	२ १४४
निरावरणनाभास []	२ २२२
निरुद्धवभूतार्थ [प्र वार्तिकाल १।२१२]	१ ३६

माग	पृष्ठ
निरोध शान्तता प्रणीतता [] २	३४६
निर्विकल्पके त्यक्त्ववाच्यविनोः [प्रश. व्यो. पृ. ६९९] १	४१९
निर्विकल्पक दर्शन [] १	९७
निश्चितेऽपि वस्तुनि [बृहदा. २।४।५] २	३३४
निश्चयो न हि सर्वेषाम् [प्र. वार्तिकाल. २।८१०] १	२७६
निष्फल निष्फल शान्त [इवेता. ६।१९] १	४६६
निष्पत्तेरपराधीनम् [प्र. वा. २।२६] १।५२७, १।३८७, २।१८३, २	२५३
निष्पन्नरूपोत्पत्तिः [प्र. वा. १।१३३] २	२६१
नीलादिचित्रनिर्भास [प्र. वा. २।२२०] १	४३०
नीलादिरूपस्तस्यासौ [प्र. वा. २।३२८] १	३०५
नीलादिसुप्तादिमन्त्रेणोपपत्त्य [] १	२४६
नीलास्य व्यतिरेकेण [प्र. वार्तिकाल. २।३७७] १	२९२
नेति ब्रूम, निरुद्धा हनेकांत [ब्रह्म. शा. २।२।३३] १	४७७
नेह कारणावधारणमेतावत् [म्यायमा. १।१।४] १	५३६
नेहशाना विप्रतिपिद्धार्थानाम् [ब्रह्मसि. पृ. ६३] १	४५२
नेह नानास्ति किञ्चन [बृहदा. ४।४।१९] १।१७५; २	१६
नेह नानानि किञ्चन [बृहदा. पठो. ४।११] १।४३८; १	४७८
नैकस्मिन्नसम्भवान् [ब्रह्मसि. २।२।३३] १	४७६
नैकान्त सर्वभावाना [ब्रह्मसि. २।२७] १	४३७
नैकाधिकरणस्य चेत् [प्र. वार्तिकाल. १।२०३] २	२७०
नैतदेव गुणकर्मसामान्याना [प्रश. व्यो. पृ. ५०] १	१८३
नैरात्म्यदृष्टेस्त्युचितोऽपि वा [प्र. वा. १।२३९] १	३१८
नैप दोष पृथक्त्वाग्रहणनिर्घनस्य [] १	६७
नैवापि कल्पना शाने [प्र. वा. २।४१९] १	२६४
न्यायमार्गगुलारूढम् [हितुनि. टी. पृ. १] १।३२१; १	३६५

माग	पृष्ठ
पक्षपातश्च चित्तस्य [प्र. वार्तिकाल. १।२१२] १	३६
पक्षाङ्गत्वेऽप्यग्राह्यता... [प्र. वा. ४।१८७] २	८४
परमाणूनामिष नीलाकारता [प्र. वार्तिकाल. २।२२४] १	११७
परमार्थस्तु तदतदाकारम् [प्र. वार्तिकाल. २।१०७] १	२६७
परमार्थस्तु सखल [प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १	१३५
परमार्थस्तु विज्ञान [प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १।१०३; १	१७७
परमार्थस्तुतान्ते [प्र. वा. २।२०६] २	३२०
परमेस्वरस्तु अविद्यानसितत्वात् [प्र. भा. १।१।१७] १	३५०
पररूप स्वरूपेण [प्र. वा. स्व. ७०] १	४८०
पररूप स्वरूपेण [प्र. वा. २।६७] २	४९
परस्परविरुद्धयोरेकतासम्भवान् [] २	९५
परस्परवियोगेन समानकालयोरपि [प्र. वार्तिकाल.] १	२६४
परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टम् [] १	५०८
परितुष्टः शनो यस्य [प्र. वार्तिकाल. १।२०३] २	१४६
परेण तदभावेऽपि दृश्यते इति [] १	२७३
परोधात्मनो बुद्धिः [] १	१८८
परोक्षा नो बुद्धिः [] २	१४४
पर्यायेण यथा चैको [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १।९८] २	३१४
पश्चादवगतायस्य [] २	१८
पश्चिमस्तु पुरस्सन्यनि [स्फोटसि. पृ. १३०] २	३३१
पश्यन्न न धाणिः मेव [] १	११०
पश्यन्वा एतद् ब्रह्म [बृहदा. ४।३।१३] १	१७७
पश्यन् स्वरूपान्म्यै- [सिद्धिनि प्र. परि.] १	९८
पाण्याकाशविभागान् [] २	१४१

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
पाण्यादिवन्धे सर्वस्य [प्र. वा. १।८६]	१ ३६८	प्रत्येकसमयेत्तत् [मी. श्लो. वन. श्लो. ३० ३२]	२ ३९
पादोऽस्य विधाभूतानि		प्रत्यक्ष न्यूनानपोद [प्र. वा. २।१२३]	
[यजु पुष्प. ३।१३ छान्दो ३।२१६]	१ १७६	१।९१, १।१६२, १।४६८, १।४६९,	
परम्पर्याऽपि सन्त		१।५०४, १।५२४, २	१६६
[मी. दलो. शब्दनि. दलो. १८८]	२ ३१५	प्रत्यक्ष कल्पनापोद [न्यायवि. १।४]	१ ५१८
पाराय्मं चक्षुरादीना []	२ ११	प्रत्यक्षेण रूपादिव्यतिरिक्तस्य	
पारे मध्येऽन्तः [शाकटाय. २।१।९]	१ ३०४	[प्रस. व्यो. पृ. ४४]	१ १८१
पावकस्यैवदहने [प्र. वातिफल. १।१६२]	२ १६२	प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि	
पुन प्रति-पात्र प्रतियोग्या		[मी. श्लो. १।१।५ उप. दलो. ३८]	२ ३६२
[बृहदा. ४।३।१७]	१ ५३२	प्रत्यक्षादिभ्य सिद्धादान्मायात्	
पुनरावृत्तिरित्युक्ती [प्र. वा. १।१४२]	१ ३५	[ब्रह्मसि. पृ. ४१]	१ ४६०
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभायात्		प्रत्यक्षादीना तु व्यावहारिक	
[साक्यकारिण १।७]	१ २३३	[ब्रह्मसि. पृ. ४०]	१ ४६०
पुं सं सेनास्य दृष्टिस्त्वौ		प्रत्यक्षादेरपि स्वविषया []	१ ८०
[प्र. वातिफल. १।२०५]	२ १२१	प्रत्यक्ष निर्विकल्प []	१ ५२४
पुं संपन्थमविज्ञाय दुपकोऽपि []	२ २३३	प्रत्यक्षपूर्वक सर्वम्	
पुं सं मेवात्य नाशस्त्वौ		[प्र. वातिफल. २।४२०]	१ २६५
[प्र. वातिफल. ३।३३०]	१ २६०	प्रत्यक्षबुद्धि क्रमते न यत्र	
पुं सं वेधेन [प्र. वातिफल. २।२१९]	१ ३५	[युक्तवनुवा. श्लो. २२]	२ २९८
पुं सं दकधिवरीतमुदक [न्यायभा. १।१।५]	२ २०२	प्रत्यक्ष बहिरस्तक्ष [न्यायवि. दलो. १०८]	१ ६४
पौन पुन्य भूमायो वा []	१ ३४	प्रत्यक्षमन्त्रज्ञा स्या	
पौनपेयीमपेयात्र [ब्रह्मसि. २।६]	१ ४५९	[न्यायवि. दलो. ४०७]	१ ८६
प्रवृत्तेर्माहा [सा वा. २२]	१ ४७१	प्रत्यक्षमप्राप्तम् []	१ ८०
प्रथालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शन		प्रत्यक्षलक्षण प्राहुः []	१ ८२
[]	२ २३२	प्रत्यक्ष विनाद ज्ञानम् [लघु. श्लो. ३]	१ ९६
प्रथालनादि पङ्क्तस्य [प्र. वातिफल. १।४७]	२ ३४८	प्रत्यक्ष विज्ञाद ज्ञानम् [प्रमाणस. श्लो. २]	१ १०४
'प्रतिप्रत्यक्ष भिद्यते भाव' इति ब्रवाणो		प्रत्यक्ष सविकल्प चेत् []	२ ४४
[]	१ ५०६	प्रत्यक्षाविषयस्यार्थस्य []	२ २३६
प्रतिनवस्यापि तस्य तत्त्व न शब्दस्य		प्रत्यक्षवेद्यमेव त्वम् []	१ ५२६
[]	२ ५६	प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे	
प्रतिपक्षपरिग्रहो वाद [न्यायसू. १।२।१]	२ २४२	[प्र. वातिफल. ३।३३१]	१ ३६३
प्रतिभासो धिया भिन्न [प्र. वा. ३।१०६]	१ ५०	प्रत्यक्षैरनुपाख्येयै- [वाक्य. १।८४]	२ ३३०
प्रतिभासान्तर्गतमेव []	१ ३९७	प्रत्यक्षो यदि नामात्र	
प्रतिभासो य ईदृशो [प्र. वातिफल. १।१]	२ ३	[प्र. वातिफल. ४।१२]	१ २५०
प्रतिविषयाव्यवसायो दृष्टम् [सा. वा. ५]	१ ५३४	प्रत्यासत्त्या यवैक्य	
प्रतिस्नानमर्मसिद्धौ [प्रस. व्यो. पृ. ४५]	१ १८२	[मिद्विधि. परि. ६]	१ १६८
प्रतीतिमेदाद् मेदो हि		प्रत्येकसमयेत्तत् [मी. श्लो. वन. श्लो. ३०]	२ ४०
[प्र. वातिफल. २।३२९]	१ २१६	प्रदीपरोरपि भवेत् []	२ २०७
प्रत्येकमनुविद्धत्वात् [ब्रह्मसि. वा. ३१]	१ ३०९		

	भाग	पृष्ठ
प्रदेशानुसारविसर्गान्याम् [त. सु. ५।१६]	२	११३
प्रधानाना प्रधान तद्		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१	४०५
प्रधानमीदरः कर्म []	१	४०६
प्रत्यस्तस्य न हेतुत्व []	२	१९५
प्रभाकरमिद चित्त [प्र. वा. १।२१०]		
१।३८; १।१७७; २।२६०; २	३४३	
प्रभुयंदेवेच्छति तत्करोति []	२	२९६
प्रमाणतर्कसाधनोपलभो		
[न्यायनू. १।२।११]	२	२४३
प्रमाण द्विविध प्रमेयद्वैविध्यात्		
[प्र. वार्तिकाल. २।१।१२]	१	५२२
प्रमाण इततो निर्णयः		
[मिडिचि. परि. १ श्लो. २]	२	३६५
प्रमाणादिप्रसिद्धिः		
[प्रमाणप. पृ० ६३]	१	५६
प्रमाणान्तरसद्भावः		
[] १।३८६; २	१५८	
प्रमाणमात्मसात्तुर्वन् [न्यायवि. श्लो. ४९]	१	७६
प्रमाणनवैरधिगमः [त. सु. १।६]	२	३६६
प्रमाणमनधिगतायां []	१	३०१
प्रमाणमर्थसंग्र-धात्		
[न्यायवि. वा. २८९]	१	४७
प्रमाणमविमर्शदिज्ञानम्		
[प्र. वा. १।३]	१	५१५
प्रमाणस्य षष्ठम् [मिडिचि. परि. १]	१	५२१
प्रमाण इततो निर्णयः		
[मिडिचि. परि. १ श्लो. २]	२	३६५
प्रमत्तयोगात् प्राणव्यवहारः		
[त. सु. ७।१३]	२	२५६
प्रमात्रप्रमेययोः सापेक्षि []	१	६०
प्रवर्तनस्यैकस्य [प्र. वार्तिकाल. २।१।३३]	१	८९
प्रविष्टे आन्त्या निदर्शयते		
[प्र. वा. ३।४४]	२	३६१
प्रतिष्ठानि प्रमाणानि [न्यायावता. श्लो. २]	२	२४६
प्रतीकमुदाहरण न त एव		
[प्र. वार्तिकाल. १।१९४]	२	२६८
प्राक्-ध्यातव्यस्य [मिडिचि. परि. ३]	१	४७५
प्राग्भासः पुनर्गतेः		
[मी श्लो. शब्दनि श्लो. १६४]	२	३१४

	भाग	पृष्ठ
प्राग्भासो यः सुराश्रया [मी. श्लो.		
शब्दनि. श्लो. १६३]	२	३१४
प्राग्भावः सर्वहेतुनाम् [प्र. वा. २।२४६]	१	२५९
प्रागस्तः सत्तासम्बन्धः कार्यत्वम्		
[]	१	४१०
प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो		
[बृहदा. ४।३।२१]	१	५३१
प्रातिहार्यविमर्शः परिष्कृतो		
[बृहत्स. श्लो. ७३]	२	२५७
प्राप्तेरप्यायं पूर्वैर्ण		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१	४०२
प्रामाण्यं चेतसा स्वार्थव्यवसायः		
[]	२	३६४
प्रामाण्यं वस्तुविषयः []	२	४
प्रामाण्यं व्यवहारेण [प्र. वा. १।७]		
१।७७; १।१११; १।२६६; १।३२०;		
१।५२३; २।२८२; २।३६०; २	३६६	
प्रायः प्राकृतशक्तिरप्रतिरल-		
[प्र. वा. १।२]	१	४८
प्रीतिस्त भगवत्सांसम् [मनु. ५।२७]	१	५३०
पल्लविचयदृष्टेः [प्र. वा. १।२७७]	२	३३७
पल्लव्यश्चिञ्चक्य- [प्र. वा. १।२७८]	२	३३७
य		
बहिरन्तरप्लुभयथा न		
[बृहत्स. श्लो. १२९]	२	२८८
बहीरुपतयैव सामान्यं []	१	१४०
बहुसो बहुधोपायं		
[प्र. वा. १।१३७] १।५३२; २	२६७	
बाधकः किं तदुच्छेदी		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२५९
बाधस्य बाधेनो []	२	१३०
बाध तपः परमदुःख-		
[बृहत्स. श्लो. ८३]	२	३३७
बाधः सतिहितोऽप्यर्थ- [प्र. वा. २।१९६]	१	१९६
बुद्धिपूर्वो क्रिया दृष्टा [गन्ताना. श्लो. १]	१	३०
उद्गम्यमानमर्थ []		
१।२३५; २।२७३; ३।२७५; २	३२८	
उद्गमादस्य वचिदाधिता []	२	२९०
बोधोक्त्य-गन्तानं [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१	७३

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
महाविष्णु ब्रह्मैव भवति [मुण्डको २।२।९]	१ ३५२	भोगापवगार्थ इत्यम् [योगसू २।१८]	१ २२५
महाविष्णोति परम् [तैत्तिरीय २।१।१]	२ ३५१	भ्रातरिति सम्पन्न	
महापद्म यदेवेत् तत्रापि []	१ ४०९	[प्र वार्तिकाल २।३८०]	१ २८८
मुच्यन् प्रत्यक्षमभ्यात् [सिद्धिधि परि १]	५ ५२	भान्तेर्निश्चायते नेति [प्र वा ३।४४]	१ ५०४
म		भान्ता निश्चीयते नेति [प्र वा ३।४४]	२ ३६१
मक्षरस्त्रेण विद्येत []	२ २५६	म	
भवतु द्रव्यस्य प्रत्यय []	१ १२३	मणिप्रदीपप्रमथा [प्र वा २।८७]	
भवतु निर्यापारस्य सस्य []	२ २१२	१।३२६, १।४८३	२ २७
भरानेय प्रमाण नापर []	१ २	मतिभुतावधिभन पथय [त सू १।९]	२ ३६३
भक्षिष्यद्वृक्षसुखादन्त []	२ २०२	मद्यसिद्धिर्ज्ञानम् []	२ ९३
भागा एवावभासते [हिंदु टी पृ १०६]	१ ४६८	मनसोर्मुगपद्वृक्ष [प्र वा २।१३३]	
भावाद्योपलब्धे [ब्रह्मसू २।१।१५]	१ ५११	१।८८ १।२७५ १।३४९ १।३८८, १	५२७
भावि रण्यवामस्तनोऽपि []	२ ३३६	“मनसो” [प्र वा २।१३३]	१ ५१६
भावादौवात्य राज्ञावे [प्र वा १।६]	१ २४३	म राज्यपुत्रतामणा [प्र वा २।३५७]	१ ३१२
भाविता ब्रह्ममाणःवमि		मदालोकसाहित्येन []	१ २७५
[प्र वार्तिकाल १।१३८]	२ १७६	मम ध्यामलित सभु	
भावे चोपल-ये [ब्रह्मसू २।१।१५]	१ ५११	[प्र वार्तिकाल २।८१०]	१ २७५
भावोपधानम्यान तु [प्र वा १।१८७]	० ३७	ममैव प्रतिभासोऽयम्	
मिषयोऽहमापि भावोपम स्वभोपम	१ ३२१	[प्र वार्तिकाल १।१]	१ ५०१
[]	१ ३४४	महत परमव्यक्तमव्यक्तात् [कठो ३।१११]	२ २७३
मिष्यते हृदयमपि [मुण्डको २।२।८]	१ ३१८	महत्पनेकद्रव्यत्वात् [वेदो सू ४।१।६]	२ १४६
मिष्यकाल कथ ग्राह्य [प्र वा १।२४७]		महदाया प्रकृतिविकृतय [सायका ३]	१ ४७१
१।२५७ १।२६० २	१४९	मा-गपाटवयेदेन [प्र वा १।४११]	१ २७५
मि नमोऽपि हि कावाञ्छि		मायामरोचिप्रतिभासवद	
[मी दलो आह २८]	० ३७	[प्र वार्तिकाल २।२१०]	१ ३८२
मिष्यत्यैकलनित्यये		माला ज्ञानविदा कोऽय [प्र वा १।५१४]	१ १९६
[मी दलो शब्दनि १७२]	२ ७३	मिष्याप्याद्योपहानाद्य	
मिष्योऽमुगत्प्रत्यक्षयादकानात्		[प्र वा १ १०४] २।२१६ ०	३४०
[प्रस ल्यो ७]	१ ४११	मिष्यैकते विद्येयो वा [लया दलो ४१]	१ ४७०
मिन्मूर्ति यथापात्र		मुक्ति-लु शून्यताष्टे [प्र वा १।२५५]	१ ३७
[मी दलो शब्दनि दलो १८२]	२ ३१७	मुक्तो ब्राह्मणमखला []	० ३०१
भूतग्राम म एवाय []	२ १३७	मुत्तमगीणमावस्य []	१ ६०
भेद एव तथा च स्वा [हिंदु टी पृ १०७]	१ ४४०	मूढ तयारिस्व व्यस्यति [प्र वा २।१३३]	१ ३५९
भेद एवाय तत्रापि [हिंदु टी पृ १०७]	१ ४४९	मूढा परिहृ [त सू ७।१७]	२ २५७
भेदस्तुतात्म्या वागुय [त सू ७।२८]	२ १३८	मूलप्रति [सायका ३]	१ ४७१
भेद साक्षात्साक्षात् [आतमी स्तो १०५]	१ ०५	मूला म मुमुक्षाप्याति	
भेदोऽकाय-शनस्य [धामयपदी १।८७]	२ ३३२	[कटाप ४।१०] १।३५०, १	५१०
भेदेन विनिर्गोपायम् [प्र वा २।३८८]	१ २६०	मेनोत्रया मविष्यति [न्याय मा १।१०]	२ २०१
भोचुभोम्यमकपोरत्वा [योगसू २।६]	१ २३१	मेथुनमम [त सू ७।१६]	२ २०६

माग	पृष्ठ	माग	पृष्ठ
मैत्रीप्रमोदकादयमाध्य [त. सू. ७।११]	२ २४७	यथा च सति द्रव्यगुणकर्माणि []	१ ५०८
य		यथा तथा [५] यथार्थत्वे [प्र. वा. २।५८]	१ ४८३
य परेण चोदित दोष [न्यायवा. ५।२।२१]	१ ३७५	यथा तद्वोघक वस्तु [प्र. वा. २।३०२]	१ २४४
य पश्यत्यात्मानं तत्रास्याह-		यथा त्वन्मते निर्विकल्पकेन []	१ ३७०
[प्र. वा. १।२११]	२ ३३८	यथा दण्डिन जात्यादेः [प्र. वा. २।१४५]	१ १६०
य प्रागज्जनको बुद्धे []	२ १६७	यथानुराग* इलोको वा	
य सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् [बृहदा. ३।७।१५]	१ ४९६	[वाक्यप. १।८३]	२ ३३०
य सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् [बृहदा. ३।७।१५]	२ १९	यथा पितुः सदृश पुत्र उत्पत्तिमान्	
य एव लौकिका [शाबरभा. २।३।३०]	२ ३२८	[प्र. वार्तिकाल. २।३०५]	१ २४५
यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु [मी. श्लो. चोदना		यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते	
श्लो. ११३]	२।२८८; २ २९०	[प्र. वा. २।२०९]	२।१४, २ १६
यत एवासावुत्तरे वस्तव्य		यथा विशुद्धमाकाशम्	
[न्याय वा. ५।२।२१]	१ ३७६	[बृहदा. भा. वा. ३।५।४३]	१ ३१२
यत प्रत्यय इत्येव [मी. श्लो. शम्भिन.		यथा स जातस्तेनास्य	
श्लो. २४५]	२ ७७	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१ २६०
यतः स्वभावोऽस्य यथा [प्र. वा. २।३।४६]	१ ४००	यथास्वप्रत्ययपेक्षाद् [प्र. वा. २।२।१७]	१ ३६
यतः स्वरूपमेवाददस्य [प्र. वा. १।१६]	१ २४०	यथैव कारणदेव [प्र. वार्तिकाल. १।१६२]	२ १६१
यतो न प्राप्तिरुदेह		यथैव केशा दधीयति देशे	
[प्र. वार्तिकाल. १।४] १।७३, १ ७६		[प्र. वार्तिकाल. २।२२३]	१ २१७
यतो वा इमानि [तैत्ति. ३।१]	१ ४३८	यथैव ग्राहकाकार*	
यतो वाचो निवर्तन्ते [तैत्ति. २।४]	२ ३५२	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१ ३९७
यत्तावन्नास्तेषोऽनयवी []	१ ३६८	यथैव तर्हि स्वरूपसंगेदनरूपेण	
यत्तत्र दोषेषु []	१ ३७	[प्र. वार्तिकाल. २।३०६]	१ २४४
यत्र तु नाग्यास्तस्य [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१ ९३	यथैव तव गत्यादि [मी. श्लो. स्तो. २४]	२ ३१७
यत्र नाग्यत्वयति [छान्दो. ७।२४।१]	१ ३५३	यथैव प्रथमं ज्ञान	
यत्राप्यतिदायो ह्य		[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१ ४०१
[मी. श्लो. चोदना. श्लो. ११४]	२ २८८	यथैवात्मायमाकार* [न्यायवि. श्लो. ३५]	१ ७०
यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्व []		यथैवास्याक्रमं तत्त्व	
१।५२३, २ ३६६		[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२ १२१
यत्रैवार्थक्रिया तत्र [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१ ७३	यथोक्तोपपन्नकलजातिनिग्रह	
यत्तावन्नाहं न भरति []	२ २३७	[न्यायवृ. १।१।२] २।२४२, २ २४४	
यथा कश्चित्तरयार्थरूपम् [प्र. वा. १।३५३]		यदशक्तिवदिज्ञानम् []	२ १०७
२।२१, २ २२		यदातीतं न तद्ग्राम	
यथाग्नेर्ज्वलत सर्वा दिशो [व्यापीत ३।३]	१ ३५०	[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७]	२ ८८
यथा चक्षुरादिकाद् ग्राहका		यदा तु ग्राहमाकार	
[प्र. वार्तिकाल. ३।३२१]	१ ३६१	[मी. श्लो. च. व. ७४]	१ १८७
यथा च रोमहर्षादि		यदा स हस्यते भाव	
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	२ ३९७	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१ २६०
यथा च व्यतिरेकैव [मी. श्लो. वन. ३२]		यदा स्वरूपं तत्तस्य	
१।४९०; २।४०, २ ७८		[प्र. वार्तिकाल. २।३२९]	१ २१६

भाग	शृङ्खला	भाग	शृङ्खला
यदा हि सर्वप्रकारेणैकान्तिकस्य	[ब्रह्मसि० २।२५] १ ४३७	यदेव दृश्यते तदेवाम्युपगम्यते	[प्र. वार्तिकाल. १।३३०] १ ३९७
यदा कालकलाव्यापि	[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७] २ १२	यथायाज्जभासते तत्तथैव [] १ ५१९	
यदि ग्रहणमर्गस्य	[प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १ १०१	यथा कार्यमुत्पत्त्युत्पत्तिवि. परि. ३] १ ४७५	
यदि च दृश्यमानताव्यतिरेकेण	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३३] १ ३९९	यथाप्येकत्र दोषेण [प्र. वा. १।२२७] २ ३३९	
यदि च साधारणतः प्रतिप्राप्ति	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१] १ ३६९	यथाद्वैते न [प्र. वार्तिकाल. १।३६] १ ५४; १।३१४; २ २६८	
यदि तत्तदाकारमात्मनम्	[प्र. वार्तिकाल.] १ २८५	यथाऽप्यस्मिन् साध्यमाने [प्र. वा. ४।३३] २ ११	
यदि धर्मवशेन स्यात्तस्या...	[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७] २ ८८	यथाऽस्मान्निर्गमप्रतिमानं [] १।३५८; २ ३०	
यदि नाम पक्षविशेषणं	[प्र. वार्तिकाल. ४।१८७] २ ८४	यथा कर्तुंरमात्रेण [मी. श्लो. चोदना. श्लो. ६३] २ ३०४	
यदि नित्यमनित्यं...	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५] १ १२१	यथा सर्ववदत्तेऽपि [मी. श्लो. वा. २६] २ ३७	
यदि पश्चाद्दिनावधेयं	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १ २६०	यथाऽवदत्तसर्वं एव सर्वज्ञो भवति [प्र. वार्तिकाल. १।२९] १ ७	
यदि पूर्वापरीमायः	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५] २ १२२	यथा समानबोधमुक्तः [] १ १७०	
यदि प्रथमसम्पातः	[प्र. वार्तिकाल. २।१०५] १ १८५	यथा खलु द्रव्यात् पर्याया मिथ्यते [ब्रह्मसि. २।२४] १ ४३६	
यदि प्रमाणं प्राक्स्थितं	[प्र. वार्तिकाल. १।४] १ ७३	यथा येन सह वादात्प्य... [हेतुवि. टी. पृ. ९] २ १९८	
यदि भावान्तरमेवाभावस्तदा	[] २ १५३	यथा हेतुहृत्तो मायः [प्र. वार्तिकाल. १।३३५] १ १२	
यदि योगो भवेत्...	[प्र. वार्तिकाल. १।१९१] २ १४६	यथाऽत्मा बलभस्तरस्य [प्र. वा. १।२३६] २ ४४४	
यदि द्वावदृश्य सामर्थ्यं	[प्र. वार्तिकाल. ४।११७] २ ८३	यस्मिन्मात्रेण समयेत ज्ञानमुपजातं [प्र. वा. ४।२९] १ २१३	
यदि ध्वेयते नीलं	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१] १।३०६; १ ३५४	यस्मिन्नेव विषये ज्ञानमुत्पन्नं [प्र. वा. ४।२८] १ २१२	
यदि पट्मिः प्रमात्रेः स्यात्	[] १ ८	या च यावती च मात्रा [प्र. वार्तिकाल. द्वि. प. पृ. ३१०] १ ४०९	
यदुपलब्धिप्रकारणोपपन्नं यत्	[] १ ५०७	या चावयवयो मृत्तिः [श्लो. मी. वन. श्लो. ३४] २ ४०	
यदेतत्पक्षसि तस्य [] १ ५३७		या तत्पक्षिकाल एव मुखादेः [] १ २२०	
		यावच्छ्रमं च तद्वृद्धि [मी. श्लो. शून्य. १९३] १ १८९	
		यावज्जीवेत् मुक्त जीवेत् [सम्पादितरत्न] २ १००	
		यावदात्मनि न प्रेम्णा [प्र. वा. १।१९३] २ २६५	
		यावन्ति परस्परं तावन्त्यस्तत्रिचयः [] २ २२८	

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
गुणवा यत्र घटामुपैति तदह [] २	१४२	रूपादौ चभुगदीना	
सुगण-गणानुपपत्तिर्मानसो [] २	१४१	[मी श्लो गृय १८६] १	१८८
[न्यायसू १।१।१६] १	२२३	ल	
सुगणदेकत्र बहूनि कमाणि [] २	१४२	लक्षणयुक्तं बाधसम्भवे	
सुगणद्वयसन्निधानादेव [] २	१४२	[प्र वार्तिकाल २।१७] १	२१९
[प्र वार्तिकाल २।१३३] १	८९	लक्षणयुक्तं बाधसम्भवे	
ये कस्यचित् कस्य सुगतस्य [] १	३९३	[प्र वार्तिकाल ३।७१] ७	३१९
योगानुष्ठानादगुद्विषये [योगसू २।२८] २	२७२	लक्षणहेत्वो [पाणिनि ३।२।१२६] २	११८
योगिना च समाधानादुच्यते [] २	१७२	लक्ष्यरूपे बन्धवित्किञ्चित् [ब्रह्मसि २२] १	३४७
[प्र. वार्तिकाल १।१३८] २	१७९	लिङ्गस्य तत्साध्यसम्भारस्य वा [] १	४७
योगिना नित्येषु द्रव्याकृतिगुण [] २	१७९	लिङ्गलिङ्गविधोरव [प्र वा २।८२]	
[प्रमा भा पृ १६८] १	४५२	१।१९४, १।३३१, १ ४८३	
योग्यदेशस्थिते [प्र वार्तिकाल २।१२६] १	१४२	लिङ्गासमाहक मानमूला [] २	८२
योग्य शब्दो विकस्यो वा [सिद्धि वि परि ५] २	३२१	इतता नाम रिच्छेद [प्र वार्तिकाल ४।१०७] २	८९
योग्योद्ग [प्र वार्तिकाल २।१४६] १	१९	व	
यो मि शेषपदार्थतत्त्वविषय [] १	१८	यन्ना नहि क्व कश्चित् [मी श्लो शब्दनि श्लो २८८] २	३००
यो मुक्तस्तस्य बन्धो न [] २	१७०	यत्तत्त्वविद्विनिमित्त [सायना ५७] २	७७३
[प्र वार्तिकाल १।२०३] २	१७०	बहोरित् यत्र भावभेद [ब्रह्मसि १०] १	४०८
यो यत्रैव स तत्रैव [] १	१३	वर्णोऽन्यत्रयवरात् [मी श्लो शब्दनि श्लो २१३] २	१००
यो यो गृहीत सर्वस्मिन् [] २	३१०	यथमात्मभङ्गन [मी श्लो पृ ६१३] १	४३९
[मी श्लो शब्दनि श्लो १७१] २	३१०	यत्तु-युपपत्तिमिने च [मी श्लो शब्दनि श्लो २६७] २	७४
यो हि यदो न तस्य मोक्षोऽस्ति [] २	२६५	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
[प्र वार्तिकाल १।१९०] २	२६५	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
यो हि भावधर्मै तत्र [प्र वा १।१९३] २	१४	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
२		यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूप रूपमितीधेत [प्र वा २।१७७] १	१९८	[] २।१३ २	७०
रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी [] २	२०९	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
[विने २।१।१४] २	२०९	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपरसगन्धस्पर्शवती प्रतिनिधय [] २	२०९	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
[प्रमा व्यो पृ ४४] १	१८३	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादयो घटस्येति [प्र वा १।१०४] १	१६९	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादिनापि रणदेख्यभिचारो [] २	१९७	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
[दिव्यि टी पृ ८] २	१९७	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादिनापि रणदेख्यभिचारो [] २	१९७	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादीना प्रतिनिधयत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	१९७	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
[प्र वार्तिकाल १।१०२] २	१६२	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादेरस्तो गति [प्र वा ३।८] १	४८७	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४
रूपादेरस्तो गति [प्र वा २।७३०] १	३७४	यत्तु-युपपत्तिमिने च [] २	७४

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
विकल्पयोग्य शब्दा [१३९२, १५३३ २१२८, २ ३२४]		विधिधातुविधानस्य [प्रमाणसं० स्लो. ४] १	१६२
विकल्पा शब्दयोग्य [२ ३२३]		विशिष्टमुत्तरसंपत्तान् स्यात् [प्र वा ११२३४] २	३४१
विश्वो ब्राह्मणाहकोत्प्रेरणीयत्तिमान् [प्र वातिकाल ३३३०] १	२७९	विशेष कुरुते हेतु [१ ६२]	
विकल्पो ऽस्तुनिभातो [१ ३१४]	२१४	विशेषग्रहणाभावादेको १	४५६
विशारतामस्ये हि जापस्याम्युप [अ शा भा १४१२९] १	४६४	[मी श्लो आकृति श्लो ७३] २	७९
विषयगतो कमयोग [त सू २१२५] २	१०२	विशेषग्रहणमयान्वय [प्र गतिकाल ३३३०] १	२६१
विच्छिन्न इति बुद्धि स्याद् [मी श्लो १११४१७ ४७] १	५४१	विशेष विरोधश्च [प्र वातिकाल २१४५] १	११६०, १ ७९३
विज्ञात द्वैत विज्ञेय [१ ३५३]		विशेषरूपतो येऽपि [मी श्लो आकृति ६८] १	४५५
विज्ञान विज्ञानरूपतयापि [प्र वा २१२०९] ०	१४	विशेषलिङ्गाभावाच्च [वंगे सू० ११२१७] १	४५१
विज्ञानागारमरे [बृहदा ४१-१-] २	१०	विषयग्रहणवशा ऽप्यमस्य [१ ४००]	
विज्ञातया नीलादिनिकल्पा [१ ५२२]		विषयविपयितनिपातान्तर [रूपो स्व श्लो ५] १	६६
विशेषविपयनिभास [सिद्धिप्र परि] १	२३१	विषयव्यपदेशाच्च [१ २८७]	
विद्या चाविद्या च [इशा आ ११] १	३१०	वृत्त्यनुपपात्तारति रेतु [प्रश श्लो पृ ४६] १	३७४
विद्याविद्ये ये [द्वे] अप्युपायो [ब्रह्मसि व्या पृ १३] १	३१०	बुद्धिरादेर् [वा सू ११११२] २	३१९
विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवल [प्र वा ३१६] २१७८, २	७७७	वेदे कत रभायाचद्दोषशङ्के [२ ३३४]	
विधानमेव वैकल्प [ब्रह्मसि २१४] १	३४५	न ह ने नवारीरण्य प्रयाग्ययो [छा द्रो ८११२११] २	२७६
विशेषविधेया सत्यव्यवच्छेद [ब्रह्मसि पृ ४७] १	४६२	व्यङ्ग्यव्याना चतदस्तीति [मी श्लो शब्दनि श्लो २१६] २	३०७
विनापि र्गमाणूना [प्र वातिकाल १११२] २	१४६	व्यक्तपक्षमहाध्वे च [मी श्लो शब्दनि श्लो २१४] २	३०७
विशुद्धावयवामावौ [मी श्लो वन श्लो ३१] २१४६, २	७८	व्यभिचक्यवतुरीधत [मी श्लो] २	७८
विश्रमे विश्रमे तेषा [म्याययि श्लो ५४] १	२३०	व्यभिध्येन हि सामान्य [मी श्लो आकृ श्लो २७] २	३८
विमूढो लघुवृत्तेर्वा [प्र वा २११३३] १	९३	व्यभिष्वेय च सामान्य [मी श्लो] १	३४३
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षान्या [वायसू० १११४१] १	४०	व्यभिदेवप्रविदा [प्र वा २१ ४२] १	२१९
विषयप्रमाणम्यायेन [१ १२४]		व्यक्तीना भावो न तासा [प्र वातिकाल २१२६] १	१४३
विषय हेतुमुद्राग्य [२ २३६]		व्यतिरिक्तस्य सद्भावे [प्र वातिकाल ३३३३] १	३९६
विरोध द्या तता प्रपातता [२ ३४६]		व्यभिचारान् वातादिषम [प्र वा ११२५०] २	१११
विरोधाच्चोभयैकात्म्य [आत्मगा श्लो ३] १	४६९		
विशेषया मुद्रकमुण [बृहत्स श्लो २५] १	१६३		
विश्वान्मान शब्दास्तामेव [२ ६८]			
विश्वस्त कारकाणि [जैने महा ११४४१] १	५७		
विश्वपरतन्त्रत्वान् [प्र वा ११२८] २	७६		

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
वर्गकत्वादशक्यात्		श्रीप्रवृत्तेरलतादेः [प्र. वा. २।१४०]	१ १४७
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१ २६०	अवगम्याहमया तु []	२ ३१३
व्यवसायात्मक ज्ञान [न्यायसू. १।१।४]		अनुसम्पद्यतेऽङ्गम् []	२ १८७
१।९२, १।१८०; १।१९८, १।३७०;		[त. श्लो. पृ. १।२०]	२ ३६०
२।८७; २ १६७		श्रोता ततस्ततः शब्द- [श्री श्लो. शब्दनि.	
व्यवसायात्मनो दृष्टे.		श्लो. १७६]	२ ३१२
[सिद्धिनि परि. १] १।४९३, १	७२१	न	
व्यवस्थन्तीकणादेव [प्र. वा. १।१०७]	२ १७२	सयोगस्य द्रव्यारम्भ []	१ ४१३
व्यवहारमानमिदम् []	१ ७७६	सयोगस्यैव ह्येव धर्मो []	१ ३६९
व्यवहारमानमन्विचारिततत्पत्तायि		सयोगानां द्रव्यम् [वैद्य. सु. १।१।२७]	२ १३३
[प्र. वार्तिकाल. ४।१९]	१ २५०	सयोग्यादिषु येषांस्ति [प्र. वा. ४।२०३]	२ १९७
व्याख्यातार स्वत्वेव	१ १०८	सयोग्यप्रमाण हि कल्पना	
[प्र. वा. २. १।७२]	० ६७	[प्र. वार्तिकाल ३।४६]	१ १५९
व्याख्यातारो हि श्रीशार्थे []	१ ७४	समाद प्रत्यय [प्र. वा. १।४]	१ ७३
व्यापृत सार्थसंविता		संविच्छिमेद सिद्धोऽन []	१ २८७
[मी. श्लो. शून्य. १८४]	१ १८८	मवेद्व न पूर्णं तत्	
व्यावृत्ताश्च परस्परम् [सिद्धिनि. परि. ३]	१ ४४१	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२ १२५
व्यावृत्तबुद्धिरनुत्वाद् []	१ १२२	सवेदनेन बाह्यत्व	
व्येयुदेति विनोपात्तु [आप्तमी. श्लो ५७]	१ ४३७	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१]	१ ३९६
वा		सवेदनमात्मनि []	१ २७०
शक्ति' कुतोऽसता ज्ञानात्		सङ्ख्यातु यथा तथा [प्र. वा. २.१४]	१ ३८६
[प्र. वा. २।४१७]	१ ७६३	सङ्ख्यादिदहित्वेन प्रति-	
शक्त्यनुरोधत [मी. श्लो. आकृति. २६]	२ ७८	[]	२ २३९
शक्त्यन्ते हि कल्पनाः []	१ १६९	सद्यस्वविषयोऽपि ह्यपात्ता	
शब्द तावदनुच्चार्य [मी. श्लो. शब्दनि.		[अवधि. पृ. ६३]	१ ४५२
श्लो. २५५]	२ १६०; २ ३२१	सङ्ख्यान्ते न भिद्यन्ते [प्र. वा. १।८६]	१ ४७८
शब्दा (दिषु पञ्चा) नामा [मा. का. २८]	१ ७३४	सङ्ख्यो हेतुता तेषाम् [प्र. वार्तिकाल.]	२ १४७
शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्		सङ्ख्यालिङ्गभेदोऽस्तु [अवधि. १।३]	१ ३१७
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ३३]	२ ३०७	स इति स्मरणमयमिति []	२ ४१
शब्दोच्चारणसम्बन्ध [मी. श्लो. शब्दनि		स इमांश्लोकानुसृत्य [ऐत. १।२]	१ ४३८
श्लो. २५७]	२ ६०	स ईहाञ्जने स प्राण- [अज्ञो. ६।३।४]	१ ४६५
शब्दो लिङ्गमाकाशस्य [वैद्य. २।१।२७]	० २०९	स एष नेति नेत्यात्मा	
शब्दो वर्तत इत्येव [मी. श्लो. शब्दनि		[बृहदा. २।१।२६]	१।४५८; २ १६
श्लो. १७२]	२ ३१०	सङ्ख्याकार सत्य []	१ १६३
शरीरादौ च तद्विरहप्रतिषेधात्		सङ्ख्यागमार्थवियथ	
[]	२ २०८	[न्यायवि. श्लो. ३८५]	१ ४०
शारवण्योऽयमिति वा		स स्वः []	२ २३२
[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ६९]	१ ४५६	सङ्घातपरार्थत्वात् [साङ्ख्यका. १७]	२ २७३
शान्त मोहनिवर्तन [प्र. वा. १।७]		स च बुद्ध्याकारः स्वल्क्षणमेव	
१।१०८, १।२७५, २ २८०		[प्र. वार्तिकाल. ४।१२]	१ २५०

ग्राम	पृष्ठ	ग्राम	पृष्ठ
स च सर्वपापानाम् [प्र. वा. ३।७९]	२ ५२	सम्पद्दर्शनशान्तारिणाणि	
सञ्चितलम्बनाः []	२ १६३	[च. सू. १।१] २।३३४; २ ३५२	
सजातिपूर्वविज्ञाना		सम्बन्धकर्मोऽप्यस्य [मी. श्लो. शब्दनि.	
[प्र. वार्तिकाल. २।३०८]	१ २६९	श्लो. २५९]	२ ६१
सतश्च सञ्ज्ञाव्योस्तथा-		सम्बन्धकरणे युक्तस्तुदुत्तमिति	
[न्यायमा १।११]	२ ४४२	[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५४-५८]	२ ६०
सत्ता स्वकारणालेप- []	१ ४४३	सम्बन्धदर्शनस्यास्य [मी. श्लो. शब्दनि.	
सत्तोपकारिणी [प्र. वा. १।५१]	२ २००	श्लो. २४२] २।५६; २।५८; २ ३१८	
सत्त्वं ज्ञानमनन्त ब्रह्म [तैत्ति. २।१।१]		सम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-	
१।३१८; १।३५१; २।६४, २।९०, २ ३३५		[मी. श्लो. शब्दनि. २६४-६६]	२ ७५
सत्यमाकृतिसंहारे [वाक्यपदी. ३।२।११]	१ ३१६	सर्वशरादिभावाना- []	२ ३३६
सत्यमेतत्; सामान्यैरुद्देशस्य []	१ ५७	सर्वं प्रसिद्ध ब्रह्म [छान्दो. ३।१४।१]	२ ३४
सत्यम्; शब्दगङ्गामानपेक्षया []	१ ५६	सर्वे बाणान्तु सर्वस्य [प्र. वार्तिकाल. १।३३]	१ १९
सात्त्विकप्रयोगजनकत्वञ्चा-		सर्वं दुःख विधेकिम् [योगसू. २।१५]	२ २६३
[मी. श्लो. १।१४ श्लो. २९]	१ ५४२	सर्वं परमनु या मा वा [प्र. वा. १।३५]	२ २७०
सत्त्वप्रयोगो पुरुषस्यैन्द्रियाणाम्		सर्वं वै प्रसिद्ध ब्रह्म [छान्दो. ३।१४।१]	१ ४६५
[श्री. सू. १।१।४]	१ ५४२	सर्वं सर्वत्र विद्यते []	२ १९२
सदकारणव्यतिथ्यम् [श्री. सू. ४।१।१]	१ ४१३	सर्वगत आत्मा सर्वत्रोप- []	२ २९०
सदिति यतो ब्रह्मसुपाकर्मसु		सर्वगन्धः सर्वरसः [छान्दो. ३।१४।४]	१ ४५८
[वैशे. सू. १।१।७३] १।५०७, १ ५०८		सर्वचित्तलैखानाम् [न्यायवि. पृ. १९]	
सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् [छान्दो. ६।१।१]		१।१२४; १।४४८; १।५३१; २ १३६	
१।४६५; १।५१३; १।३४, २ १६४		सर्वज्ञानानि मिथ्या च	
सदृशत्वात्प्रतीतिश्चेत्तद् [मी. श्लो.		[मी. श्लो. आकृति. ७२]	२ ७९
शब्दनि. श्लो. २४८-२५९]	२ ५७	सर्वज्ञ ब्रह्म जगत्कारणम् [ब्र. भा. १।११०]	१ ३५२
सदृशार्थभिलाषादि- [सिद्धि. प्र. परि.]	२ १६६	सर्वज्ञोऽयमिति [मी. श्लो. सू. २. श्लो. १३४]	२ ४१
सन्तानः समुदायश्च [आसमी. श्लो. २९]	१ ४८५	सर्वज्ञोऽयमिति द्वेषम् [मी. श्लो. बोधना	
मन्त्रिवैदिकविशेषेण वा		श्लो. १२१] २।२८६, २।२८७; २ ३०९	
[प्र. वार्तिकाल. १।१००]	१ १७१	सर्वाया नहि सम्बन्धः [आसमी. श्लो. ६५]	१ ३९
सप्तमङ्गीप्रसादेन शतमङ्गवपि []	२ ३६०	सर्वाया विवर्थायैव [न्यायवि. श्लो. ५९६]	१ ३४७
न प्रतिपक्षरूपमानाहीनो विवर्था		सर्वनाम्ना विना वाक्ये []	२ ३३८
[न्याय सू. १।२।३]	२ २४४	सर्वपुत्रात्मनो भ्रान्तिर्नैवा	
सप्तवायस्य प्रत्यक्षेणैव []	१ ४१८	[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ७२]	१ ४५६
सप्तवायसामर्थ्याच्चेत् [प्र. वार्तिक. पृ. ६१]	१ ४७३	सर्वमस्तीति वस्तुव्यापदौ []	२ १७
सगस्तो वा वाक्यरहित []	१ ४२	सर्वगालम्बने भ्रान्तम्	
समाधितन्त्रस्तदुपोदपत्तये []	२ ३८६	[प्र. वार्तिकाल. २।१९६] १।३२०; १ ४६७	
समानकालयोरेव []	२ २२७	सर्वजगत्पु बुद्धिश्च	
समानप्रत्ययः समानतामन्त्रेण		[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ५]	२ ४६
[प्र. वार्तिकाल. ४।१२]	२ २८९	सर्वस्य वा स्यात् [ब्रह्मवि. पृ. ४५]	१ ४६१
समारोपव्यवच्छेदात्		सर्वस्योपयस्वरूपत्वे [प्र. वा. ३।१८९]	
[] १।३०१; १ ३९०		२।१७७, २ २३३	

भाषा	पृष्ठ
गर्वदेन हि क्षान्द्रस्य [मो. श्लो. १।१।१ श्लो. १२] १	५३
सर्वाकारानुमानं १	१५
सर्वाकारानुमानं च [प्र. वार्तिकाल. १।१३८] २	१८८
सर्वाग्रहणम् धनवत्पण्डितैः [न्यायम्. २।१।३४] १	४१४
सर्वाणि ह वा ह्यमानि भूतानि [छान्दो. १।१।१] १	४६५
सर्वाथर्थाभावात्तः [प्र. वार्तिकाल. १।१] १	२७
सर्वेयमात्रं कार्यणाम् [प्र. वा. २।३८१] १	२८९
सर्वैक्यं परं ब्रह्म [बृहदा. वा. १-४० १।३८।४१] २	६४
स वा एष महानज आत्मा [बृहदा. ४।४।२५] १	४६३
स वेति विधम् [इत्यो. ३।१९] १	३५२
स श्रीमानकल्कधीः [] १	३२१
सहभावस्तु यो व्याप्तिः [प्र. वार्तिकाल. १।४५] १।१५; १	७५
स हि परिदेशव्यवह. [क्षान्द्रमा. १।१।५] १	११३
सहोपलम्भनियमादभेदो [] २	२२६
साध्यवहारिप्रत्ययविधा [] १	१०७
साकल्यं हि तेषामेव [] १	६३
साक्षात्तत्त्वमार्गं ऋषयो [निरुक्त. १।२०] २	३३३
सादृश्यवशाद्यर्थानांस्ति [मी. श्लो. आहृति. श्लो. ७८] १	४५७
सादृश्यत्वं प्रतिपत्ती च [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २६९] २	३२३
साधनसमं करणम् [पा. व्या. १।४।८२] १	५७
साधनप्रत्ययस्यापि [प्र. वार्तिकाल. १।८] १	७३
साधनं यद्विवादेन [प्र. वा. ४।३३] २	११
साधर्म्यदर्शनाल्लोकं [प्र. वा. १।३६१] १	१५५
साध्यते विवादापत्तौऽर्थोऽनेनेति [] २	२३७
साध्यकत्वं गतो वा [प्र. वा. ४।१८८] २	८४
सामग्री तु यदा कार्ये न्नयति [] २	२१३
सामान्यादयो न सत्तात्पर्यधनतः [] १	५१०

भाषा	पृष्ठ
सामान्यनिष्ठा विविधा विधेयाः [गुणवत्. श्लो. ४१] १	४९९
सामान्यं विशेष इति सुस्पष्टेभ्यम् [विशे. च १।३।३] १	१२१
सामान्यविशेषगमनाशानाम् [] १	५०८
सामान्यं गमनायथा- [आसमी. श्लो. ६५] २	३८
सारूप्यस्य सादृश्यं [मी. श्लो. आहृति. श्लो. ६७] १	८५५
सारूप्यस्य प्रमाणम् [न्यायवि. पृ. ३५] २	५६
सिद्धं यत्तदर्थं [मिडवि. प्र. परि.] १।६३, १	९८
सिद्धं यादवाभिधानं [प्र. वा. १।१३] २	२३०
सिद्धार्थं सिद्धसम्भ. १ [मी. श्लो. १।१।१ श्लो. १७] १	५२
सिद्धेर्निरासकयो हेतुः [प्रमाणम्. श्लो. ४६] २	१२९
सुखादिरात्मविशेषमुक्तं [] २	२७८
सुखादेर्धर्माधर्माभ्यामुत्पादः [] १	२२०
सुखमास्तदन्तरार [] १	४९८
सुखेयुः स्थानासौख्येयः खग [प्र. वार्तिकाल. १।२१८] २	३३९
सुनिश्चितं नः परतन्त्रमुक्तिपु [मिद. श्रुति. १।००] २	२५६
सुखेनेन हि तत्त्वरे [] २	३५७
सोऽपि तत्त्वरे सत्कारः [मी. श्लो. १।१।४ श्लो. ४५] १	५४२
सोऽप्यसत्तदनुत्पत्त्यर्थः [सा. वा. ८] १	४७१
सनेहात् सुखेयुः क्षयति [प्र. वा. १।२२०] २	३३८
सपत्न्यश्च चाशुपत्न्यान् [न्यायवि. श्लो. २८५] १	१८३
सर्गस्य रूपदेतुत्वान् [प्र. वा. १।१८४] १	२६४
सष्टं नाम सामान्यविशेषः [] १	८६
सष्टं स्रष्टृविशेषत्वात् [प्रमाणम्. श्लो. ४] १।८९; १	९७
स्मृतिः सद्यः चित्ताभिनिबोधः [त. ग. १।१३] २	१
स्मृत्या स्वरूपग्रहणे [प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १	२६१

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
स्मर्यमाणेन रूपेण तदतीत		स्ववाह्य(वाग्म्य)न्रिता वादिनो []	१ ५०९
[प्र. वार्तिकाल.]	२ ८८	स्वसवेदनप्रसिद्धमेतत्	
स्वतः सर्वप्रमाणानाम् [मी. श्लो.		[प्र. वार्तिकाल. २।३५४]	१ २६८
चोदना. श्लो. ४७] २।३०१, २	३०४	स्वसवेदनमावाच्चेन्न	
स्वतोऽन्यतो नियतैर्तत्सिद्धान्तवि. परि. ३]	४१४	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२ १२२
स्वपक्षसिद्धिरस्य []	१ ५०	स्वस्वभावव्यवस्थितयो भावा-	
स्वपक्षसिद्धिरस्य निग्रहोऽन्यस्य		[प्र० वा० स्वतु ?]	२ ५४
[] २।२४३, २	२४४	स्वहेतुजनितोऽप्यर्थः [लघो. श्लो. ५९]	१ ६८
स्वरता चात्रुय सैजः [मी. श्लो. शब्दनि.		स्वाभावबोधभूतवाभावे []	१ २१५
श्लो. १८१]	२ ३१५	स्वाभिलाषसम्पन्ना एवार्था []	१ १३७
स्वभाषो यन्निमित्तात् स्यात्-		स्यादन-यः कथञ्चिन्ने	
[हेतु. वी. पृ. १०७]	१ ४४९	[प्र. वा. ल. १।२३८]	२ ३४०
स्वय पतन्त्रोद्धरते पतन्तम् []	१ ३८४	स्याद्वादकेनलज्ञाने [आतमी. श्लो. १०५]	१ २७
स्वय सैय प्रकाशते		स्वीकुर्वन्ति गुणानयां [सिद्धि. परि.]	१ ४०८
[प्र. वा. २।३२७] १।३१३, १	४००	ह	
स्वरव्यञ्जनमानादि		हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता	
[मी. श्लो. शब्दनि. २६८]	२ ७४	[छान्दो. ६।३।२]	१ ५३३
स्वरूपस्वावलम्बनाकार-		हेतुदोषात् प्रमेये []	१ ५९६
[प्र. वार्तिकाल. १।५]	१ ७७	हेतुना य. समप्रेण [प्र. वा. ३।६]	२ २००
स्वरूपस्य स्वतो गतिः [प्र. वा. १।६]		हेतुना य. समर्थेन [प्र. वा. ३।६]	१ ४८८
१।७८, १।८१, १।१०९, १।२९४,		हेतुभावाद्देते नाम्ना [प्र. वा. २।२२४]	१ ११७
१।३४०, १।४००; २।९१, २	२६८	हेतुमन्त्रनित्यम् [साम्प्रदायिका १०]	२ २७३
स्वरूपेण प्रतीत चेत्		हेतुरपदेशो लिङ्गम् [वैशे. सू. १।२।४]	१ १२५
[प्र. वार्तिकाल. २।३२९]	१ २९६	हेतोस्मिन्नपि [प्र. वा. ३।१४]	१ ५१९
स्वरूपेण हि त्विच्छिना		हेमाग्निनस्तु माध्यस्थ्यम्	
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३९]	१ ४०१	[मी. श्लो. पृ. ६११]	१ ४३९
स्वरूपेणैव निदृश्यः [प्र. वा. ४।७८]	२ ९	हेयोपादेयतावस्य [प्र. वा. १।३४]	१।१५, १ ३९१
		हेयोपादेयनिमित्ते [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१ ९३

न्यायविनिश्चयगताः केचन विविष्टाः शब्दाः

[अ]

भाग पृष्ठ कारिका

१ ७४४ १७१

२ ३६८ ९४

२ २४७ २१७

१ २४२ २७ २८

२ १२९ १००

२ २२७ १०७

७३७ १६९

२ १६८ १४२

१ २४९ २९

१ २४८ २९

१ ४९७ १४३

१ १२७ ७

१ ४९५ २४७

२ ७० २५

१ ३९५ ९८

२ २८५ १९

२ २४ १०

१ ४९२ १४८

१ ४६९ १७४

१ ४९१ १४३

१ २७१ ३६

२ १३६ २०९

१ ३१२ ७१

१ ३३४ ६१

१ ३४० ७४१

१ ३४ ३४०

१ ३७७ ८७

१ ४२१ १०८

१ २०० १२

१ ४०९ १०६

१ ५२९ १६४

१ २७० ३५

१ ३२२ ५६

१ १२७ ॥

अनवय

अनवयादिदोषोक्ति

अनाकारनिरीक्षण

अनादिवाचना

अनादिसम्प्रदाय

अनाधिपत्यसूच्य

अनुमान

अनेका मपरिणामव्यवस्थित

अनेकसम्प्रदायसमूह

अनेकसमाधान

अत शरीरवृत्ति

अधपरम्परा

अवधानुपपन्नत्व

अवधानुपपन्नत्वनियम

अवधानुपपन्नत्वरहिता

अवयव

अपराधीदसत्यथ

अपौरुषेय

अपौरुषेयवृत्ता त

अपौरुषेयी

अप्रमाणप्रमेयत्व

अविनाभावनिश्चय

अदोषनमस्तलविसर्पिणी

असाधनाङ्गवचन

असिद्ध

आयुर्वेदादि

ईश्वरिणादि

भाग पृष्ठ कारिका

२ २४७ २१२

२ २३४ २०६

१ ४२० १४१

२ २६७ ९

२ ३०२ ३२

१ ३७६ ८६

२ १ १

२ १७७ १२९

१ ३८८ ९

२ ६७ ३०

१ ३०४ ४८

२ ३०२ ३१

१ १७६ ११

२ १७७ १७४

२ १७७ १७७

२ १८७ १७९

२ १६१ १३६

२ २३२ २०२

२ २१४ १७८

२ ३५ ७

२ २९९ ३०

२ ३३३ ७१

२ ३५९ ८२

२ ३३३ ७०

१ १३४ ६

२ १८१ १६६

१ २२६ २२

२ २३६ २०९

१ ३९३ ११

२ २२७ १९६

[आ]

२ २९९ ३०

२ ३०२ ३२

[ई]

२ ३५९ ८१

	भाग पृष्ठ कारिका				भाग पृष्ठ कारिका		
	[घ]			पूर्ववद्वीतसयोग्यादिकया	२	२०१	१७३
धिगनात्मज्ञ	२	१५७	५	प्रकृताद्योपेतत्वायप्रकाशपदुवादिन्	२	२३४	२०८
ध्या ध	१	१४९	१२१	प्रकाशप्रवर्णय उभाव	२	२२०	१८८
धौव्य	२	१२५	९७	प्रतिष्ठा ध	१	८२८	१६३
ध्वनि	२	३२८	५०	प्रतिष्ठादास्वेला	१	३१७	५२
	[न]			प्र यक्ष	१	८७	३
नय	१	२७०	३७		२	१५९	८३
	१	३३२	६८		२	३६०	८४
	२	३६६	९१	प्रत्यक्षप्रतिसवेष्ट	१	४४५	२२१
नयचक्र	२	३६६	९१	प्रत्यक्षानुपलम्भ	२	१४८	२७८
	२	२३६	२९७		२	१९१	२६७
निग्रह	२	२४४	२१४	प्रत्यासत्तिनिर्धन	२	१४३	१११
निग्रहस्थान	२	२६६	२०९	प्रमाण	१	३१२	५०
निजरा	२	३३५	८३		२	७०	३९
निर वय	२	११८	९०		२	१४९	१२०
	१	३४७	८०		२	१८८	१६४
	१	२११	२७७		२	२७६	१४
निरालक्ष्यभाव	२	१६९	१२		२	३३७	७४
	२	३४८	६४		२	३६९	८३
निव्यग्रवभूत	२	१६८	१०	प्रमाणसाधनोपाय	२	२८५	१५९
निरीध	२	३४५	६०	प्रमाऽस्व-वसत-व	१	३२४	६०
निवाण	२	२७६	१४	प्रमासत्त्वसत व	१	३२४	८९
निर्विकल्प	१	४८८	१३७	प्रमाहेतुतदाभासभेद	२	१८३	१५६
निर्वासात्तिदाय	२	९०४	७४	प्रयोगविरह	२	३५२	६८
	२	१४४	७९	प्रवचन	२	२४९	१
निर्वासात्तिदायाभाय	२	१०४	६४	प्रोक्षित	१	५३०	१६५
नैरतयानुबन्धन्	१	३७	९२	[फ]			
नीयानादि	१	५०३	१५२	फल	१	८४४	१७२
	[प]			[घ]			
परचित्ताधिपतिप्रत्यय	१	३३०	६९		२	३३५	५३
परदु लपरिज्ञान	२	१२४	१५४	[भ]			
परपरविवेकस्वभावपरिनिष्ठित	२	१५८	१२९	भय	२	१०२	७२
परोक्ष	१	१८७	११	भेदाभेद	१	३२८	११५
	२	१५०	१२१		१	४८१	१२८
	१	४८४	१३०	भेदाभेदव्यवस्था	१	२४३	७७
	२	२५४	३	भेदाभेदव्यवस्थिति	२	१६०	१४४
पुरुषातिशय	२	२५३	२		२	२२४	२०७
	२	२९७	१७	भेदाभेदामन्	२	१७०	१३४
पुरुषायाभिधायक	२	३३३	७१				

	माग वृष्ट कारिका				माग वृष्ट कारिका		
	[म]						
मणिभ्रान्ति	१	३२६	६२	विपश्चान	१	३३७	७१
मतिलक्षणसमूह	२	३६३	८८	विपश्चानतज्जनविशेष	२	२८५	३९
मयूरपत्	१	४७८	२७	वृत्तिवाक्यार्थ	२	३५९	७०
मार्ग	२	३३४	५२	वेद	२	२७६	१४
मानस	१	५२४	१६१		२	२९९	३०
मिथ्याधिकस्योप	१	४०५	१०४	वशादिस्वरवारा	२	३११	३७
मिथ्यैकाग्रतकलङ्कित	१	२४७	२१७	व्यवहारदिषी	१	४०३	१०१
मिथ्योत्तर	२	२३२	२०३	व्यवहारादिनिर्मास	१	३५५	८५
	२	२३४	२०७	व्याधिभूतग्रहादि	२	२५	११
मुलप	२	१८८	१६४	[श]			
मेचकादिवत्	२	७२	४६	शब्दाद्ययोगविच्छेद	२	१८९	१६५
मोक्ष	२	१६९	१२	शान्ति	२	३६७	९३
	२	३४८	६४	शास्त्र	२	३६७	९२
मोक्षज्ञान	२	३४८	५४	शम्भुलीमक्षणादि	१	५२८	१६२
				शास्त्र	२	२१९	१८७
[ल]					२	२४	२०७
लैङ्गिक	२	१८७	६२		२	२४७	२१७
[घ]					२	२५४	३
वाद	२	२४३	२१३		२	३०३	२५
वित्तवादि	२	२५४	२१५		२	३५९	८२
विप्रलम्ब	१	३३५	८९	शास्त्रकार	२	२५४	३
विप्रलम्भनशङ्किन्	२	२८९	१५	शास्त्रज्ञान	२	३०३	३१
विप्लुताक्ष	१	३५५	८५	शिरःपाष्वादिमायायाः	२	२१७	१८३
विप्लुताक्षमनस्कारविषय	१	३०३	४७	शिलाप्लव	१	३०४	४८
विभ्रम	१	२८२	३८		२	१७४	१५४
	१	३२१	५५	शून्य	१	३८३	९४
विषद्व	१	४८४	१३०	शेषवदेष्ट	२	२००	७३
	२	१०२	६२	श्रीदोदनि	१	३२०	५३
	२	२१६	१८०		१	३९४	१७
	२	२३८	१८३	श्रीवर्द्धमान	१	४	७
विषद्वधर्माध्यास	१	४८४	१३०	भुतयोग्यपातिश्रयादानहानि	२	२२९	२०१
	१	४९१	१४२	भुतविशानरेष्ट	२	२६६	९२
विषदादि	२	१२	३	भोग्यादिवृत्तिप्रदाय	१	५३४	७६८
विषदादिद्वयसिद्धिः	२	१२९	१०२	[स]			
	२	२२५	१९७	सत्य	१	२८२	३८
विवधा	२	२१९	१८६		२	६	२
	२	२१९	१८७		२	२८	१३
	२	२५४	७१		२	१७०	१८५
विषयानिर्देश	२	२१९	१८७		२	२२०	१८८

भाग	गुण	कारिका	भाग	गुण	कारिका
मत्व	२	२२३ १९४	सहोपलम्भनियम	१	३५६ १७
	२	२९७ २७	साधन	२	१२७ १०१
	२	३२३ ५१	साधम्यादिसमजाति	२	२३४ २०७
सत्यादृतार्थताभेद	२	६८ ३८	साध्य	२	८ ३
संश्रययोग्यत्व	२	२१८ १८३	साध्यधर्मा	२	८१ ५२
सदस्यज्ञानसवाद्विसवादविवेक	१	११६ ४	साध्यविज्ञान	२	१ १
सन्तुल्यकेवलज्ञान	२	३५७ ७८	साध्यसाधनसंस्थिति	२	१३० १०३
सन्तान	१	३५० ८४		२	२२९ २०१
	२	२६९ ११	साध्यादिविकल	२	२४० २११
	२	२६७ २२	साध्याभास	२	१२ ३
	२	३४७ ६३	सामग्रीगुणदोष	३	३०२ ३१
	३	३४८ ६४	सिद्धपरमात्मानुशासन	२	२४९ १
सन्तानसमुदायादिशब्दमात्रविशेष	१	४८५ १३१	सिद्धा तविषयग्रह	१	३४२ ७८
सन्निध	२	२१६ १८०	सुगत	२	२३४ २०४
समन तर	१	५२६ १६२	सुगतादि	२	३६९ ८१
	२	११८ ९२	सूक्ष्मान्तरितदूषार्थ	२	२९८ २९
समय	२	५७ २९	सीगत	२	३६७ ९२
	२	७० ३९	सयोगसमयापादिसम्बन्ध	१	४९४ १४६
	२	७० ४२	सद्यैरा तवादिन्	२	२५३ २
	२	३२१ ४७	स्वष्टाभ	१	३३८ ७३
समयाविप्रलम्भन	२	२८६ १९	स्याद्वाद	२	३५३ ७०
समवाय	१	४२० १०७	स्वचित्तमात्रगत (वतारसोपानपोषण)	१	२५१ ३१
	१	५४२ १७०	स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेददकारण	२	२६२ ७
सम्प्रत्यस्तमित्वाशेषनियम	२	१६४ १३८	स्वप्नेभणिकादि	२	२९१ २१
सम्प्रदायाविषात	२	३६३ ८७	स्वभावाविद्याध्यान	२	१५९ १३१
सम्प्रीतिपरित्यागादिभेद	१	३४८ ७९	स्वलक्षण	१	४०३ १२२
सबल	२	२१८ १८४		१	४७८ १२६
	२	३५७ ७८		१	४८४ १२९
सबलप्रतिषेध	२	२१६ ११०		१	४९० १४०
सबलबाधिनी	२	२१		२	७५ ४९
सर्वशस्यस्थिति	२	२९			७८७ २०
सर्वशैका	२	२४९			३८
सर्वथ	२	१३०			४
सर्वयोग	२	३२०			७
३५५५	१	३३६			११९
		४८३ १२२			७७
सह		६७			८

न्यायविनिश्चयविवरणगता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

	भाग प्रष्ठ प०				भाग प्रष्ठ प०		
	[अ]				[ई]		
अकलक	१	१	१०	ईश्वरकृष्ण	२	२७३	७
	२	३३९	७		[उ]		
	२	३६८	२६		१	३१	४
अक्षपाद	२	२६७	१३	उम्बेक	१	१७५	७
अनन्तदीय	१	१	११		[क]		
	२	१३१	१२	कणचर	२	३२७	१२
	२	२६९	७		२	३६७	१३
अचट	१	४४९	२२	कणाद	१	२७	१७
	१	१४९	२८	कनकसेन	१	५१२	६
	१	१४९	२९		२	३६९	९
	१	४६८	७	कपिल	२	२४१	२३
	२	१५५	१	कुमारिक	२	३५९	१
	२	१७९	११		१	४५५	२३
	२	२९७	८		२	७३	१३
					२	३२७	२२
अलङ्कार [प्र वार्तिकालङ्कार]	१	१९	१४		[ग]		
	१	११७	१०	गुणच प्रशुनि	२	१३१	१२
	१	१७	२०		[ख]		
	१	१७७	४	चित्रभानु	२	२०३	१७
	१	१८५	१२		२	५१२	२७
	१	४३०	२३		२	२१३	१३
	२	१४६	१७	चित्रमत्	२	२०८	७
	२	१४६	२१	चूणि	२	२०९	८
	२	१६१	२३		[ज]		
	२	१७७	१६	जैमिनि	२	३०२ १९, २१	
	२	२६२	१८		[त]		
	२	२६८	२८	तद्विषय धन [वार्तिकविषय धन]	१	२४०	११
	२	३४२	२७		१	२६४	३
	२	२३९	१०		१	२६९	२०
अश्वघोष				तत्त्वार्थसूत्र	१	४७०	२८
	[आ]			त्रिलोचन	१	१६७	९
आत्रेय	१	४१३	१२		[द]		
	१	७०६	११	दयापाल	१	७४५	१६
	१	७०७	१५		२	२४८	८
आम्नाय	१	३१०	१९		२	३६९	५

भाग	पृष्ठ	कारिका	भाग	पृष्ठ	कारिका
सत्य	२	२२३ १९४	सहोपलम्भनियम	१	३५६ ८७
	२	२९७ २७	साधन	२	१२७ १०१
	२	३३३ ५१	साधर्म्यादिसमजाति	२	२३४ २०७
सत्यानृत्यार्थताऽभेद	२	६८ ३८	साध्य	२	८ ३
सत्सप्रयोगजत्व	२	२१८ १८३	साध्यधर्मी	२	८१ ५२
सदसञ्ज्ञानसनादविसनादविवेक	१	११६ ४	साध्यविज्ञान	२	१ १
सद्बृत्तकेवलज्ञान	२	३५७ ७८	साध्यसाधनसंस्थिति	२	१३० १०३
सन्तान	१	३५० ८४		२	२२९ २०१
	२	२६९ ११	साध्यादिविकल	२	२४० २११
	२	२६७ २२	साध्याभास	२	१२ ३
	२	३४७ ६३	सामग्रीगुणदोष	१	३०२ ३१
	३	३४८ ६४	सिद्धपरमात्मानुवाचन	२	२४९ १
सन्तानसमुदायादिशब्दमात्रविशेष	१	४८५ १३१	सिद्धान्तविषयग्रह	१	३४२ ७८
सन्दिग्ध	२	२३६ १८०	मुगत	२	२३८ २०४
समनन्तर	१	५२६ १६२	मुगतादि	२	३६९ ८१
	२	११८ ९२	सूक्ष्मान्तरितदूषार्थ	२	२९८ २९
समय	२	५७ २९	सूयत	२	३६७ ९२
	२	७० ३९	सयोगसमयायादिसम्बन्ध	१	४९४ १४६
	२	७० ४२	सद्यैवास्तवादिन्	२	२५३ २
	२	३२१ ४५	सद्यः	१	३३८ ७३
समयाविप्रलम्भन	२	२८६ १९	स्याद्वाद	२	३५३ ७०
समवाय	१	४२० १०७	स्वचित्तमात्रगतवितारसोपानपौषण	१	२५१ ३१
	१	५४२ १७०	स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारण	२	२६२ ७
सम्प्रत्यस्तमिताशेषनियम	२	३६४ १३८	स्वप्नेक्षणिकादि	२	२९१ २१
सम्प्रदायाविधात	२	३६३ ८७	स्वभावातिशयाधान	२	१५९ १३१
सम्प्रीतिपरितापादिभेद	१	३४४ ७९	स्वल्पण	१	४०३ १२२
सर्वश	२	२१८ १८४		१	४७८ १२६
	२	३५७ ७८		१	४८४ १२९
सर्वश्रुतिषेध	२	२१६ १८०		१	४९० १४०
सर्वश्रुताधिनी	२	२१७ १८२	स्वसर्वातुपलम्भ	२	७५ ४९
सर्वश्रुतस्थिति	२	२९८ २९	स्वसंवेदन	१	२७७ ३८
सर्वयैकान्तप्रवादातीतमोक्षर	२	२४९ १	हेतु	२	१३ ४
सर्वयैकान्तविदलेष	२	१३० १०३		२	१५ ७
सर्वयोग्यता	२	३२० ४५	हेतुफलसन्तानवत्	१	४४३ ११९
सविकल्पक	१	३३६ ७०	हेत्वाभास	२	२१० १७५
	१	४५३ १२२	हेयोपादेशतत्त्व	२	२५७ ५
सहस्रद्रागवृत्ति	२	३५० ६७			

न्यायविनिश्चयविवरणगता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
	[अ]				[ई]		
अकलङ्क	१	१	१०	ईश्वरकृष्ण	२	२७३	७
	२	३३९	७		[उ]		
	२	३६८	२६		१	३१	८
अक्षपाद	२	२६७	१३	उम्बेक	१	१७५	७
अनन्तवीर्य	१	१	११		[क]		
	२	१३१	१२	रुण्वर	२	३६७	१२
	२	३६९	८		२	३६७	१३
अचट	१	४४९	२२		१	२५	१५
	१	११९	२८	कणाद	१	५१२	६
	१	११९	२९	कनकधेन	२	३६९	९
	१	४५८	७		२	२४१	२३
	२	१५५	१	कपिल	२	३५९	९
	२	१७९	११	कुमारिल	१	४५५	२३
	२	२९७	८		२	७३	१३
अलङ्कार [म. धातुिकालङ्कारः]	१	१९	१४		२	३२७	२२
	१	११७	१७		[ग]		
	१	१७५	२०	गुणचन्द्रमुनि	२	१३१	१२
	१	१७७	१		[घ]		
	१	१८५	१२	विनभाव	२	२०३	१७
	१	४३०	२३		२	२१२	२७
	२	१४६	१७	चित्रमा	२	२११	११
	२	१४६	२१	चूर्णि	२	२०८	७
	२	१६१	२३		२	२०१	८
	२	१७५	१६	जीमिनि	[ज]		
	२	२६२	१८		२	३०२	१९, २१
	२	२६८	२८	तत्प्रियम्भन [धातुिकनिश्चयः]	[त]		
	२	३१२	२७		१	२१०	११
	२	२३९	१०		१	२६१	३
अक्षयपौष					१	२६९	२०
	[आ]				१	८७०	२८
आधेय	१	४१३	१२	तत्त्वार्थसूत्र	१	१६७	९
	१	५०६	११	प्रिलोचन			
	१	५०७	१५		[व]		
आम्नाय	१	३१०	१९	दयाचाम	१	५८५	१६
					२	२८८	८
					२	३१९	५

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
प्रभाकर	१	५२७	१३	[म]			
	२	११	८	मण्डन	१	३०९	३
	२	४१	२६		१	३१०	२२
	२	८१	६		१	३११	२
	२	१६२	१७		१	३१४	५
	२	२००	२०		१	४३६	२८
	२	२३८	१८		१	४९७	२९
	२	३४६	२६		२	३११	१४
प्रभाकर	२	२५०	१५		२	३२९	१
प्रशस्तिकर	१	४१८	२७		२	३३१	२९
	[भ]			भतिमगर	१	१	१४
भट्ट	१	२९	२१		१	५४५	१५
	१	२८६	२७		२	२४८	८
	१	४३८	२७		२	३६९	१७
	२	२५० १६, १८		महिषेण	२	२४९	३
भारत	२	२५०	१२	मस्तकस्कोटविश्वनप्रकरण	२	२२७	८
भारवत भाष्य [शा. भा.]	१	४६४	१२	[र]			
भाष्य	१	१२१	२०	चट्टपात	२	२३९	११
	१	५०८	१०	चातुर्वलसीति	२	२२१	१२
	१	५०८	१६	[य]			
	१	५०८	२१	वादिपञ्च	२	३६९	७
	२	२०२	२	वार्तिक	१	२२७	१
	२	२०२	३		१	२२९	७, ११
	२	२०२	१९	वार्तिक(प्र०वार्तिक०)	१	७३	८
	२	२०२	२७		१	२४०	१३
भाष्य [न्यायभाष्य]	१	२२०	१९		१	२६३ २३, २९	
भाष्य [ब्रह्मभाष्य]	१	३५०	२८		१	२०९	२०
	१	३५२	६		१	२८५	१
भाष्य [योगभाष्य]	१	२३१	९		१	३९८	४
भाष्य [शायर भाष्य]	२	६०	१०		१	४०१	१७
भाष्यकार	१	३१	४		१	१६२	१३
	१	१११	११		१	३२३	१८
	१	२१५	१	वार्तिक (वृहदा०भा०ना०)	२	६४	१४
	१	३६८	१४	वार्तिकचार (उचोवन्)	२	२०३	६
	१	३७२	३	विद्यानन्द	२	१३१	१२
	१	४६५	२१		२	३६९	५
	१	४७७	९	विद्यामगर	१	१	१७
	२	२०१	२३	विष्णुनाथो	१	२३१	९
	२	२४९	१३	विनयन	१	५८ १९, २५	

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
	१	२२०	१५		२	१८१	१३
	१	२५७	७		२	२४७	५
	१	५३५	२०		२	३६७	८
विद्वत्सूत्र	१	५३७	१८	सिद्धमर्हपति	२	३६९	१५
	२	२०२	२, २०	सिद्धसेन	२	१८१	२२
वृत्तिचूर्ण	१	२२९	१०	सिद्धिविनिश्चय	१	१६८	६
वेद	१	३०	१	सीमन्तर	२	१७७	१९
	१	१६८	६	सुमतिदेव	१	६४	२७
	१	१७५	१४	सूत्र	१	२२९	७
	२	२५०	१२	सूत्र (चावार्क)	२	९३	६
	१	३०२	२१		२	९५	१०
व्यास	१	४७६	८	सूत्र [त.स.]	१	४३४	१०
	१	४७७	८		१	४३५	१५
	२	३००	६		२	१७	४
व्योमवत्	१	२१४	९,		२	९७	४
	१	३७८	२६		२	३३४	३१
व्योमशिव	१	६१९	४	सूत्र [-न्याय]	१	५३६	१
	१	४०१	१०	सूत्र [यो.स.]	१	२३१	३३
व्याख्यानरत्नमाला	२	२६९	१३	सूत्र [वेद्ये०]	१	५०८	९
[श]				सूत्रकार	१	९६	२२
शान्तभद्र	१	५२६	२२		१	४३४	२३
	१	५२९	२८	सूत्रकारादि	२	३६३	२५
शारद	२	३६७	१४	स्याद्भादमहार्णव	१	४२८	१९
श्रीपरयादिमह	२	२४९	४	[ज]			
श्रुति	१	१७६	२३	त्रिलोचनकदम्ब	२	२३४	२६
	१	४५६	८	[ह]			
	१	४९६	१७	हेतुबिन्दु	१	४४९	२२
	१	५१३	१४		२	१५४	२४
[स]				हेमसेन	१	५४५	१६
सन्मतिसागर	२	३६९	६		२	२१८	८
समन्तभद्र	१	१	९	देवाग्रम	२	२५५	६
	२	५७	१८	धमातर	१	५४	१३
	१	६५	१५	निबन्धनकार (प्रज्ञाकर)	१	३९५	५
	१	४३८	२७	निबन्धनकार (अकल्क)	१	४३४	२२, २३
				न्यायविनिश्चयतात्पर्यावयवोक्तिनी	२	३६९	१९

न्यायविनिश्चयविवरणगताः केचन विशिष्टाः शब्दाः

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
[१]				अ उदहृतिरिति	१	३०४	२०
अकिञ्चित्तर	२	१२९	१३	अ उच्यते	२	८२	१९
अविदोऽन	२	२५१	१३		२	१२८	१७
अणवसिद्ध	२	२२६	७		२	३६३	९
अतिदेशवचन	७	३६१	९	अ पे सुलोचनव्यपहार	१	१९	१७
अतीतत्व	७	१७०	९	अन्यथानुपपत्तिर्वाति	२	१७७	२१
अतीतिप्रप	१	११	२०	अ यथानुपपत्तय	२	१५७	१३
अतीतिप्रपश्यन्	१	५४४	१	अ उपपत्तिरेकी	२	२०३	१३
असा द्रव्यायदधानादिरूप	९	२९७	९		२	३०६	११
अदृष्टानुपपत्त्यादि	२	७३	२१	अपेक्षा	१	४५९	२३
अदृष्टानुपपत्त्य	२	१९१	९	अपेक्षारूपारूपरूपता	१	३९७	१७
अदोषोद्भावन	२	२३९	२७	अपेक्षय	२	५५०	११
अभिप्रायप्रत्यय	१	३३४	१७	अप्रदक्षिणव्यतिरेक	२	२४१	१८
अन्त दारीरवृत्ति	२	३९	१२	अप्रदानतायव	२	५४१	५
अन यय	२	२४१	४	अप्ययदशी	२	३१५	१७
अनभ्यासदशा	१	२९७	३	अशक्तिविषय	२	१७८	२९
अनादिसम्प्रदाय	२	३०२	५९	अश्लेष	२	५६	२४
अनुपलम्भ	१	२१९	१९	अभावश्चन	२	३६३	१२
	२	१९०	१७	अनापेक्षा त	२	१३	१७
अनुभाक्	२	३३०	२२	आभययोगभेदत्व	१	३८५	५
अद्वैत	२	५६	१४		१	३८८	१९
अनेका तत्वाद	१	३८३	२४	अभ्यासदशा	५	१६७	१६
	१	४४९	५७	अथनय	२	३६६	२२
अनेकान्तात्मन	१	४७७	९	अथवादी	१	३९६	५८
	१	१४८	७	अथसद्य	१	८३	७३
अनेका तत्त्वकत्व	१	४७६	७	अथापरतिनिज धन	२	५५	३३
अनेकार्थसमवयविलिङ्ग	२	२००	१३	अप्राग्भागीगोलादि	५	१०९	१३
अनेकान्तिक	२	२१६	१३	अलकारकुल (प्रशङ्कर)	२	१८१	११
अनेकातिरिक्त	२	२२९	३०		२	५००	२४
अतरङ्ग क	१	२२९	९	अलकारकुल (प्रशङ्कर)	१	३६३	२०
	१	२५३	२१	अवयवी	१	३८०	१
	१	५३	२१		१	५२७	१
	२	३५	२३		७	१३३	१३
	२	२३१	२६		२	१३९	५६
	२	२८३	९	अवरोध	२	२०१	१

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
अवस्तरकुटीरकोटरान्तर्गत-				उभयदोष	१	४१८	९
कीटकगणनादिगोचर	१	९	२२	उभयविकल	२	२४०	२९
अवस्थाचतुष्टयप्रतिष्ठा	१	५३१	२०	उभयाव्यावृत्त	२	२४१	१०
अविद्या	१	३११	७	[ऋ]			
अवीत	२	२०८	१३	ऋजुसूत्र	२	३६६	२७
अवीतवीतावीत	२	२०१	१४	[ए]			
अव्यतिरेक	२	२४१	१६	एकत्रप्रत्यभिज्ञान	१	४८६	७
अशक्यविनेचनत्र	१	३७९	९	एकत्राध्यवसाय	१	५२३	१४
आसाधनाङ्गवचन	२	२३६	२४		२	१८८	२४
	२	२३७	६	एकान्तवाद	२	१६५	८
असिद्ध	२	१२९	९	एवम्भूत	२	३६६	३१
[आ]				[क]			
आकारवाद	१	२८५	१९	कठ	२	३०३	२२
आकाराश्रयव्युत्प	२	३२७	२३	कदम्ब	२	२६३	१७
आत्मन्य	२	२५६	५	कर्कटीभक्षण	२	१४५	२
आत्महिंसा	२	२५६	१०	कर्णशङ्कुल्यवगुण्डितत्व	२	३२५	१३
आदित्यवचनानुमान	२	२०२	२७	कर्मपुत्रल	२	३४२	११
आदिद्याव्य	१	५३	३	कल्पनापोढ	१	५२४	९
	१	८८	९	काकयासित	१	८०	२४
आप्त	२	३०३	१३	काचपञ्चोपनिपात	१	४१३	१४
आप्तवाद	२	३५५	१८	कापिल	१	२४४	१७
आभाव	१	५३३	१२	कापिलीय	२	१६७	१३
आयुवद	२	२९९	१६	कारकसाकल्य	१	६०	१५
	२	३५८	२८	कार्त्तिकदेश	१	४०८	१३
आवृत्ताव्यावृत्त	१	३७०	१७	कार्यानुपलब्धि	२	१९५	१५
आवृत्तिपरिपाक	२	३३०	२६	कार्यानुपलम्भ	२	१९१	१
आभवासिद्ध	२	२२८	३	काल	२	१७५	५
आलवत्व	२	३४२	१३	कीर्तिवार्तिक (प्रमाणवार्तिक)	१	४०१	१७
आलवादि	२	३३५	२४	कृतक	२	२११	१६
[इ]				कृत्तिकोदय	१	५२	१२
इन्द्रियशन	२	२८८	२१		२	२००	१२
इन्द्रियाप्यध	१	१०५	५		२	२०८	२७
[ई]				केवलशन	२	२९७	५
ईशिकादि	२	३५९	१०	केशमशकादि	१	५४०	१
ईशरादि	२	२६५	२५	केवोण्डुकादि	१	३६२	६
[उ]				कौमारिल	२	३१७	३३
उत्पाद	१	४३९	८	क्षणभङ्ग	१	४७०	९
	१	४८४	३	क्षणपट्टनमस्यायो	२	३२४	३२
उपमान	२	३६१	२८	क्षणिक	१	४७४	१
					१	५१६	२८

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
[ख]				चोदना	१	३०	१७
खज्ञादि	२	२६०	१२	चौर्य	२	२५६	२३
खलविलाभ्तर्गतबोजादि	२	१७५	११	[छ]			
[ग]				छत्रचामरहरिविष्टादि	२	२५७	१६
गजनिमीलन	१	३८	२३	छलादिक	२	२३८	२७
	२	१९४	२०		२	२४२	२६
गण्डशैल	१	२९७	१२	[ज]			
गर्दभीमूषा	२	२५६	२६	जननीगुरुपत्न्यादि	२	२५६	२८
गुण	१	४२८	१८	जयेतरध्ववस्था	२	२३४	२८
	२	३०३	१३	जल्प	२	२४३	२३
गुणपर्यय	१	४२८	२३		२	२४४	२४
गुणसूत्र	२	९७	७	जातिस्मरण	२	१०८	१५
	२	१०१	२६	जात्यन्तर	१	४४६	२६
गुणार्थिक	१	४३१	६	जीवच्छरीर	२	२०५	९
गृहवाराहादिप्रत्यक्ष	२	२८८	१	जीन	१	११८	१५
गोम्रखलनादि	२	२१९	११		१	३७०	१२
गोलक	२	३२५	२३		१	४२८	११
	२	३२७	२		१	४७८	२४
ग्रामबाहिनी	२	२९१	७		१	४८१	९
[ञ]					२	२४	२२
चक्षुःश्रवा भुजङ्ग	२	२२५	५		२	११९	२७
चक्षुःसत्य	१	१७	२		२	१२६	१३
	१	५३२	१		२	१४०	२९
चक्षुःस्त्रयी	२	१८२	२९		२	२३५	१०
चलाचलादि	१	३६६	८	जैनेश्वर शासन	२	३६८	२४
चाक्षुषतेज	२	३१५	४	ज्ञातव्य	२	१७८	९, २१
चातुर्वर्ण्यादि	१	५०५	१६		२	२२२	१२
चार्वक	१	१९	७	त्वोक्तिर्ज्ञान	२	३५८	२७
	२	९६	१५				
	२	१५८	७	[त]			
	२	२७३	२३, २७	तत्पुत्रादि	२	२३२	११
चित्रायासङ्क्रम	२	१५४	९		२	२३८	१९, २२
चित्रशानादि	१	३८३	३	तथागत	१	३१२	७
चित्रपतञ्जादि	१	३७१	१४		२	२५८	१४
चित्रमिदं रूपम्	१	३८०	७		२	२८१	१
चित्रैकचित्रवाद	२	३२८	१०	तद्वर्ज्य	२	१०६	२३
चित्तगम्यकोपनिबन्धन	२	२३२	२४	तदेव देवदृषि	२	२२६	२
चिरन्तनाचार्यानुस्मरण	१	३०२	१०				
चैत्यवन्दन							

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
त मनसि नार	२	३३८	३५	[ध]			
तर	२	३३७	१	ध्यान्ध	१	६६	२८
तप सत्रण	२	३३६	३०	ग्रीव्य	१	६८६	२
तप्तनाशलाखोहणादपरिक्रम्य	२	३३६	२७	अनिधमत्त	२	३०६	२७
तर्क	२	३८७	९				
	२	३६०	३२	[न]			
ताथागत	१	३७	१०	नय	२	३६६	२२
	१	३६६	१३	नयनिधत्त	१	२०८	२२
	१	२४१	२१	निग्रह	२	२३९	१०
	१	३७५	१२	निग्रहसंग्रह	२	२३९	१
	१	३८०	२७		१	२४३	३
	१	४८१	१०	नित्यत्व	१	३०४	१७, २०
तादाभ्यतदुत्पत्ति	२	१७	९	निपन्न	१	४	७
तापित	२	१६०	१४	निर्वाण	२	१७०	१५
तियक्तमामय	१	११९	१७	निराशवादव्यापचि	१	४१५	१२
तैमिरकैशादिक	१	१७७	१४	निरययविनाश	२	१७७	१५
तैमिरकैशादिमेद	१	४३७	२४	निराश	१	३४५	२१
तैमिरिकनीलादि	२	१४५	२८	निराशसत्य	२	१०८	२
तैमिरिककैशादिक	१	११९	११	निमल	२	२७०	६
त्रिकोटिष्ठद	१	५३०	२२	निमलप्रशानि	२	२७२	१४
त्रिप्रविध	२	३६०	७	निवाण	२	३४६	२७
त्रिरुशी	२	२०३	६	निर्विकल्पकत्व	१	७२४	३
त्रैलोक्य	२	१७८	११	निपद्यतादी	१	४६१	२६
				नीलादिनिर्गम	१	५१६	१६
[द]				नृत्तविहृत	१	३७२	१७
दभ्युष्ट	२	२३३	२२	नृत्तिहृत	१	३७२	१९
दध्योदनादिवत्	२	३६६	४	नैगम	१	१७२	१४
दूरविरलकैशादि	१	७०१	५		२	३६६	२३, २४
दृष्टता	२	१७७	६	नैयायिक	१	१७९	१७
दृष्टान्त	२	२४०	२४		१	१८०	४
दृष्टा ताभाव	२	२४१	६		१	२०९	२६
दृश्यप्राप्त	१	४४	२६		१	२२४	१४, १९
दृश्यप्राप्त्यैकत्व	१	१३	२६		१	२२७	११
दृष्टानुपलम्भ	१	३८५	३		१	५३७	१
	२	१९१	१०		१	५३७	२६
द्रव्यपयायात्मक	१	४४९	१		१	५४२	२७
द्विविध	२	३५०	६		२	२३४	११
द्विवि स्मरण	२	३६०	१६	नैपथ्यादि	२	३०३	१
द्विष्टरागित्य	१	३६२	१	नैयायिकमय	१	६०	५

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
नैयायिकादिक्रियत	२	२०१	११	प्रतिकर्मव्यवस्था	१	२४०	४
नैरात्म्य	२	२५६	१४	प्रविज्ञादि	२	२३७	२८
	२	३४५	३	प्रतिविम्बावलोकन	२	३१५	७
न्याय	१	३३	१	प्रतिभासाद्वैत	१	■	१०
	१	२८६	२०	प्रतिस्तरुवा	१	६९६	२१
	१	३५७	१०	प्रतिस्तरुमान	१	१६९	५
	१	३८४	११	प्रतीतिविदग्धस्त्रीपरिष्वङ्गमुत्पादक	१	४४१	२७
	१	५०६	२७	प्रतीत्युपाध्याय	१	११२	२८
	१	५०९	२२	प्रत्यय	२	३६०	६
	२	१२	१०	प्रदेशविषर्पण	२	११३	४
	२	२३२	२	प्रधान	२	२७१	२१
	२	२९६	१६	प्रमाणफल	२	३६४	२१
				प्रमाणराज्य	१	५७	१२
					२	१४८	८
					२	१५३	२८
पक्षधर्मवैकल्य	२	२०१	७	प्रत्यय	२	२२२	१५
पदादिस्फोटोद्भासा	२	३३०	१२	प्रचयन	२	२४९	५
परम सङ्कल	१	२	२०		२	२६१	२६
परमाथैकतानस्य	२	३२०	१८	प्रशान्तनिर्वाणोपपत्ति	२	१५३	९
परस्परसम्बन्धनात्मन्	१	४३६	११	प्रसज्य	२	२५७	१८
परहिता	२	२५६	१०	प्रातिहार्यविभक्त	२	३२६	३१
परोक्षज्ञानवादी	१	२०८	१७	प्राप्यकारि चक्षुः	२	३२७	१२
	१	२२७	११		२	३२६	१६
	१	४२८	२२	प्राप्यसांशित	२	२१८	१५
परीय	२	१५३	९	प्राप्तिक	१	४३६	१६
पयुंदास	२	३६२	२२	प्रीतिमध्यस्थताद्योक	१	५४१	१९
पाटलिपुत्रक	२	३२८	८	प्रोक्षित			
पास्तमय	२	११	६				
पाराध्यसाधन	२	३१८	२१				
पाराध्यन्यधानुपपत्ति	२	२५६	११				
विहितमधी	२	२०१	१७				
पूर्ववत्	२	१८१	१४				
पूर्ववदादि	२	२०१	१३				
	२	२०१	१३				
पूर्ववदधीतसंयोगिशब्द	२	३४२	९				
पादगलिक	२	२५०	१२				
पौरुषेय	२	३००	२				
	१	२६३	९				
प्रकाशननिपम	२	३००	३४				
प्रज्ञापति	१	२७०	७				
प्रज्ञाबलविकल्पा							

[घ]

[क]

[ख]

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
श्रीद्ध	१	४८०	९	मानस	१	५२४	२०
	२	२	२४		२	२५८	२२
	२	१८८	५	भागसूत्र	२	२५८	४
	२	२१८	४	मालव	२	३१४	२५
	२	२५१	१३	महिदेश्वर	२	२९६	२७
	२	३७०	३३	मीमांसक	१	८१	२४
ब्रह्म	१	४५८	१३		१	११३	२४
	१	५१३	५		१	२०७	२६
ब्रह्ममीमांसा (ब्रह्मसूत्र)	२	३४८	७		१	२२७	११
ब्रह्मवादी	१	३१२	८		१	३०४	१७
	१	४७६	१९		१	५४१	३
	१	८९८	१५		२	३६	१८
	२	३४९	२७		२	३७	१२
ब्रह्मविद्	२	१२	१७		२	५०	६
	२	३४६	२४		२	८२	१
ब्राह्मण	१	५००	५		२	२२१	२१
					२	२५१ १३, १७	
					२	२८७	८
					२	३१४	३
					२	३१६	३१
					२	३६२ १८, २४	
				मीमांसा	१	३२	२८
				मुद्रा	२	३६०	७
				मूर्त्ता	२	२५७	१३
				मुद्राजबधू	२	२५६	४
				मेवकर्मणिज्ञान	१	३७८	८
				मेपकल्प	१	३८२	१९
				मेत्री	२	३४७	८
				मीध	२	३४८ १४, १९	
				म्लेच्छादिधर्मावदेश	२	२५३	३
				म्लेच्छादिन्याख्यान	२	३६९	२१
				यशार्थ	२	३३	२२
				याज्ञिक	१	१८७	१९
					२	३०७	३२
				योग	२	२५९	१२
				योगिज्ञान	२	२५८	२३
				योग	१	२५	१६
					१	११२	२७

[भ]

भगवत्सीमन्धरस्वामितीर्थकश्चैवसमवधारण

	२	१७७	१९
भावना	२	२५०	१६
भाविकारणतादि	२	२००	२२
भावित्वा	२	१७६	१०
भूतवादी	२	९६	२३
भेदमुक्ति	२	३१८	२
भोग	२	२३१	१०
भौतोपाख्यान	१	३१५	१०
भोतमुद्रामात्रक	१	३८	७
भोतमुद्राप्रमाणक	१	२१७	१६

[म]

मङ्गल	१	३	९३
मणिपूजाणादि	१	३१५	१
मन्त्रध्यानादि	२	२९८	६
मन्दविस्मृतिदत्त	२	३०८	२
महदादि	१	४७१	१८
महाकृष्णलुच	२	२६०	१२
महेश्वरादि	१	४३४	६
मागध	१	५००	२४
मातृशिवारादि	२	३०२	२३
माथुर	२	३६२	२२

[य]

यशार्थ	२	३३	२२
याज्ञिक	१	१८७	१९
	२	३०७	३२
योग	२	२५९	१२
योगिज्ञान	२	२५८	२३
योग	१	२५	१६
	१	११२	२७

योग	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
	१	२१९	१४	विरुद्ध	२	१२९	८
	२	२२६	६		२	२१६	५
	१	३८०	१		२	२२६	१
	१	४२५	२४	विरुद्धकार्योपलब्धि	२	१९५	२२
	२	५०	६		२	१९९	२२
	२	१४०	२९	विरुद्धधर्माप्याप्त	१	३६८	२२
	२	२४३	३	विरुद्धविधि	१	१९९	२३
	२	२७६	२०	विरुद्धन्यासोपलब्धि	२	१९५	१९
	२	३४९	२६		२	१९९	२१
					२	२१८	५
[२]							
रक्तारक्तत्व	१	३७१	१२	विरुद्धोपलब्धि	२	१९५	१७
रश्मापुरुष	२	२१६	२१	निवृत्तातः	२	२१६	१२
रत्नवीर्यादि	२	२९८	६	चिचरणश्लोक	२	१६१	३
रथादि	२	१९८	११	विषयविज्ञानतत्पर्यन	१	२८६	२२
				बोत	२	२०८	१४
[८]							
रुतागुह्यादीपथि	२	२९८	६	बीतादि	२	१८१	१४
रुद्धि	२	१२७	९		२	२०१	१४
रुनपुनरुत्पन्नकेयनखादि	२	३१६	५	बीतानीत	२	२०८	१५
रुनपुनर्जातनखकेयादि	१	४८६	७	श्रुति	१	५३४	१६
रुनपुनर्जातमखादि	१	४३५	२९	श्रुतिनृप	१	२२९	१०
[४]				श्रुतिपर्यनुषंग	१	४१८	६
पर्यमानता	२	१७५	७	श्रुत्यवहार	२	२५१	१७
धर्मीकरणशक्त्यादि	२	२९६	६	वेदवादी	२	७५	१३
यातप्रकृति	२	३८१	१८	वैदिक	१	५३०	१६
वाद	२	२४३	६	वैयक	२	२९९	१६
वादाभास	२	२५४	२२, २६	वैयकादिशास्त्रकार	२	२५५	२१
वामदेव	२	३०३	२२	वैयकादिशास्त्रार्थ	२	२२४	१३
वातनाहेतुवादी	१	८०६	११	वैयार्थ	२	१४१	७
विशम	१	४८४	३	वैयैयिक	१	३२७	२४
विशारदक्षमत्स्यीभेदनिर्भेदभीत	१	४४०	२२		२	९७	४
विशानवादी	२	१९	१९	वैयक्यव्यतिभेद	२	११८	१
वितथडा	२	२४८	२४	व्यतिरेकि	२	२०३	१२
विधिवदी	१	४६१	२३		२	२८५	९
विधुतकल्पनाज्ञात	२	२५८	६	व्यवहार	२	२६६	२७
विनाश	२	१५६	२	व्याकरण	१	३२	२८
विपक्षवादी	२	२२६	१	व्याख्यानश्लोक	२	१४८	६
विपरीताधिद	२	१२९	१२	व्यापकविरुद्धोपलब्धि	२	२१८	५
विभ्रमवादी	१	३८२	२३	व्यापहारिक	२	२६०	७
विभ्रमीकान्तवादी	१	३८२	१७	व्यावृत्तिभेद	१	४७८	७

श	भाग	पृष्ठ	पं०	सकलवस्तुधर्मनैरात्म्यवादी	भाग	पृष्ठ	पं०
शकटोदयादि	२	२००	१२	सङ्केत	१	११३	१९
शक्ति	१	४२९	२६	सत्यतिपक्षत्व	२	१७९	२६
शत्रुमूर्धन्	२	२५४	५	सत्यस्वप्नादि	२	२८८	७
शत्रुगानच्	२	३५२	३		२	२९१	८
शब्द	२	३६६	२८	सत्त्ववृत्तकत्वादी	२	१५५	१३
शब्दमात्र	२	३०४	१७	सत्समग्रयोग्यत्व	२	२१८	१३
शादूक	१	१८५	२०	सदुत्पादादिन्यात्मक	१	४४०	१०
शास्त्र	१	५३२	२५	सन्दिग्ध	२	१२९	१२
शास्त्रकार	१	९७	२२	सन्दिग्धसाधन	२	२४१	३
	२	३२१, १६, २५		सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक	२	२८१	१२
शास्त्रान्तर	१	१०४	२५	सन्दिग्धसाध्य	२	२४१	१
शून्यता	१	२६८	२०	सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक	२	२४१	१०
शून्यवादी	१	२६८	२	सन्दिग्धासिद्ध	२	१२९	११
शेषवत्	१	२०१, १८, १८			२	२२६	७
श्रीश्रीदमि	१	३२१	२	सन्दिग्धोभय	२	२४१	४
श्रद्धालुकूलोत्पत्ति	१	५५	१२	सन्दिग्धोभयव्यतिरेक	२	२४१	१४
धीवर्द्धमान	१	४	३३	सन्धिकर्ष	१	५३५	५
धीतृजनमवर्तन	१	५१	२४	सपक्षव्यापि	२	२०७	११
धीनादिदृष्टि	१	५३४	१८	सपक्षैकदेशवृत्ति	२	२०६	११
स्वमासमक्षण	२	२५१	१३	सप्तभङ्गी	२	३५०	९
	२	२१०	१५	सप्तविंशतिविधत्व	२	२०८	२३
पाङ्कज्य	२	२१०	१५	सप्तमिरुद्ध	२	३६६	३०
	२	२१०	२९	सप्तवाय	१	४१८	१५
सकल्य	२	११०	२९		२	२९३	२८
समग्र	२	३६६	२६	सप्तवायी	२	२०९	२
समग्रद्वलोक	१	२९९	११	सप्तवायोरन्तर्गत समग्राय			
सशोचशिलोक	२	३६२, १८, २९		(नि) विरोधि	२	२०१	१५
सयोभी	२	२०८	२८	समुदयसत्य	२	२५८	३
सयोगवादि	२	१८१	१४	समुद्धानुदया	२	३४९	१७
	२	२०१	१४	समप्रयोग	१	५४१	४
सवर	२	३४४	२	सम्बन्धामिधेयप्रयोगजनलक्षण	१	५१	१९
सविद्वैत	१	३१३	५	सम्बन्धोक्तान्त	१	२५२	१४
सङ्गत	१	२७३	२	सर्वसम्बन्धवाद	१	४०	२९
	१	३८६	१७	सर्व्येवरनारीकुचनूचुकवत्	२	१९६	२३
संज्ञावादि	१	४२८	७	सहोपरम्भ	२	२२६	११
संज्ञावादिदोषप्रसङ्ग	२	३५४	११	शाकारवाद	१	२४६	१५
संज्ञावादिप्रसङ्ग	२	३५४	१३	शाङ्ख्य	१	२४४	१९
सङ्गति	२	१४६	२७		१	५३४	१३
					१	५३५	१७

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
साङ्ख्य	२	११	७	सौम्य	१	११८	१५
	२	२०	१२		१	१३०	२०
	२	१९२	९		१	१२८	२१
	२	२८१	१		१	१६७	९
	२	३४९	२६		१	२१६	१७
साङ्ख्यसिद्धान्तानभिज्ञान	१	२४४	२१		१	२२२	१४
					१	२२४	१४
साङ्ख्यदिमत	२	२७१	५		१	२२६	६
सामग्रीरूप	१	५८	३		१	३१२	८
साधनाभ्यास	२	२४९	९		१	३६०	१६
साधन्यादिसमा जाति	२	२३४	२१		१	३५०	१६
साध्यविफल	२	२४०	२८		१	३८३	१
साध्याभास	२	१२	४		१	३१७	१६
साध्याभ्यास	२	२४१	८		१	४७८	२३, १८
सामान्य	१	४९९	८		१	४८३	२१
सामान्यलोट	१	२०१	१४, १९, २७		१	४८९	२८
					२	१८	
सिद्धपुरेश्वर	२	३६९	१८		२	११९	२७
सिद्धान्तन्यापत्ति	२	२३३	९		२	१४४	७
सुगत	१	१७	१३		२	१७६	१३
	१	२७	३०		२	१८०	१९
	१	३५	१९		२	२१७	१०
	१	११०	१७		२	२३३	८
	१	५३२	६		२	२३७	८
	२	१७६	१		२	२४०	२१
	२	२१५	२४, २७		२	२४२	१८
	२	२५७	२७		२	२६२	२७
	२	२५८	१९		२	३२८	१
	२	२७९	८		२	३३८	८
	२	३५०	७, ९		२	३४३	२७
					२	३६७	३
मुनिद्विज्ञतासम्भवदुर्वाधकप्रमाणत्व	२	१७७	२६		२	३५३	१६
मुभापित	२	३३९	५		२	३६७	१०
सूत्र	१	५००	२४		२	३६७	११
सेनाबन्धप्रतिभासयत्	१	४१५	२७	संन्यान्ति	२	२३	१०
सौम्य	१	१६	३		२	३६-	२०
	१	२८	९	स्वम्भ	२	१४-	
	२	९७	२३	स्फीटात्म्य	२	३२१	३३
	१	११२	२७	स्मरणज्ञान	२	३६०	१४

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
श				सकलवस्तुधर्मनिरात्म्यवादी	१	११३	१९
शकटोदयादि	२	२००	१२	सद्वृत्तेत	२	१२०	१०
शक्ति	१	४२९	२६	सत्प्रतिपक्षत्व	२	१७९	२६
शक्नुमर्थम्	२	१५६	५	सत्यस्वप्नादि	२	२८८	७
शतृशानच्	२	३१२	३		२	२९१	८
शब्द	२	३६६	२८	सत्त्ववृत्तकत्यादी	२	१५५	१३
शब्दमात्र	२	३०६	१७	सत्सम्प्रयागजन्तु	२	२१८	१३
शास्त्रक	१	३८०	२०	सदुत्सादादिनिरात्मक	१	४४०	१०
शास्त्र	१	५३२	२५	सन्दिग्ध	२	१२९	१२
शास्त्रकार	१	९७	२२	सन्दिग्धसाधन	२	२४१	३
	२	३२१	१६, २५	सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक	२	२६१	१२
शास्त्रांतर	१	१०४	२५	सन्दिग्धसाध्य	२	२४१	१
शून्यता	१	२६८	२०	सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक	२	२४१	१०
शून्यवादी	१	२६८	२	सन्दिग्धासिद्ध	२	१२९	११
शेषकम्	१	२०१	१६, १८		२	२२६	७
शोद्धोदनि	१	३२१	२	सन्दिग्धोभय	२	२४१	४
श्रद्धानुबलोलपति	१	५५	१२	सन्दिग्धोभयव्यतिरेक	२	२४१	१४
श्रीवर्द्धमान	१	४	५३	सन्निकर्ष	१	५३५	५
श्रोतृजनप्रवर्तन	१	५१	२४	सपक्षर्यापि	२	२०७	११
श्रोत्रादिवृत्ति	१	५३४	१८	सपक्षेकदेशवृत्ति	२	२०६	११
श्वभानुसंभरण	२	२५१	१३	सप्तभङ्गी	२	३००	९
श				सप्तविंशतिविधत्व	२	२०८	२१
पाङ्कज	२	२१०	१५	सप्तभिरुद्ध	२	३६६	३०
स				सप्तवाय	१	४१८	१५
सकल	२	११०	२९		२	२९३	२८
समग्र	२	३६६	२६	सप्तवायी	२	२०९	२
समग्रलोक	१	२९९	११	सप्तवायेनाथ सप्तवाय			
सशालशिरालोक	२	१६२	१८, २९	(वि) विरोधि	२	२०९	१५
सयोगी	२	२०८	२८	समुदयसत्य	२	२५८	३
सयोग्यादि	२	१८१	१४	समुद्रयातदशा	२	३४९	१७
	२	२०१	१४	सम्प्रयोग	१	५४१	४
सवर	२	३४४	२	सम्प्रयोगाभिधेयप्रयोजनलक्षण	१	५१	१९
सविद्वैव	१	३१३	५	सम्प्रयोगान्त	१	२५२	१४
सहति	१	२७३	२	सम्प्रयोगाद	१	४०	२९
	१	३८६	१७	सम्यक्त्वानारीकुचचूचुकवत्	२	१९६	२३
सद्यथादि	१	४२८	७	सहोपलम्भ	२	२२६	११
सद्यथादिदोषप्रसङ्ग	२	३५४	११	साकारवाद	१	२४६	१५
सद्यथादिप्रसङ्ग	२	३५४	१३	साहचर्य	१	२४४	११
सहति	२	१४६	२७		१	५३५	१७

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
साङ्ख्य	२	११	७	सौमत्	१	११८	१५
	२	२०	१२		१	१३२	२०
	२	१९२	९		१	१३८	२१
	२	२८१	१		१	१६७	९
	२	३४९	२६		१	२१६	१७
साङ्ख्यसिद्धान्तानभिज्ञान	१	२४४	२१		१	२२२	१४
साङ्ख्यादिमत	२	२७१	५		१	२०४	१८
सामग्रीरूप	१	५८	३		१	२२६	६
साधनाभ्यास	२	२४१	९		१	३१२	८
साधर्म्यद्विस्मा जाति	२	२३४	२१		१	३६०	१६
साध्यविकल	२	२४०	२८		१	३५०	१६
साध्याभास	२	१२	४		१	३८३	१
साध्याभ्यास	२	२४१	८		१	३८७	१६
सामान्य	१	४९९	८		१	४७८	२३, २५
सामान्यतोदृष्ट	१	२०१	१४,		१	४८९	२५
			१९, २७		२	१८	५
सिद्धपुरोदर	२	३६९	१८		२	११९	२७
सिद्धान्तन्यापत्ति	२	२३३	९		२	१४४	७
सुगत	१	१७	१३		२	१७६	१३
	१	२५	३०		२	१८२	१९
	१	३५	१९		२	२१७	१०
	१	११०	१७		२	२३३	५
	१	५३२	६		२	२३५	८
	२	१७६	१		२	२४०	२७
	२	२५५	२४, २७		२	२४२	१८
	२	२५७	२७		२	२६२	२७
	२	२५८	१९		२	३२४	४
	२	२५९	८		२	३३८	६
	२	३५९	७, ९		२	३४३	२२
मुनिचित्तासम्भवदूषकप्रमाणतः	२	१७७	२६		२	३६७	३
	२	३३९	५		२	३६३	२६
सुभाषित	१	५००	२४		२	३६७	१०
सुख	१	४१५	२७	संग्रहितः	२	२३	१०
सेनावनप्रतिभासवत्	१	१६	३		२	३६५	२०
योगत	१	७८	९	सङ्ग	२	१४५	५
	१	९७	२३	स्योद्यस्व	२	३२८	३३
	१	२१०	२७	स्मरणशान	२	३६०	१४

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
स्मृतिप्रमोषवाद	१	७२	६	स्वप्नान्तिक	१	३०४	३
स्याद्वाद	१	३८०	७	स्वप्नावानुपलब्धि	२	२१८	१७
स्याद्वादविद्यापति	२	३६९	१९	स्वप्नावानुपलम्भ	२	१९१	१
स्याद्वादविदिप्	१	३९२	९	स्वरूपाधिद्व	२	२२६	११
स्याद्वादानुगमन	१	६१	१०	स्वसवेदन	२	२५८	२३
स्याद्वादामोषलाञ्छन	१	३३	१	स्वसवेदनप्रत्यक्ष	१	५३१	६
	२	३३३	२९	स्याद्यातिलङ्घन	२	२१८	८
स्याद्वादमित	२	२०३	३	स्यात्मन्याविरोध	१	२१७	१७
स्याद्वादो	१	२८	९				
	१	५७	१३	हरिहरादि	२	२४१	१५
	१	६४	२		२	२५७	२५
	२	८२	२२	हिंसा	२	२५६	३
	२	३३२	१	देवामास	२	१२९	३
सकौपीनप्रकाशन	२	२३५	१९		२	२१०	१९

मूलटिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसङ्केतविवरणम्

- अक० टि०—अकलङ्कग्रन्थस्यम्, टिप्पणी [सिंधी जैन सीरिज, कलकत्ता]
 प्रथम खण्ड ६६, ३५८, ३६३, ४४०, ५३४
 द्वि० ख० २२५, ३३९, ३५४
- अपोहसि०—अपोहसिद्धि [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता]
 प्र० ख० १३३
- अभिधर्मको०—अभिधर्मकोश [आनन्दभट्ट प्रेस, काशी]
 प्र० ख० १४
- अभिस०—अभिसमालोकालङ्कार [सायकसङ्घ सोरिज बडोदा]
 प्र० ख० ३६४
- अवयविनि०—अवयविनिराकरणम् [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता]
 प्र० ख० ३६८, ३७०, ३७१
- अष्टा०—अष्टशती अष्टसहस्रा मुद्रिता [निधय सागर प्रेस, बम्बई]
 प्र० ख० ५, ५४, ३०१
- अष्टसह०—अष्टसहस्री [निर्णयसागर प्रेस, बम्बई]
 प्र० ख० ५४, ५७, ११७, ३०१, ४७२
 द्वि० ख० १९९, २४३,
- आप्त०—आप्तपरीक्षा [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता]
 प्र० ख० ३८
- आप्तमी०—आप्तमीमाता, [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता]
 प्र० ख० २५, २७, ११३, ४१५, ४३०, ४३९, ४६९, ४८५
 द्वि० ख० २८, ३९, २३३, २५५, २९८, ३६५
- ईशा०—ईशावास्योपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० ३१०, ३११
- उत्तरा०—उत्तराख्ययन सूत्रम् [आत्मोदय समिति, रायत]
 प्र० ख० ४२८
- नग्न-कृत्वेद० [आनन्दभट्ट सीरिज, पूना]
 द्वि० ख० ३४
- प्रेत०—प्रेतस्य ब्राह्मण [आनन्दभट्ट सीरिज, पूना]
 प्र० ख० ४३८
- कठो०, कठोप०—कठोपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० ३१९, ३५२, ३५२, ४३८, ५५८, ५९०
 द्वि० ख० ९०, २७३, २७६
- कात०—कातत्र व्याकरण
 प्र० ख० ७०५
- काशि०—सीमासाधकवार्तिकस्य सुचरितमित्र विरचिता वाचिका टीका [त्रिवेन्द्रम्]
 प्र० ख० ५०६
- किष्णा०—किष्णावली [चौखट वादी]
 प्र० ख० ४३९
- कौसो०—कौसोतीक ब्राह्मणम् [आनन्दभट्ट सीरिज, पूना]
 प्र० ख० ५५०
- चतु०—चतु शतकम् [विद्याभारती ग्रन्थमाला, आन्तिनिरैठन]
 प्र० ख० ३६६
- छान्दो०—छान्दोग्योपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० १७६, ३१४, ३४४, ३५२, ४५८, ४५९, ४६४, ४६५, ४७६, ५१३, ५३३
 द्वि० ख० १६, ३४, ४२, ९०, १६४, २७६, २८०, ३०१, ३३४, ३५१
- जयज०—जयजयलदीया, [द्वि० जैनसंघ मधुवा]
 प्र० ख० ९६
- जैनवर्कवा०—जैनवर्कवार्तिकवृत्ति [सिंधीजैन सीरिज]
 द्वि० ख० १८१
- जैनेन्द्र०—जैनेन्द्र व्याकरण [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था कलकत्ता]
 प्र० ख० ५४१
 द्वि० ख० ३१९
- जैने० महा०—जैनेन्द्र महाशक्ति [शनपाठसभा]
 प्र० ख० ५८
- जैमिनि०—जैमिनीसूत्रम्
 द्वि० ख० ३१८, ३१९

तारकी—राक्षसतन्त्रक्रीमुदी [चोख० काशी]

प्र० ख० २२९

तारमं—तन्त्रसमग्रः [गायकवाड सीरिज, बङ्गोदा]

प्र० ख० १६, १९, २८, ५६, ८२, १२८,
१२९, ३५६, ३५८, ३६६, ३७१, ३९३,
४२१, ४५२, ४६९

दि० ख० २००

तारमं—पं०—तन्त्रसमग्रपञ्चिका [गायकवाडसीरिज,
बङ्गोदा]

प्र० ख० ५१, १२८, १३१, १६९, ३६३,
४३९, ४६९

दि० ख० २२६

त० भा०—तन्त्रार्थभाष्य [दिवचन्द्र लालभाई, सूरत]

प्र० ख० ५

तन्त्रार्थसंक्षिप्त—[जैनविद्वान्त्रप्रज्ञादिनी सस्था कल]

प्र० ख० ४३१

तर्कभा०—तर्कभाषा मोउर्रीया [बङ्गोदा स. चोरोज]

प्र० ख० १६४

त० श्री०—तन्त्रार्थश्लोकवार्तिकम् [निर्णयसागर प्रेष,
बम्बई]

प्र० ख० ३, ५५, ५६

दि० ख० १८७, २०६, २२०, २३६, २९७,
३६०

त० सा०—तन्त्रार्थसार [प्रथमगुच्छाधित]

दि० ख० ३६०

त० मू०—तन्त्रार्थसूत्र [सर्वार्थसिद्धिसम्मतसूत्रपाठा-
न्वितम्]

प्र० ख० ७, ५०, ९६, १६३, ४२८, ४३०,
४४१, ४७०

दि० ख० ९७, १०२, ११३, १३८, १४४,
२२२, २५६, २५७, ३१०, ३३४, ३४७,
३५२, ३६६

विद्योप०, ति० प०—तिलोवपण्णात्ति [जीवराज प्र०
सोलापुर]

प्र० ख० २, ६६

सै०, तैत्ति०—तैत्तिरि संहिता [चो० काशी]

प्र० ख० ३१८, ३५१, ४३८

दि० ख० ४३, ९०, २६८, ३३५, ३५१, ३५२

तै० उ० भा०—तैत्तिर्युपनिषद् शाङ्करभाष्यम्
[गीता प्रेष, मोरारपुर]

प्र० ख० ४७७

त्रयसं—त्रयसमग्रः [रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई]

प्र० ख० ६६,

धर्मसं०—धर्मसमग्र [आचसपौर्ण मुनि० सीरिज]

प्र० ख० ११, १८

निरुक्त—

दि० ख० ३३३

न्यायकुमु०—न्यायकुमुदचन्द्रः [माणिक्यचन्द्र दि०
जैन ग्रन्थमाला, बम्बई]

प्र० ख० ६६, २१६, २२१, ३१२, ४३०, ५३८,
५३८

दि० ख० २८८, ३१८, ३२६, ३२७, ३३९

न्यायदी०—न्यायदीपिका [जैनविद्वान्त्र प्रज्ञादिनी
सस्था]

प्र० ख० ८६

न्यायप्र०—न्यायप्रवेद्यवृत्तिः [बङ्गोदा स. सीरीज]

प्र० ख० ५५, १३२

न्यायवि०—न्यायविन्दुः [चोखम्बा सल्लुत सीरिज]

प्र० ख० ११, ११, १६, ४२, ४३, ८०, १२४,
१३८, १६४, १७६, ३५९, ४४८, ५१८,
५२८, ५३१

द्वितीय ख० ५४, ७६, ७७, ७९, ८०, ८१,
८२, १२४, १२८, १३३, १३६, १३८, १४३,
१४६, १५२, १५५, १५६, १५७, १६४, १७७,
१८०, १८१, १८२, १९२, १९९, २००, २१०,
२११, २२६, २२९, २७१, २८६, ३००,
३०८, ३२५, ३२९, ३५८, ३६१

न्यायवि० श्री०—न्यायविन्दुटीका [चोखम्बा, काशी]

प्र० ख० १०, १३, ५३, ५४, ५६, ९५, २८८,
३८६, ५३०

न्यायभा०—न्यायभाष्यम् [गुजराती प्रेष, बम्बई]

प्र० ख० ५४, ११२, ११३, २१४, २२२, ४४२,
५३६, ५३७, ५३८

दि० ख० २०१, २४२, ३२४, ३६४

न्यायसं०—न्यायसम्बन्धो [चोख० सीरीज काशी]

प्र० ख० ५६, ५७, ४२९, ४३०, ५३५, ५४०

न्यायवा०—न्यायवार्तिकम् [चोखम्बा, काशी]

प्र० ख० ३७६, ४१८, ४२९, ५३८, ५३९, ५४०

दि० ख० २०१, २०३, २०५, ३२६

न्यायवा० ता०—न्यायवार्तिकव्याख्यटीका [चोखम्बा
सीरीज काशी]

दि० ख० २०१

न्यायसा०-न्यायसारः [एशियाटिक सोसाइटी, कलकत्ता]	प्र० वा० } प्रमाणवार्तिकम् [बिहार उडीसा रिमर्च सोसाइटी]
प्र० ख० ४१८	प्र० ख० ९, १०, ११, १४, १५, १७, १८,
दि० ख० २०६	१९, २१, २२, २३, २४, २२, २५, २६,
न्यायसू०-न्यायसूत्रम्	२७, २८, ४२, ४६, ४९, ६८, ६९, ७७,
प्र० ख० ४९, ५९, १७९, २२१, २२३, ४१४, ५२५,	७८, ८१, ८६, ८८, ९०, ९१, ९३, ९४,
दि० ख० ११४, १८१, २३४, २४२, २६३, २४४, ३६१	१००, १०२, १०८, १०९, १११, ११२,
न्यायसू० मा०-न्यायसूत्रमाध्यम् [चौक, काशी]	११७, ११८, १२८, १२९, १४२, १४७,
प्र० ख० ३७३	१५१, १५५, १५६, १६०, १६२, १६९,
पञ्चास्ति०-पञ्चास्तिकायः [रायचन्द्र शास्त्रिमाला, बम्बई]	१७७, १८४, १९४, १९६, १९८, १९९,
प्र० ख० ४२८	२४०, २४२, २४३, २४९, २५१, २५२,
परमात्मप्र०-परमात्मप्रकाशः [रायचन्द्र शास्त्रिमाला, बम्बई]	२५३, २५४, २५७, २५९, २६२, २६३,
प्र० ख० ४२८	२६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९,
परीक्षामु०-परीक्षामुखसूत्रम्	२७०, २७३, २७४, २७५, २८५, २८९,
प्र० ख० ११९	२९४, २९८, २९९, ३०५, ३०६, ३०७,
पाणिनि० } पाणिनि व्याकरणम्	३१२, ३१७, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३,
पा० व्या० } प्र० ख० ५८, २५२	३२६, ३३१, ३४०, ३४९, ३५४, ३५७,
पा० सू० } दि० ख० ११८, ११९	३५८, ३५९, ३६४, ३६८, ३७०, ३७१,
पात० म० } पातञ्जलमहामाध्यम् [चौखम्बा]	३८०, ३८६, ३८७, ३८९, ३९१, ३९६,
पा० नहा० } खीरीज, काशी]	३९७, ३९९, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,
प्र० ख० २	४२१, ४२३, ४३०, ४४१, ४४४, ४६६,
दि० ख० ३२२	४६९, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२,
पा० म० पक्ष०-पातञ्जल महामाध्यम् पर्यशाहिकम् [चौखम्बा, काशी]	४८३, ४८७, ४८८, ४९३, ५०१, ५०४,
प्र० ख० २८	५१५, ५१६, ५१९, ५२१, ५२४, ५२७,
प्रक्र० प०-प्रकरणप्रज्ञिका [चौखम्बा खीरीज, काशी]	५२८, ५२९, ५३२, ५३३
प्र० ख० ३१, ७१	दि० ख० ९, ११, १३, १४, १५, १६, २०,
प्रज्ञाप० मू०-प्रज्ञापनासूत्रम् [आत्मोदय समिते]	२१, २२, २३, ३६, ४९, ५०, ५१, ५२,
प्र० ख० ६६	५४, ७६, ८३, ८४, ८६, ८९, ९१, १०१,
प्र० परी० } प्रमावपरीक्षा [जैनविद्वान्त्रप्र० संस्था, काशी]	१०३, ११२, ११६, ११७, १२३, १४१,
प्रमाण प० } प्र० ख० ५६, २२१, ३८६	१४९, १५२, १५८, १५७, १६२, १६६,
दि० ख० २२५	१६७, १६८, १६९, १७२, १७५, १७६, १७८
प्रमाण मी०-प्रमाणमीमांसा [सिन्धी जैन सोरिज, कलकत्ता]	१८०, १८३, १८६, १८८, १८९, १९७, १९८
प्र० ख० ३८६	२००, २१६, २२६, २३०, २३३, २३७, २४१
दि० ख० २३६	२५३, २५३, २५४, २५८, २६०, २६१, २६२
	२६२, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०
	२८२, ३२०, ३२३, ३२७, ३३८, ३३९, ३४१
	३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३६०, ३६१, ३६५
	३६६, ३६७
	प्र० चार्तिस्त्र-प्रमाणवार्तिकालकारः [भिषु गद्गुल साहस्यपनखकः]

प्र० ख० ७, १२, १३, १४, १५, १६, १७,
 १९, २०, २३, २४, २५, २७, ३५, ३६,
 ३८, ३९, ४४, ४५, ४७, ५१, ७३, ७५,
 ७६, ८०, ८१, ८९, ९०, ९१, ९३, ९४,
 ९७, १००, १०१, १०३, १०७, १११,
 ११७, ११९, १२८, १३०, १३८, १४२,
 १४३, १४६, १५१, १५९, १६०, १६३,
 १६६, १६९, १७०, १७१, १७४, १७७,
 १८४, १८५, १८६, १९४, १९५, २१६,
 २२४, २२५, २४१, २४४, २४५, २४६,
 २४६, २४९, २५०, २५५, २५६, २५८,
 २६०, २६४, २६५, २६७, २६८, २६९,
 २७०, २७४, २७६, २७८, २७९, २८२,
 २८५, २८८, २९२, २९४, २९६, २९८,
 ३०३, ३०६, ३१४, ३१६, ३१८, ३२०,
 ३३०, ३३१, ३४८, ३५४, ३५६, ३६१,
 ३६२, ३६३, ३६४, ३७०, ३८२, ३८४,
 ३८६, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०२,
 ४०५, ४०६, ४०९, ४४१, ४५२, ४६७,
 ४६८, ४७४, ४८२, ५००, ५०१, ५२२,
 ५२५, ५२६, ५२७, ५३१, ५३४
 द्वि० ख० ३, ११, १४, ७०, ८२, ८३, ८४,
 ८६, ८७, ८८, ८९, ९२, १०३, १०५,
 १२१, १२२, १२५, १२७, १३२, १४६,
 १४७, १५२, १५८, १६२, १७५, १७६,
 १८८, १९२, १९४, १९९, २००, २२४,
 २६२, २६५, २६६, २६८, २७०, २७५,
 २८२, २८४, ३१९, ३३८, ३३९, ३४०,
 ३६१, ३६२, ३४६, ३४८

प्र० समु० } प्रमाणसमुच्चयः [मैथुन युनिवर्सिटी
 प्रमाणसं० } सीरिज]

प्र० ख० १८, १९५, २५४

द्वि० ख० १८८

प्रमाणसमु० टी० } प्रमाणसमुच्चयटीका [मैथुन
 प्रमाणसं० टी० } युनि० सीरिज]

प्र० ख० १०, ८३

प्रमाणसं०—प्रमाणसंग्रह [विपी जैन सीरिज, कलकत्ता]

प्र० ख० ६६, ८९, ९७, १०४, ११५

द्वि० ख० १२९, १८१, २२५

प्रमाणसं० ख०—प्रमाणसंग्रह स्ववृत्ति—

[विपी जैन सीरिज]

प्र० ख० १६२

प्रमेयक०—प्रमेयकमलमार्तण्डः [निर्णयसागर, बम्बई]

प्र० ख० ५७, २१६, २१९, ५०९

द्वि० ख० २०३, २४३, २८८

प्र० वा० म० वृ०—प्रमाणवार्तिकमनोरथनन्दिनीवृत्तिः
 [विहार उडीसा, जर्नल]

प्र० ख० ९, ११, १६, १८, १९, ३५, ३६,
 ४६, १९४, १९९, २४०, २६८, ३६१,
 ३६८, ३८९

प्र० वा० ख० वृ० टी० } प्रमाणवार्तिकरत्नवृत्तिटीका
 प्र० वा० ख० टी० } [विहार, उडीसाजर्नल]

प्र० ख० १०, ३६, १०८, २४६, २४८, ३८६,
 ४३९, ४७६, ४८०, ४८८

द्वि० ख० १४, ६६, १०३, २२५, २२८

प्र० ज्यो० } प्रशस्तपादभाष्यस्य ज्योमवती टीका
 प्र० ज्यो० } [चौलम्बा सीरीज, काशी]

प्र० ख० ६२, ११२, १८१, १८२, १८३,
 १८४, २१२, २१३, २१४, ३६७, ३७३,
 ३७४, ४१०, ४१९, ४२१, ४४३, ४५४

द्वि० ख० १९६, २०८, ३१४, ३२५

प्र० कन्द०—प्रशस्तपादभाष्यस्य कन्दली टीका
 [विजयनगर सीरीज, काशी]

प्र० ख० ३६७, ३८६, ४१०, ४१९

प्र० भा०—प्रशस्तपादभाष्यम् [विजयनगर सिरीज
 काशी]

प्र० ख० १२१, ४११, ४१३, ४१८, ४२६,
 ४५१, ४५२, ५०८

द्वि० ख० १३५, २२३, २७७

प्र० धो०—प्रश्नोपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]

प्र० ख० ४६५

वृह०—वृहत्ती प्रभाकरवृत्ता [मद्रास युनि० सीरिज]

प्र० ख० ७१, ३०२

वृ० स०—वृहत्साम्यणी [आत्मानन्द सभा, भावनगर]

प्र० ख० ५११

वृहत्सं०—वृहत्संयमस्तोत्रम् प्रथमगुच्छका-तर्गतम्

प्र० ख० ४, १६३, २४९, ४३७, ४५८

द्वि० ख० २३८, २४९, २५७, २८८, ३३७

वृहदा०—वृहदारण्यकोपनिषद् [निर्णय सागर, बम्बई]

प्र० ख० १७५, १७७, ३१३, ३१४, ३४४,
 ३४९, ३५०, ३५२, ३६३, ४३८, ४५८,
 ४६३, ४९६, ५१०, ५३१, ५३२

द्वि० ख० १२, १६, १८, १९, ६४, २६८,
३०१, ३३४
बृहदा० भा० पा०—बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यमार्त्तिक
टीका [आनन्दश्रम, पूना]
प्र० ख० ३१२
बृह० प०—बृहती पञ्जिका [मद्रास युनि० सीरिज]
प्र० ख० ७१
बोधिचर्या०—बोधिचर्यावतार [एशियाटिक सोसाइटी
कलकत्ता]
प्र० ख० ८२
बोधि च० प०—बोधिचर्यावतारपात्रिका [एशिया
टिक सोसाइटी]
प्र० ख० १४
ब्रह्मधि०—ब्रह्मविन्दूपनिषद् [निर्णय सागर, बम्बई]
द्वि० ख० ३४
ब० भा०—ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्यम् [निर्णय सागर,
बम्बई]
प्र० ख० ३५२, ४६५
ब्रह्मसि०—ब्रह्मसिद्धि [मद्रास यू० सीरिज]
प्र० ख० ३११, ३१३, ३१४, ३१५, ३१७,
३४६, ३४६, ३४७, ४३६, ४३७, ४१२,
४५३, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१,
४६२, ४७३, ४९८
ब्रह्मसि० व्या०—ब्रह्मसिद्धिव्याख्या
प्र० ख० ३०९, ३१०, ४३७
ब्रह्म सू०—ब्रह्मसूत्रम् निर्णयसागर
प्र० ख० ४७६, ५११ ५३३
द्वि० ख० ३४९
ब्र० सू० शा० भा०—ब्रह्मसूत्र शांकर भाष्यम् [निरणय
सागर, बम्बई]
प्र० ख० ४५२, ४६४, ४६५, ४७७, ५११,
५३३
द्वि० ख० ३४९
ब० गी०—भगवद्गीता [ज्ञान दाधम, पूना]
प्र० ख० ४७७
भवसं०—भवसं तत्पुण्यपद
प्र० ख० ३१०
भक्तिम०—जीवकमुच-भक्तिमनिकाय चैवमुच
[वयद यूनि०]
प्र० ख० ५३०

मनु०—मनुस्मृति—[निर्णयसागर, बम्बई]
प्र० ख० ५३०
म० ब्रा०— []
प्र० ख० ३४४
महाभा०—महाभाष्यम् [चौखम्बा, काशी]
द्वि० ख० २४६
मी० भा०—मीमांसाभाष्यम् [चौखम्बा, काशी]
द्वि० ख० ३४४
मी० श्लो०—मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् [चौखम्बा,
काशी]
प्र० ख० ७, ८, २९, ३१, ५२, १८७, १८८,
१८९, १९१, २००, २८२, ४३९, ४५५,
४५६, ४५७, ४५९, ५०६, ५४१, ५४२
द्वि० ख० ३७, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५,
४६, ५०, ५६, ५७, ५८, ६१, ६२, ७३,
७४, ७५, ७७, ७८, ७९, ८२, १५१, १५२,
२८४, २८७, २८८, ३००, ३०१, ३०४,
३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१२,
३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९,
३२२, ३२३, ३२७, ३६२, ३६७
मी० सू०—मीमांसासूत्रम् [जैमिनिस्मृतम्]
प्र० ख० २०३, ४६३
मुण्डको०—मुण्डकोपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
प्र० ख० ३१८, ३१९, ३५२
मेघदूत उ०—मेघदूतम् उत्तरखण्डम्
प्र० ख० २६३
मैत्रा०—मैत्रायण्युपनिषद्
प्र० ख० ३५२
यजु सु०—यजु संहितापुरषसूत्रम् [बम्बई]
प्र० ख० १७६
याज्ञ०—याज्ञवल्क्यस्मृति
प्र० ख० ५७
युक्तिदी०—युक्तिदीपिका सारूपतत्त्वकौमुदीटीका
[कलकत्ता यूनि०]
प्र० ख० २२९
युक्त्यनु०—युक्त्यनुशासनम् [माणिकचन्द्र प्र धमाला
बम्बई]
प्र० ख० ६५, ४९९
द्वि० ख० २१८, ३५१
युक्त्यनु० डा०—युक्त्यनुशासनटीका [माणिक
चन्द्र प्र धमाला, बम्बई]
प्र० ख० २२१

योगभा०-योगसूत्र व्याख्यानम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३१, २३३, २३४, २३६, २३८,
२३९

द्वि० ख० २७३

योगवा०-योगवार्तिकम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३३

योगसू०-योगसूत्रम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३१, २३५, २३८, २३९
द्वि० ख० २६३, २७३

रत्नक०-रत्नकरण्डभाषाचार. [माणिकचन्द्र ग्रन्थ-
माला, बम्बई]
प्र० ख० ५४

रत्नाकरा०-रत्नाकरसयतारिका [यद्योचिनय ग्रन्थ-
माला, काशी]
द्वि० ख० २३६

राजवा०-राजवार्तिकम् [जेनसि० प्र० कलकत्ता]
प्र० ख० ९५, ३०४, ४३१

लघी०-लघीयसूत्रम् [माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बई]
प्र० ख० २७, ६६, ६७, ६८, ९६, १७, ११६
४७५

द्वि० ख० १८७, २३४

लघी० टि०-लघीयसूत्रवृत्तिषणम् अलङ्कारग्रन्थ-
तर्गतम् [विधि जैन सीरिज, कलकत्ता]
प्र० ख० ४२८

कघी० क०-लघीयसूत्रवृत्ति
लघी क०-लघीयसूत्रग्रन्थान्तर्गता
प्र० ख० ६३, ६४, ६६, ६७

लौकिक० वृ०-लौकिकग्रन्थान्जलिपूर्तीयभाग
[निर्णय सागर, बम्बई]
प्र० ख० ५०६

वाक्यप०-वाक्यपदीयम् [चौखम्बा सीरिज, काशी]
प्र० ख० १०२, ३१६
द्वि० ख० ३३०, ३३२

वाक्यभा०-वाक्यभाष्य [महाबोधि सोसाइटी, सार-
नाथ]
द्वि० ख० २३६, २३७, २३८, २३९, २४२

विज्ञप्ति वि०-विज्ञप्तिमात्रतापिदिविधिका [पेरिस]
प्र० ख० ३६६

विधि वि०-न्यायक०-विधिविवेकन्यायकणिका टीका
[लाजरस प्रेस, काशी]
प्र० ख० ११२

वैयाकरण भू० द०-वैयाकरण भूषणम्, दर्पण टीका
[चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २५

वैद्य० सू०-वैद्येयिकसूत्रम् [चौखम्बा]

प्र० ख० १२१, १२४, १२५, ४१३, ४१७,
४२३, ४२४, ४६१, ४७३, ५०७, ५०८,
५०९, ५१८

द्वि० ख० ९८, ११४, १४२, १४६, २०९,
२८०

शाकटा०-शाकटायनव्याकरणम् [लाजरसप्रेस काशी]
प्र० ख० ३०४, ३५७, ४०५, ४१५, ४६७,
५०२

द्वि० ख० १०९, १३७, ३६८

शाबरभा० } शाबरभाष्यम् [आनन्दोद्भन, पूना]
शा० भा० } प्र० ख० ३१, ११३, १८८, ५११
द्वि० ख० ६०, ३१८, ३३०

शास्त्रदी०-शास्त्रदीपिका मुद्रशानाचार्यकृतटीकासहिता
प्र० ख० १९०

इवेता०-इवेताइरोपनिषद् [निर्णयसागर, बम्बई]
प्र० ख० २२१, ३१९, ३५०, ३५२, ४६६,
५१४

सन्ताना०-सन्तानांतरसिद्धि
[राहुलसाहस्ययनसंज्ञा]
प्र० ख० २०३

सम्मति० } सम्मतितर्कटीका [गुजरातपुरातत्त्व
सम्मति०टी० } मन्दिर, अष्टमदावाद]
प्र० ख० ५६, ५८, ६६, १३३, ४८४
द्वि० ख० २३६

सप्तभगि०-सप्तभग्नितरङ्गिणी [रायचन्द्रशास्त्रमाला,
बम्बई]
प्र० ख० २५

सर्ववेदान्त०-सर्ववेदान्तसिद्धांतसंग्रहः प्रकरण सप्त
हान्तर्गतः [ओरिएण्टल बुक एजेंसी, पूना]
प्र० ख० ३१६

सर्वार्थसिद्धिः [सोलापुर]
प्र० ख० ६६

साह्यका०-साह्यकारिका [चौखम्बा काशी]
प्र० ख० ११५, २३३, २३५, ४७१, ५१४
द्वि० ख० २७१, ३२८, ३३५

सा० माठर०-साध्यकारिका माठरवृत्तिः [चौखवा
काशी]

प्र० ख० ३१, ५४, २२९, ५२४

द्वि० ख० २७२

सा० तत्त्वज्ञौ० } साध्यतत्त्वको मुदी [चौखवा
सा० त० कौ० } काशी]

प्र० ख० ३१, ४७२

द्वि० ख० १८१, २०८

सि० कौ०-सिद्धान्तकौमुदी

प्र० ख० ३३, ३४

सिद्ध० द्वित्रि०-सिद्धसेनद्वित्रिशिका [भावनगर]

द्वि० ख० २५६

सिद्धिपि०-सिद्धिपिनिश्चयः सिद्धिपिनिश्चयटीका
समुद्भूतः [सम्पादकसङ्घः]

प्र० ख० ६३, ६६, ७०, ९८, १६८, १६९,

१७९, १८१, २३१, २३३, ३०४, ३७६,

३८३, ३९१, ४०८, ४१४, ४३७, ४३८,

४३२, ४४१, ४७७, ४९३, ४९६, ५२०,

५२१

द्वि० ख० ९, ३४, ४१, ५२, ११०, १३३,

१६१, १६२, १६६, १८१, २३१, २३८,

२५२, ३२३, ३६५

का०-कारिका

गा०-गाथा

परि०-परिच्छेदः

प्र०-प्रस्तावः

श्लो०-श्लोकः

सिद्धिपि० टी०-सिद्धिपिनिश्चयटीका [५० मुख-
हालसत्का]

प्र० ख० ५५, ६४, ११६

स्फुटार्थ० अभि०-स्फुटार्था अभिधर्मकोशव्याख्या
[विन्लोटिका कुट्टिका राधिया]

प्र० ख० २, ८२

स्फोटसि०-स्फोटसिद्धिः [मद्रास यूनि०]

द्वि० ख० ३२९, ३३०, ३३१, ३३२

स्वा० र० } स्वाध्यायदशलाकरः [अर्धप्रभाकर
रवा० रवा० } कार्यालय, पूना]

प्र० ख० ५६, ९१६, २२१

द्वि० ख० १८१, ३३९

हेतुवि०-हेतुविन्दुः [बडौदा सीरीज]

प्र० ख० २८३, ३६५

द्वि० ख० १५२

हेतुवि० टी०-हेतुविन्दुटीका [बडौदा सीरीज]

प्र० ख० ११, ५५, ११९, १३३, १५१, ३२१,

३८५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५२,

४६८

द्वि० ख० १५५, १५६, १७९, १९१, १९७,

१९८, ३५४

हंस० वृ०-हंसवदामुशवचनवृत्तिः [बयई]

प्र० ख० ५८